

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi*

Nailə Vəlixanlı

**Azərbaycan VII-XII əsrlərdə :
tarix, mənbələr, şərhlər**

Bakı-2016

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Rəyasət Heyətinin qərarı ilə nəşr olunur*

Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı

Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər.

Bakı, 2016.– 480 s.

Kitabda orta əsr ərəb tarixi və coğrafi mənbələri, eləcə də müvafiq elmi ədəbiyyat əsasında tarixi Azərbaycan torpaqlarının VII əsrin ortalarına yaxın yeni dünya imperiyasının - Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması ilə başlanan, XIII əsrin əvvəllərində bölgənin iqtisadi-mədəni yüksəlişinə müvəqqəti ara vermiş monqol hücumları ilə tamamlanan altı əsrlik dövrü əhatə olunmuş, həmin dövrün ərəbdilli on beş qaynağından Azərbaycana dair məlumatın şərhlərlə tərcüməsi verilmiş, ərəb işğalı nəticəsində Azərbaycan və onun əhalisinin tarixi taleyində baş vermiş köklü dəyişikliklər araşdırılmış, Xilafətlə Azərbaycanın, eləcə də IX-XII əsr Azərbaycan dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə dair bir sıra məsələ və problemlər tədqiq edilmişdir.

Kitab tarixçi və şərqşünaslar, eləcə də Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü tarixi və tarixi coğrafiyası ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

İSBN

*Elmdə yeganə gerçək avtoritet –
aləhəzrət faktıdır!*

Ö n s ö z

Oxuculara təqdim edilən və az qala yarım əsrlik tədqiqatların nəticəsi olan bu kitab tarixi Azərbaycan torpaqlarının VII əsrin ortalarına yaxın genişərazili yeni dünya imperiyasının – Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması ilə başlayan, XIII əsrin əvvəllərində bölgənin iqtisadi-mədəni yüksəlişinə ara vermiş monqol hücumları ilə tamamlanan altı əsrlik dövrünü əhatə edir. İki mühüm hadisənin - ərəb işğalı ilə monqol işğalı arasında qalan, orta əsrlər dünyasını köklü surətdə dəyişdirən bu dövr Azərbaycan və onun əhalisinin tarixi taleyində də olduqca böyük əhəmiyyətə malik rol oynamışdır.

Bir neçə il bundan öncə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti əsərlərimin iki cildliyinin nəşri haqqında qərar qəbul etmişdi. Çapa hazırlıq prosesində əvvəllər yazdıqlarımı olduğu kimi təqdim etmək əvəzinə mümkün mənbə və yeni tədqiqatların cəlb olunması ilə Ərəb Xilafəti ilə Azərbaycanın qarşılıqlı münasibətlərinə dair araşdırdığım problem və məsələlərə son illərdəki axtarışları da əlavə etməyi, təshihə ehtiyacı olan məqamları bir daha gözdən keçirməyi, son zamanlar, xüsusilə, qeyri-mütəxəssislər tərəfindən təhrifə məruz qalmış hadisə və faktların reallığa əsaslanan obyektiv şərhini vermək cəhdini daha vacib bildim.

Buna görə Azərbaycan tarixinin VII-XII əsrlər dövrünün müxtəlif problemlərinə həsr etdiyim əsərlər – “Ərəb Xilafəti və Azərbaycan”, “Naxçıvan - ərəblərdən monqollaradək”, “Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda” kitabları, “Ərəb işğalı nəticəsində Azərbaycanın tarixi coğrafiyasının dəyişməsi”, “Bir daha xürrəmilər, xürrəmdinilər və babəkilər və onların ideya sələfləri və xələfləri haqqında”, “Təsviri növ ərəb coğrafi əsərləri və onların mənbəşünaslıq tədqiqinin bəzi çətinlikləri”, “Erkən orta əsrlər Şirvan tarixinin bəzi məsələlərinə dair” və bir çox başqa məqalələr (*bax: mənbə və ədəbiyyat siyahısına*), eləcə də “Azərbaycan tarixi”nin II cildi üçün hazırladığım bölmələr (*s.159-165, 170-186, 198-242, 283-293, 307-318, 329-349, 425-439 və b.*) mövcud mənbə və ədəbiyyatın bir daha baxılması ilə tədqiqata cəlb edildi. Bununla yanaşı, hələ çox illər bundan öncə tədqiq etdiyim Azərbaycana dair ərəbdilli coğrafi mənbələrin tərcümə və şərhinə (*bax: “Ərəb coğrafiyaşünas səyyahları”, həmçinin “Иbn Хордадбех. Книга нymeй и стран”*) imkan daxilində yenidən baxılmış, tərcümələr dəqiqləşdirilmiş, şərhlər mümkün qədər zənginləşdirilmiş, bir sözlə, vaxtilə nəzərdən qaçırdığım mümkün xətalara islahat

cəhd göstərilmişdir. Bu məqsədlə holland şərqşünası M. De Quyenin 1870-1894-cü illərdə “Bibliotheca Geographorum Arabicorum” adı ilə 8 cildə nəşr etdirdiyi seriyaya daxil olunmuş IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünasları əl-İstəxri (I cildə), İbn Havqəl (II cildə), əl-Müqəddəsi (III cildə), İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni (V cildə), İbn Xordadbeh və Qudama ibn Cəfər (VI cildə), İbn Rusta və əl-Yəqubi (VII cildə), eləcə də əl-Məs’udin (“Kitab tənbih va-l-işraf”, VIII cildə) əsərlərinin ərəb dilində tənqidi mətnlərinə bir daha müraciət etdim. Bununla yanaşı seriyanın 1938-1939-cu illərdə işıq üzünə görmüş ikinci cildinin yeni nəşrində (nəşir J.Kramers) İbn Havqəlin əsərinin əlyazmalarının digər nüsxələrinə əsaslanmış tənqidi mətnindən, əl-Məs’udin Barbye de Meynar tərəfindən Parisdə 1861-1877-ci illərdə çap edilmiş “Muruc əz-zəhəb...” əsərinin I və II cildlərindən, həmçinin əl-Biruninin, əl-İdrisin, Əbu Həmid əl-Ğərnatinin, Zəkəriyyə əl-Qəzvininin ərəb dilində yazdıqları əsərlərinin Azərbaycana aid hissələrindən də istifadə olundu. Mənbələrlə aparılan iş bir daha təsdiq etdi ki, vətən tariximizin o qədər də asanlıqla oxunmayan bir sıra səhifələrini özündə əks etdirən digər, o cümlədən yerli Qafqaz mənbələrinin az da olsa varlığı ərəb mənbələrinin əhəmiyyətini heç də azaltmır, əksinə, bu və ya digər fakt və ya hadisəni dəqiqləşdirmək və müəyyənləşdirmək baxımından onları daha zəruri edir.

Bir məqamı – tariximizin çox mürəkkəb olduğu qədər, həmçinin, tələpəli mühüm hadisələrlə dolu zaman kəsiyi haqqında yuxarıda adları çəkilən mənbələrə əsaslanan bu tədqiqatımız üçün həmin dövr tarixinin əsas məsələ və problemlərini hələ ötən əsrin 60-70-ci illərində ilk dəfə olaraq vətən tarixşünaslığında əsl alimə məxsus ciddiliklə işıqlandıran görkəmli tarixçi və arxeoloq alimlərimizin, xüsusilə Ziya Bünyadov, Sara xanım Aşurbəyli, Məmməd Şərifli, Qara Əhmədov, Cabbar Xəlilov, eləcə də V.V.Bartold, V.F.Minorski, O.Q.Bolşakov, A.İ.Kolesnikov, A.R.Şıxsəidov və başqalarının gərgin zəhmətlərinin nəticəsi olan müvafiq əsərlərinin xüsusi əhəmiyyətini qeyd etməyi özümə vacib borc bilirəm; tədqiqatlarımdan bəhrələndiyim, mülahizələrimi irəli sürmək və ya təsdiq etmək üçün əsərlərinə müraciət etdiyim, adlarını isnad etdiyim ədəbiyyat siyahısında çəkdiyim bütün həmkarlarıma dərin hörmətimi və sonsuz təşəkkürümü bildirirəm.

Giriş

Azərbaycana dair ərəb tarixi-coğrafi mənbələri, onların öyrənilmə problemləri

Avropa alimləri tərəfindən ərəb mənbələrinin tənqidi öyrənilməsinin başlandığı bir neçə yüz il əvvəldən bəri onlarla tarixi-coğrafi mənbə nəşr olunmuş, onlarda olan zəngin material dünya elminin bilik xəzinəsinə daxil edilmişdir. Azərbaycan oxucularının bu zəngin xəzinə ilə daha yaxın tanışlığı vətən tarixşünaslığının elmi əsasını qoyan, orta əsrlərin son vaxtınəvisi, yeni dövrün ilk tarixşünası kimi qiymətləndirilən, yaradıcılığında şərq klassizminin ənənələri ilə ona çağdaş dövrün rus və Avropa elmlərini üzvü surətdə birləşdirən Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani-irəm” əsəri ilə başlamış, məhz onun vasitəsilə o vaxtlar avropalı alimlərin də hələ bütövlükdə bələd olmadıqları ərəb-fars tarixi-coğrafi əsərlərində olan unikal məlumat tariximizin gizli qalmış bir çox səhifələrini üzə çıxarmışdır. Maraqlıdır ki, A.Bakıxanovun isnad etdiyi müxtəlifdilli Şərq, Avropa və rus mənbələri içərisində xalqımızın orta əsrlər həyatı ilə tanış olmaq üçün əvəzəilməz və son dərəcə qiymətli əsərlərin müəllifləri İbn Xordadbeh, ət-Təbəri, İbn Havqəl, əl-Məs’udi, Yaqut əl-Həməvi, İbn əl-Əsir, Əbu-l-Fida, Həmdullah Qəzvini, Mirxond, Xondemir, Katib Çələbi, eləcə də Herodot, Aristotel, Strabon, Ptolemey, Pliniy, Ammian Marsellin, Nestor və onlarla başqalarının adları vardır. Məhz onların əsərləri qədim və orta əsrlər tariximizi öyrənənlərin əsas mənbə bazası olmuşdur.

Lakin, o uzaq illərdə baş verən mürəkkəb, çağdaş oxucuya bəzən müəmmalı görünən, bu günün reallığına uyuşmayan hadisələrin mahiyyətini dərk etmək üçün hətta artıq dəfələrlə dövriyyədə olmuş mənbələrin də bir daha, müqayisəli surətdə təhlili kimi həmişəyaşar problem bizim günlərdə xüsusilə aktuallaşmışdır. Bu, bəzi yazarların tarixi keçmişimizin, xüsusilə, siyasi-ictimai-inzibati, dini-ideoloji problemlərinin bir sıra aspektlərini, o cümlədən bəzi artıq məlum və aşkar məsələləri öyrənilən dövrün reallıqlarına ciddi varmadan, bugünkü təfəkkürümüzə uyğunlaşdırma cəhdindən, bəzən də hər hansı maraqlarla uzlaşdırmadan doğan yanlış əks etdirmələrindən və bütün bunların nəticəsi olan yanlış konseptual baxışlarından da irəli gəlir. Təəssüflər olsun ki, faktik materialın nəinki bizim bədxahlarımız, hətta özümüzün naşı “tədqiqatçılarımız” tərəfindən qeyri-düzgün şərhli başabəla şovinistlərin və təkəbbürlü siyasətbazların bir çox məsələlər, həmçinin qonşu xalqlara ərazi iddiaları üçün “elmi əsas” verir. Bu isə orta əsr ərəb-fars mənbələrində olan müvafiq materialın hərtərəfli, təfərrüatı ilə, qərəzçilikdən, eləcə də yalançı təəssübkeşlikdən uzaq bir daha öyrənilmə zərurətini çoxaldır, tədqiqatçının bugünkü və sabahkı oxucuları qarşısında cavabdehliyini daha da artıq edir.

Hələ 1930-cu ildə akademik İ.Y.Kraçkovski SSRİ Elmlər Akademiyasının İctimai Elmlər bölməsində, özünün də vurğuladığı kimi, heç də yeni olmayan bir ideyaya söykənən “Şərq Avropa, Qafqaz və Orta Asiya tarixi üçün ərəb mənbələrindəki məlumatın külliyyatının hazırlanmasına dair” məruzəsi ilə çıxış etmişdi. Bu məruzədə o, Sovetlər Birliyinə o vaxtlar daxil olan milli respublikaların orta əsrlər tarixi üçün ərəb mənbələrinin böyük əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmiş, hələ 1927-ci ildə professor Panteleymon Juzenin (Bəndəli Cüzenin) tərcüməsində Azərbaycan Tədqiq-Tətəbbö Cəmiyyətinin Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalına dair IX əsrin iki ərəb müəllifinin-əl-Bəlazurinin və əl-Yəqubinin məlumatlarının nəşrini (*Баладзори, Ж; Я’куби, Ж*) yüksək qiymətləndirmiş, lakin ərəb mənbələrinin nəşri

işinin o qədər də asan olmadığını, bu işin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən zaman lazım olduğunu bildirmişdi (*Крачковский, с.1 s.151-156*). Bununla yanaşı, o, hələ XIX əsrdə, Azərbaycanın da bir əyalət kimi daxil edildiyi Rusiya imperiyası tarixşünaslığında şərq, o cümlədən, ərəb mənbələrinin rus tədqiqatçıları tərəfindən böyük fəallıqla tədqiq olunduğunu, lakin bu işlərin əksər hallarda elmin müasir inkişafından xeyli geri qaldığını da qeyd edirdi (*Крачковский, с.1, s.152-153*). Onu da deməliyik ki, əgər yuxarıda adını çəkdiyimiz, vətən tarixinə dair şərq mənbələrinin ilk tədqiqatçılarından olan A.Bakıxanov (1794-1846) həmin mənbələrdə olan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şirvana və Dağıstana aid məlumatlara üstünlük vermişdisə, dövrün rus alimləri [İ.Sreznevski (1812-1880), D.Xvolson (1819-1911), A.Qarkavi (1839-1919), V.Rozen (1849-1908), A.Kunik (1814-1899) və başqaları] öz diqqətlərini hər şeydən əvvəl Məşriqdən Məğribədək dövrün məlum dünyasının bir çox yerləri ilə, eləcə də Xəzər dənizinin sahilindəki bütün ölkələrlə dəniz və quru yolu ilə ticarət edən ruslar haqqında olan məlumata yönəlmişdilər (*bu haqda bax: Ибн Хордадбех. Книга путей, s.38-42; Велиханова. Арабский халифат, s. 27-28*). Maraqlıdır, ötən əsrlərdə sanki kifayət qədər təhlil edilmiş bu və buna bənzər məlumatlar bu gün hələ də tədqiqatçıları rahat buraxmır; onların həqiqəti üzə çıxarmaq əzmi isə yeni, lakin təəssüf ki, heç də həmişə təkzibedilməz fakta çevrilə bilməyən fərziyələrin yaranmasına səbəb olur (*Велиханова. Арабский халифат, s.28*).

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyada Şərq ölkələrinə olan marağın daha artması şərqşünaslığın elmi inkişafı üçün zəmin yaratdı. Lakin Rusiyanın özündə şərq dilləri üzrə mütəxəssislərin çatışmazlığı imperiyanın tabeliyində olan ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan ərəb, fars, türk dillərini bilənlərin Rusiyanın elm və təhsil müəssisələrinə dəvət olunması ilə nəticələndi. Rusiya şəhərlərində olan elmi mühit Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790-1869), “rus şərqşünaslığının patriarxı” adlandırılan Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy (1802-1870) və b. alimlərin yaradıcı qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb oldu.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər Bakını Rusiyanın ən iri sənaye və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevirdi. Lakin bununla belə çarizmin müstəmləkə şəraitində yaşayan müsəlman azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi ayrı-seçkilik siyasəti milli ziyalıların formalaşması prosesini ləngidirdi. Buna ali məktəblərin olmaması, yeni, üsuli-cədid məktəblərinin az sayda və gec açılması, kitabxana və qiraətxanaların məhdudluğu da təsir göstərirdi. Rusiyaya və başqa ölkələrə ali təhsil almağa gedən azərbaycanlı gənclər əsasən texniki və bəzən tibbi biliklərə yiyələnirdilər. Məhz buna görə bu illərdə qələmə alınan tarixə dair əsərlərin sayı yox dərəcəsində az olmuşdur.

Bununla belə, bu dövrdə rus işğalı altında olan Şimali Azərbaycanın hərbi-siyasi və ictimai tarixinin öyrənilməsinə obyektiv olaraq artan xüsusi maraq çar üsul-idarəsinin tapşırığı və ya sifarişi ilə yazılmış onlarla əsəri meydana gətirdi. Çox vaxt çar məmurlarının və hərbiçilərinin qələminin məhsulu olan, Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın xüsusilə son 200 illik tarixinin öyrənilməsi üçün bu gün əvəzolunmaz mənbə sayılan həmin əsərlərlə yanaşı ərəbdilli mənbələr əsasında da vətən tarixinin daha dərin qatlarını üzə çıxaran tədqiqatlar yazıldı (*Vəlixanlı. Tarix elmi, s.12-13, 14*).

1901-1908-ci illərdə, verdiyi məlumatın əhəmiyyətinə görə bu gün də maraq doğuran məcmuələrdən olan “Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа»

(“Qafqazdakı yerlərin və xalqların təsvirinə dair materiallar külliyyatı”) toplusunda holland şərqşünası M.de Quyenin nəşr etdirdiyi bir neçə mənbədən (İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih, əl-İstəxri, əl-Məs’udi, əl-Müqəddəsi və b.) Qafqaza dair məlumat Nikolay Karaulovun rus dilinə tərcümə və şərhində dövrün oxucularına çatdırıldı (*СМОТРИК*, bur. 29, 31, 32, 38). Zamanəsi üçün qiymətli mənbə olan bu tərcümələr Azərbaycanın tarixinə və tarixi coğrafiyasına dair az qala nadir material kimi uzun on illər bu sahədə tədqiqat aparən alimlərə xidmət etdi. Lakin çoxdan nadir bibliografik nüsxələrə çevrilmiş bu toplulardakı bəzən naqis, müasir elmi səviyyədən aşağı izahlarla şərh olunmuş həmin tərcümələrin görkəmli şərqşünas-tarixçi V.F.Minorskinin haqlı rəyinə görə, yenidən işlənilməsi (*Минорский. История Ширвана*, s. 20) vacib hesab olundu. 1974-cü ildə nəşr etdirdiyimiz “IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında” əsəri məhz bu məqsədə xidmət etdi. Lakin elmin bugünkü səviyyəsi, az da olsa yeni mənbələrin nəşri, arxeoloji kəşflərin arealının genişlənməsi bizi də az qala 40 il bundan öncə etdiyimiz tərcümə və şərhlərə yenidən baxmağa vadar etdi.

Tədqiqat obyektimiz olan ərəbdilli mənbələrin öyrənilməsi onların vətən tarixşünaslığında xüsusi əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı belə bir maraqlı faktı da təsdiq edir: Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü tarixini araşdıran elə bir ciddi tədqiqatçı yoxdur ki, o, həmin mənbələrin müqayisəli təhlili nəticəsində əldə etdiyi məlumatdan yararlanmasın. Hələ ötən XX əsrdə həm yerli (Rəşidbəy Əfəndiyev, Panteleymon Juzey, Ziya Bünyadov, Yevgeni Paxomov, Sara xanım Aşurbəyli, Məmməd Şərifli, Məşədixanım Nemət və b.), həm də əcnəbi (V.Bartold, A.Krımski, İ.Kraçkovski, V. Minorski, V. Beylis, A. Şıxsəidov və b.) tədqiqatçılar ərəbdilli mənbələrdən kifayət qədər bəhrələnmiş, çıxardıqları hər bir məlumatı və faktı həmin dövrə dair başqa mənbələrdə olan müvafiq məlumat və faktla, eləcə də imkan daxilində arxeoloji araşdırmaların nəticələri ilə müqayisə etmişlər.

Görkəmli şərqşünas, London universitetinin mərhum professoru V.F.Minorski (1877-1966) uzun illər səmərəli elmi fəaliyyəti nəticəsində Yaxın və Orta Şərq ölkələri, o cümlədən Azərbaycan tarixinin o vaxtlar hələ az öyrənilmiş səhifələrinin tədqiqinə böyük əmək sərf etmiş, bir sıra ilk mənbələrin nəşri və öyrənilməsində mühüm işlər görmüşdür. Onun Şirvan və Dərbəndin X-XI əsrlər tarixinə, Şəddadilər sülaləsi tarixinə həsr etdiyi əsərlərdəki zəngin məlumat, hərtərəfli qeyd-şərhlər tədqiq olunan dövrü işıqlandırmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir (*Минорский. История Ширвана; Caucasian history*). İstedadlı tədqiqatçının X əsrin anonim müəllifinin “Hüdüd əl-ələm”, Münəccümbaşının “Tarix Bab əl-Əbvab”, eləcə də İbn Rusta, əl-Məs’udi, Əbu Duləf, İbn əl-Əzraq və başqa müəlliflərin əsərlərini öz tədqiqatına cəlb etməsi də vətən tarixşünaslığımız üçün qiymətli mənbə rolunu oynayır.

Akademik Ziya Bünyadovun Azərbaycan tarixinin mənbəşünaslığı sahəsində gördüyü titanik işlər müqayisəyə gəlməzdir. 1971-ci ildə ərəbdilli XV əsr alimi, mənşəcə Bakıdan olan Əbdürrəşid əl-Bakuvinin “Təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” (“Abidələr” [kitabının] xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri”) əsərinin şərhli tərcüməsi ilə başlayan bu iş həmin tarixdən sonra az qala hər il yeni bir (bəzən hətta iki) mənbənin işıq üzünə gəlməsi ilə davam etdirildi. Sayı onlarla olan, ərəb, fars, türk dillərindən edilən bu tərcümələr içərisində Əbu-l-Qasım əz-Zəhravinin, Ət-Təbərinin, əl-Kufinin və başqalarının Azərbaycan tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərindən müvafiq hissələrin tədqiqatçıların, o cümlədən maraqlanan oxucuların ixtiyarına verilməsi tarixi reallığın düzgün əksi üçün

olduqca qiymətli idi. Akademik Ziya Bünyadov özünəməxsus tələbkarlığı ilə nə özünün, nə də həmkarlarının yazdıqlarını heç vaxt “elmin son sözü” hesab etmirdi. Bu baxımdan onun yaratdığı elmi məktəbin nümayəndələrinin öz istedadlı müəllimlərinin işini uğurla davam etdirməsini təbii proses kimi qiymətləndirmək olar. Onun yetişdirmələri – Fərda Əsədovun, Esmeralda Ağayevanın, Cəmil Bünyadovun, Cabir İsgəndərovun, Elmira Əlizadənin, Rəhilə Şükürovanın, Sevda Süleymanovanın, Hikmət Əkbərovun, bu sətirlərin müəllifinin və başqalarının bu sahədəki fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Xüsusilə son illərdə Azərbaycan dilində nəşr edilmiş “Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar” kitabında (*Ərəb mənbələri...*) Ə-Təbərinin, eləcə də Şihəb əd-Din əl-Qəlqəşəndinin əsərlərindən bu vaxtadək Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmiş çıxarışların verilməsi, F.Əsədovun xəzərlərə dair yeni tədqiqatları (*Асадов Ф. Хазария и Хорасан; Асадов Ф. Полемика*) böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin ərəb tarixi-coğrafi mənbələri ilə iş prosesində tədqiqatçının üzləşdiyi bir sıra problemlər də vardır; bu problemlərin həlli həmin mənbələrin əhəmiyyət dərəcəsinin müəyyənəndirilməsinə, ilkin mənbə ilə kompilyativ xarakterli mənbənin fərqləndirilməsinə və son nəticədə, çətin də olsa, obyektiv reallığın imkan daxilində aşkar olunmasına kömək edir. Hər şeydən əvvəl məlum olur ki, mənbələrin yalnız paralel tədqiqi bu və ya digər ölkənin tarixinə dair fakt və hadisələrin mötəbərliyini üzə çıxara bilər. Və məhz paralel araşdırma tarixi mənbələrlə yanaşı xüsusi tədqiqat obyektimiz olan ərəb coğrafi ədəbiyyatı nümayəndələrinin bu ədəbiyyatın yüksəliş və apogey dövrlərində - IX-X əsrlərdə, riayət etdikləri ümumi modelləri aşkar edir; IX əsrdə yazılmış erkən coğrafi mənbələrdə olan materialın çarpaz öyrənilməsi həmin dövrün çox vaxt xronoloji ardıcılığa riayətlə təqdim olunmuş tarixi mənbələrindən fərqli olaraq yalnız məzmunlarında deyil, bəzi hallarda daxili strukturlarında da oxşarlıq olduğunu göstərir. Əlbəttə, bu vacib faktor haqqında daha əminliklə əlimizdə həmin əsərlərin müxtəsər deyil, tam variantının varlığı müqabilində danışa bilərdik. Lakin, təəssüf ki, məhz həmin əsrin coğrafiyaçılarının, eləcə də bəzi tarixçilərinin əsərləri xələflərinə ya müəllifin xidməti məqsədlə yerinə yetirdiyi qısa redaksiyalarda, ya da ki, müxtəlif redaktorlar tərəfindən əl-Müqəddəsinin sözləri ilə desək “oxucuların rahatlığı” üçün hazırlanmış daha qısa variantlarda təqdim olunmuşdur. Məsələn, əsərini təqribən X əsrin 10-cu illərində yazan İbn Rustanın çoxcildli ensiklopediyasının astronomiya və coğrafiyaya aid VII cildi, həmin əsrin 20-ci illərində yazan Qudama ibn Cəfərin öz sələfi İbn Xordadbehin əsərinə çox oxşar olan əsərinin bizə çatan hissəsi – qısaldılmış variantlardır (*Крачковский, с. 4, с. 159, 161*); əl-Müqəddəsinin məlumatına görə (*Мүқәддәси, с. 5*) İbn əl-Fəqihin 5 cildlik (təqr. 2000 səhifə) əsərindən dövrümüze yalnız təqribən 100 il sonra tərtib olunmuş xülasə qalmışdır və s. Onu da əlavə etməliyik ki, bizim günlərimizə gəlib çata bilən əlyazmalar özləri də bəzən naşı, bəzən də qərəzli katiblər tərəfindən dəfələrlə köçürülür və nəticədə əlimizə gələn bu və ya digər əsərin məzmunu və kompozisiya həlli çətin ki, ilkin variantı ilə həmahəng qala bilər. Bütün bunlar, təbii ki, tədqiqata cəlb olunan, köçürmələr və redaktələr əsnasında dəyişikliklərə məruz qalan əsərlərin həqiqi, ilkin məzmunu və strukturunu aşkar etməyi çətinləşdirir. Lakin, məhz bu hallarda bizə məzmun və strukturlarına görə qruplaşdırma bildiyimiz model kömək edir. Məsələn, IX yüzildə (891-ci ildə) yazmış, həm də özünün “Tarix” əsəri ilə şöhrət tapmış əl-Yəqubi sələfi, əsərinin I redaksiyasını təqribən 846-cı ildə, II redaksiyasını təqribən 885-ci ildə qələmə almış İbn Xordadbehə isnadlar etməsə də, topladığı

materialı sistemləşdirəndə, sanki İbn Xordadbehin əsərinin planını təkrar edir. O, İraq (Əs-Səvad) bölgəsini ayrıca təqdim etmiş İbn Xordadbeh kimi, Bağdad və Samarranın təsvirini Xilafətin digər yerlərindən ayrı verir və bundan sonra, İbn Xordadbehə olduğu kimi, dövrün məlum dünyasının dörd hissəyə (rübə) bölgüsünün təsvirini təqdim edir (*Yəqubi. Buldən, s. 268-269*). Bizim iki, yerinə yetirdikləri işin məzmunundan və yazılma vaxtından görüldüyü kimi, tam müstəqil müəllifimizin əsərlərində olan bu struktur, o dövrdə mövcud olan və görünür, bizə çatmayan naməlum müəlliflərin əsərlərindən götürülmüş ümumi modelin olduğunu təsdiq edir. Belə modellərə sonrakı dövrlərdə də əsaslanan maraqlı paralellər kifayət qədərdir (məs. müqayisə et: əl-Bəlxi - əl-İstəxri - İbn Havqəl).

İstifadə etdiyimiz mənbələrin məzmun və strukturuna antik müəlliflərin, xüsusilə Ptolemeyin məşhur Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmi tərəfindən “Kitab surat əl-ard” (“Dünyanın surəti kitabı”) adı ilə işlənmiş coğrafi əsərinin müəyyən təsiri olduğu aşkar görünür (*Крачковский, с.4, s.94-95*). Lakin bu təsiri çox da güclü hesab etmək düzgün olmazdı. Bizim ərəb mənbələrindən tədqiqata cəlb etdiyimiz material həmin əsərlərin müəlliflərinin (məs. əl-Xarəzmi, İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih və b.) öz yunan sələflərindən daha dərin biliyə malik olduqlarını təsdiq edir (*Бартольд. Сочинения, с. III, s.15*). Ptolemey və başqalarından daha artıq materiala sahib olan ərəb müəllifləri yunanların əsrlər ərzində köhnəlmiş məlumatlarını təshih edir, yeni biliklərlə zənginləşdirirdilər. Lakin, nəzərə qarpan irəliləyişə baxmayaraq, yenidən tərtib edilən material heç də həmişə uğurlu alınmırdı. Bunu, məsələn, əl-Yəqubinin (*Yəqubi. Buldən, s. 278*), Ptolemeydən neçə yüzillər sonra Amudərya çayının Xəzər dənizinə tökülməsi haqqında yunan rəvayətini olduğu kimi təkrar etməsində görürük. Yunan ənənəsinin bu cür təsiri IX-X əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan digər coğrafiyaçıların əsərlərində də müşahidə olunur; lakin həmin əsərlərdə, maraqlıdır ki, anaxronizimlə yanaşı yeni biliklərə əsaslanan yeni material da az olmur. Bu isə həmin ərəb müəlliflərinin məniməsədikləri yunan coğrafi prinsiplərinin inkişaf yönünün qazanılmış yeni dünyagörüşü və biliklər sayəsində dəyişdiyini təsdiq edir.

Həmçinin, qeyd etməliyik ki, hətta iqlimlər (bölgələr) haqqında yunan nəzəriyyəsini özlərinə məxsus şəkildə qəbul edən ərəb müəllifləri (bu bölgüyə əsasən Azərbaycan və Arran çox vaxt 4 və 5-ci iqlimlərə aid olunur) son nəticədə özlərinin individual modellərinə uyğun əsərlər yaradırlar. Məhəmməd əl-Xarəzmi kimi ilk müəlliflər öz əsərlərini yunanlar kimi “coğrafiya” adlandıraraq, bu sözü ərəb dilinə “*surat əl-ard*” (“yerin surəti”) kimi tərcümə etsələr də, eyni məqsədlə çıxış edən sonrakı müəlliflər əsərlərini “Kitab əl-buldən” (“Ölkələr haqqında kitab”) və ya romalıların yollar haqqında kitablarına uyğun “Kitab əl-məsəlik və-l-məməlik” (“Yollar və məmləkətlər kitabı”) adlandırırdılar. Lakin, adlar müxtəlif olsalar da, hər sonrakı müəllif sələfinin qurduğu mövcud modeldən yan keçə bilmirdi. Yaradıcılığın bu forması, yəqin ki, bir çox əsərlərin xüsusi sifarişlə (hətta xəlifənin sifarişi ilə) yazıldığı dövrün özünün tələblərindən, sifarişçinin qarşıya qoyduğu məsələlərdən irəli gəlirdi. Elə buna görə, IX, daha sonra X əsrin öz zamanları üçün ümumi olan modelini əsas götürən müəllifləri həmin modeldə dəyişikliklər edir, öz əsərlərini sifarişçinin maraqlarına uyğunlaşdırırdılar. Belə ki, əgər dövrümüzədək yetişən ilk təsviri coğrafi əsərin müəllifi İbn Xordadbeh öz xidməti vəzifəsinə uyğun olaraq müxtəlif, o cümlədən Xilafət ərazisindən xaricdə olan ölkələrə aparıcı yolları təsvir etmək tapşırığını almışdısa, həmin modelə uyğun əsər

yaradan əl-Yəqubi öz sələfinin quru kitabından fərqli, X əsrin müəlliflərindən əl-İstəxri və başqalarının əsərlərinə oxşar bir elmi əsər tərtib etmişdi. Bu, həmin əsərin, qarşıya qoyulmuş məsələləri müəyyənləşdirən giriş hissəsində belə əks olunur: "...Mən ölkələrin tarixi, bir ölkə ilə digəri arasında olan məsafələr haqqında məlumat almağa çalışırdım... Həmin ölkələrdən olan bir adamla rastlaşdıqda, mən ondan vətəni, əsas şəhərləri haqqında soruşurdum; həmin ölkə haqqında, orada nə əkildiyi haqqında xəbər alırdım. Əhalisi kimdir - ərəblərdir yoxsa əcəmlər? İçdikləri nədir? Hətta geyimləri, dinləri, təlimləri, hökmdarları, ərəziləri, qonşuluqdakı ölkələr, yolları haqqında öyrənirdim. Sonra, doğru danışdığına inandığım adamın bütün dediklərini qeyd alırdım ...Mən onların məlumatını yazıya alır, hekayətlərini toplayırdım. Mən xəlifələrdən və əmirlərdən hansının bir ölkənin ardınca o birini tutmasını, kimin bir şəhərin ardınca o birisində hərbi məskən salmasını, xəracın qədərini, vergilərin nə qədər artmasını yada saldım..." (*Yəqubi. Buldən, s.232*).

Qarşısına qoyduğu məqsədlərin bu müxtəlifliyi əl-Yəqubinin əsərini öz sələfinin quru da olsa, əsasən etibarlı yazısından daha oxunaqlı etmişdi. Bütün bunlarla yanaşı tədqiqata cəlb etdiyimiz, xüsusilə coğrafi əsərlərdə, müvafiq dövrün siyasətinin əksi və əsər müəlliflərinin zamanələrinin mürəkkəb siyasi şəraitinə uyğunlaşması faktı da mühüm yer tutur. Bunun nəticəsi olaraq, öyrənilən dövrün coğrafi əsərlərinin məzmunu müəyyən praktik məqsədlərlə müxtəlif ölkələrə göndərilmiş ekspedisiyalar, xüsusi məqsədlə təşkil olunmuş səyahətlər haqqında məlumatlarla zənginləşir. Belə məlumatlarda, əvvəlki müəlliflərin əsərlərində artıq təsvir edilmiş fakt və hadisələri tamamlayan yeni materialın əlavə olunması, yazı sahiblərinin məhz bu orijinal məlumatını tədqiqatçı üçün maraqlı edir. Bu səpkidə olan informasiya, görünür, müəlliflərin ixtiyarında hansısa əlavə yazılı və çox güman hətta, şifahi xəbərin olması ilə izah olunur. Biz bu nəticəni İbn əl-Fəqihin, İbn Xordadbehin, əl-Yəqubinin, əl-Bəlazurinin və başqalarının məlumatlarının müqayisəsi əsasında əldə edirik.

Qeyd etməliyik ki, IX əsrin müəllifləri əsərlərinə olan marağı artırmaq məqsədilə təsvir etdikləri hadisələri müxtəlif cəlbədicilik hekayətlərlə bəzəməyə çalışır və məhz buna görə, öz xələflərinin tənqidinə məruz qalırdılar. İbn əl-Fəqihin X əsrin ilk illərində yazdığı əsəri ilə tanış olan xələfi, X əsrin 80-ci illərində yazmış əl-Müqəddəsinin həmin əsər haqqındakı fikri bu baxımdan maraqlı doğurur: "...O, (yəni İbn əl-Fəqih, *N.V.*) öz kitabına müxtəlif elm sahələrindən daxil edib; bəzən o, dünyadan üz döndərir, bir başqa dəfə ona üz tutur; bəzi hallarda ağıla məcbur edir, bəzi hallarda isə güldürür və əyləndirir. Əl-Cahizin "Ölkələr haqqında kitab"ı böyük deyil, İbn əl-Fəqihin həmin mövzuda olan kitabı isə hər cür [məlumatla] və rəvayətlərlə doldurulub. Hər ikisi də bu sözlərlə özlərini doğruldur: biz öz kitabımıza bütün bunları daxil etdik ki, onu oxuyan darıxanda əylənə bilsin. Bəzən elə olurdu ki, hər hansı bir ölkəyə gələrkən, mən İbn əl-Fəqihin kitabına baxır və onun hadisələrlə heç bir əlaqəsi olmayan məlumatlarını görürdüm. Bunu mən təqdir edə bilmərəm" (*Müqəddəsi, s.5*).

Görünür, öz sələflərinə qarşı məhz bu tənqidi münasibət səyahətləri sayəsində daha dərin biliklər əldə etmiş əl-Müqəddəsinə nəinki yeni adla ("Əhsən ət-təqasim fi mə'rifət əl-əqalim" - "İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü"), həmçinin, struktur baxımından yeni olan əsər yazmağa məcbur etdi. Lakin bu tənqidi yanaşma da onun Xilafətin müxtəlif yerlərinə aparan yolların təsvirinə həsr olunmuş əsərinin əsasını dəyişdirə bilmədi. Əl-Müqəddəsi və X əsrin digər müəllifləri, məlum dünyanın bütövlüklə təsvirini verən sələflərindən fərqli

olaraq, Bizansa və digər ölkələrə qarşı davam etməkdə olan işğalçı yürüşlərə görə, müsəlman ölkələri çərçivəsindən kənara çıxmədılar. Əl-Müqəddəsinin öz sözləri ilə desək, “Biz yalnız islam dövləti haqqında danışırdıq və kafirlərin ölkələrini təsvir etmək zəhmətini üzərimizə götürmədik, belə ki, özümüz o yerlərdə olmamışıq və onları təsvir etməyin faydasını görmürük...” (s. 9).

Beləliklə, akademik İ.Y.Kraçkovskinin “ərəb coğrafiyaçılarının klassik məktəbinin” (*Крачковский, с.4, s.195-218*) nümayəndələri adlandırdığı X əsrin müəllifləri əvvəlki yüzilin müəlliflərinin əsərlərindən daha müntəzəm strukturu və müsəlman ölkələri haqqında daha geniş məlumatı ilə fərqlənən coğrafi-tarixi əsərlərin yeni modelini yaratdılar. Əl-İstəxi və İbn Havqəl həmin əsrdə yaşasalar da, əsəri dövrümüzə çatmayan Əbu Zeyd ibn Səhl əl-Bəlxinin (*Крачковский, с.4, s.195-197*) qurduğu modelə uyğun tərtib olunan əsərlərini səhayətlərində əldə etdikləri yeni məlumatla, eləcə də xəritələrlə zənginləşdirdilər; bu xəritələr özünəməxsusluqları ilə fərqlənsələr də, bu gün də tədqiqatçıya bu və ya digər yeri lokallaşdırmaq, köhnə sərhədləri müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Bütün bunlar ərəb, xüsusilə coğrafi ədəbiyyatının zirvə (apogey) çağında (*Крачковский, m.4, s.47*) dövrün reallıqlarını daha doğru əks etdirən yeni keyfiyyətli ədəbiyyatın yarandığını təsdiq edir. Lakin bu qətiyyəni o demək deyildi ki, həmin ədəbiyyat müxtəlif xətəllərdən, səhv müddəələrdən və ya ehtimallardan xalidir. Elə həmin dövrün parlaq nümayəndəsi, tədqiqatçıların “X əsrin ən orijinal coğrafi yazarı” (*Крачковский, с.4, s.171*) adlandırdıqları əl-Məs’udi, öz əsərlərində sələflərinin və müasirlərinin nöqsanlı görüşlərinə qarşı dəfələrlə çıxış etməsinə (*Məs’udi. Tənbih, s.66*), dövrün məlum dünyasının bir çox regionları haqqında daha mötəbər məlumat nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, məsələn, Xəzər dənizinə aid fərqli məlumatında Curcaniyə gölü adlandırdığı Aral dənizindən başlayan və guya Xəzərə tökülən böyük çaylardan bəhs edir (*Məs’udi. Tənbih, s.62*). Məsələnin araşdırılması, geniş səyahətlər etsə də, görünür, Xəzəraxası ölkələrdə olmayan əl-Məs’udinin bu məlumatının kitablardan əxz etdiyi köhnə ənənəyə və bəlkə də soraqlaşdığı adamların, göründüyü kimi, səhv informasiyasına əsaslandığını göstərir. Onun nöqsanlı məlumatları sırasına, özünün yazdığına görə, böyüklüklərinə görə Dəclə və Fəratdan üstün olan “məşhur əzəmətli çaylar – Qara İrtiş və Ağ İrtiş”in Xəzər dənizinə tökülməsi xəbəri də daxildir (*Məs’udi. Tənbih, s.62*).

Beləliklə, aydın olur ki, adi səhvin nəticəsi olan bu kimi mülahizələr, təqdim etdiyi materiala dair dürüst təsəvvürü olmayan və buna görə də köhnəlmiş baxışlara əsasən fikir yürüdən çox görkəmli alimə məxsus olsa da, başdan-başa anaxronik mahiyyətlidir. Elə buna görə də, müəllifin nüfuzuna baxmayaraq, buna bənzər məlumatları real fakt kimi qiymətləndirməyə bizim haqqımız çatmır; belə ki, müəllif (indiki halda əl-Məs’udi) özünün tədqiqat obyektini olan yerin topoqrafiyası haqqında dürüst məlumat nümayiş etdirə bilmir. Maraqlıdır ki, əl-Məs’udi özü də əsərinin giriş hissəsində mümkün səhvləri üçün qabaqcadan üzrxahlıq edərək yazır: “Biz əsərimizdə ola biləcək səhvlərə görə üzr istəyirik: axı insanlara məxsus diqqətsizlik və səhvlə üzləşən bir kəs ondan qurtula bilməz. Buna, uzun müddət qürbətdə qalmağımız, evdən uzaq olmağımız, gah şərqə, gah da qərbə səyahət etməyimiz səbəb olmuşdur” (*Məs’udi. Tənbih, s.7*).

Beləliklə, hətta əl-Məs’udi kimi analitik qabiliyyətə malik müəlliflər də bəzən onların öz dünyagörüşlərinə, eləcə də reallığa zidd olan köhnəlmiş baxışlardan xilas ola bilmirdilər.

Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, bu kimi səhvlər yalnız ənənənin gücündən və ya ki, diqqətsizlikdən deyil, bu və ya digər müəllifin qərəzkarlığından da irəli gəlirdi. Doğrudur, müxtəlif dövrlərə məxsus, eləcə də sinxron mənbələrdə olan analogi məlumatın müqayisə və tədqiqi çox vaxt ənənəliyi qərəzkarlıqdan və sonuncunu diqqətsizlikdən aşkar fərqləndirə bilər; lakin, bəzi hallarda, belə material oxucunu, sonra isə hətta tədqiqatçının özünü çaşdırır, maraq dairəsində olan fakt və hadisənin interpretasiyasında dolaşılığa gətirib çıxarır (məs.: İbn Havqəlin Arranın hüduqları haqqında verdiyi xəbər nəinki digər mənbələr, hətta onun öz xəritəsindəki məlumatla da inkar olunur). Bütün bunlar ərəb coğrafi ədəbiyyatının hətta ən yüksək inkişafı dövründə də, tədqiqatçının, müəllifin obyektivlik və düzgünlüyünə bel bağlamadan, az qala, hər faktı ehtiyatla qiymətləndirməli olduğunu göstərir.

Onu da qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə yazmış, Azərbaycanın erkən Xilafət dövrü tarixi haqqında zəngin məlumat vermiş, çox vaxt bizə çatmayan kitablara və müxtəlif insanlara məxsus isnadlara söykənən ət-Təbəri, əl-Bəlazuri və digər müəlliflərin məlumatları da eyni münasibəti tələb edir.

Bununla belə, xüsusilə X əsr ərəb coğrafiyaçıları, bir çox müəlliflər üçün ümumi olan modeldən imtina etməsələr də, dövrün ədəbiyyatının inkişafında irəliləyişə səbəb olan yeniliklərlə çıxış etmişlər. Tədqiqatçılar (V.Bartold, İ.Kraçkovski) bu əsri ərəb coğrafi ədəbiyyatının “çiçəklənmə epoxası” adlandırırlar. Maraqlıdır ki, həmin IX-X əsr müəlliflərinin az qala XVII əsrdə yazan xələfləri də bir çox hallarda, onların yazdıqlarını, əsasən, təkrar edir, çox cüzi məqamlarda bu və ya digər hadisə və ya fakt haqqında orijinal məlumat təqdim edirdilər (*Бартольд. Сочинения, s.47, 112*). Bu hal daha sonrakı dövrə aid müəlliflərin - əl-İdrisi, Zəkəriyyə əl-Qəzvini, İbn əl-Vardi, Nəcməddin əl-Harrani və başqalarının əsərlərində təsadüf olunur; onlar bəzən özləri səyahətlərdə olsalar da, bir sıra hallarda Ptolemeyin təsirini saxlayan ənənəvi xəttə nadir hallarda çəkinirdilər. Paradoksal da olsa, bu bir faktdır ki, çox vaxt həmin müəlliflər hətta qeyd etmirlər ki, onların verdikləri, məsələn, filan məlumat, öz dövrlərinə deyil, əvvəlki əsrin informasiyasına aiddir. Çox nadir hallarda (xüsusilə monqollardan sonrakı dövrdə) Yaqut əl-Həməvi kimi, anaxronik məlumat verirkən, isnad etdiyi insanın adını bildirən, bu məlumatı yeni, öz dövrünə aid xəbərlə təchiz edən müəllif təsadüf olunur (məs. Yaqut əl-Həməvinin Bərdəyə aid məlumatı buna misal ola bilər). XIII əsrin məşhur kosmoqrafi Zəkəriyyə əl-Qəzvininin əsərləri ilə tanışlıq zamanı təcrübəsiz oxucu elə zənn edər ki, onun, məsələn, Xəzər dənizi haqqında məlumatı elə həmin dövrə aiddir və haradasa, elə həmin dənizin sahilində, eyniadlı dövlət yerləşir (*Qəzvini. Əcaib əl-məxluqat, s.127-129*); öz müasiri, kosmoqraf İbn əl-Vardidən (*İbn əl-Vardi, v. 126 a-127 b*) 500 illik tarixə malik eyni məlumatı alan XV əsr oxucusu inanacaq ki, bu dəniz, hələ Herodotaqədərki dövrdən qalma məlumatda olduğu kimi, yerin altı vasitəsilə Qara dənizlə birləşir. Burada bizim tədqiqatlarımız üçün bu baxımdan əhəmiyyətli olan bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi: bu dənizlərin konfigurasiyası haqqında hələ X əsrin elmi dairələrində geniş yayılmış yanlış təsəvvürlərdən narahat olan, özü də bu səpkidə olan fikirlərdən tam yaxa qurtara bilməyən əl-Məs`udi, adlarını çəkməsə də, Xəzərin Azov və Qara dənizlərlə birləşməsi faktını müdafiə edən “bəzi adamlar”la mübahisəyə girişir, bu dənizin müstəqil olduğunu təsdiq etməyə çalışır (*Məs`udi. Muruc, c. I, s. 273; 13, s.130*).

Bütün bunlarla yanaşı, ərəb mənbələri ilə işləyən, sələflərindən miras qalmış biliklərə

sahib olan, onları yeni dünyagörüşü ilə zənginləşdirməyə çalışan müasir tədqiqatçı sayahesaba sığmayan bu geniş materialı araşdırarkən müxtəlif mənbəşünaslıq problemləri ilə də üz-üzə gəlir.

Əvvəla, qeyd olunmalıdır ki, bir çox tarixi-coğrafi mənbələr hələ də nəşr olunmadıqları üçün geniş tədqiqatdan kənar qalmışdır; bir sıra abidələr isə bizim dövrümüzdə keyfiyyətcə çox aşağı nəşrlərdə gəlib çatmışdır. Hələ ötən əsrin ortalarında akademik İ.Y.Kraçkovski məşhur holland ərəbşünası M.de Quyenin yuxarıda adını çəkdiyimiz “Ərəb coğrafi [əsərlərinin] kitabxanası” (“Bibliotheca Geographorum Arabicorum”) adı ilə nəşr etdirdiyi 8 cildlik IX-X əsr ərəb coğrafi əsərlərinin bəzi cildlərinin yeni materialın cəlb olunması ilə, müasir tələblərə uyğun yeni nəşrinin zəruriliyini xüsusi qeyd etmişdi (*Крачковский. с.4, s.28*). Mövcud çatışmazlıqlara baxmayaraq, öz dövrləri üçün olduqca böyük qiymətə malik olan bu nəşrlər bir neçə tədqiqatçı nəslə üçün daşdığı əhəmiyyəti bu gün də saxlamaqdadır. Həmçinin deməliyik ki, ərəb dilində yazılmış bu əsərlərin rus, azərbaycan və digər dillərə tərcümələrinin çox halda yararsız və adda-budda olması onların tədqiqatçıların nəzərindən kənar qalmasına səbəb olmuş, nəticədə tekstoloji işlər yarımçıq aparılmışdır.

Mənbələrlə iş digər çətinlikləri də üzə çıxarır; belə ki, bir sıra mənbələr üzərində işlərkən, tədqiqatçı, həmin mənbədə olan bu və ya digər materialın orijinallığına tam əmin ola bilmir. Aşkar olur ki, əlyazmanı köçürən nasixlərin çoxu ilkin mətni müəllifin iradəsinə zidd, özlərinin siyasi-dini görüşlərinə uyğun müəyyən dəyişikliklərə məruz qoyub: qısaldıb, əlavələr edib, köhnə coğrafi adları yeniləri ilə əvəzləndirib, bütöv hissələri atıb və ya artırmalar edib və s. Məhz buna görə, tədqiqatçının qarşısında duran əsas problemlərdən biri də həmin mənbələrin mötəbərlik səviyyəsini müəyyənləşdirməkdir. Bu məsələnin həllinə sonrakı dövrün müəlliflərinin, ənənəvi olaraq, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daha erkən dövr müəlliflərinin əsərlərindən material əxz etməsi çox kömək edir; məzmunca yaxın mənbələrin müqayisəsi də bir sıra anlaşılmaz və ya oxunmaz terminlərin, coğrafi və şəxsi adların müəyyənləşməsinə, mətnlərdəki nasix, nəşir və ya redaktor tərəfindən buraxılmış parçaların doldurulmasına imkan yaradır. Məsələn, İbn Xordadbehin əsərinin tərcümə və şərh üzərində işlərkən nəşir M.de Quyenin istifadə etdiyi əlyazması nüsxələri əlimizdə olmasa da sinxron mənbələrlə müqayisəvi analiz nəticəsində mətnin bir sıra pozulmuş hissələrinin bərpa olunmasına nail olmuşduq (*bax: Велиханова. Конъюнктуры*). Əl-Yəqubinin əsəri üzərində işlərkən, diqqətimizi mətnin bizi maraqlandıran hissəsinin mənasını təhrif edən bir səhv cəlb etdi: mətndən məlum olurdu ki, Cənubi (Aşağı) Azərbaycanın Ərdəbil şəhərindən şimala gedən yol Varsan və Beyləqandan keçərək, müəllifin təbirincə desək, “Yuxarı (Şimali) Azərbaycan”ın “Marağa” şəhərinə aparır. Həqiqət reallığa və faktik materiala əsasən Marağa (مراغة) sözünü Bərzə’a - Bərdə (برذعة) sözü ilə əvəz etməklə üzə çıxır; belə ki, digər mənbələrə görə, Bərdə, həqiqətən də, bu marşrutla hərəkət edən yolçuların son məntəqəsi olmuşdur. Görünür, bu səhv, ona naməlum olan Bərdə adını (bu sözün yazılışı diakritik işarələrsiz Marağa sözünə uyğundur) düz oxuya bilməyən nasixə məxsus olub (*bax: əl-Yəqubinin mətninə aid qeyd 2*). Mənbələrlə iş belə səhvlərin digər mənbələrdə də (xüsusilə istifadə etdiyimiz əl-İdrisinin mətnində) kifayət qədər olduğunu təsdiq edir.

Ərəb mənbələri ilə işləyən hər bir tədqiqatçının üzleşdiyi bu kimi təhriflər istedadlı mənbəşünas-tarixçi V.F.Minorskinin fikrincə daha çox qeyri-adi əcnəbi adların verilməsi üçün

tamam yararsız olan ərəb əlifbasından irəli gəlir; O, həmçinin çoxsaylı dillərlə bağlı tarixi, etnik və lingvistik problemlərin fəvqəladə mürəkkəbliyinin də adların uyğunlaşdırılmasını çox çətinləşdirdiyini bildirir (*Минорский. История Ширвана, s.125*).

Bununla yanaşı, mənbə müəllifinin etibarlığını aydınlaşdırmaq məqsədilə onun təqdim etdiyi məlumat mütləq olaraq dövrün reallığı ilə müqayisə edilməli, həmçinin müəllifin özünün cəmiyyətdə tutduğu mövqe, o cümlədən peşə, vəzifə, hətta siyasi əqidə və s. nəzərə alınmalıdır. Bu müqayisə nəinki müəllifin qərəzliyini aşkar etməyə kömək edər, eləcə də, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nasixin səhvə bilərəkdən və ya bilməyərəkdən yol verdiyi də müəyyənləşər.

Bir sıra ərəb mənbələrində aşkarla ehtimal yan-yanadır; müxtəlif dövrlərdə yaşamış ayrı-ayrı müəlliflərin, xüsusilə, coğrafi əsərlərinin müqayisəsi göstərir ki, orta əsr ərəblərinə aid “dünyanın duyğu və rəşional düşüncə ilə dərkənin ayrılmazlığı” (*Фильштинский. Арабская литература, с. 1, s.11*) barəsində çoxlarının qəbul etdiyi və hansı dərəcədəsə haqqına olan fikrə baxmayaraq, həmin əsərlərdə olan bir çox sirrli və müəmmalı faktları izah edərkən, çətin ki, mif yaradıcılığına isnad olunsun. Məsələn əl-Məs`udinin yalnız adını çəkdiyi (*Muruc, c I, s.262*), ondan bir neçə əsr sonra yaşamış Zəkəriyyə əl-Qəzvini (*Qəzvini. Əcaib əl-məxluqat, s.171*), Nəcməddin əl-Harrani (*Harrani. Cəmiu-l-funun, v. 20 b*), Şihabəddin ən-Nuveyri (*Nuveyri. Nihayət əl-arab, s. 249*) və erkən yerli müəllif Moisey Kalankatuklunun (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 196*) elmi baxımdan da maraq doğuran, guya, Xəzər dənizində yaşayan “çox böyük əjdaha balıq” haqqındakı məlumatlarını götürək. Müxtəlif dövrlərdə yaşayan müəlliflər tərəfindən Xəzər dənizində yaşayan bu “əjdaha balığının” təsviri haqqında verilmiş bu məlumat o qədər fantastikdir ki, bütün deyilənlər əfsanə kimi səslənir. Bəzilərinin ilana bənzətdikləri, quyruğu ilə ev və ağacları aşırən, odlu nəfəsi ilə hər şeyi yandıran bu qeyri-adi balığın təsviri sanki folklor materialından götürülmüşdür. Lakin bütün bu məlumat doğrudanmı mif, əfsanədir? Əgər XVII əsr türk səyyahı məşhur Evliya Çələbinin Bakı yaxınlığında öz gözləri ilə gördüyü “Xəzər dənizinin filqulaqlı əjdahası” haqqında (*Эвлия Челеби. Путешествия, s.169*) məlumatına inansaq, onda onun sələflərinin nağıl elementləri ilə bəzədilmiş analogi məlumatı real hesab oluna bilər. Hər halda, (bu bir qədər primitiv misal olsa da) oxşar faktlar haqqında yalnız ayrı millətdən deyil, ayrı dövrlərdən də olan ən azı bir neçə məşhur alim bir-birindən çox vaxt xəbərsiz məlumat verirsə, bu halda həmin məlumatlarda, bəzi tədqiqatçılar kimi, sirr axtarmaq, çox güman ki, artıqlıq edər. Məhz buna görə, hər hansı bir məlumatı izah edərkən, qərribə vəziyyətə düşməmək üçün, nəticə ilə tələsmək, imkan daxilində məsələnin tələsik həllindən çəkinmək lazımdır.

Beləliklə, bütün bunlar göstərir ki, erkən orta əsrlərdə Xilafətin tərkibinə daxil olan bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın, siyasi-iqtisadi tarixi və tarixi coğrafiyası haqqında tədqiqat obyektimiz olan mənbələrin hər birindən maksimal informasiya əldə etmək məqsədilə, yalnız elmə az məlum olan və ya heç məlum olmayan mənbələrin deyil, artıq elm aləminə tanış olan əsərlərin də (əl-Bəlazuri, ət-Təbəri, əl-Məs`udi, əl-Müqəddəsi, əl-İstəxri, İbn Havqəl, Yaqut və b.) dərin və son dərəcə dəqiq analizini aparmaq vacibdir.

§ 1. Azərbaycan Ərəb Xilafətinin tərkibində (VII əsrin II yarısı – IX əsrin I yarısı)

Ərəb yürüşlərinin başlanması - VII əsr bəşər tarixinə yeni dünya dininin – islamın yaranması əsri kimi daxil oldu. İslamın vətəni Ərəbistan, daha doğrusu bu ərazidə meydana çıxan gənc ərəb dövləti – Xilafət çox keçmədən qüdrətlənərək, İspaniyadan Çinədək bir çox ölkə və xalqları tabe edə bildi. Məhz buna görə Xilafət əsasən silah gücünə onun tərkibinə qatılmış üç qitənin – Avropa, Asiya və Afrikanın neçə-neçə ölkəsinin tarixində olduqca mühüm rol oynadı. Dövrün məlum dünyasının böyük bir hissəsini əhatə edən, köklü dəyişikliklərə səbəb olan bu hadisə Azərbaycan və azərbaycanlılardan da yan keçmədi. VII əsrin ortalarına yaxın şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan torpaqları qısa bir müddətdə özünü dünyaya tanıdan, o vaxtacan çoxlarının heç adını da bilmədiyi bir cənub xalqının – Ərəbistan yarımadasında köçəri və oturaq yaşayan ərəblərin hücumuna məruz qaldı. Siyasi hakimiyyət mərkəzləri fəth etdikləri torpaqlardan xeyli uzaqda yerləşən ərəblərin həmin ölkələrə gəlişləri tabe edilən bir çox xalqlarla bağlanan, əslində daha çox “aman” fərmanına bənzəyən “sülh müqavilələri”nə rəğmən sülh yolu ilə olmadı. Azərbaycana və Arrana (Albaniyaya) əli silahlı gələn ərəblər mənbələrin məlumatına görə bu yerləri əsasən “zor gücünə” (“anvatən”) fəth etdilər (*İbn əl-Fəqih. BGA, s.284*). Ərəblərin öz yeni dinləri ilə Ərəbistan hüdudlarından çıxmalarına, bu dini yalnız bütperəst ərəblər arasında deyil, xristian və yəhudi ərəblər və qeyri ərəblər - əcəmlər, o cümlədən Azərbaycan əhalisi arasında yaymalarına nə səbəb olmuşdu?

Müsəlman tarixi ənənəsinə görə, Məhəmməd peyğəmbər ömrünün son günlərində də “Ərəbistanda yalnız bir dini etiqad olmalıdır” fikrini təsdiq etmişdir (*Большаков. История Халифата, s.210*). Lakin bəzi ərəb qəbilələrinin Ərəbistan hüdudlarından kənarında – zərdüşti Sasanilərin və xristian Bizansın tabeliyində olan ərazilərdə də yaşamaları islamı ilk növbədə və vacib olaraq bütün ərəblər arasında yaymağı qarşılarına məqsəd qoymuş, Ərəbistan yarımadasındakı bütperəst ərəblərə çox vaxt zor gücünə olsa da artıq islamı qəbul etdirmiş müsəlman başçılarını öz qoşunlarını qonşu ölkələrə, Şama–Suriyaya və İraqa da göndərməyə məcbur etdi.

Yeni dini etiqadın ürəklərdə hələ tam möhkəmlənmədiyi bu illərdə mömin müsəlmanların yeganə doğru din hesab etdikləri islamı bütün yer üzünə yaymaq təşəbbüsü çox keçmədən yeni dünya fütühatına rəvac verdi, müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani Kərimdə deyilən “Kitab əhlindən Allaha və qiyamət gününə iman gətirməyən, Allahın və Peyğəmbərinin haram buyurduqlarını haram bilməyən və haqq dini [islami] qəbul etməyənlərlə zəlil vəziyyətə düşüb öz əlləriylə cizyə verincəyə qədər vuruşun” (*surə “Ət-Tövbə” 9, ayə 29*) çağırışı əsas şüara çevrildi.

Onu da demək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, əsl dini, artıq qeyd etdiyimiz kimi, nəyin bahasına olursa-olsun, ilk növbədə ərəblərin arasında yaymağı qarşısına məqsəd qoymuş Məhəmməd peyğəmbər və onun ardıcılıarı islamı əsasən silah gücünə qəbul etmiş bəzi adamlara, xüsusilə bədəvi ərəblərə hələ də inanmırdılar. Quranın “Əl-Hucurat” (“Otaqlar”) surəsindəki 14-cü ayə buna sübutdur: “[Qənimət əldə etmək iştahası ilə islama daxil olan] bədəvi ərəblər “Biz iman gətirdik” – dedilər. [Ya Peyğəmbər!

Onlara] de ki: “Siz [qəlbən] iman gətirmədiniz! Ancaq “Biz islamı [müəyyən şəxsi məqsəd, mənfəət naminə] qəbul etdik!” – deyin. Hələ iman sizin qəlblərinizə daxil olmamışdır, [çünki iman əməllə etiqaadın vəhdəti, islamı qəbul etmək isə yalnız zahiri əməl deməkdir]. Əgər Allaha və Peyğəmbərinə itaət etsəniz, o, sizin əməllərinizdən heç bir şey əskilməz, [mükafatınızı layiqincə verir]. Həqiqətən, Allah bağışlayan və rəhm edəndir!” (surə 49, ayə 14). Məhz buna görə iman gətirənləri “möminlər” (“müminunə”), tək Allaha inanaraq, yeni dini təslim olaraq qəbul edənləri “müsəlmanlar” (“muslimunə”), yəni “təslim, tabe olmuşlar” adlandırırıldılar.

İslamı yenidən qəbul etmiş bədəvi ərəblərə inamsızlıq göstərən müsəlman başçıları onları yürüşlər zamanı əldə olunan hərbi qənimətlərlə də həvəsləndirməyə çalışırdılar. Yeri gəlmişkən, məhz bu qənimətlər yeni yaranmış ərəb dövlətinin özünün də yaşaması üçün əsas vəsait rolunu oynayırdı (*Большаков. История Халифата, s.211*). Bundan başqa, Məhəmməd peyğəmbərin dövründə mərkəzləşdirilməsinə cəhd göstərilən gənc ərəb dövlətinin hələ davam etməkdə olan qəbilələrarası nifaq və çəkişmələrdən dağılmasının qarşısını almaq, dünənəcən bir-birini qıran ərəbləri vahid hakimiyyətin qüdrətinə inandırmaq da vacib idi (daha ətraflı bax: *Большаков. История Халифата; Колесников. Завоевание; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti*).

633-cü ilin əvvəllərində, Ərəbistan yarımadasının islamın ilk çağında başlanan birləşməsinə davam etdirən ilk “raşidi” (“doğru yol tutmuş”) xəlifəsi Əbu Bəkr (632-634) yarımada daxilində peyğəmbərin vəfatı ilə baş qaldıran bütpərəstliyə “qayıdış” – “ridda” hərəkətinə qarşı yürüşləri tam başa çatdırmamış islamı bütün ərəblərin arasında yaymaq çağırışı ilə sərkərdələrindən Xalid ibn Valid və İyad ibn Ğənmən başçılıq etdikləri qoşun dəstələrini Sasanilərin tabeliyində olan İraqa və Bizansın tabeliyində olan Şama [Suriyaya] göndərdi. Nəticə etibarlı ilə ərəblərə Ərəbistan hüdudları xaricindən ilk zəfər müjdələrini gətirən bu yürüşlər nəinki müsəlman icması başçıları, eləcə də adi bədəviləri yeni dövrün başladığına inandırdı, bir çox xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında az sonra baş verəcək köklü təbəddülatın təməlini qoydu. Əvvəllər əsl dini yalnız ərəbmənşəli soydaşlarının arasında yaymaq ideyası ilə çıxış edən ərəblərin fəaliyyət dairəsi yeni coğrafi ərazilər hesabına genişləndi. Böyük zaman kəsiyini əhatə edən ərəb işğalları – fəthat dövrü başladı. Ərəb cəmiyyətində baş verən ictimai-iqtisadi çevriliş bu işğallar üçün zəmin hazırlamış, Yaxın Şərqdə (xüsusilə İran və Bizansda) yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət isə hadisələrin məhz ərəblərin xeyrinə inkişafı üçün təkan olmuşdu.

Artıq 633-cü ildə Sasani imperiyasının sərhədlərini arxada qoyan ərəblər çox keçmədən imperiyanın mərkəzində olan mühüm strateji əhəmiyyətli yerləri ələ keçirə bildilər (daha ətraflı bax: *Большаков. История Халифата; Колесников. Завоевание*);. Sinxron dövr məlumatlarının qələmə alındığı “Albaniya tarixi” əsərinin müəllifi Moisey Kalankatuklu ilk hücumu belə təsvir edirdi: “Böyük İran şahı Xosrovun ölümündən dörd il sonra taxta onun oğlu Yezdəgird (III Yezdigərd, 632-652) oturdu. Həcərin* nəslindən olan on iki qəbilə ittifaq bağlayıb qüvvətləndi. Onlar saysız-hesabsız təhlükə doğuran

* Həcər İbrahim peyğəmbərin arvadı Saranın qulluqçusu idi. Rəvayətə görə, onun İbrahimdən olan oğlu İsmayıl ərəblərin ulu cəddi hesab olunur. Bu qadının adı ilə ərəblərə həcərilər də deyilirdi.

miqdarda öz uzaq məmləkətlərindən çıxaraq, tufan kimi səhranı arxada qoyub Suriyanı keçdilər və ildırım sürətilə İran dövlətinə basqın etdilər” (*Kalankatuklu. Albaniya, s.117*).

Orta əsr müəllifləri ət-Təbəri (*Tarix, 1968, c. I, s.2020-2022*), əl-Bəlazuri (*Bəlazuri, 1866, s.241-242*), İbn əl-Əsir (*Tarix, 1348, c. 2, s.294*) və başqalarının məlumatlarına görə bu hücumda Dəclə və Fərat çaylarının mənbəyindən şimala doğru hərəkət edən ərəb sərkərdələri Xalid ibn Valid və Musanna ibn Haris, eləcə də qərb tərəfdən köməyə göndərilən İyad ibn Ğənm başçılıq edirdilər. Ərəblərin ilkin hücumlarını dəf etmək məqsədilə var qüvvəsi ilə çalışan sasanı hökmdarı şahənşah III Yəzdigərd həm yerli (M.Kalankatuklu), həm də ərəb mənbələrinin üst-üstə düşən məlumatlarından görüldüyü kimi ona tabe ölkələrin hakimlərinə müraciət edərək, köməkçi qoşun göndərmələrini tələb edir (*Колесников. Завоевание, s. 88; Kalankatuklu. Albaniya, s.117*). Əl-Kufinin məlumatına görə, imperiyanın müxtəlif yerlərindən (Həmədan, İsfahan, Rey) şahənşahın çağırışı ilə Kadisiyyəyə gələnlərin sayı 100 minə çatmışdı (*Колесников. Завоевание, s.88*). Bu rəqəmin müxtəlif mənbələrdə fərqli verilməsi (60 mindən 120 minədək) tədqiqatçıları (A.Kolesnikov, O.Bolşakov) belə bir qənaətə gətirir ki, Sasanilərin qoşunu döyüşçülərinin sayı bəzən 10, bəzən 20 mini aşmayan ərəb qoşunlarından heç də çox deyildi (*Большаков. История Халифата, s.215; Колесников. Завоевание, s.88; hətçinin bax.; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 95-96*). 634-cü ildə Yəzdigərd İran ordusunun baş komandanı vəzifəsinə hərbi şücaəti ilə ad çıxarmış, yerli qaynağın (*Себеос. История, s.87*) Midiya, Azərbaycan (Atrpatakan) hakimi adlandırdığı Fərruxzad oğlu Rüstəmi təyin edir (*Təbəri, Tarix, 1968, c. I, s.2660-2661; İbn əl-Əsir. B, s.9*). Moisey Kalankatuklu alban hökmdarı Varaz Qriqorun oğlu şahzadə Cavanşirin də iştirak etdiyi döyüşdə sasanı ordusunun “30 min atlı və 20 min piyadadan”, ərəblərin isə “çoxlu atlı və 20 min piyadadan” ibarət olduqları haqqında məlumat verir (*Kalankatuklu. Albaniya, s.117-118*). Onun böyük sevgi ilə təqdim etdiyi Cavanşirin portreti şairənə qələmlə belə təsvir olunur: “Bu hadisələr zamanı məşhur Ərdəşir nəslindən (yəni Sasanilərdən, *N.V.*) olan Albaniya knyazı Varaz Qriqor öz ikinci oğlu Cavanşirə diqqət edərək gördü ki, o, cəsur, görkəmli və gözəl bir şahzadədir. O, hələ indi-indi boy-buxuna çatır və onun üzündə zərif tüklər o qədər də görünmürdü. O, atasının istəklisi olub, qartal kimi cəld və həmişə döyüş meydanına çıxmağa hazır idi. Cavanşirin, bütün oğullarının ən qabiliyyətli olduğunu bilən atası, onu kübar cəmiyyətində yaşayan əyanlarla bərabər etmək niyyətində idi və buna görə də Cavanşiri İran şahının sarayına göndərmək istədi. O, belə qənaətə gəldi ki, onu şah sarayında təmsil etmək üçün oğullarından Cavanşir daha bacarıqlıdır” (*Kalankatuklu. Albaniya, s.117*). Beləliklə, 634-cü ildən Cavanşir, atasının ona qoşduğu bir dəstə döyüşçü ilə Sasanilərin paytaxtı Ktesifona (Mədainə) gələrək, “İran sipəhsaları Rüstəmin” rəhbərlik etdiyi ordunun tərkibinə qatılır. Yerli mənbənin məlumatına görə, Cavanşiri böyük hörmətlə qarşılayan Fərruxzad oğlu Rüstəm onu III Yəzdigərdə təqdim etmiş, şah isə onu Albaniyanın sərkərdəsi rütbəsinə layiq görmüşdü (*Kalankatuklu. Albaniya, s.117*). Yenə həmin mənbəyə görə, öz düşərgəsini Ölü suların (İraqda “əl-Bətaix” – bataqlıqlar) sahilində salan Cavanşir burada və 636-cı ildə Kadisiyyə yanında baş verən döyüşlərdə şücaəti ilə fərqləndi, üç ağır yara aldı, lakin düşməyə basılmadı. Döyüşlər ərəblərin

qələbəsi ilə bitsə də Cavanşirin hünər və rəşadəti III Yəzdigərd tərəfindən layiqincə qiymətləndirildi: “Şah onu sərkərdəyə layiq mükafatlarla mükafatlandırdı, o cümlədən sərkərdə kəranayları (şeypurları, *N.V.*), iki qızıl nizə və iki qızılla süslənmiş qalxanla fərqləndirdi. Bu qalxanları bundan sonra Cavanşiri o biri sərkərdələrdən fərqləndirən şan-şöhrət əlaməti kimi həmişə onun qabağında daşıyırdılar. Şah onun belinə mirvari ilə işlənmiş qızıl kəmər və qızıl saplı qılinc bağladı, qollarına qolbaqlar saldırdı, başının üstünə isə qaş-daşlı tac qoydurdu. Onun boynuna ağır mirvari boyunbağı asdılar, çiyinə taftadan tikilmiş şah geyimi saldırdılar və zərli ipək parçasından tikilmiş dörd qotazlı mavi rəngli şalvar geydirdilər. Şah əmr etdi ki, ona kəndlər və balıqla dolu çaylar bağışlansın...” (*Kalankatuklu. Albaniya, s.118*).

637-ci ildə ərəblər Sasanilərin hökmdarının iqamətgahı olan Mədain (“şəhərlər”) adlandırdıqları paytaxt Ktesifonu mühasirəyə aldılar. Yenə yerli mənbənin məlumatına görə, Cavanşir üç min döyüşçüsü ilə iranlılarla birlikdə altı ay Ktesifonun müdafiəsində durdu, hətta şahənşahın şəhərin yaxınlığında, Dəclə çayı sahilindəki qalalardan birində gizlədilməsində də şəxsən iştirak etdi. Lakin gərgin və ağır döyüş ərəblərin xeyrinə başa çatdı (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 119; hətçinin: Колесников. Завоевание, s.99; Буниятов. Азербайджан, 1999, s.97*). Bu qanlı döyüşdə sərkərdə Rüstəmlə bərabər Cənubi Qafqazdan olan bir çox döyüşçülər, o cümlədən vuruşmada iştirak edən Sünik knyazı Qriqor və oğlu həlak oldular (*Себеос. История, s.92*).

Tarixçi əl-Bəlazurinin öz əsərində Ktesifonun fəthi ilə əlaqədar təqdim etdiyi döyüş səhnəsi ərəblərin həmin illərdə apardıqları uğurlu döyüşün təsviri kimi səciyyələndirilə bilər: “Müsəlmanların qoşunu şiddətli döyüşdə farsların qoşunu ilə üzləşdi, müsəlmanlar düşməni oxa tutur, nizə ilə dəlib parça-parça edir, qılıncla doğrayıb tökürdülər. Bu vaxtadək onlar heç kəslə belə vuruşmamışdılar. Sonra müsəlmanlar yeni həmlə ilə farsları mövqelərindən çıxartdılar, qaçmağa məcbur etdilər. Müsəlmanlar at belində onları addımbaaddım izləyib məhv etdilər, yalnız şər qarışanda düşərgələrinə döndülər” (*Bəlazuri, 1866, s.264*).

Sasanilərin əsas şəhərinin ələ keçməsinə baxmayaraq, imperiyanın digər torpaqları uğrunda qanlı mübarizə sənəgimək bilmirdi. İran ordusu tərəfində vuruşmanı davam etdirən Cavanşir, Moisey Kalankatuklunun məlumatına görə, “bu ağır döyüşlərdə iştirak edib, on bir dəfə ağır yaralar almışdı” (*Kalankatuklu. Albaniya, s.119*).

Maraqlıdır ki, yerli mənbədə Cavanşir və onun fəaliyyəti haqqında geniş məlumatın verilməsinə baxmayaraq, ərəb mənbələrində bu görkəmli şəxsiyyət haqqında, onun, xüsusilə, İran ordusu tərəfində ərəblərə qarşı məlum və məşhur döyüşlərdə iştirakı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Əgər yerli mənbədə (*Kalankatuklu. Albaniya, s.119*) Ktesifonun (Mədainin) altı aylıq müdafiəsində mətanətlə vuruşan sərkərdə Xorazad və Albaniya sipəhsaları Cavanşir haqqında məlumat verilsə, ət-Təbəri Sasani qoşun hissələrinin başında duran sərkərdələr Nahverqanın və Reydən olan Mihranın adlarını çəkir (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2420, 2421*). Hər iki mənbədə adları verilən sərkərdələrin eyniliyini təsdiq etmək mümkün olmasa da, son nəticə olaraq onların bütün həmlələrinin boşa çıxdığı həm alban, həm ərəb müəllifi tərəfindən bildirilir. İran ordusu tərəfində, Moisey Kalankatuklunun məlumatına görə, “7 il dalbadal vuruşmuş”,

ərəblərlə mübarizənin faydasız, imperiyanın ölümə məhkum olduğunu dərk edən “cəsur Cavanşir” isə nəhayət 639-640-cı ildə, “iranlılarla vidalaşib Atropatenaya”, oradan da Bərdəyə qayıdır (*Kalankatuklu. Albaniya, s.119; Vəlixanlı, Ərəb xilafəti, s.18-19; Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s.157*).

Ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşləri və onun nəticələri - O ağır illərin hadisələrini dövrümüzdə çatdıran ərəb mənbələri VII əsrə aid demək olar bütün yürüşlərin tarixinə dair ziddiyyətli fikir irəli sürürlər. Bu, yalnız tarixi Azərbaycanın deyil, Sasani imperiyasının digər vilayət və əyalətlərinin işğalının xronologiyasına da aiddir. Məhz buna görə ərəblərin şimal istiqamətində ilk yürüşlərinin tarixi mübahisəli olmuşdur. Buna əsas səbəb bilavasitə işğal dövrünə (VII-VIII əsrlər) dair mənbələrin yox dərəcəsində az olması, həmin dövrə aid əsasən IX əsrdə qeydə alınmış məlumatların isnadlar (ötürmələr və soraqlaşmalar) vasitəsilə çatdırılması ilə yanaşı, hadisələrin baş verdiyi dövrün gərginliyi, hücumə məruz qalan yerli əhalinin, o cümlədən azərbaycanlıların işğalçılara göstərdikləri ciddi müqavimət üzündən eyni yerin bir neçə dəfəyə tutulması olmuşdur (*Vəlixanlı, Ərəb xilafəti, s.11-12*). Yeri gəlmişkən, A.Kolesnikovun müsəlman təqvimini haqqında bir fikri də mövcud xronoloji dolaşığı izah etmək baxımından maraqlı görünür: onun yazdığına görə “vuruşmaların iştirakçıları gördükləri və eşitdiklərini əla ötürə bilirdilər, hər hadisənin vaxtı isə yalnız onların özlərinə məlum üsulla müəyyən olunurdu. Hicri tarixi ilə illərin hesablanması yalnız 638-ci ildə qəbul olunmuşdu, o da ki, kargüzarlıq və rəsmi yazışmalar üçün. Mənbələr Ərəbistanın müxtəlif rayonlarında eyni zamanda istifadə edilən bir neçə ay təqviminin (il hesablanmasının) olduğunu göstərir və Kufədə məskunlaşan ərəblərin onlardan hansını istifadə etdiyini əminliklə demək çətindir” (*Колесников. Завоевание, s.26*). Maraqlıdır ki, hadisələrin ziddiyyətli şərhə həmin hadisələrin az qala 200 il əvvəl yaşamış birbaşa iştirakçılarına – şahidlərinə məxsus müxtəlif ilk mənbələrə isnad edən IX əsr müəlliflərinin özlərini də dolaşığına salmış, bu səbəbdən də onlar eyni hadisə haqqında bir neçə məlumatçıya əsaslanan müxtəlif versiyaları təqdim etmək məcburiyyətində qalmışlar. Məsələn, əl-Bəlazuri (892-ci ildə vəfat edib) Azərbaycana ilk yürüşlə və xəlifə tərəfindən oraya göndərilən valilərlə əlaqədar həm yerli əhalidən, həm də ərəblərdən olan 10-dan artıq məlumatçısının – informatorunun adını çəkir, Azərbaycanın, bir məlumata görə, 18(639)-ci ildə xəlifə Ömər tərəfindən göndərilmiş Huzeyfə ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə bir neçə günlük “şiddətli döyüşdən” sonra sülh müqaviləsinə əsasən fəth olunduğunu, digər məlumata görə Muğirə ibn Şubə tərəfindən birinci dəfə 20 (640-641)-ci ildə, ikinci dəfə 22(642-643)-ci ildə işğal edildiyini bildirir. Bununla yanaşı, əl-Bəlazuri tarixçi əl-Mədainidən (öl. 840) aldığı informasiyaya görə Nihavənd vuruşmasından sonra kufəli döyüşçülərin Huzeyfə ibn əl-Yəmənin başçılığı ilə Azərbaycana yürüş etmələri, əhalinin 100 min dirhəm vergi ödəməsi şərti ilə müqavilə bağlanması haqqında da məlumat verir (*Bəlazuri, 1866, s. 326*). Əl-Yəqubi (891-ci ildə yazıb) Azərbaycanın xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın (634-644) hakimiyyəti dövründə, 22-ci (XI, 642-X, 643) ildə həyata keçirilən fəthi ilə bağlı Muğirə ibn Şubənin adını çəkir (*Yəqubi. Buldan, s. 272*). VIII əsrin birinci yarısında yaşamış məşhur ərəb yazıçısı İbn əl-Muqaffa'aya istinad edən İbn əl-Fəqih əl-Həmədani (902-903-cü illərdə yazıb) də Azərbaycanın silah-zor gücünə Muğirə ibn Şubənin başçılığı

ilə 22-ci (642-643) ildə tabe edildiyi haqqında məlumat verir (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 285*). Azərbaycanla ilk xəlifə canişini – valisi Utba ibn Farkadın adından 18-ci ildə bağlanmış müqaviləni “22-ci ilə aid hadisələr” bölməsinə salan ət-Təbəri (839-923) xüsusi izahat verməsə də, bununla həmin hadisənin 22-ci ildə baş verdiyini və ya, çox güman, təkrar olunduğunu göstərir. Digər, daha erkən dövr ərəb tarixçisi Xəlifə ibn Xəyyat, fərqli məlumatların heç birinə üstünlük vermədən əl-Yəqubinin məlumatı ilə uyğun olan İbn İshaqın, əl-Bəlazurinin məlumatı ilə uyğun olan Əli İbn Məhəmmədin, ət-Təbərinin məlumatına qismən uyğun olan Əbu Ubeydənin versiyalarını təqdim edir (*Xəlifə ibn Xəyyat. Tarix, s.151*). Beləliklə, mənbələrdəki məlumat Azərbaycana ilk yürüşün 639-643-cü illər arasında baş verdiyini təsdiq edir. Lakin, həmin mənbələrdə ərəb yürüşlərinin istiqamətləri haqqında verilmiş dolaşlıq məlumatın müqayisəli təhlili, eləcə də bu sahədə aparılmış ciddi tədqiqatların (Z.Bünyadov, A.Kolesnikov, O.Bolşakov, A.Şıxsəidov, N.Vəlixanlı və b.) nəticələri təsdiq edir ki, ərəblərin şimala, Sasanilər İranının Xəzəryanı əyalətlərinə, o cümlədən Azərbaycan istiqamətində yürüşləri yalnız Nihavənd və Həmədanın 642-ci ildə baş verən süqutundan sonra baş tuta bilərdi (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s.95; Колесников. Завоевание, s. 111; Велиханова. Ист. география, s. 47; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 159*). Tədqiqatçılar, həmçinin çox ciddi nəticələrə səbəb olan, Sasanilər imperiyasının az qala dərinliklərində baş verən bu həlledici yürüşün “milli özünüdərəkə ağır mənəvi ziyan vurduğunu” xüsusi qeyd edirlər (*Колесников. Завоевание, s. 112*). Tarixçi əl-Təbərinin sözləri ilə desək, o gündən iranlıların birliyi pozuldu; bundan belə, hər vilayətin əhalisi düşmənləri ilə yalnız öz vilayətləri hüduqlarında döyüşdü (*Təbəri. Tarix, 1968, c. I, s. 2615*).

Lakin, mənbələrdə, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın ərəblər tərəfindən davamlı işğalının başlandığı həmin ildən bir neçə il əvvəl – 18(639)-ci ildə baş verən hücum və bağlanılan müqavilə haqqında da məlumat vardır. Bu məlumatdan görünür ki, bütün Babilistanın ərəblər tərəfindən 637-ci ilin sonunadək davam edən işğalından sonra Ktesifonun fəthi ilə daha da genişlənən ərəb hücumlarının yeni mərhələsi başlayır. Ərəblərin, əsasən əl-Cibəl (hərfən: “dağlar”) adlandırdıqları qədim Midiya (Mada) ərazisinə hücumları da bu vaxt baş tutur. Mənbələrdə həmin hadisələrə, xüsusilə, bu və ya digər yerin işğal tarixinə dair məlumatın birmənalı olmaması, göründüyü kimi, Azərbaycana ilk hücumun da tarixinin fərqli verilməsinə səbəb olur. Bu dolaşlıq ədəbiyyata da təsir edir: bəzən hər iki – 18(639) və 22(642-43)-ci illərin hadisələri və müqavilələri xüsusi izahat verilmədən təqdim olunur, bəzən işğal tarixi kimi 639-cu il, bəzən isə 642-43-cü illər, bəzən isə daha sonrakı illər (644, hətta 651 və s.) göstərilir. Real işğalın başlandığı tarix kimi 643-cü il tarixinin həqiqətə uyğunluğunu qeyd etməklə yanaşı Azərbaycanın ondan əvvəlki illərdə, Midiyanın işğalı prosesində (*bu haqda bax: Колесников. Завоевание, s. 106-107*) qısa, kəşfiyyət bəlkə də qəfil basqın xarakterli hücumlara məruz qaldığını qəbul etmək olar. Yerli əhali ilə bu hücumdan sonra bağlanılan sülh müqaviləsinin məzmunu ilə oxucularını tanış edən əl-Bəlazuri (*Bəlazuri, 1866, s. 326; həmçinin: Yaqut, 1950, c. I, s. 173*) müsəlmanların şimalda daimi hərbi dayaq məntəqəsi kimi 638-ci ildə saldıqları Kufənin valisi Muğirə ibn Şubənin həmin vaxt Nihavənd və ya onun yaxınlığında olan sərkərdə Huzeyfə

ibn əl-Yəmənə Azərbaycan valisi təyin olunmasına dair xəlifə əmrini çatdırması, əmri alan Huzeyfənin Azərbaycana yürüşü haqqında məlumat verir. Əlbəttə, əl-Bəlazurinin yazdığı kimi, Huzeyfə bu vaxt nə paytaxt Ərdəbilə qoşunları ilə daxil ola, nə də ki, hətta Muqana və Gilana uğurlu hücum edərək, əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağlaya bilərdi. Çünki, Nihavənd, Həmədan vuruşmaları hələ baş verməmişdi, ərəblərin şimala doğru–Sasanilər imperiyasının bu şimal vilayətlərinə olan yolu hələ bağlı idi. Azərbaycana yalnız ölkənin cənub-qərb tərəfindən, ərəblərin artıq işğal etdikləri Hulvan, Qəsr Şirin, daha sonra erməni əz-Zəvəzan vilayəti istiqamətindən daxil olmaq olardı. Əl-Bəlazurinin, görünür, bir neçə isnada əsaslanaraq xronoloji baxımdan biri digərindən fərqlənən başqa yürüşlərlə qarışdırdığı bu yürüş, müəllifin təqdim etdiyi müqavilənin məzmunundan da göründüyü kimi Urmiya gölünün cənub-qərbinə doğru yönəlmişdi. Yaqut əl-Həməvinin “Azərbaycan (Azərbaycan)” məqaləsindəki (*Yaqut, 1950, c. 1, s. 173; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s.133-134*) analoji məlumatla təsdiq olunan bu mətnə görə Azərbaycan əhalisi ilə ildə 800 min vəznli dirhəm vermələri şərt ilə sülh bağlandı; müqabilində isə bildirildi ki, əhalidən bir nəfər də öldürülməyəcək, əsir tutulmayacaq, atəspərəstlik məbədləri dağıdılmayacaq, “əl-Balaşacan (Balasacan), Sabalan və Miyan Ruzan (Satrudan?) kürdlərinə” xətər toxunulmayacaq, əş-Şiz əhlinin öz bayramlarında, xüsusilə, rəqs etmələrinə və əvvəlki [ayinləri] yerinə yetirmələrinə mane olunmayacaq (*Bəlazuri, 1866, s. 326*).

Lakin müəyyən hədd çərçivəsində qazanılan belə öləri qələbələr, nəticə etibarilə ərəblər üçün hələ uğurlu sayıla bilməzdi; çünki, imperiyanın mərkəzində, o cümlədən Babilistanda, Xuzistanda, Cibəldə (Midiyada) iflasa uğramış Sasani üsul-idarəsi ucqarlarda, eləcə də cənublu-şimalı tarixi Azərbaycan torpaqlarında hələ ki, öz hakimiyyətini və qoşunlarını saxlaya bilmişdi. Yerli mənbə (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 119-120*) Sasani ordusu tərkibində ərəblərə qarşı vuruşan Cavanşirin ölkəyə qayıtdıqdan sonra atasının istəyi ilə, onun öz sağlığında Albaniyanın idarəsini əlinə aldığı, iranlıların tabeliyindən çıxdığı, elə buna görə ölkəyə daxil olmuş İran qoşunlarına qarşı müttəfiqi İberiya hökmdarı Atrnerseh (Adarnarseh, 605-641) ilə birlikdə vuruşduğu, bu qanlı döyüşlərin, nəhayət ki, təzə qohum olduğu Sünik knyazının vasitəçiliyi ilə qələbə və iranlıların ölkədən qovulması ilə başa çatdığı haqqında məlumat verir (*bax həmçinin: Бунятов. Азербайджан, 1999, s.97-98; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.158*). Moisey Kalankatuklunun yazdığına görə, “Cavanşir böyük İran şahlığının tənəzzülü haqqında fikirləşərək və keçmiş Şərq şahlarının müstəbid olmalarını yada salaraq öz şəxsiyyətinə xüsusi təmtəraq verdi və belə qənaətə gəldi ki, bundan sonra öz hakimiyyətini heç kəsə tabe etməsin” (*Kalankatuklu. Albaniya, s.121*).

Lakin yerli mənbə, iranlıların barışıqı pozaraq, yenidən ölkəyə hücum etmələri, hiylə ilə Cavanşirin atasını özlərinə tabe etdirmələri, Cavanşirin böyük qardaşı ilə birlikdə, nəhayət ki, düşmən hücumlarının qarşısını ala bildikləri haqqında da məlumat verir. İranlılarla mübarizədən sonra görünür, ərəblərin geniş hücumlarından xəbər tutan Cavanşir ölkənin paytaxtı olan Bərdədə qalmayıb, qoşunu və ailəsi ilə birlikdə “Kür çayının o biri sahilinə”, oradakı ata-baba mülkünə çəkilir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 121-122*).

Bu, Nihavənd və Həmədanın ərəblər tərəfindən artıq işğal olunduğu, şimala doğru

yolun açıldığı vaxt idi. Sasanilərin mərkəzdəki hakimiyyətinə son qoymuş Xilafət ordusunun qarşısında mühüm strateji əhəmiyyətli şimal vilayətlərinin ələ keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu. İmperianın Azərbaycan və Fars vilayətlərinin arasında yerləşən, iri ticarət mərkəzi olan İsfahan, qədim Mihran nəslinin irsi mülkü olan Rey, Sasanilərin ən böyük vilayətlərindən olan Azərbaycan və eləcə də onlardan vassal asılılıqda olsa da, Cavanşirin siyasi fəallığı nəticəsində tabelikdən çıxmış Albaniya-Arran da ərəblərin işğal planlarına daxil idi. Bu yürüşlər və döyüşlər haqqında ziddiyyətli və fərqli tarixlərin verilməsinə baxmayaraq, onların da 642-ci ildən sonra, ən azı 643-644-cü illərdə başlandığı bilinir (*Колесников. Завоевание, s. 112-117*).

Ərəb müəlliflərinin (əl-Bəlazuri, ət-Təbəri və b.) əsərlərində həmin yürüşlərin vaxtı kimi onların istiqaməti haqqında olan fikirlər də dolaşıqdır. Versiyaların çoxluğu bu müəlliflərin özlərini də çaşdırırdı. ət-Təbərinin əsərində həmin yürüşlərin istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi haqqında bəzi tədqiqatçıların (*Колесников. Завоевание, s. 114*) real qəbul etmədikləri bir rəvayət maraqlı doğurur. Həmin rəvayətə görə, xəlifə Ömər, yürüşləri hansı istiqamətdə davam etdirmək daha məsləhətdir, sualına qədim İran nəslinə mənsub olan, ərəblərə qarşı demək olar bütün mühüm döyüşlərdə fəal iştirak edən, sonralar islamı qəbul edən mərzban Hörmüzan İsfahandan başlaması lazım görür; çünki, onun fikrincə, İsfahan –baş, Fars və Azərbaycan isə qanadlardır; baş üzülməlidir ki, qanadlar da ram olunsunlar (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2642; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 21*).

Lakin mənbələrin təhlili, bu yürüşlərin bəlkə də eyni vaxtda, ya da İsfahana olan hücumun az sonra baş verdiyini ehtimal edir. Belə ki, əl-Cibəli (Midiyanı) ələ keçirən ərəblərin bu vaxt yolunu ilk növbədə qədim Mihran nəslinin xanədanı olan Rey kəsirdi. Ərəblər bu şəhəri tutmaq üçün Həmədan – Rey vilayətləri ayrıcındakı, ət-Təbəriyə görə inzibati baxımdan Həmədana aid olan Dəstəbə sərhəd nahiyəsini ələ keçirərək, oradakı qalalarda hərbi hissələr yerləşdirmişdilər. Azərbaycanın və İranın Xəzəryanı vilayətlərinin işğalında da məhz bu hissələr iştirak etdilər (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2651*).

Ərəb işğalının müsibətli nəticələrini yaxşı dərk edən Azərbaycan, Deyləm və Reydən olan qeyri-nizami qoşunlar Həmədanla Qəzvin arasında olan Vacrud (Vacruz) adlı yerdə toplaşdılar. Burada baş verən qanlı döyüşü ət-Təbəri hər iki tərəf üçün ağır itkilərinə görə Nihavənd və başqa böyük vuruşmalarla müqayisə edir: “Nihavənd vuruşmasına bərabər, ondan geri qalmayan böyük bir döyüş oldu; bu böyük vuruşmada saysız-hesabsız adam qırdılar...” (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2651*).

Ərəblərin qalib gəldiyi bu ağır vuruşmada Azərbaycandan olan qoşunun başında vilayətin mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad dururdu. Reydən qayıtdıqdan sonra, o, seyrəlmiş qoşununu Azərbaycanın Bacərvan, MİMƏZ, Sərat, Neriz, Şiz, Məyanic (Miyanə) və başqa şəhərlərindən topladığı döyüşçülərin hesabına artırdı (*Bəlazuri, 1866, s. 325-326*).

Nihavənd döyüşündən düz bir il sonra (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2804*), Reyin işğalı hələ tam başa çatmamış, yəni 643-cü ildə, xəlifə Ömər əmri ilə məşhur ərəb sərkərdələri Bukeyr ibn Abdallah və Utba ibn Farkadın başçılıq etdikləri qoşun dəstələri Azərbaycan sərhədini keçdilər. Onları Ərdəbildən bir qədər aralı, Cərmidan dağı yaxınlığında mərzban İsfəndiyarın hələ yaxşı möhkəmlənə bilməmiş qoşunu qarşıladı.

Ət-Təbərinin məlumatına görə, bu Bukeyrin Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla ilk döyüşü idi (*Təbəri. Tarix, 1968, c. I, s. 2661*). Bir neçə gün davam edən, ərəblərin qələbəsi ilə başa çatan bu qanlı döyüşdə İsfəndiyar əsir düşür. Ət-Təbərinin İsfəndiyarla Bukeyr arasında baş verən aşağıdakı danışıq hadisələrin gərginliyini bir daha təsdiq edir: “İsfəndiyar ondan soruşur: Sənə nə daha xoşdur: sülh yoxsa hərbi? Bukeyr deyir: Əlbəttə, sülh. [Cavabında] o, söyləyir: Onda məni öz yanında saxla, çünki nə qədər ki, mən Azərbaycan camaatı üçün sülh bağlamamışam, ya da geri qayıtmamışam, onlar sənə qarşı çıxmıyacaq. Camaat ölkə ətrafında olan əl-Qabh (Qafqaz) və ər-Rum dağlarına çəkilib. Yerlərini möhkəm edənlər də müəyyən vaxta kimi möhkəmlənib” (*Ərəb mənbələri..., s. 111-112*).

Rey yanındakı döyüşlərin ərəblər üçün uğurla başa çatması xəlifə Ömər ibn Əlfə bir qədər əvvəl verdiyi əmrin icrasına, sərkərdə Simək ibn Xəraşənin Bukeyrin köməyinə göndərilməsinə imkan yaradır. Elə bu vaxt əsirlikdə olan İsfəndiyarın qardaşı Bəhram yeni təşkil etdiyi qoşunla ərəblərə hücum edir. Qələbə bu dəfə də xəlifə ordusunun tərəfində olur. Bəhramın məğlub edilərək qaçması xəbəri Bukeyrin əsiri olan İsfəndiyara çatdıqda, o, deyir: “Müharibə artıq bitdi, sülh vaxtı da gəlib çatdı” (*Təbəri. Tarix, 1968, c. I, s. 2661; Ərəb mənbələri..., s. 112*). Beləliklə, ərəblərlə Azərbaycan əhalisi arasında ərəblərin özlərinin də “əmin-amanlıq” fərmanı adlandırdıqları sülh müqaviləsi bağlanır. Müqavilənin mətnində deyilirdi:

«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim! Bu, əmiru-l-mominin Ömər ibn əl-Xəttabın amili Utbə ibn Fərkadın Azərbaycanın bütün – onun aran, dağ, ətraf və ən ucqar yerlərinin əhalisinə, habelə onun dini icmalar əhlinə - onların həyatı, mal-dövləti, dini məzhəb və qaydaları üçün verdiyi əmin-amanlıq [fərmanıdır]! [Bu] şərtlə ki, onlar – yeniyetmə, qadın və yaşayış vəsaitindən məhrum xroniki xəstələr, həmçinin dünya malından heç nəyi olmayan münzəvi (güşənişin) dindarlar istisna olmaqla [maddi] imkanlarına görə cizyə (can vergisi) verməlidirlər! Bu, həm onların [özlərinə], həm də onların arasında məskun olub yaşayanlara [şamildir]. Onlar müsəlman döyüşçülərindən olan müsəlmanı bir gecə-gündüz qonaq saxlamalı, ona bələdçilik etməlidirlər!

Onlardan kimsə hər hansı ildə orduya səfərbər edilərsə, həmin ilin cizyəsi onun üzərindən götürülür.

[Ölkəyə gəlib] qalan hər kəs [daimi] yaşayan şəxslər kimi [hüquqlara] malikdir.

[Olduğu yerdən] çıxıb gedən [hər bir] kəs mənzil başına çatanadək, onun əmin-amanlığı [təmin olunur]!

Yazdı: Cundub.

Təsdiq etdilər: Bukeyr ibn Abdallah əl-Leysi və Simək ibn Xəraşə əl-Ənsari.

Yazıldı: 18-ci ildə (Ərəb mənbələri..., s. 113; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 22-33; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 104; Шухсәидов. Очерки, s.193-194).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ət-Təbərinin təqdim etdiyi (*Tarix, 1968, c. I, 2662*) bu müqavilə 18-ci il tarixi ilə qeyd olunsada əsərin “22 (642-643)-ci il hadisələri” başlıqlı hissəsinə daxil edilmişdir. Əl-Bəlazurinin 18-ci ilə aid etdiyi və məzmununa görə Urmiya gölünün cənub-qərb istiqamətində baş vermiş döyüşdən sonra bağlanmış müqavilənin mətni haqqında verdiyi məlumatla (*Bəlazuri, 1866, s. 326*) Ət-Təbərinin əsərində verilmiş müqavilənin mətni arasında olan fərq də həmin müqavilələrin bağlanılma tarixinin və yerinin müxtəlifliyini

təsdiq edir. Maraqlı burasıdır ki, bu müqavilə Azərbaycanın işğalında daha böyük fəaliyyət göstərən Bukeyrin yalnız şahidliyi ilə, xəlifənin Azərbaycana *amil* (vergiyiğan, canişin) təyin etdiyi Utba ibn Farkadın adından verilmişdir. Ət-Təbəri bu haqda yazırdı: “Bukeyr ona tapşırılan [ərazini] Utbədən hələ qabaq fəth etmişdi, amma ki, sülh [yalnız] Utbə Bəhramı məğlub etdikdən sonra baş tutur. Utbə öz adından yazaraq Azərbaycan əhalisinə fərman verir; həmin fərmana görə Bukeyrin əyaləti onun əyalətinə [qatılaraq] birləşdirilir” (*Ərəb mənbələri...*, s. 113; *Tarix*, 1968, c. 1, s. 2662).

Cərmidan yanındakı döyüş bu vaxtadək bir çox vuruşmaları zəfərlə başa çatdıran ərəblərin şimala – Qafqaza, Sasanilər imperiyasından vassal asılı Albaniyaya olan yolunu açdı. Xəlifə Ömər in əmri ilə Bukeyr sərkərdə Utba ibn Farkadı xəlifənin Azərbaycandakı *amili* vəzifəsinə təyin edib, özü isə ilk növbədə ərəblərin Bab əl-Əvbab (və ya əl-Bab) adlandırdıqları Dərbəndin fəthinə hazırlıq görməyə başlayır (*Təbəri. Tarix*, 1968, c.1, s.2662).

Azərbaycanın cənub hissəsinin ilkin işğalının hələ də tam başa çatmadığı 643-cü ildə ərəblərin birbaşa Dərbəndi tutmaq cəhdləri ilk baxışda qəribə görünə bilər. Lakin ərəblər Sasanilərin şimal sərhədinin mərzbanının iqamətgahı olan, onun qoşunları tərəfindən hələ də müdafiə edilən, lakin bununla belə başının üstündən xəzər təhlükəsinin heç vaxt əskik olmadığı Dərbəndin strateji əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdülər. Onlar bildirdilər ki, şimal sərhədlərini möhkəmləndirmədən, Qafqaz keçidlərini, o cümlədən Dərbəndi öz nəzarətləri altına almadan nə Azərbaycanı, eləcə də Cənubi Qafqazın başqa vilayətlərini tabe etmək, nə də xəzər təhlükəsini aradan qaldırmaq mümkün olacaq. Daha geniş ərazilərin fəthətini qarşıya məqsəd qoyan Xilafət hakim dairələrinin Dərbənddən şimala - xəzərlərin və başqa xalqların torpaqlarını da tutmaq istəkləri ərəb sərkərdəsi Əbdürrəhman ibn Rəbiə ilə mərzban Şəhribərəz arasında ət-Təbərinin təqdim etdiyi söhbətdən görünür: “...Əbdürrəhman döyüşçüləri ilə [yürüşə] çıxaraq əl-Babı tərk etdiyi zaman Şəhribərəz ondan soruşur: Sən nə etmək fikrindəsən? [Əbdürrəhman ona]: Bələncər [üstünə getmək] fikrindəyəm, - deyə cavab verir. [Şəhribərəz] söyləyir: Gəlsənə biz onların (yəni, xəzərlərin-N.V.) əl-Baba görə bizi narahat etmədikləri ilə qane olaq. [Əbdürrəhman isə] etiraz edir: Lakin biz [türkləri] (yəni xəzərləri-N.V.) onların öz yurdunda haqlamayınca, onların əlindən arxayın ola bilmərik...” (*Tarix*, 1968, c. 1, s. 2667; *Ərəb mənbələri...*, s. 117-118; *Шухсаидов. Очерки*, s.196).

Bununla yanaşı, ərəblərin, yəqin ki, ondan da xəbərləri vardı ki, Qafqaz keçidlərinin qorunması vaxtılı nəinki Sasaniləri, hətta Bizansı da narahat etmişdi; yerli mənbə bəzi keçidlərin tikintisində bu dövlətin də iştirakını qeyd edir (*Тревер. Очерки*, s. 273-274). Sasanilər Dərbənd keçidini möhkəmləndirmək məqsədilə hələ V əsrin I yarısından başlayaraq sonrakı illərdə daha da geniş vüsət alan, dağlardan dənizədək beş sıra müdafiə sədləri qurdurmuş, burada gözətçi dəstələri yerləşdirmişdilər (*Кудрявцев. Длинные стены; Шухсаидов. Очерки*, s. 34-35; *Тревер. Очерки*, s. 267-287). Bütün bu tədbirlər Azərbaycanı əvvəllər hunn-bulqar birliyinin, bir qədər sonra isə başqa köçərilərin hücumlarından qorumaq üçün görülmüşdü. Lakin heç bir tədbir VI əsrin ortalarından ardı-arası kəsilmədən hücum edən xəzərlərin qarşısını ala bilmirdi (*Azərbaycan tarixi*, c. 2, 1998, s. 67, 68). Ərəblər, haqlı olaraq, çıxış yolunu Dərbəndi ələ keçirib, keçidi öz

nəzarətləri altına almaqda görürdülər.

Beləliklə, Sasanilər imperiyasının ucqar şimal sərhədlərinin əsas istinadgahı olan Dərbəndin ələ keçirilməsi ərəblərə, bir tərəfdən, imperiyanın tabeliyində olan, onun şimaldakı mərzbanının idarə etdiyi ərazinin hesabına Xilafətin sərhədlərini genişləndirmək, digər tərəfdən, bəlkə də ən vacibi, ərəblərdən də əvvəl Cənubi Qafqazın xeyli hissəsini öz tabeliyində saxlayan, əl-Bəlazurinin sözləri ilə desək “tez-tez öz ərazilərinin hüduqlarını aşaraq, qonşu ərazilərə hücumlar edən” (*Bəlazuri, 1866, s. 194*), ilk əvvəllər ərəblərin qeyri - adiliyi, hətta ölməzliyi haqqında əfsanələrə inanan xəzərlərin cənuba hücumlarının qarşısını almaq və bununla yanaşı, Dərbənddən şimala doğru yürüşləri davam etdirmək üçün hərbi dayaq məntəqəsi əldə etmək imkanı verirdi. Elə buna görə xəlifə Ömər in əmri ilə sərkərdə Bukeyr Dərbənd üzərinə hücum hazırlığına başladı. Maraqlıdır ki, mənbələr bu hücumun da tarixi haqqında birmənalı məlumat vermirlər. Bir sıra mənbələr (məs. əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi) hadisənin bir qədər sonra, artıq xəlifə Osmanın (644-656) dövründə, Azərbaycanın şimal-Arran (Albaniya) hissəsini işğal edən Səlmən ibn Rəbiənin adı ilə əlaqələndirənlər də, kufəli tarixçi, fəthatın hərbi-siyasi tarixinə dair dövrümüzdə gəlib çatmayan əsərin müəllifi Seyf ibn Ömər əl-Əsədi ət-Təməmiyə (təqr. 720-800) isnadən məlumatla çıxış edən, əl-Babın fəthinə xüsusi bölmə həsr edən ət-Təbəri ilk hücumun 22(643)-ci ildə baş verdiyini qeyd edir (*c. 1, s. 2663-2668*). Dərbəndin strateji əhəmiyyətini, ərəb hücumlarındakı “Cənubi Rusiyada və Şərqi Zaqafqaziyada başlıca qüvvə olan xəzər” təhlükəsinin (*Минорский. История Ширвана, s. 143*) qarşısını almağın Xilafət üçün vacibliyini, Qafqaz keçidləri, o cümlədən Dərbənd üzərində nəzarətin ilk növbədə əldə olunmasının mühümlüyünü nəzərə alsaq, bu yürüşün Cənubi Qafqazın digər yerlərinin işğalından əvvəl həyata keçirilməsini ərəb hərbi komandanlığının düzgün taktiki addımı kimi qiymətləndirmək olar. Ərəblər tərəfindən İranın işğal olunmasına dair qiymətli tədqiqat əsəri yazan rus alimi A.İ.Kolesnikov, doğrudur, bəzi tədqiqatçıların (K.Brokellman, Y.Velhauzen, L.Kaetani) ət-Təbərinin bu yürüş haqqında əsas informatoru olan Seyfin hadisələrə “qeyri-tənqidi və fantastik” münasibətini qeyd edir, onların fikrincə kufəli tarixçinin hətta ideoloji görüşlərinin (şiə olmasının) da hadisələrin, o cümlədən, xronologiyasının düzgün verilməsinə (həqiqətdə olduğundan əvvəl) mənfi təsir etdiyini bildirir (*Колесников. Завоевание, s. 24-28*). Bununla yanaşı, tədqiqatçı, Seyfi etibarsız tarixçi hesab edənlərin iddialarını təkzib edir, onun bir kompilyator kimi çıxış etdiyini, müasiri olmadığı hadisələri onun da isnadlara əsasən təqdim etdiyini yazır (*yenə orada, s.28*). Onu da qeyd etməliyə ki, bu kimi dolaşlıq özlərindən bir neçə əsr əvvəl baş vermiş hadisələri müxtəlif isnadlar vasitəsilə oxucularına çatdıran digər ərəb müəlliflərinin – əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi və başqalarının məlumatlarında da az deyildir. Beləliklə, ət-Təbərinin məlumatına görə, sözsüz ki, şimal yürüşünün çətinliklərini əvvəlcədən görən xəlifə Ömər, 643-cü ildə peyğəmbərin əshabələrindən olan, öz hərbi şücaəti ilə tanınan “Zun-nur” (“Nur sahibi”) ləqəbli sərkərdə Suraka ibn Əmri, eləcə də Əbdürrəhman ibn Rəbiəni, Huzeyfə ibn Asidi, Həbib ibn Məsləməni onlardan əvvəl Dərbənd divarları yanına çatmış Bukeyrin köməyinə göndərir (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2663*).

Bu zaman Dərbəndin-“əl-Babın məliki” Sasanilərin şimal mərzbanı, keçidlərə nəzarət

edən, qədim və məşhur nəslin nümayəndəsi, “Fars əhlindən olan”, bəzi mənbələrdə (*məs. İbn əl-Əsir. B, s. 12*) Şəhriyar, ət-Təbəriyə isə Şəhribərəz adlanan bir şəxs idi. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Sara xanım Aşurbəylinin Şirvanşahların tarixinə həsr etdiyi tədqiqatında təsdiq olunması müəmmalı zənn etdiyimiz məlumatına görə, bu şəxs “əl-Babin məliki” kimi təqdim olunsa da, görünür, hələ Sasanilərin “şirvanşah” titulu verdiyi Şirvan hökmdarı idi (*Ашурбейли. Ширваншахи, s.46*). Sasanilərin paytaxt qarışıq bir çox ərazilərinin, o cümlədən Azərbaycanın cənub torpaqlarının işğal xəbəri, sözsüz ki, ona da çatmışdı. Ona görə də ərəblərin ön dəstəsinin hücumu başlanan kimi, mənasız qırğının qarşısını almağa çalışan Şəhriyar həmin dəstənin başçısı Əbdürrəhmanla danışıqlar aparmaq üçün icazə istədi. Ət-Təbəri bu görüşü belə təsvir edir: “Aman verən kimi [Şəhribərəz] görüşünə gəlib dedi: Mən quduz düşməyə və əsli olmayan qaba xalqlara qarşı durmuşam. Nəcib və dərrakəli olan kəs bu cinsdən olanlara kömək etməz və əsli-nəcabəti olanlara qarşı onlardan kömək ummaz, çünki əsli olan, harada olursa olsun, yalnız əsli olana yaxındır. Mənim özümün nə dağlılara (*qabç – qafqazlı-N. V.*), nə də ərminilərə dəxlim yoxdur. Siz mənim ölkəmin (yəni Sasani imperiyasının, *N. V*) və mənim xalqımın (yəni farsların-*N. V.*) üzərində qələbə çaldınız. İndən belə mən sizlərdənəm, sizinlə əlbəələm, rəğbətım də sizədir. Allah bizimlə sizdən razı olsun! Qoy bizim sizə verəcəyimiz çizyə-köməyimiz və sizin buyuruğunuza əməl etməyimiz olsun. Bizi çizyə ilə alçaltmayın, əks təqdirdə onunla öz düşməninizi qarşısında bizi zəiflədərsiniz” (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2664*).

Sərkərdə Əbdürrəhmanın vasitəsilə Dərbənd yürüşünün komandanı Suraka ibn Əmrlə görüşən Şəhriyar nəhayət, qarşılıqlı razılığa əsasən, xəlifənin də təsdiq etdiyi imtiyazı əldə edə bilir: bu imtiyaza görə “yalnız səfərbər olunan”, əlində silah keçidin müdafiəsində duran dərbəndlilər öz əvvəlki dini etiqadlarını saxlasalar da ərəb əsgəri xidmətində olduqları ilin “çizyə” vergisindən azad edilirdilər.

Dərbəndin alınması ilə, sonrakı hadisələrdən göründüyü kimi, şimal tərəfdən təhlükəsizliyi müvəqqəti də olsa təmin edə bilmiş Suraka ibn Əmr Şəhriyarla apardığı danışıqlardan əldə olunmuş razılışmaya əsasən aşağıdakı müqaviləni bağlayır:

“Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim!

Bu, əmirü-l-möminin Ömər ibn əl-Xəttabın amili Suraka ibn Əmrin Şəhribərəzə, Ərminiyyə sakinlərinə və ərminilərə verdiyi əmin-amanlıq [fərmanıdır]!

O, onlara həyatlarının, mal-dövlət və dini icmalarının təhlükəsizliyinə [bu şərtlə] təminat verib ki, onlar nə müqavimət göstərəcəklər, nə də qiyama yol verəcəklər.

Ərminiyyə və əl-Əbvab əhalisi – onlardan istər yerlilər, istər yad gəlmələr, istərsə də onların ətrafında [məskun olub] onlarla [müqaviləyə] qoşulanlar olsun – hər yürüşə səfərbər olub getməyə, valinin vacib bildiyi hər hansı növbəti, yaxud növbədənkənar işi yerinə yetirməyə [borcludur]! Vergilər yalnız yığma ordu toplanarkən buna cavab verən kəslər üzərindən götürülür: yığma orduya alınma – onlar üçün vergi əvəzidir! Lakin onlardan [iştirakına] ehtiyac olmayan kəs [evində] qaldıqda, onun boynuna Azərbaycan əhalisi üçün müəyyən olunmuş vergiləri vermək, bələdcilik etmək və [müsəlman döyüşçüsünü] tam bir gün qonaq saxlamaq kimi vəzifə düşür. Orduya aparıldıqları zaman bu, onların üzərindən götürülür; tərک edilib buraxıldıqda isə [yenidən] onlardan tələb olunur.

Təsdiq etdilər: Əbdürrəhman ibn Rəbiə, Səلمان ibn Rəbiə və Bukeyr ibn Abdallah

Yazdı və təsdiqlədi: Mərdi ibn Mukarrin” (Ərəb mənbələri.... s. 116; Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2265-2666).

Hadisələrin sonrakı gedişindən göründüyü kimi, “sülh müqaviləsi”nin bağlanması ilə nəticələnən Dərbənd yürüşü də, ərəblərin tarixi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək məqsədilə həyata keçirdikləri demək olar bütün ilk yürüşlər kimi, Xilafətə yalnız müvəqqəti uğur gətirmişdi. Xilafətin siyasi rəhbərliyi, o cümlədən xəlifənin özü, hələ tam süquta yetirilməyən Sasanilər imperiyasının ucqarlarında vəziyyətin qeyri-stabil və ağır olduğunu, qəfil hücumlar nəticəsində əldə etdikləri qələbələrdən ruhlanan yürüş başçılarından daha yaxşı başa düşürdülər. Məhz buna görə Surakanın yeni torpaqlar ələ keçirmək məqsədilə Bukeyri Muğana, Həbib ibn Məsləmənə Tiflisə, Huzeyfəni Alan ölkəsinə, Səlmən ibn Rəbiəni isə Arrana-Albaniyaya göndərməsini xəlifə Ömər narazılıqla qarşılamışdı. Onun fikrincə, Suraka yürüşə tələsik və azuqəsiz çıxdığından, həmin yerlərin nə geniş ərazisini, nə də saysız qoşununu nəzərə almadığından “bu iş onun üçün uğurla nəticələnməyəcək”di. (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2667*).

Doğrudan da, göndərilən sərkərdələrdən yalnız Muğana hücum edən Bukeyr tapşırığı yerinə yetirir. Qalan yerlərdə isə güclü müqavimətlə qarşılaşan ərəblər yalnız əldə edə bildikləri qənimətlə kifayətlənməli olurlar. Muğanda da, ət-Təbərinin mətnindən göründüyü kimi, ciddi müqavimətə rast gəlsələr də, əhalini “dağıdıb pərən-pərən salan” ərəblər, nəhayət, onlara aman verərək, aşağıdakı aman fərmanını imzalayırlar:

“Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim!

Bu, Bukeyr ibn Abdallahın əl-Kabc dağlarından [olan] Muğan əhalisinə - onların mal-dövlətinə və özlərinə, dini icma və qaydalarına görə verdiyi əmin-amanlıq [təminatıdır]! [Bu şərtlə] ki, [onlar] həddi-buluğa çatmış hər bir adama görə dinar, ya da onun dəyər [əvəzini] verəcək, səmimilik göstərəcək, müsəlman üçün bələdçilik edəcək, onu bir gecə-gündüz qonaq [saxlayacaqlar]. Nə qədər ki, onlar [bu şərtlərə] əməl edib səmimi oldular, onlara əmin-amanlıq da olacaq! Biz də sədaqətli olmağı özümüz üçün borc [bilirik]. Allah kömək olsun!

Amma bu [şərtlərə] xilaf çıxsalar və onların [tərəfindən] bir iğtişaş aşkar olarsa, iğtişaşçıların hamısını təslim etməyincə onlara aman olmayacaq! Əks təqdirdə [iğtişaşçılarla] əlbir [sayılacaqlar]!

Təsdiq etdilər: əş-Şəmməx ibn Dırar, ər-Rusaris ibn Cunədib və Hamələ ibn Cuveyyə. Yazılıb: 21-ci ildə” (Ərəb mənbələri..., s.117; Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s.2666-2667).

Ərəblərin Azərbaycana olan bu yürüşü zamanı xəlifə Ömər əmri ilə Dərbənddən şimala – xəzərlərin ərazisinə doğru hücum davam etdirildi. Hətta sərkərdə Surakanın qəfil ölümü də əvvəlcədən planlaşdırılmış bu hücumun qarşısını ala bilmədi. Xəlifə tərəfindən Surakanın yerinə Dərbənd sərhəd xəttinin rəisi vəzifəsinə təyin olunmuş Əbdürrəhman ibn Rəbiənin xəzərlərin əl-Beyda şəhərinə hücumu uğurlu oldu: şəhər işğal edildi; o dövrün tarixçilərinin fikrincə xəzərlərin məğlubiyətində ərəblərin basılmazlığı, ölməzliyi haqqındakı mifin təsiri də az deyildi. Bu barədə ət-Təbəri belə yazırdı: “... [Əbdürrəhman türklərə yenə] hücum etdikdə, onlar bir-birinə şikayətlənərək dedilər: Onlar doğrudan da ölməzdirlər. [Bəziləri isə] hələ baxarıq, - deyib meşədəki kolluqda gizləndilər. Qəflətən onlardan biri ox atıb, müsəlmanların birini öldürdü, yoldaşları qaçmağa üz qoydular. [Ancaq] bundan sonra türklər (xəzərlər, N.V) Əbdürrəhmana qarşı döyüşə girdilər” (*Təbəri. Tarix, 1968, c.1, s.2890; Vəlixanlı. Ərəb xilafəti, s. 28*).

Beləliklə, ərəblərin ölməzliyi əfsanəsi alt-üst edildi. Artıq xəlifə Osmanın (644-656)

hakimiyyətinin ilk ilində xəzərlərə qarşı basqınları davam etdirən ərəblər növbəti hücumlardan birində, Bələncər yaxınlığında məğlubiyyətə uğrayırlar. Əbdürrəhman özü öldürülür, qoşun geri çəkilir. Ərəblərin Azərbaycana ilk yürüşü başa çatır.

Ərəblərin Azərbaycana yeni yürüşləri və onun nəticələri - 643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər hakimiyyəti dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədən Xəzərsahili torpaqlarını, yəni Sasani mərzbanlarının müdafiə etdikləri əraziləri tuta bildilər. Lakin bu istilanın özülü hələ möhkəm deyildi. 644-645-ci illərdə, xəlifə Ömər qətlindən sonra mərkəzdə baş verən siyasi sabitsizlikdən istifadə edən Azərbaycan əhalisi üsyana qalxaraq, ərəblərlə bağlanmış müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı. “24 (644-645)-cü il” hadisələrinə daxil etdiyi bu məlumatı VIII əsrin ortalarında yaşamış tarixçi Əbu Mixnəfə isnad edərək verən Ət-Təbəri (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2804*) adını çəkmədiyi başqa bir informatoruna isnadla hadisənin bir qədər sonra - 26 (646-647) - ci ildə baş verdiyini bildirir.

Xilafətin yeni başçısı Osmanın, əl-Bələzurinin məlumatına görə (*Bələzuri. 1866, s. 327*), 25-ci ildə Azərbaycana göndərdiyi sərkərdə əl-Valid ibn Ukbənin (o, Osman tərəfindən Kufənin valisi təyin olunmuşdu) rəhbərlik etdiyi ordunun hücumu ilə ərəblərin Azərbaycana yeni – ikinci yürüşü başlanır. Bu yürüşdə birinci yürüş zamanı ad çıxarmış Səlmən ibn Rəbiə və Abdallah ibn Şubeyl kimi sərkərdələr iştirak edirdilər (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2804-2805*). Ət-Təbərinin özünün təsdiq etdiyi kimi bir neçə isنادa söykənməsi, onun Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan və Arran (Albaniya) ərazisinə edilən II yürüş haqqında məlumatında bir qədər dolaşlıq yaratsa da, eyni məlumatı təqdim edən əl-Bələzurinin fərqli informasiyası (*Bələzuri. 1866, s. 326*) bu yürüşün istiqamətinin dəqiqləşməsinə kömək edir. Mətnlərin müqayisəsindən görünür ki, əl-Valid sərkərdə Səlmən ibn Rəbiəni öz qabağınca, ön dəstəsinin başında Ərminiyyə istiqamətinə göndərərək, özü isə Abdallah ibn Şubeyllə birlikdə üsyana qalxaraq müqavilənin şərtlərini pozmuş Azərbaycana hücum edir.

Mənbələrin heç birində yerli əhalinin bu hücum zamanı əl-Validin qoşununa ciddi müqavimət göstərməsi haqqında məlumat verilmir; yalnız onun Azərbaycan əhalisi ilə “Nihavənd döyüşündən bir il sonra” bağlanmış köhnə müqaviləni bərpa etməsi, azərbaycanlıların təzminatla yanaşı 800 min dirhəm verməyə boyun olması haqqında məlumat vardır.

Lakin mənbədə müqavilə bağlandıqdan sonra əl-Validin özünün “müsəlmanların ətrafdakı düşmənlərinə” qarşı basqınlar etməsi, Abdallah ibn Şubeyli 4 minlik qoşunla “Muqan, əl-Bəbr və Ət-Taylasana”* göndərməsi, Abdallahın həmin yerlərdən böyük qənimət və əsirlərlə qayıtması xəbər verilir (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2805, 2806*). Əl-Bələzuri (*Bələzuri. 1866, s. 327*) bu hücumda əl-Validin özünün də iştirak etdiyini bildirir.

Əl-Validin əmri ilə Səlmən ibn Rəbiənin 12 minlik qoşunu, Ət-Təbərinin məlumatından

* Əl-Bəbr və Ət-Taylasanın adları adətən ərəb mənbələrində qoşa çəkilir (*bax: İbn Xordadbeh, s. 119; İbn əl-Fəqih, s. 209, 282, 302*). Yaquta (III, 571) görə Taylasan - Talışan (Talış) sözünün ərəbləşdirilmiş formasıdır. Əl-Bəbrin isə Ərdəbillə Zəncan arasında dağlıq ərazi olması ehtimal edilir (*bax: Minorsky. Hüduq, s. 391; Ибн Хордадбех. Книга ныей, s. 219, qeyd 3, 4*).

göründüyü kimi, Arazı keçərək Albaniya ərazisinə hücum edir, oranı talayıb çapır, zəngin qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıdır (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2804*). Ərəb müəllifinin bu xəbərini yerli mənbənin müəllifi Gevond da təsdiq edir. Həmin məlumatla görə, İran (Pəriya) tərəfdən hücum edən ərəblər Midiya (Cənubi Azərbaycan) kəndlərini, Qöğtən (Qoqtən, Göytən) vilayətini və Naxçıvan obalarını viran qoydular; kişilərin bir çoxunu öldürdülər, qalanlarını isə arvad-uşaqları ilə əsir götürüb, Culfa keçidindən Arazın o tayına apardılar (*Гевонд. История, s.3*).

Yepiskop Sebeosun verdiyi məlumat da ərəblərin Bizans hökmdarı Konstantinin (641-688) hakimiyyətinin ikinci ilində Naxçıvan qalasına hücum etməsi, lakin onu tuta bilməməsi, bununla belə ətraf yerləri işğala məruz qoyması haqqındadır (*Себеос. История, s.100*).

Həm ərəb, həm də yerli mənbələrin məlumatının müqayisəsindən görünür ki, ərəblərin Naxçıvan ərazisinə bu ilk hücumu (və bəlkə də hücumları) ötərgi basqın xarakteri daşımış, lakin onun da nəticəsi ağır olmuş, obalar qarət edilmiş, əhalinin bir hissəsi öldürülmüş, bir hissəsi vətənidən didərgin salınaraq Arazdan cənuba, oradan da, görünür, Ərəbistana aparılmışdı (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 11*). Tarixçi əl-Bəlazuri sərkərdə əl-Valid ibn Ukbani yürüş zamanı *kindi* qəbiləsinin başçılarından olan əl-Əş'as ibn Qeysin də müşayiət etdiyini bildirir və bu məlumatın Azərbaycan əhalisindən olan qocalardan eşitmiş informatorlardan alındığını xüsusi qeyd edir (*Bəlazuri. 1866, s. 328*). Onun "Azərbaycanın fəthi" fəslinə daxil etdiyi bu məlumat, həmin yürüşə dair çoxsaylı versiyalardan biri kimi təqdim olunsada, əl-Əş'asın bu çıxışının dəqiq məhz həmin yürüş zamanı və ya bir qədər əvvəl və ya sonra baş verdiyini demək çətindir. Belə ki, əl-Bəlazurinin özü Əbu Mixnəfə isnad edən İbn əl-Kəlbinin məlumatına görə əl-Əş'as ibn Qeys əl-Kindinin Azərbaycana yeni hücumu, ölkəni yenidən işğal etməsi, Bacərvan qalasını tutması və onun əhalisi ilə "20-ci ildə" Muğirə ibn Şübə ilə bağladığı və müəllifin sözlərinə görə "bu gün də qüvvədə olan" müqaviləni bərpa etdiyini bildirir. Əl-Kufi (*Fəthlər kitabı, s.12*) əl-Əş'asın xəlifə Osman tərəfindən Muğirə ibn Şübədən sonra Azərbaycan və Ərminiyyəyə vali təyin olunması, onun bu vəzifədə xəlifə Osman ölənədək qalması haqqında xəbər verir. Əl-Bəlazurinin bir məlumatına görə əl-Əş'as ibn Qeys xəlifə Əlinin (656-661) hakimiyyəti illərində də Azərbaycan və Ərminiyyənin valisi olmuşdur (*Bəlazuri. 1866, s. 205*).

Məlumatlardakı məhz bu müxtəlifliyə görə, ədəbiyyatda (müq. et: Z.Bünyadov, A.Ter-Gevondyan, A.Kolesnikov və b.) bu kimi hücumların nə dəqiq tarixi, nə də dəqiq istiqaməti birmənalı müəyyənləşdirilmir. Hər halda, əl-Valid ibn Ukbani üsyan etmiş və tabelikdən çıxmaq cəhdi göstərmiş Azərbaycana bu yürüşünün xəlifə Osmanın hakimiyyətinin ilk ilində, onun Kufə valisi təyin olunduğu vaxt baş verdiyini daha çox ehtimal etmək olar. Bu yürüş əvvəllər bağlanmış müqavilənin bərpası ilə nəticələnsə də, görünür, müqavimətin qarşısı tam alınmamışdı. Buna, Azərbaycan və ümumiyyətlə bir qədər ondan sonra işğal olunan digər Cənubi Qafqaz ölkələrinin ərəb istilası əleyhinə davam etdirdikləri və mənbələrin işıqlandırdığı antixilafət hərəkatı sübutdur.

Bununla belə, əl-Bəlazurinin məhz bu məlumatında nəzəri cəlbədicə məqamlar vardır. Məlumatda deyilir: "Əl-Hüseyn ibn Əmr və Əhməd ibn Muslih əl-Əzdi Azərbaycan

əhalisindən olan qocaların dilindən mənə dedilər: əl-Valid ibn Ukba Azərbaycana gələrkən, əl-Əş'as ibn Qeys də onunla idi. Əl-Valid Azərbaycanı tərk edərkən, onu vali təyin etdi. Azərbaycan [əhalisi] üsyan etdikdə, [əl-Əş'as əl-Validə] məktub yazaraq, ondan kömək istədi; o da Kufə əhalisindən [təşkil olunmuş] böyük bir ordunu ona köməyə göndərdi. Əl-Əş'as *hana-hana keçərək - əl-han* Azərbaycan əhalisinin dilində *əl-ha'ir* (الحائر) “sahib (xan)” deməkdir*, buranı Huzeyfə və Utba ibn Farkadla bağlanmış müqavilələrin şərtlərinə görə [yenidən] fəth etdi, burada *əta* və divan əhlindən olan (yəni təqaüd və maaş alan, *N.V*) ərəblərdən yerləşdirdi. Onlara əmr etdi ki, adamları islama dəvət etsinlər” (*Bəlazuri. 1866, s. 328*).

Bu məlumatda Azərbaycan əhalisinin dilində verilmiş “han” sözü və onun ərəb dilində qarşılığı, daha sonra işğal olunan ərəzidə dövlət xəzinəsindən maaş və təqaüd alan ərəb əhalisinin yerləşdirilməsi və nəhayət, onlara yerli əhali arasında islamı yaymaq tapşırığı verilməsi maraqlıdır. Görünür, bu, sonralar Xilafət məmurları tərəfindən həyata keçirilən və tədricən daha genişlənən köçürmə siyasətinin başlanğıcı idi.

Elə həmin il xəlifə Osmanın göstərişi ilə bir qədər də güclənən yeni hücumlar bütün Cənubi Qafqazı işğal zonasına çevirdi. Bu vaxtdək Sasanilər imperiyasının əsas etibarı ilə bu və ya digər dərəcədə bilavasitə tabeliyində olan yerlər ələ keçirilmişdisə, yeni qələbələrdən, o cümlədən Kiçik Asiya ərəzində bizanslılarla uğurlu vuruşlardan ruhlanan ərəblər Sasanilərin məğlubiyyətindən istifadə edərək, müstəqilliyə cəhd göstərən Cənubi Qafqaz xalqlarının torpaqlarını hədəf etdilər. Bu dəfə ərəb qoşunlarına Kiçik Asiya ərəzində bizanslılarla vuruşan Həbib ibn Məsləmə başçılıq edirdi. Əl-Bəlazurinin yazdığına görə, Həbib bu yürüşə xəlifə Osmanın əmri ilə onun Şam, əl-Cəzirə və Suğurdakı (sərhəd vilayətində) valisi Müaviyə göndərmişdi (*Bəlazuri. 1866, s. 234*). Onun yazdıqları cüzi fərqlərlə başqa ərəb müəlliflərinin (əl-Yəqubi, ət-Təbəri, əl-Kufi, İbn əl-Əsir və b.) əsərləri ilə təsdiq olunur (*Yəqubi. Tarix, c. 2, s. 157; Təbəri. Tarix, 1968, c.1, 2805; İbn əl-Əsir. B, c. III, s. 43*). Xəlifə, iki Qafqaz yürüşünün iştirakçısı, özünü mahir hərbiçi kimi tanıtdıraraq, bu yerlərə yaxşı bələd olan Səلمان ibn Rəbiəni də Həbibin köməyinə göndərdi. Birgə qüvvələrlə onlar bizanslıların hücumlarını dəf edərək, Cənubi Qafqaz istiqamətində ilk çıxışı Qalığaladan (Feodosiopol, Ərzrum) başlayır və şəhəri alırlar (*Bəlazuri. 1866, s. 236; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 11*). Ərəb yürüşlərinin bilavasitə müasiri olan Sebeosun (onun əsərindəki son xəbər VII əsrin ortalarına aiddir) məlumatına (*Себеос. История, s. 126*) əsaslanan erməni tarixçisi A.N.Ter-Gevondyan

* Əl-Bəlazurinin mətninin bu hissəsinin tərcüməçiləri (*Баладзори. Ж, s.26, Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 194; Надирадзе. Хрестоматия s. 103*) ərəb dilindəki əl-ha'ir (الحائر) sözünü “bağ” kimi açmışlar (ərəb dilində “bağ” *əl-ha'ir* deyil *əl-hayr* kimi işlədilir). S.Aşurbəyli Şirvan tarixinə həsr etdiyi dəyərli əsərində (*Ашурбейли. Ширванишахи, s. 66*) həmin sözü dilimizdə işlədilər, mənşəcə ərəbdilli “handan-hana” ifadəsilə bağlanmışdır (o, “handan-hana” ifadəsini səhvən türk dililə əlaqələndirir və həmin sözü rus dilində “постепенно» - “tədricən” kimi tərcümə edir). Bu açmaların heç biri məzmunla uyşmadığı üçün, bizim fikrimizcə, mətnə görə Azərbaycan əhalisinin dilində han, bəlkə də “xan” kimi səslənən əl-ha'ir (الحائر) sözünü əl-ha'iz (الحائز) kimi oxuma daha düzgün olardı (r və z səslərinin yalnız bir nöqtə ilə fərqlənməsindən irəli gələn bu anlaşılmazlıq əlyazmasını köçürənlərin tez-tez etdikləri səhvdir). “Sahib” mənasını verən əl-ha'iz sözünün dilimizdəki xan (məndə han الحان) sözü ilə eyniliyi daha inandırıcı olduğu üçün biz bu sözün məhz yuxarıdakı yazılışını (əl-ha'iz) və tərcüməsini qəbul edirik.

Həbibin 644-cü ildə baş verən yürüşünü inkar etməsə də, bizanslılara qarşı yönəldilmiş I yürüş zamanı ərəb qoşunlarının yalnız Şimşatadək irəlilədiklərini və onu tutduqlarını, Cənubi Qafqazın içərilərinə girə bilmədiklərini, əsas, böyük yürüşün yalnız 10 il sonra baş verdiyini iddia edir (*Гевондян. Армения, s. 30*).

Mənbələrin (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2805; müq. et: Гевондян. Армения, s. 28, 30; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 106*) təhlili göstərir ki, Qaliqaladan sonra Mərbələda (Mardali) möhkəmlənən ərəb sərkərdəsi burada onun görüşünə gələn Xilat batrikini qəbul etmiş, bu batrikin hələ 640-cı ildə baş verən ərəb hücumları dövründə Xilafət ordusu başçısı İyad ibn Gənlə bağladığı müqaviləni təsdiqləmiş, müəyyən olunan vergini qəbul etmişdi. Xilatdan sonra Həbib, tarixçi əl-Bəlazurinin əl-Busfurrucanın nahiyələrindən biri kimi təqdim etdiyi Moksun sahibi ilə görüşərək, onu hakim vəzifəsində təsdiq etmiş, onunla sülh və əmin-amanlıq müqaviləsi bağlamışdı. Ərəb sərkərdəsinin Ərciş və Bacuneysin kəndlərinə göndərdiyi qoşun həmin yerləri tutmuş, adambaşına düşən cizyəni yığmış, onların sahiblərinə torpaq vergisi (xərac) ödəmək şərtlə irsi mülklərində qalmağa icazə vermişdi (*Bəlazuri, 1866, s. 199*). Əl-Vakidinin xəbərinə istinadlanan əl-Bəlazuri Həbibin buradan əl-Qırmız kəndi adlanan Əzdışata gəlməsi, sonra isə Kürdlərin çayını (Nəhr əl-əkrad) keçərək, Dəbil yanındakı çəməndə düşərgə salması, ilk dəfə hələ 640-cı ildə işğal edilmiş bu şəhəri yenidən tutması haqqında məlumat verir. Təslim olan və aman istəyən Dəbil əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağlayan Həbib öz atlı dəstəsini ölkənin içərilərinə (Curni, Aşuş, Zat al-Lucum və s.) göndərərək, Dəbilin bütün kəndlərini ələ keçirir. Sirac Tayr və Bağravəndin batriki ərəblərə vergi ödəmək, müsəlmanlara qarşı dostcasına münasibətdə olmaq, onları azuqə ilə təmin etmək, düşmənlərinə qarşı mübarizədə onlara arxa olmaq şərtlərilə sülh istəyir. Beləliklə, Qaliqaladan Dəbilədək bütün torpaqları ələ keçirən ərəblər yalnız bundan sonra Naxçıvana hücum edə bilirlər (*Bəlazuri, 1866, s. 200*).

Maraqlıdır ki, ərəblərin bu yürüşünün əvvəlində onlara qarşı sərkərdə Mavrianın başçılığı ilə bizanslıların vuruşduğunu qeyd edən əl-Bəlazuri, tarixçi əl-Vakidiyə istinad edən Məhəmməd ibn Sədin xəbərinə əsaslanaraq, Dəbilin mühasirəsi zamanı Bizans sərkərdəsinin düşərgəsinə hücum edilməsi, onun öldürülməsi, düşərgədə bizanslılara məxsus hər şeyin ələ keçirilməsi haqqında məlumat verir (*Bəlazuri, 1866, s. 235*). Tarixçi Sebeosun isə həmin hadisə haqqında məlumatı bir qədər fərqlidir. Onun yazdığına görə, sərt qış günündə ərəblərin irəli gedə bilməyəcəyini güman edən bizanslılar sərkərdə Mavrianın başçılığı ilə onları sıxışdırmağa başlamış, Zarehavanda (Albak nahiyəsində) möhkəmlənmələrinə əhəmiyyət verməyərək, Dvin qalasını qarət etmiş, oradan Naxçıvana doğru irəliləyərək, onu da qarət etmək məqsədilə Naxçıvan qalasının müdafiəçiləri ilə döyüşə girmişlər. Yazın gəlməsi ilə ərəblərlə vuruşa hazırlaşan Mavrian, Naxçıvanı tutmaq məqsədindən əl çəkməyərək, mühasirədə saxladığı bu şəhərə qarşı hücumları davam etdirmişdi. Bu zaman ərəblər Naxçıvan qalası ilə vuruşan bizanslılara hücum etmiş, onları məğlubiyətə uğratmış, bir çoxunu qılıncdan keçirmiş, qalanlarını qaçmağa məcbur etmişdilər. Mavrianın özü isə İberiyaya (Gürcüstana) qaçmaqla canını qurtara bilmişdi (*Себеос. История, s. 126-127*). Sebeosun bu məlumatından görünür ki, ərəblər Naxçıvana daxil olmamış, geri qayıdaraq Karini (Feodosiopol) mühasirəyə almış və

nəhayət həmin şəhəri ələ keçirə bilmişlər. Yalnız bundan sonra onlar Ermənistanı, Ağvanı (Albaniyanı), Süniki də işğal etmişlər (*Себеос. История, s. 127*).

Beləliklə, ərəblərin Naxçıvana hücumu Dəbilin (Dvinin) yenidən tabe edilməsindən sonra baş vermişdi. Naxçıvanın Həbibin ordusu tərəfindən işğalını akademik Ziya Bünyadov və onun ardınca Rauf Məmmədov dəqiq tarix göstərmədən «xəlifə Osmanın (644-656) dövrünə», Dağıstan tarixçisi A.Şıxsəidov isə 24/644-645-cü ilə aid edirlər (*Бунятов. Азербайджан, 1999, s. 106; Мəммədov R. Naxçıvan, s. 34; Гаджиев, Шихсаидов и др. История Дагестана, s. 201*). Hər iki Azərbaycan alimi Naxçıvana qarşı ancaq bir hücum haqqında məlumat verirlərsə, A.Şıxsəidov, haqlı olaraq, ərəblərin Cənubi Qafqaza 32/652-653-cü ildə baş verən yeni hücumundan da danışır (*Гаджиев, Шихсаидов и др. История Дагестана, s. 202*).

Əl-Bəlazuri və başqa ərəb müəllifləri bu şəhərin işğalı prosesini geniş şərh etməsələr də, sərkərdə Həbibin mənbədə ən-Nəşavə adlandırılan Naxçıvanı tutması, şəhər əhalisi ilə Dəbillə bağlanılan müqaviləyə oxşar müqavilə bağlanması haqqında məlumat verirlər. Həmin müqavilələrin oxşarlığını nəzərə alaraq, ərəblərin Dəbil əhalisi ilə bağladığı müqaviləni təqdim edirik:

«Mərhəmətli və rəhm edən Allahın adı ilə. Bu kağız Həbib ibn Məsləmədən Dəbilin həm [burada] olan, həm də olmayan xristian əhalisinə, onun atəşpərəstlərinə (məcus مجوس) və yahudillərinədir. Mən sizin özünüzdən, malınızın, kilsələrinizin, sinaqoqlarınızın (biyaikum بيائكم), şəhərlərinizin divarlarının [toxunulmazlığına] təminat verirəm. Siz aman olunursunuz. Biz sizinlə [bağlanılan] müqaviləyə əməl edəcəyik, nə qədər ki, Siz ona riayət edəcək, cizyəni və xərəcəni ödəyəcəksiniz. Allah şahiddir, Allahın şahidliyi kifayətdir. Möhürlədi Həbib ibn Məsləmə» (Bəlazuri. 1866, s. 237).*

Naxçıvanla bağlanılan müqavilənin mətninin dövrümüzdə çatmadığına baxmayaraq, əl-Bəlazurinin Dəbil və Naxçıvan müqavilələrinin oxşarlığı (sözsüz ki, eyniliyi yox; belə ki, hər şəhərin özünəməxsusluğu müqavilələrdə nəzərə alınmaya bilməzdi) haqqında qeydi ərəblərə zor gücünə təslim edilən bütün yerlərin əhalisi kimi naxçıvanlıların da Xilafətin siyasi tabeliyini qəbul etdiklərini, müqavilənin şərtləri ilə razılaşdıqlarını təsdiqləyir. Dəbil müqaviləsində şəhərin xristian, atəşpərəst və yəhudi etiqadlı sakinlərinə və onların əmlak və məbədlərinə aid edilən güzəştlər, gərək ki, Naxçıvan müqaviləsində də olmuşdur. Belə ki, erkən orta əsrlərə dair yerli mənbələrdə regionun başqa şəhərlərində (o cümlədən Moisey Kalankatukluya görə Bərdədə-Partavda) olduğu kimi Naxçıvanda da xristian və atəşpərəst əhali ilə yanaşı bu yerlərdə hələ b.e.ə. məskunlaşan yəhudilərin də olması haqqında məlumat vardır (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 93; Тревер. Очерки, s. 251*). В.е. IV əsrində baş verən hadisələrdən yazan Favstos Buzand Naxçıvanı işğal edən sasanı ordusunun buradan başqa əsirlərlə yanaşı on altı min yəhudi ailəsi apardığını da xəbər

* Dəbil şəhəri ilə bağlanılan müqavilənin rus dilində tərcüməsi A.N.Ter-Gevondyan (*Гевондян. Армения, s.42*) və K.N.Yüzbaşyan (*Юзбашян. Армян. государства, s. 38, 39*) tərəfindən verilmişdir. Z.Bünyadovun «Azərbaycan VII-IX əsrlərdə» əsərində (*Бунятов. Азербайджан, 1999, s. 106*) təqdim etdiyi və əsl dövrümüzdə çatmayan Naxçıvan müqaviləsi isə ərəb mənbəsində olan Dəbil müqaviləsi əsasında, həmin müqavilələrin oxşarlığı nəzərə alınaraq, müəllifin özü tərəfindən tərtib edilmişdir.

verir (*Фавстос. История, s. 5; Мамедова Ф. Полит. история, s. 112*). Naxçıvanda ərəb işğalı ərəfəsində yəhudi etiqadlı əhalinin yaşamasına mənbələrin bu dövrdə «Arran, Curzan və Sisəcanın» milliyyətə türk olsalar da dini etiqad baxımından əksərən yəhudi olan xəzərlərin tabeliyində olması da təsir edə bilərdi (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s. 108*). Bu şəhər işğal olunduqdan və ərəb sərkərdəsi ilə naxçıvanlılar arasında müqavilə bağlandıqdan sonra əl-Busfurrucanın (burada, Vaspurakanın) batriki sərkərdə Həbibin yanına gələrək, onunla özünün bütün ölkəsi, eləcə də mətndəki yazılışına görə oxunuşları gümanlı olan (Həsailə? və Afərastə?) yerlərin adından hər il xərc ödəyəcəkləri vədiylə sülh bağlayır (*Bəlazuri. 1866, s. 237*).

Haşiyyə. Mənbələrdə adı çəkilən əl-Busfurrucan, əl-Bəlazurinin qeydinə görə, əsas şəhəri ən-Nəşavə olan vilayətin adıdır (*Bəlazuri. 1866, s. 232*). IX yüzil ərəb tarixçisinin bu məlumatını XIII əsrdə yazıb-yaradan və özündən əvvəlki müəlliflərin əsrlərindən geniş iqtibaslar verən məşhur Yaqut əl-Həməvi də məhz ona isnad edərək təkrarlayır və bununla yanaşı əl-Busfurrucanı Arran (Albaniya) ölkəsinin vilayəti adlandırır. O, həmçinin, Nəşavənin sadə xalq arasında Naxcuvan və ya Nacuvan kimi tanındığını, onun Azərbaycanda böyük şəhər olduğunu, Ərminiyyə ilə sərhəddə yerləşdiyini, bəzilərinin isə onu Arrana aid etdiklərini də qeyd edir (*Yaqut, 1950, c.IV s. 784*). Burada mənbədən irəli gələn çox maraqlı bir məqama diqqət yetirməklə işğal dövrü Naxçıvan–əl-Busfurrucan əlaqəsinə müəyyən aydınlıq gətirmək mümkündür. Belə ki, mənbədəki məlumatdan görünür ki, ərəblər işğal prosesində hər bir vilayətin (məsələn Sirac Tayr və Bağravənd), eləcə də şəhər və ya qalanın bilavasitə öz hakimi ilə müqavilə bağlayırdılar. Nəşavə–Naxçıvanın mənbədə adı çəkilməyən hakimi ilə müqavilə bağlandıqdan sonra artıq ərəblərin əlinə keçmiş bu şəhərə gələn, Van gölü sahilindəki, əsas şəhəri Van olan qonşu Vaspurakan (ərəb mənbələrində o da əl-Busfurrucan adlanır) hakimi ilə də (sözsüz ki, bu zaman Vaspurakanda hakimlik edən Arsunilər sülaləsinin nümayəndəsi ilə) ayrıca bir müqavilə bağlanmışdı; əl-Bəlazuri həmin hakimin müqaviləni «özünün bütün ölkəsi» (yəni, əl-Busfurrucan–Vaspurakan) və yuxarıda adı çəkilən iki vilayətin adından bağladığını vurğulayır. Ərəb müəllifinin bu məlumatını, yəni Nəşavənin və əl-Busfurrucanın (burada erməni vilayəti Vaspurakan nəzərdə tutulur) hər birinin öz hakimi ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə bağlanılmasını, bu dövrdə Naxçıvanın Arsunilərə tabeliyini inkar edən, şəhərin özünün ayrıca yerli hakimi olduğunu təsdiqləyən qiymətli fakt kimi qeyd etmək olar.

Beləliklə, Xilafət ordusu tərəfindən ələ keçirilmiş Naxçıvanın və əl-Busfurrucanın (burada: Vaspurakanın) hakimləri ilə ətraf yerlərin hakimləri kimi ərəb üsul-idarəsinə tabeçilik və vergi ödəmək şərtilə ayrı-ayrılıqda sülh müqavilələri imzalamış Həbib ibn Məsləm, tarixçi əl-Bəlazurinin məlumatına görə, buradan Sisəcana (Sünikə) hücum edir, qızğın vuruşmadan sonra Vays qalasını tutur və «əs-Sisəcandakı qalaların sakinləri ilə ona vəd etdikləri xərcin ödənilməsi şərtilə sülh bağlayır» (*Bəlazuri, 1866, s. 237*).

Haşiyyə. Onu da deməliyə ki, sünikli müəllif Stepannos Orbelyan (XIII əsr) Naxçıvanı hələ b.e. I–II əsrlərində Sünik vilayəti tərkibində, hətta onun mərkəzi hesab etmişdir (*Мамедова Ф. Полит. история, s. 108*).

Mənbələrdə çox vaxt müstəqil təqdim edilən Sünik (Sisəcan, Sisakan) (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s. 108*), kobud arxaizmə yol vermiş M.Xorenskinin onu VII əsrdə, artıq bu dövrdə 700 ildən bəri mövcud olmayan «Böyük Ermənistan» daxil 12 vilayətli əyalət kimi verməsinə rəğmən, tədqiqatçıların fikrincə «etnik, mədəni və siyasi baxımdan Ermənistandan daha çox Albaniya və Atropatena ilə bağlı idi» (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 116; Мамедова Ф. Полит. история, s. 106*).

387-ci ildə Ermənistanın romalıları ilə Sasanilər arasında bölüşdürülməsindən sonra Sünik gah Albaniya, gah Atropatena ilə bağlı olsa da, müəyyən dövrlərdə öz müstəqilliyini saxlaya bilmişdi. 591-ci ildə bağlanan İran-Bizans müqaviləsinə görə Sünik, Vaspurakan və Dvin vilayətləri Sasanilərə tabe inzibati bölgə kimi İran torpaqlarına qatılır.

Yeri gəlmişkən, burada məşhur tarixçi A.Novoselzevin aşağıdakı sözləri maraqlıdır: “Erməni dövlətinin Bizans və İran arasında bölüşdürülməsi (591-ci il sazişi nəzərdə tutulur, *N.V.*) Ermənistanın ərazi hüduqlarını kəskin surətdə azaltdı. Amma məhz bundan sonra erməni etnosunun şimal-şərqə, Sünik tərəfə, daha sonra Albaniyaya yayılması gücləndi. Bunun səbəblərindən biri Zaqafqaziyanın bu hissəsində olan xalqların milliyyətə müxtəlifliyi və bir-biri ilə əlaqəsinin zəifliyinə görə assimilyasiyaya nisbətən tez məruz qalması idi (yəni buranın yerli əhalisi erməni deyil, *N.V.*). Böyük rolu burada IV-VI əsrlərdə erməni və ona sıx bağlı olan alban kilsəsinin həyata keçirdiyi xristianlaşdırma da oynayırdı” (*Новосельцев. Пути развития, s. 45*).

Albaniya tarixinin tədqiqatçısı F.Məmmədovanın rəyinə görə, Sasanilərin vassalı olan Sünik bu zaman, yəqin ki, siyasi baxımdan alban Mihranilərə də tabe idi (*Мамедова Ф. Полит. история, s. 108*).

Ərəblərəqədərki dövrdə Sünikin Albaniyadakı Mihranilər, o cümlədən Cavanşirlə yaxın əlaqəsini Cavanşirin Sünik knyazının qızı ilə evlənməsi də təsdiq edir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 121*).

Görünür, erkən mənbələrin bəzən Basoropedaya, bəzən də Sünikə aid etdiyi Naxçıvan, əvvəl Sasanilərin, sonralar isə ərəblərin hücumları nəticəsində hüduqları dəyişdirilən həmin ərazilərlə birlikdə işğalçıların tabeliyinə keçdikdə, onlar üçün inzibati mərkəz rolunu oynamışdır. Məhz buna görə də ərəb mənbələrində Arrana (Albaniyaya) aid əl-Busfurrucan vilayətinin əsas şəhəri kimi qeyd edilmişdi.

Naxçıvanın hələ Sasanilər dövründə inzibati mərkəz mövqeyində olmasını burada Azərbaycanın ən qədim zərxbanalarından birinin fəaliyyət göstərməsi də təsdiq edir. Maraqlıdır ki, Naxçıvan zərxbanasında «Naxç» monoqramı ilə (pəhləvi dilində) gümüş Sasani sikkələrinin kəsilməsi də tarixçi-numizmat professor Y.A.Paxomova görə 590-cı ildən, yəni Naxçıvan Sasanilərə tabe vilayətin mərkəzi olduqdan sonra baş vermiş və ərəblərin şəhəri ələ keçirməsindən davam etdirilmişdir. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda İrandan asılı bütün yerlərdə (o cümlədən Albaniyada) olduğu kimi Sasani mərzbanının idarə etdiyi Naxçıvanda da IV Hürmüzdən (579–590) başlayaraq son hökmdar III Yəzdigərdə (632–652) olan bütün Sasani şahənşahlarının adlarından gümüş dirhəmlər kəsilmişdir (*Пахомов. Монеты Нахчывана; Рәсәбли. Naxçıvan, s. 201-206*).

Əl-Bəlazurinin və digər orta əsr müəlliflərinin ərəb işğalları ilə əlaqədar qeyd etdikləri Naxçıvan qalalarının – Naxçıvançayın sol sahilində eyniadlı yaşayış məntəqələri yaxınlığında yerləşən Vays-Vayxır*, Şahbuz (Şahabuş), eləcə də Şapurqala, Naxçıvan

* Əl-Bəlazurinin (*Bəlazuri, 1866, s. 237*) Sisəcanın (Sünikin) qala istehkamlarından biri kimi adını çəkdiyi Vays (Veys) yerli və ərəb mənbələrindəki Vayzurla (Vayos-dzor) eynilik təşkil edir. Çox güman, indi Babək rayonunda, Naxçıvançayın sol sahilində, eyniadlı kəndin yaxınlığında yerləşən qədim Vayxır qalasıdır; Vayxır Govurqalası da deyilir Moisey Kalankatuklu (*Albaniya, s. 192*) Vays (Vayos) adının VII yüzildə baş verən zəlzələdən sonra Mozi adlanan yerə verilməsi haqqında məlumat çatdırır. Bu müəllifin məlumatına görə Sünik yepiskopu Stepannos ölümündən sonra bir zahidin yuxusuna girir. Ətəyi qanla dolu olan yepiskop Allahın qəzəbindən xilas olmaq məqsədilə adamlardan ibadət etməyi tələb edir. Lakin çox keçmədən hər yer zülmətə bürünür, yer-göy lərzəyə gəlir, yer ayrılaraq on minədən çox adamı udur. Ona görə həmin yer o gündən Vayosdzor (Vay yeri) adlanır. Tədqiqatçılar bu yerin adının hələ V əsr müəlliflərində (M.Xorenatsi, Yeqişe) eyniliklə çəkildiyini nəzərə alaraq, onun VII əsrdə yarandığını şübhə altına alırlar; bunu K.Patkanova əsaslanan Ş.Smbatean da qeyd edir (*Каганкатвацц. История, s. 235, qeyd 59*). X əsrin müəllifi İbn Havqəl (*Surat əl-ard, s. 354-355*) Sacilərə və Salarilərə vergi verən tabe vilayətlərin sırasında Vayzur hakimi (sahibi Vayzur) Əbu-İ-Qasim əl-Vayzurinin də adını çəkir.

şəhərinin cənubunda olan Yəzidabad (Köhnə qala), Arazın sol sahilində Aşağı Yayçı kəndində ucalan Yayçı və başqalarının arxeoloji tədqiqinin nəticələri ətraf ərazinin relyefinə uyğun inşa edilmiş bu qalaların çox vaxt əlavə müdafiə istehkamları və bürclərlə möhkəmləndirildiklərini, içlərində müxtəlif təyinatlı tikililərin salındığını, əksəriyyətinin bu gün yalnız xarabalıqları qalsa da, vaxtilə bütövlüklə diyarın, o cümlədən, yaxınlıqdakı şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin işğalçılardan müdafiəsində mühüm rol oynadıqlarını təsdiq edir (*Novruzlu, Baxşəliyev. Şahbuz ; Naxçıvan tarixi*).

Cənubi Qafqaza səyahəti zamanı yazılı mənbələrlə yanaşı yerli camaatın şifahi məlumatından da bəhrələnən əl-Bəlazuri sərkində Həbibin Naxçıvanı və bütün əs-Sisəcan (Sünik) qalalarını ələ keçirdikdən sonra, çox güman, Bizans sərkindəsi Mavriyanın ardınca Curzana (Gürcüstana) getməsi, orada bağlanmış sülh müqavilələri və s. haqqında məlumat verir (*Müqəddəsi, s. 238-239*). Mənbələrdə “Tiflis əhalisi” ilə bağlanmış bir neçə müqavilə təqdim olunmuşdur. Həbib ibn Məsləmənin adından bağlanmış ilk müqavilənin eyni məzmununa malik, lakin bir qədər fərqli mətnləri həm ət-Təbəri (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s. 2674*), həm də əl-Bəlazuridə (*Bəlazuri, 1866, s. 201-202*) verilmişdir. Bu müqavilələrə görə, Tiflis əhalisinin, eləcə də “Məncəlis və Curzan əl-Qırmız”dan (Qırmızı Curzan) gələnlərin “həyatının, kilsə və monastırlarının təhlükəsizliyi təmin olunur, ibadətləri, dinləri toxunulmaz elan edilir, [ərəblərə] tabelikləri təsdiq olunur, hər həyət bir dinar cizyə verməli olur”. Şərtə görə, cizyəni azaltmaq məqsədilə adamlar həyətləri birləşdirməməli, eyni zamanda ərəblər də cizyəni artırmaq üçün həyətləri bölməməlidirlər. Müqavilənin sonunda deyilirdi: “İslamı qəbul edib, onun ayinlərinə əməl etsəniz, bizim din qardaşlarımız olacaqsanız, əks təqdirdə boynunuza cizyə ödəmək düşür”.

Əl-Bəlazurinin əsərində təqdim olunan (*Bəlazuri, 1866, s. 202*) ikinci Tiflis müqaviləsi, bir qədər sonrakı – 722-725-ci illərdə Ərminiyyə və Azərbaycanda valilik edən Cərrah ibn Abdallahla yerli əhali arasında bağlanmış, birinci müqaviləni təsdiq edən və yeni şərtlər irəli sürən müqavilədir. Bu müqaviləyə görə əvvəlki müqaviləyə əsasən yerli əhalinin ixtiyarında qalmış torpaqlar, üzümlüklər, dəyirmanlar və s. yenə də onlarda qalır, lakin, bununla yanaşı, üzümlük və dəyirmanlara görə ildə əlavə olaraq 100 dirhəmin ödənilməsi təyin olunurdu.

Həbiblə bağlanmış ilk sülh müqaviləsinə əsasən can və torpaq vergilərinin (cizyə və xəracın) ödənilməsi müqabilində qan tökməmək, şəhər divarlarına, ibadət xanalara dəyməmək qərara alındı, gürcülərin, sanarların, didoqların və başqa xalqların yaşadıkları yerlər ələ keçirildi. Tiflisin işğal edilməsi ilə şəhər öz civarları ilə birlikdə Xilafətin Arran vilayətinin tərkibinə qatıldı və az sonra Tiflis əmirliyi adı ilə müsəlmanların uzunmüddətli tabeliyinə keçdi. Həmin yerlərlə, o cümlədən, ərəblərin Curzan adlandırdıkları indiki Gürcüstan torpaqlarında yerləşən bir sıra vilayətlərlə yanaşı, Albaniyanın Xunan, Girdiman, Kisal kimi yerləri də ərəb işğalına məruz qaldı (*Bəlazuri, 1866, s. 202-203*).

Gürcüstan istiqamətində yürüşünü davam etdirən Həbib ibn Məsləmədən fərqli olaraq, ona köməyə göndərilən Səlmən ibn Rəbiə xəlifə Osmanın əmri ilə Sünik (Sisəcan) ərazisində ondan ayrılır və 6 minlik “iraqlı” qoşunla Beyləqana hücum edir (*Bəlazuri, 1866, s. 203; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 9; Yəqubi. Tarix, c. 2, s. 168*). Tarixi Azərbaycan

ərazisinin tam işğalını başa çatırmaq cəhdi ilə edilən yürüş başlanır. Dövrün tarixçisi yazır: “Səlman İbn Rəbiə onun əsgərlərinə düşmənçilik göstərənləri məhv edir, rastına çıxan şəhər və qalaları tuturdu; Sonra o, düşməni (burada ərəblərin düşmənləri-yerli əhali idi- *N.V.*) qıra-qıra Arran ölkəsindəki Beyləqan şəhərinə yetişdi” (*Bəlazuri, 1866, s. 203; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 9*). Beyləqan ərəblərə döyüşsüz təslim oldu. Yerli əhali ilə bağlanılan müqaviləyə görə ərəblərin siyasi tabeliyini qəbul edən beyləqanlılar əmlaklarının və şəhər divarlarının saxlanması müqabilində cizyə, eləcə də xərac ödəməyi öhdələrinə alırlar. Əl-Kufinin (*Fəthlər kitabı, s. 9*) məlumatına görə Səlmandan aman diləyən beyləqanlılar hətta onun ordusu üçün düşərgələr də ayırdılar. Bundan sonra Səlmanın qoşunu Albaniyanın paytaxtı Bərdəyə doğru istiqamət götürür.

Beyləqanın müqavimət göstərmədən ərəblərə tabe olmasına bir tərəfdən, xəlifə ordusunun guya “göylərdən enməsi”, “heç bir silahın onlara xətər yetirməməsi” haqqında əfsanəvi xəbər təsir göstərmişdisə, digər tərəfdən ərəblərin, sədasi hər tərəfə yayılmış, bu vaxtdək həyata keçirdikləri kifayət qədər uğurlu hücumları da az rol oynamamışdı. Əl-Kufinin yazdığından görünür ki, ərəblərin hücumundan xəbər tutan ölkə başçıları – mülkləri (burada bütövlükdə ərəblərin Ərminiyyə adlandırdıqları Cənubi Qafqazın mülkləri – feodal hakimləri nəzərdə tutulur) “qaçmağa üz qoydular və özlərini dağlarda, qalalarda, dərələrdə və qalın meşələrdə möhkəmləndirdilər” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 9*). Bu fakt dövrün sinxron mənbəyi olan Moisey Kalankatuklunun ölkə başçısının bu vaxt paytaxtda olmaması məlumatı ilə təsdiq olunur. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iranlılarla mübarizədən sonra Albaniya knyazı Cavanşir Bərdədə qalmayıb, qoşunu və ailəsi ilə birlikdə “Kürün o biri sahilində yerləşən öz ata-baba mülkünü”, görünür, Girdimana çəkilib (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 120*). Mənbədən məlum olur ki, o, bu addımı ərəblərlə vuruşmaq istəməyən, “kөнüllü olaraq düşməne təslim olan” atasının təhriki ilə atmışdı: “Cənubdan gələnlərin amansız olduğunu görən Cavanşir onlara tabe olmayıb, Kür çayının o biri sahilinə keçir. O, bir qədər orada qaldıqdan sonra yenə də ürəyinin atəşini söndürmək üçün ərəblərlə döyüşə yenidən başlamaq və atasını azad etmək istədi. Lakin atası onu bu fikirdən daşındırdı və könüllü olaraq düşməne təslim oldu” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 122*). Görünür elə buna görə Albaniya-Arran ərazisinə (eləcə də Cənubi Qafqazın digər şəhərlərinə) hücum etdikdə, ərəblərin qarşısına ölkənin hökmdarı Cavanşirin başçılıq etdiyi ordu deyil, yerli əhalidən təşkil olunmuş özünümüdafiə dəstələri çıxmışdı. Mənbədən görünür ki, yalnız bir neçə yerdə ərəblərə qarşı ciddi müqavimət göstərilmiş, daha sonra isə şəhər əhalisi adından təslim haqqında müqavilə imzalanmışdı.

Paytaxt Bərdəyə hücum edildikdə, düşməne müqavimət göstərmədən təslim olan beyləqanlılardan fərqli olaraq, bərdəlilər, şəhərin qapılarını ərəblərin üzlərinə bağladılar. Səlman şəhərin təqribən bir fərsəxliyində axan Tərtər çayının sahilində düşərgə salıb, müqavimət göstərən bərdəliləri zəiflətmək məqsədi ilə şəhərin ətrafında biçini artıq başa çatdırmış kəndlərə qarətçi hücumlar təşkil edir. Yaranmış vəziyyət bərdəliləri sülh müqaviləsi imzalamaq məcburiyyətində qoyur. Mənbədə deyilir: “[Bərdəlilər] şəhər darvazasını [Səlmanın] üzünə açırlar; o, şəhərə daxil olub, bir qədər orada qalır” (*Bəlazuri, 1866, s. 203*).

Ərəblərin bu yürüş zamanı işğal etdikləri ərazilər sırasında əl-Bəlazuri (müq. et

həmçinin: əl-Yəqubi) Kur çayının sağ sahilində, soldan İori (Qabırri) və Alazan (Qanıx) çaylarının ona töküldüyü yerdən yuxarıda yerləşən (*Тревел. Очерки, s. 49*) qədim alban vilayəti Şakaşinin (antik mənbələrdə Sakasena), ərəb mənbələrində əl-Miskuan adlandırılan, Qarabağın indiki Ağdərə rayonu ərazisində lokalizə olunan, Moisey Kalankatuklu tərəfindən “Arsax vilayətinin meşələri qalın və dərələri dərin” yeri kimi təqdim edilən (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 34*) Meskuenkin (*Тревел. Очерки, s. 228*), Kürün sağ sahilində, Debed və Tərtər çayları arasında yerləşən geniş alban vilayəti Udun (Utikin), Ağdam və Ağdərə rayonları ərazisində lokalizə edilən əl-Məsiranın (Metsarans, Metsarank), eləcə də əl-Hərhiyan və Təbərin (Təyərin) adlarını çəkir (*Bəlazuri, 1866, s. 203; bax həmçinin: Велиханова. Ист. география, s. 61-62*). Əl-Bəlazuri mətnin bu hissəsində Balasacan kürdlərinin islama dəvət olunması, lakin onların müqavimət göstərməsi, buna görə də Səlmanın onlara hücumu, məğlub etməsi, əhalinin əksər hissəsinin can vergisi - *cizyə* verməklə öz dinlərində qalması, nisbətən az hissəsinin isə islamı qəbul etməklə yalnız *sədəqə* (*zəkat*) ödəməklə kifayətlənmələri haqqında məlumat verir (*Bəlazuri, 1866, s. 203*). Beləliklə, adı çəkilən bu yerləri ələ keçirməklə ərəblər həmin mərhələdə Kürün sağ sahili torpaqlarının ilkin işğalını başa çatdırırlar. Qədim şəhər olan Şəmkuru (Şəmkiri) ələ keçirdikdən sonra (*Vəlixanlı. Şəmkir, s. 29*) Arazla Kürün qovuşduğu yerdə Kürün sol sahilinə keçən ərəblər, oradakı şəhər və kəndləri də tuturlar. Hələ Mihranilərin hakimiyyətindən də əvvəl, Sasanilər imperiyasının nəzarət etdiyi ərazilərdə Şimal istiqamətindən gələn tayfa və xalqlardan qorunmaq məqsədi ilə təyin olunmuş hakimlər-mərzbanlar öz sərhəd müdafiəçiləri ilə birlikdə bu dəfə cənubdan gələn yeni qüvvəyə - ərəblərə qarşı çıxmağa cəhd göstərdilər, lakin son nəticə olaraq əl-Baba qarşı bir il əvvəlki ilk yürüşdə olduğu kimi, məğlubiyətə uğradılar. Bu yürüş zamanı şirvanşaha təslim müqaviləsi imzaladıran Səlman, daha sonra Məsqət və Şabran əhalisi, Lakz, Filan, Təbərsaran və digər dağ hökmdarları (*muluk əl-cibəl*), eləcə də yenidən əl-Bab şəhəri ilə sülh sazişi bağladı. Əl-Kufinin məlumatına görə, “hamı ona pul və hədiyyələr gətirdi, ildə müəyyən edilmiş təzminatı ödəməyə razılıq verdi. O, da bütün bunlarla razılaşdı” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 10*). Səlman ibn Rəbiənin başçılığı ilə əldə olunan bu qələbələri ət-Təbəri də təsdiq edir (*Təbəri. Tarix, 1968, s. 2835*).

Lakin bağlanan sülh müqavilələrinə baxmayaraq, ərəblər getdikdən az sonra, şirvanlılar və dərbəndlilər, görünür, öz qoşunu ilə Dərbəndə gəlmiş xəzər xaqanının təhriki ilə Xilafətlə bağladıkları müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırırlar. Bu, ərəblərin yeni qüvvələrlə hücum etmələrinə səbəb olur. Demək olar bütün ərəb mənbələrində (ət-Təbəri, əl-Kufi, əl-Bəlazuri, İbn əl-Əsir) yerli əhalinin ərəblərə qarşı müqavimət hərəkəti, ərəblərin eyni yerə dəfələrlə hücum etmələri, həmin yerləri ələ keçirmələri, lakin bu qələbəni qoruya bilməmələri haqqında biri digərindən bir qədər fərqli, lakin birmənalı məlumat vardır. Bizans–Xilafət, Sasanilər imperiyası–Xilafət qarşıdurmalarının hələ də başa çatmadığını, Xilafət qoşunlarının bir neçə cəbhədə vuruşduğunu, şimaldan olan xəzər təhlükəsinin səngimədiyini, yerli əhalinin müqavimət əzmini nəzərə alsaq tarixi Azərbaycan torpaqlarının ərəblər tərəfindən tam işğalının hələ bütün VII əsr boyunca davam etdiyini, hətta sonrakı əsrlərdə də bu işğala qarşı çıxışların ara-sıra baş qaldırdığının şahidi oluruq.

Hicri 31-32 (652-653)-ci illərdə Səlmən dörd minlik qoşunla yenidən işğal olunmuş əl-Bab (Dərbənd) şəhərinə hücum edir (*Təbəri. Tarix, 1968, c. 1, s.2871, 2889*). Maraqlıdır ki, ərəblər şəhəri tərk edən kimi, əl-Kufinin yazdığına görə, Xəzər xaqanının ordusunu təşkil edən “300 mindən çox kafir” Dərbənddə qərarlaşır (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 10*). Lakin ərəblərin yeni hücum xəbəri xəzərlərin ölkəni tərk etməsinə səbəb olur. Dərbəndi özlərinin əsas dayaq məntəqəsi kimi qiymətləndirən və görünür, xəzərlərin onlarla döyüşmək istəməməsini zəiflik kimi qəbul edən ərəblər Səlmənin başçılığı ilə Xəzər ordusunun ardınca Bələncər şəhərinə doğru irəliləyirlər. Lakin baş vermiş qanlı döyüşdə “Səlmən ibn Rəbiə və onunla olanların hamısı... öldürülür” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 11*). Azərbaycanın çox hissəsi yenidən ərəblərin itaətindən çıxır.

Səlmənin ölümündən iki il sonra xəlifə Osman sərkərdəsi Həbib ibn Məsləməni yenidən, yeni qüvvələrlə Cənubi Qafqaza göndərir. Ona həvalə edilmiş işin ağırlığını yaxşı bilən Həbib Sirac Tayrda (Şirak vilayətində) düşərgə salaraq, ərəblərin Cənubi Qafqazda işğal etdikləri bütün yerlərin hakimlərinə məktub göndərir və əhalidən itaət tələb edir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 11*). Əl-Bəlazuri isə Həbibin Ərminiyyədəki “çoxsaylı işğallardan” sonra xəlifə Osmana baş vermiş hadisələri, o cümlədən Səlmənin ölüm xəbərini də çatdırdığını bildirir (*Bəlazuri. 1866, s. 204*).

Ərəb mənbələrində (əl-Bəlazuri, əl-Kufi, əl-Yəqubi) olan məlumatlara görə, xəlifə Osman Cənubi Qafqazda işğal edilmiş yerləri yenidən öz idarəsi altında birləşdirə bilən Həbib ibn Məsləməni, çox keçmədən (görünür, elə həmin 654-cü ildə), yeni vali ilə əvəz edir (*Bəlazuri. 1866, s. 241; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 11-12*). Artıq bu dövrdə ərəblərin Cənubi Qafqazdakı işğal dairələri xeyli genişlənərək, şimal-qərbdə Tiflis və şimal-şərqdə Dərbənd daxil olmaqla Xəzər sahillərindəkə bütün tarixi Azərbaycan və qonşu torpaqlarını əhatə etdiyinə görə Xilafət nümayəndəsinin 640-cı ildən Dəbildə (Dvində) qərarlaşdırılmış iqamətgahı işğal zonasının içərilərinə – hələ də mövcud olan Albaniya dövlətinin əsas şəhəri Bərdəyə köçürüldü*. Xəlifə Osmanın qərarı ilə Həbibə vali vəzifəsində əvəz edən Huzayfa ibn əl-Yəmən əl-Əbsi oldu (*Bəlazuri. 1866, s. 204; Yəqubi. Tarix, c. 2, s. 168; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 11-12*). Əl-Bəlazuri Bərdəyə gələn Huzeyfənin ərəb müəlliflərinin bir qədər sonra «Arranın anası» adlandırdıqları bu şəhərdən Qalıqalayadək bütün yerlərə öz vergi məmurlarını (*ummal*) göndərməsi haqqında məlumat verir (*Bəlazuri. 1866, s. 241*). Lakin, az sonra, xəlifənin yeni əmri ilə Huzeyfə Mədinə şəhərinə qaytarılır. Onun yerini müvəqqəti olaraq Huzeyfənin işlərini aparan «əmisinin qohumlarından» (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 12*) Sıla ben Zufar tutur (*Bəlazuri. 1866, s. 241; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 12*). Əl-Kufinin məlumatına görə, rəsmi vali vəzifəsini daşımayan bu şəxs (o həmin şəxsi Sulat ibn Zafir əl-Əban /Əbsi?!/ adlandırır) bir il müddətində ölkədə ağalığa qədər: «... yerli hakimləri elə alçaladı ki, onların tabe olub boyun əyməkdən başqa çarələri qalmır» (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 12*). Yerli mənbə ərəb işğalına qarşı mübarizənin

* Həbib İbn Məsləməninin ikinci yürüşündən sonra, yəni 654-cü ildə, Bərdənin ərəb valisinin iqamətgahına çevrilməsi haqqındakı bu məlumat ədəbiyyatda qeyd olunsada, Moisey Kalankatuklunun Bərdəni (Partavi) «erməni təqviminin 200-ci ilindən sonra» (yəni 754-cü ildən) «alban knyazlarından alıb» burada xəlifə canişini yerləşdirməsi məlumatı da verilir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 194; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 148*)

səngimədiyi bu qarışıq dövrdə Şərqi Ermənistan hakimi Teodoros Rştuninin ərəblərlə sazişə girdiyi və bunun müqabilində xəlifə Osmandan «Qafqaz dağları və Çora (Çoqa) qapısınadək Ermənistan, İberiya, Aqvaniya və Sünikin» idarəsinin ona verilməsinə nail olduğunu da qeyd edir (*Себеос. История, s. 121-122; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 99, qeyd 16, 20*). Lakin həmin məlumatdan bilavasitə sonra verilən «o isə, (yəni T.Rştuni–N.V.), həmin ölkələri [xəlifənin] təbəəliyinə keçirmək üçün işğal edəcəyinə söz verdi», cümləsi Cənubi Qafqaz ölkələrinin, sözsüz ki, nəinki Teodoros Rştuniyə tabe olmadığını, eləcə də ərəb hücumlarının başlanmasından on il keçməsinə baxmayaraq hətta Xilafətin də bu yerlərdə möhkəmlənə bilmədiyini sübut edir (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 25*). Onu da qeyd edək ki, Teodoros Rştuni elə həmin 654-cü ildə Həbib ibn Məsləmə tərəfindən götürülən girovlar arasında Dəməşqə aparılmış və orada vəfat etmişdi (*Себеос. История, s. 127*).

İdarə etdiyi torpaqlarının hüdudları Araz çayının sahillərində olan yerləri (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 127*), o cümlədən, görünür, Naxçıvanı da əhatə edən Albaniya hökmdarı Cavanşirin bu zaman apardığı çevik siyasəti də ərəblərin işğalçı planlarının tam həyata keçməsinə mane olur. İki «bəladan» (Bizansla Xilafətdən) birini, yəni ərəbləri seçərək, həyatı bahasına onlara arxalanan Teodoros Rştunidən fərqli olaraq, Cavanşir, bu dövrdə Bizansla yaxınlaşmağa çalışırdı. Buna bir səbəb, Xilafətdə Osmanın hakimiyyətinin son illərində müxalif qüvvələrin meydana çıxması nəticəsində yaranan qarışıqlıq olmuşdu.

Görünür, Bizansın özü də bu zaman Xilafətin mərkəzində yaranmış vəziyyətdən və ərəb hücumlarının səngiməsindən istifadə edərək, Cənubi Qafqazda əlindən çıxmaqda olan üstünlüyü qaytarmağa cəhd göstərirdi; Sebeosun bir qədər dolaşmış məlumatına görə, bu bölgədəki vilayətlərin hakimlərinin ərəblərin təbəəliyini qəbul etmiş Teodoros Rştuni ilə ittifaqının qarşısını almaq məqsədilə, Bizans imperatoru II Konstant öz ordusunu «İberiya, Ağvan və Sünikə» göndərir. Lakin bu yürüş yalnız həmin yerlərin bir daha, bu dəfə Bizans ordusu tərəfindən talan edilməsilə nəticələnir (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 118; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 26*). Ağır seçim qarşısında qalmış Cavanşir, sözsüz ki, ölkəsinin bizanslılar tərəfindən də darmadağın edilməsinə yol verməmək üçün II Konstantla sazişə gedir. Moisey Kalankatuklunun məlumatına görə, o, Midiyanın «K'unqr» (Cənubi Azərbaycanın Kinkivar) kəndində Bizans imperatoru ilə görüşür və onun təbəəliyini qəbul edir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 128; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 100, qeyd 23; Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 104-105*). Ərəb mənbəyi (əl-Bəlazuri) məhz bu zaman, yəni Osmanın xəlifəliyi dövründə, Azərbaycan və Ərminiyyədə Huzeyfədən sonra rəsmi surətdə valilik edən məşhur sərkərdə Muğirə ibn Şubənin, ondan sonra isə daha iki şəxsin adlarını çəkir. Xəlifə Əlinin hakimiyyəti illərində (656–661) isə onun Cənubi Qafqazdakı valisi əl-Əşas ibn Qeys olmuşdur (*Bəlazuri. 1866, s. 241-242*).

Xilafət-Xəzər, Xilafət-Bizans münasibətlərinin kəskinləşməsi və bunun siyasi vəziyyətə təsiri - VII əsrin II yarısının ilk illərində Xilafətin mərkəzində müxalif qüvvələrin vətəndaş döyüşü səviyyəsinə gəlib çatan qarşıdurmaları bir qədər əvvəl basılmaz hesab edilən ərəblərin Cənubi Qafqazdakı mövqelərini, təbii ki, sarsıtmış,

təkcə bizanslıların deyil, şimaldan ara-sıra basqınlar törədən xəzərlərin də bu yerlərə olan iddialarını artırmışdı. Artıq 661-ci ildə, Əməvilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra, bu sülalənin ilk xəlifəsi Müaviyənin (661–680) yürütdüyü siyasət Xilafət-Bizans münasibətlərini bir qədər də gərginləşdirmiş, bu imperiyalarla bilavasitə əlaqədə olan Cənubi Qafqaz xalqlarını, o cümlədən azərbaycanlıları, münafişlərin nəticələrindən asılı vəziyyətdə qoymuşdu. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Qafqazdakı mövqelərini möhkəmlətmək fikrindən dönməyən hər iki imperiyanın başının biri-birinə qatışması 662-ci ildə xəzərlərin yeni hücumlarına rəvac vermişdi. Belə ki, onlar bu zaman Dərbənddə yerləşmiş ərəb qoşun hissəsini məğlub edərək, ölkənin içərilərinə irəliləmiş, lakin Kür çayını keçərək, onların qarşısını kəsən Cavanşirin ordusu tərəfindən basılmışdılar (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 129; Бунияттов. Азербайджан, 1999, s. 100-101; Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 105*). İki il sonra–664-cü ildə, «qış gecə-gündüz bərabərliyi günündə» yenidən hücum keçən xəzərlər bu dəfə Kürü keçərək, Araz sahillərində gedib çıxmış, yerli mənəbin məlumatına görə, Ağvanın, Sünikin və başqa yerlərin nəinki əhalisini əsir almış, hətta qış olduğu üçün arana endirilmiş mal-qaranı da sürüb aparmışdılar (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 132*).

Xəzər hücumlarının arası yalnız 664-cü ildə, Araz sahillərində hər yerə basqınlar etmiş «hunların hökmdarı» (yəni xəzərlərin) ilə Cavanşir arasında dostluq sazişi bağlandıqdan, bu alban hökmdarı onun qızı ilə evləndəndən sonra kəsildi (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 132*). Əlbəttə, xəzərlərlə yaranmış ittifaq nəticəsində onların Cənubi Qafqaza qarşı iddialarının gerçəkləşməsi hələ də burada ayrı-ayrı qoşun hissələri və canişin saxlayan Xilafəti narahat etməyə bilməzdi. Siyasi vəziyyəti böyük səriştə ilə dərk edən Cavanşir də ərəblərdən özünü zorla qoruyan Bizansdan əli üzöldüyü, qohumluq əlaqələri və dostluq sazişi ilə bağlandığı xəzərlərə isə, görünür, etibar etmədiyi üçün siyasi xəttini dəyişmək, ərəblərlə yaxınlaşmaq məcburiyyətində qalır.

Qeyd etməliyik ki, hələ xəlifə Osmanın göndərdiyi qoşunlar Cənubi Qafqazda işğal etdikləri yerlərdə möhkəmləndikdən sonra da siyasi hakimiyyətini saxlamağı bacarmış Cavanşir, bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq ərəblərin təbəəliyindən tam çıxıb bilməmiş, hətta Bərdədə iqamət qurmuş ərəb valisinə (amilinə) müəyyən edildiyi qədər vergi də ödəməli olmuşdu. Bunu, bir qədər sonra, artıq Əməvilərin hakimiyyətə gəldikləri ilk illərdə (667 və 670), Cavanşirin məhz verginin miqdarının azaldılması xahişi ilə Dəməşqə – xəlifə Müaviyənin görüşünə getməsi də təsdiq edir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 134-135, 136-137*). Maraqlıdır ki, məhz bu görüş zamanı Cavanşiri yüksək qonaqlara məxsus böyük hörmət və hədiyyələrlə qarşılamaş xəlifə, görünür, ərəb işğalından sonra müstəqil siyasi hakimiyyətə meyil göstərən Sünikin idarəsini də bilavasitə ona həvalə edir. Xəlifə Müaviyənin Cavanşirin ixtiyarına vermək istədiyi «Atrpatakanın»–Cənubi Azərbaycanın idarəsindən isə, o, imtina edir; tarixi Azərbaycan torpaqlarının Moisey Kalankatuklunun «Atrpatakan çayının (Arazın, *N.V.*) o biri sahili» adlandırdığı (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 137*) cənub hissəsi ərəb canişininin idarəsində qalır.

Beləliklə, siyasi müstəqilliyin saxlanılmasına cəhd göstərilməsinə baxmayaraq Xilafətin vassalı kimi vergi ödəmək şərti ilə asılı vəziyyətə salınmış şimal torpaqları bütövlüklə Cavanşirin idarəsində qalsa da, xəlifə Müaviyənin təyin etdiyi valilər də

burada öz vəzifələrini icra etməkdə davam edir, ərəblərin Cənubi Qafqazda yürütdükləri vergi siyasətini həyata keçirməyə çalışırdılar. Əl-Bəlazuri bu valilərdən ölkədə vəfat etmiş Abdallah ibn Hatim ibn ən-Nu'manın adını çəkir (*Bəlazuri. 1866, s. 242*). Gevondun məlumatına görə, onun valiliyi dövründə bu bölgədən hər il əldə edilən 500 qızılın müqabilində yerli əhali «öz evlərində qorxusuz qala bilirdi» (*Гевонд. История, s. 9*).

Xilafət-Bizans qarşıdurmasının xüsusilə kəskinləşdiyi, xəzər təhlükəsinin hər an gözlənilməliyi bu illərdə (əl-Yəqubinin məlumatına görə h.43–59/663–679–cu illərdə Müaviyənin qoşunları 16 dəfə Bizansa yürüş etmişdi) (*Yəqubi. Tarix, c. 2, s. 239-240*) Cənubi Qafqazdan əsasən vergi almaqla kifayətlənən ərəblər yerli hakimlərin, o cümlədən, Cavanşirin müstəqil hökmranlığına imkan versələr də, ölkənin, xüsusilə, xəzərlərin və bizanslıların hücumlarına daha çox məruz qala biləcək bölgələrində, o cümlədən, Dərbənddə və Naxçıvanda qoşun hissələri yerləşdirmişdilər. Cavanşirin xəzər xaqanının qızı ilə evlənməsi şimaldan olan basqınların kəsilməsinə səbəb olmuşdu, lakin onun açıq-aşkar ərəblərə meyil göstərməsi bizanspərəst yerli hakimlərin kəskin etirazına, son nəticə olaraq alban hökmdarının 680-ci ilin payızında (Z.Bünyadovda-681-ci ilə yaxın) öldürülməsinə gətirib çıxartdı (*Kalankatuklu. Albaniya, s.145-146; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 126*)*.

Xəzərlərin Azərbaycana yeni və daha şiddətli hücumlarına səbəb olmuş bu qətdən sonra yerli hakimlərlə xəzərlər arasında çox qısa müddətli barışıq əldə edilsə də, bu, uzun sürmür; Xəlifə Müaviyənin ölümündən sonra Xilafətin mərkəzində yaranan qeyri-sabitlikdən istifadə edən xəzərlər Cənubi Qafqaza yenidən hücum edərək, artıq 685-ci ildə, yerli qaynaqların məlumatına görə, bölgənin dərinliklərinə, hətta Naxçıvan ərazisinə soxulur, bir çox yerləri, eləcə də əsir və qənimətləri ələ keçirir, yerli knyaz və əyanları tuturlar (*Гевонд. История, s. 11-12; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 127; Bəlazuri.1866, s. 167*).

Elə həmin il, Xilafətin mərkəzində baş verən müvəqqəti qarışıqlıqdan istifadə edən Cənubi Qafqaz xalqları əsasən verginin ödənilməsi ilə ifadə olunan «30 illik itaətdən sonra» ərəblərə verilən vergini kəsdilər (*Гевонд. История,, s. 9-10*). Lakin bu vəziyyət də çox çəkmədi. Heç iki il keçməmiş Bizans imperatoru II Yustinian sərkərdə Leontinin başçılığı ilə böyük bir ordunu Cənubi Qafqaza göndərdi. Bizans müəllifi Feofanın məlumatı ilə təsdiqlənən yerli sinxron mənbələrə görə hər üç Qafqaz ölkəsinin 25 vilayətini darmadağın və qarət edərək, 8 min əsir götürən Bizans sərkərdəsi yerli əhalinin üzərinə ağır vergilər qoydu (*Гевонд. История,, s. 10-11; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 129; Гевондян. Армения, s. 51-52; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 30*).

Bir il sonra (689/90) iri döyüş səhnəsinə çevrilən Cənubi Qafqaz bu dəfə yenidən ərəblərin hücumuna məruz qalır. Yeni xəlifə, Əməvilər sülaləsinin Mərvanilər qoluna mənsub Əbdülməlik (685–705), Azərbaycana və ətraf yerlərə qoşun göndərir; Xilafət xəzinəsinə verilən vergilərin ödənilməsinə bərpə etmək məqsədilə, Naxçıvan ərazisində (indiki Culfa və Ordubad tərəflərdə) olmazın özbaşnalıqlar törədilir (*Гевонд. История,,*

* F.Əsədov özünün tədqiqatında (*Асадов Ф. Полемика, s. 29*) xüsusi arqument göstərməsə də, Cavanşirin qətlinin 669-cu ildə, bəlkə də ərəblər tərəfindən təşkil olunması versiyasını irəli sürür.

s. 11-12; *Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 30*). Gevondun məlumatına görə, ərəblərin bu basqınları çətinliklə də olsa dəf edilir. Lakin, elə həmin il II Yustinianın başçılıq etdiyi ordu Cənubi Qafqaz ölkələrinə hücum edərək, Bizansın buradakı siyasi üstünlüyünü bərpa etməyə çalışır. Bu məqsədlə hər üç ölkənin knyazları imperatorun hüzuruna çağırılır; bəzilərinin özləri, bəzilərinin oğulları girov götürülür. Cavanşirdən sonra Albaniyaya başçılıq edən Varaz Tiridat (Varazdat) Albaniyanın, Şirak hakimi Nerseh Kamsarakan Ermənistanın işxanları təsdiq edilir. Yustinian 30 minlik qoşununu da ölkədə qoyaraq, girovlarla birgə Konstantinopola qayıdır (*Асогик. История, s. 72; Гевондян. Армения, s. 52*).

Dövrün iki böyük rəqib dövlətinin, eləcə də xəzərlərin Cənubi Qafqaz ölkələrini tabe etmək məqsədilə yürütdükləri işğalçılıq siyasəti ümumi məqsədə çatmaq naminə bağlanmış barışıq sazişi ilə nəticələnir; şərtə görə Qafqaz ölkələrindən alınan bütün vergilər Bizansla Xilafət arasında bərabər bölünməli idi (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 129*). Lakin bu barışıq da uzun sürmədi. 692-ci ildə ərəblərlə sülhü pozaraq Şam üzərinə hücum edən Bizans imperatorunun qoşunu qəti məğlubiyyətə uğradıldı. Əldə edilmiş qələbə ərəblərin Qafqazdakı mövqelərinə müsbət təsir göstərsə də, bu mövqeni hələ də möhkəm hesab etmək olmazdı. Lakin bununla belə, Moisey Kalankatuklunun sözləri ilə desək, Varaz Tiridat bu dövrdə üç xalqın – «xəzərlərin, taciklərin (ərəblərin, *N. V*) və rumilərin (bizanslıların, *N. V*) hökmdarlarına vergi ödəyirdi» (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 186*).

693-cü ildə xəlifə Əbdülməlik öz qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı «əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyanın valisi» təyin edir (*Bəlazuri. 1866, s. 242; İbn əl-Əsir. B, s. 12*). Məhz onun valiliyi dövründə (693–709) ərəblərin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi prosesi özünün həlledici mərhələsinə daxil olur.

Ərəb-xəzər, ərəb-Bizans, eləcə də ərəblərlə yerli əhali arasında gah bu, gah digər tərəfin üstünlüyü ilə baş verən vuruşmalar nəticə etibarlı ilə VIII yüzilin əvvəllərində işğalçı ərəb hakimiyyətinin xeyli güclənməsinə, bölgənin bir çox yerlərində yeni ərəb qoşun hissələrinin yerləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Lakin Xilafətin bölgədəki hakimiyyəti, bütün bunlara baxmayaraq, hələ də kifayət qədər möhkəm deyildi. Əhali hələ də hər üç işğalçıya vergi ödəmək məcburiyyətində idi.

699-cu ildə xəzərlərlə münasibəti qaydaya sala bilmiş Albaniya işxanı Varaz Tiridat heç olmazsa daha yaxın bildiyi Bizansa düşən vergi payından azad olmaq üçün üç oğlu ilə Konstantinopola getmək məcburiyyətində qalır. Moisey Kalankatuklu imperator tərəfindən ərəblərlə əlaqədə günahlandırılan alban hökmdarının girov götürülən oğlanları ilə birlikdə 5 il Bizans paytaxtında saxlanması və yalnız bu müddətdən sonra ölkəsinə qayıtması haqqında məlumat verir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 186*).

Albaniya hökmdarının sürgündə olduğu həmin müddətdə ölkədə vəziyyət olduqca ağır idi. Dəhşətli aclıq baş alıb gedirdi. Hətta əhali arasında lətifə kimi yayılan belə bir rəvayət də gəzirdi: “Mən Şakaşen vilayətindəki Kaku çölündə gizlənmiş bir dəriyəm. Yanımdan bir çox müştəri keçirdi, amma mənə əhəmiyyət verməyib almaq da istəmədilər. İndi isə yaxşı günlər gəldi. Çünki padşahlıq mənim Aclıq adlı qardaşımdadır. İndi mən knyaz Varaz Tiridatın və katolikos Yeliazarın daim yemək masalarındayam. Məni yeyəni isə qan aparırdı. Onları təqsirləndirməyin” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 186*).

Yaranmış vəziyyət bu vaxtadək yalnız vergi almaqla kifayətlənən Xilafət üsul-idarəsinin ölkənin daxili işlərinə daha fəal müdaxilə etməsinə səbəb oldu. Buna Albaniyanın katolikosu Yeliazarın vəfatından (688-ci ildə) sonra onun yerini tutmuş Girdiman yepiskopu Nerses Bakurun hələ də Konstantinopolda saxlanılan Varaz Tiridatın arvadı Sparamanın təşviqi ilə Bizans kilsəsinin etiqad etdiyi Xalkidon təlimini Albaniyada yaymaq və bununla Bizansa daha çox meyil olduğunu göstərmək istəməsi oldu (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 175*). Sparamanın belə bir addım atmasına, sözsüz ki, ərinin və oğlanlarının Bizans imperatoru tərəfindən Konstantinopolda girov saxlanması, bu yolla onların aqibətinin yüngülləşdirilməsi istəyi və bəlkə də Bizans yardımına arxalanması səbəb olmuşdu. Lakin Bizansın Albaniyadakı əleyhdarları erməni katolikosu İliyanın köməyi ilə xəlifə Əbdülməlikin işə qarışmasına nail oldular. Təbiidir ki, Bizansın Cənubi Qafqazdakı siyasətinə zərbə olan hər bir addım Xilafət üçün əlverişli idi. Buna görə də erməni katolikosunun müraciəti cavabsız qalmadı. Bizanspərəstlərin cəzalandırılmasına sərəncam verən xəlifə alban diofiziliyinin qarşısının alınmasını erməni katolikosuna həvalə etdi: “Əmr etdik ki, bizim hökmranlığımıza qarşı qiyam edən albanlar arasında sizin dininizə uyğun dəyişiklik edilsin” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 177*). Xəlifənin əmri ilə Nerses və Sparama zindana salınır: Moisey Kalankatuklu Girdiman yepiskopunun səkkiz günlük aclıqdan sonra həbsxanada öldüyünü, onun “küfrlə dolu əsərlərinin” sandıqqarışığı Tərtər çayına atıldığını xəbər verir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 177*). Bu zamandan alban kilsəsi bilavasitə xəlifənin köməkliyi ilə erməni kilsəsinə tabe edilir.

Alban hökmdarının beşillik əsarətdən sonra çox çətinliklə Bərdəyə qayıtması Xilafət-Bizans döyüşlərinin yenidən başlanması ilə bir vaxta düşür. Ərəblərin Qafqazda həyata keçirdikləri zor siyasəti də elə bu vaxt baş verir.

VIII əsrin əvvəlində ərəblərin Cənubi Qafqazda zor siyasəti – Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumata görə xəlifənin “əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyyə” valisi təyin etdiyi Məhəmməd ibn Mərvan işğal prosesində bağlanmış müqavilələrin şərtlərini pozaraq üsyan etmiş Ərminiyyə əhalisinə, ölkənin azadlarına (*əhrar*) və onların təbəələrinə qarşı yürüş etdi, “zəfər çaldı, onları qətlə yetirdi, əsir tutdu və ölkəni [yenidən] tabe etdi. Sonra onlardan [sağ] qalanları şərəfləndirəcəyini vəd etdi. Bu məqsədlə onları Xilat vilayətindəki kilsələrə yığdı; o (Məhəmməd), bu [kilsələri] bağlatdırdı, qapılarını [öz adamlarına] tapşırırdı və onlara od vurdurdu (*Bəlazuri. 1866, s. 242*)”. Maraqlıdır ki, əl-Bəlazurinin əlyazmasında “yandırmaq” əvəzinə “qorxutmaq” sözü işlədilmişdir. Yazılışlarına görə, nöqtələrsiz demək olar eyni olan bu sözlə əsərin nəşiri M.de Quye əl-Yəqubidə olduğu kimi (yəni “yandırmaq”) düzəliş vermişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, eyni hadisə haqqında məlumat verən Gevond (*Гевонд. История, s. 22-23*) kilsəyə doldurulmuş erməni əsirlərindən bir qisminin - knyazların oradan çıxarılaraq həbsxanaya keçirilməsi, onların bəzilərinin sonradan qətlə yetirilməsi haqqında məlumat verir. Əl-Yəqubi də öz həmkarları kimi bu hadisənin “Xilat vilayətinin kilsələrində” (*fi-l-kənaisi fi amali Xilat*) baş verdiyini qeyd edir (*Yəqubi. Tarix, s. 324-325*). Daha ətraflı məlumatı ilə müasirlərindən fərqlənən əl-Kufi isə Məhəmməd ibn Mərvanın birləşmiş Bizans (rumlu) – erməni qüvvələrini məğlub edərək, onların “əyan və əsilzadələrini” bağlanmış sülhə sadıq qalacaqlarına and içmək adı ilə kilsələrə yığdırması və bu kilsələrə od vurdurması haqqında yazsa da hadisənin baş verdiyi yeri dəqiq göstərmir, Məhəmməd ibn Mərvanın

öz qoşunu ilə “Ərminiyanın ortasına” çatdığını və burada döyüşə girdiyini bildirir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 13*). Onu da qeyd etməliyə ki, dövrün ərəb müəllifləri üçün baş verən hadisənin Naxçıvanda, Xilatda və ya başqa yerdə olmasının fərqi yox idi. Onlar, sadəcə olaraq, olan hadisələri qeydə alırdılar; Naxçıvanı (əgər doğrudan da bu fakt olmuşdusa) onlar tərəfindən Xilatla dəyişməyin məntiqi əsası da yox idi. Ərəb müəlliflərindən fərqli olaraq yerli qaynaqlar (Moisey Kalankatuklu, Gevond, Vardan və b.) bu hadisənin Naxçıvan kilsəsində törədilməsi haqqında məlumat verir (*Гевонд. История, s.22; Себеос. История, s.92-93; Kalankatuklu. Albaniya, s.190; Буниятов. Азербайджан, 1999, s.131; Гевондян. Армения, s.77*). Akademik Z.Bünyadov, özünün son tədqiqatlarında, haqqında danışılan hadisələrin Türkiyənin Qars vilayətindəki eyniadlı Naxçıvan şəhərində baş verdiyini sübut etməyə çalışır və bu məqsədlə erməni akademiki İ.A.Orbelinin həmin şəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı öyrənilən dövrə aid yandırılmış kilsə qalıqlarını aşkarladığını, Azərbaycanın Naxçıvan şəhəri ərazisində isə o dövrə dair heç bir kilsə və xristianlığa məxsus digər tikililərin qalıqlarının tapılmadığını da qeyd edir (*Буниятов. Атабеки, s. 195-196*).

Müxtəlifdilli sinxron mənbələrin eyni məlumatı müxtəlif şərh etmələrinə və buna görə də baş verən konkret hadisənin bilavasitə Naxçıvan ərazisinə aidliyini təsdiq edən dəlillərin kifayət qədər qənaətbəxş olmadığına baxmayaraq, sözsüz ki, şəhərin özü və ətraf yerlər dağıdıcı döyüşlər nəticəsində böyük zərər çəkmiş, kəndlər, obalar dağıdılmış, yerli əhali böyük müsibətlərə düşər olmuşdu.

Albaniyanın bir dövlət kimi ləğvi. Ərəblərin yeni inzibati-idarə sistemi - Moisey Kalankatuklu çıxılmaz vəziyyətə düşmüş alban hökmdarı Varaz Tiridatın “bundan sonra... Şərq ölkəsini (yəni Albaniyanı, - *N.V.*) taciklərə (ərəblərə) təslim edib, vergiləri də yalnız onlara göndərməsi” haqqında məlumat verir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 186*). Lakin bu məcburi addım da, Xilafətin süzerenliyini qəbul edən ölkənin iflasının qarşısını ala bilmir.

Tədqiqatçıların ümumi rəyinə görə, Xilafətin özünü “daha çox göstərə bildiyi” (*Заходер. История, s. 32; Шихсаидов. Очерки, s. 35*), vəziyyətinin nisbətən stabilləşdiyi VII əsrin sonu-VIII əsrin əvvəllərində Albaniya bir dövlət kimi öz müstəqilliyini, akademik Ziya Bünyadovun dəqiq nəticəsinə görə “hətta öz vassallığını” (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 131*) qəti şəkildə itirir. Albaniyada Mihranilərin son nümayəndəsi Varaz Tiridatın artıq bir neçə il davam edən nominal hakimiyyətinə son qoyulur. Bölgədə xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın həyata keçirdiyi yeni inzibati islahatın nəticəsi olan yeni inzibati bölgü sistemi yaradılır. Son Sasanilər dövründə Xəzəryanı İran vilayətlərini, o cümlədən şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan torpaqlarını özündə birləşdirən şimal inzibati ərazisinə - *kustuna* verilən “Azərbaycan (Adurbadaqan, Azərbaycan)” adı artıq Xilafətin hakimiyyəti dövründə yeni ərəb inzibati bölgüsünə əsasən çox vaxt ölkənin yalnız Araz çayının sağsahili cənub hissəsini əhatə edən əraziyə - Ərəb Azərbaycanı vilayətinə şamil olunur. Xilafət ordusunun Cənubi Qafqazda işğal etdiyi torpaqlara isə ümumi “Ərminiyə” inzibati adı verilir. Bu zamandan başlayaraq xəlifənin təyin etdiyi valilər (canişinlər) ərəblərin Arran (əl-Ran) adlandırdıqları qədim Albaniya da daxil olmaqla Cənubi Azərbaycan qarışıq bütün regionu şəriksiz idarə etməyə başladılar. Onların yanında bir növ məşvərətçiyə çevrilən alban knyazı və katolikosu, eləcə də regiona daxil vilayətlərin ərəblərlə danışıqlara əsasən bəzi səlahiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmiş dünyəvi və dini başçıları müstəqil qərar qəbul etmək imkanlarından məhrum

olundular (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s.131; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.169*). Beləliklə, Xilafətin regionda mövqeyi möhkəmləndi. Bu da ərəblərin Cənubi Qafqazda apardığı siyasi kursda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. İlk növbədə, tabe edilmiş ərazilərin idarə sisteminin möhkəmləndirilməsi məqsədilə ərəblərəqədərki inzibati bölgü sistemi radikal dəyişikliklər aparılmadan yeni yaranmış şəraitə uyğunlaşdırıldı. Dəyişiklik yalnız yeni yerlərin fəth olunması və onların artıq zəbt edilmiş yerlərə qatılması yolu ilə baş verirdi. Sasanilərin hakimiyyəti dövründə imperiyanın dastakətlərindən-vilayətlərindən birinə çevrilən, antik dövrdə olan müstəqilliyini artıq çoxdan əldən vermiş Azərbaycan (Adurbadaqan) Xilafətin əsas şəhəri əvvəl Marağa, sonra Ərdəbil olan vilayəti statusunu aldı. Buraya təyin olunan vali gah əl-Cəzirə, çox vaxt Ərminiyyə (əl-Ərmən) və Arranla birlikdə ərəb mənbələrində Şimal valiliyi və ya sektoru (*rub* *) adlandırılan geniş ərazini idarə edirdi.

Elmi ədəbiyyata (*Ибн Хордадбех. Книга пугей, s. 106; Yəqubi. Buldan, s. 320*) İbn Xordadbeh və əl-Yəqubinin nəşiri de Quyenin sayəsində əl-Cərbi adı ilə daxil edilmiş bu əraziyə (*бах: Ибн Хордадбех. Книга пугей, s. 288, s. 60 a, qeyd 1*)* Sasanilər dövrü “Azərbaycan [*Kust-i karkeh* (yəni, *Qaf dağı vilayəti*), *kuvar əl-cibəl* (yəni, *dağlıq vilayətlər*)] kustakından” (*Колесников. Иран, s. 98*) fərqli olaraq, xəlifənin tabeliyinə daxil olmayan, lakin, görünür, iddiasında olduğu xəzər, alan, səqləb və avarların yaşadıkları Şimali Qafqaz torpaqları da daxil edilmişdi. Ərəb işğalı ərəfəsində şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı Şərqi Gürcüstanı, Şərqi Ermənistanı, İranın bir sıra şəhər və vilayətlərini (Təbəristan, Dihistan, Gilan, Rey, Amul, və b.) də özündə birləşdirən bu inzibati ərazi cənubda Həmədan, Əbhər və Zəncandan, şimalda Dərbəndədək davam edirdi (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.178; Буниятов. Азербайджан, 1999, s.165*).

Beləliklə, Xilafət ordusunun işğalına məruz qalan Cənubi Qafqaz, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqları, fəthə başa çatmadığı ilk çağlarda əl-Cəzirə və sərhəyanı yerlərlə (əs-Suğur) birlikdə Xilafətin əvvəl beş, bir qədər sonra doqquz vilayətindən birini təşkil edirdisə (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 164-165*), artıq VIII əsrin əvvəllərində siyasi şəraitin dəyişməsi inzibati ərazi bölgüsünün də dəyişməsinə səbəb oldu. Nəticədə, ərəb inzibati dairəsinə daxil olub vilayət statusunu saxlayan Araz çayından cənubda olan Azərbaycandan fərqli olaraq bir dövlət kimi ləğv edilmiş Albaniya regiondakı işğal olunmuş digər yerlərlə birlikdə Arran adı ilə Xilafətin yeni inzibati Ərəb Ərminiyyəsi vilayətinə qatıldı. Maraqlıdır ki, elə Sasanilərdə olduğu kimi ərəblərdə də imperiyanın şimal bölgəsini əhatə edən bu inzibati vahid məzmunca ərəblərəqədərki həm Bizans, həm də Sasani inzibati quruluşlarından miras qalmış sistemə əsaslanırdı. Belə ki, yeni yaradılmış “Ərəb Ərminiyyəsi” inzibati bölgəsi Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən işğal olunmuş yerlərini özündə birləşdirən dörd hissəyə bölünür, bu hissələrin hər biri yaxın regionları əhatə edirdi. Onu da qeyd edək ki, əgər Sasani şahı II Xosrov Ənuşirvanın inzibati islahatları nəticəsində yuxarıda haqqında məlumat verdikimiz Adurbadaqan (Azərbaycan) adlı Qafqaz və ya Şimal kustu (vilayəti) yaradılmışdısa, elə həmin dövrdə Bizans imperatoru I Yustinianın sərəncamı ilə əksərən

* Tədqiqatlarımıza görə nəşir de Quyenin bəzən əl-Cərbi (الجربى), bəzən də əl-Cədy (الجدى) kimi oxuduğu bu terminin əslində əl-Cədy (əl-Cudayy)-Şimal (qütb) ulduzu kimi oxunması, yəni “Qütb ulduzu ölkələri” kimi anlaşılması daha düzgün olardı (*Ибн Хордадбех. Книга пугей, s.288, qeyd 1*).

ermənilərin yaşadıkları və Bizans Ermənistanı adlanan ərazidə I-IV Ermənistan (Armeniya) adları ilə kiçik inzibati vahidlər təşkil olunmuşdu. Sasanilərin və Bizansın tabeliyində olan bir çox yerləri işğal edən ərəblər də yeni inzibati-bölgü dairəsini yaradarkən məhz həmin sistemə əsaslandılar; lakin “Bizans Ermənistanı”ndan fərqli olaraq “Ərəb Ərminiyyəsi”nin tərkibindəki vilayətlər ermənilərdən başqa Cənubi Qafqaz xalqlarının ermənilərə dəxli olmayan torpaqlarını, indi azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və b.-nin yaşadıkları yerləri də əhatə edirdi. Maraqlıdır ki, ərəblərəqədərki Bizans inzibati-ərazi bölgüsü haqqında ətraflı məlumat verən sinxron erməni mənbələri ərəblərin bizanslılardan yalnız adlarını əxz etdikləri bölgü haqqında heç bir xəbər vermirlər (*Шлепчан. Автореферат, s. 9*). Görünür bu “məlumatsızlıq” müxtəlif xalqlardan zor gücünə alınan, yalnız öz əvvəlki adlarını saxlaya bilən ölkələrin işğal prosesində etnik və ərazi fərqliliyinə varmadan süni şəkildə birləşdirilməsindən, bu birləşmənin isə dövrün real tarixi coğrafiyasını əks etdirməməsindən irəli gəlmişdi (*Велиханова. Ист. география, s. 79, qeyd 47*). Ərəblərin Cənubi Qafqazda işğal etdikləri bütün yerlərə ümumi “Ərminiyyə” adı vermələrinin digər obyektiv səbəbləri də olmuşdur: hər şeydən əvvəl, ərəblər artıq 639-640-cı illərdə, Mesopotamiya yürüşü zamanı Bizansın tabeliyində olan erməni torpaqlarını ələ keçirmiş (*Гевондян. Армения, s. 22-23*), daha sonra ərəb işğal zonasını idarə edən canişinin qərargahını 640-cı ildə ələ keçirdikləri ermənilərin baş şəhəri Dəbildə (Dvində) yerləşdirmişdilər (*Гевондян. Армения, s. 25*). Təbiidir ki, ərəblərədək Bizansın tabeliyində olan bu ərazilər əvvəlki inzibati “Ərminiyyə” adını saxlamış, işğalın sonrakı gedişi prosesində ələ keçirilən və onlara qatılan yeni, ermənilərə aid olmayan, qonşu həmhüddud yerlərlə birlikdə “Ərminiyyə” adlandırılmışlar. Bu obyektiv səbəblərlə yanaşı, qədim kitablardan geniş bəhrələndən ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih, əl-Yəqubi və b.) siryani xristian ədəbiyyatından da istifadə etmələri mümkün idi; belə ki, VI əsrdə “Siryani xronikası” əsərinin müəllifi Zaxariy Mitilenski (Ritor) həm Qurzanı (İberiya, Gürcüstan), həm də Aranı (Arran) “Ermənistanda olan torpaq” adlandırır (*Гусейнов. Сирийские источники, s. 165*). Həmin dövrün ən yaxşı tədqiqatçılarından azərbaycanlı alim Ziya Bünyadov haqlı olaraq bunu kilsə birliyi kimi qiymətləndirirdi (*Бунятов. Азербайджан, 1999, s. 117*). Onun bu fikrinə birtərəfli şərik olan erməni tarixçisi A.N.Ter-Gevondyan isə həmin ölkələrin xalqlarını erməni mənbəyinin dili ilə “Şimal diyarının eyni qrupdan olan dindar (xristian) xalqları” adlandırır (*Гевондян. Армения, s. 155*).

VII əsrin axırlarında ərəblərlə əks cəbhədə olan Bizansa qarşı ideoloji mübarizə aparan və bu mübarizədə Xilafət üsul-idarəsindən bacarıqla istifadə edə bilən erməni din xadimlərinin xəlifənin əli ilə alban kilsəsinin, artıq qeyd etdiyimiz kimi, erməni kilsəsinə birləşməsinə nail ola bilmələri “Ərminiyyə” inzibati adının bir qədər də möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Bu barədə ilk informatorumuz İbn Xordadbehin təqdim etdiyi məlumat (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s. 48-50, 108*) onun müasiri əl-Bəlazurinin (*Белазури. 1866, s. 194-195*) məlumatından bir qədər fərqlənir; belə ki, “Ərminiyyə” inzibati bölgəsi haqqında iki fərqli məlumatla çıxış edən əl-Bəlazurinin yalnız versiyalarından biri İbn Xordadbehin məlumatı ilə demək olar üst-üstə düşür. Bu müəlliflərdən az sonra eyniməzmunlu məlumatla çıxış edən İbn əl-Fəqih isə (*Ибн əl-Fəqih. BGA, s. 286-287*) İbn Xordadbehin yazdıqlarını kiçik detallı təsdiq edir.

Məlumatların müqayisəsi fərqlərin mövcud olduğunu, görünür, əl-Bəlazurinin əlində hansısa digər yazılı, bəlkə də şifahi xəbərin varlığını ehtimal etmək imkanı verir, çünki özünün informatorları sırasında o, Bərdə, Dəbil, Xilat və başqa şəhərlərdən olan “elm adamları”nın da adlarını çəkir. Həmin məlumatlardan görünür ki, I Ərəb Ərminiyyəsi Arran (Albaniya), o cümlədən əs-Sisəcan (Sünik) ərazilərini əhatə edirdi. 644-cü ildə ərəb işğal dairəsinə daxil edilərək, müsəlmanların tabeliyinə keçmiş Tiflis də işğal prosesində Arrana qatıldığı üçün inzibati baxımdan I Ərəb Ərminiyyəsinə aid olunurdu. İbn əl-Fəqih (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 28-87*) bu bölgəyə daxil olan şəhərlərdən Bərdə, Bab əl-Əbvab, Beyləqan, Qəbələ və Şirvanın adlarını çəkir.

II Ərəb Ərminiyyəsi Curzanı (Gürcüstanın bir hissəsi), Tiflis yaxınlığında Kür çayı sahilində yerləşən Suğdəbil və Dərbənd yaxınlığındakı Bab Feyruz Qubad şəhərlərini, eləcə də Lakz vilayətini əhatə edirdi. Göründüyü kimi, bütün bu məlumatlar I və II Ərəb Ərminiyyəsinin inzibati baxımdan bilavasitə ermənilərə aid olmayan və digər yerli xalqlara məxsus əraziləri birləşdirdiyini təsdiq edir. Beləliklə, Xilafətin Cənubi Qafqazdakı I və II Ərminiyyə inzibati bölgələri şimalda Tiflis və Bab əl-Əbvabdan cənubda Araz çayınadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından şərqdə Xəzər dənizindəkə olan sahəni əhatə edir və əsasən, ərəblərin Arran adlandırdıqları Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi.

Yalnız III və IV Ərəb Ərminiyyəsi əsasən ermənilərin Dəbildən Şimşatadək yaşadıkları yerləri əhatə edirdi. Qeyd etməliyik ki, əl-Bəlazuri III Ərəb Ərminiyyəsinə Göyçə gölünün qərb sahililə Van gölünün şərq və şimal-şərq sahilləri arasında, Araz çayının aşağı axarındakı sağsahili ərazidə yerləşən Busfurracan (Vasपुरakan), Dəbil, Sirac Tayr (Şirak) və Bağravəndi daxil edir. İbn Xordadbeh və onu təkrar edən İbn əl-Fəqihdən fərqli olaraq, o, bu bölgəyə haqlı olaraq mənəblərin əksər hallarda Arrana aid etdiyi Nəşavənin (Naxçıvanın) adını salmır.

IV Ərəb Ərminiyyəsinə isə əl-Bəlazuri yalnız Şimşatı daxil edir. Digər müəlliflər isə bu bölgəyə Xilatı, Qalıqalanı, Ərcişi və Bacuneysi də əlavə edirlər. Həmin bölgə qərbdən Bizans - Xilafət sərhədində yerləşən əs-Suğur və digər Rum vilayətləri, şimaldan Kartlinin qərb vilayətləri, şərqdən Arran və Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi, cənubdan əl-Cəzirə ilə həmhüdüdü idi.

VIII yüzilin sonu IX yüzilin birinci yarısında Xilafətin daxilində baş verən hadisələr, o cümlədən genişlənməkdə olan ərəb-Bizans qarşıdurması ərəb işğal dairələrinin Cənubi Qafqaz ərazisini də əhatə edən torpaqlara verilən “Ərminiyyə” adlı inzibati-idarə birləşməsinin az sonra faktiki ləğvinə gətirib çıxartdı. Yalnız IX əsrin bir sıra, köhnə kitablardakı anaxronik məlumatlardan da istifadə edən, eləcə də çox vaxt isnadlara əsaslanan müxtəlif, bəzən biri digərinə zidd versiyaları təqdim edən müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih, əl-Yəqubi, Qudama və b.) verdikləri mətnlərdə bölgənin baş verən hadisələrdən asılı olaraq tez-tez dəyişikliyə məruz qalan, real vəziyyətini əks etdirməyən bu inzibati adı qalmışdı. Bölgə əhalisi üçün o qədər də asan keçməyən bu illərdə ərazidə faktiki olaraq Ərminiyyə (əl-Ərmən), Arran və Azərbaycanı birləşdirən vahid Qafqaz canişinliyi yaradılsa da, bir çox şəhərlərdə müxtəlif ərəb qəbilələrindən olan əhali yerləşdirilsə də, əslində, Xilafətin Qafqazdakı siyasi nümayəndəsinə – valiyyə tabe olan və ona vergi verən yerli feodallar öz mülkləri daxilində hakimiyyət və imtiyazlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər.

Həsiyyə. Onu da qeyd etməliyik ki, hələ ilk işğallardan başlayaraq şəxsi mənafeləri nəminə yalnız

öz mülklərini qorumağa çalışan və bəlkə də buna obyektiv səbəblər üzündən məcbur olan bəzi yerli feodalların işğalçılarla bir elə müqavimət göstərmədən sazişə girmələri və ərəblərin bunun müqabilində onlara verdikləri səlahiyyət və imtiyazlar, əl-Bəlazurinin yazdığı kimi, həmin feodalların mülklərinin idarəsinin onların özlərində qalmasına səbəb olmuşdu. Yəqin ki, məhz bu feodal pərakəndəliyi hələ uzun müddət Azərbaycan ərazisində vahid yerli dövlətin yaranmasına mane olan ciddi amillərdən, bəlkə də, ən mühümü idi.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Cənubi Qafqaz ərazisini işğal edən ərəblər, burada, onlardan əvvəl mövcud olmuş iki inzibati adla - Bizans imperatoru I Yustinianın inzibati islahatından sonra meydana çıxan Ərminiyyə və Sasani şahənşahı II Xosrovun inzibati islahatından miras qalmış Adurbadaqan–Azərbaycan adları ilə rastlaşdılar. Xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın həyata keçirdiyi inzibati islahat nəticəsində yeni təşkil olunan, ermənilərə aid olmayan qonşu torpaqları da əhatə edən Ərəb Ərminiyyəsi özünün dörd bölgəsi ilə ərazi baxımından Bizans Ərminiyyəsidən fərqlənsə də, ərəb inzibati bölgüsünə görə, əsasən cənub (Atropatena) ərazisinə verilən Azərbaycan adı Sasanilərin dövründə olduğu kimi (bəzi qonşu torpaqlar istisna olmaqla) bəzən həm şimal, həm də cənub torpaqlarını özündə birləşdirirdi. Hətta bir çox mötəbər orta əsr müəllifləri (əl-Kufi, ət-Təbəri və b.) Ərəb Ərminiyyəsi inzibati bölgəsinə aid edilən Arran-Albaniya ərazisini çox vaxt Azərbaycan adlandırır, və beləliklə tarixi Azərbaycan ərazisinin obyektiv coğrafi təsvirini təqdim edirdilər. Belə ki, ət-Təbəri (*Təbəri. Tarix, G, c. II, s.1200, 1217*) Məsləmə ibn Əbdülməlikin 705 və 709-10-cu illərdə əl-Baba hücumları haqqında məlumat verirkən, onun “türklərə (yəni xəzərlərə, *N.V.*) yürüş etdiyi və Azərbaycan vilayətindəki əl-Baba yetişdiyi”ni bildirir. Əl-Kufi xəlifə II Ömər (717-720) Azərbaycana vali təyin etdiyi Adiyyə ibn əl-Kindinin “Azərbaycana tərəf gedib, Beyləqanda düşərgə saldığı”, digər vali əl-Haris ibn Əmrin “Azərbaycan ölkəsinə gedib Bərdədə yerləşdi”yi (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 15*) haqqında məlumat verir. Yenə onun verdiyi xəbərə görə Azərbaycan vali təyin edilmiş (722-725, 729-730-cu illərdə) əl-Cərrah ibn Abdallah Şəkidiə olduqda, xəlifə ona “Azərbaycanda qalmağı əmr etdi” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 20*). Bununla yanaşı, İbn əl-Fəqih (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 285*) Azərbaycanın hüduqları haqqında məlumat verirkən, onu Bərdə ilə Zəncan arasında yerləşdirir, onun tərkibində Muğan və Beyləqan şəhərlərinin adını çəkir. Qudama (*Qudama. Kitab əl-xərac, s. 244*) Azərbaycan və onun vilayətlərini təsvir edirkən əsas şəhər kimi Bərdənin (yəni Arran - Albaniyanın paytaxtının) adını çəkir. Əl-Yəqubi (*Yəqubi. Buldən, s. 271*) Bərzənd-Varsan-Beyləqan-Bərdə marşrutu haqqında məlumat verdikdə, sonuncunu, yəni Bərdəni, Yuxarı Azərbaycanın şəhəri adlandırır. İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 387*) öz əsərində təqdim etdiyi Xəzər dənizinin xəritəsində Dərbənddən Gilanadək bütün sahiləni ərazini Azərbaycan adlandırır. Onun “Ərminiyyə, Azərbaycan və ər-Ran” xəritəsində isə (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 332*) Cənubi Qafqaz vilayətlərinin hüduqları dəqiq göstərilmiş, bilavasitə Ermənistan isə Xilat (Van) gölü ilə Araz çayının yuxarı axarı arasında, yəni Cənubi Qafqaz hüduqlarından kənarda yerləşdirilmişdir. Ət-Təbərinin əsərini fars dilində işləyib hazırlayan Baləmi (ölüb: 974-cü ildə) öz əsərində Şərqi Qafqaz haqqında bizim üçün maraqlı olan belə bir məlumat da verir: “Bu vilayətin daxilində olan bütün şəhərlər Azərbaycan, bütün yollar (keçidlər-*rah*) isə *əbvab* adlanır. Azərbaycanın axırında (yəni sərhədində - *Ə.Şıxsəidovun qeydi*) xəzərlərə tərəf... Dərbənd adlanan keçiddən olan yollar var. [Həmçinin] digər bir keçid (*rah*) və Xəzər adlanan böyük şəhər vardır” (Qəbələn digər adıdır, *N.V.*) (*Illuxcaudov. Oçerku, s. 51*).

Tarixi ədəbiyyatda ərəblərin Cənubi Qafqaz siyasətinin “daha doğrusu ... münasibətlərinin” üçüncü mərhələsi (*Шухчаудов. Очерку, s. 85*), “xəzərlərlə müharibələrin ikinci mərhələsi” (*İbn əl-Əsir. B, s. 163, qeyd 1*) kimi qiymətləndirilən bu dövr region xalqlarının ciddi müqavimətinə baxmayaraq, onların ərəblər tərəfindən tam tabe edilmələri, xəzərlərə qarşı mübarizənin kəskinləşməsi və ərəb ordusunun son nəticə olaraq uğurları ilə əlamətdardır.

Təqribən VIII yüzilin ilk dekadasından hesablanan, xəlifə canişini Məhəmməd ibn Mərvanın öz qardaşı oğlu, o zaman hakimiyyət başında olan xəlifə I Validin (705-715) qardaşı Məsləmə ibn Əbdülməliki böyük qoşunla Dərbəndi ələ keçirmiş xəzərlərin üzərinə göndərməsi ilə başlanan bu dövr Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xalqlarının tarixinə qara hərfələrlə yazıldı. Özgə torpağında, özgə torpağı üçün, iki özgə xalqın arasında əsrin axırınadək davam edən qanlı müharibələr silsiləsi başlandı. Əl-Kufi, bu zaman Dərbənddə 80 mindən çox xəzər əsgərinin olduğu haqqında məlumat verir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 13*); bu, Moisey Kalankatuklunun erməni təqviminin 158-ci ilində (709-710) xəzərlərin 80 minlik qoşunla Albaniyanı tutması xəbərinə uyğun gəlir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 190*). Eyni hadisə haqqında yazan ət-Təbəri (*Təbəri. Tarix, G, II, s. 1200*) və İbn əl-Əsir (*İbn əl-Əsir. B, s. 15*) Dərbənd istiqamətində hərəkət edən Məsləmə ordusunun “mancanaqlardan istifadə etməklə” rastlarına çıxan şəhər və qalaları ələ keçirdiklərini bildirirlər. Lakin hadisəni daha təfərrüatı ilə oxucularına təqdim edən əl-Kufi Məsləmənin bir neçə günlük döyüşdən sonra da alınmaz divarlarla əhatə olunmuş Dərbəndi fəth edə bilməməsi, şəhərin yalnız xəzər əsgərlərindən birinin satqınlığı nəticəsində ələ keçirilməsi haqqında məlumat verir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 14-15*). Qərribə də olsa, Məsləmənin bu yürüşü, əldə olunan qələbəyə baxmayaraq, daha çox qənimət xatirinə edilən basqına bənzəyir. Belə ki, Dərbənddə və digər yenidən işğal edilmiş yerlərdə ərəb idarəçiliyini möhkəmlətmək əvəzinə, Məsləmə, əl-Kufinin məlumatına görə, “qoşunu ilə Dərbənddən çıxır və böyük qənimətlərlə bu vaxt Ərminiyanın ortasında olan əmisi Məhəmməd ibn Mərvanın yanına gəlir”. Bundan istifadə edən xəzərlər geri qayıdaraq, əvvəlki kimi Dərbənddə yerləşirlər (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 15*). Maraqlıdır ki, həm adlarını çəkdiyimiz ərəb, həm də yerli müəlliflər, bir qədər fərqli məlumatla çıxış etsələr də, sonrakı iki ildə də davam edən bu qarşıdurmada ərəblərin dəfələrlə əldən-ələ keçən Dərbənddə möhkəmlənə bilmədiklərini bildirirlər. Bu məlumatlar çox mühüm məqamı–dövlətçiliyi əldən getmiş xalqın hələ də işğalçıya tabe olmamaq əzmini nümayiş etdirir.

Bununla belə, Moisey Kalankatukluya görə “üç ildən sonra”, 714-cü ildə, Məsləmə Dərbəndə yenidən hücum edərək, şəhəri ələ keçirir. Dərbənd yenidən talana məruz qalır. Yürüşü davam etdirən Məsləmə Xəzər xaqanlığının ərazisinə daxil olur. Lakin xəzərlərin təzyiqi altında geri çəkilməli olur. Məsləmənin bu yürüşdə geriye hərəkətini “Albaniyanın cəsur və fəal knyazı, mahir ox atan arranşah Vaçaqanın” başçılıq etdiyi qoşun dəstəsinin himayə etməsi haqqında Moisey Kalankatuklunun məlumatı (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 191*) xəzər hücumlarının acısını çox çəkmiş Arran-Albaniya əhalisinin ümumi düşməne - xəzərlərə qarşı ərəblərlə eyni cəbhədə döyüşməyi üstün tutduğunu bildirir. Lakin ərəblərin işğal etdikləri torpaqlarda hələ də mövqelərini kifayət səviyyədə möhkəmləndirə bilməmələri xəzərlərin yenidən Dərbəndə qayıtmalarına, hətta az sonra, xəlifə II Ömər hakimiyyətinin (717-720) ilk ilində, böyük həmlə ilə Azərbaycan ərazisinə hücumlarına, ölkəni qarət və talan etmələrinə səbəb olur. Bu dəfə Hatim ibn Numan əl-Bəhilinin başçılıq etdiyi qoşun yenə də

xəzər hücumunun qarşısını ala bilir. Ət-Təbəri və onun məlumatını təkrar edən İbn əl-Əsir yazırdı: “Hicri 99-cu ildə (717-718) türklər Azərbaycana hücum edib, ölkəni qarət etdilər və çoxlu müsəlman qırdılar. Xəlifə Ömər ibn Əbdüləziz onların üzərinə Hatim ibn Numan əl-Bəhilini göndərdi. Ordusu həmin türklərlə döyüdü və onların çox azı xilas ola bildi. Hatim, Ömərən yanına əlli nəfər əsir alınan türk gətirdi” (*İbn əl-Əsir. B, s. 15-16; Təbəri. Tarix, G, II, s. 1346*). Beləliklə, mənbələr ərəb-xəzər müharibələrinin son 10 ili (707-717) ərzində əsas hədəf olan Dərbəndin dəfələrlə əldən-ələ düşdüyünü təsdiq edir.

VIII yüzilin ikinci dekadası xəzərlərlə birləşmiş qıpçaq və başqa türk tayfalarından ibarət 30 minlik qoşunun Arrana, oradan əl-Ərmənə hücumu, burada ərəblərlə uğurlu vuruşması, lakin Azərbaycan və Ərminiyanın yeni canişini əl-Cərrah ibn Abdallah əl-Həkəminin 25 minlik qoşunla əks hücumu keçməsindən xəbər tutaraq, Dərbəndə doğru geri çəkilməsi ilə başlayır (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 133; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 171*). Xəzərləri Bərdəyədək izləyən əl-Cərrahın Kürü keçərək Dərbəndə və hətta xəzərlərin Bələncər şəhərinə və başqa yerlərə uğurlu hücumu haqqında ətraflı məlumat verən əl-Kufi (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 16-20*), ərəb ordusunun bundan sonra az qala hər il xəzərlərlə vuruşduğunu, döyüşlərin həddən artıq gərgin keçdiyini, həm xəzərlərin, həm də ərəblərin qarşılıqlı hücumlarını ətraflı təsvir edir. Gah ərəblərin, gah da xəzərlərin qələbəsi ilə başa çatan bu döyüşlər nəticəsində şəhər və qalalar yandırıldı, dağıdıldı, əhali talan və zorakılığa məruz qaldı. Tarixçi əl-Kufinin, öz qoşun dəstələrini ayırı-ayrı istiqamətlərdə, ölkənin müxtəlif yerlərinə göndərən sərkərdə əl-Cərrahın dili ilə təqdim etdiyi sözlər baş verən hadisələrin düzgün qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli: “Şəhər açılan kimi o, adamlarından birini çağırıb, ona üç min atlı ayıraraq deyir: Gizləncə yola çıx və Haydağa qədər get. Onun əhalisinə dəymə, yalnız var-yoxlarını əllərindən al. Ancaq sənə qarşı çıxanlarla vuruş, özü də bax ki, gün çıxana qədər öz döyüşçülərinlə ərə-Ran çayının sahilində mənimlə birləşməlisən... [Müəllif] deyir: Əl-Cərrah tabeliyində olan iyirmi min əsgərlə yola düşüb, Dərbəndin altı fərsəxliyindən axan ərə-Ran çayının (burada, görünür, Arran ərazisində olan çay nəzərdə tutulur, *N.V.*) sahilində müəyyən olunmuş yerə gəldi. Şəhər açılarda gözlədiyi ordu başçıları, onların on mindən artıq atlı və piyada əsgərləri üç min əsirlə birlikdə onunla birləşdilər” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 17*).

VIII əsrin 20-ci illərinin sonu qarşılıqlı hücumlar şəraitində keçdi. 730-731-ci ildə xəzərlər və başqa türk tayfaları xaqanın oğlu Barsbəyin başçılığı ilə 300 minlik qoşunla Dərbənd, Dəryal və başqa keçidlərdən Azərbaycan ərazisinə soxulub, yolları üstündə olan şəhər və kəndləri yandıraraq, qarət edərək əl-Cərrahın başçılıq etdiyi ərəb qoşunlarının yerləşdiyi Ərdəbilə yaxınlaşdılar, əl-Kufi (*bax həmçinin: Gevond, İbn əl-Əsir*) xaqan ordusunun yolüstü Kürlə Araz arasında olan yerlərə, o cümlədən Varsana hücum etməsi, “onu alması və bütün əhalisini qırdırması” haqqında məlumat verir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 21; Gevond. История, s. 72; İbn əl-Əsir. B, s. 19-20*). Savalan yaxınlığındakı qanlı vuruşda ərəblər məğlub edildilər; qısa bir müddətdə Azərbaycanın, Arranın və Ərminiyanın bir çox şəhər və kəndlərini ələ keçirən xəzərlər orta əsr salnaməçilərinin yazdığına görə “öldürməyə, qarət etməyə, yandırmaya və zorakılığa” başladılar (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 21; İbn əl-Əsir. B, s. 19-20; Təbəri. Tarix, G, c. II, s. 1521; Kalankatuklu. Albaniya, s. 191*).

Xilafət üçün yaranmış bu təhlükə bütün qüvvələri səfərbərliyə almağa, xəlifəni xəzərlərə qarşı yeni ordu yaratmağa məcbur etdi. Ərəb qoşunlarının yeni başçısı Səid əl-Həraşi

“müqəddəs” müharibədə iştirak etmək istəyən bütün könüllüləri öz ordusuna dəvət etdi (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 25-26; İbn əl-Əsir. B, s. 20-21; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 173; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 135-136*). Böyük bir qüvvə ilə əl-Cəzirədən keçən Səid Xilati, Bərdəni, Beyləqanı, Varsanı, Ərdəbili və onlarla başqa şəhər və qalaları xəzərlərdən təmizləməyə müvəffəq oldu.

Həmin il (731) yenidən Azərbaycan və Ərminiyanın hakimi təyin olunmuş Məsləmə ərəblərə tabe olmaq istəməyən Şabranı, xəzərlərin yerləşdiyi Dərbəndi və b. yerləri yenidən işğal etdi, sonra isə xəzərlərin Bələncər, Vəbəndər və Səməndər şəhərlərinədək irəlilədi (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 38-39; Təbəri. Tarix, G, c. I, s. 1531-1532; İbn əl-Əsir. B, s. 22-23; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 173-174*).

Mənbələrdəki məlumatlardan göründüyü kimi, ərəblərə heç cür ram olmaq istəməyən Dərbənd sərhəd vilayətində mövqeləri möhkəmlətmək, Dərbəndi Xilafətin strateji əhəmiyyətli mühüm dayaq məntəqəsinə çevirmək, şimala doğru hücumları asanlaşdırmaq məqsədilə Məsləmə şəhəri dörd qismə (sektora) bölüb, bunların hər birində Dəməşqdən, Himsdən, eləcə də Fələstin, Şam və əl-Cəzirənin başqa yerlərindən olan iyirmi dörd min ərəb döyüşçüsü yerləşirdi. Bab əl-Əbvab adlanan Dərbənd ərəb əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi şəhərə çevrildi (*Bəlazuri, 1866, s. 207; (Kufi. Fəthlər kitabı, s. 45)*).

Mənbələrin (əl-Bəlazuri, əl-Kufi və b.) digər məlumatına görə, Məsləmə, Xilafətin Şimal sərhədlərində əsas dayaq məntəqəsinə çevrilən bu şəhərə əsgərlərindən Kərir ibn Suveyd əs-Səaləbini vali təyin etdi: “Ona əmr etdi ki, şəhərin bürclərini buğda, arpa və silah anbarına çevirsin və bununla da şəhərin əhəmiyyətini qaldırsın və darvazalarını dəmirdən düzəldib bağlatdırsın. Sonra Məsləmə əl-Bab şəhərində qalan hər döyüşçünün təminatına ildə yüz on dinar ayırdı, bundan əlavə onlara hər ay buğda, zeytun yağı və ərzaq ayrılırdı” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 45; həmçinin: Bəlazuri, 1866, s. 207*). Bundan sonra Məsləmə əmisi oğlu Mərvan ibn Məhəmmədi Dərbənd müsəlman icmasının başçısı təyin edir; 732-733-cü ildə Azərbaycan, Ərminiya və əl-Cəzirənin amili vəzifəsi də ona tapşırılır. Məsləmə özü isə, görünür, növbəti hesabat üçün Dəməşqə, xəlifə sarayına yollanır. Əl-Kufinin məlumatına görə, Məsləmənin getməsindən xəbər tutan xəzərlər yenidən Dərbənddən şimaldakı torpaqlarına qayıdırlar. Mərvan 40 minlik qoşunla Dərbənddən Bələncərə hücum edib, böyük qənimətlə geri qayıdır və qışın sonunadək Dərbənddə qalır (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 45*).

Baş verən hadisələrin daha ətraflı şərhçisi olan əl-Kufi xəzərlərə qarşı yaz əməliyyatını Mərvanın deyil, bu vəzifədə onu əvəz edən Səid əl-Həraşinin başlaması haqqında məlumat verir. Başqa mənbələrlə təsdiq olunmayan bu məlumat ziddiyyətli də olsa, bir fakt kimi nəzərə alınmalıdır. Əl-Kufiyə görə, Şamdan Dərbəndə gələn Səid xəzərlərin üzərinə elə tez-tez hücum edir ki, “atının yəhəri heç vaxt qurumurdu”. Lakin görmə qabiliyyətinin pozulması onun istefa xahişilə xəlifəyə müraciət etməsinə səbəb olur. Mərvan isə yenidən əvvəlki vəzifəsinə qaytarılır (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 46*).

Mərvan ibn Məhəmmədin Cənubi Qafqaz yürüşləri. Xilafətə qarşı çıxışların artması - Xəzərlərlə qalibiyyətli müharibə aparmaq üçün arxa cəbhənin möhkəmliyinin vacib olduğunu dərk edən Mərvan Cənubi Qafqazın onun müttəfiqinə çevrilməsi zərurətini də yaxşı başa düşürdü. Bu baxımdan onun Qafqazda apardığı siyasət əvvəlki canişinlərinkindən fərqlənirdi. Erməni və alban knyazlarının itaətinə nail olmuş Mərvan, çox keçmədən, zor gücünə başqa

Cənubi Qafqaz xalqlarını (gürcüləri, lakzları-ləzgiləri və b.) da itaət altına alır. Arxa cəbhədən nigarançılığı üzülən Mərvan 120 minlik qoşunla Bərdənin 40, Tiflisin isə 20 fərsəxliyində (təqr. 220-240 və 100-120 km) yerləşən Kasak (Kasal) adlı yerdə düşərgə salır. Bu bərdə ərəb müəllifləri biri digərini tamamlayan ətraflı məlumat vermişlər (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 46; Bəlazuri, 1866, s. 208-209; İbn əl-Əsir. B, s. 24-25 və s.*). Kasal oxunuşunu daha doğru hesab edən* görkəmli şərqşünas V.F.Minorski xüsusi məqaləsində (*Minorsky. Kasal*) bu yeri müasir Qazaxla əlaqələndirir. Lakin tarixçi A.P.Novoseltsev Mərvanın düşərgə saldığı Kasakı Ermənistan ərazisində Arazın qolu olan Kasak çayı ilə bağlayır və iddiasını Mərvanın erməni knyazları ilə o vaxtki xoş münasibətləri ilə izah edir (*Новосельцев. Хазарское государство, s.184*). Əvvəla, məlum idi ki, xəzər zülmünün ərəb zülmünə üst gəldiyi o dövrdə nəinki ermənilər, eləcə də azərbaycanlılar və b. ərəblərlə müttəfiq və hətta buna məcbur idilər. O dövr hadisələrinin ən yaxşı yerli şərhçilərindən biri olan tarixçi Gevondun məlumatına görə Mərvanın ordusunda onun özünün Ermənistan işxanı təyin etdiyi Aşot Baqratununin süvari qoşun dəstəsi də çıxış edirdi (*Гевонд. История, s. 113-114*). İkincisi isə, Kasakın coğrafi mövqeyi (Bərdədən 40, Tiflisdən 20 fərsəxlikdə yerləşməsi) onu Arazın qolu, adları çəkilən şəhərlərdən uzaqda olan Kasak çayı ilə deyil, məhz müasir Qazaxla daha çox eyniləşdirir.

737-ci il ərəb-xəzər müharibələri tarixinə ən gərgin dövrün başlanğıcı kimi daxil olur. Bu hadisələri əl-Kufi daha ətraflı təsvir etmişdir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 46-49*). Ərəblərin şimala doğru hücum əməliyyatlarına başçılıq edən Mərvan xəzərlərin üzərinə iki istiqamətdən - Dərbənd və Dəryal keçidlərindən yürüş təşkil etmək qərarına gəlir. Dərbənd qoşununa şəhərin rəisi Useyd ibn Zəfir əs-Suləmi, Kasakdan Dəryal keçidi vasitəsilə hücum edən 150 minlik qoşuna isə Mərvan özü rəhbərlik edirdi. Qarşılarına çıxan qala və kəndləri darmadağın edən qoşunlar Səməndər şəhəri yanında birləşdilər və oradan İtil (Volqa) çayının sağ sahilində, çayın dənizə töküldüyü yerdə olan Xəzər paytaxtı əl-Beyda şəhərinə hücum keçdilər. Hücum ərəblərin tam qələbəsi ilə nəticələndi. Aman istəyən xaqan hətta islam dinini qəbul etməyə də razılıq verdi. Ərəb mənbələrinin məlumatına görə (əl-Bəlazuri, əl-Kufi və b.) ərəblər nəinki xəzərlərin yaşadıkları ərazini tutdular, eləcə də Xəzər ölkəsi hüdudlarından çıxaraq, onun qonşuluğunda yaşayan *əs-səqləb* tayfalarına və başqa “kafirələrə” hücum etdilər. Əl-Kufi yazırdı: “Sonra ərəblər əs-səqalibə (“səqləb”in cəmi – *N.V.*) və başqa qonşu kafir tayfalara basqın edib, onlardan 20 min ailə əsir aldılar. Bundan sonra onlar yenə də irəlilədilər və tezliklə Saqalib (Don?) adlanan çayın sahilinə çatdılar” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 47*).

Aman istəməyə məcbur olan Xəzər xaqanı islam dinini qəbul etməyə boyun olsa da, müsəlmançılıq burada yayılmadı, belə ki, Mərvanın əsas məqsədi heç də xəzərləri doğru din yoluna gətirmək deyil (bunun üçün heç lazımı imkan da yox idi), onların belini qırmaq, gözlərini qorxutmaq, onların Xilafətin Qafqazdakı işğal zonasından ayağını kəsmək idi. Beləliklə, Mərvanın xəzərlər üzərində qəti qələbəsini nümayiş etdirən 737-ci il döyüşü başa çatır. 40 mindən çox xəzər əsiri evindən-eşiyindən edilib, əl-Bəlazuriyə görə, Samur və Şabran çayları arasındakı ərazidə, əl-Kufiyə görə isə “Samur çayının sahil boyu torpaqlarında və

* Əlyazmalarda bu söz Kisal və ya Kasal (كسال), Kasak (كساک) kimi qeyd olunub. Ərəb yazısında k- ك və l - ل hərflərinin oxşarlığı, əlyazmalarda isə bəzən eyniliyi bizi bu sözü müasir tələffüzə uyğun olaraq Kasak (Qazax) kimi oxumağa sövq etdi.

Kür çayının hər iki tərəfində olan düzənliklərdə yerləşdirildi” (*Bəlazuri. 1866, s. 208; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 49*).

Qışı Kasakda keçirən Mərvan ertəsi - 738-ci ilin yazında, Kürü küçərək Şəkiyə gəlir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 50*). Bu səfərdən də məqsəd ərəblərə boyun əymək istəməyən Qafqaz dağlılarını ram etmək idi. Mərvanın “dağ hökmdarları”na qarşı başladığı yürüşlər müvəffəqiyyətlə nəticələnir: dağlardakı qalalar çətinliklə də olsa, uzun sürən mühasirələrdən sonra fəth olunur. Bu mühasirələrdən bəzisi bir ay, bəzisi isə - Sərir hökmdarının iqamətgahı kimi bir il, İbn əl-Əsirin dili ilə desək, “bütün yay və qışı” çəkirdi (*İbn əl-Əsir. B, s. 26*); qalalar dağıdılır, yerlə-yeksan edilir, müqavimət göstərən əhali öldürülür, əsir götürülür və nəhayət, ağır vergi və mükəlləfiyyət müqabilində sülh müqavilələri bağlanılırdı (*bax həmçinin: Шухцаудов. Очерку, s. 91*).

Ardı-arası kəsilməyən hücumlar, üzücü vergi boyunduruğu yerli əhalini qorxuya salmışdı. Mənbələrin (əl-Kufi, əl-Bəlazuri, Xəlifə ibn Xəyyat, əl-Yəqubi, “Dərbəndnamə”) məlumatından görünür ki, 738-ci ildə fəth olunmuş yerlərlə bağlanılan sülh müqavilələrinə görə “Səririn hökmdarı hər il əl-Bab şəhərinə 500 qulam, 500 ağbəniz, uzun kiprikli və ehtiraslı bakirə kəviz, 10 min dinar nəqd pul və 500 mudd (*təqr. 1,053 litr, N.V.*) ərzaq göndərməlidir... Mərvan Tuman hökmdarı ilə hər il əl-Bab şəhərinə 100 əsir, 1000 baş heyvan və 1000 mudd ərzaq gətirilməsi şərtlə müqavilə bağladı... Hamzin-şah hər il Mərvana, əl-Bab şəhərinə 500 əsir və 500 mudd ərzaq göndərmək şərtlə sülh bağlayır...” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 52,53; Bəlazuri. 1866, s. 208; İbn əl-Əsir. B, s. 26; : Шухцаудов. Очерку, s. 91-92; Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 176*).

Qışı Dərbənddə keçirən Mərvan yaz ağzı ətraf yerlərin - Şirvanın, Layzanın, Filanın, Təbərsəranın, Lakzın və başqalarının hökmdarlarını yanına çağırırdı. Lakzın hökmdarından başqa bütün dağlılar Mərvanın çağırışına səs verirlər. Çağırışa hay verməyən Lakz hökmdarının ölkəsi dağıdılır, özü isə öldürülür (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 53-54; Bəlazuri. 1866, s. 208*).

741-ci ildə Mərvan Şirvan sahibinin dəniz sahilindəki Xirş (Xursan) qalasına hücum edir. Bağlanılan müqaviləyə görə Şirvan əhalisi hər il 10 min mudd ərzaq verməli, müsəlmanlar xəzərlərə hücum etdikdə “sahibi-Şirvan” ordunun qabağında, geri dönəndə arxasında olmalı idi (*Bəlazuri. 1866, s. 209*). Daha sonra, Mərvanın başçılıq etdiyi qoşun Muğana, Gilana və Talakana (Deyləmdə) soxulur, çoxlarını qırır, bir çoxlarını da əsir alır. Qayıdan baş Bərdəni də tutaraq, beləliklə, Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın işğalını başa çatdırır (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 54-55*).

Ərəblərin bu dövrdə, xüsusilə 737-741-ci illərdə, Qafqaz cəbhəsində qazandıqları nailiyyətlərə baxmayaraq, Xilafətin başqa yerlərində, o cümlədən Orta Asiya və Şimali Afrikada mərkəzi hakimiyyət əleyhinə getdikcə daha da qızıışan çıxışların qarşısını almaq günü-gündən çətinləşirdi. Hicri tarixlə 126-cı ildə (743-744), xəlifə Hişamdan sonrakı bir il ərzində Əbdülməlikin üç nəvəsi (II Vəlid, III Yəzid və İbrahim) xəlifə taxtında biri digərini əvəz edir. Qafqazda canişin olan Mərvan məhz bu dövrdə Asim ibn Abdallah ibn Yəzid əl-Hilalini öz yerində qoyur; İshaq ibn Müslüm əl-Uqeylini isə əl-Baba göndərərək, özü Şama gedir və fəal surətdə hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulur (*Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 336*). 744-cü ildə o, Əməvi sülaləsinin son xəlifəsi II Mərvan adı ilə fəaliyyətə başlayır. Lakin Xilafəti bürümüş həyəcan dalğasının qarşısını almaq artıq mümkün deyildi. İqtisadi

vəziyyətin ağırlaşması siyasi şəraiti həddindən artıq gərginləşdirmişdi. Mesopotamiya və İraqda xaricilərin, Xorasan və Məvarənnəhrdə şiələrin təbliğatı ilə genişlənən çıxışlar bəzi yerlərdə ağır döyüşlərlə nəticələnmişdi. Bu çıxışların ən qüdrətli 747-ci ildə Mərv vadisində Əbu Müslim Xorasaninin başçılığı ilə oldu. Üsyan tezliklə Qərbi İrandan İraq ərazisinə yayıldı. Dəclə çayının sol qolu Böyük Zab çayı üzərində üsyançıların ordusu ilə II Mərvanın qoşunu arasında baş verən döyüş xəlifə əsgərlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. II Mərvan bir dəstə yaxın adamları ilə Şama, sonra Fələstinə, oradan da Misirə qaçdı. Yeni ordu toplamaq cəhdləri boş çıxan Mərvan Məğribə keçmək istərkən öldürüldü. Beləliklə, Əməvilər sülaləsinin 90 illik ömrü başa çatdı.

Xilafətin hər yerində olduğu kimi, bu vaxt Azərbaycanda da ara qarışmışdı. Əməvilərin arxalandıqları və üstünlük verdikləri şimal ərəb tayfaları Abbasilərin dayağı və təmsilçisi olan cənub ərəblərini yaxına buraxmaq istəmirdilər. Bu hərə- mərclik şimal ərəblərinin çox olduğu Arranda özünü xüsusi biruzə verirdi. Mənbələrin məlumatına görə, bu qarışıq dövrdə Arranda hakimiyyət Əməvi xəlifələrinin buradakı son valisi İshaq ibn Müslim əl-Uqeylinin köməkçisi, tarixçi əl-Kufinin beyləqanlı kimi təqdim etdiyi “qəssab” (əl-Qəssab) ləqəbli Müsafir ibn Kəsin (Kusayrın) əlində idi (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 55; Bəlazuri. 1866, s. 209*). Xilafət mərkəzində iki sülalə arasında gedən hakimiyyət çəkişməsindən istifadə edən başqa yerli feodallar kimi, Müsafir də vergi zülmündən zara gəlmiş xalqın köməyi ilə ərəb ağalığından qurtarmaq istəyirdi; Bu dövrdə Xilafət əleyhinə aparılan bir çox çıxışların başında xarici təriqətinə mənsub şəxslər dururdular. Əl-Kufinin dediyinə görə, Müsafir Xilafətə qarşı qaldıran da Abbasilərin hakimiyyətə gəldikləri ərəfədə İraqda Əməvilərə qarşı çıxmış xarici məzhəbinə mənsub əd-Dəhhak ibn Qeys əş-Şeybani olmuşdu (*bax həmçinin: Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 338*). Müsafirin fəaliyyətini əks edən bu mənbə onun son Əməvilər dövründəki çıxışını belə təsvir edir: “Onu dəstəkləyənlərin başında çıxış edən Müsafir ibn Kəsin tezliklə Ərdəbil şəhərinə gəlir. Şəhərdə də bu vaxt narazılıq edən adamlar vardı. Belələrinin sayı getdikcə artaraq, az bir vaxtdan sonra daha çox oldu... Bu haqda Beyləqan şəhərində olan [vali] Asim ibn Yəzid əl-Hilali xəbər tutdu. O, Beyləqan əhalisindən qiyamçılara başçılıq edən iki kişinin dalınca adamını göndərdi. Onlardan birisinin adı Aban ibn Maymun, digərinin isə Quteybə ibn Sədəqə idi. Asim onları həbs edib Beyləqan zindanına saldırdı. Bunun xəbəri qiyamçıların bu vaxt Varsanda olan başçısı Müsafir ibn əl-Qəssaba çatdı. Gecə yarından keçmiş o, öz tərəfdarları ilə Varsandan çıxıb, çox keçmədən Beyləqana çatdı. Onlar nərdivan qoyub, şəhər divarlarına çıxdılar. Beyləqana birinci İsmət ibn Müslim daxil oldu. O, keşikçilərin rəisini tutub, elə divarın üstündə başını kəsir. Bundan sonra onlar Beyləqana daxil olurlar, əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali isə Bərdə şəhərinə çəkilir. Qiyamçılar Asimin buradakı canişinini tutub, onunla birlikdə zindanın qapısına yaxınlaşdılar, qapını açdılar və Quteybə ibn Sədəqəni və Aban ibn Maymunu azad etdilər. Bundan sonra qiyamçılar Beyləqanı tam ələ keçirdilər. Bütün ətraf və nahiyələrdən Beyləqana adamlar axışdı, tezliklə burada nəhəng bir ordu toplandı. Öz başçıları Müsafir ibn

* Xaricilər- hərfən: “xaric olmuşlar, çıxmışlar, çıxış etmişlər”. 657-ci ildə Əli tərəfdarları ilə Müaviyə qoşunları arasında baş vermiş döyüşdən sonra Əlinin güzəşt siyasətinə etiraz əlaməti olaraq onun cəbhəsini tərk etmiş və sonralar ələvilərə düşmən kəsilmiş dini-siyasi təriqətin ardıcılıarı. Xaricilər çox yerdə, o cümlədən Azərbaycanda Xilafətə qarşı üsyanlar qaldırıldılar.

Kəsir əl-Qəssabın rəhbərliyi altında onlar Beyləqandan çıxıb tezliklə Yunana gəldilər. Asim ibn Yəzid əl-Hilali bundan xəbər tutub, öz tərəfdarlarını yığır və onlarla yola düşür. O, öz döyüşçülərini Bərdə şəhərinin qapıları yanında Tərtər çayı boyunca yerləşdirir...Müsaafir ibn Kəsir öz əsgərlərini yığıb...sübh çağı Asim ibn Yəzidin mövqeyinə çatdılar. Onları görəndə qiyamçılar “Allahu əkbər!” sədaları ilə hücumu keçərək, dəhşətli qırğın törətdilər. Bərdənin əmiri Asim ibn Yəzid və onun bir çox əsgərləri öldürüldü. Ordunun qalıqları ilə Asimin Zəfər adlı oğlu döyüş meydanından qaçaraq, çox acınacaqlı vəziyyətdə özlərini Bərdəyə çatdırırlar...” (Kufi. *Fəthlər kitabı*, s. 55-56).

Göründüyü kimi, Abbasilər hakimiyyət başına gəldikdə, Azərbaycanın xeyli hissəsi Qəssab Müsaafirin əlində idi. Buna görə Abbasilərin yeni təyin etdiyi vali, xəlifənin qardaşı Əbu Cəfər Qafqaza gələn kimi buranın hakimi təyin edilmiş Məhəmməd ibn Sulu qiyamçıların üzərinə göndərir (*Bəlazuri. 1866, s. 210; Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 357*). IX əsr ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, Müsaafirin və onun tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq, yüzminlik Xilafət qoşununun başında duran Məhəmməd ibn Sul, nəhayət üsyanı yatıra bilir. Müsaafir öldürülür, üsyançıların son sığınacağı olan Sisyandakı əl-Kufinin “Qala əl-Kiləb” (“Sərt qala”) adlandırdığı Kiləb qalası alınır (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 57; Bəlazuri. 1866, s. 194; həmçinin: Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 69,86*). Müsaafirin və onun silahdaşlarının kəsilməmiş başları xəlifəyə göndərilir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 57*). Onu da qeyd edək ki, Xilafətin mənafeyi baxımından çıxış etsələr də əsasən obyektiv məlumat verən ərəb müəllifləri istiqlal uğrunda mübarizəyə qoşulmuş bərdəlilər, beyləqanlıları, dərbəndliləri və başqalarını “qaçaq-quldur, səfil” (*sa’luk*) adlandırdılar (*Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 357*).

754-cü ildə xəlifə Əbu-l-Abbas öldükdən sonra hakimiyyət onun qardaşı, Qafqaz canişini Əbu Cəfərin (754-775) əlinə keçir. Əl-Mənsur - “qalib” adını qəbul etmiş yeni xəlifə Abbasilərin mövqeyini möhkəmlətmək üçün bir çox tədbirlərə əl atır, Xilafətin yeni paytaxtı Bağdad şəhərini saldırır, bu “dairəvi şəhəri” iki cərgə qala divarları ilə möhkəmləndirir. Bununla yanaşı o, Bizansa qarşı əks-tədbirlər görür, onların dağıtdığı bir çox istehkamları yenidən qurdurur (*Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 390*). Qafqazda isə üsyan etmiş sanar və gürcüləri çətinliklə də olsa rəhbər edə bilir (*Bəlazuri. 1866, s. 210; Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 447*).

Ərəb – Xəzər münasibətlərində yeni mərhələ. Xəzərlərin yeni hücumları - 759-cu ildə xəlifə əl-Mənsur Azərbaycan və Ərminiyyəyə Yəzid ibn Useyd əs-Suləmini yenidən canişin təyin edir. Xəzər hücumundan ehtiyat edən yeni canişin Bab əl-Alan (Dəryal) keçidini ələ keçirib, orada özünə sadıq xüsusi qoşun dəstəsi - dövlət xəzinəsindən maaş alan “divan əhli”ni (“əhli divan”) yerləşdirir (*Bəlazuri, 1866 s. 210*).

Xəzərləri təhlükəsizləşdirmək üçün Yəzid, xəlifənin məsləhəti ilə, Xəzər xaqanının qızı Xatunla evlənir. Əl-Kufinin dediyinə görə, canişin yüz min dirhəmlik başlıq verməli olur. O, yazır: “Xatun təntənə ilə xəzərlərin ölkəsindən islam ölkəsinə yola düşdü. Onu qohumlarından on min xəzər müşayiət edirdi; ona dörd min əla madyan, min qatır, min qul, on min xəzəri cinsindən olan alçaq dəvə, min baş türki cinsindən olan ikihürgüclü dəvə, iyirmi min baş qoyun, qapıları və üstü qızıl və gümüş lövhələrdən düzəldilmiş, içərisinə samur xəzi döşənmiş və ipək çəkilmiş on furqon, qızıl və gümüş əşyalar, qab-qacaq və başqa şeylər yüklənmiş iyirmi araba qoşulmuşdu” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 58-59*).

Təmtəraq ilə Bərdəyə gətirilmiş gəlin, islamı qəbul edib, Quranı öyrəndikdən sonra

Yəzidin arvadı olmağa razılıq verir. Lakin iki il keçmiş gəlinin özü və Yəziddən olan iki oğlu qəflətən ölür (*Bəlazuri. 1866, s. 20; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 59*). Bu işdə Yəzidi və onun yaxın adamlarını günahlandıran xəzərlər 763-764-cü ildə böyük bir qoşunla Cənubi Qafqaz ərazisinə hücum edib, alban və gürcü vilayətlərini, o cümlədən albanların Heceri (Eceri), Kambehcan (Kambisena), Şake (Şəki), Xozmas (Xaçmaz), Balasakan və başqa vilayətlərini tutdular, saysız-hesabsız sürü və ilxıları daşıyıb apardılar (*Гевонд. История, s. 92-93*).

Xəzərlərin bu dəfəki hücumları olduqca güclü idi. Az keçmədən Şirvan torpağında xəzərlərlə üzləşən Yəzid kömək məqsədilə ona Cəbrayıl əl-Bəcəlinin başçılığı ilə Şam, Cəzirə və Mosuldan olan 20 minlik qoşunun göndərilməsinə baxmayaraq məğlub edilir və əl-Yəqubinin məlumatına görə (*Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 446*) əvvəl Xirs qalasına çəkilir, sonra isə Bərdəyə qaçır.

Əl-Kufi Yəzidə əlavə olaraq “İraqdan 35 min əsgərin” də göndərildiyini, onun böyük uğursuzluqla başa çatan (“müsəlmanlar bundan dəhşətli gün görməmişdilər, çünki onlardan saysız-hesabsız miqdarda adam qırıldı...”) bu döyüşə “təxminən 60 minlik ordu ilə” girdiyi haqqında məlumat verir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 60*).

Vəziyyətin ciddiliyini və mürəkkəbliyini başa düşən xəlifə bu dəfə 7000 məhbusu azad etdirir, müxtəlif vilayətlərdən böyük sayda döyüşçü toplayır və inşaat fəhlələri ilə birlikdə onları Yəzidə köməyə göndərir. Cənubi Qafqazdakı strateji mövqeləri möhkəmlətmək məqsədilə xəlifə əl-Mənsurun əmri ilə müsəlmanların dayaq məntəqələrinə çevrilən “Kamax, əl-Muhəmmədiyyə, Bab Vaq və başqa şəhərlər” tikdirilir, həmin şəhərlərdə hərbi hissələr yerləşdirilir (*Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 447*)*; əl-Bəlazuri (*Bəlazuri. 1866, s. 210*) Yəzidin burada Böyük Ərcil və Kiçik Ərcil şəhərlərini saldırması, həmin şəhərlərə Fələstindən olan əhalinin köçürülməsi haqqında məlumat verir. Yalnız bu tədbirlərdən sonra Yəzid yeni qüvvə ilə Kürü adlayaraq Dərbəndə doğru istiqamət götürür, əsgərlərini burada yerləşdirib, şəhərin müdafiəsini təşkil edir. Ərəblərin Dərbənddəki müdafiə xətlərini yara bilməyən xəzərlər isə Cənubi Qafqazı tərk etməli olurlar. Qala ərəblərin əlində qalır. Əl-Yəqubinin sözləri ilə desək “ölkədə sakitlik yaranır” (*Yəqubi. Tarix, 1960, c. II, s. 371*).

Lakin bu “sakitlik” yalnız xəzərlərin hücumlarının səngiməsi kimi qiymətləndirilə bilərdi. Belə ki, regionda ərəb üsul-idarəsinə qarşı baş alıb gedən üsyan və çıxışlar əslində “sakitliyin” olmadığını, xəzərlərin hücumlarının isə vəziyyəti daha da ağırlaşdırdığını təsdiq edir.

Sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi. Xilafətə qarşı çıxışlar və xəzərlərin son hücumu – VIII əsrin 60-cı illərində baş verən xəzər hücumları onsuz da vergi zülmünə dözümsüz olan yerli əhalinin güzəranını daha da çətinləşdirmişdi.

Hələ işğalın ilk dövründə yerli əhali ilə bağlanan müqavilələrə görə Xilafətin siyasi tabeliyini qəbul etmiş əvvəlki yerli hakimlər keçmiş imtiyazlarının saxlanması şərtilə vergi ödəməyi boyunlarına götürmüşdülər. *Zimmi* və ya *əhl əz-zimməti*, yəni başqa dinə mənsub yerli adam statusunu qazanmış bu torpaq sahibləri müsəlman icmasının himayəsində qalır,

* “Dərbəndnamə”də də adı çəkilən Kamax, tədqiqatlara görə, Dərbənd yaxınlığındakı müasir Kemax kəndinə, tarixi mənbələrdə əl-Muhəmmədiyyə və əl-Humaydiyyə adları ilə tanınan kənd indi mövcud olmayan tat kəndi Humeydiyyə, Bab Vaq – indi Tabasaran rayonundakı (Dağıstan) Darvaq kəndinə uyğundur (*Шухсаидов и др. Ист. сочинения, s. 22,28; s. 51, qeyd 25, s. 54, qeyd 126, 129*).

torpaq vergisi–xəracla yanaşı, müsəlman olmayanların verdiyi can vergisi–cizyəni də ödəyirdilər. Bununla belə dinindən asılı olmayaraq hamının ödədiyi torpaq vergisini–xəracı, onlar müsəlmanlardan fərqli olaraq iki dəfə artıq ödəyirdilər. Xilafət xəzinəsinə çatdırılanadək adi vergi müfəttişlərindən başlayaraq neçə-neçə əldən keçən bu vergilər onların ödəyicilərinə ikiqat başa gəlirdi.

Azərbaycanın münbit torpaqları, gözəl təbiəti qumlu səhralarda bərəkətli torpaq və bol su üzünə həsrət qalan ərəbləri özünə cəlb edir, öz yerlilərinin burada xəlifə qulluğunda olmasından istifadə edənlər axışb Azərbaycana gəlir, haqq-nahaqla yerlilərin torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırdılar. Əl-Bəlazurinin (müq.ət: İbn əl-Fəqih) tarixçi Vakidiyə əsaslanan məlumatına görə, ərəblər Azərbaycanı tutduqda, Bəsrə və Kufə şəhərlərindən, eləcə də Şamdan (Suriyadan) olan bir sıra qəbilələr (İbn əl-Fəqihdə: *əl-mudari* və *əş-şami* qəbilələrindən) buraya axışdılar, “hər biri bacardığını ələ keçirdi, bəziləri isə əcəmlərin (yerli əhalinin) torpağını satın aldı. Kəndlər mühafizə məqsədilə onların himayəsinə keçdi, həmin kəndlərin sakinləri isə onların yardımına (*muzariunə*) çevrildilər” (*Bəlazuri. 1866, s. 329; İbn əl-Fəqih. BGA, s. 284*).*

İşğal edilmiş torpaqları bu yolla ələ keçirən ərəblər tədricən iri torpaq sahiblərinə çevrilirdilər. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi vəziyyəti demək olar dəyişdirmədi. Xəlifənin təyin etdiyi hakimlər Azərbaycanda da başqa yerlərdə olduğu kimi, özbaşnalığı davam etdirir, ağır vergilərlə yerli əhalini var-yoxdan çıxarırdılar. Cəna doymuş kəndlilər kütləvi şəkildə kəndlərini tərk edir, torpaqsızlaşırdılar. İri torpaq sahibləri tərk edilmiş torpaqları ələ keçirir, onların keçmiş sahiblərinin isə əməyindən istifadə edirdilər (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 222; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 147*).

Erkən Xilafət dövründə geniş yayılmış feodal istismar forması olan yardarlıq Abbasilər dövründə də əhəmiyyətini azaltmırdı. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan əhalisinin çox hissəsi ixtiyarında olan torpaqları və hətta bütöv kəndləri ərəb qəbilələrinin himayəsinə verir, həmin qəbilələr və ya ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslər onların müdafiəçisi olur, onlar özləri isə ərəblərin yadrlarına, eləcə də məvlasına (adamına) çevrilirdilər. Mənbələrdə (İbn əl-Fəqih, əl-Bəlazuri) bu haqda oxuyuruq: “Varsan nəzarət məntəqəsi (*manzara*) idi, buranı Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan əl-Həkəm tikdirdi (bu hadisə Əməvilər Xilafətinin son xəlifəsi olan Mərvanın Azərbaycanda canişin olduğu dövrə aiddir – *N.V.*), torpağına həyat verdi, özünü möhkəmləndirdi və bura onun mülkü oldu. Sonralar [Varsan] Əməvilərdən alındı, [Abbasi xəlifəsi] Cəfər ibn əl-Mənsurun qızı Ummu Cəfər Zubeydəyə verildi. Zubeydənin adından həmin mülkləri idarə edən adamlar şəhərin divarlarını dağıtdılar, lakin son vaxtlar bu divarlar yenidən təmir və bərpa edildi. Əl-Varsani Zubeydənin məvlalarından biri olmuşdur... [Marağanın] əhalisi Mərvana sığınmalı oldu. [Mərvan] şəhəri bərpa etdi, ...sonra Əməvilərin başqa mülkləri ilə birlikdə [Abbasi xəlifəsi Harun] ər-Rəşidin qızlarından birinə verildi. ...Mərənddə əvvəlcə Halbəs Əbu-l-Bəis məskən salmış, sonra əl-Bəis, ondan sonra isə oğlu Məhəmməd (Təbriz və Şahi qalasının sahibi – *N.V.*) onu möhkəmləndirmişdi... Urmianı... *əl-əzd* qəbiləsinin məvlası Sadaqa ibn Əli ibn Sadaqa ibn Dinar tutmuşdu... Təbrizdə əvvəl

* Sebeosun məlumatından Teodorosla sazişə girən və ona bu imtiyazları verən xəlifənin Müaviyə (661-681) olduğu görünsə də, əslində xəlifə Osman (644-656) olmalıdır. Belə ki, haqqında danışılan hadisələr 654-cü ildə, Müaviyənin hakimiyyətə gəlməsindən xeyli əvvəl baş vermişdir.

ər-Rəvvad [ibn əl-Musanna] əl-Əzdi (Azərbaycana köçmüş yəmənli – *N.V.*), ondan sonra əl-Vacna'u ibn ər-Rəvvad məskən salmış, [evlər] tikdirmiş, qala divarları ilə möhkəmləndirmiş, burada [öz qəbiləsindən olan] adamları yerləşdirmişdi. Əl-Məyanic (Miyanə) və Cilbaya *əl-həmdanilər*in məskən saldıqları yerdir. Bərzə mahalını (*kura*) *əl-avdilər* tutmuşdu... Nerizdə... Murr ibn Əmr əl-Mavsili ət-Ta'i uşaqları ilə məskən salmış, yaşamış və buranı abad etdirmişlər. Onlar Cəbravanda bazar tikdilər, sonra onu böyüdüb genişləndirdilər. Sultan [şəhərin] idarəsini onların ixtiyarına verdi və onlar buranı Azərbaycanın amilinə tabe olmadan idarə edirdilər... Səratda *kindilərdən* məskən saldılar; onlar [Azərbaycan amili] əl-Əşas ibn Qeyslə gələnlərin nəslindəndir..." (*Bəlazuri. 1866, s. 330-331; İbn əl-Fəqih. BGA, s. 284-285*). Tarixçi əl-Yəqubi də çağdaşlarının bu fikrini təsdiqləyir: "[Xəlifə Əbu Cəfər əl-Mənsur] Yəzid ibn Hatim əl-Muhəlləbini Azərbaycana vali təyin edir. O, da Bəsrədən buraya yəmənliləri köçürür. O, ilk adam idi ki, [Yəməndən olan cənub qəbilələrini] buraya köçürmüşdü. Ər-Rəvvad ibn əl-Musanna əl-Əzdini Təbrizdən Bəzzədək olan ərazidə, Murr ibn Əmr ət-Ta'ini Nerizdə, *əl-həmdaniləri* əl-Məyanicdə yerləşdirdi. Yəməndən olan [cənub] qəbilələri Azərbaycanda elə yerləşdirilir ki, burada əs-Səffər ibn əl-Leys əl-Utbi və onun əmisi oğlu əl-Bəis ibn Halbəsdən başqa heç bir *nizari* (şimalı, *N.V.*) qalmadı" (*Yəqubi. Tarix, s. 449*).

Lakin Xilafətin yerlərdəki arxası rolunu oynamalı olan bu ərəb qəbilələri, xüsusilə, ayrı-ayrı yerlərdə nüfuzlu mövqe tutmuş şəxslər, mərkəzdə baş verən hərə-mərəclikdən, aramsız müharibələrin və ağır vergi sisteminin əldən saldığı yerli əhalinin narazılığından istifadə edərək, özləri də Xilafətə qarşı əks-mövqe tuturdular.

Mənbələr (əl-Kufi, əl-Yəqubi, əl-Bəlazuri, İbn əl-Əsir və b.) bu illərdə Cənubi Qafqaz ərazisində davam edən üsyan və çıxışlar haqqında ətraflı məlumat verir. Hələ Əməvilərin hakimiyyəti dövründə başlamış bu çıxışlar 750-ci ildə onları əvəz etmiş Abbasilər sülaləsinin dövründə heç də azalmadı. Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın strateji və siyasi əhəmiyyətini yaxşı dərk edən Abbasi xəlifələri buraya xanədana ən yaxın, inanılmış adamları vali təyin edir, onları böyük hərbi qüvvələrlə təmin edirdilər. Yalnız milliyyətə ərəb olanlara, xüsusilə şimal ərəb tayfalarına - iraqlılara, suriyalılara üstünlük verən və onlara arxalanan Əməvilərdən fərqli olaraq, Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindən olan, iranlıların köməyi ilə hakimiyyətə gələn, əsasən cənub ərəb tayfalarına arxalanan yeni sülalənin nümayəndələrinin Xilafət taxtına çıxmaları ilə yerlərdəki iğtişələr daha da artdı. Buna əhalidən alınan verginin artırılması, Moisey Kalankatuklunun sözləri ilə desək, "ölkəmizin şirəsinin sovrulub aparılması" (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 194*) səbəb oldu (*bu haqda daha ətraflı bax: Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 222-225*).

Həm yerli, həm də ərəb mənbələri ilk Abbasi xəlifəsi Əbu-l-Abbas əs-Səffahın Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin valisi təyin etdiyi qardaşı Əbu Cəfər əl-Mənsurun vilayəti şəxsən gəzərək, əhalidən vergi tələb etməsi haqqında məlumat verirlər. Gevondun məlumatına görə əl-Mənsur "zorakılıq və sıxışdırmaqla hamını əldən salmış, hətta ölülərdən də vergi tələb etməklə əhalini dilənçi kökünə çatdırmışdı. O, ölkə əhalisini incidərək, elə dəhşətli vergilər tələb edirdi ki, adambaşına xeyli...gümüş düşürdü...İşxan nəslindən olanlar əjdahanın ağzını yummaq üçün istər-istəməz bəxşiş olaraq ona at və qatırlar, əla paltarlar, qızıl və gümüş

gətirirdilər” (*Гевонд. История, s. 128*). Əl-Mənsurun özünün xəlifə olduqdan sonra (754-775) tətbiq etdiyi *misahə* adlanan torpaq vergisi əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq bütün torpaq sahələrinə görə pulla alınır. Bu vergi sistemi əl-Mənsurun dövründə yerli əhalinin mütəşəkkil qarəti şəklini aldı. Mənbələrin məlumatına görə (*Гевонд. История, s. 128*) can vergisi olan cizyə alınarkən vergi ödəyicisinin boynuna hələ Sasanilərin dövründən məlum olan qurğuşun möhür (boyunduruq) asılırdı. Bununla da həmin şəxsin vergini ödədiyi bilinirdi. Ədəbiyyatdakı fərqli fikirlərə (N.A.Mednikov, A.Y.Yakubovski, O.Q.Bolşakov və b.) baxmayaraq (*Большаков. Свинцовые печати, s. 87-89*), bu prosedur zamanı möhür boyunda çox saxlanılmır, vergi dəftərində aparılan qeydiyyatdan sonra sındırılırdı (*Велиханова. Об одной форме, s. 88-89*).

Lakin, görünür hətta xəlifələrin özlərinin də alçaldıcı hesab etdikləri bu və buna bənzər üsulların tətbiq olunması heç də həmişə rəğbətlə qarşılanmırdı. Erkən Xilafət dövrünün sosial-iqtisadi tarixinə dair, məzmunundan görüldüyü kimi bilavasitə xəlifə Harun ər-Rəşidin tapşırığı ilə yazılmış “Kitab əl-xərac” (“Xərac kitabı”) əsərinin müəllifi Əbu Yusifin (*öl.789*) *zimmi* (yerli) əhalisindən “*cizyə*” vergisinin alınması qaydası haqqında yazdıqları bunu təsdiq edir: “Zimmi əhalidən cizyə alınarkən onlardan heç kəsi döyməz, bədən cəzası verməz, günün altında saxlamaz, boyunlarından bir şey asmaz, onları ikrah hissi oyada bilən başqa cəzalara məruz qoymazlar. Onlarla mülayim davranılmalıdır; zindana da ancaq tələb olunan məbləği ödəmələri məqsədilə salır, cizyəni tamam ödəyəncən zindandan buraxmırlar” (*Надирадзе. Хрестоматия, s. 20*). Əbu Yusifin xəlifəyə müraciətlə dediyi aşağıdakı sözlər ərəblərin işğal etdikləri ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın əhalisinin vergi və torpaq statusunu müəyyənləşdirmək baxımından maraq doğurur: “Sən, ya əmir əl-muminin, islamı həyatlarının və onlara məxsus torpaqların saxlanması xatirinə qəbul etmiş işğal olunan yerlərin əhalisindən olan adamlar barəsində bu məsələ ilə bağlı mövcud qaydaların haqqında soruşdun. Onların şəxsiyyəti toxunulmazdır, o əmlak ki, saxlanması xatirinə islamı qəbul etmişdilər, onlara məxsusdur... [Zimmilərin] torpaqları – xərac [alınan] torpaqdır, onlardan müqavilələrin şərtlərinə görə vergi alırlar; onu artırmaq olmaz, müqaviləyə riayət gözlənilməlidir” (*Надирадзе. Хрестоматия, s. 109*).

Lakin nəzəri baxımdan əməl olunması tələb olunan bu qaydalara əməli riayət olunmur, işdə əhalidən vergi alınarkən özbaşınalıqlar törədilirdi. Xəlifə Əbdülməlikdən başlayaraq sonrakı illərdə də vergilərin alınması qaydalarında həyata keçirilən müxtəlif islahatlar vəziyyəti tənzimləyə, özbaşınalıqların qarşısını ala bilmirdi. Məhz bu özbaşınalıqların nəticələri, eləcə də yeni sülalə ilə hakimiyyət iddiasında olan müxalif qüvvələr arasında mübarizənin dərinləşməsi ilə xüsusilə xəlifə əl-Mehdinin (775-785) hakimiyyəti illərində gərginləşən siyasi durum Xilafətin Qafqaz bölgəsini onun vəfatından sonra üsyanlara бүрүdü.

Əl-Yəqubinin yazdığına görə bu üsyanlar xəlifə Musa əl-Hadinin (785-786) qısa hakimiyyəti dövründə də davam etdi (*Yəqubi. Tarix, s. 515*). Yalnız 786-cı ildə hakimiyyəti ələ almış xəlifə Harun ər-Rəşidin Xuzeymə ibn Xazimi Ərminiyyəyə vali təyin etməsi ilə “ölkə sakitləşir” (*yenə orada*). Lakin bu “sakitləşmə” yalnız nisbi idi. Harun ər-Rəşidin 23 illik hakimiyyəti dövründə bölgənin rəhbərliyinin əl-Yəqubinin təqdim etdiyi siyahıya

görə 18 dəfə dəyişdirilməsi vəziyyətin gərginliyini təsdiq edir (*Yəqubi. Tarix, s. 515-519*)*. İdeoloji qarşıdurmanın da fəallaşdığı bu dövrdə vergi zülmünün artmasına qarşı çıxışlar əslində hakimiyyət uğrunda mübarizənin yeni formalarından idi.

Bu çıxışlardan ən mühümü 794-cü ildə Beyləqanda baş vermişdi. Üsyanın başında xarici təriqətinə mənsub olan, ərəb tarixçilərinin “əş-şəri” – “şər” (şərəşur) adlandırdıqları məşhur qiyamçı Əbu Müslim dururdu (*Yəqubi. Tarix, s. 516-517; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 62*). Beyləqan üsyanının başlanması üçün əsas hərəkətverici qüvvə bölgənin valisi əl-Fadl ibn Yəhya əl-Bərməkinin Azərbaycana *amil* - “vergi yığan” göndərdiyi Əbu-s-Səbbahın vergi zülmündən cana gəlmiş bərdəllilər tərəfindən öldürülməsi oldu. Əl-Kufi (*Fəthlər kitabı, s. 62*) onu məşhur *əl-əşər* nəslinin azad edilmiş qulu-məvlası adlandırır.

Xəlifə Harun ər-Rəşid üsyançılara qarşı İshaq ibn Müslimin başçılığı ilə beş minlik süvari dəstəsi yolladı (*əl-Yəqubi, s. 516 - Əbdülməlik ibn Xəlifə əl-Hərəşinin başçılığı ilə*). Varsan şəhəri yanında baş verən qanlı döyüşdə Xilafət ordusu darmadağın edildi. Bundan sonra xəlifənin biri digərinin ardınca göndərdiyi daha iki qoşun məğlub edilir. İlk uğurlara baxmayaraq, Əbu Müslim sonrakı əməliyyatlarda müvəffəqiyyət qazana bilmir – Naxçıvanı ələ keçirsə də Dəbilin dörd aylıq mühasirəsi baş tutmur.

Əl-Kufinin dediyinə görə, “xəlifə Harun ər-Rəşid Əbu Müslimin üstünə otuz min döyüşçüsü olan üç ordu göndərir. On min nəfərlik bir qoşuna Yəhya əl-Hərəşi, on min nəfərlik başqa qoşuna Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani başçılıq edirdi... Yəhya əl-Hərəşi on min nəfərlə əl-Cəzirə yolu ilə hərəkət etdi... Bu ordular Əbu Müslimin üzərinə hər tərəfdən hücum keçdilər, lakin Əbu Müslim düşmənləri ilə üz-üzə gəlməmişdən əvvəl vəfat etdi... Yaramaz Əbu Müslim ölən kimi onun yerini əs-Səkin ibn Musa ibn Həyyan əl-Beyləqani tutdu... [Yəhya əl-Hərəşi ilə baş verən döyüşdə] onun dəstələri darmadağın edildi, əl-Xəlil adlı oğlu əsir düşdü” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 63*). Çox keçmədən Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin başçılıq etdiyi qoşun üsyançıların son hücumunu da dəf edir.

796-797-ci ildə Harun ər-Rəşid Azərbaycan və Ərməniyəyə Səid ibn Səlm ibn Quteybə əl-Bəhilini vali təyin edir. Səidin ilk tədbirlərindən biri vergi verməkdən imtina edərək, onun göndərdiyi müfəttişlərin bir hissəsini qıran, qalanını isə şəhərdən qovan dərbəndlilərin qiyamına cavab olaraq Dərbənd hakimi Nəcm ibn Haşimi zindana salmaq, sonra isə boynunu vurdurmaq olur. Nəcmın oğlu Hayyun buna cavab olaraq, Səidin Dərbənddəki məmuruna qarşı eyni cəzanı tətbiq edir. Səid qoşununu Dərbəndə aparır, Dərbənd hakiminin oğlu isə xəzər xaqanını köməyə çağırır.

Mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, VIII əsrin son ilində “40 min xəzər atlısı və tarxanları ilə” Arrana hücum edən xəzərlər, burada qaldıqları yetmiş gün ərzində ölkəni dağıdaraq yüz min əsirlə geri dönürlər (*Təbəri. Tarix, 1968, III, 648; İbn əl-Əsir. B, s. 28*). Ət-Təbəri xəzərlərin

* Əl-Yəqubi (*Yəqubi. Tarix, c. II, s. 515-519*) Harun ər-Rəşidin xəlifəliyi dövründə – 786-809-cu illərdə, Cənubi Qafqazda vali olmuş aşağıdakı şəxslərin adlarını təqdim edir: Xuzeymə ibn Xəzim əs-Suləmi, Yusif ibn Rəşid əs-Suləmi, Yəzid ibn Məzyəd ibn Zəid əş-Şeybani, Əbdülkəbir ibn Əbdülhəmid, əl-Fadl ibn Yəhya əl-Bərməki, Ömər ibn Əyyub əl-Kənanı, Xəlid ibn Yəzid ibn Useyd əs-Suləmi, əl-Abbəs ibn Cərir ibn Yəzid ibn Cərir ibn Abdallah əl-Bəcəli, Musa ibn İsa əl-Haşimi, Yəhya əl-Hərəşi, Əhməd ibn Yəzid ibn Useyd əs-Suləmi, Səid ibn Səlm ibn Kuteybə əl-Bəhili, Nasir ibn Həbib əl-Muhəlləbi, Əli ibn İsa ibn Mahan, Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani, Xuzeymə ibn Xəzim ət-Təmişi, Suleyman ibn Yəzid ibn əl-Assam əl-Amiri, Məhəmməd ibn Zuheyr ibn əl-Museyyibə əd-Dəbbi.

Arrana hücumunun səbəbi olan başqa bir rəvayəti də açır; həmin məlumata görə, hücumu səbəb 792-797-ci illərdə Cibəlin, Təbəristanın, Azərbaycan və Ərminiyənin canişini əl-Fadl ibn Yəhya əl-Bərməkinin xəzər xaqanının qızı olan arvadının Bərdədə ölməsi idi. Xəzər xaqanının qızının zəhərləndirilərək öldürülməsindən şübhələnən xəzərlər onun intiqamını almaq üçün Arrana hücum edib, ölkəni darmadağın edirlər (*Təbəri. Tarix, 1968, III, 648; İbn əl-Əsir. B, s. 28; Kufi. Fəthlər kitabı, s. 64-65*). Maraqlıdır ki, ət-Təbərinin təqdim etdiyi bu rəvayət anaxronik də ola bilərdi; lakin burada xəlifə canişini, haqqında artıq məlumat verdiyimiz, xəlifə əl-Mənsurun məsləhəti ilə xaqan qızına evlənən Yəzidin deyil, digər vali, əl-Fadlin adı çəkilir. Hadisələrin təkrarolma ehtimalını qəbul etmək üçün onu təsdiq edən digər bir mənbə olmasa da xəzərlərin Azərbaycana son hücumu və ərəblərin üzərində son ciddi qələbəsi özlüyündə bir fakt olaraq qalır. Beləliklə, iki gəlmədən biri üçün qələbə, digəri üçün məğlubiyyət olan, bir əsrdən artıq dövrü əhatə edən qanlı döyüşlərə, soyğunçu yürüşlər silsiləsinə demək olar son qoyulur. Yalnız hələ də xəzərlərin döyüşkənlik qabiliyyətini unutmayan yerli hakimlər ara-sıra köhnə müttəfiqlərini ərəblərə qarşı mübarizəyə dəvət edirdilər. Hətta IX yüzilin sonları, X əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz ərazisində müstəqil feodal dövlətlərin yarandığı dövrdə də baş verən lokal xarakterli bu çıxışlar nəticə etibarlı ilə Xilafətin Qafqazdakı mövqeyini zəiflədən amillərdən oldu (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 178; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 51*). Obyektiv olaraq ərəblərin şimala doğru yolunu bağlamış Xəzər xaqanlığı rusların və digər xalqların da Şimali Qafqaz tərəfdən cənuba doğru hücumlarına mane olmuş, bufer dövləti rolunu oynamışdı.

Xilafətə qarşı dini-siyasi hərəkatın güclənməsi. Xürrəmilər, xürrəmdinilər, babəkilər – Xəzər Xaqanlığının bütün VII əsr boyu ara-sıra fasilələrlə həyata keçirdiyi hücumlar ərəblərin Cənubi Qafqazdakı, o cümlədən Azərbaycandakı mövqələrini, sözsüz ki, xeyli sarsıtmışdı. Ağır nəticələrə səbəb olan bu hücumlardan cana doymuş yerli əhali nə bölgədə möhkəmlənmək üçün hər cür vasitəyə əl atan ərəblərə, nə də ki, xəzərlərə tabe olmaq istəyirdi. Hələ VII yüzildən Kiçik Asiyada və Qafqazda, o cümlədən Albaniyada yayılan pavlikianlar hərəkatı bu və sonrakı onillərdə yerli və gəlmə feodallara qarşı çevrilmiş ideologiya olmuşdu. Akademik Ziya Bünyadovun fikrincə bu hərəkatın vətəni Albaniya (onun vilayətləri Qardman-Girdiman və Balasakan-Beyləqan) olmuş, sonradan o Cənubi Qafqazın digər yerlərinə, eləcə də Bizansa yayılmışdı (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 253-254*). Əl-Məs'udi (*Muruc, s. 74-75*) “baylakani” adlandırdığı bu təriqətin xristianlıq və atəşpərəstlik arasında orta mövqe tutduğunu bildirir. Həmin təriqətin daşıyıcılarının ilkin təlimində xeyir dünyası ilə şər dünyası arasında mübarizə təsəvvürü əsas yer tuturdu. Erməni və alban kilsələri “dönük, bidətçi” adlandırdıqları pavlikianları “şeytan uşaqları” elan edərək, həmçinin ərəb ağalığına qarşı çıxan bu təriqətçilərlə mübarizə aparırdılar (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 247-250*).

Bu illərdə Xilafətin mərkəzində də vəziyyət sabit deyildi. Rəsmi ideologiya olan sünniliyə qarşı mübarizədə ona müxalif olan şiə hərəkatı daha da fəallaşmışdı. Hələ 661-ci ildə dördüncü rəşidi xəlifəsi Əli ibn Əbu Talib öldürüldükdən sonra Əməvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi əsas dini-siyasi şüarı–hakimiyyətin peyğəmbər xanədanına (yəni peyğəmbərin qızı Fatimənin və kürəkəni Əlinin övladlarına) qaytarılmasını daha kəskin şəkildə qoymuşdu (*Petersen. Ali and Muawiya; Vəlixanlı. Xürrəmilər, s. 88*). Ta qədimdən hakimiyyətin nəsil-dən-nəslə, irsən ötürülməsi prinsipinin həyata keçirildiyi keçmiş İran və Mesopotamiya dövlətləri əhalisi kimi azərbaycanlılar da əvvəllər Əməvilərə, 750-ci ildən sonra isə Abbasilərə qarşı yönəldilən bu şüara öz mənafeələrini (yəni yerlərdəki hakimiyyəti ələ keçirməyi) də

unutmadan haqq qazandırırdılar (*Наубахми. Шиитские секты, s. 21-22*). Əlbəttə, burada, ayrı-ayrı yerlərdə ortaya çıxan lokal xarakterli problemləri də nəzərə almamaq olmazdı. Yeni ictimai-siyasi qurumun – Xilafətin yaranması ilə bağlı labüd çətinliklərin meydana çıxması, qurtarmaq bilməyən tayfa çəkişmələri, vergi zülmündən qurtarmağa çalışan, lakin, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Əməvilərin gəlişindən də yüngüllük hasil etməyən zəhmətkeş kütlələrin, eləcə də ərəblərə qədərki hakimiyyətləri əllərindən çıxmış yerli feodalların mövcud vəziyyətləri–bütün bunlar VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq iğtişaş və çaxnaşmaların sayını artırdı. Bu işdə Əməvilərə qarşı mübarizədə əsas rol oynayan Əli soyu tərəfdarlarının (şiəçilərin) və ilk vaxtlar onların ideyaları ilə çıxış edən və Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindən olan Abbasilərin Xilafətin hər tərəfinə, o cümlədən Qafqaza göndərdikləri təbliğatçıların fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Əməvilərə qarşı aparılan mübarizə prosesində özünü daha fəal və uzaqgörən siyasətçi kimi nümayiş etdirən Abbas nəslə tədricən bütün təbliğatı əlində cəmləşdirdi, təbliğatın mərkəzini isə Əməvilərin sarayından və ordusundan uzaqda yerləşən, siyasi gücünü hələ də əldən verməmiş qüdrətli yerli feodal zümrəsinin olduğu Xorasana keçirdi (*Наубахми. Шиитские секты, s. 30-31, Vəlixanlı. Xürrəmilər, s. 89*).

VIII əsrin ortasında peyğəmbər nəslinin bir budağının – Abbasilərin Xilafət taxtını ələ keçirməsi həmin nəslin hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan digər budağını – Əli tərəfdarlarını onlardan tamamilə ayırdı. Artıq ikinci Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun dövründə Əli və Fatimə nəslinin xüsusilə xəlifəliyə namizədliyi irəli sürülmüş Həsən soyu nümayəndələri açıq surətdə təqib olunmağa, hətta edam edilməyə başladılar (*Петрушевский. Ислам в Иране, s. 57-60*). Öz hakimiyyətinin qanuniliyini əsaslandırmağa çalışan yeni sülalə ilə hakimiyyət iddiasında olan müxalif qüvvələr arasında ideoloji mübarizə fəallaşdı. 755-ci ildə Abbasilər sülaləsini hakimiyyətə gətirmiş xorasanlı Əbu Müslimin xəlifə əl-Mənsurun əmri ilə qətlə yetirilməsi hakim sülalə ilə müxalif qüvvələr arasında yaranmış uçurumu dərinləşdirdi (*Бартольд. Сочинения с. I, s.252-256; с. VII, s.479-480*). Əbu Müslimi yalnız dövlət hakimiyyəti nümayəndəsi deyil, eləcə də özlərinin müəllimi hesab edən müxtəlif məzhəb başçıları Abbasilərə qarşı çıxdılar. Bu çıxışlarda Xilafətin şərq vilayətlərinin müsəlman-şii əhalisi ilə yanaşı zərdüşti iranlı və azərbaycanlılar da iştirak edirdilər. 755-ci ildə ət-Təbərinin Nişapurun “kəndlərindən” birinin sakini, atəşpərəst-məcuş (*Təbəri. Tarix, 1968, c. III, s. 119-121; История. Табару, s.352-353*), Nizamülmülkün isə Nişapur şəhərinin rəisi, “gavur-kafir” adlandırdığı (*Низам ал-Мулк. Суавет-намэ, s. 205-206*) Sumbadın (Sunbad) başçılığı ilə Xorasandan tutmuş Azərbaycanadək geniş bir ərazidə yayılan üsyanın başlanması, mənbələrin təsdiq etdiyi kimi, məhz Əbu Müslimin edamı ilə bağlı oldu. Tez bir zamanda Nişapuru, Qumisi və Reyi ələ keçirmiş, ət-Təbərinin dili ilə desək “Sunbaz Firuz İsbəhbəz” adını qəbul etmiş bu “atəşpərəst (məcuc)” (*Təbəri. Tarix, 1968, c. III, s. 119*), İbn əl-Əsir qeydinə görə *xaricilər* təriqəti ilə (*İbn əl-Əsir. Tarix, T, c.X, s.368-370*), Nizamülmülkün verdiyi xəbərə əsasən, bilavasitə *xürrəmdinilərlə* (*Низам ал-Мулк. Суавет-намэ, s.205-206*) bağlı idi. Sonuncunun yazdığına görə, hələ Məzdəkin arvadı Xürrəmənin vasitəsilə məzdəkiliyi qəbul etmiş və adamların *xürrəmdinilər* adlandırdığı “gavurlar” o vaxtdan bəri öz dinlərini açıq nümayiş etdirmək üçün münasib məqam gözləyirdilər. Nizamülmülk Sunbadın başçılıq etdiyi üsyançılar arasında imam Hüseynin nəvəsi Zeyd ibn Əlinin rəhbərlik etdiyi

rafidilərin, digər şiə təriqətlərindən *müşəbbihilərin*, eləcə də *məzdəkilərin* olduğunu qeyd edir (*Низам ал-Мулк. Сиасет-намэ, s. 205*)*.

Əbu Müslimi Allahın elçisi adlandıran Sunbad onun Məzdəklə birlikdə yenidən qayıdacağını elan edir, Abbasiləri məhv etmək məqsədilə yığışmış bu müxtəlif etiqadlı adamların qəlbinə yol tapmağa çalışır, xürrəmdinilərə “Məzdək şiə olub, ona görə şiələrlə əlbir olun, Əbu Müslimin qanını alın” – deyir. On minlik xəlifə qoşunu xürrəmdinilərdən olan və cəmi 70 gün davam edən bu üsyanı amansızlıqla yatırır, üsyançıların çoxunu, o cümlədən Sunbadın özünü məhv edir (*Низам ал-Мулк. Сиасет-намэ, s. 206; Vəlixanlı. Xürrəmilər, s. 90*).

Xəlifə əl-Mənsurun oğlu əl-Mehdi dövründə siyasi vəziyyət xeyli gərginləşdi. Vəziyyətin bu həddə yetişməsində xəlifənin din sahəsində irəli sürdüyü yeni görüş və təlimatların rolu da az olmadı. Hakimiyyətin Əli övladlarına (o cümlədən Əlinin *bəni hənifə* tayfasından olan Xəvlə adlı qadından doğulmuş oğlu Məhəmməd əl-Hənəfiyə və nəvəsi Əbu Haşimə) deyil, peyğəmbərin əmisi əl-Abbasın nəslinə keçməsinin qanuniliyini irəli sürən əl-Mehdi bu addımı ilə Abbasilərin hərbi-siyasi qələbəsini ideoloji baxımdan möhkəmləndirməyə çalışır, bu sülalənin əliçilərə qarşı yönəldilmiş siyasətini davam etdirirdi (*Наубахти. Шиитские секты, Giriş, s. 36-41, 91-93; mətn, s. 148-150*).

Tarixçi ən-Naubəxti xəlifə əl-Mehdinin “Əl-Abbas [Məhəmmədin] əmisi, onun varisi və ən yaxın qohumu olub. Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli və peyğəmbərdən sonrakı xəlifələr işğalçı, qəsbkarlardır” sözlərini xüsusi qeyd edir (*Наубахти. Шиитские секты, s. 148*), bununla əl-Abbasın peyğəmbərdən sonra birbaşa qanuni varis olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Onun tələbi ilə mövcud “kafir” (zındıq) təriqətlərin siyahısı tutulur, onlara qarşı ciddi tədbirlər görülür. “Kafir”lərin təqibi üçün “sahib əz-zənadiq” və ya “arif əz-zənadiq” adlı yeni vəzifə təsis edilir (*Шахрастани. Книга, Giriş, s. 13*). Lakin bu tədbir rəsmi ideologiya olan sünniliyə qarşı ona müxalif olan Əli tərəfdarlarını – şiə hərəkatını, əksinə, daha da fəallaşdırır, bu hərəkatın zəminində bir çox təriqətlər (həsənilər, zeydilər, cəfərilər, ismaililər, ifrat şiəçilər və b.) meydana gəlir, şiə dini-siyasi ehkamlar sistemi formalaşır (*Шахрастани. Книга, Giriş, s. 42*). İlk vaxtlar, Əbu Müslim Xorasanının xəlifənin “kafir, zındıq” siyahısına düşmüş davamçıları bu mübarizədə daha fəal iştirak edirdilər. Orta əsr müsəlman ilahiyyatçılarının “ifratçı” (“ğali”, cəmdə “ğulat”) şiələrdən** hesab etdikləri “əbumüslimiyyə” təriqətinin ardıcılıları əvvəllər “ravəndilər” adlandırılan*** şiə Abbasilərə mənsub olsalar da, Əbu Müslim öldürüldükdən sonra (təqribən 760-cı ildə) onlardan ayrılaraq müstəqil təriqət təşkil

* Məzdəkilər – Sasani şahənşahı Kavadın (488-531) dövründə iranlı Məzdək tərəfindən əsas qoyulmuş dini təlimin ardıcılıları (*Azərbaycan tarixi. c.II, 1998, s. 96-98*). Rafidilər və ya Zeydilər – Əlinin nəvəsi Zeyd ibn Hüseynin hakimiyyətini tanıyan dini-siyasi qrup (*Наубахти. Шиитские секты, s. 154-155*). Müşəbbihilər (hərfən: “bənədənələr, müqayisə edənlər”) – antropomorfistlər; Allahı insan surətində təsəvvür edən erkən müsəlman dini məktəblərindən biri (*Шахрастани. Книга, s. 98-102*).

** Müsəlman ilahiyyatçılarının fikrincə, Əli və onun nəslini ilahiləşdirənlər “ifrat şiə” təriqətlərinə mənsub idilər. Onların təbliğ etdikləri ideyaların araşdırılması göstərir ki, bu ideyalar “haqq” dini ilə bir araya sığmır, Allahın birliyini, Məhəmmədin peyğəmbərliyini tanımağı əsas şüar edən islamı əslində inkar etmiş olur.

*** Ravəndilər – Əli ibn Əbu Talibin oğlu Məhəmməd əl-Hənəfidən olan nəvəsi Əbu Haşimin imaməti Abbasilərdən olan Məhəmməd ibn Əliyə vəsiyyət etməsinə iqrar edən Abbasi şiələrinə verilən ümumi ad. Xorasanda geniş fəaliyyət göstərən ravəndilər, əd-Dinavərinin məlumatına görə (*Dinaweri. Kitab al-axbar, s. 380*) Əbu Müslimin qətlinə etiraz əlaməti olaraq 760-cı ildə üsyan qaldırmışlar.

etmişdilər. Orta çağ ərəb alimlərinin məlumatına görə bu təriqətin ardıcılıarı Əbu Müslimin ölümünü inkar edir, onu diri sayır, haramı halal bilir, bütün dini borclardan imtina edir, imanı yalnız imamı (yəni Əbu Müslimi) tanımaqda görürdülər. Maraqlı burasıdır ki, onlar ifratçı şiə təriqətlərini, o cümlədən “əbumüslimiyyə” ardıcılıarını ümumi “xürrəmdini” adı altında birləşdirirdilər. Ən-Naubaxtı hətta Azərbaycan üsyançıların başçısı Babəki və onun xürrəmi silahdaşlarını da ifratçı şiə birliyi kimi təqdim etdiyi xürrəmdinilərə aid edirdi (*Haybaxtu. Шиитские секты, s. 147*).

Göründüyü kimi, Abbasilərin qələbəsinə gətirib çıxaran 747-750-ci illərin Əbu Müslim üsyanı müxtəlif dinlərə etiqad edən, lakin eyni məqsədə – Əməvilərin üsul-idarəsini devirməyə xidmət edənləri birləşdirirdi; üsyançılar arasında müxtəlif şiə və sünni təriqətlərinə mənsub müsəlmanlar, eləcə də atəşpərəstlik ideyalarını təbliğ edən xürrəmilər, məzdəkilər və b. vardı. Bütün bu qüvvələrdən istifadə edən Abbasilər hakimiyyətə gəldikdən sonra öz əvvəlki havadarlarından yaxa qurtarmağa çalışdılar. Yeni sülalə ilə əvvəlkində ciddi bir fərq görməyən, eləcə də heç bir imtiyaz qazanmayan sırayı üsyançıların səbr kasası Əbu Müslimin qətlilə son həddi aşdı. Əməvilərə qarşı siyirilmiş qılıncın ağzı Abbasilərə tərəf çevrildi. Beləliklə, hakim sülalə ilə mübarizə səhnəsinə etiqadları ayrı olsa da, məqsədləri yaxın olan din və təriqətlərin nümayəndələri atıldılar. Elə buna görə də müsəlman müəllifləri ideya baxımından yaxınlaşmış bu üsyançıları sadəcə bir-birinə qarışdırır, onları gah xürrəmi, gah məzdəki adlandırır, bəzi hallarda ifrat şiə təriqətlərinə aid edirdilər. Mənbələr Abbasilərin dövründə İran və b. yerlərdə müxtəlif atəşpərəst-məzdəki təriqətlərinin fəaliyyət göstərdiklərini təsdiq edir. İbn ən-Nədim xürrəmiləri atəşpərəst *muhammirilər** – *məzdəkilərə* və *babəkilərə* ayırır (*İbn ən-Nədim. Fihrist, s. 242*), əl-Bağdadi də islamaqədərki xürrəmiləri məzdəkilər, islam dövrü xürrəmilərini isə xürrəmdinilər adlandıraraq, sonuncuların ümumi adları muhammirə olan babəkilər və məzyərilərə ayırdıqlarını bildirir (*Bağdadi. Əl-Farq, s. 251; Шахрестани. Книга, Giriş, s. 18, qeyd 30*). Əş-Şəhrəstani ifrat-şiəçi kimi xarakterizə etdiyi, eyni ehkamlara riayət edən bu təriqətçilərin İsfahanda *xürrəmilər* və *kuzilər*, Reydə *məzdəkilər* və *sunbadilər*, Azərbaycanda bir yerdə *dakulilər*, başqa yerdə *muhammirilər*, Mavarannəhrdə *mubayyidilər* kimi tanındıqlarını bildirir (*Шахрестани. Книга, s. 153*). İslam dövrü məzdəkilərinin tarixi ilə xüsusi məşğul olmuş İ.P.Petruşevskinin fikrincə, burada söhbət yaxın ideologiyası və sosial proqramı olan qohum təriqətlər qrupundan gedir; buna görə də eyni təriqətlərin bəzən xürrəmi, bəzən məzdəki hesab edilməsi heç də təəccüb doğurmur. Onun rəyinə görə, burada söhbət erkən məzdəkilik inamları ilə “ifrat” şiə ideyalarının birləşməsindən yaranmış ümumi məzdəki-xürrəmi tipli təriqətlərdən gedir (*Петрушевский. К истории, s. 71-81*).

Qeyd edilməlidir ki, xürrəmiləri və xürrəmdiniləri ifrat şiə təriqətləri kimi qiymətləndirən müsəlman filosofları içərisində bu təriqətlərin ardıcılıarını “ifrat” şiə baxışlarına çox yaxın olan batınilər-ismaililər təriqətinə aid edənlər də vardı. XV əsr müəllifi əl-Fəxri məşhur filosof imam Əbu Həmid əl-Ğəzaliyə istinadən batınilərin səkkiz ləqəbləri sırasında ismaililər və qarmatlarla yanaşı xürrəmiləri, babəkiləri, muhammiriləri də sadalayır. Elə oradaca batınıliyin mənası da açılır: Quranda və hədislərdə bütün aşkar görünənlərin gizli

* Əli ibn Məhəmməd əl-Fəxri (*Фархи, s. 30*) muhammirilər ləqəbinin iki açımını verir: 1) qırmızı rəngli paltar geyindikləri, 2) öz müxaliflərini “uzunqulaq”(həmir) adlandırdıqları üçün.

(batini) mənası var; zahirdə olan yalnız simvoldur, gizlində qalan isə həqiqətə işarədir; gizlini dərk edənün üzərindən dini bərcəlar götürülür. Xürrəmilərin və ya xürrəmdinilərin təlimindən bəhs edən əl-Ğəzali bu etiqaadda olanların da öz üzərlərindən dini qayda-qanunları, bərcəları götürmək cəhdində olduqlarını, şəhvət və ləzzətə qağıldıqlarını, haram-halal bilmədiklərini göstərir. Onun fikrincə, belələrinin məqsədi dini qayda-qanunu məhv etmək, dinin adını batırmaq, dinin əsaslarından uzaqlaşmaqdır (*Факру, s. 29-30*).

Babək hərəkatının müasiri, ərəb alimi Əbu Hərifə əd-Dinavəri (895-ci ildə vəfat edib) hələ o zamanlar Babəkin əsli və təlimi haqqında müxtəlif rəylər olduğunu göstərir (*Dinaweri. Kitab al-axbar, s. 396*). Bu rəylərin müqayisəli təhlili belə bir qənaətə gətirir ki, Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər-babəkilər öz ideya və əməlləri ilə ifrat şiəçilərə və batinilərə yaxınlaşan xürrəmdinilərdən fərqli olaraq əsası məzdəkiliklə bağılı yeni dini görüş yaratmış, yalnız ərəblərin hakimiyətlərinə qarşı deyil, onların təbliğı etdikləri və o dövrdə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməmiş ideologiyalarına qarşı da çıxmışdılar.

Haşiyyə. Babək və Babəkilər – xürrəmilər hərəkatı haqqında elmi-bədii ədəbiyyatda müxtəlif məzmunlu onlarla əsərlərin, bu əsərlərin müəllifləri arasında görkəmli şərqşünas alimlərin, o cümlədən Ziya Bünyadov, Səid Nəfisi kimi şəxsiyyətlərin olmasına baxmayaraq bu gün də Babəkin özü, ideologiyası, başçılıq etdiyi hərəkatın məramı, mahiyyəti və s. mübahisə obyektinə çevrilir. Babəkin və xürrəmilərin hətta “islamin əhli-beyt tərəfdarları qoluna mənsub” gerçək müsəlman olduqları (*Bayramlı. Babək, s. 398 və b.*) iddia edilir. Belə görünür ki, işğalçıya qarşı çıxan Babək müsəlman olmazsa xalqın igid qəhrəmanı ola bilməz. Xülasə, bu səpkidən olan bir sıra yeni çap əsərlərində (məs: *Bayramlı*) Azərbaycan tarixinin bir çox naməlum səhifələrini öz məlumatları ilə zənginləşdirmiş, əvəzolunmaz orta əsr ərəb-fars müəlliflərinin əksəriyyətinin (hətta ət-Təbərinin, əl-Məs’udinin, əl-Müqəddəsinin və b.) az qala yazdıqları dövr və şərait unudularaq “yalançı” adlandırılması, yumşaq desək, təəccüb doğurur. Amma, çox təəssüf ki, tarixlə məşğul olmağı az qala vətənpərvərliklə bir tutan bir sıra digər ixtisas sahibləri mənəbəşünaslığın əsas prinsiplərindən olan mənəbələrədəki materialın çarpaz və ya paralel təhlilini nəzərə almır, əsrlərin dərinliyindən bizə çatan məlumatı layiqincə qiymətləndirməyi bacara bilmirlər. Elə buna görə də dünya şöhrətli ət-Təbəri kimi tarixçi obyektivlikdən uzaq, qərəzli münasibətlə qarşılaşmış olur.

Dövrün qaynaqlarında əks olunmuş bu rəylər “irançılığın” dirçəlməyə başladığı o dövrdə öz müsəlman Həsən adını bəlkə də ilk Sasani hökmdarı Ərdəşirin atası Mobed Papakın adı ilə əvəz etmiş Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər hərəkatının ideoloji baxımdan dövrün bütün şiəçilik hərəkatlarından fərqləndiyini göstərir (*Vəlixanlı. Xürrəmilər, s. 92-93*):

- Məşhur ərəb alimi İbn ən-Nədim yazırdı ki, xürrəmilər mənşələrində görə məcusdurlar (yəni atəşpərəstdirlər); onun dediyinə görə, Babək iddia edirdi ki, o, allahdır. Yenə onun yazdığına görə, öz ruhunun Babəkin bədəninə keçəcəyini vəsiyyəət edən Cavidan ardıcılılarına belə deyirdi: “Babək sizin üçün elə işlər görəcək ki, ondan əvvəl heç kəs onu görməyib və ondan sonra da görməyəcək. O, torpaqlar ələ keçirəcək, zalımları məhv edəcək, məzdəkiliyi dirçəldəcəkdir” (*İbn ən-Nədim. Fihrist, s. 242-244; Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 343,344-345*);

- Orta əsr ərəb alimi Əbu Mənsur əl-Bağdadinin yazdığına görə, “babəkilər öz dinlərinin meydana gəlməsini Şirvin adlı əmirə isnad verirlər ki, o da islamdan əvvəl olmuşdur... Onlar iddia edirlər ki... digər peyğəmbərlərə nisbətən Şirvin daha ləyaqətli idi. Onlar dağda müsəlmanlar üçün məscid tikmişlər, öz uşaqlarına Quranı öyrədir, lakin gizlicə namaz qılmır, oruc tutmur, kafirlərə qarşı cihadı məcburi bilmirlər... Məzyərin ardıcılıları...zahirdə islama pərəstiş edir, batində isə onu istəmədiklərini gizlədirlər” (*Bağdadi. Əl-Farq, s. 252*). Batinilərin dini təbliğinin ilk dəfə xəlifə əl-Məmunun dövründə meydana çıxdığını göstərən

bu tarixçi də “məzdəkilərin dini təlimini qəbul etmiş xürrəmilərin...batinilərlə əlbir olduğunu” (*Bağdadi. Əl-Farq, s. 268*) qeyd edir;

- Xürrəmdinilərlə batinilərin əlaqəsindən bəhs edən Nizamülmülk yazırdı: “Xürrəmdinilər və batinilər biri-birinə yaxındırlar, nə yolla olursa-olsun islamı yox etmək istəyirlər. Bu azmışlar adamları tora salmaq məqsədilə zahirən peyğəmbər nəslinə sevgilərini göstərirlər, güc toplayıb adamları ələ aldıqdan sonra isə şəriəti məhv etməyə çalışırlar. Onlar peyğəmbər nəslinin düşmənləridir, heç kəsə ürəkləri yanmır, kafirlər arasında onlar qədər zalımı yoxdur. Bir-birlərinə isə əl tuturlar” (*Хузам ал-Мульк. Суасет-намэ, s. 229*).

Öz əsərində Babəkin Bizans imperatoru Feofilə olan məktubunun surətini verən ərəb tarixçisi Ət-Təbəri yazırdı: “Mən (yəni Babək. – *N.V.*) həqiqətdə xristian oğluyam və gizlicə xristianlığa sitayiş edirəm. Mən bütün tərəfdarlarımı məcbur edəcəyəm ki, xristianlığı qəbul etsinlər. Lakin onlara demək olmaz ki, bu saat bu dini qəbul edin, çünki mən bilirəm, onlar rədd edərlər. Mənim indiki dinim onların xoşuna gəlir, çünki bu din onları islam dinindən ayırır. Mən ərəblərə qələbə çalandan sonra onların hamısı, hətta xəlifə də mənim dinimi qəbul edəcək və göstərəcəyəm yol ilə gedəcəklər. Məhz o zaman onları xristianlığa dəvət edəcəyik, onlar da xristian olacaqlar” (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 288*);

- Əbu Tahir əl-Məqdisi “Babək üzərində qələbəni ən böyük bir qələbə” hesab edir, “onun əsir alındığı günü müsəlmanların bayram günü” sayır və beləliklə də “kafir” Babəki və xürrəmiləri müsəlmanlardan ayırır (*Makdisi. Əl-Bəd, s. 118*);

- Eyni fikir Nizamülmülkdə də öz əksini tapmışdır: “Əl-Mütəsimin üç qələbəsi oldu; hər üçü islamı şöhrətləndirirdi: birinci qələbə - Rum üzərində, ikinci qələbə-Babək üzərində, üçüncü qələbə Təbərstanda olan Məzyər Gavur üzərində oldu. Bu qələbələrdən biri belə baş tutmasaydı, islam – məhv olardı” (*Хузам ал-Мульк. Суасет-намэ, s. 227-228*);

Onu da qeyd edək ki, Babəkin ərəblərlə bərabər onların ideologiyası olan islama qarşı mübarizəsi, bu ideologiyaya qarşı məzdəkiliyin yeni variantını – xürrəmiliyi və babəkiliyi qoyması nə onun bir vətən oğlu kimi qiymətini, nə də islamın mənəvi və mədəni qüdrətini azaldır. Bu qüdrət sonrakı müsəlman mədəniyyəti və onun intibahının timsalında özünün gücünü bir daha təsdiq etdi. Biz, ərəblərə qarşı vuruşan xristian Cavanşiri də, məzdəki ideyalarından bəhrələnən Babək və babəkiləri də bugünkü mövqeyimizdən deyil, onların öz dövrləri, tariximiz üçün əhəmiyyətləri baxımından qiymətləndirməliyik. Unutmamalıyıq ki, VII əsrin ortalarında torpaqlarımızı tutan, çox keçmədən tarixi Azərbaycan ərazisini vahid və qüdrətli müsəlman dövlətinin – Xilafətin vilayətlərinə çevirən ilk ərəb sərkərdələri o dövr Azərbaycanı və azərbaycanlıları üçün fatehdən başqa bir şey deyildilər. Bizim atəşpərəst, büt-pərəst və ya xristian olan ulu babalarımız ərəblərin bircə gəlişi və çağırışı ilə yüzillik, minillik etiqadlarından xoşluqla, birdəfəlik üz döndərə bilməzdilər. Köhnə dindən dönmə və yeni dinə gəlmə prosesi heç də birməfəsə baş verən proses olmayıb. Peyğəmbər, onun silahdaşları və davamçıları da bunu yaxşı dərk etdikləri üçün, fütuhətin ilk dövründə yalnız büt-pərəstləri razı olmadıqda zorla, qılınc gücünə islama gətirmiş, əhli-kitab adlandırdıqları (yəni müqəddəs dini kitabları olanları) xristian, yəhudi və ilk dövrlərdə atəşpərəstləri də öz əvvəlki etiqadlarında saxlamış, onlardan siyasi tabeliklə bərabər, qeyri-müsəlmanlardan alınan can vergisi – cizyə tələb etmişlər. İşğalın ilk dövründən başlayaraq ərəblərin əhli-kitab yerli əhalini müxtəlif (əsasən dinc) yollarla müsəlmanlaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq,

islamin Azərbaycanda sidq-ürəklə mənimsənilməsi və xalqımızın etiqadına çevrilməsi, yəni onun mədəni gücünün artması yalnız bir müddət sonra-IX yüzilin sonları – X yüzilin əvvəllərindən baş vermişdir.

Babək və onun ardıcıllarının təlimlərini açıqlayan faktlarla yanaşı (əlbəttə, burada qərəzçilik, Xilafətə təəssübkeşlik də yox deyildir), “xürrəm” sözünün yeni yozumu da tədqiqat obyektimizə aydınlıq gətirə biləcək amillərdəndir.

Məlumdur ki, xürrəmiləri başdan-başa günah işlətmədə və əxlaqsızlıqla ittiham edən bəzi orta əsr müəlliflərinin çox vaxt haqsız baxışları bir sıra müasir tədqiqatçılar (G.Vayl, Y.Manandyan, G.Flyugel, V.Myur, İ.Velhauzen və b.) tərəfindən də dəstəklənmişdir. “Xürrəm” sözünü heç bir əsas olmadan yalnız zahiri mənasına görə (farsca “şad-xürrəm”) yozan araşdırıcılar həmin sözün tarixi və etimoloji köklərinə varmamışlar. Bir sıra tədqiqatçılar isə (məs., ərəb alimi Həsən İbrahim Həsən) xəlifə və onun ətrafının mənəvi saflığını və qüsuruzluğunu nümayiş etdirmək, tarix qarşısında onlara bəraət qazandırmaq üçün Xilafətin bütün əleyhdarlarına, o cümlədən Babəkə və xürrəmilərə qara yaxır, belələrinə pozğunluqda, əyyaşlıqda ittiham edirdilər (*Həsən İbrahim. Tarix, s. 95-98; Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 257*). Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatının son araşdırıcılarından biri olan akademik Ziya Bünyadov bu sözü qədim fars dilində “xur, xvar” – “od, günəş” anlayışı ilə əlaqələndirir (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 260*) (“xvar” həmçinin qədim hind-iranlılarda “Günəş allahı”nın adı idi). Onu da deməliyik ki, Sasani şahlarının qızıl, gümüş və b. qiymətli metal və daşlarla bəzənmiş taxt-taclarından “yayılan” “mistik, anlaşılmaz qüvvə” də *xvarna-xvarena* (xvarənah, xvarnah; ərəb dilində müqabili “*bərəkə*”dir) adlanırdı (*Буссе. Возрождение, s. 71*). Qədim hind-iranlıların tapındıqları, əvvəllər müahidə, sonralar isə haqqın tərəfində döyüşən müharibə allahı Mitranın ətrafında qruplaşan “mücərrəd” allahlardan biri sayılan Xvarena “hökmdarlara, qəhrəmanlara, peyğəmbərlərə xas olan, haqq danılarda əldən çıxan keyfiyyəti – ilahi neməti və şöhrəti təcəssüm edirdi” (*Бойс. Зороастрийцы, s. 18*). “Avesta”dakı məlumata görə, Zərdüşt özündən sonra mömin bir şəxsini (“Saoşyant” – hərfən “xeyir, yaxşılıq gətirəcək adam”) gələcəyini, onun insanları şəh qüvvələrə qarşı son döyüşə aparacağını təlim edirdi. Həmin şəxsi ilahi nemət – *xvarena* müşayiət edəcəkdə (*Бойс. Зороастрийцы, s. 54-55*). Sasanilərin dövründə “İranın dövlət şöhrəti, hökmdar şöhrəti və qüdrəti” mənasını alan “xvarena” İran xalqları üçün rəmzə, özünəməxsus əlamətə çevrilmiş, “şahənşah hakimiyyətinin sabitliyinin simvolu” olmuşdu (*Бойс. Зороастрийцы, s. 68*).

“İran milli tarixinin” (*Буссе. Возрождение, s. 71*) yenidən dirçəldiyi şübiyyə hərəkatı dövründə genişlənən, Azərbaycanda xüsusi vüsət tapan xürrəmiliyin özünün ümumi məzmunu, eləcə də “Avesta”dakı “xvarena” (*xürrə*) anlayışının müqayisəsi bunlar arasında, şübhəsiz, bağlılıq olduğunu aşkara çıxarır: * xürrəyə, kölgə (qaranlıq) ilə müşayiət olunan ilk mücərrəd işığa tapınma dualist dünyagörüşündən irəli gəlir. Xürrəmlikdə də işıqla qaranlıq arasında mövcud vəziyyət xeyirlə şərin mübarizəsində özünü göstərir. Onların sosial təlimi işığın qüdrəti ilə yer üzündə ədalətli cəmiyyət yaratmağın mümkünlüyünə əsaslanır.

* *Xvarena* termini *xürrə* şəklində sonrakı fəlsəfi ədəbiyyatda “Avesta”dan götürülmüş “mənəvi işıq” mənasında başa düşülmüşdür. İraqilik fəlsəfəsinin nümayəndələrindən biri yazırdı: “Zərdüştün dediyi kimi, xürrə Allah-taalanın mahiyyətindən çıxmış işıqdır” (*Мамедов З. Ииракийя, s.62-66*).

Xürrəmilər “hulul” (tanrının insanda həll olması, təcəssüm etməsi) və “tənasüx” (ruhun ölməyib bir bədəndən başqasına keçməsi) təlimlərində çıxış edirdilər. Onların sosial ədalət ideyasını irəli sürmələri, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyəti ləğv etmək cəhdləri orta əsrlər mühitində mühüm ictimai hadisə idi. Xürrəmilərin icması daxilindəki qayda-qanun məsələlərini həll edən imamlar, eləcə də icmadan-icmaya gedərək, təbliğət aparan, icma üzvlərinə təlimin başlıca müddəalarını öyrədən təbliğətçi-mələklər tərəfindən idarə olunurdu. Bununla yanaşı, araşdırmalar xürrəmilər, xürrəmdinilər və babəkilər anlayışlarının mahiyyətə biri-birilə bağlı olsalar da məzmunca fərqləndiklərini göstərir; həmçinin bizi belə bir qənaətə gətirir ki, artıq Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmi-babəkilər öz ideya və əməlləri ilə ifrat şiəçilərə və batinilərə yaxınlaşan xürrəmdinilərdən fərqli olaraq əsas məzəkiliklə bağlı yeni dini görüş yaratmış, yalnız ərəblərin hakimiyyətinə qarşı deyil, onların o dövrdə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməmiş ideologiyalarına qarşı da çıxmışlar. 837-ci ilin avqustunda Xilafət qüvvələri tərəfindən darmadağın edildikdən sonra hərəkətin sağ qalmış üzvləri ərəb üsul-idarəsinə qarşı çevrilmiş müxtəlif, çox vaxt ifrat şiə xarakterli çıxışlarda iştirak etmiş, IX əsrdə ismaililərə qoşulmuş*, hətta Bizansa qaçaraq xristianlığı qəbul etmiş və beləliklə, babəkilərin ideologiyasından fərqli olan yeni məzmunlu ideyalara yiyələnmişdilər. Xürrəmilərin ilkin məzdekiki köklərindən xeyli uzaqlaşmış bu xələfləri *xürrəmdini*, çox vaxt isə *batini* adı ilə Xilafətin müxtəlif yerlərində baş qaldıran çıxışlarda fəal iştirak etmiş, öz fəaliyyət dairələrini İraq, hətta Yəmənədək genişləndirmiş (*Faxpu*, s. 30), Bizansda davam etdirilmiş həmçinin sonrakı siyasi hadisələrinin əsaslı dəyişməsinə şərait yaratmışdılar.

Xürrəmilərin ilk çıxışları. Xürrəmilər-babəkilər hərəkəti və onun nəticələri – Xilafətə qarşı genişlənən çıxışlarda “əl-muhammirə”-“qırmızı geyinənlər” adı ilə məşhur olan xürrəmilərin ilk məlum çıxışı 162/778-ci ilə aiddir. Mənbələrdəki (ət-Təbəri, Nizamülmülk, İbn əl-Əsir) məlumatlara görə Curcanda başlanan bu çıxış Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra Xilafətə qarşı yönəldilmiş ən böyük çıxışlardan biri idi. Üsyana “Əbd əl-Qəhhar adlı bir nəfərin” başçılıq etdiyini xəbər verən ət-Təbəridən (*Təbəri. Tarix, III, s. 493*) və demək olar eyni məlumatı təkrar edən İbn əl-Əsirdən (*İbn əl-Əsir. B, s. 27*) fərqli olaraq, Nizamülmülk xəlifə əl-Mehdinin zamanında, xürrəmdinilərlə birləşmiş “qırmızı bayraqlılar” (*sorxələm*) adlandırılan Curcan batinilərinin “[Ə]bu Müslim sağdır. Məmləkəti tutaq”, şüarı ilə qalxdığı bu üsyana “Əbu Müslimin oğlu Əbu-l-Qarranın” rəhbərlik etdiyini bildirir (*Хузам ал-Мульк. Суасет-намэ, s. 224*). Böyük insan tələfatı və başçının qətlə yetirilməsi ilə nəticələnən bu üsyandan keçən az qala 20 illik nisbi sakitlikdən sonra, 180/796-797-ci ildə ət-Təbəri “qırmızı geyinən adamların” Curcanda yenidən baş qaldırdığı, üsyana “zındıq” Əmr ibn Məhəmməd əl-Amrakinin rəhbərlik etdiyi, onun elə həmin il xəlifə Harun ər-Rəşidin əmri ilə Mərvdə öldürüldüyü haqqında məlumat verir (*Təbəri. Tarix, III, s. 645*). Sonrakı 181/797-798-ci il hadisələri haqqında məlumatında isə ət-Təbəri “qırmızı geyinələrin” Curcanı artıq ələ keçirmələrini bildirir (*Təbəri. Tarix, III, s. 646*).

* İsmaililər – altıncı imam Cəfər əs-Sadiqin oğlu İsmayılı yeddinci şiə imamı kimi tanıyanlar və onların tərəfdarlarıdır. Onların ideoloji sistemləri hamiya məlum olan “zahiri” və yalnız seçmə adamlara məlum olan “batini, gizli, örtülü” təlimlərdən ibarətdir. Buradan da müxtəlif qollara ayrılmış ismaililərin batinilər adı doğmuşdur.

Xürrəmilərin yeni, bu dəfə Azərbaycanda başlayan çıxışını Ət-Təbəri (*Təbəri. Tarix, III, s. 732*), eləcə də İbn əl-Əsir (*İbn əl-Əsir. B, s. 28*) 192/807-808-ci ilə aid edir. Nizamülmülk (*Низам ал-Мулк. Суасет-намэ, s. 224*) bu hadisənin “Harun ər-Rəşidin Xorasanda olduğu vaxta” təsadüf etdiyini, üsyanın bu dəfə daha böyük arealı əhatələndirdiyini, Azərbaycandan keçərək, İsfahan, Rey, Həmədan və b. yerlərə yayıldığını bildirir. Ət-Təbəri (həmçinin İbn əl-Əsir) xəlifənin üsyançılara qarşı on minlik qoşunla öz sərkərdəsi Abdallah ibn Maliki göndərməsi, üsyanın yatırılması, üsyançıların bir hissəsinin öldürülməsi, bir hissəsinin isə əsir götürülməsi haqqında məlumat verir (*Təbəri. Tarix, III, s. 732; İbn əl-Əsir. B, s. 28*). Onu da qeyd edək ki, Nizamülmülk hadisəni daha ətraflı təqdim edir, yüz mindən artıq üsyançını birləşdirən bu çıxışa qarşı xəlifənin Abdallah ibn Mubariki göndərdiyini, onun məşhur Abbası sərkərdəsi Əbu Duləf əl-Qasim ibn İsa əl-İclî ilə birlikdə üsyançılara hücum edərək, kişiləri qırdırdığı, arvad-uşaqlarını isə Bağdad bazarında satdırdığını bildirir (*Низам ал-Мулк. Суасет-намэ, s. 224; İbn əl-Əsir. B, s. 28*). Beləliklə, minlərlə üsyançının həyatına son qoyulur, dinc əhali – qadın və uşaqlar əsir alınaraq, qul tək satılır, vətəndən didərgin düşür. Xürrəmilərin sıralarını seyrəldən bu məğlubiyət, eləcə də xürrəmi rəhbərləri Əbu İmranla Bəzz qalasının sahibi Cavidan arasında mənbələrin məlumatına görə hakimiyyət uğrunda davam edən ədavət hərəkatın zəifləməsinə səbəb olur. Vəkid ibn Əmr Ət-Təmininin dövrümüzə çatmayan “Babəkin tarixi” əsərinə istinadən Babəkin mənşəyi haqqında məlumat verən İbn ən-Nədimin yazdığına görə (*İbn ən-Nədim. Fihrist, s. 243-244; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 343*) böyük dövlət və nüfuz sahibi olan, xürrəmi təliminə etiqad edən bu şəxslərin ardı-arası kəsilməyən, hətta müharibə həddinə çatan qarşıdurmaları onların ümumi düşmənə-ərəblərə qarşı yönəldilmiş çıxışlarını bir müddət xeyli səngitmişdi (*İbn ən-Nədim. Fihrist, s. 243*). Doğrudan da, az qala on il müddətində xürrəmilər yalnız adda-budda çıxışlarla kifayətlənirlər. 816-cı ildə xürrəmi başçıları arasında günü-gündən artan çəkişmə, nəhayət, hər ikisini açıq meydanda üz-üzə qoyur. Əbu İmran öldürülür; ağır yaralanmış Cavidan üç gündən sonra həlak olur. İcmaya rəhbərlik onun ən yaxın silahdaşı gənc Babəkə keçir. Azərbaycanın Miməz (Miməd) rustağının (qəzasının) Bilalabad kəndində yoxsul ailədə doğulmuş Babək xürrəmilər hərəkatının məcrasını dəyişərək, onu tamamilə doğma torpaqları işğal etmiş Xilafət üsul - idarəsinə qarşı yönəldir.

Tədqiqatlar Babək və xürrəmilər, o cümlədən Xilafətin hakim ideologiyasına müxalif olan təriqətlərin nümayəndələri və onların fəaliyyəti haqqında xüsusilə orta əsr ərəb müəlliflərinin qərəzli məlumatının çoxluğunu aşkar etsə də, bununla belə, müxtəlif mənbələrin müqayisəli təhlili obyektiv reallığı əsasən üzə çıxara bilir. Bu baxımdan vətən tarixşünaslığında akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatlarının nəticələri daha təqdirəlayiq və elmi baxımdan əhəmiyyətli (Buниятов. Азербайджан, 1999, s. 254-308). Məhz onun axtarışları Babək və xürrəmilər – babəkilər hərəkatının dərin, hərtərəfli təhlilini verə bilmiş, dövrün tarixinin sonrakı tədqiqi və tədqiqatçıları üçün etibarlı əsas olmuşdur.

Mənbələrdən aydın olur ki, gənc Babəkin, artıq bu dövrdə geniş intişar tapmış, minlərlə ardıcılı olan xürrəmilər təriqətinin başçısına çevrilməsində Cavidanın arvadı heç də az rol oynamamışdı (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 261*). Dövrün sinxron mənbələrinə əsaslanan İbn ən-Nədimin yazdığına görə (*İbn ən-Nədim. Fihrist, s. 243-244; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 344-345*) məhz bu qadın xürrəmilərə rəhbərliyin Cavidanın özü

tərəfindən Babəkə vəsiyyət edildiyini təriqət üzvlərinə bildirmişdi: “Mən (yəni Cavidan, *N.V.*) bu gecə öləcəyəm. Mənim ruhum bədənimdən ayrılıb, nökrəm olan bu gəncin bədəninə keçəcək, mən onu öz tərəfdarlarımla başçısı etmək istəyirəm və mən öləndə bu haqda onlara xəbər verin; bu işdə mənə xəyanət edən, mənim iradəmə zidd gedərək, özünə xəyanət edən imanı yoxdur”.

Beləliklə, xürrəmilərin “tənasüx” təliminə görə Cavidanın ruhunun onun bədəninə keçdiyi bildirilən gündən Babək müəlliminin qoyub getdiyi vəsiyyətləri müqəddəs vəzifə elan etdi; bu vəsiyyətə görə xürrəmilər doğma torpağa sahib olmalı, zalımları (yəni ərəbləri) məhv etməli, məzdəkiliyi dirçəltməli idilər (*İbn ən-Nədim. Fihrist, s. 244*). Babəkin çağırışı ilə Azərbaycan və Arranın müxtəlif guşələrindən axışan ərəblərdən narazı əhalinin hesabına xürrəmilərin ordusunda piyadalar istisna olmaqla yalnız süvarilərin sayı, İbn əl-İbrinin məlumatına görə, 20 min nəfərə çatdı (*İbn əl-İbri, s. 241*). Digər mənbələrə görə Babəkə qoşulmuş insanların sayı 300 minə qədər idi (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 347*). Orta əsrlərdəki bütün çıxışlar kimi dini şüar altında aparılan bu siyasi mübarizə tədricən sözün əsl mənasında müharibəyə çevrildi. Onun əsas hərəkətverici qüvvəsi kəndlilərdən ibarət olsa da, şəhər yoxsulları və sənətkarlar, habelə Xilafətdən narazı olan bəzi yerli feodallar da, xüsusilə, hərəkətin ilk dövründə mübarizəyə qoşuldular.

Babəkin başçılığı ilə təqribən 21 il davam etmiş bu mübarizə Ərəb Xilafətinə ağır zərbə vurdu, onun əsaslarını sarsıtdı. Ayrı-ayrı xürrəmi dəstələrinə Babəkin ən yaxın köməkçiləri, yerli və ərəb mənbələrində (ət-Təbəri, Moisey Kalankatuklu və b.) adları çəkilən Adin, Tarxan, Rüstəm, Abdulla, Müaviyə və başqa görkəmli sərkərdələr başçılıq edirdilər. Bu hərəkətin təsiri ilə Xilafətin tabeliyində olan böyük bir region (Cibəl, Təbəristan, Astrabad, İsfahan, Fars, Kuhistan və s.) ayağa qalxmışdı. Xürrəmilərin qazandıqları uğurlar xəlifə əl-Məmunu onlara qarşı ciddi addımlar atmağa məcbur etdi. Lakin uğursuzluqla nəticələnən bir neçə hücumdan sonra 827/28-ci illərdə Məhəmməd ibn Tusinin başçılıq etdiyi xəlifə ordusunun əldə edə bildiyi qələbə davamlı olmadı. Bölgədə, xüsusilə Arranda, yerli feodallar arasında baş verən çəkişmə və qiyamların şərait yaratdığı bu qələbə heç də uzun çəkmədi. 829-cu ilin 3 iyununda Həştadsər dağı yaxınlığında xürrəmilərin istinadgahı olan Bəzz qalası uğrunda baş verən qanlı vuruşma başda sərkərdə Məhəmməd ət-Tusi olmaqla 30 minə yaxın xəlifə əsgərinin həyatına son qoydu (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 245*).

833-cü ildə vəfat edən xəlifə əl-Məmun, mənbələrin (ət-Təbəri, İbn əl-Əsir) məlumatına görə, xələfi, qardaşı əl-Mutəsimə xürrəmilərə qarşə amansız olmağı vəsiyyət etdi: “Xürrəmilərə qarşı bacarıqlı, qətiyyətli və mətanətli bir adam göndər, onu pulla, silahla, atlı və piyada qoşunlarla təmin et. Xürrəmilərlə mübarizə uzanarsa, onda sən özün tərəfdarlarınla və dostlarınla birlikdə onların üstünə hücumla keç” (*İbn əl-Əsir: B, s. 32; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 246-247*).

830-cu ildə Babəkin qoşunu Həmədanı tutdu. Bu, Xilafəti Şərqi torpaqları ilə birləşdirən əsas strateji və tranzit yollarından məhrum edirdi. Xilafətə qarşı birgə mübarizə aparmaq məqsədilə Babək hətta Bizans imperatoru ilə əlaqə yaratdı. Tarixçi əl-Məs’udin fəkirincə, Babək “az qala bütöv bir dövləti (Abbasilər Xilafətini, *N.V.*) və dini məhv edəcək, [İslam dinini] başqası ilə əvəz edəcəkdə” (*Məs’udi. Muruc, s. 129*).

Xilafətin ciddi təhlükə qarşısında qaldığını görə xəlifə əl-Mutəsim Bizansla sülh bağlayıb,

bütün hərbi qüvvələrini Babəkə qarşı göndərdi. Bizansla müharibədə şöhrət qazanmış usruşanalı türk Afşin Heydər ibn Kavus ərəb qoşunlarının hərbi başçısı təyin olundu. Bu haqda digər ərəb mənbələri, o cümlədən Ət-Təbərinin məlumatı ilə yanaşı hətta dövrümüzdə aid bizə gəlib çatmayan mənbələri də tədqiqatına cəlb edən İbn əl-Əsir daha geniş xəbər verir (*İbn əl-Əsir. B, s. 32-51*).

Xürrəmilərlə müharibə böyük vəsait və canlı qüvvə tələb edirdi. Təkcə 837-ci ildə Babəklə müharibəyə 1 milyon dirhəm xərclənir (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 281*). Xəlifə əl-Mütəsimin əmri ilə həmçinin əl-Cibəl vilayətinin valisi təyin olunmuş Afşinə Babəklə döyüşdüyü hər günə görə 10 min, istirahət etdiyi günə görə 5 min dirhəm təyin olunmuşdu. Əl-Cibəl vilayətindən gələn vergi və mükəlləfiyyət də ona çatırdı. Afşin yürüşə çıxdıqda xəlifə əlavə olaraq ona 1 milyon dirhəm hədiyyə də etmişdi (*Makdisi. Əl-Bəd, s. 116*). Bütün bu tədbirlər, eləcə də mülklərinin əldən gedəcəyi qorxusu xürrəmilərə qoşulmuş yerli feodalların onlardan uzaqlaşmasına, hətta bəzilərinin xəyanətkarlıqla ərəblərə qoşulmasına səbəb oldu. Maraqlıdır ki, hətta Xilafət təəssübkeşi tarixçi Ət-Təbəri də keçmiş müttəfiqlərin hərəkətlərini Babəkə endirilmiş məğlubiyyət zərbəsi kimi qiymətləndirirdi (*Təbəri. Tarix, c. II, s. 1171*). 835-836-cı illərdə ərəblərlə xürrəmilər arasında gah bu, gah da digər tərəfin qələbəsi ilə nəticələnən döyüşlər baş verdi. 836-cı ilin qışında Babəkin ən cəsur və bacarıqlı sərkərdəsi Tarxan xəyanətkarcasına qətlə yetirildi (*Təbəri. Tarix, c.II, s. 1193-1194*). Xürrəmilərin fəaliyyətini mürəkkəbləşdirən bu qətdən sonra hərəkət iştirakçıları bircə dəfə də qələbə qazana bilmədilər. Yeni qüvvələrlə möhkəmləndirilmiş xəlifə ordusu, nəhayət 837-ci ilin avqustun 26-da uzun və ağır döyüşlərdən sonra xürrəmilərin əsas istinadgahı olan Bəzz qalasını alır. Hər iki tərəfdən on minlərlə insan həlak olur. Kiçik bir dəstə ilə mühasirəni yarım Bizansa qaçmaq məqsədilə Arazı adlayan Babək, alban Mihranilər sülaləsinin bir sıra imtiyazlarını qoruyub saxlaya bilmiş Aranşahilər nəslindən olan feodal-mülk sahiblərinin idarəsindəki Arsax ərazisinə keçə bilir. Hələ babəkilər hərəkətinin ilk illərində ərəblərə qarşı çıxışları ilə ad çıxarmış, Moisey Kalankatuklunun “çar nəslə Mihranilərdən olan” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 197*), “cəsur və əzəmətli arranşah knyaz Səhl ibn Sumbat” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 194*) adlandırdığı bu alban müləkinin qalasında sığınacaq tapır (*daha ətrafı bax: Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 243-252; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 287-294*). Albaniyanın bir neçə tarixi vilayətini, o cümlədən Arsaxı idarə edən Səhl bir qədər əvvəl müttəfiqlik etdiyi Babəkə və hərəkətə qarşı xəyanətkar addım atır: əvəzində ərəblərin ona iltifat göstərəcəyini düşünərək, bəlkə də qədim Arranşahilərə mənsub torpaqları birləşdirmək, alban dövlətçiliyini bərpa etmək ümidi ilə Babəki ərəblərə təslim edir. Səhlin gümanı doğrulur: onun bu hərəkətini yüksək qiymətləndirən xəlifə həm yerli, həm də ərəb müəlliflərinin məlumatına görə Səhli mükafatlandırır. Ət-Təbəri (*Təbəri. Tarix, c.II, s. 1232*) Səhlə 1 milyon dirhəm, qaş-daşla bəzədilmiş kəmər və “batrik” tacının verildiyini bildirir. Analoji məlumatı təsdiqləyən Moisey Kalankatuklu Səhlin “səyinə görə” xəlifədən böyük mükafat aldığını xəbər verir: “Erməniyyə, İberiya və Albaniya üzərində ali hakimiyyət ona verildi və o, bu ölkələrdə çar kimi hakimiyyət etdi” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 197*). Lakin başqa bir yerli müəllif (Tovma Arsunı) Səhlin hökmünün əslində yalnız mülkü olan “Şake” dən (Şəkiden) kənara çıxmadığı haqqında məlumat verir (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 213*).

838-ci il yanvarın 4-də Babək Xilafətin o vaxtkı paytaxtı Samirə şəhərinə, xəlifə əl-

Mutəsimin hüzuruna gətirilir. Bəzi mənbələrin məlumatından (*Təbəri. Tarix, c.II, s. 1229-1230*) Babəkin elə həmin və ya ertəsi gün ağır əzablarla çarxıma çəkildiyi, əl-ayağının, sonra başının kəsildiyi görünür. Digər fərqli məlumata görə o, 838-ci il martın 14-də edam olunmuşdu (*İbn Kəsir, c. XIV, s. 265*).

Onu da qeyd etməliyə ki, yerli mənbələrdən fərqli olaraq, Səhl ibn Sumbat haqqında məlumat verən ərəbdilli mənbələrin əksəriyyəti onu “erməni batriki” adlandırırlar. Akademik Ziya Bünyadov müxtəlifdilli mənbələrə əsaslanaraq (*Бунятов. Азербайджан, 1999, s. 208-214; həmçinin: Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, 322-329*) Babəki satqınlıqla ələ vermiş Səhlin qədim alban Zərmihər nəslindən olduğunu göstərir. Moisey Kalankatuklu onun öz igid qardaşları ilə 822-ci ildə, yəni Babək hərəkətinin ən qızğın çağında, Bərdədən çıxaraq, Albaniyanın Amaras vilayətini viran qoymuş ərəb qoşununu darmadağın etdiyini bildirir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 194*). Müasir erməni tədqiqatçıları, sözsüz ki, mənafeləri xatirinə, bilərəkdən, yerli mənbələrin məlumatına əhəmiyyət vermədən ərəb mənbələrindəki səhv məlumata üstünlük verir, Səhlin erməni mənşəli olduğunu qeyd edirlər (*Гевондян. Армения, s. 137*). Belə olan halda, Səhlin idarə etdiyi alban torpaqlarının xeyli hissəsi, o cümlədən Şəki, Qarabağ və başqa yerlər ermənilərin mülkü hesab edilər, Ermənistan sərhədləri Albaniya – Arran torpaqları hesabına genişlənərdi. Təəssüf ki, bəzi naşı “tədqiqatçılarımız” da bu kimi səhv fikirləri təsdiqləməklə məqsədyönlü erməni alimlərini bəlkə də özləri də bilmədən müdafiə edirlər.

Xilafət tarixində o vaxtanan baş verən saysız dini-siyasi çıxışların ən əzəmətli olan, ərəb üsul-idarəsinə qarşı xalq azadlıq müharibəsi səviyyəsinə ucalan xürrəmilər-babəkilər hərəkəti məğlubiyətə uğrasa da ərəblərin tabeliklərində olan xalqlarla qarşılıqlı münasibətlərini kəskinləşdirdi. Əl-Makdisi ərəblərin bu qələbəsini “islamın ən böyük qələbəsi”, Babəkin əsir alındığı günü “müsəlmanların bayram günü” (*Makdisi. Əl-Bəd, s. 118*) adlandırırdı. Nizamülmülkün sözlərinə görə, xəlifə əl-Mutəsimin islamı şöhrətləndirən üç qələbəsi olmuşdu: birinci qələbə ər-Rum, ikinci qələbə Babək, üçüncü qələbə Təbərindən olan Gavur Məzyər üzərində idi. Onun fikrincə, əgər bu qələbələrdən biri baş tutmasaydı, “islam məhv olardı” (*Низам ал-Мульк. Суасет-намэ, s. 227-228*).

Bununla belə, artıq ərəb imperiyasının parçalanma prosesi başlanmışdı. Hərəkət və onun başçısı məhv edilsə də, xürrəmilərin yandırdıqları alovun qılgıncıları ərəb dövlətinin tabeliyində olan ayrı-ayrı yerlərdə, hətta qonşu Bizans ərazisində, yeni yanğınlara səbəb olmuşdu. Əl-Yəqubinin məlumatına görə (*Yəqubi. Tarix, c. II, s. 587-588*) Babəkin edamından çox keçməmiş, xəlifə əl-Vasiqin dövründə (842-847) ərəblərin tabeliyində olan Cənubi Qafqaz, demək olar, başdan-başa müqavimət meydanına çevrilmişdi. Mənbələrdəki məlumatdan görünür ki, Babəkin xürrəmi ardıcılları IX yüzilin sonunadək Xilafətə qarşı çevrilmiş bütün yeni çıxışlarda iştirak edirdilər. Nizamülmülk (*Низам ал-Мульк. Суасет-намэ, s. 228*) hərəkətin xürrəmdinilər adlandırdığı ardıcıllarının xəlifə əl-Vasiqin zamanında İsfahan tərəflərdə çıxışa başladıklarını, bu çıxışların bütün ətraf yerlərə yayıldığı, 300-cü ilədək (912/13) davam etdiyi haqqında məlumat verir. X əsrdə onların bir çoxu ismaililərə qoşuldular. Xürrəmilərin fəaliyyət göstərdikləri bölgələr sonralar batinilərin istinadgahına çevrildi (*Бунятов. Азербайджан, 1999, s. 294; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 253-254*).

Onu da qeyd edək ki, siryani mənbələrində sağ qalmış Babək tərəfdarlarının əksəriyyətinin

məğlubiyətdən sonra Bizansa, rum qeysərinin himayəsinə keçməsi, bəzilərin xristianlığı qəbul etməsi, ərəb- Bizans müharibələrində ərəblərə qarşı vuruşmaları haqqında məlumat vardır (*Гусейнов. Сирійские источники, s. 44*).

Bütün Cənubi Qafqazı da əhatə edən müqavimət hərəkatı Xilafət üsul-idarəsinin həyata keçirdiyi cəza tədbirlərinə baxmayaraq əl-Vasiqin xələfi əl-Mutəvəkkilin (847-861) dövründə yeni xəlifənin bütün cəhdlərinə rəğmən daha da gücləndi. 852-ci ildə, hələ xürrəmilərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş Böyük Buğa (Buğa əl-Kəbir) yenidən xəlifə tərəfindən Cənubi Qafqaza göndərildi. Burada qaldığı, təqribən dörd il müddətində (855-ci ilədək) o, zor siyasətini davam etdirərək, bütün vilayətləri viran etdi (*Yəqubi. Tarix, c. II, s. 598-599*), Abbasilərin hakimiyyətinə qarşı çıxmış Tiflis əmirliyinin başçısı İshaq ibn İsmayılın üsyanına son qoydu, onun özünü qətlə yetirdi (*Təbəri. Tarix, c. III, s. 1416; Минорский. История Ширвана, s. 46*). Yerli və ərəb mənbələrindəki məlumata görə Böyük Buğa Cənubi Qafqazda Xilafətə qarşı çıxmış digər yerli hakimləri – Ktiş və Beyləqan hakimi Yəsai Əbu Musanı (İsa ibn İstifanus-Stepannos), Sünik hakimi Vasak və qardaşını, Xaçın hakimi Atrnersehi, Girdiman hakimi Ketritçi, Utidən Stepan Kliani, Babəki Xilafətə təslim etsə də, ərəblərin cəzasından can qurtara bilməyən Səhl ibn Sumbatı, eləcə də Xilafətə tabe olmaq istəməyən başqa yerli hakimləri Samirə şəhərinə, xəlifənin hüzuruna aparmışdı (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 218*). Analoji məlumatı təqdim edən əl-Bəlazuri onları “xristian və başqa dinlərdən olan müxalif və üsyançılar” adlandırır (*Bəlazuri, 1866, s. 212*).

Lakin qoluzorluluq gücünə yaranmış nisbi sakitlik uzun sürmür. Ərəb üsul-idarəsinin verdiyi güzəştlərə görə öz mülklərini qoruyub saxlaya bilmiş bəzi yerli və mənşəcə gəlmə olsalar da artıq yerliləşmiş feodal hakimlər ayrılmağa, heç olmazsa yarımüstəqil olmağa çalışırdılar. Beləliklə, çox keçmədən, zəifləmiş Xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycan ərazisində də yerli hakim və canişinlərin separatizminin güclənməsi nəticəsində mərkəzi hakimiyyətdən ayrılma prosesi başlandı.

§2. Azərbaycan dövlətləri və onların qarşılıqlı münasibətləri

(IX əsrin II yarısı–XIII əsrin əvvəlləri)

Xilafətin zəiflədiyi dövrdə siyasi vəziyyət. 861-ci ildə xəlifə əl-Mutəvəkkil öldürüldükdən sonra babəkilər hərəkatının təsiri ilə artıq tamam zəifləmiş Xilafətin parçalanması prosesi daha da güclənir. Məğribdən Məşriqədək geniş bir ərazini əhatə edən Ərəb İmperiyasının ayrı-ayrı vilayətlərində mərkəzdən asılılıqlarını bu və ya digər dərəcədə üzə bilmiş dövlətlər yaranmağa başlayır. Təbəristanda Ələvilər, İranda Səffarilər, Misirdə Tulunilər, Xorasan və Orta Asiyada Samanilər dövlətləri təşəkkül tapır. Buna ağır vergi siyasətindən cana doymuş yerli əhalinin fəal çıxışları ilə yanaşı həmin çıxışların yatırılmasında az rolu olmayan və xəlifə əl-Mutəsimin hakimiyyəti dövründən (833-842) başlayaraq ərəb ordusunun özəyini təşkil edən türklərin mərkəzdəki hakimiyyətlərinin yüksəlməsi də səbəb oldu. Tədqiqatçıların dövrün mənbələrinə (əl-Yəqubi, ət-Təbəri, əl-Məs'udi və b.) əsaslanan ümumi rəyinə görə türklərin ağalığının güclənməsi xəlifə ağalığının süqutunun başlanğıcı oldu (*Буниятов. Начало господства тюрков, s. 459*). Mərkəzin işğalçılıq siyasətinin davamı olaraq Cənubi Qafqazda zor tətbiq edən mənşəcə türk olan ərəb sərkərdəsi Böyük Buğanın artıq qeyd etdiyimiz fəaliyyəti nəticəsində yerli hakimlərin əsir alınaraq, imperiyanın paytaxtına aparılması Xilafətin bu vilayətində də ərəb canişinlərinin və feodallarının mövqeyinin müvəqqəti də olsa möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Elə bu zaman xəlifə əl-Mutəvəkkilin sərəncamı ilə Şeybanilərdən olan Məhəmməd ibn Xalid ibn Məzyəd ikinci dəfə, 242 (856-857)-ci ildə, Cənubi Qafqaz vilayətlərinin valisi təyin edildi. Əl-Yəqubinin məlumatına görə, Məhəmmədin gəlişi ilə “üsyancılar sakitləşdilər, o da, onlara verilən amanı təzələdi” (*Yəqubi. Tarix, c. II, s. 559*). Yeni vali özünün əvvəlki, birinci valiliyi dövründə (851-ci ildə) əl-Babdan–Dərbənddən başlayaraq bütün regionu fəallıqla idarə etməyə çalışdırsa, ikinci valiliyi dövründə, əsas etibarilə, yenidən bərpa edərək özünə iqamətgah qurduğu Gəncədə qərarlaşır (*Минорский. История Ширвана, s. 46-47*)*.

861-ci ildə mərkəzdə yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən Məzyədilər xanədanı nümayəndələri (Məhəmməd ibn Xalidin qardaşları Heysəm və Yəzid) Azərbaycanın şimal-şərq torpaqlarını özündə birləşdirən Şirvan və Layzanda Xilafətdən təcrid olunduqlarını, “şirvanşah” və “layzanşah” titullarını qəbul etdiklərini bildirdilər (*daha ətraflı bax: Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 293-307*).

Haşiyyə. Qeyd edək ki, Şirvan – Şərvan terminini araşdıran görkəmli tarixçi V.F.Minorski onu böyük ehtimalla Xəzərin cənub sahilindəki (Gilan, Deyləm) eyniadlı (Siravan, Sirvan) yerlə əlaqələndirir. Bununla yanaşı, Deyləmdəki Şiriz və Lariz toponimlərinin kökünün də («şir» və «lar») Şirvan və Lahıcanla bağlı olduğunu bildirir (*Минорский. История Ширвана, s. 35; Ашурбейли. Ширваншахи, s. 13*). Xəzərin cənub sahilindəki Sirvan (Şiravan, Şirvan) adlı yer haqqında İbn Xordadbeh (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s. 70, 197*) və əl-Yəqubi (*Yəqubi. Buldan, s. 269*) də məlumat verirlər. Mənbələr (XIII əsr ərəb alimi Yaqut) onun dağlıq Cibəl ölkəsinin vilayətlərindən olan Masabazanın əsas şəhəri olduğunu da bildirirlər (*Yaqut, 1950, c. IV, s. 393*). Deyləmin Buveyhilər (932 – 1055) sülaləsinin şəcərəsi haqqında məlumat verən əl-Biruni (XI əsr) də bu sülalənin

* V.F.Minorski erkən orta əsr mənbəyinə istinadən Gəncənin Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən salındığını bildirir (*Минорский. История Ширвана, s. 46-47, 82*). Lakin arxeoloji tədqiqatlar bu məlumatı qətiyyətlə təkzib edir (*Vəlixanlı. Gəncə, s. 21, 22*).

əcdadlarından şirvanşahın (şirlərin şahı) adını çəkir (*Минорский. История Ширвана, s. 35*). Bu məlumat Albaniyanın şimal-şərq hissəsini əhatə edən və yalnız ərəb işğalından sonra bir vilayət kimi daha da məşhurlaşan Şirvanın adının, çox güman, Sasanilərin cənubdan təyin etdikləri ilk «şah»ın – hakimin adı ilə bağlılığı ehtimalını irəli sürməyə imkan verir. Həmin məlumatı araşdıran S.Aşurbəyli də Sasanilərin Qafqaz keçidlərinin qorunması üçün təyin etdiyi hakimlərdən olan erkən şirvanşahların bəbə də yerli olmadıqları, onların sasanı hökmdarları ilə qohumluq əlaqəsində olduqları gümanı ilə çıxış edir (*Ашурбейли. Ширваншахи, s. 44*). Albaniyanın Arşaqilər sülaləsinə (b.e. I əsr – 510) aid ilk hökmdarlarının yerli deyil, mənşəcə Parfiya Arşaqilərindən bir qolu olduğunu (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 65*), Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduqları illərdə alban hökmdarı Urnayrın (313 – 371) İran şahənşahi II Şapurun (309 – 379) bacısı ilə, alban hökmdarı Yesuagenin (372 – 444) İran şahənşahi II Yəzdigərdin (438 – 457) bacısı ilə evləndiklərini, alban hökmdarı II Vaçenin (444 – 463) Sasanı hökmdarının bacısı oğlu olduğunu nəzərə alsaq, imperiyanın şimal sərhədlərini qorumaq məqsədilə ölkəyə göndərilən ilk Şirvanşahların da mənşəcə yerli olmadıqları fikri ilə razılaşmaq olar. Tarixən məlumdur ki, VI əsrin sonlarına yaxın Albaniyaya gələrək, bir müddətdən sonra burada alban dövlətçiliyini bərpə edən Mehranilər nəslinə yerli deyil, Parfiya mənşəliyidi (*Ашурбейли. Ширваншахи, s. 29, qeyd 42*). Moisey Kalankatuklu bu nəslin şahənşah IV Hörmüzün (579 – 590) sərkərdəsi, iki il (590 – 591) şahlıq etmiş Bəhram Çubinlə (VI Varahran) qohumluğunu irəli sürür (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 100 – 101*). O da məlumdur ki, əl-Məs'udi (X əsr) öz əsərini yazdığı vaxt (yəni 943-cü ildə) Şirvanda hakimiyyətdə olan Şirvanşahlar – Məzyədilər dövlətinin başçısı Məhəmməd ibn Yəzidin Bəhram Gur (421 – 439) nəslində olduğunu bildirir; maraqlıdır ki, adətən «bunun düzlüyünü Allah bilir» ifadəsini tez-tez işlədən əl-Məs'udi, burada qətiyyət göstərərək, «bu qohumluğa heç bir şübhə ola bilməz» deyir (*Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyasına-səyyahları, s. 52; Минорский. История Ширвана, s. 191*). O, Səririn və Xorasanın da hökmdarının (yəni, o vaxt Xorasanda hakimiyyətdə olan Samanilər sülaləsinin) Bəhram Gur nəslinə «şübhəsiz» əlaqəsini irəli sürür (yəni orada). Əl-Birunu isə öz əsərində (*Бируни. Памятники, s. 52*) Samanilərin mənşəcə Bəhram Çubinlə bağlılığını qeyd edir. Şirvanşahların (daha doğrusu, onların Layzan qolunun) Sasanilərlə əlaqəsini «Ənuşirvanın sərhəd bölgəsində təyin etdiyi yerli şahlardan birinin ailəsi ilə hansısa bir izdivac vasitəsi» ilə izah edən V.F.Minorski, Samanilərin bu nəsilə bağlılığını «nəsil tarixini öyrənənlərin aşkar uydurması» hesab edir (*Минорский. История Ширвана, s. 191*). Mənbələr və müvafiq elmi ədəbiyata müraciət nəinki orta əsr müəlliflərinin, eləcə də müasir tədqiqatçıların [*Шихсаидов и др. Ист. сочинения, s. 48*] Sasanı hökmdarları – V əsrdə yaşamış Bəhram Gurla (V Varahran) ən azı ondan 170 il sonra yaşamış Bəhram Çubini (VI Varahran) qarışdırdıqlarını, bəzən, hətta eyniləşdirdiklərini göstərir. Bizə elə gəlir ki, burada Bəhram Gur deyil, Bəhram Çubin olmalıdır. Belə bir güman da etmək olar ki, Bəhram Çubinin məğlubiyyəti ilə əlaqədar şahın təqibindən yaxa qurtarmaq məqsədi ilə Arrana – Albaniyaya qaçan Mehranilər öz uzaq qohumlarının – mənşəcə onlarla bir nəsiləndən olan şirvanşah titullu hakimlərin yanına pənah gətirmiş, elə oradaca – Şirvanda ilk məskənlərini salmışdılar.

Onu da demək lazımdır ki, İbn Xordadbehin «şirvanşah – şirvanşah» titulu verilməsi ilk Sasanı hökmdarı Ərdəşirə aid etməsi tarixi reallıqla üst-üstə düşür. Belə ki, Ərdəşirin dövründə onun məmləkətinin sərhədləri hələ ki, İranşəhr (İraq) hüdudlarından kənara çıxmırdı; və yalnız I Şapurun dövründə (241 – 272) Şirvan qarışıq bütün tarixi Azərbaycan torpaqları sasanı imperiyasının işğalına məruz qalmışdı (*Луконин. Завоевания, s. 302 – 306; Фрай. Наследие Ирана, s. 290 – 291*). Elə ona görə də, İbn Xordadbeh «Ərdəşirin şah adlandırdığı hökmdarlar» sırasında şirvanşahla yanaşı, Azərbaycana aid «...azərbazqanşah,.. allanşah (Muğanda), baraşkanşah (Azərbaycanda)... balaşanşah (Balasakan)» ləqəbli digər şahların da adlarını çəkir. Onun çağdaşı olan digər ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri isə şirvanşah titulu verilməsini sasanilər dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından olan I Xosrov Ənuşirvanın (531 – 579) adı ilə bağlayır. Onun sözlərinə görə, «Ənuşirvan hökmdarları seçib təyin etdi, onların hər birinə müəyyən vilayətin şahlığını tapşırırdı... Şirvanşah ləqəbili Şirvan hökmdarı bu şahlardan idi... Ərminiyə (burada Cənubi Qafqaz nəzərdə tutulur, – *N. V*) islamın meydana gəlməsinədək farsların tabeliyində oldu» (*Bəlazuri, 1866, s. 505; Ərəb mənbələri..., s. 156*).

Əl-Bəlazuri Ənuşirvanın şah titulu verdiyi hökmdarlar (*məliklər*) sırasında şirvanşahdan başqa, onun qonşuluğundakı eyni statuslu digər hakimlərin də adlarını sadalayır: «Vahraranşah (*harazanşah*; bəlkə də *varahransah*, yəni *Bəhram şah*) ləqəbli dağ xaqanı (*xaqan əl-cəbəl*) sahib əs-Sərir, filanşah ləqəbli – Filan məliki, tabasaranşah, caraşanşah (curşanşah) ləqəbli Lakz məliki, məmləkəti indi olamayan Məsqət məliki, liranşah ləqəbli Liran məliki, şirvanşah ləqəbli Şirvan məliki. O, Buxxun sahibini Buxxa, Zirikəranın (Zirihkəran) sahibini Zirikərana təhkim etdi» (*Bəlazuri, 1866, 505*).

İbn Xordadbeh və əl-Bəlazuridən təqribən yarım əsr sonra yaşamış, ömrünün çox hissəsini səyahətlərdə keçirmiş, X əsrin ən «orijinal» tarixçi-coğrafiyaşünası hesab olunan əl-Məs'udi öz sələfi əl-Bəlazuri kimi ilk şirvanşah titulunun verilməsini Xosrov Ənuşirvanın adı ilə bağlayır: «Ənuşirvan əl-Bab və-l-Əbvab adı ilə tanınmış bu şəhəri (yəni, Dərbəndi, – *N.V.*), onun quru, dəniz və dağlardan uzanan səddini tikdirdiyi zaman müxtəlif xalqları və onların hökmdarlarını buraya köçürdü, onlara müxtəlif dərəcələr verdi, hər birini xüsusi adla (ləqəblə) fərqləndirdi, sərhədlərini müəyyənləşdirdi; bütün bu tədbirlər Ərdəşir ibn Babəkin Xorasan məlikləri barəsində etdiyi kimi oldu. Ənuşirvanın islam torpaqları ilə həmsərhəd olan bu yerlərə təyin etdiyi hökmdarlar arasında Bərdə diyarında Şirvan adlı bir hökmdar vardı. Onun məmləkətinə isə adına uyğun Şirvanşah deyilirdi. Buranı idarə edən hər hökmdar Şirvan adlanır. Onun məmləkəti hal-hazırda, yəni 332 [943]-ci ildə bir aylıq yola bərabərdir. Belə ki, o, Ənuşirvanın [icazə] möhürü vurmadığı [başqa] yerləri də tutaraq, öz mülləklərinə qatmışdır» (*Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları, s. 51 – 52*). Şirvan və Şirvanşahlar haqqında yazan demək olar bütün tədqiqatçıların (V.Minorski, S.Aşurbəyli, A.Şixsəidov və b.) istifadə etdikləri bu məlumata əl-Məs'udi, sözsüz ki, səyahətlər zamanı öz gözləri ilə gördükləri ilə birlikdə sələflərinin yazılı və müasirlərinin şifahi xəbərlərini də əlavə etmişdi. Elə ona görə də, onun az qala 400 il əvvəlki hadisələri təsvir edən bu məlumatına anaxronizm də qarışmışdır. Ənuşirvanın VI əsrin ortalarında həyata keçirdiyi siyasi-inzibati islahatları əks etdirən həmin məlumatda «şah», o cümlədən «şirvanşah» titulunun verilməsi prinsipinə az da olsa aydınlıq gətirilir: məntədən göründüyü kimi, bu zaman ilk Sasani hökmdarı Ərdəşirin Xorasan hökmdarına münasibət prinsipi əsas götürülür. Məsələnə aydınlaşdırmaq üçün İbn Xordadbehin əsərində Xorasan hökmdarlarına verilən titullara – ləqəblərə nəzər salaq. Məlum olur ki, bu ləqəblərin böyük hissəsi həmin yerlərin hökmdarlarının (hakiminin) öz şəxsi adları ilə (məs. Mərv mərzbanı Mahuyə, Saraxs mərzbanı Zaduyə, Zabulistan məliki Feyruz, Uşruşana məliki Afşin, Səmərqənd məliki Tarxan və s.), nisbətən az hissəsi isə yerin (məs. Tirmiz şah, Xuttalan şah, Kabul şah və s.) adı ilə bağlıdır (*İbn Xordadbeh. Kniqa nytey, s. 69, 195 – 197*). Türk hökmdarlarının ləqəbləri haqqında həmin müəllifin verdiyi xəbərdə də nəzəri onların adları cəlb edir (məs. Cəbquyə xaqan, Fayruz xaqan və s.) (*İbn Xordadbeh. Kniqa nytey, s. 69*).

Əl-Məs'udinin təqdim etdiyi məntədə digər analogi mənbələrdəki məlumatla ziddiyyət təşkil edən başqa məqamlar da vardır. Onun yuxarıdakı, lakin heç bir digər mənbə ilə təsdiq edilməyən məlumatından görünür ki, Şirvan Bərdə hökmdarının adı olmuş, onun idarə etdiyi ölkə isə Şirvanşah (Şirvanşahlıq) adlandırılmışdır. X əsrin digər ərəb müəllifi İbn Havqəl də ölkənin adını Şirvanşah kimi təqdim edir [*Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları, s. 117*]. Onu da qeyd edək ki, bir çox ərəb müəllifləri Şirvan (Şərvan) toponimini həmin yaşayış yerini, guya «bina edən» Ənuşirvanın adı ilə bağlayırlar: «Onu Ənuşirvan bina etdirmişdir. Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün Ənu ixtisar olunmuş, Şirvan isə qalmışdır» (*Ərəb mənbələri... s. 273 – 275*). Həmin mənbəyə (Əbu-l-Fidaya) isnad edən A. Bakıxanov özünün «Gülüستانی İrəm» əsərində bu versiyayı təqdim etməklə yanaşı, başqa mənbələrdəki açmaları da vermişdir (*Бакиханов. Гюлистану-Ирэм, s. 11*).

Burada ərəb müəllifi Həməzə İsfahanının X əsrin 60-cı illərinin əvvəlinə aid, elmə məlum olan (*Ашурбейли. Ширваниахи, s. 45; Гаджиев, Шихсаидов и др., История Дагестана, s. 177*) çox maraqlı məlumatını bir daha qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu müəllifin yazdığına görə, «Kəvadın oğlu Nuşirəvan... hər bir tərəfə başçı (*kaid*) qoydu, ona qoşun verdi, istifadə üçün irsən keçən torpaq payı ayırdı, vəqflə təmin etdi. O vaxtdan onların xələfləri ölkənin hüduqlarını qoruyurlar. O, hər bir başçıya, onun üçün ayrılmış sərhəd vilayətinə (*sağr*) təyin olunduğu gün, üstündə müxtəlif təsvirlər olan xələt hədiyyə vermişdi. Başçı həmin təsvirə müvafiq titul daşıyırdı: baqranşah (*vahransah*)

«qabanlar şahı», şirvanşah «şirlər şahı», filan şah «fillər şahı». Bunlardan birinin gümüş taxtı vardı, onu «sərirşah» adlandırdılar; ərəb dilində bu «taxtın sahibi» deməkdir, «sərir» isə ərəb deyil fars sözüdür...» (*Hamza*, s. 57).

Gördüyümüz kimi, şirvanşah titullu ilk hakimlərin yerli və ya gəlmə olmalarına ərəb mənəbləri o qədər də aydınlıq gətirmir; lakin artıq Ənuşirvan hakimiyyətə gəldikdən sonra (yəni, VI əsrdən tez olmayaraq), bəzi yerli hakimlər öz ərazilərinin sahibliyini həvalə etməsi («...Buxx sahibini Buxxa, Zirihkəran sahibini Zirihkərana təyin etdi...») göstərir ki, ilk Sasani hökmdarlarından fərqli olaraq, Ənuşirvan burada heç də həmişə yeni inzibati struktur yaratmamış, bir sıra yerli hakimlərə titullar verməklə, onların vəzifələrini təsdiq etmiş, hakimiyyətlərini bir qədər də möhkəmləndirmişdi. Onların qoşunla, irsi torpaq sahəsi və irsi hakimiyyətlə təmin olunması isə statuslarının yüksəkliyinə dəlalət edir. Buna baxmayaraq, Albaniyanın Arşaqilər sülaləsindən olan hökmdarlarının hələ də hakimiyyətdə olduqları həmin dövrdə, Sasanilərin bu ölkədə «şirvanşah» titulu daşıyan nümayəndəsi olan şah, statusuna görə, gərək ki, alban hökmdarından (bu hökmdarın Sasanilərdən vassal asılıqda olmasına baxmayaraq) aşağı idi; hər halda mənəblərdə bu şahın fəaliyyəti haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin Sasanilərin siyasi-iqtisadi və xüsusilə ideoloji boyunduruğuna qarşı alban hökmdarı başda olmaqla genişlənən antisasani hərəkatı nəticəsində alban Arşaqilərinin hakimiyyətinə, əvvəlcə, 457 – 487-ci illərdə 30 illik fasilə verildikdə və nəhayət, 510-cu ildə bu sülalə tamamilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqda, başqa «şah»lar kimi şirvanşahın da statusu artır: o, Sasanilərin yerlərdəki canişinlərindən birinə – imperiyanın siyasətini həyata keçirən və onun hüduqlarını qoruyan mərzbanə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, V.Minorski, hətta Arşaqilərin hələ hakimiyyətdə olduqları illərdə də «Kürün sahilində» Şirvan, Layzan və digər yerlərin (o, «knyazlıq» yazır) solsahtil Albaniyasından ayrıldıqlarını və əslində, Sasani administrasiyası tərəfindən idarə olunduqlarını bildirir (*Минорский. История Ширвана*, s. 29). Bu dövrdə şimaldan gələn köçəri türk tayfalarının müttəmədi olaraq cənub istiqamətinə, o cümlədən Şirvan ərazisinə olan hücumlarını, Sasanilərin bu hücumlara qarşı ciddi fəaliyyətlərini nəzərə alsaq (*bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.28 – 32; Ашурбейли. Ширваншахи, s.61 – 62; Минорский. История Ширвана, s.29*), V.F.Minorskinin bu mülahizəsinin həqiqətə yaxın olduğunu ehtimal etmək olar. Onu da demək olar ki, şirvanşah titullu hakimlərin Albaniyanın şimal-şərq torpaqlarında möhkəmlənməsi alban hökmdarlarının həmin ərazilərdə olan nüfuzunun bəlkə də heç enməsinə səbəb olmuşdu.

Beləliklə, təqdim etdiyimiz ərəb müəllifləri «şirvanşah» titulunun mənşəyi məsələsinə birmənalı yanaşmamış, bununla da tədqiqatçıların müxtəlif ehtimallarla çıxış etməsinə meydan açmışlar; gördüyümüz kimi bu titulun 1) yer adı ilə, 2) şəxs adı ilə, 3) təsvirlə (şəkillə) bağlılığı irəli sürülmüş, lakin bunlardan heç biri elmdə qəti yer tuta bilməmişdir.

Bütün bu məlumatlarla tanış olan tədqiqatçılar (V.Minorski, S.Aşurbəyli və b.) mənəblə müəlliflərinin bəzi hallarda səhvə və ya dolaşıqlığa yol verdiklərini, əslində, ölkənin Şirvan, hökmdarının şirvanşah adlandırıldığını göstərmişlər (*Минорский. История Ширвана, s. 190; Ашурбейли. Ширваншахи, s. 44*). Mənəblərlə tanışlıq ərəb müəllifləri arasında ciddi alimlər kimi tanınan əl-Məs'udin və İbn Haqvəlin, görünür, məhz yazdıqları kimi fikirləşdiklərini, verdikləri məlumatın (hökmdarın adının Şirvan, ölkənin adının isə Şirvanşah olmasının) əldə edə bildikləri faktlara əsaslandığını, yəni şirvanşah titulunun, onların ehtimalına görə, «Şirvan» şəxsi adı ilə bağlılığını təsdiq edir.

Əl-Məs'udin özünün də qeyd etdiyi kimi, 943-cü ildə yazdığı məlumatın daha əvvəlki dövrdə – VI yüzilin ortalarında Ənuşirvanın həyata keçirdiyi inzibati siyasəti əks etdirdiyini nəzərə alsaq, bu məlumatdakı digər ziddiyyətli məqam – xronoloji dolaşıqlıq da aşkar görünür. Belə ki, Şirvanşahın torpaqlarının 943-cü ildə bir aylıq yol qədər uzandığını iddia edən müəllif bunun həmin hökmdarın Ənuşirvanın ona icazə vermədiyi yerləri də öz torpaqlarına qatması ilə izah edir. V.Minorski Şirvanşahların belə böyük əraziyə malik olması faktını şişirdilmiş hesab edir (*Минорский. История Ширвана, s. 190, qeyd 8*). A.Şıxsəidov isə bu faktın Şirvanın X əsrin ikinci yarısında, yəni, əl-Məs'udin əsəri yazılan dövrdə gücləndiyinə dəlalət etdiyini göstərir (*İstəxri, s. 68*). Hər halda, ərəb mənşəli Məzyədilər (Yəzidilər) sülaləsinə (861 – 1538) mənsub olan bu şirvanşahın Sasanilər

dövlətinin süqutundan az qala 300 il, Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyəindən isə, təqribən, 400 il sonrakı fəaliyyəti ilə əlaqədar Ənuşirvanın adının çəkilməsi, əlbəttə ki, anaxronizmdir. Bunu, islamın meydana gəlməsindən xeyli əvvəl hakimiyyətdə olan həmin Ənuşirvanın «islam torpaqları ilə həmsərhəd» yerlərdə «şah» titullu canişinlər yerləşdirməsi məlumatına da aid etmək olar. Belə ki, Ənuşirvanın dövründə nə «islam torpaqları», nə islamın özü yox idi.

Adları çəkilən ərəb müəlliflərinin məlumatlarındakı bu səpkidə olan ziddiyyətlərə baxmayaraq, onların «şirvanşah» titullu ilk Şirvan mülükləri haqqında yazdıqları, dövrün hadisələrinin müqayisəli təhlili üçün olduqca qiymətlidir və tarixi ədəbiyyatda özünün layiqli yerini tutmuşdur. Mənbələrdəki faktların dövrün reallıqları ilə müqayisəsi belə nəticəyə gətirir ki, hələ ilk Sasanilərin, daha doğrusu, Ərdəşirin deyil, onun oğlu Şapurun dövründən, tarixi Azərbaycan ərazisinin torpaqlarını öz işğal dairələrinə daxil edən şahənşah üsul-idarəsi imperiyanın yeni vilayətlərinə «şah» titullu hakimləri (mülükləri) göndərmişdi; Sasani hökmdarları üçün sosial baza yaratmış olan bu «şahlar» onların yerlərdəki istinadgahlarına çevrilmiş, şimaldan mütəmadi olaraq hücum edən müxtəlif tayfa və xalqların qarşısını müəyyən qədər ala bilmişdilər. Başqa şah titulları kimi «şirvanşah» titulu da zahiri effektə malik olsa da, onun daşıyıcıları, əslində, Sasanilərin vassal asılılığında saxladıqları bu ərazinin imperiya tərəfindən təyin olunmuş və VI əsrdən «mərzban» vəzifəsini daşıyan sərhəd qoruyucuları idilər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ilk şirvanşahlara titul və irsi hakimiyyətlə yanaşı, qoşun, vərəsəliklə keçən müəyyən qədər torpaq sahəsi də verilmişdi. III – VII əsrlərin əvvəlində təyin olunan bu şirvanşahların qoruduqları ərazi, əslində, o zaman Arşaqilərin idarə etdikləri Albaniyanın şimal-şərq torpaqları idi.

VI əsrdən başlayaraq öz şimal sərhədlərini möhkəmlətməkdə olan Sasanilərin yürütdüyü siyasət nəticəsində Albaniyadakı Arşaqilər sülaləsinin sonuncu hökmdarı III Vaçaqanın (487 – 510) hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə bütövlükdə ölkənin, o cümlədən onun mühüm bölgəsi olan Şirvanın tarixində yeni dövr başlanır: tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsində bu hadisədən sonrakı ən azı 120 il müddətində davam edən hakimiyyətsizlik şəraitində, bu dövrdə artıq vahid ərazini əhatə edən Şirvanın siyasi və sosial həyatı birbaşa Sasani şahlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Mənbələrdən görünür ki, bütün bu müddət ərzində, daha doğrusu, ərəblərin işğalınadək, Şirvanı, artıq deyildiyi kimi, Sasanilərə tabe «şirvanşah» titullu hakimlər idarə etmişlər.

Ərəb müəlliflərindən əl-Bəlazuri (*s. 517*), əl-Kufi (*s. 10*), əl-Yəqubi (*Tarix, c. II, s. 168*), İbn əl-Əsirin [*s. 14*] əsərlərində olan məlumat Şirvanı idarə edən həmin hakimlərin ərəb işğalları dövründə və ondan sonra tutduqları mövqeni açıqlamaq imkanı verir.

IX əsrin sonlarına yaxın bütün Xilafət ərazisində parçalanma prosesinin daha da genişlənməsi, tarixi Azərbaycan ərazisinin ayrı-ayrı hissələrində real hakimiyyəti ələ ala bilmiş Şirvanşahların, Dərbənd mülüklərinin və bəzi yerli feodalların mərkəzdən asılı olmayan siyasət yürütmələri və müstəqil dövlət yaratmaq cəhdləri Xilafətin Azərbaycan və əslində ancaq adı qalan ərəb Ərminiyyəsi vilayətlərinə yeni canişin təyin edilmiş Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sacı da mərkəzdən ayrılmağa sövq edir. Bununla belə, ilk vaxtlar, Xilafətin bölgədəki möhkəm dayağı olan Məhəmməd Afşin yerli hakimlərin çıxışlarını yatırmaqla özünün xəlifəyə olan sədaqətini nümayiş etdirirdi (*İbn əl-Əsir: B, s. 67*). Mənbələrdə Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacın ərəb *həmdanilər* nəslindən olan Marağa hakimi Abdullaha qarşı döyüşməsi, şəhəri mühasirə edərək, onu ələ keçirməsi və nəhayət, şəhərin hakimini qətlə yetirməsi haqqında məlumat verilir. Müqayisəli təhlil Marağada möhkəmlənməklə Azərbaycan vilayətinin idarəsini əlinə alan Məhəmmədin bundan sonra ərəb canişininin Bərdədəki sarayında bölgənin valisi vəzifəsini icra etməyə başladığını göstərir. Onun xadimi Vasif isə, İbn əl-Əsirin də təsdiq etdiyi kimi, 281 (894-895)-ci ildə ərəb əmiri, sonralar Naxçıvana da sahib olan Əbu Duləfilərdən Ömər ibn Əbdüləziz ibn Duləflə döyüşərək, onu

məğlubıyyətə uğradır. Bununla belə, xəlifə əl-Mutədid bu ərəb əmirinin və ondan əvvəl onun xələflərinin sahiblik etdiyi İsfahan, Nihavənd və Kərəcin hələ də həmin xanədanın ixtiyarında qaldığını təsdiq edir (*İbn əl-Əsir. B, s. 67*). Xəlifə, həmçinin, şimal bölgəsinin valisi təyin etdiyi Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacdan da onun nəzarəti altında olan yerlərdəki hakimlərin zor gücünə olsa da tabeliklərinin təminatını tələb edir.

Məhəmməd, 893-cü ildə, xəlifənin tapşırığı ilə Xilafətin rəqibi Bizansla ittifaqa girmək istəyən, bir qədər əvvəl (892-ci ildə) xəlifənin özü tərəfindən Ərminiyə məliki təsdiq edilən I Smbata (890-913) qarşı göndərilir (*Асогук. История, s. 110*). Bu yürüş zamanı böyük bir qoşunla ərəb əmirinin iqamətgahı olan Naxçıvanı keçərək, Dəbilə (Dvinə) hərəkət edən Məhəmməd erməni katolikosu Georqun da əsir alınması və ağır vergilərin qoyulması ilə nəticələnən hücumdan sonra yenidən özünün Bərdədəki sarayına qayıdır. Erməni katolikosu yalnız az sonra, hələ 887-ci ildə alban dövlətçiliyini bərpa edə bilmiş Qriqor Hammamın vasitəçiliyi və böyük miqdarda azadlıq pulu (*fidyə*) ödəməsi nəticəsində Məhəmməd tərəfindən azad edilir (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 199-200*). Ərəb canişininin bölgədə olan sonrakı fəaliyyəti də Xilafətin buradakı mövqeyinin möhkəmlənməsinə, xüsusilə yerli feodalların ərəblərin tabeliyindən çıxmaq cəhdlərinin aradan götürülməsinə doğru yönəldilmişdi (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 285-286; Бунияттов. Азербайджан, 1999, s. 234-236; Гевондян. Армения, s. 240-242; Асогук. История, s. 110; Kalankatuklu. Albaniya, s. 200*).

285/898-ci ildə xəlifə əl-Mutədid bu zaman artıq qüvvətlənərək ərəb üsul-idarəsinə tabe olmaq istəməyən Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacın faktiki olaraq hakimlik etdiyi Azərbaycan və Ərminiyə vilayətlərinə vali təyin olunmasını bir daha təsdiq edir. Məhəmmədin, 901-ci ildə, Bərdədə, bütün Azərbaycana bürüyən vəba xəstəliyindən vəfatından sonra, qardaşı Yusif ibn Əbu-s-Sac xəlifənin Azərbaycandakı canişini vəzifəsini tutur (*İbn əl-Əsir. B, s. 67*). Artıq 296/908-909-cı ildə yenidən getdikcə güclənən Xilafətin yeni başçısı əl-Muqtədir (908-932) Sacilərin qarşısını almağın qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, onlara qarşı yönəldilmiş siyasəti dəyişir və Yusifi Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyədəki valisi təyin edir. Yeni vali “hər il xəzinəyə 120 min dinar göndərməyə zəmanət verir” (*İbn əl-Əsir. B, s. 69*). Xilafətin Cənubi Qafqazdakı mövqeyini möhkəmlətməklə yanaşı, Yusif sözsüz ki, özünün buradakı hakimiyyətini qüvvətləndirmək və yerli hakimləri tabe etmək məqsədilə onun canişin təyin olunmasına etiraz edən Baqratilər nəslindən olan erməni məliki I Smbata qarşı çıxır. Böyük qoşunla Bərdə-Tiflis-Taşirdən keçərək, Smbatın Şırakdakı iqamətgahına hücum edən Yusif ermənilərin müqavimətinə baxmayaraq, Dəbilə yaxınlaşa bilir və burada onlarla qısa müddətli barışıq bağlayıb, Naxçıvan yolu ilə Marağaya qayıdır (*Асогук. История, s. 111; Бунияттов. Азербайджан, 1999, s. 236*).

Bir il sonra, Smbata qarşı hazırlanan yeni hücum ərəfəsində Yusifin ordusu onunla ittifaqa girən Vaspurakan vilayətinin hakimi Arsrunitlər nəslindən olan erməni knyazı Qaqikin qoşunu ilə bu dövrdə də mühüm hərbi düşərgə rolunu oynayan Naxçıvanda birləşir. Mənbələrdə (Asogik və b.) İveriya hakimi Atrnersehin və Smbatın öz qardaşı Şapuhun oğlu Aşotun da qoşunları ilə Sacilərə qoşulması haqqında məlumat vardır (*Асогук. История, s. 112*).

Bir neçə il müddətində davam edən bu qanlı mübarizə Cənubi Qafqazın, demək olar, bütün qərb və cənub-qərb bölgələrini əhatə edirdi. Yusifin düşərgə saldığı Araz sahilindən göndərilən qasidlər Sacilərin işğalına məruz qalmış ətraf yerlərin hakimlərinə tabeliyi qəbul

etmək və vergi ödəmək tələblərini çatdırırdılar. Yusifə qarşı müqavimətə cəhd göstərən Sünik hakimi məğlub edilərək, ondan aman istəməli olur (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 237*)*. İbn Havqəl Yusifə tabe olub vergi verənlər sırasında Sünikə aid qalaların birinin sahibinin (*sahibu Vayzur*) də adını çəkir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 354*).

Nəhayət, Sacilərin hücumlarının qarşısını ala bilməyən I Smbat təslim olduğunu bildirir. Asogik “əyanların arvadlarının xəzinə ilə birlikdə sığındığı qalanın ələ keçirilməsi və I Smbatın 915-ci ildə Dvində dar ağacından asılması ilə Yusifin qəti olaraq bu erməni knyazını tabe etməsi, öz müttəfiqi olan və artıq Xilafət xəzinəsinə deyil Sacilərə vergi ödəyən Baqratilərin son nümayəndəsi II Aşotun başına Yusif tərəfindən tac qoyulması haqqında məlumat verir (*Асогук. История, s. 112-113, 115*).

Tədqiqatlara əsasən, məhz bu illərdə (918-ci ildə) Yusif artıq çoxdan bəri Xilafətin şimal bölgəsində, o cümlədən tarixi Azərbaycan ərazisində, baş verən hadisələrdə iştirak edən Əbu Duləfilər xanədanı nümayəndəsini Qoğtənin (Ordubad və Culfa), eləcə də Naxçıvanın əmiri təyin edir (*Minorsky. Caucasian History, s. 121*)**. Hadisələrin sonrakı inkişafından – Yusifin və onun varislərinin (898-941), eləcə də onlardan sonra hakimiyyəti ələ almış Salarilər sülaləsi nümayəndələrinin (941-981) bölgədəki çox mürəkkəb fəaliyyətlərindən asılı olmayaraq, Naxçıvanın əmiri həmin vaxtlarda da Əbu Duləfilər nəslindən idi. Belə ki, X əsrin 80-ci illərində, yəni Yusifin təyinatından 64 il sonra, Naxçıvan ərazisində baş verən hadisələrdə biz Əbu Duləfin yenidən meydana çıxdığının şahidi oluruq. Mənbələrin məlumatından görünür ki, Azərbaycan, Arran və Ərminiyanın (əl-Ərmənin-Ermənistanın) “vahid hökmdar” tərəfindən idarə olunduğu Sacilər və Salarilər dövründə (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 324*) onların tabeliyində olan yerlərin böyük malikanələrə sahib zəngin xırda “hökmdarları” (məlikləri) hər il Azərbaycan hökmdarlarına (“*muluk Azərbaycan*”) müəyyən məbləğdə vergi ödəyirdi (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 348*). 344 (955/956)-cü ildə Azərbaycanda olmuş İbn Havqəl öz əsərində Azərbaycan hökmdarı (məliki) adlandırılan Sacilər və Salarilər sülalələri nümayəndələrinə vergi verən, yəni onlardan vassal asılılıqda olan Şirvanşahın, Curzan (Gürcüstan) hökmdarının, erməni Baqratilərin və Arsunilərin (əd-Dirani, əd-Dayrani) adları ilə yanaşı “Alban padşahlığını bərpa” etmiş Şəki, eləcə də Sünik (Vayzur) və Xaçın hakimlərinin, Əhər və Varzaqanın sahibləri olan, çox keçmədən Azərbaycanın cənub torpaqlarında müstəqil dövlət yarada bilən Rəvvadi əmirlərinin də adlarını sadalayır (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 354*). Ərəb müəllifi həmin feodalların Salarilər dövrü süzereni Mərzban İbn Məhəmmədi (941-957) də qeyd edir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 354*). Onun verdiyi bu məlumat 344 (955/56)-cü ilə, yəni Mərzban İbn Məhəmmədin hakimiyyətinin son dövrlərinə aid olsa da, digər tarixi mənbə (İbn əl-Əsir) bundan bir neçə il əvvəl, yəni 337(948/49)-ci ildə bu Salarilər hakiminin Rey hakimi ilə apardığı müharibədə əsir düşməsi, dörd il əsirlikdə qalması və həmin dövrdə Salarilərə tabe vilayətlərdə feodal hakimlərin müstəqillik əldə etmək cəhdləri

* Məlumat Katolikos İohannesin “Tarix” («*История Армении католикоса Иоаннеса Драсханакертского*». Издание Н.Эмина. СПб, 1861, s. 203-204») əsərindəndir.

**V.Minorski burada İ.Markvartın “*Sudarmenian*” əsərinə istinad edir. Lakin İ.Markvartın haqqında danışdığı və Yusif tərəfindən 918-ci ildə təyin edilən müsəlman əmiri Əbu Duləfilər xanədanına mənsub olsa da, o, X əsrin 80-ci illərində yenidən Qoğtən (Naxçıvan) əmiri kimi adı çəkilən Əbu Duləfin yalnız sələfi ola bilərdi (*bax: Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 62, 81-82*).

haqqında məlumat verir (*İbn əl-Əsir. Tarix, B, s. 82-83, 86-87; Minorsky. Caucasian History, s. 3; Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 190*). Bu feodal hakimlərdən Şəddadilər nəslinin başçısı Məhəmməd İbn Şəddad 951-ci ildə Salarilərin dövlətində yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək, onların tabeliyində olan Dəbil (Dvin) şəhərini ələ keçirir (*Minorsky. Caucasian History, s. 8-9*). Bu zaman əsirlikdə olan Mərzbanın oğlu İbrahim Salarilərin vassalı Vayzur hakiminin köməyi ilə Dəbilə qaytarılması cəhdləri boşa çıxır. Baqratilərdən olan III Aşot ibn Abbas (953-977) da vəziyyətdən istifadə edərək, Dəbili Şəddadi əmirindən almaq istəsə də, buna nail ola bilmir. Yalnız əsirlikdən qayıtdıqdan sonra Mərzban 343 (954/55)-cü ildə ağır döyüşlə Dəbili yenidən Salarilər dövləti tərkibinə qatır (*Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 190-192*). Lakin, artıq Mərzbanın oğlu İbrahim vaxtında (962-981), Salarilərin göstərdikləri bütün cəhdlərə baxmayaraq, bir çox vilayət və şəhərlər yenidən onların tabeliyindən çıxır. 971-ci ildə, müstəqilliyə can atan feodallardan Məhəmməd ibn Şəddadın oğlu Əbülhəsən Əli I Ləşkəri Salarilərin Gəncədəki valisini öldürərək şəhəri tutur (*Minorsky. Caucasian History, s. 15, ərəb mətni s. 81*). Erməni tarixçisi Vardanın məlumatına görə, az sonra Şəddadilər sülaləsinin bu nümayəndəsi Salarilərə məxsus Bərdə, Şəmkur və başqa yerləri, o cümlədən Ermənistanın bir hissəsini ələ keçirir (*Вардан. История, s. 15-16; Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 195*). Salari İbrahim Gəncəni qaytarmaq cəhdi baş tutmur (*Minorsky. Caucasian History, s. 15*). Əbülhəsən Əli I Ləşkəridən sonra 978-ci ildən Şəddadilər dövlətinə başçılıq edən qardaşı Mərzbanın (978-985) dövründə (372/982-ci ildə) onunla kiçik qardaşı Fəzl arasında yaranmış hakimiyyət çəkişmələrindən istifadə edən bəzi feodallar Şəddadilərin ələ keçirdikləri ərazilərin bir hissəsini qaytarmağa çalışırlar. Onlardan Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd (981-991) yenidən Bərdəni ələ keçirir və V.Minorskinin fikrincə, bəlkə də hakim sülaləyə mənsub Musa ibn Əlini özünün buradakı naibi təyin edir (*Минорский. История Ширвана, s. 156, qeyd 140*). Münəccimbaşının məlumatına görə, Şirvanşah Məhəmmədin 378/988-ci ildə əl-Bab (Dərbənd) hadisələri ilə əlaqədar yaralanmasından istifadə edərək, ona qarşı qiyam qaldıran və özünü müstəqil elan edən Musa, xütbəni Məhəmmədin deyil, öz adından oxutdurmağa başlayır (*yenə orada, s.51, § 13*).

375(985/86)-ci ildə Şəddadilər dövlətində baş verən hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində taxta sahib olan və Əbülhəsən Əli I Ləşkərinin müstəqil siyasətini davam etdirən I Fəzl ilk növbədə Şəddadilərin işğal edilmiş torpaqlarını, o cümlədən, Bərdə və Beyləqanı geri qaytarır (*Minorsky. Caucasian History, s. 17; Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 196*). Mənbədə bu şəhərlərin qaytarılma tarixi qeyd olunmasa da Şirvanşahlar və Şəddadilər dövlətlərində baş verən və yuxarıda xatırladığımız hadisələrdən görünür ki, bu hadisə 988-990-cı illər arasında baş vermişdir. I Fəzlin hakimiyyətə gəlməsi və tabeliyində olan əraziləri genişləndirmə fəaliyyəti Salarilərin Arazdan cənuba torpaqlarını ələ keçirmiş Rəvvadi əmirlərinin eyni fəaliyyəti ilə bir dövrə düşür. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hələ 343 (957/55)-cü ildə Salari İbrahim oğlu Əbulheycə Dəbil və onun ətraf torpaqlarının hakimi təyin edilmişdi. Hadisələrin gedişindən görünür ki, 25 ildən artıq bir müddətdə Salari əmirlərinin əlində qalmış son iqamətgahlardan olan bu yerlər yalnız Arranda möhkəmlənməyə çalışan Şəddadiləri deyil, ayrı-ayrı şəhər və vilayətlərin sahiblərini də cəlb edirdi. Tarixçi Asogikin məlumatından görünür ki, 982-ci ildə, yəni Şəddadilərin mövqeyinin hələ möhkəmlənmədiyi, Salarilərin isə demək olar bütün mülklərinin əllərindən çıxdığı bir dövrdə, müəllifin Qoğtən əmiri adlandırdığı Əbu

Duləf (erməni mətninin tərcüməsində Əbu Taleb və Əbu Təlub) axırıncı Saları hökmdarı Əbulheycənin (rus dilinə tərcümədə Abel Xadc) son iqamətgahı olan Dəbil şəhərinə hücum edərək onu və o cümlədən, Naxçıvanı ələ keçirə bilmiş, Əbulheycənin özünün ailəsi ilə ölkədən qaçmasına səbəb olmuşdu*. Vətən tarixşünaslığında ilk dəfə bu məsələləri işıqlandıran Azərbaycan tarixçisi, tarix elmləri doktoru M.X.Şərifli İran alimi Kəsrəvi Təbrizinin həmin mövzuda apardığı tədqiqatları da təhlil edərək**, əmir Əbu Duləfi müstəqil feodal dövləti kimi təqdim etdiyi “Naxçıvanşahlıq”ın banisi adlandırmış, “Naxçıvanşahlıq Salarilər dövlətinin son vaxtlarında əmələ gəlmiş və Rəvvadilər dövləti ilə yanaşı yaşamışdır” (*Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s.29*) fikrini irəli sürmüşdür. Mənbələrin və tarixi ədəbiyyatın araşdırılması, dövrün mövcud feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətlərinin müqayisəli tədqiqi (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s.65-75*) sonralar başqa tədqiqatlarda da (*Məmmədov R. Naxçıvan, s. 69-70; Мамедова Ф. Полит. история, s. 114; Piriyev. Naxçıvan, s.6-7*) təkrar edilən “Naxçıvanşah” və “Naxçıvanşahlıq” məsələlərinə bir daha nəzər salmağı, “Naxçıvanşah” adlandırılan Naxçıvan hakiminin müstəqil dövlət başçısı yaxud Rəvvadi və ya Şəddadi dövlətləri tərkibində olan feodal mülk-əmirlik sahibi olduğunu aydınlaşdırmağı vacib edir (*bax daha ətraflı: Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 67-80*).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, X əsrin son rübündən başlayaraq tarixi Azərbaycan ərazisi, əsasən üç sülalə-qədim Şirvan torpağında ərəblərdən əvvəlki *şirvanşah* titulu və dövlətini bərpa etmiş Məzyədilər (Yəzidilər), əvvəl Sacilərə, sonra isə Salarilərə məxsus Azərbaycan ərazisinin bir hissəsində - Arranda dövlət yaradaraq, antik Albaniyaya məxsus *arranşah* titulu daşıyan Şəddadilər və Araz çayından cənubda olan torpaqlarda *azərbaycanşah* titulu bərpa edən və onu daşıyan Rəvvadilər tərəfindən idarə olunurdu. Tarixən məlumdur ki, *şirvanşah* və *azərbaycanşah* titulları hələ ilk Sasani hökmdarları dövründə imperiyanın tərkibinə daxil edilən ölkələrdən olan Azərbaycan (cənub) və Şirvanın Sasani canişinlərinə – şahlarına verilmişdi (*Ибн Хордадбех. Книга о нymeй, s. 61, 160-161*); *arranşah* (*aranşahiq*) titulu isə antik Albaniyanın Arşaqilərədək (b.e. I əsrinədək) hakimiyyətdə olan hökmdar sülaləsi daşıyırdı. Yerli hökmdarlara məxsus bu titulları qəbul edən yeni sülalə nümayəndələrinin bu yolla qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etmələri onları həmin hökmdarların və onların dövlətlərinin (Arran – Albaniya, Azərbaycan, Şirvan) varisi edir, mənşəcə yerli olmayan bu sülalələrin sahib olduqları ərazilərə olan hüquqlarını görünür, qanuniləşdirmək məqsədini güdürdü.

Xilafətin zəifləyərək parçalandığı, yaranmaqda olan feodal dövlətlərinin isə ərazi üstə biri digəri ilə çəkişdiyi bu gərgin dövrdə regionda yerləşən onlarla feodal mülkün sahibi tabeliyində olan torpaqları demək olar müstəqil idarə edir və ya hər hansı bir münasibətdən asılı olaraq müstəqil olmağa cəhd göstərirdi.

Mənbələrin araşdırılmasından doğan nəticələrdən görünür ki, bu dövrdə cərəyan edən hadisələri mürəkkəbləşdirən əsas amil regiondakı iri və xırda dövlətlərin, o cümlədən, onların

* Asogikin məlumatına görə (*История, s.131*) bu məğlubiyyətdən sonra sərgərdan düşmüş Saları Əbulheycə kömək üçün müraciət etdiyi Bizans imperatorundan mənfə cavab aldıqdan sonra, ölkəsinə qayıtdığı zaman xidmətçisi tərəfindən öldürülmüşdü: *Şərifli. Feodal dövlətləri s. 182; Naxçıvanşahlıq, s.29*.

** Kəsrəvi Təbrizinin bu əsəri (“Şəhriyarani qomnam”) Tehranda 1928-30-cu illərdə, fars dilində çap edilmişdir.

tabeliyində olan, lakin müstəqilliyə can atan feodal mülk sahiblərinin qarşılıqlı münasibətləri idi. Bu dövlətlərin hər biri kiçik bir imkanı da əldən vermədən biri digərinin hesabına ərazilərini genişləndirməyə, öz qüdrətlərini nümayiş edirməyə çalışırdı. 375(985/86)-ci ildə qardaşı Mərzbanı aradan götürməklə hakimiyəti ələ keçirmiş Şəddadi hökmdarı I Fəzl ibn Məhəmməd özünün demək olar bütün qonşuları ilə müharibələr etmiş, Vardanın dili ilə desək, “onlara rahatlıq verməmişdi” (*Вардан. История, s. 126*). Fəzlin bu dövrdə (yəni X əsrin son illərində) Arranda müstəqil hakimlik etməyə çalışan feodal mülklərini – Xaçını, Gorusu, Tovuş-Sevordiki, Süniki, o cümlədən, Naxçıvanı Şəddadilər dövlətinin tərkibinə qatması, Dvini tutması, bir neçə vilayəti tabe edərək, ildə 3000 dinar vergi verməyə məcbur etməsi *arranşahların* regiondakı öncül mövqeyini təsdiqləyir (*Вардан. История, s. 126; Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s. 196-197*).

XI əsrin əvvəllərində də I Fəzlin qonşu torpaqlar hesabına ölkəsini genişləndirmək siyasəti davam edir; bu isə Şəddadilərə qarşı bəzi yerli feodallarla birləşmiş erməni-gürcü koalisiyasının yaranmasına səbəb olur. Ərəb və gürcü mənbələrinin bu münaqişələrin nəticələri haqqında ziddiyyətli və qərəzli məlumatlarına baxmayaraq, Fəzlin uzun müddətli hökmranlığı dövründə (985-1031) yürütdüyü xarici siyasət Şəddadilər dövlətinin müstəqilliyinin, onun güc və qüdrətinin göstəricisi idi (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 344*). XII əsrin lap əvvəlində (500/1106-1107). Dərbənddə ərəb dilində tərtib edilmiş anonim əlyazmada Şəddadilərə (müəllif ilk Şəddadiləri 340/951-ci ilə aid edir) məxsus Arran ərazisi haqqında məlumat verən yerli müəllif ölkənin əsas iqamətgah şəhərlərindən (“*min qəvaidihə*”) Nəşavə-Nakcuvanın (Naxçıvanın), Bab əl-Əbvabın (Dərbəndin) və Gəncənin adlarını çəkir (*Minorsky. Caucasian History, s. 6, əlavə s. 1-2*).

Azərbaycana oğuz-səlcuq yürüşləri və onların siyasi duruma təsiri – Tədqiq edilən dövrün mürəkkəbliyi regiondaxili münaqişələrdən başqa Orta Asiyadan gələrək Azərbaycanın cənub vilayətlərinə, oradan isə Arrana basqınlar törədən oğuzların fəaliyyəti ilə daha da artır. 1018-1021-ci illərdə Araz çayını adlayan oğuzlar Rəvvadilərin tabeliyində olan cənub istiqamətlərindən Arran torpaqlarına soxularaq, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərinə hücum edirlər (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 350*). Mənbələrdə Naxçıvanın bu zamanki hakiminin adı çəkilməsə də onun Duləfilərdən olması şübhəsizdir.

Bu dövrdə Bizansın da etdiyi hücumlar, nəhayət, 1021-ci ildə Arsunilər sülaləsinin idarə etdiyi Vaspurakanın, daha sonra isə digər torpaqların Bizansın tabeliyinə keçməsinə gətirib çıxarır (*Ластиверци. Повествование, s. 22-25; История арм. народа, s. 127*); Şəddadi hökmdarı I Fəzl tərəfindən üzərinə qoyulmuş vergisinin məbləği artırılmış Dvin şəhəri məhz bu illərdə (1022-1049) Fəzlin oğlu Əbuləsvar Şavur tərəfindən idarə olunurdu (*Ластиверци. Повествование, s. 158; Minorsky. Caucasian History, s. 50; Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 209*). Maraqlıdır ki, elə bu illərdə, gürcü-Şəddadi münasibətlərinin gərginliyi də Fəzlin Rəvvadilərin əlində olan Arazdan cənuba Azərbaycan torpaqlarına hücumunun qarşısını ala bilmədi. Anonim Dərbənd əlyazmasındakı məlumata görə, Fəzl 418(1027/28)-ci ildə Araz çayı üzərində, mənbədə “*əsəri azim*” (yəni “*əzəmətli abidə*”) adlandırılan, sözsüz ki, ilk növbədə, əsasən, hərbi məqsəd güdən bir körpü tikdirmişdi (*Minorsky. Caucasian History, s. 17, ərəb mətni s. 14*). Bu məlumat, əlbəttə, *arranşah* titullu Şəddadi əmirlərinə məxsus torpaqların Arazacan, yəni Arranın cənub hüdudlarından davam etdiyini, bir çox feodal

mülk sahiblərinin, o cümlədən, Naxçıvan Duləfilərinin də onların tabeliyində olduğunu təsdiq edir. Əsədi Tusinin Əbu Duləfi həmçinin “*arranşah*” adlandırması da (*Бермелъс. Перс.-мадж. лум., s. 250*) onun nüfuzunun yüksək olması ilə bərabər mülklərinin Şəddadilərə tabe ərazidə yerləşməsinə də dəlalət edir (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 69*). Həmdullah Qəzviniyə istinad edən M.Şərifli I Fəzlin məhz bu dövrdə Arazdan cənubda, Qaracadağ nahiyəsində, təqribən, əllyədək kəndi əhatə edən “Cilan-Fəzlun” adlanan yerə sahib olduğunu göstərir (*Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 201*).

İbn əl-Əsirin məlumatına görə, 1029-cu ildə Azərbaycana gələrək, Rəvvadi hökmdarı Vahsudanın icazəsi ilə ölkədə məskən salan oğuzlar, çox çəkmədən barışıq pozaraq Marağa, Urmiya və başqa şəhərlərə hücum edib, qarət və talana başlayırlar (*İbn əl-Əsir. B, s. 93-94*). Qətran Təbrizi yaradıcılığının ilk tədqiqatçılarından olan Y.E.Bertels Qətranın Gəncədə və Naxçıvanda 1029-1039-cu illər arasında yaşayıb-yaratdığını qeyd edir (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 17*). Bu isə tarix etibarlı ilə oğuzların haqqında danışdığımız hücumları vaxtına düşür. Görünür, elə bu dövrdə Qətran Təbrizi “Naxçıvan qalasında düşməyə qələbə çaldığı zaman” Əbu Duləfi (Əbu Dələfi) mədh edir (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 51*).

Qətranın qəsidələrində Əbu Duləfin “Şahi Naxçıvan” (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 127*), “Şah Əbudələf” (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 84*), “ədalətli şahənşah”, “bəndəpərvərpadşah məlik Əbudələf” (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 121*) titulları ilə mədh edilməsinə, eləcə də Naxçıvanda Əbu Duləfin sarayında olmuş şair Əsədi Tusinin özünün “Gərşasb-namə” əsərində onu “ölkələr hakimi” (*Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s. 31*) və başqa yuxarıda sadaladığımız titullarla adlandırmasına baxmayaraq, Əbu Duləf yalnız Naxçıvanın hakimi-əmiri olmuşdur (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 74-75*). Rəvvadilərlə Şəddadilər arasında baş verən ərazi çəkişmələrinin davam etdiyi bu dövrdə Fəzlin, artıq qeyd etdiyimiz kimi, tabeliyində olan torpaqlarının Arranın cənub hüdudlarınadək davam etməsi, Dəbil-Dvin şəhərinin bu sülalənin əmirliyi olması Naxçıvan əmirliyinin də bu illərdə Araz sahili başqa yerlər kimi Şəddadilər dövlətindən asılılığını təsdiq edir (daha ətraflı bax: *Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 57-106*).

1033/34-cü ildə Şəddadilər dövlətində hakimiyyəti ələ almış, dövrün mənbələrində ziddiyyətli xarakterizə edilən Əbulhəsən II Ləşkəri qonşu hakimlər, o cümlədən Rəvvadi hökmdarı əmir Vahsudanla dostluq əlaqəsi yaratmışdı. Onun haqqında mənfə təəssürat yaradan Münəccimbaşından fərqli olaraq (*Minorsky. Caucasian History, s. 17-18*), Gəncə sarayında bir müddət yaşamış Qətran Təbrizi II Ləşkəriyə 10-dan artıq qəsidə həsr etmiş (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 338*), onu “Şəddadilərin tərifi hökmdarı, dövlətin başını ucaldan” (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 351*), “Şəddadilərin mövqeyini göylərə qaldırmış” (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 19*) bir şəxs kimi təqdim etmişdir. Rəvvadilərlə Şəddadilər arasında məhz bu hökmdarların dövründə əldə edilmiş dostluq və ittifaq (*Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 203*) sözsüz ki, Duləfilərin hakimlik etdikləri Naxçıvanda da, müvəqqəti olsa da, əmin-amanlığın bərpası üçün şərait yaratmışdı. Qətranın mədhiyyəsində verilmiş “Sənin üçün Syuni (yəni, Sünik, *N.V.*) nemətli olacaqdır, Şirvan ölkəsi sənin üçün Arran kimi bir ölkə olacaqdır” (*Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 203 qeyd 82*) sözləri Sünikin, o cümlədən Naxçıvanın və II Ləşkərinin ana yurdu Şirvanın bu və ya digər dərəcədə Şəddadilərdən asılılığını göstərir. “Turanın hökmdarı, bütün İranın şahı sənsən, ey ağılca qoca olan gənc padşah” (*Qətran Təbrizi. Divan, s. 352*) deməklə, Qətran Şəddadi hökmdarını hətta Rəvvadilərdən də üstün edir. Onu da qeyd edək ki, Qətran Təbrizi

və Əsədi Tusinin Şəddadi hökmdarı II Ləşkərini “Turan hökmdarı” və ya “bütün İranın şahı”, Əbu Duləfi “Naxçıvanşah”, “Arranşah” və ya “Şahi Ərmən” və s. adlandırmaları “təsadüfi deyil və XI-XII əsrlər dövrü poeziyası və nəsrində buna bir çox paralellər (“şahi Şamaxı”, “şahi Gəncə” və b.) də tapmaq mümkündür” (*Hüseynov R. Məhsəti, s. 22*). Bu dövrdə bölgənin ayrı-ayrı şəhərləri və vilayətlərini (Ərdəbil, Beyləqan, Bərdə, Dvin, Ani, Tiflis, Dərbənd və b.) demək olar müstəqil idarə edən hakimlər öz süzerenlərinə müəyyən edilmiş miqdarda vergilər verir, dövriyyədə onların pullarını işlədir, cümə xütbələrində əvvəl həmin hökmdarların adlarını çəkirdilər. Bəzən xütbələrdə bu və ya başqa hadisədən istifadə edilərək, həmin hökmdarların adları yad edilmirdisə, bu müvəqqəti hal daşıyır, şəhəri və ya vilayəti idarə edən hakimə dövlət başçısı, həmin əraziyə isə dövlət statusu qazandırmırdı; məsələn, hələ Sacilər və Salarilər dövrlərində Rəvvadi nəslinə mənsub əmirlərin idarə etdikləri Əhər, Varzaqan, Təbriz və başqa şəhərlər, Şəddadilərin dövründə Şavur və başqaları tərəfindən idarə edilən Dvin şəhəri, eləcə də Duləfilərin idarə etdikləri Naxçıvan feodal əmirlərin-hakimlərin idarə etdikləri şəhər və ya vilayətlər idi. Başqa sülalələrlə, o cümlədən artıq yerləşilənmiş ərəb mənşəli Rəvvadilərlə qohumluq əlaqələri olan, özlərinin də soy kökləri ərəblərə gedib çıxan Duləfilərin idarə etdiyi Naxçıvan da bu dövrdə Şəddadilər dövlətinin tərkibində bir əmirlik idi (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 77-78*).

Artıq II Ləşkərinin hakimiyyətinin son illərində - 1046/47-ci ildə, Azərbaycanın və qonşu ölkələrin bir çox dağlıq yerlərini ələ keçirmiş səlcuq əmiri Qutulmuş ibn İsrail dövlətin başçısı Sultan Toğrulun əmri ilə Şəddadilərə qarşı uğursuz əməliyyatlar keçirir (*Большаков. Средневековый город, s. 69; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998 s. 345*).

Səlcuqilərin Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətlərinə qarşı daha ciddi addımları isə bir neçə il sonraya – 1054-55-ci ildə Sultan Toğrulun Azərbaycana yürüşü zamanına aiddir: digər feodal dövlətlərinin başçıları kimi həm Rəvvadi Vahsudan, həm də Şəddadi Şavur səlcuq sultanının hakimiyyətini qəbul edib, onun adını xütbələrdə çəkməyə, vergi ödəməyə başlayırlar. Şəddadilər hətta Səlcuqilərin müttəfiqinə, onların bölgədə yürütdükləri siyasətin aparıcılarına çevrilir (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 346; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 78*). Aristakes Lastiversinin məlumatına görə, erməni tarixi ilə 504-cü ildə (1055/56) Ermənistanı səlcuq sultanı Toğrulun adı ilə “erməni hökmdarı Aşotun kürəkəni, Dvin və Qandzakın (Gəncənin, *N.V.*) sahibi Apusuarın (Əbuləsvar Şavurun, *N.V.*)” döyüşçülərindən ibarət qoşun daxil olmuşdur (*Ластиверци. Повествование, s. 105*)^{*}. Mənbələrdə bu dövrə aid hadisələrlə bağlı Duləfilərin adı çəkilməsə də, cənub istiqamətindən hücum keçən səlcuq qoşunlarının Naxçıvandan yan keçməsi mümkün deyildi (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 78*).

1063-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş ikinci səlcuq sultanı Alp Arslan (1063-1072) Azərbaycandakı feodal mülklərin Səlcuqilərin vassalı olan sahibləri üzərində təsir gücünü artırmaq üçün Cənubi Qafqaza yürüş etdi (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 353-354*). İbn əl-Əsir bu yürüşün 456-cı ilin rəbi əl-əvvəl ayının ilk günlərində (1064-cü ilin fevralında) baş verdiyini, sultan qoşununun Reydən Mərəndə, oradan da “ölkənin dərələri və sərt dağları ilə Naxçıvana” gəldiyini bildirir. Sultan burada “Araz çayını keçmək üçün gəmilər hazırlamağı əmr edir”. Yəni həmin müəllifin məlumatına görə, Naxçıvanda olarkən

^{*}Əbuləsvar Şavurun Baqratilərdən olan Aşotun qızı ilə izdivacından Aşot və Fəzl adlı iki oğlu olmuşdu.

“sultanın ətrafında saysız-hesabsız hökmdar və əsgər toplandı”. Qoşun və gəmi hazırlığı tamamlanan kimi sultan “gürcülərin ölkəsinə yola düşdü” (*İbn əl-Əsir. B, s. 98*). Bundan sonra səlcuqlar “müsəlmanların sərhədyanı dayağı” olan iki qalanı (Sürmərinə və Qarabağı) tutur və “əsgərlərlə, sursatla, pulla və silahla təmin edib, Naxçıvan əmirinin sərəncamına verirlər” (*İbn əl-Əsir. B, s. 99; Ластиверпу. Повествование, s. 171, ф.с. 25, qeyd 2*). Bu məlumatda Naxçıvan əmirinin adı çəkilməsə də M.Şəriflinin fikrincə, o, Əbu Duləf deyil; belə ki, sultan Alp Arslan Naxçıvanşahlığı ləğv edərək, səlcuq dövlətinə tabe etmiş, Naxçıvana öz əmirini təyin etmişdi (*Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s. 32*). Belə çıxır ki, İbn əl-Əsirin haqqında danışdığı Naxçıvan əmiri artıq Duləfilərdən deyil, səlcuqlardan olmuşdur. Lakin, məlumdur ki, “Gərşasb-namə” əsərini Əbu Duləfə həsr etmiş şair Tusi Əli Əsədi 458 (1065/66)-ci ildə Naxçıvanda onun sarayında olmuş, Əbu Duləf haqqında yazdığı dastanı adı çəkilən əsərinə salmışdı (*Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s. 31*). Burada bir qədər dolaşlıq yaranır: əgər Alp Arslanın Naxçıvanı tutması və onun yerli hakimini səlcuq əmiri ilə əvəz etməsi faktı h. 456(1054)-cü ildə baş vermişdisə, bundan iki il sonra – h. 458 (1065/66)-ci ildə Naxçıvanda Əbu Duləfin sarayında olmuş Tusi Əli Əsədi artıq “Naxçıvanşah Əbu Duləfi” əmir vəzifəsində görə bilməzdi. Görünür, Kəsrəvi Təbrizinin araşdırmalarını dəstəkləyən M.Şərifli məhz buna görə sultan Alp Arslanın Naxçıvanşahlığı ləğv edərək, Naxçıvana əmir təyin etməsi hadisəsini Əsədinin Naxçıvanda olduğu 458-ci ildən “az sonra” baş verdiyini qeyd edir (*Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s. 32*). Bu isə tarixi həqiqəti təhrif edir; belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, sultan Naxçıvanda h. 456-cı ildə olmuşdu. Əgər Əsədinin Əbu Duləfi Naxçıvanda öz sarayında görməsi realdırsa, onda onun bu dəfə səlcuq əmiri kimi Naxçıvanı hələ bir müddət də, bəlkə də Şəddadilər dövləti süqut edənədək, idarə etdiyini güman etmək olar. Bu tarixdən sonra mənbələrdə bir daha *naxçıvanşah* Əbu Duləf adına rast gəlinmir. Az sonra isə *azərbaycanşah* və *arranşahların* yerlərini də səlcuq əmirləri tuturlar.

XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərində bölgədə siyasi durum – Alp Arslandan sonra hakimiyyətə gəlmiş sultan Məlikşahın dövründə (1072-1092) şimalı-cənublu, demək olar bütün Azərbaycan torpaqlarının da daxil edildiyi Səlcuq-Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı. Bu vilayətlər sultanın təyin etdiyi səlcuq əmirləri tərəfindən idarə edilməyə başlandı. Yalnız şirvanşah Fəribürzün siyasi çevikliyi Səlcuqilərdən vassal asılılıqda olan Şirvanın dövlətçiliyini saxlaya bildi. Şəddadilərin Gəncədəki hakimiyyətinə son qoyulduqdan (1075) sonra, Alp Arslanın, sonra isə onun oğlu Məlikşahın məşhur sərkərdələrindən olan, Cənubi Qafqazın işğalında xüsusi fəaliyyət göstərən əmir Savtəkin Arranı, o cümlədən iqtə kimi ona verilmiş əl-Babı (Dərbəndi) tabelikdə və nəzarətdə saxlamaq üçün Gəncədə qərarlaşdı və bu şəhəri əsas bazaya çevirdi.

Dövrün mənbələri sultan Məlikşahın və onun vəziri və atabəyi Nizamülmülkün hakimiyyətdə olduqları illəri “səlcuq sülələsinin baharı” kimi xarakterizə edirlər. Sədrəddin əl-Hüseyni Məlikşahı “səlcuq hökmdarları boyunbağısının ən iri mirvarisi (*vasitatu-aqd*)” adlandırır (*Xusayni. Axbar, s. 63*). Tədqiqatçılar bunu, bir qədər idealizə edilmiş qiymət hesab etsələr də, belə qənaəti “vahid geniş imperiya çərçivəsində ictimai və mədəni həyatın sonrakı inkişafının obyektiv prosesləri” ilə izah edirlər (*Агаджанов. Сельджукиды, s. 91*). Bu böyük imperiyanın mərkəzləşdirilmiş idarə sistemini asanlaşdırmaq, oğuz qəbilə başçılarının separatizminə son qoymaq məqsədilə tarixi Azərbaycan ərazisində də,

xüsusilə, Nizamülmülkün təşəbbüsü ilə həyata keçirilən iqta sistemi tətbiq edildi. Məlikşah öz qohumlarına, vassallarına, sərkərdələrinə və başqalarına iqta payı verməyə başladı. Azərbaycanı, Arranı, o cümlədən, hələ Alp Arslan dövründən səlcuq əmirlərinin strateji mövqe kimi Gəncə qədər əhəmiyyətli hesab etdikləri Naxçıvanı da Məlikşah öz əmisi Yaqutinin oğlu İsmayıl verdi. Mənbələrdəki məlumatdan İsmayıl ibn Yaqutinin Məlikşahın vəfatından sonra da bir müddət bu bölgədə valilik etdiyi görünür (*Xycaynu. Axbar, s. 206-207*). Lakin sultanlıq taxtı üstündə Məlikşahın anaayrı oğlanları Borküyarıq (anası - İsmayılın bacısı Zübeydə xatun) və Mahmud (anası Tərkən xatun) arasında gedən qanlı mübarizədə İsmayıl öz bacısı oğlu Borküyarığa qarşı çıxdığı üçün sonuncunun əmri ilə edam edilir (1093-cü ildə) (*Xycaynu. Axbar, s. 206*). Yerli mənbədə İsmayıl İbn Yaqutinin bölgədə abadlığa, əmin-amanlığın yaradılmasına böyük əhəmiyyət verməsi haqqında məlumat vardır (*Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 181-182*).

Məlikşahın oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin davam etdiyi bu dövrdə İsmayıl ibn Yaqutinin Gəncədə qalan oğlu məlik Mavdud atasının bölgədəki fəaliyyətini davam etdirirdi. Sədrəddin əl-Hüseyni onu “Arranın sahibi” adlandırır (*Xycaynu. Axbar, s. 80, ərəb mətni: v. 44b;*)*. Onun bacısının əri-sultan Borküyarığın qardaşı Məhəmməd Tapar da bu vaxt Gəncədə idi. Sülalədaxili mübarizə qardaşların başçılıq etdikləri qoşunların bir neçə dəfə döyüş meydanında üzləşməsinə səbəb olur; gah bu, gah da digər tərəfin üstünlüyü ilə keçən bu döyüşlərdə Məhəmmədin doğma qardaşı sultan Səncər də Borküyarığa qarşı çıxış edirdi (*Xycaynu. Axbar, s. 79, 80; İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 191-198***). Uzun sürən bu qanlı çəkişmələrdən biri 1101-ci ilin aprelində, Həmədan yaxınlığında Borküyarığın qoşununun qələbəsi ilə nəticələnsə də sultan Səncərin işə qarışması, Məhəmməd Taparla birlikdə xəlifə əl-Mustəhzirin (1094-1118) hüzuruna Bağdada getməsi, xəlifənin vasitəçiliyi ilə Məhəmməd Taparın adına Xilafətin paytaxtında xütbə oxunması qardaşlar arasında mübarizənin davam etməsinə səbəb olur (*Xycaynu. Axbar, s. 79-80; İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 148 və b.*). Bir neçə ay keçmiş, həmin ilin sonunda, Həmədan yaxınlığında yenidən üz-üzə gələn qardaşlar bu dəfə döyüşə girmədən sülh bağlayırlar: Borküyarıq sultanlığında qalır, Məhəmməd Tapar isə varis elan olunur. Ətraf vilayətlər, o cümlədən, Naxçıvanla birlikdə Gəncə (Arran), Azərbaycan, Diyarbək, əl-Cəzirə və Mosul rəsmi olaraq onun tabeliyinə keçir (*İbn əl-Əsir. Tarix, c. VIII, s. 207*). Mənbələrdəki məlumatın təhlili hadisələrin gedişindən asılı olmayaraq məlik Mavdud ibn İsmayılın Arranda, səlcuq üsul-idarəsinə başçılıq etdiyini təsdiqləyir (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 89*).

Lakin barışıq uzun sürmür. Sultanlıq iddiasından əl çəkməyən Məhəmmədin qoşunu ilə sultan qoşunu arasında 1102-ci ilin martında Rey yaxınlığında yeni döyüş baş verir. Bu dəfəki məğlubiyyətdən sonra zorla mühasirədən çıxarılan Məhəmməd hələ də Gəncədə olan, atasının intiqamını sultan Borküyarıqdan almaq istəyən məlik Mavdud ibn İsmayılın təkidi

* R.Məmmədov (*Naxçıvan, s. 72*), “bəzi müəlliflərə” istinad edərək, XII əsrin əvvəllərində Naxçıvanda canişinlik edən “Yıxarmış adlı bir feodal”ın adını çəkir. Heç bir mənbədə belə bir ada rast gəlməsək də, onu “Yaquti” adının təhrif edilmiş şəkli güman etmək olar.

** Onu da qeyd etmək lazımdır ki, səlcuq taxtı uğrunda gedən mübarizədə təkcə Məlikşahın oğlanları deyil, onların əmiləri də iştirak edirdilər (*Xycaynu. Axbar, s. 78, 80; İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, s. 103, 105*).

ilə Arrana yola düşür. Lakin məlik Mavdudun ov zamanı təsadüfən həlak olması Gəncəyə gələn Məhəmməd Taparı Arranda qalıb, burada möhkəmlənməyə vadar edir (*Xuscayni. Axbar, s. 80*). “Arran qoşunlarının hesabına” ordusunun qüvvəsini artıran Məhəmməd Tapar sultanla mübarizəni davam etdirmək qərarına gəlir. Sədrəddin əl-Hüseyninin məlumatına görə, hər iki qoşun 1103-cü ilin martında Dvin (Dəbil) yaxınlığında üzleşir (*Xuscayni. Axbar, s. 80*). İbn əl-Əsir isə sayca beşinci olan bu döyüşün Azərbaycanda, Xoy şəhərinin qapıları yanında baş verdiyini bildirir (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 217*). Bu dəfəki vuruşmada da məğlub edilmiş Məhəmməd, əvvəlcə Ərcişə, sonra Şəddadilərə məxsus Aniyə, sonra isə Təbrizə çəkilir (*Xuscayni. Axbar, s. 80, 210*).

Böyük Səlcuq imperiyasının xeyli zəifləməsinə və son nəticə olaraq parçalanmasına gətirib çıxaran sülalədaxili qanlı mübarizə 1104-cü ildə sultan Börküyarıqla Məhəmməd Tapar arasında bağlanan yeni barışıqla bir qədər səngiyir. Paytaxt Reydə qalan Börküyarığın adına “əl-Cibəldə, Təbərstanda, Xuzistanda, Qarsda, Diyarbəkrdə, əl-Cəzirədə, Məkkədə və Mədinədə, Azərbaycanda qalan sultan Məhəmmədin adına Arranda, Ərminiyyədə, İsfahanda, Tikritdən başqa bütün İraqda, Sultan Səncərin adına Curcandan başlanıb Məvaraənnəhrə qədər xütbələr oxunur” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 220*). Lakin əldə edilən barışıq çox çəkmədən yenidən pozulur. İbn əl-Əsir yazırdı: “Bunlar arasındakı müharibələr uzandı və hər yeri fithə-fəsad bürüdü, var-dövlətlər talan olundu, qanlar axıdıldı, şəhərlər xarabaya döndərilib, kəndlər yandırıldı” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 220*).

Barışıq ilinin son günlərində 12 ildən artıq hakimiyyətdə qalan 25 yaşlı sultan Börküyarıq vəfat edir. Onun vəsiyyətinə görə hakimiyyət varis təyin etdiyi oğlu II Məlikşaha keçir. Lakin Səlcuq dövlətinin yeni başçısı sultanlıq taxtını saxlaya bilmir və əmisi Məhəmməd Taparın itaətinə keçir (*Xuscayni. Axbar, s. 81*). Bu vaxtdək yalnız imperiyanın bir hissəsinə, o cümlədən, Azərbaycana sahib olan Məhəmməd Tapar bütün Səlcuq imperiyasının sultanı elan edilir.

Hakimiyyətdə olduğu dövrdə (1105-1118) o vaxtdək “müstəqil hərəkətə alışımsız səlcuq vali və komandanlarının nüfuzunu qıraraq, imperatorluğun birliyini qurmaq” üçün böyük fəaliyyət göstərən Məhəmməd Taparın ölümü ilə sultanlıq taxt-tacı üstündə mübarizə yenidən qızıxdı (*Xuscayni. Axbar; s. 81-83; Ağadжанов. Сельджукиды, s. 294*). O, öz böyük oğlu 14 yaşlı Mahmudu varis təyin etsə də, nə Mahmudun özü, nə də bütün hakimiyyəti boyu onunla çəkişən qardaşları, mövcud vəziyyətdən sui-istifadə edən əmiləri Səncərin qarşısında dura bilmədilər. 1119-cu ilin avqustunda Save yaxınlığında (Reylə Həmədan arasında) baş verən döyüşlə Mahmudun ordusunun basılması o vaxtdək yalnız Xorasanda məlik olan Səncəri “əs-sultan əl-muəzzəm” (*böyük-əzəmətli sultan*) titulu ilə bütün Səlcuq imperiyasının hökmdarı etdi (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 286-288; Буниятов. Атабеки, s. 18*). Elə həmin vaxt Mahmuda qarşı hakimiyyət iddiası ilə çıxış edən qardaşı Məsud iqta hüququ ilə Azərbaycana sahib olur. O zaman cəmi 10 yaşlı olan, irsən Zəncan, Save və Aveyə sahiblik edən kiçik qardaş Toğrul isə öz atabəyi Şirginin fitvası ilə Mahmuda qarşı uğursuz çıxışdan sonra Arrana-Gəncəyə qaçır. Mənbələrdəki məlumata görə, Gəncə ilə birlikdə “bütün Arran və Araz çayınadək Naxçıvan Toğrula tabe olur” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 293*).

1119-cu ilin noyabrında aparılan danışıqlarda sultan Səncərin ali hakimiyyətini tanıdığını təsdiq edən Mahmud səlcuq taxtının varisi-vəliəhdə elan olunur; Xorasandan Anadolu və Şamədək olan torpaqlar, o cümlədən birlikdə İraq (Qərb) Səlcuq sultanlığını təşkil edən

Azərbaycan, Həmədan, İsfahan, Cibəl, Kirman, Fars, Xuzistan, İraq, Cəzirə, Diyar Mudar, Diyar Rəbiə, Şam və Rum iqta kimi ona verilir (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, s. 286*).

İmperiyanın Şərq və Qərb sultanlıqlarına bölünməsindən sonra da səngimək əvəzinə arası kəsilmədən davam etməkdə olan sülalədaxili çəkişmələr “bundan qabaqkı dövrlərdə də” dəfələrlə qonşu Azərbaycan torpaqlarına basqınlar törədən gürcülərin yeni hücumları üçün əlverişli şərait yaradır. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, qıpçaqlar və digər qonşu tayfalarla birləşmiş gürcülərin belə hücumlarından biri 1121-ci ilin əvvəllərində baş verdi. Bu hücumun qarşısını almaq üçün təşkil edilmiş müttəfiq müsəlman orduları tərkibində Arran və Naxçıvanın hakimi şahzadə Toğrulun qoşunu da vardı (*Буниятов. Атабеку, s. 20-21; İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. VIII, 293; İbn əl-Əsir, s. 106*). Gürcülərin qələbəsi ilə nəticələnən bu döyüş təqribən 500 ildən bəri müsəlman hakimiyyəti altında olan Tiflis şəhərinin bir illik mühasirədən sonra (1122-ci ildə) gürcülər tərəfindən tutulması ilə başa çatır (*Буниятов. Атабеку, s. 21; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.357; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 92*).

Bu hadisədən sonra İraq sultanlığının taxtı üstündə açıq mübarizədən çəkinməyən Toğrul və Məsud qardaşları imkan düşən kimi böyük qardaşları olan sultana qarşı qanlı vuruşlar həddinə çatan çıxışlar etdilər. 1127-ci ildə növbəti çıxışdan sonra sultanlığın mərkəzində qərarlaşmağa çalışan şahzadələr, əksinə, mərkəzdən uzaqlaşdırılaraq, yeni atabəyləri Qara Sunqurla birlikdə təzədən Arrana göndərildilər (*Хусайни. Ахбар, s. 95*). 1131-ci ildə, sultan Mahmud vəfat edəndək, Toğrul, eləcə də Məsud Naxçıvanda və Gəncədə qalaraq, onlara iqta hüququnda verilmiş bu əraziləri idarə edirdilər. Sultan Mahmudun ölümü ilə yenidən taxt-tac davasına girişən qardaşlar Arranı tərk edərək, mübarizəni bu dəfə əks cəbhələrdə davam etdirirlər. Həmədan yaxınlığında sultan Səncərlə şahzadə Toğrulun birləşmiş qüvvələri Məsud və Səlcuqşah qardaşlarının qoşunları ilə üzləşir. Məğlub edilmiş Məsud yenidən əfv olunur; Azərbaycan və Arran iqta hüququ ilə bundan sonra da sultanlıq iddiasından əl çəkməyən və dəfələrlə hərbi çıxışlar edən Məsuda verilir. Toğrul isə İraq sultanı, Böyük Səlcuq sultanlığının varisi elan edilir (*Хусайни. Ахбар, s.97; Буниятов. Атабеку, s. 25; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 358; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 92-93*).

Azərbaycan Atabəyləri dövləti – 1133-cü ildə cəmi iki ildən bir qədər artıq sultanlıq taxtında qala bilmiş Toğrul vəfat edir. Qardaşı Məsud, nəhayət, İraq sultanlığına sahib olur. Onun hakimiyyət illəri (1133-1152) Səlcuqilərin sülalədaxili çəkişmələrindən istifadə edərək, onların boyunduruğundan qurtulmağa çalışan Abbası xəlifəsinin kəskin mübarizəsi ilə əlamətdardır (*Буниятов. Атабеку, s. 27; Агаджанов. Сельджукиды, s. 173*). Daxili və xarici durumun gərginliyi, xəlifə-sultan qarşılıqlımasının daha kəskin şəkli alması (*Буниятов. Атабеку, s.22-32; Azərbaycan tarixi, c.II, 1998, s. 358-359*) mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə, hüquqları məhdudlaşdırılan vilayət hakimlərinin mərkəzlə açıq mübarizəyə girişməsinə səbəb oldu. Yerli əmirlərin özbaşınalıqlarını gücləndirən belə bir şəraitin meydana çıxması, İbn əl-Əsirin məlumatından görüldüyü kimi, onların iqta torpaqlarını ələ keçirmələrinə gətirib çıxartdı (*İbn əl-Əsir, c. IX, s. 50; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 360*).

Sultan Məsudun hakimiyyətinə qarşı qızıqan mübarizəyə, paradoksal da olsa, onun və mərhum qardaşı Toğrulun atabəyi, Arran və Naxçıvanın əmiri Qara Sunqur özü başçılıq edirdi. Səltənət iddiasında olan səlcuq şahzadələri, Məsudun qardaşları Səlcuqşah və Davud da onu müdafiə edirdilər (*Буниятов. Атабеку, s.27; Vəlixanlı. Naxçıvan, s.94*). Qədim

səlcuq ənənəsinə görə, atabəylərə - azyaşlı səlcuq şahzadələrinin tərbiyəçisi və məsləhətçiləri olan şəxslərə həddindən artıq imtiyazlar, o cümlədən geniş iqta torpaqları verilməsi onların mövqeyini xeyli möhkəmlətməmişdi. Uşaqlıqdan tərbiyələndirdikləri gələcək sultanlar da doğma atadan artıq hörmət bəslədikləri atabəylərinin dövlət idarəçiliyinə qarışmalarına, qoşun və vilayət başçıları kimi fəaliyyətlərinə alışıqları üçün onların belə hərəkətlərinə təəcüblənmir, onlara haqq qazandırır dılar. Məhz Məsudun dövründə, onun təşəbbüsü ilə mərhum sultan Toğrulun yeganə oğlu Arslanşahın atabəyi olan Şəmsəddin Eldəniz sultanın dul qalmış arvadı Möminə xatınla evlənmişdi. Arranın bir iqta mülki kimi Şəmsəddinə verilməsi də həmin vaxta (1136-cı ilə) aiddir. Görünür, bu zaman hələ də Gəncə və Naxçıvan əmiri olan Qara Sunqurun müxalifət cəbhəsinə keçməsi, sultan Məsudun bu addımı atmasına, tarixçi Ravəndinin “ən sədaqətli xidmətçi” adlandırdığı Şəmsəddin Eldənizi Arrana göndərməsinə səbəb olmuşdur (*Буниятов. Атабеку, s. 35; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 94*).

Özünün iqta mülkünə, Sədrəddin əl-Hüseyninin xəbər verdiyi kimi, “bütün varidati (əl-əməval)” (*Хусайни. Ахбар, s. 116, ərəb mətni v. 71a*), eləcə də ailəsi ilə yola düşən Şəmsəddin Eldəniz Arranda hələ də nüfuz sahibi olan Qara Sunqurun Gəncədəki və Naxçıvandakı mövqeyinin möhkəm olduğunu nəzərə alaraq, Arranın köhnə mərkəzi, lakin artıq əvvəlki qüdrətini əldən vermiş Bərdə şəhərində qərarlaşır (*Буниятов. Атабеку, s. 45*). Maraqlıdır ki, Şərəfxan Bidlisi (XVI əsr) atabəy Eldənizə (əsərin rus dilinə tərcüməsində: “атабеку Илдавизу, который Кызыл Арслану приходится дедом”) Azərbaycan və Ərminiyyənin idarəsinin verilməsini sultan Məsuda deyil, sultan Mahmuda aid edir (*Бидлиси. Шараф-наме; s. 409; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 95*). Doğrudur, Eldəniz artıq sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə yalnız inanılmış adamlara həvalə edilən sultan mətbəxinin başçısı vəzifəsində yüksələ bilmişdi. Çox güman ki, hələ Mahmudun sağlığında Arran və Naxçıvanın hakimi olan şahzadə Toğrulun oğlu Arslanşahın atabəyi kimi Şəmsəddin də onlarla birlikdə müəyyən müddət Arranda, Naxçıvanda yaşamışdır. Lakin Gəncə kimi Naxçıvan da Qara Sunqurun tabeliyində olduğu üçün ailəsi ilə birlikdə Bərdədə möhkəmlənən Şəmsəddin Eldəniz, mənbənin verdiyi xəbərə görə, ləyaqətlə işə başlayaraq, ona həvalə olunan vilayətlərin qorunması və müdafiəsi üçün lazımı möhkəmlilik və qeyrət göstərmişdi (*Бидлиси. Шараф-наме, s. 409; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 95*).

Bərdədə qaldığı bir neçə ildə sultana hədsiz sədaqət nümayiş etdirən Şəmsəddin onun əmri ilə Arranda möhkəmlənmək üçün əlverişli məqamın yetişməsinə gözləyirdi. Mənbələrin (Mirxond, Həsən bəy Rumlu) verdiyi xəbərə görə o, sultan Məsudun tapşırığı ilə Arrana qoşun yeritmiş, Şirvanı, o cümlədən Bakını ələ keçirmişdi (*Буниятов. Атабеку, s. 158*). Bu məlumatlardan hadisənin dəqiq tarixi aydın olmasa da, sultan Məsudun 1152-ci ilədək hakimiyyətdə qaldığı nəzərə alınarsa, Şəmsəddin Eldənizin Şirvana ilk hücumunun onun Arrandakı fəaliyyətinin ilk dövründə baş verdiyini demək olar*.

Qeyd edilməlidir ki, bu illərdə də İraq Səlcuq sultanlığı ilə Şirvanşahlıq arasındakı

* Şəmsəddinin Şirvana bu hücumunun dəqiq vaxtını təyin etməyin çətinliyini qeyd edən akademik Z. Bünyadov və professor S. Aşurbəyli (*Буниятов. Атабеку, s. 158; bax hətçinin: Аşurbəyli, Bakı, s. 81*) atabəyin mənbələrdə göstərilən 570 (1174-75)-ci ildən sonrakı məlum hücumunu yada salırlar. Lakin Şirvana ilk hücumun sultan Məsud dövründə (1152-ci ilədək) baş verdiyini nəzərə alsaq, bu hücumu tarixi ədəbiyyatda ehtimal edilən 571-ci (və ya S. Aşurbəyliyə göstərilən 558/1162-63) il hücumu ilə qarışdırmaq düzgün olmazdı (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 125-126, qeyd 36*).

münasibətlər süzeren-vassal səviyyəsində qalmaqda davam edirdi (*Aşurbəyli, Şirvanşahlar, s. 153*). Görünür, bu dövrdə sultan Məsud tərəfindən hüquqları məhdudlaşdırılan vilayət əmirləri və səltənət iddiasında olan səlcuq şahzadələri ilə birlikdə sultana qarşı açıq mübarizəyə qoşulmur və əksinə, sultanın regiondakı müdafiəçisi rolunu oynayırdı.

Lakin, gözlənilmədən Qara Sunqur mübarizə meydanından çıxır. Buna səbəb 1139-cu ildə Gəncədə və ətraf yerlərdə baş verən təbii fəlakət – dağıdıcı zəlzələnin baş verməsi oldu (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 360*). Yerli və ərəb mənbələrinin (Mxitar Qoş, İbn əl-Əsir və b.) bütün dəhşətləri ilə təsvir etdikləri bu zəlzələ nəticəsində yalnız xarabazara çevrilmiş Gəncədə 230 min insan tələf olmuşdu (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 360; Буниятов. Атабеку, s. 191-192*). 1141-ci ildə mübarizədən uzaqlaşaraq şəhər əhalisinin köməkliyi ilə Arran paytaxtının əvvəlki əzəmətini qaytarmağa çalışan Qara Sunqur da vəfat edir. Hələ sağlığında varis təyin etdiyi əmir Çavlı ət-Toğrulu onu tutduğu vəzifədə əvəz edir.

Dövrün mürəkkəb siyasi şəraiti Əmir Çavlıyı gah onu Azərbaycan və Arranın hakimi vəzifəsində təsdiq edən sultan Məsudu, gah da Qara Sunqurdan sonra müxalifətə başçılıq edən Fars vilayəti hakimi əmir Boz Apanı dəstəkləməyə sövq edir. Son məqamda müxalifətə qoşulan əmir Çavlı 1146-cı ildə Zəncanda qəflətən vəfat edir. Sultan Məsud, əvvəllər iqtə hüququnda Xalxala və Azərbaycanın bir hissəsinə sahib olan Fəxrəddin Toğan Yürəkə Arranı (Gəncəni) da hədiyyə edir. Lakin sultanın bu addımı da müxalifətə qoşulmuş Toğan Yürəki ona yaxınlaşdırmır (*Буниятов. Атабеку, s. 191-192*). Hələ də Bərdəni özünə iqamətgah edən və vilayət əmirlərinin çəkişməsinə qarışmayan Şəmsəddin isə Əmir Çavlının ölümündən sonrakı qarışıqlıq zamanı gözlədiyi məqamın yetişdiyini başa düşür. Sədrəddin əl-Hüseyninin verdiyi xəbərə görə, o, nə baş verdiyini anlamaq üçün gözləmə müvqeyini seçir (*Хусайни. Ахбар, s. 116*). Arranın Bərdə qarışıq böyük bir hissəsinə sahib olmuş Şəmsəddin, Əmir Çavlının ölümündən istifadə edərək, Naxçıvan vilayətini də öz mülklərinə qatır, iqamətgahını və ailəsini Bərdədən Naxçıvana köçürür (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 21*). Mənbələr bu barədə açıq yazmasalar da, görünür, Şəmsəddinin bölgədə fəal və müstəqil hərəkətindən çəkinən, bəlkə də, ona da tam etibar etməyən sultan Məsud, paytaxtı Gəncə olan Arranın, eləcə də bütövlükdə Azərbaycanın idarəsini ona deyil, vəziri Xass bəyə həvalə edir. Məsudun bu hərəkəti bir çox vilayət hakimlərinin, o cümlədən Şəmsəddin Eldənizin narazılığına səbəb olur. Yalnız Xass bəyin vəzifədən uzaqlaşdırılması ilə ara çəkişmələri bir qədər səngiyir. Artıq bu dövrün (1148-1149) hadisələri ilə əlaqədar İbn əl-Əsir Şəmsəddin Eldənizin adını “Gəncə və Arranın sahibi” kimi çəkir (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 119*). Mxitar Qoş isə onu “Naxçıvan şəhəri və vilayətinin hakimi” adlandırır (*М.Гои. Хроника, s. 17; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 97*).

1153-cü ildə yeni səlcuq sultanı Məhəmmədin (1153-1159) hakimiyyətə gəlməsi ilə taxt-tac üçün təhlükəli sayılan vəzir Xass bəy edam edildi, əsas şəhəri Naxçıvan olan Azərbaycan Atabəyləri dövləti Arranın xeyli hissəsini özündə birləşdirdi. Mxitar Qoşun yazdığına görə Eldənizin (mətnə Eltquz) “qüdrəti artdı və o, bütün hakimləri məğlub edib, çoxunu özünə tabe etdi, üsyan etmiş tərəkmələrin (türkmanların) başçılarını məğlubiyyətə uğratdı. Eltquz Alban ölkəsindəki iğtişası yatırdı, zalım ismaililər tayfasını (burada ərəblər nəzərdə tutulur, *N.V.*) sakitləşdirdi və beləliklə də, həmin tayfanın Alban ölkəsində tez-tez törətdiyi talanların qarşısını aldı” (*М.Гои. Хроника, s. 17*). Digər mənbələr də Eldənizin bu dövrdə artıq Naxçıvanda möhkəmlənməsi, “daim Naxçıvanda olması” haqqında məlumat verirlər (*İbn əl-*

Əsir, s. 117). XI əsrin II yarısından səlcuq əmirlərinin iqamətgahı olan, az sonra bu yerləri qarış-qarış gəzmiş Yaqut əl-Həməvinin Ərminiyyə ilə sərhəddə, Azərbaycanın böyük şəhəri adlandırdığı “Naxçıvan (Nəşavə)” şəhəri (Yaqut, 1950, c. IV, s. 784) artıq sonrakı - XII yüzilin 40-cı illərindən başlayaraq Eldənizlər sülaləsinin nümayəndələri olan Azərbaycan atabəylərinin doğma (xass) mülk – tac şəhərinə çevrilir. Şəmsəddin Eldəniz burada arvadı Möminə xatın və övladları ilə birlikdə yaşamağa başlayır (Xucasayni. Axbar, s. 116-117)*. Bu dövrdə hələ də İraq Səlcuq sultanlığının bölgədəki müdafiəçisi olduğunu hakimiyyətdə olan sultan Məhəmmədə bildirməyə çalışan Şəmsəddin Naxçıvandan Həmədana – sultana göndərdiyi məktubunda özünün, lazım gələrsə, “türkmanlardan böyük bir dəstə ilə” çıxış edəcəyini vəd edir (Xucasayni. Axbar, s. 117). Tabeliyində olan ölkələri ona sadıq əmirlərin vasitəsilə itaətdə saxlamaq və bu məqsədlə yerlərdə də möhkəm dayaq yaratmaq üçün sultan Məhəmməd Naxçıvanda olan Şəmsəddinə belə bir xəbər göndərir: “Hal-hazırda sənin xidmətə gəlməyinə ehtiyac yoxdur; orada (yəni Naxçıvanda – N.V.) müsəlmanların dayağı və şərəfsiz yolunuazmışları dəf etmək üçün istinadgahı ol” (Xucasayni. Axbar, s. 117). Göründüyü kimi, Sədrəddin əl-Hüseyninin fikrincə sultanın Şəmsəddin Eldənizi Naxçıvanda saxlamaqdan əsas məqsədi bölgədə bu illərdə də davam edən gürcü təhlükəsi olmuşdur (Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 98).

Beləliklə, XII yüzilin ortalarında Naxçıvan yalnız Azərbaycan atabəylərinin paytaxt şəhəri deyil, eləcə də hələ səngimək bilməyən gürcü müdaxiləsinə qarşı müqavimətin dayaq məntəqəsi oldu. Bu müqavimətin başında o illərdə hələ zahirən də olsa sultan Məhəmmədə sədaqətini nümayiş etdirən Şəmsəddin Eldəniz dururdu. Lakin hakimiyyət uğrunda davam edən çəkişmələr, xəlifə-sultan qarşıdurması, xəlifənin – Eldəniz sultana qarşı çıxarsa, onun oğulluğu şahzadə Arslanşahı (sultan Toğrulla Möminə xatının oğlu) sultanlıq taxtına çıxarmaq vədi Azərbaycan atabəyinin mövqeyini dəyişdirdi, sultana qarşı müxalifətdə olan əmisi Süleymanşahın tərəfinə keçməyə sövq etdi (Xucasayni. Axbar, s. 126). Naxçıvan yaxınlığında, Araz çayı sahilində yeni müttəfiqlərlə sultan ordusu arasında baş verən qanlı döyüş sultan qoşunlarının qələbəsi ilə nəticələndi. Bir müddət Naxçıvanda qalan sultan Məhəmməd, burada Səlcuqilərin Gürcüstana hücum edəcəyindən ehtiyat edən gürcü hökmdarı III Davidin (1155-1156) elçilərini qəbul edərək, onlarla barışıq müqaviləsi imzaladı (Xucasayni. Axbar, s. 127). Şəmsəddinin əfv müraciəti hətta düşmənlərinin də “ağıllı rəqib” kimi qiymətləndirdikləri sultan Məhəmmədin (Xucasayni. Axbar, s. 127) onu bağışlaması, yenidən Arran hakimi təyin etməsi ilə nəticələndi. Marağanın sahibi əmir Arslan Apa ibn Ağsunqur əl-Əhmədili isə Azərbaycan hakimi təsdiq olundu (Xucasayni. Axbar, s. 127).

Bu hadisədən sonra Naxçıvan yenidən, bu dəfə son atabəylərədək, Eldənizlər xanədanının əsas iqamətgahı oldu. Lakin sultan Məhəmmədin vəfatından sonra hakimiyyətə gətirilən Süleymanşahın (1159-1161) çox keçmədən taxtdan salınması və Eldənizin himayəsində olan Arslanşahın (1161-1176) bilavasitə onun köməyiylə taxta çıxarılması Azərbaycan atabəyləri dövlətinin tarixində yeni mərhələ açdı; dövlətin sərhədləri genişləndi. İbn əl-Əsirin məlumatına görə, “Eldəniz Azərbaycanın böyük hissəsinə, əl-Cibəl ölkəsinə, Həmədana və

* R.Məmmədov (Məmmədov R. Naxçıvan, s. 74, qeyd 142) Şəmsəddin Eldənizin arvadını Narinc xatun adlandırır və bu gün, ziddiyyətli mülahizələrə baxmayaraq, tədqiqatlar nəticəsində ədəbiyyatda qərarlaşmış Möminə xatın adının səhv olduğunu iddia edirdi (Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 126, qeyd 47).

onun torpaqlarına, İsfahana, Reyə və başqa yerlərə malik oldu və bu ölkələrdə arvadının oğlu olan Arslanşah ibn Toğrula xütbə oxutdurdu” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 119; İbn əl-Əsir, s. 116*). Bu zamandan etibarən özünəməxsus diarxiyanın (ikihakimiyətliyin) yaradıcısına çevrilən Azərbaycan atabəyləri dövlətinin başçısı qoşunlara özü rəhbərlik etmiş, dövlət vəsaitləri üzərində nəzarəti öz əlində cəmləşdirmiş, vassalların gerçək süzereni olmuşdu. Daşdığı “məlik” titulu atabəy hakimiyyətinin irsi olduğunu bildirirdi. Azərbaycan atabəyləri dövlətinin başçısı öz adına pul kəsilməsi, xəlifə və sultandan sonra adının xütbələrdə çəkilməsi haqqını əldə edə bilmişdi. Sədrəddin əl-Hüseyninin ifadəsincə “sultan Arslanşah ibn Toğrulun hökmdarlığı zahiri, atabəy Eldənizinki isə gerçək idi. O, hökmlər verir, iqta torpaqları bölüşdürür, xəzinələrə başçılıq edir, onları istədiyi yerə köçürürdü” (*Xusayni. Axbar, s. 144*). Eldənizi “ağıllı və etibarlı adam” kimi təqdim edən İbn əl-Əsirin yazdığına görə “sultan Arslanşahın onun yanında heç bir hökmü yox idi... o, rəiyyətin işləri ilə özü məşğul olur, onların şikayətlərinə qulaq asır və insafli hökmlər çıxarırdı...” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 119; İbn əl-Əsir, s. 116*). İraq Səlcuq sultanlığının əsas şəhəri olan Həmədan yalnız sultan Arslanşahın deyil, “böyük atabəy” titulu almış Şəmsəddin Eldənizin də əsas şəhəri, dövlətin paytaxtı oldu. Bununla belə, özünün ilkin paytaxtı və Eldəniz nəslinin şəxsi mülkü statusunu saxlayan Naxçıvan siyasi-mədəni mərkəz və strateji mövqe kimi əhəmiyyətini itirmədi. Atabəy Şəmsəddin Eldənizin 569/1173-74-cü ilədək, təqribən 12-13 il müddətində, Həmədanla yanaşı vaxtaşırı Naxçıvanda olması haqqında Sədrəddin əl-Hüseyninin məlumatı (*Бунияттов. Атабеки, s. 59*) da bunu təsdiq edir (*Xusayni. Axbar, s. 145*). Mənbələrdən görünür ki, sultanın anası və atabəyin arvadı olan Möminə xatının bu dövrdə əsas iqamətgahı Naxçıvan şəhəri olmuşdur.

Bu illərdə Naxçıvanın başqa Arran şəhərləri kimi tez-tez qonşu gürcülərin intensiv xarakter daşıyan hücumlarına məruz qalması əlverişli strateji mövqeyə malik bu şəhərin, onun ətrafındakı qalaların, eləcə də buradakı hərbi düşərgənin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirməyin vacibliyini günün əsas məsələsi etmişdi. Gürcü hökmdarına göndərdiyi xəbərdə Şəmsəddin Eldəniz Həmədanda qalmayaraq Naxçıvana gəlməsi səbəbini Azərbaycan şəhərlərindən (Gəncə və Beyləqandan) xərac tələb edən gürcülərin hücumlarına son qoymaq üçün özünün qoşun toplamaq və Tiflisi tutmaq qərarı ilə izah edirdi (*Xusayni. Axbar, s. 138; Бунияттов. Атабеки, s. 53, 61*). Onun çağırışı ilə sultan Arslanşahın bu məqsədlə Həmədandan gələn ordusu atabəyin qoşunu ilə Naxçıvanda birləşdi (*Xusayni. Axbar, s. 138*). Atabəy Eldənizin Xilat, Marağa, Ərzən ər-Rum və başqa yerlərin hakimləri və əmirləri ilə birlikdə yaratdığı birləşmiş qüvvə Gürcüstana hücum edərək, uzun sürən hərbi əməliyyata başladı, gürcülər məğlub edildi.

Lakin məğlubiyyətə baxmayaraq, gürcü qoşunlarının qəfil hücumları səngimək bilmirdi (*Xusayni. Axbar, s. 137-141; Бунияттов. Атабеки, s. 53 və b.*). 1174-cü ildə Naxçıvana edilən növbəti hücum xəbərini bu zaman Həmədanda olan Şəmsəddin Eldənizə arvadı Möminə xatın özü çatdırmışdı (*Бунияттов. Атабеки, s. 59*). Şəmsəddinin arvadını, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Narinc xatun adı ilə təqdim edən R.Məmmədov (*Naxçıvan, s. 74-75*) onun Həmədana gəlişini oğlu Arslanşahı Şəmsəddinlə ittifaqda gürcülərə qarşı mübarizəyə razı salmaq istəyilə izah edirdi.

Qurban bayramı günü (12 iyul 1174-cü il) gürcülərə qarşı Naxçıvandan başlanan yürüş

atabəy ordusu içərisində yayılmış vəba epidemiyasının ağır nəticəsinə baxmayaraq davam etdirildi. Ağşəhr qalasını ələ keçirən Şəmsəddin Naxçıvana qayıtdı (*Буниятов. Атабеки, s. 59 qeyd 59. Z.Bünyadov Qars-Axalkalaki yolunda, Çaldır gölü yanındakı Tetris-Sixe qalasını bu qala ilə əyniləşdirir*). Mənbələr bundan sonra da gürcü qoşunlarının Ani (1174), Dvin (1175) və başqa yerlərə olan hücumlarının atabəy Eldənizin ümumi rəhbərliyi ilə həyata keçirilən əks-hücumlarla dəf edildiyi haqqında məlumat verir (*bax: Буниятов. Атабеки, s. 59*).

1175-ci ilin noyabrında Azərbaycan atabəyləri dövlətinin yaradıcısı Şəmsəddin Eldənizin arvadı, sultan Arslanşahın anası Möminə xatın Naxçıvanda vəfat edir. Ömrünün sonunadək uzun illərdən bəri doğma yurd etdiyi Naxçıvanda yaşayan bu ağıllı qadın elə orada torpağa tapşırıldı. Şəmsəddin Eldənizin öz sevimli qadınının şərəfinə tikdirməyə başladığı, bu gün də əzəməti və gözəlliyi ilə Naxçıvana gələnləri heyran edən məqbərəsinin tikintisini isə 1186-cı ildə oğlu Cahan Pəhləvan başa çatdırdı. Belə ki, Möminə xatının vəfatından cəmi bir ay sonra, zəmanəsinin böyük siyasi xadimi, Azərbaycan atabəyləri dövlətinin yaradıcısı, bu dövlətin, o cümlədən Naxçıvanın həyatında mühüm rol oynamış Şəmsəddin Eldəniz özü də vəfat etdi (*Хусайни. Ахбар, s. 145*). İbn əl-Əsir (*Tarix, 1348, c. IX, s. 119*) atabəyin ölüm tarixini səhvən 568(1172-1173)-ci ilə aid edir.

Valideynlərinin vəfatından sonra, o vaxtadək Həmədanda, sultan sarayında, “haciblərin əmiri” vəzifəsini daşıyan Məhəmməd Cahan Pəhləvan ata mülkünə - Naxçıvana qayıdır. Dövlətin buradakı xəzinəsini, taxt-tacın əmlakını, eləcə də bütün süvari və piyada qoşunlarını öz nəzarəti altına alır (*Хусайни. Ахбар, s. 145; Буниятов. Атабеки, s. 67*). Eldənizin rəqibləri olan İraq əmirləri öz atası kimi Cahan Pəhləvanın da sultanlığın faktiki hakimiyyətini ələ ala biləcəyindən ehtiyat edərək, anabir qardaşı sultan Arslanşahı ona qarşı qaldırmağa çalışırlar. Əmirlərin təhriki ilə “Azərbaycanı xilas etmək” məqsədilə Naxçıvana doğru hücum keçən sultan, Zəncan yaxınlığında xəstələnərək, az sonra vəfat edir (*Хусайни. Ахбар, s. 145-146*). Dövrün bəzi müəllifləri (əl-Bundari, Ravəndi və b.) ölümündən əvvəl Cahan Pəhləvanla barışaraq, sultanlığın idarəsini ona tapşıran Arslanşahın öz əcəli ilə deyil, elə Cahan Pəhləvanın adamları tərəfindən zəhərləndirilərək öldürülməsi haqqında məlumat verirlər (*Буниятов. Атабеки, s. 68*). Cahan Pəhləvan onunla birlikdə Arslanşahın bu vaxt Naxçıvanda olan 7 yaşlı oğlu şahzadə III Toğrul (1177-1194) sultanlıq taxtına oturdaraq, özü də onun atabəyi olur. Bu haqda məlumat verən İbn əl-Əsirin dilincə desək, “xütbə də onun (yəni, sultan Toğrulun, - *N.V.*) adına oxunurdu və başqa işlərdə heç bir səlahiyyəti yox idi. Ölkə, əmirləri və xəzinə - hamısı Cahan Pəhləvanın sərəncamında idi” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 174; İbn əl-Əsir, s. 119*). Yenə həmin müəllifin məlumatına görə, Cahan Pəhləvana “Arran, Azərbaycan, Həmədan, İsfahan, Rey və bunların arasında yerləşən torpaqlar tabe idi və ona Farsın və Xuzistanın hakimləri itaət edirdilər” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 218; İbn əl-Əsir, s. 120*).

Azərbaycan atabəyləri dövləti tarixinin ən istedadlı tədqiqatçısı akademik Ziya Bünyadov Cahan Pəhləvanın çox böyük uğuru kimi Ağsunqurilər xanədanına mənsub Təbriz şəhərini öz mülklərinə qatmasını qeyd edir (*Буниятов. Атабеки, s. 73*). Onun mənbələrdəki məlumatdan görünən fikrinə görə, “Atabəy [Cahan Pəhləvanın] onillik fəaliyyəti dövründə dövlət xaricdən heç bir müdaxiləyə məruz qalmadı. Məhz onun hakimiyyəti dövründə “gürcülər onunla sülh bağlayıb, tələblərini qəbul etdilər” (*Буниятов. Атабеки, s. 71*). Həmədanda, sultanın yanında

fəaliyyətini davam etdirən Cahan Pəhləvan mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər gördü. Azərbaycan və Arranı tərک edərək, sultanlığın paytaxtına getdiyi üçün, o, ilk vaxtlar qardaşı Müzəffərəddin Qızıl Arslanı Naxçıvanda öz yerində qoydu (*Xucasayni. Axbar, s. 148*).

Dövrün müəllifləri sultanlığın əməli olaraq bütün işlərini idarə edən Cahan Pəhləvanın atası Şəmsəddin Eldənizin həyata keçirdiyi quruculuq işlərini davam etdirməsi, bir çox mədrəsə, məscid, imarət və saray tikdirməsi haqqında məlumat verirlər (*Cauzi. Min tarixi-l-harakatı..., c. VIII (1), s. 391*). Artıq qeyd etdiyimiz kimi, məhz Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə Naxçıvanda məşhur yerli memar Əbu Bəkr Əcəminin şah əsəri olan möhtəşəm Möminə xatın türbəsinin tikintisi başa çatdırılmışdır.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatlar bu dövrdə Naxçıvanda fəaliyyətə başlayan mədrəsələrin tarixinin məhz Əcəminin tikdiyi türbələrin tarixinə uyğunluğunu göstərir. Bu mədrəsələr mənsub olduqları məqbərə vəqflərinin gəliri hesabına saxlanırdı. Azərbaycan alimi Əli Hüseynzadənin təqdim etdiyi XII əsrə aid Elxani fərmanı Azərbaycan atabəylərinin hakimiyyəti illərində Naxçıvanda təsis edilmiş iki mədrəsənin fəaliyyətinə aiddir (*Hüseynzadə Ə. Naxçıvan*).

Tarixçi Sibət ibn əl-Cauzi (1185-1256) Cahan Pəhləvanın özündən sonra bu vaxtadək kimsənin yığa bilmədiyi miqdarda var-dövlət qoyub getdiyindən xəbər verir (*Cauzi. Min tarixi-l-harakatı..., s. 391*). Əgər bu var-dövlətin bir hissəsi Deyləm dağlarında yerləşən, ərəb alimi Yaqut əl-Həməvinin möhkəm, əzəmətli qala kimi təsvir etdiyi (*Yaqut, 1950, c. IV, s. 64*) Sərcahan qaləsində yerləşirdisə (*Xucasayni. Axbar, s. 156*), bir hissəsi də, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Şəmsəddinin Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qaləsində olan xəzinəsində qorunurdu (*Xucasayni. Axbar, s. 154*). Atabəyin vəfatından sonra Sərcahandakı xəzinəyə onun arvadı İncə xatun sahib olmuşdu (*Xucasayni. Axbar, s. 156*). Əlincə qaləsindəki xəzinə isə Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra o vaxt Naxçıvanda yaşayan ikinci arvadı Zahidə xatunun əlində qalmışdı (*Xucasayni. Axbar, s. 154*).

Cahan Pəhləvanın türk qızı Quteybə xatundan olan oğlu atabəy Qızıl Arslanın himayəsində qalan Əbu Bəkr hələ atasının sağlığında Azərbaycan və Arrana vali təyin olunduğu vaxtdan Naxçıvanda yaşayırdı (*Xucasayni. Axbar, s. 149*). Atabəylər dövlətinin inzibati idarə sisteminə görə dövlət başçısının bölgədəki müavini vəzifəsini icra edən vali ilk növbədə rəiyyətin qayğısına qalmalı, islamın qaydalarına riayət etməli, mədrəsələrə ancaq bacarıqlı müəllimləri təyin etməli və onları nəzarətdə saxlamalı, məhkəmə işlərini əlinə almalı, ədalətli hökmlər çıxarmalı, məmurların işini yoxlamalı, onların istər kasıb, istər varlılarla ədalətli davranmalarını təmin etməli, maliyyə və hərbi işlərə rəhbərlik etməli idi və s. (*Буниятов. Атабеки, s. 183-184*). Sənədlərə əsaslanan tədqiqatlara görə, Naxçıvan sərhəd vilayətində yerləşən xüsusi rejimli bölgə olduğu üçün buraya, demək olar həmişə, Eldənizlər xanədanı üzvlərindən olan valilər təyin olunurdu. Şəhərləri isə valinin adından “adətən tanınmış yerli nəsiləndən olan” rəislər idarə edirdilər. Onların vəzifəsi irsən atadan oğula keçirdi (*Буниятов. Атабеки, s. 185; Бартольд. Сочинения, c. I, s. 294*). İlk Azərbaycan atabəyləri dövründə Naxçıvanda yaşayan Yusif ibn Kuseyir belə rəislərdən olmuşdur. Belə ki, 1162-ci ildə, hələ Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti illərində, memar Əcəminin tikdiyi Yusif ibn Kuseyir (bəzi müəlliflərdə - Yusif ibn Kəsir və ya Kuseyyir: *Буниятов. Атабеки, s. 63, 195; Неймат.*

Копныс, с. II, s. 51) türbəsinin (türbənin üstündə onun təyinatını bildirən “əl-məşhəd” sözü “müqəddəsin ziyarətgaha çevrilmiş qəbri” deməkdir) qapısı üstündəki yazıda onun “əl-xəvac ər-rəis əl-əcəl” – “xaçə, tanınmış rəis” titulu verilmişdir. Tədqiqatçılar belə titul daşıyan şəxsin tacirlər gildiyasının başçısı olduğunu və onun şəhərin idarəsində mühüm rol oynadığını, “yerli şeyxlərin başçısı” olduğunu güman edirlər. Görünür, şərafinə dövrün ən görkəmli memarı tərəfindən türbə tikilən Yusif ibn Kuseyir Naxçıvanda XII əsrin ortalarında yüksək mövqe – rəis vəzifəsini tuturdu və daşdığı vəzifəsinə görə geniş səlahiyyətləri olan mötəbər, nüfuzlu və ləyaqətli şəxsiyyət kimi tanınırdı.

Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra onun vəsiyyəti ilə hakimiyyətə gələn qardaşı Müzəffərəddin Osman ibn Eldəniz Qızıl Arslanın (1186-1191) siyasi hadisələrlə zəngin hökmdarlığı dövründə də Naxçıvan özünün Azərbaycan atabəylərinin mərkəzi şəhəri statusunu saxlayırdı. Qardaşının vəfatından sonra Qızıl Arslan özünün Naxçıvandakı iqamətgahını tərk edərək, sultanlığın paytaxtı Həmədana gəlir. Hələ Cahan Pəhləvanın dövründə formal olaraq sultan titulu daşıyan 18 yaşlı III Toğrul Qızıl Arslanın nüfuzundan ehtiyat edərək, onu özünün atabəyi təyin etməli olur. Əri Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra Naxçıvanda yaşayan Zahidə xatun həm şəhərin idarəsini, həm də Əlincə qalасыndakı dövlət xəzinəsini ələ keçirir (*Хусайни. Ахбар, s. 154*). Müxalif qüvvələr isə sakit olmaq bilmirdi. Az sonra Həmədanda, sultan sarayında, dövlətin idarəsini üzərinə götürən yeni atabəyə - öz tərbiyəçisinə qarşı sultan III Toğrul, Cahan Pəhləvanın arvadı İncə xatun və bir sıra əmirlər müxalif çıxdılar. Qızıl Arslan mərhum qardaşının arvadı İncə xatuna evlənməklə onun özü və oğlanları ilə barışığa nail ola bilir.

Lakin sultan III Toğrul mövcud vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Əmisi Qızıl Arslanla Həmədan yaxınlığında baş verən son həlledici döyüşdən sonra o, Naxçıvan yaxınlığındakı Qəhrəm qalasına salınır [əl-Bundari, İbn əl-Əsir və b. III Toğrulun salındığı qalanın adını çəkmirlər. Sədrəddin əl-Hüseyni (*Хусайни. Ахбар, s. 154*) onun Təbriz yaxınlığındakı qalaya salındığını bildirir]. Qızıl Arslan İraq sultanlığının mütləq hakimi olur. Lakin hökmdar sarayında baş alıb gedən fitnə-fəsad, nəhayət, 1191-ci ildə onun qətli ilə nəticələnir (*Хусайни. Ахбар, s. 149-154; Буниятов. Атабеки, s. 81-88; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 376-378*).

Qızıl Arslanın nisbətən qısa – cəmi beşillik hakimiyyəti dövründə Azərbaycan atabəyləri dövlətinin hərbi-siyasi uğurları artdı, ərazi bütövlüyü qorundu. Atası və böyük qardaşı kimi, o, da ölkə ərazisində, o cümlədən Naxçıvanda, elm və mədəniyyətin də tərəqqisinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, şairləri, memarları, hakimləri, müxtəlif elm xadimlərini himayə etmişdir. Azərbaycan atabəylərinin müasiri olan dahi Nizami atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan kimi Qızıl Arslanın da fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onu “səadətli, xoşbəxt padşah” adlandırmış, ədalətli və səxavətli bir hökmdar (“onun əli yüz gövhər xəzinəsi bağışlayır”, “qapısını dəniz kimi hamıya açar”), cəsur və qorxmaz sərkərdə (“düşməni div dəmirdən qaçan kimi qaçar, hər kəsə [qılıncı] dəysə, yerindən qalxmaz” və s.) kimi sözlərlə tərifləmişdir (*Nizami. Xosrov və Şirin, s. 43-44; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 111*).

Azərbaycan atabəyləri dövlətinin Cahan Pəhləvanın oğlanları arasında bölüşdürülməsi nəticəsində Naxçıvanın Qızıl Arslanın ölümündən sonrakı tarixində mühüm dəyişikliklər baş verir. Əgər, istər Cahan Pəhləvanın, istərsə də Qızıl Arslanın zamanında Naxçıvan Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinin ilk dövründə olan baş paytaxt statusunu Həmədana

vermişdisə, 1191-ci ildə atabəy Əbu Bəkrin hakimiyyətə gəlməsi ilə şəhər yenidən ölkənin əsas idarə mərkəzinə çevrilir. Atasının vaxtında Azərbaycan və Arranın idarəçiliyini həyata keçirən Əbu Bəkr əmisi və atabəyi olan Qızıl Arslanın hakimiyyəti illərində qoşun başçısı təyin edilmişdi. Mənbələrin məlumatına görə, Qızıl Arslanın ölümündən sonra anası Quteybə xatunun təhrikilə o, Azərbaycanda və Arranda hakimiyyətə yiyələnmək üçün Naxçıvana gəlir və Əlincə qalасыndakı dövlət xəzinəsinin qoruyucusu analığı Zahidə xatunun köməkliyi ilə bu xəzinəyə sahib olur (*Буниятов. Атабеки, s. 88-89*).

Beləliklə, Naxçıvanın və Əlincənin valiləri Əbu Bəkrin ali hakimiyyətini tanıyırlar. Lakin bütün Azərbaycan və Arranın yerli əmirilərini itaətə gətirmək üçün Əbu Bəkr “atlanaraq” əvvəl Gəncəyə gəlir, şəhərin ona tabe olmuş yerli əmirini özünün oradakı müavini təyin edir; sonra isə “bir şəhərdən o birinə gedərək”, dövrün mənbələrinin təsdiq etdiyi kimi “bütün Azərbaycanı və Arranı tabe edir” (*Хусайни. Ахбар, s. 155, ərəb mətni v. 102 b, s. 242 qeyd 29*).

Eldənizlər ailəsində hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələr Cahən Pəhləvanın İncə xatundan olan oğlanları Qutluq İncə və Əmir Əmiranın Həmədan və ona qonşu vilayətlərdə hakimiyyəti ələ keçirmələrinə gətirib çıxarır. İncə xatunun özü isə Reydə qalır.

Bu qarışıq dövrdə Naxçıvan yaxınlığındakı Qəhrəm qalасыndan azad ola bilən III Toğrul Qəzvin yanında Qutluq İncəyə apardığı uğurlu döyüşdən (1192) sonra yenidən Həmədana daxil olub, sultan taxtına oturur. Beləliklə, atabəy Əbu Bəkr öz sələflərindən fərqli olaraq hakimiyyətinin əksər illərini Naxçıvanda qalaraq, yalnız Azərbaycana və Arrana hakimlik etməklə kifayətlənməli olur. Lakin bu ərazini saxlamaq da ona asanlıqla başa gəlmir. Xarici (xarəzmşahlar, gürcülər) və daxili (qardaşları, əmirilər) qüvvələrlə tez-tez baş verən, qanlı döyüşlər həddinə çatan toqquşmalar Əbu Bəkrin də öz sələfləri kimi Naxçıvanın, ətrafdakı mövcud qala və istehkamların, o cümlədən, dövlət xəzinəsinin yerləşdirildiyi Əlincə qalасыnın daha da möhkəmləndirilməsi qayğısına qalması zərurətini meydana çıxarmışdı. Mənbələr siyasi vəziyyətin qəlizliyi ilə bir qədər də ağırlaşmış bu dövrdə Azərbaycanın hər yerində (Bakı və Abşeron, Təbriz, Xalxal, Gəncə və b. yerlərdə) olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də öz alınmazlığı və xüsusi möhkəmliyi ilə ad çıxarmış daha neçə-neçə qala və qəsrin adını qoruyub saxlamışdır. Arxeoloji qazıntılar kiçik şəhərciyi xatırladan belə qalaların daxilində çoxlu yaşayış və ictimai binaların olduğunu təsdiq edir. Məsələn, arxeoloqlar Şahbuz rayonunda eyniadlı kəndin yaxınlığında yerləşən, müdafiə məqsədilə, həm də gözətçi məntəqəsi kimi istifadə olunan Şapurqalanın daxilində dağılmış tikinti qalıqları aşkar etmişlər (*Novruzlu, Baxşəliyev. Şahbuz...*). Azərbaycanda “qarışıqlıq (fitnə) və müharibələrin ardı-arasının kəsilmədiyi”, buna görə də “şəhərlərinin çoxunun xaraba, kəndlərinin isə yerlə-yeksən” olduğu haqqında məlumat verən məşhur alim və səyyah Yaqut əl-Həməvi də ölkənin “çoxlu qalaları” olduğunu bildirir (*Yaqut, 1950, c. I, s. 128; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 133*).

XII yüzilin ilk illərində bu vaxtadək müxtəlif yollarla Gəncəni və Azərbaycanın digər şəhərlərini ələ keçirməyə çalışan gürcü qoşunları Gəncənin 25 günlük uğursuz mühasirəsindən sonra Naxçıvana doğru hərəkət edirlər. İbn əl-Əsirin məlumatına görə “599-cu ildə” (1202/03) gürcülər “bütöv Azərbaycan kimi, əmir Əbu Bəkr ibn Cahən Pəhləvanın mülkü” olan Dvin (Dəbil) şəhərini ələ keçirib, “talan və viran” edir, “əhalisinin çoxunu öldürürlər. Sənamədən məlum olur ki, Dvini qarət edən gürcülər şəhərdə elə dəhşətli qırğın törədirlər ki, bunlar “haqqında eşidəndə adamın tükləri ürپəşir” (*İbn əl-*

Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 260; İbn əl-Əsir, s. 123; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 383).

Bu ağır məqamda gürcü qoşunlarının ölkənin içərilərinə soxulacaqlarından ehtiyat edən, mənbələrin (Sədrəddin əl-Hüseyni, İbn əl-Əsir, Ravəndi və b.) məlumatından göründüyü kimi, xoşagəlməz fakt da olsa, dövlət işlərindən daha çox əyyaşlıqla məşğul olan Əbu Bəkr Naxçıvanı tərk edərək, analığı Zahidə xatunun idarə etdiyi Təbrizə gəlir (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 260*). Naxçıvana hücum edən gürcülər, görünür, Əbu Bəkrə təqib edərək, Təbrizə yetişirlər. Təbriz ətrafındakı yerlər qarət edilsə də, Zahidə xatunla bağlanmış müqaviləyə görə, gürcülər onlara verilən böyük təzminat müqabilində Təbrizə olan hücumu dayandırılar; lakin bununla belə onların yürüşləri davam edir. Sədrəddin əl-Hüseyni bu barədə yazırdı: “Onların əlləri qənimətlə doldu; o qədər adamı əsir apardılar ki, sayını Allahdan başqa – ona həmd olsun, heç kəs bilmir. Onlar ölkədəki bütün mal-qaranı sürüb apardılar. Ölkəni tərk edərkən, yolüstü vilayətlərə hücumlar törədir, qaladan qalaya, şəhərdən şəhərə [hər yeri] ələ keçirib qarət edirdilər. Beləliklə, onlar qalaların əksəriyyətini tutdular, Naxçıvan və Beyləqanın üzərinə xərac qoydular” (*Хусайну. Ахбар, s. 160*). Gürcü qoşunlarının hücumları sonrakı il də davam edir. Bu hücumların qarşısını nə yolla olursa-olsun almağa çalışan atabəy Əbu Bəkr, nəhayət, “müsəlman dünyasında kəskin etiraza səbəb olan” qərar qəbul edir: gürcü hökmdarının qızı ilə evlənir (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 284; İbn əl-Əsir, s. 127; Буниятов. Атабеку, s. 107; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 384, 385*). Bu izdivacdən sonra “gürcülər talandan, qarətdən və qırğından əl çəkildilər”. Bundan sonrakı dövrdə də atabəy və onun ailəsi Naxçıvanda yaşamaqda davam edirdi.

1210-cu ildə atabəy Əbu Bəkrin vəfatı ilə gürcülərlə yaranmış müvəqqəti sülh münasibətlərinə son qoyuldu. Naxçıvan yenidən gürcü qoşunlarının hücumuna məruz qaldı. Lakin şəhərin müdafiəsi yaxşı təşkil edildiyi üçün gürcü qoşunları bu müdafiəni yara bilmədilər. Naxçıvanı tərk edərək, Culfaya doğru irəliləyən gürcülər Arazı keçərək, Azərbaycanın az qala bütün cənub hissəsini əhatə edən, talan, dağıntı, qırğınlıqla müşayiət edilən geniş hərbi yürüşə başladılar. Tədqiq edilən illərdə tez-tez baş verən gürcü hücumlarının xronoloji çərçivəsi dövrün mənbələrində və bunun nəticəsi olaraq ədəbiyyatda bir qədər ziddiyyətli təqdim edilsə də (*müq. et: Буниятов. Атабеку, s. 103, 105 və b.*) Naxçıvanın digər Azərbaycan şəhərləri kimi dəfələrlə bu hücumlara məruz qalması göz qarşısındadır. Əbu Bəkrin gürcü hökmdarı ilə yaratdığı qohumluq münasibətlərinə dövrün müsəlman dünyasının bir çox nümayəndələri kimi tarixçi İbn əl-Əsirin də açıq kinayə ilə yanaşmasına baxmayaraq, məhz bu qohumluq, müvəqqəti də olsa, atabəylərin tabeliyində olan yerlərə, o cümlədən, Naxçıvana yönəldilən gürcü yürüşlərinin qarşısını ala bilmişdi (*Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 116*).

Azərbaycan atabəyləri dövlətinin Əbu Bəkrdən sonrakı yeni və son hökmdarı olan Özbək Müzəffərəddinin (1210-1225) atabir qardaşından sonra hakimiyyətə gəlməsi ilə bir qədər də intensivləşən bu hücumlar regionun istər siyasi, istər iqtisadi-mədəni həyatında dərin izlər qoydu; Azərbaycanın başqa yerlərində (Ərdəbildə, Mərənddə, Zəncanda, Miyanədə və s.) olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də dağıntılara, məhsuldar qüvvələrin azalmasına, maddi və mənəvi zərəmə səbəb oldu.

Bu illərdə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən əmirlərlə, eləcə də Xarəzmşahlarla aparılan mübarizə şəraitində Eldənizlər dövləti zəiflədi. Atabəy Əbu Bəkrdən fərqli olaraq Naxçıvanda deyil Təbrizdə yaşayan “...Özbək, Xarəzmşahın adına xütbə oxutdurub tabeliyinə

daxil oldu” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 313; Буниятов. Атабеки, s. 109-112*). Bu hadisə gürcü hücumlarının qarşısını aldı.

Naxçıvanda isə bu zaman Özbəyin anadangəlmə lal-kar olduğu üçün Xamuş ləqəbli oğlu hakimlik edirdi (onun əsl adının Toğrul olduğu ehtimal olunur: *Насави. Сурат, s. 169-170, s. 344, fəsil 58-ə aid qeyd 1; Şihabəddin ən-Nəsəvidə isə onun adı “atabəy Qızıl Arslan, yəni əl-Məlik Xamuş...” kimi qeyd olunur*). Gürcü hücumlarının səngidiyi bu illərdə Naxçıvanda da nisbi əmin-amanlıq hökm sürürdü. Lakin bu sakitliyin ömrü çox qısa oldu. 1221-ci ilin yanvarında Xorasan və İraqi Əcəmdən keçərək Azərbaycan ərazisinə soxulan monqolların dağıdıcı və viranediciləri hücumları, nəhayət Naxçıvana da yetişdi. Bu şəhərə çatanadək monqollar Azərbaycanın, Arranın və Gürcüstanın bir çox şəhər və yaşayış məntəqələrini dağıdıcı hücumlara məruz qoymuş, bir neçə dəfə atabəy Özbəyin qaldığı Təbrizi mühasirəyə almış, böyük təzminat əldə etmişdilər. Monqolların hücumlarının ardı-arası kəsilmədən davam etdiyini görənlər Özbək “Təbrizi tərk edib, Naxçıvana gedir, arvad-uşağını da Xoya göndərir...” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 339*).

Dövrün tarixçisi Rəşiddədinin məlumatına görə, monqollar Naxçıvanı dağıdaraq, əhalisinin böyük hissəsini qılıncdan keçirirlər (*Рашид ад-дин. Сб. летописей, c. I(2), s. 228*). Atabəy Özbək Əlincə qalasında gizlənir. Baş alıb gedən qırğın yalnız atabəyin Naxçıvanın sahibi olan oğlu Xamuş “günahı boynuna götürüb”, monqollara üzrxahlıqla müraciət etdikdən sonra dayandırılır; itaətlərini qəbul etmiş şəhərin hakimi kimi monqollar ona tamqa və taxta “paysız” (möhr) verirlər (*Рашид ад-дин. Сб. летописей, c. I (II), s. 228; Буниятов. Атабеки, s. 117*).

Monqol hücumlarının dəhşətli nəticəsi Çingiz xan övladlarının ayaq basdığı hər yerdə olduğu kimi Naxçıvanda da özünü göstərdi: ilk atabəylərin böyük zövqlə abadlaşdırdıqları şəhər və onun ətrafı dəhşətli dağıntılara məruz qaldı, insanları məhv edildi, əsir aparıldı.

Monqollar Azərbaycandan getdikdən sonra atabəy Özbək Naxçıvanı tərk edərək, yenidən Təbrizə qayıdır. Onun bir dövlət başçısı kimi bu dövr fəaliyyətini kəskin tənqid edən İbn əl-Əsir hakimiyyətin əslində Özbəyin arvadı, son səlcuq sultanı III Toğrulun qızı Məleykə xatunun əlində olduğunu qeyd edir (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 352*). Naxçıvan isə bu zaman Cahan Pəhləvanın Zahidə xatundan olan qızı, Özbəyin atabir bacısı məlikə Cəlaliyənin əlində idi (*Насави. Сурат, s. 115, 201*). Ən-Nəsəvi onu “Naxçıvanın sahibəsi” adlandırır (*Насави. Сурат, s. 201*). Məlikə Cəlaliyənin Naxçıvanda fəaliyyəti haqqında mənbələr birbaşa məlumat verməyənlər də, ən-Nəsəvinin onun haqqında baş verən hadisələrlə əlaqədar təqdim etdiyi material şəhərin həmin dövr tarixinin bəzi məqamlarına işıq salır. Maraqlıdır ki, 1224-cü ildə monqolların dağıtdığı Xarəzmşahlar dövlətinin hökmdarı sultan Məhəmməd oğlu Qiyasəddin Pırşah Azərbaycana yürüş etdikdə, bu hücumların qarşısını ala bilməyən atabəy Özbək bacısı Cəlaliyəni ona ərə verir və bu yolla barışıq əldə edir (*Насави. Сурат, s. 115*). Beləliklə, Naxçıvan Qiyasəddin Pırşahın tabeliyinə keçir. O, öz hacibi, xəlifə Osmanın nəslindən olan Sədr əl-Millə və-d-din Əbu-l-Bərəkətu əl-Usmaniyyə “bu mühüm sərhəd vilayətinin” vəzirliyini həvalə edir (*Буниятов. Хорезмиахи, s. 103*). Qiyasəddinin həmin dövrdən qalmış maraqlı fərmanına görə vəzirə bir qədər əvvəl monqol hücumuna məruz qalmış Naxçıvan ərazisinin abadlaşdırılması, buranın müsəlman və müşrik (politeist) əhalisinin həyatının yaxşılaşdırılması, ədalətin bərqərar edilməsi, hər kəsin xidmətlərinə görə

qiymətləndirilməsi, yalnız əvvəldən müəyyən olunmuş vergilərin-müsəlmanlardan xərac (torpaq vergisi), müsəlman olmayanlardan (zimmilərdən) isə ziyə (can vergisi) alınması üçün tədbirlər həyata keçirilməsi tapşırığı verilmişdi. Fərmanda sərhəd bölgəsi ərazisində yerləşən Naxçıvanda əmin-amanlığı bərqərar etmək üçün yollara nəzarət olunması, islam ölkəsi (dər əl-islam) olan bu torpağa gəlib-gedənlərin ciddi nəzarət altına alınması, onlara hörmətlə yanaşılması əmri verilirdi. Bununla yanaşı, vəzirə Naxçıvana köçüb gəlmək istəyənlərin həddindən artıq olmamasına diqqət verilməsi tapşırıldı. O, müsəlmanların himayəsinə keçmək istəyən “kafirlərdən” can vergisi almamalı, xristian əhalinin öz kilsələrini təmir etməsinə, dini ayinləri icra etməsinə mane olmamalı, lakin, bununla yanaşı, onların yeniliklər tətbiq etməsinə icazə verməməli, tutduqları mövqedən asılı olmayaraq müsəlmanlardan ayrı yaşamalarını təmin etməli, at üstündə gəzmələrinə və silah daşımalarına qadağa qoymalı idi (*Буниятов. Хорезмшахи, s. 103*). Qiyasəddinin əmri ilə Naxçıvanda bu tədbirlərin həyata keçirilməsi, sözsüz ki, başqa Azərbaycan şəhərləri kimi xarici hücumlardan hədsiz zərər çəkmiş bu şəhərin yenidən abadlaşdırılması, burada əmin-amanlığın bərpa edilməsi yolunda atılan ilk addımlardan oldu.

Bu dövrdə Qiyasəddinin hələ 1221-ci ildə monqollara qarşı uğursuz hücumundan sonra Hindistana qaçmış kiçik qardaşı Cəlaləddin Mənqburnı yenidən fəaliyyətə başlayır (*Насави. Сурат, s. 133 və i.a.; İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 147*). O, ilk növbədə Xarəzmşahlar dövlətinin monqollar tərəfindən məhv edilməsində günahkar saydığı Abbasi xəlifəsi ən-Nasiri cəzalandırmaq üçün 1225-ci ildə Bağdada yürüş edir; xəlifə qoşunlarını məğlubiyyətə uğradan Cəlaləddin həmin ilin may ayından Azərbaycan ərazisinə daxil olur (*Буниятов. Атабеку, s. 120; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 392*). Heç bir müqavimət görmədən Marağa şəhərini, 7 günlük mühasirədən sonra isə atabəy Özbəyin tərk etdiyi Təbriz şəhərini ələ keçirir. Özbək əvvəl Gəncəyə, sonra isə bacısının idarə etdiyi Naxçıvana gələrək, Əlincə qalasında gizlənir. Ölkənin idarəsi, çox vaxt olduğu kimi, yenə onun arvadı Məleykə xatunun əlinə keçir. Öz mülklərini qorumaq xatirinə Məleykə xatun yalançı şahidlərin köməyiylə sultan Cəlaləddinlə nigah kəsdirir. Bu hadisədən çox keçməmiş Azərbaycan atabəyləri dövlətinin son nümayəndəsi Özbək Əlincə qalasında vəfat etdi. Onun vəfatı ilə dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən olan Azərbaycan atabəyləri dövlətinə son qoyuldu. Şəmsəddin Eldənizin övladlarına tabe olan ərazilər 1231-ci ilədək Azərbaycanda, Arranda, Şirvanda və Gürcüstanda aqalıq edən Xarəzmşah Cəlaləddin Mənqburnının əlinə keçdi (*Буниятов. Хорезмшахи, s. 174; Буниятов. Атабеку, s. 127*). Naxçıvan isə hələ də məlikə Cəlaliyənin mülkü olaraq qalırdı. Qiyasəddin Pirşaha ərə getdikdən sonra, ərinin ölkəni tərk edərək İraqa getməsinə baxmayaraq, o, yenə də Naxçıvanı və ona aid torpaqları idarə edirdi. Atabəylərin Naxçıvandakı iqamətgahında yaşayan Cəlaliyənin öz mühafizə dəstəsi, şəhəri və ətraf mahalları müdafiə edə biləcək qoşunu, inzibati idarə sistemi, o cümlədən hacibə vəzifəsini daşıyan saray xadiməsi vardı. Onun əmri ilə Naxçıvan və onun mahallarından hər il sultan sarayına göndərilən vergilər Naxçıvanın gəlirini iki dəfə üstələyirdi (*Насави. Сурат, s. 202*).

Maraqlıdır ki, bu illərdə Azərbaycan atabəylərinin Xarəzmşahın xidmətinə keçmiş son kişi nümayəndələrindən fərqli olaraq onların qadınlarının tabeliyində Eldənizlərə məxsus mülklər hələ də qalmaqda idi. Əsasən, xarəzmşahlarla nigah münasibətləri yaratmaqla öz mülkünü – Naxçıvanı qoruyub saxlayan məlikə Cəlaliyə kimi Özbəyin arvadı Məleykə də Səlmas, Urmiya

və Xoy şəhərlərini (*Hacəvu. Cupam, s. 193*), Özbəyin oğlu Xamuşun arvadı Sülafə xatun isə Ruindej qalasını tabeliklərində saxlamışdılar (*Hacəvu. Cupam, s. 198*). Eldənizlər xanədanına son qoymaq və bu xanədanın xarəzmşahlara qarşı çıxan tərəfdarlarını aradan götürmək məqsədilə vəzir Şərəf əl-Mülk həmin qadınların, o cümlədən Naxçıvanın sahibəsi Cəlaliyənin tabeliyində olan yerləri tutmaq qərarını verir. 1227-ci ilin yayında o, atabəy Özbəyin xarəzmşah Cəlaləddinə ərə getmiş arvadı Məleykənin tabeliyində olan Xoy şəhərini ələ keçirir (*Hacəvu. Cupam, s. 194*). Lakin bu qadının çağırışı ilə Xilat hakiminin naibi, hacib Hüsaməddin Əlinin köməyə gəlməsi Xarəzmşah vəzirinin planlarını müvəqqəti də olsa pozur (*Hacəvu. Cupam, s. 195*). İbn əl-Əsir məlumatına görə “Hüsaməddin Əli əsgərləri ilə Azərbaycan ölkəsinə gəlib, Cəlaləddinin arvadının əlində olan Xoy şəhərini, onun ətrafında olan qalaları və Mərəndi öz əlinə keçirdi. Bundan sonra Naxçıvan əhli ona müraciət etdi. Hacib oraya gəldikdə naxçıvanlılar şəhəri ona təslim etdilər. Hacibin buradakı şan-şöhrəti qüvvətləndi və əgər o, istəsəydi, əsgərləri bütün ölkəyə malik ola bilərdilər. Lakin hacib burada qalmayıb Xilata qayıtdı” (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, c. IX, s. 374; İbn əl-Əsir, s. 157*).

Görünür, İbn əl-Əsir “Naxçıvan əhli” dedikdə məhz xarəzmşahların aqalığından özünü və mülklərini xilas etmək istəyən şəhərin sahibəsi məlikə Cəlaliyəni nəzərdə tuturdu. Güman etmək olar ki, Cəlaliyənin elə bu addımı Şərəf əl-Mülkün həmin hadisədən az sonra Naxçıvana hücum etməsinə səbəb olur.

Naxçıvanı tabeliyində saxlamaq üçün Cəlaliyə o dövrdə “dəbdə olan” yeni bir addıma – bu dəfə qayını xarəzmşah Cəlaləddinə ərə getməyə vadar olur (*Hacəvu. Cupam, s. 221*). Izdivacdan sonra cəmi bir neçə gün Naxçıvanda qalan sultan ona tabe vilayətlərin (Xorasan, İraq, Mazandaran) buraya dəvət edilmiş divan başçıları ilə müşavirə keçirir, müharibə şəraitində yaşayan ölkə əhalisinin şikayətlərinin həll olunması, vəziyyətin tənzimlənməsi yollarını arayır (*Hacəvu. Cupam, s. 221-222*). Lakin görülən tədbirlərin, atılan addımların heç biri Cəlaləddinin süqutunun qarşısını ala bilmir. Onun qətlindən az sonra, 1231-ci ildə monqollar Azərbaycanı, o cümlədən Naxçıvanı ələ keçirir, talan və qarət edir, dağıdır, yandırırılar (*Eldənizlər xanədanı qadınlarının həmin dövr fəaliyyəti haqqında daha ətraflı bax: Vəlixanlı. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda, s.121-137*).

Bununla da, tədqiq edilən dövrdə mövcud olan olduqca mürəkkəb siyasi duruma rəğmən regionun yüksək mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət tapan, yüz ildən bəri Eldənizlər xanədanının əsas iqamətgahı və “xass” mülkü olan Naxçıvan şəhəri bütün tarixi boyu dəfələrlə üzləşdiyi bəlaya bir daha düçar olur. Azərbaycan atabəylərinin hakimiyyəti dövründə özünün ən parlaq çağını keçirən, müasirlərin və xələflərin “nəqşicahan” adlandırdıqları, monqolların isə “demək olar boş səhraya çevirdikləri” (*Вельгельм де Рубрук., s. 171*) bu gözəl şəhər başqa Azərbaycan şəhərləri kimi Monqol xaqanlığının tabeliyinə keçir. Azərbaycanda monqol hökmranlığı dövrü başlayır.

§3. Ərəb işğalının Azərbaycan əhalisinin dilinə, etnik tərkibinə və dini görüşlərinə təsirinə dair

VIII əsrin əvvəllərində artıq özünün ən qüdrətli çağını yaşayan Ərəb Xilafətinin Azərbaycanda hələ ilk işğallardan başlayaraq yürütdüyü siyasət, həyata keçirdiyi tədbirlər ölkənin siyasi həyatında olduğu kimi ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında da dərin iz qoydu. Mütəxəssislərin yekdil fikrincə, yaranmış vəziyyət ölkənin mədəni tərəqqisini ləngitsə də genişərazili Ərəb imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi, müxtəlif sivilizasiyaların qarşılıqlı təsirindən bəhrələnməsi obyektiv olaraq onu tədricən ümummüsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi, bir qədər, xüsusilə IX yüzildən sonra isə islamın burada geniş vüsət tapmasına şərait yaratdı. Lakin məhz bu proses Yaxın və Orta Şərqi qeyri-ərəblər, o cümlədən əcəmlər–türklər və farslar yaşayan bir çox ölkələrində olduğu kimi tarixi Azərbaycan ərazisində də yerli danışq dillərinin qalmasına baxmayaraq ədəbi dilin inkişafına ara verdi. Dövrün tədqiqatçıların ümumi obyektiv rəyinə görə, bu proses həmçinin dili–ərəb dili, ideoloji əsası isə yeni monoteist din – islam olan yüksək inkişaf etmiş yeni mədəniyyəti, islama etiqad edən xalqların neçə əsr öncədən inkişaf yollarını müəyyənləşdirmiş ərəb-islam mədəniyyətini yaratdı (*Большаков. История Халифата, с. 3; Шихсаидов. Очерки, с. 99*). Bu mədəniyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan dil və din ərəb istilasına məruz qalan digər yerlər kimi Azərbaycana da işğallarla bir gəldi və xalqın mənəvi mədəniyyətinin və adət-ənənələrinin formalaşmasında böyük rol oynadı.

Maraqlıdır ki, artıq həmin dövrdə bu vaxtacan “işğalçı” sözünün sinonimi olan “ərəb” sözü məzmununu bir qədər dəyişdi. Xilafətin ərəb dilini həm ədəbi, həm danışq dili kimi qəbul edərək, son nəticə olaraq “ərəbləşmiş” bir sıra xalqları (siryaniyə, qibtilər və b.) ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranması prosesinə fəal surətdə qoşulub, bu mədəniyyəti həm özlərinin, həm də qədim Şərq və antik dünya xalqlarının onlara irs qalmış ənənələri ilə daha da zənginləşdirdilər. Xilafətin ərəbləşməyən xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar tədricən ərəblərin dinini mənimsəsələr də, dillərindən latın dilindən istifadə edən avropalılar kimi XI əsrdə yəni yalnız elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda istifadə etdilər. Buna şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan ərazisində dil müxtəlifliyinin olması, ölkənin şimalında, güman ki, dar çərçivədə tətbiq edilən alban əlifbası nəzərə alınmazsa ümumi əlifbasızlıq üzündən ərəb əlifbasının qəbul edilməsi və sözsüz ki, yeni ideologiya zəminində formalaşan mühitin özü də xeyli kömək etdi (*Vəlixanlı. Elmi-ədəbi mühit, №1, s. 33; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 259*).

Yarandığı ilk gündən ərəb-müsəlman dövləti teokratik quruluşlu dövlət idi. Dünyəvi və dini hakimiyyətin vahid hökmdarın, həm “əmir”, həm də “imam” olan xəlifənin əlində birləşməsi ilahi qanunların yerinə yetirilməsi kimi qiymətləndirilirdi. Kərgüzarlığın xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) islahatları nəticəsində ərəb dilində aparılmağa başlaması dövlət idarələrində işləyən yerli azərbaycanlı məmurlar üçün bu dili bilməyi vacib etmişdi. Ərəb dilini bilməyənlərə hətta adi vəzifələr də verilmirdi. Tədricən ərəb dilinin işğalçının dili olduğu unudulur, bir qədər sonra bu dili bilmək, əvvəlki və sonrakı bütün oxşar dövrlərdə olduğu kimi, hətta mədəniyyət göstəricisinə çevrilir. Müqəddəs “Quran”ın yalnız qələmə alındığı ərəb dilində oxunması və öyrənilməsi də ərəb dilinin işlənilmə arealını genişləndirir. Hər bir, xüsusilə, ziyalı müsəlman cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq rəsmi

ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş ərəb dilini öyrənməyə çalışırdı. Ümumiyyətlə isə, o dövrdə islamı qəbul etmiş hər bir şəxs hər şeydən əvvəl dini icmanın üzvü, sonra isə bu və ya digər yerin sakini, hər hansı millətin nümayəndəsi idi. Ona görə də Xilafətin müsəlman əhalisi arasında milli-etnik sərhədlər tədricən zəifləyir, yox dərəcəsinə çatır, dini mənsubiyyət önə keçirdi. Bəzən mənşəcə ərəb olmayan, lakin əsərlərini ərəb dilində yazan hər hansı alim və ya yazıçının etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək müşkül bir işə çevrilirdi. Belələrinin Xilafətin mənəvi həyatında iştirakı ümumi ərəb müsəlman mədəniyyətinin inkişafına səbəb olur, onlar həm ərəb, həm də öz milli mədəniyyətlərinin nümayəndəsi kimi çıxış edirdilər. Kargüzarlıq işləri, dövlət və şəxsi yazışmaları kimi dini və dünyəvi xarakterli elmi-ədəbi əsərlər də ərəb dilində yazılırdı. Buna Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş və ya köçüb gəlmiş ərəb qəbilələrinin onlara doğma olan ərəb dilini yerli əhali arasında, xüsusi ilə islamı təbliğ etməklə yaymaları da az kömək etmədi. Artıq IX əsrdən başlayaraq Xilafətin Dəməşq, Bağdad, Hələb, Bəsrə, Nişapur və başqa şəhərlərində olduğu kimi Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Dərbənd, az sonra Gəncə, Naxçıvan, Bakı və başqa şəhərlərində də təhsil ocaqları, kitabxanalar açıldı, məscidlər tikildi. Bütün bu deyilənlər obyektiv olaraq Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə, sayına və yerləşdirilməsinə də təsir göstərdi.

Ərəb işğalı və etnik tərkib - İşğal dövrü hadisələrini əks etdirən ərəb mənbələri Xilafət qoşunlarının hücumu ərəfəsində Sasani imperiyası tərkibində siyasi müstəqilliyini itirsə də adını özünün şimalı-cənublu bütün torpaqlarında saxlamış Adurbadaqan – Azərbaycan inzibati ərazi bölgəsində (*kustunda*) müxtəlif dillərdə danışan onlarla tayfanın yaşadığını xəbər verməklə, ölkənin etnik tərkibinin olduqca mürəkkəb olduğunu bildirir, bununla belə “Azərbaycanın ta qədimdən türklərin ölkəsi” olduğunu da qeyd edirlər [bu məlumat VII əsrin 60-cı illərində olan hadisələri bizə çatdıran, lakin əsəri dövrümüzədək yalnız kompilyator müəlliflər və ya ötürmələr və isnadlar vasitəsilə yetişən ərəb tarixçisi Abid ibn Şəryə əl-Curhumiyə aid olunur] (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 207*). Lakin, əsasən həm şimalın, həm də cənubun aran yerlərində məskunlaşmış çoxsaylı xəzərlər, qırpaqlar, sabirlər (savirlər) və başqa türkdilli xalqlarla yanaşı burada qafqazdilli udinlər, qarqarlar, xınalıqlılar, ləzgilər, irandilli azərilər, tatlar, talışlar, kürdlər və başqaları da yaşayırdılar. Albaniyanın bəzi vilayət və yer adlarındakı “sak” kökü (Balasakan*, Sisakan**, Arsak***, Sakasena, Şəki-Saki, Maskat-Masakat və b.) bu ərazidə e.ə VII əsrdən adları çəkilən, mütəxəssislərin bir qisminin türkdilli, bir qisminin isə irandilli adlandırdıqları sak tayfalarının vaxtilə üstün olduğuna dəlalət edir (*bax: Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 61*).

Maraqlıdır ki, çox vaxt yaşadıkları dövrün obyektiv gerçəkliyini təqdim etməyə çalışan ərəb müəllifləri öz əsərlərində Azərbaycan və Arran əhalisinin mənşəyini, daha doğrusu

* Sağsahil Albaniyasındakı dörd əyalətdən (nəhəngdən) biri olan Paytakaran antik yunan-Roma mənbələrində Kaspiana, erkən orta əsrlər ərəb-fars mənbələrində Balasakan (Balasacan) adlanırdı (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 17*).

** Albaniyanın cənubunda Arazın sol sahilində yerləşən, əhalisi avtoxton hesab olunan vilayəti; Sünik, Sisəcan da adlanırdı. V əsrdə burada kəngərlər məskən saldılar (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 18*).

*** Sağsahil Albaniyasındakı əyalətlərdən olan, yerli mənbələrdə “möhkəmlənmiş vilayət”, “möhkəm ölkə” adlandırılan Arsak-Arsaxı mütəxəssislər antik Orxistena ilə əlaqələndirirlər (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 18*).

genealogiyasını əks etdirən rəvayətlər də təqdim etmişlər. IX-XIV əsrlərdə yaşamış bu müəlliflər həmin rəvayətləri özlərindən çox əvvəl yaşamış məşhur İbn əl-Muqaffa'ya (təqr. 721-757) və İbn əl-Kəlbi (öl.820) kimi qədim şərq mənbələrinə dərinlən bələd olan alimlərə isnadən vermişlər. Lakin rəvayətlərlə tanışlıq, onların müəlliflərinin şifahi və dini mənbələrdən də yararlandıklarını ehtimal etmək imkanı verir. Bu rəvayətlərdən birinə görə azərbaycanlılar (burada cənublu azərbaycanlılar nəzərdə tutulur) Nuh peyğəmbərin oğlu Sam (Sim), onun oğlu əl-Əsvad, onun oğlu İran (İrac), onun oğlu Azərbaycandan törənmişlər; yəni, azərbaycanlıların ulu babası Azərbayc olmuştur (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 284; Yaqut, 1950, c. I, s. 199*). Bu müəlliflər (*eləcə də əl-Müqəddəsi, s. 375*) Azərbayca Beyvarasif oğlu da deyildiyini bildirirlər.

Özündən əvvəl yazmış müəlliflərin əsərlərinə isnad edən Yaqut əl-Həməvi “Azərbaycan” məqaləsindəki daha ətraflı identik məlumatında xalqın mənşəyi ilə yanaşı ölkənin adının mənasına da aydınlıq gətirməyə çalışır: “Azərbaycan – Azərbayc ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuh ə.s. görə belə adlanıb. Azərbayc Beyvarasif də deyirlər. Həm də deyirlər ki, *Azər* pəhləvicə *od* deməkdir. *Baykan* isə *hafiz, hifz edən və qoruyan* mənasındadır. Beləliklə, bütövlükdə onun mənası *od evi* və ya *od qoruyucusu* olur. Bu, həqiqətə oxşayır və daha çox uyğun gəlir; çünki, bu tərəflərdə od məbədləri çoxdur” (*Yaqut, 1950, I, 99*).

Qeyd edək ki, burada Azərbaycın atası kimi təqdim olunan Beyvarasif (Bayurasif) və ya Bayvarasp İran eposundakı əfsanəvi hökmdardır. Adı ərəb mənbələrində (bax: ən-Nuveyri) əd-Dəhhak, Firdovsinin “Şahnamə”sində Zöhhak kimi çəkilir. Firdovsi fars adı Bayvarasp olan Zöhhakın – Dəhhakın adının mənasını “on min atın sahibi” (“bivar”-on min, “əsp”-at) kimi açır (*Фирдоуси. Шах-наме, s. 54*). XI əsr ərəb alimi Əbu-l-Əla ibn Xassul həmin Dəhhaka-Bayvaraspa qədərki tarixin etibarlı olmadığını, dəqiq ötürülmədiyini qeyd etməklə (*Асадов. Араб. источники, s. 109*), əslində, bu rəvayətin daha çox əfsanə-mif olduğu fikrini irəli sürür, gərçək tarixin dünyanı fəth edən, iranlıların qanuni hökmdarı Cəmsidi devirmiş qəddar Bayvaraspa qalib gələn Əfridundan başladığını, Əfridunun şərqdə və qərbdə işğal etdiyi torpaqları oğlanları Tur, Salam və İrac arasında bölüşdürdüyünü bildirir. Onu da deyək ki, ərəb mənbələrində olan bu rəvayət Nuh peyğəmbərin hardasa, dünyanı öz oğlanları Sim, Ham və Yafət arasında bölüşdürməsi haqqında Tövrat və İncildə olan rəvayətlə də səsleşir.**

Ərəb mənbələrində olan digər rəvayətə görə, Nuhun oğlu Yafətin törəmələrindən olan Avmarın oğlu Lantadan doğulan Kasluhimdən arranlıların ulu babası Aran və gürcülərin ulu babası Curzan dünyaya gəlmişlər (elə bu mənbəyə görə, Lantanın o biri oğlu Ərməndir) (*Yaqut, 1950, c. I, s.198, 220; c. II, s.58*). Görünür, həmin rəvayətin yerli kökləri olmuşdur; bu, Moisey Kalankatuklunun albanların mənşəyi, eləcə də soykökü haqqında olan

* Antik yunan alimi Strabona əsasən Atropatena (Atarpatakan, Azərbaycan) ölkəsinin adı onun ilk hökmdarı Atropatın (Atarpat) adından formalaşmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında bu fikir üstünlük təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, Atropat adının mənaca odla (*azər, adər*) bağlılığı heç bir şübhə doğurmur.

** Akademik V.V.Bartold ərəb mənbələrində (əl-Biruni, ən-Nuveyri və b.) iranlıların düşməni, div, cadugər kimi təqdim olunan Bayvaraspi (Dəhhak, Əjdahak, yəni əjdaha) Avropa alimlərinin gah aşşur-babillərin, gah da Selevkilərin dövrlərinə aid etdikləri haqqında məlumat verir (*Бартольд. Сочинения, c. VII, s. 445*). Firdovsinin “Şahnamə”sində ərəb hökmdarı olan atasını öldürdükdən sonra taxtı ələ keçirən Zöhhak – Bivaraspi iranlıların özlərinin hakimiyyətə dəvət etdikləri bildirilir (*Фирдоуси. Шах-наме, s. 59*).

məlumatından da görünür: “Çar (alban çarı Vologez, b.e. 50-76; - *N.V.*) qəbilələr üzərinə hakim və canişinlər təyin edir; onun əmrilə Yafəs nəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onlara hakim təyin olunur. Aran Araz çayından başlayaraq Xunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdı. Onlar öz ölkələrinə Ağvan (Alban) adını ona görə vermişlər ki, Aranın özünü həlim xasiyyətinə görə “ağu” (“Mehriban”) deyə çağırırdılar” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 17*). Ərəb və yerli mənbələrin müqayisəsi burada verilən Yafətin övladlarından Sisakin nəslinə mənsub olan Aranın, ərəb mənbələrində adı çəkilən Aranla eyniliyində heç bir şübhə görmür.

Əlbəttə, rəvayət xarakterli belə məlumatlar real tarixilik baxımından dəqiq fakt kimi qiymətləndirilməsələr də, xalqın Nuh peyğəmbərdən başlayan nəsəl-şəcərə tarixinin qədimliyinə sözsüz ki, dəlalət edir* Bu, adətən, elmi əsaslara söykənən A. Bakıxanovun da bir sıra Şərq (ərəb, fars, türk, Çin və s.) mənbələrindən əxz etdiyi rəvayətlərin təhlilindən sonra irəli sürdüyü fikirlərdən də görünür. O, bu mənbələrə əsaslanaraq Nuhun oğlu Yafəti bir varianta görə–türk tayfalarının başçısı, digərinə görə İranın (Persiyanın) ilk mifoloji hökmdarı Keyumərzin müasiri və türklərin ilk hökmdarı hesab edir, onun böyük oğlu və varisi Türkün ədalətli və insanpərvər padşah olduğunu bildirir (*Bakıxanov. Gülistanı-İrem, s. 27*). Belə olan halda “Yafətin nəslindən və Sisakan soyundan olan”, “Araz çayından başlayaraq Xunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq alan” Aranın türk mənşəliyi fikri ortaya gəlir.

Orta əsr ərəb müəlliflərinin təqdim etdikləri çoxsaylı real faktlara əsaslanan mütəxəssislər artıq ərəblərin Azərbaycanda hegemon qüvvəyə çevrilməyə başladığı VII əsrin sonlarında şimalı-cənublu Azərbaycan torpaqlarında türkdilli, eləcə də irandilli və qafqazdilli əhalinin yaşadığını, ölkənin şimalında isə funksional birinciliyin akademik Ziya Bünyadovun sözləri ilə desək “ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlamış türkləşmə prosesi” (*Buнияттов. Азербайджан, 1999, s. 206*) nəticəsində türk dillərinə məxsus olduğunu göstərir (*ətraflı bax: Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.425-439; həmçinin bax: Джафаров. Гунны*).

Bunu çoxsaylı linqvistik və onomastik faktlar (V-VII yüzillərə aid yerli Qafqaz mənbələrində türkizimlər, Azərbaycanın türkdilli toponimikası və s.) da əyani olaraq sübut edir. İstedadlı dilçi-alim Vaqif Aslanovun yazdığına görə “İslamın zühurundan əvvəl yarandığını güman etdiyimiz “Kitabi-Dədəm Qorqud” dastanlarının varlığı, ürək oxşayan və alınma sözləri çox olan bayatlarımız, laylalarımız, müxtəlif mərasim mahnıları bizə haqq verir ki, eramızın birinci minilliyində Azərbaycanda şifahi ədəbi dilin və bu dildə zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələrinin olduğu fikrini bir daha təsdiq edək” (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.433*).

İşğaldan sonrakı ilk əsrlərdə, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi-elmi yaradıcılıqda hakim dil olan ərəb dilinin işlədilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın türkdilli əhalisi ta qədim dövrlərdə olduğu kimi xalqın tarixi hadisələrə münasibətini əks etdirən folklor nümunələri yaratmışlar. Bu ədəbi nümunələr sırasında, göründüyü kimi, el ozanı Dədə Qorqudun dili ilə söylənilən dastan, sözsüz ki, xüsusi yer tutur.

* Azərbaycanın ulu diyarı Naxçıvan şəhərində Nuh peyğəmbərin hələ çox qədim dövrlərdən ziyarətgaha çevrilən məlum qəbir abidəsinin olması da bu rəvayətləri mifdən ayırır.

VII yüzildə başlayan ərəb işğalı, ərəblərlə türkdilli xəzərlərin* Azərbaycan ərazisində geniş vüsət alan, bir əsri adlayan arasıkəsilməz vuruşmaları, Abbasilərin VIII yüzilin ortasında hakimiyyətə gəlməsi ilə buraya köçürülən (və ya köçən) ərəblərin sayının artması və nəhayət, islamlaşma və müəyyən yerlərdə qriqoryanlaşmanın nəticələri azərbaycanlılar arasında üstünlük təşkil edən türk və Sasanilər dövründən qalma fars dili ilə yanaşı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni işğalçıların ərəb dillərinə də yer verilməsinə səbəb oldu. Onu da deməliyik ki, tarixi Azərbaycan, o cümlədən Albaniya-Arran ərazisində yaşayan tayfa və xalqlar haqqında daha ətraflı məlumat verən antik müəlliflərdən fərqli olaraq, görünür, dini mənsubiyyəti etnik mənsubiyyətdən üstün tutan ərəb müəllifləri tədqiqatçı üçün çox əhəmiyyətli olan bu məsələ haqqında o qədər də həvəslə danışırlar. Görünür, buna həmçinin dövrün mövcud siyasi vəziyyəti, çoxdilli Arran, Azərbaycan, Ərminiyyə və digər qonşu vilayətlərin birlikdə Xilafətin vahid inzibati bölgəsi olması, eləcə də, bəlkə də ən vacibi, ərəblərin özlərinin bu ölkələrin əhalisinə vahid meyarla – müsəlmandır və ya kafirdir (dinsiz) meyarı ilə yanaşması da az təsir etməyib; məsələn, Qəbəl əhalisi haqqında məlumat verən əl-Məs'udi bu vilayətin əhalisinin milliyyətindən deyil, etiqad etdiyi dindən – müsəlman şəhər, xristian kənd əhalisindən danışır (*Məs'udi. Muruc, c. II, s. 75*) və beləliklə, müsəlman ərəblər üçün eyni millətdən olan xalqın dini görüşlərindəki fərqi üstünlüyünün daha mühüm şərt olduğunu nəzərə çatdırır**.

Erkən orta əsr ərəb müəlliflərinin məlumatını sistemləşdirmiş Yaqut əl-Həməvi “azəri” və ya “azərbi” adlandırdığı cənub azərbaycanlılarının işlətdikləri dilə “əl-azriyyə” (azəri) deyildiyini, başqalarının bu dili anlamadıqlarını bildirir (*Yaqut, 1950, s. 128-129*). X əsrin ortalarına yaxın Azərbaycanın cənub hissəsində olmuş məşhur əl-Məs'udi burada əhalinin çoxunun danışdığı dili darı və pəhləvi dilləri kimi İran dillərindən hesab edir (*Məs'udi. Tənbih, s. 353*). Bu məsələ ilə məşğul olan tədqiqatçıların əksəriyyətinin (B. Miller, İ.Əliyev, S.Qasımova, Q.Qeybullayev) rəyincə, Cənubi Azərbaycan əhalisinin bir hissəsinin danışdığı bu dil, sözsüz ki, İran dillərindən olsa da, mənbələrdəki məlumatın təhlili erkən orta əsrlər azəri dilinin fars və başqa İran dillərindən başa düşülməz dərəcədə kəskin fərqləndiyini, bir çox ləhcə və dialektlərə parçalandığını göstərir (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 431*). Azərbaycana X əsrin 70-80-ci illərində səyahət etmiş əl-Müqəddəsinin məlumatına görə, ona burada 70 dildə danışıldığı haqqında xəbər vermişdilər (*Müqəddəsi, s. 375*). Əl-Müqəddəsidən bir neçə il əvvəl bu yerlərdə olmuş və Qabə (Qafqaz) dağında 300-dən çox müxtəlif dil olduğu xəbərini almış İbn Havqəl, bu məlumata, yalnız özü “Ərdəbilin dağı olan Savalandakı başqa kəndləri görəndə” və “hər bir kəndin əhalisinin öz dili” olduğuna öz gözləri ilə əmin olanadək inanmadığını bildirir, bu kəndlərin “əhalisinin bir-birləri ilə fars və azəri dillərindən əlavə başqa bir [dildə də] danışdıqlarını” xəbər verir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 347; İbn*

* Erkən ərəb mənbələrində (*məs.: ət-Təbəri*) "xəzərlər" sözü çox vaxt "türklər"lə əvəz olunur. IX-X əsr müəlliflərindən bəziləri (*bax məs.: İstəxri, s.222*) xəzərlərin dilinin, görünür, ərəblərə məlum digər türk dillərindən fərqləndiyini, bulğar türklərinin dillərinə yaxınlığını xüsusi qeyd edirlər. Aparılan linqvistik tədqiqatlar xəzərlərin türkdilli olduğunu təsdiq etmişdir.

** Etnik və dini mənsubluğun bu cür qarışdırılması bu yaxınlaradək (bəzən elə indi də) bəzi azərbaycanlıların milliyyətləri haqqında məlumat verirkən özlərini müsəlman adlandırmalarından da görünür.

Havqəl. MəsəlİK, s. 249) və bununla da o, fars və azəri dillərinin fərqli olduğunu təsdiq edir.

Bu baxımdan, ömrünü səyahətlərdə keçirmiş, verdiyi xəbərə görə, tarixi Azərbaycan ərazisində də bir müddət yaşamış IX əsr ərəb tarixçi və coğrafiyaşünası əl-Yəqubinin “Azərbaycan şəhərlərinin və onun mahallarının əhalisi” haqqında təqdim etdiyi məlumat da maraqlıdır (*Yəqubi. Buldan, s. 272*). Bu məlumata görə, adı çəkilən yerlərin əhalisi “əcəm azəriləri (*əl-əcəm əl-azəriyyə*) və Babəkin olduğu əl-Bəzz şəhərinin sahibləri olan qədim cavidanilər [nəslinin] (*əl-cavidaniyyə*) qarışığıdır” (*yənə orada*). Görünür, əl-Yəqubinin işlətdiyi “əcəm azəriləri” istilahı o dövrdə Cənubi (Aşağı) Azərbaycanın* şimal-şərqində, Ərdəbil mahalında işlədilən iranmənşəli “azəri dili”nə aiddir. Dövrün tədqiqatçılarının fikrincə, artıq XIV əsrdə yalnız kiçik bir ərazidə qalmış və öz yerini Azərbaycan türkcəsinə vermiş köhnə “Ərdəbil azəricəsi” və ona yaxın digər dialektlər Sasanilərin və onlardan sonra ərəblərin hakimiyyətdə olduqları illərdə “Cənubi Azərbaycanın, görünür, bütün şərq hissəsində” yayılmışdı (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.431-432*). Bu, İbn Havqəl və əl-Müqəddəsinin yuxarıda qeyd etdiyimiz, X əsrin ikinci yarısına aid eyniməzmunlu məlumatları ilə də təsdiq olunur.

Əl-Məs’udin məlumatına görə, Arrana məxsus Əbu Musa dağları (yəni Qarabağ dağları) Arran xalqlarından olan bir tayfanın (bəlkə də, qarqarların) məskəni idi (*Məs’udi. Muruc, c. II, s. 75*). Ondən bir qədər əvvəl (X əsrin 20-30-cu illərində) şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisini gəzmiş əl-İstəxri o dövrdə fars və ərəb dillərinin bütün regionda rəsmi dil kimi işlədildiyini qeyd etsə də, bununla yanaşı Bərdə (yəni Arran) nahiyələrində *ər-raniyyə* (arranı-alban ?) dilində danışıldığını bildirir, Qafqaz dağının əhatəsində isə bir çox müxtəlif dillərdə danışan, müsəlman olmayan əhalinin yaşadığı xəbərini verir (*İstəxri, s. 192*). Bu məlumat əl-İstəxrinin həməsri və xələfi İbn Havqəl tərəfindən də təsdiq olunur. Ana dilindən fərqli rəsmi ünsiyyət dilinin – müəllifin sözləri ilə desək, “onları birləşdirən dilin” fars dili olduğunu xüsusi qeyd edən İbn Havqəl, ərəb dilinin “onların arasında işlədildiyini” bildirir, lakin bu dildə “fəsih” yalnız tacirlərin və mülk sahiblərinin danışa bildiyini əlavə edir, Bərdə camaatının *ər-raniyyə* dilində, Dəbil və onun nahiyələrinin əhalisinin erməni dilində danışdıqlarını xəbər verir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 348-349; İbn Havqəl. MəsəlİK, s.250*)**.

Onu da qeyd edək ki, İbn Havqəldən bir neçə il sonra Cənubi Qafqazda olmuş əl-Müqəddəsi “Ərminiyyədə ərminicə, ər-Randa ər-ranicə” danışıldığını, onların fars dilinin anlaşılıqlı olduğunu, sözlərinin xorasanlılarınkına yaxınlığını bildirir (*Müqəddəsi, s. 378*). Bu sonuncu məlumat fars dilində danışa bilən, öz doğma dilləri *ər-rani* adlandırılan arranlıların, eləcə də

* Əl-Yəqubi Ərdəbil-Bərdə yolu haqqında verdiyi məlumatında Bərdəni Yuxarı Azərbaycanın (yəni, Arranın) şəhəri adlandırır (*Yəqubi. Buldan, s.271*).

** İbn Havqəlin əsərinin ilk nəşri de Quye burada “Dəbil və onun nahiyələri”nin (ديبل ونواحيها) adını çəkir (*bax: İbn Havqəl. MəsəlİK, s.250*). İbn Havqəlin əsərinin sonrakı nəşri İ.Kramers isə əlyazmadakı “nəvahihe” (“onun nahiyələri”) sözlərini düzgün oxumayaraq, bu sözü məzmunla uyuşmayan “Nəşavə - Naxçıvan” sözü ilə əvəz edir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.349*). Onu da qeyd edək İbn Havqəlin sələfi əl-İstəxri yerli əhalinin dili haqqında məlumat verirkən yalnız Arran və Ərminiyyənin əsas şəhərlərinin (Bərdə və Dəbilin) adlarını çəkir və bu zaman “Bərdənin nahiyələri” və (نواحي بردعة) “Dəbil və onun ətrafları” (ديبل وهوالها) ifadələrini işlədir (*İstəxri, s. 192*), əl-Müqəddəsi isə (*Müqəddəsi, s. 378*) ölkələrin özlərinin adlarını verir. İbn Havqəlin əsərinin ikinci nəşrinin (qərəzli və ya qərəzsiz) konyektura səhvi bir sıra tədqiqatçıların (A.Ter-Gevondyan, A.Novoseltsev) guya “erməni dilli” Naxçıvanı erməni şəhəri kimi təqdim etmələri üçün bəhanə olub.

bütövlükdə Arran əhalisinin etnik mənsubiyyətinə bir qədər aydınlıq gətirmək baxımından maraqlı görünə bilər. Belə ki, erkən mənbələrlə işləyən bir sıra görkəmli tədqiqatçılar (Zəki Validi Toqan, Ramazan Şeşen və b.) xorasanlılarla türkləri hətta eyniləşdirir, bunu, başlıca olaraq, IX əsrin məşhur ərəb alimi Əbu Osman əl-Cahizin xorasanlılarla türklərin bir-birindən “məkkəlilər və mədinəlilər, köçərilər və oturaqlar, düzən və dağ adamları” kimi fərqləndikləri fikri ilə əsaslandırır, yəni onların arasındakı əsas ayrılığı dialekt fərqiində görürdülər (*Асадов. Араб. источники, s. 59, 143, qeyd 6*).

Xorasan əhalisini İran mənşəli hesab edən akademik V.V.Bartoldun əl-Cahizin bu fikrinə qarşı çıxmasına və ərəb müəllifinin səhvə yol verdiyini bildirməsinə (*Бартольд. Сочинения, с. V, s.59*) baxmayaraq, xorasanlıların obyektiv olaraq türklərlə geniş təması onların fars dilinin özünəməxsusluğuna təsir edə bilərdi. IX-X əsrlərdə, sözsüz ki, türk dilindən fərqlənən *ər-rani* dilli arranlıların danışığının əl-Müqəddəsi tərəfindən xorasanlılarınkına oxşadılması da belə vəziyyətdən – şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində türk dilinin əhali arasında hələ ərəb işğalları ərəfəsində olan, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz funksional birinciliyinin bu dövrdə daha da möhkəmlənməsindən xəbər verir. Əl-Məs’udi məhz bu dövrdə Xəzər dənizinin ətrafında müxtəlif türk tayfalarının (*Məs’udi.Muruc, c.I, s. 262*), Qafqaz dağında isə 72 millətin yaşadığı (*Məs’udi.Muruc, c. II, s. 2*) haqqında məlumat verir. Onu da qeyd edək ki, bu gün də Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini əhatə edən Böyük Qafqaz dağlarında müxtəlif dilli onlarla xalq yaşayır. Bu baxımdan VII əsrin ortalarına yaxın, yəni ərəb işğalı dövründə, baş verən hadisələri qələmə alan mötəbər ərəb tarixçisi ət-Təbərinin Dərbənd sərhəd bölgəsinin əhalisinin o dövrdəki etnik tərkibini əks etdirən məlumatı da diqqəti cəlb edir. Əl-Babın məliki (mərzbanı) Şəhribərzin (Şəhriyarın) ərəb sərkərdəsi Əbdürrəhmana göndərdiyi məktubundan göründüyü kimi, o vaxt burada mərzbanın özü kimi, görünür, Sasanilərin buraya köçürtdükləri farslar, “qabıclı” – qafqazlı (dağlı) adlandırdığı yerlilər və gəlmə – “qərib” adlandırdığı ermənilər yaşayırdılar. Bu “qərib”lərin həmin yerlərə ticarət məqsədilə “kənardan gəlmə sakin” olduqlarını bildirən ət-Təbəri yazırdı: “O dağlar qoynunda [yerləşən] ölkədə elə təpəlik yox idi ki, ərminilər orada əcələ köç vəziyyətində yaşamasınlar. Onlar həmin [dağların] həndəvərlərində [yaşayan] və kənardan gəlmə sakinlərdən ibarət idilər. [Belə ki,] basqın-qarət [ölkə] təpəliklərini oturaq [yerli] əhalidən təmizləyib adamsız qoymuşdu. Onların dağ camaatı da öz oturaq yerlərini tərk edib dağlara çəkilməmişdi. Həmin [ərəzilərdə] ancaq döyüşçülər və onlara yardım göstərən yaxud onlarla alver edən kəslər (yəni, ərminilər, *N.V.*) qalırdı (*Ərəb mənbələri..., s.115; Təbəri. Tarix, G, c. I, s.2665*).

İşğal prosesində ərəblərlə Azərbaycan əhalisi arasında bağlanan və IX əsr müəllifi əl-Bəlazuri tərəfindən verilən müqavilənin mətninə görə (*bax: Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s.133-134*) ölkənin həmin vaxt (639-40-cı illərlə) işğala məruz qalmış cənub-qərb sərhəd bölgəsində, Urmiya gölündən həmin istiqamətdə kürd məskənlərinin olduğunu qeyd etmək olar. Lakin, həqiqətdə, mənbələrin məlumatından görünür ki, bu müqavilə bağlanan ildə adı çəkilən yerlər [əl-Balaşacan (Balasakan, Balasacan), Sabalan (Savalan)] obyektiv səbəblər üzündən hələ ərəb işğal zonasına daxil ola bilməzdi. Bu, yalnız 643-cü ildən – Ərdəbilin işğalından sonra mümkün ola bilərdi. Həmin bölgənin kürd qəbilələri haqqında X əsr müəllifi İbn Havqəl də məlumat verir. O, Uşnuh şəhərinin ətrafındakı çöllərdə məskən salan *əl-həzbaniyyə* kürdləri haqqında yazırdı: “[Kürdlər] orada yaylayır, orada yeni məskən

axtarırlar. Və-yoxları və yığdıqları buradadır. Orada ilin müxtəlif vaxtlarında tacirlər üçün gəlirli bazarlar olur. Alış-veriş qızğın, gəlir boldur. [Şəhərin] özündən və ətraflarından qoyun, mal-qara, bal, badam, qoz, mum və bu kimi digər növ mallar Mosula, əl-Cəzirə ölkəsinin nahiyələrinə, o cümlədən əl-Hədisəyə göndərilir” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.336*).

Haşiyyə. Tədqiqatlar istər ərəb işğalı, istərsə də ondan həttə bir neçə əsr sonralar da Cənubi Azərbaycanın bu hissəsində kürd qəbilələrinin məskən saldıqlarını göstərir. Belə ki, həttə N.Karaulov həmin yerlərdə onun dövründə “bilbasi” kürdlərinin yaşadığını yazırdı (*Karaulov. СМОМПК, s. 119, qeyd 16*). Qeyd edək ki, *bilbasi* qəbiləsi həmin ərazidə, eləcə də Şimali İraqda indi də yaşayan ən böyük qəbilələrdəndir (*Будлиси. Шараф-наме, “Şərhlər”, s.536, qeyd 596*). Uşnux ətrafında isə iki kürd qəbiləsi (*zərrə və tamaş*) məskunlaşmışdı (*Будлиси. Шараф-наме, “Şərhlər”, s.500, qeyd 45*).

Ərəblərin yerli əhali ilə bağlanmış digər müqavilələrində xristian və atəşpərəstlərlə (*məcus*) yanaşı yəhudilərin də adlarının çəkilməsi onların regionun ayrı-ayrı yerlərində olduğu kimi (bu, erməni və gürcü salnamələrindəki məlumatla da təsdiq olunur, *Новосельцев. Пути развития, s.58*) Arran-Albaniya ərazisində, o cümlədən Naxçıvanda da yaşadıklarını bildirir (*Bəlazuri, 1866, s. 237; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 16-17*). Müqavilənin şərtlərinə görə, ərəblər Naxçıvanın (eləcə də Dəbilin) başqa dinlərə etiqad edən əhalisi ilə yanaşı şəhərin yəhudi əhalisinin də malının, mülkünün, o cümlədən sinaqoqlarının toxunulmazlığına zəmin olurlar. Ərəb və yerli mənbələrin biri digərini təsdiq edən məlumatından görünür ki, yəhudilər, həmçinin, ölkənin əsas şəhəri Bərdədə də yaşayırdılar (*Kalankatuklu. Albaniya, s.90*). B.e.IV əsrində baş verən hadisələrdən yazan Favstos Buzand Naxçıvanı işğal edən sasanı ordusunun buradan başqa əsirlərlə yanaşı 16 min yəhudi ailəsini apardığını da xəbər verir (*Фавстос. История, s.5*). Naxçıvanda ərəb işğalı ərəfəsində yəhudi etiqadlı əhalinin yaşamasına mənbələrin məlumatına görə bu dövrdə “Arran, Curzan və əs-Sisəcanın” milliyyətə türk olsalar da, dini etiqada görə əksərən yəhudi olan xəzərlərin tabeliyində olması da təsir edə bilərdi (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s.108*). Maraqlıdır ki, A.P.Novoseltsev həttə iudaizmin Xəzər ölkəsinə məhz Cənubi Qafqaz yəhudiləri vasitəsilə keçdiyini ehtimal edir (*Новосельцев. Пути развития, s.58*).

Bütün bunlar regionda obyektiv olaraq baş verən etno-siyasi dəyişikliklər zəminində ərəblərəqədərki tarixi Azərbaycan sakinlərinin etnik tərkibinin müxtəlifliyini göstərsə də, xüsusilə VI yüzilin sonlarından başlayaraq bu tərkibdəki türk komponentinin artıq qeyd etdiyimiz kimi üstünləşdiyini, türkdilli əhalinin yayılma arealının genişləndiyini, tədricən bu dilin şimalı-cənublu bütün azərbaycanlılar üçün daxili ünsiyyət dilinə çevrildiyini göstərir.

Bu baxımdan ərəb mənbələrində (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, əl-Məs’udi, əl-İstəxri, Yaqut və b.) ərəb işğalı ərəfəsində “Arran, Cürzan və əs-Sisəcanın” (yəni faktiki olaraq demək olar bütün Cənubi Qafqazın) həmin dövrün ən qüdrətli türk xalqlarından olan xəzərlərin tabeliyində olması (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s. 109*), Azərbaycan ərazisində baş verən ərəblərəqədərki İran-Bizans müharibələrində Şimali Qafqazdan gələn türkdilli tayfaların gah bu, gah digər tərəfdə çıxış etməsi, minlərlə xəzərin nəinki işğaldan əvvəl, həttə sonrakı dövrlərdə də (əl-Bəlazuriyə görə 737-ci ildə) ölkənin şimal-şərq bölgələrində yerləşdirilməsi, əl-Bəlazurinin (*Ərəb mənbələri..., s.153*) Albaniyanın paytaxt şəhəri Qəbələni həttə Xəzər adlandırması, eləcə də obyektiv səbəblər üzündən artıq bu dövrdə, görünür, nəinki dinini, bəlkə dilini də itirmiş “əs-siyavurdiyə” tayfası haqqında verilən məlumatlar fikrimizin təsdiqi

üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Burada əl-Məs'udinin xəzərlərin türkçə "sabit", farsca "xəzaran" adlandırılması məlumatını (*Tənbih*, s.83) da qeyd etmək yerinə düşərdi. O, Kür çayı haqqında olan məlumatında bu çayın Tiflis sərhəd bölgəsindən sonra Siyavurdiyə ərazisindən axdığını, daha sonra Bərdənin 3 milliyindən keçərək, nəhayət, Araz çayı ilə qovuşduğunu bildirir və bununla da siyavurdilərin Tiflislə Bərdə arasında yerləşdiklərini təsdiq edir (*Məs'udi.Muruc*, s.75).

IX-X əsrlərin digər müəllifləri – əl-Bəlazuri, əl-İstəxri və başqaları da bölgə haqqında məlumatlarında bu tayfanın adını çəkirlər. Onlar siyavurdilərin Azərbaycanda ilk Abbasi valilərindən olan, h.134 (751-752)-ci ildə başlayan birinci valiliyi dövründə 754-cü ilədək, h.142 (759-760)-ci ildə başlayan ikinci valiliyi dövründə 769-cu ilədək, h.159 (775-776)-cu ildə başlayan üçüncü valiliyi dövründə 780-ci ilədək bu vəzifədə qalan Yəzid ibn Useyd əs-Suləminin ölkəni tərk etməsindən sonra başqa yerlərdən axışıb gəlmələri, bununla “əhaliyə bədbəxtlik gətirmələri”, Yaqutun sözləri ilə desək (*Yaqut*, 1977, s.368) Ərminiyanın “hər bir tərəfindən gəlib toplanmaları və öz qüvvələrini hiss edərək, azgınlıq etməyə başlamaları”nı bildirirlər. Əl-Məs'udi (*Məs'udi.Muruc*, s.75) “Muruc əz-zəhəb...” əsərində siyavurdilər haqqında məlumat verdikdə, onlar haqqında başqa (görünür bizə gəlib çatmayan) əsərində artıq yazdığını, onların “igid və güclü” olduqlarını, yerli ordunun və Qafqaz keçidi mühafizəçilərinin daşdıqları “siyavurdi” adlanan təbərzinlərin onlar tərəfindən istehsal edildiyini bildirir; onun siyavurdilərin “əl-ərmən sinfindən” (*min sınıfil-ərmən*) olmaları məlumatına əl-İstəxrinin əsərinin nüsxələrindən birində (*İstəxri*, s.191) “Bərdə ilə Şəmkurdan o yana” məskunlaşan həmin tayfanın “üsyankar, fəsadçı, oğru” olması kimi görünür, hakim ərəb üsul-idarəsinin mənafeyini güdən qərəzli məlumatı əlavə olunur.

Sözsüz ki, siyavurdilərin bu xarakterizəsi əl-Bəlazurinin (*Bəlazuri*, 1866, s.203; *bax həmçinin: Yaqut*, 1977, s.368) ərəblərin ilk yürüşləri dövründə “qədim, abad, məskun şəhər” olan Şəmkurun VIII yüzilin ikinci yarısında “əs-siyavurdiyə” adlandırılan, “qanun-qaydanı pozan” xalq tərəfindən dağıdılması məlumatından irəli gəlmişdi*.

V.Minorski tarixçi-imperator Konstantin Baqryanarodniya isnad edərək, bizanslıların türk adlandırdıqları macarların qədim adlarının “sabarta əsfələ” (“ağ sabarta” - “ağ sabirlər”) olduğunu bildirir, onların bir hissəsinin peçeneqlərin basqısı ilə öz həmqəbilələrindən ayrılaraq, qərbə doğru hərəkət etdiklərini və nəhayət, “Pəriyanın yerlərindən birində (yəni, Xilafətin o vaxtlar vilayətlərindən olan Azərbaycan ərazisində, *N.V*) məskən saldıqları”nı xəbər verir. Onun fikrincə, sonralar xristianlığı qəbul etmiş və erməniləşmiş bu macarlar erməni dilində “sevordik”, ərəbcə isə “savardiyə” və ya “siyavurdiyə” adlandırılmışlar. Bu xalqın məskunlaşdığı yer kimi V.Minorski mərkəzi Tovuz olan Gəncə ilə Tiflis arasındakı ərazini göstərir (*Минорский. История Ширвана*, s.214, qeyd 115).

Qeyd etməliyik ki, X əsrə aid bəzi mənbələr (*Вардан. История*, s.103 və b.) Albaniyanın

* M.İ.Artamanov siyavurdilərin Şəmkiri dağıtmasını 752-ci ilə aid edir (*Артамонов. История хазар*, s.349). Əl-Bəlazurinin bu hadisənin ərəb valisi Yəzid ibn Useydin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkəni tərk etməsindən sonra baş verdiyini haqlı olaraq nəzərə alan arxeoloq M.C.Xəlilov Şəmkirin dağıdılmasını 764-cü ilə aid edir. Bunu o, Yəzidin “öz vəzifəsində axırncı dəfə 764-cü ildə xatırlanması” (*Xəlilov M. Şəmkir*, s.211) ilə əsaslandırır. Qeyd etməliyik ki, Yəzid əs-Suləmi, məlum olduğu kimi, 752-780-ci illər arasında fasilələrlə üç dəfə vali vəzifəsini daşımışdır.

Uti vilayətinin knyazı, 852-53-cü ildə digər yerli hakimlər kimi ərəb sərkərdəsi Böyük Buğa tərəfindən tutulmuş Stepan Klianın nəslinin mənşəcə Sevko-Ordikə aid olduğunu bildirir (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s.218, qeyd 62*). A.N.Ter-Gevondyan (*Гевондян. Армения, s.146*) alban Uti vilayətinin bu alban knyazını “naməlum mənşəli” yeni (IX əsrdən məlum olan) erməni feodal nəslə Sevordikin nəslindən hesab edir, V.Minorski, eləcə də Y.Markvartın (*Минорский. История Ширвана, s.36, 38; Marquart. Streifzuge, s.32*) sonuncunu savardilərlə əlaqələndirmələrinə şübhə ilə yanaşır, Sevordikin (Sevko-Ordikin) erməni mənbələrinə (Vardan, katolikos İohann) görə Sevuk (qara) adlı əcdaddan törədiyini fərz edir (*Гевондян. Армения, s. 183*).

Onu da qeyd edək ki, siyavurdilərin mənşəyi haqqında alimlərin bu rəy müxtəlifliyi az qala bu gün də davam etsə də, onların türk mənşəliyi, daha doğrusu türk sabirlərlə əlaqəsi, aparılan tədqiqatların nəticəsinə görə, əslində heç bir şübhə doğurmur. Belə ki, bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən macar şərqsünası D.Moravçik İ.Markvart və V.Minorskinin siyavurdilərin mənşəyinə dair fikirlərinə şübhə ilə yanaşır, onları VI əsrin sonunda Sasani ordusu tərkibində Mesopotamiyaya hücumda iştirak edən türk sabirlərlə eyniləşdirilər (*Джафаров. Гунны, s.106-107*). Bu fakt 552-ci ildə əsir götürülmüş sabirlərin və başqa türk tayfalarının Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirvan tərəfindən Şimali Qafqazdan olan hücumların qarşısını almaq məqsədilə Albaniyanın mühüm strateji məntəqələrində yerləşdirilməsi məlumatını da yada salır. Tarixçi Yusif Cəfərovun, həmçinin, Bizans mənbələrinə əsaslanın araşdırmalarından görünür ki, hələ Sasanilərin hakimiyyəti illərində Kür çayının sol sahilində, İberiya sərhədləri yanında məskunlaşmış alanlarla yanaşı sabirlər də Şimali Qafqazda olan keçidlərin qorunmasında iştirak edirdilər (*Джафаров. Гунны, s. 100*). Tədqiqatçının fikrincə, 516-cı ildə bizanslılar tərəfindən Kürün sağ sahilinə köçürülmüş sabirlər məhz indiki Ağstafa ilə Şəmkir arasında yerləşdirilə bilərdilər (*Джафаров. Гунны, s.101*).

Bütün bunlar mənbələrdə adları ərəblərin hakimiyyəti illərində - VIII-IX əsrlərdə çəkilən siyavurdilərin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərəblərəqədərki türk sabirlərin törəmələri olduqları, onların bir qisminin, görünür, albanlara qarışaraq, bəlkə də, dinini dəyişdirdiklərini, tədricən yerləşdikləri, ölkədə baş verən hadisələrdən kənar qalmadıqları, hətta ərəblərə qarşı müqavimət hərəkətində fəal iştirak etdiklərini göstərir.

Tarixi Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi ərəblərin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiq edilən dövrdə obyektiv səbəblər üzündən bu əraziyə köçmələri hesabına bir qədər də mürəkkəbləşdi. Bütün dövrlərin (istər əvvəlki, istərsə də sonrakı) işğalçıları kimi zəbt etdikləri torpaqlarda daha da möhkəmlənmək, arxanın müdafiəsini təmin etmək məqsədilə həmin ərazilərdə hərbi məskənlər-rabatlar yaradan, onlarda rəbitəçi dəstələr yerləşdirən, dördillik icbari xidmət keçməli olan hərbi qarnizonlar təşkil edən ərəblər, tədricən, buraya müxtəlif ərəb qəbilələrini köçürməyə başladılar. Ərəb xəlifələri tərəfindən həyata keçirilən bu köçürmə siyasəti haqqında məlumatları VIII əsrin ikinci yarısı-IX əsrin əvvəllərində yaşamış ərəb tarixçisi əl-Vakidinin dövrümüzə yetişməyən əsərlərindən götürmüş əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih kimi ərəb tarixçi və coğrafiyaşünasları həmin məlumatın bir hissəsinin ötürmələri, bir hissəsinin isə yerli ağsaqqallardan soraqlaşma nəticəsində əldə edildiyini bildirirlər. İlk ərəb işğalları dövründən başlanan bu köçürmələr nəticəsində Azərbaycan ərazisinə hələ Əməvilərəqədərki dövrdə arxanı möhkəmləndirmək məqsədilə əsasən sərhəd

zonasında (Dərbənddə, Naxçıvanda, Tiflisdə, eləcə də Ərdəbildə və b.) daha çox yerləşdirilən döyüşçülərlə yanaşı “ə’ta və divan siyahısına salınmış”, yəni dövlət xəzinəsindən təqaüd alan ərəblər də köçürüldülər (*Bəlazuri, 1866, s. 328*).

Əməvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə buraya bu sülalənin arxalandığı şimal ərəb tayfalarının – *nizarilərin* axını gücləndi. VIII əsrin 30-cu illərində Dərbənd sərhəd vilayətində Fələstin, Şam və əl-Cəzirədən olan 24 min ərəbin yerləşdirilməsi bu bölgə əhalisinin etnik tərkibində ərəb elementinin xeyli artmasına səbəb oldu (*Bəlazuri, 1866, s.207; Ğərnati. Tuhfatu-l-əlbab, s. 82*).

Əməvilər sülaləsinin süqutundan (750-ci il) sonra Xilafətdə hakimiyyəti ələ alan Abbasilər arxalıdıqları cənub tayfalarının köməyi ilə Azərbaycanda məskunlaşmış şimal tayfalarını kəskin müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq sıxışdırmağa başladılar; əl-Yəqubinin sözlərinə görə Azərbaycana vali təyin olunmuş Yəzid ibn Hatim əl-Muhəlləbi “Bəsrədən buraya yəmənلیلəri”, yəni cənub ərəblərini köçürür... “Yəmən tayfaları [ölkəyə] yayılırlar” (*Yəqubi. Tarix, c. II, s.371*): əl-Bəlazuri (*Bəlazuri, 1866, s. 330*) və İbn əl-Fəqihin (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 285*) məlumatlarına görə Təbrizdə *rəvvadilər*, Məyanic və Cilbəyədə *həmdanilər*, Bərzədə *avdilər*, Nerizdə *tailər*, Səratda (Sərabda) *kindilər* məskunlaşdılar.

Ərəb kolonistlərinin Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin mürəkkəbləşməsinə, sözsüz ki, böyük təsir göstərən köçürülməsi IX yüzilin I rübünədək davam etdi və yalnız Xilafət üsul-idarəsinə qarşı güclənməkdə olan müqavimət hərəkatı nəticəsində, nəhayət ki, dayandırıldı (*daha ətraflı bax: Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 200; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 185*).

Onu da deməliyə ki, tarixi Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin bu mürəkkəbliyinə, mənbələrin məlumatından göründüyü kimi, onların arasındakı ünsiyyət vasitəsinin bu dövrdə işğalçıların fars və ərəb dillərinin olmasına baxmayaraq türk komponentinin artan üstünlüyü ölkədə məskunlaşmış ərəblərin tədricən məhz türklərlə assimilyasiya olmasına və son nəticə olaraq, tamamilə türkləşməsinə səbəb oldu. Getdikcə öz doğma dil və adətlərini unudan bu ərəblər həmdin və həmməslək olduqları, ölkə əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən türklərin dilini, onların həyat və məişət tərzini qəbul etdilər. Bu isə sözsüz ki, akademik Z.Bünyadovun “türklərin Azərbaycan ərazisində hansısa gəlmə, yabançı element olduğunu hesab etmək düzgün deyil” fikrini (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s.203*), erkən orta əsr ərəb müəllifinin “Azərbaycanın ta qədimdən türklərin məskənidir” sözlərini təsdiq edir. XI əsrin ortalarında səlcuq yürüşü zamanı oğuz elinin, XII əsrin ikinci yarısında isə qıpçaqların Azərbaycana axını gücləndi. Əksəriyyəti türk-oğuz dilinin daşıyıcısı olan bu tayfalar Azərbaycan ərazisində yaşayan və artıq bir-birinə qovuşmuş onlarla türk tayfa və qəbilələri ilə qaynayıb qarışdılar. Hələ bu oğuzların gəlişindən çox əvvəl Cənubi Qafqaz, Mesopotamiya və Kiçik Asiya ərazisində oğuz dil qrupuna mənsub olan türk tayfalarının məskunlaşması səlcuq yürüşündən sonra Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub hissəsində oğuzdilli türklərin üstünlüyünə, tədricən məhz bu dil qrupunun qalib gəlməsinə, türkdilli Azərbaycan xalqının hələ ərəblərin dövründən başlayan, lakin onların gəlişi və apardıqları siyasət nəticəsində ləngiyən formalaşma prosesinin tam başa çatmasına səbəb oldu. Lakin mənşəcə oğuz türkü olan səlcuqların hökmranlığı geniş xalq kütləsi arasında türkdilli folklorun geniş inkişafına rəğmən heç də türk dilini bu dövrdə də Azərbaycan ədəbi və rəsmi dilinə çevirmədi. Fars dilinə üstünlük verən səlcuq hökmdarlarının, eləcə də Azərbaycan Atabəylərinin və Şirvanşahların

saraylarında rəsmi ünsiyyət əsasən fars dilində idi, kargüzarlıq da bu dildə aparılırdı.

Haşiyə-Tədqiqatçılar (Y.Bertels, Z.Bünyadov və b.) Xorasandan Kiçik Asiyayaqəd geniş bir ərazidə fars dilinin yayılmasına məhz səlcuqların özlərinin imkan yaratdığını bildirir, bunu “yalnız yürüşlər və vergi yığmaq qayğısına qalan türk əmirlərinin”, o cümlədən səlcuq sultanlarının “savadsızlığı”, “öz sələflərinin tək-cə farslardan ibarət məmurlarına arxalanmaları” ilə izah edirlər (*Бунятов. Атабеку, s. 226; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 477*). Bu faktların özü-özlüyündə mühüm amil olduğunu inkar etmədən, hələ səlcuqlardan xeyli əvvəl, VIII-IX əsrlərdə İran xalqları arasında yayılmış vətənpərvər “şuubiyyə” (şuub-“xalqlar”) hərəkatının təsirilə fars dilinin tədricən daha çox ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada geniş tətbiqini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, “şuubilik”-“xalqçılıq” meyilləri Xilafətin ayrı-ayrı vilayətlərində, o cümlədən vaxtilə Sasanilərin tabeliyində olan ərazilərdə, eləcə də Azərbaycanda ərəblərəqədərki “ədələtli” cəmiyyətin dirçəlişi xülyasını yaratmış, İran tarixinə, İran ədəbiyyatına, və İran-fars dilinə aludəcəliyi artırmışdı. İrançılıq ideyalarının İran şairi Firdovsinin “Şahnamə” poemasında ifadə olunmuş təntənəsi “xüsusilə poeziyada farsdilli ədəbiyyatın yaranmasına, dövlətçilikdə irançılıq ənənələrinin atmasına təkan verən amillərdən olmuşdu” (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 476*). Maraqlıdır ki, Şirvanda hakimiyyətdə olan ərəb mənşəli Məzyədilər (Yəzidilər) də elə bu dövrdə iranlaşdılar. “Hətta Şirvanşahların ərəb adları obyektiv və subyektiv amillər üzündən fars adları ilə əvəz edildi” (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 476*). Məhz bu amillər Xaqani, Nizami, onların sələf və bir sıra xələflərinin fars dilində yazmalarına səbəb oldu (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 65*).

Bununla belə, əhalinin böyük əksəriyyətinin danışdığı dili, eləcə də bütövlüklə Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə səlcuq dövründən başlayaraq ünsiyyət vasitəsi türk dili oldu. Onu da demək lazımdır ki, həmin dövrdə fars dilinin şairlər, ərəb dilinin isə alimlər arasında geniş yayılmasına baxmayaraq, Məs’ud ibn Namdar kimi bölgənin siyasi həyatında da fəal iştirak edən şairin ərəb və fars (əcəmi) dilləri ilə yanaşı “türkcə və zimmicə” (yəni yerli dildə) şeirlər yazması türk dilinin yalnız şifahi ədəbiyyatda deyil, yazılı ədəbiyyatda da işlənildiyindən xəbər verir (*va yunazzimu arabıyyatən va acəmiyyatən va türkiyyatən va zimmiyyatən*). Bu fakt ədəbiyyatda əks olunan digər məlumatlarla da təsdiq edilir (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 477-478*).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə də tarixi Azərbaycan ərazisində təqribən bugünkü türk dilimizdə danışan və artıq ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən türkdilli əhali ilə yanaşı qafqazdilli və irandilli xalqlar yaşayırdılar. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın etnik xəritəsi bu gün də min illər əvvəlki həmin cizgilərini saxlamaqdadır.

Tarixin gedişatı elə gətirib ki, Sasanilər və ərəblərin dövründə etnik, inzibati və coğrafi anamlı Azərbaycan adı IX-X əsrin əvvəllərində Xilafətin mövqeyinin zəifləməsi nəticəsində müxtəlif sülalələrin (yerli və gəlmə) başçılıq etdiyi ayrı-ayrı feodal dövlətlərin, daha sonralar isə imperiyaların yaranması ilə inzibati və tədricən siyasi mahiyyətini itirərək, əsasən coğrafi mahiyyətini saxladı. Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranan dövlətlər biri-digərini əvəz edir, bu dövlətlərin ərazisi çox vaxt Azərbaycan hüdudlarını aşaraq, bir neçə tarixi ərazini də özündə birləşdirirdi. Beləliklə sərhədlər dəyişir, hökmranlar dəyişir, yalnız yerli əhali-azərbaycanlılar nə öz simalarını, nə də doğma dillərini dəyişdirmirdilər. Onların türk mənşəli özüni türk, hamısı bir yerdə isə - müsəlman adlandırır; xristianlığı saxlamış cüzi qismi isə obyektiv səbəblər üzündən uzun müddət öz alban əslini unutmadan tədricən erməniləşdi, daha sonralar çarizmin “parçala, hökm sür” siyasəti ilə İrandan, Türkiyədən və b. yerlərdən Qafqaza köçürülmüş gəlmə ermənilərlə birləşdi və bu gün müsibətli Qarabağ kartını işə saldı (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 66*).

Ərəb işğalı və din - İşğalın ilk dövründə isə yerli əhali ilə ərəblər arasındakı münasibət çox

mürəkkəb idi və əsasən işğal prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Dövrümüzdə Ət-Təbəri və əl-Bəlazurinin təqdimatı sayəsində Azərbaycana aid bir neçə müqavilənin mətni (Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Bab əl-Əbvab, Muğan, eləcə də Dəbil, Tiflis əhalisi ilə) çatmışdır. Bu müqavilələrin məzmunundan görünür ki, Ərəbistan və başqa yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da yalnız büt-pərəstlər zorla (*anvatən*), lazım gəlsə, qılınc gücünə tabe edilir və müsəlmanlaşdırılırdılar, yerdə qalan əhaliyə isə müəyyən şərtlərlə əvvəlki etiqad və adətlərə əməl etmək icazəsi verilirdi.

“Əhli kitab” xalqlar (yəni müqəddəs dini kitabları olan yəhudilər və xristianlar), o cümlədən, ilk çağlar, azərbaycanlıların zərdüşti dininə etiqad edənləri də əvvəlki etiqadlarında qalır, əvəzində isə can vergisi – cizyə verirdilər. Müsəlman icmasının qəbul etdiyi qaydaya görə cizyəni yalnız kişilər ödəyir, müqavilənin mətnindən göründüyü kimi, “yeniyyətə, qadın və yaşayış vəsaitindən məhrum xroniki xəstələr, həmçinin dünya malından heç nəyi olmayan münzəvi (guşənişin) dindarlar” verginin bu növündən azad olunurdular (*Təbəri. Tarix, 1968, c. I, s. 2662*).

Ərəblər, hələ Məhəmməd peyğəmbərin hakimiyyətdə olduğu dövrdən (622-632) etibarən, başqa dinə etiqad edənləri, ümumiyyətlə, dinsiz hesab etdikləri büt-pərəstlərdən fərqləndirir, sonuncuları zorla da olsa ram etməyə çalışır, vahid allaha inam gətirib, ona öz qaydalarına əsasən etiqad edən xristian və yəhudilərə qarşı iltifatlarını əsirgəməyirdilər.

İlk müqavilələrin şərtlərindən görünür ki, inam və ayinlərində odun böyük rolu ilə əlaqədar həmçinin atəşpərəst adlandırılan, ərəblərin *məcus* dedikləri zərdüştilərə * verilən güzəşt və amana baxmayaraq, islamın verdiyi maddi və mənəvi üstünlüklər, o cümlədən, allah qarşısında bərabər sayılan müsəlmanlardan can vergisi – cizyənin alınmaması, müsəlman icmasının atəşpərəst Sasani cəmiyyətində olduğu kimi zümrələrə bölünməməsi və s. Zərdüştin ardıcıllarını da yeni dini qəbul etməyə sövq etdi. Bu işdə, çox güman, islamı hələ peyğəmbər dövründə qəbul etmiş, əvvəllər atəşpərəst olmuş iranlıların çağırışları da az rol oynamadı (*Колесников. Завоевание, s. 172*). Əl-Bəlazurinin məlumatına görə, hələ xəlifə I Ömər dövründə işğal edilmiş Sasani vilayətlərinin dehقانları könüllü surətdə islamı qəbul etmişdilər (*Bəlazuri, 1866, s. 265*). Ət-Təbərinin fikrincə, ərəb hərbi sərkərdəsi müsəlman Zuhra ilə İran sərkərdəsi atəşpərəst Rüstəm arasında aparılan danışıqlarda Zuhranın mənəvi üstünlük qazanması bir çoxlarının islamı qəbul etməsinə səbəb olmuşdu. Onun bu rəyinə səbəb əvvəllər zərdüşti (və ya A.Kolesnikovun fikrincə bəlkə də xristian) olmuş dehقان Rufeylin özünün şəxsi etirafı idi (*Təbəri. Tarix, 1968, c. I, s. 2257; Колесников. Завоевание, s.168*).

Büt-pərəstlərə qarşı zor işlədən ərəblərin “əhli kitab” xristian və yəhudilərlə yanaşı “əhli-kitab” olmayan atəşpərəstlərə də işğalın ilk dövründə iltifat göstərmələri daha çox siyasi baxımdan, yəni Qafqazın Bizansa qarşı mübarizədə mühüm strateji əhəmiyyəti ilə də izah oluna bilər. İşğalçıların özləri isə yerli əhaliyə qarşı olan bu yumşaqlığı kafirlərin haqq yoluna qaytarılması kimi qiymətləndirməyə çalışırdılar. Bu baxımdan yuxarıda adlarını çəkdiyimiz

* Oda pərəstiş islamaqədərki İranda geniş yayılmışdı. Odun, od məbədlərinin rolu Azərbaycanın cənubunda – Atropatenada Sasanilər dövründə xüsusilə böyük idi. Antik Atropatenada odun əhəmiyyəti ölkənin ilk hökmdarının, “odun qoruduğu” mənasını verən Atropat adını daşımından da görünür (*daha ətraflı bax: Ануев II. Атропатена, s. 17-19*).

iki sərkərdənin söhbəti diqqəti cəlb edir. Müsəlmanların işğalçı siyasətinə necə olursa-olsun bəraət qazandıрмаğa çalışan ərəb sərkərdəsi Zuhra deyirdi: “Biz buraya dünya nemətləri üçün gəlməmişik, çünki bizim istək və qaygılarımız bambaşqadır”. Sözüne qüvvət olaraq o, peyğəmbərin bu sözlərini də xatırladır: “Mənim dinimə iman gətirməyənlərin üstündə mən öz silahdaşlarımı qoydum, onların vasitəsilə həmin adamları cəzalandırdım. Onlar bu dində qaldıqca mən onlara hakimiyət bəxş edirəm. Çünki bu – haqq dinidir. Ondan yalnız zəlillər üz döndərir, onu yalnız güclülər tutur” (*Təbəri. Tarix, 1968, c. I, s. 2268*).

Lakin çox keçmədən, islam bütpərəstliklə yanaşı atəşpərəstliyi, o cümlədən zərdüştiliyi də demək olar aradan götürdü. Tədqiqatçıların fikrincə, Allah qarşısında bütün müsəlmanların bərabərliyini elan edən yeni ideologiya Sasani imperiyasının qeyri-iranlı əhalisi, o cümlədən azərbaycanlılar arasında daha tez yayıldı. Tarixçi əl-Bəlazurinin məlumatını şişirdilmiş fakt kimi qəbul etməsək, Cənubi Azərbaycan əhalisi artıq xəlifə Əlinin dövründə (656-661) islamı qəbul etmiş, Quran oxuyurdu (*Bəlazuri, 1866, s. 329*). A.Kolesnikovun, görünür, haqlı ehtimalına görə, bu məlumatı daha çox həmin dövrdə Azərbaycanın (cənub) baş şəhəri, ərəblərin hərbi düşərgəyə çevirdikləri Ərdəbil bölgəsinə aid etmək olar (*Колесников. Завоевание, s.174*). Belə ki, əl-Bəlazurinin məlumatına görə, məhz həmin dövrdə Azərbaycanın valisi təyin olunmuş əl-Əş'as ibn Qeys buraya ərəbləri köçürmüş, məscid tikdirmişdi.

Lakin köhnə dindən dönmə və yeni dinə gəlmə prosesi sürətli olmamış, ərəblərin işğalın ilk çağlarında Ərdəbildə, Dərbənddə, Şamaxıda və başqa yerlərdə hətta məscidlər tikdirməsinə, eləcə də əldə etdikləri siyasi üstünlüyə baxmayaraq, azərbaycanlıların zərdüştü, bütpərəst və xristian ulu babaları əvvəlki etiqadlarından xoşluqla, birdəfəlik üz döndərməmişdilər.

İslamaqədərki etiqadlarında (xristian və yəhudiləri nəzərə almasaq) əsasən Azərbaycanın dağ yerlərinin əhalisi qalmışdı. Müxtəlif dini təriqətlərlə yanaşı VIII əsrin sonu – IX əsrin ilk qərinasında Xilafətə və onun ideologiyasına qarşı mübarizə aparan xürrəmi babəkilər haqqında məlumat verən Əbu Mənsur əl-Bağdadi (öl. 1037) onların hələ ərəb hakimiyyətinin ilk çağlarında da, yaşadıkları dağda məscid tikdirmələrinə, zahirdə uşaqlarına Quran oxumağı öyrətmələrinə baxmayaraq, gizləncə islam qaydalarına əməl etmədiklərini və islamaqədərki dinlərinə etiqad etdiklərini bildirir (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 346*).

Əl-İstəxrinin məlumatına görə (*İstəxri, s.184*), o, bu yerlərdə olduğu vaxt, yəni təqribən X əsrin 20-30-cu illərində də, Qabh (Qafqaz) dağında bir çox müxtəlifdilli kafirlər yaşayırdılar. XII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərini gəzmiş əndəluslu Əbu Hamid əl-Ğərnati Dərbənd yaxınlığındakı dağ kəndlərində “islamı qəbul etməmiş, hətta cizyə də verməyən”, dəfn mərasimlərinə görə atəşpərəst (zərdüştü) olduqları bəlli olan adamlara rast gəlmişdi (*Ğərnati. Tuhfatu-l-əlbab, s. 84-86*).

İslamı qəbul etmiş xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar arasında bəzi dağ kəndləri sakinlərinin nəinki öz etiqadlarını, eləcə də dillərini qoruyub saxlaya bilmə səbəbini XIV əsrin II yarısı, XV əsrin əvvəllərində yaşayan ərəb tarixçi-filosofu İbn Xəldunun fikri ilə izah etmək olar. Onun rəyincə “ərəblər dağlıq yerlərə deyil, yalnız düzən yerlərə hücum etməyə meyillidirlər: Çünki... dağlıq yerlərdə öz məqsədlərinə nail olmaq onlar üçün asan olmur” (*İbn Xəldun. Mukaddimə, c. I, s.148*). Şimali və Cənubi Azərbaycanın atəşpərəstliyin təsir dairəsində olan, nisbi müstəqilliyini saxlamış məhz belə dağlıq yerləri, eləcə də qonşu Deyləm, Gilan, Təbəristan və s. bir qədər sonra ərəb üsul-idarəsinə qarşı mübarizə meydanı

oldu. Onu da qeyd edək ki, uzun müddət yerli əhali ilə bağladıqları müqavilənin şərtinə görə zərdüştilərdən can vergisi almaqla kifayətlənən ərəblər, sonralar, xüsusilə, atəşpərəst xürrəmilərin onlara qarşı çıxışları genişləndə, bu dinin tərəfdarlarını təqib etməyə başladılar.

Haşiyə - Lakin mənbələrin (əl-Müqəddəsi, əl-Ğərnati) məlumatından görünür ki, bu təqiblər ucqar dağ kəndlərində yaşayan, islamaqədərki etiqadlarında, eləcə də zərdüştilikdə qalan əhaliyə gedib çatmamışdı. Əl-Ğərnatinin yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatı islamın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yayılmağa başladığı dövrdən az qala beş yüz il sonra aşkar edilmiş arxaik dəfnətmə ayinini üzə çıxarır. Mənbələrin müqayisəli təhlilinə görə, bilavasitə Zəryəqaran (Zirihkəran) kəndi ilə bağlı olan bu adət haqqında, şübhəsiz, əl-Ğərnatidən istifadə edən Zəkəriyyə əl-Qəzvini həтта bir qədər də ətraflı məlumat vermişdir (*Qəzvini. Əsar əl-biləd, s.416; bax: Бартольд. Сочинения, с. IV, s. 120-122*)*. Vaxtilə rus alimlərindən X.D.Fren, A.B.Dorn, A.S.Uvarov, V.V.Bartold və b. tərəfindən ədəbiyyata cəlb edilən bu cür dəfnətmə adətləri haqqında sonralar da bir sıra fikir və ehtimallar irəli sürülmüşdür (*bax: тәс: Массон М. Народы..., s. 55-56; Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları, s. 167, qeyd 13*). Mənbələrdəki məlumata görə, vəfat etmiş insanların xüsusi yeraltı evlərdə ətləri sümükdən ayrılır, kişilərin əti qarğalara, qadınlarınkı quzğunlara yedizdirilir, sümüklər isə sahibinin adı yazılmış xüsusi kisələrdə evdə asılırdı.

Kökləri zamanın dərin qatlarına gedən buna bənzər dəfnətmə adətləri haqqında iranlılarla əlaqədar hələ Herodotun (*Геродот. История, kit. 1, s. 56, №140*), daha sonra Strabonun (*Страбон. География, с. XI, 11, 3, 8*) məlumatları məlumdur. Bir sıra mütəxəssislər maqların (məcusların)** - zərdüşti kahinlərinin “spesifik adət-ənənəsi” kimi qəbul olunan “meyitlərin quş və heyvanlara yem edilməsi”nin daha sonrakı dövrün ortodoksal zərdüşti mərasimləri ilə tam uyğunluğunu qeyd edirlər (*Фрай. Наследие Ирана, s. 112*). Akademik V.V.Bartold da bu mərasimin İran mənşəli olduğunu ehtimal edir, ona bənzərinin Orta Asiyanın islamaqədərki bir sıra xalqlarında geniş yayıldığını, lakin bu zaman əti yeyilmiş sümüklərin, bəzi hallarda, ədəbiyyatda “sümüksaxlayıcı” (“astodan”, «ossuarium») adlandırılan kiçik gil tabutlarda dəfn olunduğunu bildirir (*Бартольд. Сочинения, с. IV, s. 119; Тревер. Очерки, s. 294, qeyd 2*).

Əl-Ğərnatinin Zəkəriyyə əl-Qəzvini tərəfindən, görünür, sələfinin əsərinin daha tam nüsxəsi əlində olduğu üçün, bir qədər də ətraflı təqdim olunan digər məlumatına görə, ölümlərin ətləri xüsusi yerlərdə, xüsusi adamlar tərəfindən bıçaqla sümükdən ayrılır, xüsusi kisələrə (dövlətliklərininki zərli rum ipəyindən, kasıblarınkı kətandan və s. olan) yığılaraq evdə asılırdı (*Ğərnati. Tuhfatu-l-əlbab, s. 86; Qəzvini. Əsar əl-biləd, s. 416; Бартольд. Сочинения, с. IV, s.112*).

Qeyd etməliyik ki, bu mərasim başqa formalarda digər türk xalqlarında (xüsusilə Tibetdə) təsadüf olunurdu. 121/728-ci ilin hadisələri haqqında məlumat verən Ət-Təbəri ərəblərin Orta Asiyaya yürüşü zamanı Xilafətin ağılığını qəbul etmək istəməyən yerli buxaralı dihqanlar tərəfindən qətlə yetirilmiş Buxara valisi buxarxudat Tuk Şiyadın (Tuşadın) sümüklərinin ətindən ayrıldılaraq, Buxaraya göndərildiyini bildirir (*Тәbəри. Tarix, 1968, s. 269*).

* Əl-Ğərnatidən təqribən 250 il əvvəl zəryəqaranlılar haqqında məlumat verən əl-Məs’udi (*Məs’udi. Muruc, с. II, fəс. XVII, s. 41*) onların üç dinə - islam, xristianlıq və iudaizmə etiqad etdiklərini bildirir.

** Hələ Herodot maqları Midiya tayfalarından biri adlandırır (*Геродот. История, kit.1, s. 44, №101*), onların Midiya hökmdarının sarayında müşavir və yuxu yozucusu kimi xüsusi hörmətə malik olduqlarını bildirirdi (*Геродот. История, kit. 1, s. 45, №107, s. 46, №108, s. 50, №120 və s.*).

Qədim inanclara söykənən bu dəfnətmə adətinin izləri xalq arasında bu gün də yaşayan “ətini versəm də, sümüyünü atmaram” məsəlində, eləcə də “ətini qarğa-quzğunlar yesin” qarğışında qalmaqdadır.

Tədqiqatçıların fikrincə, işğalın erkən çağında islamı ilk növbədə ərəblərin simasında özlərinə arxa tapmaq istəyən yerli əyanlar qəbul edirdilər. Onlar islamı qəbul etməklə öz mülklərini də qorumuş olurdular. Mənbələrin və arxeoloji materialların öyrənilməsi təsdiq edir ki, islam Azərbaycanın şimalında cənubunda olduğundan daha gec mənimsənilmişdi. Şəhərlilər islamı kəndlilərə nisbətən daha həvəslə qəbul edirdilər. Bu dövrün ən yaxşı tədqiqatçısı akademik Ziya Bünyadovun yazdığına görə, ərəb işğalı dövründə kəndlilərə nisbətən daha ağır cizyə ilə yüklənmiş şəhərlilərin, xüsusilə tacir və sənətkarların, islamı daha tez qəbul etməsi onların öz varidatlarını qorumaq cəhdindən, ərəb üsul-idarəsinin isə tacir və sənətkarlara daha böyük güzəştlər verməsindən irəli gəlir (*Буниятов. Азербайджан, 1999, с. I, s.112*). Əl-Məs’udi X əsrin ortalarında Şəki əhalisinin böyük əksəriyyətinin xristian olduğunu bildirsə də, tacir və sənətkar şəkillilərin islamı qəbul etdiklərini qeyd edir*. Müəllifin Qəbələ haqqında məlumatı da maraq doğurur: buranın şəhər əhalisi-müsəlman, kənd əhalisi xristian etiqadlı olmuşlar (*Məs’udi. Muruc, с. II, fəс. XVII, s. 68*). Digər imtiyazlarla yanaşı islamı qəbul etmək yerli əhalini nəzəri olaraq müsəlman ərəblərlə bərabərləşdirirdi. Yeni dinə keçənlərin böyük bir hissəsi müsəlman ordusuna yazılır, bununla da, ərəblərlə bağlanmış müqavilələrin şərtinə görə cizyədən azad edilir, müharibə qənimətlərindən ərəblərlə bərabər istifadə edirdilər. Bu, mərzban Şəhriyarın ərəblərlə bağladığı müqavilənin şərtlərində öz əksini tapmışdır. İslamı qəbul etmiş qeyri-ərəblər yerli əhalinin “məvla” (cəmdə “məvali”) adlandırılan qrupunu təşkil edirdilər. Hələ islamaqədərki Ərəbistanda geniş yayılmış bu termin əslində “kimdənsə asılı” mənasında işlədilir, özü də yalnız qan qohumluğu ilə bağlı olanlar deyil, başqa qəbilədən hamiliyə götürülənlər də nəzərdə tutulurdu. Ərəb işğalı dövründə isə bu termin yalnız “kiminsə qeyri-ərəb adamı” mənasını verir, həmin adam ya müəyyən bir şəxsin (mütləq ərəbin) və ya qəbilənin (mütləq ərəb qəbiləsinin) adamı – məvlası olurdu. Məvalilər onlara hamilik edən adamın və ya qəbilənin yanına köçür, hərbi yürüşlərdə onları müşayiət edirdilər (*Колесников. Завоевание, с. 173*).

Azərbaycan işğal edildikdən sonra Arran əhalisinin bir hissəsi, Cənubi Azərbaycanın əhalisinin isə çox hissəsi islamı qəbul etməyə başladı. Məvalilərin sayı gündən-günə artırdı. Mənbələrdəki adda-budda faktlardan görünür ki, islamı qəbul etmək üçün əsasən zor işlətməyən ərəblər, islamdan üz döndərənləri ağır cəzalandırırdılar. Çünki bu, Allahla bağlanmış əhdin pozulması, böyük günah hesab olunurdu. Belə adamlar, əl-Bəlazurinin əsərində verilmiş İran dehقانlarından birinin yenicə qəbul etdiyi islamdan üz döndərməsi faktına görə, hətta qətlə yetirilirdilər (*Bəlazuri, 1866, с. 343*).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, islamın Azərbaycanın cənub, xüsusilə də şimal hissəsində sidq-ürəklə mənimsənilməsi və başdan-başa qərarlaşması uzun çəkən bir proses oldu. Bu

* Arran vilayətlərindən olan Şəki ərəb işğalının ilk dövründə alban hökmdarı Cavanşirin, ondan sonra varisi Varaz Tiridatın mülklərindən olmuşdur. IX əsrin ikinci yarısında burada əhalisinin əksəriyyəti xristian olan “Albaniya padşahlığı” bərpa edilmişdi (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 200; həmçinin: Azərbaycan tarixi, с. II, 1998, s. 322-329; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 208*).

prosesin birinci mərhələsində islamı yayan əsas qüvvə başlıca olaraq ərəblərin özləri idisə, islamın mədəni gücünün artmağa başladığı IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərində bu işi islamı qəbul etmiş yerli əhali özü görürdü. Yuxarıda gördüyümüz kimi, işğal prosesində bağlanmış müqavilələrə görə ərəblərin siyasi hakimiyyətini qəbul etmiş “əhli-kitab” yerli əhali könüllü olaraq istədiyi dini seçə bilərdi, lakin bundan cəmi bir neçə il keçmiş, xəlifə Əlinin dövründə isə, Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmiş ərəblər yerli əhalini islama dəvət etmək tapşırığı aldılar. Məhz elə o dövrdə Cənubi Azərbaycanın baş şəhəri elan edilmiş Ərdəbildə o zaman Azərbaycanın hakimi təyin edilmiş əl-Əş’as ibn Qeys, artıq qeyd etdiyimiz kimi məscid tikdirdi (*Bəlazuri, 1866, s. 328-329*). O dövrdə hələ yüksək memarlıq mədəniyyətinə malik olmayan ərəblər ilk məscidlərdən bəziləri üçün yerli əhalinin islamaqədərki dini binalarından istifadə edir, həmin binaları məscidə çevirirdilər (*Һеймат. Корпус, т. 3, s.26*). İlk vaxtlar belə məscidlər ancaq ərəb qəbilələrinin yerləşdirildiyi şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdisə, sonralar Azərbaycanın hər bir yaşayış məntəqəsində kiçik və böyük məscidlər tikildi. Artıq X əsrdə Azərbaycanın demək olar bütün şəhərlərində came məscidləri vardı, hətta həmin əsrin məşhur coğrafiyaşünas-səyyahı əl-Müqəddəsi şəhəri kənddən fərqləndirən əsas cəhəti hər hansı yaşayış yerində məhz came məscidin olmasında görürdü. Buna görə də o, hər hansı yer haqqında məlumat verərkən, mütləq, orada came məscid olub-olmadığını qeyd edirdi (*Müqəddəsi, s.375-378*). “Dərbəndnamə”nin məlumatına görə 115(733/34)-ci ildə, mənbədə Əbu Müslim adlandırılan əməvi sərkərdəsi Məsləmə ibn Əbdülməlik qardaşı xəlifə Hişamın tapşırığı ilə Dərbənddə ucaldığı böyük came məscidindən başqa hər “tayfa” üçün daha yeddi məhəllə məscidləri (Xəzər, Fələstin, Dəməşq, Hims, Qeysəri, Cəzirə və Mosul) tikdirməyi əmr etdi (*Шихсаидов и др. Ист. сочинения, s. 32*)*. Ayrı-ayrı tayfaların** yaşadığı məhəllələrdə tikilən bu məscidlərə ərəblərlə yanaşı islamı qəbul etmiş qeyri-ərəblər–məvalilər də gəlirdilər. Onu da qeyd edək ki, mənbələrin məlumatına görə, məhz Dərbənd islamı “kafirələrin” yaşadıkları ətraf dağlıq ölkələrə yayırdı. 869-cu ildə Dərbənddə məskunlaşmış ərəb nəslindən olan Haşim əs-Suləmi bu şəhər-dövləti müstəqil elan edib, Dərbənd əmirliyinin əsasını qoyduqdan sonra vaxtaşırı qonşu qeyri-müsəlman dağlıqlar üzərinə dini bayraq altında, əslində isə siyasi və işğalçılıq məqsədləri güdən yürüşlər təşkil edirdi (*bu haqda bax: Минорский. История Ширвана, s. 64-79; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 307-318*). Dağ yerlərində islamlaşma uzun proses şəklini alsada, bu yürüşlər bəzi dağlıqların zorla, bəzilərinin isə könüllülük

* Azərbaycan (türk) dilində yazılan, Məhəmməd Avabi Aqdaşı tərəfindən erkən orta əsr ərəb və fars mənbələri (bəlkə də eyniadlı fars mətni) əsasında tərtib edilən “Dərbəndnamə” haqqında *bax: Бартольд. Сочинения, с. VIII, s. 469-480; Минорский. История Ширвана, s. 21-26; s. 6-64*. Məsləmə ibn Əbdülməlikin Əbu Müslim adlandırılmasını V.Minorski tərcüməçi və nasixlərin mətnində yerli rəvayətlərə əsaslanan dəyişikliklər və əlavələr etməsində (*Минорский. История Ширвана, s. 22*), Q.M.-R.Orazayev isə ərəb sərkərdəsinin müasiri, Əməvilər Xilafətinin süqutuna səbəb olan siyasi hərəkətin başçısı Əbu Müslim Xorasaninin özünün və onun haqqında yazılan “xalq romanı” “Əbu Müslimnamə”nin həmin dövrdə geniş intişar tapmasında (*Шихсаидов и др. Ист. сочинения, s. 52, qeyd 105*) görürlər.

** O.Q.Boşakovun fikrincə (*Большаков. Средневековый город, s.54*) buradakı “taifə” (tayfa) termini Ərəb Xilafətinin müxtəlif vilayətlərində yerləşən hərbi dairələrdən (cund) olan müəyyən yığma qoşunların döyüşçülərini nəzərdə tutur.

prinsipi əsasında gec-tez müsəlmanlaşmasına gətirib çıxartdı.

Bu prosesin birinci mərhələsinin əvvəllərində yeni dini qəbul etmiş insanlardan fərqli olaraq öz əvvəlki dini etiqadlarını saxlayan və mənbələrdə “*zimmi*” və ya “*əhl əz-zimməti*” (yəni müsəlmanların himayəsində olanlar) adlandırılan yerli əhali xəracla yanaşı, müqavilələrdə göstəriləndiyi kimi, “dövlətinin dövlətinə, varlığının varına, kasıbın kasıblığına” uyğun can vergisi (*cizyə*) verirdi. Şəriət qanunlarına görə sədəqə ilə dolanan yoxsullardan, heç bir sənəti və işi olmayan korrardan, iflic və xroniki xəstələrdən *cizyə* tutulmurdu, lakin belələri imkanlı olduqda, *cizyə* ödəməli idilər. *Cizyəni* kasıb rahiblərdən, zahidlərdən, əmlakı, əmək qabiliyyəti olmayan qocalardan, ağılı itirmiş insanlardan da almırdılar (*Надирадзе. Хрестоматия, s.19, 20*).

Beləliklə, ərəblərin Cənubi Qafqazın Azərbaycan qarışıq digər yerlərin torpaqlarını da öz işğal dairələrinə qatmaları, burada həyata keçirdikləri vergi siyasəti regionun əhalisinin ideoloji baxışlarına birmənalı təsir göstərmədi. Xüsusilə, ərəblərin digər monoteist etiqadlı dindarlara (xristianlara, yəhudilərə) olan liberal münasibətləri əhalisinin əksəriyyəti xristian olan qonşu xalqlara can vergisi ödəməklə öz dinlərində - xristianlıqda qalmalarına imkan verdi; bu xalqlardan fərqli olaraq Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti islamı qəbul etdi. Buna, bəlkə də, ən mühüm səbəb şimalı-cənublu tarixi Azərbaycan ərazisində dini etiqadlarına görə bütperəst, tanrıçı və zərdüşti olan qeyri-xristian albanların, türkdilli və irandilli tayfa və xalqların üstünlük təşkil etməsi oldu. Tarixi Azərbaycan ərazisində islamaqədərki yerli qədim dini etiqadlar haqqında məlumat verən mənbələr şimalda—Albaniyada xristianlığın, cənubda—Atropatənada zərdüştiliyin dövlət dini olmasına baxmayaraq, xüsusi ilə şimalda əhali arasında tarixi prosesin gedişində bir qədər dəyişikliyə uğrayan təbiət qüvvələrinə—günəşə və oda, suya və torpağa, aya etiqadın hələ də yaşadığını, həmin etiqadların daşıyıcılarının hər yeni dini—istər xristianlığı, istər zərdüştiliyi, istərsə də islamı müqavimətlə qarşıladıklarını bildirir (*Тревер. Очерки, s. 294*). Qeyd etməliyik ki, ərəblərin bütperəst saydıqları, sonralar “qılınc müsəlman” adlandırılan məhz belələri öz xoşları ilə, nəyə görə isə islamı qəbul etmiş dönmə xristianlarla birlikdə Qafqazın ilk müsəlmanları oldular. İslamlaşdırmanın ilk mərhələsində xoş-güc qəbul olunmuş din yalnız müəyyən vaxt keçdikdən sonra, xüsusilə, islamın yuxarıda qeyd etdiyimiz mədəni gücünün təsiri ilə, onların sidq-ürəklə qavranılmış və mənimsənilmiş inamına, ideologiyasına çevrildi.

Yerli əhalinin müsəlmanlaşdırılması ilə yanaşı Azərbaycan ərazisində öz siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışan ərəb üsul-idarəsi bu məqsədlə bölgədə baş verən millətlərarası münaqişələrdən, xüsusilə, albanlarla ermənilər arasında gedən dini çəkişmədən məharətlə istifadə edirdi (*bu haqda bax: Бунятов. Азербайджан, 1999, s. 118-120; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 190-191*). Bu dini çəkişmə məhz ərəblərin köməyi ilə alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi, az sonra isə o vaxtadək hələ də mövcudluğunu saxlaya bilmiş Alban dövlətinin süqutuna gətirib çıxartdı. Tədqiqatçıların yazdığına görə (Z.M.Bünyadov və b.) bundan sonra başlanan alban əhalisini qriqoryanlaşdırma siyasəti, ərəb müəlliflərinin (əl-İstəxri, İbn Həvqəl, əl-Müqəddəsi və b.) məlumatına görə, hələ X əsrdə də Bərdə və onun ətrafında işlədilən alban-arran dilini, eləcə də alban ədəbiyyatını tədricən aradan götürdü, xristianlığı saxlamış albanların bir hissəsi tədricən ermənilərin təriqətini və dilini mənimsədilər (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 191*). Lakin qriqoryanlaşma və bunun nəticəsi olan erməniləşmə prosesi çox uzun çəkdi.

Buna alban katolikosluğunun yalnız 1836-cı ildə, (ermənilərin məlum rus siyasəti nəticəsində axınla Qarabağda yerləşdirilib yerli əhaliyə nisbətən sayca artmasından sonra), Eçmiədzinin təhriki ilə ləğv edilməsi sübut ola bilər.

Beləliklə, ərəblərin tarixi Azərbaycan torpaqlarını VII əsrin ortalarında başlayan işğalı yerli əhalinin onsuz da mürəkkəb olan etnik tərkibini daha da mürəkkəbləşdirsə də, rəsmi, elmi və ilk vaxtlar hətta ədəbi dilinə ciddi təsir göstərsə də, əhalinin böyük əksəriyyətinin tədricən müsəlmanlaşmasına gətirib çıxartsa da ölkənin sonrakı iqtisadi, siyasi, elmi-mədəni inkişafına mane ola bilmədi: əksinə, çox keçmədən, ümummüsəlman mədəniyyətinə cəlb olunmuş və onu kifayət qədər mənimsəmiş və nəhayət oğuzlaşma prosesinin başa çatması ilə bir xalq kimi formalaşmış azərbaycanlılar bu mədəniyyətin fəal daşıyıcılarına çevrildilər.

§ 4. Ərəb hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın hüduqları, şəhərləri, digər yaşayış məskənləri və yolları *

IX əsrdən başlayaraq mərkəzin siyasi hakimiyyətinin zəifləməsi ilə Xilafət tərkibinə vilayət statusu ilə qatılmış tarixi Azərbaycan ərazisinin ilkin ərəb inzibati-idarə sistemində də dəyişiklik baş verdi: ərəblərin demək olar bütün Cənubi Qafqaz torpaqlarına verdikləri Ərminiyyə inzibati-ərazi adı ləğv edildi. İmperiyadaxili münəqişələri həll etməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşən Xilafətin bu dövrdə həmçinin mövqeləri möhkəmlənmiş Bizansla müharibəyə girişməsi onun yerlərdəki, o cümlədən Cənubi Qafqazdakı hakimiyyətini daha da zəiflətdi, əslində hətta nominallaşdırdı. Formal olaraq Xilafətin Azərbaycan (cənub) və Arran vilayətlərinin Ərminiyyə (Ərmən) vilayəti ilə birləşdirilməsindən yaradılan, imperiyanın buradakı siyasi nümayəndəsinə - valiyyə tabe olan vahid Qafqaz vilayətinin təşkil olunması da vəziyyəti düzəltmədi. İlk çağlar zahiri da olsa mərkəzin hakimiyyətinə az-çox tabe olan, hətta ona vergi ödəyən yerli feodallar öz mülkləri daxilində hakimiyyət və imtiyazlarını hələ də saxlaya bilməmişdilər. Görünür, məhz bu amil regiona gələn X əsr ərəb müəllifləri tərəfindən hər bir vilayətin daxili sərhədlərinin, inzibati və idarə mərkəzlərinin, şəhərlərinin xüsusi qeyd edilməsinə səbəb oldu. Artıq IX yüzilin ikinci yarısında yerli, gəlmə və gəlmə olsalar da çoxdan yerliləşmiş mülk sahiblərinin öz dövlət qurumlarını yaratmaları bölgənin siyasi hakimiyyətinə uyğun inzibati-idarə sistemini yaratdı.

Maraqlıdır ki, ərəb işğal dairələrinin Cənubi Qafqaz ərazisini əhatə edən qondarma “Ərminiyyə” inzibati-idarə birləşməsinin bu dövrdə faktiki olaraq artıq ləğv olunmasına baxmayaraq, biri-digərinə zidd anaxronik məlumatlardan yararlanan, müxtəlif versiyaları təqdim edən bir sıra çağdaş ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih və b.) əsərlərində regionun onların şəxsi müşahidələrindən kənar qalmış real tarixi coğrafiyası öz əksini düzgün tapa bilməmiş, onun cərəyan edən siyasi hadisələrdən asılı olaraq tez-tez dəyişikliyə məruz qalan, real vəziyyətini əks etdirməyən köhnə inzibati “Ərminiyyə” adı əvvəlki kimi saxlanılmışdır.

Yalnız X əsrin müxtəlif illərində burada olmuş, əsasən öz gördüklərinə və bəzən də “doğru danışdığına inandıqları adamlar”dan eşitdiklərinə (*Yəqubi. Buldən, s.232*) əsaslanan ərəb müəllifləri Xilafətin Cənubi Qafqazdakı vilayətlərinin real inzibati-ərazi bölgüsünü əks etdirməyə çalışmışlar. Onlardan əl-İstəxri və İbn Havqəl həmin vaxt gəlmə və yerli sülalələrin idarə etdiyi “Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə” bölgəsi haqqında məlumat verdikdə, artıq bu yerləri “yalnız bir adamın tabeliyində olan məmləkət” kimi “vahid iqlimdə” birləşdirirdilər (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 331; İstəxri, s. 180*). Həmin müəlliflərdən bir neçə il sonra Azərbaycanda olmuş əl-Müqəddəsi isə bu “vahid iqlimi” ər-Rihab adlandırmışdı (*Müqəddəsi, s. 373-374*). Bunu o, həmin yerlərin “geniş və səfəli”, “meyvələrinin və üzümünün çox”, “qiymətlərinin ucuz”, “təbiətinin gözəl və səfəli”, nemətlərinin bol olması ilə izah edirdi. **

Bununla yanaşı mənbə müəllifləri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Xilafətin Cənubi Qafqaz

* Bir sıra Azərbaycan şəhərləri haqqında mətnlərə aid şərhlərdə məlumat verilmişdir.

** Ərəb dilində ər-Rihab – “geniş ərazi, genişlik, açıqlıq” deməkdir. Bu sözdə həmçinin “səmimilik, xoşluq, xoşsifətlik” mənası da vardır (*bax: əl-Müqəddəsiyə aid qeydimiz 7*).

vilayətlərinin ayrılıqda hüdudlarını da göstərməyə cəhd edirdilər.

Öz əsərini IX yüzilin son dekadasında (891-ci ildə) yazan və verdiyi məlumata görə, bir müddət vaxtılıx xəlifə əl-Mənsurun hakimiyyətinin son ilində (775-ci ildə) ulu babası Vadihin valilik etdiyi Ərminiyyədə yaşayan (*bax həmçinin: İbn əl-Fəqih, BQA, s.290*) əl-Yəqubi Azərbaycana getmək istəyənin Zəncandan çıxaraq, Ərdəbil – Bərzənd – Varsan – Beyləqan yolu ilə nəhayət, Yuxarı Azərbaycanın əsas şəhəri Bərdəyə yetişdiyini bildirir (*Yəqubi. Buldan, s.271*). Bu məlumatda əhəmiyyətinə görə iki məqam diqqəti cəlb edir: müəllifin əsas şəhəri Bərdə olan Arran – Albaniyanı bu yerlərə bələd olan bir şəxs kimi Yuxarı Azərbaycan adlandırması, bununla da tarixi Azərbaycan torpaqlarının həmin dövr üçün real siyasi-inzibati ərazi təsvirini təqdim etməsi. Onu da qeyd etməliyik ki, əsərini təqribən 928-ci ildə yazmış Qudama ibn Cəfər də əl-Yəqubi kimi Bərdəni Azərbaycana aid edir və hətta onu Azərbaycanın əsas şəhəri (*kasaba*) hesab edirdi (*Qudama. Kitab əl-xərac, s. 244*). Sonuncu fikri təkrar edən Yaqut Bərdə şəhərinə həsr etdiyi məqaləsində (1977, c.I, s.379) məşhur tarixçi Hilal əl-Muhsin əs-Sabiyə (öl.1056) istinad edərək "Bərdə Azərbaycan paytaxtıdır" məlumatını oxuculara çatdırır. Bununla yanaşı, o, İbn əl-Fəqihin "Bərdə Arranın əsas şəhəri, Azərbaycanın axır hüdududur" (yenə orada) məlumatını da verir. Doğrudan da X yüzilin ilk illərində yazan, əsasən anaxronik və kompilyativ materialdan istifadə edən İbn əl-Fəqih Azərbaycanın hüdudlarının Bərdədən Zəncanadək olduğunu qeyd etməklə yanaşı ər-Ras (Araz) çayının sağ sahilində yerləşən Varsanı Azərbaycanın axır (sərhəd) vilayəti adlandırır (*İbn əl-Fəqih. BGA, s.285*). Onun xələfi əl-İstəxriyə görə Azərbaycanın sərhədi "ət-Tarmin arxasına çatan dağlara və Zəncanın hüdudlarınadəkdir; oradan [sərhəd] əd-Dinavərin arxasına keçir, sonra Hulvanın ətrafı ilə dövr edərək Şəhrəzura yetişir, Dəclə yaxınlığına çatanadək uzanır və nəhayət Ərminiyyə hüdudlarını əhatə edir" (*İstəxri, s. 190*).

Adları çəkilən mənbələrdəki məlumatın müvafiq dövrün reallığı ilə müqayisəsi göstərir ki, "Azərbaycan, Arran və Ərminiyyəni" vahid inzibati ərazidə birləşdirən əl-İstəxri, eləcə də İbn Havqəl və əl-Müqəddəsinin bu yerləri "vahid ölkə" hesab etmələri, görünür, həmçinin məhz onların yazıb-yaratdıqları illərdə tarixi Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid yerli feodal dövlət hüdudlarında bərpə edən Sacilərin, daha sonra Salarilərin regiondakı siyasi mövqeyi ilə də bağlı olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, mötəbər ərəb alimləri əl-Kufi və ət-Təbəri ərəb işğallarının hələ davam etdiyi VIII əsrin birinci yarısına, yəni, ərəb administrasiyasının Arran və Ərminiyyəni vahid inzibati "Ərminiyyə" adı ilə birləşdirdiyi dövrə dair məlumatlarında da Arran-Albaniya ərazisini çox vaxt Azərbaycan da adlandırır, bununla da ərəblərəqədərki, Sasanilər dövrü vəziyyəti təqdim edirdilər. Faktlara müraciət edək: ət-Təbəri (*Təbəri. Tarix, G, c. II, s.1200, 1217*) Məsləmə ibn Əbdülməlikin 705 və 709-710-cu illərdə Dərbəndə hücumları haqqında məlumat verirkən, onun "türklərə (*burada: xəzərlərə, N.V*) qarşı yürüş etdiyi və Azərbaycan vilayətindəki əl-Baba yetişdiyini" bildirir. Əl-Kufi xəlifə II Ömərin (717-720) Azərbaycana vali təyin etdiyi Adiyyə ibn əl-Kindinin "Azərbaycana tərəf gedib, Beyləqanda düşərgə saldığı" (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 15*), digər vali əl-Haris ibn Əmrin "Azərbaycan ölkəsinə gedib, Bərdədə yerləşdiyi" (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 15*) haqqında məlumat verir. Yenə onun məlumatına görə, Azərbaycana vali təyin edilmiş (722-725, 729-730-cu illərdə) əl-Cərrah ibn Abdallah Şəkidə olduqda, xəlifə ona "Azərbaycanda qalmağı əmr etdi" (*Kufi. Fəthlər kitabı, s. 20*). ət-Təbərinin əsərini fars dilində işləyib hazırlayan Bal'əmi (ölüb 974-

cü ildə) öz əsərində Şərqi Qafqaz haqqında bizim üçün maraqlı olan belə məlumat verir: “Bu vilayətin daxilində olan bütün şəhərlər Azərbaycan, bütün yollar (keçidlər - *rah*) isə *əbvab* adlanır. Azərbaycanın axırında (yəni sərhədində)* xəzərlərə tərəf... Dərbənd adlanan keçiddən olan yollar var. [Həmçinin] digər keçid (*rah*) və Xəzər adlanan böyük şəhər vardır” (Xəzər – Qəbələnin digər adıdır, *N.V.*). Bu vəziyyət İbn Havqəlin “Xəzər dənizi” xəritəsində də (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 75*) aşkar görünür. Belə ki, burada Dərbənddən Gilanadək bütün sahil xətti boyunca “Azərbaycan” sözü yazılmışdır**.

Onu da qeyd edək ki, ərəb üsul-idarəsinin işğaldan sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarını Arran və Azərbaycan adlı vilayətlərə bölməsi mənbə müəlliflərinin ərəb inzibati bölgüsünə aid bu iki vilayətin hər birini ayrılıqda təqdim etmələrinə səbəb olmuşdur. Belə ki, həmin mənbələrdə, əl-Yəqubinin həmçinin “Yuxarı Azərbaycan” adlandırdığı Arran vilayətinin Azərbaycan vilayətindən Araz (ər-Ras) çayı vasitəsilə ayrıldığı, bu iki Xilafət vilayəti arasındakı ayırıcın həmin çaydan keçdiyi xəbəri də var: İbn Xordadbehin məlumatına görə (*İbn Xordadbeh. BGA, s.174; Ибн Хордадбех. Книга о нем, s.136, 298, qeyd 13*) “Ərminiyyənin çayı Arras Qalıqala yaxınlığında başlayır, Arrandan keçir, burada ona Arran çayı (Həkəri və ya Bərguşad, *N.V.*) tökülür, sonra Varsan yanından keçir və nəhayət [Kürlə] birləşən yərə çatır”. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə (*Bəlazuri, 1866, s.194*), Sasani hökmdarı Kavadın (Qubad) sərkərdələrindən biri Arazı keçərək “Arran vilayətinə gəlir, ər-Ras çayı ilə Şərvan arasındakı əraziləri tutur”. Əl-Məs’udinin məlumatına görə (*Məs’udi.Muruc, c. II, s.75*) “Arras çayı Babəkin Azərbaycandakı mülkü olan əl-Bəzzeyn ilə Arrana mənsub Əbu Musa dağı arasında axır”. Əl-Müqəddəsiyə görə (*Müqəddəsi, s. 379*) ər-Ras çayı Arranın sərhədləri boyu axır. Yaqut əl-Həməvinin yazdığına görə (*Yaqut,1950, c. I, s.183*) “Azərbaycan və Arran [vilayətləri] arasında olan çaya ər-Ras deyirlər. Onu məğrib və şimal tərəfdən əhatə edən yerlər Arrandan, məşriq tərəfindən olanlar isə Azərbaycandandır” və s.

Haşiyə. Özünün «Северные границы раннесредневекового Азербайджана по армянским и арабо-мусульманским источникам» (“Erkən orta əsrlər Azərbaycanının şimal sərhədləri erməni və ərəb-müsəlman mənbələrinə əsasən”) məqaləsində (*Шагинян. Сев. Границы*) Sasanilər və Ərəb Xilafəti dövründə (III-IX əsrlərdə) “erkən orta əsrlər Azərbaycanının şimal rayonlarını və sərhədlərini dəqiqləşdirmək” məqsədini qarşısına qoyan A.K.Şaginyan Ermənistanın hüduqlarını sahsahil Albaniyası hesabına genişləndirir, ərəb mənbələrində “Azərbaycan” termininin, artıq sahsahidə gördüyümüz kimi, bütöv tarixi Azərbaycan ərazisinə də şamil edilməsinə məhəl qoymur, yalnız cənubdakı Azərbaycanı nəzərdə tutan vilayətin şimalında ərəb hakimiyyəti dövründə də “böyük erməni vilayətləri Persarmeniya və Paytakaranın, eləcə də Vaspurakanın Arazın orta axarından cənuba doğru yerləşən üç şərq havarının” olduğunu iddia edir (*Шагинян. Сев. Границы, s.101*). Maraqlıdır ki, Albaniyanın həmin dövr əhalisi haqqında məlumatında da o, saxtalaşdırılmış erməni tarixşünaslığından kənara çıxmır: solsaahil Albaniyasının əsasən Şərqi Qafqaz tayfaları, sahsahilin

* Mötərizədəki qeyd mətnin rus dilinə tərcüməçisi, Dağıstan alimi, tarix elmləri doktoru A.R.Şıxsəidovundur (*Шихсаидов. Очерки, s. 51*).

** Bu məlumatın Azərbaycanın tarixi coğrafiyası üçün əhəmiyyətini yəqin ki, yaxşı bilən rus alimi A.P.Novoseltsev görünür bilərəkdən özünün Xəzər dövlətinə həsr etdiyi kitabının (*Новосельцев. Хазарское государство*) üz cildində dərc etdirdiyi İbn Havqəlin “Xəzər dənizi” xəritəsində ərəb qrafikası ilə yazılmış demək olar bütün adların yanında kiril əlifbası ilə qarşılığını vermiş, Cilandan (Gilandan) Bab əl-Əbvabadək (Dərbəndədək) sahil boyunca yazılmış “Azərbaycan” sözünün isə yalnız əksər oxucuların bələd olmadığı ərəb yazılışını saxlamışdır.

isə “hindavropalı ermənilərlə” məskun olduğunu bildirir (yenə orada). Belə qeyri-elmi və qərəzli şərhlər mənbələrdəki məlumatın təhrif olunmasına, oxucuya tarixin qeyri-real əksinin çatdırılmasına və nəhayət etibarı ilə ermənilərin bugünkü ərazi iddialarına səbəb olur .

Ərəb müəlliflərinin, sözsüz ki, hər bir dövrün siyasi-inzibati durumuna əsaslanan məlumatlarının müqayisəli təhlili Xilafətin vilayət statuslu bölgəsi olan, şimalda İberiya və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək ərazini əhatə edən Arranın sərhədlərinin ərəblərəqədərki Albaniya dövlətinin sərhədləri ilə demək olar üst-üstə düşdüyünü göstərir. Bu, Moisey Kalankatuklunun VII əsrin sonlarında, Cavanşirin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Albaniya hökmdarı Varaz Tiridatın ölkəni sərhədləri daxilində özünə tabe etməsi (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 151*), yəni Cavanşir kimi İberiya sərhədlərindən Hun qapılarına (Dərbəndə) və Araz çayınadək olan ərazi daxilində (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 127*) idarə etməsi məlumatı ilə təsdiq olunur. Onu da qeyd edək ki, mənbədəki digər məlumatdan görüldüyü kimi Moisey Kalankatuklu “sərhədləri daxilində” dedikdə “Araz çayından başlayaraq Xunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin” Arana miras verilmiş ərazisini nəzərdə tuturdu (*Kalankatuklu. Albaniya, s.17*). Ərəb müəllifləri bu əraziyə yalnız 644-cü ildən 1122-ci ilədək müsəlman idarəçiliyində olan Tiflisi əlavə edirdilər. Bu fakt ərəb dövrü Arran vilayətini yalnız inzibati vahid kimi qiymətləndirənlərin iddiasını rədd edir, onun siyasi, coğrafi və etnik sərhədlərə malik olduğunu təsdiqləyir.

Lakin, mənbələrdə, baş verən siyasi dəyişmələrin nəticələrindən, bəzən də yanlış informasiyadan irəli gələn ziddiyyətli məlumat da vardır. Əl-İstəxriyə görə “Arranın [şimal] sərhədi Bab əl-Əbvəbdən Tiflisədək və ər-Ras çayının yanında Naxçıvan adlı yerədəkdir” (*İstəxri, s. 190*). Onun Arran ərazisi haqqında fərqli, əslində öz yazdığına zidd digər məlumatı bilavasitə əl-Ərmənin hüdudlarına dair bölmədədir. Bu məlumata görə əl-Ərmənin “bir həddi Bərdəyə, bir həddi əl-Cəzirəyə, bir həddi Azərbaycanadəkdir” (*İstəxri, s. 188*). Bərdə-Dəbil yolu haqqında məlumat veririkən o, bu yolun “ermənilərdə” olduğunu, “bu kəndlərin hamılıqla” Baqratilərdən olan “Sənbat ibn Aşutun mülkiyyətinə” aidliyini bildirir (*İstəxri, s. 194*). Əl-İstəxrinin xahişi ilə onun əsərindəki bəzi məlumatları təshih edən İbn Havqəl, bu məlumatı təsdiq etməklə yanaşı Yusif ibn Əbu-s-Sacın həmin yerləri “qəddarlıq, zülm, Allaha və onun rəsuluna (s.ə.s) xilafən tutub aldığı” iddia edir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.350*).

Maraqlıdır ki, İbn Havqəl tərtib etdiyi “Ərminiyyə, Azərbaycan və Arran” xəritəsində (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.331-334*) yuxarıdakı, sələfi əl-İstəxrini təkrar edən iddiasından fərqli məlumat verməklə özü-özünün ziddinə gedir: hər üç vilayətin hüdudlarını dəqiq göstərməyə çalışır və bu zaman bilavasitə Ərminiyyə (əl-Ərmən – Ermənistan) ərazisini Arazdan cənubda, bu çay ilə Xilat (Van) gölü arasında yerləşdirir.

Hər iki müəllifin məlumatlarındakı ziddiyyətləri nəzərə alaraq, Arranın hüdudlarını bir daha dəqiqləşdirmək məqsədilə yerli və ərəb mənbələrinə müraciət edək, həmin dövrdə baş verən hadisələrin hansı ərazidə cərəyan etdiyini, bu ərazinin kimə məxsusluğunu həmin mənbələrə əsasən müəyyənləşdirək. Məlum olur ki, 821-ci ildə Arsaxda alban Mihranilər sülaləsinin son nümayəndəsi III Varaz Tiridatın öz azyaşlı oğlu Stepannos ilə birlikdə qətlə yetirilməsindən bir il sonra (*Гевондян. Армения, s.136*) tarixi səhnədə, Moisey Kalankatuklunun məlumatına görə, yerli alban hökmdar nəslə Aranşahi Zərmihrin xələflərindən olan, 835-ci ildə bütün Arranı öz hakimiyyətinə tabe edən Şəkinin sahibi Səhl ibn Sunbat (Səhl Smbatean)

görünür (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 208-214; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 323-324*). Əl-Məs'udi məhz bu dövrdə Əbu Musa (yəni Qarabağ) dağlarında Arran tayfalarının yaşadığını bildirir (*Məs'udi. Muruc, c. II, s. 75*). Ktiş və Beyləqanın 830-cu ilədək sahibi alban knyazı Stepannos Abləsəd, ondan sonra isə bacısı oğlu Yesai (İsa) Əbu Musa olmuşlar (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 214-218*). Sünikin sahibi Vasaq, Xaçınınkı Atrnerseh, Qardmanınkı Ketritç, Utinininki Stepan Klia idi (*Вардан. История, s.103*). Erməni tarixçisi Vardanın yazdığı kimi 853-cü ildə xəlifə əl-Mutəvəkkil tərəfindən bölgəyə, Xilafət əleyhinə üsyan etmiş yerli əhaliyə qarşı göndərilmiş yeni vali Buğa əl-Kəbir məhz adları çəkilən bu alban knyazlarını da ələ keçirərək, qolubağlı xəlifənin hüzuruna aparmışdı (*bax hətçinin: Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 213; Минорский. История Ширвана, s.39*). Moisey Kalankatuklunun məlumatına görə “erməni təqviminin 300-cü ilinin axırında (851/52), Allah tərəfindən qabaqcadan erməni və Albaniya knyazlarının alınlarına yazılmış cəzaları yerinə yetirildi. O il onların hamısı ərəblər tərəfindən tutulub zəncirlənmiş halda evlərindən çıxarılarq zorla Bağdada aparıldılar... Ertəsi ildə Qafqaza Buğa əl-Kəbir gəldi və Tiflis şəhərində İshaq İsmailini öldürdü. Üç il qədər Buğa Erməniyyəni əlində saxlayıb, axırda knyazları və arvadlarını yığıb Bağdada apardı” (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 198, 199*).

Bu məlumat ərəb tarixçisi əl-Bələzuri tərəfindən də təsdiq olunur: “o (Buğa, *N.V.*), Curzani fəth etdi, Arrandan, Ərminiyyənin ucqarlarından və əs-Sisəcandan olan xristianları və digər müxalif və üsyançıları özü ilə [Samirəyə] apardı” (*Bələzuri. 1866, s. 212*).

Beləliklə, bir neçə başqa yerli və ərəb müəlliflərinin də (ət-Təbəri, İohann Drasxanakertsi və b.) biri digərini tamamlayan bu kimi məlumatları Bərdədən qərbə olan torpaqların tədqiq olan dövrdə də erməni Baqratilərə deyil, yerli alban knyazlarına məxsusluğunu bildirir *. Əl-Məs'udinin məhz bu dövrdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Əbu Musa (yəni Qarabağ) dağlarında Arran xalqlarından olan tayfaların yaşadığını, buranın “xüsusi ərazi” olduğunu bildirməsi də fikrimizi təsdiq edir (*Məs'udi. Muruc, c. II, s.75; Минорский. История Ширвана, s. 215, qeyd 129*).

Lakin böyük cəhdlərə baxmayaraq Xilafət özünün tabeliyində olan bir sıra yerlərdə olduğu kimi bölgədəki hakimiyyətini də çox saxlaya bilmədi; onun zəflədiyi dövrdə – 886 (887)-ci ildə, Moisey Kalankatuklunun “mömin” knyaz adlandırdığı Qriqor Hammam bu dövrdə başsız qalmış alban vilayətlərini birləşdirərək, “tənəzzül etmiş Albaniya çarlığını bərpa etdi, necə ki, Aşot Baqratuni bunu Erməniyyədə etmişdi. Bu iki hadisə eyni vaxtda olmuşdu” (*Kalankatuklu. Albaniya, s.200*).

Maraqlıdır ki, Aşot Baqratunun hakimiyyətə gəlməsi haqqında məlumat verən Asogik onun “erməni təqvimi ilə 336 (887)-ci ildə Bizans imperatoru Vasilinin vaxtında və onun iltifatı ilə” hökmdar olmasını bildirir. Belə görünür ki, Bizans – Xilafət münasibətlərinin bu

* A.N.Ter-Gevondyan (*Гевондян. Армения, s.146-147*) Qardmanın, Utikin, Ktişin, Beyləqanın mənəbərdən milliyətə alban olduqları bilinən bu knyazları ilə ərəblər arasında baş verən hərbi münaqişəni “Ermənistanın şimal-şərq vilayətlərində həyəcanlar” kimi qələmə verməklə, mənəbələrə və reallığa zidd olaraq, həmin ərazilərin Ermənistan məxsusluğunu iddia edir. Ümumiyyətlə, son dövr erməni tarixşünaslığında qərarlaşan bu müddəa erməni tarixçilərinin Albaniyanı Ermənistanın Şərq vilayəti kimi təqdim etmələrindən, antik Albaniyanın yalnız Kürün sağsahil zonasını əhatə etməsi, solsahil zonasının isə “Böyük Ermənistan” adlandırdıqları əraziyə aid olması iddialarından irəli gəlir.

gərgin dövründə istər Aşotun, istərsə də Hammamın hakimiyyətə gəlmələrində Bizansın da rolu olmuşdur. Lakin az sonra, 898-ci ildə, Sacilərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Arranda əldə etdikləri uğurlar bir qədər əvvəl Albaniyanın, görünür, yalnız bir hissəsində (çox güman Şəkiddə, bax həmçinin: *Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.325*) hakimiyyəti ələ almış Hammamın bölgədəki mövqeyinə təsir etməyə bilməzdi. Mənbələrin bu alban hökmdarı haqqında həqiqətən də “olduqca xəsisliklə” (*Бунияттов. Азербайджан, 1999, s.213-214*) məlumat verməsi mütəxəssislərin onun hakimiyyət illərini dürüst şərh etməsinə mane olur. Akademik Ziya Bünyadov Hammamın yerli alban xanədanı Aranşahilərə məxsusluğunu inkar etməsə də, onun A.Krımski tərəfindən Səhl ibn Sunbatın nəvəsi olması gümanı (*Крымский. Шеки, s.374-375*) ilə razılaşmır. Mənbələrin birində (*Katolikos İohann, bax: Бунияттов. Азербайджан, 1999, s. 213*) Hammam Şərqn böyük knyazı (*metis işxan*), digərində (*Асогук. История, s.110*) “alban (*axvan*) hökmdarı” adlanır. Asogikin yazdığına görə Aşot Baqratuni ilə eyni vaxtda yaşayan “şərqli Hammam [*areveltsi*]” bir sıra dini kitablara şərh, eləcə də “Qrammatikanın izahı”nı qələmə almışdır (*Асогук. История, s.107-108*).

Mənbələr Hammamın nə qədər knyazlıq etməsi haqqında məlumat verməsə də onun 893-cü ildə erməni katolikosu Georqu Azərbaycan canişini Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sacın zindanından azad etdirməsi faktı məlumdur (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 200; Асогук. История, s.110*). Bu fakt, Asogikin, yuxarıda gördüyümüz kimi, həmçinin, bir dinşünas və dilşünas alim kimi təqdim etdiyi alban hökmdarının yalnız dini hissələrini biruzə vermir; onun nüfuz sahibi olması ilə yanaşı erməni hökmdarı ilə vassal-süzeren deyil, əməkdaşlıq, müttəfiqlik münasibətlərini göstərir. Mənbələr, həmçinin, Qriqor Hammamdan sonra hakimiyyətdə olan onun oğlanları Şəki məlikliyinin başçısı, əl-Məs’udunun Adərnərsə ben Hammam adlandırdığı (*Məs’udi.Muruc, c. II, s.68*) Atrnersehin, Savada ləqəbli Səhəkin, daha sonra nəvəsi, müsəlman adı Əbu Əbdəlməlik olan İşxanikin və nəhayət, sonuncunun oğlu, təqribən X yüzilin 60-cı illərində “alban taxt-tacının” yeni bərpaçısı adını alan, xristian adı İohann olan Sənəkərimin adlarını çəkirlər (*bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.322-329*). Maraqlıdır ki, İbn Havqəl Sacilərə, daha sonra Salarilərə vergi ödəyən hakimlərdən Şəkinin sahibi İşxanik, Bərdənin sahibi İbn Savada adı ilə tanınan Sənarib, Xacının sahibi Sənarib, Sünikin sahibi Əbu-l-Qasim əl-Vayzuri kimi alban knyazlarının da adlarını təqdim edir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.354-355*).

Beləliklə, yerli və ərəb mənbələrinin müqayisəsi Bərdədən qərbdə olan torpaqların erməni Baqratilərin tabeliyində olmadığını, olsa-olsa, əhalisinin bir qisminin, dini görüşünə görə onlarla birlikdə ilk vaxtlar Bizansın təsir dairəsinə daxil olduğunu demək imkanı verir. A.N.Ter-Gevondyan bu məsələyə bir qədər fərqli yanaşır; onun sözlərinə görə, ərəb Ərminiyyəsi inzibati vilayəti öz fəaliyyətinə xitam verdikdə bu ərazidə müsəlman və xristian etiqadlı iki qrup əmirlik yaranır. Bunlardan Ermənistan, Kartli, Kaxetiya və Arranı o, əslində Bizansın təsirində olan və bu imperiyanın iltifatı ilə hakimiyyətə gələn Baqratı çarlığının təsir dairəsində olduğunu iddia edir (*Гевондян. Армения, s.239*)*

* Qafqazda o dövrdə yaranan bütün xristian dövlətlərini ənənəvi olaraq erməni vilayəti Tarondan gələn və Baqratilər nəslindən olan üç qardaşın adı ilə bağlayan gürcü salnaməsi “Kartlis Tsxovreba”da olan məlumata görə, onlar VII yüzilin son rübündə “Şəkiyə gələrək burada qərarlaşmış”, az sonra antik və orta əsrlər Albaniyasının tarixi şimal-şərq vilayətlərini əhatə edən bütün ərazini ələ keçirmişdilər. Lakin sinxron alban qaynağı bu yerlərin Mihranilərlə qohumlaşmış yerli hökmdar sülaləsi Zərmihir-Aranşahi ilə bağlılığını təsdiq edir, bu sülalənin nümayəndəsinin həmçinin tarixi alban vilayəti Arsaxda da məliklik etdiyini bildirir (*bax: Бунияттов. Азербайджан, 1999, s. 323-324*). .

Görünür, məhz bu təsirlərə görə, Bərdəni Cənubi Qafqazın digər yerləri ilə birləşdirən ticarət yolları haqqında məlumat verən müsəlman müəllifləri o vaxtlar əsas etibarlı ilə hələ də xristian etiqadlı əhalinin, sözsüz ki, albanların yaşadığı Bərdə-Dəbil yolu ətrafı əraziləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, I Smbatın mülklərinə aid edir. Yeri gəlmişkən, hələ ötən əsrin əvvəllərində, IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərinin rus dilinə tərcüməçisi N.A.Karaulov İbn əl-Fəqihin məlumatlarından birinə dair qeydində ərəb müəllifinin bütün qafqazlıları (o cümlədən albanları) ermən-erməni adlandırmasını ərəblərin Xilafətin ucqarlarında yaşayan əhalinin milli mənsubiyyətinə əhəmiyyət verməmələri, onları Ərminiyyə adlandırdıqları ərazinin adına görə tanınmaları ilə izah edir (*Карaulов. СМОМПК, с. XXXI, s. 55-56, qeyd 57*). Sözsüz ki, İbn əl-Fəqihə aid edilən bu qeydi müvafiq məlumat verən digər ərəb müəlliflərinə də şamil etmək olar.

Bir faktı da qeyd etməyi lazım bilirik; fikrimizcə, İbn Havqəlin müsəlman Yusifə qarşı çıxıb, xristian Smbata iltifat göstərməsi, çox güman, siyasi mahiyyət də daşıya bilərdi. Belə ki, hətta şərqşünas R.Dozinin də “Fatimilərin casusu” adlandırdığı İbn Havqəlin öz dövlətinin təəssübkeşi kimi bu məsələdə subyektivlik göstərməsi (*Крачковский. с. IV, s.202-204*), Xilafətin o dövrdə müttəfiqi olan I Smbatı müdafiə edib, Xilafətdən təcrid olunaraq müstəqil dövlət yaradan Yusif pisləməsi heç də təəccüblü deyildi (*Велиханова. Ист. география, с. 61*).

Bərdədən qərbə torpaqların həmin dövrdə də əvvəlki kimi Arrana – Albaniyaya aid olması öz əsərini İbn Havqəldən bir neçə il sonra – X əsrin 80-ci illərində qələmə almış əl-Müqəddəsinin məlumatı ilə də təsdiq olunur. Onun sözlərinə görə Arran (əl-Ran) vilayəti “təqribən iqlimin (yəni ər-Rihabın, *N.V.*) üçdə biri, [Xəzər] gölü ilə ər-Ras çayı arasında ada kimidir. Əl-Məlik (Kür, *N.V.*) çayı onu uzununa bölür. Paytaxtı Bərdədir” (*Müqəddəsi, s.374*).

Ərəb qoşunlarının işğal prosesində Cənubi Qafqaz ərazisində tutduqları və tabe etdikləri yerlər sırasında əl-Bəlazuri (*Bəlazuri, 1866, s.203*) və əl-Yəqubi (*Yəqubi. Tarix, с. II, s.194*) alban vilayəti Şakaşenanın adını çəkirlər. Qədim sak tayfalarına məxsus bu ərazi Kür çayının sağ sahilində, soldan İori və Alazan çaylarının ona töküldüyü yerdən yuxarıda yerləşirdi (*Тревер. Очерки, с. 49*). Yaqut əl-Həməvi (*Yaqut, 1950, с. III, s.311*) bu yeri Şəkka adlandırır, onun Ərminiyyədə vilayət olduğunu, özünün gön-dərisi ilə məşhurluğunu, Tiflis yaxınlığında, Kür çayı üstündə yerləşdiyini bildirir.

Mənbələr Qarabağın Ağdərə rayonu ərazisində, K.V.Treverin “albanların təpəli, meşəli diyarı” adlandırdığı (*Тревер. Очерки, с. 228*) əl-Miskuan (Metskuenk, Mets Koqmans), Ağdam və qismən Ağdərə rayonları ərazisində lokallaşdırılan (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s.358, qeyd 2*) əl-Məsiran (Metsarans, Metsarank), Kür çayının sol sahilində Xunandan başlayaraq Qarabağ ərazisindəki böyük bir ərazini əhatə edən Ud (Utik), eləcə də Xaçın, əl-Xərxilian (Xərcilank), Kəmbiran (Kambisena) və başqa Arran vilayətlərinin adlarını çəkirlər.

Bunlarla yanaşı ərəb işğalı dövründə tabe edilən Arran torpaqları sırasında ərəb mənbələrində həmçinin Şirvanın, onunla Qafqaz dağları tərəfdən həmsərhəd olan Layzanın (*Laican, Liran; İstəxri, s.191; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.333; Məs'udi.Muruc, с. II, s.5*), Şirvanın şimal-şərqində Samur çayınadək ərazini tutan Məsqətin (*Yaqut, 1950, IV s.529; Минорский. История Ширвана, с. 110*), ondan cənubda yerləşən Xursanın (*Bəlazuri. 1866, s. 207, 209; Yaqut, 1950, с. II, s.422; Минорский. История Ширвана, с.114-115*), Şirvandan qərbə doğru dağlıq ərazini əhatə edən Muğaniyənin (*Məs'udi.Muruc, с. II, s. 69*), Rubas çayı

hövzəsini tutan Tabasaranın (*Bəlazuri. 1866, s. 204*), Şəkinin (Şəkki; *bax: İbn Xordadbeh. BGA, s. 123; Ибн Хордадбех. Книга нymeй, s.109, 304 qeyd 45; Kufi. Fəthlər kitabı, s.20*) və başqalarının adları çəkilir.

Ərəb coğrafiyaşünas və tarixçilərinin dövrümüzədək yetişən çoxsaylı əsərləri “ərəb dövrü” Azərbaycan şəhərləri haqqında da zəngin material qoruyub saxlamış, məhz bu material vətən tarixşünaslığında həmin şəhərlərə dair tədqiqatların əsas mənbə bazalarından olmuşdur. Ümumxilafət şəhərləri, onların inkişaf səviyyəsi, baş verən siyasi dəyişikliklərin şəhər həyatına, ictimai-iqtisadi münasibətlər sisteminə təsiri və s. bu kimi mürəkkəb, çox vaxt nəzəri problem və məsələləri hələ ötən əsrdə tədqiqat obyektinə edən Avropa və rus şərqşünas-tarixçiləri ilə yanaşı (*bax: Большаков. Средневековый город, s.4-15*) Azərbaycanın yazılı qaynaqların qiymətli materialından bəhrələnen tarixçi alimləri (Z.Bünyadov, S.Aşurbəyli, M.Şərifli, R.Məmmədov və b.), bu məlumatı arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə zənginləşdirən arxeoloqları (Q.Əhmədov, H.Ciddi, İ.Babayev, T.Dostiyev və b.) tədqiq edilən dövrün Azərbaycan şəhərləri haqqında araşdırmalar aparmış, vətən tarixinin obyektiv təhlilini verməyə çalışmışlar. Bu baxımdan 2008-ci ildə Qara Əhmədov və Tarix Dostiyevin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş ümumiləşdirilmiş “Azərbaycan arxeologiyası” çoxcildliyinin VI cildində (*Azərbaycan arxeologiyası, c. VI*) tədqiq etdiyimiz dövrün şəhər probleminin, xüsusilə, arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanan təhlili olduqca əhəmiyyətlidir*. Bu araşdırmalar maraqlı hadisələri və məqamları üzə çıxarmaqla yanaşı, bir sıra mübahisəli məsələlərin, o cümlədən, ərazi və lokallaşdırma məsələlərinin həllinə kömək olmuş, neçə-neçə adı qalıb özü itmiş və ya yeri qalsa da adı hələ məlum olmayan şəhər və yaşayış məskənlərini müəyyənləşdirə bilmişdir. Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, məhz arxeoloji tədqiqatlar bu və ya digər şəhər haqqında təsviri məlumat verən yazılı mənbələrdən fərqli olaraq həmin şəhərlərin öyrənilən dövr üçün real vəziyyətini aşkar edə bilir. Qazıntılar zamanı üzə çıxarılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının öyrənilməsi tədqiqat obyektinə olan yaşayış yerinin statusunun müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə etdiyimiz ərəb mənbələri Xilafət ordusunun tarixi Azərbaycan ərazisinə qədəm basdığı ilk gündən bəri ölkədə baş verən dəyişiklikləri, bu dəyişikliklərin şəhər və şəhər həyatına da təsirsiz ötürmədiyini bildirirlər. Böyük ərazilərin işğalını həyata keçirən yeni dünya imperiyasının, həmin mənbələrdəki məlumatlara görə, tezliklə bu ərazilərin “inzibati-maliyyə idarəçiliyinin zəngin ənənələrini” də mənimsədiyini xüsusi qeyd edən tədqiqatçılar Xilafətin artıq VIII əsrdə “yaxşı təşkil olunmuş dövlətə” çevrildiyini göstəririlər (*Большаков. Средневековый город, s.46*). Lakin, geniş ərazili Xilafətin bir başında – Yaxın Şərqdə, az qala 100 il davam edən müharibələr dövründən sonra uzun sürən əminlik dövrünün başlanmasına baxmayaraq, digər başında, o cümlədən Cənubi Qafqaz ərazisində, gərginlik hələ də davam edirdi. Bu, itaətə gəlməyən şimal vilayətləri əhalisinin, o cümlədən azərbaycanlıların ərəblərə qarşı müqavimətlərinin davam etməsi ilə əlaqədar bir çox şəhərlərin mübarizə mərkəzinə çevrilməsi, ərəblərlə xəzərlər arasında Azərbaycan ərazisində aparılan hərbi əməliyyatların

* Son illərdə Azərbaycan regionlarında (Naxçıvanda, Şəkidə, Şəmkirdə, Qəbələdə, Gəncədə və b.) yüksək səviyyəli elmi forumların keçirilməsi qədim və orta əsr şəhəri probleminin daha dərinlən araşdırılmasını təmin etmiş, bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələri yeni faktik materialın üzə çıxmasına səbəb olmuşdur.

az qala bütün VIII əsr boyu davam etməsi, hətta bölgədən kənarda da olsa, ümumi gərginliyin artmasına az təsir etməyən ərəb-Bizans döyüşlərinin ara verməməsi ilə bağlı idi. Bu dağıdıcı vuruşmalar, eləcə də VIII əsrin sonlarından başlayaraq IX əsrin az qala 40-cı illərində davam edən xürrəmilər hərəkatı, az sonra separatçılıq meyillərinin güclənməsi nəticəsində mürəkkəbləşən siyasi vəziyyət və s. sözsüz ki, ölkənin həmçinin xaricdən olan müdaxiləyə daha çox məruz qalan şimal-Arran vilayəti hissəsində şəhər təsərrüfatının böyük zərər çəkməsinə, bir sıra şəhərlərin az və ya çox dərəcədə tənəzzülünə, bir sıra yaşayış yerlərinin (o cümlədən kəndlərin) dağılmasına səbəb olmuşdu. Bunlardan bəziləri, xüsusilə, strateji əhəmiyyətli yolların üstündə olanlar, müharibələrarası qısa dinclik illərində imkan daxilində bərpa olunsalar da, heç də hamısı tam dirçələ bilməmiş, əvvəlki əzəmət və şöhrətini qaytara bilməmişdi. Həm də ki, Azərbaycana daha mütərəqqi ictimai münasibətlər gətirə bilməyən ərəblər mövcud təsərrüfat sistemini dəyişmədən saxlamağa çalışır, bununla yanaşı, siyasi iddialardan az əhəmiyyət vermədikləri, bəlkə daha çox üstünlük verdikləri maddi mənfəətlərini də unutmur, işğal etdikləri yerlərlə bağladıkları müqavilələrdə qarşılıqlı münasibət şərtlərində vergi maddəsinə xüsusi önəm verirdilər. Bütövlükdə, ölkə sakinləri ilə bağlanan ilk müqavilələrdə, müvafiq bölmədə gördüyümüz kimi, həm şəhər, həm də kənd camaatının həyatları, mal-mülkləri və bir sıra adətləri ilə bərabər onların dini ibadətgahlarının – “od evləri” adlandırdıkları atəşpərəstlik məbədlərinin, kilsələrin, sinaqoqların (*biya'un*), eləcə də şəhər divarlarının toxunulmazlığı təminatı da verilirdi. Əvəzində yalnız müəyyən davranış şərtlərinin yerinə yetirilməsi, təyin olunmuş vergilərin vaxtlı-vaxtında ödənilməsi tələb olunurdu.

Mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu və ya digər şəhəri ələ keçirən ərəblər həmin şəhərin tabeliyində olan bütün kənd və yaşayış məntəqələrinə də sahib olurdular. Ona görə də şəhər əhalisi ilə bağlanan müqavilə bütün nahiyəyə aid edilirdi. Onu da deməli ki, hər hansı şəhəri mühasirəyə alan ərəblər, dərhal hücum keçmir, şəhərlilərin döyüşsüz təslim olmalarını tələb edir, onların qarşısında şərt qoyurdular: ya siyasi asılılığı boyunlarına götürmək və vergi verməklə - sülh, ya da müharibə. Şəhərlilərin mənfə cavabları həmin şəhərlərin “zor gücünə” (*anvatan*) işğalına, talan edilməsinə və çox vaxt döyüşsüz təslim olanlara nisbətən daha ağır vergilərlə yüklənməsinə səbəb olurdu.

Ərəb işğalına məruz qalmış tarixi Azərbaycan ərazisində də belə oldu. Ölkənin həm cənub, həm də şimal-Arran hissəsində əsasən ciddi müqavimətlə üzləşən ərəblər istər Ərdəbil, istər Bərdə şəhərlərini heç də asanlıqla ala bilmədilər. Azərbaycan əhalisi ilə Ərdəbili aldıqdan sonra bağladıkları müqavilənin şərtləri isə əvvəlkindən daha ağır oldu; bu müqaviləyə görə müəyyən olunmuş davranış şərtləri əvvəlkində olduğundan daha çox və daha kəskin idi.

Azərbaycanın ərəblərəqədərki dövrünün tədqiqatçıları (K.Trever, İ.Babayev, F.Məmmədova və b.) ölkənin şimalında – Albaniyada ərəb yürüşləri ərəfəsində hələ antik dövrdən mövcud olan şəhərlərin olduğunu bildirirlər. Həmin dövrdə tarixi Azərbaycan ərazisinin cənub hissəsində tədqiqatçılar vilayətin əsas şəhəri Ərdəbillə yanaşı ilk paytaxt Qazakanın (Qanzak, Cənzə, Qazna), eləcə də Marağanın, Təbrizin, Cabravanın, Nerizin, Urmiyanın, Səlmasın, Bərzənin, Dəhxərqanın və başqalarının adlarını çəkirlər (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 24-25*).

İ.Babayevin zəngin arxeoloji və yazılı mənbələrin təhlili əsasında yazdığı antik Albaniya

şəhərlərinə dair tədqiqatında (*Babaev. Gopoda, s. 57*) artıq ellinizm dövründə alban çarlarının “lap çox” şəhər saldırdıqları haqqında məlumat verilir. K.V.Trever “qədim alban şəhərləri”nin sayının antik müəlliflərə əsasən 29 olduğunu bildirsə də (*Trever. Oчерки, s. 137*) onların əksəriyyətinin real yerinin lokallaşdırılmasının obyektiv səbəblərə görə az qala qeyri-mümkün olduğunu bildirir; bu səbəblərdən o, həmin şəhərlərin yerli adının yunan yazılışı ilə yanlış ifadəsini, bəzilərinin Kür və Araz çayları vadisində baş verən şoranlaşma prosesi nəticəsində məhvini, çiy kərpicdən tikilmiş evlərdən salınmış şəhərlərin tədricən dağılmasını və s. göstərir (*Trever. Oчерки, s. 137-138*). Erkən orta əsrlər, yəni, ərəb işğalı ərəfəsində mövcud olan alban şəhərləri haqqında məlumat verən K.V.Trever mənbələrə əsaslanaraq yalnız 11 şəhərin (Qəbələ, Partav-Bərdə, Çor, Dərbənd, Paytakaran-Beyləqan, Xunarakert-Xunan, Xalxal, Şəki, Şamaxı, Şirvan, Şabran) adını təqdim edir (*Trever. Oчерки, s. 251*). Onun yazdığına görə bu şəhərlər ya ticarət yolu üstündə olan kənd icmasının əsasında qədim yaşayış məskəninin yerində, ya da hökmdar (çar) təsərrüfatının bazasında yaranırdılar (*Trever. Oчерки, s. 251*). Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri də təsdiq edir ki, tədqiq etdiyimiz dövrün şəhərlərinin “formalaşması və inkişafında ilk orta əsrlərdə və ondan qabaqkı dövrlərdə yaranmış bazanın mühüm rolu olmuşdur” (*bax: Azərbaycan arxeologiyası. c. VI, s. 33*).

Bu şəhərlərin (Qəbələ, Mingəçevir, Şamaxı və b.) yerlərində və nekropollarında aparılan arxeoloji qazıntı işləri onların ölkənin nəinki siyasi-inzibati və ideoloji-mədəni, eləcə də iqtisadi mərkəzləri olduqlarını təsdiq edir (*Babaev. Gopoda, s.181*). Lakin, artıq Sasani hökmdarlarının hakimiyyəti illərində baş verən siyasi çəkişmələr, şimaldan qarətkar və çox vaxt dağıdıcı xarakterli hücumların intensivləşməsi bəzi şəhər və yaşayış məskənlərinin dağılmasına, ən azı isə ciddi zərər çəkməsinə səbəb oldu.

X əsrdə tarixi Azərbaycan ərazisini demək olar başdan-başa gəzmiş ərəb coğrafiyaşünas-səyyahı Əbu Duləfin sözlərinə görə Xəzər dənizinin sahilindən başlayaraq Bərzənddən Bərdəyədək sahəni tutan, Varsan və Beyləqan şəhərlərinin də yerləşdiyi Balasacan (indiki Muğan və Mil) düzündə “beş min və daha çox xaraba kənd” vardır; onun bir qədər mifə söykənən məlumatına görə, “bu düzdə beş min kənd var, əksəriyyəti xarabadır, lakin yerin möhkəmliyi üzündən (mətnə: torpağın yaxşılığı və sağlamlığından. *N.V*) evlərin divarları və [bəzi] tikililər indi də durur. Deyirlər ki, bu kəndlər Allah taalanın Quranda zikr etdiyi Arrasın sahiblərinindir (Əshab ər-Ras). Deyirlər ki, onlar Cəlütun (Bibliyada Qolıaf *N.V*) döyüşçüləri olub, Davud və Süleyman əleyhissəlam onları xərəcdən imtina etdikləri üçün qətlə yetiriblər” (*Абу Дулаф. Вторая записка, v. 184 б*).

X əsrin digər müəllifi İbn Havqəl də öz müasirinin verdiyi məlumatı təsdiq edir: “Diqqət yetirməyi bacaran hər kəs [Arras çayının] sahilləri boyu Varsan şəhərindən yuxarıya və aşağıya doğru getsə, orada artıq alt-üst olmuş, çökmüş və bir hissəsi dağılmış şəhərlərin izlərini görər” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.345*)... Müəllifin dediyinə görə, bu həmin o Arrasdır ki, Allahtaala onun xalqını zikr edib, onlara nə edildiyindən xəbər verib, dinsizlikləri üzündən onların başına ad və səmud tayfalarının başına gətirilən müsibətdən gətirib. İbn Havqəldən sonra yazan əl-Müqəddəsi də Araz çayı üzərində keçmiş zamanlarda “min şəhərin” olduğunu iddia edir, rəvayətə görə, indi onların “əl-Haris və əl-Huveyris (Ağrı, *N.V*) dağlarının altında qaldığını” bildirir (*Müqəddəsi, s. 380*). Maraqlı burasıdır ki, bu müəlliflər Arazı-Arrası

Quranda adı çəkilən (*surə 25, ayə 40, 41*) “Əshab ər-Ras”la əlaqələndirir, “bu dinsiz yerlərin” allahın bəlasına düçar olduqlarını qeyd edirlər.

Həşiyə - Yaqut əl-Həməvi özünün “Mu’cəm əl-buldən” əsərində təqdim etdiyi “ər-Ras” məqaləsində rəvayətə əsaslanaraq yazırdı: “Deyirlər ki, Arranda ər-Ras çayı boyunca min şəhər varmış. Allah onlara Musa adlı peyğəmbəri (bu Musa ibn İmran deyil) göndərmişdi. O, onları Allaha və imana dəvət etmiş, onlar isə onu aldatmış, əmrinə qarşı çıxmışlar. [Musa] onları lənətləyərək, üstlərinə Taifdən əl-Haris və əl-Huveyrisi göndərmişdi. Deyirlər ki, ər-Ras əhli bu iki dağın altındadır” (*Yaqut, 1977, c. III, s. 43*). Maraqlıdır ki, Yaqutun özü, sonrakı əsərində (“*Kitab əl-muštərik vad’an va-l-muftariq suq’an*”) əvvəlki əsərində verdiyi məlumatı təkzib edir, “min şəhər”ə dair rəvayətin, daha doğrusu, bu rəvayətin peyğəmbərlərlə aidliyinin həqiqətə uyğun olmadığını bildirərək yazır:...“Nəql edirlər ki, bu Quranda yad edilən yerdir. Mən bu fikirdən uzağam, çünki bura peyğəmbərlərin (ə.s.) düşdükləri yer deyil” (*Əliyəva N., Yaqut, s. 188*).

Sözsüz ki, mənbələrin dağılmış şəhərlərə və kəndlərə aid məlumatı rəvayətlərə söykənsə də, həqiqət - səyyahların gördükləri həmin xarabalıqların mövcudluğudur. Əlbəttə, minlərlə yaşayış məskəninin nə vaxt dağıdılıb tərk edildiyi dövrü dəqiqləşdirmək o qədər də asan deyil, çünki məhz bu yerlər yalnız b.e. birinci minilliyində, hələ ərəblərədək, bir çox işğalçıların (iranlıların, xəzərlərin, müxtəlif köçərilərin və b.) illər boyu vaxtaşırı basqın və talanına məruz qalmış, nəticədə, yerli əhali bu təhlükəli ata-baba yurdlarını tərk etməli olmuşdular. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Azərbaycanın bir çox şəhərləri İran-Bizans müharibələri (604-628) illərində bizanslıların müttəfiqləri xəzərlər tərəfindən də dağıdılmış və yalnız xəlifə Müaviyə dövründə onlardan ən mühümləri (Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan və b.) sözsüz ki, ərəblərin özləri üçün də strateji əhəmiyyət daşıdıqlarına görə bərpa edilmişdi.

Onu da qeyd edək ki, çox vaxt kompilyativ xəbər təqdim edən İbn əl-Fəqih əl-Həmədaninin də bu mövzuda məlumatı var. Lakin bu dəfə o, öz müasiri, “Ərminiyyə ölkəsində uzun müddət qalıb və onun hökmdarları və amillərindən bir neçəsinə katiblik edən” (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 290*) məşhur əl-Yəqubiyyə istinad edərək, Arranda 4 min kənd olduğunu, onların çoxunun əs-Səririn sahibinə məxsusluğunu bildirir (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 291*). Göründüyü kimi, əgər Əbu Duləf, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, eləcə də Yaqut əl-Həməvi Arranın-Albaniyanın rəvayətlərə əsaslanan keçmişinə aid məlumatlardan xəbər verirlərsə, İbn əl-Fəqih, eləcə də əl-Yəqubi* onlara çağdaş dövrdən bəhs edirlər. Bu isə ərəb işğalı dövründə də ölkənin yaşayış məskənləri sırasında kənd tipli yaşayış yerlərinin heç də az olmadığını bildirir. Həmin məlumat həm mənbələr (*məs. əl-Müqəddəsi, s. 375; Yaqut, 1977, c. V, s. 225*), həm də arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə təsdiq olunur. Belə ki, xüsusilə, son illərdə aparılan genişmiqyaslı çöl arxeoloji tədqiqatları “orta çağda ölkəmizdə kənd məskənlərinin sıx yerləşdiyini göstərir” (*Azərbaycan arxeologiyası, c. VI, s. 88*).

Beləliklə mənbələrin məlumatı tarixi Azərbaycan ərazisində hələ ərəb yürüşləri ərəfəsində, artıq qeyd etdiyimiz kimi onlarla böyük-küçük şəhər və kəndin olduğunu təsdiq edir. Şəhərlərin bir çoxu işğaldan sonra da öz inzibati-siyasi, eləcə də iqtisadi əhəmiyyətini saxlamışdı. Lakin işğal dövrü Azərbaycan şəhərlərinin dəqiq sayını müəyyənləşdirmək çox çətindir; əvvəla, ona görə ki, ərəb müəllifləri özləri bunu müəyyən rəqəmlə deyil, sadəcə

* Bu məlumata əl-Yəqubinin heç bir əsərində rast gəlmədiyimiz üçün, onun müəllifin dövrümüzə çatan əsərlərinin ixtisarlaşmış nüsxələrindən deyil, İbn əl-Fəqihin istifadə edə bildiyi, lakin bizə gəlib çatmayan nüsxələrindən götürüldüyünü güman etmək olar.

“çoxdur” sözü ilə ifadə edirlər, ikinci isə onlar “mədinə” – “şəhər” termini ilə “karyə” – “kənd” sözlərindəki fərqlə çox varmır, bəzən “karyə” terminini həm şəhər, həm də kənd mənasında işlədirdilər. O.Bolşakovun özünün o qədər də mütləq hesab etmədiyi fikrincə (*Большаков. Средневековый город, s.50*) “işgalla əlaqədar adları çəkilən şəhərlərin başqa yaşayış yerlərindən ayırd edilməsi üçün əsas amil onların siyasi əhəmiyyətidir; ərəblərlə müqavilə bağlayanlar, görünür, iri inzibati mərkəzlər, yəni şəhərlərdir”. Yalnız sonrakı – IX-X əsrlərdə ərəb müəllifləri “karyə” sözünü ancaq “kənd” mənasında işlətdilər. Əl-Müqəddəsi, hətta, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman şəhərini kənddən fərqləndirən əsas cəhəti müəyyənləşdirməyə çalışır və bu fərqi əksər hallarda şəhərdə came məscidinin olmasında görürdü (*Müqəddəsi, s. 268*). Bu da, yəqin came məscidinin şəhərin siyasi-inzibati həyatında mühüm rolundan, oradakı minbərdən vacib siyasi əhəmiyyətli xütbələrin oxunması üçün istifadə edildiyindən irəli gəlirdi (*Большаков. Средневековый город, s. 59*).

Əl-Müqəddəsinin Xilafətin, o cümlədən Azərbaycan şəhərlərinin təsnifatı haqqındakı mülahizələri də maraq doğurur. O, inzibati əhəmiyyətinə görə şəhərləri üç növə böldü: “misr” (cəmdə: *əmsar*) – paytaxt, “qəsəbə” – vilayət mərkəzi, “mədinə” – vilayət şəhəri. Bu şəhərlərin qarşılıqlı münasibətlərini o, təşbihlərlə belə ifadə edirdi: “misr – hökmdar, qəsəbə - hacib (hərbi rəis), mədinə isə döyüşçü kimidir”. Onu da qeyd edək ki, əl-Müqəddəsi Arran vilayətinin əsas şəhəri Bərdəni, Azərbaycan vilayətinin əsas şəhəri Ərdəbili və Ərminiyyə vilayətinin əsas şəhəri Dəbili “*kasaba*” (“qəsəbə”) – vilayət mərkəzi kimi təqdim edir. Bununla yanaşı Ərdəbilin, həmçinin, bütün ər-Rihab iqliminin paytaxtı - “*misr əl-iqlim*” olduğunu bildirərək, bu şəhəri digər mərkəzlərdən – “qəsəbə”lərdən fərqləndirir (*Müqəddəsi, s. 374-375, 377*). Bu isə görünür, Ərdəbilin tarixi Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət tərkibində birləşdirən Sacilər və Salarilər sülalələrinin, yəni, onların idarə etdikləri dövlətlərin paytaxt şəhəri olmasından irəli gəlirdi. Əl-Müqəddəsindən əvvəl yazan İbn Havqəlin “ən böyük və ən mühüm şəhəri” Ərdəbil olan Azərbaycanı bölgədəki (iqlim) “nahiyələrin ən mükəmməli” adlandırması da (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.334*), şübhəsiz, bununla bağlı idi.

Ərəb mənbələrində “şəhər”, “əsas şəhər” mənasında digər ifadələrə (*bələd, dər əl-imarə*) də təsadüf olunur; məsələn, İbn Havqəl Dəbili həm şəhər (*mədinə*), həm *bələd* adlandırır (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 342*), Marağa haqqında məlumat verirkən onun “qədim günlərdə... *dər əl-imarə*” olduğunu bildirir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 335*). Görünür, burada “bələd” sözü “şəhər” sözünə, bəlkə də, sinonim kimi verilmiş “yaşayış yeri”, bilavasitə “yer” mənasına bərabərləşdirilir. “Dər əl-imarə” (hərflər: əmirlərin sarayı) isə əmirin iqamətgahının burada yerləşməsi ilə əlaqədar “mərkəz, əsas şəhər” ifadələrini əvəz edir.* O.Bolşakovun, görünür, haqlı fikrincə, terminologiyanın bu müxtəlifliyinə görə tədqiq olunan dövr üçün şəhəri digər yaşayış məskənlərindən ayıran əsas fərq artıq qeyd etdiyimiz kimi, onun siyasi əhəmiyyəti ilə ölçülə bilirdi (*Большаков. Средневековый город, s.50*).

Ərəb işğalı və ondan sonrakı dövrün müxtəlif statuslu Azərbaycan şəhərləri haqqında

* Ərəb dilində “bələd” sözünün həm şəhər, həm də “yer, ölkə, ərazi” mənasında işlənilməsi bu sahədə tədqiqat aparınların və tərcüməçilərin həmin sözlə birmənalı yanaşmamalarından da görünür. Bu baxımdan O.Bolşakovun Quranda da işlədilən “bələd” sözünün müqəddəs kitabın müxtəlif tərcümələrində şəhər, ərazi, ölkə, region və s. sözlərlə ifadə olunması haqqında etdiyi qeyd maraq doğurur (*Большаков. Средневековый город, s.48, qeyd 5*).

məlumat verən ərəb müəlliflərindən tədqiqatımıza cəlb etdiyimiz, bilavasitə işğal prosesi ilə bağlı məlumatları bizə çatdıran ət-Təbəri, əl-Bəlazuri və əl-Kufi həmin şəhərlər (o cümlədən vilayətlər) haqqında əsasən bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar xəbər vermişlər. Bu şəhərlər haqqında daha geniş məlumatı İbn Xordadbeh, əl-Yəqubi, əl-Məs'udi, İbn əl-Fəqih və başqaları ilə yanaşı əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və əlbəttə ki, “Mu'cəm əl-buldən” (“Ölkələrin əlifba üzrə göstəricisi”) əsərinin müəllifi Yaqut əl-Həməvi təqdim etmişlər. Məhz bu müəlliflərin məlumatı ərəb hakimiyyəti dövründə tarixi Azərbaycan şəhərlərinin əsasən üç kateqoriyasını müəyyənləşdirmək imkanı vermişdir (*bax: Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s. 200-201*). Akademik Ziya Bünyadovun yazdığına görə, bu dövrdə ictimai əmək bölgüsü daha geniş zəmində həyata keçirilir, sənətlər kənd təsərrüfatından ayrılaraq şəhərlərdə mərkəzləşir; şəhərin kənddən ayrılması prosesi dərinləşir, yəni, şəhər əhalisi artıq kənd təsərrüfatı ilə deyil, yalnız sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olur (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s.173; Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998, s.200*).

Yazılı qaynaqlar orta əsr müəlliflərinin “böyük” adlandırdıqları Azərbaycan və Arran şəhərlərindən iri karvan yolları üstündə yerləşən Bərdə, Bab əl-Əbvab – Dərbənd, Tiflis, Ərdəbil, Marağa və Urmiyanın adlarını çəkməklə yanaşı “orta” böyüklükdə onlarla şəhər haqqında da məlumat verirlər. Ümumiyyətlə götürdükdə, bu müəlliflər (əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b.) ərəb hakimiyyəti illərində tarixi Azərbaycan ərazisində yerləşən ən azı 60 böyüklü-küçüklü şəhərin adını təqdim edirlər. Verilən məlumatın təhlili onların həqiqətən də şəhər statusuna malik olduğunu təsdiq edir.

Yazılı qaynaqlarla yanaşı, son illərdə arxeoloqlarımızın orta əsr şəhərlərinin xarabalıqlarında apardıqları qazıntıların nəticələri həmin qaynaqlardakı məlumatı əsasən təsdiq etməklə yanaşı, Azərbaycanın feodal şəhərinin aşağıdakı arxeoloji tipoloji bölgüsünü aşkar edir: istehkamlı sahəsi yüz hektara yaxın və daha artıq olan iri şəhərlər (Bərdə, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Şamaxı, Dərbənd), istehkamlı sahəsi iyirmi-altmış hektara qədər ərazini əhatə edən orta şəhərlər (Beyləqan, Əhər, Zəncan, Bakı, Qəbələ, Şabran, Şamaxı, Şəmkir və b.), ümumi sahəsi iyirmi hektardan çox olmayan kiçik şəhərlər (*Azərbaycan arxeologiyası, c. VI, s. 30-31*).

Yazılı mənbələrin məlumatı ilə arxeoloji tədqiqatların nəticələrinin müqayisəsi ərəb mənbələrində adları çəkilən bütün şəhərlərin və xüsusilə kənd tipli yaşayış məskənlərinin sözsüz ki, heç də hamısının dövrümüzə yetişmədiyini, onların bir çoxunun adının da unudulduğunu göstərir. Bunlardan bu gün də şəhər kimi yaşayan Bərdə, Ərdəbil, Beyləqan, Bakı, Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Şəmkir, Gəncə, Şabran və b. şəhərlərin tarixi yerlərini müəyyənləşdirmək çətinlik törətməsə də bir çox yerlər, arxeoloqlarımızın bəzi şəhərgahlarda apardıqları qazıntıların fərəhləndirici nəticələrinə baxmayaraq, hələ də özünün arxeoloji baxımdan öyrənilməsini gözləyir.

Azərbaycan şəhərləri haqqında müxtəlif məlumatlar verən mənbələr (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih, Yaqut və b.) onların salınmasını görünür, ənənəvi olaraq, Sasani şahları I Kavadin (ədəbiyyatda və ərəb mənbələrində ona Qubaz-Qubad da deyirlər) və onun oğlu Xosrov Ənuşirvanın adları ilə bağlayırlar. Əl-Bəlazuri bu haqda yazırdı: “...Xəzərlər tez-tez hücum edərək, hətta Dinavərə (Həmədan yaxınlığında – *N.V.*) gedib çıxırdılar... [Ona görə də] Qubad Arranda Beyləqanı, bütün vilayətin əsas şəhəri Bərdəni, adına Xəzər də

deyilən Qəbələni tikdi. Sonra, o, Şirvanla Bab əl-Lan arasında çiy kərpicdən sədd çəkdi, sədd boyunca Bab əl-Əbvab tikildikdən sonra dağılmağa başlayan 360 şəhər saldı. Taxta onun oğlu Ənuşirvan Kəsrə (Xosrov) çıxdıqda o, Şabran şəhərini, Məsqət şəhərini, sonra dağ yolu üstündə tikildiyi üçün *Əbvab* “qapılar” adlandırılan Bab əl-Əbvab şəhərlərini saldırdı... Arran torpağında o, Şəkkan və əl-Kəməbərən qapılarını, əd-Dudaniyə qapılarını saldırdı. Curzan vilayətində o, Suğdəbil şəhərini saldırdı, soğdluları və farsları oraya köçürərək, buranı gözətçi məntəqəsinə çevirdi... Ən-Nəşavə şəhərini..., əs-Sisəcan (Sünik) ərazisində Veys qalasını, eləcə də əl-Kiləb və əş-Şəhabuş (Şahbuz) qalalarını tikdi...” (*Bəlazuri. 1866, s. 194-195*) Eyni məlumat qısdaldılmış şəkildə əl-Bəlazuridən əvvəl yazmış İbn Xordadbehə (*İbn Xordadbeh. BGA, s. 123*), görünür, eyni qaynağa istinad edən və daha geniş məlumat verən İbn əl-Fəqihə (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 288-290*) də təqdim olunmuşdur.*

Əlbəttə, Sasanilərin öz şimal sərhədlərini möhkəmləndirmək naminə gördükləri quruculuq işləri ölkənin bir çox qala və şəhərlərini xarici təhlükədən qoruya bilmişdi. Lakin, arxeoloji tədqiqatlar adları çəkilən yaşayış yerlərinin salınma tarixini daha qədim dövrlərə aparıb çıxarır. Ona görə də Qubad və oğlunun yeni şəhərsalma fəaliyyətlərindən daha çox, bu yerləri abad etmə və yenidən qurmalarından, onların müdafiə qabiliyyətlərini möhkəmlətmələrindən, qala və sədlərin yenilərini qurma və tikmələri ilə yanaşı, köhnələrini də mükəmməlləşdirmələrindən danışmaq daha düzgün olardı. Maraqlı budur ki, ərəblər özləri də onlardan əvvəlki işğalçıların yolu ilə gedərək, artıq onların tabeliyinə keçmiş müdafiə və strateji əhəmiyyətli yerlərin möhkəmlənməsinə xüsusi fikir verirdilər; məhz buna görə mənbələrdə bir sıra şəhərlərin salınması və ya bərpası onların adı ilə bağlanır. Bu baxımdan VIII əsrin əvvəlində Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyədəki hakimi Əbdüləziz İbn Hatim ən-Numanın fəaliyyəti də maraq doğurur. Əl-Bəlazuri yazırdı: “...O (Əbdüləziz), Dəbil şəhərini qurdu, onun məscidini möhkəmləndirib böyütdü, Nəşavə şəhərini tikdi, Bərdə şəhərini bərpa etdi, başqa rəyə görə, onun ətrafını yaxşı bir xəndəklə əhatə etdi, Beyləqan şəhərinin bərpasını davam etdirdi, çünki bu şəhərlər ondan əvvəlki dövrdə tamam dağılmışdı və tənəzzüldə idi. Bəzilərinin dediyinə görə, Bərdəni xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvan dövründə Məhəmməd ibn Mərvan bərpa etmişdi. Əl-Vaqidi deyib: Əbdülməlik Bərdə şəhərini Hatim ibn ən-Numan əl-Bəhili və ya onun oğlunun dəstəyi ilə bərpa etdirib...” (*Bəlazuri. 1866, s.205*).

Ərəblərin quruculuq fəaliyyətləri sonrakı illərdə də davam etdirildi. Lakin bu fəaliyyət, daha çox, onların bu yerlərdə möhkəmlənməsi mənafeyini güdüdü. Hələ yerli əhali ilə bağlanmış ilk müqavilələrdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, şəhərləri hər cür təhlükədən qoruyan qala divarlarının toxunulmazlığı təminatını vəd edən ərəblər sonrakı illərdə yerlərdə onlara qarşı göstərilən müqaviməti qırmaq üçün əhalinin dayaq məntəqəsinə çevrilmiş qalaları yerlə-yeksan edir, öz müdafiə xətlərini və məntəqələrini isə möhkəmləndirirdilər. 713/714-cü ildə Dərbəndi xəzərlərdən təmizləyə bilmiş Məsləmə ibn Əbdülməlik şəhəri aldıqdan sonra, əl-Kufinin məlumatına görə, şəhər divarlarını uçurtmaq istəyir, “lakin silahdaşlarından biri ona deyir: Bu divarları uçurtma, ola bilsin ki, bu şəhər bizə çox lazım olacaq. O vaxt [yeni] divarların tikilməsi üçün çoxlu vəsait lazım gələcək. Lakin divarları yenidən tiksək belə, biz onu indiki kimi möhkəmləndirə bilməyəcəyik. Məsləmə dedi: Sən haqlısan! Ancaq mən

* Bax: İbn Xordadbeh və İbn əl-Fəqihin təqdim etdiyimiz mətnlərinə.

and içmişəm ki, şəhərin divarlarını uçurdacağam və öz qərarımı dəyişməyəcəyəm. [Müəllif] deyir: Məsləmə divarların bir hissəsini uçurtdu, qalan hissəsinə əl vurmadı. Məsləmə əmr etdi ki, divarların sağ tərəfdən bir hissəsini uçurtsunlar” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s.15*).

IX əsrin əvvəllərində ölkədə xüsusilə güclənən müqavimət hərəkatı dövründə və eləcə də Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı siyasi qurumların yarandığı sonrakı illərdə də Azərbaycan şəhərlərinin siması siyasi hadisələrin cərəyanından asılı olaraq dəyişirdi. Bu baxımdan İbn Havqəlin məlumatı çox maraqlıdır: “[Ərdəbilin] tikililərinin əksəriyyəti palçıq və bişmiş kərpicdəndir. Onun ətrafında möhkəm divarlar vardı. 31 (yəni, 331/942)-ci ildə [şəhər] əhalisini Deysəm ibn Şazluyəni (Sacilərin son nümayəndələrindən, *N.V.*) müdafiə etməkdə günahlandıran əl-Mərzban ibn Məhəmməd ibn Musafir əs-Sallar (Salarilər sülaləsinin ilk hökmdarı *N.V.*) onları dağıtdırdı. O, bu işi onlarla kəsdiyi şərtə görə etmiş, həmin müstəsna şərt ona [divarları] dağıtmaq imkanı vermişdi. [Mərzban] həmin divarları [şəhərin] tacirlərinin və sahibkarlarının əlləri ilə dağıtdırdı. Öz ölkələrində geniş mövqe tutan bu nüfuzlu insanlar [buraya] kətan (bez) və ya ətir və ya başqa bir şeyin satışının sövdəsini həyata keçirtdikləri zaman geydikləri ən yaxşı paltarda gəlir, lom götürür və [divarı] dağıtdırdılar. Bu mövqedən olan başqa tacirlər də onların dağıtdıqları [divarın] palçıq və daşlarını öz əbalarında, örtüklərində və ya paltarlarında daşıyırdılar. Çox hallarda [daş-kəsəyi] daşımaq üçün kimlərsə özlərinin *əl-mərvi* və *əl-munayyir* [parçalarından] tikilmiş, bər-bəzəkli, bir-birlərinə təriflədikləri ən yaxşı başqa libaslarını geyinir, [divarı] tamam sökərək, izini belə yox edirdilər...” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 334*).

İbn Havqəldən bir qədər əvvəl Azərbaycanda olmuş əl-İstəxri Salarilərdən əvvəl, Sacilərin hakimiyyəti dövründə də, Yusif ibn Əbu-s-Sac tərəfindən Marağa şəhərinin divarlarının xaraba qoyulduğu xəbərini verir (*İstəxri, s. 181*).

Yazılı mənbələrin müqayisəli təhlili artıq qeyd etdiyimiz obyektiv səbəblərə görə, iki yüz ildən çox davam edən iqtisadi durğunluq dövründən sonra, yəni, təqribən IX yüzilin II yarısından, Azərbaycanda şəhərlərin, sənətkarlığın, ticarətin inkişaf etməyə başladığını, məhz bu dövrdən sonra şəhər həyatında canlanma baş verdiyini müəyyən edir (*Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998 s.202*). Arxeoloji qazıntıların nəticələri də bunu təsdiq edir, inkişaf etmiş orta əsrlərdə Qəbələ, Gəncə, Beyləqan, Dərbənd, Şabran, Bakı və s. bu kimi şəhərlərin ərazisinin ilk orta əsrlərə nisbətən daha sıx məskunlaşmış və daha geniş sahəni əhatə etmiş olduqlarını göstərir (*Azərbaycan arxeologiyası, c. VI, s.33*).

Tarixi Azərbaycan şəhərlərinin tədqiq etdiyimiz dövrdəki bu vəziyyəti ərəb müəlliflərinin həmin şəhərlər haqqında olan məlumatında öz əksini tapa bilmişdir. Məhz bu müəlliflərin, o cümlədən Azərbaycan şəhərlərinin çoxunda şəxsən olmuş əl-Yəqubi, əl-Bəlazuri, əl-Məs’udi, əl-İstəxri, əl-Müqəddəsi, İbn Havqəl və nəhayət Yaqutun əsərlərindən götürülmüş məlumatın müqayisəsi xüsusilə X əsrdə şəhər həyatında davam etməkdə olan inkişafın daha da yüksəldiyini, XI-XII əsrlərdə yaranmış siyasi vəziyyətin (şimaldan hücumlar, səlcuq yürüşləri, feodal-ara müharibələri, gürcü basqınları və s.) mürəkkəbliyinə baxmayaraq bu yüksəlişin ümumi inkişaf meylinin qarşısının altına bilinmədiyini göstərir.

İstifadə etdiyimiz bu mənbələrdə tarixi Azərbaycanın ərəb vilayəti Azərbaycan hissəsində ən böyük şəhərlər kimi Ərdəbil, Marağa və Urmiyanın, ərəb vilayəti Arran hissəsində isə Bərdə, Bab əl-Əbvab (Dərbənd) və Tiflisin adları çəkilir. Bununla yanaşı cənubda əl-Məyanic

(Miyana), əl-Xunəc (Xunə), Ucan, Dəxərraqan, Xuvey (Xoy), Sələmas (Sələmas), Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muqan (Muğan), Cabravan, Uşnuh, Əhər, Varzaqan, Varsan, Sisər, Miməz, Bəzz, Saburxast, Cənzə (Qazaka), Neriz, Şiz, Musaabad, Sərat (Sərab), Xan Babək, Bəlhab, Rusbə, Zəncan və b., şimalda Beyləqan, Bərdic, Bərzənc, Cənzə (Gəncə), Şəmkur (Şəmkir), Qəbələ, Şəki, Şamaxı, Şirvan, Abxaz (Layican), Şabran, Bakuh (Bakı), Nəşavə (Naxçıvan) və başqa şəhərlər haqqında məlumat verilir.*

Həmin mənbələrdə bəlkə də ən geniş məlumat ərəb Arran vilayətinin əsas şəhəri Bərdəyə (mənbələrdə Bərzə'a) aiddir. Tarixi ədəbiyyatda hələ ərəblərəqədərki dövrdə Albaniyanın dünyəvi və dini başçıların, eləcə də Sasani mərzbanının iqamətgahları yerləşən bu qədim şəhər haqqında kifayət qədər məlumat verilmişdir (*Margoloth. Barda; Якубовский. Ибн Мискавейх; Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 182-185; Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 85-92; Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.204-207; Azərbaycan arxeologiyası. c. VI, s.46; Hacıyev Q. Bərdə; Babayev İ. Bərdə şəhərinin yaranması, s.13-17 və b.*). Lakin, arxeoloqlarımızın özlərinin də etiraf etdikləri kimi, “bu nəhəng şəhər yerində” arxeoloji qazıntıların hələ təəssüf doğuracaq səviyyədə “çox az aparılması” (*Azərbaycan arxeologiyası. c. VI, s.46*) bizi Cənubi Qafqazın tədqiq etdiyimiz dövrdə ən böyük və mühüm şəhəri olan “paytaxt Bərdə” haqqında yazılı qaynaqlardakı məlumatı zənginləşdirmək imkanından məhrum edir. Bununla belə, bu vaxtadək həyata keçirilən arxeoloji tədqiqat işləri az da olsalar (*Hypuev. Барда; Hypuev, Мамедов, Гасымов. Раскопки в Барде; Babayev İ. Bərdə şəhərinin yaranması*) Bərdənin həqiqətən də, mənbələrin məlumatında olduğu kimi, “Azərbaycanın zəngin və inkişaf etmiş şəhərlərindən biri” olduğunu təsdiq edir (*Azərbaycan arxeologiyası. c. VI, s. 47*).

Maraqlıdır ki, ərəb mənbələrində şəhərin adı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, əsasən Bərzə'a (برذعة) şəklində yazılsa da, Əbu Səad əs-Səmaniyyə (1113-1167) istinad edən Yaqut həmin məşhur tarixçi və filoloqun “hamı bu sözdəki “ذ” və “ع” hərflərini nöqtəsiz işlədir” sözlərini qeyd edir və bununla da şəhərin Bərdə adının daha düzgün olduğunu bildirir. Bununla yanaşı o, Həməzəyə istinadən “Bərzə'a Bərdədar sözünün ərəbləşmiş formasıdır, mənası fars dilində “əsir düşən yer” deməkdir” rəvayətini də yada salır və dilçi-alimin bu fikrini belə izah edir: “Bu ona görədir ki, bəzi fars (yəni Sasani, *N.V*) hökmdarları Ərminiyyədən tutduqları əsirləri burada yerləşdirirdilər ” (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s.137*). Yaqutun Bərdə haqqında öz sələflərindən təqdim etdiyi və həmin müəlliflərin dövrümüzə çatan əsərləri ilə təsdiqlənən bir neçə məlumatı da maraqlıdır. Bu, XI əsrin ortalarında yazan müəlliflərdən Hilal əs-Sabinin Bərdəni Azərbaycan vilayətinin, ondan az qala əsr yarım əvvəl yazan İbn əl-Fəqihin isə Arran vilayətinin əsas şəhəri hesab etmələridir. İbn əl-Fəqih həmçinin bu şəhəri Azərbaycanın axır hüdudu adlandırır. Maraqlıdır ki, Yaqutun özü də Bərdəni “Azərbaycanın ucqarında olan şəhər” adlandırır (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s.137; bax həmçinin: İbn əl-Fəqih. BGA, s. 285*).

Ərəb mənbələrində Bərdənin də bir çox digər Azərbaycan şəhərləri kimi ənənəvi olaraq Sasani hökmdarı Qubad (Kavad) tərəfindən salındığı bildirilir (*bax. məs.: İbn əl-Fəqih. BGA, s.287 və b.*). Lakin Albaniya paytaxtının buraya daha əvvəl köçürüldüyü məlumdur. Şəhərin özündə və yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar, xüsusilə müasir Bərdədən təqribən 6 km şimal - qərbdə, Şatırlı kəndinin şərqində, Şortəpə adlı yaşayış yerində həyata keçirilən

* Bax: bu şəhərlər haqqında təqdim etdiyimiz mənbələrdə verilən məlumata və şərhlərə.

kəşfiyyat xarakterli axtarışlar “burada artıq e. ə. I minilliyin ortalarında dövrünə görə yüksək inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti” olduğunu təsdiq etmişdir (*Babayev İ. Bərdə şəhərinin yaranması, s.16*). Aparılan tədqiqat artıq o dövrdə şəhərdə sənətkarlığın inkişaf etdiyini, yerli əhalinin bir çox ölkələrlə əlaqə saxladığını bildirir (*yenə orada*).

İşğal dövrü hadisələrini qələmə alan mənbə müəlliflərinin məlumatına görə xəlifə Osmanın dövründə ərəblərin tabeliyinə keçən Bərdə hələ İran-Bizans müharibəsi dövründə xəzərlər tərəfindən dağıdılmış, artıq qeyd etdiyimiz kimi Əməvilərin Arrandakı ilk hakimi Əbdüləziz ibn Hatim şəhərin yenidən qurulması haqqında əmr vermişdi. Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Bərdə Xilafətin Cənubi Qafqazdakı inzibati və siyasi mərkəzinə çevrilir. VII əsrin II yarısından IX əsrin ortalarına qədər xəlifə canişinlərinin iqamətgahı ərəb Ərminiyəsi vilayətinin mərkəzi Bərdədə yerləşdirildi.

X əsrin ortalarına yaxın Bərdədə olmuş, bu şəhərə gələndə Yaxın Şərqi bir çox yerlərini gəzmiş əl-İstəxri “İraqa Xorasan arasında, Rey və İsfahandan sonra [Bərdədən] daha böyük, daha məhsuldar, daha yaxşı yeri olan” şəhərin olmadığını xüsusi qeyd edir (*İstəxri, s. 182*) Əl-İstəxri ilə, özünün yazdığı kimi 340/951-952-ci ildə, səyahət zamanı görüşən İbn Havqəl Bərdəni “Arranın anası, bu diyarın gözü” adlandırır, onun “elə qədim zamanlardan bəri böyük” olduğunu bildirməklə yanaşı öz həmkarının fikri ilə razılaşır, “İraq və Təbəristan arasında Reydən və İsfahandan sonra ondan daha məhsuldar, daha yaxşı mövqeli, təsərrüfat sahələri, bazarlarından tutmuş mehmanxanalarına, karvansaralarına, binalarına, əmlak və ticarətə kimi daha böyük şəhər yoxdur” deyir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 337*). Hər iki coğrafiyaşünas-səyyahdan bir neçə il sonrakı hadisələri özünün dediyi kimi gördükləri, eşitdikləri və oxuduqları (*Müqəddəsi, s.43*) ilə bəzəyən əl-Müqəddəsi isə Bərdəni “bu iqlimin (ər-Rihabın, *N.V.*) Bağdadı” adlandırır (*Müqəddəsi, s.375*).

Hər üç müəllifin dövrün və regionun ən gözəl şəhəri hesab etdikləri Bərdə haqqında verdikləri məlumat onu həqiqətən də müasiri olduğu digər şəhərlərdən fərqləndirir, şəhərin artıq X əsrin əvvəllərində yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatdığını təsdiq edir. Onu da qeyd edək ki, Bərdə haqqında yalnız onun məziyyətlərindən xəbər verən əl-İstəxridən fərqli olaraq İbn Havqəl və xüsusilə əl-Müqəddəsi artıq şəhərdə olan dağıntılardan da xəbər verirlər. Bu isə, sözsüz ki, Bərdəyə 943-944-ci illərdə ruslar tərəfindən edilmiş basqınla bağlı olmuşdur. Hətta şəhərin “sıx və basırıq rabad” hissəsindən, oradakı karvansara, mehmanxana və hamamlardan danışan İbn Havqəl bununla yanaşı “rusların müntəzəm və qəti hücumları” haqqında xəbər versə də, şəhər əhalisinin hələ ki, sayca azalmadığını bildirir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 375*). Əl-Müqəddəsi isə Bərdənin mənbələrin əksəriyyətində verilən məlum təsviri ilə yanaşı “zəngin [şəhərdir], bununla belə ətrafları artıq dağılmış, əhalisi azalmış, qalası uçmuşdur”, xəbərini də oxucularına çatdırır (*Müqəddəsi, s. 375*). Müəllifin əsərinin “C” nüsxəsində isə deyilir: “İstəyirsənsə eşit: onun ətrafları Bayla’a kimi xaraba qalıb, əhalisi azalıb, hakimləri (sultanı) devrilib, tanınmır, uzaqlaşdırılıb, ayrılıb, əhəmiyyətsizləşib... Bərdənin qalası nizamsız vəziyyətdədir, yollar itib (dağılıb)...” (*Müqəddəsi, s. 375*).

Xilafətin zəifləməsi, Azərbaycanda separatist meyillərin güclənməsi ilə Bərdə şəhəri imperiyanın Cənubi Qafqazdakı inzibati mərkəzi statusunu itirir. Lakin, bununla belə, Bərdə iqtisadi əhəmiyyətini saxlaya bilir və çox keçmədən Sacilərin, 942-ci ildən isə Salarilərin əsas şəhərlərindən biri olur.

332/943-cü il Bərdə tarixinə ağır və müsibətli illərdən biri kimi daxil oldu. Gəmilərlə

Xəzərdən Kür vasitəsilə Bərdəyə gələn ruslar şəhərin müdafiəsini təşkil etmiş Salari hakimi Mərzban ibn Məhəmmədin deyləmlilər və yerli könüllülərdən ibarət birləşmiş qoşununun müqavimətini qıraraq şəhəri tutmuş, onu talan etmiş, müqavimət göstərənləri qılıncdan keçirmiş, qadınları və uşaqları əsarətə salmışdılar. Elmi ədəbiyyatda Bərdə şəhərinin müqəddəratında həlledici rol oynamış bu faciə haqqında XI əsrin əvvəllərində yaşamış və bu hadisə haqqında ən ətraflı məlumat vermiş İbn Misqəveyh, XIII əsr tarixçisi İbn əl-Əsir, eləcə də, Moisey Kalankatuklunun əsrinə olan əlavə və başqalarının məlumatları əsasında Abbasqulu Ağa Bakıxanovdan başlayaraq bu günədək onlarla müxtəlif millətlərdən olan alim və yazıçılar (B.Dorn, B.Bartold, Z.V.Toqan, D.Marqolius, A.Yakubovski, V. Minorski, M.Şərifli və b.) rəy söyləmişlər. Bu təhlillər Bərdəyə hücum edən rusların kimliyi və qədəri, onlara qarşı mübarizənin təşkili, rusların burada qalma müddəti və s. haqqında müxtəlif və bəzən də biri digərinə zidd mülahizələr doğursa da, ümumi nəticə baxımından eynidir: bu yürüş və onun nəticəsi olan qırğın, dağıntı və talan Bərdə şəhərinin tənəzzülünü sürətləndirdi, o vaxtacan tərifi dillərdən düşməyən Bərdə təcridən əhəmiyyətini itirməyə başladı.

IX əsrin sonundan başlayan çiçəklənmə dövründə Bərdə Qafqazın ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olmaqla yanaşı ərəb-müsəlman mədəniyyətinin mühüm ocaqlarından idi. Mənbələr (Xətib Təbrizi, əs-Səm'ani, Yaqut əl-Həməvi və b.) Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın iri mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən neçə-neçə bərdəlinin adlarını təqdim edir. Onların əksəriyyəti ilahiyyat, fiqh, ədəblə məşğul olan elm xadimləri idi (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 139-140*).

Azərbaycana köçürülmüş və şübhəsiz, Bərdədə də məskən salmış ərəb qəbilələri ərəb-müsəlman mədəniyyətinin, eləcə də islam dininin bu yerlərdə yayılıb möhkəmlənməsində geniş fəaliyyət göstərirdilər. Dini mərkəz rolunu oynayan məscidlər tikilir, X yüzildən başlayaraq mədrəsələrin sayı artırdı. Əl-İstəxri və İbn Havqəlin əsərlərində Bərdədə “gözəl came məscidi” olduğu haqqında məlumat var (*İstəxri, s. 184 ; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 338*). Bunu təsdiq edən əl-Müqəddəsi “bəzi sütunlarının gips və kərpicdən, bəzilərinin isə taxtadan” düzəldildiyi bu məscidin şəhər “bazarının arxasında” yerləşdiyini bildirir (*Müqəddəsi, s. 374*). Qədim şəhərin ərazisində aparılan qazıntılar zamanı arxeoloqlarımız (A. Nuriyev və b.) bu sütunlardan bəzilərinin özülünü aşkar edə bilməmiş, bununla da mənbələrdəki məlumatı təsdiqləmişlər. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın digər yaşayış yerlərində (məs. Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndində və b.) aşkar olunmuş sütunaltıqlarının üstündə “vaxt ilə üzərinə qoyulmuş bir neçə sm qalınlığında ağac çürüntüsü” izlənilmişdir (*İ.Babayev, Y.Qaqoşidze və b. Qaracəmirli..., s. 348*).

X yüzilin ikinci yarısından əsrin az qala sonlarına qədər Salarilər sülaləsinin tabeliyində qalan Bərdə əvvəlki əzəmət və qüdrəti sayəsində hələ bir müddət yerli əhəmiyyətini saxlaya bilsə də, artıq Şəddadilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə öz mövqeyini həmin sülalənin yaratdığı dövlətin paytaxtı Gəncəyə verir. Bununla belə şəhər öz paytaxt statusunu səlcuqların dövründə də saxlaya bilmişdi. Yalnız 1136-cı ildə Arranı iqta mülkü kimi səlcuq sultanından alan atabəy Şəmsəddin Eldəniz təqribən 10 il müddətində - 1146-cı ilə qədər Bərdəni özünə iqamətgah etmişdi (*Буниятов. Атабеку, s. 45; Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 95*).

Lakin, görünür, Bərdə artıq əvvəlki cəlalını bərpa edə bilməmiş, əhalisinin sayı xeyli azalmışdı. İbn Havqəlin Bərdə çörəkbişirənləri haqqında verdiyi bir məlumat bu baxımdan

maraqlıdır. Onun yazdığına görə “baş vermiş fəlakət və işlərin qarışıqlığı nəticəsində” əvvəllər sayı 1200-dən artıq olan çörəkbişirənlərdən şəhərdə cəmi beşi qalmışdı” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 337*).

Monqol hücumu ərəfəsində və dövründə - 1213 və 1220-ci illərdə Azərbaycanda olmuş Yaqut əl-Həməvi, Bərdənin qüdrəti haqqında özündən əvvəlki əsrlərdə yazmış ərəb müəlliflərinin məlumatını təqdim etsə də bir bərdəlidən eşitdiklərinə əsasən həmin məlumatın köhnəlmiş olduğunu bildirir: “Mən deyirəm ki, Bərdənin bu təsviri keçmişə (yəni X əsrə, *N.V.*) aiddir. İndi isə ondan bir şey qalmayıb. Azərbaycanda mən Bərdədən olan adamla görüşdüm. Mən ondan bu şəhər haqqında xəbər aldım. O, dedi ki, orada xarabalıqlar çoxdur. İndi orada kəndlərdə olduğu qədər az adam var; vəziyyət qarışıq, dilənçilik açıq-aşkar, zərər göz qabağında, evlər yerlə-yeksan edilmiş, dağıntı hökm sürür...” (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s. 139*). Eyni məlumatı əl-Qələşəndi də Əbu-l-Fidaya istinadən təqdim etmişdir: “Oraları görənlərdən birisi mənə danışdı ki, hal-hazırda [Bərdə] xarabalığa çevrilib və orada dağılmış binalardan başqa heç bir əsər qalmayıb. Həmin adam söylədi ki, Bərdə xarabalıqları Hələb xarabalıqları boydadı. İndi o yerlə - yeksan olub. Orada çoxlu bağ və bostanlar var”... (*bax: Ərəb mənbələri..., s.266*).

Ərəb Arran vilayətinin ikinci böyük şəhəri kimi mənbələr **Bab əl-Əbvab** (“Qapıların qapısı”) və ya **əl-Bab** (“Qapı”) adlandırdıqları **Dərbəndi** təqdim edirlər. Əl-İstəxri (*İstəxri, s. 184*) və İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.339-340*) həmin dövrdə paytaxt Bərdədən kiçik olan bu şəhərin Ərdəbil və Tiflisdən daha geniş ərazini əhatə etdiyini bildirir, onu Xəzər dənizində bölgənin ən böyük limanı adlandırırlar. Şəhərin siyasi-iqtisadi əhəmiyyətindən daha çox onun hərbi-strateji əhəmiyyəti haqqında məlumat verən orta əsr ərəb müəllifləri Xilafətin buradakı əsas marağının şimaldan olan mümkün təhlükənin qarşısının alınması olduğunu bildirir, imperiya üçün həyati əhəmiyyət daşıyan şimal sərhədlərinin mühafizəsinin hələ ərəblərəqədərki dövrdə olduğu kimi, məhz bu “qapı”nın möhkəmliyindən asılılığını xüsusi qeyd edirlər.

Həsiyə - Bu baxımdan İbn əl-Fəqihin öz sələflərinə (onun yazdığına görə əl-Yəqubiyə) istinadən Sasanilər dövrü Dərbənd mühafizəçiləri – “farslardan olan və əs-siyasikin adlandırılan döyüşkən adamlar” haqqında məlumatı maraq doğurur (*İbn əl-Fəqih. BGA, s.291*). Əl-Bəlazuri “əs-siyasice” adlandırdığı bu döyüşçülər haqqında İbn əl-Fəqihdən fərqli olaraq əl-Bab şəhərinə aid hissədə deyil əs-Sisəcan (Sünik) və ümumiyyətlə Ərəb Ərminiyyəsi vilayətinə dair hissədə məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə (*Bəlazuri. 1866, s. 232*) Sasanilər əs-Sisəcan ərazisində Veys, Kiləb, Şahabuş və başqa bu kimi qəsr və qalaları tikdirdikdən sonra həmin yerlərdə siyasicilərdən ibarət mühafizə dəstələri yerləşdirmişdilər. S.T.Yeremyan milliyətləri bildirilməyən bu döyüşçülərin Sisəcan (Sünik) mənşəli olduqlarını iddia edir (*Еремян. Сюния s. 38; bax hətçinin: Тревер. Очерки, s.284*). Lakin, V.F.Minorski onun bu fikrini şübhəli sayır (*Минорский. История Ширвана, s. 31*). Əl-Bəlazurinin digər məlumatına görə, “çoxsaylı” siyasicilərin ərəb işğalından sonra müdafiə etdikləri yeri tərk etmələri həmin qala, qəsr və şəhərlərin çox keçmədən xarabalığa çevrilməsinə səbəb olmuşdu. İbn əl-Fəqihin məlumatını, demək olar, eyniliklə təkrar edən Yaqut əl-Həməvi (*Yaqut,1950, c. I, s.221*) **əs-siyasice** ilə yanaşı **əl-ənəşəstəkin** (*Yaqut,1950, c. I, s.440*) terminini də işlədir (sonuncu farsca *neşaste* və ya *neşastən* - oturmaq, yerləşmək, yaşamaq mənasını verir). Bu fars döyüşçüləri haqqında özünün “Əl-Bab əl-Əbvab” məqaləsində (*Yaqut,1950, c. I, s. 438*) məlumat verən Yaqut onların 7 fərsəxlik yolda yerləşən 7 keçidi-babı müdafiə etdiklərini bildirir. Bununla yanaşı o, həmin döyüşçülərin bu yerlərə bir ölkədən (məsələn, əs-Sisəcandan) deyil, “müxtəlif ölkələrdən” köçürüldükləri xəbərini verir.

Onu da qeyd edək ki, Qafqazın möhkəmləndirilmiş dağ keçidləri üçün ərəb mənbələrində işlədilən “əl-Əbvab” (təkdə “əl-bab”) termini hələ antik dövr müəlliflərinə də məlum idi; onlar bu terminlə Kaspi (Dərbənd) keçidini adlandırırdılar (*Треввер. Очерки, s.274; Ptolemeyin xəritəsində: “Alban qapıları”*; *bax həmtçinin: Кудрявцев. Дербенд, s.48*). İbn əl-Fəqihin, haqqında məlumat verdiyi sasanı mühafizəçiləri də məhz bu keçidlərdə yerləşdirilmişdilər. Maraqlıdır ki, ondan bir qədər əvvəl yazmış İbn Xordadbehin həmin keçidlər haqqında məlumatı da ərəblərəqədərki dövrə aiddir (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s. 109, 304-306, qeyd 47-49*)*.

Artıq VIII əsrin əvvəllərində Xilafətin Qafqazdakı əsas dayaq məntəqəsinə çevrilən Dərbənddə xəlifənin təyin etdiyi hərbi rəislər tərəfindən idarə olunan xüsusi təyinatlı mühafizə qoşunu yerləşdirilmişdi. Bu qoşunun əsas vəzifəsi şimal sərhədlərini qorumaq, xüsusilə, xəzərlərin müdaxiləsinin qarşısını almaq idi. Ərəb sərkərdələri Məsləmə ibn Əbdülməlik və Mərvan ibn Məhəmmədin Azərbaycandakı valilikləri dövründə Dərbənd artıq inzibati-siyasi və dini-ideoloji mərkəzə çevrilmişdi (*Шухсаидов. Очерки, s.36-37*). Təbə olunan yerlərdən əldə edilən qənimətlər, eləcə də yığılan vergilər buraya gətirilir, cihad adı ilə həyata keçirilən yürüşlər buradan edilirdi. Dərbəndin strateji və artmaqda olan iqtisadi əhəmiyyətini nəzərə alan ərəblər onun azad şəhər-dövlət statusunu saxladılar; əl-Kufinin məlumatına görə, öz əsgərlərindən birini əl-Babın valisi təyin edən Məsləmə ona əmr edir ki, “şəhərin bürclərini buğda, arpa və silah anbarlarına çevirib, bununla da şəhərin əhəmiyyətini qaldırsın və darvazalarını dəmirdən düzəldib bağlatdırsın. Sonra Məsləmə əl-Bab şəhərində qalan hər döyüşçünün təminatına ildə yüz on dinar ayırdı, bundan əlavə onlara hər ay buğda, arpa, zeytun yağı və ərzaq ayırırdı” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s.45*).

Bütün bu tədbirlər Dərbəndi tədricən ərəblərin alınmaz istehkamına çevirmiş, onu yalnız Xəzər dənizində deyil, Volqa-Xəzər yolunda da əhəmiyyətli liman etmişdi. İbn Havqəlin bu liman haqqında yazdıqları ondan əvvəl yazmış İbn əl-Fəqihin və sonra yazmış Yaqutun məlumatları ilə səsleşir, hələ Sasanilər vaxtında tikilmiş müdafiə qurğularının isə əvvəllər olduğu kimi, bu dəfə də ərəblər tərəfindən eyni əzmlə müdafiə olunduğunu təsdiq edir. Həmin məlumata görə, Xəzər dənizi sahilində “gəmilərin lövbər salması üçün” yaradılan limanda (*mərsiyyu*) “dənizdən başlayaraq [ona doğru] uzanan bir tikili vardı. Həmin [tikili] bu limanı əhatə edən suyun üstündən asılmış iki dağarası sədd kimidir... Bu səddin olduğu yerdə, suyun üstündən bağlı qapı asılmışdır. Qapının astanası qübbə ilə möhkəmləndirilmiş, həmin qübbə suyun düz üstündə qurulmuş, su onun altına çatmışdır. Qapı tərəfdən gəmilər üçün giriş girintili-çıxıntılıdır. Gəmilərin daxil olduğu girişin ağzına əş-Şamın Sur (Tir) və Beyrut [limanlarında], eləcə də əl-Kustantiniyyə körfəzində olduğu kimi zəncir bağlanmışdır. Onun üstündən asılmış qıfılın [açarı] dənizdəki vəziyyətə nəzarət edən şəxsədir. Heç bir gəmi qıfıl sahibinin icazəsi olmadan [limandan] nə çıxa, nə də ona girə bilər. [Həmin] sədd daşdan və qurğuşundandır... Bu şəhərin ətrafında daşdan, kərpicdən və palçıqdan möhkəm divarlar vardır. O xəzərlərin, sərililərin, alanların, Təbəristan və Curcan [kimi] digər ölkələrin, kafirlərin ölkələrinin, əd-Deyləmin dənizinin limanıdır. Buradan kətandan üst paltarları ixrac olunur. Arran, Ərminiyyə və Azərbaycanda buradan başqa heç yerdə kətan paltarlar yoxdur. Orada zəfəran çox olur. [Həmtçinin] buraya digər kafir ölkələrindən və onların yaxınlığından

* Bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 183.

[satmaq məqsədilə] çoxlu qullar gətirilir” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 339-340*)*.

Arran vilayətinin üçüncü böyük şəhəri kimi mənbələrdə adı çəkilən **Tiflis** (bəzi mənbələrdə Təflis) 644-cü ildə baş verən ərəb işğalından sonra müsəlmanların tabeliyinə keçmiş, uzun müddət əl-Məs’udiyə görə (*Məs’udi. Muruc, c. II, s.65-66*), “bənu Umeyyə” (Əməvilər) nəslindən olan qureyşi Cəfərilər tərəfindən idarə edilmiş, dövrün mühüm ticari-mədəni, eləcə də ideoloji mərkəzlərindən olmuşdur. 1122-ci ildə, o vaxtadək müstəqilliyini saxlaya bilməmiş müsəlman Tiflis əmirliyi, nəhayət, gürcülər tərəfindən tutularaq süqut etmişdir. Bu haqda məlumat verən bir sıra mənbələr (İbn əl-Əsir, Əbu-l-Fida və b.) Tiflisi “Azərbaycanın uzaq sərhədində yerləşən axırıncı şəhər” adlandırırlar. İbn Səidə əsaslanan əl-Qələşəndinin sözlərinə görə “müsəlmanlar oranı fəth etdikdən sonra uzun müddət orada yaşamışlar. Ora özünün çoxlu alimləri ilə məşhurdur. Sonralar gürcülər şəhəri geri almışlar. Onlar da ki, nəsrənidirlər. Şəhər indiyə kimi gürcülərin əlindədir” (*Ərəb mənbələri..., s.267*).

Əl-İstəxri (*İstəxri, s.185*) Tiflisin Bab əl-Əbvabdan kiçik sərhəd şəhəri olduğunu, üç darvazası olan palçıq divarla əhatə edildiyini bildirir, onu məhsulu bol, meyvəsi və əkin sahələri çox olan yer kimi təqdim edirdi.

Öz sələfi və həmkarının Tiflis haqqında yazdıqlarını təsdiq edən İbn Havqəl şəxsi müşahidəsinə əsaslanaraq bu şəhər haqqında daha ətraflı və maraqlı məlumat verir, onu “digər firavan ölkələrdən, rifah və məhsuldar nahiyələrdən daha üstün” tutur (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.340-342*). Səyahətinə 943-cü ildə bir tacir kimi başlayan** və elə həmin il Azərbaycanın bir çox şəhərlərini gəzən müəllif, Tiflisdə hədis elmi ilə məşğul olanların məclislərində iştirak etmiş, həm yerli, həm gəlmə alimlərlə, özünün yazdığı kimi “etibar və ləyaqət sahibləri ilə” görüşmüşdür. Onun Tiflisin müsəlman alimləri haqqında verdiyi məlumat şəhərin həmin dövrdəki elmi-ideoloji mühiti ilə tanış olmaq baxımından maraqlıdır. İbn Havqəlin sözlərinə görə “gələcək qonaq ya özü elm öyrənmək istəyən, ya da elmi biliklərini ötürmək istəyən alim, görünür, hədis əhli olmalı idi; əks halda, müsəlman alimlərin onu qəbul etməyəcəyi bildirilirdi” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.341*). Tiflis elmi mühiti haqqında yazan İbn Havqəl “köhnə məzhəblərə tərəfdar olan sünnü təriqətindən olan” şəhər əhalisinin əcnəbilərə qarşı hədsiz qonaqpərvər və xoşniyyətli olmaları, ədəbli insanlara dostcasına yanaşmaları haqqında da məlumat verir, oxucunu tiflisilərin bir sıra adət-ənənələri ilə tanış edir. Məndən göründüyü kimi, İbn Havqəl şəhərə öz malları ilə gəlmiş, şəhər əmirinin və qazısının evində qonaq saxlanıldığı müddətdə bu mallar satdırılmış, əvəzində onu maraqlandıran şeylər alınmış, hörmətlə yola salınmışdı (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.341-342*).

İbn Havqəlin Tiflis haqqında məlumatında, görünür, əlyazmanı köçürənin XII əsrin birinci yarısına aid etdiyi əlavə qeyd - gürcü hökmdarının (*məlik əl-kurc*) şəhəri ələ keçirdikdən sonra da onun müsəlman əhalisini qoruması, “islamın şüarının” burada əvvəllər

* Bax həmçinin: İbn əl-Fəqih, s. 184

** Tarixşünaslıqda (*bax: Крачковский, c. IV, s.198, 202*) tacir adı ilə səyahət edən İbn Havqəlin əslində Abbasilərin və ya Fatimilərin siyasi agent olması fikri vardır. İbn Havqəl öz əsəri haqqında belə yazırdı: “Bu kitabı bu səpkidə tərtib etməyimin əsas səbəbi o idi ki, mən gəncliyimdə ölkələr haqqında hekayətləri xoşlardım, çalışırdım ki, böyük şəhərlərin vəziyyəti ilə tanış olum, müxtəlif ölkələrə səyahət edənlərdən, inandığım tacirlərdən, bu haqda olan kitabları oxuyanlardan cəhdlə öyrənirəm və xəbər tutur” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.235*).

olduğu kimi qalması, came məscidin bütün təchizatının şəxsən hökmdarın özü tərəfindən ödənilməsi, şəhərin “bütün məscidlərində azan səslərinin bərkdən ucılması”, heç kəsin yerli müsəlmanlara “pislik” göstərməməsi Tiflisin əksəriyyəti təşkil edən müsəlman əhalisinin gürcü hökmdarlarının (David və ya Dmitri) hakimiyyətləri illərindəki vəziyyətlərini bilmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın ərəb işğalına məruz qalan və sonralar da hərbi-strateji əhəmiyyətini itirməyən şəhərlərindən biri də ilkin IX əsr və bir sıra X əsr ərəb mənbələrində **Nəşavə** (və ya Nəşuva, Nəşva, Nəşayə, Naxşuvan, Nəqçavan) adlandırılan **Naxçıvandır**. Bu gün Azərbaycan alimləri bu qədim şəhərin “eramızdan əvvəlki minilliklərlə bağlılığı ilə əlaqədar” (*Naxçıvan tarixi, c. I, s.134*) faktların üzə çıxarılması məqsədilə tutarlı dəlillər gətirir, Azərbaycanın ulu diyarı Naxçıvanın ərazi məsələsinin müasir tarixşünaslıqda təhrifi problemini həll etməyə çalışırlar (*bax: Naxçıvan tarixi, c. I, s.154*). İşğalın ilk dövrü haqqında məlumat verən ərəb müəlliflərinin bu şəhəri Nəşavə adlandırması tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif izah edilsə də*, həmin sözün tərkibindəki “xç” hərflərini yad adla və doğma dilində olmayan səslərlə rastlaşan ərəbin özünəməxsus tələffüzlə səsləndirməsi və yazıda ərəblərdə olmayan “ç” hərfini “ş” ilə əvəz etməsi daha inandırıcıdır. Maraqlıdır ki, hətta Evliya Çələbi bu şəhəri Naxşivan və ya Nəqşicihan (Həmdullah Qəzvini də ikinci adı səsləndirir), 1881-ci ildə Naxçıvanda olmuş fransız arxeoloqu Janet Dyelafua isə Narşivan kimi qeyd edirdi (*Сысоев. Нахичевань, s.98*).

Naxçıvanın tədqiq olunan dövrünün tarixşünaslığı barədə bəhs edirkən məsələnin hədsiz aktuallığını və bilavasitə mövzumuzla əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq, son illərdə A.K.Şaginyanın yazdığı və Moskvada çıxan “Восток” jurnalında [*Восток. (Orient) 2012, N 3, s. 109-114*] rus dilində çap etdirdiyi “Нахичевань в составе Арабского халифата” (“Naxçıvan Ərəb Xilafətinin tərkibində”) məqaləsi haqqında burada da məlumat verməyi vacib bilirəm**. Məqalə ilə tanışlıq, müəllifin müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtının ərəb hakimiyyəti illərində inzibati mənsubluğu ətrafında gedən elmi mübahisələri guya həll etməyə “cəhd etdiyini” və bu məqsədlə “şərqsünas-tarixçinin” ixtiyarında olan ərəb–müsəlman yazılı mənbələrinin bu şəhər haqqında olan məlumatını “bir daha analiz etmək” istədiyini göstərir. Maraqlıdır ki, məqalənin elə lap başlanğıcında ərəblərin Cənubi Qafqazda ağalığı haqqında məlumat verən müəllif bu əraziyə ayrı-ayrılıqda təqdim etdiyi “Azərbaycan”ı və “Böyük Ermənistan”ı daxil etmir və bu zaman, görünür, birincidə yalnız Cənub-İran Azərbaycanını, ikincidə isə tarixi Ermənistanı, yəni Cənubi Qafqaza daxil olmayan əraziləri nəzərdə tutur. A. Şaginyan bu məsələlərin ətrafında gedən mübahisələrin bu gün də səngimədiyini, bu işdə guya mübahisələri başlayan azərbaycanlı akademik Ziya Bünyadovun (1997-ci ildə vəfat etmişdir) xüsusi günahı olduğunu bildirir. Lakin məlumdur ki, Z. Bünyadovdan da əvvəl erməni və azərbaycanlı tədqiqatçılar, hər biri ayrı-ayrılıqda və müxtəlif əsərlərdə, əlbəttə ki, Naxçıvan haqqında məlumat vermiş və müəllifindən asılı olaraq, onu gah Ermənistanın, gah da Azərbaycanın şəhəri adlandırmışlar. Azərbaycanın

* Вах: Axundov Ağamusa, s. 89-96.

** «Размышления по поводу статьи А.К.Шагиняна «Нахичевань в составе Арабского Халифата»» məqaləsi 2013-cü ildə Moskvada rus dilində elə həmin «Восток»(Orient) jurnalının 6-cı nömrəsində çapdan çıxmışdır (Велиханлы. Размышления).

ərəb dövrü tarixinə aid mövzu seçmiş Z. Bünyadov müxtəlif, ilk növbədə ərəbdilli mənbələr əsasında, dövrün və regionun obyektiv təsvirini verməli idi. İlk araşdırıcı kimi o, çox şeyə nail oldu. Və yeri gəlmişkən, region üçün ümumi olan və Naxçıvanın da daxil olduğu ərəb inzibati “Ərminiyyə” adının, A. Şaginyanın onu günahlandırmasına baxmayaraq, mövcudluğu faktını da heç vaxt inkar etmədi (*bax: Буниятов. Азербайджан, 1999, s.41, qeyd 15*). Erməni müəllifinin “bu vilayətin (Ərminiyyə, *N.V.*)” qəti olaraq 701-ci ildə formalaşdığı faktını guya aşkar etməsi, əlbəttə zahirən maraqlı görünür. Lakin o, bunun çoxdan məlum olan həqiqət olduğunu, bu haqda erməni və azərbaycanlı tarixçilərin də daha əvvəl yazdıqlarını yəqin unudur (*bax: Велиханова. Ист. география, s.52 və s.*). Onu da qeyd edək ki, A.Şaginyanın bir çox məlum həqiqətləri guya “ilk olaraq üzə çıxarması” və ya onları təhrif etməsi Naxçıvan məsələsində xüsusi nəzərə çarpır. Maraqlıdır ki, burada o, yenidən akademik Z. Bünyadovu qınayır, onun Naxçıvanın Azərbaycana mənsubluğunu XIII əsrin məşhur ərəb coğrafiyaçısı Yaqut əl-Həməviyə əsaslanması fikrini tənqid edir. A.Şaginyana görə, XIII əsrdə yaşayan və “Arazdan şimalda” olmayan Yaqut, çətin ki, həmin dövrdə Naxçıvanın harada yerləşdiyini biləydi. Daha sonra o, izahatını davam edərək yazır: “Dürüst olaraq məlumdur ki, monqolların Ön Asiyaya hücumu ərəfəsində və başlanğıcında (1213-1229-cu illər arasında, Yaqut əl-Həməvi öz lüğətini hazırladığı dövrdə) Naxçıvan artıq Cənubi Qafqazda deyil onunla həmhüdud olan Azərbaycanda hakimlik edən türkdilli İldəgizlər sülaləsinin (1136-1225) hakimiyyəti altında idi”.

Şərqsünaslıq elmində böyük nüfuza malik Yaqut (*bu haqda bax: Крачковский, c.IV, s. 339*) Nəşavə - Naxcuvan - Naxçıvana həsr etdiyi iki məqaləsinin birində Naxçıvanı “Azərbaycana, yoxsa Arrana” aid etmək məsələsində tərəddüd etsə də, onun Ermənistanına aidliyi haqqında heç nə demir; həmçinin, elə həmin məqalədə (*Yaqut, 1950, c. IV, s.784*) Yaqut IX əsr tarixçisi əl-Bəlazurinin bu şəhərin VII əsrin ortalarında ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmə tərəfindən işğal edilməsi, şəhər əhalisi ilə bağlanmış müqavilə, şəhərin inzibati statusu (ərəb əl-Basfurcan vilayətinin əsas şəhəri olması) haqqında məlumat verir. Yaqutun Nəşavə-Naxçıvan haqqında bu məlumatı, sözsüz ki, ərəblərin Cənubi Qafqazı işğal etmə dövrünə - VII əsrə aiddir. Onu da deməliyə ki, özünün Naxçıvan haqqında ikinci məqaləsində Yaqut onun “Azərbaycanın axır hüdudunda” yerləşdiyini bildirir (*Yaqut, 1950, c. IV, s.767*). Bununla yanaşı, Yaqutu Naxçıvanın XIII əsrdə hansı dövlətin tərkibində olduğunu bilməməkdə günahlandırmaq, Eldənizlərin Cənubi Qafqazda deyil, ona “ həmhüdud Azərbaycanda” hakimlik etdiyini bildirmək, həmin “Azərbaycan”ın müasir İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycana aidliyini xüsusi vurğulamaq və bununla da müasir Azərbaycan Respublikası ərazisinin (Şimali Azərbaycanın) mənbələrdəki Azərbaycandan fərqliliyini iddia etmək nə dərəcədə düzdür? Axı, bu, bölgənin tarixini, Azərbaycanın tarixini, o cümlədən Z.Bünyadovun ətraflı tədqiq etdiyi Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin tarixini bilməmək deməkdir. Belə ki, məhz Arran (yəni bugünkü Şimali Azərbaycan) iqta kimi əvvəl Bərdədə (1136-cı ildə), çox keçmədən sə (1146-cı ildə) Naxçıvanda qərarlaşan Şəmsəddin Eldənizə verilmişdi. O, Naxçıvana gələndə buranı Arranın həmin dövr üçün əsas şəhəri olan Gəncə ilə birlikdə əvvəl səlcuq əmiri Qara Sunqur, ondan sonra əmir Çavlı idarə edirdi. Hadisələrin müasiri İbn əl-Əsir atabəy Şəmsəddin Eldənizi “Gəncə və Arranın hakimi” (*İbn əl-Əsir. B, s. 21*), yerli salnaməçi Mxitar Qoş isə “Naxçıvan şəhərinin və vilayətinin hakimi” (*Salnamə, s.250*) adlandırırdılar.

Həşiyə. Maraqlıdır, A.Şaginyan Eldənizlərin əsas şəhəri Naxçıvanı hansı regiona aid edir? Ümumiyyətlə, A.Şaginyana görə çox maraqlı görüntü yaranır: Ermənistan və Azərbaycan Cənubi Qafqaz xaricindədir. Burada, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan anlayışına müəllif yalnız cənub, İran Azərbaycanı torpaqlarını şamil edir. Bəs Ermənistan necə olsun? O Cənubi Qafqazdan ayrı təqdim olunursa, belə çıxır ki, A.Şaginyan Ermənistanın və onun əhalisinin Cənubi Qafqaza aid olmadıqları, ermənilərin buraya gəlmə olduqları faktını təsdiq edir! Məşhur tarixçi A.Novoseltsevin aşağıdakı sözlərini yada salaq: “Erməni dövlətinin Bizans və İran arasında bölüşdürülməsi (591-ci il sazişi nəzərdə tutulur, *N.V*) Ermənistanın ərazi hüduqlarını kəskin surətdə azaltdı. Amma, məhz bundan sonra erməni etnosunun şimal-şərqə, Sünik tərəfə, daha sonra Albaniyaya yayılması gücləndi. Bunun səbəblərindən biri Zaqafqaziyanın bu hissəsində olan xalqların milliyyətə müxtəlifliyi və bir-biri ilə əlaqəsinin zəifliyinə görə assimilyasiyaya nisbətən tez məruz qalması idi (yəni buranın yerli əhalisi erməni deyildi, *N.V*). Böyük rolu burada IV-VI əsrlərdə erməni və ona sıx bağlı olan alban kilsəsinin həyata keçirdiyi xristianlaşdırma da oynayırdı” (*Новосельцев. Пути развития, s. 45*).

Beləliklə, tarix elmləri doktoru A.P.Novoseltsev də “erməni etnosunun” Sünikə və Albaniyaya (yəni müasir Şimali Azərbaycan ərazisinə) yalnız Ermənistanın bölüşdürülməsi haqqında İranla Bizans arasında bağlanmış 591-ci il müqaviləsindən sonra gəlmə faktını təsdiq edir. Bununla, həmçinin, nə Naxçıvanın ərazisində, nə də Azərbaycandan digər yerlərində (o cümlədən Qarabağda) o vaxtdək ermənilərin yaşamadığı bildirilir. Ermənilərin XIX əsrin əvvəllərində, bu yerlərdə olan Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinə kütləvi gəlişi İranla Rusiya arasında 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra baş vermişdir. Bu da, hamıya məlum, lakin aşkar etinasızlıq göstərilən faktdır.

Naxçıvanın ərəb hakimiyyəti illərində inzibati mənsubluğu haqqında Z.Bünyadovun yazdıqlarını guya “darmadağın” etdiyini iddia edən A.Şaginyan bunu İbn Xordabeh, Qudama, İbn Rusta, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih, əl-Məs’udi, əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi kimi IX-X əsr ərəb müəlliflərinin “vicdanla” tərtib etdikləri Azərbaycan və ya Arran şəhərlərinin siyahısında Naxçıvan adının çəkilməməsində görür.

Bəli, ərəb müəllifləri, məlumatlılıq səviyyələrindən asılı olaraq, müxtəlif məsələləri, o cümlədən hal-hazırda bizi maraqlandıran regionun tarixi coğrafiyasına aid xəbərləri oxucularına doğrudan da “vicdanla” çatdırmağa cəhd göstərirdilər. Lakin, bununla belə, ərəb müəlliflərinin bu məsələ ilə əlaqədar məlumatları heç də həmişə birmənalı və birməzmunlu olmurdu, biri digərindən fərqlənirdi. Həmin müəlliflərin Nəşavə-Naxçıvan haqqında məlumatlarını nəzərdən keçirdikdə bu fərq aşkar görünür. A.Şaginyanın adlarını çəkdiyi IX əsr müəllifləri İbn Xordabeh, İbn Rusta, İbn əl-Fəqih, Qudama ibn Cəfər, əl-Yəqubi Nəşavəni ərəb inzibati vilayəti Ərminiyanın tərkibində olan yer kimi təqdim edirlər. Məsələn İbn Rustaya görə (*İbn Rusta, s. 106*): “Ərminiyanın vilayətləri: Arran, Curzan, Nəşavə, Xilat, Dəbil, Sirac, Suğdəbil, Bacuneys, Ərciş, Sisəcan və Bab əl-Əbvab (Dərbənd)”. Qudamaya görə (*Qudama. Kitab əl-xərac, s.246*): “Ondan (Tarundan) şimalda Ərminiya ölkəsidir. Onun vilayətləri: Curzan, Dəbil, Bərzənd, Sirac Tayr, Bacuneys, Ərciş, Xilat, əs-Sisəcan, Arran, Qaliqala, əl-Basfurcan - əsas şəhəri Nəşavədir”. İbn Xordabeh, İbn əl-Fəqih və əl-Yəqubi Nəşavə-Naxçıvanı ərəb inzibati vilayəti olan Ərminiyanın üçüncü bölgəsinə aid edirlər. Özünün informasiya verənləri arasında Arran və Ərmənin Bərdə, Dəbil, Xilat və b. şəhərlərinin “elm adamları”nın adlarını çəkən çağdaşları əl-Bəlazuri (*Bəlazuri, 1866, s. 206*) Xilafətin Cənubi Qafqaz regionuna daxil olan ərəb inzibati bölgüsü haqqında iki variantda məlumat verir; lakin onun məlumatı xələflərindən Nəşavə adının təqdim olunan variantların heç birində çəkilməməsi ilə fərqlənir.

Beləliklə, A.Şaginyanın isnad etdiyi IX əsr ərəb müəlliflərinin işlətdikləri Ərminiya

termini, bütün Cənubi Qafqaz xalqlarının ərəb hakimiyyətinə tabe torpaqlarını əhatə edir. Bu, elmdə qərarlaşmış fikirdir. Lakin Nəşavə-Naxçıvanın ərazi mənsubluğunu yalnız bu müəlliflərin əsərlərinə isnadən söyləmək heç də düzgün deyil. Həm də ki, A.Şaginyanın da adını çəkdiyi IX əsrin digər müəllifi əl-Bəlazurinin, bizim zənnimizcə, qiymətli məlumatını da nəzərə almaq lazımdır (*Bəlazuri. 1866, s. 236*). Bu məlumata görə hələ Sasanilərin hakimiyyətləri dövründə xəzərlərə qarşı çıxmış şahənşah I Kavadın (Qubadın) qoşunu “Arran vilayətinə daxil olmuş, Araz çayı ilə Şirvan arasındakı ərazini” (yəni o cümlədən Naxçıvanı da) tutmuşdu. Bir qədər sonrakı dövrdə Naxçıvanda üstü “Naxç” monoqramlı sikkələrin zərb edilməsi də (*Пахомов. Монеты Нахчывана*) həmin faktın doğruluğunu təsdiq edir.

A.Şaginyanın adlarını çəkdiyi X əsr müəllifləri də bəzi hallarda, görünür, kifayət dərəcədə məlumatlı olmadıqları üçün səhvlər edir, ayrı-ayrı şəhərlərin bu və ya digər ölkəyə aidliyi məsələsində dolaşıqlığa yol verirdilər. Belə ki, məşhur ərəb alimi əl-Müqəddəsi (X əsrin 80-ci illərində yazıb) Naxçıvanın adını Cənubi Qafqazın heç bir vilayəti tərkibində çəkmir, onun yalnız Ərdəbil-Mərənd yolu üstündə yerləşməsi haqqında məlumat verirdi. 943-cü ildə yazan digər məşhur ərəb alimi əl-Məs’udi isə ümumiyyətlə Naxçıvanın adını heç yerdə çəkmir. Əl-İstəxrinin (X əsrin 30-ci illərində yazıb) Nəşavə haqqında məlumatları isə birmənalı deyil. O, Arranın hüduqları barədə yazarkən (*İstəxri. BGA, s.189*), onun şərqdən qərbə Dərbənddən-Tiflisədək, şimaldan cənuba Araz çayı yanındakı Naxçıvanadək uzandığını bildirir. İbn Havqəl isə öz xəritəsində Naxçıvanı səhvən Arazdan cənubda yerləşdirir.

Bütün bunlar bir çox ölkələrin, o cümlədən şimalı-cənublu Azərbaycanın şəhər və kəndlərini gəzmiş həmin müəlliflərin, görünür, Naxçıvanda olmadıqlarını, bu şəhər haqqında olan yazılı və şifahi informasiyadan istifadə etdiklərini təsdiq edir.

Haşiyə. Bölgənin şəhərləri haqqında bəzən ziddiyyətli məlumatla üzləşən əl-Müqəddəsi (*Müqəddəsi, s.374*) yazdığını təsdiq etmək məqsədilə qeyri-ciddi dəlil də gətirir: Bitlis adının Tiflislə həmahəngliyi onun bu şəhəri Ərminiyyəyə aid etməsinə səbəb olur. Əl-Məs’udi, Yaqut və b. ərəb müəllifləri şübhə doğuran məlumat təqdim etdikdə “Allah daha doğrusunu bilir”, deməklə faktın etibarlılığına inamsızlıq nümayiş etdirirdilər. Bu isə tədqiqatçıdan verilən məlumata ehtiyatla, tənqidi-müqayisəvi yoldan istifadə etməklə yanaşmağı tələb edir.

XI əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli əl-Biruni onu Şərqdə məşhur edən “Məs’ud qanunu”nda (*Бирюни. Канон, s.462*) yalnız Nəşavə-Naxçıvanı deyil, ermənilərin Dəbil-Dvin şəhərini də Azərbaycana aid edir. Bu zaman müasir tədqiqatçı həmin dövrün reallığı ilə hesablaşmalı olur: belə ki, bu dövrdə (1022-1049) Dəbil Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin başçısı *arraşah* titullu Əbu-l-Əsvar Şavurun tabeliyində idi (*bax: Ластиверпу. Повествование, s. 158*).

Beləliklə, gördüyümüz kimi, IX-X əsr müəlliflərinin Cənubi Qafqazın bir çox şəhərləri, o cümlədən Nəşavə-Naxçıvan haqqında kifayət dərəcədə məlumatlı olmamaları üzündən bu məlumat bəzi hallarda ziddiyyətlidir və dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

A.Şaginyana görə (*s. 110*) ərəb müəlliflərindən Qudama, əl-Bəlazuri, Xəlifə ibn Xəyyat, Yaqut əl-Həməvi “Nəşavəni əl-Basfurracanın paytaxtı” hesab edir, sonuncunu erməni Vaspurakan vilayəti ilə eyniləşdirirlər. Ərəb əl-Basfurracan vilayəti ilə erməni Vaspurakan vilayətinin coğrafi baxımdan üst-üstə düşmədiyi, fərqli inzibati qurum olduqları haqda əsrin müvafiq hissəsində artıq məlumat verildiyi üçün həmin məsələyə toxunmuruq.

A.Şaginyanın yazdığına görə “ərəb inzibati vilayəti Ərminiyənin ləğvindən və Baqratilərin erməni və alban dövlətçiliyini bərpasından sonra” da, yəni 886-cı ildə də Nəşavə-Naxçıvan Ermənistanın (Армения) tərkibində olmuşdur; bu məqamda da müəllif üçün mənbə rolunu yenə də yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əl-İstəxri və İbn Havqəl oynamışlar. A.Şaginyan elə buradaca Naxçıvanın 886-cı ildən başlayaraq, çox güman Baqratilərin ləğvinədək Ermənistana aidliyi haqqında orta əsr erməni müəllifləri Tovma Arsrununin, Yovxannes Draxanakertsinin və başqalarının onun iddialarını təsdiq edən məlumatlarını verir.

Deməli ki, tez-tez xarici hücumlara məruz qalan Naxçıvan, mənbələrin məlumatına görə, IX əsrin əvvəllərində ərəb əmirlərinin və ya onların məvlələrinin idarəsində idi. Onların sonuncularından biri olan Yəzid ibn Hisn (Husn), əl-Yəqubinin məlumatına görə (*Yəqubi. Tarix, c. II, s.564*) yerli müsəlmanlardan olmuş, separatçılıq meyillərinə baxmayaraq uzun müddət (IX əsrin ortalarında) ərəblərin bölgədə strateji əhəmiyyətli məntəqəsi olan Naxçıvanın əmiri vəzifəsini icra etmişdir. Çox səlahiyyətli ərəb tarixçilərindən sayılan əl-Yəqubinin Naxçıvanın həmin dövrünə dair maraqlı və mühüm məlumatı vardır. Bu məlumata görə region üçün çox mürəkkəb olan bu ağır dövrdə Naxçıvan əmiri həmin bölgədə yayılmış anti-ərəb hərəkatından istifadə edərək Xilafətdən ayrılmağa, Naxçıvanda mövqelərini möhkəmlətməyə cəhd göstərmişdi. Həmin əsrin hələ 20-ci illərində xəlifənin Azərbaycan, Arran və Ərminiyəyə təyin etdiyi vali Xalid ibn Məzyəd bölgədə baş qaldırılmış üsyanları yatırmağa nail olmuş, lakin əl-Bəlazurinin məlumatına görə (*Bəlazuri. 1866 s.211*) ermənilərdən hədiyyə qəbul etdiyi üçün vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdı. Əl-Yəqubiyə görə (*Yəqubi. Tarix, c. II, s.580*) növbəti xəlifə valisi təyin olunmuş Həmdüyə ibn Əli ibn Fadl 849-cu ildə Naxçıvana gəlmiş, burada Yəzid ibn Hisn tərəfindən qarşılanmışdır. Bu isə IX əsrin ortalarında Naxçıvanın erməni Arsrunilər nəslinə mənsubluğu fikrini inkar edir.

Daha sonra erməni müəlliflərinin (T.Arsruni, İ.Draxanakerti “və bir çox başqaları”) məlumatlarına isnad edən A.Şaginyan “Naxçıvanın 886-cı ildən sonra da Baqratilərin bərpa etdikləri Böyük Ermənistan çarlığına mənsubluğu haqqında” əminliklə danışır. O, həmçinin təsdiq etməyə çalışır ki, “...Baqratilər Naxçıvanı Vaspurakan knyazları Arsrunilərdən almış və onu özlərinin digər vassallarına – süniklilərə vermişdilər”.

Əvvəla əl-Yəqubinin yuxarıda təqdim etdiyimiz məlumatı özü-özlüyündə xəbər verir ki, bütün Ərəb Ərminiyəsi vilayətində olduğu kimi Naxçıvanda da IX əsrin I yarısında, hətta bir qədər sonra da ərəb administrasiyası hələ də güclü idi və orada ərəb qarnizonu yerləşdirilmiş, eləcə də vergi məmuru (*amil*) və müsəlman olan (çünki o, ərəblərin məvlası idi) yerli hakim oturmuşdu.

İkincisi, artıq 893-cü ildə, yəni erməni və alban çarlıqları bərpa olunandan cəmi bir neçə il sonra, Xilafət zəifləsə də, hələ ki, kifayət qədər gücü olan bir dövrdə, xəlifənin regiondakı valisi Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac (bu vaxtlar artıq Ərəb Ərminiyəsi vilayəti faktiki olaraq yox idi) ağasının əmri ilə erməni çarı I Smbata qarşı çıxmışdı; bu siyasət Məhəmmədin xələfi, bu dövrdə artıq Azərbaycan Sacilər dövlətinin başçısı olan Yusifin vaxtında da davam etdirilmişdi (bu hadisələr ətraflı şəkildə A.Ter-Gevondyan, Z.Bünyadov, M.Şərifli, V.Minorski və başqa tədqiqatçıların əsərlərində öz əkslərini tapmışdır).

Region üçün çox mürəkkəb olan, Naxçıvanda ərəb qarnizonunun hələ də yerləşdiyi bu dövrdə, Yusif ibn Əbu-s-Sac Naxçıvan və Qohtanı (Ordubadla Çulfa bölgəsinin yerli

mənbələrdə adı) 1075-ci ilədək fasilələrlə *naxçıvanşah* titulu ilə idarə edən, ərəbmənşəli olsalar da artıq yerliləşmiş Əbuduləfilər nəslinin nümayəndəsinə verdi. Mən, A.Şaginyanın özünün də isnad etdiyi ərəb müəlliflərinin (əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b.) məlumatına görə Azərbaycan, Arran və bilavasitə Ermənistanın özünün “vahid hökmdar”, yəni Azərbaycan Sacilər və Salarilər dövlətlərinin nümayəndələri (*bax: İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 224*) tərəfindən idarə olunduqları dövrün elmə məlum hadisələri üzərində dayanmayacağam. Lakin, qeyd etməliyəm ki, bütün bu vaxtlarda hətta Dəbil (Dvin) şəhəri də əldən-ələ keçirdi, Naxçıvanın sahibi “şücaətli” əmir Əbu Duləf sərhədləri genişləndirmək məqsədilə etdiyi yürüşlərdə, Asogikin məlumatına görə (*Асогик. История, s.133*), Vaspurakan ərazisində “Kakyar adlı yerdə” düşərgə salmış, elə orada Vaspurakan hakimi Aşot Arsrununin göndərdiyi qoşunları darmadağın etmişdi.

Beləliklə, A.Şaginyan, 886-cı ildən sonra da Naxçıvanın Ermənistanına, onun yazdığı kimi guya Vaspurakana mənsubluğu haqqında gəldiyi nəticəni qəbul etmək üçün yuxarıdakı tarixi hadisə və faktlarla hesablaşmalı olmalıdır.

Mənbələrdəki məlumatın təhlili A.Şaginyanın “Baqratilər, Arsrunilər və digər erməni knyazlarının” fəaliyyətləri bilavasitə “erməni Vaspurakan vilayətində olan Araz üstündəki Naxçıvanla bağlıdır” fikrini də təsdiq etmir. Belə ki, əsas şəhəri Van olan erməni Vaspurakan vilayəti ilə Nəşavə-Naxçıvanın əsas şəhər kimi qeyd olunduğu ərəb əl-Basfurracan vilayəti, yuxarıda dediyimiz kimi, ərazi baxımından fərqlidir: adı çəkilən erməni Vaspurakan vilayəti Van gölünün cənub-şərq sahillərini, ərəb əl-Basfurracanı isə Arazın sol sahilindəki Naxçıvan diyarı ərazisini əhatə edirdi. Bir də ki, bu ərazilər qonşu olsalar da, onları mehriban qonşuluq əlaqələri bağlamırdı.

Haşiyə. A.Şaginyanın digər bir “kəşfi”də maraqlıdır: əgər Z.Bünyadov Yaqutun adını çəkdiyi ikinci Naxçıvanı Türkiyənin Qars vilayətində müəyyənləşdirsə, niyə də A.Şaginyan başqa bir yerdə - məsələn “Urmiya gölünün qərb sahilində”, onun sözlərinə görə “tarixi vilayət olan Persoarmaniyanın Trabi nahiyəsinin inzibati mərkəzində” eyniadlı şəhər tapmasın. Onun sözlərinə görə (*s. 112*) ərəblərin vaxtında bu şəhər “Adzarbaycan vilayəti tərkibində idi”.Sözün doğrusu, mən bu “kəşfin” niyə lazım olduğunu başa düşmürəm. Onsuz da Yaqut iki Naxçıvan haqqında məlumat verirkən onları Ermənistanda deyil, Azərbaycan və Arranda yerləşdirmişdi.Bir də ki, Yaqut Naxçıvan və Nəşavənin adlarını ayrı-ayrılıqda, əsərinin iki yerində təqdim etsə də, əslində söhbətin eyni yer adından getdiyi aşkar görünür.

Beləliklə, bütün deyilənlərdən məlum olur ki, A.Şaginyanın özünün də “ərəb müsəlman tarixşünaslıq və coğrafi məktəbinin baniləri” adlandırdığı məşhur müəlliflərin əsərlərində olan müvafiq məlumatın təhlili heç də Azərbaycan şəhəri Naxçıvanın nə ərəblərin dövründə, nə də sonra Ermənistanına mənsubluğuna şahidlik etmir. Əksinə, bu mənbələr təsdiq edir ki, əl-Basfurracan adlanan, mərkəzi Nəşavə-Naxçıvan olan vilayət işğal prosesində ərəblərin tutduqları torpaqlarda yeni təşkil olunmuş və bir çox diletantları çaşdıran ərəb inzibati “Ərminiyyə” adı kimi süni surətdə yaradılmış inzibati qurum idi. Və o ərəb mənbələrinə görə, əsasən bugünkü Azərbaycan Respublikasının ərazisini əhatə edən Arranın tərkibində idi. Bu digər ərəb mənbələrində olan məlumatla da təsdiq olunur. Məsələn, əs-Səm’aniyə, eləcə də İbn Səid və Əbu-l-Fidaya əsaslanan əl-Qəlpəşəndi sələflərinin məlumatını təqdim etməklə Naxçıvanı Azərbaycanla Ərminiyyə arasında yerləşən şəhər , Arranın əyalətlərindən biri adlandırır (*Ərəb mənbələri..., s.268-269*).

Onu da qeyd etməliyik ki, səlcuqların hücumunadək *naxçıvanşah* titullu Əmir Əbu Duləfin idarə etdiyi Naxçıvan əmirliyi sultan Alp Arslanın bu əmirliyi ləğv etməsindən Şəddadilər dövlətinin süqutunadək (1075-ci il) həmin dövlətin tabeliyində olmuş, əmirliyin əsas şəhəri Naxçıvan səlcuq əmirinin hakimiyyəti dövründə də özünün hərbi-strateji əhəmiyyətini saxlaya bilmişdi.

Mənbələrdə Arranın şəhəri və vilayəti kimi adı çəkilən **Şəkinin** bu vilayətə aid olması məsələsi də hələ ötən əsrin 80-ci illərində gürcü alimi, tarix elmləri doktoru D.L.Musxelişvili tərəfindən təkzib edilmişdir. Şəkinin və ermənilərlə gürcülərin mübahisəli vilayəti olan Qoqarena-Quqarkın tarixi coğrafiyasına həsr etdiyi əsərində (*bax: Musxelişvili. Из истории*) o, Şəkinin Şərqi Gürcüstan vilayəti və şəhəri olduğunu sübut etməyə çalışır. Problemin bu gün üçün də aktuallığını nəzərə alaraq Şəki haqqında ərəb mənbələrində (sözsüz ki, digər, xüsusilə, yerli mənbələrin də cəlb edilməsi ilə) təqdim olunmuş faktik materialı bir daha araşdırmaq.

Qeyd edək ki, işğal dövrü hadisələrini qələmə alan İbn Ə'səm əl-Kufi (*Kufi. Fəthlər kitabı, s.20*), əl-Bəlazuri (*Bəlazuri. 1866, s.114*) Şəkini Arranın vilayəti adlandırırlar. Əsərini X əsrin 30-cu illərində yazan əl-İstəxri (*İstəxri, s.187*), eləcə də həmin əsrin 70-ci illərində yazan İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Məsəlik, s.244*) şəxsi müşahidələrinə əsaslanaraq Şəkini Arran şəhəri kimi təqdim edirlər. İbn Havqəl 344/945-ci ildə əvvəl Sacilərə, sonra isə Salarilərə vergi ödəyən yerli hökmdarlar arasında Şəkinin sahibi, Əbdəlməlik adı ilə məşhur olan Əshasın (İşxanikin) adını çəkir (*İbn Havqəl. Məsəlik, s.254; Surat əl-ard, s.342*). Həmin əsrin 80-ci illərində yazan əl-Müqəddəsi Arranın şəhərlərindən Qəbələ, Şəki və Təblanı (indi: Telavi) sadalayır (*Müqəddəsi, s. 374*), eləcə də şəxsən Şəkidə gördüklərindən - əhalisinin çoxunun xristian, bir qisminin müsəlman olması, came məscidin müsəlmanların bazar meydanında yerləşməsindən bəhs edir (*Müqəddəsi, s. 376*). Yerli, sinxron mənbənin müəllifi olan Moisey Kalankatuklu Şəki vilayət və yepiskopluğunu Albaniya-Arran ərazisində lokallaşdırır (*Kalankatuklu. Albaniya, s.78*). Erməni tarixçisi Gevond isə 145/763-764-ci ildə xəzərlərin ələ keçirdikləri alban vilayətləri sırasında Şəkinin (Şake) də adını çəkir və onu elə buradaca adlarını sadaladığı gürcü vilayətlərindən fərqləndirir (*Гевонд. История, s. 92-93*). Əlbəttə, belə faktik dəlillərin müqabilində D.Musxelişvili ən azı ciddi elmi fərziyyələr irəli sürməli, öz müddəalarını boş ehtimallardan uzaq arqumentlərlə əsaslandırmağı idi. Başlıca olaraq XIII əsrə aid gürcü salnaməsi “Kartlis Tsxovreba”nın məlumatlarından istifadə edən müəllif Şəkinin Şərqi Gürcüstan vilayətlərinə məxsusluğunu sübut etmək üçün dövrün sinxron ərəb mənbələrindən yalnız öz məqsədinə uyğun bildiyi bəzi məlumatları seçir və bu zaman mənbəşünaslığın əsas prinsipini – müxtəlif mənbələrin müqayisəli təhlilinin vacibliyini unudur. Şəkinin gürcü şəhəri olduğunu sübut etməyə çalışan D.Musxelişvili əl-Məs’udinin Şəki sahibi kimi təqdim etdiyi Azərnərsə ibn Hammamı ərəb mənbələrində Sanar adlandırılan Kaxet hökmdarı Artnersehlə eyniləşdirir. Qeyd etməliyik ki, əl-Məs’udinin bu məlumatı Şəkini (burada D.Musxelişvili Şəkini gürcü mənbələrindəki “Ereti”^{*} ilə eyniləşdirir) Kaxetə (Sanara) aid etmək üçün əsas vermir. Belə ki, əl-Məs’udi elə həmin dövrdə Sanar adlandırdığı Kaxetin Şəki hökmdarından fərqli “Koriskus” adlı hökmdarının olduğunu bildirir (*Məs’udi. Muruc, c.*

* Ereti – gürcü mənbələrində Şəkiyə qədim alban tayfalarından olan erlərin (ərlərin) adına görə verilən addır. D.Musxelişvili özü “qədim erlərin və onların ölkəsinin” qədim İberianın (Kartlinin) bir hissəsi hesab olunmadığı, “alban tayfaları ittifaqına” daxil olduğu faktını inkar etmir (*Musxelişvili. Из истории, s. 17*).

II, s. 89).^{*} Bundan başqa o, V.F.Minorskinin “Şirvan və Dərbəndin tarixi” əsərində gətirdiyi fərziyyələrdən birini, yəni 950-1050-ci illərdə Kaxet hökmdarı hakimiyyətinin Şəki ərazisinə də yayıldığı ehtimalını (*Минорский. История Ширвана, s.117*) misal gətirir. Əvvəla, onu qeyd edək ki, Şəki hakimi Azərnərsə (Atrnerseh) ibn Hammam IX əsrin sonlarında Albaniyada dövlət hakimiyyətini bərpa edən məşhur alban knyazı Qriqor Hammamın oğlu idi. Ona görə onun mənşəcə gürcü olması ehtimalı qeyri mümkündür. İkincisi, məhz X əsrin ortalarında Şəki, mənbələrin məlumatına görə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəl Sacilərə, sonra isə Salarilərə vergi verirdi. Tarixən məlumdur ki, 957-ci ildə Mərzban ibn Məhəmməd öldükdən sonra bir çox yerli hakimlər Salarilərin tabeliyindən çıxmağa başlamışdılar. Məhz bu zaman alban katolikosu Şəki hakimi Sənəkərimin başına “alban taxt-tacını bərpa etməsi” münasibətilə tac qoymuşdu (*Kalankatuklu. Albaniya, s. 203*). Onun X əsrin sonunadək davam edən, Şəki mülkiyyətinin çiçəklənmə dövrü hesab olunan uzun hakimiyyət illərində hətta Sanar (Kaxet) da Şəkiyə tabe edilmişdi (*Крымский. Шеки, s.379; Şərifli. Feodal dövlətləri, s.71*). Yalnız o, öldükdən sonra Şəki siyasi cəhətcə zəifləmişdi (*Şəki mülkiyyəti haqqında bax: Azərbaycan tarixi, c.II, 1998, s. 322-329*). Beləliklə, X-XI əsrlərdə ərəb mənbələrində ayrı-ayrılıqda adı çəkilən Şəki və Curzan (Şərqi Gürcüstan) D.L.Musxelişvilinin səyinə baxmayaraq (*Мусхелишвили. Из истории, s.46*) heç cür eyniləşdirilə bilməz. Onun ərəb mənbələrinə əsaslanan bəzi digər dəlillərini də nəzərdən keçirmək istərdik. Bunlardan birincisi V.F.Minorskinin nəşri ilə işıq üzünə görmüş Mүнəccimbaşının əsərindəki “şirvanlılarla şəkərilərin arasında Qəbələ rustağında baş verən döyüş” haqqında olan məlumata (*Минорский. История Ширвана, s. 49*) əsaslanır. Qeyd edək ki, həmin məlumatdan əvvəl, Mүнəccimbaşının əsərində bu zaman şirvanşaha tabe olan Qəbələdə baş verən Şirvan-Dərbənd toqquşmasından danışılır. V.Minorski özünün qeydlərində “əş-şəkəriyyə” sözünün “şəkəriyyə-şəkili” olması gümanını irəli sürür (*Минорский. История Ширвана, s.52, qeyd 18*). Ümumiyyətlə isə, bu söz, V.Minorskinin özünün də qeyd etdiyi kimi “muzdlu döyüşçü” mənasını verirdi (bu dövrdə Dərbənd əmirinin qoşununda rüslardan olan muzdlu döyüşçülər xidmət edirdi). D.Musxelişvili V.Minorskinin fərziyyəsinə görə özünün “yeni” fərziyyəsinə irəli sürərək, “Şirvan-Şəki mənafeyinin Qəbələdə toqquşduğunu” və beləliklə, gürcü vilayəti Ereti adlandırdığı Şəkinin öz siyasi təsirini Qəbələyə yaymaq cəhdini bildirir (*Мусхелишвили. Из истории, s.46*).

D.Musxelişvilinin ikinci dəlili yenə də Mүнəccimbaşının məlumatına əsaslanır (*Мусхелишвили. Из истории, s.46*). Burada Gəncə əmirinin gürcülərdən Bəsrə qalasını alması faktı qeyd edilirdi. Gürcü aliminin iddiasına görə, həmin faktı tədqiq edən V.Minorski, guya, adı çəkilən Bəsrə qalasını Şəki rayonunda, Əlicançay üstündə olan Ərəbbəsrənin yerində lokalizə edir. Buna görə də o, belə bir nəticəyə gəlir: Bəsrə, görünür, Şəki və Qəbələ arasında sərhəd qalası olub; bu isə göstərir ki, o zaman Şəkinin sahibi gürcülər (kaxetilər və ya erlər) olub. Qeyd edək ki, V.Minorski Bəsrəni D.Musxelişvilinin dediyi kimi Şəki rayonundakı Əlicançay üstündəki Ərəbbəsrə ilə deyil, Göyçay çayı üstündəki eyniadlı yerlə eyniləşdirir. Ona görə də D.Musxelişvilinin bu quraşdırma iddiası da göydəndüşmədir.

Mүнəccimbaşının başqa bir məlumatına görə “1067-ci ilin aprelində *C.rh.sr.i ibn Kurki* (Keorqi?) Şirvanşaha qarşı açıq çıxış etdi. O, Şəkiyə tərəf istiqamət götürdü və Dəskərət

* Gürcü mənbələrində Kaxetin hökmdarları “xorepiskop” adlandırılırdı (*Мусхелишвили. Из истории, s.16*).

əl-Hüseyn qalasını tutdu” (*Минорский. История Ширвана, s.60*). Bu faktdan çıxış edən D.Musxelişvili belə bir nəticəyə gəlir ki, “ərəb mənbələrinə görə XI əsrdə Şəki kantonu Kaxet padşahlığı hüduklarına daxil idi. Bundan əlavə, Qaııkin ođlu Axsartanın iddiaları, göründüyü kimi, uzaq şərqrə dođru da gedib çıxırdı (*Мусхелишвили. Из истории, s. 47*).

Tarixən məlumdur ki, 1067-ci ildə Kaxet padşahı I Qaııkin ođlu II Axsartan, şirvanşahın düşdüyü çətin vəziyyətdən istifadə edərək, onun torpaqlarına hücum edib Şəkini tutmuşdu (*Буниятов. Атабеки, s.142; Минорский. История Ширвана, s.56-57*). Bu hadisə Mүнəccimbaşı tərəfindən D.Musxelişvilinin yuxarıda haqqında danışdıđı xəbərdən bilavasitə sonra verilib. Lakin 1072-ci ilin aprelinde şirvanşah Şəki yaxınlıđındaki Maluq qalasını qaytara bildi (*Буниятов. Атабеки, s.142*). Qeyd etməliyik ki, 1067-ci ildə gürcü çarı IV Baqrat Bərdəyə hücum edirkən, səlcuq sultanı Alp Arslan ona qarşı çıxış etmişdi. Şirvanşah Fəriburz da bu yürüşdə sultanı müşayiət edirdi (*Буниятов. Атабеки, s.142*). Şübhəsiz, şirvanşah gürcülərin tutduđu onun torpaqlarını, o cümlədən Şəkini azad etmək istəyir. Sədrəddin əl-Hüseyninin “Səlcuq tarixi”nə həsr etdiyi əsərindəki məlumata görə, sultanın qoşunları gürcüləri məđlub etmiş, Kaxet padşahı Axsartan isə sultanın qulluđuna gəlmiş, öz mülklərini saxlamaq naminə hətta islamı da qəbul etmiş, xərac ödəməyə razı olmuşdu. Beləliklə, gördüyümüz kimi, Axsartanın Şirvan torpaqlarını o, cümlədən Şəkini tutmaq istəyinə rəđmən, o, özü səlcuqlara tabe olmuş, hətta müsəlmanlıđı da qəbul etmişdi (*Хусайни. Ахбар, s.55*). Buna görə də XI əsrdə, yəni, Azərbaycan və o cümlədən Gürcüstanın bir hissəsi üzərində səlcuq hakimiyyəti illərində də, Şəkini gürcü torpađı, daha dođrusu gürcü tabeliyinə keçmiş ərazi hesab etmək tarixə zidd faktdan başqa bir şey deyil.*

D.Musxelişvilinin digər bir ərəb mənbəyinə əsasən Şəki və Qəbələnin XIII əsrin əvvəlində gürcü padşahlıđına tabe olması haqqında gəldiyi nəticəni də qeyd etmək istərdik (*Мусхелишвили. Из истории, s.59*). Urfalı Mateosun yazdıđına görə, IV David “qılınc gücünə iranlılardan bir çox mühüm yerləri alıb, Tiflisi, Dmanisini, Şirvanı, Şəkini və Şamxorı tutdu” (*Буниятов. Атабеки, s.149*). Bu, İbn əl-Əsirin gürcülərin 688/1221-ci ildə Qəbələ və Şəkini tutması məlumatı ilə təsdiq olunur (*İbn əl-Əsir. Tarix, 1348, IX, s.384*). Cəmi altı il keçmiş, 1227-ci ildə isə Tiflisi ikinci dəfə ələ keçirən Sultan Cəlaləddin Manqburnı “Şirvan şəhərləri Şəki və Qəbəloyə Səfi əd-Din Məhəmməd ət-Tuđraini vəzir təyin etdi. Bu şəhərlər Şirvan sahibindən (*sahibu Şirvan*) bir neçə il əvvəl, gürcülər tərəfindən tutulmuşdu” (*Насави. Сурат, s.186*). Maraqlıdır ki, D.Musxelişvili, elə bil qəsdən xronologiyanı pozur (*Мусхелишвили. Из истории, s.59*): əvvəl, heç bir tarix göstərmədən 1227-ci il hadisələrindən, sonra isə gürcülərin 1221-ci ildə Şəki və Qəbələni tutmasından danışır və bunu əsas götürərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, “XII-XIII əsrlərdə Gürcüstan padşahlıđının cənub-qərb hərbi-inzibati dairəsi Şəki və Qəbələ kantonlarını və bütün qərbi Şirvanı öz tərkibinə daxil etmişdi” (*Мусхелишвили. Из истории, s.63*). Qərribə də olsa, burada, D.Musxelişvili elə özünün də istinad etdiyi mənbədəki 1227-ci il hadisəsinə dair faktı “unudur”. Onu da deməliyik ki, bu məlumat, qısa müddətli işğala baxmayaraq, Şəki və Qəbələnin həmin dövrdə Gürcüstana deyil, məhz Şirvana mənsubluđu faktını təsdiq edir.

* Şəkinin müxtəlif dövrlərdə gürcülərin tabeliyində olması haqda D.Musxelişvilinin iddiaları “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası” kitabında (*бах: Историческая география*) Z.Bünyadov, F.Məmmədova, V.Piriyeв və N.Vəlixanlı tərəfindən ayrı-ayrı məqalələrdə təkzib və tənqid edilib.

D.Musxelişvilinin Şəkiyə dair digər iddiası Yaqutun “Şəkka” məqaləsinə (*Yaqut, 1950, c. III, s.310-311*) əsaslanır. Şəkkanın Şəki ilə eyniləşdirən gürcü müəllifinin fikrincə bu məlumatda Şəkkanın “Kürün sahilində, Tiflisin yaxınlığında” yerləşdirilməsi onun ərazisinin nəinki daha geniş olmasına dəlalət edir, eləcə də Gürcüstanla Şirvan sərhədlərinin Kür çayınadək uzadılmasına imkan yaradır (*Мусхелишвили. Из истории, s.64*). Araşdırmalarımız, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Yaqutun Şəkkanının Şəki ilə deyil Kürün sağ sahilindəki alban vilayəti Şakaşenlə identikliyi göstərir. Məhz bu alban vilayəti (Şəki – yox!) D.Musxelişvilinin yazdığı kimi sağsahili Albaniyasına məxsus torpaqları əhatə edirdi.

D.Musxelişvilinin digər və mövqeyinə görə çox mühüm alban sərhəd şəhəri olan, ərəb mənbələrində Arranın şəhərləri sırasında adı çəkilən **Xunan (Xnarakert)** haqqında fikirləri də qərəzlidir. Özünün bu barədə hələ ilk məqaləsində (*Мусхелишвили. К вопросу... Хунана, s.275-277; bax həmtçinin: Ваудов. Гулиев, Торпаг-кала, s.278-279*) o, Xunani adlandırdığı alban-Arran şəhəri Xunanı “Kür çayı vadisində Tovuzçayın mənbəyi yaxınlığında” («в долине р. Куры, близ устья р. Таузчай») lokallaşdırır və bununla da tarixi Gürcüstan sərhədlərini tarixi Azərbaycan ərazisinin içərilərinə, Zəyəmçayadək irəli çəkir. D.L.Musxelişvilinin bu iddiası Xunanı ondan əvvəl Xram çayının Kürə qovuşduğu yerdə lokallaşdıran alimlərin (İ.A.Cavaxişvili, N.A.Berdzenişvili, S.T.Yeremyan, D.L.Meliksetbekov, Z.M.Bünyadov və b.) fikirlərinə qarşı yönəldilmişdi (*bax həmtçinin: Буниятов. Albanica III, s.89; Ваудов. Гулиев, Торпаг-кала, s. 21-23*).

Ərəb dövrü Azərbaycanının tarixi coğrafiyasına həsr etdiyimiz məqalədə biz D.Musxelişvilinin Şəki haqqındakı iradlarına ərəb mənbələrinə əsasən geniş cavab verməyə çalışmış (*Велиханова. Ист. география, s.46-87*), Xunana dair yalnız məqalənin qeydlər hissəsində təqdim etdiyimiz konkret məlumatla kifayətlənmişdik (*Велиханова. Ист. география, s.83-84, qeyd 114*). Bizim Şəkiyə dair arqumentlərimizi bir kəlmə ilə də təkzib edə bilməyən D.Musxelişvili, qərribə də olsa, özünün sonrakı məqaləsində (*Мусхелишвили. Еще раз о локализации*) bu şəhərin lokallaşdırılmasına aid iradlarımızı o vaxt geniş tədqiqat obyektimiz olmayan Xunana aid etmişdi. Məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə Azərbaycan alimlərinin (o cümlədən F.Məmmədovanın) bu barədə kifayət qədər dəlillərə əsaslanan müddəalarının olmasına baxmayaraq, Xunanın yuxarıda adlarını çəkdiyimiz görkəmli alimlərin tədqiqatlarının nəticələri ilə elmdə qərarlaşmış yeri haqqında fikrimizi müdafiə etməyə çalışaq. Yeri gəlmişkən, burada gürcü aliminin həmtçinin **Kisal** (Kasal, Kasak, Qazax) barədə fikirlərinə də toxunmağı lazım bildik. Onu da qeyd edək ki, bu məsələlərin obyektiv araşdırılması məqsədilə istinad etdiyimiz dəlillər başlıca olaraq ərəb coğrafi, zəruri hallarda isə tarixi mənbələrinə əsaslanır (gürcü aliminin arqumentasiyasının bizim tərəfimizdən tənqidi də həmişə onun ərəb mənbələrindən gətirdiyi məlumata aid olmuşdur).

D.Musxelişvilinin Şəki haqqında fikirlərini təhlil edirkən biz onun X əsr ərəb coğrafi mənbələrində bu barədə olan məlumata biganəliyinə iradımızı bildirmiş, o, isə yalnız Şəkiyə dair dəlillərə aid olan bu iradımızı, nədənsə, Xunana aid etmişdi. Biz həmin ərəb müəlliflərinin əsərlərinin konkret adlarını da çəkmişdik. Bu isə heç də D.Musxelişvilinin dediyi kimi “simptomatik” deyildi və onların elmi dairələrdə məşhurluğu və geniş istifadəsi ilə bağlı idi. Onu da deməliyə ki, həmin mənbələrin sayı o qədər də çox deyil, konkret mövzu isə bu sayı daha da məhdudlaşdırır. Bununla belə, D.Musxelişvilinin Şəki haqqında

dəlillərinə qarşı çıxdıqda, biz həmin müəlliflərin özlərinin və onların əsərlərinin həm konkret adlarını çəkmiş, həm də tədqiqat obyektimizə (yəni, D.Musxelişvilinin yazdığına rəğmən Xunana deyil Şəkiyə) aid məlumatlarını təqdim etmişdik (*bax: Велиханова. Ист. география, s.63-66*). D.Musxelişvili ərəb müəlliflərindən əl-Bəlazurinin Xunan haqqında olan bir məlumatını bilərəkdən “nəzərdən qaçıрмаğımızı” iddia edir, bunu “şübhəli” sayır və məhz bu məlumatın “Xunanın göstərilən yerdə (yəni Xram çayının töküldüyü yerdə, *N.V.*) lokallaşdırılması mümkünlüyünü birmənalı olaraq inkar etdiyini” bildirir. Əl-Bəlazurinin Cənubi Qafqazın işğalına dair məlum xəbərini təqdim və şərh edən D.Musxelişvilinin fikrincə ərəb müəllifi “aydın deyir ki, Curzanın (Şərqi Gürcüstanın) işğalı Həbib ibn Məsləmən, Arranındakı isə... Səlman ibn Rəbiənin payına düşmüşdü”. Əl-Bəlazurinin məlumatının bu cür şərhini D.Musxelişvilinin yalnız Xunanı deyil, Kisalı (Qazaxı) və Cərdəmanı (Girdimanı) da mübahisəli gürcü-erməni vilayəti Qoqarena-Quqarkın tərkibinə daxil etməsinə hardasa imkan versə də, onun alban vilayətləri Şəki və Kambisenanın ən qədim dövrlərdən XIV əsr daxil olmaqla Şərqi Gürcüstana aid olması iddiasını inkar edir. Axı, əl-Bəlazurinin və başqa ərəb müəlliflərinin məlumatına görə Şəki və Kambisenanı Həbib ibn Məsləmə deyil (*Bəlazuri. 1866, s.203-204*) Səlman ibn Rəbiə işğal etmişdi. Belə olan halda, D.Musxelişvilinin məntiqinə görə (yəni, Arranın işğalının Səlmanın payına düşməsi) o, Şəkiyə, eləcə də tarixi Azərbaycanın özünəkiləşdirdiyi hissələrinə aid iddiasından əl çəkməlidir. Əslində isə Həbib ibn Məsləmə və ona köməyə gəlmiş Səlman ibn Rəbiə xəlifə tərəfindən “Ərminiyyə”nin, yəni Cənubi Qafqaz ərazisinin işğalına göndərilmişdilər. Həbibin tutduğu yerlər sırasında nəinki müasir gürcülərin və azərbaycanlıların əcdadlarının, eləcə də digər Qafqaz xalqlarının yaşadıkları ərazilər vardı. Səlmanın fəaliyyət zonasına isə yalnız albanların yaşadıkları yerlər daxil deyildi: sağsahil və solsahil Albaniyasını tutduqdan sonra o, ərəb işğalını şimal istiqamətinə yönəltdi, Bələncər çayından o yana, xəzərlərlə döyüşdə, yəni Arranın hüdudlarından uzaqda, Xəzər xaqanlığı ərazisində həlak olmuşdu.

Öz tədqiqatında Həbibin işğal dairəsinə daxil olan Arran şəhəri **Kisalı-Qazaxı** “Curzanın vilayəti” adlandırılan D.Musxelişvili bu məsələnin hətta bizim tərəfimizdən də qəbul olunduğunu iddia edərək yazır: “Necə ola bilər ki, N.Vəlixanova Curzanın şərq, sərhəd vilayəti Xunanı Kisaldan qərbdə (şimal-qərbdə) lokalizə etsin?” Öz tərəfimizdən qeyd etməliyik ki, elə həmin əl-Bəlazuri, eləcə də dövrün digər ərəb müəllifləri (İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih, əl-Kufi və b.) ərəb Ərminiyyə vilayətinin digər yerləri ilə yanaşı (Sanariya, Hayzan, Şəki, Bab əl-Əbvab – Dərbənd və b.) Kisal (Qazax) haqqında məlumat verirkən, ərəb sərkərdəsi Mərvan ibn Məhəmməd Kasak (Kisal) adlı yerdə düşərgə qurması, “Bərdənin 40, Tiflisin 20 fərsəxliyində” olan bu ərazidə şəhər salmasından yazır (*Bəlazuri. 1866, s. 207*). İşğal dövrü məlumatlarını bizə çatdıran digər ərəb tarixçisi əl-Kufi də eyni məlumatı daha ətraflı təqdim edir, Kasakın Mərvanın qış iqamətgahı olduğunu, baharda onun buradan Şəkiyə, Sərirə, Həyzana və digər yerlərə hücumlar təşkil etdiyini bildirir (*Kufi. Fəthlər kitabı, s.49-50*). Əl-Yəqubinin “Tarix”ində Kisal (Qazax) artıq IX yüzilin 20-ci illərində mutəğəllib Məhəmməd ibn Attaba qarşı döyüşə hazırlaşan Xəlid ibn Yəzidin hərbi düşərgəsi adlanır (*Yəqubi. Tarix, c. II, s.541*). Məsələnin aydınlaşdırılmasına yerli mənbələrdə (Aqafangel, Moisey Kalankatuklu) erkən orta əsrlər Albaniyasının İberiya ilə sərhəddə yerləşən Xalxal şəhərinin “alban hökmdarlarının qış iqamətgahı” (*Тревел. Очерки, s.210*) adlandırılması da

kömək ola bilər. Maraqlıdır ki, ərəb müəlliflərinin təqribən həmin ərazidə yerləşdirdikləri Kisal-Kasal-Kasak da sərkərdə Mərvanın qış iqamətgahı kimi təqdim olunur. O da maraqlıdır ki, vaxt ilə məşhur olan Xalxalın, eləcə də Mərvanın hərbi məqsədlər üçün saldırdığı Kasalın adları IX əsrdən sonra uzun müddət ərəb mənbələrində çəkilmir. Bəlkə də buna səbəb alban Xalxalının artıq əvvəlki əhəmiyyətini itirməsi, ərəb Kasakının (Qazaxının) isə hələ bu əhəmiyyəti qazana bilməməsi olmuşdur. Bununla belə, təhlil olunan material Kisal-Qazaxın alban vilayəti Utidə, yəni tarixi Azərbaycan ərazisində yerləşməsi faktını təsdiq edir. Yeri gəlmişkən, A.P.Novoseltsevin xəzərlərin tarixinə həsr etdiyi əsərində (*Новосельцев. Хазарское государство* s.184) ərəb mənbələrində adı çəkilən Kisal-Kasakı Araz çayının müasir Ermənistan ərazisindən keçən eyni adlı (Kasax) qolu ilə eyniləşdirməsi, Mərvanın məhz orada düşərgə salması məlumatı, zənnimizcə, səhvdir. Ərəb mənbələrinin bu məsələyə dair məlumatının təhlili də müəllifin bu iddiasını inkar edir (*Minorsky. Kasal* s.132).

Haşiyə. Ərəb mənbələrinin (əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi) Şəmkirlə (Şəmkur) Tiflis arasındakı dayanacaqlar və onları bir-birindən ayıran məsafələr haqqında fərqli məlumatının təhlilinə əsasən (*bax: Велиханова. Ист. география, s. 83-84, qeyd 114*), biz holland alimi M.de Quyenin konyekturasına görə İbn Havqəlin mətnində olan Şəmkirlə Xunan arasındakı məsafənin “11” rəqəmini “21”-lə əvəz etdik (*İbn Havqəl. Məsəlik, s.251*). Bu zaman biz bu ərəb rəqəmlərinin yalnız zahiri oxşarlığını deyil, ərəb mənbələrində olan məlumatın müqayisəli təhlilindən doğan nəticəni də nəzərə aldığımızı. D.Musxelişvili isə bizim bu konyekturamızın “hətta tənqid etməyə də dəyməz” olduğunu bildirmiş, düzəlişimizi səhv hesab etmişdir. Fikrimizi təsdiq etmək məqsədi ilə mənbələrə müraciət edək: əl-İstəxriyə görə (*İstəxri, s.193*) Şəmkirlə Xunan arasında 21 fərsəx, əl-Müqəddəsiyə görə (*Müqəddəsi, s. 382*) - 3 mərhələ, əl-İdrisiyə görə (*İdrisi. R, s.284*) 63 mildir. Məlumdur ki, ərəb müəlliflərinin 1 mərhələsi 7 (10) fərsəxdir (*İbn Xorəddəbex. Книга путей, s.7*); yəni 3 mərhələ - 21 fərsəxdir. Ərəb müəlliflərinin 1 fərsəxi 3 mildir; belə olan halda 63 mil – 21 fərsəx olur. Beləliklə bizim D.Musxelişvili tərəfindən tənqid edilən (daha doğrusu, onun sözlərinə görə, hətta tənqiddə də layiq olmayan) konyekturamız elmi baxımdan əsaslandırılmışdır. Bunu inkar edən gürcü alimi İbn Havqələ isnad edir, “onun özünün həmin yolla getdiyini, onu təsvir etdiyini, sözsüz ki, bu yolu yaxşı tanıyanlarla sıx kontaktda olduğunu” bildirir, “heç bir şübhə yoxdur ki, onun (İbn Havqəlin, N.V.) məlumatı ən mühüm faktdır”, deyir. Əlbəttə, biz də hesab edirik ki, İbn Havqəlin, xüsusilə, tədqiqat obyektimizə dair məlumatı kifayət qədər etibarlıdır. Bu onun “Ərminiyyə, Azərbaycan və Arran xəritəsi” ilə də təsdiq olunur; belə ki, bu xəritəyə görə Xunanın Kür çayının hansı qolu üstündə yerləşdiyini əminliklə demək çətin olsa da, məhz əminliklə həm Cənzə–Gəncənin, həm Şəmkirin, həm Xunanın, həm İbn Kəndman qalasının, eləcə də Şəkinin və Kəbisinin (yəni Kəmbisinin) İbn Havqəl tərəfindən, D.Musxelişvilinin cəhdlərinə baxmayaraq, Curzanın deyil, Arranın hüdudları daxilində yerləşdirildiyinin şahidi olur.

Bir mühüm məqamı da qeyd etmək vacibdir: ərəb işğalınadək Xunan – Xnarakert, doğrudan da, sərhəd şəhəri statusuna malik idi; lakin ərəb işğalları nəticəsində əsasən antik Albaniyanın ərazisini əhatə edən ərəb vilayəti Arranın sərhədləri Tiflisə və hətta bir qədər də o yana doğru genişlənərək, Tiflis qarışıq, Curzanın bir hissəsini də öz hüdudlarına daxil etmişdi. XII əsrin əvvəllərində gürcülər yenidən Tiflisi tutduqda, o vaxtlar əsas şəhəri Gəncə olan Şəddadilər dövlətinin əhatə etdiyi Arranın sərhədləri yenidən əvvəlki hüdudlarına qayıtdı. Məhz həmin dövrdə Xunan, D.Musxelişvilinin isnad etdiyi Məsud İbn Namdarın haqlı fikrinə görə “alban sərhəd zonasının maneəsi”nə çevrildi.

Nəhayət əl-İstəxrinin əsərinin nüsxələrindən birində (“C”) verilmiş çox maraqlı məlumat Xunanla bəzi tədqiqatçıların, o cümlədən D.Musxelişvilinin eyniləşdirdiyi Torpaq-qala (ərəbcə

Kal'at ət-turab) adlı yerin fərqli olduqlarını təsdiq edir: “Kür çayı... Tiflis şəhərindən, sonra Xunandan [və] Kal'at ət-turab adlı qaladan keçir, bu çox böyük təpədir, üstündə qala var. Sonra Cənzə və Şəmkur tərəfdən Şəkkiyə doğru axaraq, Bərdə qapısı yanından Bərzəncə doğru istiqamət alır” (*İstəxri, s.189*). Onu da qeyd etməliyik ki, yalnız D.Musxelişvili deyil, Tovuz şəhərindən 17 km şimal-şərqdə, Kür çayının sağ sahilində, Xunan düzünün kənarında böyük bir təpə üzərində yerləşən Torpaqqala şəhər yerini tədqiq edən Azərbaycan arxeoloqları R.Vahidov və N.Quliyev də Torpaqqalanı Xunanla eyniləşdirmiş və bu eyniliyi məhz əl-İstəxrinin məlumatı ilə əsaslandırılmışlar (*Vahidov, Quliyev. Torpaqqala, s.73*). Lakin yuxarıda təqdim etdiyimiz mətndən görünür ki, müəllif burada Kür çayının Tiflis, Xunan və böyük təpə üstündə yerləşən Kal'at ət-turab adlı qalanın yanından keçdiyi haqqında məlumat verir; yəni, bu yerlərin ərazicə müstəqil olduğunu təsdiq edir. Bu, N.Karaulovun həmin mətni rus dilinə tərcüməsindən də görünür: “она (т.е. Кура) медленно течет через страны Алланов из гор между... потом течет через город Тифлис, далее через Хунан, замок, известный под именем Кал'а-т-Тураб; это огромный холм, а на нем замок; потом течет она к Шакки и из страны Джанза и Шамкур через Баб-Берда'а к Берзенджу» (*Karaulov. СМОМПК, с. XXIX, s.21, qeyd c*).

Beləliklə, məhz ərəb coğrafiyaşünaslarının, eləcə də müvafiq tədqiqatlarda adları çəkilən digər mənbə müəlliflərinin məlumatı Xunanın Tovuzçayın mənbəyində, Torpaqqala adlı yerdə lokallaşdırılmasını inkar edir. Bu fikri irəli sürən müəlliflər Xunanı Ağstafaçayın Kürə qovuşduğu ərazidə yerləşdirən və hələ 1964-cü ildə akademik Z.Bünyadovun haqlı tənqidinə (*Буниатов. Албаника III, s.89*) məruz qalan P.İnqorokvadan da qabağa getmiş, Arranla Curzan arasındakı sərhəd xəttinin səhv çəkilməsinə səbəb olmuş, ərazinin tarixi coğrafiyasının təhrif edilməsinə yol vermişlər.

Orta əsr Azərbaycan şəhərlərindən Şirvan şəhəri qədim **Şamaxı** haqqında ərəb mənbələrində verilən ilkin məlumat IX əsr müəllifinin əsəri vasitəsi ilə dövrümüze çatsa da, həmin müəllifin yunan, pəhləvi və b. dillərdə olan qədim kitablardan istifadə etməsi bizim bu yerlərin tarixi haqqında biliklərimizi daha da dərinləşdirə bildi. Dövrümüze yetişən mənbələrin öyrənilməsi göstərir ki, Xilafət ordusunun tarixi Azərbaycan ərazisinə hücumu illərində artıq vilayət kimi tanınan Şirvanın adı, ilk dəfə, IX əsr ərəb alimi, dövlət inzibati idarələrində yüksək vəzifələr tutmuş İbn Xordadbeh tərəfindən çəkilmiş, ilk sasanı hökmdarı şahlar-şahı – şahənşah I Ərdəşirin (224-241) «şah» titulu verdiyi hakimlərin idarə etdiyi tabe ölkələr sırasında təqdim olunmuşdur (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s.61, 160*). Həmin müəllifin yaşadığı dövrdən 600 il əvvəl – III əsrin birinci yarısına aid olan bu məlumatına əsaslanan tarix elmləri doktoru, Şirvanşahlar dövləti tarixinin dərin araşdırıcısı Sara xanım Aşurbəyli Şirvan (Şərvan) adı ilə bağlı olan *şirvanşah* (İbn Xordadbehdə *şiryanşah* və ya *şiransah*) titulunun Sasanilər dövründən başlayaraq məşhur olduğunu bildirir (*Ашурбейли. Ширваниахи, s.13*). Görünür, Albaniyanın bir hissəsini əhatə edən və antik müəlliflərin əsərlərində adı çəkilməyən Şirvan vilayəti, sasanilərdən əvvəl başqa bir coğrafi adla, daha doğrusu, antik Albaniyanın həmin ərazisini əhatə edən vilayətin adı ilə tanınmış, Sasanilərin buraya *şirvanşah* (şiryanşah) titullu hakimi – şahı təyin etməsi ilə onun adına uyğun olaraq Şirvan adı ilə məşhurlaşmışdı. Maraqlıdır ki, I Ərdəşirin oğlu I Şapurun (241-272) işğallarının Nəqşi Rüstəmdə, «Zərdüştün Kəbəsi» təpəsindəki qədim od məbəbində qeydə alındığı məşhur kitabədə Şirvanın tutduğu ərazi

«İrana aid olmayan ...Albaniya... Qafqaz dağlarına və Alban qapsınadək Balasakan» tərkibində verilmişdir (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s.86*).

IX-X əsrlər ərəb müəlliflərinin məlumatından görünür ki, ilk ərəb yürüşlərindən başlayaraq Məzyədilər sülaləsi hakimiyyətə gələndək (861-ci il) Şirvanı özlərini ərəb xəlifəsinin vassalı bilən müləklər –yəni, yerli və ya artıq yerliləşmiş feodal hakimlər idarə etmişlər (*Ашурбейли. Ширванишахи, s.54; Гаджиев, Шихсаидов и др. История Дагестана, s.350*). Bu müləklər Xilafət xəzinəsinə vergi ödəyir, xəzərlərə qarşı onun təşkil etdiyi yürüşlərdə iştirak edirdilər.

Doğrudan da, hətta VIII yüzilin 30-cu illərinin əvvəlində, yəni Şirvana ilk hücumdan az qala 90 il sonra, Azərbaycan ərazisində baş verən xəzər-ərəb qarşıdurmasının ən qızgın çağında, ərəb sərkərdəsi, Azərbaycan və Ərminiyanın valisi Məsləmə ibn Əbdülməlik digər «dağ hökmdarları» ilə yanaşı, əl-Bəlazurinin «şirvanşah» adlandırdığı hakimlə də xəzərlərə qarşı saziş bağlamışdı (*Bəlazuri, 1956, s.522*). Lakin həm əl-Bəlazuri (*Bəlazuri, 1956, s.523*), həm də əl-Kufi (*Kufi. Fəthlər kitabı, s.53*) Məsləmədən sonra, 732-33-cü illərdə Azərbaycan, Ərminiya və əl-Cəzirənin amili-valisi təyin edilən Mərvan ibn Məhəmmədin ərəb-xəzər müharibələri dövründəki fəaliyyəti haqqında məlumat verirkən, onun digər «dağ hökmdarları» ilə yanaşı, «Şirvan müləki» ilə görüşdüyünü də bildirirlər. Əl-Bəlazuri, hətta Şirvan hökmdarının – müləkinin dəniz sahilində yerləşən «Xirs» (*Xirş*) adlı qalasının Mərvan tərəfindən tabe edildiyi, şirvanlıların üzərinə vergi kimi ildə on min mudd taxıl təyin olunduğu haqqında da məlumat verir. Yenə həmin müəllifin verdiyi xəbərə görə, Mərvan şirvanlılardan tələb etmişdi ki, xəzərlərə qarşı döyüşə getdikdə onlar ordunun başında, döyüşdən qayıdıqda isə - arxa cərgədə yerləşsinlər (*Bəlazuri, 1956, s. 523*).

Haşiyə. S.Aşurbəyli ərəb müəlliflərinin bəzələrində məlumat verdikləri müləkləri ərəblər tərəfindən hakimiyyətləri saxlanılmış şirvanşahlar adlandırır (*Ашурбейли. Ширванишахи, s. 54*). Mənbələr, artıq gördüyümüz kimi, anonim müləkləri xatırlatsa da, onlardan yalnız birinin –«Şirvan müləki» əş-Şammax ibn Şucanın adını qoruyub saxlamışdır. Bərdə sakini Məhəmməd ibn İsmayılın həmin şəhərin ağsaqqallarından eşitdiyi bu məlumatı oxucularına çatdıran əl-Bəlazurinin yazdığına görə, «bu şəxs Səid ibn Səlm əl-Bəhilinin Ərminiya valilik etdiyi dövrdə (798-ci ildə, - *N.V.*) Şirvan müləki olmuşdur» (*Bəlazuri, 1956, s.524*). S.Aşurbəyli ehtimalla əş-Şammax ibn Şucanı islamı və ərəb adını qəbul etmiş şirvanşah hesab etsə də, bununla yanaşı, onun ərəb valisinin təyin etdiyi hakim ola bilməsi fikrini də irəli sürür (*Ашурбейли. Ширванишахи, s. 54*). Ərəblərin Şirvanı tabe etdikləri vaxtdan az qala 150 il sonrakı dövrə aid olan bu məlumat əş-Şammax ibn Şucanın doğrudan da, əl-Bəlazurinin haqqında yazdığı, işğaldan dərhal sonra müəyyən şərtlərlə öz mülkündə yaşamasına icazə verilən və əvvəlki kimi onu idarə və müdafiə edən hakimin (*Bəlazuri, 1956, s.525*) – Şirvan müləkinin xələfi olduğunu güman etməyə əsas verir. Lakin həmin müləkin şirvanşah titulu saxlayıb-saxlamamasını inamla təsdiq etmək olmur. Onun S.Aşurbəyli demişkən, ərəb adını qəbul etmiş yerli feodal və ya bəlkə də artıq yerliləşmiş köhnə sasanı əsilli və ya yeni ərəb məmuru olduğunu da demək çətinidir. Belə ki, bu dövrdə, yəni VIII əsrin xüsusilə son rübündə, Azərbaycanda baş alıb gedən və artıq ciddi şəkil almış müqavimət hərəkatı Şirvandan da yan keçməmişdi (*bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 229-236*). Görünür, başqa yerli (və ya yerliləşmiş) feodallar kimi, əş-Şammax da mərkəzin tabeliyindən çıxmağa çalışmış, lakin çox keçməmiş «Ərminiya, Azərbaycan, Arran və Bab əl-Əbvab» (*Минорский. История Ширвана, s.43*) vilayətlərinin yeni valisi Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı. Münəccimbaşının «Şirvan və əl-Babın tarixi» əsərində olan «Şirvan adlanan Şirvan müləkləri» bölməsində Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin 183/799-cu ildə xəlifə Harun tərəfindən «Ərminiya, Azərbaycan, Arran və Bab əl-Əbvabın» valisi təyin edilməsi (*Минорский. История Ширвана, s.43*) haqqında xəbər vardır. Bu haqda əl-

Yəqubinin «Tarix» əsərində də məlumat verilir (*Yəqubi. Tarix, s. 428*). Akademik Z.Bünyadov ərəb *rəbia* qəbiləsinin *şeyban* nəslindən olan, bu illərdə Xilafətin bütün Qafqaz mülklərini idarə edən Yəzidi ilk (sözsüz ki, ərəblərin hakimiyyət illəri üçün) rəsmi Şirvan məliki – hökmdarı adlandırır (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 223-24*). Belə çıxır ki, əl-Bəlazurinin Şirvan məliki kimi adını çəkdiyi əş-Şammax ibn Şuca şirvanşah titulu daşımayan yüksək statuslu ərəb məmuru (hətta yerli feodallardan olsa da) olmuşdur. Ənənəvi şirvanşah titulu isə 861-ci ildə Şirvanı müstəqil idarə etməyə başlayan Yəzidin nəvəsi Heysəm ibn Xalid qəbul etmişdir. Münəccimbaşının sözləri ilə desək, məhz «o, şirvanşah kimi məşhur oldu» (*Минорский. История Ширвана, s.47*). Maraqlıdır ki, əl-Bəlazuri «Şirvanda Şamaxıya şəhəri»nin əş-Şammax ibn Şucanın adını daşdığı bildirir (*Bəlazuri. 1866, s. 524*). Onun Bərdə şəhərinin bəzi qocalarına istinadən verdiyi bu məlumat hələ antik müəllif olan Ptolemeyin Mamaxeya (Kamaxiya) adlandırdığı (*Бабаев. Города, s.13*), VII əsrin coğrafi əsərində adı İcmaxi kimi səslənən (*Армянская география VII в, s.38*) bu qədim şəhərin nəinki əsasının qoyulması və hətta bərpası ilə deyil, sadəcə adlardakı oxşarlıqla bağlı ola bilərdi [qeyd edək ki, «əş-Şammax» adına ərəblərə məxsus şəxs adı kimi dövrün mənbələrində təsadüf olunur].

Tədqiqatçı K.V.Trever IV-VII əsrlər Albaniya şəhərləri haqqında olan məlumatında ölkədən Şimali Qafqaza və Volqaya doğru aparıcı ticarət yolunun üstündə yaranmış yeni şəhərlər sırasında Şirvan və Şabranla yanaşı, Şamaxının da adını çəkir (*Тревер. Очерки, s. 251*). Akademik Z.Bünyadov ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanda olan şəhərlərdən biri kimi Şamaxını da qeyd edir (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 179*). Şirvan məliki əş-Şammaxa dair qeydində Şamaxını «köhnə ərəb şəhəri» adlandırmaqla, onun əş-Şammax tərəfindən salındığını bir növ təsdiq edən V.F.Minorski «çox güman ki, Şammax özü də hansısa bir qədim məskənin yanında yer seçmişdi» deməklə, tərəddüdünü də gizlətmir (*Минорский. История Ширвана, s. 106*). Bununla yanaşı o, mənbələrdə (müq. et: Yaqut) Şamaxının digər adı kimi qeyd edilən, X əsrdə «Şirvanın siyasi mərkəzi olan» Yəzidiyyənin 306/918-ci ildə salındığını bildirməklə, Şamaxının tarixini bir qədər də cavanlaşdırır. Lakin yenə də tərəddüd edərək, Yəzidilərin (Məzyədilərin) «köhnə ərəb şəhəri Şamaxını yalnız bərpa etdiklərini» mümkün hesab edir (*Минорский. История Ширвана, s.48, § 9*). Münəccimbaşının “Tarix əl-Bab” əsərindəki məlumatlara əsaslanaraq, Yəzidiyyənin 918-ci ildə salındığını bir qədər şübhə ilə irəli sürən V.F.Minorskinin tərəddüd etməkdə haqlı olduğu numizmatik materialla təsdiq olunur. Belə ki, Xilafətin Cənubi Qafqazdakı valisi Yəzid ibn Useyidin hakimiyyəti dövründə, 140/757-58-cı ildə zərb etdirdiyi pulun üstündə zərb yeri kimi Yəzidiyyənin göstərilməsi (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 179; Ашурбейли. Ширванишахи, s.102*) digər adı Şamaxı olan bu şəhərin 918-ci ildə salınması məlumatını inkar edir. Onu da qeyd edək ki, X əsr ərəb müəllifləri əl-İstəxri və İbn Havqəl Bərdə – Dərbənd (Bab əl-Əbvab) yolunda yerləşən Şamaxını Arranın böyüklükdə bir-birinə bənzəyən, gözəl, məhsuldar, geniş və yararlı təsərrüfat sahələri olan» kiçik şəhəri adlandırırlar (*İstəxri, s.187; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.342*). Əl-Müqəddəsi dağın ətəyində, evləri daşdan tikilmiş Şamaxını «arxları, bağları və seyrangahları olan şəhər» kimi təqdim edir (*Müqəddəsi, s.376*). Əl-İstəxrinin Şamaxı haqqında qısa məlumatına («Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx, sonra Kürü keçdikdən sonra 14 fərsəx də Şamaxıya qədər getməlisən. Burada minbər yoxdur...») istinad edən Yaqut əl-Həməvi görünür, öz sələfinin «minbər (yəni, came məscid) yoxdur» məlumatına görə, «əl-İstəxrinin sözlərinə əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, Şamaxının əsası nisbətən gec qoyulmuşdur» fikrini irəli sürür (*Yaqut, 1950, c. III, s.361*). İlk arxeoloji qazıntıların nəticələri bu gün Şamaxıda bərpa

olunmuş, vaxtilə zəlzələnin dağıtdığı Cümə məscidinin artıq VIII-IX əsrlərdə mövcud olduğunu irəli sürsə də (*Джусидди. Шемаха*), son tədqiqatlar onun 126 (743-44)-cı ildə inşa olunduğu haqqında kitabəni aşkara çıxarmış, Cənubi Qafqazın ən qədim məscidlərindən biri olduğunu təsdiq etmişdir. Həm Şamaxı şəhərinin bilavasitə öz ərazisində, həm də onun yaxınlığındakı Xınıslı kəndi yanında aparılan arxeoloji tədqiqatlar, mütəxəssislərin rəyincə, antik və orta əsr Şamaxısını aşkar etmişdir. Müasir Şamaxının Şəhristan adlanan hissəsində həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar VII-XI əsrlərdə ərəb mənbələrində adı çəkilən Şamaxıya (Şamaxı) şəhərinin məhz bu ərazidə yerləşdiyini təsdiq edir (*Ауырбейли. Ширванишахи, s.104-105*). Antik Mamaxeyanın – Şamaxının qalıqları isə hələ 1939-cu ildən başlanan arxeoloji araşdırmalar nəticəsində Xınıslı yaxınlığında aşkar olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Xınıslı şəhərgahının ən alt təbəqəsi – erkən tunc dövrünə aid mədəni təbəqəsi, 4 metrə qədərdir. Bilavasitə onun üstündə b.e.ə. IV- b.e. VII əsrlərinə aid təbəqələr vardır (*Бабаев. Города, s. 23*). Həmçinin, məlum olmuşdur ki, b.e.ə. IV –III əsrlərdə burada nisbətən kiçik ərazini əhatə edən yaşayış məskəni olmuş, b.e.ə. III əsrin sonlarına yaxın isə yaşayış məskəni şəhərə çevrilərək, geniş ərazini tutmuşdur. B.e.ə. II – b.e. II əsrlərində çiçəklənmə dövrünü keçirən Şamaxı şəhəri antik Albaniyanın mühüm mədəni-iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilir (*Бабаев. Города, s.23-24*). Bu, aşkar olunan külli miqdarda maddi-mədəniyyət qalıqları ilə də təsdiq edilir (*Халилов. Матер. культура, s.19-20 və s.*).

Tədqiqatçıların ümumi rəyinə görə, bütün bu illər ərzində şəhər bir neçə dəfə dağılmış (və ya dağıdılmış), yenidən bərpa edilərək dirçəlmiş, şəhərin hüdudları dəfələrlə dəyişmiş, bəzi sahələrdə tikililər üst-üstə düşmüşdür (*Бабаев. Города, s.23*). Beləliklə, həm yazılı mənbələr, həm də arxeoloji araşdırmalar bir yaşayış məskəni kimi hələ erkən tunc dövründən məlum olan Şirvan şəhəri Şamaxının artıq b.e.ə. III əsrdə çiçəklənən bir şəhər olduğunu, obyektiv səbəblər üzündən zaman-zaman sərhədlərini dəyişdirməli olsa da, bəzən hətta xarabalıqlar içindən yenidən baş qaldırırsa da, bir şəhər kimi varlığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bildiyini, Xilafətin hakimiyyəti illərində tədricən mühüm ictimai-iqtisadi və siyasi mərkəzə – Şirvanşahlar dövləti kimi uzunömürlü qüdrətli dövlətin paytaxt şəhərinə çevrildiyini təsdiq edirlər.

Elmi ədəbiyyatda Azərbaycan şəhəri **Gəncənin** ilkin tikintisini Makedoniyalı Aleksandrın başlayaraq, Sasani şahənşahları və nəhayət ərəb Şeybanilər tayfasından olan Xilafət valisi Yəzid ibn Xalid ibn Məzyəd ilə əlaqələndirən orta əsr müəlliflərinin əsərlərini təhlil edən tədqiqatçılar (M.M.Altman, İ.M.Cəfərzadə, Z.Bünyadov, Q.Əhmədov, S.Onullahi və b.) bu şəhərin salınma tarixi haqqında fərqli fikirlər irəli sürsələr də hadisənin ərəblərin hücumundan əvvəlki dövrə aid olduğunu irəli sürür, bu fikri təsdiq edən arxeoloji, nümizmatik və yazılı dəlilləri əsas götürürlər (*bax: Vəlixanlı. Gəncə*). Araşdırmalar ilkin –IX əsrə aid məlum ərəb tarixi və coğrafi qaynaqlarının (ət-Təbəri, İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih, əl-Kufi və b.) heç birində Gəncənin (ərəb mənbələrində adətən Cənzə kimi işlədilib) adının çəkilmədiyini təsdiqləyir. Bəzi tədqiqatçılar İbn Xordadbehin və İbn əl-Fəqihin əsərlərində adı çəkilən Cənzəni Gəncə ilə qarışdırsalar da məzmunundan da anlaşıldığı kimi həmin müəlliflər Cənubi Azərbaycanın eyniadlı (Qazaka) şəhərini nəzərdə tuturlar (*İbn Xordadbeh. BGA, s.119; İbn əl-Fəqih. BGA, s. 286*). Lakin Gəncə və onun ətrafında arxeoloji qazıntılar

aparan arxeoloq-alimlərimiz, xüsusilə bu şəhər haqqında hələ 1949-cu ildə çapdan çıxmış maraqlı tədqiqat əsəri yazmış arxeoloq İshaq Cəfərzadə Gəncənin həmin yerdə olan qədim yaşayış məskəni ərazisində salındığını, onu əhatə edən qala divarlarının isə daha sonralar, lakin ərəb hücumundan xeyli əvvəl tikildiyini irəli sürür (*Джафарзаде. Гянджа, s.102*).

Haşiyə. XIV əsr coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvini özünün “Nuzhət əl-qulub” əsərində Azərbaycanın bir sıra şəhərləri ilə yanaşı Arran vilayətindəki “gözəl” Gəncə haqqında da məlumat verir, onun hicri tarixi ilə 39 (659) – cu ildə “islam dövründə” salındığını bildirir (*Казвини Х. Нузхат, s.53*). Xəlifə Əlinin hakimiyyəti (656-661) illərinə təsadüf edən bu dövrdə Azərbaycan və Ərminiyanın valisi əl-Əş’as ibn Qeys əl-Kindi olmuşdur. Mənbələr onun valiliyi dövründə Azərbaycan əhalisinin ərəb üsul - idarəsinə qarşı yönəldilmiş müqavimət hərəkatını yatırması, ölkə ərazisinə öz həmqəbilələrini köçürməsi, islamı yaymağa çalışması, eləcə də Ərdəbil şəhərini “tikib abadlaşdırması, burada bir məscid tikdirməsi” haqqında məlumat verir (*Bundari. Zubdət, s.818*).

Dövrün bilavasitə sinxron mənbələrinə Gəncənin adı düşməsə də, arxeoloji qazıntılar zamanı köhnə Gəncə yaxınlığında, xüsusilə, VIII əsrə aid müxtəlif əyarlı, müxtəlif şəhərlərdə kəsilmiş pulların tapılması (*Джафарзаде. Гянджа, s.94-96*), eləcə də Y.Paxomovun ərəb yürüşləri dövrünə aid (94/712-713) üstündə aşkar Gəncə oxunan gümüş dirhəm haqqında məlumatı şəhərin həqiqətən də ərəb yürüşləri dövründə də varlığını, lakin müəyyən səbəblər nəticəsində nisbi tənəzzülünü qeyd etmək imkanı verir (*Альтман. Гянджа, s.14*). Görünür, məhz buna görə VII əsrin ortalarında güclənən ərəb yürüşlərinin nə ilkin, nə də ki, sonrakı mərhələlərinə aid marşrutların heç birində Gəncənin adına rast gəlinmir. Mənbələrdəki məlumatlara görə Beyləqandan Bərdəyə gedən, oradan isə Arsax, Uti və b. vilayət və əyalətləri tutaraq, Kürün sağ sahili torpaqlarının işğalını başa çatdıran ərəblər daha sonra birbaşa qədim şəhər Şəmkiri ələ keçirir, qarşılıqlarına çıxan şəhər və kəndləri tuturlar.

Əlbəttə, Bərdə ilə Şəmkir arasındakı yerləri işğal edən ərəblərin Gəncədən yan keçmələri qeyri-real olardı. Ərəb mənbələrindəki işğal marşrutlarında yerləşən mühüm yerlərin adlarının mütləq çəkildiyini nəzərə alsaq, VII-VIII əsrlərdə bu ərazidə olan yaşayış məskəninin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, görünür, artıq şəhər səviyyəsində olmadığını və ya müəyyən hadisə ilə əlaqədar durğunluq dövrü keçirdiyini və bəlkə də dağıldığını güman etmək olar. Belə ki, arxeoloji qazıntılar da orta əsrlər Gəncəsinin inkişaf etmiş mədəniyyətə malik qədim iri yaşayış məskənindən yarandığını nümayiş etdirir (*Джафарзаде. Гянджа, s.101*).

Yalnız X əsrdən başlayaraq ərəb müəllifləri Gəncə haqqında Arranın “böyüklükdə bir-birinə bənzəyən, münbit torpaqlı, hər şeyi bol olan kiçik şəhərləri”ndən biri kimi danışirlar (bax: *İstəxri, s. 188; İbn Havqəl. Məsəlik, s.242*). Gəncəni “*mədinətu salihə*” (yəni “abad şəhər”) kimi təqdim edən İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Məsəlik, s.250*) Bərdə-Tiflis ticarət yolu üstündə yerləşən bu şəhəri və eləcə də Beyləqan, Varsan, Bərdic, Şirvan, Layican, Şabran, Qəbələ, Şəki, Şəmkir və Xunanı “*məmalikə səğir*” “kiçik məmləkətlər” yəni, yaşayış yerləri adlandırır. Lakin həmin dövrün müəllifləri Gəncənin yeni və ya qədim tarixli şəhər olması məsələsinə toxunmurlar. Qeyd etməliyik ki, bu məsələ haqqında daha çox sonrakı dövrlərdə yazan müəlliflərin əsərlərində üst-üstə düşməyən məlumatlar verilmişdir. Görünür, Gəncəyə olan marağın artması bu şəhərin artıq X əsrin II yarısından Bərdənin tənəzzülü müqabilində (xüsusilə 943-cü ildə rusların dağıdıcı hücumlarından sonra) tədricən yüksəlməsi, həmin dövrdə Salari hakiminin əlində olan Gəncənin 971-ci ildən *arranşahi* ləqəbini qəbul etmiş Şəddadilərin yaratdıqları dövlətin əsas şəhərinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Maraqlıdır ki,

monqolların Azərbaycan şəhərlərinə hücumu haqqında məlumat verən İbn əl-Əsir X əsr müəllifi İbn Havqəlın (*İbn Havqəl. MəsəlİK, s.240*) Bərdə haqqında dediyi “*Ummul Arran*” (“Arranın anası”) tərifini artıq Gəncəyə aid edir (bax: *İbn əl-Əsir. B, s.134*).

XI əsrdən başlayaraq mənbələrdə artıq bu dövrdə siyasi-iqtisadi və mədəni qüdrəti ilə seçilən Gəncənin ilkin tarixi ilə də bağlı məlumatlara rast gəlirik. VIII-XI əsrlərdə Şirvan və Dərbənddə baş verən hadisələri əhatə edən, 1106-cı ildə Dərbənddə (Bab əl-Əbvabda) ərəb dilində yazılan, XVII əsr türk alimi Münəcimbaşının kompilyativ əsəri vasitəsilə dövrümüzdə yetişən bir mənbədə (bax: *Минорский. История Ширвана, s.46-47*) ərəb *rəbia* qəbiləsinin Şeyban nəslindən olan, xəlifə tərəfindən ilk dəfə VIII əsrin sonlarında (787-88) Cənubi Qafqaza vali təyin edilən Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin nəvəsi Məhəmməd ibn Xalidin 245/859-cu ildə Arran vilayətində Cənzə (Gəncə) şəhərini tikməsi (*bənə*) haqqında məlumat vardır.

Haşiyyə - Müəllif şəhərin nə üçün məhz həmin yerdə salınması, ona verilən adın isə həmin hadisə ilə bağlılığı haqqında maraqlı rəvayət də verir. Bu rəvayətdə deyilir: “[Gəncənin] tikilməsinin səbəbi odur ki, o (Məhəmməd), yuxu görüb. Bu vaxt o, yanında üç təpə olan Cubant (جوبانت) [adlı yerin] (V. Minorski bu sözü tərəddüdlə Xunan oxuyur, *N.V*) yaxınlığında idi. Üç gecə dalbadal o, yuxuda görür ki, orta təpədə xəzinə basdırılıb. Bir səs ona deyir: ora çıx, atını üstündə saxla, ayağını hara vursa, əmr ver, oranı qazısımlar. Orada tapdığını götür, onunla şəhər tik, adını da Cənzə (“Xəzinə”) qoy. O, belə də etdi, üç tiyan tapdı, biri dinarla dolu idi, o biriləri dirhəmlə. Həmin sərvətlə Cənzə şəhərini tikdi.. Sonra isə Bağdada qayıtdı. Xəlifəyə xəzinə və şəhər xəbərini verdi. Xəlifə dedi: o şəhəri istəmirəm, olan sərvəti mənə ver. [Məhəmməd] sərvəti bu şərtlə qaytarmağa razılaşdı ki, [xəlifə] şəhəri indiyədək əl-Xalidiyyat (الخالديات) adı ilə tanınan malikanələri ilə birlikdə irsən ona və onun övladlarına versin. [Xəlifə] bunu təsdiq etdi. [Məhəmməd] Cənzəyə qayıtdı. Ərminiyyədəki valiliyini tərk etdi, ... ildə öləndək Cənzə şəhəri ilə malikanələrdən əldə etdiyi gəlirlə kifayətləndi. Onun qəsri əl-Hass (الحاص) adı ilə tanınan darvazanın yanında idi. Həmin məhəllə isə Qəsir məhəlləsi (محلة القصر) adlanır”. Onu da deməliyə ki, Gəncənin Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən tikildiyini təsdiq edən “Alban tarixi”nin müəllifi bu hadisənin erməni təqvimini ilə 295 (846)-cı ildə olduğunu qeyd edir. Onun məlumatına görə, “Xəzr patqos” (tədqiqatçılar bu adı Xalidlə əlaqələndirirlər) xəzinənin hesabına Arşakaşen havarında Qandzak şəhərini tikdirmişdi.

Şəddadilər dövründə yüksək inkişaf dövrünü keçirən Gəncə səlcuq sultanlarının valilərinin iqamətgahına çevrildikdən sonra da öz əhəmiyyət və qüdrətini saxlaya bilmişdi. Dövrün ərəbdilli mənbələrində də sultan Alp Arslanın (1075-1092), ondan sonra isə oğlu Məlikşahın Gəncə ilə bağlı fəaliyyətləri, Səlcuqilərin Gəncədə qalan nümayəndəsinin bu şəhərin ətraf yerləri nəzarətdə saxlaya bilən əsas bazaya çevirməsi haqqında məlumatlar vardır.

Yerli Qafqaz mənbələrində (Mxitar Qoş, “Kartlis Tsxovreba” və s.) Gəncə ilə bağlı həmin dövrə aid xəbərlər ərəbdilli mənbələrdəki bu haqda olan məlumatı tamamlayır. Artıq sultan Səncərin (1118-1187) hakimiyyəti dövründə Arranın ən böyük şəhəri olan Gəncə bilavasitə İraq sultanına tabe idi. Gəncənin daha da abadlaşması Azərbaycan və Arranın əmiri olan Qara Sunqurun adı ilə bağlıdır. 533/1138-1139-cu ildə Gəncə zəlzələ nəticəsində xarabaya döndükdə, İbn əl-Əsirin məlumatına görə şəhərin 230 min sakini həlak olmuşdu (*İbn əl-Əsir. B, s.110*). Digər bir ərəb müəllifi (*Bundari. Zubdət, s.190*) bu rəqəmin hətta 300 min olduğunu qeyd edir. Yerli mənbə ilə də (Gəncəli Kirakos) təsdiq olunan bu fərqli məlumat şəhərin çoxminlik əhalisi haqqında xəbər verir. Mənbələr zəlzələ zamanı ailəsi ölmüş Qara Sunqurun bu vaxt qarışıqlıqdan istifadə edərək Gəncəyə hücum edən və şəhər darvazasını da özləri ilə aparən gürcüləri məğlub etməsi, daha sonra isə şəhərin əvvəlkindən də yaxşı cəlalını özünə qaytarması haqqında məlumat

verir. Bu məlumatlar da yerli mənbələrlə təsdiq olunur (*Киракос. История, s.103*). Yaqut əl-Həməvi (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s.141*) onu “Arranın ən böyük şəhəri” adlandırır, bu şəhərdən çıxmış elm xadimləri arasında Əbu Hafs ibn Osman Şueyb əl-Cənzinin, Əbu-l-Fəzl İsmayıl ibn İbrahim əl-Cənzənin, Əhməd ibn İbrahim əl-Cənzi Əbu Məsudun, Yəzid ibn Əmr ibn Cənzə əl-Cənzinin adlarını çəkir, əslən gəncəli olan bu elm və din xadimlərinin müsəlman aləminin mədəni mərkəzləri olan Bağdad, Qahirə, İsfahan, Buxara və b. şəhərlərində elmi və dini təhsil almaları haqqında məlumat verir.

Gəncənin mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olduğunu təsdiq edən Zəkəriyyə əl-Qəzvini özünün “Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad” əsərində (*Qəzvini. Əsar əl-biləd, s. 351-352*) V iqlimə aid etdiyi Arran şəhərləri arasında Gəncəyə xüsusi yer verir. Onun bu şəhər haqqındakı məlumatı olduqca böyük maraq doğurur. Gəncəni Arranın qədim, möhkəmləndirilmiş şəhərlərindən biri hesab edən müəllif onun müsəlmanların gürcülərlə qonşuluqda yerləşən ən mühüm sərhəd məntəqəsi olduğunu da qeyd edir. Bu isə doğrudan da şəhərin real vəziyyətini əks etdirirdi. Məlumatın erkən orta əsrlər Gəncəsi üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun qısaltılmış mətnini təqdim edirik: “... [Gəncənin] neməti və taxılı boldur. Əhalisi sünnüdür, mömin, dindar və xeyirxahdır. Dinlərinə etiقاد etməyən, adətlərini tanımaq istəməyən adamlara onların şəhərlərində məskən salmasına icazə vermirlər, çünki belələri öz təlim və dinlərini təbliğ etməklə əhali arasında qarışıqlıq sala bilərlər. Şəhərin əhalisinin əksəriyyəti silahdan məharətlə istifadə edir, kafirlərin (gürcülər nəzərdə tutulur, – *N.V*) sərhədlərinin yaxınlığına görə döyüş silahları hazırlayırlar. Oradan başlanğıcını Hacindən (حاجين) alan Kardkas (قردقاس) çayı axır. Onun altı ay suyu olur, altı ay isə o quruyur. Suyu müəyyən vaxt gəlir və çəkilir. Şəhərin əhalisi barama qurdlarının bəslənilməsi və ipək istehsalı ilə məşğuldur. Gəncə ipəyi öz gözəlliyinə görə başqa ölkələrindəkindən üstündür. Şəhərin özündə bir arx var, ona tərəf iki yolla düşürlər – biri Bab əl-Məqbərə, digəri isə Bab əl-Bərdə adı ilə tanınır. Əhali Bab əl-Məqbərə yanındakı su ilə ipəyi yuduqda, onun qiyməti Bab əl-Bərdə yanında yuyulmuş ipəyin qiymətindən daha yuxarı qalxır. Bab əl-Məqbərə yanında su götürüb Bab əl-Bərdənin yanına gətirsən, bundan heç nə çıxmıyacaq, tərsinə eləsən - əla ipək hasil olacaq. Şəhərdən bir mərhələ aralı Hərək qalası (قلعة هرک) ucalır; ətrafında ətirli ot, su və bağlar var. Havası yayda gözəl olduğu üçün Gəncə əhalisi ora gedir və istilər keçəndə orada qalırlar*. Gəncə əyanlarının burada əla evləri var. Gəncə Daruran (دروران) adlı çayın üstündədir; başlanğıcını Murov adlı dağdan götürür. Bu çox uca dağdır, başı həmişə dumanlıdır. Deyirlər ki, qalanın başından hər kəs bu dağı görə bilir. Ancaq dağın başından qala görünür. Bu dağda meyvəsi *əl-mavz* adlanan bitki var; dünyanın başqa heç bir yerində ondan yoxdur. Şam tutuna oxşayır, ancaq burada onlar girdədir və qara ciyərin xəstəliyini sağaldır. Daruranın yanında qalaya oxşayan yumru qaya var, adına *Sənq nim danq* (yarım daniklik qaya) deyilir. Qaya pasa oxşayan yaş mamırla örtülüb; xına kimi əl-ayağı boyayır. Qəribədir ki, mamır yalnız boyanmaq istəyən adam həmin qayanın üstündə oturduqda o cür olur. Onu başqa yerə apardıqda heç nə alınmır. Deyirlər ki, adamlar gəlinin əl-ayağını boyamaq istədikdə onu qayanın üstünə gətirirlər. Gəncədən başqa ölkələrə əla ipək, atlas və

* Hərək (və ya Hirək) haqqında Həmdullah Qəzvini (*Казвину X. Нузхат, s.54*) Bərdənin yaylağı kimi məlumat verir, Bərdə əhalisinin bu gözəl yerə yayda getdiyini, qışda isə şəhərə qayıtdığını bildirir.

cənzi adlanan paltar ixrac edirlər. Əcəmlər onu *kutni* (kətan, pambıq) adlandırırlar. Buradan həmçinin xəz əmmamələr və başqa bu kimi şeylər aparırlar ...”.

Xarəzmşah Cəlaləddin Manqburnunun şəxsi katibi Şihab əd-Din ən-Nəsəvinin öz ağasının həyat yoluna həsr etdiyi əsərində 1225-1231-ci illər Gəncəsi haqqında xəbərlər vardır. Bu və digər ərəbdilli müəlliflərin (İbn əl-Əsir və b.) əsərlərində monqolların, qırpaqların, eləcə də gürcülərin Gəncəyə dəfələrlə etdikləri basqınlardan, Gəncə əhalisinin bu hücum və həmlələri böyük şücaətlə dəf etmələrindən danışılır. 1235-ci ildə monqolların işğal olunmuş şəhəri yandırmaları ilə Gəncənin erkən orta əsrlər dövrü qüdrətinə bir neçə illik son qoyulur.

Şəmkir (Şəmkur) şəhəri haqqında ilk məlumat verən ərəb müəllifləri (əl-Bəlazuri, Qudama ibn Cəfər) IX əsrdə yaşasalar da, istifadə etdikləri və çox hallarda bizə gəlib çatmayan əsərlərə əsaslanaraq, özlərindən əvvəlki dövrlərdən də xəbər vermiş, tarixi Azərbaycan ərazisinin digər yerləri ilə bərabər qədim Şəmkirin də siyasi və iqtisadi tarixinə, şəmkirliyənin məişət və mədəniyyətinə dair bir sıra konkret məlumatları bizə çatdırmışlar. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən 1300 il öncəki işğalına dair qiymətli materialla çıxış edən bu müəlliflər VII yüzilin 40-cı illərində ərəblərin ələ keçirdikləri Arrana məxsus şəhərlər sırasında Beyləqan və Bərdə ilə yanaşı Şəmkirin də adını çəkirlər. Maraqlıdır ki, əgər IX-X əsrin birinci yarısının mənbələrində Şəmkir, əsas şəhəri Bərdə olan Arran vilayətinin şəhərlərindən biri kimi təqdim edilirsə, artıq X əsrin II yarısından sonrakı müəlliflər onu həmçinin Beyləqanla birlikdə Gəncəyə aid edirlər. Bu isə, görünür, artıq 913 və 943-cü illərdə baş vermiş rus basqınlarından sonra dağıntılara məruz qalmış Bərdənin əvəzinə Gəncənin siyasi-iqtisadi-mədəni potensialının daha da artması, bir qədər sonra Gəncə Şəddadilər dövlətinin (971-1075) yaranması, həm də Şəmkirin strateji baxımdan əlverişli mövqeyindən istifadə olunması ilə bağlı ola bilər (*Vəlixanlı. Şəmkir, s.28*). Məlumdur ki, ərəb fətuhatı haqqında mühüm əsəri ilə tarixşünaslığa daxil olan əl-Bəlazuri Şəmkiri “qədim şəhər” adlandırır (*Bəlazuri, 1956, s.516*). Bu isə onun erkən orta əsrlərdə artıq şəhər statuslu yaşayış yeri olduğunu təsdiq edir. Bu gün arxeoloqlarımızın gərgin əməyi sayəsində bu məlumatın yeni arxeoloji dəlillərlə təsdiq olunması isə tarix elmimizdə xüsusi əhəmiyyət daşıyan mühüm hadisədir (*Dostiyev. Şəmkir, s.179*). Şəmkirin ərəblər tərəfindən Cənubi Qafqazın işğalı məqsədilə xəlifə Osmanın göndərdiyi sərkərdə Həbib İbn Məsləmə ilə birlikdə buraya gəlmiş və Arranı şəhərbəşəhər tutmuş Səلمان ibn Rəbiənin qoşunlarının ələ keçirməsi məlumatı 644-cü ilə aiddir. Əl-Bəlazurinin məlumatından görünür ki, həmin vaxt Şəmkir abad, məskun bir şəhər olmuşdur. Bununla belə, VIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində əvvəlcə Əməvilərə, 750-ci ildən sonra isə Abbasilərə qarşı yönəldilən dini-siyasi çıxışlar, yəqin, Şəmkirin də durumuna təsir göstərməyə bilməzdi. Mənbədəki məlumata görə, VIII əsrin II yarısında Bərdə və Şəmkir yaxınlığında məskunlaşdıqları görünən və “siyavurdiya” (*əs-savardiyyə*) adlandırılan, “qanun-qaydanı pozan” xalq üsyan zamanı Şəmkiri dağıtmışdı (*Bəlazuri, 1956, s.516; Вєлиханлы. Венгры и Венгрия, s.6-7*). Əl-Bəlazuri siyavurdilərin Azərbaycanda ilk Abbasi canişinlərindən olan Yəzid ibn Useydin ölkəni tərk etməsindən, yəni 769-cu ildən sonra başqa yerlərdən buraya axışb gəlməsi haqqında məlumat verir (“onlar özbaşınalıq edir, əhaliyə bədbəxtlik gətirirdilər”). Ərəb müəllifi bu hadisəyədək Şəmkirin “əhalisi çox, gündən-günə gözəlləşən bir şəhər” olduğunu bildirir (*Bəlazuri, 1956, s. 516*).

Şəhərin bu dövrdən sonrakı həyatı haqqında mənbələr bilavasitə məlumat verməsələr də,

bölgədəki ümumi durum - Abbasilərə qarşı yerli çıxışların artması, xürrəmi hərəkatı Şəmkinin bu dağıntıdan sonra uzun müddət əvvəlki əzəmət və vüsətinə qayıda bilmədiyini göstərir.

Artıq xəlifə əl-Mutəvəkkilin dövründə Şəmkirə yaxın yerlərdə, xüsusilə Beyləqanda baş verən Xilafətə qarşı çıxışlar, görünür, Şəmkirdən də yan keçməmişdi. Lakin, çox keçmədən xəlifə tərəfindən Böyük Buğanın (Buğa əl-Kəbirin) başçılığı ilə ölkəyə göndərilən cəza dəstəsi üsyanları yatırdı, strateji əhəmiyyətli şəhər olan Şəmkiri isə, əl-Bəlazurinin məlumatına görə, Böyük Buğa 854-cü ildə bərpa etdirdi (*Bəlazuri, 1956, s. 516*). Böyük Buğanın bu şəhərə islamı qəbul etmək arzusunu bildirən xəzərləri və Bərdə tacirlərini köçürməsi də əl-Bəlazurinin təqdim etdiyi maraqlı faktıdır. Belə ki, bu artıq elə dövr idi ki, xəzərlərin bir elə qüdrəti qalmamışdı və onlardan, əsasən, muzzdlu əsgəri qüvvə kimi istifadə olunurdu. Bərdə tacirlərinin köçürülməsi isə, görünür, Şəmkirin sənətkarlıq və ticarət funksiyalarının artırılması məqsədini güdürdü.

Bir məlum faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu da yenidən qurulmuş Şəmkirin xəlifə əl-Mutəvəkkilin şərəfinə əl-Mutəvəkkiliyyə adlandırılması idi. IX əsrin sonlarında yaşamış ərəb alimi Qudama ibn Cəfər artıq Şəmkiri məhz bu adla - əl-Mutəvəkkiliyyə adlandırır, onun Bərdə-Tiflis yolunda yerləşdiyini bildirir (*Qudama. Kitab əl-xərac, s.227*). X əsr müəllifləri əl-İstəxri və İbn Havqəl Şəmkiri Beyləqan, Şamaxı, Şabran, Qəbələ, Şəki və Gəncə kimi “böyüklükdə bir-birinə bənzəyən” kiçik şəhər adlandırır, onun geniş, yararlı təsərrüfat sahələrinə, münbit torpaqlara malik olması, burada hər şeyin bolluğu haqqında məlumat verirlər (*İstəxri, s. 188; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.246*).

Şəmkiri Arranın şəhəri adlandıran X əsrin digər müəllifi əl-Müqəddəsi (*Müqəddəsi, s. 374, 379*), eləcə də XI əsrin müəllifi əl-İdrisi (*s. 151*) də öz sələflərinin məlumatını təsdiq edirlər. XIII əsrdə yaşamış Yaqutun Şəmkir haqqında məlumatı isə əsasən kompilyativ xarakter daşısa da, bu şəhərin qala kimi Gəncəni qoruyan istinadgahlar sırasında adının çəkilməsi maraqlıdır (*Yaqut, 1950, c. I, s.136, c. III, s. 364, c. IV s. 137*). Onu da deyək ki, ərəb müəllifləri Gəncəni qoruyan qalalar sırasında Şəmkirlə yanaşı Akana və Hərəkin, eləcə də Şətərin (Şutur) adlarını çəkirlər. Mənbələrdəki məlumatdan görünür ki, Şəmkir doğrudan da ticarət yollarından nisbətən kənarda da olsa, şəhər-qala funksiyasını daşıyır, burada hərbi dəstələr, qoşun saxlanılırdı (*Буниятов. Азербайджан, 1999, s.172*). Onun hərbi düşərgə kimi əhəmiyyəti Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə istər sülalədaxili, istərsə də gürcülərlə baş verən müharibələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir (*Хусайни. Ахбар, s.161*). Həmin dövrün mənbələri Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinin ilk illərində onun xəss torpaqları sırasında Gəncə və ona yaxın yerlər – Beyləqan, Şəmkir və Şuturun adlarını çəkir (*Насави. Сурат, s.157*), şimaldan – gürcülər tərəfdən olan hücumların qarşısını kəsən bu qalalar içərisində Şəmkirin xüsusi əhəmiyyətini qeyd edirlər. Gürcülərə qarşı aparılan demək olar bütün hərbi əməliyyatlarda Şəmkirin özünəməxsus mövqeyi yerli mənbələrlə yanaşı ərəb müəllifləri (ən-Nəsəvi, Sədrəddin əl-Hüseyni) tərəfindən də təsdiq olunur. Onu da deməliyik ki, bu hücumlar və döyüşlər zamanı Şəmkirin zərər çəkməsi də təbii sayılmalıdır. 1194-cü ildə birləşmiş gürcü-şirvan qoşunlarının atabəy Əbu Bəkrə qarşı vuruşması, döyüşdən sonra Şəmkir və yaxın şəhər və qalaların Əbu Bəkrdən alınaraq, onun atabir qardaşı Əmir-Əmirana verilməsi həm Şəmkirin, həm də Atabəylər dövlətinin tarixinin mühüm səhifələrindəndir (*Хусайни. Ахбар, s.161*).

1225-ci ildə xarəzmşah Cəlaləddin Mənguburnı da Şəmkiri Beyləqan, Bərdə, Gəncə ilə

yanaşı ələ keçirmiş, buraya öz canişinini təyin etmiş, bununla yanaşı, Şəmkirdən ondan əvvəlki hakimlər kimi hərbi düşərgə, qoşunların topladığı yer kimi də istifadə etmişdi (*Hacəvi. Cürəm, s. 262*). 1230-31-ci illərdə monqolların Arrana hücumu bir çox şəhərlə bərabər Şəmkir üçün də acınacaqlı oldu: şəhər talan edildi, yandırıldı, əhalisi qılıncdan keçirildi (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 398*). Az qala bir əsr sonra bu yerlərdə olmuş Həmdullah Qəzvini monqolların viran qoyduğu Şəmkirin hələ də xaraba olduğundan xəbər verir (*Kəzvinu X. Huzxam, s.56*).

Əbu Sə'd əs-Səm'aninin (1113-1167) "Kitab əl-ənsəb" əsərini ixtisarla, lakin öz düzəlişlərilə "Əl-lubab fi təhzi b əl-ənsəb" adı ilə tərtib edən məşhur salnaməçi İbn əl-Əsir "Arran əyalətlərinin birində istehkam olan Şəmkuru" artıq əkin sahələri ilə əhatə olunmuş bir "kənd" adlandırır, orada "azan üçün hasarlanmış bir minarə" olduğunu bildirir (*Ərəb mənbələri..., s. 271*)*. Bu məlumat XIII-XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Əbu-l-Fidada da təqdim olunur: "Şəmkur Bərdənin yaxınlığındadır, orada yüksək bir minarə var (*Ərəb mənbələri..., s.270*). "Subh əl-ə'sa fi sinaat əl-inşa" əsərində əl-Qəlqəşəndi də (1359-1418) orta əsr ərəb müəlliflərinin bu məlumatlarını təkrar edir (*bax: Ərəb mənbələri..., s.270-271*). Onu da qeyd edək ki, erkən orta əsrlərdə onlarla döyüşün şahidi olmuş məşhur Şəmkir qülləsi XIX əsrdə ruslar tərəfindən dağıdılmışdır.

Ərəb işğalı dövründə Azərbaycan (aşağı, cənub) vilayətinin ən böyük şəhəri **Ərdəbil** idi (bax həmçinin: *Бартольд. Сочинения, c. VII, s.204-205*). VII əsrin ortalarında baş verən hadisələri qələmə alan əl-Bəlazuri regionun ən hündür dağı olan Savalanın şərqində yerləşən bu şəhərdə olarkən Vakid əl-Ərdəbiliyə istinad edən ərdəbilli əl-Hüseyn ibn Əmrin, eləcə də şəhərin sağ görə bildiyi ağsaqqallarının sözlərinə əsasən belə yazırdı: "Xəlifədən Azərbaycanın valisi təyin olunması əmrini alan Huzeyfə ibn əl-Yəmən Azərbaycanın [əsas] şəhəri Ərdəbilə gəldi. Onun xəracının yığılmasına [məsul sasanı] mərəzbanının [iqamətgahı da] burada idi. Mərəzban [Huzeyfə gələnədək] ona qarşı Bacərvan, MİMƏZ, ƏN-NERİZ, SƏRAT, ƏŞ-ŞİZ, əl-Məyanic və başqa yerlərin əhalisindən olan döyüşçüləri yığa bilmiş, onlar da müsəlmanlarla bir neçə gün şiddətlə döyüşmüşdülər..." (*Bəlazuri, 1866, s. 325-326*).

Ərdəbil alındıqdan sonra, ərəblər ilk vaxtlar şəhərin siyasi və inzibati mərkəz statusunu saxladılar, hətta xəlifə Əli dövründə Azərbaycanın valisi təyin olunmuş əl-Əş'aş ibn Qeys dövlətin təminatı hesabına yaşayan ərəblərdən Ərdəbilə köçürmüş, buranı abadlaşdırmış, "sonradan genişləndirilmiş" məscid tikdirmişdi (*Bəlazuri, 1866, s. 329*).

730-cu ildə Xəzər xaqanının oğlu Barsbəyin 300 minlik qoşunu Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndləri ilə yanaşı Ərdəbilə də hücum etmiş, onu mühasirəyə almışdı. Əl-Kufi bu barədə yazırdı: "Xəzərlər ...Ərdəbilə hücum etdilər. Ərdəbil əhalisi neçə gündüz-gecə onların hücumlarını dəf etdi; lakin kömək yetişmədiyi üçün onlar şəhəri təslim etdilər. Xəzərlər qılınc gücü ilə Ərdəbilə daxil ola bildilər. Onlar şəhərin müdafiəçilərinin hamısını qırdılar, arvad-uşaqları əsir alıb, şəhərdə olan hər şeyi talan etdilər. Bundan sonra xəzərlər Ərdəbilin nahiyələrinə səpələnərək, onları mühasirə edir, əhalisini öldürür, talan edir, evləri yandırır,

* Şəmkir qülləsinin kufi xətti ilə ərəb dilində yazılmış kitabəsi bu gün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. Gözətçi bürcü kimi də dəyərləndirilən bu qüllənin kitabəsinə əsasən o 493/1099-1100-cü ildə Afşinin oğlu Şeyx əs-Salehin hesabına tikilmişdir.

camaata zor edirdilər” (*Kufi. Fəthlər kitabı, s.23*).

Sonrakı il ərəb qoşunları xəzərlərin ələ keçirdikləri bir çox Azərbaycan şəhərlərini, o cümlədən Ərdəbili yenidən geri qaytara bilsələr də (*bax: Kufi. Fəthlər kitabı, s. 24-36*), çox keçmədən xəzər hücumlarından sonra çox dağılmış bu şəhər və onun ətraf nahiyələri yerli əhalinin hakim ərəb üsul-idarəsinə qarşı mübarizə mərkəzinə, IX yüzilin əvvəllərində isə xürrəmilərin fəaliyyət dairəsinin mərkəzinə çevrildi. Məhz buna görə ərəb Azərbaycan vilayətinin paytaxtı qədim Marağaya köçürüldü.

Son arxeoloji tapıntılar tarixi abidələrlə, o cümlədən “vaxtilə qala, şəhər və kənd olmuş yaşayış yerləri ilə zəngin” olan Ərdəbil bölgəsində ən azı eradan əvvəl VI minillikdə yaşayış olduğunu, “tunc dövründən buranın intensiv məskun olduğunu sübut edir” (*Həbib Şəhbazi. Ərdəbil, s. 213-214*). Ərəb, eləcə də bəzi fars mənbələri Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi Ərdəbilin də Sasanilər tərəfindən salındığını iddia etsələr də, göründüyünə görə bu şəhərin də əsası bir çox digərləri kimi qədim yaşayış məskənində qoyulmuşdu. Yaqut, “deyilənlərə” istinadən onun əsasının Sasani hökmdarı Firuz (Peroz, 457-484) tərəfindən qoyulduğunu, elə bu hökmdarın şərəfinə Bazani Firuz adlandırıldığını qeyd edir (*Yaqut. 1950, c. I, s. 197*). Həmdullah Qəzvini bu şəhərin mifik İran hökmdarlarından Kəyani Key-Kavus ibn Siyavuş tərəfindən salındığını bildirir (*Казвини X. Хузям, s.43*). Onun çağdaşı, özündən əvvəl yazmış müxtəlif müəlliflərə əsaslanan əl-Qəlpəşəndi isə əs-Səm’ani, İbn əl-Əsir və Əbu-l-Fidaya isnad edərək Ərdəbilin (Ərdubilin) tarixini daha qədimləşdirir, onun Yafətin törəmələrindən “Ərdubil ibn Ərdumini ibn Lanta ibn Yunan” tərəfindən tikildiyini, “şəhərin adının ona mənsub” olduğunu yazır (*Ərəb mənbələri..., s.254-255*). Bu kimi məlumatlar rəvayət xarakterli olsa da, sözsüz ki, şəhərin arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə təsdiq olunan qədim tarixindən xəbər verir.

Ərdəbili sırasıyla şəhər kimi qeyd edən İbn Xordadbeh və İbn əl-Fəqihdən fərqli olaraq X yüzilin ortalarından sonra bu yerlərdə olmuş əl-İstəxri, İbn Havqəl və əl-Müqəddəsi, görünür, Sacilər dövlətinin paytaxtına çevrilməsi ilə inkişaf etməyə başlayan Ərdəbili artıq vilayətin ən böyük yaşayış məskəni adlandırırırlar. Maraqlıdır ki, Ərdəbildə Sacilərin hakimiyyəti dövründə olmuş əl-İstəxri dövlət idarələrinin (hərbi düşərgənin, əmir iqamətgahının) yerləşdiyi bu şəhərin divarlarla əhatə olunduğunu bildirsə də (*İstəxri, s. 181*), Salarilərin hakimiyyəti illərində Ərdəbilə gəlmiş İbn Havqəl şəhər divarlarının, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yerli əhalinin əli ilə məcburən dağıldığını xəbər verir, Ərdəbilin əvvəlki dövrə nisbətən əhalisinin azaldığını, karvan ticarətinin zəiflədiyini yazır (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 334-335*). Bununla belə, müəllif “məhsulu bol olan” bu yerdəki hədsiz ucuzluğu xüsusi qeyd edir : “Əksər vaxtlarda oranın çörəyinin 50 kömbəsi bir dirhəmdir. Ətin bir mann yarımı (1 mann – 831 qram, *N.V.*) bir dirhəmə [satılır]. Bal, yağ, qoz, kişmiş və bütün yeməli şeylər o qədər ucuzdur ki, sanki havayıdır. Öz ucuzluğu ilə şöhrət tapmış çox ölkələr, [burada] olan istənilən başqa şeylərin təzəliyinə görə ondan geri qalır” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 335*).

X əsrin sonlarına yaxın Ərdəbildə olmuş əl-Müqəddəsi “bütün iqlimin əsas şəhəri” adlandırdığı bu yerin artıq “keçilməz istehkamı”ndan xəbər verir (*Müqəddəsi, s. 377*). Bu isə şəhərin qala divarlarının, arxeoloji tədqiqatların təsdiq etdiyi kimi, yenidən bərpa olunduğunu və hətta daha da möhkəmləndirildiyini bildirir (*Həbib Şəhbazi. Ərdəbil, s.214*). Onu da qeyd etməliyə ki, şəhərdəki bolluqdan, ümumi rifahdan danışıq müəllif şəhər əhalisinin “məkirli

və səhlənkər” olduqlarından, “məzhəb əhlinə haqq qazandırmadıqları”ndan şikayətlənir (*Müqəddəsi*, s. 378). Görünür, burada əl-Müqqədəsi, bəlkə də, öz çağdaşı, əsəri dövrümüzdə yalnız isnadlarda çatmış misirli coğrafiyaşünas Həsən ibn Həsən əl-Muhəlləbinin Ərdəbil əhalisi haqqında dediyi subyektiv sözləri (“kobud təbiətli və kinli”) təkrar edir (bax: *Ərəb mənbələri...*, s.254).

1220-ci ildə monqol hücumu ərəfəsində Ərdəbildə olan və bu şəhərin Azərbaycanın ən məşhur və “çox böyük” şəhərlərindən olduğunu xəbər verən Yaqut əl-Həməvi “tatarlar” adlandırdığı monqolların onun şəhərdən gedişindən sonra (yəni, 1221-ci ildə) baş verən hücumları haqqında yazırdı: “Mən [Ərdəbildən] gedəndən sonra tatarlar onlara hücum edib, camaatı qırmışdılar. Onlarla ərdəbillilər arasında döyüşlər oldu, əhali özünü çox yaxşı müdafiə edirdi və iki dəfə tatarları özlərindən uzaqlaşdırma bilmişdi. Lakin tatarlar üçüncü dəfə oraya qayıtdılar və oranı zorla işğal etdilər. Tatarlar müsəlmanların üstünə düşüb onları öldürdülər. Əhalidən tatarların gözüne dəyən heç kəs şəhəri tərk edə bilmədi. [Yalnız] gizlənənlər canlarını qurtara bildilər. Tatarlar şəhəri tamam dağıdıb, sonra çəkilib getdilər. Şəhər bir müddət belə xaraba vəziyyətində, adamsız qaldı. İndi yenidən əvvəlki, hətta daha yaxşı halına qayıdan şəhər tatarların əlindədir. Bu şəhərdən hər sahədən olan bir çox elm xadimləri çıxmışlar” (*Yaqut. 1950, c. I, s. 197*).

Ərdəbilin monqol dağıntısından sonra yenidən “əvvəlki, hətta ondan daha yaxşı halına” qayıtması haqqında Yaqutun, şübhəsiz, başqalarından eşitdiyi bu məlumat son Xarəzmşah Cəlaləddin Mankburnının həyat yolunu işıqlandırmış şəxsi katibi Şihabəddin ən-Nəsəvinin sözləri ilə də təsdiq olunur: “Sultan [Cəlaləddin] həmin il (yəni, 624 / 1227, N.V.) əl-İraqa*gəldikdə hər iki şəhəri (Beyləqan və Ərdəbili, N.V.) elə bir halda gördü ki, onların təzədən məskunlaşmasına da ümid yox idi. [Sultanın vəziri] Şərəfəlmülk bu [şəhərləri] tutdu... elə həmin il onların ətrafına kərpicdən iki divar çəkirdi ki, rəiyyət hər iki şəhərə qayıtmaq istəsin. [Doğrudan da elə tezliklə] şəhərlərin ikisi də əvvəlkindən də yaxşı məskunlaşmağa başladı. O qədər gəlir gətirdi ki, Gəncə və Təbrizdən alınanlar onlarla müqayisədə az göründü”... (*Hacəbu. Cəpam, s. 168-169*).

Ərəb mənbələri Ərdəbildən sonra Azərbaycan vilayətinin ən böyük şəhəri kimi **Marağanın** adını qeyd edirlər. Hələ antik dövr müəllifləri (Strabon, Plutarx, Ptolemey, Dion Kassiy) “Atropatenanın kifayət qədər inkişaf etmiş şəhər həyatı haqqında” məlumat verir, “ellinparfiya dövrünə aid ən mühüm şəhərlər sırasında” mütəxəssislərin Marağa ilə eyniləşdirdikləri Fraaspa (Fraata, Faraspa)” şəhərinin adını çəkirlər (*Minorsky. Atropatene, s.263; Алиев II. Атропатена, s.105*). Bu şəhərin ərəblərəqədərki dövrü haqqında məlumat verən əl-İstəxri, “qədim əyyamda əsgəri düşərgənin və hökmdar sarayının burada olmasını” bildirməklə, ərəblərin Marağa adlandırdıqları yerin keçmiş inzibati-siyasi əhəmiyyətini təsdiq edir. İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.335*) vaxtı ilə "nahiyənin divanlarının xəzinəsinin də burada" olduğunu əlavə edir. Onu da qeyd edək ki, hələ antik müəlliflərin mühüm istehkamqala kimi təqdim etdikləri Vera qalasının Fraaspanın istehkamı və hətta özü olması haqqında bir sıra tədqiqatçıların irəli sürdükləri fikir Marağanın 16 kilometrliyində, Səhənd dağının

* Böyük Səlcuq sultanlığı parçalandıqdan sonra Cənubi Qafqazdakı başqa vilayətlər kimi Azərbaycan da İraq Səlcuq Sultanlığı tərkibinə daxil edilmişdi (*Azərbaycan tarixi, c. II, 1998, s. 356-364*).

yamaclarında lokalizə olunan bu qala-şəhərin qədim Marağa ilə birbaşa bağlılığını və sözsüz ki, bu şəhərin keçmiş qüdrətini bildirir (*Алиев И. Амронатена, s.106*). Əl-Bəlazurinin (*Bəlazuri. 1866, s. 330*) anonim müəllifə əsasən (“deyirlər”) təqdim etdiyi və yəqin ki, o dövrün ədəbiyyatında geniş yayıldığı üçün digər ərəb müəllifləri (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 284-285; Yaqut, 1950, c. IV, s. 479 və b.*) tərəfindən də verilən məlumata görə şəhərin Sasani dövrü adı Əfrazharuz (Əfrazharuz) olmuşdur. Lakin, görünür, bu illərdə şəhər öz əvvəlki əhəmiyyətini artıq əldən vermiş, ərəb işğalları dövründə isə bərbad kəndə çevrilmişdi. Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumata görə “Ərminiyyə və Azərbaycan valisi Mərvan ibn Məhəmməd Muqan və Cilanın qəzəvatından qayıdarkən onun yaxınlığında düşərgə salmışdı. Həmin yerdə çoxlu peyin olduğundan onun atları, eləcə də silahdaşlarının (əshabının) atları [peyinin] içində ağnayağa (*təmərriğa*) başlamışdılar. [Ona görə] belə deyirdilər: Gedin əl-Marağa kəndinə (yəni, atların ağnadığı kəndə, *N.V.*). Sonradan adamlar kənd [sözünü] atdılar və “əl-Marağa” dedilər” (maraqlıdır ki, bu məlumat əl-Muhəlləbi, Əbu-l-Fida, əl-Qəlqəşəndi və başqa müəlliflər tərəfindən də eyniliklə təkrar olunur).

Digər ərəb mənbələri də qədim şəhər olan Marağanın yeni dirçəliş dövrünü məhz Mərvanın adı ilə bağlayırlar. Belə ki, dövrümüzdə çətməyən erkən müəlliflərin əsərlərinə də istinad edən İbn əl-Fəqih Marağa kəndinin Mərvanın himayəsinə könüllü olaraq keçməsi, onun tərəfindən bərpa edilib genişləndirilməsi, bu yerin yenidən məskunlaşması üçün hər cür şəraitin yaradılması, şəhər əhalisinin abadlaşdırma işlərində fəal iştirak etməsindən bəhs edir (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 284*).

Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Marağa Əməvilərin Azərbaycandakı başqa mükləri ilə birlikdə yeni sülalə nümayəndələrinin ixtiyarına keçdi. Xəlifə Harun ər-Rəşid dövründə separatçılığa meyil göstərən yerliləşmiş ərəb feodallarından *əzd* qəbiləsinə mənsub əl-Vacna’u ibn ər-Rəvvad və həmin qəbilənin *məvlası* Sadaqa ibn Əlinin Marağada törətdikləri qarışıqlığın qarşısını almaq məqsədilə xəlifənin Azərbaycan və Ərminiyyədəki valisi Xuzeymə ibn Xazim bu şəhəri qala divarları ilə möhkəmlətməmiş, paytaxt (*misr*) etmiş, burada “çoxsaylı qoşun yerləşdirmişdi” (*İbn əl-Fəqih. BGA, s.285; Bəlazuri. 1866, s.330*). Şəhərin belə möhkəmləndirilməsi xürrəmilər hərəkatı dövründə də üsyançıların təqibindən qaçan müsəlmanların məhz Marağada sığınacaq tapmasına səbəb olmuşdu (*yənə orada*). Əl-Bəlazurinin məlumatına görə, xəlifə əl-Məmun dövründə onun bəzi amilləri, o cümlədən Əhməd ibn Cunejd ibn Fərzəndi və Əli ibn Hişam Marağa divarlarını yenidən təmir etdirmiş, şəhər *rabadı* möhkəmləndirilmişdi (*Bəlazuri. 1866, s.330; Yaqut. 1977, c. V, s.93*). Hələ ərəblərəqədərki dövrdə olduğu kimi, burada hərbi qarnizon, hakimin iqamətgahı yerləşdirilmişdi. Xilafətin hökmranlığının yerlərdə zəiflədiyi IX əsrin II yarısında Marağa hakimi Abdullah əl-Həmdani də separatçılıq nümayiş etdirmiş, xəlifənin Azərbaycana göndərdiyi yeni vali Məhəmməd ibn Əbu-s-Saca qarşı çıxmış, baş verən döyüşdə məğlub edilmiş, Marağada gizlənmiş, lakin uzun mühasirədən sonra 278 (891-892) və ya 280 (893-894)-ci illərdə şəhəri təslim etmişdi (*İbn əl-Əsir. B, s.66*). İbn Havqəlin baş verən hadisələr haqqında məlumatı bir qədər dolaşmış olsa (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.335*)

* Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Marağanın şimal-qərbində yerləşən Daşqala Zöhhak qalasının dağıntıları altında islamaqədərki tikinti qalıqları aşkar edilmişdir.

məhz bu mühasirədən sonra şəhərin divarları Sacilər tərəfindən dağıdılmış, Yusif İbn Əbu-s Sacin hakimiyyəti illərində isə qədim Marağa öz mövqeyini, qeyd etdiyimiz kimi, Ərdəbilə vermişdi (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.335*). Şəhərin artıq siyasi mərkəz olmasa da iqtisadi baxımdan yüksək inkişafı haqqında gördüklərini oxucularına çatdıran müəllif yazırdı: "Marağa çoxlu bağları, çayları, suları, yaxşı meyvələri, təbii sərvətləri (*xayrat*), çoxsaylı rustaqlara hər tərəfdən gələn gəlirləri, əkin sahələri, böyük şəhərlərdə (*əmsar*) olan nemət bolluğundan [burada da] olan gəzməli yerdir. Buna oranın kişilərinin ağayanalığını, alim və şeyxlərinin çox olmasını da əlavə etmək olar. Onların Ərdəhir adı ilə tanınan kəndlərinin birində bu [kəndin] adına uyğun *əl-ərdəhri* deyilən uzunsov formalı qovun [növu] yetişir; kobud görünüşlü olsa da hədsiz şirinliyinə və gözəl dadına görə tərifi Xorasan qovununa oxşayır"* (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.335*).

Marağanı Azərbaycanca "böyük, məşhur şəhər" və "ölkənin paytaxtı" kimi təqdim edən Zəkəriyyə əl-Qəzvini (*Qəzvini. Əsar əl-biləd, s.377*) burada qədim atəşpərəstlik məbədlərinin, mədrəsə və gözəl xanəqahların olması haqqında məlumat verir. Müəllifin şəhərdə bir kvadrat fərsəx sahəni əhatə edən barlı-bəhərli Qiyamətbad bağı barədə xəbəri də maraqlıdır. Marağanın tanınmış şəxsləri içərisində Zəkəriyyə əl-Qəzvini özünün səxavəti və xeyirxahlığı ilə məşhur olan şəhər qazısı Sədrəddinin adını xüsusi çəkir, onun Qəzvin şəhərinin ətrafına çəkirdiyi divarın, kərpicdən qurdurduğu hündür qapıların, palçıqdan hörülmüş hasarın, kərpic bürclərin tayı-bərabəri olmadığını qeyd edir (*elə orada, s.563*).

Marağadakı "abidələr, imarətlər, mədrəsələr və yaxşı xanəqahlar" haqqında məlumat verən Yaqut əl-Həməvi o dövrün elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan bu şəhərdə "ədib, şair, mühəddis və fəqihlərin" olduğundan yazır, onların içində hədis toplamaq məqsədilə çoxlu səyahətlər etmiş, Nişapurda yaşamış, Dəməşqdə və başqa yerlərdə dövrünün onlarla məşhur alim və ədibini dinləmiş Cəfər ibn Məhəmməd əl-Marağının (Əbu Məhəmməd Cəfər İbn Məhəmməd İbn əl-Haris əl-Maraği, *Ərəb mənbələri..., s.262*; bax həmçinin: *Əliyeva N. Əs-Səmani, s.125-126*) adını xüsusi qeyd edir.

Marağanın X-XII əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş digər məşhurları haqqında xəbər verən əs-Səm'ani, onların əsasən "imam və mühəddis" olduqlarını nəzərə çatdırmışdır (*Əliyeva N. Əs-Səmani, s.124*). Bu şəhərdən "bütün fənnlər üzrə çoxlu məşhur alim çıxması", "Xoca Nəsir əd-Din [ət-Tusinin] şəhərdən kənarında bir təpədə ulduzları seyr etməkdən ötrü Hülaku xan üçün rəsədxana bina etməsi" haqqında artıq XIII əsrin II yarısında baş verən hadisələri müxtəlif mənbələrə (əl-Muhəlləbi, İbn əl-Əsir, Əbu-l-Fida və b.) istinadən oxuculara çatdıran əl-Qəlfəşəndi (XIV əsr) isə Marağanın ərəb dövrü tarixinə dair bəzi maraqlı məqamlara toxunmaqla hətta dövrümüzdə çatmayan mənbələrdəki məlumatı da təqdim və bir daha təsdiq etmişdir (*Ərəb mənbələri..., s. 261-262*).

Orta çağ ərəb müəlliflərinin məlumatından görünür ki, həmin illərdə Ərdəbil və Marağadan sonra cənub bölgəsinin böyüklüyünə görə üçüncü şəhəri **Urmiya** idi. Mənbələrdə həmçinin əş-

* De Quyenin nəşrində kənd və onun adı ilə adlandırılmış qovun növü "Əzdəqri"dir. N.Karaulov (*Караулов. СМОМИК, с. XXXI, s.110, qeyd 14*) ehtimalla onu İrəvan qovunu ilə əlaqələndirir. Məndən görünür ki, bu kənd Marağaya yaxın kəndlərdəndir.

Şurat və ya əl-Kəbuzan adı ilə qeyd olunan Urmiya gölünün* qərb sahilində yerləşən bu şəhər haqqında İbn Xordadbehdən (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s.107*) tutmuş Yaquta (*Yaqut. 1950, c. I, s.219*) və əl-Qəlqəşəndiyədək (*Ərəb mənbələri..., s.260*) əksər ərəb müəllifləri məlumat verir, onu “Zərdüştün şəhəri” adlandırırlar. Əl-Bəlazuri və İbn əl-Fəqihin sözləri ilə desək (bax həmçinin: *əl-Mühəlləbi, Ərəb mənbələri..., s.260*), “atəşpərəstlər (*məcus*) iddia edirlər ki, onların sahibi Zərdüşt buradandır”**.

Mənbələrdən və arxeoloji araşdırmalardan qədimliyi təsdiq olunan bu şəhər haqqında məlumat verən əl-Bəlazuri Xilafət hakimiyyətinin bölgədə nisbətən zəiflədiyi dövrdə Azərbaycana köçmüş əl-əzd ərəb qəbiləsinin məvlası olan, mərkəzi ərəb üsul-idarəsinə qarşı çıxan Sadaqa ibn Əlinin Urmiyanı ələ keçirdiyini bildirir (*Bəlazuri. 1866, s.331; bax həmçinin: İbn əl-Fəqih. BGA, s.285*). Həmin məlumatdan görünür ki, Sadaqa bu işi qardaşları ilə birgə həyata keçirmiş, yerli əhalinin kəskin müqavimətinə baxmayaraq şəhərə sahib olmuş, burada möhkəmlənmiş, hətta bir neçə qəsri tikdirmişdir (*yənə orada*). Sonrakı illərdə Urmiyada olmuş ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarından əl-İstəxri onu “gəzməli, çoxlu üzümlükləri, içində axan suları, yaşayış məskənləri və rustaqları, ticarət və gəlir mənbələri bol” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.336*), əl-Müqəddəsi “əla qalası”, “istehkamı”, “came məscidi bəzzazların məhəlləsində” olan “gözəl” şəhər (*Müqəddəsi, s.377*) adlandırırlar. 617/ 1220-1221-ci ildə Urmiyada olmuş Yaqut əl-Həməvi buranın bol nemətli, çoxlu bağ-bostanlı, sağlam havalı, bol sulu olmasına baxmayaraq, ölkəni zəif idarə edən atabəy Özbəyin “şəhərə yaxşı qayğı göstərmədiyini” xüsusi qeyd edir (*Yaqut, 1950, c. I, s.219*). Görünür, şəhərin bu vəziyyəti onun haqqında Əbu-l-Fidaya (1273-1331) istinadən məlumat verən əl-Qəlqəşəndinin aşağıdakı sözlərinə səbəb olmuşdur: “Şəhərin bəzi sakinlərinə görə, o ortabab abadlaşmış, əhalisi o qədər də çox olmayan orta dərəcəli bir şəhərdir... Urmiyanın dağında Tala adlanan keşikçi nəzarət qalası var. [Deyilənlərə görə] Hülaku öz mal-dövlətini orada gizlədirmiş...” (*Ərəb mənbələri..., s.260*).

Mənbələr Urmiyadan çıxmış, “urməvi” və “urmiyyu” nisbəli görkəmli şəxsiyyətlər sırasında Bağdadda məşhur Nizamiyyə mədrəsəsində fiqhdən dərs demiş Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Hüseyin əl-Urməvinin və Misirdə yaşamış və orada hədislərdən dərs demiş Əbu Abdallah əl-Hüseyin ibn Abdallah Məhəmməd ibn əş-Şuveyx əl-Urməvinin adlarını xüsusi qeyd edirlər (*Yaqut. 1977, c. I, s.159; Ərəb mənbələri..., s.260-261*).

Haqqında məlumat verdiyimiz bu altı şəhər (Bərdə, Bab əl-Əbvab, Tiflis, Ərdəbil, Marağa, Urmiya) artıq qeyd etdiyimiz kimi, Xilafətin Arran və Azərbaycan vilayətlərinin ən böyük şəhərləri hesab edilirdi. Ərəb işğalından xeyli sonra, şəhər həyatının ən çiçəklənən dövründə Xilafətin şimal vilayətində olmuş əl-İstəxri və İbn Havqəl güneyin əl-Məyanic (Miyane), əl-Xunəc (Xunə), Ucan, Dəxərraqan, Xuvey (Xoy), Sələmas (Səlməs), Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muqan (Muğan), Cabravan və Uşnuh kimi “böyüklükdə və iqtisadi baxımdan bir-birinə oxşar kiçik şəhərlər”inin də adlarını çəkirlər (*İstəxri, s. 181; İbn Havqəl. Surat əl-*

* Avesta”da Çiçəst (V.Bartoldda Çeçaşt) adlandırılan bu gölə Dəryaçeyi Urmiyə, Dəryayi Şahi də deyilir (*Бартольд. Сочинения, с. VII, s. 210*).

** Zərdüştün vətəni, eləcə də yaşadığı dövr haqqında tarixşünaslıqda bir-birinə zidd müxtəlif mülahizələr irəli sürülür. *Bax: Бойс. Зороастрийцы, s. 45-46; Алиев И. Атропатена, s. 124-125 və b.*

ard, s.336). Ibn Havqəl hətta bu şəhərlərə xas olan ümumi cəhətləri qeyd edir, əl-İstəxrindən fərqli olaraq həmin şəhərlərin sırasına hələ VIII əsrin 80-ci illərindən yəmənli rəvvadilərin tabeliyində olan Əhər və Varzaqanı da əlavə edir: “Burada hər yer ağaclarla dolu, xeyir-bərəkət və meyvələrlə boldur. Elə bir yer yoxdur ki, çaylarına, bağlarına, meyvələrinə, ətirli otlarına, cütçü və əkinçilərin başdan-başa becərdikləri torpaqlarına görə o birindən aşağı olsun; sərvətləri (xeyratı) həddən artıq çox, nemətləri (bərəkəti) doludur. Onların meyvələri heç neçəyə, yeməli şeyləri havayı kimidir” (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.336-337*).

Bu ümumi cəhətlərlə yanaşı mənbələrdə təqdim olunan hər bir şəhərin özünəməxsus xüsusiyyətləri göstərilir, onların tədqiq edilən dövrdəki mövqeyi və əhəmiyyəti haqqında yazıçının əlində olan informasiyadan asılı məlumat verilir.

Artıq X əsrdən sonra, Yaqutun sözləri ilə desək (*1950, c. I, s.882*), Azərbaycanın ən məşhur şəhərinə çevrilmiş qədim **Təbriz (Tauri-Tarmakis, Tavrız, Tibriz)** işğalın ilk illərində, çox da böyük olmayan bir kənd idi. Şəhərin yaxınlığında Həsənlu (Həsənli) təpəsində, Ziviyyə və Yanıqtəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar burada hələ e.ə. birinci minilliyin əvvəllərinə aid inkişaf etmiş sənətkarlıq nümunələrini aşkar etmişdir. Tədqiqatçılar Təbriz şəhərinin üç min illik tarixi olduğunu, antik Atropatenanın əsas şəhərlərindən biri kimi tanındığını, Sasanilərin dövründə də öz strateji əhəmiyyətini saxladığını bildirirlər*.

VIII əsrin ikinci yarısında xəlifənin əmrilə öz qəbiləsi ilə Azərbaycana köçmüş yəmənli Rəvvad ibn Musanna əl-Əzdi qədim Təbrizdən Bəzzədək bütün torpaqlara sahib olur. Əl-Bəlazurinin (*Bəlazuri. 1866, s.331*) yazdığına görə, onun oğlu Vacna'u ibn ər-Rəvvad qardaşları ilə birlikdə o vaxt “kiçik kənd” səviyyəsində olan Təbrizdə müxtəlif binalar tikdirmiş, onu qala divarları ilə möhkəmlətmişdi. Artıq VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində Təbriz Məhəmməd ibn ər-Rəvvadın əlində idi. Ölkədə yaranmış siyasi vəziyyət onun da Xilafətdən ayrılmaq cəhdlərini gücləndirir (*Yəqubi.Tarix, c. II, s.540*). Lakin Mərənd hakimi Əbu əl-Bəis ilk Rəvvadilərə məxsus bir çox yerləri, o cümlədən Təbrizi tutmuş və IX əsrin ortalarında (yəni, xəlifə sərəkərdəsi tərəfindən məğlub edilənədək) öz əlində saxlaya bilmişdi. IX əsrin ikinci yarısında Təbrizdə güclü zəlzələ baş vermiş, şəhər dağıntılara məruz qalmış, lakin xəlifə əl-Mutəvəkkilin əmri ilə yenidən bərpa olunmuşdur. Elə həmin əsrin sonlarından başlanan çiçəklənmə dövründə şəhərdə olmuş əl-Müqəddəsi artıq onu Şərqi ən gözəl şəhərlərdən də üstün tutur: «Sən haradan biləsən ki, nədir Təbriz? O bir saf qızıldır, nadir kimyadır, alınmaz şəhərdir. Mədinət əs-Salamdan (Bağdaddan – *N.V.*) üstündür. Əhli İslam onunla fəxr edir... Qiymətlərin ucuzluğundan və meyvələrin bolluğundan heç soruşma. Came məscidi şəhərin ortasındadır. [Təbrizin] gözəlliyinin həddi yoxdur» (*Müqəddəsi, s.378*).

X əsr müəllifi əl-İstəxri Təbriz, eləcə də **Çabravan** və **Uşnuh** əl-Azəriyyə şəhərlərini ərəb qəbilələrindən bənu ər-Rudayninin mülklərindən hesab edir, «bu üç şəhər və əhatəsindəki yerlərin ər-Rudayni» adlandırıldığını bildirir (*İstəxri, s.182*). Ibn Havqəl bu siyahıda Çabravanı Dəxərrəqan ilə əvəz edərək yazırdı: «Dəxərrəqan və Təbriz, Uşnuh əl-Azəriyyə və onları əhatə

*<https://az.m.wikipedia.org/wiki/Təbriz>. Həmdullah Qəzvini (*X.Kazvini. Hyzmat, s.38-39*) "Azərbaycanın ən gözəl şəhəri" olan Təbrizin xəlifə Harun ər-Rəşidin qızı Zubeydə xatun tərəfindən 175 (791)-ci ildə tikildiyini (daha doğrusu abadlaşdırıldığını), xəlifə əl-Mutəvəkkilin hakimiyyəti illərində, 244 (858)-cü ildə zəlzələ nəticəsində dağıldığını, bərpa olunduğunu, 434 (1042)-cü ildə yenidən zəlzələyə məruz qaldığını və Rəvvadi Əmir Vahsudanın əmri ilə yenidən bərpa edildiyini bildirir.

edən yerlərədək bənu ər-Rudaynilərin ərazisi və mülkləri kimi tanınırdı. Zəmanə korlananadək onlar hakimiyyətin gücü sayəsində etirazlardan salamat idilər. Hakimiyyət məhv oldu, qonşular hücum etdilər, qələbə qazanan [da onlar] oldu. Ər-Rudayni nəslə ərəblərdən idi. Taley-i-qədər onları məhv etdi, zəmanə qələbə və səbrlə onların üstünə gəldi; izlərini sildi, onlar haqqında kiçik bir məlumat qaldı» (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s. 337*). Rəvvadi Vahsudanın hakimiyyəti illərində (1025-1059) Təbrizdə baş verən daha bir zəlzələ şəhəri yenidən tamam dağıdır. İbn əl-Əsir bu barədə yazırdı: “Dörd yüz otuz dördüncü il cumada əl-ula ayının 29-da (14.1.1043) Təbriz şəhərində böyük zəlzələ olmuşdur. Şəhərin qalası, divarı, evləri, bazarları, əmirin saraylarının çoxu uçulmuşdu. Əmir [Vahsudan] bu vaxt bağların birində olduğundan sağ qalmışdı. Şəhərdə həlak olanların sayı təxminən əlli min nəfər idi. Əmir bu böyük müsibətə görə qaba və qara paltar geyindi...” (*İbn əl-Əsir. B, s.97*).

İlk monqol hücumundan sonra "Azərbaycanın şəhərlərinin ən məşhuru" adlandırdığı Təbrizdə olmuş Yaqut onu «əhalisi çox, kərpic və əhəng daşından hörülmüş divarlarla əhatə olunmuş gözəl» şəhər kimi təsvir edirdi (*Yaqut. 1950, c. I, s.822*). Buna səbəb 1221-ci ildə hər yeri viran qoymuş monqolların Təbriz əhalisi ilə bağlanmış müqaviləyə görə böyük miqdarda aldıkları pul müqabilində şəhərin dağılmaqdan qurtara bilməsi idi (*yənə orada*).

Əl-Qəlfəşəndi (XIV əsr) özündən əvvəl yazmış müəlliflərə (İbn əl-Əsir, əl-Öməri və b.) istinadən Təbrizi Azərbaycanın paytaxtı, ən məşhur şəhəri adlandırır (*bax həmçinin Həmdullah Qəzvini*). Onun sözlərinə görə Təbriz “adlı – sanlı adamların səadət tapdığı və əhalisi rifah və firavanlıq içində üzən bir şəhərdir. Əhalisinin [həttə] alt təbəqələri sabit nemətə malikdir. Deyilənlərə görə, o qədər də böyük şəhər deyil. Oraya sular çəkildiyindən çoxlu növdə meyvələri var. Əhalisi nəzakətli və alicənabdır. Təbrizlilər ən ləyaqətli insanlardır, əksəriyyəti zahirən firavan görkəmlidir; onlar çox böyük, zəngin sərvət və nemətlərə malikdirlər, olduqca təkbəbürlü və məğrurdurlar, zövqlə geyinməyi sevirlər və ticari əməliyyatlarını təkcə dinarla aparırlar. Onların dinarlarının miqdarı haqda isə inşaallah, bu məmləkətin ticarətindən danışarkən söz açacağıq. Hal-hazırda o bütün İranın əsas şəhəridir, çünki bütün yollar hər tərəfdən buraya yönəlir” (*Ərəb mənbələri..., s.255-256*).

Əl-Məyanic (İranda Şərqi Azərbaycan ələyətində müasir Miyanə) şəhəri haqqında məlumat verən İbn Xordadbeh bu qədim şəhərin adını Azərbaycan vilayətinin şəhər və rustaqları sırasında çəkir (*Ибн Хордадбех. Книга путей, s.107*). Onun müasiri olan əl-Bəlazuri ərəblərin ilk hücumları zamanı məyanicilərin Azərbaycan mərzbanının qonşuları tərkibində vuruşmaları (*Bəlazuri, 1866, s.326*), xəlifə Əbu Cəfər əl-Mənsurun dövründə (754-775) yəmənli həmdanilərin əl-Məyanicə (Xəlbəsə adlı yerlə birlikdə) köçürülərək burada mənzil etmələri, həmin qəbilədən olan Abdullah Cəfər əl-Həmdaninin bütöv bir məhəllə saldırması (*bax həmçinin: Yəqubi. Tarix, s.371*), IX yüzilin ortalarında isə xəlifənin əmrilə burada minbər qoydurulması haqqında (*Bəlazuri, 1866, s.331*) məlumat verir. X əsrin ikinci yarısında Məyanicdə olmuş İbn Havqəl bu şəhəri “özünə görə əhəmiyyətli, əhalisi üçün rifah, sakinləri üçün faydalı” hesab edir; burada “ucuzluq və bolluq” olduğunu bildirir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.353*). Ondan bir neçə il sonra bu şəhərə gələn əl-Müqəddəsi Azərbaycanın (Ərdəbilin) şəhərləri sırasında adını əl-Məyanic kimi versə də (*Müqəddəsi, s.51*) bir qədər sonrakı məlumatında onun müasir Miyanə adını təqdim edir, onu “bir çox nemətləri” olan, düzənlikdə yerləşən “kiçik yer” adlandırır (*Müqəddəsi, s.378*). XIII əsrin əvvəllərində Yaqut həmin şəhəri

Miyanə adı ilə təqdim etsə də, onun sakinlərinin “əl-Miyanəci” nisbəsi ilə tanındıqlarını qeyd edir, bu şəhəri gördüyünü, farsca adının mənasının “orta” demək olduğunu, Marağa ilə Təbrizin ortasında yerləşdiyini, bu şəhərlərlə üçbucaq təşkil etdiyini bildirir (*Yaqut, 1950, c.IV, 710*). Yaqutun bu izahı akademik V.Bartoldun Miyanə şəhərinin adının Cənubi Azərbaycanın iki əsas şəhəri – Ərdəbillə Marağadan eyni məsafədə yerləşməsindən yaranması ehtimalını (*Бартольд. Сочинения, с.VII, s.204*) aradan götürür. Özünün digər əsərində (“Əl-Muštərik”..) Yaqut əl-Məyanici “bir neçə bazarı, minbərləri olan böyük şəhər” adlandırır, oradan çıxan məşhurların adını çəkir, eləcə də əl-Müqəddəsiyə istinad edərək bu adda digər bir yerin Şamda da olduğunu bildirir (*Əliyeva N. Yaqut, s.192-193*). Onu da qeyd edək ki, bu haqda Yaqutdan əvvəl xəbər vermiş əs-Səm’ani (*bax həmçinin: əl-Qəlqəşəndi, Ərəb mənbələri..., s.263*) əl-Müqəddəsinin eyni məlumatını təqdim edir, lakin onun Şamdakı Məyanicin harada yerləşdiyini bilmədiyini bildirdiyini də qeyd edir (*Əliyeva N. Əs-Səmāni, s.128*). IX əsrin müəllifi Qudama ibn Cəfər əl-Əxvazla (Xuzistanla) İsfahan arasındakı yolun üstündəki məntəqələrin içərisində Əskəri Mukrəmlə İzəc* arasında, Əskəri Mukrəmin 7, İzəcin 3 fərsəxliyində eyni adlı (əl-Məyanic) yerin adını çəkir (*Qudama. Kitab əl-xərac, s.197*).

Məyanicin moŋqol yürüşlərindən sonrakı dövrü haqqında məlumat verən Həmdullah Qəzvini (*Казвини X. Һузхам s.48*) əvvəllər onun mühüm əhəmiyyətə malik şəhər kimi tanındığını, indi isə, sözsüz ki, moŋqol istilasının nəticəsi olaraq, kənd böyüklüyündə olduğunu xüsusi qeyd edir.

Azərbaycanın o dövrdə nisbətən kiçik şəhərlərindən biri də **Xunəc** olmuşdur. Bu şəhər haqqında İbn əl-Fəqih (*İbn əl-Fəqih. BGA, s.285*), əl-İstəxri (*İstəxri, s.181, 194*), İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.336*), eləcə də əl-Müqəddəsi (*Müqəddəsi, s.383*) məlumat vermiş, onun “iqtisadi baxımdan” bölgənin digər kiçik şəhərlərinə bənzədiyini xüsusi qeyd etmişlər. Əl-Müqəddəsidən bir qədər əvvəl Azərbaycanda olmuş İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.353*) Xunəcdə “dünyanın bütün ölkələrində buna tay ola bilməyəcək”, daimi gəliri “yüz min dinar” olan, “ildə bir milyon dirhəmədək çoxalan və ya azalan” gömrükxananın olduğu haqqında məlumat verir. Azərbaycandan İranın cənub əyalətlərinə aparılan bütün malların(o cümlədən qullar, ticarət şeyləri, mal-qara və s.) üzərinə iltizam burada təyin olunurdu. Xunəc haqqında sonrakı məlumatı bizə, görünür, moŋqol hücumundan sonra bu şəhərdə olmuş Yaqut çatdırır. Yerli əhalinin buranı Xunə adlandırdığını bildirən müəllif çox da böyük olmayan bu yerin tamam dağılmış olduğunu yazsa da “yaxşı bazarının” olduğunu xəbər verir. Yaqut Azərbaycanın sərhəd bölgəsində, Zəncanla Marağa arasında yerləşən bu şəhərin o zamankı yeni “Kağızkunən”, yəni “Kağız istehsal edən” adını qeyd edir, Zəncandan iki günlük məsafədə olduğunu bildirir (*Yaqut, 1906, c. III, s.491-492*).

***Əskəri Mukrəm** - hərfən Mukrəmin düşərgəsi; əl-Müqəddəsidə (*Müqəddəsi, s.409*) əl-Əskəri; Yaqut (*Yaqut, 1950, c. III, s.676*) Həməzəyə istinadən bu şəhər-düşərgənin Həccacın sərkərdəsi Mukrəm tərəfindən ərəblərin dağıtdığı Xuzistan şəhəri Rustukbadın (Rüstəm Kavadın ərəbləşdirilmiş adı) yanında salındığını və işğalçının adı ilə adlandırıldığını qeyd edir. Le Strencin ehtimalına görə (*Le Strange. The lands, s.233, 236*) xarabalıqları Tustərdən 45 km cənubda, Bəndi Kir bəndinin yanındadır (*bax həmçinin: İA, c. 1, s.676; Ибн Хордадбех. Книга пугей, s. 199, qeyd 3*); **İzəc** — Xuzistanda “əcaib” körpüsü və Harun ər-Rəşid dövrünədək qalmış od məbədi olan şəhər (*Yaqut, 1950, c. I, s. 416*). Müq. et.: Əbu Duləf (*Абу Дулаф. Вторая записка, s.62*) və əl-Müqəddəsi (*Müqəddəsi, s. 414*). Xarabalıqları İranda Mal Əmir kəndi yanındadır (*Бартольд. Сочинения, с. VII, s.180*).

X əsr müəlliflərinin Azərbaycanın çiçəklənən, bir-birinə bənzəyən kiçik şəhərləri sırasında adını çəkdiyələri **Ucanı** monqol hücumundan sonra burada olmuş Yaqut artıq xaraba vəziyyətində görmüşdü (*Yaqut, 1906, c. I, s.210*). Onun sözlərinə görə, Rey yolu ilə bu şəhəri Təbrizdən 10 fərsəxlik məsafə ayırır. Şəhərin əvvəllər qala divarları ilə əhatə olunduğunu, bazarı olduğunu bildirən Yaqut monqolların onu dağıtdığını xəbər verir. Şəhərin monqol hücumundan sonrakı dövrü haqqında məlumat verən Həmdullah Qəzvini isə Səhənd dağı yanında yerləşən bu şəhərin qədimliyini, onun əsasının mifik İran hökmdarı Bican ibn Giv ibn Qodərz (*Эвлия Челеби. Путешествия, s.140 - Paucan ibn Keyumərz ibn Qodərz*) tərəfindən qoyulduğunu qeyd etməklə yanaşı, Qazan xanın hakimiyyəti illərində onun bərpa etdirilməsi, yenidən üç min addımlıq divarlarla əhatələndirilməsi, ona “**Şəhri İslam**” adının verilməsini də bildirir. Müəllif əhalisi müsəlman (şəfi) olan bu şəhərdə xristian icmasının olduğunu da xəbər verir (*Казвини X. Нузхат, s.43*). Akademik V.V.Bartold bu barədə məlumat verməklə yanaşı, Təbrizdən Miyanəyə gedən yolda, İranın ən sərin yerlərindən biri adlandırdığı bu şəhərdə XIX əsrdə şahın yay saraylarından birinin yerləşdiyini, sonralar şəhərin dağıntılara məruz qaldığını yazır (*Бартольд. Сочинения, c. VII, s.210*).

Marağa ilə Təbriz arasındakı qədim **Dehxaqan şəhəri** IX-X əsr mənbələrində Dəhərrəqan (*İbn Xordadbeh. BGA, s.120*), əl-Xərrəqan (*İdrisi. R, s.240*), Dəxərrəqan, Deh əl-Xəqan (*Qudama. Kitab əl-xərac, s.212*) kimi qeyd olunur. Yaqutun izahına görə, bu yer əvvəllər, Sasani xəzinədarı Nəxircanın şərafinə Dih Nəxircan (Nəxircanın kəndi) adlandırılmış, sonradan özünün bugünkü yazılış şəklini almışdı (*Yaqut, 1950, c.II, s.636*). Onun xələfi Həmdullah Qəzvini Dih Xarqan (Xvarqan) adlandırdığı bu yeri “mülayim iqlimli kiçik şəhər” kimi təqdim edir, bu məhsuldar torpaqlı şəhəri səkkiz kəndin əhatə etdiyini bildirir (*Казвини X. Нузхат, s.49*). Sonralar şəhərin Dehxaqan adı Tufarqanla əvəz olundu. Hazırda İranda, Şərqi Azərbaycan ostanında, Urmiya gölündən şərqdə, Səhənd dağından qərbdə yerləşən, azərbaycanlı əhalisinin yaşadığı **Azərşəhr** adlanan bu şəhər eyniadlı şəhristanın inzibati mərkəzidir.

Azərbaycanın şimal-qərb hüdudlarında yerləşən, IX-X əsrlərdə ərəb müəllifləri tərəfindən kiçik, lakin gözəl şəhər kimi xarakterizə olunan qədim **Xuvey (Xoy)**, tədricən daha da inkişaf edərək, XII əsrdə ölkənin möhkəmləndirilmiş, bol nemətli, meyvəli, məşhur şəhərinə çevrilmişdi (*bax: Yaqut, 1950, c. II, s.501*). Artıq Zəkəriyyə əl-Qəzvini onu Azərbaycanın sıx əhalisi olan, möhkəm divarlarla əhatə edilmiş, bol nemətli, məhsuldar torpaqlı şəhərlərindən biri kimi təqdim edir (*Qəzvini. Əsər əl-biləd, s.354*). Həmdullah Qəzvini isə onun orta böyüklükdə olduğunu, 6500 addım uzunluğunda divarla əhatə edildiyini, “türk diyarı” kimi tanıdığını xəbər verir, bu bağlı-bağatlı şəhərin tabeliyində 80 kəndin olduğunu bildirir (*Казвини X. Нузхат, s.47*). Hazırda İranda Qərbi Azərbaycan ostanında, Urmiya gölündən şimalda, əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan eyniadlı şəhristanın inzibati mərkəzidir.

Mənbələrdə daha çox **Səlməs** adı ilə tanınan, Urmiya gölündən şimal-qərb tərəfdə yerləşən Səlməs şəhəri X əsrin sonunda bir qədər də möhkəmləndirilmiş, ətrafına «palçıq və daşdan istehkam» çəkilmişdi. Bu dövrdə Səlməsə olmuş əl-Müqəddəsi ətraflarında kürdlərin də məskənləri olan bu şəhərdə, bazar yanında came məscidin tikilməsi haqqında məlumat verir (*Müqəddəsi, s.377*). Lakin, monqol hücumu ərəfəsində Səlməsə gəlmiş Yaqut bu şəhəri artıq dağılmış görür (*Yaqut, 1950, c.II, s. 120*). Elxanilər dövründə bu böyük şəhər vəzir Tacəddin Əlişah Təbrizi tərəfindən bərpa edilmiş, dağılmış divarı 8000 addım uzunluğunda

yenidən qurulmuşdur. Həmdullah Qəzvininin verdiyi xəbərə görə şəhər əhalisinin çoxu o vaxtlar dindar sünnülərdən ibarət olmuşdur (*Казвини X. Хузхат, s.47-48*). Səlmas şəhəri indi İranın Qərbi Azərbaycan ostanında əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan eyniadlı şəhristanın inzibati mərkəzidir.

Ərəb işğalı dövründə artıq kiçik bir kənd olan qədim **Mərənd** IX əsrin əvvəllərində ərəb Əbu əl-Bəis, ondan sonra onun övladları tərəfindən möhkəmləndirilmiş, burada qəsri tikdirilmişdi. Xəlifə əl-Mutəvəkkil dövründə (847-861) Xilafətdən təcrid olunmağa çalışan Məhəmməd ibn əl-Bəisə qarşı göndərilmiş Kiçik Buğa onu məğlub etmiş, Mərəndin divarlarını və qəsri dağıtmışdı (*İbn əl-Fəqih. BQA, s.285; Bəlazuri. 1866, s.331*). X əsrin sonunda burada olmuş əl-Müqəddəsi onu «bağlarla əhatə olunmuş möhkəmləndirilmiş yer» adlandırır, şəhərin bazar meydanında tikilmiş came məscidindən bəhs edir (*Müqəddəsi, s. 377*). Mənbələr “oradan bütün fənlər üzrə çoxlu alim çıxması” haqqında məlumat verir (*Ərəb mənbələri..., s.264*). XIII əsrin əvvəlində Mərəndə gəlmiş Yaqut əl-Həməvi Azərbaycanın bu məşhur şəhərini dağılmış görür. Buna səbəb 1210-cu ildə gürcülərin Mərəndə basqını, onu dağıtması və qarət etməsi, bir qrup əhalisini əsir aparması olmuşdu (*Yaqut. 1950, c. IV, s.503*). Bir qədər sonra baş vermiş monqol hücumları şəhərin tənəzzülünü sürətləndirdi. Artıq Həmdullah Qəzvinin əvvəllər böyük olan bu şəhərin 8000 addım uzunluğunda divarından ancaq yarısının qaldığını bildirir (*Казвини X. Хузхат s.50*). Hazırda bu şəhər İranın Şərqi Azərbaycan ostanında, Təbrizin şimal-qərbində eyniadlı şəhristanın inzibati mərkəzidir.

Yaqutun (*1977, c.II s.90*) Azərbaycanda Təbriz yaxınlığında şəhər adlandırdığı **Çabravan** Marağadan Urmiya və Səlmasa keçən yolun üstündə, Bərzə ilə Neriz arasında, Bərzənin 8, Nerizin isə 4 fərsəxliyində yerləşirdi (*Yaqut. 1950, c. II, s.2*). X əsr müəllifləri (*İstəxri, s.182; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.336*) Çabravanın adını bölgədəki “böyüklükdə” və “təsərrüfatına görə bir-birinə oxşar kiçik səhərlər” sırasında çəkirlər. Əl-Bəlazuri (*1866, s.331*) Murr ibn Əmrin adamlarının burada bazar tikdiklərini və sonradan şəhəri genişləndirdiklərini bildirir.

VIII əsrin ortalarında **Nerizdə** Murr ibn Əmr əl-Mavsili ət-Tainin başçılığı ilə cənub ərəblərinin *tay* qəbiləsi məskən salır (*Ибн Хордадбех, s.107, 203-204, § 60 в, qeyd 39*). Əl-Yəqubinin (*Tarix, c.II, s.446*) yazdığına görə onu buraya Azərbaycana vali təyin olunmuş Yəzid ibn Xatim əl-Muhəlləbi köçürmüşdü; İbn əl-Fəqih (*BGA, s.285*) Murrun Nerizi həmin valinin himayəçiliyi olmadan özünün idarə etdiyini bildirir (*bax həmçinin: Yaqut, 1950, c IV, s.775*). Əl-Bəlazurinin (*bax həmçinin: İbn əl-Fəqih*) məlumatına görə, o zaman Neriz köhnə, dağılmış qəsri olan kənd və ya kiçik şəhər idi. Murr ibn Əmr Nerizi abadlaşdırıb, öz ailəsini bu yerdə yerləşdirmiş, sonralar burada qəsrlər tikilmişdi (*Bəlazuri. 1866, s.331*). Əbu Duləfin yazdığına görə, Murrun övladlarından olan Əli ibn Murr ət-Tai də şəhərin abadlaşdırılması işində xeyli əmək sərf etmişdi. Bu yer, görünür, o dövrün ən görkəmli məhəlli mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazandığı üçün müsəlman dünyasının məşhur elm və mədəniyyət xadimləri buraya axışmış gələrdilər. Əbu Duləf yazırdı: «Bu yerə gəlmək üçün hamı can atırdı, burada Əbu Təmmam, əl-Buhturi və başqa [ərəb şairləri] olmuşdular. Bu yerin sahibi Əli ibn Murr ət-Taini mədh edən şairlər onun yanına yollanırdı, qiymətli hədiyyələrlə qayıdırdılar» (*Абу Дулаф, s.41*). V.Minorski bu şəhəri İranda, Urmiya gölündən cənub-şərq istiqamətində yerləşən müasir Sulduzun yerində lokallaşdırır (*Minorsky. IA, c. IX, s.292*). İran azərbaycanlılarının bu gün də

həmçinin Sulduz adlandırdığı bu şəhər Qərbi Azərbaycan ostanında, Urmiya gölündən 23 km cənub – şərqdə yerləşir. Rəsmi olaraq yeni adı Nəqədədir.

Uşnu şəhəri isə (əl-İstəxri və İbn Havqəl onu Uşnuh əl-Azəriyyə adlandırırlar) orada olmuş Yaqutun dediyinə görə, Azərbaycanın cənub-qərb hissəsində, İrbilə (İraqda) gedən yolun üstündə yerləşirdi: «İrbillə Urmiya arasında iki günlük yoldur, Uşnuh ilə İrbil arasında beş günlük yoldur. [Uşnuh] İrbillə Urmiya arasındadır. Bağ-bağatlı yerdir, burada ən yaxşı armudlar yetişir. Onları yaxındakı bütün nahiyələrə daşıyırlar. Lakin indi burada dağıntılardan aşkar izi görünür. Mən Uşnuha 617 (1220)-ci ildə Təbrizdən gəldim» (*Yaqut. 1950, c. I, s.284*). Yaqut həmçinin əslən bu şəhərdən olan əl-Uşnəvi, əl-Uşnuhi və əl-Uşnəi nisbəli (yəni bu yerdən olan) bir neçə elm və din xadimi haqqında da məlumat verir. Onu Uşnuyə adlandıran Həmdullah Qəzvini isə (*Казвини Х. Хузхат s.48*) orta böyüklükdə olan bu şəhərin gözəl təbiətini, sularını, məhsuldarlığını tərifləyir, onun nahiyəsinin 120 kəndi əhatə etdiyini bildirir. Hazırda İranda Qərbi Azərbaycan ostanında, Urmiya gölünün qərbində yerləşən eyniadlı şəhristanın inzibati mərkəzidir (İşıqlı, Uşnəviyə də adlanır).

Azərbaycanın qədim şəhərləri sırasında adı çəkilən **Səratı (Sərav, Sərab)** mənbələr Ərdəbil – Marağa (*Qudama, s.212*), Ərdəbil—Zəncan (*İstəxri, s. 194*) ticarət-karvan yolları üstündə yerləşən strateji əhəmiyyətli şəhər kimi qeyd edirlər. Məhz bu əhəmiyyətinə görə şəhərin yaxınlığında olan dağ keçidləri Xilafətə qarşı mübarizəyə qalxmış xürrəmilərin istinadgahlarına çevrilmişdi. İbn Xordadbeh (*BGA, s.120*) Səratın adını Azərbaycan vilayətinin şəhər və rustaqları sırasında çəkir. Əl-Bəlazuri (*s.330*) və İbn əl-Fəqih (*s.285*) ərəb işğalından sonra *kindi* qəbiləsindən olan ərəblərin köç edərək, burada məskən saldıqlarını bildirirlər. X əsrin ortalarında Sərahda olmuş İbn Havqəl bu yeri “xoşagələn, çoxlu neməti, ərzağı, bağları, suları, meyvələri, əkin sahələri, dəyirmanları, yaxşı bazarları, təmiz mehmanxanaları” olan şəhər adlandırır, onun qədimliyini xüsusi qeyd edir (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.351-352*). Yaqut (*1950, c.III, s.64*) monqolların 617 (1220)-ci ildə hücum edərək, şəhəri dağıtdıqları, “tapdıqlarının hamısını öldürdüləri” haqqında məlumat verir. Ondən təqribən yüz il sonra, artıq bərpa olunmuş Sərava gələn Həmdullah Qəzvini “ orta böyüklükdə” olan bu şəhərin eyniadlı mahalına yüzə yaxın kəndin daxil olduğunu, buranın münbit torpaqlarının bol taxıl verdiyini bildirir. Sərab mahalı ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən tikinti qalıqları, burada hələ e.ə.VIII əsrdə müdafiə xarakterli qalaların və yaşayış yerlərinin olduğunu təsdiq edir (*russian. irib.ir. Шахрестан Сераб*). Hazırda İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan ostanında, Bozquş və Savalan dağlarının arasında, əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan eyniadlı (Sərab سراب) şəhərdir.

Azərbaycanın orta böyüklükdə olan şəhərləri siyahısında **Bərzənd, Varsan** və **Muqan (Muğan)** şəhərlərinin də adları var. **Bərzənd** İbn əl-Fəqihin məlumatına görə (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 284*), ərəb işğalı dövründə kənd idi. Əl-İstəxri onun Ərdəbilin 15 fərsəxliyində yerləşdiyini bildirir (*İstəxri, s.192*). İbn Havqəl (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.349*) Bərdə-Ərdəbil karvan-ticarət yolu haqqında məlumat verirkən, bu yolun üstündə, Bəlxabla Ərdəbil arasında «öz mövqeyinə görə Beyləqana oxşayan» Bərzənd şəhərini xatırlayır. IX əsrin 30-cu illərində ərəb sərkərdəsi əl-Afşin, Yaqutun (*c.I, s.562*) sözlərinə görə, o vaxtdakı "əhəmiyyətsiz kənd" olan Bərzəndin xüsusi strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq buranı abadlaşdırmış,

möhkəmləndirmiş və xürrəmilərə qarşı mübarizədə ərəblərin istinadgahına çevirmişdi (*Yaqut. 1950, c. I, s.562*). Əl-Müqəddəsi (*Müqəddəsi, s. 378*) Bərzəndi “çox yaxşı və mənfəətli” kiçik yer adlandırır, “ermənilərin bazarı”nın, yəni erməni tacirlərinin ticarət etdikləri bazarın burada olduğunu bildirir (*bax: əl-Müqəddəsinin mətninə aid qeydimiz 72*). Bərzəndi Ərdəbildən "Arran Qarabağı"na gedən yolun ilk mərhələsində, Bacərvanın 4 fərsəxliyində yerləşdirən Həmdullah Qəzvini (*s.55*) onun əvvəllər şəhər, "indi yalnız kənd" olduğunu qeyd edir.

Bərzənd, Varsan və ümumiyyətlə bütün Muğan bölgəsinin “Böyük Ermənistanın Paytakaran vilayətinə” aidliyini iddia edən A.Şaginyan (*Шагинян. Сев. границы s.100*) əl-Müqəddəsinin yuxarıda təqdim etdiyimiz mətnini təhrif edərək, həmin mətni «Барзанд-это незначительный город армян» kimi tərcümə etmiş, bundan da Azərbaycanın guya ermənilərə məxsus bu ərazisində az qala “X əsrin ortalarında avtohton erməni əhalisinin etnik əksəriyyət təşkil etdiyi” idiasını quraşdırmışdır.

Mənbələrin müqayisəli təhlili Bərzəndin dörd mühüm yolun – Muğana, Bəzzə, Ərdəbilə və Varsana aparan yolların ayrıcında, indiki Bolqarçayın hövzəsində yerləşdiyini göstərir (*İA, c. II, s.566-567*). Tədqiqatçılar Bərzəndin İranın şimal-şərqində eyniadlı kəndin yerində, aşağı axarı Bolqarçay adlanan Bərzəndçayın sahilində olduğunu göstərir (*Z. Bünyadovun Yaqutun "Mu'cəm əl-buldən" əsərinə yazdığı qeyd 28, s.34*). Həmin kiçik kənd hazırda İranın Şərqi Azərbaycan ostanında, Gərmə şəhristanından 10-12 km qərbdə yerləşir. Oradakı qalaya görə Qaleyi Bərzənd də adlandırılır (<https://az.m.wikipedia.org/wiki/Bərzənd>).

Azərbaycanın Arran tərəfdən sərhəd yeri olan **Varsanda** Xilafətin şimal vilayətlərinin canişini Mərvan ibn Məhəmməd (732-744) nəzarət məntəqəsi – *mənzərə* tikdirmişdi (*İbn əl-Fəqih. BGA, s. 284; bax həmçinin: Qudama. Kitab əl-xərac, s.227; Müqəddəsi, s.376*); Eyni məlumatı Hüseyin ibn Əmrə istinad etməklə təqdim edən əl-Bəlazurinin əsərində (*Bəlazuri. 1866, s. 330*) bu söz *qantara* – «körpü» kimi işlənilməmişdi*. Bu məlumatı əl-Vakidiyə istinadən təqdim edən əl-Bəlazuri (*1866, s.329*) xəlifə canişininin ərazinin torpaqlarını “canlandıraraq” daha da yaxşılaşdırması, şəhəri möhkəmləndirməsi, öz mülkü etməsi haqqında yazır. Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Əməvilərin müsadirə olunmuş mülkləri sırasında Varsanın da adı çəkilir. Mənbələrə görə (*Bəlazuri. 1866, s.329; Yaqut. 1977, c.V, s.370 və b.*) xəlifə Cəfər ibn əl-Mənsurun qızı Zubeydənin mülkiyyətinə keçən şəhər həmin xanımın adından onun məvlası, adından da göründüyü kimi yerli əhalidən olan əl-Varsani nisbəli birisi tərəfindən idarə olunurdu. Zubeydənin əmri ilə əvvəl, görünür, Əməvilərdən olan hakimin müqaviməti, bəlkə də xəzərlərin hələ VII əsrin 30-cu illərində etdikləri hücumları ilə əlaqədar şəhərin dağıdılmış divarları yenidən bərpa olunmuşdu (*yenə orada*). Varsanın möhkəmləndirilməsində şəhəri Babəkə qarşı istinadgaha çevirərək, orada qoşunu ilə düşərgə salmış Afşinin də rolu olmuşdur.

Ibn Havqəl Varsanın Beyləqandan 7 fərsəx məsafədə yerləşdiyini göstərir, onun Beyləqandan “daha böyük və geniş, əhalisinin, bazar və dükanlarının daha çox” olduğunu, «böyük şəhərlərdə olan hər cür şeyin, [həmçinin] mehmanxanaların» Varsanda da mövcud olduğunu bildirir. Şəhərin çiçəkləndiyi X əsrin ortaları dövrünü təsvir edən İbn Havqələ görə

* Görünür, hər iki sözün diakritik işarələrsiz oxşarlığı nasixin onu səhv oxumasına səbəb olmuşdur; müq. et: قنطرة - منطرة

Varsanı «divarlar əhatə edir, rabadı və onun içində bazarları var» (*Ibn Havqəl. Surat əl-ard, s. 349*). Yaqut (*Yaqut. 1950, c. IV, s.919*) bu şəhərlə Araz çayı vadisi arasında iki fərsəx yol olduğunu qeyd etməklə yanaşı burada nəzarət məntəqəsi (*mənzərə*) olduğunu bildirir. V.Minorski Varsanın Beyləqandan cənubda, Araz çayının sağ sahilində yerləşdiyini təsdiq edir, onun Altan adlı xarabalıqlarının Cənubi Azərbaycanın Daşburun dəmir yolu stansiyası yaxınlığında olduğunu göstərir* (*Minorsky. Hüdud, s.395, qeyd 5*).

Mənbələrdə ərəblərin Azərbaycan ərazisində işğalın ilk mərhələsində hücum etdikləri və əhalisi ilə müqavilə bağladıkları yerlər sırasında **Muğanın (Muqan)** adı həm vilayət, həm şəhər kimi çəkilir. IX əsr ərəb müəlliflərindən istər Ət-Təbərinin (*Tarix, 1968, c.I s. 2666-2667*), istərsə də İbn Xordadbehin (*s.119*) təqdim etdikləri məlumatda şəhər - Muğan nəzərdə tutulur. X əsr tarixçisi əl-Məs'udinin "Muruc əz-zəhəb" əsərində təqdim etdiyi digər məlumat isə bizi həmin adda yeni bir yerlə, müəllifin özünün də "Xəzər dənizi sahilində yerləşən [eyniadlı] məşhur ölkə" (*Muruc, c. II, s.68-69*) ilə qarışdırmamağı tövsiyə etdiyi, Qəbələ ilə sərhəddə yerləşdirdiyi və fərqləndirərək Muqaniyə adlandırdığı vilayətlə tanış edir (*yənə orada*). N.Karaulov (*Karaulov. СМОМПК, c. 38, s.75, qeyd 118*) Muqaniyə vilayətini gürcülərin Movakan (Alazan çayının mənsəbi ilə Kür çayının arasında) adlandırdığı yerlə eyniləşdirsə də, V.Minorski (*Минорский. История Ширвана, s.191, qeyd 14*) onun Qəbələ ilə sərhəddə, Kür çayından yuxarıda, Girdiman və Göyçay çaylarının aşağı axarı boyunca uzanan ərazini əhatə etdiyini bildirir. Ərəb mənbələrindəki məlumatdan görünür ki, geniş bir ərazini əhatə edən həmin Muqaniyə vilayətindən fərqli olaraq yaşayış məskəni – şəhər olan Muqan (Muğan) Xəzər dənizinin sahilində, Ərdəbildən şimalda yerləşmiş, iki çayla dövrələnmiş, bağlarla əhatə olunmuşdu" (*Müqəddəsi, s.377; Абу Дулаф. Вторая записка, s.36*). Həmin müəlliflərə görə Muğanı Bərdədən 8 günlük, Ərdəbildən 10 fərsəxlik, Bakıdan 80 fərsəxlik yol ayırırdı. X əsr müəllifi, bir çox ərəb yazıçıları, o cümlədən əl-Müqəddəsi üçün mənbə olan əl-Muhəlləbiyə əsaslanan əl-Qəlqəşəndinin bu şəhər haqqında verdiyi məlumata görə "Ərdəbilin əyalətlərindən" hesab olunan Muğan şəhərinin artıq X əsrdə "keçmiş şöhrətindən əsər - əlamət qalmamışdı" (*Ərəb mənbələri... s.269*). Daha sonra isə o, Əbu-l-Fidaya isnad edərək, Muğanın artıq bir "şəhər kimi deyil, yalnız bol suları, çəmənlik və otlaqları olan ərazi kimi məşhur olduğunu" bildirir. Bununla yanaşı, digər mənbələrdə olduğu kimi, müəllif Muqanı həm bir şəhər, həm də bir vilayət kimi təqdim edir: "...Muqan geniş torpaqları, bol suları, otlaqları, şəhərləri olan və Təbəristan dənizi sahilindən şimala, Təbrizdən isə qərbə doğru təqribən on fərsəx məsafədə yerləşən ərazidir. Oralar uzun müddət tatar ordusunun qışlağı olub. Muqan Gilan diyarının qərb qurtaracağındadır. Dəniz sahilindən əl-Kurr çayının ağzı ilə Muqan [şəhəri] arasında şimal – qərbə doğru 16 fərsəxlik, əl-Kurr çayının ağzından Xəzər dənizinin sahilindəki əl-Babadək isə 21 fərsəxlik yol var" (*Ərəb mənbələri..., s.270*). XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəlində yaşayıb yaratmış ərəb alimi Əbu-l-Fida əl-Həməvinin Xəzər dənizinin sahil xətti haqqındakı məlumatında Muğan şəhəri

* Tarixi ədəbiyyatda Varsan (Varsaq, Varsaz) adının türkmənşəli olması fikri irəli sürülür, "varsak" termininin birmənalı olaraq "tatar (türk) qəbilələrindən birinin adı" olduğu bildirilir. Bu fikir ərəb müəlliflərinin (əl-Kufi, əl-İstəxri və b.) məlumatı ilə təsdiq olunur (*daha ətraflı bax: Буниятов. Азербайджан, 1999, s.205-206; хәтчинин: Сеидов М. Варсан, s.175-185.*)

haqqında olan bu anaxronik xəbər təkrar olunur: «...dəniz 16 fərsəx cənuba meyl edərək, şərqə doğru uzanır və Ərdəbilin nahiyələrindən olan Muğan sahilini əhatə edir» (*Буниятов. Велиханова, Каспийское море, №4, s.91*). Son arxeoloji tədqiqatlar yeri bu günədək tam dəqiqliyi ilə müəyyənləşməyən (buna mənbələrdəki ziddiyyətli məlumatın da təsiri olub) Muğan şəhəri haqqında yeni bir fərziyyəni - onun Xəzər dənizi sahili boyunca Bəndovan və Dovşandağ dağ vulkanları arasında yerləşən II Bəndovan şəhər yeri ilə əlaqəli olduğunu ehtimal edir (*Kvaçidze, s.31, 33*). Həmin ərazinin XIV əsrin əvvəllərindən Pirsaat körfəzinin suları altında qalması fərz olunur.

Ərəb mənbələrində **Bacərvan** adlı iki yerin adı çəkilir. Onlardan birincisi Varsandan Bərzəndə gedən yolda, Miməz (Miməd, müasir Qarasu) çayının bir neçə fərsəxliyində yerləşən şəhər-qalaya aiddir (*İbn Xordadbeh. BGA, s.119*). Əl-Kufi (*s.31*) xəzərlərlə döyüşlərdən birinin burada baş verdiyini bildirir. İbn Xordadbeh Xəzər dənizi sahilində olan digər bir Bacərvan - “kənd” (*karya*) haqqında da məlumat verir. Yaqut (*c. I, s.454*) bu yeri Şirvan yaxınlığında, yanında Musa və Xızıra aid rəvayətlə bağlı “həyat bulağı” olan şəhər və ya kənd adlandırır. Qeyd olunmalıdır ki, Xıdır Musa (və ya Xıdırzın) adlı qaya bu gün də Azərbaycan Respublikasında Beşbarmaq dağında ziyarət yeridir. Görünür, ikinci Bacərvan həmin yerdən dənizə tərəf olan sahədə yerləşirdi. Bu adın “Erməni coğrafiyası”nda (*s.50*) olan Baqavan və vaxtilə Xəzər dənizinin qərb sahilində, Abşeron yarımadasından Muğan vilayətində olan ərazidə yaşayan baqanlarla əlaqəsi haqqında S.Aşurbəylinin irəli sürdüyü fikirlər maraqlıdır (*bax: С.Ашурбейли. Интерпретация этнопонимов, s.51*). Onun müddəaları nəzərə alınarsa, Bacərvanla, ərəb mənbələrində adı Bakuya (Bakuvya, Bakuh) kimi yalnız X əsrdən çəkilən Bakının eyniliyi fikrini fərziyyə kimi irəli sürmək olar. Maraqlıdır ki, Yaqut, eyniadlı yerlər haqqında yazdığı əsərində (*Kitab əl-muštərik, s. 32*) Şirvanda və Raqqa vilayətində həmin adda olan iki yaşayış yeri haqqında məlumatı təqdim etsə də, bu Bacərvan haqqında heç bir xəbər vermir. Görünür, müxtəlif hücumlar nəticəsində şəhər Yaqutun dövründə artıq dağılmışdı.

Ərəb mənbələrində (əl-Bəlazuri, Yaqut, Zəkəriyyə Qəzvini və b.) ərəb işğalı dövründə Azərbaycanda olan digər şəhər, kənd və qalaların da adları var: Ərdəbilə gətirilən meyvələrin vətəni, bu şəhərin 7 fərsəxliyində, dağlıq yerdə yerləşən kiçik **Unar** şəhəri, Ərdəbillə Təbriz arasında yerləşən, kiçik, lakin abad və bol **Əhər** şəhəri (indi eyniadlı mahalın inzibati mərkəzidir), Qəzvinlə Xalxal arasında böyük kənd olan **Barandaq** (indi Qışlaqi Barandaq), Babəkin istinadgahı **Bəzz** qala - şəhəri, Uşnuh ilə Marağa arasında, Xan Xasbək adlı yerin yaxınlığında yerləşən, Yaqutun şəhadətinə görə, əhalisinin çoxu xürrəmilər olan **Bəsva**, Gilanla sərhəddə, Ərdəbilin iki günlüyündə, dağlar arasında olan **Xalxal** şəhəri (indi İranda, Ərdəbil ostanında, mərkəzi Nirov-Xalxal şəhəri olan bölgə), onun yaxınlığındakı **Hamis** kəndi, Ərdəbil yaxınlığında rustaq olan **Xürrəm** (Yaqut Babək əl-Xürrəminin bu kənddən olduğunu ehtimal edir), Təbriz yaxınlığındakı möhkəmləndirilmiş qalalardan **Dizzamar** və **Ruyindiz** (Ruyindej), Təbrizlə Ərdəbil arasında, uca dağ başında olan **Naudiz** qalası, İrbil və Təbriz arasında əhalisi kürd olan kiçik, abad və bol nemətli dağ şəhəri **əd-Dəşt**, Xalxalın bir fərsəxliyində olan möhkəm **Firuzabad** qalası, Bəzz yaxınlığında yaşayış yeri olan **Sindəbəyə**, Babəkin mənzillərindən biri olan **Gəzəc** qalası, Urmiyadan bir mənzillik məsafədə, Təbrizə gedən yolda olan bağlı-bostanlı böyük **Mart** kəndi və b.

Yaqut əl-Həməvi yerli sakinlərdən aldığı məlumata əsasən Azərbaycanda, Təbrizlə Beyləqan arasında yerləşən daha iki şəhər haqqında məlumat verir. Bunlardan biri eyniadlı vilayətin mərkəzi olan Kabban (müasir Qafan) şəhəridir (1977, c. IV, s.304). Müəllifin "böyük şəhər" adlandırdığı **Kiran** şəhəri isə, ondan bir neçə on il sonra bölgənin çox yerlərində olmuş Həmdullah Qəzvini tərəfindən artıq **Azad** adı ilə Naxçıvan tüməninə (vilayətinə) daxil olan beş şəhərdən (Naxçıvan, Əncan, Ordubad, Makuyə, Azad) biri kimi təqdim edilmişdir (Казвини Х. *Нузхат*, s.51). Bu gün Azərbaycan arxeoloqlarının Naxçıvan diyarı ərazisindəki **Xaraba Gilan** adı ilə tanınan şəhərgahda apardıqları tədqiqatlar Kiranın zəngin orta əsr mədəniyyətinə malik olduğunu təsdiq edir. Bu şəhəri diyarın Ordubad rayonunun Aza kəndi ərazisində, Gilan çayının sahilində "təbii cəhətdən çox möhkəm, su təchizatı yaxşı olan, daşlı-qayalı bir sahədə yerləşir" (*Azərbaycan arxeologiyası*, c. VI, s.52). Aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri geniş ərazini əhatə edən bu orta əsr şəhərinin şəhristan hissəsində "bişmiş kərpicdən əhəngli məhlulla inşa olunaraq kaşılarla bəzədilmiş" yaşayış binalarının, iri ictimai və dini tikililərin, məhəllələrin qalıqlarını, əsasən sənətkarların və şəhərin yoxsul sakinlərinin məskunlaşdığı rabad hissəsində yüksək səviyyəli sənətkarlıq məhsullarını və s. aşkar etmişdir. Tədqiqatlar orta əsr Kiran şəhərinin dövrün iri sənətkarlıq - ticarət mərkəzi kimi tanındığını, eləcə də bölgənin "mühüm hərbi inzibati mərkəz" olduğunu təsdiq edir (*Ибрагимов*, s.141).

X əsrin ortalarında Azərbaycana daha bir görkəmli alim - ərəb coğrafi ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirən Əbu Duləf səyahət edir. Bu səyahət təfsilatı ilə müəllifin «Risalə» (məktub, qeyd) adlandırdığı əsərində öz əksini tapır (*Абу Дулаф. Вторая записка*). Həmin əsərin Azərbaycana dair hissəsindən təqdim etdiyimiz məlumata görə müəllifin səfəri Cənubi Azərbaycanın **Şiz (əş-Şiz)** şəhərindən başlayır, şimala - Bakıya (Bakuyəyə), sonra Tiflisə, oradan Ərdəbil vasitəsilə Şəhrəzura gedir və nəhayət şərqi doğru Karmisin - Həmədan – Rey – Təbəristan – Qumis – Tus – Nişapur – Herat yolu ilə davam edir. Sonra Əbu Duləf İranın İsfahan və Xuzistan şəhərlərini təsvir edir və bununla da «Risalə» başa çatır.

Əbu Duləf «Risalə»nin əvvəlində bu ağır səfərin məqsədini müxtəlif qiymətli daşların və mineral mənbələrin onun üçün anlaşılmaz qalan sirrlərini aşkarlamaq istəyilə izah edirdi. Onu da qeyd edək ki, «əl-kimya» ilə (kimyagərliklə) məşğul olmaq arzusunda olan müəllifin praktiki ehtiyaclarını ödəmək məqsədini güdən bu istəyin bizim üçün də əhəmiyyəti çoxdur. Əbu Duləfin sayəsində biz başqa mənbələrdə (İbn Xordadbeh, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih, Yaqut və b.) əsasən oradakı «Azərçuşnəsb» atəşgədəsi münasibətilə adı ötəri çəkilən qədim Azərbaycan şəhəri **Şiz** haqqında ətraflı məlumat ala bilirik; yalnız onun sayəsində biz Azərbaycan dağlarındakı bəzi minerallar, müalicə əhəmiyyətli isti su bulaqları, adı heç bir mənbədə çəkilməyən **Arran** (ər-Ran) şəhəri, Bakı neftindən əldə edilən gəlinin miqdarı və s. haqqında xəbər tuturuq.

Şizdəki atəşgədə haqqında Əbu Duləfdən əvvəl İbn Xordadbeh (*Ибн Хордадбех. Книга нymeй, s. 107, § 60в, qeyd 43*) və İbn əl-Fəqih (*Ибн əл-Fəqih. BGA, s. 286*), eləcə də Əbu Duləfin müasiri əl-Məs'udi xəbər vermişlər. İbn Xordadbehin əsərində bu atəşgədənin (*beyt ən-nər - «od evi»*) adı Azərçuşnəsb, İbn əl-Fəqihdə Azərçuşnəsf*, onlara əsaslanan Yaqutda və

* Əslində Azərçuşnəsb; b.e.ə. 588-ci ildə zərdüştiliyi qəbul etmiş hökmdar Quşnəsb (Viştaspın) adı ilə bağlıdır.

Zəkəriyyə əl-Qəzvinidə isə həmin adlardan fərqlənən Azərxiş (Azərxəş) şəklində yazılmışdır (*Yaqut. 1950, c. III, s.356; Qəzvin. Əsar əl-biləd, s.400*). Əlbəttə, ərəb əlyazmasındakı nöqtə və hərflərin oxşarlığından doğan mümkün yazılış xətalarını nəzərə alsaq, bu son ad şübhəsiz, bir şəkildə oxunmalıdır: «Şizin – Cisin odu» - yəni Azərcis (və ya Azərşiz). İbn Xordadbeh hakimiyyət başına keçən Sasani hökmdarlarının Mədəindən atəşpərəstlərin bu hörmətli məbədinə piyada gəldikləri haqqında məlumat verir (*İbn Xordadbeh. BGA, s.120*). O, həmçinin əş-Şizi Dinavərin 4 fərsəxliyində, yəni Azərbaycanın Cibəl vilayəti ilə sərhədi yaxınlığında lokallaşdırırdı (*İbn Xordadbeh. BGA, s.121*).

Şiz haqqında məlumata Yaqut əl-Həməvinin (*bax həmçinin: Qəzvin. Əsar əl-biləd, s.399*) coğrafi əsərində də yer verilib, lakin bu məlumat əsas etibarilə Əbu Duləfə istinad edilmişdir. Yaqut, bununla belə, "onun dediklərinin düzgünlüyünə təminat" vermədiyini, Əbu Duləfin "sözlərindən inanılmaz və yalan hekayələr" danışıldığını, "Allahın daha yaxşı" bildiyini də qeyd edir. Şizi şəhər kimi deyil Azərbaycanda bir nahiyə kimi qeyd edən Yaqut, onun ərəblərəqədərki yerli adının Cis (Qis) olduğunu, Şiz adının isə həmin adın ərəbləşdirilmiş forması olduğunu bildirir, Urmiya şəhərini bu nahiyənin mərkəzi adlandırır (*Yaqut. 1950, c. III, s. 356*). Yaqutun Şiz haqqında Əbu Duləfə istinad etdiyi məlumatın sonunda "Marağa və digər qonşu nahiyələrin əhalisinin bu yeri Kəznə adlandırması" xəbəri xüsusi maraq doğurur.

Əl-Məs'udi isə Ənuşirvan dövründə (531-579) od məbədinin əş-Şiz və ər-Randan əl-Birkə adlı yerə köçürülməsini bildirir (*Məs'udi. Muruc, c. II, s.153*). Görünür, burada əş-Şiz dedikdə əl-Ciz (Cis), yəni ərəblərin Cənzə adlandırdıqları, Atropatenanın paytaxtı Qanzaka (Qazaka və ya Kəznə da deyilir) nəzərdə tutulur.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti ərəb mənbələrində adları ayrılıqda müstəqil olaraq çəkilən Cənzə, Kəznə və Şiz şəhərlərinin faktiki olaraq eyni yer olduğunu bildirirlər. V.F.Minorskinin araşdırmalarına görə antik Atropatenanın paytaxtı qədim Qanzaka–Cənzə şəhəri indiki Leylan tərəflərdə, Urmiya gölündən 14 km cənub-şərqdə yerləşirdi (*Minorsky. Abu Dulaf, s.175*). İbn Xordadbeh də (*İbn Xordadbeh. BGA, s.121*) Cənzənin Marağa şəhərinin 6 fərsəxliyində (təq. 36 km) olduğunu bildirir. Sonrakı müəlliflərin əsərlərində bu şəhərlərin adlarının, demək olar ki, çəkilməməsi onların dini-siyasi mərkəz kimi əhəmiyyətlərini itirməsindən irəli gəlirdi. Qazakanı Kəznə və Cəznək kimi müxtəlif adlarda və ayrı-ayrı məqalələrdə təqdim etmiş Yaqut əl-Həməvinin (*Yaqut. 1950, c. III, s. 356*) bu şəhər haqqında olan məlumatı ondan dörd əsr əvvəl yazmış İbn Xordadbehin məlumatından çox da fərqlənmir ("Cəznək- Azərbaycanda Marağa yaxınlığında kiçik abad şəhərdir; orada sasanilərin qədim abidələri, binalar və atəşgədə var; Kəznə - Marağa ilə bu yer arasında məsafə təqribən 6 fərsəxdir, orada məcusların məbədi, qədim atəşgədə və Keyxosrov hökmdarın tikdirdiyi çox uca və əzəmətli eyvanı – sarayı var").

Əbu Duləfin risaləsini ingilis dilinə tərcümə edən, Şiz haqqında məlumatı aydınlaşdırmağa çalışan V.F.Minorski əl-Məs'udinin əş-Şiz və ər-Randakı od məbədinin əl-Birkə (*berke farsca göl deməkdir*) adlı yerə, yəni içərisində göl olan ərəziyə (Qazaka şəhərinə) köçürülməsi məlumatına əsaslanaraq həmin yerin də məbəd köçürüldükdən sonra əş-Şiz adlandırıldığını, Qazaka və onun eyni yerə verilmiş iki ad olduğunu qeyd edir (*Minorski Abu Dulaf, s.66-67*). Həmin yerin xarabalıqları yerləşən (İrənin şimal-qərbində, Qərbi Azərbaycan ostanında, Tekab şəhəri yaxınlığında) Taxti-Süleyman abidəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri qədim şəhər yerinin e.ə.VI-V əsrlərdən əsasının qoyulduğunu,

burada qala və digər tikililərin inşa edildiyini, aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən Sasani və Bizans pulları isə buranın ictimai-siyasi və ideoloji mərkəz kimi əhəmiyyətini təsdiq edir. 2003-cü ildə qədim şəhər yerini əhatə edən abidələr Azərcuşnəb od məbədi ilə birlikdə UNESCO-nun Dünya Mədəni İrsi siyahısına daxil edilmişdir.

Əbu Duləfin məlumatı bizi Şizlə yanaşı, başqa ərəb mənbələrində demək olar adı çəkilməyən **ər-Ran – Arran** adlı şəhərlə də tanış edir. Məndən göründüyü kimi, bu şəhərin Şizin dörd fərsəxliyində (bəlkə, şərq istiqamətində?), yəni dağlıq yerdə olduğunu nəzərə alsaq, təqribən onun 20-24 km-də yerləşirdi. Ər-Ran haqqında Əbu Duləfin məlumatını təkrar edən Yaqut əl-Həməvi onu Marağa ilə Zəncan arasında şəhər adlandırırsa da, izahının sonunda «Mənim fikrimcə ər-Ran və Arran (yəni vilayət – *N.V.*) eyni şeydir» deməklə Əbu Duləfin məlumatını, eləcə də şəhərin varlığını şübhə altında qoyur.

V.Minorski (*Minorsky. Abu Dulaf, s.70-71*) bu toponimin Alaran kimi oxunmasını daha düzgün bilir. Yaqut özünün “Kitab əl-muştarik” əsərində (*Əliyeva N. Yaqut s. 19*) eyniadlı üç yerin adını çəkir: bunlardan biri Arran vilayətinə, digəri məşhur Harran şəhərinə, üçüncüsü isə Qəzvin nahiyəsində tanınmış qalaya aiddir. Başqa ərəb mənbələrində bu bölgədə (yəni Şiz yaxınlığında) ər-Ran adlı şəhər adına təsadüf etmədik. Yalnız əl-Məs’udi VI əsrdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ər-Randa olan od məbədinin Şizə köçürülməsi haqqında məlumat vermişdir (*Məs’udi. Muruc, c. II, s.153*). Görünür, bundan sonrakı illərdə ər-Ran şəhəri tədricən əhəmiyyətini itirmiş, bəzi obyektiv səbəblər üzündən tənəzzül etmiş və nəhayət dağılmışdı. Buna görə də mötəbər alim olan Yaqut əl-Həməvi gediş-gəlişli yollardan aralıda qalmış bu qədim dağ şəhəri haqqında məlumat toplaya bilməmiş, adlardakı eynilik isə onu bir qədər çaşdırmışdı*.

Yeri gəlmişkən, məhz bu zonada, yəni Urmiya gölündən şərq və cənub-şərq istiqamətində, Arrandakı bəzi yaşayış yerlərinin adlarına təsadüf olunur. Yuxarıda haqqında danışdığımız Cənzə və ər-Randan başqa mənbələr bu zonada yerləşən **Bərzə, əl-Beyləqan, əl-Əndərab və Tiflis** şəhərlərinin də adlarını çəkir. Arranın Bərdə, Beyləqan, **Əndərab** və **Tiflis** şəhərləri ilə eyni ad daşıyan bu yerlərin məhz çox da böyük olmayan bir sahədə toplanması, onların sakinlərinin haçansa həmin yerlərdən köçməsi və ya eyni soydan olması ilə izah oluna bilər. Bu məsələ ilə bu və ya digər dərəcədə maraqlanmış tədqiqatçılar da (V.F. Minorski, M.X. Şərifli və b.) Azərbaycanın şimal və cənub hissələrində eyniadlı belə yerlərin olmasını həmin ərazilərdə əslən eyni köklü adamların yaşaması, onların eyni yaşayış yerlərinə köhnə yaşayış yerlərinin və ya soylarının adlarını gətirmələri ilə bağlayırlar.

Urmiyaətrafi zonada, biri digərindən çox da uzaqda yerləşməyən bu şəhərlərdən **Bərzə** Marağadan on beş fərsəx cənubda idi. Əl-Bəlazurinin məlumatına görə (*Bəlazuri. 1866, s.331; bax həmçinin: İbn əl-Fəqih. BGA, s.285; Yaqut. 1950, c. I, s.564*), işğaldan sonra Azərbaycana axışan ərəblərdən *avd* qəbiləsinə mənsub olanlar Bərzə və onun nahiyəsini tutmuş, şəhərin özündə isə möhkəmləndirilmiş qəsr tikdirmişdilər. IX əsrin ortalarında Bərzədə minbəri olan came məscidinin tikilməsi, Bərzənin də bir çox Azərbaycan şəhərləri kimi inkişafına dəlalət edir.

* Onu da qeyd edək ki, onlarla ölkə və vilayətləri gəzməmiş Yaqut rast gəldiyi eyniadlı yerləri xüsusi qeyd etsə də, yəqin ki, artıq mövcud olmayan belə yaşayış yerləri haqqında özündən əvvəl yazan müəlliflərin tutarlı məlumatını əldə etmədikdə, qəti fikir söyləməkdən çəkinirdi.

Əl-Beyləqan adlandırılan şəhər Marağa ilə əl-Cibəl vilayətində (Qədim Midiya) yerləşən Dinavər şəhərləri arasında, Bərzənin 6 (8) fərsəxliyində idi. Qudamanın məlumatına görə (*Qudama.Kitab əl-xərac, s.212*) Sisərdən əl-Beyləqana olan 10 fərsəx uzunluğunda yay yolu əl-Əndərabdan aralı, daha qısa qış yolu isə həmin şəhərcikdən keçirdi. Əl-Müqəddəsi (*Müqəddəsi, s.382*) yay yolunun 1 mərhələ, əl-İdrisi isə (*İdrisi.R, s.240*) qış yolunun 27 mil olduğunu bildirirlər. Bu mənbələr əl-Beyləqandan beş fərsəx aralı adı çəkilən **əl-Əndərabın** paytaxt Bərdənin bir fərsəxliyində olan eyni adlı yerdən fərqləndiyini, bu mövqedə adı xatırlanan **Tiflisin** isə Bərzəyə yaxın yerdə, Urmiya şəhərinə gedən yolun üstündə salındığını qeyd edirlər.

Arxeoloqlarımızın (Paxomov Y., Əhmədov Q. və b.) orta əsr şimal **Beyləqanının** yerləşdiyi Örenqala şəhər yerində (Kəbirli kəndi ərazisində) apardıqları qazıntılar, eləcə də müxtəlif dilli yazılı mənbələr bu şəhərin V əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərində təsis edildiyini sübut edir. Bir çox hücumlara (ərəblərin, xəzərlərin, rusların və b.) məruz qalmış ətraf şəhər və qalaların, həmçinin Bərdənin tənəzzülü Beyləqanın bir şəhər kimi əhəmiyyətinin artmasına gətirib çıxarmış, onu sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevirmişdi. Hələ ötən əsrin 30-cu illərində Örenqalada başlayan, 1953-1968-ci illərdə isə ardıcıl və sistemli olaraq davam etdirilən böyük qazıntı işləri də şəhərdə həyatın “ilk orta əsrlərdən başlayaraq ardıcıl surətdə davam” etdiyini, “xüsusilə XII-XIII əsrin əvvəllərində burada çox böyük canlanma” olduğunu təsdiq edir (*Azərbaycan arxeologiyası. c. VI, s.44-45*). Bu şəhərdə olmuş İbn Havqəl yazırdı: «[Beyləqan] bolsulu, bağlı, ağaclı, çaylarının üstündə böyük dəyirmanlar olan xoşagəlimli şəhərdir» (*İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.349*). X əsrin sonlarında əl-Müqəddəsinin sözlərinə görə: «Beyləqan kiçikdir, adamları çox yaxşıdır, xüsusi keyfiyyətə malik şirniyyatları var» (*Müqəddəsi, s.376*).

Örenqala qazıntılarının son tədqiqatçılarından olan görkəmli arxeoloq Qara Əhmədovun gəldiyi nəticəyə görə, özünün təxminən on əsrlik mövcudluğu dövründə Beyləqan Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır (*Əhmədov. Beyləqan*). 1220-ci ildə monqolların basqın və qarətinə məruz qalan Beyləqan bir müddət boş qalsa da, Yaqut əl-Həməvinin (*Yaqut. 1950, c. I, s.797*) verdiyi xəbərə görə, monqollar şəhəri tərk edən kimi, yenidən əhalinin bir qismi tərəfindən məskunlaşmışdı. XV əsrdən şəhər tamam süqut etmişdir.

Albaniyanın ilk paytaxtı, xarabalıqları Qəbələ rayonu Çuxurqəbələ kəndinin şərqində, Qaraçay və Hoçalançay çayları arasında yerləşən **Qəbələ** şəhəri yeni paytaxt Bərdənin, sonralar isə Gəncənin tərəqqisi ilə əlaqədar öz əvvəlki əhəmiyyətini nisbətən itirmiş, ərəb hakimiyyəti illərində məşhur olan və mənbələrdə təqdim edilən ticarət - karvan marşrutlarından kənar qalmışdı. Bununla belə yazılı mənbələrin və arxeoloji tədqiqatların ən azı ilk antik dövrə aid etdiyi bu qədim şəhər haqqında məlumat verən hətta X əsr ərəb müəllifləri (*bax: Müqəddəsi, s.376*) onu «möhkəmləndirilmiş yer» kimi tanıyırlar. Qəbələ haqqında məlumat verən digər ərəb müəllifi əl-Məs'udi, şəhər əhalisinin müsəlman olduğunu, ətraf qəsəbə və kəndlərdə isə hələ də xristianların yaşadıklarını, əsərin yazıldığı 943-cü ildə Qəbələ hakiminin adının Anbəse əl-A'var (Taygöz Anbəse) olduğunu qeyd edir (*Məs'udi. Muruc, c. II, s.89*).

Haşiyə. Əl-Bələzuri (*s. 505*) Bərdə sakini Məhəmməd ibn İsmayılın xəbərçisi olan Əbu Bəraə Anbəse ibn Bəhrin adını çəkir. V.Minorski (*s. 116, qeyd 21*) bu şəxsin adı çəkilən Qəbələ hakimi ilə

eyniliyi və ya qohumluğu ehtimalını irəli sürür. Lakin əl-Bələzurinin əsərinin yazıldığı il Anbəsənin hakimiyyət illərindən xeyli fərqləndiyi üçün eynilik versiyasını qəbul etmək səhv olardı. Maraqlıdır ki, “Tarix əl-Bab” əsərində (*История Ширвана, s. 51-52, §13-14*) şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd (981-991) Əbd əl-Barr ibn Anbəsənin 371/981-982-ci ildə hakimiyyətə gətirdiyi Qəbələ şəhərini ələ keçirməsi haqqında məlumat vardır. 389/999-cu ildə isə şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd ölümündən sonra hakimiyyətə gəlmiş qardaşı Yəzid ibn Əhməd (991-1029) Əbd əl-Barr ibn Anbəsənin, görünür, son istinadgahı olan Qurzul qəsri də ələ keçirir. Belə çıxır ki, Anbəsənin ölümündən sonra onun oğlu Əbd əl-Barr Qəbələ hakimi olmuş, lakin artıq X yüzilin sonlarına yaxın Qəbələ şəhəri qarışıq onun bütün mülkləri şirvanşahların tabeliyinə keçmişdir. Əl-İstəxri (*s. 191*) Qəbələni, görünür, onun hakimi Anbəsənin adı ilə **əl-Anbasiyə** də adlandırır (*bax: əl-İstəxriyə aid qeyd 38*).

Ümumiyyətlə, 1959-cu ildən bəri Azərbaycan arxeoloqlarının apardıqları və bu gün də intensiv davam etdirilən arxeoloji qazıntıların nəticələri (müxtəlif sənət sahələrinə dair zəngin məmulatın tapılması) ərəb mənbələrində Qəbələyə dair nisbətən kəsad materialın olmasına baxmayaraq, onun antik dövrdəki kimi orta əsrlərdə də “Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri” olduğunu təsdiq edir (*Azərbaycan arxeologiyası. c.VI, s.37-38; Qəbələ arx. eksped., s.262*). Belə ki, şəhərin VIII-IX əsrlərə dair mədəni təbəqəsində arxeoloqlar artıq ərəb dövrünə dair materiallar əldə etmiş, bu isə həmin illər burada şəhər həyatının əvvəlkinə nisbətən zəifləsə də, davam etdiyini, xüsusilə, VIII əsr xəzər hücumlarının səngidiyi vaxtdan sonra sabitləşdiyini göstərir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qır parçaları Qəbələyə evlərin damını örtmək üçün Bakıdan neft (qır) gətirildiyi faktını da ehtimal etmək imkanı verir. Qazıntılar və yazılı mənbələr şəhərdə həyatın XVIII əsrdə davam etdiyini göstərir.

Arranın Xəzər dənizi sahilində, eyniadlı çayın dənizə töküldüyü yerdə salınmış sərhədyanı şəhərlərindən biri də **Şabrandır** (*əş-Şabiran, Müqəddəsi, s. 375; Yaqut, III, s.225*). Onun xarabalıqları Azərbaycan Respublikası, Şabran (köhnə Dəvəçi) rayonu Şahnəzərli kəndinin ərazisindədir. Yaqut (*III, s.225*) bu qədim şəhərin Ənuşirvan tərəfindən yenidən tikildiyini yazır. Şimaldan gələn köçəri tayfaların hücumları, ərəb-xəzər müharibələrinin dağıdıcı nəticələri və sonrakı illərdə baş verən hadisələr Şabranın tədricən tənəzzülünə gətirib çıxarmış, XVIII əsrdə tamamilə dağılmasına və boşalmasına səbəb olmuşdur. Əl-Bakuvinin (*bax həmçinin: Zəkəriyyə əl-Qəzvini, s.403*) bu şəhərə aid məqaləsində burada hələ qədim dövrlərdə iranlılarla turanlıların arasında Firdovsinin “Şahnamə”sində təsvir olunan hərbi hadisələrlə əlaqədar verilmiş rəvayət də maraqlıdır. Şabranı Bab əl-Əbvab vilayətinin kiçik şəhəri adlandıran əl-Bakuvî (*s. 95*), burada “Bican” adlı quyunun olmasından xəbər verir; rəvayətə görə, türklərin (turanlıların) hökmdarı Əfrasiyab farsların (iranlıların) hökmdarı Bicani qalib gəlir. Döyüşlər zamanı ondan çox zülmələr görən Əfrasiyab, Bicani öldürməmək, əziyyətlərə məruz qoymaq qərarına gəlir. O, Bicani qandallayaraq, həmin quyuya salır və quyunun ağzını böyük qaya parçası ilə örtür. Sərkərdə Rüstəm gizli yolla quyuya yaxınlaşaraq, Bicani xilas edir və ölkəsinə yola salır.

Arxeoloji qazıntılar Şirvanın digər (Dərbənd, Şamaxı, Bakı və b.) şəhərlərində olduğu kimi Şabran şəhər yerində də ictimai-dini binaların, yaşayış evlərinin, istehkam tikililərinin, qala divarının qalıqlarını üzə çıxarmışdır. Tədqiqatlar orta əsr Şabran şəhərinin strateji əhəmiyyət daşıdığını, yüksək şəhər mədəniyyətinə malik yer olduğunu təsdiq edir (*bax: Гегушев. Шабран; уенә оип: Работы Ширван - Шабранской экспедиции; Azərbaycan arxeologiyası, c.VI, s.68, 79 və s.*)

Hələ İbn Xordadbehdən başlayaraq X-XI əsr ərəb müəlliflərinin (*müq. et: əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi və b.*) adını çəkdiqləri **Abxaz** (ابخاز) mənbələrdə əl-Laican, əl-Layzan, Abxan, Ancan və b. bu kimi adlarla təqdim olunur. Yaqut (*I, s.78*) Abxaz adı ilə əl-Qabh (Qafqaz) dağlarında qatırların belə çətinliklə keçdiyi dağ çıxırıqlarını və Alan ölkəsinə keçidi olan dağlıq vilayəti adlandırır, yəni, Qara dənizin sahilində olan Abxaz çarlığını nəzərdə tutur. İbn Xordadbeh və onun xələflərinin adını çəkdiqləri Abxaz isə həmin müəlliflərin Arranda, Samur körpüsündən təqr. 70-90 km. məsafədə, Dərbənd ticarət yolunda yerləşdirdiqləri eyniadlı yeri nəzərdə tutur (əl-İstəxri və İbn Havqələ görə 12 fərsəx, əl-Müqəddəsiyə görə 2 mərhələ, əl-İdrisiyə görə 36 mil). Görünür, bu yer adının bəzi mənbələrdə müxtəlif şəkillərdə işlədilməsi onların ərəb yazısında oxşarlığı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin sözlərin hərfləri fərqləndirən (diakritik) işarələrsiz bir-birinə oxşarlığı nəbələd və yaddili katibləri dolaşdırmış, onlar əlyazmaları köçürürkən səhvlərə yol vermiş və beləliklə, şəhərin əsl adı və yeri tədqiqatçılar tərəfindən biri digərinə zidd müxtəlif yozumlara məruz qalmışdır. N.Karaulov (*s.63, qeyd 42*) və S.Aşurbəyli (*Шурванишаху, s.183-184*) Abxazı ya müasir Quba ilə eyniləşdirir, ya da Qubanın yaxınlığında ola biləcəyini ehtimal edirlər; V.Minorski (*Hüdüd, s.408-409; История Шурвана и Дербенда, s.107, qeyd 5*) bu yeri Girdiman çayının yuxarı axarında yerləşən müasir Lahıç vadisi ilə eyniləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, Dərbənd karvan yolunun Şamaxını keçdikdən sonra daha asan yola çıxması, onu dağlıq Lahıcdan xeyli uzaqlaşdırır (*bax: Велиханлы. Историческая география, s.73*). Mənbələrin müqayisəli təhlili, bizi, Abxaz şəhərini indiki Xaçmaz və ya Qusar rayonu ərazisində aramaq qənaətinə gətirmişdi (*Vəlixanlı. Ərəb xilafəti, s.122*). Arxeoloji tədqiqatlar adının da yeri kimi şübhəli qaldığı Abxazın lokallaşdırılmasında daha irəli gedə bilməmişdir. Hələ ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində arxeoloq Cabbar Xəlilov Abxazı ehtimalla Qusarçayın sağ sahilində yerləşən Əniq (Yenix) yaşayış yeri ilə əlaqələndirmişdir (*Xəlilov C. Yenix qalası., s. 94*). 1990-1993-cü illərdə digər arxeoloq, tarix elmləri doktoru Tarix Dostiyevin rəhbərliyi ilə arxeoloji tədqiqat işləri aparan Müşkür ekspedisiyası Müşkür düzündəki Canaxır yaşayış yerinin “orta əsrlərdə mühüm iqtisadi, inzibati və mədəni mərkəz” kimi fəaliyyət göstərdiyini, ərəb mənbələrində Abxazdan Samuradək olan məsafənin Canaxır yaşayış yerindən Samur çayınadək olan məsafəyə uyğun gəldiyini və b. dəlilləri əsas tutaraq, Abxaz şəhərini bu abidənin ərazisində yerləşdirmək ehtimalını irəli sürür (*bax: T.Dostiyev. Şimal-şərqi Azərbaycan, s.51-52*). Bütün bu ehtimallar yalnız həmin ərazilərdə aparılacaq geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlardan sonra təsdiq və ya inkar oluna bilər.

X əsr ərəb müəlliflərinin Xəzər dənizi sahilində neftli şəhər kimi təqdim etdiqləri **Bakuh** (**Bakuyə, Bakuyə - Bakı**) şəhərini əl-Müqəddəsi «iqlimin (ər-Rihab iqlimi nəzərdə tutulur – *N.V.*) yeganə limanı» adlandırır (*Müqəddəsi, s.376*). Bakı nefti haqqında ilk məlumat verən ərəb müəllifləri arasında əl-Məs’udi (*Məs’udi. Muruc, c. II, s.25*) və Əbu Duləfin (*v. 184 6*) adları xüsusi qeyd olunmalıdır. Səyahətini Xəzər dənizinin sahilini davam etdirən Əbu Duləf yazırdı: “...Mən əzəmətli Təbəristan dənizinin sahilini ilə Şirvan vilayətlərindən olan Bakuyə adlı yerə gəlib çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mənbəyi aşkar etdim. Onun gündəlik icarə haqqı (qəbələsi) 1000 dirhəmdir. Bunun yanında başqa bir mənbə də vardı, ağ neft zanbaq yağ kimi axırdı, nə gecə dayanırdı, nə də gündüz. Onun da icarə haqqı elə bu birisinin kimi idi...” Məhz onların məlumatları sonrakı kompilyator

müəlliflər, o cümlədən Əbu Duləfin informasiyasını təkrar edən Yaqut üçün əsas mənbə bazası olmuşdur.

Bakıda, İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar qədim şəhərin tədqiq etdiyimiz IX-XIII əsrlərdə “Xəzər dənizinin qərb sahilində mühüm liman şəhəri və Şirvanın sənətkarlıq-ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri” olduğunu göstərir (*Azərbaycan arxeologiyası. c. VI, s.39*). Xüsusilə, Şirvanşahlar sarayı ərazisində aparılan qazıntılar orta əsrlərə aid zəngin mədəni təbəqə yatımı aşkar etmiş, burada yaşayış bina qalıqları, təsərrüfat və məişət quyuları, memarlıq hissələri, sikkələr və digər maddi mədəniyyət nümunələri üzə çıxarılmışdır. Şəhərdə bir hissəsi bu gün də müasir Bakını bəzəyən qala divarları, qala bürcləri, “Səbail daşları” adlanan qəsir qalıqları, XI əsrdə tikilmiş, xalq arasında Sınıqqala adlanan Məhəmməd məscidi, eləcə də məşhur Qız qalası və başqa abidələr orta əsrlər Bakısının, xüsusilə, IX-XIII əsrlərdə çiçəklənmə dövrünü keçirdiyini təsdiq edir.

Yaqut öz coğrafi əsərində bu məşhur şəhərlərlə yanaşı ərəb hakimiyyəti illərində Arran vilayəti ərazisində olan başqa yaşayış yerləri haqqında da məlumat vermişdir: **Kərkər** – Arranda Beyləqan yaxınlığında şəhər, onu Ənuşirvan inşa etdirmişdi; **İzz** – Bərdə rustağında bir qala; **Saysaban** – Arran nahiyələrinin birində yerli əhalinin (əcəmlərin) Saysavan adlandırdıqları kiçik şəhər, onunla Beyləqan arasında Azərbaycan tərəfdən dörd günlük yol var; **Səncan** – Bab əl-Əbvab yanında yer adı; **Firuzqubad** – Bab əl-Əbvabın – Dərbəndin yaxınlığında Ənuşirvanın atasının şərəfinə adlanan şəhər, Ənuşirvan orada qəsir tikdirmiş, onu Bab Firuzqubad adlandırmışdı; **Xunlıq** (Xınalıq) – Dərbənd yanında yer, Hakim ibn İbrahim ibn Hakim əl-Lakzi əl-Xunlıqi əd-Dərbəndi buradandır, o, Bağdadda şəfi fəqihi olmuş, müsəlman qanunlarını əl-Qəzalidən öyrənmiş, çoxlu hədis dinləmiş, 538-ci ilin şaban ayında (1144, II) ölənədək Buxarada yaşamışdı; **Xutta** – Dərbənd yaxınlığında şəhər; **Şətər** (**Şutur**) – Arran nahiyələrinin birində, Bərdə ilə Gəncə arasında qala; **əl-Əndərab**, **Kərnə** (**Kurrah**), **Lasub**, **Naftan** (**Yaktan**) – Bərdə yaxınlığında yaşayış yerləri; **Akana** – Arranda Çənzə (Gəncə) nahiyəsində qala və b.*

Ərəb mənbələrində adları çəkilən yaşayış məntəqələrini bir-biri ilə birləşdirərək, region üçün vahid yol şəbəkəsinin yaradılması haqqında da zəngin məlumat verilmişdir. Bu məlumat dövrün ticarət-karvan yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, bəzi şəhər və yaşayış məntəqələrinin lokallaşdırılması, xüsusi ilə mənbələrdə adları qalsa da, reallıqda bəzən heç izləri də qalmayan yerlərin üzə çıxarılması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Sözsüz ki, ərəb işğalları köhnə, ərəblərəqədərki yolların mövcud nizamını pozmuşdu. Bəzi yaşayış məskənlərinin obyektiv səbəblər üzündən dağılması, bəzilərinin isə real vəziyyətlə əlaqədar siyasi-iqtisadi əhəmiyyətinin azalması marşrutların istiqamətini dəyişmiş, köhnə yollar yeniləri ilə əvəz olunmuşdu. Bununla belə, çox yerlərdə bu yollar əvvəlki gücündə olan fəaliyyətini hələ də saxlamaqda davam edirdi.

Bu dövrdə vahid dövlət tərkibində birləşmiş müxtəlif xalqların, o cümlədən

* Onu da qeyd edək ki, ərəb mənbələrində tədqiq olunan dövrə dair Xilafətin Arran və Azərbaycan vilayətlərinə aid edilən digər yaşayış yerlərinin də adları vardır. Həmin yerlər haqqında məlumat təqdim etdiyimiz mətnlərə aid şərhlərdə öz əksini tapmışdır.

azərbaycanlıların ümumiyyəti və dini-mədəni ünsiyyətə cəlb olunması daxili və beynəlxalq ticarətlə yanaşı baş verirdi. Müsəlman tacirləri bir-birindən xeyli aralı yerləşmiş ən ucqar yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda, siyasi,dini-mədəni təbliğatın daşıyıcıları kimi çıxış edirdilər. Orta Asiya türklərinin o dövr həyatı haqqında tədqiqat işi aparmış akademik V.V.Bartoldun haqlı qeydinə görə müsəlman mədəniyyətinin ticarət əlaqələri vasitəsilə dinc yolla yayılması türklərin taleyinə müsəlman silahının uğurlarından daha artıq təsir göstərmişdir. Qeyri-müsəlman dünyası ilə dövlət əhəmiyyətli müntəzəm əlaqələri saxlamaq marağı ərəbləri fəaliyyətdə olan bütün rabitə yolları qovşağını islamaqədərki dövrdə də özündə birləşdirən, həmin illərdə fəaliyyəti bir qədər də artan Böyük İpək Yolunun geniş Xilafət ərazisindən keçən qollarını dəqiqləşdirmək, onları nəzarət altında saxlamaq məqsədilə "Divan əl-bərid" adlandırılan Baş Poçt Divanını yenidən bərpa etmək zərurətində qoydu. Xilafətin müxtəlif vilayətlərindən, o cümlədən tarixi Azərbaycan ərazisindən keçən qədim ticarət-karvan yolları "poçt yolu" (*sikak əl-bərid, tarik əl-bərid*) sayılsa da, onların üstündə yerləşdirilən poçt məntəqələri (*sikka, hərfən yol*) həmin yolların əsl mahiyyətini aşkar nümayiş etdirirdi (*Qudama, s.222*). İbn Xordadbeh Azərbaycan qarışıq bütün Xilafət yollarında 930 belə məntəqə olduğunu bildirir (*İbn Xordadbeh, BGA, s.153*). Müəllifin məlumatına görə dövlət bu məntəqələr üçün poçt atlarının alınmasına, poçt rəislərinin və qasidlərin maaşlarının ödənilməsinə ildə 159 min dinar xərcləyirdi.

Haşiyə. Onu da qeyd edək ki, poçt məntəqələrinə aid olunan "sikka" termini elmi ədəbiyyatda bəzən səhv olaraq məsafə ölçüsü kimi qəbul edilir və "mərhələ" uzunluq ölçüsünü ifadə edən "keçid" (rusca "переход") mənasında açıqlanır.

IX-X əsrlərin ərəb müəlliflərinin əsərlərində müxtəlif ölkələrin yolları üstündə yerləşən həmin poçt məntəqələrinin yerini müəyyənləşdirə bilən məlumat vardır. Elmi ədəbiyyatda A.Metsin bu məntəqələrdə eynən "hər 6 mildən və ya 2 fərsəxdən bir qatır və atların dəyişdirilməsi" fikri qərarlaşmışdır. Əl-Xarəzmiyə (*Mafatih, s.63*) və əl-Müqəddəsiyə (*s.66*) istinad edən müəllif "səhrada və Babildə" biri-digərindən 4 fərsəx (və ya 12 mil) məsafədə yerləşən məntəqələrdən söhbət açır (*Meu, s.384*). Məntəqələr arasındakı məsafənin bu cür artmasını o, daha sonrakı dövvrə - "Babilin səhraya döndüyü" vaxta aid edir (*Meu, s.384, qeyd 42*), yəni, məntəqələrin bu məsafədə yerləşməsinin səhralıq yer üçün xarakterik olduğunu bildirirdi. Poçt idarələrində işlədilən terminləri izah edən əl-Xarəzmi "iki məntəqənin birini digərindən ayıran təqribən iki fərsəx məsafə" haqqında məlumat vermişdir; bu İbn Xordadbehin "5 fərsəx - 2 sikkədir", yəni 5 fərsəxlik yolda təqribən 2 məntəqə vardır, izahı ilə təsdiq edilir (*bax: Велиханова. О термине сикка, s.104-107*).

Mənbələrdəki məlumatdan Azərbaycanda keçən mühüm yollarda 50-dən artıq belə poçt məntəqəsinin yerləşdiyi məlum olur. Yolçular və tacirlər atlarını (*əd-dəvab*) bu məntəqələrdə dəyişir, məktub torbalarını bu və ya digər yerə apan qasidlər (*əl-furanik*) burada təyin edilir, daşınan mallara rüsumlar təyin edən gömrükxanalar burada yerləşdirilirdi (*Qudama, s.225; Xarəzmi. Mafatih, s.64*). Tədqiqatlar göstərir ki, Xilafətin mərkəzində bu məntəqələr biri digərindən 1,5-1,7 fərsəx (təqr. 9-10 km) aralı yerləşirdisə, mərkəzdən uzaqlaşdıqca bu məsafə daha da artır, məsələn, Azərbaycanın bəzi ucqar yerlərində hətta 11,5 fərsəxə (təqr. 70 km) çatırdı. Məntəqələr arasındakı məsafə, görünür, yolun keçdiyi ərazinin məskunluq səviyyəsindən, eləcə də yaşayış şəraiti üçün əlverişlilik dərəcəsiindən (məsələn, içməli suyun olub-olmamasından və s.) də asılı idi. Əldən-ayaqdan uzaq, səhralıq və çöllük yerlərdə olan məntəqələr adətən çadır və alaçıqlarda yerləşdirilir, yolçulara bir neçə nəfərdən ibarət işçi heyət xidmət göstərirdi (*Велиханова. О термине сикка, s.104-107*).

Yolçuların nabeləd yollarda azmaması məqsədlə yerlərdəki poçt idarələri tabeliklərində olan yollarda göstərici rolunu oynayan xüsusi mil daşları qoyurdular (1 mil təq. 2 km). Onların üstündə növbəti mənzilədək olan məsafənin qədəri, bəzən də yolu salanın adı yazılırdı. Tədqiq edilən dövrün mənbələri Abbasilər xilafətinin əsas şəhəri olan Bağdadın quru yolları bir-birinə bağlayan mərkəz kimi əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Bağdaddan radial istiqamətdə ayrılan bu yollar Xilafətin mərkəzini geniş ərazili müsəlman imperiyasının ən ucqar bölgələri ilə birləşdirməklə yanaşı Xilafətin hüduqlarından çıxaraq Şərqə və Qərbə doğru davam edir, qədim ipək yolunu yaşadırdı. Ərəb imperiyasının bütün böyük və kiçik şəhərlərinin ticarət məhsulları ara yolları ilə Böyük İpək yolu karvanlarına qoşulur, öz alıcılarını dünyanın "o başında" olan ölkələrdə tapırdı. Xilafətin mühüm vilayətlərindən olan Azərbaycanı da bu yollar dövrün beynəlxalq ticarətinə qovuşdurmuş, xarici aləmlə hələ qədim zamanlardan mövcud olan iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr daha da möhkəmlənmişdi (*Vəlixanlı. Böyük İpək Yolu, s.100*).

Tədqiq edilən dövrün mənbələri tarixi Azərbaycan ərazisindən keçən bir neçə ticarət-karvan yolu haqqında ətraflı məlumat verir. Bunlardan ən mühümünü ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, Qudama, İbn Rusta və b.) əsas quru yol kimi təqdim etdikləri məşhur Xorasan yolunun Bisitun dağı zirvələrindən biri yanında başlayan şimal qolu idi. Bu yol Xilafətin mərkəzdən uzaq Cənubi Qafqaz vilayətlərini mərkəzlə birləşdirdiyi kimi, mərkəzin də uzaq şimal və qərb ölkələri ilə əlaqəsini təmin edirdi. Bisitun dağı yanında haçalanaraq iki istiqamətdə davam edən yolun biri şimal-şərqə, Zəncana, oradan isə Ərdəbilə və Varsana doğru uzanırdı. İkinci yol Azərbaycanın cənub-qərb hüduudunda yerləşən kiçik Sisər (*bu şəhər haqqında bax: İbn Xordadbehə aid qeydimiz 83*) şəhərindən keçərək cənubdakı Beyləqana istiqamətlənirdi (*bax: İbn Xordadbeh. BGA, s.119-120; Qudama, s.212*).

Mənbələrdəki məlumat göstərir ki, Sisərin özündən də Beyləqana təbii şəraitin çətinliyindən yaranan iki yol aparırdı: qış yolu adlanan 9 fərsəxlik (və ya 27 mil) yol dağ şəraitində hərəkətin ağırlaşması dövründə, havaların pisləşməsi ilə əlaqədar fəaliyyət göstərirdi (*Qudama, s.212; həmçinin: İbn Xordadbeh s.120; İdrisi, s.240*). Bu zaman Beyləqana getmək üçün mütləq cənubdakı əl-Əndərabdan keçmək lazım gəlirdi. Daha uzun yay yolu isə əl-Əndərabdan yan keçərək, birbaşa Beyləqana aparırdı (*Qudama, s.212; Müqəddəsi, s.383*). Beyləqandan Bərzəyə də 6 fərsəxlik qış və 8 fərsəxlik yay yolları gedirdi (*Qudama, s.212*). Bərzənin özü şimala və şimal-qərb istiqamətlərinə aparan yollar qovşağında yerləşmişdi. Şimala - Marağaya gedən yol iki istiqamətdə haçalanırdı: biri Urmiya gölünün cənub-şərq tərəfində yerləşmiş Cənzə, Musa-abad və Saburxast şəhərlərindən keçərək Marağaya yetişir, digəri isə Cabravan, Neriz və Uşnudan keçərək Urmiya şəhərinə çatırdı. Urmiya gölünün ətrafındakı bu yollar həmin yerlərdəki şəhərləri Azərbaycanın müxtəlif istiqamətləri ilə birləşdirirdi. Gölün şərq tərəfində yerləşmiş Marağadan gölün qərb sahilindəki Urmiya şəhərinə 72 milə bərabər su yolu vasitəsilə də gedib çıxmaq olurdu. Buraya yetişən yolçular şimala - Səlmasa, oradan bir neçə yolun qovşağında yerləşmiş Xoya (Xuveyyə), daha sonra isə Aşağı Azərbaycanın şimalına - Naxçıvana və ya Kiçik Asiyaya getmək üçün Səlmasadək ya su, ya da ki, quru yollarından istifadə edirdilər.

O dövrdə bu ərazidə yerləşən ən mühüm nəqliyyat qovşağı Marağa idi. Buradan müxtəlif istiqamətlərə aparan bir neçə karvan yolu keçirdi. Dehxərqana, oradan isə Təbrizdən keçərək Mərəndə aparan şimal yolu Mərənddə iki istiqamətə yönəlirdi. Onlardan bu gün də fəaliyyət

göstərənlərdən biri Xoydan Amidə (Türkiyədəki müasir Diyarbəkər), o biri isə Naxçıvana, Sisyana, Dəbilə və s. aparırdı.

Marağadan şərqlə gedən yol böyük bazarı ilə məşhur olan Kulsurədən, daha sonra isə Miyanə və Xunəcdən (Kağızkunandan) keçərək Ərdəbilə çatırdı. Onu da deməli ki, ana xəttlə birləşən bu şəhərlərin hər birini ayrı-ayrılıqda Ərdəbillə birləşdirən başqa yollar da mövcud idi. Ərdəbil özü də müxtəlif istiqamətlərə gedən yollar qovşağında idi. Haqqında məlumat verdiyimiz qərb yolundan başqa buradan şimala – Bərdəyə, şərqlə – Muğana, cənuba – Xunəc və Zəncan vasitəsilə Xorasan yoluna çıxmaq olurdu. Ərdəbildən şimala doğru gedən Bərdə yolu **Xuşş**, Bərzənd və Varsandan keçərək Arran vilayəti ərazisinə daxil olurdu. Onu da qeyd edək ki, IX əsr müəlliflərinin (İbn Xordadbeh) Ərdəbillə Bərzənd arasında - Ərdəbilin 8, Bərzəndin isə 6 fərsəxliyində adını çəkdiyələri Xuşşu XIII əsr müəllifi Yaqut Azərbaycanın kiçik şəhərlərindən biri kimi xarakterizə edir (*Yaqut, c.II, s.446*). Maraqlı burasıdır ki, digər IX əsr müəllifi Qudama (*s.213*) həmin yolun təsvirini verirkən, Xuşşun mövqeyində Xan Babək (hərflər: Babək karvansarası) deyilən yerin adını çəkir. Babək və xürrəmilərin qızğın fəaliyyət göstərdiyələri ərazidə adları çəkilən bu iki məntəqə eyni yerin müxtəlif adları da ola bilərdi.

IX əsrdə sərkərdə əl-Afşinin yenidən möhkəmləndirdiyi və Babəkə qarşı mübarizə bazasına çevirdiyi Bərzənd şəhəri ərazisində Bərdə yoluna daha iki yol – cənub-qərbə, Muğana və qərbə, Babəkin istinadgahı Bəzz qalasına gedən yollar birləşirdi. Xürrəmilərlə mübarizə dövründə Bərzənddən Bəzzə aparən cəmi 7 fərsəxlik ağır dağ yolu strateji cəhətdən ən mühüm obyekt idi. IX əsr müəllifləri İbn Xordadbeh, ət-Təbəri və əl-Yəqubi ərəblərin bu yolda qazdırdıqları üç səngər haqqında maraqlı məlumat verirlər: Bərzəndin 2 fərsəxliyində yerləşmiş Sadarasb yaxınlığında "Bərzənd xəndəyi" adlanan birinci səngər, sonuncunun 2 fərsəxliyində Zəhrəkəş və ya yaxınlıqdakı kəndin və çayın adı ilə Kalan-rud adlanan ikinci səngər, sonuncunun 2, Bəzz qalasının isə 1 fərsəxliyindən axan Dav (və ya Rud) ər-Rud çayı yanındakı üçüncü səngər (*İbn Xordadbeh, BGA, s.121*).

Şimali Azərbaycan ərazisindən keçən ticarət-karvan yolları Arranın paytaxtı Bərdədə qovuşur, Xilafətin Qafqazdakı bu inzibati-idarə mərkəzini məhəlli mərkəzlər - Tiflis, Dəbil, Ərdəbil və onlar vasitəsilə şərq və şimal ölkələri ilə birləşdirirdi. Bu yollar haqqında bir çox araşdırmalar (N.A.Karaulov, Y.A.Manandyan, Z.M. Bünyadov və b.) olsa da həmin marşrutlarda yerləşən bəzi yaşayış məntəqələri indiyədək dəqiqləşdirilməyib.

Yuxarıda haqqında danışdığımız Bərdə yolu vasitəsilə Ərdəbildən çıxıb Azərbaycanın sərhəd şəhəri Varsana yetişən yolçular, Araz çayını keçərək Varsanın 3 fərsəxliyində (təqribən 18 km) yerləşən, mənbələrdə Dərman (və ya Qumam) adlandırılan yaşayış yerinə (*bu yer haq. bax: İbn Xordadbehə aid qeydimiz 143*), oradan 9 fərsəxlikdə yerləşən şimal Beyləqanına gəlir və nəhayət, Beyləqandan 14 fərsəx aralıda yerləşən Bərdəyə çatırdılar (*İbn Xordadbeh, BGA, s.122*).

IX əsrin ortalarından Bərdə yolundan istifadə edən ərəb səyyahları Bərdədən Varsana gedən yol boyu 8, oradan Ərdəbilədək olan yolda isə 11 poçt məntəqəsinin yerləşdiyini

* Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, akademik Ziya Bünyadovun Bəzz qalasının yerini müəyyənləşdirmək üçün gətirdiyi ən mühüm dəlillərdən biri məhz həmin səngərlərin yerini dəqiqləşdirmək nəticəsində yaranmışdır..

bildirirlər. X əsr səyyahları isə Varsandan Beyləqana gəlmək üçün görünür, bir qədər başqa, daha qısa (təqribən 3-5 fərsəx az) yoldan istifadə edir, həm də Dərmana (Qumama) girmədən birbaşa Beyləqana gedirdilər. Bundan başqa, erkən coğrafiyaşünaslardan fərqli olaraq, onlar Beyləqan - Bərdə yolunun ortasında yerləşən **Yunan** (Muyan?) şəhərinin də adını çəkirdilər (*əl-İstəxri, s.192; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.349*). Ərəb mənbələrində əsasən Yunan adı ilə təqdim olunan bu şəhər haqqında müxtəlif rəylər söylənsə də, onun antik və erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Uti vilayətinə aid Ayniana (Enian) şəhəri ilə eyniliyi artıq şübhə doğurmur. Bu – son arxeoloji tədqiqatlarla da təsdiq olunur (*bax: Təvəkkül Əliyev. Qalatəpə şəhər yerində arxeoloji tədqiqatların ilkin nəticələri. – Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, s.135-144*). Həmin tədqiqatlara əsasən Yunan şəhəri Ağcabədi rayonunun Səlmanbəyli kəndi yaxınlığında, Qarqarçayla qədim Gavurarxın kəşiyi strateji əhəmiyyətli təbii yüksəkliyin üzərindəki Qalatəpə şəhər yerində lokalizə olunur. Aşkar edilən arxeoloji material bu şəhərin e.ə. III-II əsrlərdə meydana gəlmiş, orta əsrlərdə müxtəlif hücumlara məruz qalsa da müəyyən tənəzzüldən sonra yenidən inkişaf yolunu davam etdirdiyini, lakin XIII əsrin əvvəllərində baş verən monqol hücumları nəticəsində tamam dağıldığını təsdiq edir (*bax: T.Əliyev. s. 140*).

Arranın mühüm qovşaqlarından biri də Bərdəni Bab əl-Əbvab - Dərbənd ilə birləşdirirdi. Bərdədən çıxan yolçular bu yolu başa vuranacan 15 poçt məntəqəsindən keçməli olurdular. Bərdədən sonra onlar Bərdic və ya Bərzəncdə əylənir, sonra Kür çayının keçərək Şamaxıya doğru gedir, sonra Şərvan (Şirvan), əl-Abxaz şəhərlərini keçərək Samur körpüsünə çatır, onu da adlayaraq Dərbəndə yetişirdilər (*əl-İstəxri, s.192-193; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.359*).

Mənbələrdəki məlumatın tədqiqi göstərir ki, məhz bu, zahirən, məşhur yolda bizə bu gün məlum olanlar yalnız Bərdə, Şamaxı və Dərbənddir. Adları çəkilən qalan yerlər - Bərdic, Bərzənc, Şirvan və əl-Abxazın nə yerləri, nə də adları hələ də qəti müəyyənləşməyib. Yəni də mənbələrə müraciət edək.

X əsrdə Arranda olmuş ərəb səyyahları **Bərdicin** adını ölkənin kiçik, abad şəhərləri sırasında çəkirlər (*əl-İstəxri, s.187*). Bu şəhəri Bərdənin 18 fərsəxliyində yerləşdirən İbn Havqəl onu "Kür çayı üstündə gözəl şəhər" adlandırır. Burada "dükənlər, gətirilmə mallar" olduğunu bildirir (*İbn Havqəl, Surat əl-ard, s.349*).

Bəzi tədqiqatçılar Bərdiclə Bərzənci eyniləşdirirlər. Maraqlı burasındadır ki, qismən adların oxşarlığından doğan bu dolaşılıq ərəb müəlliflərinin bu yerlər haqqında məlumatında da özünü göstərir. Hətta bir birinə oxşayan Bərzənd, Bərzənc, Bərzə, Bərdic və b. haqqında məlumat verən Yaqut əl-Həməvi (məs. Bərzənd haqqında olan məlumatında) adların oxşarlığından doğan şübhələrini gizlətmir. Bununla belə, mənbələrin diqqətlə araşdırılması, hər halda, müəyyən nəticə çıxarmağa imkan verir.

Bərdic şəhəri, Yaqutun məlumatına görə (1977, c.I, s.378), Bərdənin 14 fərsəxliyində, Kürün suları ilə əhatə olunmuş bir yerdə (görünür, Kürün əyintili yerlərindən birində) yerləşmişdi. Yaqut bu şəhərdən çıxmış və Xilafətdə yaxşı tanınan, 301/913-914-cü ilin ramazan ayında vəfat etmiş məşhur hədis ustası (*ərkan əl-hədis*) əl-Hafiz Əbu Bəkir Əhməd ibn Harun ibn Ruh əl-Bərdicinin adını çəkir. **Bərzənc** şəhəri isə, onun təsdiq etdiyinə görə Bərdənin 18 fərsəxliyində idi. Yaqut Şamaxıya gedən yolçuların Kür çayının o biri sahilinə bərə (*mi'bər*) vasitəsilə burada keçdiklərini də bildirir. Çox güman ki, Bərzənc adı elə həmin

o "bərə" sözü ilə bağlı meydana çıxmışdır (bərə+zəncir).

Bərə ilə Kürün sol sahilinə keçən yolçular buradan Şamaxıya, sonra isə Şərvana (Şirvan), daha sonra əl-Abxaz adlanan şəhərə yollanırlar. Beyləqan, Şamaxı, Şəki, Şabran, Cənə və başqaları sırasında adları çəkilən bu şəhərlər haqqında ilk və ətraflı məlumat X əsr səyyahlarının əsərlərində verilmişdir. Lakin mənbələr şəhərlər arasındakı məsafələrdə dolaşılıqlıq saldıqları üçün XIX əsrdən başlayaraq bir sıra tədqiqatçılar **Şərvanı** Şabranla qarışdırmış, daha doğrusu, mənbələrdə guya Şərvan sözünün yerinə səhvən Şabran getdiyini iddia etmişlər (*Minorsky. Hudud, s.404; yenə onun: История Ширвана, s.108-109*). Şərvan, Şabran və Şamaxı şəhərlərini ayırı-ayrılıqda təqdim edən əl-Müqəddəsi yazırdı: "Əş-Şəmaxiyə dağın ətəyindədir. Tikililəri daş və gipsdəndir. Onun axar suları, bağları və seyrəngahları var... Şərvan – böyükdür, düzənlikdə yerləşir, cəməsi bazarlar olan yerdedir. Onun içindən çay keçir... Şabran (Şabaran) istehkamsız yerdir. Buradakıların əksəriyyəti xristiandır, sərhəd başında yerləşir..." (*Müqəddəsi, s.376*). Bir neçə əsrdən sonra əl-Müqəddəsinin xələfi Yaqut əl-Həməvi həmin şəhərlər haqqında yazırdı: "**Sabran** - Arran nahiyələrindən birində şəhər, onu Ənuşirvan yenidən bərpa etmişdir (saldırmışdır)*. Onunla **Şərvan** şəhəri arasında təqribən 20 fərsəxdir... Şərvan - farsların Dərbənd adlandırdıqları Bab əl-Əbvabın nahiyələrindən birində şəhərdir. Onu Ənuşirvan tikdirib və öz adı ilə adlandırıb, sonradan onun adının bir hissəsi düşmüşdü. Şərvanla Bab əl-Əbvab arasında 100 (?) fərsəxdir. Oradan bir çox alimlər çıxmışlar. Deyirlər ki, onun yaxınlığında Musa əleyhissəlamın qayası var... **Şamaxı**... abad şəhərdir. O Şirvan ölkəsinin paytaxtıdır; Arran tərəfdə yerləşmişdir. Bab əl-Əbvabın nahiyələrindən hesab edilir. Sahibi Şirvanşah Dərbəndin sahibinin qardaşıdır. Əl-İstəxrinin dediyinə görə, Şamaxı təzəliklə onun tabeliyinə keçmişdir (bu, Şirvanşahlar dövlətinin IX əsrdə yenidən bərpa edilməsinə işarədir - *N.V.*). O, deyib ki, Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx gedirsən, sonra Kürü keçərək 14 fərsəxlikdə olan Şamaxıya gəlicən; onun minbəri yoxdur. Şamaxıdan minbəri olan kiçik Şabran şəhərinə üç günlük yol var (*Yaqut, 1977, c.III, s.303; s.339; s.361*).

Beləliklə, o dövr coğrafiyaşünas-səyyahların bir qədər dolaşlıq şəhadətinə görə, Dərbənd yolunda adı çəkilən Şərvan şəhəri, mövqeyinə görə bu yoldan xeyli şərqdə yerləşən Şabran, eləcə də Şamaxı şəhərlərindən fərqlənirdi. Onu da qeyd edək ki, IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh Sasanilərin Qafqazda möhkəmləndirdikləri yerlər sırasında Bab Ənuşirvan qalasını xatırlayır. Yuxarıda gördüyümüz kimi, Yaqut da Şərvanın adını Ənuşirvanla əlaqələndirir, sonradan adın "Ənu" hissəsinin atıldığını qeyd edirdi. Şərvanın yerinin müəyyənləşdirilməsinə İbn Xordadbeh və başqalarının Musa (Xıdır Musa) qayası (indiki Xıdırzində - Beşbarmaq) haqqındakı əfsanəsi də kömək ola bilər. Digər ərəb mənbələrində Şamaxı ilə Abxaz arasında yerləşdirilən, eyniadlı vilayətdən fərqli olaraq şəhər kimi təqdim olunan bu yeri N.Karaulov Şamaxı ilə eyniləşdirir, ərəb mənbələrindəki Şamaxının isə ondan qərbdə, Kür çayına yaxın yerdə olduğunu göstərir (*s. 63, qeyd 42*). Sonrakı işlərində isə o, Şirvanın Şamaxıdan fərqli, ayrıca şəhər olduğunu təsdiq etmişdir (*c. 38, s. 22*). V.Minorskinin fikrincə ərəb müəlliflərinin Bərdə-Dərbənd yolunda Şamaxıdan sonra gələn növbəti dayanacaq kimi qeyd etdikləri Şirvan (Şərvan) əslində qədim Şabrana (Şabaran, Şavaran) uyğundur (*Minorsky. Hudud, s.404; yenə onun: История Ширвана и Дербенда, s.108-109*). Mənbələrin müqayisəli təhlili

* Ərəb dilindəki *istəhdəsə* feili həm "ilk dəfə qurmaq", həm də "bərpa etmək, təzələmək" mənasını verir.

bizi Şirvan şəhərini haradasa, Gilgilçay tərəflərdə aramaq qənaətinə gətirmişdi (*Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti, s.122*). M.X.Şərifli Şirvanı “Bakı-Xaçmaz dəniz yolu xəttindəki Sarvan stansiyasının yaxınlığında, yəni, ondan 2-3 km cənub tərəfdəki sahədə” (*Şərifli. Feodal dövlətləri, s.292*), S.Aşurbəyli isə arxeoloq H.Ciddinin tədqiqatlarına əsaslanaraq Şamaxının 4-5 km-dəki Binə-Şirvan şəhər məskənində yerləşdirirlər (*Ашурбейли. Ширваншахи, s. 42*).

Arxeoloji ədəbiyyatda digər mülahizələr də vardır. Dəvəçi rayonunun Zöhrəbkənd yaşayış yerində, “yerli əhalinin Şəhərgahdağ adlandırdığı dağın cənub-şərq ətəklərində”, Gilgilçay yaxınlığında yerləşən Dibrar şəhər yerinin ərazisində kəşfiyyat xarakterli axtarışlar aparan arxeoloq T.Dostiyev “yazılı mənbələrin və arxeoloji tədqiqatların nəticələrini təhlil edərək, Dibrar şəhər yerinin Şirvan şəhərinin xarabalıqları olmasını ehtimal edir...” (*T.Dostiyev, Şimal-şərqi Azərbaycan, s. 43-44*). Bu mülahizə, sözsüz ki, yalnız Dibrar şəhər yerində genişsahəli arxeoloji tədqiqatlardan sonra əminliklə təsdiq oluna bilər.

Bərdədən Dəbilə (Dvinə) aparan karvan yolu Bərdəni keçdikdən sonra Qalkatus, Matris, Davmis, Kilkuy (Keylakvin) və Sisəcanı arxada qoyur və nəhayət, Dəbilə gətirib çıxarırdı. Çətin dağ yolları ilə gedən yolçular bu karvan yolunda Xilafətin başqa yollarına nisbətən daha seyrək və biri digərindən çox aralı (təqribən 50-60 kilometrlikdə) yerləşmiş cəmi 7 poçt məntəqəsindən keçirdilər (*İstəxri, s. 193; İbn Havqəl. Surat əl-ard, s.350*). Bu yolda Bərdədən sonra adı çəkilən birinci böyük dayanacaq məşhur **Qalkatus** kəndi idi. Mənbələrin yazdığına görə, Bərdədən oraya 9 fərsəxlik yol vardı. Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklunun vətəni olan bu böyük kənd, onun özünün dediyinə görə (*Kalankatuklu. Albaniya, s.72*), Uti nahiyəsində, Tərtər çayı sahilində, dağın ətəyində yerləşmişdi. Bərdədən bu kəndə gələn 3 fərsəxlik yol getdikdən sonra Matris kəndinə, daha 12 fərsəxdən sonra Davmis kəndinə yetişirdilər. Əsrin əvvəlində, 1902-ci ildə, bu yerlərdə olmuş arxeoloqlar (M.Barxudaryan və b.) Kaqankat adlı qədim kəndin xarabalıqları arasında yaşayan bir neçə azərbaycanlı ailəsinə rast gəlmişdilər (*bax: Буниятов. Азербайджан, 1999, s.68, qeyd 30*). M. Barxudaryanın yazdığına görə bu kənd Tərtər çayının sol sahilində, "Qarı körpüsü"nün yanında yerləşən xaraba Divdakan və o vaxtlar tərk edilmiş Metaqis kəndləri arasında idi. Adlarından və mövqelərindən Kaqankat kəndi ərəb coğrafiyaşünaslarının bu yolda xatırladıqları **Qalkatus**, **Divdakan** və **Metaqis** çox güman Davmis və Matris kəndləridir (*onlar haqqında bax: əl-İstəxriyə aid qeydlərimiz 40,41,42*).

Tərtər çayı boyunca, indiki Qarabağ, Kəlbəcər, daha sonra Zəngəzurdan keçən bu yol Sisəcandan - Sisyandan, katiblərin səhvi üzündən adı dövrümüzədək təqribi çatmış **Kilkuy** yaşayış yerinə gətirirdi. İbn Havqəlin Kaylakvin, əl-Müqəddəsinin Kilvay, əl-İdrisinin Kaylakavsər, Yaqutun isə Kalkəva adlandırdığı və bütün müəlliflərin Sisəcanın (Sisyanın) 16 fərsəxliyində yerləşdirdiyi bu yeri, Yaqut, həmin yolda adları çəkilən başqa kəndlər kimi Arrana aid edir*. Yolçuların bu yolda son mənzili olan Dəbil şəhəri həmin yaşayış yerinin 16 fərsəxliyində yerləşirdi (*bax: əl-İstəxriyə aid qeydimiz 43*).

Bərdədən keçən ticarət yollarından biri də bu şəhəri və onunla bərabər bu yol vasitəsilə

*Məşhur tədqiqatçı Y. Markvart bu yeri Göyçə gölündən cənubda yerləşən Gelakuni-Qeqarkuni ilə eyniləşdirmişdi. Moisey Kalankatuklu Sunikə aid etdiyi bu vilayətə Babəkin hücumu haqqında məlumat verir.

qovuşan bir çox yerləri XII əsrin əvvəllərində ərəb Arran vilayətinin şəhəri olan Tiflislə birləşdirirdi. Bərdədən çıxan yolçular Tiflislə yetişənədək Gəncə, Şəmkur, Xunan şəhərləri və İbn Kəndman qalasından keçirdilər. Bu yol və onun üstündə yerləşən yaşayış məskənləri haqqında məlumat verən orta əsr müəlliflərinin bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ziddiyyətli xəbərləri burada adları çəkilən Xunan şəhərinin və İbn Kəndiman qalasının yerlərinin dəqiqləşdirilməsinə maneçilik törədir və beləliklə də qərəzli iddialar üçün meydan açır.

Beləliklə, orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində olan qiymətli məlumat, eləcə də bu məlumatı tədqiqat obyektinə çevirmiş tarixçi və arxeoloqların əldə etdikləri nəticələr orta əsr Azərbaycanının iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında ərəb işğalının əmələ gətirdiyi dəyişikliklər nəticəsində bəzi qədim şəhərlərin simasının başqalaşdığını, yeni inzibati mərkəzlərin, şəhərlərin yarandığını, köhnə karvan yollarının istiqamətinin dəyişdiyini, həmin yollardan kənar qalmış bir sıra şəhərlərin əvvəlki əhəmiyyətinin azaldığını təsdiq edir.

Bununla yanaşı, müsəlman aləminin, eləcə də dünyanın başqa yerlərinin mədəni, elmi, ticarət mərkəzləri ilə yaranmış hərtərəfli əlaqə, başqa sahələrlə yanaşı, yerli elm və mədəniyyətin də inkişaf yönümünü müəyyənləşdirdi, ona müsbət təsir göstərdi. Bir sıra obyektiv amillərin də gücləndirdiyi bu təsir, çox keçmədən, bütün islam dünyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da müsəlman intibahı ilə özünü biruzə verdi.

MƏNBƏLƏR

Əbu-l-Qasim Ubeydallah ibn Abdallah İbn Xordadbeh (820-912/913)
Kitab əl-məsəlik və-l-məməlik (“Yollar və məmləkətlər kitabı”)*

(s.5) Hər bir ölkə əhalisinin qibləsi¹

Ərminiyyə, Azərbaycan, Bağdad, Vasit, əl-Kufə, əl-Mədain, əl-Bəsrə, Xulvan, əd-Dinavər, Nihavənd, Həməzan, İsbahan, ər-Rey, Təbəristan, bütün Xorasan, əl-Xəzər (xəzərlər) ölkəsi və Hind Kəşmiri əhalisinin qibləsi Kəbə [məbədinin] qapısının yerləşdiyi divarı istiqamətindədir. Bu [yerlər] Şimal qütbünün solundan əl-Məşriqin ortasında kədir.

(s.15) Qədim zamanlarda Yer [kürəsinin] hökmdarları (məlikləri) və onların mülkləri

Əfrizun Yeri özünün üç oğlu arasında böldü². Əl-Məğribi Salamin – o, həmçinin Şaramdır, mülkiyyətinə verdi; Ər-Rumun və əs-Suğdun hökmdarları onun nəslindəndir. Əl-Məşriqi Tuşun – o, həmçinin Tuedur, mülkiyyətinə verdi; ət-Türk (türk) və əs-Sin (Çin) hökmdarları onun nəslindəndir. İransəhri, bu elə əl-İraqdır, İranın – o, həmçinin İracdır, mülkiyyətinə verdi; Kəsrənilər (əl-Əkəsirə) - İraqın hökmdarları onun nəslindəndir. Onların şairi demişdir:

(s.16) Biz öz mülkümüzü böldük. Bizim qismətimiz qəssab taxtasının üstündəki ət parçası kimidir. Biz əş-Şam və ər-Rumu günbatan yerədək mərd Salama verdik. Tuc üçün Türk [ölkəsini] ayırdıq, əs-Sini isə onun əmisi ələ keçirdi. İran (İrac) üçün isə biz zor gücünə farsların mülklərini tutduq və xoşbəxtliyə nail olduq.

(s.16) Dünya hökmdarlarının ləqəbləri (titulları)³

Xalqın Kisra adlandırdığı əl-İraq hökmdarı – şahənşahdır⁴. Xalqın Qeysər adlandırdığı ər-Rum hökmdarı – Basildir⁵. Karluqların (əl-xarlux) Cəbquyə⁶ adlandırılan hökmdarından başqa türklərin, tibetlilərin, xəzərlərin bütün hökmdarları xaqandır⁷. Əs-Sin hökmdarı Baqburdur⁸. Bu hökmdarların hamısı Əfrizunun nəslindəndir. Əl-Hind əl-Əkbərin ən böyük hökmdarı Bəlxara, yəni hökmdarlar hökmdarıdır⁹...

(s.17) Ərdəşirin şah adlandırdığı hökmdarlar¹⁰

Buzurq Kuşanşah¹¹, Kilanşah¹², Buz Ərdəşiranşah – yəni Mosulun [hökmdarı]¹³, Meysan – şah¹⁴, Buzurq Ərməniyanşah¹⁵, Azarbazqanşah¹⁶, Sicistanşah¹⁷, Mərvşah¹⁸, Kirmanşah¹⁹, Bədəşvarqarşah²⁰, Yəmənşah²¹, Taziyanşah²², Kazaşşah²³, Burcanşah²⁴, Amuqanşah²⁵, Sabiyanşah²⁶, Muşkizdanşah (Xorasanda)²⁷, Allanşah (Muqanda)²⁸, Baraşkanşah (Azərbaycanda)²⁹, Kufşşah (Kirmanda)³⁰, Məkranşah (əs-Sinddə)³¹, Turanşah (türklərdə)³², Hinduvanşah³³, Kəbulanşah³⁴, Şiryanşah (s.8) (Azərbaycanda)³⁵, Rayhanşah (əl-Hinddə)³⁶, Qiqaşşah (əs-Sinddə)³⁷, Balaşacanşah³⁸, Davaranşah (əd-Davar ölkəsində)³⁹, Nəxşəbənşah⁴⁰, Kəşmiran şah⁴¹, Bakardan şah⁴², Kuzafatşah⁴³. Bunlar hökmdarların adlarıdır (əsmə).

* Təsviri tipli yeganə coğrafi əsəri dövrümüzə yetişən ilk ərəb coğrafiyaçısı. Adlı-sanlı nəsiləndən olmuş, hərtərəfli biliklərə yiyələnmiş, Xilafətin Cibəl vilayətində dövrünə görə yüksək vəzifə - "sahib əl-bərid və-l-xəbər" (poçt-rabitə və informasiya rəisi) daşımışdır. Mənbələrdə hətta onun xəlifənin vəziri olduğu məlumatı da vardır. Əsərinin birinci (B) redaktəsi ≈ 846-cı, ikinci redaktəsi ≈ 885-ci ilə aid edilir. Əsərin rus dilinə şərhli tərcüməsi üçün bax: *Ибн Хордадбех. Книга путей, с.16-30.*

(s.18) Mədinət əs-Sələmdən⁴⁴ Xorasanın ən ucqar hüdudlarınadək

(s.20)... Əd-Dinavərin xəracı 3 milyon 800 min dirhəmdir⁴⁵. Farslar (yəni Sasanilər) əl-Cibəl⁴⁶, Azərbaycan, ər-Rey⁴⁷, Həməzan⁴⁸, əl-Mahayn⁴⁹, Təbəristan⁵⁰, Dunbavənd⁵¹, Masabazan⁵², Mihricanqazaq⁵³, Hulvan⁵⁴ və Qumisə⁵⁵ 30 mln. dirhəm vergi kəsdilər.

(s.118) Əl-Cərbi haqqında məlumat⁵⁶

Əl-Cərbi şimal ölkələri, məmləkətin dördüdə biridir. Şimalın İsbəhbədi farsların dövründə Azərbaycandan İsbəhbəd adlanırdı. Bunun tərkibinə Ərminiyyə, Azərbaycan, ər-Rey, Dumavənd daxildir. Dumavəndin [baş] şəhəri Şələnbədir⁵⁷. Bəhram Cur (Gur) demişdir:

Mən Şələnbənin şiriyəm,

Mən o şirəm ki, döyüşə atılır⁵⁸.

(s.119) Burada Təbəristan, ər-Ruyan⁵⁹, Amul⁶⁰, Sariyə⁶¹, Şalus⁶², əl-Lariz⁶³, əş-Şirriz⁶⁴, Tamis⁶⁵, Dihistan⁶⁶, əl-Kəlar⁶⁷, Cilan⁶⁸, Bədəşvarcar⁶⁹ [yerləşir]. Təbəristan, Cilan və Bədəşvarcarın məliki (hökmdarı) Cil Cilan Xorasan adlanır. Məhəmməd ibn Əbd əl-Məlik demişdir⁷⁰:

Fili adət üzrə bəzədilər,

Cil Cilan Xorasan üçün.

Filin əzalarını belə bəzəmirlər,

[Bunu] yalnız ən vacib işlərə görə [edirlər]

Burada əl-Bəbr⁷¹, ət-Taylasan⁷², əl-Xəzər⁷³, əl-Lan⁷⁴, əs-Saqalib⁷⁵, əl-Əbar⁷⁶ da var.

Azərbaycan və Ərminiyyəyə olan yol

Xorasan yolundan Sinn-Sumeyrədə⁷⁷ çıxırsan. Sinn-Sumeyrədən əd-Dinavərədək 5 fərsəx - 2 sikkədir, əd-Dinavərdən Zəncana⁷⁸ 29 sikkədir, sonra əl-Marağaya⁷⁹ 11 sikkə, sonra əl-Məyanicə⁸⁰ 2 sikkə, sonra Ərdəbilə⁸¹ 11 sikkə, sonra Varsana⁸² – bura isə Azərbaycanın axır [sərhəd] əyalətidir (amal)- 11 sikkədir.

Azərbaycan vilayətinin (kura) şəhər və rustaqları

Əl-Marağa, əl-Məyanic, Ərdəbil, Varsan, Sisər⁸³, Bərzə⁸⁴, Saburxast⁸⁵, Təbriz⁸⁶ – Məhəmməd ibn ər-Rəvvad əl-Əzdinindir⁸⁷; Mərənd⁸⁸ – Məhəmməd ibn əl-Bəisindir⁸⁹; Xuveyy⁹⁰, Kulsurə⁹¹, Muqan⁹² – Şəklənindir⁹³; Bərzənd⁹⁴, Cənzə⁹⁵ - Əbərvinin şəhəri⁹⁶ Cabravan⁹⁷, Nəriz⁹⁸-Əli ibn Murrundur⁹⁹; Zərdüştün şəhəri Urmiya¹⁰⁰, Sələmas¹⁰¹, əş-Şiz¹⁰² – burada od məbədi Azərcuşnəs¹⁰³ vardır (s.120), bu atəşpərəstlərin (*əl-məcus*) ən mötəbər yeridir. Onlardan hər hansı birisi hakimiyyəti əlinə aldıqda, əl-Mədəindən¹⁰⁴ buraya piyada ziyarətə gəlir; Bacərvan¹⁰⁵, əs-Səlaq rustaqı¹⁰⁶, Sindəbayə¹⁰⁷ rustaqı və əl-Bəzz¹⁰⁸, Urm¹⁰⁹ rustaqı və Bəlvankərə¹¹⁰, Sərat rustaqı¹¹¹ və Dəskiyavər¹¹², Məyənherəc¹¹³ rustaqı.

Əd-Dinavərdən Bərzəndə olan yol

Əd-Dinavərdən əl-Xubarcana 7 fərsəx¹¹⁴, sonra Van təpəsinə 6 fərsəx¹¹⁵, sonra Sisərə 7 fərsəx, oradan Əndəraba 4 fərsəx¹¹⁶, sonra əl-Beyləqana 5 fərsəx¹¹⁷, sonra Bərzəyə 6 fərsəx¹¹⁸, sonra Saburxasta 8 fərsəx, sonra əl-Marağaya 7 fərsəx, sonra Dəxərrəqana 11 fərsəx¹¹⁹, sonra Təbrizə 9 fərsəx, sonra Mərəndə 10 fərsəx, sonra əl-Xana 4 fərsəx¹²⁰, nəhayət Xuveyyə 6 fərsəx.

Əl-Marağadan Kursurəyə 10 fərsəx, sonra Sərata 10 fərsəx, sonra ən-Nirə 5 fərsəx¹²¹, sonra Ərdəbilə 5 fərsəx, sonra Muqana 10 fərsəx¹²².

(s. 121) Ərdəbildən Xuşsa 8 fərsəx¹²³, sonra Bərzəndə 6 fərsəx – Bərzənd xarabalıq idi. Əl-Afşin¹²⁴ onu bərpa edib, burada məskən saldı. Bərzənddən Sadarasba¹²⁵ – əl-Afşinin birinci səngəri burada idi, 2 fərsəx, sonra Zəhrkəşə¹²⁶ – ikinci səngər burada idi, 2 fərsəx, sonra Dav ər-Ruda¹²⁷ – üçüncü səngər isə burada idi, 2 fərsəx, oradan əl-Bəzzə, Babəkin¹²⁸ şəhərinə 1 fərsəxdir. Hüseyin ibn əd-Dəhhak¹²⁹ deyib:

O, əl-Bəzzədə sakinlərindən [bir kəsi] belə qoymadı, [onlardan] İrəm rəvayətlərinə bənzər rəvayətlərdən başqa [heç nə qalmadı].

Bərzənddən Balasacan səhrasına¹³⁰ və oradan Varsana – bura Azərbaycanın axır əyalətidir, 12 fərsəxdir¹³¹.

Əl-Marağadan Cənzəyə 6 fərsəxdir, sonra Musa-abada¹³² 5 fərsəx, sonra Bərzəyə 4 fərsəx, sonra Cabravana 8 fərsəx, sonra Nərizə 4 fərsəx, sonra Urmiyaya 14 fərsəx, sonra Sələmasa quru və Urmiya gölü ilə 6 fərsəxdir.

Azərbaycanın xəracı 2 milyon dirhəmdir¹³³.

Məhəmməd ibn Humeyd [ibn ət-Tusin]in¹³⁴ qoşun dəstələri başçılarını Azərbaycana gətirdiyi quru yol: O, əl-Marağada atlanaraq Bərzəyə, sonra Sisərə, sonra Dinavərin 4 fərsəxliyindəki əş-Şizə və nəhayət əd-Dinavərə getmişdir¹³⁵.

(s. 122) Ərminiyyəyə olan yol

Varsandan Bərdəyə¹³⁶ 8 sikkə, sonra Ərminiyyədəki Mənsurəyə¹³⁷ 4 sikkə; Bərdədən Tiflisə 10 sikkə¹³⁸; [Bərdədən] əl-Bab və-l-Əbvaba¹³⁹ 15 sikkə; Bərdədən Dəbilə¹⁴⁰ 7 sikkə;

Mərənddən əl-Vadiyə (çayın vadisinə) 10 fərsəx¹⁴¹, sonra Nəşavəyə 10 fərsəx¹⁴², sonra Dəbilə 20 fərsəxdir;

Varsandan Dərmana 3 fərsəx¹⁴³, sonra əl-Beyləqana¹⁴⁴ 9 fərsəx, sonra Bərdəyə 14 fərsəx, Bərdədən əl-Bəzzə 30 fərsəxdir;

Birinci Ərminiyyə¹⁴⁵: Əs-Sisəcan¹⁴⁶, Arran¹⁴⁷, Tiflis, Bərdə, əl-Beyləqan, Qəbələ¹⁴⁸, Şərvan¹⁴⁹;

İkinci Ərminiyyə: Curzan¹⁵⁰, Suğdəbil¹⁵¹, Bab Feyruz Qubad¹⁵², əl-Lakz¹⁵³;

Üçüncü Ərminiyyə: əl-Busfurracan¹⁵⁴, Dəbil, Sirac Tayr¹⁵⁵, Bağravənd¹⁵⁶, Nəşavə;

Dördüncü Ərminiyyə: Şimşat¹⁵⁷, Xilat¹⁵⁸, Qalıqala¹⁵⁹, Ərciş¹⁶⁰, Bacuneyc¹⁶¹.

Arran, Curzan, əs-Sisəcan vilayətləri [ərəblərədək] xəzərlərin, (s. 123) Dəbil, Nəşavə, Sirac, Bağravənd, Xilat, Bacuneyc vilayətləri isə rumların mülkiyyətində idilər. Farslar Şirvan torpağına¹⁶² – orada dirilik bulağı olan Musa qayası yerləşir¹⁶³ və Şimşatadək olan yerləri fəth etdilər. Orada, onunla Hisn Ziyadın (Ziyad qalasının)¹⁶⁴ arasında Allahın Rəsulunun (s.a.s.) silahdaşı Səfvan ibn əl-Muattal əs-Suləminin qəbri yerləşir. Onun (Hisn Ziyadın) yaxınlığında bir ağac var. Adamlardan heç biri onun nə [ağacı] olduğunu bilmir. Meyvəsi badama oxşayır, qabığı ilə yeyirlər. Və o baldan daha şirindir¹⁶⁵.

Qubad əl-Beyləqan, Bərdə, Qəbələ şəhərlərini tikdirdi və çiy kərpicdən sədd qurdu¹⁶⁶.

[Xosrov] Ənuşirvan əş-Şabiran¹⁶⁷, Kərkərə¹⁶⁸, əl-Bab və-l-Əbvab şəhərlərini və dağ yolları üstündə sayı 360 olan istehkamları tikdirdi¹⁶⁹. O, Bələncər¹⁷⁰ və Səməndəri¹⁷¹ də tikdirdi, Curzan torpağında Suğdəbil şəhərini saldı. Burada həmçinin özünə qala tikdirdi və onu Bab Feyruz Qubad adlandırdı.

Ərminiyyəyə həmçinin Xuveyy¹⁷², əs-Sanariya¹⁷³, əl-Bak¹⁷⁴, Kisal¹⁷⁵, Abxaz¹⁷⁶, Qal'at əl-Cərdmən (Cirdiman qalası)¹⁷⁷, Xayzan¹⁷⁸, Şəkki¹⁷⁹ və əl-Bab şəhəri aiddir¹⁸⁰.

Qapılara (*əl-əbvab*)¹⁸¹ gəlincə, bunlar əl-Qabq¹⁸² dağının keçidlərinin ağızlarıdır. Oralarda hərbi istehkamlar (əl-husun) vardır. Onlardan Bab Sul, Bab əl-Lan, Bab əş-Şabiran, Bab Laziqə, Bab Bariqə, Bab Samsaxi, (*s.124*) Bab Sahib əs-Sərir, Bab Filanşah, Bab Karunan, Bab Tabarsaranşah, Bab Liranşah, Bab Libanşah, Bab Ənuşirvan¹⁸³. Səməndər şəhəri əl-Babın arxasındadır. Ondan o yana nə varsa, xəzərlərin əlindədir.

Musa [peyğəmbər], ona salam olsun, rəvayətlərində deyilir: **“Gördünmü, biz qayanın yanında gizləndikdə, mən balığı, hansı ki, dirilmişdi, unuttum**¹⁸⁴. Qaya-Şirvan qayası, dəniz – Cilan dənizi¹⁸⁵, kənd – Bacərvan kəndi idi¹⁸⁶. O yerəcən [getdilər ki], **qulama** (oğlan uşağına) **rast gəldilər, o, da onu** Xayzan kəndində¹⁸⁷ öldürdü” (*Quran, XVIII, 63,74*).

Ərminiyyənin xəracı 4 milyon dirhəmdir.

Curcanla¹⁸⁸ xəzərlərin şəhəri Xəmlic¹⁸⁹ arasında yol

Bu şimala aiddir və ona görə mən onu [kitabın] bu yerində xatırlayıram.

Curcandan Xəmlicə - o əs-Səkalib ölkəsindən gələn və Curcan dənizinə¹⁹⁰ tökülən çayın (yəni Volqanın, *N.V.*) axırında yerləşir, əlverişli külək vaxtı 8 günə üzmək olur.

Xəzərlərin şəhərlərindən: Xəmlic, Bələncər və əl-Beyda¹⁹¹.

Əl-Buhturi deyib:

Xəmlicdə, yaxud Bələncərdə müqavilə bağlayanın şöhrəti İraqda daha da artdı.

Əl-Babdan o yana Suvar¹⁹² məlikinin, Lakz məlikinin, əl-Lan məlikinin, Filan məlikinin, əl-Məsqət¹⁹³ məlikinin, sahib əs-Səririn [torpaqları] və Səməndər şəhəri yerləşir.

(*s.125*) Əl-Cərbi haqqında məlumatı tamamlayaq, bu – şimal ölkələridir.

(s.155) Yer in məskun hissəsi dörd qismə bölünür¹⁹⁴:

Arufa (Avropa): burada - əl-Əndəlus, əs-Səkaliba, ər-Rum, Firanca, Tanca və beləcə Misir hüdudlarınadək¹⁹⁵; Sonra **Lubiya**: burada Misir, əl-Kulzum, əl-Həbəşə, əl-Bərbər, ona yaxın yerlər və əl-Bəhr əl-Cənub¹⁹⁶. Bu ölkələrdə nə qaban, nə maral, nə vəhşi eşşək, nə də keçilər yoxdur; İtyufiya: Tihama, Yəmən, Sind, Hind, Sin¹⁹⁷; **Askutiya**: burada Ərminiyyə, Xorasan, türklərin və xəzərlərin torpaqları¹⁹⁸.

(s.172) Suların vəziyyətinin dəyişməsi qəribəliyindən

...Azərbaycanda bir çay yatağı (vadi) var; [əvvəl] su axır, sonra daşlaşaraq suxur parçalarına çevrilir¹⁹⁹.

Dağların qəribəliklərindən

Məkkə ilə Mədinə arasındakı əl-Ərc dağı²⁰⁰ Himsdə²⁰¹ Lubnanla²⁰², Dəməşqdə Sənilə²⁰³ birləşənədək əş-Şama doğru uzanır. Sonra isə Antakıya²⁰⁴ və əl-Masısa²⁰⁵ dağları ilə birləşənədək davam edir (*s.173*). Burada [bu dağ] əl-Lukam²⁰⁶ adlanır və Malatiya²⁰⁷, Şimşat və Qalıqala dağları ilə birləşərək, əl-Xəzər dənizindəkə uzanır. Onun [sahilində] əl-Bab və l-Əbvab yerləşir. Orada [bu dağ] əl-Qabq (Qafqaz) adlanır.

...Kisrailər (Sasanilər, *N.V.*) öz sərhədlərini beş tərəfdən bağlayıblar: əş-Şamdan gələn yol Hitdən²⁰⁸, əl-Hicazdan gələn - əl-Uzaybdan²⁰⁹, Farsdan gələn - Sarifindən²¹⁰, türklərin

ölkəsindən gələn – Hulvandan²¹¹, xəzərlərin və əl-lanların [ölkəsindən] gələnlərin isə əl-Bab və l-Əbvabdan kəsilirdi. Kisrailərə [gələnlər] haqqında xəbər çatdırılır, həmin adamlar isə bəzələrində əmr gələndə [sərhəddə] gözləyirdilər.

Çayların mənbələri haqqında

(s.174)... Ərminiyyənin çayı Araz (ər-Ras) Qalıqaladan başlayır, Arranı keçir, burada ona ər-Ran çayı²¹² tökülür, sonra Varsanın yanından keçərək, qovuşma yerinə çatır. Bu – qadir Allahın xatırladığı “iki dənizin qovuşduğu yer”dir (s.175) (Quran, XVIII, 60, 61) və o müqəddəs hesab olunur. Ər-Ras (Araz) və əl-Kurr (Kür) burada birləşir. Onların arasında əl-Beyləqan şəhəri yerləşir. [Bu çaylar] birləşərək, Curcan dənizinə töküləndə birlikdə axırlar.

Səfidrudun (İsbizruz)²¹³ mənbəyi Sisər şəhərinin qapısı yanındadır. Şahrud (Şahrüz)²¹³ mənbəyini Talaqan ər-Reydən götürür və onlar birləşərək, birlikdə, Curcan dənizinə tökülürlər.

Qeydlər və şərhlər

1. Hər bir müsəlmanın şəriətə görə, ibadət zamanı üzünü qibləyə tutma zərurəti bir sıra erkən orta əsr ərəb mənbələrində həmin istiqaməti müəyyənləşdirən məlumatın verilməsini labüd etmişdi (*bax həmçinin: Ibn əl-Vardi. Kitab xəridat, v. 64a*).
2. Dünyanın Əfrizunun (Əfridunun, Fəridunun) oğlanlarının arasında bölüşdürülməsi haqqında İran ənənəsi pəhləvi mənbələrində, eləcə də Firdovsinin “Şahnamə”sində öz əksini tapmışdır. Rəvayətə görə, Fəridun öz mülkünü oğlanları Tur, Səlm və İrac arasında bölür. Böyük oğlu Səlm var-dövlət, ortancıl oğlu Tur – hərbi şücaət, kiçik oğlu İrac isə qanun və din istəyir. Onların istəklərinə görə, ata Səlmə Rum torpaqlarını, Tura Türküstan və səhranı, kiçik oğlu İraca isə İrani və qardaşları üzərində hakimiyyəti verir. Firdovsinin “Şahnamə”sində bu ənənə digər variantda verilmişdir: Fəridun öz oğlanlarını sınamaq qərarına gəlir. Əjdahaya çevrilərək, onların yolunu kəsir. Səlm qaçır, Tur döyüşə atılır, İrac isə öz ağı və nəcabəti ilə əjdahanı ram edir. Fars kitablarından ərəb mənbələrinə keçən bu rəvayət Ət-Təbəri, əl-Məs’udi, əl-Biruni, Yaqut və başqa müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapmışdır. A.Xazanov (*Социальная история скифов, s. 99-100*) dünyanın bölünməsi haqqında İran ənənəsinin skiflərin ənənəsinə çox yaxın olduğunu bildirir. Maraqlıdır ki, bu rəvayət Nuhun dünyanı oğlanları Sim, Ham və Yafət arasında bölüşdürməsi haqqında olan və erkən orta əsr mənbələrində geniş işıqlandırılan rəvayəti xatırladır.
3. Bu hissəni rus dilinə L.Y.Kubbel və V.V.Matveyev də tərcümə etmişlər (*Куббель, Матвеев. Африка, с. I, s.33*). Əl-Biruni özünün “Əl-əsar əl-baqiyə an əl-quruni-l-xaliyə” (“Keçmiş nəsillərdən qalan izlər”) əsərində dünya hökmdarlarının daha böyük siyahısını təqdim edir (*Памятники, s. III*). Bu titullar – ləqəblər, təbii ki, adları çəkilən ölkə və xalqların islamaqədərki hökmdarlarına məxsus olub.
4. Əl-Birunidə (*Памятники, s. III*) “əl-İraq hökmdarı” deyil “Sasanilərdən olan farsların hökmdarı”.
5. “Qeysər” – latınca “sezar” sözünün ərəbcə ifadəsidir. «Basil» Bizans imperatorunun rəsmi titulu olan *vasilevs* sözünün ərəbləşdirilmiş formasıdır.
6. **Cəbquyə** – türk titulu “yəbqu”nun ərəbləşdirilmiş formasıdır. Əl-Xarəzmidə (s.120) – “cəbbuyə - ğuzz və karlukların hökmdarı”dır. Ət-Təbəri (*G, c. II, s.1206*) Toxaristan hökmdarını “cəbquyə” adlandırır (*bax: Yəqubi. Tarix, II, s.479; İA, IV, s. 431; Бартольд. Сочинения, VIII, s.42, qeyd. 5*).
7. Əl-Birunidə (*Памятники, s. III*) “xəzərlərdən olan türklərin və tuğuzğuzların hökmdarı xaqan, ğuzz türklərinin hökmdarı – xanutadır”. Xaqan – “xanlar xanı”, “xan” – “başçı” deməkdir (*əl-Xarəzmi, s.120*).

8. **Baqbur** (*faqfur*) – Çin imperatorunun titulunun ərəbcə ifadəsi. Əl-Xarəzmiyə görə (*s.120*) “baq” – Sind, Çin və Fars əhalisinin dilində “məlik” (hökmdar), “bur” isə “oğul” deməkdir. Əl-Birunidə (*Памятники, s.111*) “Hind hökmdarı Bəqurur”.
9. **Bəlxara** - ərəb mənbələrində adı çəkilən hind hökmdarlarından birinin titulu; “hökmdarlar hökmdarı” deməkdir (*bax hətçinin: İbn Rusta, s. 134*). İbn Rusta da İbn Xordadbeh kimi bu hökmdarın mülkünü “əl-Kamkam” adlandırır. Əl-Məs’udi (*Muruc, I, s.162*) Mankira hökmdarını (müasir Şolapurdan 60 mil cənub-şərqdə) “bəlxara” adlandırır (*II, s.487*).
10. İbn Xordadbehin əsərinin digər (B) redaksiyasında “şah” əvəzinə “şahənşah” işlənmişdir. Deməliyə ki, İbn Xordadbehin, görünür, sasanı mənbələrinə əsaslanan bu məlumatı ət-Təbəri və başqa müəlliflərin xəbərləri ilə birlikdə Ərdəşirin şahlığı dövründə Sasanilər imperiyasının həddlərini müəyyənləşdirə biləcək əlavə material verir. Belə ki, bəzi şahların mülklərinin yerini dəqiqləşdirmək bəzən çox çətin olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ərdəşirin şahlığı dövründə “onun mülkünün sərhədləri İrənşəhrdən kənara çıxmırdı”, qalan vilayətlər isə, görünür, vassal asılılıqda olmuşdur. Yalnız I Şapurun dövründə həmin yerlər Sasanı imperiyası tərkibinə daxil edilmişdi (*Луконин. Завоевания, s.302-306; Луконин. Культура, s.52-62; Фрай. Наследие Ирана, s.290-291*). Belə güman etmək olar ki, İbn Xordadbehin təqdim etdiyi bu siyahıya Sasanilərin sonradan Şapur tərəfindən ələ keçirilmiş domenləri də daxil olunmuşdur. Əl-Bələzuri (*s. 196*) Cənubi Qafqazın bəzi hakimlərinə “şah” titulunun verilməsini Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyəti dövrünə aid edir. O, Sərir hökmdarının *xarazanşah* (Vaxraranşah), Lakzinkının *caraşanşah*, eləcə də digər yerlərə aid *təbərsaranşah*, *miranşah*, *filanşah*, *şərvanşah* titullarını təqdim edir (*bax: Минорский. История Ширвана, 114, 125, 133*).
11. **Buzurq Kuşanşah** – İbn Xordadbehə görə (*s. 40*) bütün Mavaraənəhrin hökmdarıdır. Bu titulu ət-Təbəri də vardır (*bax hətçinin: Бартольд, с. I, s.147; Луконин. Завоевания, s.303*). Adından da görüldüyü kimi, bu titulu əvvəl kuşanlarda olmuş, sonra isə ölkənin yeni sahiblərinə - eftalilərə keçmişdir.
12. **Kilanşah** – De Quide bu terminin başqa oxunuşunu təqdim edir: *cilanşah*, yəni *gilanşah*. İbn Xordadbeh (*s.39*) əsərinin başqa yerində Mərv ər-Ruzun hökmdarını “Kilan” adlandırır.
13. **Buz Ərdəşiranşah** – Mosul hakiminin titulu. Yaqut (*IV, 683*) Həməzəyə istinad edərək Mosulun fars adını – Nau Ərdəşir və ya Bau (Buz) Ərdəşir təqdim edir. Sonradan şəhər əməvi xəlifəsi Mərvan tərəfindən bərpa etdirilmiş, adı dəyişdirilmişdir (*müq. et: Təbəri, I, 820; bax hətçinin: Le Strange. The lands, s.87; İA, VIII, s.738-741*).
14. **Meysanşah** – İbn Xordadbehin əsərinin digər (B) redaksiyasında “*masunşah* – bu Meysandır” verilmişdir. İstifadə etdiyimiz redaksiyanın “Dəclə və Fərat çaylarının suvardıqları torpaqlar” haqqındakı bölməsində İbn Xordadbeh Meysanı Şaz Bəhmən (Diclə) vilayətində təssuc-nahiyyə adlandırmış, onun digər mənbələrdə təsadüf olunmayan “Milva” adını da təqdim etmişdir. Əl-Yəqubiyyə görə (*Kitab əl-buldən, s.322*) - Diclə vilayətinin mərkəzi əl-Məzarda olan nahiyyəsi. Yaqut (*c. IV, s.714*) artıq Meysan adını vilayətin əsas şəhərinin adı kimi təqdim edir. Sasanilər dövrü Meysanı haqqında *bax: Колесников.Иран, s. III*. İraqda eyniadlı muhafaza (*Le Strange, The lands, s. 26-30, 40-49; İA, c. VIII, s.181-192*).
15. **Buzurq Ərməniyanşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “buzurq İranşah” verilmişdir. Mətnə görə - Ermənistan (və ya İran) hökmdarı.
16. **Azərbazqanşah** – mətnə görə Azərbaycan hökmdarı.
17. **Sicistanşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “Sakastanşah”. Mətnə görə, Sicistanın (Sistan, Seistan) hökmdarı. Əsərinin digər hissəsində (*s.40*) İbn Xordadbeh Xorasanın və Məşriqin hökmdarlarının titulları haqqında məlumat verdikdə, yenə də Sicistan hökmdarının adını çəkir və görünür, bu dəfə onun ilk ərəb işğalları zamanına aid “rutbil” titulu verir; bununla yanaşı o, bu titulu ər-Ruxxas və əd-Davar hakimlərinə aid olduğunu qeyd edir (*müq. et: əl-Bələzuri, s.398*). “Tarix-i Sistan”da (*s.410, qeyd 266*) Zabulistan hakimlərinin də bu titulu daşdığı bildirilir (*bax hətçinin: Колесников.Иран, s.111*).

- 18. Mərvşah** – mətnə görə Mərv əş-Şahicanın hökmdarı. Monqollar tərəfindən dağıdılmış məşhur Mərv şəhərinin xarabalıqları indiki Türkmənistan Respublikası ərazisindədir (*bax: Жуковский. Развалины., Бартольд, с. IV, s.172-185; с. VII, 60-69; М.Массон.К изучению Мерва, s. 7-19*). Mərv ər-Ruzdan (*Qudamada s. 210 - Mərv əl-alə, Yaqutda IV, s.505 hətçinin Mərruz*) fərqli olaraq belə adlandırılmışdı. Tədqiqatçılar Mərv ər-Ruzu Əfqanıstandakı Bala Murqabla eyniləşdirirlər (*Бартольд, с. III, s. 252; Большаков. Средневековый город Средней Азии, 168*).
- 19. Kırmanşah (Kərmənşah)** – mətnə görə Kırmanın hökmdarı. Yaqut (*c. IV, s.263*) “Kərman”ı daha düzgün hesab edirdi. Əl-Bələzuri (*s.391*) Kırmanın mərzbanı haqqında məlumat verir (*bax hətçinin: IA, с. VI, s.815-821; Колесников.Иран в., s.105*).
- 20. Bədəşvarqarşah** – mətnə görə Bədəşvarqarın hökmdarı. İbn Xordadbeh əsərinin əl-Cərbiyə aid bölməsində (*s.119*) bu bölgəyə aid Bədəşvarcarın adını çəkir. Ət-Təbəri (*c. III, s. 1298*) onu Bəşvar kimi təqdim edir. Bu yerin Xəzərin cənub sahilində yerləşən, sonralar Təbəristan və Mazandaran adlandırılan Sasani vilayəti Badaşvarqar – Patişxvarqar ilə eyniliyi aşkardır. İbn əl-Fəqih (*Ц nəşri, s.43, mətnin faksimilesi, 3*) onu Təbəristanın şəhərləri sırasında xatırlayır (*burada nəşir O.Skitişvilinin oxunuşu səhvdir: “Вандашаврадж”*).
- 21. Yəmənşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “Səmdəd şah – bu isə Yəməndir” yazılmışdır. Görünür, doğrusu “Gumdan” olmalıdır. Mətnə görə Yəmənin hökmdarı.
- 22. Taziyanşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında – “*bərimənşah*” yazılmışdır. De Quye (*tərc., s.13*) ərəblərə verilən “*tazik, tacik*” adlarına əsasən bu titulun ərəb mülklərinə aidiyyəti fikrini irəli sürür.
- 23. Kazaşşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “*karaşşah*” verilmişdir. Bu sözün oxunuşu gümanlı olduğu üçün müxtəlif variantlar irəli sürmək olar.
- 24. Burcanşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “*fr.han*” verilmişdir. Yazılışı uyğun gəlsə də, çətin ki, bu titulu yaşadıkları əraziləri Xilafət tərkibinə daxil olmayan burcanlara – Dunay bulqarlarına aid etmək olar. Bəlkə də bu titul qədim Girğana – Curcana aiddir (diakritik işarələrsiz hər iki söz oxşardır).
- 25. Amuqanşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “*am.rkan şah*” verilmişdir. Ola bilsin ki, Azərbaycandakı Muqan nəzərdə tutulur (Muqanşah?).
- 26. Sabiyanşah** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “*sayiban*” verilmişdir. Çox güman, Harran sakinləri *sabilər* nəzərdə tutulur.
- 27. Muşkizdanşah** – əsərin B redaksiyasında – “*m.s.k.rdan*” verilmişdir. Xorasan hökmdarlarından birinin titulu.
- 28. Allanşah** – mətnə görə, Muqan hökmdarının titulu.
- 29. Baraşkanşah** – əsərin B redaksiyasında “*baraskan*”; mətnə görə, Azərbaycan hökmdarının titulu.
- 30. Kufşşah** - əsərin B redaksiyasında yoxdur. Mətnə görə Kırman hökmdarlarından birinin titulu.
- 31. Məkrənşah** – əs-Sind ölkəsindəki Məkran (Mekran, Mukran) padşahlığının hökmdarının tituluna uyğun gəlir (*bax:Фрай. Наследие Ирана, s.293; Луконин. Культура, s.62; Колесников.Иран в начале VII в, s. 107*).
- 32. Turanşah** – mətnə görə türklərin Turan ölkəsinin hökmdarı; tədqiqatçılar (*Фрай, s.193; Луконин. Культура, s.62*) bu ölkəni Hind və Hilmənd çayları arasında yerləşdirirlər.
- 33. Hinduvanşah** - əsərin B redaksiyasında “*Hinddə*” sözü əlavə edilmişdir. Hind hökmdarlarından birinin titulu (*bax hətçinin: Луконин. Культура, s.62*).
- 34. Kəbulanşah** - əsərin B redaksiyasında “*Kəbulda*” sözü əlavə olunmuşdur. Məntdən görünür ki, bu, öz mənşələrini kuşanlarla bağlayan Kəbul hökmdarlarının tituludur (*Фрай, s.279*).
- 35. Şiryanşah** – əsərin B redaksiyasında “*şayranşah*” verilmişdir. Bu titulun ehtimalla Şirvan hökmdarına aidiyyəti tədqiqatçılar tərəfindən də irəli sürülür (*bax: Минорский. История Ширвана, s.34-38*).
- 36. Rayhanşah** – Hind hökmdarlarından birinin titulu.

37. **Qiqaşah** - əs-Sind hökmdarlarından birinin titulu.
38. **Balaşacaşah** - əsərin B redaksiyasında “*balasacaşah*”; adından da göründüyü kimi, çox güman, Azərbaycandakı Balasakan (ərəb mənbələrində: Balasacan) vilayətinə aiddir. A. Колесников (*Иран, s. 121*) bu vilayətin hüduqlarının Qafqaza və Alan qapısındanək uzandığını bildirir.
39. **Davaranşah** – mətnə görə Sistan və Gur arasındakı əd-Davar (və ya Zəmin Davar) ölkəsi hökmdarının titulu.
40. **Nəxşəbənaşah** – əsərin B redaksiyasında “*l.x.saşah*” verilmişdir.
41. **Kəşmiranşah** – mətnə görə Kəşmir hökmdarının titulu.
42. **Bakərdanşah** – bu titulun kimə məxsusluğu gümanlıdır. Bəlkə də Paradan – Midiyaya aiddir.
43. **Kuzafatşah** – əsərin B redaksiyasında “*k.zab.şah*” verilmişdir. Məxsusluğu gümanlıdır.
44. **Mədinət əs-Səlam** (مدينة السلام) – hərfən: “sülh şəhəri” – Bağdada verilən addır.
45. **Əd-Dinavər** (الدینور bəzən səhvən Dəynəvər) – əl-Cibəl vilayətində şəhər; 642-ci il ərəb işğalından sonra Mah əl-Kufə adlandırılmışdır (*Yaqut. 1950, II, 714*); belə ki, əd-Dinavər əhalisindən alınan xərac birbaşa kufəlilərin, xüsusilə Kufədə yerləşən hərbi hissənin xeyrinə keçirilirdi (*Yəqubi, VII, 271*). Xarabalıqları Camasi-ab çayına tökülən Abi Dinavər çayının sahilindədir (*Le Strange. The lands, 189-190; İA, III, 592-593; Бартольд, VII, 198; bax həmişinin: Ибн Хордадбех, s.166, qeyd 25, 28*). Əl-Yəqubinin məlumatına görə (*c. VII, s.271*) əd-Dinavərin xəracı sultan, yəni dövlət torpaqları nəzərə alınmazsa, 5 mln 700 min dirhəmdir.
46. **Əl-Cibəl** (الجبال) – ərəblərin qədim Midiyaya verdikləri ad; İraqı Əcəm və Kuhistan da deyilir (*Bax: Yaqut, c. II, s.15; Бакуви, s.68 (ал-Джибал); İA, c. III, s.158*).
47. **Ər-Rey** (الری Rey) – Midiyanın qədim Raqa şəhərinin ərəb mənbələrində adı. Xarabalıqları Tehranın 8 km-liyindədir. Xəlifə I Ömər (634-644) hakimiyyəti illərində ərəblər tərəfindən işğal olunmuş, 1220-ci ildə monqollar tərəfindən dağıdılmışdır (*Yaqut, c. II, s.892*). Hazırda İranda Tehrandan 10 km cənubda şəhrəstani Reyin inzibati mərkəzi.
48. **Həməzan** (همذان Həmədan) – ərəb inzibati bölgüsünə görə əl-Cibəl ərazisinə daxil edilən qədim şəhər (*Yəqubi, Buldan, s.272; Yaqut, c. IV, s.971; İA, c. V (1), s.420-426; Бартольд, c. VII, s.136-139*). İranın Həmədan ostanına aid olan bu qədim Midiya şəhəri (Ekbatan və ya Heqmatani adı ilə də tanınır) hazırda həm vilayətin, həm də eyniadlı şəhrəstanın inzibati mərkəzidir.
49. **Mahayn, yəni iki Mah** (ماهين) – Mah əl-Bəsrə (Nihavənd), Mah əl-Kufə (Dinavər) nəzərdə tutulur.
50. **Təbəristan** (طبرستان Tapuristan) – ərəblərin İranda Əlburs dağından şimalda, Xəzər dənizinin cənubunda yerləşən vilayətə verdikləri ad. Sonralar Mazandaran adlandırılmışdır (*İbn əl-Fəqih, s. 36-39; Yaqut, c. III, s.501; həmişinin bax: İA, c. XI, s.598-599; Бартольд, c. VII, s.215-216*).
51. **Dunbavənd** (دنباوند) – Rey yaxınlığında dağ silsiləsinin və ona bitişik vilayətin adı. Yaqut (*c. II, s.585*) həmişinin Dumavənd və Dubavənd formalarını da gətirir. Bu ad fars dilində Danbavənd, Dəməvənd və Demavənd formalarında da işlədilir (*bax: İA, c. III, s.519-520*). Hazırda Əlburs silsiləsinin və ölkənin ən uca dağ zirvəsi olan Demavənd dəniz səviyyəsindən 5610 m hündürədir.
52. **Masabazan** (مساباذان) – ərəb İraqı (İraqı Ərəb) ilə həmsərhəd, əsas şəhəri Siravan (Şirvan-Şiravan) olan əl-Cibəl vilayəti (*Yəqubi, c. VII, s. 269*). Yaquta (*c. IV, s.398*) görə bu ad “Mah Səbəzan”ın qısaldılmışıdır (*bax həmişinin: Бартольд, c. VII, s.198*).
53. **Mihricanqazaq** (مهرجانقرق) – əsas şəhəri əs-Saymara olan əl-Cibəl vilayəti (*Yəqubi, c. VII, s.269*). Yaquta (*c. III, s.443*) görə əs-Saymara Həmədandan Bağdada gedən çapırların dəyişmə məntəqəsi idi. Xarabalıqları Dərə-şəhr şəhərgahında, eyniadlı çayın vadisində, dağ keçidinin yanında yerləşir (*Бартольд, c. VII, s. 198*).
54. **Hulvan** (حلوان) – Ərəb mənbələri bu qədim şəhərin eyniadlı çayın (müasir Əlvənd) sol sahilində, Sasani hökmdarı I Kavad (488-496) tərəfindən salındığını irəli sürsələr də, o hələ e.ə I minillikdə Xalmanu adı ilə aşurlara məlum idi. Sasanilərin Şaz (Şah) Fayruz adlandırdığı eyniadlı vilayət

- ərəb inzibati ərazi bölgüsünə əsasən VII əsrin sonunadək cənubi Mesopotamiyada, Dəclə ilə Fərat çayları arasında əhatə edən və əs-Səvad adlandırılan bölgənin tərkibində olmuş, Həccac ibn Yusifun inzibati-iqtisadi islahatına əsasən nahiyələri ilə bircə əl-Cibəl vilayətinə aid edilmişdi (*bax: Qudama, s.236, 243*). Artıq əl-Müqəddəsi (*s.123*) buradakı dağıntılardan xəbər verir. 1149-cu ildə baş verən zəlzələ və hərbi müdaxilələrdən zərər çəkmiş, XIII əsrdə artıq tamam dağılmışdı (*bax: Yaqut, c. II, s.316; İA, c. V (1), s.586; Бартольд, c. VII, s.191-192*).
- 55. Qumis** (قوميس) – İranın şimal-şərq hissəsində, Rey və Nişapur arasında, əsas şəhəri Damqan olan böyük vilayət. İndi bu qədim şəhərin yerləşdiyi vilayət Simnandır. (*Bax: Yəqubi, c. VII, s. 276; əl-Müqəddəsi, s. 353; Yaqut, c. IV, s. 203; həmçinin: Le Strange The lands,, s. 364-368; İA, c. VI, s. 985; Бартольд, c. VII, s.122-124*);
- 56.** Xilafətin tabeliyində olan şimal torpaqlarını əhatə edən bölgəyə İbn Xordadbehə yanaşı əl-Yəqubinin də (*c. VII, s. 320*) verdiyi bu ad həmin müəlliflərin əsərlərinin nəşri de Quyenin bizim zənnimizcə səhv oxunuşu sayəsində elmi ədəbiyyata “**əl-Cərbi**” (الجربي) formasında daxil olmuşdur. De Quyenin özü (*tərc. s. 90, qeyd 1*) bu sözün siryani “garbayo” – “şimal” sözü ilə əlaqəli olduğunu ehtimal edir. Qeyd etməliyik ki, bu termindən iki dəfə istifadə edən əl-Yəqubi (*s.268, 320*) hər dəfə onu “əl-Cədy” və ya “əl-Cudayy”, yəni “Şimal ulduzu” kimi işlədir, lakin nəşir birinci halda bu termini “əl-Cədy” kimi oxusa da, ikinci halda əlyazmalardakı müxtəlifliyə baxmayaraq “əl-Cərbi” kimi oxuyur. Bizə elə gəlir ki, əl-Cədy, yəni Şimal, Qütb, ulduzu ölkələri oxunuşunu saxlamaq daha düzgündür; belə ki, əl-Yəqubi ona məlum dünyanı “yerdəki nahiyələrin əl-Məşriq, əl-Məğrib, [eləcə də] Qiblənin və hesablayanların (hussab) at-Tayman adlandırdıqları Suheylin (Kanopusun) zühurunun olduğu cənub küləyinin başlanğıcı ilə, hesablayanların əl-Cədy (əl-Cudayy) adlandırdıqları Bənət Nəş taxtının (Böyük Ayı bürcü) olduğu şimal küləyinin başlanğıcı arasında bölünməsinə əsasən” bölür (*bax: həmçinin: Ibn Xordadbeh, s.288, § 60 a, qeyd 1*).
- 57. Şələnbə** (شَلَنْبَة) – Yaqutun fikrincə (*c. III, s. 316*) Şələnbə daha düzdür. Əbu Duləfdə də belədir (*s.55*). “Hudud”da (*s.135*) – Şələnbə - Dumavənd (və ya Dunbavənd) dağlarında kiçik şəhərdir (*bax: Le Strange. The lands, s.378*).
- 58. Bəhram Gura** (Cur) aid edilən bu şeir parçasını mütəxəssislər dari (farsi) dilində yazılmış ən qədim nümunə hesab edirlər (*Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии, s. 258*).
- 59. Ər-Ruyan** (الرويان) – Təbəristan dağlarında Səfidrud və Şahrud çayları arasında geniş müstəqil vilayət və şəhər; əvvəllər Deyləmə aid idi, ərəb işğalından sonra yeni inzabati bölgüyə əsasən Təbəristana birləşdirilib. Əsas şəhəri Kaçça (Кacca). *Bu haqda bax: İbn Rusta, s. 150; Yaqut, c. II, s. 873*.
- 60. Amul** (امل) – İbn Xordadbeh də digər orta əsr müəllifləri kimi iki Amul şəhəri haqqında məlumat verir. Burada, Xəzər dənizinin cənub sahilində yerləşən Təbəristanın əsas şəhəri Amul nəzərdə tutulur. Digər eyniadlı şəhər Amudərya çayı üstündə, indiki Cərcə ərazisində idi (*Бартольд, c. I, s.131-132; МИТТ, s.71*). Yaqut (*c. I, s.69*) Amudərya çayı üstündəki Amulu Təbəristan Amulundan fərqləndirmək məqsədilə birincinin Amul Zəmm, Amul Ceyhun, Sahilyanı Amul, Səhra Amulu, Amu və Amuyə adlarını təqdim edir.
- 61. Sariyə** (سارية) – orta əsrlərdə Təbəristanın əsas şəhərlərindən biri (*bax: İbn Rusta, s.150; Yaqut, c. III, s.10; İA, c. X, s.233*). İndi Sarı Mazandarının əsas şəhəridir.
- 62. Şalus** (شالوس) – Təbəristanın Deyləmlə həmsərhəd şəhəri (*İbn Rusta, 150; Yaqut, c. III, s. 237*). İndi İranın şimalında Mazandaran ostanında Xəzərin cənub sahilindəki Çalus şəhəri.
- 63. Əl-Lariz** (الارز) – Təbəristanda Amulun 2 günlüyündə kənd; Lariz qalası (Qal’atu Lariz) də adlanırdı (*Yaqut, c. IV, s.341*). V.F.Minorski Larizi hazırda Gilanda olan Lahicanla eyniləşdirir (*История Ширвана и Дербенда, 35*).
- 64. Əş-Şirriz** (الشريز) – Deyləmdə dağ, Yaqutun məlumatına görə (*c. III, s. 273*) ərəb işğalı dövründə Rey mərzbanı burada gizlənmişdi, V.F. Minorski bu yeri Deyləmdəki Şirlə eyniləşdirir

(*История Ширвана и Дербенда*, 35).

- 65. Tamis** (طاميس) – Təbəristanın Curcanla həmsərhəd dağ şəhəri; mənbələrin məlumatına görə Curcanı Təbəristanla birləşdirən yeganə böyük yol bu şəhərdən keçirdi (*Ibn Rusta*, 150). Yaqut (c. III, s. 547) onu həmçinin Tamaysa da adlandırır.
- 66. Dihistan** (دهستان Dehistan) – Curcanın sərhəd qala-şəhəri; Rabat Dihistan da adlanırdı (*müq. et.: əl-İstəxri*, 212; *Yaqut*, c. II, s.633). Monqollar tərəfindən dağıdılmış, sonralar yenidən bərpa olunmasına baxmayaraq təqribən XIV əsrlər dağılmağa başlamışdır. Atrek çayından şimalda olan Məşhədi-Misriyan xarabalıqları ona aiddir. Son arxeoloji qazıntılar burada müsəlman mədəniyyətinin zəngin qalıqlarını aşkar etmişdir (Бартольд, III, 122; Пугаченкова. Архитектурные памятники, с. 192-252).
- 67. Əl-Kəlar** (الكالار) – Təbəristan dağlarında Amulun 3, Reyin 2 mərhələliyində sərhəd şəhəri (*Yaqut*, c. IV, s. 296; *bax həmçinin: Le Strange. The lands*, 373).
- 68. Cilan** (جیلان) – Gilan vilayətinin ərəbləşdirilmiş adı; İranda Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində, Cənubi Azərbaycanla Mazandaran arasındadır.
- 69. Bədəşvarcar** (بدشورجار) – bax: qeyd 20.
- 70. Məhəmməd Əbd əl-Məlik əz-Zəyyatın Bəbək**in əsir alınıb Samarraya (Surrəmənraa), fil üstündə gətirilməsi münasibəti ilə yazılmış bu şeir parçasını Ət-Təbəri də (c. III, s.1230) nümunə kimi gətirmişdir. *Bax həmçinin: Буниятов Зия. Азербайджан, s.316*. O, Xorasan hakiminin Cil Cilan Xorasan titulu "Xorasan şeytani" kimi tərcümə edir.
- 71. Əl-Bəbr** (البيبر) – bu yerin adı adətən Ət-Taylasanla (bax: aşağıda) birlikdə çəkilir; İbn əl-Fəqih (s.209, 282, 302) əd-Deyləmi də əlavə edir. V.Minorski (*Hüdud*, 391) Talış dağlarından qərbdə, Ərdəbillə Zəncan arasında Taron (Ət-Tarm) və Xalxal adlanan dağlıq yeri Əl-Bəbr hesab edir. Ət-Tarm və Zəncan arasında əl-X.r adlı yer haqqında məlumat verən əl-Biruniyə əsaslanan bu müəllif Əl-Bəbr və əl-X.r əvəzinə əl-Xir oxumağı daha düzgün hesab edir və bunu Xalxal ərazisinin başçısının Xerov adlandırılması ilə izah edir.
- 72. Ət-Taylasan** (الطيلسان) – Yaqutun isnad etdiyi (c. III, s. 57) əl-Əsməiyə əsasən "Talışan" sözünün ərəbləşdirilmiş formasıdır. Mənbəyə görə, bu vilayəti 36 (655-56)-cı ildə əl-Valid İbn Ukba işğal etmişdir. Bu ad Azərbaycandakı Talış dağlarının və burada yaşayan talışların adlarında qalmışdır.
- 73. Əl-Xəzər** (الخرز) – VII-X əsrlərdə Şimali Qafqazda yaşayan xəzərlərin ölkəsi nəzərdə tutulur.
- 74. Əl-Lan** (اللان Alan) – Şimali Qafqazın mərkəz hissəsində yaşayan alanların yaşadığı ərazi (*bax: İbn Rusta*, 148-149; *Минорский. История Ширвана*, 145; *Бартольд*, c. II (1), s.866).
- 75. Əs-Saqalib** (الصقاليب tək: saqləb) – tarixi ədəbiyyatda ənənəvi olaraq slavyanlar kimi izah edilir. Bir sıra müəlliflər onları türk tayfalarına aid edirlər.
- 76. Əl-Əbar** (الابر) – bu adın "avarlar"la əlaqəsi daha gümanlıdır (*müq. et: Məs'udi. Tənbih*, 190; *bax: Минорский. История Ширвана*, s.134-136).
- 77. Sinn Sumeyrə** (سن سميرة) – Xorasan yolundan solda, Karmisin yaxınlığında dağ. Əbu Duləf (s. 46) onu Sumeyra adlandırır. *Bax: Yaqut*, c. III, s. 169. Görünür, ərəblər Bisitunun bəzi zirvələrini və ya onun özünü belə adlandırırdılar (*bax: Le Strange The lands*, s.188).
- 78. Zəncan** (زنجان Zəngan) – Orta əsrlərdə gah Azərbaycana, gah da əl-Cibələ aid edilən, indi İranın eyniadlı ostanında şəhər. Bu gün də əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardır (*bax: Бартольд*, c. VII, s.202; *Le Strange. The lands*, s.221-222).
- 79. Əl-Marağa** (المراغة Marağa) – orta əsrlərdə Azərbaycanın məşhur və böyük şəhərlərindən biri (*ətraflı bax: §4*), bax həmçinin: *İA*, c. VII, s. 731-738; *Бартольд*, c. VII, s. 203-204; *Le Strange. The lands*, s. 164; *Şərifli. Feodal dövlətlər*, s. 311-312.
- 80. Əl-Məyanic** (الميانج Miyənə) - əl-Müqəddəsi (s.378) artıq onun müasir "Miyənə" adını verir (*ətraflı bax: §4*).
- 81. Ərdəbil** (اردبیل) – orta əsrlərdə Azərbaycanın məşhur və əsas şəhərlərindən biri (*ətraflı bax: §4*), bax həmçinin: *Müqəddəsi*, 377-378; *Yaqut*, c. I, s.197; *bax: İA*, c. IV, s.288-289; *Şərifli*.

Feodal dövlətlər, s.308-311.

- 82. Varsan** (ورثان) – orta əsrlərdə Azərbaycanın Arran sarıdan sərhəd şəhəri (*Qudama, s. 227; Müqəddəsi, s. 376; Yaqut, c. IV, s.919*). Ətraflı bax: §4.
- 83. Sisər** (سيسر) – Marağa-Dinavər yolunda, sonuncudan 20 fərsəx şimalda kiçik şəhər (*Qudama, s. 212*). Əl-Bələzuriyə görə (310; *müq. et: İbn əl-Fəqih, s.239*) öz adını bu şəhərin yaxınlığındakı 30 (3?) təpədən (“baş”dan) götürmüşdür. O, bu yeri Sədxaniyə, yəni “100 bulaq” da adlandırır (*bax həmçinin: Yaqut, c. III, s.216; s.210, c. X, s.714-715; Le Strange The lands., 190*). İşğalın ilk dövründə Həmədan, Dinavər və Azərbaycanın sərhədlərinin qovuşduğu dağlıq ərazi olan bu yer xəlifə əl-Mehdiyə (775-785) mənsub otlaq olmuşdur; mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, əmin-amanlığın həyata keçirilməsi məqsədilə burada hərbi qarnizon yerləşdirilmiş və şəhər salınmışdır. İlk əvvəl Sisər vilayətinin tərkibinə əd-Dinavərin Məyənhərəc rustağı, Azərbaycanın Bərzə nahiyəsinin əl-Cuzama rustağı və b. qatılmışdı. Yeni yaradılmış vilayətin hakimi-amili Xilafətə vergi ödəyirdi (*Bələzuri, s. 310-311; İbn əl-Fəqih, c. V, s. 239-240*). VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəlində yeni ərəb inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Sisər Azərbaycana aid edilmiş, Azərbaycanın ərəb-*avdilərə* (bu qəbilənin başçısı Osman əl-Avdi idi) məxsus digər torpaqları ilə xəlifənin Sisərə göndərdiyi Murr ibn Əbi Murr ər-Rudayninin mülkiyyətinə keçmişdir (*Bələzuri, 240*). Sonralar, Xilafətin zəiflədiyi dövrdə, o da, Sisərdən alınan xəracın Xilafət xəzinəsinə ödənilməsinə dayandırmış, yalnız xəlifə əl-Məmun dövründə yenidən bu ərazi Xilafətə tabe edilmişdi (*Bələzuri, 311; İbn əl-Fəqih, c. V, s. 240*).
- 84. Bərzə** (برزة) – Cənubi Azərbaycanın cənub-şərqində Marağadan 15 fərsəx cənubda kiçik şəhər. Mənbələrə görə (*Bələzuri, s. 331; İbn əl-Fəqih, s. 285; Yaqut, c. I, s. 564*) ərəb işğalından sonra baxda *avdi* qəbiləsindən olan ərəblər məskən salmışdılar.
- 85. Saburxast** (سابرخاست) – Urmiya gölündən cənubda, Marağadan 7 fərsəx (*Müqəddəsi, 382 – I mərhələ*) cənubda yerləşən şəhər. Kiçik Lurda, Nihavənddən 22 fərsəx cənubda olan eyniadlı (və ya Şaburxast) şəhərlə qarışdırmamalı (*Yaqut, c. III, s. 4*).
- 86. Təbriz** (تبريز) – *Yaqut (c. I, s.882)* onu Azərbaycanın ən məşhur şəhəri adlandırır (*ətraflı bax: §4*). Bax həmçinin: *əl-Müqəddəsi, s. 378; İA, c. XII, s. 82-88 – V.Minorskinin məqaləsi*.
- 87. Məhəmməd ibn Rəvvad əl-Əzdi** – Azərbaycan Rəvvadilər sülaləsinin banisi Rəvvad ibn əl-Musanna əl-Əzdinin oğlu; IX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələr nəticəsində digər yerli feodalların əksəriyyəti kimi, o da, Xilafətdən ayrılmağa cəhd göstərmişdi (*Yəqubi. Tarix, c. II, s.540*). Rəvvadilərin Azərbaycanda hakimiyyəti haqqında (*bax: Azərbaycan tarixi, c. II, s.337-341*).
- 88. Mərənd** (مرند) – Azərbaycanda, Təbrizdən şimal-qərbdə şəhər. Ərəb işğalı dövründə çox da böyük olmayan kənd idi (*ətraflı bax: §4*). Bax həmçinin: *İbn əl-Fəqih, s.285; Bələzuri, s.331; Yaqut, c. IV, s.503*.
- 89. Məhəmməd ibn əl-Bəis** – Mərəndin sahibi əl-Bəisin oğlu. Babası Əbu-l-Bəis IX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir çox yerləri, o cümlədən Rəvvadilərə məxsus torpaqları ələ keçirmişdi. Xürrəmi-babəkilər hərəkatının ilk çağlarında o, Babəkin tərəfdarı olmuş, onun sərkərdələrindən birinin qızı ilə evlənmişdi. Çox keçmədən o, öz müttəfiqlərinə xəyanət edərək, onlara qarşı çıxır. Xəlifə əl-Mutəvəkkilin dövründə Məhəmməd Xilafətdən də təcrid olunmuş, lakin həbs edilərək Samarraya göndərilmiş, orada 850-ci ildə həbsxanada vəfat etmişdir (*Bələzuri, 330; Yəqubi. Tarix, c. II, s.594; bax həmçinin: Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 258*).
- 90. Xuveyy** (خوي Xoy) – Araz çayından cənubda, Cənubi Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində şəhər. Artıq Yaqutun dövründə (*c. II, s.501*) möhkəm qalası, bol nemətləri və “*əs-siyəb əl-xuveyy*” adlı paltarları ilə məşhur idi (*Bax həmçinin: İA, c. V, s.1*).
- 91. Kulsurə** (كولسره Kulsara, Kulsurə) – tədqiq olunan dövrdə Ərdəbillə Marağa arasında gözəl kəndləri olan möhtəşəm qala (*İstəxri, s. 194; İbn Havqəl, s. 251*). Mənbələrin məlumatına görə, hər təzə ayın əvvəlində burada açılan çoxsaylı bazarların hər biri, orta əsrin ən iri beynəlxalq yarmarkalarından idi. Onların qeyri-adi böyüklüyü şəxsən burada olmuş İbn Havqəlin bu bazarda

- eyni vaxtda 1 milyon qoyunun satışı çıxarılması ilə təsdiq olunur (*bax hətçinin: Буниятов. Азербайджан, с. 161*). Marağa şəhərindən 53 km şərqdə müasir Kültəpəyə uyğun gəlir.
- 92. Muqan** (موغان Muğan) – burada, görünür şəhər - Muqan (Muğan) nəzərdə tutulur. Eyniadlı vilayət Ərdəbildən şimala doğru, Kür və Araz çayları arasında, Xəzər dənizi sahillərini əhatə edirdi (*ətraflı bax: §4*).
- 93. Şəklə** (شكلة) mətnə görə, görünür VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərində Muğan şəhərinin hakiminin adı.
- 94. Bərzənd** (برزند) – ərəb işğalı dövründə çox da böyük olmayan xaraba kənd (*ətraflı bax: §4*).
- 95. Cənzə** (جنزة) – burada Marağanın 6 fərsəxliyində olan şəhər nəzərdə tutulur; mənbələrdə adı çəkilən eyniadlı Cənzə (Gəncə) ilə qarışdırmamalı. Tarixi Atropatenanın (Azərbaycanın) paytaxtı olan Qanzaka (Qazaka və ya Qazna) şəhərinin ərəbləşdirilmiş adı. Bu şəhərləri ayırma ayrılıqda təqdim edən İbn Xordadbehin məlumatından görünür ki, onları eyniləşdirmək olmaz. Cənzə - Əbərvinin şəhəri, əş-Şiz isə od məbədi olan şəhər idi (*ətraflı bax: §4*).
- 96. Əbərvin** (ابروين) – görünür, Sasani hökmdarı Xosrov Aparvez (Pərviz) (596-628) nəzərdə tutulur. Məhz onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın dini mərkəzi Qanzak – Cənzə olmuşdur. Bu şəhər 628-ci ildə Bizans imperatoru İraklinin qoşunları tərəfindən tutulmuş, ərəb işğalı dövründə Xilafət tərkibinə qatılmışdı (*Minorski, Roman..., s.248; Фраї, s. 326*).
- 97. Cabravan** (جبروان) – orta əsrlərdə Urmiya gölündən cənubda, Bərzə ilə Həriz arasında şəhər (*Yaqut, c. II, s. 2*). Əl-Bəlzuri (33) mosullu Murr ibn Amr ət-Tainin xələfləri tərəfindən burada salınmış böyük bazar haqqında məlumat verir (onun haqqında bax: aşağıda).
- 98. Neriz** (نريز) – Urmiyanın 14 fərsəxliyində, VIII əsrin ortalarında tay qəbiləsində olan ərəblərin Murr ibn Amr əl-Mavsili ət-Tainin başçılığı ilə məskən saldıqları şəhər (*Yəqubi. Tarix, c. II, s. 446*). V.Minorski Nerizi müasir Sulduzun yerində, Urmiya gölünün cənub-şərqində lokalizə edir (*bax: onun məqaləsi, İA, c. IX, s.292*). Ətraflı bax: §4.
- 99. Əli ibn Murr** – görünür, yuxarıda adı çəkilən Murr ibn Amrın oğlu.
- 100. Urmiya** (ارمية) – Cənubi Azərbaycanda eyniadlı gölün sahilində böyük qədim şəhər. İbn Xordadbehin də təsdiq etdiyi kimi, rəvayətə görə Zərdüstün vətəni olmuşdur (*ətraflı bax: §4*).
- 101. Səlməs** (سلماس Səlməs) – Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölündən şimal-qərbdə yerləşən müasir Səlməs şəhəri (*ətraflı bax: §4*). Bax həmçinin: *Yaqut, c. II, s. 120, İA, c. IX, s.461-462, V.Minorskinin məqaləsi*.
- 102. Əş-Şiz** (الشيز Şiz) – məşhur od məbədi olan şəhər (*ətraflı bax: §4*).
- 103. Azərcuşnəs** (انرجشنس Azərcuşnəs) od məbədi – Əş-Şizdə olan atəşkədənin mənbələrdə adı. İbn əl-Fəqihdə (*s.386*) Azərcuşnəs, *Yaqut (c. III, s.356)* Azərxaş kimi vermişdir. Şiz şəhərinin adı ilə bağlı Azərşiz (yəni Şizin odu) variantını da bir güman kimi təqdim etmək olar.
- 104. Əl-Mədain** (المدائن) – hərfən: şəhərlər. Bağdadın 32 km-liyində yerləşən bir qrup şəhərin arami adının ərəbləşdirilmiş forması. Sonralar ərəblər Sasani hökmdarlarının Dəclə çayının sağ sahilində olan qış iqamətgahı Ktesifonu (ərəb. Taysafun) da belə adlandırmışlar. Bu şəhərlər qrupuna b.e.ə. 312-301-ci illərdə salınmış Selevkiya ilə birlikdə beş yanaşı yerləşmiş şəhərlər də daxil idi. 637-ci ildə ərəblər bu şəhərləri işğal etdilər. Artıq XIII əsrdə bu şəhərlər qrupunun şərq hissəsi artıq xarabazara çevrilmişdi. Yalnız Dəclənin sol sahilində əkinçilik rayonu olan, o vaxtlar əl-Mədain adı ilə tanınan Bahurasir qalmışdı (*Yaqut, c. IV, s.445-447; Minorski. Hüdüd, s.138; Le Strange. The lands, 33-35; İA, c. VII, s.448; Бартольд, c. VII, s.194*). Bahurasir adı İbn Xordadbehin əsərinin “Dəclədən qərbə doğru Fərat və Duceylin suvardıqları torpaqlar” bölməsində, Ərdəşir Babakan astanının beş təssucundan – nahiyəsindən biri kimi çəkilir. Əl-Yəqubi (*c. VII, s.321*), əl-Bəlzuri (*s.271*), Qudama (*s.235*) və b.nin əsərlərində də bu ad vardır (*daha ətraflı bax: Ибн Хордадбех, s.151, qeyd 8*).
- 105. Bacərvan** (باجروان) – burada Varsandan Bərzəndə gedən yolda, Miməz (Miməd, müasir Qarasu) çayının bir neçə fərsəxliyində yerləşən şəhər-qala nəzərdə tutulur. Əl-Kufi (31) xəzərlərlə döyüşlərdən birinin burada baş verdiyini bildirir. Bu şəhəri, İbn Xordadbehin

özünün də adını çəkdiyi Şirvan kəndi Bacərvanla qarışdırmamalı (*ətraflı bax: §4*).

106. **Əs-Səlaq** (السلق) – Yaqut (*c. III, s. 119*) Mosul-Şəhrəzur bölgəsində, əs-Səlaq ibn əl-Həsən ibn əs-Səbbah ibn Abbad əl-Həmdani adı ilə tanınmış dağ silsiləsini belə adlandırır. Azərbaycanın bu dağlıq rayonu, görünür Urmiya gölündən cənub-qərb istiqamətində, əl-Cəzirə ilə həmsərhəd olan ərazini əhatə edirdi.
107. **Sindəbayə** (سندبایا) – Bəzz yaxınlığında rustaq (*Yaqut, c. III, s.166*). İbn əl-Fəqih (*c. V, s.286*) onun Bəzz ilə bir inzibati vahid təşkil etdiyini bildirir.
108. **Əl-Bəzz** (البدن Bəz, Bəzz) – Ərdəbildən şimal-qərb istiqamətində, Qaradağ dağlıq vilayətində xürrəmilərin istinadgahı olan şəhər-qala (*Yaqut, c. I, s.529-530; bax həmçinin: Бунияттов. Азербайджан, s.243*). Qalıqları Şərqi Azərbaycan ostanının Qaradağ vilayətindəki Kələybər qəsəbəsindən 3 km cənub-qərbdə yerləşir. Babək qalası kimi də tanınır. Arxeoloji qazıntılar zamanı burada Bizans imperiyası və Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə aid sikkələr tapılıb. Qala dəniz səviyyəsindən 2300-2600 m hündürlükdə yerləşir. Hər il Babəkin doğum günü kimi qeyd olunan 26 iyun tarixində qalaya yürüş keçirilir.
109. **Urm** (ارم) – Əl-Bələzuriyə görə (*s.328*) işğalın ilk illərində Azərbaycanda müxtəlif millətlərdən olan xalqların ərəblərə qarşı mübarizəyə qalxdığı yer (*müq. et.: Yaqut, c. I, s.216*). Görünür, Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla yanaşı kürdlərin və b.nın yaşadıkları sərhədyanı yer nəzərdə tutulur.
110. **Bəlvankərc** (بلوانكرج) – əl-Bələzuridə (*s.328*) Bəlvankərəh ərəb sərkərdəsi Səid ibn əl-As tərəfindən Urmla birlikdə işğal olunmuş yer kimi təqdim olunur; onun məlumatına görə bu yerin sakinləri ərəblərə qarşı üsyana qalxmış, lakin Cərir ibn Abdallah əl-Bəxili tərəfindən məğlub edilmişlər. Üsyançıların başçısını ərəblər Bacərvan qalasında edən etmişdir. Məntdən göründüyü kimi, Urmla qonşuluqda yerləşmişdir.
111. **Sərat** (سراة Sərav, *Yaqut, c. III, s.64*) - Ərdəbillə Təbriz arasındakı müasir Sərab şəhəri ilə uyğundur. Ərəb işğalından sonra burada kindi qəbiləsindən olan ərəblər məskən salmışdılar (*Bələzuri, s.330; İbn əl-Fəqih, s.285*). Ətraflı bax: §4.
112. **Dəskiyavər** (دسکیاور) – Azərbaycanda, məntdən də göründüyü kimi, Səratın qonşuluğunda yerləşir və onunla bir inzibati vahiddə birləşirdi. İbn Xordadbehin bu məlumatını təkrar edən İbn əl-Fəqih (*s.286*) Dəskiyavərin adını çəkmir.
113. **Məyənhərəc** (ماینهرج) – mənbələrin (*İbn əl-Fəqih, s.286; Bələzuri, s.240*) məlumatına görə, Sisər nahiyəsi təşkil olunanədək Dinavərə aid idi; yeni ərəb inzibati bölgüsünə əsasən Sisərlə birlikdə Azərbaycana aid edilmişdir (*bax: bizim qeyd 83*).
114. **Əl-Xubarcan** (الخبارجان) – Qudama (*s.213*) bu yerin adını Xarcan, əl-İdrisi (*R, s. 240*) əl-Xayarcan kimi verir. Bu yerlə Dinavər arasındakı məsafədə də müxtəliflik vardır: İbn Xordadbehin mətnində 7 fərsəx, Qudamada 9 fərsəx, əl-Müqəddəsidə (*s.382*) 1 mərhələ (*təqr. 45 km, təqr. 7,5 fərsəx*), əl-İdrisidə 27 mil (54 km=9 fərsəx) verilmişdir. Mənbələrə görə, Dinavərdən sonra Marağaya gedən yolda ilk mənzildir. Əl-İstəxri (*s.194*) Dinavərdən Marağaya 60 fərsəx olduğunu bildirir. Qudama isə (*s.225-226*) Zəncandan keçən digər marşrutu təqdim edir.
115. **Van təpəsi** (تل وان Tall Van) – Əl-Xubarcanla Sisər arasında olan bu mənzil haqqında Qudama (*s.212*), əl-Müqəddəsi (*s.372*), əl-İdrisi (*R, s.240*) və b. da məlumat verir.
116. **Əl-Əndərab** (الاندراب) – burada Sisərin 4 fərsəxliyində olan kiçik şəhər nəzərdə tutulur; Arranda, Bərdənin 1 fərsəxliyində olan eyniadlı kənddən fərqlənir (*İstəxri, s.182; İbn Haqəvəl, s.239*).
117. **Beyləqan** (البيلقان əl-Beyləqan) – burada Marağa ilə Dinavər arasında Bərzənin 6 fərsəxliyində olan kiçik şəhər nəzərdə tutulur (*ətraflı bax: §4*).
118. **Qudama** (*s.212*) Beyləqandan Bərzəyə 8 fərsəxlik daha uzun yay yolunu verir.
119. **Dəxərrəqan** (دخرفان) – Qudamada (*s.212*) – Dəh əl-Xərqan, əl-İstəxridə (*s.194*) – Daxarraqan, Dih Xərrəqan, əl-İdrisidə (*R, s.240*) – Xərrəqan, Yaqutda (*c. II, s.636*) – həmçinin Dih Nəxircan; sonuncu, müəllifin yazdığına görə, Kisranın (yəni Xosrov Ənuşirvanın) xəzinədarı Nəxircanın kəndi deməkdir. Təbrizlə Marağa arasında Marağanın 11, Təbrizin 9 fərsəxliyində yerləşir;

müasir Dehxarqan (Azərşəhrə) uyğundur (*ətraflı bax: §4*).

120. **Əl-Xan** (الخان) – Qudamada (*s.212*) əl-Car (diakritik işarələrsiz bu sözlər eynidir); Mərəndlə Xoy arasında əl-İdrisinin də haqqında məlumat verdiyi (*R. s.240*) mənzil.
121. **Ən-Nir** (النير) – Ərdəbillə Sərab arasında yaşayış yeri (*bax: Qudama, s.212*). Əl-Müqəddəsi də (*s.342*) onunla Ərdəbil arasında 1 mərhələ məsafə olduğunu bildirir. Əl-İdrisidə (*R. s.240*) bu yerin adı, görünür, əlyazmasını köçürənin səhvi nəticəsində əl-Yəmadır. Bu müəllif ən-Nir ilə Ərdəbil arasında 15 mil olduğunu bildirir.
122. Qudamaya görə (*s.212*) Ərdəbildən Muğana, görünür, səhv olaraq cəmi 4 fərsəx verilib. Əl-İdrisin (*R. s.240*) məlumatına əsasən bu 2 günlük yoldur. Əl-İstəxri (*s.194*) Marağadan başlayan 51 fərsəxlik digər marşrutu təqdim edir və bu yolu Ərdəbilə çatdırır; həmin marşrut Məyanic, Xunəc və Kulsurədən keçir. İbn Havqələ görə (*s.251-252*) Ərdəbildən Kursurəni keçməklə Marağaya cəmi 39 fərsəxdir.
123. **Xuşş** (خش) – Bərzənd ilə Ərdəbil arasında kiçik şəhər. Xəbərçisi Nəsrə isnad edən Yaqut (*II, s. 446*) Xuşşu Azərbaycanda nəhiyə adlandırır. Qudama (*s.213*) həmin yerdə Xan Babəki (Babəkin karvansarası) yerləşdirir. Görünür, Xan Babək Xuşşun sonrakı adıdır.
124. **Əl-Afşin, Heydər ibn Kavus** – Babəki əsir almış türk mənşəli ərəb sərkərdəsi.
125. **Sadarəsb** (سادراسب) – əl-Afşinin əmri ilə Bəzz yolunda, onunla Bərzənd arasında ərəblərin qazıdığı səngər (xəndək). Bu haqda *bax: Ət-Təbəri (III, s.120)*. Əl-Yəqubi (*Tarix, II, s.578*) görünür, Bərzəndə daha yaxın olduğu üçün onu Xəndək Bərzənd adlandırır. Sambur çayı sahilində lokalizə edilir (*Буниятов. Азербайджан, 242*).
126. **Zəhrkəş** (زهرکش) – Ət-Təbərinin (*III, s.1195*) Bərzənd ilə Bəzz arasındakı kənd və çayın adı ilə Kalanrud adlandırdığı, ərəblər tərəfindən qazılmış ikinci xəndək.
127. **Dav ər-Rud** (دو الرود) – Bəzz qalasına ən yaxın xəndək; *Ət-Təbəridə (III, s.1199)* Rud ər-Rud – çayın adıdır; onun məlumatına görə, bu Bəzzin 1, Bərzəndin 6 fərsəxliyindədir.
128. **Babək əl-Xürrəmi** – Azərbaycanda Xilafətə qarşı yönəlmiş azadlıq hərəkatının (817-837) başçısı.
129. **Hüseyn ibn əd-Dəhhak** [əl-Bəxili] – Abbasi şairi; əl-Afşinin Bizans imperatoru Feofillə 838-ci ildə apardığı müharibədə göstərdiyi şücaətə həsr olunmuş bu qəsidə bütöv halda *Ət-Təbəri (III, s.1256)*, qismən isə əl-Məs'udi (*Tənbih, s.170*) tərəfindən verilmişdir. *Bax həmçinin: Буниятов. Азербайджан, s.275*.
130. **Balasacan səhrası və ya düzü** (صحراء بلاسجان) – Albaniyanın tarixi vilayəti Balasakanın ərəbləşdirilmiş adı. Əbu Duləf (*s.37*) onun qərbdə Bərdədən şərqdə Xəzər dənizinə, cənubda Bərzənddən şimalda Kür çayınadək uzandığını bildirir. Yaqut (*c. II, s.780*) “Araz çayı” məqaləsində bu düzün Bərdədən Bərzəndəyə qədərini əhatə etdiyini göstərir. Tədqiqatçılar Balasacanı Kürün aşağı axarı ilə Araz arasında, yəni Muğan düzündə yerləşdirirlər (*Тревер, s.75*).
131. **Əl-İstəxri** (*s.192*) və İbn Havqəl (*s.351*): Varsandan Bəlxaba 7 fərsəx, oradan Bərzəndə 7 fərsəx; əl-Müqəddəsi: Varsandan Bəlxaba 1 mərhələ, oradan Bərzəndə 1 mərhələ.
132. **Musa-abad** (موسى اباد) – Marağa-Sələmas (Sələmas) yolu üstündə kənddir; əl-Müqəddəsi (*s.382*) bu yolda olan, lakin İbn Xordadbehin adını çəkmədiyi Xərəruz və Tiflisi də təqdim edir. Maraqlıdır ki, məhz bu bölgədə Azərbaycan və Arranın eyniadlı yaşayış məskənləri daha çoxdur. Müqayisə et: Bərzə və Bərdə, Cənzə, Beyləqan, Əndərab, Tiflis (hər iki vilayətdə). Bu siyahıya Bacərvan, Muqan və b. adları da əlavə etmək olar. Tədqiqatçılar (*bax: Минорский. История Ширвана, s.32*) Arran və Azərbaycanda eyniadlı yerlərin olmasını buralarda eynimənşəli xalqın yaşaması, həmin insanların müəyyən səbəblərə görə öz yaşayış yerlərini tərk etdikdə yeni yerlərə də köhnə yerlərinin və ya qəbilələrinin adlarını vermələri ilə izah edirlər.
133. İbn Xordadbehin Azərbaycanın xəracının qədəri haqqında məlumatı IX əsrin 30-40-cı illərinə, xəlifə əl-Mutəsimin hakimiyyəti illərinə aiddir. Qudamaya görə (*s.244*) xəlifə əl-Məmunun dövründə Azərbaycanın xəracı 4,5 milyon dirhəm idi. Əl-Yəqubi (*VII, s.272*) xəracın 4 milyon dirhəm olduğunu bildirir, onun bir il artıb, bir il azaldığını da əlavə edir. Akademik Ziya

Bünyadov (*Azərbaycanda*, s.139) haqlı olaraq xəlifə əl-Mutəsimin dövründə Azərbaycandan alınan xəracın azalmasını Xilafətdə o zaman baş verən üsyanlar, bəzi tabe vilayətlərin Xilafətin tərkibindən çıxması, artmaqda olan separatçılıq meylləri ilə əlaqələndirir.

- 134. Məhəmməd ibn Humeyd** – İbn Xordadbehin əsərinin B redaksiyasında “İbn ət-Tusi” sözləri əlavə edilmişdir. Xəlifə əl-Məmunun 212 (827-828)-ci ildə Babəkə qarşı göndərdiyi hərbi sərkərdə (*Təbəri, III, 1099; Yəqubi. Tarix, II, 564*). Xürrəmilərlə döyüşdə 213 (829-830)-cü ildə öldürülmüşdür (*İbn Xəlliqan, I, s.356, qeyd 6*). Ət-Təbəri (*II, s.1187*) Xuşş yaxınlığındakı “Məhəmməd ibn Humeydin xəndəyi” haqqında məlumat verir.
- 135.** Əsərin B redaksiyasında əlavə: “Dinavərin xəracı 1 milyon dirhəmdir”.
- 136. Bərdə** (برذعة) – ərəb mənbələrində Bərzə’ə kimi verilir. Arranın-Albaniyanın əsas şəhəri. Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində (*İstəxri, s.182-183; İbn Haqval, s.239-240; əl-Müqəddəsi, s.374; Yaqut, I, s.558-561 və b.*) Cənubi Qafqazın ən böyük şəhəri kimi geniş təqdim olunmuşdur. Müasir Bərdə şəhərinin yaxınlığında, Tərtər çayının (*mənbələrdə - əs-Sursur, Bələzuri, s.208*) Kürə töküldüyü yerin yanında yerləşirdi (*ətraflı bax: §4*).
- 137. Mənsurə** (منصورة) – İbn Xordadbeh və onun məlumatını eyniliklə təkrar edən Qudamaya (*s.227*) görə, Bərdədən 4 sikkə (təqr. 40 fərsəx, təqr. 240 km) məsafədə olan (istiqlaləti bilinmir) bu yaşayış yeri haqqında heç bir məlumat olmadığı üçün dəqiqliklə lokalizə etmək olmur. V.Minorski (*Hüdüd, s.400*) ehtimalla onu Bərdədən şimalda, Şəki ərazisində yerləşdirir və “Hüdüd”da (*s. 144*) adı çəkilən Suk əl-Cəbəllə (təqribən Ərəşdə lokalizə olunur) və ya Sunbatmanla (təqribən Kaxetiyada lokalizə olunur) eyniləşdirir.
- 138. Tiflis** (تفليس) – müasir Tbilisi; ərəb işğalı nəticəsində 644-1122-ci illərdə müsəlman idarəçiliyində olmuş, X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarına görə Bərdə və Bab əl-Əbvabdan sonra Arranın üçüncü böyük şəhəri, onun sərhəd ərazisi idi. Əl-İstəxriyə (*s.173*) və İbn Havqələ görə (*s.350*) Bərdədən Cənzəyə 9 fərsəx, sonra Şamkura 10 fərsəx, sonra Xunana 21 fərsəx, sonra Qal’a İbn Kəndmana 10 fərsəx, sonra Tiflisə 12 fərsəx (cəmi 62 fərsəx); əl-Müqəddəsiyə (*s.362*) görə, Bərdədən Cənzəyə 1 mərhələ, oradan Şamkura 1 mərhələ, sonra Xunana 3 mərhələ, sonra Qalaya 1 mərhələ, sonra Tiflisə 2 mərhələ (cəmi 8 mərhələ); Qudamaya (*s.227*) görə, Bərdədən əl-Mutəvəkkiliyyəyə (Şamkura) 6 sikkə, oradan Tiflisə 10 sikkə (cəmi 16 sikkə); əl-İdrisiyə (*s.323-324*) görə, Bərdədən Cənzəyə 27 mil, sonra Şamkura 30 mil, sonra Xunana 63 mil, sonra Qalaya 30 mil, sonra Tiflisə 36 mil (cəmi 186 mil). Bütün bu məlumatlar Gəncə ilə Tiflis arasındakı məsafəni bildirməklə yanaşı bu şəhərlər arasında təqribən ən azı 4, ən çoxu 6,2 fərsəx məsafədə (25-35 km) “sikka” adlandırılan poçt məntəqələrinin yerləşdiyini bildirir (*ətraflı bax: §4*).
- 139. Əl-Bab və-l-Əbvab** - الباب والابواب (əl-Babu-l-Əbvab الباب الابواب, əl-Bab الباب hərfən: 1 - qapı və qapılar; 2 - qapıların qapısı; 3-qapı) – müasir Dərbənd; Arranın ərəb müəlliflərinin geniş təsvir etdikləri sərhəd şəhərlərindən biri (əl-İstəxri, *s.184; İbn Havqəl, s.240-242; əl-Müqəddəsi, s.375; Yaqut, I, s.437-442*). Bərdə ilə onu birləşdirən yolda Bərzənc, Şamaxı, Şirvan, əl-Abxaz (Laican) şəhərləri, Cisr Samur (Samur körpüsü) yerləşirdi (*ətraflı bax: §4*).
- 140. Dəbil** – Dvin (Dəvin) – Ermənistanın ərəb işğalı dövrü əsas şəhəri. Bu şəhər haqqında məlumat verən Yaqut (*I, s.548*), “Dəvin” (Dvin) məqaləsində (*I, s. 632*) onu artıq Arranın sərhəd şəhəri adlandırır. Bu, şəhərin əvvəl Sacilər, sonra isə Şəddadilər və Eldənizlər tərəfindən tutulması ilə bağlı olmuşdur (*müq. et həmçinin: əl-Biruni*).
- 141.** Əl-Vadi dedikdə, görünür, Araz çayının vadisi nəzərdə tutulur.
- 142. Nəşavə** (نشوى)-müasir Naxçıvan; Yaqutun məlumatına görə (*IV, s.784-785,803*), “Azərbaycanda və ya bəzilərinin dediyi kimi Arranda şəhər; o Ermənistanla sərhəddədir; xalq arasında Naxcuvan və ya Nəkcuvan adı ilə məşhurdur”. “Naxcuvan” haqqında olan digər məqaləsində müəllif onu “Azərbaycanın sərhəd ərazisində kiçik şəhər” adlandırır (*ətraflı bax: §4*).
- 143. Dərman** (درمان) – Varsanla Beyləqan arasında yaşayış yeri. Oxunuşu gümanlıdır (*əsərin B redaksiyasında Quban, Qudamada, s.213 – Qumam*). Bu müəlliflərə əsasən Varsandan

Beyləqana Dərmandan keçməklə 12 fərsəxdir (təq. 70 km). Sonrakı müəlliflər isə (*İstəxri, s.192; İbn Havqəl, s.250*) Varsandan Beyləqana cəmi 7 fərsəx olduğunu bildirirlər. De Quye (*s.122, qeyd g*) Dərmanı mənbələrdə adı çəkilən (*İstəxri, s.192; Müqəddəsi, s.381 və b.*) Yunanla eyniləşdirir. Faktik materialın müqayisəsi bunu qəbul etmək imkanı vermir; belə ki, Dərmanla Yunanın yerləri uyğun gəlmir. Əl-Bakuvi (*tərc., s.72*) Dərmanı (sözsüz ki, bu İbn Xordadbehdə adı çəkilən və bəlkə də naşirin səhv oxuduğu yer adından fərqlidir) Azərbaycanda, Araz çayı yaxınlığında, Mərəndlə Pişkin vilayəti arasında, çoxlu taxılı, meyvəsi, dağları, meşə və çayları, eləcə də mis, dəmir, лазурит, kəpənək və b. mədənləri olan vilayət (kura) adlandırır. Z.Bünyadova görə Azərbaycanda tarixi vilayət; *bax hətçinin: Бируни. Минералогия, s. 33, 87, 240*. İbn Xordadbehin adını çəkdiyi Dərman – Qumam, mətnə görə Beyləqanın 6 (7) fərsəxliyində, onunla Varsan arasındadır. Yunan isə Beyləqanla Bərdə arasındakı 14 fərsəxlik yolun üstündə yerləşir (*bax hətçinin Yaqut*). Görünür, İbn Xordadbehlə Qudamanın təqdim etdiyi marşrut sonrakı coğrafiyaçıların verdiyi daha qısa (Dərmanlı) marşrutdan fərqlidir. Bəlkə də bu hal sonralar mənbələrdə daha adı çəkilməyən Dərmanın bir dayanacaq kimi əhəmiyyətinin azalması və ya müəyyən hadisələrlə bağlı dağılması, yeni yolun salınması və s. ilə əlaqədardır.

- 144. Beyləqan** (البيلقان) əl-Beyləqan) erkən orta əsrlərdə məşhur şəhər; Beyləqan rayonunun Kəbirli kəndinin ərazisində yerləşir (*bax: Yaqut, I, s.797*). İlk moqol hücumları zamanı dağıdılmış, sonralar bərpa olunsada artıq XV əsrdə tamam süqut etmişdir (*ətraflı bax: §4*).
- 145.** Ərminiyyə inzibati vahidi haqqında ətraflı bax: §4.
- 146. Əs-Sisəcan** (لسيسجان) Sisakan, Sünik) – Cənubi Qafqazda Araz çayı ilə Göyçə gölü arasında “öz müstəqil dili olan” (*Адоңу, s. 219*), “coğrafi və etnik şəraitinə görə Ermənistandan bir qədər kənarda olan” (*yenə orada, s.221*) tarixi vilayət. 571-ci ildə Vahan – Sünik torpağının sahibi, üsyan edərək, ermənilərdən ayrıldı (*Себеос, s. 28-29*) və Sünik Atropatenanın tərkibinə daxil oldu (*yenə orada*). Yaqut (*III, s.216*) ərəb dövründə əs-Sisəcanın Arranın arxasında yerləşdiyini, Həbib ibn Məsləmənin onu I Ərminiyyə inzibati-ərazi bölgüsünə daxil etdiyini bildirir. VII əsrin sonlarına yaxın, alban hökmdarı Cavanşirin dövründə, xəlifə Müaviyyə Sasanilərin süqutundan sonra müstəqil olmuş Sünik knyazlığına da onun tabeliyinə vermişdi (*История Агван, s.160/128; Буниятов. Азербайджан, s.78*).
- 147. Arran** (الاران) Aran, ər-Ran) - tarixi Azərbaycanın şimal hissəsinə ərəblərin hakimiyyəti illərində Xilafətin vilayətlərindən biri kimi verilmiş ad.
- 148. Qəbələ** (قبلة) – Albaniyanın ilk paytaxtı; xarabalıqları Qəbələ rayonu Çuxurqəbələ kəndinin şərqində, Qaraçay və Hocalançay arasında yerləşir. Burada həyat XVIII əsrdək davam etmişdir. Yaqut (*IV, s.32*) Qəbələnə Sasanli hökmdarı I Kavad (446-531) tərəfindən salındığını bildirsə də, bu şəhər haqqında məlumat verən antik mənbələr və 1959-cu ildən aparılan və bu gün də davam etdirilən arxeoloji qazıntıların nəticələri onun tarixini (S.Qazıyevin, Ö. İsmizadənin, Q. Əhmədovun, İ. Babayevin, F.Qədirovun və b.-nin məqalələrinə bax) ən azı ilk antik dövrə aparır (*ətraflı bax: §4*).
- 149. Şirvan** (شروان) və ya Şirvan) – Arranın tarixi vilayəti; şimal-şərq Azərbaycan ərazisinin Xəzər dənizi, Kür çayı və Dərbənd arası hissəsini əhatə edir. Mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, Xilafət ordusunun Azərbaycan ərazisinə hücumu illərində artıq vilayət kimi tanınan Şirvanın adı ilk dəfə məhz İbn Xordadbeh tərəfindən çəkilmiş, ilk Sasanli hökmdarı şahənşah I Ördəşirin (224-241) “şah” titulu verdiyi hakimlərin idarə etdiyi tabe ölkələr sırasında o da təqdim olunmuşdur (*bax: N.Vəlixanlı. Erkən orta əsrlər Şirvan tarixinin bəzi məsələlərinə dair. 5-19*).
- 150. Curzan** (جرزان) – gürcülərin (əl-kurc və ya ərəbləşdirilmiş curz) yaşadıkları ərazinin ərəb mənbələrində adı; *bax: Yaqut, II, s.58-59; Le Strange The lands,, s.18*.
- 151. Sügdəbil** (صغدبيل) – Kür çayının şərq sahilində, Tiflis yaxınlığında şəhər. Yaqut (*III, s.396*) onun Bab əl-Əbvabla eyni vaxtda Ənuşirvan tərəfindən şimal sərhədlərini möhkəmlətmək məqsədilə tikildiyi, buraya Soqddan Sasanilərin sərhəd qarnizonunda xidmət edən farsların köçürüldüyü

haqqında məlumat verir. Əl-İdrisinin (*R*, s.286) Suğdabilin Ənuşirvan tərəfindən Dərbənd yaxınlığındakı Firuz Qubadla (bax aşağıda) eyni vaxtda tikilməsi məlumatı həqiqətə daha uyğundur. 644-cü ildə Tiflislə birlikdə ərəblər tərəfindən işğal olunmuşdu. IX əsrin ortalarında Xilafətin asılılığından xilas olmağa cəhd göstərən Tiflis sərhəd bölgəsinin əmiri İshaq ibn İsmayıl əl-Cəfəri qalanı möhkəmləndərək, ailəsini buraya köçürür. Lakin, xəlifə sərkərdəsi Buğa əl-Kəbir həm Suğdabili, həm də Tiflisi tutaraq, görünür, Tiflisi yandırdığı kimi onu da yandırır. Bu şəhər haqqında məlumat verən əl-Məs'udi (*Tənbih*, s.62) onu Curzana aid edir.

- 152. Bab Feyruz Qubad** (باب فيروز قباد) hərfən: Firuz Qubad qapısı, keçidi) – mənbələrin məlumatına görə (*İdrisi*, *R*, s.286; *Yaqut*, *III*, s.929) Ənuşirvanın Dərbənd yaxınlığındakı Firuz Qubad şəhərində tikdirdiyi qala.
- 153. Əl-Lakz** (اللكز) – Şirvandan şimalda, müsəlman mənbələrinin lakzlar adlandırdıqları tayfaların yaşadığı dağlıq vilayət (*Yaqut*, *IV*, s.364). Əl-Məsudi (*Muruc*, *II*, s.5) onların Şirvanı şimaldan gələn qəsbkarlardan qoruduğunu bildirir (*bax*: *Минорский. История Ширвана*, s.112).
- 154. Əl-Busfurracan** (البيسفرجان əl-Busfurracan, əl-Basfurcan) – Yaqutun (*I*, s.624) Arrana aid etdiyi tarixi vilayət. Onun bu vilayət haqqında məlumatı əl-Bələzurinin (*s.199*) Nəşavə-Naxçıvanı həmin vilayətin əsas şəhəri hesab etməsinə əsaslanır. Tədqiqatçılar əl-Busfurracanı Atropatənaya aid Basoropeda, eləcə də erməni vilayəti Vaspurakanla eyniləşdirirlər. Apardığımız son tədqiqatlar ərəb mənbələrində əl-Busfurracan kimi işlənən yer adının antik Basoropeda və erkən orta əsrlər Vaspurakanı coğrafi adları ilə eyniliyinin şəksiz olduğunu göstərsə də, onların ərazi baxımından fərqli olduğunu irəli sürmək imkanı verir. Belə ki, regionda baş verən siyasi dəyişikliklər, bu və ya digər ərazinin hüdudlarını daraldır və ya əksinə genişləndirirdi. Ərəb əl-Busfurracan vilayətindən fərqli olaraq tarixi Vaspurakan vilayətinin ərazisi əslində Van gölündən cənub-şərqdə yerləşirdi, əsas inzibati mərkəzi də Nəşavə-Naxçıvan deyil Van şəhəri idi (*Гевондян. Армения т, s.168; bax həmçinin: Vəlixanlı. Naxçıvan*, s.17-45).
- 155. Sirac Tayr** (سیراج طير) – Digər mənbələrdə (*Bələzuri*, s.194; *Kufi*, və b.) onu Ərəb Ərminiyyəsi inzibati bölgüsünə aid edirlər (*bax*: *Yaqut*, *III*, s.63). Araz çayından şimalda, Göycə gölündən qərbdə yerləşirdi. Hazırda Ermənistanın şimalında Gürcüstanla sərhəddə inzibati mərkəzi Gümrü olan vilayət var.
- 156. Bağravənd** (بغروند) – Əl-Bələzuri (*s.194*) iki variant təqdim edir: 1) onun (*s.194*) III Ərminiyyə ərəb inzibati ərazi bölgüsünə aid edilməsi 2) II Ərminiyyə inzibati bölgüsünə aid olunması. O, həmçinin Sirac Tayrla birlikdə Bağravəndin adını Həbib ibn Məsləmənin işğal etdiyi yerlər sırasında çəkir; Bağravənd batriqi “Həbibin yanına gəlib vergi ödəməsi, müsəlmanlara dostluq münasibətində olması, düşmənlərə qarşı mübarizədə onlara kömək etməsi, onları ərzaqla təmin etməsi şərtləri ilə onunla sülh müqaviləsi bağlayır”. Hazırda Ermənistan Respublikasının Şirak vilayətində Baqravan adlı kənd var.
- 157. Şimşat** – (شمشاط) Sumeysat, Samsat, Arsamosata) Fərat üzərində sərhədyanı qədim Bizans şəhəri; Əl-Yəqubi (*Tarix*, *II*, s.496) Şimşatın IX əsrin 60-cı illərində Xilafətdən təcrid olunmağa çalışan hakimi İbn Mücahidin adını çəkir, onun məğlub edilərək, edam olunması haqqında məlumat verir. Yaqutun yazdığına görə (*III*, s.320), onun vaxtında, artıq Şimşat tamam dağılmış və demək olar boşalmışdı: (*bax*: *Le Strange. The lands*, s.116). İndi Türkiyənin Adıyaman vilayətində müasir Samsat şəhəri.
- 158. Xilat** (خياط) – Van gölü sahilində şəhər. Ərəb sərkərdəsi İyad ibn Gənm tərəfindən cizyə ödənilməsi şərtilə işğal olunmuşdu (*Bələzuri*, s.512). Yaqut (*II*, s.457, 458) onu Orta Ərminiyyənin əsas şəhəri adlandırır. Ərəb mənbələrində Van gölü Turrix, Ərciş adları ilə yanaşı bu şəhərin adı ilə - Xilat gölü də adlandırılır (*bax*: həmçinin: *Le Strange. The lands*, s.183). İndi Türkiyənin Bitlis elində Əxlat şəhəri.
- 159. Qalıqala** (قاليقالا) – qədim Feodosiopol, müasir Ərzrum (Türkiyənin Ərzurum elində). Xilafət dövrü Qalıqala şəhəri, onun işğalı, burada baş verən hadisələr haqqında, xüsusilə, əl-Bələzuridə (*s.505-512*) geniş məlumat var (*həmçinin*: *Yaqut*, *IV*, s.19-20). *Bax*: *Адоңу, s.143-144; Le*

Strange. The lands, s.116-117.

160. **Ərciş** (ارجيش Arçiş) – Van gölünün şimal sahilində, Türkiyənin Van elində müasir Erciş şəhəri. Əl-Bələzuri ərəb işğalları ilə əlaqədar da (s.512) onun adını çəkir. *Bax həmçinin: Yaqut, I, s.455.* Van gölü ərəb mənbələrində onun adı ilə də adlanır (*Le Strange. The lands, s.183*).
161. **Bacuneys** (باجنيس) – Yaqut (I, s.455) bu qədim nahiyəni Ərciş və Xilat vilayətinə aid edir. O, Əbu Duləfə isnad edərək, buradakı duz, maqneziy, mis və b. mədənlər haqqında məlumat verir (*bax həmçinin: Bələzuri, s.193, 200*). V.Minorski (*Əbu Duləf, s.77*) bu adı Xilatla eyniləşdirəndi erməni Bznunik adı ilə əlaqələndirir. A.Ter-Gevondyana görə (s.169) Arahunik (Arahunis) ilə eynidir.
162. İbn Xordadbehin Sasani hökmdarları I Kavad (446-531) və onun oğlu Ənuşirvanın (531-578) dövründə baş verən hadisələri əks etdirən, müasirləri əl-Bələzuri (s.194) və əl-Yəqubi (I, s.203-204) tərəfindən təsdiq olunan bu məlumatı anaxronik xarakterlidir və görünür, özünün “farsların kitabları” adlandırdığı əsərlərdən götürülüb; belə ki, Yaqut (I, s.201) eyni materialı məhz həmin əsərlərdən əxz etdiyini qeyd edir. Əl-İdrisi (R, s.284) isə, görünür, İbn Xordadbehdən istifadə etmişdir. Deməliyin ki, əl-Yəqubi xəzərlərin bu vaxt tutduğu yerlər içərisində İbn Xordadbehdə bu münasibətlə adı çəkilməyən əl-Basfurcanın da adını çəkir. Adları çəkilən bütün bu vilayətləri o, Kəvadın tutduğu “Ərminiyyəyə” aid edir (*xəzərlərin hücumları haqqında bax: Буниятов. Азербайджан, s.40-41; Azərbaycan tarixi, 1998, c. II*). Məhz bu ərazilər İran-Bizans müqavilələrindən (591 və 629-cu illər) sonra da Sasanilərin mülkiyyətində qalmışdı (*müq. et: A.Ter-Гевондян, 19*).
163. **Musa qayası** (صخرة موسى) – əfsanəyə əsasən Şirvanda yerləşirdi; bu qayanın adı “Quran”da da çəkilir (XVIII, 62). Rəvayətə görə, Musa qayaya dəmir vurmaqla, oradan su çıxartmışdır. Şirvandakı Beşbarmaq dağındakı Xıdırzin (Xıdırzində) piri ilə eyniliyini ehtimal etmək olar (*bax: Yaqut, III, s.392; həmçinin, aşağıdakı qeyd*).
164. **Hisn Ziyad** (حصن زياد **Ziyad qalası**) – Malatya yaxınlığında Yaqutun (II, s.276) Xartabirt (*bax həmçinin: Diməşqi, s.190*) adlandırdığı qədim qala-şəhər. Türkiyənin Əlyazıq vilayətindəki müasir Xarput şəhəri ilə eynidir (IA, V(1), s.298-299).
165. Zəkəriyyə əl-Qəzvini (s.249; *bax həmçinin əl-Bakivi, s.72*) belə bir ağacın Cəzirət ibn Ömər (Türkiyədə, Mərdin vilayətindəki Cizrə) yaxınlığındakı hündür dağın üstündə yerləşən Dayr Mar Circisin (Müqəddəs Georğinin monastırı) qapısı yanında bitdiyini, onun badama oxşar çox dadlı meyvəsinin olduğunu, heç kimin onun nə ağacı olduğunu bilmədiyini xəbər verir.
166. Müqayisə et: əl-Bələzuri, s.194-195; Yaqutun (I, s.221) yazdığına görə, I Kəvad Arranı öz torpaqlarına birləşdirərək, həmin şəhərləri tikdirmişdi. Lakin, əslində bu şəhərlərdən bəzisi (bəlkə də hamısı) hələ antik müəlliflərə də məlum idi. Görünür, Kəvad, ondan sonra isə oğlu Ənuşirvan, köçərilərin hücumları nəticəsində dağılmış alban şəhərlərini tikməmiş, onları yenidən, yalnız bərpa etdirmişdi. Həm də ki, Yaqut bu münasibətlə bir çox məqalələrində (*məs. III, s.225*) “yenidən tikmişdir” ifadəsini işlətməmişdir. Kəvadın, mənbədə adı çəkilən çiy kərpicdən tikdirdiyi divarları (*sədd əl-ləbən*) tədqiqatçılar Dərbənd divarlarına aid edirlər (*bu müdafiə divarları haqqında bax: Пахомов. Памятники, s.40-43; Тревер, s.268-274; Кудрявцев. Древний Дербенд s.88; Ашурбейли. Ширван, s.15-16 və b.*). Ərəb müəllifləri (*Bələzuri, s.194; İbn əl-Fəqih, s.286; Məsudi. Muruc, II, s.74; Yaqut, I, s.221 və b.*) Şirvan və Alan arasında, üstündə Bab əl-Əbvab salınıqdan sonra dağıdılmış 360 şəhər (görünür gözətçi qarnizonu) tikdirilmiş çiy kərpic sədd haqqında məlumat verirlər (əl-Məs’udi *sur ət-tin* – “palçıq divar” yazır). V.Minorski (*История Ширвана, s.28, qeyd 38*) “sədd əl-liban” ifadəsini “Lipin - lip’in-k divarı” kimi tərcümə edərək, onu Pliniyin haqqında məlumat verdiyi Qafqaz tayfalarından lupinlərlə bağlayır. O, (*bax: həmin əsər, s.138*) bu adın Şəkinin şərqə ilə Samur arasındakı ərazidə lokalizə edilən müsəlman Filanında saxlandığını da ehtimal edir və çox güman, bu ehtimalında yanılır. Belə ki, İbn Xordadbeh Bab Libanşahla yanaşı həmin dövr üçün Bab Filanşahın da adlarını ayrı-ayrılıqda təqdim edir.

167. **Şabran** (الشابران) **əş-Şabiran**) – Arranın Xəzər dənizi sahilində, eyniadlı çayın dənizə töküldüyü yerdə salınmış sərhədyanı şəhərlərindən biri (*Müqəddəsi*, 375; *Yaqut*, III, s.225). Onun xarabalıqları Azərbaycan Respublikası, Şabran (köhnə Dəvəçi) rayonu Şahnəzərli kəndinin ərazisindədir (*ətraflı bax*: s.4).
168. **Kərkərə** (كركرة) – Yaqut (*I*, s.221) adı çəkilən şəhərlərin sırasında Kərkərə əvəzinə Məşqət yazmışdır. İbn əl-Fəqih (*V*, s.288) hər iki adı vermişdir. Bununla yanaşı, Yaqut (*IV*, s.262) Kərkər adlı yerin Ənuşirvan tərəfindən Beyləqan yaxınlığında salındığı haqqında da xəbər verir. Mənbələrdəki məlumatın təhlili İbn Xordadbehin adını çəkdiyi Kərkərəni böyük ehtimalla Cənubi Dağıstanda eyniadlı (Kurak) çayın sahilində olan Kurak adlı yerlə eyniləşdirmək imkanı verir. Münəccimbaşının V.Minorski tərəfindən təqdim olunmuş əsərində (*История Ширвана*, s.74, s.112) Лакз rayonunda K.r.k adlı yerin adı çəkilir; nəşir onu Kurakla eyniləşdirir (*bax hətçinin*: *İdrisi*, R, s.284; o, *İbn Xordadbehin məlumatını təkrar edir*).
169. Yaqut (*II*, s.221) çiy kərpicdən tikilmiş divarın üstündə salınmış həmin 360 istehkamın (şəhərin) Bab əl-Əbvab (Dərbənd) tikildikdən sonra dağıtdırıldığı haqqında məlumat verir.
170. **Bələncər** (بلنجر) – ərəb işğalları ilə əlaqədar mənbələrdə adı çəkilən, Dərbənddən şimalda yerləşən xəzər şəhəri (*bax*: *Yaqut*, I, s.729-730; *Заходер. Каспийский свод*, I, s.170-179). Əl-Məs'udi (*Tənbih*, 62) Bələncəri xəzərlərin qədim paytaxtı adlandırır. Arxeoloji tədqiqatlar (*bax*: *Магомедов. Хазарский Каганата*, s.46-51 və b.) Bələncəri Yuxarı Çiruyrtov şəhərgahında lokalizə edir. Abidə hazırda Çiruyrtov hidroelektrostansiyasının suları altındadır.
171. **Səməndər** (سمندر) – xəzərlərin, mənbələrin məlumatına görə, Ənuşirvan tərəfindən Dərbənddən şimalda tikilmiş ilk paytaxtı. Sonralar ərəblərin təzyiqi ilə paytaxt daha şimala, Volqa çayının mənsəbinə yaxın yerdə salınan İtil (Atil) şəhərinə köçürüldü. *Bu haqda bax*: *Məs'udi. Muruc*, II, s.7; *Yaqut*, III, s.143. Tədqiqatçıların çoxu XIX əsrin sonlarından başlayaraq Səməndəri müasir Dağıstan kəndi Tərki (Mahaçqala yaxınlığında) və onun çivarları ilə eyniləşdirirlər (*Tərkiyə aparılmış qazıntılar haqqında bax*: *Магомедов. Образование хазарского каганата*, s.52-60). Bununla yanaşı, V.Q.Kotoviçin Səməndərin istehkamını Ancı-арка (və ya qala) yüksəkliyində yerləşdirmək cəhdi də elmi baxımdan maraqlıdır (*Котович. Семендер*, s.236-255; *bax hətçinin*: *Шихсаидов. Вопросы*, s.41-45).
172. **Xuveyy** (?جوى) – əsərin B redaksiyasında H.I.d.y; Mətnin məzmunundan görünür ki, nəşir de Quyenin bu düzlişi səhvdir. Digər mənbələrlə müqayisə bizə bu adın nəşir tərəfindən (*bax hətçinin*: *Шлепчан*, s.9; *Тер-Гевондян*, s.156) Cənubi Azərbaycan şəhəri Xuveylə (Хоyla) eyniləşdirilməsinə etiraz etmək haqqı verir. Əl-İdrisi (*R*, s.285) adı çəkilən bu şəhərləri Kiçik Ərminiyədə (Ərminiyə əs-Suğra) yerləşdirir. Yaquta görə (*I*, s.220) Kiçik Ərminiyə “Tiflis və onun nahiyələri”dir (Böyük Ərminiyyə - Ərminiyyə əl-Kubra, o, Xilat və onun nahiyələrini daxil edir). Görünür, Sanariya, Kisal, Abxaz, Cirdiman qalası, Hayzan, Şəki və əl-Babla (*bax aşağıda*) yanaşı adı çəkilən bu yer digərləri kimi Böyük Qafqazın ətəklərində yerləşir və yaqın ki, başqa cür adlanırdı. Analoji mənbələr arasında yalnız əl-Müqəddəsi (s.34) Xuveyi digər Urmiyanı Səlmas, Urmiya, Dəhərrəqan, Marağa, Əhər, Mərənd və b. ilə birlikdə Ərminiyyəyə aid edir ki, bu da dövrün tarixi hadisələrinə ziddir; belə ki, məhz bu dövrdə (yəni: X əsrin sonunda) Rəvvadilər Salarilərin Azərbaycan və Ermənistanda olan torpaqları, o cümlədən Azərbaycan şəhəri Xuvey hesabına öz sərhədlərini genişləndirmişdilər.
173. **Əs-Sanariya** (الصنارية) **Kaxetiya?**) – Tiflisdən şimal və şimal-şərq istiqamətində, onunla Dər əl-Lan (Dəryal keçidi) arasında yerləşən dağlıq vilayətin adı (*Məs'udi. Muruc*, II, s.67; *Hüdüd*, s.400-402, *qeyd* 33). Əl-Məs'udi (*II*, s.68) sanarlar haqqında təqdim etdiyi əfsanəsində onların, guya, ərəb mənşəli olduqlarını təsdiq etdiklərini bildirir. V.Minorski bu əfsanəni inkar edir (*История Ширвана*, s.211, *qeyd* 100) və onların kaxet deyil, çeçen mənşəli olduğunu fərz edir (bu mövzu bugünədək mübahisə doğurur; *bax*: www.nplg.nukri.org/work/1.htm). Gürcü tədqiqatçıları Sanariyanı Kaxetiya ilə eyniləşdirirlər (*Мухелишвили. Шеки*, s.37, 80). Əl-Məs'udi (*Muruc*, II, s.89) Sanariya haqqında məlumatında onun hökmdarını Koriskus

adlandırır; bu isə Kaxet hökmdarını *xoryepiskop* adlandıran gürcü mənbələri ilə təsdiq olunur (*müq. et: Мухелишвили. Шеки, s.16*). Sanarlar haqqında son tədqiqatların nəticələri Həsən Bakayev tərəfindən «Забытая война забытого народа» məqaləsində verilib: *Bax: Бакаев, wap.forumkavkaza.forum24.ru>...*

- 174. Əl-Bak** (الباق Albak) – əsərin B redaksiyasında əl-Baf, əl-İdrisidə (*R, s.285*) əş-Şas; de Quye (*mətn s.123, qeyd e*) onu Vaspurakandakı Alpaq (Albak) ilə eyniləşdirir; əl-Bələzuri (*212; müq. et hətçinin: Təbəri, III, s.141*) bu yerin adını həmin vilayətin batriqinin 852-ci ildə Buğa əl-Kəbir tərəfindən əsir alınması münasibətilə çəkmişdi. İbn Xordadbehlə əl-İdrisinin eyni məzmunlu mətnlərinin müqayisəsi adı çəkilən əl-Bakın Böyük Qafqaz dağları ətəklərində yerləşdiyini irəli sürmək imkanı verir. Həm də, əl-İdrisi, həmin yeri bilavasitə Kiçik Ermənistan ərazisindən öz yeri ilə fərqlənən Ərəb Kiçik Ərmiyəsində yerləşdirir.
- 175. Kisal** (كسال Kasal, Kazak) – əsərin B redaksiyasında Kisar; Azərbaycanın müasir Qazax şəhəri ilə eynidir. V.Minorski Kasal oxumağı daha düzgün hesab edir. Əl-Kufidə (*s.49-52*), bizim fikrimizcə, reallığa daha uyğun olan Kasak forması işlənilir (ərəb qrafikasında “k” və “l” hərflərinin oxşarlığını müqayisə et). Ətraflı bax:§4.
- 176. Abxaz** (ابخاز) – əsərin B redaksiyasında əl-Car. Yaqut (*I, s.78*) bu adla əl-Qabh (Qafqaz) dağlarında qatırların belə çətinliklə keçdiyi dağ çıxışlarını və Alan ölkəsinə keçidi olan dağlıq vilayəti adlandırır; yəni, Abxaz çarlığını nəzərdə tutur. Görünür, İbn Xordadbehin adını çəkdiyi Abxaz X-XI əsr ərəb müəlliflərinin (*müq. et: əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi*) Arranda, Samur körpüsündən əl-İstəxri və İbn Havqələ görə 12 fərsəx, əl-Müqəddəsiyə görə 2 mərəhələ, əl-İdrisiyə görə 36 mil, yəni təq. 70-90 km. məsafədə, Dərbənd ticarət yolunda yerləşdirdikləri eyniadlı yerə uyğundur (*ətraflı bax:§4*).
- 177. Qal’at əl-Cərdmən** (قلعة جردمان Cirdmən, Cərdmən) – Girdman (Girdiman) qalası. Eyniadlı alban knyazlığının əsas şəhəri. Sözsüz ki, X əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahlarının adını çəkdikləri Xunanla Tiflis arasındakı İbn Kəndman qalasından fərqlidir. Bu qalanın yeri haqqında fikirlər müxtəlifdir. V.Minorski (*Hudud, s.398, qeyd 27*) onu Şamxorçaydan aşağıda lokallaşdırır. Z.Bünyadov (*Albanica III, s. 90*) tarixi Qardman ərazisini XIX əsrin sonunda şəxsən tədqiq etmiş M.Barxudaryana əsaslanaraq Qardman şəhər–qalasını eyniadlı çayın (Şamxorçayın sol qolu) sol sahilində, o vaxtlar Qrtmanik adlanan, xarabalığa çevrilmiş qəsəbənin yerində müəyyənləşdirir. Bu lokalizə ilə bir sıra alimlər də həmrəydir (*bax: Cəbiyev. Girdiman, s.48-49*). Lakin fikir müxtəlifliyi bir sıra hallarda eyniadlı qalanın həm Şirvan, həm də Şəmkir ərazilərində olmasını da qəbul edir. İbn Xordadbehin Girdman qalasının adını Abxaz, Xayzan, Şəkki və əl-Bab ilə bir sırada çəkməsi əslində onun Albaniyanın qərbində deyil digər adları çəkilən yerlərlə birlikdə ölkənin şərq, Şirvan hissəsində, yerləşmə ehtimalını daha üstün edir. Bir tarixi faktı da nəzərə almaq bu ehtimalı artırır. Belə ki, Moisey Kalankatukluya görə xəzərlərin ölkəsinə qaçmaq istəyən Mihranilər yəqin ki, oraya Şəmkir tərəfdən dolayı yolla deyil, Şirvan yolu ilə getmək istədilər. Son arxeoloji tədqiqatlar (*Cəbiyev. Girdiman, s.48-54, 178-180 və b.*) Girdiman qalasının yerinin daha dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün arxeoloji qazıntıların intensivləşdirilməsini vacib edir .
- 178. Xayzan** (خيزان) – İbn Rusta (*s.147-148*) və əl-Bələzuridə (*s.202*) Hayzaq, əl-Ğərnatidə (*s.82*) əl-Xayzaq, “Hüdüd”da (*s.161, 448-449*) Handan, əl-Məs’udidə (*Muruc, II, s.39*) Haydan, Cidan və Haydaq, Yaqutda (*c. II, s. 507*) Hayzan və s. Bütün bu fərqlər diakritik işarələrsiz eyni oxunan yad coğrafi terminin, xüsusilə, kompilyativ xarakterli məlumatlarda səhv oxunuşundan irəli gəlir. İbn Rusta (*bax hətçinin: Минорский. История Ширвана, s.220*) bu ölkə və onun başçısı Azərnərsə (Atrnerseh), onun üç dinə etiqad etməsi haqqında daha ətraflı məlumat verir. Ondan təqribən 40 il sonra yazan əl-Məs’udinin vaxtında isə, artıq bu hökmdar yalnız islama etiqad edirdi (*V.Bartoldun Qardızının əsərindən gətirdiyi iqtibasla müq. et: c. VIII, s. 23-62*). İ.Markvart (*Streifzüge, s.285*), eləcə də V.Minorski (*История Ширвана, s.126-129*) bu adı kaytaklarla – Dərbənddən şimalda yaşayan dağlıqlarla bağlayırlar. “Dərbəndnamə”də Kaytax

– Haydaqın (Хайдак) adı Ənuşirvanın məlik – hökmdar təyin etdiyi yerlər sırasında çəkilir (*Шихсаидов. Вопросы, s.47, qeyd 11*). Sonralar bu yer Kaytak usmiliyi adlanırdı (*История Дагестана, с. 1, s.124, 183-184*).

179. **Şəkki** (شكى) – Azərbaycanca müasir Şəki; mənbələrdə (həm ərəb, həm yerli) Arranın – Albaniyanın tarixi vilayəti və şəhəri (*ətraflı bax: §4*).
180. Bu məlumatı təkrarlayan əl-İdrisi (*R, s.286*) adları çəkilən yerlərin bilavasitə Ərminiyyəyə deyil, Kiçik Ərminiyyəyə aid olduğunu bildirir.
181. Ərəb mənbələrində Qafqazın möhkəmləndirilmiş dağ keçidlərinə verilən *əl-əbvab* (tək: bab “qapı, darvaza”) termini antik müəlliflər tərəfindən də işlədilir. Bir neçə informatora əsaslanan Yaqut özünün “Bab əl-Əbvab” məqaləsində (*c.I, s. 438, 440; bax həmçinin: İbn əl-Fəqih, s.288, 291*) “fars şahlarının” (Sasanilərin) bu yerlərin “müxtəlif türk qəbilələrindən, kafirlərdən və başqa düşmənlərdən” müdafiəsi üçün “müxtəlif ölkələrdən köçürülmüş mühafizə dəstələri və onların inamını qazanmış adamları” təyin etdiklərini bildirir. Onun sözlərinə görə, mühafizəçilərin sırasında “tabasaranlılar adlanan xalq, onların yaxınlığında Filan adlı xalq, çoxsaylı və igid lakzlar, layzanlılar, şirvanlılar və başqaları var”. İbn əl-Fəqih (*s. 291*) özünün sələfi əl-Yəqubiyə isnad edərək “əs-siyasikin” (*Yaqutda c.I, s. 440 əl-ənəşəstəkin, fars. “neşəstə” – oturmaq sözündən*) adlandırılan, “farslardan olan... döyüşkən adamlar”ın keçidlərin üstündə salınmış şəhərlərdə yerləşdirildiklərini bildirir. Bu fərqli məlumatı Yaqut da təkrar edir. V.Minorskinin (*s. 31*) fikrinə şərik olmaqla, biz S.Yeremyanın (*s.38*) mühafizəçilərin Sisakandan (Sünikdən) olması fikrinə şübhə ilə yanaşırıq; belə ki, həmin halda “sisəcani” və ya “sisakani” ifadələri işlədilməli idi. Bir də ki, yuxarıda, mənbəyə isnadən qeyd etdiyimiz kimi, həmin mühafizəçilər bir yerdən (məs. Sünikdən) deyil, müxtəlif ölkələrdən gətirilirdi. Ərəblər də, özlərindən əvvəlki işğalçılar kimi, istiladan dərhal sonra xüsusi sərhəd xətlərini bərpa etməyə, yerisini qurmağa, qalalar, qəsrlər ucaltmağa başladılar. İbn Xordadbehin Qafqazdakı dağ keçidləri haqqında məlumatı isə ərəblərəqədərki dövrə aiddir. Eyni məlumatı verən İbn əl-Fəqih İbn Xordadbehin adını çəkmədiyi Əbu-l-Munzir Hişam ibn Məhəmməd ibn əs-Saib əl-Kəlbəiyə isnad edir. Mənbələrin müqayisəsinə görə (*bax həmçinin: Bələzuri, s.194-195, 232; Yaqut, I, s.221*) həmin keçidlərin salınması Sasanilərin hökmdarları Kavadin və onun oğlu Ənuşirvanın vaxtına düşür. Lakin, bundan xeyli əvvəl – hətta Əhəmənilərin dövründə də, Qafqaz keçidlərini şimaldan gələn basqınlardan qorumaq məqsədilə xüsusi tədbirlərin görülməsi ehtimal olunur (*Минорский. Ширван, s.30*).
182. **Əl-Qabk (əl-Qabh)** – Qafqaz dağlarının ərəb mənbələrində adı. Bəzi əlyazmalarda, görünür, onlar üçün yad olan termini oxuya bilməyən nasixlərin – köçürənlərin səhvinə görə, əl-Qabh sözü - əl-Fəth kimi yazılmışdır (diakritik işarələrsiz bu sözlər eyni formada yazılır: الفتح - القبح), bu isə bir sıra tədqiqatçıların həmin sözü səhv oxumasına səbəb olmuşdur.
183. Keçidlərdə ucaldılmış istehkamların (*hisn-husun*) qorunmasını Sasanilər yerli hakimlərə həvalə etmişdilər. Əl-Məs’udi (*Muruc, II, s.2-4*) Ənuşirvanın Qafqaz dağlarında 40 fərsəx (təqr. 240 km) uzunluğunda sədd-dıvar tikdirdiyi, hər 3 mil (1 fərsəx təqr. 6 km) məsafədən bir dəmir qapı qoyduğunu, burada müdafiə üçün müxtəlif tayfaları yerləşdirdiyi haqqında məlumat verir. Belə çıxır ki, qapıların sayı ən azı 40 olub. İbn Xordadbeh 13 belə hərbi istehkamin adını çəkir. Yaqut (*I, s.221*) isə yalnız əd-Durzuqiyyə üçün (dzurdzuklar – çeçen-inquş tayfalarındandır) 12 “bab” – qapı haqqında məlumat verir; onların yanında daşdan qəsrlər ucaldılmışdı. Bir çox tikinti işlərinin ənənəvi olaraq Ənuşirvanın adı ilə bağlılığına baxmayaraq tarixi hadisələr (*bax: Тревер, s.225*) bu müdafiə istehkamlarının doğrudan da onun əmri ilə tikildiyini təsdiq edir. **Bab Sul** – ərəblərəqədərki “Çor qapısı”; Dərbəndin yaxınlığındakı alban şəhəri Sulun (Çor, Çoqa) adına görə verilmişdi (*Yaqut, III; bax: Кудрявцев. Древний Дербенд, s.86*). Hazırda Çoqa Dərbənd yaxınlığında dağıntıları qalan Torpax-qala ilə uyğunlaşdırılır (*bax: Шихсаидов. Вопросы, s.41*); **Bab əl-Lan** – Alan qapısı, Dərya keçidi; İbn Rusta (*s.148*) tərəfindən ətraflı təsvir olunmuşdur. Yaqut (*c. I, s. 350-352*) bir çox mənbələrə isnad edərək, bu qalanın “mifik İran hökmdarlarından biri tərəfindən” tikildiyini xəbər verir. Ərəb sərkərdəsi

Məsləmə onu tutmuş, burada ərəb qoşunu - qarnizonu yerləşdirmiş və Tiflisdən gətirilmiş sursatla təmin etmişdi; **Bab əş-Şabiran** – Şabran qalası (*Минорский. История Ширвана, s.109*); **Bab Lazika** - əl-Bələzuri (*s.195*) və Yaqut (*c. I, s.222*) onun haqqında məlumat verirlər. Gürcüstanın Qara dənizi sahili ərazisinin xeyli hissəsini əhatə edən qədim Lazikaya uyğundur; **Bab Barika** – Sasanilərin Qərbi Gürcüstanda Qara (Trabzund) dənizi sahilində tikdirdikləri istehkamlardan biri (*Yaqut, c. I, s. 222*); **Bab Samsaxi** – Yaqut (*c. I, s. 222*) bu adın digər variantını da – Bab Samiscanı gətirir. Əl-Bələzuri (*s.202*) onun adını Həbib ibn Məsləmənin tutduğu qalalar sırasında çəkir. Əl-Məs'udi (*Muruc, c. II, s.67*) Samsaxini Curzana həmhüdüdü ölkələrdən sayır. V.Minorski Bab Samsaxini Kürün sol sahilində - Axalsıx ərazisində lokallaşdırır (*История Ширвана, s.210, qeyd 99*); **Bab Sahib əs-Sərir**- Dərbənddən yuxarıda yerləşən, avarların məskunlaşdığı vilayətin – Səririn hökmdarının qalası (*Hudud, s.447-450*; *История Ширвана, 132-137*); **Bab Filanşah** – Filan hökmdarı qoşununun müdafiə etdiyi qala; Samurdan cənubda, Məşqətdən qərbdə lokallaşdırılır (*Filan haqqında bax: Минорский. История Ширвана, s.137-138*). **Bab Karunan** – Yaqutda (*c. I, s.439*) Bab Tarunan; oxunuşu gümanlıdır. Böyük ehtimalla bu adı Haydakdan Sərir istiqamətində qərbə tərəf olan ölkə (*mülk*) – Karahla əlaqələndirmək olar (*Karah haq. bax: Минорский. История Ширвана, s.130*). Bu adı ehtimalla həmçinin İbn Xordadbehin Kərkərəsi ilə də əlaqələndirmək mümkündür, **Bab Tabarsaranşah** – Təbərsaran (Tabasaran) hakimi tərəfindən müdafiə edilən qala; bu adın alban tayfalarından biri olan, Samurdan yuxarı ərazidə məskunlaşan tavaşparlarla bağlılığı aşkardır (*bax: Минорский. История Ширвана, s.125-126*); **Bab Liran (Layran) şah** - əl-Bələzuri (*s.196*), əl-İstəxri (*s.186, 187*) onun haqqında məlumat verirlər. Əl-Məs'udidə (*Muruc, c. II, s. 5*) Layran (Layzan), Yaqutda (*II, s.439*) Ayranşah (İranşah) – Sasanilərdən vassal asılılıqda olan, sonralar Şirvanla birləşmiş müasir Lahıc vadisinə uyğun gəlir (*Hüdud, s.408*; *Минорский. История Ширвана, s.107-108*; *Шарифли: Объединение...*); **Bab Libanşah və Bab Ənuşirvan** – Yaqutda (*I, s.439*) bu adlar yoxdur. Onlardan birincisini tədqiqatçılar Alazan vadisində məskən salmış alban tayfası “İbinlər”a (İpinlər, lupenlər) aid edir (*bax: Тревер, s.48*). Burada V.Minorskinin Lipinlə Filanın mümkün əlaqəsi haqqında, bizim zənnimizcə kifayət səviyyədə təsdiq olunmayan ehtimalını bir daha qeyd etmək yerinə düşər (*bax: bizim qeydimiz 166*). **Bab Ənuşirvan qalasının** adı başqa coğrafiyaşünaslarla yanaşı əsərin B redaksiyasında da çəkilir. Bəlkə də bu –X əsr müəlliflərinin (*bax irəlindəki mətnlərdə*) adını çəkdikləri **Şirvan** şəhərinin ilkin adı olmuşdur. Yaquta görə (*III, s.282*), Ənuşirvanın tikdirdiyi və onun adını daşıyan bu şəhər, sonralar, qısaldılmış Şirvan adını daşıyırdı. Dərbəndlə bu şəhər arasındakı məsafə haqqında mənbələrdə verilən ziddiyyətli məlumat, artıq XIX əsrdən başlayaraq tədqiqatçıların bu şəhərin gerçək varlığı barədə şübhələrinə səbəb olmuş, bəziləri onu hətta Şabranla eyniləşdirmişlər. İbn Xordadbehin adını çəkdiyi bu qalanın mühafizəsi, görünür, həmin şəhərin hakiminə etibar edilmişdi; bəlkə də onu, Gilgilçay ətrafında axtarmaq lazımdır.

184. Orta əsr ərəb və fars müəlliflərinin (*İbn əl-Fəqih, V, s.287*; *Müqəddəsi, s.46*; *Yaqut, III, s.282*; *Bakuvı, s.94-95 və b.*) ötürdüyü bu rəvayət adətən Şirvan şəhəri yaxınlığındakı Musa qayası ilə əlaqədar verilir. Sonrakı müəlliflər bu rəvayəti İbn Xordadbehə isnad edir, onu daha geniş (görünür, İbn Xordadbehin bizə çatmayan tam nüsxəsinə əsaslanaraq) və ətraflı təqdim edirlər: “İbn Xordadbehin “Məsəlik əl-məməlik” kitabında uca Allahın Musa və Xıdra (İlyas), s.a.s. aid dediyi müqəddəs sözlər gətirilmişdir: “Musanın öz qulamına dediyi zaman söylədiyi sözlərini yadına sal: “Mən iki dənizin qovuşduğu yerə çatmayanadək, illər keçsə də, ayaq saxlamayacağam. Və [bu] şerədək: “Və onlar getdilər, oğlana rast gəlib və o (yəni İlyas), onu öldürdükdə, o (Musa), dedi: Doğrudanmı sən qətlə əl atmayan bir təmiz canı alırsan? Pis işə əl atdın” (*Həmdullah Qəzvini, tərc. s.52*); İbn Xordadbehin Qurandan götürdüyü [*XVIII, 62(63), 72(73)*] bu ayə bütövlükdə belədir: “Qayanın yanında yerləşdiyimiz vaxt yadındadırmı? Mən balığı unutmuşam, və bu, şeytanın işi idi ki, mən balığı unutdum və balıq çox qərribə tərzdə dənizə girdi (*s.63*)...”

185. **Cilan (Gilan) dənizi** (بحر جلان) – Xəzər dənizinin adlarından biri.
186. **Bacarvan** (باجروان) – burada, Varsan-Bərzənd yolundakı eyniadlı yerdən fərqli olaraq (*bax: bizim qeyd 105*) İbn Xordadbeh Xəzər dənizi sahilində olan “kənd” (*karya*) haqqında məlumat verir. Yaqut (*I, s.454*) onu Şirvan yaxınlığında, yanında Musa və Xızıra aid rəvayətlə bağlı “həyat bulağı” olan şəhər və ya kənd adlandırır. Bacarvan – Baqavan – Baku – Bakı fərziyyəsi haqqında bax§4.
187. **Xayzan** (خيزان) – burada yuxarıda adı çəkilən (*bax: bizim qeyd 178*) Xayzan-Hayzan-Kaytaqdan fərqli olaraq Şirvan vilayətində olan kənd nəzərdə tutulur; bu adın Abşeron rayonundakı Xızı ilə əlaqələndirilməsini ehtimal kimi qəbul edirik.
188. **Curcan** (جرجان) – qədim İrkaniya (Gurgan). Hazırda Qorqan – Mazandaranda (İran) müasir şəhər və çayın adıdır. Bütün vilayət də belə adlanır (*bax: Yaqut, II, s. 48-49; İA, III, s.245*).
189. **Xəmlic** (خمليج) – Xəzərlərin son paytaxtları İtilin şərq hissəsinin adı; paytaxt buraya VIII əsrin ortalarında köçürülmüşdü (*Yaqut, II, s.471; Hüdu, s429, 452*).
190. **Curcan dənizi** (بحر جرجان) – Xəzər dənizinin mətnə verilən adlarından biri.
191. **Əl-Beyda** (البيضاء hərfən: ağ) – İtil şəhərinin qərb hissəsinin, görünür, ərəb adı. İbn Rustada (*s.139*) Sar’a.s.n; İ.Markvart Sarıqşər (türk. Sarı şəhər) kimi oxuyur. *Bax: Бартольд, V, s.97; Hudud, s.453*.
192. **Suvar** (سور) – ərəb coğrafiyaşünaslarında (*İstəxri, s.225; Müqəddəsi, s.361 və b.*) Volqa bulqarlarının şəhərlərindən biri; V.Bartold onu (*V, s.514*) Qazan şəhərindən cənuba doğru, Utka çayı sahilində, Kuzneçixa kəndi yaxınlığında yerləşdirir (*bax: Hudud, s.461*). Mənbəyə görə, bu hissədə söhbət şəhərdən deyil, Suvar ölkəsi və ya tayfasından gedir.Şəhərin əsası IX əsrdə suvar tayfası tərəfindən qoyulmuş, 1236-cı ildə monqollar tərəfindən dağıdılmış, sonralar bərpa olunmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar (*A.Kovalevski, V.Kaxovski*) çox güman haqlı olaraq, “çuvaş” sözünü “suvar”ın şəkli dəyişdirilmiş variantı hesab edirlər (*Бартольд, V, s.208*). Tatarıstan Respublikasının Spasski rayonu Tatqorodok kəndi ilə yanaşı, müasir Kuzneçixa kəndi yanında yerləşən şəhərgahda aparılan qazıntılardan əldə edilən materiala əsasən son illər qədim Suvara dair tədqiqatlar vardır (*Древний Сувар. Арх. исслед.; Древний Сувар. Каталог.*).
193. **Əl-Məsqət** (المسقط) – Şabran və Samur çayı arasında, daha qədimdə məsəqlər (massageqlər) tərəfindən məskunlaşmış vilayətin adı (*bax: Минорский. История Ширвана, s.109-111; müq. et: Yaqut, IV, s.529*).
194. İbn Xordadbehin yer kürəsinin məskun hissəsinin qisimlərə - qitələrə bölünməsi məlumatı həmin qisimlərin adlarından da görüldüyü kimi Ptolemeydən götürülmüşdür (*müq. et: İbn əl-Fəqih, V, 7*).
195. **Arufa** (اروفى), yəni, Avropa; buraya İbn Xordadbeh Avropa qitəsinin bütövlükdə qərb və “Tanca və Misir hüdudlarınadək” bir qədər şərq hissəsini daxil edir. De Quye öz tərcüməsində (*s.116; qeyd 3; müq. et: Африка, I, s.34*) “Tanca və Misir hüdudlarınadək” sözlərinə görə Avropa dedikdə Misirin hüdudlarınadək bütün Şimali Afrikanı da nəzərdə tutur, yəni, İbn Xordadbehin Arufasına Şimali Afrika ərazisinin bir hissəsini də daxil edir. Bizim fikrimizcə, “Tanca və Misirin hüdudlarınadək” sözləri “Aralıq dənizinin sahillərində” (yəni Şimali Afrikasız) mənasında işlənmişdir. Burada: əl-Əndəlus – İspaniyaya, əs-Səkaliba – görünür, müxtəlif slavyanların yaşadıkları əraziyə, ər-Rum –İtaliya və Bizansın bir hissəsinə, Fıranca – bilavasitə Fransaya verilən adlardır. Ərəblər ümumiyyətlə avropalıları franklar – firənc (firəng) adlandırırdılar. Hazırda Tanca – Mərakeşdə, Cəbəlttariq boğazı sahilində qədim şəhərdir.
196. **Lubiya** (لوبيية Liviya) – burada Şimali Afrika nəzərdə tutulur; bu qisimə daxil edilən yerlərdən: **əl-Kulzum** – Qırmızı dənizin Afrika sahilində, hələ b.e.ə. oradan Nil çayınadək çəkilən kanalın ağzında liman şəhəri (*Yaqut, IV, s.159*). Şəhərin adı ərəblərin Qırmızı dənizə verdikləri Bəhr əl-Kulzumun, eləcə də Süveyşdən şimaldakı Qum əl-Kulzum xarabalıqlarının adlarında qalmışdır; **əl-Həbəşə** - burada Həbəşistan, Efiopiya. Deməli ki, bu ad nadir hallarda bilavasitə efioplara – həbəşlərə aid olur. Bəziləri güman edirlər ki, əl-həbəşə - Cənubi Ərəbistandan Afrikaya köçmüş ərəb qəbiləsidir (*Бируни. Памятники, s.111; İA, V (I), s.6*;

Африка, I, s.384); **əl-Bərbər** – bərbər tayfalarının yaşadıkları ərazi; əl-Bəhr əl-Cənub (hərfən Cənub dənizi) – Hind okeanı nəzərdə tutulur.

- 197. İtyufiya** (إثيوپيا) – Yer in məskun hissəsinin Ərəbistan yarımadasında Məkkə ilə Mədinə arasındakı tarixi ərazi olan Tihama ilə Yəmən qarışıq bir hissəsinin, eləcə də əl-Hind (Hindistan), əs-Sind və əs-Sinin (ərəb mənbələrində Çinin adı) daxil edildiyi dövrdə biri. [əl-İstəxriyə görə (*s.170*) əs-Sindin hüduqları cənubdan Fars (müasir Ərəbistan) dənizi, qərbdən – Kirman, Sicistan səhrası və Sicistan vilayəti, şimaldan əl-Hind, şərqdən Məkranla əl-Kufs arasındakı səhra (*müasir Tar səhrası*)]. Əl-Həmdani (*s.32*) Lubiyanı İtyufiya əl-Qərbi (Qərbi İtyufiya; bu adın Efiopiya ilə əlaqəsi ehtimal olunur) adlandırır. Bu hissə isə İtyufiya əş-Şərqi (Şərqi İtyufiya) kimi işlənmişdir. Görünür, bu ad həbəşlərin (efioplaların) Ərəbistanın cənubundakı hakimiyyəti dövründən qalmışdır.
- 198. Askutiya** (اسقوتيا) – iskitlər-skiflərlə bağlı addır.
- 199.** Azərbaycandakı bu çay və ya su mənbəyinin adını bir çox sonrakı ərəb coğrafiyaçıları da çəkirlər (*müq. et: Qəzvini. Əcaib əl-məxluqat, s.189, 195; Bakıvü, s.63; Harrani, v. 122a; İbn əl-Vardi, v. 129*); Mənbələrin məlumatından görünür ki, Urmiya gölünün şərq sahilində Dəhərrəqan yaxınlığında olan mənbənin suyu küləkli havada bərkiyərek ağ mərmərə çevrilirdi; əslində bu təbiətdə baş verən karbonat-kalsinin travertinə çevrilməsi hadisəsidir.
- 200. Əl-Ərc** (العرج) – burada, Həc yolundakı dağ keçidi nəzərdə tutulur. Yaqut (*III, s.637*) Məkkə ilə Mədinə arasında bu dağdan əlavə Taif yaxınlığında eyniadlı böyük kəndin, eləcə də Mədinə şəhərindən 78 mil (təq. 156 km) məsafədə olan və Tihamanın başlanğıcına uyğun gələn yerin adlarını çəkir. Dünyanın vahid dağ silsiləsi haqqında *bax: İbn Havqələ aid qeyd 43*.
- 201. Hims** (حمص Homs, Emessa) – Suriya ərazisində qədim möhkəmləndirilmiş şəhər (orta əsrlər şəhəri haqqında *bax: Yaqut, II, s.334; İA, V (I), s.588-590*).
- 202. Lubnan** (لبنان) – burada: Livan dağları.
- 203. Səmir** (سمنير) – Himslə Bəalbək arasında, qədim adları Yermon və Sirion olan, Yaqutun məlumatına görə (*Yaqut, III, s.170*) zirvəsində eyniadlı qala olan dağ. Dünyanın vahid dağ silsiləsi haqqında *bax: İbn Havqəl, s.249; Крачковский, IV, s.22*.
- 204. Antakiya** (انطاكية Antioxiya) – 638-ci ildə ərəblərin işğal edərək Avasim vilayətinə aid etdikləri qədim şəhər (*Yaqut, I, s.382-388*). Türkiyədə eyniadlı inzibati mərkəz (*İA, I, s.456-459*). Burada Antakiya ərazisindəki dağlar nəzərdə tutulur.
- 205. Əl-Masisa** (المصيصة) – İbn Xordadbeh əsərinin “Hələbdən əş-Şamın sərhəd vilayətlərində olan poçt stansiyaları” bölməsində (*s.99*) indi Türkiyədə, Ədənə şəhərinin 27 km-liyində olan eyniadlı (*Misis, Masis; bax: İA, VIII, s.364*) kənd olan bu qədim şəhərin Mabsubastiya (əslində Mopsuyestiya) adını verir. Yaqut (*IV, s.558*) onun Ceyhan çayı üzərində yerləşdiyini bildirir. Mətnin bu yerində əl-Masisa ərazisindəki dağlar nəzərdə tutulur (Masis – Türkiyədə Ağrı dağının adlarından biri). Bu yer haqqında həmçinin *bax: Bakıvü, s. 99*.
- 206. Əl-Lukam** - Suriyada dağ (*Yaqut, IV, s.364, müq. et.: İbn əl-Fəqih, Vs.295*)
- 207. Malatiya** (ملطية Malatya -Melitana) – İbn Xordadbeh də bu qədim şəhəri Ədən, Masisa və b. ilə əs-Suğur (sərhəd) bölgəsinə aid edir. Hazırda Türkiyədə Fərat çayı sahilində eyniadlı vilayətin inzibati mərkəzi. Mətnə şəhər deyil, dağlıq ərazi nəzərdə tutulur: “Burada yerləşən dağda açıq rəngli şirin su bulağı var. Adamlar bu suyu içirlər. Lakin o bir qədər axdıqda, bərk daşa çevrilir” (*Bakıvü, s.99*)
- 208. Hit** (هيت) – İraqda Fərat çayının sağ sahilində qədim şəhər. Mənbələrə görə Bağdada gedən karvan yolu üstündə mühüm və çiçəklənən şəhər olmuşdur (*Bakıvü, s.59-60*). Yaqut (*IV, s.897*) onu kiçik şəhər kimi qeyd edir. *Bax: İA, V(I), s.542-543; Le Strange. The lands, s.65*.
- 209. Əl-Uzayb** (العذيب) – orta əsrlərdə İraqda, Kufədən gələn ziyarətçilərin dayanacaq yeri olan Kadisiyyədən (əl-Qədisiyyə) 4 mil (təq. 8 km) məsafədə yerləşən yaşayış məskəninə və çayın adı. Əs-Savad bölgəsinin (*bax: Ибн Хордадбех, s.144, qeyd 1;*) cənub-qərb tərəfdən son həddi (*Yaqut, III, s.626*).

210. **Sarifin** (صارفين Sarifun)– orta əsrlərdə Savad İraqında, Duceyl çayı sahilində, Yaqutun məlumatına görə Ukbara və Avan yaxınlığında böyük şəhər olub (*Yaqut, III, s.384*).
211. **Hulvan** (حلوان) – İbn Xordadbeh əsərinin “əs-Səvad” bölməsində hələ aşur mənbələrində Halmanu adı ilə tanınan bu qədim şəhərin və vilayətin Sasanilər dövründəki adını – Şaz Feyruz gətirir (*bax: Ибн Хордадбех, s.144-145, qeyd 4*). Mənbələrdə onun o vaxtlar Hulvan, indi isə Əlvənd adlanan çayın sahilində Sasani hökmdarı I Kəvad tərəfindən salınması, eləcə də 640-cı ildə baş verən ərəb işğalı, səlcuq hücumları və bir qədər sonra olan zəlzələ haqqında məlumat verilir (*bax: Müqəddəsi, s.123; Yaqut, II, s.316; Бакуви, s.70; həmçinin: İA, V (I), s.585; Le Strange. The lands, s.191; Бартольд, VII, s.191-192*). XIV əsrdə artıq tamam dağılmışdı.
212. **Arranın çayı** (نهر الران) – mətnə əsasən Həkəri (Bərgüşad) çayı ola bilər.
213. **İsbizruz** (اسبيز رود) **İsbidrud** – Azərbaycanla Cibəl arasında sərhəd çayı olan Səfidrudun (hərfən: Ağçay) ərəbləşdirilmiş adı. Bu adla indi çayın aşağı hissəsi adlanır, yuxarı hissəsi - Qızılüzəndir.

Əbu-l-Abbas Əhməd ibn Əbu Yəqub ibn Vadih əl-Katib əl-Yəqubi (öl. 897və ya 907)
Kitab əl-Buldən (“Ölkələrin kitabı”)*
Azərbaycan

(s.271) Kim Azərbaycana istəsə, Zəncandan çıxaraq, 4 mərhələ Ərdəbil şəhərinə gedir. Bu – onun ilk qarşılaşdığı Azərbaycan şəhərlərindəndir.

Ərdəbildən Azərbaycan mahallarından (*kuvar*) olan Bərzəndə 3 günlük yoldur¹. Bərzənddən Azərbaycan mahallarından olan Varsana, Varsandan əl-Beyləqana, əl-Beyləqandan Bərdəyə [gedirsən]²; bu, Yuxarı Azərbaycanın şəhəridir (*va hiya mədinətu Azərbaycan əl-ulya*).³

Azərbaycanın mahallarından: Ərdəbil, Bərzənd, Varsan, Bərdə, əş-Şiz, Sərat, Mərənd, Təbriz, əl-Məyanic, Urmiya, Xuvey, Sələmas.

(s.272) Azərbaycan şəhərlərinin və onun mahallarının əhalisi əcəm azəriləri (*əl-əcəm əl-azəriyyə*) və Babəkin olduğu əl-Bəzz şəhərinin sahibləri olan qədim cavidanilər (*əl-cavidaniyyə*) [nəslinin] qarışığıdır⁴. Ərəblər [Azərbaycanı] işğal etdikdə oraya (*Bəzzə*) düşdülər. Azərbaycan 22-ci ildə fəth olundu. Onu Osman ibn Affanın xəlifəliyi dövründə əl-Muğirə ibn Şubə əs-Səqafi fəth etdi.⁵ Onun (Azərbaycanın) 4 milyon dirhəm olan xəracı bir ilin içində artır, o biri ildə azalır.⁶

Qeydlər və şərhlər

1. İbn Xordadbeh (*s.121*) və Qudama (*s.213*) Ərdəbildən Bərzəndə 14 fərsəx, əl-İstəxri (*s.192*) və İbn Haqvəl 15 fərsəx, əl-Müqəddəsi (*s.381*) 2 mərhələ, əl-İdrisi (*R, II, s.323*) 45 mil olduğunu bildirirlər. Bu ölçülərin müqayisəsinə görə 3 gün = 14-15 fərsəx = 2 mərhələ = 45 mil, yəni, təqribən 90 km.
2. İstifadə etdiyimiz de Quyenin nəşrində Marağa yazılmışdır. Digər mənbələrin müqayisəli təhlili və obyektiv coğrafi vəziyyət Ərdəbil-Marağa yolunun Məyanic (Miyanə), Xunəc (Xunə) və Kulsurədən, Ərdəbil-Bərdə yolunun isə Bərzənd, Varsan və Beyləqandan keçdiyini göstərir (*bax: əl-İstəxri, İbn Haqvəl, əl-Müqəddəsi və b.*). Əl-Yəqubinin bu əsərinin naşiri de Quye əlyazmanı çapa hazırlarkən, şübhəsiz ki, səhv oxunuşa yol vermiş, Bərdə-Bərzə'a əvəzinə Marağa oxumuşdur. Bu adların ərəb qrafikasında diakritik işarələrsiz demək olar eyniliyi naşirin yanlışlığını təsdiq edir (müqayisə et: مراغة- بردعة). N.Karaulov da de Quyenin “Marağa” oxunuşunu saxlamış, mətnin bu hissəsini “bu isə Azərbaycanın əsas şəhəridir” kimi tərcümə etmişdir (*bax: СМОТРИ, с. XXXI, s. 57*). “Kitab əl-buldən” əsərini bütövlüklə rus dilinə tərcümə və şərh edən tarix elmləri doktoru L. Semyonova da N. Karaulov kimi təqdim olunan mətndəki dolaylılığı düzəltməmiş, səhv “Marağa” oxunuşunu saxlamış, Ərdəbil – Bərdə marşrutunda Varsan və Beyləqandan sonra Marağanın deyil, əslində Bərzə'a – Bərdə şəhərinin yerləşdiyini nəzərə almamışdır. Bununla yanaşı, o da, “Azərbaycan əl-ulya” (“Yuxarı – üst Azərbaycan”) ifadəsini “... и это значительный город Азербайджана” kimi tərcümə etmişdir (*Йа'куби. Семенова, s.45, 154, qeyd 24*).
3. Əl-Yəqubi “Azərbaycan əl-ulya” (الذريجان العليا) – “Yuxarı Azərbaycan” dedikdə bu ölkənin ərəb mənbələrində çox vaxt Arran adlandırılan Arazdan şimala olan hissəsini nəzərdə tutur (*bu*

* Bağdadda doğulmuş, gənc yaşından səyahətlərdə olmuş, ulu babası Vadihin vaxtılı xəlifə əl-Mənsurun (754-775) dövründə hakimlik etdiyi Ərminiyədə, eləcə də Xorasanda yaşamışdır. Coğrafi əsərlə yanaşı dövrümüzə yetişən ikicilldi "Tarix" əsəri həmçinin Azərbaycan tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. "Kitab əl-buldən" əsəri 891-ci ildə yazılmışdır.

haqda bax: §1)

4. Əl-Yəqubinin işlətdiyi əcəm azəriləri (العجم الاذرية) əl-əcəm əl-azəriyyə) istilahı o dövrdə Cənubi Azərbaycanın şimal-şərqində, Ərdəbil mahalında işlədilən iranmənşəli “azəri dili”nə aiddir. Dövrün tədqiqatçılarının fikrincə, artıq XIV əsrdə yalnız kiçik bir ərazidə qalmış və öz yerini Azərbaycan türkcəsinə vermiş köhnə “Ərdəbil azəricəsi” və ona yaxın dialektlər Sasanilərin və onlardan sonra ərəblərin hakimiyyətdə olduqları illərdə Cənubi Azərbaycanın (əl-Yəqubinin yazdığı kimi), görünür, bütün şərq hissəsində yayılmışdı (*bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s.431-432*). Əl-Yəqubinin işlətdiyi “qədim (?) cavidanilər” ifadəsi (الجاودانية القدم buradakı “q.d.m” sözünü gümanla “qudum” – “igidlər, qorxmazlar” kimi də başa düşmək olar), görünür, xürrəmilərin ilk başçılarından olan Bəzzin sahibi Cavidanın nəslinə aiddir.
5. 22-ci hicri ili miladi 642/43-cü ilə düşür. Azərbaycanın işğalı 643-cü ildə, xəlifə I Ömər ibn əl-Xəttabın (634-644) vaxtında başlamış, xəlifə Osman ibn Affanın (644-656) hakimiyyəti illərində davam etdirilmişdir (*bax: §1; Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s.159-169*). Muğırə ibn Şübəni (602-670) isə hələ xəlifə I Ömər Kufəyə vali təyin etmiş, Azərbaycana isə bu ölkəyə vali təyin etdiyi Huzeyfə ibn əl-Yəməni göndərmişdi.
6. Azərbaycanın xəracı haqqında bax: *İbn Xordadbehə aid qeyd 133*.

İbn əl-Fəqih əl-Həmədani (IX əsr. 2-ci yar. - X əsr əv.)
Kitab əl-buldən (“Ölkələrin kitabı”)*
Azərbaycan haqqında hekayət

(s. 284) İbn əl-Muqaffa'a¹ deyib: Azərbaycan Azərbaz ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuh [adındandır]. Azərbaz ibn Beyvarasif [də] deyiblər.²

Əl-Muğirə ibn Şu'bə 22-ci ildə onu zor gücünə fəth etdi və üzərinə xərac qoydu.³

Vakid⁴ mənə xəbər verdi ki, ərəblər Azərbaycanda məskən saldıqda, onlardan əl-mudari, əş-şami qəbilələrindən olanlar buraya axışdılar. Bu xalqların hər biri bacardığını ələ keçirir, [yerli] əhali isə onların rəiyyəti (المزارعون yardarı) olurdu.⁵ Varsan nəzarət məntəqəsi (*mənzərə*) idi. Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan ibn əl-Həkəm onu tikdirdi, torpağına həyat verdi, möhkəmləndirdi və bura onun mülkü oldu. Sonra [Varsan] Əməvi oğullarından (*Bəni Umeyyə*) alındı və Cəfər ibn əl-Mənsurun qızı Ummu Cəfər Zubeydənininki oldu; Varsanlılar onun mavlası oldular.⁶

Bərzənd kənd idi. Babəklə müharibə günlərində əl-Afşin orada düşərgə saldı, onu möhkəmlətdi və abad etdi.

Əfrəhəruz (Afrəzharuz) adlandırılan əl-Marağa Ərminiyyə valisi Mərvan ibn Məhəmmədin və onun silahdaşlarının mal-qarasının otlaq yeri idi, onlar buranı “əl-Marağa kəndi” adlandırırdılar. Sonra adamlar “karyə” (kənd) [sözünü] atdılar və “əl-Marağa” dedilər. Əhalisi onu Mərvanın himayəsinə verdi. Əməvi oğullarının [başqa] yerləri ilə birlikdə bura da ələ keçirildi və [xəlifə Harun] ər-Rəşidin [786-809] qızlarından birinin oldu. Əl-Vacna'u əl-Əzdi və əl-əzd qəbiləsinin mavlası olan Sadaqa ibn Əli üsyan edərək (s.285) fəsad törətdikdə, ər-Rəşidin xəlifəliyi dövründə Xüzeymə ibn Xəzim Ərminiyyə və Azərbaycanın valisi oldu. O, [Marağanın] divarlarını tikdirdi, onu möhkəmlətdi, paytaxt (*misr*) etdi, orada çoxsaylı qoşun yerləşdirdi. Babək Ərminiyyədə meydana çıxdıqda, əhali [Marağada] sığınacaq tapıb, məskən saldı və orada möhkəmləndi.⁷

Mərənd isə kiçik kənd idi, [əvvəlcə] Əbu-l-Bəis, sonra əl-Bəis onu möhkəmlətdilər, ondan sonra onun oğlu Məhəmməd də onu möhkəmlətdi və orada qəsri tikdirdi.⁸

Urmiyyə-qədim şəhərdir. Məcuslar (maqlar) təsdiq edirlər ki, onların başcısı (sahibi) Zərdüşt bu [şəhərdəndir]. Əl-əzd [qəbiləsinin] mavlası Sadaqa ibn Əli⁹ buranı tutdu və burada qəsrlər tikdirdi.

Təbrizə gəldikdə, orada əvvəl ər-Rəvvad əl-Əzdi, sonra əl-Vacna'u ibn ər-Rəvvad məskən saldılar, buranı abadlaşdırdılar, divarlarla möhkəmlətdilər, əhali onlarla birlikdə burada məskən saldı.

Əl-Məyanic və Cilbəyə əl-həmdanilərin mənzilidir.¹⁰Bərzə mahalına (*kura*) gəlincə [burada] əl-avdilər [məskən salmışlar]¹¹.

Nəriz kənd idi. Onun qədim, dağılmış qəsri vardı. Murr ibn Amr əl-Mavsili ət-Tai burada məskən saldı, abadlaşdırdı, özü və uşaqları burada yaşadı. Onlar buranı Azərbaycan amilinin [himayəçiliyi] olmadan [özləri] idarə edirdilər.¹²

* Dövrümüzə müəllifin mənbələrdən məlum olan beşcildlik (2000 səh.) əsərindən yalnız ixtisar olunmuş bircildlik nüsxə yetmişdir. Kompilyativ xarakter daşısa da bizim günlərə çatmayan onlarla mənbədən istifadə baxımından əhəmiyyətlidir. Əsər təqribən 290/902-903-cü ildə yazılmışdır.

Sərata gəldikdə, burada *kində* [qəbiləsindən] olan camaat [məskən saldı], onlar əl-Əş'as ibn Qeyslə olanların nəslindəndir.¹³

Məkhul əş-Şami deyib:¹⁴ Ən tez xaraba qalan yer Ərminiyyə olacaq. Soruşurlar: Onu xaraba qoyan nə olacaq? Deyir: Atların nalları. Mən artıq elə bil Qeys [qəbiləsi] qadınlarının ayaqlarında lərzəyə gələn xalxalları görürəm, atlılar isə orada dövrə vurur.

Azərbaycanın hüdudu Bərdə həddindən Zəncan həddinədəkdir. Şəhərlərindən Bərkəri¹⁵, Sələmas, Muqan, Xuveyy, Varsan, əl-Beyləqan, əl-Marağa, Nəriz və Təbriz. Cənub-şərqdən Azərbaycanın ikinci hüdudu əd-Deyləm,¹⁶ ət-Tarm,¹⁷ Cilan ölkəsi¹⁸ ilədir. Buradakı şəhərlərindən: Bərzə, Saburxast, əl-Xunəc, əl-Məyanic, Mərənd, (s. 286) Xuveyy, Kulsurə və Bərzənd – bura xarabalıq idi, əl-Afşin onu abadlaşdırdı və orada məskən saldı.

Bərzənddən Varsana – bura Azərbaycanın axır (sərhəd) vilayətidir (*amal*), 12 fərsəxdir. Onun [digər şəhərlərindən]: Cənzə,¹⁹ Cabravan, Urmıya-Zərdüştün şəhəri, əş-Şiz – burada Azərcuşnas od məbədi var; o məcusların ən mötəbər yeridir, rustaq əs-Səlaq, rustaq Sindəbaya, əl-Bəzz, rustaq Məyənhərc, rustaq Urm.

Azərbaycanın xəracı 2 milyon dirhəmdir. Varsan bu tərəfdən Azərbaycanın axır (sərhəd) vilayətidir (*amal*).

Ərminiyyə haqqında hekayət²⁰

Əbu-l-Munzir Hişəm ibn Məhəmməd ibn əs-Saib əl-Kəlbi²¹ deyib: Ərminiyyə Ərmini ibn Lantanın adındandır, o, [həmçinin] Yunan ibn Yafəsin oğludur. ^{21a}

Ərminiyyənin hüdudu Bərdədən əl-Bab və-l-Əbvaba və ər-Rumun hüduduna, həmin tərəfdən Qabq dağlarına, əs-Sərir mülkiyyəinə və əl-Lakz mülkiyyəinədəkdir. Azərbaycanın axır (sərhəd) vilayətindən (*amal*) – bu isə Varsandır, Ərminiyyənin əvvəl vilayətində 8 sikkədir. Bərdədən Tiflisə 10 sikkədir.

Birinci Ərminiyyə - bu, əs-Sisəcan, Arran və Tiflisdır; [sonuncunu] Həbib ibn Məsləmə fəth etmişdir. Buranın [şəhərlərindən] Bərdə - onu Böyük (əl-Əkbər) Qubad tikdirmişdir. O, [həmçinin] əl-Bab və-l-Əbvabı da tikdirmiş, burada qəsrlər saldırmışdır. Ona Əbvab (qapılar) dağ yollarında salındığına görə deyirlər, bunlar – Bab əl-Lana qədər uzanan 360 qəsrdən ibarətdir. Təbərsaran ərazisində 110 qəsr müsəlmanların əlindədir, qalan qəsrlər isə Bab əl-Lanadək (s. 287) Filanın və Sahib əs-Səririn ərazisindədir.

Əl-Bab şəhəri türklərin mənzilləri olub.²² Səlman ibn Rəbiə onlarla döyüşə girdi, özü və əshabları – onların [sayı] 4000 idi, şəhid oldular. Əbd ər-Rəhman əl-Bəhili Səlman ibn Rəbiəni və onun əl-Bab və-l-Əbvabdan o yana, Bələncər çayı²³ arxasındakı qəbrini zikr edərək deyib:

“Bizim iki qəbrimiz var – Bələncərdəki qəbir və Sinistandakı qəbir”. “Bu necə də qəbirdir! O kəsinki ki, Çindədir, onun fəthləri geniş olub. Bu [qəbir] isə o kəsinkidir ki, onun vasitəsilə yağış yağdırılırdı”.

Birinci Ərminiyyə: [həmçinin] əl-Beyləqan, Qəbələ, Şirvan.

İkinci Ərminiyyə: Curzan, Suğdəbil, Bab Feyruz Qubaz, əl-Lakz.

Üçüncü Ərminiyyə: əl-Busfurracan, Dəbil, Sirac Tayr, Bağravand, Nəşavə.

Dördüncü Ərminiyyə: Burada Safvan ibn əl-Muattal əs-Suləminin – Rəsulillahın, s.a.s., sahibinin qəbri var. (Şimşatla?) Ziyad qalası (Hisn Ziyad) arasında onun (qəbirin?) üstündə bir ağac bitir. Heç kəs onun nə olduğunu bilmir. Meyvəsi badama oxşayır, dadı isə baldan yaxşıdır; Şimşat, Xilat, Qalığala, Ərciş, Bacuneys.²⁴

Arran və əs-Sisəcan vilayətləri (*kuvar*) xəzərlərin məmləkətindədir. Musanın hekayətindən – “Görürsənmi, biz qayanın yanında gizləndikdə” – dedi: “Qaya Şirvan qayası, dəniz Cilan dənizi, kənd Bacərvan kəndidir”.

Qubaz həmçinin əl-Beyləqan şəhərini, eləcə də Bərdə və Qəbələ şəhərlərini saldırdı. O, kərpic sədd tikdirdi, kərpic sədd boyu 360 (*s. 288*) şəhər saldı. Əl-Bab və l-Əbvab tikildikdən sonra bu [şəhərlər] dağıldı. Ondan sonra onun oğlu Kısra (Xosrov) Ənuşirvan hökmdar oldu. O, əş-Sabiran şəhərini, Məsqət şəhərini, Kərkərə şəhərini saldırdı. Sonra əl-Bab və l-Əbvab şəhərini tikdi. Əbvab (qapılar) ona görə adlanır ki, onu dağ yollarında tikmişdilər. Arran ərazisində Əbvab əd-Dudaniyyəni tikdi.²⁵ Buranın camaatı iddia edir ki, onlar Bəni Dudan ibn Əsəd ibn Xuzeymə nəslindəndir. O, əd-Durzuqiyyəni²⁶ də tikdi. Onun 12 qapısı vardır: hər qapısında daş qəsr ucalır. Curzan ərazisində o, bir şəhər tikdi, adına Suğdəbil deyirlər. Orada əs-Suğddan olan xalqı və fars oğullarını (*əbnə 'u fars*) yerləşdirdi. Oranı sərhəd postu (*məsləhə*) etdi. Bab əl-Lan, Bab Samsaxini də tikdi; əl-Cərdəmən qalasını, Samşulda qalasını²⁷ tikdi; Bələncər, Səməndər, Cəzəran,²⁸ Şəkkini saldırdı. Rumluların əlində olan bütün ölkələri fəth etdi. Dəbil şəhərinə əhali yerləşdirdi, onu möhkəmlətdi, Ən-Nəşavə şəhərini tikdi. Bu - əl-Busfurracan vilayətinin şəhəridir. O, Vays istehkamını²⁹ və əs-Sisəcan ərazisində qalalar tikdirdi.³⁰ Bunlardan əl-Kiləb³¹ və Şahabuş (Şahbuz)³² qalalarında olduqca qorxmaz və igid “siyasiyyə”ləri yerləşdirdi. Özü ilə xəzərlər arasında dağların başınacan daşdan və qurğuşundan eni 300 dirək olan divar tikdirdi. Sonra onu dənizin içindək uzatdı, dəmir qapılar saldırdı. Beləliklə, bu [yerin] qorunması üçün 100 adam bəs oldu, halbuki, əvvəl [bu məqsədlə] 50 min adam lazım olurdu (*s. 289*).

Farsların kitablarına (*əxbar*) görə³³, Ənuşirvan Bələncər sərhəd bölgəsini möhkəmləndirdikdən sonra dənizdə də bir bənd (dalğaqrın) qurdurub möhkəmlətdirdi. Böyük şadyanalıq edərək əmr verdi ki, onun üçün bəndin üstündə qızıldan taxt qursunlar. Sonra [taxta] çıxdı, Allaha şükür və dua edərək dedi: “Ya Rəbblərin Rəbbi! Sən məni bu sərhəd bölgəsinə sədd çəkməklə düşmənlərin qarşısını almağa sövq etdin. Sənə şükr olsun! Məni mükafatlandır və qurbətdən vətənimə qaytar”. Sonra o, dizi üstə duraraq səcdə etdi, daha sonra öz xalçasının üstünə uzanaraq, bir qədər mürğülədi. Bu vaxt dənizdən nəsə qalxaraq, öz uzunluğu ilə üfünün qarşısını kəsdi. Onunla birlikdə bir bulud da qalxaraq, işığın qabağını tutdu, bəndin yaxınlığına endi. Süvarilər kamanlarına əl atdılar. Hökmdar qorxudan ayıldı və dedi: “Sizə nə olub?” Ona [gördüklərini] dedilər. O, dedi: “Silahlarınızı gizlədin. Ola bilməz ki, böyük və qadir allah öz bəndələrinə görə və bölgə camaatının rahatlığı məqsədilə sərhədə sədd çəkmək üçün məni 12 il vətənimdən ayrılmağa sövq etsin, sonra isə bir dəniz heyvanını mənim üstümə hakim etsin”.

Süvarilər [geri] çəkildilər, [dənizdən] çıxan isə bəndə yaxınlaşaraq, onun üstünə qalxdı və dedi: “Ey hökmdar, mən bu dənizin sakinlərindən biriyəm. Mən bu sərhədə yeddi dəfə sədd çəkildiyini və onun yeddi dəfə də dağıldığını görmüşəm. Böyük və qadir allah bizə, dəniz sakinlərinin icmasına vəhy göndərdi ki, əsri sənəin əsrin, surəti sənəin surətin kimi bir hökmdarı bu sərhədə sədd çəkmək üçün göndərəcək. O, da əbədi sədd çəkəcək. Sən – həmin hökmdarsan. Allah sənəin mükafatını, xeyirxahlıq cəhdini daha da artıq etsin. Ömrünü uzatsın, böyük dəhşət (qiyamət) günündə sənəin qorxunu götürsün”. Sonra o, dənizdə qərq oldu.

[Ənuşirvan] elə beləcə Şirvan şəhərini tikdi. Əl-Xəzər ərazisinə daxil olan Bələncərə

gəldikdə, onu Bələncər ibn Yafəs tikdi.

Ənuşirvan dənizdəki bəndlə qurtardıqdan sonra, dənizin özü haqqında soruşdu. Dedilər: “Ey hökmdar, bu dəniz (*s. 290*) Kərdəbil adlanır (*يسمي كرددبيل yusəmmə bikərdəbil*). O 300 fərsəx mislindədir. Bizimlə xəzərlərin Beyda [şəhəri] arasında bu sahil boyunca dörd aylıq yol var. Xəzərlərin Beydasından Əsfəndiyarın dəmirdən çəkdiyi səddəyə iki aylıq yol var.³⁴ Ənuşirvan dedi: “Mütləq onu öyrənməliyik”. Dedilər: “Ora gedən yol yoxdur. Orada bir yer var, adına Dəhən Şir (Şirin ağzı) deyirlər. Həmin yerdə burulğan var. Heç kəs oraya getmək, onun içinə düşmək istəmir; heç bir gəmi oradan çıxıb bilmir. [Ənuşirvan] dedi: “Yola düşmək, həmin burulğanı keçmək və səddi görmək mütləq lazımdır”. Dedilər: “Ey hökmdar, Allah özü sənə özünü və yanındakıları qorusun!” O, dedi: “O kəs ki, mənə dənizdən üstümüzdə çıxandan saxladı, o, bizi [dənizdəki] burulğandan qurtarmağa da qadirdir”. [Hökmdar] üçün gəmiləri hazırladılar. Zahidlərdən və abidlərdən bir neçəsi onunla [gəmiyə] mindilər. Dənizdə bir neçə gün üzdükdən sonra, nəhayət, burulğan yerinə çatdıqda, olduqca heyrətləndilər: [burada] nə onlara mayak ola biləcək bir nişan, nə qayıtmaqları üçün əlamət ola biləcək bir dağ görmədilər. Narazılıqla hökmdara müraciət etdilər. Ənuşirvan dedi: “Niyətini Allaha açın və ona dua edin, böyük və qadir allaha yalvarın”. Ənuşirvan özü isə nəzir etdi ki, Allah ona nicat versə, yeddi ilin xəracını ölkəsinin kasıblarına sədəqə edəcəkdir. Bu arada, onlar belə vəziyyətdə olarkən, qarşılarında bir ada yarandı. Dalğalar onun üstünə qalxırdı. Adada, əzəmətli dağın üstündə şir heykəli vardı. Su onun arxa hissəsinə daxil olur, ağzından həmin burulğana tökülürdü. Onlar bu vəziyyətdə ikən, böyük və qadir Allah əjdahadan daha böyük bir balığı - xulu göndərdi. O suyun üstündən şütüyərək, şirin ağzına atıldı və burulğan sakitləşdi. Gəmilər yollarını davam etdirərək, nəhayət, istədikləri yerə yetişdilər. [Ənuşirvan] Curcana çatdı və nəzirini verdi.

Əhməd ibn Vadih əl-İsfahani xəbər verdi ki, o, Ərminiyyə ölkəsində uzun müddət qalıb və onun hökmdarları və amillərindən bir neçəsinə katiblik edib.³⁵ (*s.291*) Və o, buradan daha zəngin [təbiəti] və heyvanlar aləmi olan ölkə görməyib. O, deyib ki, onun (Ərminiyyənin) ölkələrinin (məmləkətlərinin) sayı 113-dür.³⁶ Bunlardan Sahib əs-Səririn məmləkəti əl-Lan və Bab əl-Əbvab arasındadır. Oraya yalnız iki yol aparır: bir yol xəzərlərin ölkəsinə, o biri yol Ərminiyyə ölkəsinə. Onun 18 min kəndi var. Arran Ərminiyyənin birinci məmləkətidir. Orada 4 min kənd var. Onların çoxu Sahib əs-Səririn kəndləridir.

Yenə o, xəbər verib ki, əl-Bab və l-Əbvab Ənuşirvanın tikdiyi divardır. Onun bir tərəfi dənizin içindədir. Divarın dənizdən kənarda qalan tərəfi elə bir yerdən başlayır ki, orada ona [qarşı] heç nə etmək olmur, sonra bu [divar] 7 fərsəx məsafədə meşəlik və keçilməz yolları olan sıldırım dağlıq yerlərlə uzanır. Divar yonulmuş dördkənc daşlardan tikilib. 50 kişi bu daşlardan birini qaldıra bilməz. Bu daşlar [üst-üstə] qoyulmuş, bir-birinə mismarlarla bərkidilmişdir. Həmin 7 fərsəxlik yolda 7 keçid salınıb. Hər bir keçidin üstündə şəhər var; bu [şəhərlərdə] farslardan olan və əs-siyasikin adlandırılan döyüşkən adamlar yerləşdirilib.³⁷

O, (yəni əl-Yəqubi, *N.V.*) deyir ki, Ərminiyyə əhalisindən olan kişilərin vəzifəsi həmin divarları və qapıları qorumaqdır. Hər keçidə qapı salınıb. Divarların üstünün eni elədir ki, orada 20 atlı bir-birinə dəymədən [yan-yana] gedə bilər.

Əl-Bab şəhərindəki Bab əl-Cihadın (Cihad qapısının) divarının üstündə daşdan iki sütun ucalır; hər sütunun üstündə ağ daşdan şir fiquru vardır. Onlardan aşağıdakı iki daşın

üstündə iki şirin təsviri var. Qapının yaxınlığında daşdan kişi surəti var. Onun ayaqlarının arasında ağzında üzüm salxımı tutan tülkü təsvir olunub. (s.292) Şəhərin yanında su ambarı (*səhric*) vardır. Adına Səhric Maaruf deyilir. Onun içərisinə pilləkən düşür, su az olduqda bu [pilləkən] vasitəsilə anbara düşürlər. Pilləkənin hər iki tərəfində iki daş şir qoyulmuşdur. Onlardan birinin üstündə daşdan kişi fiquru vardır. [Hökmdar] imarətinin qapısı üstündə də iki şirin divardan çıxan daş təsviri var. Əl-Bab əhlinin məlumatına görə bunların ikisi də divarın tilsimidir.³⁸

Qalıqala; Qalıqala şəhərini tikən qadındır, [şəhərin] adı da ondandır. Bunun mənası “Qalının ehsanı” deməkdir.³⁹

Ət-Tirrix gölü⁴⁰ Məhəmməd ibn Mərvan ibn əl-Həkəm⁴¹ əl-Cəzirə və Ərminiyyədə valilik edənədək heç kəsə mənsub deyildi; o, buradakı [balıq] ovunu əlinə aldı, sonra bu – Mərvan ibn Məhəmmədə keçdi, ondan isə zor gücünə alındı.⁴²

Həbib ibn Məsləm⁴³ [xəlifə] Usman ibn Affan üçün Ərminiyyənin bir çox şəhərlərini fəth etdi. Abdallah ibn Hatim ibn ən-Nu'man ibn Əmr əl-Bəhili [xəlifə] Müaviyyənin tərəfindən buranı idarə etdi. Sonra onun oğlu Əbd əl-Əziz buranın valisi oldu. O, Dəbil şəhərini Bərdə şəhəri və bir çox [digər] şəhərlərlə [birlikdə] qurdu.⁴⁴

Həbib ibn Məsləm [xəlifə] Usman ibn Affan üçün Ərminiyyədən Curzan, Kəsfər,⁴⁵ Kisal, Xunan, Samsaxi, əl-Cardaman, Kəsfə Bis,⁴⁶ Şavşit⁴⁷ və Bazaliti⁴⁸ sülh yolu ilə fəth edərək, onlarla başlarına və torpaqlarına görə vergi vermək şərti kəsdi. Əs-Sanariyə, [eləcə də] Qalarcit⁴⁹ və əd-Dudaniyə əhli ilə əta vermək [şərti] sülh bağladı.

(s.293) Şəmkur qədim şəhər olub. Səlman ibn Rəbiə onu fəth etmək üçün adam göndərdi. Əs-Savardilər (əs-Savardiyyə) onu xaraba qoyanadək bura məskun idi. Onlar, Yəzid bin Usaydin Ərminiyyədən getdiyi günlərdə [burada] cəmləşmiş adamlar (*qövm*) idi. [Tədricən] onların vəziyyəti qəlizləşdi, bəbaları artdı. Sonra [xəlifə] əl-Mu'təsim billahın məvlası Buğa onu abadlaşdırdı, möhkəmlətdi, oraya tacirləri köçürtdü və əl-Mutəvəkkiliyyə adlandırdı.⁵⁰

Səlman ibn Rəbiə sülh yolu ilə əl-Beyləqan şəhərini fəth etdi. Öz atlılarını Sisər, əl-Miskuan, Uz, əl-Misriyan, əl-Mihreçaliyanı fəth etməyə göndərdi.⁵¹ Bunlar məskun rustaqlardır. O, həmçinin Arranın digər [yerlərini də] fəth etdi.

O, əl-Balasacan kürdlərini islama dəvət etdi. Onlar onunla döyüşə girdilər, o, zəfər çaldı. [Kürdlərdən] bəziləri *cizyə*, bəziləri isə *sədəqə* ödəməyə razılaşdılar.

Sonra Səlman Bərdicdən o yana əl-Kurr və ər-Ras çaylarının qovuşduğu yerə yollandı. Əl-Kurru keçərək Qəbələni işğal etdi. Şəkkan, əl-Kəməbiran, Xayzan, Şirvan hökmdarı (məlik) və digər dağ hökmdarları ilə sülh bağladı. Masqat, əş-Şabiran əhalisi və əl-Bab şəhəri də [əvvəl belə etdi], sonra isə bu [şərti] pozdu.

[Xəzərlərin] xaqanı Bələncər çayının arxasında öz atlıları ilə [Səlmanla] rastlaşdı və o, 4000 müsəlmanla öldürüldü – Allah ona rəhmət etsin. Səlman əl-Kufənin ilk qazısı olmuş, 40 gün [bu vəzifədə] qalmış, heç kəs onun yanına mübahisəyə gəlməmişdi. O, Ömər ibn əl-Xəttabın hədisləri haqqında məlumat vermişdir.

Deyirlər ki, Həbib Ərminiyyə ərazisindən fəth etdiyi yerlərin işğalını [başə çatdırdıqda], bu haqda Osmana yazır. Bu vaxt Səlmanın ölüm xəbəri olan kağız gəlib çatır. Osman onun yerinə Həbibini vali təyin etmək istəyir. Sonra isə onu əş-Şam və əl-Cəzirənin sərhəd vilayətlərinə olan qəzavətin (hərbi yürüşün) başçısı edir; Ərminiyyənin sərhəd vilayətinə isə Huzeyfa ibn

əl-Yəmən əl-Absini vali təyin edir. Sonra isə [yenidən] onu vəzifədən çıxardır. Həbib əş-Şama yollanır; sonra ər-Ruma hücum edir, Himsdə yaşayır, nəhayət Müaviyə onu Dəməşqə göndərir və o, orada vəfat edir.⁵²

(s. 294) [Osman] Ərminiyyə əl-Muğirə ibn Şu'bəni vali təyin etdi, sonra onu çıxarıb, [yerinə] əl-Qasim ibn Rabiə əs-Səkafini vali qoydu. Əl-Əş'as ibn Qeys [xəlifə] Əli ibn Əbi Talibin adından Ərminiyyə və Azərbaycanı idarə edirdi.

Sonra bu [bölgəyə] Mərvan ibn Məhəmməd vali [təyin] olunanadək daha bir neçəsi valilik etdi. O, xəzərlərin ölkəsinin fəthinə başlamış, bu işdə inad göstərmişdir.⁵³

Sonra Abbasilər dövləti [hakimiyyətə] gəldi. Əbu Cəfər qardaşı Əbu-l-Abbasın xəlifəliyi dövründə əl-Cəzirə və Ərminiyyənin valisi oldu. Sonra o, xəlifə oldu,⁵⁴ Yəzid ibn Useyd əs-Suləmi isə valilik etdi. O, Bab əl-Lanı tutdu, divan əhlindən orada rəbitə yaratdı. Əs-Sanariyanı tutdu, belə ki, onlar xərac ödənilər.⁵⁵

Sonra Ərminiyyə əhalisi əl-Həsən ibn Kahtaba ət-Tainin valiliyi dövründə, Yəzid ibn Usayd [vəzifəsindən] uzaqlaşdırdıqdan sonra üsyan etdi. [Xəlifə] əl-Mənsur onlara qarşı Amir ibn İsmaili köməyə göndərdi. Əl-Həsən [üsyancıların] başçısı Muşailə hücum etdi; onların birliyini dağıtdı, işi qaydasına saldı. Bu həmin adamdır ki, əl-Beyləqandakı əl-Həsən çayı, Bərdədəki "Bağ əl-Həsən" (Həsən bağı), eləcə də əl-Həsəniyyə adlandırılan malikanələr onun adını daşıyır.⁵⁶

Əl-Həsəndən sonra Usman ibn Umara, sonra Ruh (Ravh) ibn Hatim əl-Muhəlləbi, sonra Xuzeymə ibn Xazim, sonra Yəzid ibn Məzyəd əş-Şaybani, sonra Ubeydullah ibn əl-Mahdi, sonra əl-Fadl ibn Yəhya, sonra Səid ibn Səlm, sonra Məhəmməd ibn Məzyəd valilik etdilər. Onlardan ən ciddi (yaxşısı) Xuzeymə idi.⁵⁷ Məhz o, Dəbil və Nəşəvənin ərazilərini (*əlməsahə*) müəyyənləşdirdi. Ondan əvvəl bu olmamışdı.⁵⁸

Sonra, [xəlifə] əl-Məmunun hakimiyyəti dövründə Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd [bölgənin] valisi oldu.⁵⁹ Sonra [xəlifə] əl-Mutəsimbillah valiliyə əl-Məmunu kimi tanınan əl-Həsən ibn Əli əl-Bazğisini təyin etdi.⁶⁰ O, Ərminiyyə batrikləri ilə əlaqə saxlayır, ona qarşı çıxanadək onlarla yumşaq davranırdı.

Bundan sonra, xəlifə əl-Mutavakkilin hakimiyyətinədək Ərminiyyəni idarə edən amillər (hakimlər) onun əhalisindən azla qənaətlənməkdə davam edirdilər. O, Yusuf ibn Məhəmməd ibn Yusuf əl-Mərvəzini xəlifəliyinin ikinci ilində oraya göndərdi.⁶¹

(s. 295) Deyirlər: Ərminiyyədə ən çox olan heyvan qoyun, öküz və itlərdir. Onların atları kiçikdir, həmçinin dəvələri də kiçikdir; sinələri az qala yerə dəyir, onlar türklərin dəvələrinə oxşayırlar.

Əl-Qabq dağında 72 dildə [danışan] var, heç bir insan tərcüməçisiz [başqa] dil sahibinin sözünü anlamır. [Dağın] uzunluğu 500 fərsəxdir. O ər-Rum ölkəsi ilə xəzərlərin və alanların hüdudlarına doğru uzanır və əs-Səkəlibə ölkəsi ilə birləşir. Orada həmçinin əs-Səkəlibədən olan tayfa yaşayır, qalanları isə ər-məndirlər.⁶²

Deyirlər, ki, bu dağ Məkkə ilə Mədinə arasında olan əl-Ərc dağı ilə birdir. Əş-Şama doğru uzanır, Lubnanda Hims, Diməşqdə Sənilə birləşir. Sonra davam edir, Malatiya, Şimşat və Qaliqala dağları ilə birləşərək Xəzər dənizinə çatır. Orada əl-Bab və-l-Əbvab yerləşir. Burada [bu dağ] əl-Qabq adlanır.⁶³

Deyirlər, möcüzələrindən Qaliqalada, xristianların kilsəsindəki evdir. Palma gecəsi

yetişdikdə, evin olduğu yerdən səhərədək ağ toz çıxır. Sabah olduqda [tozun] yeri gələn dəfəyədək bağlanır. Rahiblər onu yığaraq, adamlara paylayırlar. Onun (tozun) bir xüsusiyyəti var ki, zəhərdən, əqrəb və ildandan qoruyur. Onun bir daniqi suya qatılır; ilan vurmuş, əqrəb çalmış onu içir və [ağrı] yerindəcə sakitləşir. Bu [tozda] başqa bir möcüzə də var. Əgər bu toz satılsa və dünya malından nəyəsə əvəz olunsə, onun sahibi xeyir görməz və ağrıları sağalmaz.

Ərminiyanın möcüzələrindən [biri] də Xilat gölüdür. On ay müddətində burada nə qurbağa, nə xərçəng, nə balıq görünür. Sonra iki ay orada balıq olur; balıqların hamısı [elə bil] yuxuludur.

(s. 296) Əbu-l-Munzir deyib: Kuş ibn Ham ibn Nuh, əd-Dəhhak zu əl-Hayyateyn, Zül-Qərneyn, Yusuf ibn Ya'kub, Musa ibn İmran, Hulvan əl-Amliki, Bulyunas ər-Rumi və Qanbus tilsimlər (talismanlar) hazırladılar.⁶⁴

Azərbaycanın həddi ər-Ras (Araz) [çaynadəkdir]. Əl-Kurr (Kür) [çayı] Ərminiyədədir. Ər-Rasın mənbəyi Qaliqaladandır, Arranla axır, burada ona Arran çayı tökülür.⁶⁵ Sonra Varsanın yanından keçir, qovuşma yerinə (əl-Məcmə') çatır və burada o və əl-Kurr birləşir. Onların arasında əl-Beyləqan şəhəri yerləşir. Hər iki [çay] birlikdə axaraq, Curcan dənizinə tökülür. Ər-Ras əcaib çaydır. Orada növbənöv balıqlar olur. Burada əş-şurmahi (الشورماهي) balığı var. Bu çaydan başqa heç yerdə ondan yoxdur. Hər il məlum vaxtda burada cürbəcür böyük dəniz balıqları və [dənizdən çaya] keçə bilmiş [digər] balıqlar olur. Bunlardan əl-ustur (الاستور osetrin), əl-ciraf (الجراف siyənək) və əl-bərastuc (البرستوج xanı balığı) kimi [balıqlar] məlum vaxtlarda gəlirlər. Bu növlər əl-Bəsrəyə [Dəclə çayının] suyu həmin vaxt şirin olduğundan, uzaq dənizlərdən gəlirlər. Yalnız əl-bərastuc əl-Bəsrə yanında Dəclənin suyu şirin olduğundan buraya əz-Zincdən gəlir. Bunu bütün dənizçilər bilir. Onlar güman edirlər ki, əs-Sin və Omanın arası əl-Bəsrə ilə əz-Zincinkindən daha uzaqdır. Adamlar səhvən güman edirlər ki, Omanla əs-Sinin arası daha uzaqdır. Çünki əz-Zinc dənizinin vahid hövzəsi var, dərin, genişdir, dalğaları əzəmətlidir. Bu dənizdə güclü külək əsir. Omandan əz-Zinc tərəfə 2 aylıq yoldur. Dəniz dərin, külək güclü, dalğalar əzəmətli olduğundan [yeri gəlmişkən] əz-Zinc ölkəsində maddi nemətlər azdır, - yelkəni yığmırlar; [gəmilərin] hərəkəti qövs boyunca deyil vətər boyu (düz xətlə) davam edir. Onlar [yelkən qaldırmadıqları üçün əlləri] qabar bilmir. Səyahətdə keçirdikləri günlər az olduğu üçün əz-Zinc daha yaxın görünür.

Əl-barastus [balığı] dənizin dalğalarını yararaq əz-Zincdən Bəsrəyə üzür. Sonra isə, insanların ovundan artıq qalanlar öz ölkələrinə qayıdır. Xalıqlərin ən yaxşısı olan Allaha təvəkkül.

Əş-şurmahi [balığı] bu çaydakı balıqların içində öz dadı, ləzzəti, yağının çoxluğu və ətinin zərifliyi ilə fərqlənir.

Onlar⁶⁶ deyirlər: Bizdə manna – [allah] neməti çoxdur. Bu – ət-tərancubindir (الترنجيبين dövə tikanının manni).

Bizdə əl-qırmız (القرمز) var ki, ondan bizdən başqa heç kəsdə yoxdur. Bu – qırmızı rəngli bəcəkdir. Yaz günlərində üzə çıxır. Onu yığır, sonra bişirir və onunla yun boyayırlar.

Vaşaq (الاشق) – heyvandır. Ərminiyədə olur. Pişiyə bənzəyir; qıvraq əzələləri, zərif tüklü dərisi var. Bir neçəsindən bir paltar çıxır. Onun dişləri məhəbbət üçün çox yaxşıdır. [Belə ki,] dişlərini və caynaqlarını götürür, qurudur; sevdiyinə onu içirdirsən və o, səni dərin məhəbbətlə sevcək.

Bizdə çoxlu qızılboya (الفوة əl-fuvva) var.

Burada civə (الزبيق əz-zeybəq), mis kuporosu, mis, qurğuşun mädənləri var.

Onların əl-Ərminiyyə öküzləri, şabalıtı, çoxlu əl-xələnc ağacları da var. Bu [ağacdən] qəribə [şeylər] düzəldirlər. Onu Bərdə nahiyəsinin çoxlu ağacı və bitkisi olan qalın meşəsində kəsirlər. Bu meşə əl-Xəzər [ölkəsinədək] davam edir və Xarəzm nahiyəsinə keçərək, [burada] ər-Rəhman meşəsi adlanır.

Ərminiyyənin verəcəyi (تقرير *taqrir*) 2 milyon 330 min 985 dirhəmdir.

Əl-Babdan o yana Sur⁶⁷ və əl-Lakz mülkiyyəti, əl-Lan mülkiyyəti, Filan mülkiyyəti, əl-Məsqət və Sahib əs-Sərir mülkiyyəti və Səməndər şəhəri yerləşir.

Curcandan Xəlic əl-Xəzərə əlverişli külək olsa, 8 gündür. Xəzərlər hamılıqla yəhudidirlər, ancaq yəhudiliyi bu yaxınlarda qəbul etmişlər.

Qeydlər və şərhlər

- 1. İbn əl-Muqaffa'a, Əbu Məhəmməd Abdallah** (təqr. 721-757) – fars mənşəli məşhur ərəb yazıçısı; “ərəb mədəniyyəti qızıl əsrinin erkən mərhələsinin ən parlaq şəxslərindən biri” (*İ.Filştinski*). Orijinal ədəbi traktatları və orta fars (pəhləvi) dilindən etdiyi tərcümələri ilə tanınmış İbn əl-Muqaffa'a Abbasi xanədanının hakimiyyəti zamanı xəlifə əl-Mənsurun əmisi Abdallah ibn Əlinin katibi və oğlanlarının tərbiyəçisi olmuş, 36 yaşında maniçilikdə günahlandırılaraq, zülmə edam edilmişdir (*onun haq. bax: Фильштинский. Арабская литература, s. 88-107*)
- 2.** Orta çağ ərəb müəlliflərinin (İbn əl-Fəqih, əl-Yəqubi, Yaqut, əd-Diməşqi və b.) əsərlərində bəzi xalqların, eləcə də azərbaycanlıların mənşəyi haqqında daha qədim mənbələrə əsaslanan rəvayətlər vardır (*daha ətraflı bax: §3*)
- 3. Muğirə ibn Şu'bə ibn Əbu Əmir ibn Məs'ud əs-Səqafi** (602-670) – Məhəmməd peyğəmbərin ən yaxın silahdaşlarından, islamın ilk onilinin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri; həmin illərdə o, döyüşlərdə iştirak etmiş, diplomatik missiyaları yerinə yetirmiş, bəzən Kufədə, bəzən isə Bəsrədə vali olmuşdur. Muğirə ibn Şu'bənin həmçinin Azərbaycanın fəthində bilavasitə iştirak etməsi haqqında ərəb mənbələrində (*ət-Təbəri, əl-Bələzuri, əl-Yəqubi, Yaqut və b.*) ehtimal xarakterli məlumatlar vardır. Əl-Bələzuridə (*s.312*) olan məlumata görə, “başqa şəxslərə” isnad edən Vakid, Muğirə ibn Şubənin 22/642-43-cü ildə Azərbaycana yürüş etməsi, zor gücünə ölkəni tutması və əhalisinə vergi təyin etməsi haqqında xəbər verir. Əbu Mixnəfə isnad edən İbn əl-Kəlbə isə Muğirənin rəhbərliyi ilə daha əvvəl – 20/640-41-ci ildə baş verən işğal, lakin əhalinin sonradan üz döndərməsi və nəhayət əl-Əşas ibn Qeys tərəfindən ölkənin yenidən işğal olunması, Muğirənin bağladığı sülh müqaviləsinə oxşar müqavilə bağlanması haqqında məlumat verir.
- 4. Vakid** – Əbu Abdallah Məhəmməd ibn Ömər əl-Vakidi (747-823) - ərəb tarixçisi; Mədinədə doğulmuş, Bağdadda vəfat etmişdir. Dövrümüzə yetişməyən “Kitab əl-məğazi” (“Hərbi yürüşlər kitabı”), “Futuhət əl-Mısr” (“Misirin fəthi”), “Futuhət əş-Şam” (“Şamın fəthi”) və b. əsərlərin müəllifidir. Əl-Bələzuri, ət-Təbəri, İbn əl-Fəqih, əl-Yəqubi və b. müəlliflərin onun əsərlərindən geniş iqtibaslar vermişlər.
- 5.** Əl-Vakidiyə əsaslanan bu məlumat digər ərəb müəllifləri (*əl-Bələzuri, əl-Yəqubi və b.*) tərəfindən də təqdim olunmuşdur. İbn əl-Fəqih bu məlumatı Vakidin ona xəbər verdiyini (“Vakid mənə xəbər verdi ki, ...”) bildirsə də, əslində kompilyativ xarakter daşıyan bu fakt sələfi əl-Bələzurinin ərəbdilli əl-Hüseyn ibn Əmrə istinadən təqdim etdiyi məlumatdan götürülmüşdür. Həmin məlumatdan görünür ki, əl-Bələzurinin informatoru əl-Hüseyn ibn Əmrə Azərbaycana dair xəbərlərinin bir qismini yerli ağsaqqallardan əldə etsə də, bir qismini də bilavasitə Vakidin öz sözləri kimi təqdim etmişdir (*bax: Bələzuri, s.328, 329*). Ərəblərin Azərbaycanda məskən salması ilə əlaqədar İbn əl-Fəqihin Vakidə istinadən verdiyi bu məlumatı əl-Bələzuri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, əl-Hüseyn ibn Əmrə əsasən təqdim etmiş, lakin Azərbaycana köçən qəbilələrin “Bəsrə və Kufə səhərlərindən, habelə Suriyadan” olduqlarını bildirmişdir. İbn əl-

- Fəqihin adlarını çəkdiyi *əl-mudari* və *əş-şami* qəbilələri şimal ərəblərindəndirlər. N.Karaulov (*CMOMIK, XXXI, s.5*) *əl-mudari* əvəzinə səhvən *əl-misri* (misirli) oxumuşdur.
6. **Varsan** şəhəri haqqında olan bu məlumat daha ətraflı şəkildə Əl-Bələzuri (*s.329*) tərəfindən verilmişdir; o, Varsanı Babək dövründə məşhur olan Vəhş və Ərşaq adlı nəzarət məntəqələrinə bənzədir (*bax həmçinin: İbn Xordadbehə aid qeyd 82*). N.Karaulov (*CMOMIK, XXXI s.5*) “mənzərə” (منظره) “*nəzarət məntəqəsi*”) sözünü “крепость” – “qala”, L.Nadiradze (*Хрестоматия..., 104*) «сводчатый мост» (قنطرة) “*kantara*”) “tağlı körpü” kimi tərcümə etmişlər. Burada adı çəkilən **Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan ibn Əl-Həkəm** Əməvilər sülaləsinin son xəlifəsi (744-750) olmuşdur. Hələ əmisi oğlu xəlifə Hişam ibn Əbdülməlik ibn Mərvan (724-743) tərəfindən Azərbaycan, Ərminiyyə və Əl-Cəzirənin amili (732-744) təyin olunmuşdur. Ərəblərin Azərbaycanda, eləcə də Cənubi Qafqazdakı hakimiyyətini yenidən möhkəmləndirə bilən Mərvanın burada yürütdüyü qanlı zor siyasəti, xəzərlərə, o cümlədən “dağ hökmdarları”na qarşı yürütləri, xüsusilə, Əl-Kufi tərəfindən geniş təsvir edilmişdir (*bax: Azərbaycan tarixi, c. II, s.174-176; Əl-Kufi, s.40-55*).
 7. Əl-Bələzurinin (*s.819*) “Azərbaycanın fəthi” bölməsində verdiyi eyni məlumatından, eləcə də İbn əl-Fəqihin özünün Urmiya, Təbriz şəhərlərinə aid xəbərindən görünür ki, mənşəcə ərəb olan əl-Vacna’u əl-Əzdi ər-Rəvvadi, nisbəsindən də görüldüyü kimi, IX əsrdə Azərbaycanda yüksəlmiş və hakimiyyət başına gəlmiş Rəvvadilər nəslə nümayəndələrindən olmuşdur; bu nəsil VIII əsrdən Təbrizdə sahiblik etmişdir. Əzd qəbiləsinin məvlası olan Sadaqa ibn Əli isə Əl-Bələzurinin məlumatına görə, öz qardaşları ilə Urmiyada məskən salmışdılar. Xilafətin nisbətən zəiflədiyi dövrdə onlar da Azərbaycanda baş verən antixilafət hərəkatına qoşulmuş feodallardan olmuşlar.
 8. Mənbələrin (*Əl-Bələzuri, Əl-Yəqubi, Ət-Təbəri*) məlumatından görünür ki, Əl-Bəis hələ Əməvilərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda yerləşdirilmiş şimal ərəblərindən-nizarilərdən idi. Əl-Yəqubinin məlumatına görə (*Tarix, c. II, s.371*) Abbasilərin hakimiyyətinin ilk dövründə Azərbaycana vali təyin olunmuş Yəzid ibn Hatim əl-Muhəlləbi Bəsrədən buraya yəmənlikləri köçürtdükdə, Azərbaycanda artıq “əs-Səfər ibn Leys əl-Utbidən və onun əmisi oğlu Əl-Bəis ibn Həlbəsdən başqa heç bir nizari yox idi”. Əl-Bələzurinin İbn əl-Fəqihə nisbətən daha ətraflı verdiyi eyni məzmunlu məlumatda “Əbu-l-Bəis” deyil “Həlbəs Əbu-l-Bəis” yazılmışdır. Onun nəvəsi Məhəmməd ibn Əl-Bəis Azərbaycanda IX yüzilin 30-40-cı illərində cərəyan edən siyasi hadisələrdə fəal iştirak etmiş, bu hadisələrin gedişatından asılı olaraq gah bu, gah digər tərəfi dəstəkləmiş, separatçılığına görə, nəhayət, əsir alınaraq Samarraya göndərilmiş, həyatını xəlifə zindanında başa vurmuşdur. Əl-Bələzuri Əl-Bəis ailəsinin “Atib ibn Əmr ibn Vəhb ibn Aksa ibn Du’mi ibn Cədil ibn Əsəd ibn Rəbiə nəsindən” olduğunu, “bəzilərinin” Atibi Auf ibn Sinanın oğlu hesab etdiklərini bildirir.
 9. Əl-Bələzuri burada “Sadaqa ibn Əli”ni “Sadaqa ibn Əli ibn Sadaqa ibn Dinar” kimi təqdim etmişdir.
 10. Əl-Bələzurinin əlavəsi: “Abdallah ibn Cəfər əl-Həmdani Məyanicdə özünə bir məhəllə saldırdı. Sultan işə burada bir minbər yerləşdirdi”.
 11. Əl-Bələzurinin əlavəsi: “Onun (*Bərzə mahalının, N.V.*) əsas şəhəri onlardan bir şəxsə məxsusdur. Bu şəxs şəhərə başqa yerlərdən köçmüş çoxsaylı adam cəm etdi və burada möhkəm bir qala tikdirdi. 239 (853-54)-cu ildə *əl-avdilərin* iradəsinə rəğmən burada bir minbər qoyduruldu”.
 12. Əl-Bələzurinin əlavəsi: “Cəbravanda bazar tikdilər, sonra onu böyüdü və genişləndirdilər. Sultan buranın idarəsini onların ixtiyarına verdi və onlar buranı Azərbaycanın valisinə təbə olmadan idarə edirdilər”.
 13. **Əl-Əş’as ibn Qeys [Əl-Kindi]** xəlifə Osmanın dövründə (644-656) Azərbaycan və Ərminiyyənin valisi təyin olunmuşdur (*bax: Əl-Kufi, tərc. s.12*).
 14. **Məkhul əş-Şami** – suriyalı şair və hədis bilicisi.
 15. **Bərkəri** (بركري) – ərəb mənbələrinə görə Ərdəbil – Amid yolunda (Ərdəbil – Marağa –

- Urmiya – Sələmas – Xuvey – Bərkəri – Ərciş – Xilat – Bidlis – Ərzən – Məyyəfariqin – Amid), Xuveylə Ərciş və Xilat arasında Azərbaycan şəhəri (*əl-İstəxri, 194; İbn Havqəl, s.353; əl-Müqəddəsi, s.383-384*).
- 16. Əd-Deyləm (الديلم Deyləm)** – orta əsrlərdə İrənin şimalında, Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində Gilanın dağlıq hissəsinin adı. İbn Havqəl (*s. 268*) onun əsas şəhəri kimi Ət-Tarmin (Tarom), əl-İstəxri (*s. 204*) Rudbarın, əl-Müqəddəsi (*s. 360*) isə B. rvanın adını çəkir (*Deyləm haq. bax: Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, с. VII, s. 217-218; Минорский. История Ширвана, s. 32*). Antik müəlliflər X yüzilədək ərəblərin də tabe edə bilmədikləri, döyüşkən əhalisi olan bu yer haqqında məlumat vermişlər (*bu haqda bax: Marquart. Eransahr, s.126*). İrənin cənubundki eyniadlı şəhristandan fərqlidir.
- 17. Ət-Tarm (الترم Tarom)** – Deyləmin əsas şəhərlərindən biri.
- 18. Cilan (جیلان Gilan)** – Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində qədim vilayət (*bax: Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, с. VII, s.215-221*).
- 19. Cənzə** - burada tarixi Atropatenanın (Azərbaycanın) əsas şəhəri Qanzaka (Qazaka, Qazna) nəzərdə tutulur (*bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 95*).
- 20.** Burada adı çəkilən Ərminiyə Cənubi Qafqazda ərəb işğal dairəsini əhatə edən inzibati ərazidir.
- 21. Əbu-l-Muzir Hişəm ibn Məhəmməd ibn Saib əl-Kəlbi** (120-206/738-821) – görkəmli tarixçi; nəsil-şəcərə tarixinin mükəmməl bilicisi (*bax: Ərəb mənəbələri..., C. İsgəndərli, s.145, qeyd 76*).
- 21a.** Bax: qeyd 2. Mənəbələrində məlumatında fərqlilik var (*müq. et: əl-Müqəddəsi, s.374; Yaqut, I, 198, 220; Diməşqi Şəmsəddin. Kosmoqrafiya, s.187-190*).
- 22.** Burada əl-Babda - Dərbənddə yaşayan türk xəzərlər nəzərdə tutulur.
- 23. Bələncər çayı (نهر بلنجر)** – İbn Xordadbeh (*s.124*) Bələncəri Xəmlic və əl-Beyda ilə birlikdə xəzərlərin şəhəri adlandırır. Ət-Təbəri (*s.158*) əl-Babdan - Dərbənddən şimal-qərbdə olan Bələncər yaşayış yeri, dağı və keçidi, əl-Bələzuri (*s.204*) Bələncər çayı, əl-Kufi (*tərc., s.10,11*) xəzər şəhərlərindən biri Bələncər haqqında məlumat verirlər. Yaqut (*I, s.729-730*) onun adını ərəb işğalları dövründə ərəblərin tutduğu xəzər şəhərləri sırasında çəkir. Əl-Məs'udu (*Tənbih, 52*) onu xəzərlərin qədim paytaxtı adlandırır. A.R.Şixsəidov özünün son tədqiqatlarında (*Очерки, s.210, qeyd 51*) bu şəhərin dəqiq lokalizəsinin mümkünsüzlüyünü qeyd etsə də, onun Yuxarıçıryurt şəhərgahı yerində lokalizə ehtimalını daha doğru sayır. Dağıstan alimi M.Q.Maqomedovun (*Хазар. каганат, s.46-51*) arxeoloji tədqiqatları da bu ehtimalın daha əsaslı olduğunu təsdiq edir. Hazırda Çiryurt su-elektrik stansiyasının suları altında qaldığı bildirilir.
- 24.** Müqayisə et: *İbn Xordadbeh, s. 122-123*.
- 25. Əvbab əd-Dudaniyyə (ابواب الدوانية)** – dağ yollarında tikilmiş, “əd-dudaniyyə” tayfasına mənsub müdafiə istehkamlarından biri. İbn əl-Fəqihin məlumatından belə çıxır ki, dudanilər – didoqlar bu keçidin inşaatçıları və qoruyucularıdır. Əl-Məs'udi (*Muruc, c. II, s.6*) Şirvanşaha tabe olmayan, Lakz məmləkətində yaşayan “kafirələr”i “bütərəst Dudaniya” adlandırır (*bax hətçinin: Bələzuri, s.194*). Vaxuşti Bayrationidə (XVIII əsr) XI əsrin əvvəllərinə aid məlumatda Didoyeti adlı yerin adı çəkilir (*Вахушти. История, s. 128*). V.F.Minorski (*История Ширвана, s.145, qeyd 99*) “əd-diduvaniya” adını daha doğru hesab edir. O, A.N.Qenkoya əsaslanaraq onların çeçen-inquş tayfalarından olduğunu güman edir. Son tədqiqatlara görə Qafqaz xalqlarından olan didoqlar cənubi Dağıstanda ando-sez qrupuna aiddirlər; dini görüşlərinə görə sünnü müsəlmanlardır (*bax: dic.akademic. ru>dic.nsf*).
- 26. Əd-Durzuqiyyə (الدرزوقية dzurdzuqlar)** – Qafqaz (çeçen-inquş) xalqlarından olan dzurdzuqlar haqqında İbn əl-Fəqihin bu məlumatı ondan əvvəl əl-Bələzuridə (*s. 195*), sonra isə Yaqut əl-Həməvidə (*c. I, s.221*) verilmişdir (*bax hətçinin: Джамурзаев. Дзурдзуки*). Tədqiqatlara görə bu xalq Şimali Qafqazın mərkəzi hissəsində, cənubdan Kaxetiya, şərqdən Dağıstanla sərhəd ərazidə yaşayırdı (*bax: dic. akademik. ru>dic.nsf/1*); burada şəhər-qala nəzərdə tutulur.
- 27. Şamşulda qalası (شمشلدى)** - əl-Bələzuridə (*s.194*) Şamşulda qalası. Vaxustiyə görə (*История, s.320, 321*) Şamşvilde (Orbeti) Tiflisin cənub-qərbində VIII-IX əsrlərdə Tiflis əmirliyinə aid

- qala-şəhər. Hazırda eyniadlı kiçik qəsəbə; qədim şəhərgahda indi muzey fəaliyyət göstərir (*bax: trip-about. Georgia. astrolabe. su> samshvi...*).
28. **Cəzəran** (جزران) – digər mənbələrdə bu ada rast gəlmədik. Çox güman ki, Xəzəran (və ya Xəzər) olmalıdır. Belə ki, əl-Bələzuri (s.194) Qəbələ şəhərini həmçinin Xəzər adlandırır. O, bu şəhərin Sasani hökmdarı Firuzun oğlu Qubad (I Kavad) tərəfindən salındığını qeyd edir (daha doğrusu isə, “bərpa olunduğunu” olmalıdır).
29. **Vays** (ويس) – əl-Bələzuriyə (s.237) görə Sisəcanın (Sünikin) istehkamlarından biri; yerli və ərəb mənbələrindəki Vayzurla eyniliyi mümkündür. Çox güman, indi Babək rayonunda, Naxçıvançayın sol sahilində, eyniadlı kəndin yaxınlığında yerləşən qədim Vayxır qalası (Vayxır Govurqalası da deyilir) ilə uyğundur (*bax: Vəlixanlı. Naxçıvan, s.51, qeyd 54*).
30. Əl-Bələzurinin (s.237) məlumatına görə ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmə 644-cü ildə Sisəcana (Sünikə) hücum edir, qızğın vuruşmadan sonra Vays qalasını tutur və “əs-Sisəcandakı qalaların sakinləri ilə ona vəd etdikləri xərcin ödənilməsi şərti ilə sülh bağlayır”.
31. **Əl-Kiləb** (الكلاب) – mənbələrə əsasən (*əl-Bələzuri, əl-Kufi, əl-Yəqubi*) Sisəcan qalalarından biri. Z. Bünyadov (s.198) bu qalanı *kəlbi* qəbiləsinin dayaq məntəqəsi adlandırır. Naxçıvan ərazisində yerləşən qalaların arxeoloji tədqiqinin nəticələri (*Novruzlu, Baxşəliyev, Şahbuz*) ətraf ərazinin relyefinə uyğun inşa edilmiş bu qalaların çox vaxt əlavə bürclər və müdafiə istehkamları ilə möhkəmləndirildiklərini, içlərində müxtəlif təyinatlı tikililərin salındığını, əksəriyyətinin bu gün yalnız xarabalıqları qalsa da vaxtilə işğalçılardan müdafiədə mühüm rol oynadıqlarını təsdiq edir.
32. **Şahabuş** (شاهبوش Şahbuz) qalası – adından da göründüyü kimi Şahbuz rayonu ərazisində olan Naxçıvan qalalarından biri. Onu xalq arasında Şapurqala adlandırılan, arxeoloqlar tərəfindən eyniadlı kəndin yaxınlığında, “Naxçıvançayın sol sahilində hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş hündür dağın üzərində” aşkar etmişlər. Burada tapılan artefaktlar qalada həyatın b.e. ilk əsrlərindən XV-XVII əsrlərədək davam etdiyini təsdiq edir (*bax: Novruzlu, Baxşəliyev, Şahbuz...*, s.13-15).
33. Özündən əvvəl yaşamış müəlliflərə, o cümlədən müxtəlif dillərdə yazılmış zəngin ədəbiyyata müraciət edən İbn əl-Fəqih əsərini, görünür, daha oxunaqlı etmək məqsədilə dövrün ənənəsinə uyğun olaraq fantastik xarakterli məlumatlardan da istifadə edir. Xəzər dənizi, onun möcüzələrlə dolu sirrli sualtı aləmi, demək olar əksər coğrafiyaşünasları cəlb etmiş, son nəticədə miflə reallıq qarışdırılmış, verilən məlumat isə onların sələfləri tərəfindən həqiqət deyil, əfsanə kimi qəbul olunmuşdur. İbn əl-Fəqihin “fars kitabları”na isnadən təqdim etdiyi bu material da Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirvanın həyata keçirdiyi real hadisəni (yəni, bu gün də qalıqları hələ də duran məşhur səddi) əks etdirsə də mif xarakterli, eləcə də şişirdilmiş faktlar da az deyildir. Maraqlıdır ki, burada biz Xəzər dənizinin başqa mənbələrdə rast gəlmədiyimiz **“Kərdəbil”** adını görürük. Lakin müəllif Xəzər dənizinin səhv ölçülərini təqdim edir (300 fərsəx eni və uzunluğu); eləcə də xəzərlərin Beyda şəhəri ilə öz aralarında sahil boyunca 4 aylıq yol olduğunu bildirir.
34. Əsfəndiyarın (əslində «İskəndər» olmalıdır), yəni Makedoniyalı İskəndərin (Aleksandrın) tikdirdiyi dəmir sədd haqqında ərəb mənbələrində rəvayət xarakterli məlumatlar vardır. İbn Xordadbehin həmin səddi aşkar etmək məqsədilə xəlifə əl-Vasiqin (842-847) göndərdiyi ekspedisiyaya başçılıq edən Səllam ət-Tərcümandan əldə etdiyi məlumat digər ərəb coğrafiyaçıları (*İbn Rusta, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi, əl-Ğərnati, Zəkəriyyə əl-Qəzvini, İbn əl-Vardi, Yaqut və b.*) tərəfindən də təkrarlanmışdır (*bax: Ибн Хордадбех. тэрс., s.43-46, 129-133*). Həmin məlumatdan, görünür ki, guya Makedoniyalı İskəndərin tikdirdiyi, əfsanəvi yəquc və məcuclardan qoruyan bu sədd Böyük Çin səddinin qərb ucurlarına aid ola bilər. Lakin, Böyük Çin Səddinin məhz Makedoniyalı Aleksandr tərəfindən tikilməsi qeyri realdır. Belə ki, əvvəlcə, onun yürüşləri yalnız Sırdəryaya çatırdı, ikincisi isə, bu səddin tikintisi Makedoniyalı Aleksandrın vəfatından az qala iki əsr sonra başlamışdı. Maraqlıdır ki, İbn əl-Fəqih bu sədd ilə

- xəzərlərin Beyda şəhəri arasında cəmi iki aylıq yol olduğunu bildirir. İbn Xordadbehin Səllam ət-Tərcümanın dili ilə verdiyi məlumatdan görünür ki, xəlifənin iqamətgahı olan Samarra (Surra mən raa) şəhərindən Tiflisə, oradan xəzərlərin ölkəsi vasitəsi ilə Xəzər dənizinin şimal və şərq sahilləri boyunca səddin yerləşdiyi dağ keçidində 16 aylıq, həmin yerdən Xəzər dənizinin cənubundan keçməklə geriye isə təqribən 12 aylıq yoldur (*bax: Ибн Хордадбех, тәrc. s.133*).
35. Burada IX əsr ərəb tarixi-coğrafi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əhməd ibn Əbu Yəqub ibn Cəfər ibn Vadih əl-Kətib əl-Abbasi əl-Yəqubi nəzərdə tutulur.
36. İbn əl-Fəqihə görə Xilafətin Ərəb Ərminiyyəsi vilayətinin 113 ölkədən ibarət olması fikri əl-Yəqubiyyə məxsusdur. Sonuncunun məlum iki əsərində həmin məlumatın olmaması onun verildiyi əsərin dövrümüzdə yetişmədiyini göstərir. Özündən əvvəl yazmış müəlliflərə əsaslanan Yaqutda isə bu say 118-dir.
37. İbn əl-Fəqihə görə əl-Bab əl-Əbvab (Dərbənd) və bu ərazidə Ənuşirvanın tikdirdiyi divarlar, keçidlər və onların müdafiəçiləri haqqında məlumat da əl-Yəqubiyyə məxsusdur. İbn əl-Fəqih bu müdafiəçiləri “farslardan olan və əs-siyasikin adlandırılan döyüşkən adamlar” kimi təqdim edir (*قوم من المقاتلة من الفرس يقال لهم السياسيين*). Əl-Bələzuri Sasanilərin sərhəd bölgələrini müdafiə edən və əs-siyasice adlandırdığı döyüşçülər haqqında əs-Sisəcan (Sünik) və ümumiyyətlə Ərəb Ərminiyyəsi vilayətinə dair xəbərlərində məlumat vermişdir. Bu xəbərə görə (*1866, s. 232*) Sasanilər əs-Sisəcan ərazisində Vays, Kələb, Şahabuş və s. bu kimi istehkam və qalaları tikdirdikdən sonra həmin yerlərdə siyasicilərdən ibarət mühafizə dastələri yerləşdirmişlər. Müəllif burada həmin döyüşçülərin milliyyətini bildirmədiyini üçün S.T.Yeremyan onların Sisəcan (Sünik) mənşəli olduqlarını iddia edir [*Еремян. Сюния, s. 38; К.В.Тревер. Очерки, s.284*]. V.F.Minorski (*История Ширвана, s.31*) onun bu fikrini şübhəli sayır. Ərəb Ərminiyyəsinin ərəb işğalınadək farsların əlində olduğunu qeyd edən əl-Bələzurinin digər məlumatına görə “çoxsaylı” siyasicilərin ərəb işğalı ərəfəsində müdafiə etdikləri yerləri tərk etməsi həmin qala, qəs, qəs və şəhərlərin çox keçmədən xarabalığa çevrilməsinə səbəb olmuş, xəzərlər və rumlar həmin yerləri tutmuşlar. İbn əl-Fəqihin verdiyi məlumatı, demək olar, eyniliklə təkrar edən Yaqut əl-Həməvi (*I, s. 221*) əs-siyasice ilə yanaşı əl-ənəşəstəkin (*I, s.440*) formasını da işlədir (sonuncu farsca “oturdulmuş, yerləşdirilmiş” mənasını verir). Bu, “fars döyüşçüləri” haqqında əl-Bab əl-Əbvab məqaləsində bəhs edən Yaqut onların 7 fərsəxlik yolda yerləşən 7 keçidi müdafiə etdiklərini bildirir. Həmin məqaləsində o (*I, s.438*), sasanilər hökmdarlarının müdafiə məqsədilə bu yerlərə bir ölkədən (məs. Sisəcandan) deyil “müxtəlif ölkələrdən köçürülmüş mühafizə dastələri” yerləşdirdikləri haqqında məlumat verir.
38. İbn əl-Fəqihin əl-Yəqubiyyə istinadən verdiyi bu məlumat Yaqut tərəfindən (*c. I, s.438-439*) anonim “deyirlər” ifadəsi ilə bütövlükdə “Bab əl-Əbvab” məqaləsində verilmişdir.
39. Eyniməzmunlu məlumat əl-Bələzuridə (*c. VI, s.197*) və İbn əl-Əsirdə (*c. III, s.40*) daha geniş verilmişdir.
40. **Ət-Tirrix gölü** (بحيرة الطريخ) – Van gölünün adlarından biri; ərəb mənbələrində Ərciş, Xilət adları ilə də təqdim olunmuşdur. Əl-İstəxri (*s.189*) Ərciş adlandırdığı bu göldə “ət-tirrix” – tarex adlı balığın tutulması, onun başqa ölkələrə ixracı haqqında məlumat verir. İbn Havqəl eyni məlumatı daha geniş təqdim edir (*s.247*), “bir qarış boyda” olan bu xırda balığın duzlanaraq ərəb ölkələrinə aparıldığını xəbər verir.
41. **Məhəmməd ibn Mərvan əl-Həkəmi** – Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) qardaşı; 73-91(692/93 – 709/10)-cı illərdə əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyyənin valisi. Onun haqqında *bax: əl-Kufi, тәrc., s.12-15*.
42. **Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan** haqqında bax qeyd 6.
43. **Əbu Əbdərrəhman Həbib ibn Məsləm ibn Məlik əl-Fihri əl-Quraşi** – peyğəmbərin əshabələrindən olan, ərəb istilalarında fəal iştirak edən görkəmli ərəb sərkərdəsi; müxtəlif xəlifələr tərəfindən Antakiyanın, eləcə də Azərbaycan və Ərminiyyənin valisi təyin olunmuş,

- Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın işğal olunmasında mühüm rol oynamışdır. Əl-Bələzuri (s.204) onun 42/662-ci ildə Dəməşqdə 35 yaşında vəfat etdiyini bildirir. Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalı haqqında məlumat verən bütün ərəb mənbələrində (*əl-Kufi, əl-Bələzuri, əl-Yəqubi, ət-Təbəri və b.*) Həbibin fəaliyyəti öz əksini tapmışdır.
44. İbn əl-Fəqihin iranlılar, bizanslılar və ərəblərlə aparılan müxtəlif hərbi döyüşlər nəticəsində dağılmış Bərdə, Dəbil, Naxçıvan və b. şəhərlərin yenidən qurulması haqqında verdiyi məlumat bu və ya başqa şəkildə digər ərəb (*əl-Bələzuri, əl-Kufi*) və yerli (*Gevond, Asoğik və b.*) mənbələrin müəllifləri tərəfindən təqdim olursa da, bu işlərin əsas etibarilə Əməvi xəlifələri Müaviyə (661-680), Əbd əl-Məlik ibn Mərvan (685-705), Valid (705-715) və II Ömər ibn Əbdələzizin (717-720) hakimiyyət illərində, onların Cənubi Qafqaza təyin etdikləri valilər tərəfindən yerinə yetirildiyi də görünür. İbn əl-Fəqihin adını çəkdiyi və Müaviyənin Cənubi Qafqaza vali təyin etdiyi Abdallah ibn Hatim ibn ən-Numan ibn Əmr əl-Bəhili, görünür, tarixçi əl-Vakidiyə əsaslanan əl-Bələzurinin ehtimal xarakterli məlumatına görə xəlifə Əbd əl-məlik ibn Mərvanın əmri ilə Bərdədə quruculuq işləri aparan Numan ibn Hatim əl-Bəhilinin oğludur. Eyni fəaliyyətdə adı çəkilən və görünür Abdallah ibn Hatimin oğlu (*əl-Bələzuridə qardaşı*) olan Əbd əl-Əziz ibn Hatim əl-Bəhili haqqında mənbələrdə fərqli xəbər verilsə də onun xəlifə Əbd əl-Məlik ibn Mərvanın hakimiyyətinin son ilində, xəlifə Validin hakimiyyətinin ilk illərində Ərminiyədə valilik etməsi, geniş quruculuq işləri aparması, bölgədə yaranmış mürəkkəb vəziyyəti sabitləşdirmək cəhdləri haqqında məlumat vardır. Əl-Kufi isə (*tərc., s.15*) Əbd əl-Əziz ibn Hatimin xəlifə II Ömər tərəfindən bölgəyə vali təyin olunması, lakin çox keçmədən vəzifəsindən kənar edilməsi haqqında məlumat verir. Mənbələrdəki bu kimi fərqli məlumatlara baxmayaraq Numan ibn Hatim əl-Bəhili, onun oğlu və nəvəsinin VII əsrin sonu – VIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynadıqları görünür.
45. Eyniməzmunlu məlumatı əl-Bələzuri də (s.202) təqdim etmişdir. Lakin buradakı, ərəb müəllifi üçün sözsüz ki, yad olan eyni yer adları fərqli verilmişdir. **Kəsfər** (كسفر) yer adının yazılışı, şübhəsiz, səhvdir. Görünür, bu, Həbibin Curzan (Gürcüstan) istiqamətində yönəldilən yürüşü zamanı həmin ərazidə yolüstü işğal olunmuş yerlərdəndir. Tarixçi Gevond (s.92-93) xəzərlərin 762-763-cü illərdə işğal etdikləri gürcü vilayətləri arasında həmin yerlə eyniliyi ehtimal edilən **K'uyeskap'or** adlı yerin adını çəkir.
46. **Kəsfı Bis** (كسفی بیس) – əl-Bələzuridə (s.202) Kustasci. Mətdəndən də göründüyü kimi Həbibin Gürcüstan ərazisində işğal etdiyi bu yeri orta əsrlər Quştasfi vilayəti (Kür çayı mənsəbində indiki Səlyan ərazisində) ilə eyniləşdirmək səhv olardı (*bax: Ərəb mənbələri..., s.191, qeyd 77*). A.Ter-Gevondyanda (s. 43) – Kusti.
47. **Şavşit** (شوشيت) – Gürcüstanın cənub-qərbində olan tarixi Şavşeti vilayəti (s.202).
48. **Bazalit** (بازليت) – gürcü mənbələrində Kartlidə, Mxetdən şimalda ərazi və gölün adı (*Baxuyumu. История, s.316; bax həmçinin: Bələzuri, s.202*). Hazırda Türkiyə ərazisindədir.
49. **Qalarcit** (قلارجيت) – Çorox çayı hövzəsində tarixi Klarceti vilayəti (*bax həmçinin: Bələzuri s.202*).
50. Eyniməzmunlu, daha ətraflı məlumatı əl-Bələzuri (s. 203) vermişdir. O, Azərbaycan və Ərminiyyənin 852-855-ci illərdə valisi olmuş Buğa əl-Kəbir əş-Şərabinin Şəmkir şəhərini bərpa etdikdən sonra buraya himayəsində olan islamı qəbul etmiş xəzərləri və Bərdə tacirlərini köçürməsi haqqında məlumat verir (*bax: Vəlixanlı. Şəmkir, s. 29*).
51. Səلمان ibn Rəbiənin Arran ərzisində işğal etdiyi bu yerlərin həm kompilyator müəllif olan İbn əl-Fəqih, həm də sonrakı nasixlər (əlyazmasını köçürənlər) üçün yad və naməlum olan adlarının yazılışı yanlışdır. Bu həm digər müəlliflərin (*Bələzuri, s.203; Yəqubi. Tarix, II, 194*) eyniməzmunlu məlumatları, həm də yürüşün marşrutu ilə müqayisədən də görünür. Əl-Bələzuri (s.203) Sisər (سيسر) deyil Şavşin (شوشين), əl-Miskuan deyil Məsvan, əl-Mihrcəliyan (المهرجليان) deyil əl-Hərcəliyan (və ya əl-Hərhəliyan الهرحليان) yazmışdır. Əslində Sisər və ya Şavşin deyil, marşruta uyğun olaraq Şakaşin (antik mənbələrdə Sakasena) – Kürün sağ sahilində, soldan İori və Alazan çaylarının Kürə töküldüyü yerdən yuxarıda, Miskuan (المسقوان)

- Metskuenk, Mets koqmans) – Qarabağda indiki Ağdərə rayonu ərazisində, Uz (ؤ) Ud) – Utik olmalıdır. Əl-Bələzuri bu siyahıya Təbər (Tiyar, Tri) rustağını da əlavə etmişdir.
- 52.** Bu məlumatlar üçün həmçinin bax: *Bələzuri, s.203; Yəqubi, II, s.168; Kufi, s.11-12.*
- 53.** Yəni 656-732-ci illər arasında; Mərvan ibn Məhəmməd 732-ci ildə Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin valisi təyin olunmuşdu (*bax: qeyd 6*). Ona qədər bu bölgəyə Məhəmməd ibn Mərvan, Məsləm ibn Əbd əl-Məlik (3 dəfə), Cərrah ibn Abdallah (2 dəfə) valilik etmişlər (*bax həmçinin: əl-Kufi, s.12-13; İbn əl-Əsir, IV s.215*). İbn əl-Əsir (*s.215-239, 245*) Mərvan ibn Məhəmmədin Azərbaycanda və Ərminiyyədə valiliyi, eləcə də onun ǧazavət (hərbi yürüşləri) haqqında daha geniş məlumat vermişdir (*bax həmçinin; Azərbaycan tarixi 1998, c. 2, s.174-176*).
- 54. Əbu-l-Abbas əs-Səffah (750-754)** – Abbasilər sülaləsinin ilk xəlifəsi; onun xəlifəliyi dövründə qardaşı. Əbu Cəfər Abdallah ibn Məhəmməd Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin valisi olmuşdur. 754-775-ci illərdə əl-Mənsur adı ilə Xilafətə başçılıq etmiş, 762-ci ildə Bağdad şəhərinin əsasını qoymuşdur (*bax: Bələzuri, Yəqubi, Təbəri, İbn əl-Əsir və b.; həmçinin: Azərbaycan tarixi 1998, c. 2, s.231*).
- 55. Yəzid ibn Usayd ibn Zafir əs-Suləmi** – 752-ci ildə bütün Ərminiyyənin valisi təyin olunsada əsas iqtisadi həmişə Arranın əsas şəhəri Bərdədə olmuşdur. Fasilələrlə 780-ci ilədək valilik etmişdir. Onun ölkədəki fəaliyyəti haqqında əl-Kufi (*tərc., s.58-61*) daha geniş məlumat vermişdir (*bax: Bələzuri, Yəqubi və b.; həmçinin: Azərbaycan tarixi 1998, c. II, s. 176-177*).
- 56. Əbu Cəfər əl-Həsən ibn Qahtaba ət-Ta'ri** – ilk dəfə 754-759-cu illərdə, ikinci dəfə 771-775-ci illərdə Ərminiyyə və Azərbaycanın valisi olub. Onun haqqında ət-Təbəri (*c. VII, s. 479-480*), əl-Kufi (*tərc. s. 61*), əl-Bələzuri (*s.210*) və b. daha geniş məlumat vermişlər; Əl-Yəqubi (*Tarix c. II, s.371*) xəlifə əl-Mənsurun 20 minlik qoşunla öz sərkərdəsi **Amir ibn İsmail əl-Harisini** üsyan etmiş sanarlara qarşı göndərməsi haqqında da məlumat verir. Ərəb sərkərdəsi mətnədə adı çəkilən Muşailin (Muşeq, Muşel) başçılıq etdiyi üsyanın da yatırılmasında iştirak edir (*bax: Gevond, 139-150*).
- 57.** Adları çəkilən Usman ibn Umara ibn Xureym (783-785), Ruh (Rauh) ibn Hatim əl-Muhəlləbi (785-786), Xuzeymə ibn Xazim ət-Təmiri (786-787, 803-806), Yəzid ibn Məzyəd ibn Zəidə əş-Şaybani (787-788, 799-801) Ubeydullah ibn əl-Mahdi (788-791), əl-Fadl ibn Yəhya ibn Xalid əl-Bərməki (792-795), Səid ibn Səlm ibn Quteybə əl-Bəhili (798-799), Məhəmməd ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şaybani (802-803) haqqında əl-Bələzuri (*s.211*), əl-Yə'qubi (*c. II, s.426-427*), əl-Kufi (*tərc., s.61-65*), İbn əl-Əsir (*c. 5, s.107-108*) və b. daha ətraflı məlumat vermişlər.
- 58.** Bu haqda bax: *N.Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 38.*
- 59. Xalid ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani** – xəlifə əl-Məmunun dövründə 827-832-ci illərdə, xəlifə əl-Mutəsimin dövründə (841) və nəhayət xəlifələr əl-Vasiq və əl-Mutəvəkkilin dövrlərində (842-845) Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin valisi olmuşdur; onun atası, qardaşları, eləcə də oğlanları Məhəmməd, Heysəm və Yəzid regionun, o cümlədən Azərbaycanın həyatında mühüm rol oynamışlar. (*bax: Буниятов. Азербайджан, 1999, s.224-229; Azərbaycan tarixi 1998, c. II, s.295-296*).
- 60. Əl-Həsən ibn Əli əl-Bəzğisi əl-Məmun** – əl-Bələzurinin (*c. VI, s. 211*) məlumatını çox halda qısaltılmış şəkildə təqdim edən İbn əl-Fəqih bu valinin Azərbaycan və Ərminiyyəyə xəlifə əl-Mutəsim (833-842), əl-Yə'qubi isə (*c. II, s.464*) xəlifə əl-Məmun tərəfindən təyin olunduğunu yazırlar. Əl-Bəzğisinin 835-cı ilədək valilik etdiyi həmin ilə aid “Mədinət Arran” sikkəsindən də görünür.
- 61. Yusif ibn Məhəmməd ibn Yusif əl-Mərvəzi** – xəlifə əl-Mutəvəkkil tərəfindən 236/850-51-ci ildə vali təyin olunmuş, əl-Təbəriyə görə (IX, 187) 852-ci ildə (ramazan 237) öldürülmüşdür (*bax: s.211; Yəqubi. Tarix, II, 489; bax həmçinin: Гевондян. Армения, s.140-143*).
- 62.** Hələ İbn əl-Fəqihin bu məlumatının rus dilinə ilk tərcüməçisi N.Karaulov (*СМОПРК, c. XXXI, s. 55-56, qeyd 57*) ərəb müəllifinin bütün qafqazlıları ermən-erməni adlandırmasını səhv bilir, bunu ərəblərin Xilafətin ucqarlarında yaşayan əhalinin milli mənsubiyyətinə əhəmiyyət

- verməmələri, onları “Ərminiyyə” adlandırdıqları ərazinin adı ilə tanınmaları ilə izah edir.
63. Müqayisə et: İbn Xordadbeh, s.172-173.
64. İbn əl-Fəqihin Əbu-l-Munzirə isnad etdiyi bu məlumat əslində rəvayət xarakterlidir. Buradakı **Kuş ibn Ham ibn Nuh** – Nuh peyğəmbərin nəvəsidir; **əd-Dəhhak zu-l-Hayyateyn**, hərfən: iki ilan olan Dəhhak, İran əfsanələrindəki əjdahaya uyğundur. Rəvayətə görə onun çiyinlərində olan iki ilan insan qanı və beyni ilə qidalanırdı (Firdovsi); **Zu-l-Qərneyn**, hərfən: iki buynuzu olan (İskəndər Zülqərnə). Makedoniyalı İskəndərə verilmiş addır. Nağıllardan fərqli olaraq rəvayətə görə bu ad ona dünyanın iki – həm şərq, həm də qərb tərəflərinə sahib olduğu üçün verilmişdi; **Yusif ibn Yaqub** – Yəqub peyğəmbərin oğlu, məşhur “Yusif və Zuleyxa” əsərinin qəhrəmanı; **Musa ibn İmran** – Musa peyğəmbər; **Hulvan əl-Amlıki** - əmaliklərin əfsanəvi qəhrəmanı; **Bulyunus ər-Rumi** – Apolloniy Rumlu; **Qanbus** – ehtimal ki, Əhəməni hökmdarı Kəmbiz nəzərdə tutulur.
65. Müqayisə et: *İbn Rusta*, s.89; X əsr müəllifləri əl-İstəxri (s.183) və İbn Havqəl (s.338) *şurmahı* (*surmahı*) adlandırılan balığın Kür çayından tutulması və onun duzladılaraq İran və İraqa aparılması haqqında məlumat verirlər. İbn Havqəl bu balığın Varsan şəhəri yaxınlığında Araz çayından da tutulduğunu bildirir. Mətnin bu və bundan sonrakı hissələrində, görünür, ya müəllifin özü, ya da əlyazmasını köçürən dolaşıqlığa yol vermiş, Dəclə çayı, Bəsrə, hətta Şərqi Afrikadakı Zinc ölkəsi haqqında olan məlumatlar da buraya qatılmışdır.
66. Ərəb Ərminiyyəsinin əhalisi nəzərdə tutulur. N.Karaulov öz tərcüməsində (*СМОТРИТ*, c. XXXI, s.39) mətnə olmayan “армяне говорили» sözünü əlavə etmişdir.
67. **Sur** (سور) – görünür Sul (Çur, Çuq-Çoqa) olmalıdır; *bax: İbn Xordadbeh, qeyd 183.*

Əbu Əli Əhməd ibn Umar (Ömər) İbn Rusta (X əsr əv.)
Kitab əl-ə'laq ən-nəfisə ("Nəfis daş-qaşlar kitabı")*
(s.83) Dənizlərin təsviri

Dünyanın məskun hissəsində beş böyük dəniz məlumdur. Bunlardan əl-Hind, Fars və əs-Sin dənizi;¹ ər-Rum, İfriqiyyə və əş-Şam dənizi;² əl-Məğrib dənizi kimi [tanınan] Ukyanus dənizi;³ Buntus dənizi;⁴ Təbəristan və Curcan dənizi...

(s.85) Təbəristan və Curcan dənizi; bu həmçinin əl-Bab dənizidir.⁵ Onun uzunluğu məğribdən məşriqədək 1800 mil, eni – 600 mildir.⁶ [Dənizdə] Təbəristan tərəfdə keçmişdə məskun olan iki ada vardır.

(s.89) Çayların təsviri

Araz (ər-Ras) çayı; Bu Ərminiyənin çayıdır. Qalıqaladan çıxır. Əl-Ədəs nahiyəsinin rustaqından və onun bazarından, sonra Dəbilin yanından keçir.⁷ [Daha sonra bu çay] əl-Mədayindən (Maday, Midiya)⁸ keçir və orada ona Ərminiyənin dağlarından və əl-Mədayinin dağlarından axan çaylar tökülür. Sonra o Varsanı keçərək, Bərzənc şəhərinə⁹ tərəf axır; buranı keçdikdə, Kür (əl-Kür) ilə qovuşur və onunla birlikdə Təbəristan dənizinə tökülür.

Araz çayı Qalıqaladan çıxır, Arrandan keçir, burada ona Arran çayı tökülür. Sonra Varsan yanından keçir, sonra qovuşma yerinə (المجمعة) axır və [burada] o və Kür birləşir. Bunların arasında Beyləqan şəhəri yerləşir. Və hər iki [çay] Curcan dənizinə tökülür.

Kür çayı alanların (əl-Lan) ölkəsindən çıxır, Tiflisdən və Bərdədən keçir və Təbəristan dənizinə tökülür.

Səfidrud (İsfizruz) çayının mənbəyi Bab Sisərdəndir. O Azərbaycan ölkəsi ilə, onun torpaqlarından keçir, sonra əd-Deyləm ölkəsinə daxil olur və Təbəristan dənizinə tökülür.

Şahrudun (Şahrüz) mənbəyi Talaqan ər-Reydəndir; Səfidrudla birləşir və Təbəristan dənizinə tökülür...

Yeddi iqlim və onun məşhur şəhərlərinin adları haqqında

(s.98) ...Beşinci iqlim məşriqdə yəcucların ölkəsindən başlayır, sonra şimala, Xorasana doğru uzanır. Ticarət şəhərlərindən burada Navikət, əş-Şaş, Turarbənd, Xavarəzm (Xarəzm), Azərbaycan, Ərminiyə vilayətləri Bərdə, Nəşavə, Sisəcan, Arzan, Xilat... [Bu iqlimə] Rum ölkəsindən Xərşənə, Qurra, ər-Rumiyyə əl-Kəbira da daxildir. Sonra Şam dənizi sahili və ondan şimala doğru davam edir, əl-Əndəlus ölkəsindən keçir və nəhayət, Məğrib dənizini də [əhatə edərək] burada sona yetir.

İranşəhrin hissələri

(s.106) Azərbaycan mahallarından (كور): Ərdəbil, Mərənd, Bacərvan, Varsan və Marağa. Ərminiyənin mahalları: Arran, Curzan, Nəşavə, Xilat, Dəbil, Sirac, Suğdəbil, Bacunays, Ərciş, Sisəcan və əl-Bab və-l-Əbvab şəhəri.

* Əslən İsfahandandır, Təqribən 903-913-cü illərdə yazdığı böyük ensiklopedik əsərin yalnız astronomiya və coğrafiyaya aid VII cildi dövrümüzdə yetişmişdir. Xəzərlər, ruslar, səqləblər, bulqarlar və b. haqqında maraqlı məlumatları ilə məşhurdur.

Qeydlər və şərhlər

1. **Əl-Hind, Fars və əs-Sin dənizi** (بحر الهند و فارس و الصين) – İbn Rustanın birləşdirdiyi bu dənizlər sisteminə Bəhru əl-Hind – Hind okeanı, Bəhru Fars – Ərəbistan dənizi (və ya Fars körfəzi) və Bəhru əs-Sin – Cənubi Çin və ya Sarı dənizləri daxildir. İbn Xordadbeh (*s.155*) Hind okeanını Bəhr əl-Cənub (Cənub dənizi) da adlandırır.
2. **Ər-Rum (Bizans), İfriqiyyə (Afrika) və əş-Sam dənizi** (بحر الروم و افريقية و الشام) dedikdə İbn Rosta sahilindəki ölkələrin adlarına uyğun adlandırdığı Aralıq dənizini nəzərdə tutur. Əsərinin başqa hissəsində (*s.86*) o, bu dənizi Misir dənizi (Bəhru Misr) kimi təqdim edir.
3. **Ukyanus (okean) dənizi** (بحر اقيانوس) – İbn Rosta onun Bəhru-l-Məğrib – Məğrib (qərb) dənizi adını da verir. Mənbələrdə həmçinin: əl-Bəhru-l-Kəbir – Böyük dəniz.
4. **Buntus (Pont) dənizi** (بحر بنطس) – Qara dəniz; mənbələrdə Bəhr ər-Rus (Rusların dənizi), bəzən isə Bəhru-l-Xəzər (Xəzərlərin dənizi) də adlanır.
5. **Təbəristan və Curcan dənizi** (بحر طبرستان و جرجان) – İbn Rosta elə buradaca (*s.85*) onun əl-Bab adını da verir – Xəzər dənizinin sahilindəki ölkə və şəhərlərə uyğun adlarındandır.
6. İbn Rustanın Xəzər dənizinin məğribdən (qərbdən) məşriqədək (şərqədək) 1800 mil uzunluğunda olması məlumatı, görünür, əlyazmanı köçürənin mexaniki səhvidir. Əl-Məs'udu (irəlidə görəyimiz kimi) Xəzər dənizinin uzunsov (oval) şəklində, uzunluğunun 800, eninin 600 mil olduğunu yazır. İbn Xordadbeh (*s.154*) Xəzər dənizinin diametrinin (*qutr*) 500 fərsəx olduğu haqqında məlumat verir. Yaqut əl-Həməvi (*II, s.66-68; müq.et: İbn əl-Fəqih*) bu dənizin çevrəsinin 1500, diametrinin 100 fərsəx olduğunu qeyd edir (800 mil təqr.1600 km təqr.320 fərsəx; 500 mil təqr.1000 km təqr.200 fərsəx). Bu rəqəmlər Xəzər dənizinin bugünkü real ölçülərindən (təqr.1035 km x təqr.554 km) xeyli fərqlidir.
7. Yaqut (*IV, s.250-251*) ər-Rası–Arazı Azərbaycanın çayı adlandırır. Onun Qalıqala tərəfdən başlayan mənşəyi haqqında bir çox mənbələrdə məlumat verilsə də, Qalıqala ilə Dəbil arasındakı hissəsinin əl-Ədəs (العَدَس) nahiyəsindən, sonra isə əl-Mədayin (المدائين Maday) adlı yerdən keçməsi xəbəri digər mənbələrdə yoxdur. Buradakı əl-Ədəsi hələ N.Karaulovdan (*CMOMIK, c.XXXI, s.52-53*) başlayaraq bir sıra alimlər Qurani Kərimdəki “Ad”la, Arrasın adamları (əshabu ər-Ras) ilə bağlayır, bu çayın təsvirinə dair digər mənbələrdə təqdim olunmayan məlumatın bilavasitə dinsizliyi ilə fərqlənən həmin qəbiləyə aidiyyətini iddia edirlər.
8. İbn Rustanın burada işlətdiyi əl-Mədayin dağları (جبال المدائين) məndən göründüyü kimi bilavasitə qədim **Maday, Midiya** ilə bağlıdır. Toponimin İraqdakı əl-Mədainlə əlaqəsinin qeyri mümkünlüyünü başa düşən N.Karaulov özü də səhvə yol verir, burada yanlışlıq baş verdiyini, doğrusunun “Arranla (“по Аррану”)” olduğunu zənn edir (*CMOMIK, c.XXXI, s.39, qeyd c*). Maraqlıdır ki, ərəb coğrafiyaşünaslarından heç biri Maday-Midiya ifadəsini işlətməmişdilər.
9. **Bərzənc** (برزج)– Yaqutun məlumatına görə (*c.I, s.562*) Bərdənin 18 km-liyində, Kürdən bərələr vasitəsilə keçidin olduğu yerdə olan yaşayış məntəqəsi. Daha ətraflı bax: §4

Əbu-l-Fərəc Qudama ibn Cəfər əl-katib əl- Bağdadı (öl. 922-948 illər arasında)
Kitab əl-xərac və san'ət əl-kitabə
(“Xərac və katiblik sənəti kitabı”)*

(s.212) Beləliklə, biz artıq Məkkəyə, Yəmən və ona [yaxın] olan başqa yerlərə gedən yollar və [aralarındakı] məsafələr haqqında məlumatı tamamladıq. Həmçinin Məşriqin nahiyələrinə aparan yolları da izlədik. [İndi isə] şimal nahiyələrinə və onların yanındakı [yerlərə] aparan yolların təsvirinə keçək.

Bunlardan birincisi Azərbaycan vilayətinə (کورة) gedən yoldur. Sinn-Sumeyrədən əd-Dinavərə 5 fərsəx, əd-Dinavərdən əl-Xavarcana (Xurcana)¹ 9 fərsəx, əl-Xavarcandan Tell Vana (Van təpəsi) 6 fərsəx, Tell Vandan Sisərə 7 fərsəx; Sisərdən iki yol ayrılır:² Əl-Beyləqana olan yol 10 fərsəx, əl-Beyləqandan Bərzəyə 8 fərsəx;³ Qış yoluna gəldikdə Sisərdən Əndəraba 4 fərsəx, Əndərabdən əl-Beyləqana 5 fərsəx, Beyləqandan Bərzəyə 6 fərsəx, Bərzədən Saburxasta 8 fərsəx, (s.213) Saburxastdan Marağaya 7 fərsəx, Marağadan Dih əl-Xərqana 11 fərsəx, [Dih] əl-Xərqandan Təbrizə 9 fərsəx, Təbrizdən Mərənd şəhərinə 10 fərsəx, Marağadan Kulsərəyə 10 fərsəx, Kulsəradan Sərata 10 fərsəx, Səratdan ən-Nirə 5 fərsəx, ən-Nirdən Ərdəbilə 5 fərsəx, Ərdəbildən Xan Babəkə⁴ 8 fərsəx, Xan Babəkdən Bərzəndə 6 fərsəx, Bərzənddən Bəhlaba⁵ 12 fərsəx, Ərdəbildən Muqana 4 fərsəx.⁶

Əgər Bərzədən Nərizə, getmək istəsən, [Bərzədən] Tiflisə⁷ 2 fərsəx, Tiflisdən Cabravana 6 fərsəx, Cabravandan Nərizə 4 fərsəx, Nərizədən Urmiyaya 14 fərsəx, Urmiyadan Səlmasa 6 fərsəx [yoldur].

Mərənddən əl-Cara⁸ 4 fərsəx, əl-Cardan Xuveyə 6 fərsəxdir. Kim bu yolla Ərminiyyəyə istəsə, onda Mərənddən vadidəki əs-Səri adlı yerə (əs-Səri ala-l-Vadi)⁹ 10 fərsəx, vadidən Nəşavəyə 10 fərsəx, Nəşavədən Dəbilə 20 fərsəxdir. Kim Varsandan Bərdəyə istəsə, Varsandan Qumama¹⁰ 3 fərsəx, sonra Beyləqana 7 fərsəx, sonra Bərdəyə 3 fərsəxdir...

(s.226)... Zəncandan Marağaya 11 (s.227) sikkə, Marağadan Məyanicə 2 sikkə, Məyanicədən Ərdəbilə 11 sikkə, Ərdəbildən Varsan poçt məntəqəsinə (*sikkə*) – bura Azərbaycan əyalətinin (*amal*) axırıncı poçt məntəqəsidir – 11 sikkə, Varsan poçt məntəqəsindən Bərdə şəhərinədək 8 sikkə, Bərdə poçt məntəqəsindən Mənsurəyə 4 sikkə, Bərdədən əl-Mutəvəkkiliyyə¹¹ şəhərinədək 6 sikkə, əl-Mutəvəkkiliyyə şəhərindən Tiflisədək 10 sikkədir.

Bərdədən əl-Bab va-l-Əbvaba 15 sikkə, Bərdədən Dəbilə 9 sikkədir...

(s.244) ...Azərbaycan və onun vilayətləri: Ərdəbil, Mərənd, Cabravan, Varsan. Əsas şəhəri (قسيبة) Bərdə.¹² Ondan əldə edilən gəlir orta hesabla 4 milyon 500 min dirhəmdir...

(s.246)... Ondan (Tarundan) şimala doğru Ərminiyyə ölkəsidir. Onun vilayətləri: Curzan, Dəbil, Bərzənd, Sirac Tayr, Bacunays, Ərçiş, Xilat, əs-Sisəcan, Arran, Qalıqala vilayəti, əl-Busfurcan. Əsas şəhəri Nəşavə. Ondan əldə edilən gəlir orta hesabla gümüş pulla 4 milyon dirhəmdir...

(s.255)... Biz deyirik ki, xəzərlərin hüdudu Ərminiyyədən Xorasan tərəfdən olan Xarəzmədəkdir. Ənuşirvan ibn Qubaz hakimiyyətə gəldikdə Ərminiyyədə Şabiran şəhərini,

* Bəsrədə doğulmuş, milliyətçə arami olmuş, islamı qəbul etmiş, yüksək vəzifələrdə çalışmış, ömrünün sonuna yaxın "sahib əl-bərid" - poçt-rabitə rəisi olmuşdur. Xəlifə divanının rəsmi sənədləri əsasında tərtib olunmuş, məmurlar üçün məlumat kitabı olan əsərinin yalnız bir hissəsi dövrümüze yetmişdir. Təqribən 928-ci ildə yazıldığı ehtimal olunur.

Məsqət şəhərini, əl-Bab və-l-Əbvab şəhərini tikdirdi. Onu ona görə Əbvab (qapılar) adlandırırırlar ki, onlar dağ yolları üstündə qurulmuşdur. Bu tikdirdiyi yerlərdə o (Ənuşirvan), öz ordusundan olan adamları yerləşdirdi və onları əs-siyasəciyyun adlandırdı. Sonra xəzərlərin düşmənciliyindən qorxduğu üçün onların hökmdarına yazaraq, ondan əminlik və sülh, hər ikisinin qərarının bir olmasını istədi. Onunla dost olmaq məqsədilə qızına elçi düşdü¹³...

Qeydlər və şərhlər

1. **Əl-Xavarcan** (الخورجان əl-Xuvarcan, Xurcan) toponimi İbn Xordadbehdə (*s.120*) əl-Xubarcan kimi işlədilmiş, əd-Dinavərdən buraya 7 fərsəx yol olduğu göstərilmişdir. Əl-İdrisi (*s.240*) əl-Xayarcan kimi təqdim etmiş, əd-Dinavərdən oraya 27 mil yol olduğunu bildirmişdir (*27 mil təqr. 9 fərsəx*)
2. Tarixi Azərbaycanın yolları haqqında məlumat verən orta əsr ərəb müəlliflərindən yalnız Qudama Sisərlə cənubdakı əl-Beyləqan arasında Əndərabdan keçməyən daha uzun-18 fərsəxlik yolu da təqdim edir. Həmin təqdimatdan görünür ki, İbn Xordadbeh (*s.120*) və əl-İdrisi (*s.240*) bu iki yaşayış yeri arasında 15 fərsəxə bərabər qısa qış yolu haqqında məlumat verirlər.
3. Burada adları çəkilən əl-Beyləqan və Bərzə şəhərləri eyniadlı şimali Azərbaycan şəhərlərindən fərqli yerdə - Urmiya gölündən cənuba doğru olan istiqamətdə yerləşirdilər.
4. **Xan Babək** (خان بابک) – yalnız Qudamada adı çəkilən və Ərdəbil-Bərzənd arasında verilən bu yaşayış məskəni (hərfən: Babək karvansarası) İbn Xordadbehin eyni məkanda yerləşdirdiyi Xuşş adlı yerə uyğun gəlir (*bax: İbn Xordadbehə aid qeyd №123*).
5. **Bəhlab** (بہلاب) – əl-İstəxri (*s.192*) və İbn Hayqəldə (*s.349*) **Bəlxab** (بلخاب); Bərdə - Ərdəbil yolunda yerləşən, İbn Haqvəlin (*Surat əl-ard, s.349*) "əhalisi [çox olan] kənd" adlandırdığı yer. Mənbədə burada karvansara və mehmanxanaların olması haqqında məlumat da vardır. 2010-cu ildən bəri İmişli rayonu ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar Muğanın ərəb mənbələrində adları çəkilən bir sıra yaşayış yerlərini, o cümlədən Bəhlab (Bəlxab) şəhərinin qalıqlarını aşkara çıxarmışdır. (*bax: Rüstəmov. Bəhlab, s.302-306*). Həmin rayonun Sarıxanlı kəndi ərazisində Araz çayının sol sahilində 20-25 km məsafədə yerləşən bu şəhərin izləri 40 ha ərazini əhatə edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı qala divarlarının qalıqlarının aşkar edilməsi, İbn Haqvəlin X əsrdə buranı əhalisi çox olan kənd kimi təqdim etməsi, tədqiqatlara əsasən XIV əsrdək yaşayış davam edən bu yerin şəhər statuslu olduğunu, burada karvansara və mehmanxanaların varlığı isə karvan - ticarət yolunun üstündə yerləşən Bəhlabın bölgənin iqtisadi həyatında digər Muğan şəhərləri kimi az rol oynamadığını təsdiq edir. Görünür, şəhər, monqol hücumlarından sonra tədricən tənəzzülə uğramış, nəhayət XIV əsrdə tam süqut etmişdir. (*bax: İstəxri, s.192; Müqəddəsi, s.381, həmçinin: Le Strange. The lands, 476*)
6. İbn Xordadbeh (*s.120*) Ərdəbillə Muğan arasında 10 fərsəx məsafə olduğunu bildirir.
7. Burada adı çəkilən Tiflis Urmiya gölündən cənubda yerləşən Bərzənin 2 fərsəxliyində, Bərzə-Tiflis-Cabravan-Nəriz yolu üstündə yaşayış məntəqəsidir.
8. **Əl-Car** (الجار) – Mərəndlə Xoy arasında, Mərəndin 4, Xoyun 6 fərsəxliyində olan bu yeri İbn Xordadbeh (*s.120*) əl-Xan (الخان) adlandırır. Əl-İdrisidə də (*R, 240*) belədir. Diakritik işarələrsiz bu adların yazılışı oxşardır.
9. Mərənd-Nəşavə (Naxçıvan) yolu haqqında məlumat verən, lakin vadidəki dayanacağı adını çəkməyən İbn Xordadbehdən (*s.122*) fərqli olaraq, Qudama, verdiyi məlumatdan göründüyü kimi, sözsüz ki, Araz çayı vadisində yerləşdirdiyi əs-Sari adlı yerin də adını çəkir.
10. **Qumam** (قومام) – Varsan-Beyləqan-Bərdə yolunda, Varsanla Beyləqan arasında, Qudamaya görə Varsanın 3, Beyləqanın 7 fərsəxliyində yerləşən bu yaşayış məntəqəsinin adı digər mənbələrdə Dərman, Muyan, Buban və Yunan kimi təqdim olunur. Qudamada Qumamdan (Dərman) Beyləqana 7 fərsəxlik yol göstərilir, İbn Xordadbeh (*s.122*) bu yolun 9 fərsəx, əl-İstəxri (*s.192, Yunan*) və İbn Havqəl (*s.351, Muyan*) Qudamada olduğu kimi 7 fərsəx olduğunu

bildirirlər. Görünür, bu müxtəliflik marşrutların keçdikləri yolun obyektiv səbəblər üzündən bəzən dəyişməsindən irəli gəlirdi.

11. **Əl – Mutəvəkkiliyyə (المتوكلية)** – qədim Şəmkur (Şəmkir) şəhərinə, bu şəhəri 854-cü ildə bərpa etdirdikdən sonra Buğa əl-Kəbir (Böyük) tərəfindən verilən ad. *Ətraflı bax §4.*
12. Burada Qudama Azərbaycanın əsas şəhəri kimi Bərdəni təqdim edir. Onun bu məlumatı Bərdəni Yuxarı Azərbaycanın əsas şəhəri adlandıran əl-Yəqubinin məlumatı ilə üst-üstə düşür.
13. Qudama əsərinin bu hissəsində verdiyi məlumatı qismən İbn Xordadbeh (*s.123*) və İbn əl-Fəqihdən (*s.228*), daha ətraflı əl-Bələzuridən (*1956, s.555*) götürmüşdür.

Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məs'udi

Muruc əz-zəhəb və-l-məadin əl-cavhər ("Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri")*
**(c. I, s. 262) XIV fəsil. Əl-Bab və-l-Əbvab, əl-Xəzər və Curcan dənizi və [bütün]
dənizlərin vəziyyəti haqqında məlumatın məcmusu**

Əcəmlərin (qeyri-ərəblərin) evlərinin və yaşayış məskənlərinin olduğu dənizin sahillərini insanlar hər tərəfdən məskunlaşdırmışlar. Bu [dəniz] əl-Bab və-l-Əbvab, əl-Xəzər, əl-Cil, əd-Deyləm, Curcan və Təbəristan dənizi də adlanır. Onun ətrafında müxtəlif türk [tayfaları] yaşayır. Sahillərindən biri Xorasan torpaqlarına aid olan Xarəzm ölkəsinin vilayətlərini əhatə edir. Uzunluğu 800 mil, eni – 600 mildir. Görünüşünə görə - uzunsovdur.

Biz aşağıda, elə bu kitabda, həmin dənizin ətrafında yaşayan bütün xalqların haqqında ətraflı məlumat verəcəyik. Bizim "əcəmlərin dənizi" adlandırdığımız bu dənizdə [cəm halda] "tənanin" (əjdaha), tək halda isə "tinnin" adlanan [heyvan] var...¹

(s.273) Əl-Məs'udi deyir: Bəziləri Xəzər dənizinin Mayutis (Azov) dənizi ilə birləşdiyini təsdiq etməklə səhvə yol verirlər. Mən Mayutis və ya Nitas (Buntus-Pont, Qara dəniz) dənizləri vasitəsilə *rusların* (الروس) və *burğarların* (البرغار) ölkəsinə getmək məqsədilə xəzərlərin ölkəsinə gələn və Xəzər dənizinin bu dənizlərdən hər hansı biri ilə birləşdiyini, onların sularının və ya körfəzlərinin bir-birinə qarışdığını təsdiq edən bir tacir belə görmədim. Bu dəniz yalnız xəzərlərin çayı (Volqa) ilə birləşir.

(s. 274) Mən bu barədə Qabh dağları, Babu-l-Əbvab şəhəri, əl-Xəzər məmləkəti haqqında, eləcə də rusların [hicri] 300-cü (912-ci) ildən sonra öz gəmiləri ilə Xəzər dənizinə hansı yolla keçdiklərindən məlumat verdikdə bəhs edəcəyəm. Mən həmçinin bilirəm ki, dənizlərin təsviri ilə məşğul olan qədim və orta əsr müəlliflərinin əksəriyyəti belə qənaətdədirlər ki, Mayutis dənizindən çıxan Kustantiniyyə boğazı Xəzər dənizi ilə birləşir. Lakin mən bilmirəm ki, bu necə mümkün ola bilər və onlar öz fikirlərini nəyə əsaslandırırlar: öz təcrübələrinin nəticələrinə və ya qənaət və müqayisəyə. Bəlkə də onlar rusları və Mayutis dənizi ətrafında onlarla yanaşı yaşayan digər xalqları xəzərlərlə qarışdırırlar.

Mən özüm Curcanın limanı Abaskundan Təbəristana və digər ölkələrə üzmüşəm; [bu zaman] mən rastıma çıxan, az da olsa məlumatı olan tacirlərdən və gəmi kapitanlarından bu haqda soruşmadıqlarım qalmadı; hamısı bildirdilər ki, dənizin bu yerlərinə ancaq Xəzər dənizindən keçən və rusların gəmilərinin üzdukləri yolla gəlmək olur.

(s. 275) Azərbaycan, Arran və Beyləqanın, Bərdə və başqa şəhərlərin nahiyələri, eləcə də onlarla birlikdə Deyləmin, Cibəlin və Təbəristanın əhalisi [rusların gəmiləri hücum etdikdə] bu sahillərdən qaçmışdılar; çünki, ötən zamanlar onlar düşmənlərin [dəniz] tərəfdən gəldiklərini heç vaxt görməmişdilər və qədimdən bəri buna oxşar məlumat olmamışdı. Bizim dediklərimiz, adlarını çəkdiyimiz şəhər, vilayət və ərazilərdə məlumdur və bu məlumat onların arasında çox yayıldığı üçün heç kəs bunu inkar etmir. Bu hadisə, İbn Əbu-Sacın vaxtında baş vermişdir.

* Geniş səyahətlər etmiş X əsrin ən görkəmli ərəb tarixçi və coğrafiyaşünası. Çoxsaylı əsərlərindən yalnız ikisi dövrümüze yetişmişdir. Bütöv bir tarixi-coğrafi ensiklopediya olan "Muruc əz-zəhəb..." 947-ci ildə tamamlanmış, 956-cı ildə yenidən işlənmişdir. Sonuncu - "Kitab ət-tənbih" əsəri dövrün coğrafi biliklərini toplamaq baxımından böyük maraq doğurur.

(cild II, s. 1) XVII fəsil. Qabh (Qafqaz) dağı,² alan (اللان) tayfaları³, müxtəlif türklər, xəzərlər, bulğarlar və qeyriləri haqqında xəbərlər. Əl-Bab va-l-Əbvab və onun ətrafında yaşayan hökmdarlar və xalqlar haqqında məlumat

Əl-Məs'udi deyir: Qabh – böyük sahəli əzəmətli dağdır; bir çox məmləkəti və xalqı əhatə edir. (s. 2) Bu dağda 72 millət yaşayır. Hər millətin öz hökmdarı və başqalarından fərqli dili vardır. Bu dağ keçidlərə və vadilərə malikdir. Əl-Bab va-l-Əbvab şəhəri və Kisra Ənuşirvanın dağ ilə Xəzər dənizi arasında tikdirdiyi sədd (divarlar) keçidlərdən birindədir.⁴ O, bu divarların [əsasını] dənizin içində, [sahil xəttindən] 1 mil uzaqda qoydurmuşdur. Daha sonra bu [divarlar] 40 fərsəx məsafəyə kimi Qabh dağı, onun zirvə, düz və keçidlərinə doğru uzanır və nəhayət, Təbərsaran adlı qalaya çatır.⁵ Divarda, hər üç mildən az və ya çox məsafədən bir, qarıya (keçidə) uyğun yerləşdirilən yoldan asılı olaraq dəmir darvazalar qoyulmuşdur. İçəri tərəfdə, hər bir darvazanı və ona bitişən divarı qorumaq məqsədilə ayrı-ayrı xalqlar yerləşdirilmişdir. Bütün bunlar dağa yaxın yerlərdə yaşayan xalqların, (s.3) xüsusilə, xəzərlərin, alanların, müxtəlif türklərin, səriřlilərin və başqa kafirlərin başqınlarından qorunmaq üçündür. Qabh dağının hündürlüyə, eninə-uzununa məsafəsi iki aylıq və hətta daha artıq [yoldur]. Onun ətrafında yaşayan xalqların sayını isə yalnız böyük və əzəmətli yaradan bilir.

Dağ keçidlərindən biri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, əl-Bab va-l-Əbvabın yaxınlığında Xəzər dənizinə çatır. Digər keçid isə haqqında bu kitabda məlumat verdiyimiz Mayutis (Azov) dənizinə tərəfdir; Kustantiniyyə boğazı buraya çıxır. Bu dənizin sahilində bazarları olan Trabzunda şəhəri vardır.⁶ Buraya hər il ticarət məqsədilə bir çox xalqlar, o cümlədən müsəlmanlar, yunanlar, ermənilər və başqaları, eləcə də kaşaqların ölkəsindən⁷ gəlirlər.

[Ənuşirvan] əl-Bab va-l-Əbvab adı ilə tanınmış bu şəhəri, onun quru, dəniz və dağlarla uzanan səddini tikdirdiyi zaman müxtəlif xalqları və onların hökmdarlarını buraya köçürtdü, onlara müxtəlif dərəcələr verdi, hər birini xüsusi adla (ləqəblə) fərqləndirdi, sərhədlərini müəyyənləşdirdi; bütün bu tədbirlər Ərdəşir ibn Babəkin Xorasan məlikləri barəsində etdiyi kimi oldu.⁸ Ənuşirvanın islam torpaqları ilə həmsərhəd olan bu yerlərə təyin etdiyi hökmdarlar arasında Bərdə diyarında Şirvan adlı bir hökmdar vardı. Onun məmləkətinə isə adına uyğun Şirvanşah deyilirdi. Buranı idarə edən hər bir hökmdar Şirvan adlanır.⁹ Əl-Məs'udi deyir: onun məmləkəti hal-hazırda, yəni 332[943]-ci ildə bir aylıq yola bərabərdir. Belə ki, o, Ənuşirvanın [icazə] möhürü (*vasm*) vurmadığı [başqa] yerləri də tutaraq, öz mülklərinə qatmışdı.¹⁰ Hal-hazırda orada, doğrusunu Allah bilir, Məhəmməd ibn Yəzid adlı bir müsəlman hökmdardır. O, Bəhram Gurun nəslindəndir; bunun düzlüyünə isə heç bir şübhə ola bilməz. Həmçinin, sahib əs-Sərir də Bəhram Gur nəslindəndir.

(s. 5) Eləcə də, hazırkı Xorasan hakimi¹¹ İsmayıl ibn Əhmədin nəslindəndir. İsmayıl isə, şübhəsiz ki, Bəhram Gurun nəslinə mənsubdur. Bu haqda biz nəsil şəcərəsi haqqındakı bölməmizdə bəhs etmişdik.¹²

Məhəmməd ibn Yəzid ənsarlar nəslindən olan və əl-Babı idarə edən kürəkəni Abdullah ibn Haşimin¹³ ölümündən sonra əl-Bab şəhərini tutdu. Onlar (Haşimilər) bu ölkədə Məsləmə ibn Əbdülməlikin və başqa müsəlman əmirlərinin islamın ilk çağlarında buraya gəldikləri zamandan məskən salmışdılar.¹⁴

Şirvan məmləkəti ilə Qabh dağı tərəfdən Layzan deyilən başqa bir məmləkət də

həmsərhəddir; onun hökmdarı isə Layzanşah adlanır. Hazırda bu məmləkəti Şirvan hökmdarı zəbt etmişdir.¹⁵ O, həmçinin Muğanıya adlanan məmləkəti də ələ keçirmişdir.¹⁶

Şirvan məmləkətinin dayağı Lakz ölkəsidir; onun sayı-hesabı olmayan xalqı dağın yuxarılarında yaşayır.¹⁷

(s. 6) Onların içərisində şirvanşaha itaət etməyən kafirlər də vardır, belələrinə *bütpərəst dudanilər* deyirlər;¹⁸ onlar heç bir kəsə tabe olmurlar. Özlərinin də nigaha və ticarət işlərinə dair maraqlı qaydaları vardır.

Bu dağın vadi, keçid və dərələrində yaşayan xalqlar göylərə uçan dağların sərt və əlçatmazlığından, meşə və cəngəlliklərin qalınlığından, yüksəklikdən tökülən suların coşğunluğundan, qaya və daşların iriliyindən bir-birlərini tanımırlar.

[Adını yuxarıda çəkdiyimiz], Şirvan adı ilə tanınan bu şəxs Kısra Ənuşirvanın bu ərazilərə təyin etdiyi başqa hökmdarlara verdiyi bir çox məmləkəti zəbt etdi. Məhəmməd ibn Yəzid Xursanşahın və Zədənşahın həmin yerlərdə olan mülləklərini də öz torpaqlarına qatdı.¹⁹ Daha sonra, aşağıda, biz Məhəmmədin zor gücünə Şirvanı tutması haqqında məlumat verəcəyik. [Halbuki], o vaxtadək nə o, nə də ondan əvvəl atası, başqa məmləkətləri yox, yalnız Layzanı idarə edirdi.²⁰

(s. 7) Şirvandan o yana, Qabğ dağlarında Təbərsaran ölkəsi yerləşir. Hal-hazırda onun hökmdarı müsəlmandır, əl-Bab əmiri Əbd əl-Məlikin bacısı oğludur.²¹ [Təbərsaranlılar] əl-Baba ən yaxın xalqdır.

Əl-Babın sakinləri Haydaq adlanan ölkədən bələlər görürlər.²² Onlar paytaxtı Səməndər olan xəzərlərin hakimiyyəti altındadırlar. Bu şəhərlə əl-Babın arası 8 günlük yoldur. Burada indi də xəzərlər yaşayır. Lakin islamın ilk çağında Süleyman (əslində: Səlman) ibn Rəbiə əl-Bəhili tərəfindən, Allah ondan razı qalsın, zəbt edildikləri üçün paytaxt (*mulk*) 7 günlük məsafədə olan Atil (İtil)²³ şəhərinə köçürüldü. Hazırda xəzərlərin hökmdarı yaşayan Atil şəhəri türklərin ölkəsinin yuxarılarından axıb gələn böyük çay (İtil, Volqa) vasitəsilə üç hissəyə bölünür. Bulğarların ölkəsinin yaxınlığında bu çaydan ayrılan qol Mayutis (Maytas) dənizinə tökülür.²⁴ (s. 8) Bu şəhər (Atil) çayın hər iki sahilindədir; çayın ortasındakı adada hökmdarın iqamətgahı yerləşir. Hökmdarın adanın kənarında olan qəsri qayıqlardan ibarət (ponton) körpü vasitəsilə sahillərdən biri ilə birləşir. Şəhər əhalisi müsəlman, xristian, yəhudi və bütpərəstlərdir. Yəhudilər – hökmdar, onun adamları və onun cinsindən olan xəzərlərdir. Hökmdar yəhudi dinini [xəlifə] Harun ər-Rəşidin hakimiyyəti illərində qəbul etmişdir.²⁵ Başqa müsəlman ölkələrindən və Rumdan (Bizansdan) gəlmiş yəhudilər də ona qoşuldular. Çünki, indi, yəni 332-ci (943-cü) ildə, Armanus (Roman) adlanan Rum (Bizans) hökmdarı öz ölkəsindəki bütün yəhudiləri zor gücünə xristian etdirir və onları sevmirdi. Bu kitabın sonrakı bölmələrində biz Rum hökmdarları haqqında, onların sayından, bu ölkə haqqında olan məlumatlardan və hökmdarların hazırda kimlərlə əməkdaşlıq etməsindən bəhs edəcəyik.

(s. 9). Yəhudi əhalinin böyük bir qismi, artıq dediyimiz kimi, Rum torpaqlarından xəzərlərin ölkəsinə qaçmışdı. Xəzərlərin hökmdarının yəhudi dinini qəbul etməsi haqqında təfsir açmağın yeri deyil, belə ki, bu barədə əvvəlki əsərlərimizdə danışımışıq.

Bu ölkədəki bütpərəstlərin arasında *səqləb* və *ruslardan* olanlar vardır. Onlar [Atil] şəhərinin bir tərəfində yaşayırlar; öz ölümlərini minik [atları], müxəlləfatları və bəzəkləri ilə birlikdə yandırırırlar. Ölənin kişidirsə, arvadını da diri-diri onunla yandırırırlar; ölənin qadındırsa,

ərini yandırmırdılar. Ölən subaydırsa, öləndən sonra onu evləndirir və həmin qadınlar ərlerinin ruhu ilə cənnətə daxil olmaq üçün böyük zövqlə yandırılmaqlarını istəyirdilər. Əvvəldə artıq bildirdiyimiz kimi, hindlilərdə də bu adət var, lakin hindlilər qadın razı olmadıqda onu əri ilə yandırmırlar.

(s. 10) Bu ölkədə yaşayanların çoxu müsəlmandır, belə ki, hökmdarların ordusu da onlardandır. Burada onlar əl-larisiyə (*arsiyə, arisiyə*) adı ilə tanınırlar, özləri də Xarəzm tərəfdən köçənlərdir.²⁶ Keçmiş zamanlarda, islamın zühurundan sonra, onların ölkələrində müharibə²⁷ və taun xəstəliyi baş vermiş, onlar xəzərlərin məmləkətinə köçmüşdülər. Onlar mərd və cəsurdurlar, xəzər hökmdarının apardığı müharibələrdə ona dayaqdılar. Onlar [hökmdarın] məmləkətində müəyyən şərtlə qalmışdılar: dinlərinin açıq izharı, məscidlərin olması və azan çağırılması; həmçinin hökmdarın vəziri onlardan olmalı idi; necə ki, indi vəzir onlardan olan Əhməd ibn Kuyədir (və ya Kuba, Kuvai). Daha bir [şərtə görə] xəzər hökmdarı müsəlmanlarla müharibə etdikdə, onlar onun qoşunundan ayrı duracaq və döyüşə girməyəcəklər; lakin hökmdarları ilə birlikdə başqa kafir xalqlara qarşı vuruşacaqlar. Hal-hazırda onların 7000 nəfəri (s. 11) ox-yayla silahlanıb, zireh, dəbilqə və dəmir geyim taxaraq, xəzər hökmdarı ilə birlikdə atlanırlar. İçərilərində nizəatanlar, müsəlmansayağı silahlanmışlar da olur. Onların müsəlman qazıları vardır.

Xəzər məmləkətinin paytaxtında qaydaya görə yeddi hakim olurdu: ikisi müsəlmanlar, ikisi – Tövratin qanunlarına əsasən mühakimə olunan yəhudilər, ikisi – xristian qanunlarına, İncilə əsasən mühakimə olunan xristianlar, biri isə səqləblər, ruslar və bütperəst qanunlarına, yəni, əqlin hökmünə əsasən mühakimə olunan digər bütperəstlər üçün idi. Onlar baş açma bilmədikləri böyük bəla ilə üzləşdikdə, müsəlman qazılarının yanında yığışır, məsləhətləşir, müsəlman şəriətinin vacib bildiyi qanuna əsasən mühakimə yürüdürlər.

Şərqi ölkələri hökmdarları arasında yalnız xəzərlərin hökmdarının muzzdlu qoşunu²⁸ vardır. Həmin ölkədən olan hər bir müsəlman əl-larisi əhli kimi tanınır.

(s. 12) Artıq dediyimiz kimi, bütperəst olan ruslar və səqləblər hökmdarın qoşununda xidmət edir və ya onun qullarıdır (*abid*). Onun ölkəsində [həmin] larisilərdən əlavə başqa tacir və sənətkar müsəlmanlar da vardır; onlar buraya ölkədəki ədalətə və əmin-amanlığa görə köçmüşlər. Onların hökmdarın qəsridən də uca minarəli came məscidləri, eləcə də mədrəsələri olan başqa məscidləri var ki, oğlan uşaqlarına (*sibyan*) burada Quranı öyrədirlər. Əgər müsəlmanlar və xristianlar əlbir olsalar, hökmdarın onlara gücü çatmaz.

Əl-Məs'udi deyir: Bizim dediklərimiz xəzər hökmdarı (*əl-məlik*) haqqında deyildi, biz xaqanı nəzərdə tuturduq. Daha doğrusu, Xəzər məmləkətində, həmçinin, xaqan var və qaydaya görə, o, başqa hökmdarın əlində və qəsridə olur. Həmin qəsrin içində qalan xaqan nə [harayasa] gedə, nə əyanların və xalqın qarşısında görünə bilir (s. 13); hərəmləri ilə birgə yaşadığı yerindən çıxmır. O, nə əmr, nə qadağan edir; dövlət işləri aparmır. Bununla belə, əgər xaqan hökmdarın yanında, onun məmləkətinin paytaxtında, onunla birgə, onun qəsridə olmasaydı, hökmdar Xəzər məmləkətini idarə edə bilməzdi.

Xəzər torpağında quraqlıq olarsa, yaxud ölkədə hər hansı fəlakət baş verərsə, ya da başqa xalqlarla müharibə və ya qəfildən bir qəziyyə olarsa, əyanlar və qara camaat hökmdarın yanına gəlib deyirlər: “Biz bu xaqanın özünü və onun mövcudluğunu bəd əlamət və məşum iş hesab edirik. Onu özün öldür, ya da bizə ver – biz öldürək”. Bəzən hökmdar xaqanı onlara

təslim edir, onlar da onu öldürüdü. Bəzən o, özü onu öldürdü. Bəzən isə ona yazığı gəlir, onu müdafiə edərək deyirdi ki, onun heç bir günahı yoxdur və o, heç bir cinayət törətməyib. Mən bilmirəm, xaqan seçmək adəti qədimdir yoxsa yeni? Lakin, indi ki, xaqanlıq adətən həmişə onların əyanlarından olan bir ailənin üzvlərinə mənsub olur, onda belə güman edirəm ki, hakimiyyət (mülk) elə əvvəldən onlarda olub. Bunu yalnız Allah bilir.

(s. 14) Xəzərlərin qayıqları var; onlar bu [qayıqlarla] öz şəhərlərindən onların çaylarına yuxarı tərəflərdən axan və Burtas adlandırılan çayla başyuxarı üzürlər. Bu çay boyunca Xəzər məmləkətinin bir hissəsini əhatə edən oturaq türk tayfaları yaşayırlar. Onların məskənləri Xəzər məmləkəti ilə burğarların arasında ardıcıl olaraq yerləşir. Bu çay burğarların ölkəsi tərəfdən axır; onda üzən gəmilər burğarlarla xəzərlərin torpaqları arasında arası kəsilmədən dolaşırlar.²⁹

Burtas – türk tayfasıdır; əvvəldə dediyimiz kimi, eyni adlı çayın kənarında yaşayırlar. Onların ölkəsindən qara və kürən tülkülərin *burtası* adlandırılan dərisi gətirilir. Bir qara dərinin qiyməti 100 və daha artıq dinara çatır; kürən dərilər daha ucuzdur. Ərəb və fars hökmdarları qara dərilərlə lovğalanır, (s. 15) onları *samur*, fənək (tülkü cinsindən olan heyvan) və başqa bu kimi heyvanlardan baha qiymətləndirirdilər.³⁰ Hökmdarların bu [dərilərdən] tikilmiş papaqları, uzun donları və kürkləri vardı; hökmdarın qara burtası tülkü dərilərinin və ya kürkünün olmaması heç cür mümkün deyildi.

Xəzər çayının yuxarı hissəsində rusların dənizi olan Nitas dənizinin körfəzinə³¹ tökülən [çayın] mənəbi (*masabbun*) var. Bu çayla başqa heç kəs üzür, [ruslar] isə onun sahillərindən birində məskən salmışlar.

Ruslar çox böyük tayfadır; onlar heç bir hökmdara və qanuna tabe olmurlar. Onların arasında elə tacirlər var ki, həmişə burğarların hökmdarının yanına gedirlər. Rusların torpağında Xorasandakı Pənçir dağlarında olan kimi gümüş mədənləri var.

Burğar şəhəri Mayutis [dənizinin] sahilindədir; mən güman edirəm ki, bu xalq yeddinci iqlimdə yaşayır.³² Onlar türk tayfalarındandır; onların [ölkəsindən] çıxan karvanlar (s. 16) Xorasan ərazisində olan Xarəzmə gedir, Xarəzmdən isə onlara gəlir. Yol başqa türk tayfalarının məskənlərindən keçdiyi üçün, karvanlar onlardan qorunmalı olur. Hazırda, 332/943- ildə, burğarların hökmdarı müsəlmandır. O, islamı [xəlifə] əl-Muqtədir billahın günlərində, 310/922- ildən sonra, gördüyü yuxuya görə qəbul etmişdir. Onun oğlu bir qədər əvvəl həçç ziyarətində olmuş, əl-Muqtədir üçün özü ilə bərabər standart, bayraq və bəxşiş (mal) gətirmişdir. Burğarların came məscidi vardır. Onların hökmdarı 50 minlik və daha artıq saylı süvari qoşunu ilə Kustantiniyəyə yürüş təşkil edir, özünün Kustantiniyə ətrafındakı quldur [dəstələrini] Rumiyyə və Əndəlus ölkələrinə, burcanların, qalisiyalıların, firənglərin (frankların) [yerlərinə] göndərir. [Burğarların ölkəsindən] Kustantiniyəyə məskun ərazilər və çöllərlə dayanmadan iki aya yaxın yoldur.

(s. 16-18-də əl-Məs'udi müsəlmanların 312/924-ci ildə Tarsusdan Kustantiniyəyə, oradan Fanadiyəyə yetişməsi, burğarların burada onlara qoşulması, Volqa burğarlarının ölkəsində qısa gecələr haqqında məlumat verir).

(s. 18). Ruslar müxtəlif cinsdən olan çoxsaylı tayfalardan ibarətdir. Onların arasında əl-luzğana³³ sayca daha çoxdur və ticarət məqsədilə Əndəlus, Rumiyyə, Kustantiniyə və xəzərlərin ölkəsinə gəlirlər, 300/912 –ci ildən sonra, hərəsində 100 adam olan təqribən 500 gəmi Xəzər dənizi ilə birləşmiş Nitaş (Nitas) körfəzinə (s. 19) daxil olur.³⁴ Burada Xəzər hökmdarının yaxşı silahlanmış qoşunları var; onlar bu dənizdən, eləcə də gəmilərinin xəzərlərin çayı ilə

Nitas çayını birləşdirən yerin³⁵ o tərəfindən gələn hər kəsə müqavimət göstərirlər. Bu da ona görədir ki, köçəri oğuzlar (ğuzzlar) bu yerlərə qışlamağa gəlirlər. Bəzən xəzərlərin çayı ilə Nitas körfəzini birləşdirən su donur və oğuzlar atları ilə bərabər onu keçirlər. Sanki, bu çoxluğunda su onların ayaqları altından yoxa çıxır və daş kimi bərkiyir. Oğuzlar bu yolla xəzərlərin ölkəsinə keçirdilər. Bəzən xəzər hökmdarının oğuzları dəf etmək üçün qoyduğu adamlar onların qarşısında aciz olduqda, hökmdar özü [oğuzların] buz üstündən keçməsinə mane olmaq və öz məmləkətindən qovmaq üçün qarşılıqlarına çıxırdı. Yayda isə türklər üçün bu keçid yerinə tərəf yol yox idi.

Rusların gəmiləri körfəzin (boğazın) ağzında³⁶ yerləşdirilmiş xəzər qoşunlarına yetişdikdə, onlar xəzər hökmdarına elçi göndərərək (*s. 20*), onun məmləkətindən keçmək, çay ilə başaşağı üzərək, Xəzər dənizinə - o həmçinin, qeyd etdiyimiz kimi Curcan, Təbəristan və digər əcəm vilayətlərinin dənizidir, çatmaq üçün [icazə istədilər]. Xəzər hökmdarı məcbur edirdi ki, ruslar dənizin ətrafında yaşayan adamlardan zəbt etdikləri qənimətin yarısını ona versinlər. Bunu qanuni [iş] kimi qəbul edən hökmdarın razılığından sonra ruslar körfəzə daxil oldular, çayın mənsəbinə yetişərək, çay (Don) yuxarı üzməyə başladılar; Xəzər çayına (Volqaya) çatdıqda, onun vasitəsilə Atil şəhərinədək endilər; onun yanından keçərək, çayın Xəzər dənizinə töküldüyü yerə yetişdilər və oradan Amul şəhərinə doğru üzdülər. Bu çay böyük və bolsuludur. Rusların gəmisini dənizə səpələnərək, Cil, Deyləm, Təbəristan, Curcan sahilindəki Abaskun, neftverən yer³⁷və Azərbaycan istiqamətində olan digər yerlərə basqınlar törətdilər.

(*s. 21*) Azərbaycanın Ərdəbil nahiyəsindən dənizə 3 günlük yoldur. Ruslar qan tökür, qadın və uşaqlara istədiklərini edir, mal-dövləti qarət edir, dağıdır və yandırır dırlar. Bu dənizin ətrafında yaşayan xalqlar özlərini itirdilər; çünki keçmişdə onların üzərinə dəniz tərəfdən basqın edən düşmən görməmişdilər. Dənizdə yalnız ticarət və balıqçı gəmiləri üzərdü. Rusların gilanlılar, deyləmlilər və İbn Əbu-s-Sacın sərkərdələrindən biri ilə vuruşması oldu.³⁸ Sonra onlar Şirvan məmləkətinin Bakuh adı ilə tanınmış neftverən sahilinə gəlib çıxdılar. Qayıdan baş ruslar neftverən torpaqdan bir neçə mil məsafədə olan adalarda daldalandılar.³⁹

O vaxt Şirvanın şahı Əli ibn Heysəm idi. Əhali hazırlıq gördü, qayıqlarına və ticarət gəmilərinə minərək, adalara tərəf üzdü. Ruslar onların qarşısına çıxdılar. (*s. 22*) Minlərlə müsəlman öldürüldü və dənizdə batırıldı. Ruslar bu dənizdə bir neçə ay qaldılar. Artıq təsvir etdiyimiz kimi bu dənizdə qonşuluq edən xalqların heç birinin dənizi keçməkdən başqa [bir-birinə] tərəf yolları yox idi. Belə ki, dənizin ətrafında saysız-hesabsız tayfalar yaşayırdı⁴⁰ Ruslar [kifayət qədər] qənimət əldə etdikdən və [nəhayət] əməllərindən usandıqdan sonra, Xəzər çayının mənsəbinə tərəf yollandılar. [Sonra] Xəzər hökmdarının yanına elçi göndərərək, şərtləşdikləri kimi əldə etdikləri mal və qənimətləri onun yanına gətirdilər. Xəzər hökmdarının gəmiləri yox idi, adamları da bunları idarə etməyi bacarmırdılar. Belə olmasaydı, müsəlmanlar onlardan böyük əziyyətlər görərdilər. Xəzər məmləkətində yaşayan əl-larisilər (larisiyalılar) və digər müsəlmanlar olanları biləndə hökmdara dedilər: “Bizim müsəlman qardaşlarımıza hücum edən, onların qanını axıdan, arvad-uşaqlarını əsir edən bu adamları bizim öhdəmizə burax”. Hökmdar onlara mane ola bilməzdi, lakin ruslara xəbər göndərərək, müsəlmanların onlarla vuruşmağı qət etdiklərini bildirdi. (*s. 23*) Qoşun toplandı və müsəlmanlar [ruslarla] qarşılaşmaq məqsədilə çayaşağı endilər. [Qoşunlar] üz-üzə gəldikdə, ruslar da gəmilərindən çıxıb, müsəlmanlara yaxınlaşdılar. Müsəlmanlar [yaraq-yasaqla]

təchiz olunmuş 15 min atlıdan ibarət idi. Onların arasında Atil şəhərindən olan xristianlar da vardı. Vuruşma üç gün davam etdi və Allah müsəlmanlara qələbə bəxş etdi. Ruslar qılıncdan keçirildi, öldürüldü və [dənizdə] batırıldı. Yalnız 5 minə yaxın adam xilas oldu; onlar da gəmilərinə minib, Burtas ölkəsi istiqamətində üzdülər. [Sonra] gəmilərini atıb, quru ilə hərəkət etdilər. Onlardan bəzisi burtaslar tərəfindən öldürüldü; müsəlman burğarların ölkəsinə gəlib çıxan digərlərini də [burğarlar] qətlə yetirdilər. Saymaq mümkün olarsa, Xəzər çayı sahilində müsəlmanlar tərəfindən qırılanların sayı 30 minə yaxın idi. Bu vaxtdan etibarən ruslar bir də təsvir etdiyimiz əməllərinə qayıtmadılar.⁴¹

Əl-Məs'udu deyir: Biz bu əhvalatı ona görə xatırladıq ki, Xəzər dənizinin Mantş (Mayutis, Azov) dənizi və bu dəniz və Nitaş (Nitas, Pont) dənizi vasitəsilə Kustantiniyə körfəzi (boğazı) ilə birləşdiyini israr edənlərin dediklərini rədd edək. Belə olsaydı, ruslar oradan çıxış yolu tapardılar; çünki Nitas artıq qeyd etdiyimiz kimi, onların dənizidir. [Xəzər] dənizi ilə qonşuluqda yaşayan xalqların arasında, əcəmlərin dənizinin hər hansı başqa dənizlə birləşməsi üçün boğaza (خليج) malik olmaması haqqında heç bir şübhə-xilaf yoxdur. Çünki bu dəniz kiçikdir, onu tədqiq etmək də asandır.

Russ gəmilərinin [basqını] haqqında danışdığımız əhvalat həmin ölkələrdəki müxtəlif xalqlara yaxşı məlum idi. Həmin il də məlumdur: bu – 300/912-ci ildən sonra baş vermişdir, lakin dəqiq tarixi fikrimdən çıxıb. Ola bilsin ki, Xəzər dənizinin Kustantiniyə körfəzi (boğazı) ilə birləşdiyini deyənlər güman edirlər ki, Xəzər dənizi ilə Mayutis və Nitas dənizləri eyni şeydir; sonuncusu (s. 25) burğarların (Dunay) və rusların dənizi də adlanır. Lakin Allah düzünü daha yaxşı bilir.

Təbəristan – həmin Xəzər dənizinin sahilidir. Liman şəhəri olan Əlhüm⁴² da buradadır. Onunla Amul şəhəri arasındakı məsafə bir günlük yol qədərdir. Curcana aid Abaskun şəhəri də bu dənizin sahilindədir; o Curcandan təqribən 3 günlük məsafədədir. Əl-Cil və əd-Deyləm də bu dənizin sahilindədir. Onlarla Atil⁴³ şəhəri arasında üzən ticarət gəmiləri oradan Xəzər çayına keçirlər. Bu gəmilər [Atil] sahilindən Bakuha çatanadək adlarını çəkdiyimiz yerlərdən üzüb gedirlər; burada ağ və başqa növ neft mədənləri var. Dünyada buradan başqa, düzünü allah bilir, ağ nefti olan başqa bir yer yoxdur. Bura, Şirvan məmləkətinin sahilindədir; həmin neftverən yerdə vulkan⁴⁴ vardır. Bu, alovunun dilləri həmişə göyə ucalan mənbədir. Dənizdə, bu sahil ilə üzübüz adalar vardır. Onlardan biri sahildən üç günlük məsafədədir. Orada ilin müxtəlif vaxtlarında fisıldayan⁴⁵ böyük bir vulkan vardır; ondan çıxan alov ən uca dağ hündürlüyü qədər havaya qalxaraq, dənizin böyük bir hissəsini işıqlandırır. Bu – təxminən 10 fərsəxlik məsafədən, quruda da görünür. Həmin vulkan Sakiliyadakı (Siciliya) Burkan dağına (Etna) bənzəyir, bura frankların torpağında (ارض الافرنجة), əl-Məğribə aid İfriqiyənin (Afrika, Tunis) yaxınlığındadır.

(s. 26-27-də Sumatra adasındakı əl-Maharac və Cənubi Ərəbistandakı əş-Şihr vulkanlarından bəhs olunur).

(s. 27). Xəzər dənizində Curcan sahilini üzübüzdəki digər adalarda ağ qızıl quşların sahibinin səsinə daha həssas olan və qısa müddətdə ona alışan cinsi ovlanır. Lakin bu cinsin bir nöqsanı var: ovçular qızıl quşları həmin adalarda tutur, onlara balıq yedizdirirlər; yemləri dəyişdikdə, bu quşlar zəifləyirlər.

(s. 39) İndi isə əl-Bab və-l-Əbvab, onun divarları, bu divarların yaxınlığında yaşayan

xalqların və Qabh (Qafqaz) dağının təsvirinə qayıdaq. Biz dedik ki, onun qonşularından ən şəri Haydaqdır⁴⁶. Onun hökmdarı müsəlmandır və özünü *qəhtan* qəbiləsindən olan ərəb adlandırır. Hal-hazırda, yəni 332/943- ildə o, Səlifan adı ilə tanınır; onun məmləkətində özündən, oğlundan və ailəsindən başqa müsəlman yoxdur. Mənə elə gəlir ki, bu ad həmin ölkənin bütün hökmdarlarına verilir.⁴⁷

Haydaqla əl-Bab arasında müsəlman ərəblər yaşayır; onlar ərəbcədən başqa heç bir dildə yaxşı danışmırlar. Onlar meşələrdə, cəngəlliklərdə, vadilərdə, böyük çaylar boyunca yerləşən kəndlərdə yaşayırlar. Onlar həmin [yerlərdə] (*s. 40*), Ərəbistan səhralarından üz tutaraq gələnlərin bu yerləri işğal etdikləri vaxtdan bəri məskən salmışlar. Bu [adamlar] Haydaq məmləkətinin sərhədlərində yaşasalar da, cəngəlliklər və çaylarla ondan mühafizə olunurlar. Onlar əl-Babdan təxminən üç millik məsafədədirlər; əl-Bab sakinləri həmişə onlara kömək olurlar.⁴⁸

Haydaq Qabh dağı və Sərir tərəfdən Bərzban (mərzban)⁴⁹ adlı müsəlman hökmdarının mülkü ilə həmsərhəddir. Onun şəhəri Kərəx (Kərəc, Kərəh)⁵⁰ adlanır. Onlar toppuzla silahlanıblar. Onların hər bir hökmdarı [ənənəvi olaraq] barzban (marzban) adlanır.

Bu ölkədən o yana Qumik⁵¹ mülkü yerləşir. Onun sakinləri xristiandırlar; heç bir hökmdara tabe olmurlar; lakin özlərinin rəisləri (başçıları) vardır. Alan məmləkəti ilə dinc yaşayırlar.

Daha sonra Sərir⁵² və dağlar tərəfdə Zirihgaran (*Zərikəran*)⁵³ mülkü gəlir. Bu isə *ammalu əz-zərdəlan* – “zireh ustaları” deməkdir (ərəbcə *zərd* - zireh). Belə ki, onların çoxu dəmirdən zireh, (*s. 41*) üzəngi, yüyən, qılınc və başqa silah növləri hazırlayırlar. Onlar müxtəlif dinlərə - islam, xristianlıq və yəhudiliyə sitayiş edirlər. Onların ölkələri dağlıqdır. Bu da onları qonşulardan qoruyur.

Bundan sonra Filan-şah (Kilan-şah, Cilan-şah) ləqəbli Sərir hökmdarının [mülkləridir]. O, xristianlığı qəbul etmişdir. Bu kitabda artıq dediyimiz kimi, o, Bəhram Gurun nəslindəndir və “Taxtın sahibi” (*sahib əs-Sərir*) ləqəbini ona görə almışdır ki, axırıncı Sasani hökmdarı Yəzdigərd [ərəblər tərəfindən] məğlubıyyətə uğrayandan sonra özünün qızıl taxtını, xəzinəsini və sərvətini Bəhram Gurun nəslindən olan bir nəfərlə özü (Yəzdigərd) gələndə mühafizə etmək məqsədilə bu məmləkətə göndərmişdi. Sonra Yəzdigərd Xorasana getmiş və orada, artıq deyildiyi kimi, Osman ibn Affanın xəlifəliyi dövründə öldürülmüşdü. Həmin adam [Səriirdə] məskən salmış, hakimiyyəti ələ almış, taxta irsi sahiblik (*s. 42*) onun ailəsində qalmışdır. Onu “Taxtın sahibi” adlandırdılar, məmləkətin paytaxtına isə *C.m.r.c* (*Xumzax, Xunzax*)⁵⁴ deyirdilər. Onun 12 min kəndi var; həmin [kəndlərdən] o, istədiyi qədər kölə götürə bilər. Onun ölkəsi sərt [dağlıq] yerdədir, əl-Qabhın silsilələrindən birində yerləşdiyindən əlçatmazdır. Hökmdar xəzərlərə hücumlar edir və qələbə çalır; çünki onlar düzdədir, o, isə - dağda.

Sonra əl-Lan (Alan) məmləkəti gəlir, hökmdarı *K.rk.ndac* adlanır.⁵⁵ Bu isə onların bütün hökmdarları üçün [ümumi irsi] addır; necə ki, Səririn bütün hökmdarlarına Filan-şah deyilir. Əl-Lanın paytaxtı Məğəs adlanır (Məğəs). Bu *əz-zubəbə* - “milçək” deməkdir⁵⁶. Bu şəhərdən başqa, hökmdarın [digər] qalaları və mülkləri var; vaxtaşırı o, köçüb həmin yerlərdə qalır. Onunla Sərir hökmdarı arasında nikah əlaqələri vardır; belə ki, onlar bir-birlərinin bacılarına evlənmişdilər. (*s. 43*) İslam meydana çıxdıqdan sonra, Abbasilərin dövründə, əl-Lan hökmdarları xristianlığı qəbul etdilər, halbuki o vaxtdək büt-pərəst idilər. 320/932-ildə onlar xristianlıqdan üz döndərdilər, Rum hökmdarının əvvəllər onlara göndərdiyi yepiskopları və keşişləri qovdular.

Əl-Lan məmləkəti ilə Qabh dağları arasında qala və böyük çayın⁵⁷ üstündən salınmış körpü vardır. Bu qalaya “Alan qalası” (*qal’atu-l-lan*) deyilir.⁵⁸ Onu uzaq keçmişdə qədim fars hökmdarlarından İsfəndiyar ibn Biştasf tikdirmişdir.⁵⁹ O, bu qalada alanların Qabh dağına tərəf keçməsinə mane olan adamlarını qoydu; [alanların] isə qalanın aşağısındakı körpüdən başqa yolları yox idi. Qala sıldırım qayanın üstündə tikilmişdi, onu içərisindəkilərin razılığı olmadan tutmaq və ya başqa yolla oraya daxil olmaq mümkün deyil. Qaya üstündə tikilmiş bu qalada şirinsulu bulaq var; qayanın başından gələn su qalanın ortasında üzə çıxır. Bu [qala] (s. 44) özünün əlçatmazlığı ilə dünya qalaları içində məşhurdur. Farslar öz şeirlərində İsfəndiyar ibn Biştasf-in onu necə tikməsi haqqında məlumat verirlər. İsfəndiyar bir çox şərq xalqları ilə müharibələr etmişdi. O, türklərin ölkələrinin ən uzaq yerlərinə yürüş etmiş, alınmaz, ələ keçirilməsi xəyala da gətirilməyən Mis şəhəri (*mədinət əs-Sufr*) dağıtmışdır; Farslarda bu qala zərb-məsələ çevrilmişdi. İsfəndiyarın qoçaqlıqları və onun haqqında danışdıqlarımız İbn əl-Muqaffa’anın ərəb dilinə tərcümə etdiyi “Kitab əl-paykar” (“Döyüşlər kitabı”) adı ilə məşhur olan kitabında təsvir olunmuşdur. Məsləmə ibn Əbdülməlik ibn Mərvan bu ölkəyə gəlmiş, onun əhalisini tabe etmiş, həmin qalada bir neçə ərəbi yerləşdirmişdir; onlar bizim günlərdə də bu yeri qoruyurlar. Ərzaq məhsulları buraya vaxtaşırı olaraq Tiflis sərhəd bölgəsindən (*sağr*) gələn xeyriyyəçilik rusumlarından göndərilirdi. Tiflislə bu qala arasında (s. 45) kafirlərin yerləri ilə 5 günlük yoldur. Bu qalada hətta bir nəfər də olsaydı, o, bütün kafir hökmdarlarının [qoşunlarının] bu körpüdən keçməsinə mane ola bilərdi, çünki, qala elə bil ki, havadan asılmışdır; özü də yola, körpüyə və çaya hakimlik edir.

Alan hökmdarı [səfərə] 30 minlik qoşunla çıxır. O, qüdrətli, qüvvətli, çox güclüdür; hökmdarlar arasında möhkəm siyasət yürüdür. Onun məmləkəti arasıkəsilməz sıra ilə [düzülmüş] kəndlərdən ibarətdir; şəhər xoruzlar banlayanda kəndlərin yanaşı və bir-birinə qarışmış olmasından məmləkətin digər yerlərindən onlara hay verilir.

Alanların məmləkətindən o yana, Qabh dağı ilə Rum dənizi arasında kaşak (çərkəz) adlı xalq yaşayır. Bu xalq məcusların dininə etiqad edir. Bu yerlərin adamları arasında bunlardan daha gözəl görünüşlü, duru simalı, daha gözəl kişiləri, daha yaraşlıq qadınları olan xalq yoxdur; onlardan daha qamətli, daha incəbellisi, daha qabarıq omba və sağrılısı və daha gözəl xarici görkəmlisi də yoxdur. Onların qadınları (s. 46), deyildiyinə görə, öz şirinlikləri ilə fərqlənirlər. Onlar ağ rum parçasından, al-qırmızı ipəkdən qızılla işlənmiş müxtəlif zərxara parçalardan paltar geyinirlər. Onların ölkəsində *tala* – “qızıl” adlanan, *dabiki* növündən daha nazik və möhkəm olan müxtəlif kətan parçalar istehsal edilir; onun bir paltarlığı 10 dinaradır; bunu qonşu müsəlman ölkələrinə aparırlar. Belə parçalardan qonşu xalqlar da ixrac edirlər, lakin [kaşakların] ixrac etdikləri növ daha məşhurdur. Alanlar kaşaklardan daha güclüdür və əgər dəniz sahilində tikilən qalalar onları (kaşakları) qorumasaydı, alanlarla bacarmazdılar.

Sahilində yaşadıkları dənizə görə adamların fikri fərqlənir: bəziləri güman edirlər ki, bu – Rum dənizidir, digərlərinə görə, bu – Nitasdır. Hər halda onlarla Trabzun ərazisinin arası dənizlə çox deyil; oradan gəmilərlə bura mal gətirildiyi kimi, (s. 47) buradan da yola salınır. [Kasakların] alanlara nisbətən zəifliyinin səbəbi ondadır ki, onların sözlərini bir edə biləcək hökmdarın təyin olunmasına imkan vermirlər. Belə olsaydı, nə alanlar, nə də hər-hansı bir xalq onlara bata bilməzdi. Farsca onların adının mənası “təkkəbbür”, “lovğalıq”-dır, çünki farslar [həqiqətən də] iddialı, dikbaş adama kaşak (*kaş*) deyirlər.

Bu sahilyanı xalqdan o yana, ölkələrinin adı “Yeddi ölkə” (*əs-Sab’ buldan*) olan xalq yaşayır. Bu böyük, yaxşı müdafiə olunan tayfadır. Onların torpaqları uzaqlara gedib çıxır, ancaq mən bilmirəm ki, bu tayfa hansı millətdəndir, dinləri nədir.⁶⁰

Bunların yanında böyüklüyünə görə Fərata bənzəyən və Nitas dənizinə tökülən çayla kaşaklardan ayrılan böyük bir tayfa yaşayır. Trabzun bu dənizin sahilindədir. Tayfanın adı İr.m-dir.⁶¹ Buranın adamlarında qəribəlik var. (s. 48) İnamları – bütperəstlikdir. Bu ölkəyə aid həmin sahilə maraqlı əhvalat gəzir: hər il onların yanına bir balıq üzüb gəlir; onlar da ondan dadırlar. Sonra o yenidən gəlir, o biri böyrünü onlara çevirir, onlar ondan [yenə də] dadırlar; birinci dəfə yeyilən tərəfin əti artıq yerinə gəlmişdi. Bu tayfa haqqında hekayət kafirlərin ölkəsində yayılmışdır.⁶²

(Səh. 48-49-da dörd dağ arasında, dərinliyi iki mil, çevrəsinin uzunluğu 50 mil olan bir çuxurda yaşayan naməlum xalq haqqında məlumat verilir. Bu çuxurda kəndlərin, axan çayların, əkin sahələrinin olduğu bildirilir. Səh. 49-50-də nisbətən dayaz, meşə və kolluqlarla örtülü digər dağ çuxurunda yaşayan “ağıllı” meymunlar haqqında məlumat verilir. Bu meymunlar qidaya qatılmış zəhəri hiss etdiklərinə görə hökmdarlara göndərilirdi. Səh. 50-59-da ümumiyyətlə meymunlar, səh. 59-64-də isə alanlardan qərbdə yaşayan dörd türk qəbiləsi – bəcni, bəcqud, bicənək, nukarda (bukarda?), 320/932-ildə onların Bizans qalasına hücumundan danışılır).

(s. 64) İndi isə Qabh dağı, divarlar və əl-Bab və-l-Əbvabın təsvirinə qayıdaq. (s. 65) Biz artıq bu ölkədə yaşayan xalqlar haqqında bəzi məlumatlar vermişik. İndi də məlumatımızı başa çatdıraq.

Alan ölkəsi ilə qonşu xalq *abxaz* adlanır. Abxazlar xristian dininə etiqad edirlər. İndi öz hökmdarları olsa da, alanların hökmdarı onlardan üstündür. Onlar Qabh dağının yanında yaşayırlar. Bu [ölkə] ilə həmsərhəd Curziya (Gürcüstan, İberiya) məmləkətidir. Bu – böyük bir xalqdır. Onlar xristiandırlar və curzan (gürcü) adlanırlar. İndi onların hökmdarı vardır. Adı *ət-Tabi’i*-dir.⁶³ Bu hökmdarların əsas şəhəri Məscid zi-l-Karnayn (Zülqərneynin məscidi) adlanır.⁶⁴

Abxazlar və curzanlar Tiflisin hələ [xəlifə] əl-Mutəvəkkilədən işğal olunduğu və müsəlmanların orada məskən saldığı vaxtdan bəri Tiflis sərhəd bölgəsinin (*sağr*) sahibinə xərac ödəyirdilər. Tiflisdə İshaq ibn İsmayıl adlı bir şəxs vardı. O, onunla olan müsəlmanların köməyi ilə qonşu xalqlara hökmranlıq edir, onlar da ona tabe olaraq, cizyə ödəyirdilər. (s. 66) Əl-Mutəvəkkil Buğanı oraya göndərənədək bu yerlərdə yaşayanların hamısını [İshaq] idarə edirdi. [Buğa] Tiflis sərhəd bölgəsinə gələrək, orada düşərgə salmış, döyüşlər aparmış və nəhayət silah gücünə şəhəri almış, bu vilayəti tutduğu üçün İshaqı qətlə yetirmişdi. Bu aləmin tarixi ilə məşğul olan bu və başqa ölkənin insanları arasında həmin əhvalat məlumdur, lakin onları danışmaq uzun çəkərdi. Mən güman edirəm ki, o, Bənu Umeyyə qəbiləsindən olan qureyşilərdən, ya da onların mavlələrindən idi.⁶⁵ O vaxtdan bu günədək Tiflis sərhəd bölgəsində olan müsəlman xofu çəkilmiş, qonşu mülklər tabelikdən çıxmış, Tiflis kəndlərinin (*diya*) böyük hissəsini ələ keçirmişdilər. İslam ölkələrindən Tiflis sərhəd bölgəsinə gediş yolu kəsilmişdi; belə ki, yollar sərhəd bölgəsinə əhatə edən həmin kafir xalqların torpaqlarından keçirdi. Lakin [bölgənin] sakinləri, haqqında danışdığımız [kafir] torpaqlarının onları əhatə etməsinə baxmayaraq, mübariz və cəsur idilər.

Curzan ölkəsinə Samshi adlanan yer sərhəddir; onun əhalisi xristian və bütperəstdir, hökmdarları yoxdur.⁶⁶

Ondan o yana, Tiflis sərhəd bölgəsi ilə haqqında artıq məlumat verdiyimiz “Alan qapısı”

qalası arasında, Sanariya məmləkəti yerləşir; hökmdarlarını *koriskus* adlandırırlar.⁶⁷ Bu isə bura hökmdarlarının sadəcə olaraq titulusudur. Onlar xristiandılar, lakin mənşəcə ərəb olduqlarını, *nizar ibn maadd ibn mudar* [qəbiləsindən], bu yerlərdə qədimdən məskən salmış *Ukeyl* nəslinin bir budağından olduqlarını iddia edirlər. Bu ölkədə onlar bir çox [yerli] xalqlara hökmranlıq edirlər.

(Əl-Məs'udi daha sonra Mə'rib ölkəsi Yəməndə gördüyü Ukeyl qəbiləsindən olan və onun zənnincə xüsusiyyətlərinə görə Qafqazdakı həmsoylarını xatırladan insanlar haqqında məlumat verir, Yəməndə yalnız onların Nizar ibn Maaddın nəslindən olduqlarını, böyük qüdrət sahibi kimi tanıdıqlarını bildirir).

(s. 68) Sanariya ölkəsindən sonra Şəkin gəlir. Əhalisi xristiandır. Bunların arasında olan müsəlmanlar ticarət və sənətkarlıqla məşğuldurlar. Onların hökmdarı indi, bu kitabımız yazılan vaxt Azərnərsə ibn Hammamdır.⁶⁸

Ondan sonra Qəbələ ölkəsi gəlir. Onun şəhər əhalisi müsəlman, ətraf yaşayış yerləri və kəndlərdə olanlar isə xristianlardır. Hal-hazırda onların hökmdarının adı Taygöz Anbəsedir;⁶⁹ o, oğru, quldur və avaralara sığınacaq verir.

Bu ölkə ilə qonşuluqda haqqında artıq məlumat verdiyimiz Muqaniyə ölkəsidir (s.69). O işğal olunaraq **Şirvanşahın [mülklərinə]** qatılmışdır. Bu Muqaniyə, Xəzər dənizi sahilində yerləşən [eyniadlı] məşhur ölkə deyildir.

Hal-hazırda Şirvanşah kimi tanınan Məhəmməd ibn Yəzid əvvəllər Layzanşah[lığın] (Qahirə nəşrində: Arran) irsi hökmdarı idi. Şirvanşah[lığın] hökmdarı isə Əli ibn əl-Heysəm idi. Əli həlak olduqdan, Məhəmməd, artıq dediyimiz kimi, əmilərini öldürdükdən sonra, Şirvanşah[lığı] tutdu. O, həmçinin adlarını çəkdiyimiz məmləkətləri də ələ keçirdi. Onun Qabh dağında, dünyada möhkəmliyinə görə misli-bərabəri olmayan Niyal (məndə: Tiyal) adlı qalası var;⁷⁰ yalnız Fars vilayətindəki Diqdan qalası istisnadır. O Sıraf nahiyəsi istiqamətində, sahildə Abdallah ibn Umara məxsus Zirbad adlı yerdədir...

(s. 69-70-də əl-Məs'udi dünya qalaları haqqında məlumat verir).

(s. 70) Əl-Məs'udi deyir: bütün deyilənlər Bab əl-Əbvab, divarlar, Qabh dağı, orada yaşayan xalqlar haqqında qısa məlumatdır. Biz onların özləri, xüsusiyyətləri, müharibə aparmaq qaydaları və hökmdarlarının işlətdikləri fəndlər haqqında ətraflı məlumatı “Əxbar əz-zaman” kitabımızda vermişdik. Orada qədim xalqlar, yox olmuş qəbilələr və bir-birini əvəz edən məmləkətlər təsvir edilmişdir. Bizim onların özləri və dövlətləri haqqında dediklərimiz mövcud olmayana deyil... gerçəkliyə əsaslanır. Bunu, həmin ölkələrə gələn hər kəs etiraf edir...

(s. 70-72-də İbn Xordadbeh və Əhməd ibn Tayyib əs-Saraxsinin coğrafi əsərlərinin tənqidi verilir).

(s. 72) Əgər Allah hər şeyi bilməyi, böyüklüyü və mərhəməti ilə Fars hökmdarlarına (*muluk əl-Furs*) əl-Bab şəhərinin, onun quruda, dənizdə və dağlarda olan divarlarının, eləcə də başqa qalaların tikilməsinə, orada müxtəlif xalqlardan olan adamların yerləşdirilməsinə, müxtəlif dərəcəli hökmdarların təyin edilməsinə kömək olmasaydı, onda xəzərlərin, alanların, sərililərin, türklərin və başqa adlarını çəkdiyimiz xalqların hökmdarları Bərdə, ər-Ran, Beyləqan, Azərbaycan, Zəncan, Əbhər, Qəzvin, (s. 73) Həmədan, Dinavər, Nihavənd vilayətlərinə və İraqın özünədək Kufə və Bəsrəyə [tabe olan] müvəqqəti məskənlər arasında xatırladığımız başqa yerlərə gəlib çıxma bilərdilər. Lakin Allah, bizim artıq dediyimiz vasitə ilə

onların yoluna sədd çəkdi. Bu isə, islamın zəif olduğu bizim günlərdə, yəni, 332/943-ilədək, Əbu İshaq İbrahim əl-Müttəqi billahın xəlifəliyi dövründə (940-944) islamın sarsılaraq geri çəkildiyi, bizanslıların müsəlmanlara üstün gəldiyi, həcc ziyarətinin azaldığı, cihadın kəsildiyi, yolların korlandığı, hər bir mutəğəllibin [mərkəzi hakimiyyətdən - Xilafətdən] ayrılaraq, təyin olunduğu vilayəti ələ keçirdiyi bir zamanda [xüsusilə vacibdir]; Makedoniyalı İsgəndərdən sonra yerli hökmdarlar da belə etmiş, nəhayət Ərdəşir ibn Babək ibn Sasan hakimiyyətə gələrək, insanları sözü bir edə bilmişdi...⁷¹Və sonra Allah Məhəmmədi s.a.s. göndərdi...

(s. 74) Əl-Bab və Kisra Ənuşirvanın atası Qubad ibn Feyruzun Məsqət adlı yerdə ucaldığı daşdan tikilmiş şəhərin⁷² heyrətamiz tikililəri, Şirvanda “Sur ət-Tin” (“Palçıq divar”) adı ilə tanınan divarlar,⁷³ “Bərməki” adı ilə tanınan daş sədd⁷⁴, eləcə də Bərdə vilayətinə tərəf nə uzanırsa, onun haqqında məlumat çoxdur. Biz bütün bunların təfərrüatına varmadıq, belə ki, əvvəlki əsərlərimizdə bunlar haqda danışmışdıq.

Kür çayına gəldikdə, o hökmdar Curcinə məxsus Curzan məmləkətindən başlanır, Abxaz ərazisi ilə axaraq Tiflis sərhəd bölgəsinə çatır və onu ortadan bölür. (s. 75) Sonra o ermənilərdən törəmə olan siyavurdilərin ərazisi ilə axır⁷⁵; onlar haqqında verdiyimiz məlumatda dediyimiz kimi, cəsur və güclüdürlər. *Siyavurdi* adı ilə məşhur olan təbərzinlər onlara aiddir. *Sibasica* (*siyabika*) və başqa qoşunlar onunla silahlanırdı.

Kür çayı Bərdədən üç mil məsafədə olan yerə yetişir, Bərdənin nahiyələrindən biri olan Bərdiçdən keçir, sonra isə əs-Sanara adlı yerdə Araz çayı ilə birləşir. [Araz] çayı Trabzunda şəhəri yaxınlığında başlanır, Kür çayı ilə birləşənədək axır. Onların bir mənəbdə birləşmiş suları Xəzər dənizinə tökülür. Arras çayı xürrəmi Babəkin Azərbaycandakı mülkü (vətəni) olan əl-Bəzzeyn ilə Arrana mənsub Əbu Musa dağı arasından axır. Bu dağda Arran xalqlarından olan tayfa yaşayır; [Arran] özü isə ölkədir (*sak'*), [sonra] Arras çayı Varsan şəhəri yanından keçir, Sanara kəndi yaxınlığında Kür çayı ilə, artıq təsvir etdiyimiz birləşmə yerinədək axır.

(s. 76) Biz artıq bu çayları da təsvir etmişdik.

Səfid-rud kimi tanınan çayın adı tərkibindəki sözlərin fars və ərəb dilinə uyğun yerdəyişməsi ilə *ən-nəhrul-abyəd* (“ağ çay”) mənasını verir. O deyləmlilərin torpağından axır, Deyləm hökmdarlarından olan deyləmli Avarın oğlu Salların qəsrinin aşağısından keçir. O, bu kitab yazılan vaxt meydana gəlmiş və zor gücünə Azərbaycana tutmuşdur.⁷⁶ Səfid-rud, sonra həmçinin Çilan (Gilan) adlanan Çil ölkəsinə axır. Burada, deyləmlilərin ölkəsində, başqa bir çay Səfid-ruda tökülür; ona [suyunun] təmizliyinə, yumşaqlığına və başqa keyfiyyətlərinə görə Şahrud yəni “şahların çayı” deyirlər. Təsvir etdiyimiz suların mənəbi Cil dənizi yanındadır; onu həmçinin deyləmlilərin, xəzərlərin və ətrafında yaşayan başqa xalqların adı ilə çağırırlar. Həmin çayların yanında (s. 77) buraya gələrək, zorla bu yeri ələ keçirən deyləmlilərin və cilanlıların əksəriyyəti yaşayırlar (Qahirə nəşrində: bu çayların sahillərində əcəmlərin çoxlu məskəni vardır. Hal-hazırda, yəni: 332/943-ildə onlar yenə oradadır).

Bu bizim Cil, Qabh ölkələri, oralarda olan hər şey, orada nə var, özlərində və ətraflarında kim yaşayır, eləcə də əl-Bab və Xəzər dənizi haqqında məlumatlarımızdır.

Qeydlər və şərhlər

1. *Tinnin* (تنين-تنانين *tənanin*) - ərəb dilində “əjdaha” deməkdir. N.Karaulov (s. 69, qeyd 55) bu adın rus dilindəki: “тюлень» (sui) sözü ilə oxşarlığını və Xəzər dənizində suitlərin çox

olduğunu nəzərə alaraq, onun “süiti” mənasında işlədildiyini ehtimal edir. Maraqlı burasıdır ki, əl-Məs’udinin yalnız adını çəkdiyi bu dəniz heyvanı haqqında ondan bir neçə əsr sonra yaşamış Zəkəriyyə əl-Qəzvini (*Kitab əl-əcaib əl-məxluqat*, s. 171), Nəcməddin əl-Harrani (*Cəmi’u əl-funun*, v. 20b), Şihabəddin ən-Nuveyri (*Nihayət əl-arab...*, s. 249) daha ətraflı məlumat vermişlər. Əfsanə xarakterli bu məlumata görə çox böyük, parlaq dərilə qara ilan xatırladan bu heyvan quyruğu ilə ağacları və evləri aşırı, odlu nəfəsi ilə ağacları yandıra bilirdi. Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” (s.196) əsərində 835-836-cı ilə aid hadisələr təqdim edilərkən “Xəzər dənizindən eybəcər və dağ boyda əjdaha balıq”ın çıxdığı, “balıqçıların ovladıqları balıqları udduğu” və nəhayət balıqçıların onu öldürdükleri haqqında məlumat vardır. Bu məlumatların dövrümüzədək yetişməyinə daha erkən mənbələrdən əxz olunması adları çəkilən müəlliflərin IX əsrin ortalarında “yəcuc və məcucların səddi”ni axtaran məşhur Səllam ət-Tərcümana (onun haqqında bax: *Ибн Хордадбех*, s. 43-48), əsərinin fraqmentləri yalnız isnadlarda qalan Əbu-l-Abbas əl-Mərvəziyə (IX əsr), eləcə də Əbu Hamid əl-Əndəlusli əl-Ğərnətiyə istinad etmələrindən görünür. Evliya Çələbinin (XVII əsr) Xəzər sahillərinə səyahəti zamanı, haradasa Bakı ilə Dərbənd arasında sahilə atılmış nəhəng balıq haqqında şahidi olduğu məlumatı, Xəzər dənizində, görünür, vaxtilə yaşamış qeyri-adi su heyvanının olması ehtimalını irəli sürmək imkanı verir.

2. Əl-Məs’udinin əsərinin bəzi əlyazmalarında (Əbu əl-Valid əş-Şihnanın 1303/1805-ci ildə nəşr etdirdiyi Qahirə nəşrində; bax: *Vəlixanlı, Ərəb coğrafiyaşünas...*, 1974, s. 51) əl-Qabh (القبح) əvəzinə əl-Fəth (الفتح) işlənmişdir. Bu səhv nəbələd katiblərin diakritik işarələrsiz eyni yazılışlı olan bu sözləri düz oxumamalarının nəticəsidir.
3. Qahirə nəşrində “əs-Sərir” – səririlər sözü əlavə olunmuşdur.
4. Kısra (Xosrov) Ənuşirvanın (531-579) Bab əl-Əbvab və digər şəhərlərin əsasını qoyması haqqında bir sıra ərəb və fars mənbələrində verilən məlumat yazılı və arxeoloji materialla təsdiq olunmur.
5. Əl-Məs’udinin nəşr edilən əlyazmalarında Təbəristan işlədilməsinə baxmayaraq nəşirlər, haqlı olaraq, onu Təbərsaran kimi oxumuşlar (bax: *Minorski. История Ширвана*, s. 190, qeyd 5; 192, qeyd 16). Bununla belə, Dərbənd səddinin Rubas çayı hövzəsində yerləşən Təbərsaranadək 40 fərsəx (ən azı 200 km) məsafədə uzanması fikri də reallıqla uzlaşmır. Hələ V əsrin ortalarına yaxın Sasani hökmdarı II Yəzdigərdin dövründə (439-457) çiyr kərpicdən səd ucaldılmış, I Xosrov Ənuşirvanın (531-579) dağlara doğru 40 km-dən artıq məsafədə uzanan əzəmətli müdafiə sistemi tikilmişdi (*Кудрявцев А.А «Длинные стены» на Восточном Кавказе. – Вопросы истории, №11; Шихсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археографии средневекового Дагестана*, s. 34-35).
6. **Trabzunda (Trabzon)** – Qara dənizin cənub sahilində, Türkiyə ərazisində müasir, eyniadlı şəhər. Onun Mayutis (Azov) dənizi sahilində yerləşməsi haqqında mətdəki məlumat səhvdir.
7. Kasaqlar-kasaqlar haqqında əl-Məs’udi bu fəsildə (s.45-46) məlumat vermişdir (osetincə kasaq, köhnə rus dilində kasoq) – çərkəzlərə verilən ad. V.Minorski, haqlı olaraq, çərkəz sözünün “çahar kas”la bağlılığını ehtimal edir (*История Ширвана*, s. 206, qeyd 80).
8. Müqayisə et: *İbn Xordadbeh, mətn s. 39-40, tərc. s. 69.*
9. Əl-Məs’udinin heç bir digər mənbə ilə təsdiq olunmayan məlumatından görünür ki, Şirvan Bərdə hökmdarının adı olmuş, onun idarə etdiyi ölkə isə Şirvanşah(lıq) adlandırılmışdır. İbn Havqəl də (s.117) ölkənin adını Şirvanşah kimi qeyd edir V.Minorski (*История Ширвана*, s. 190) və S.Aşurbəyli (*Государство Ширваншахов*, s.44) mənbə müəlliflərinin səhvə və ya dolaşıqlığa yol verdiklərini, əslində ölkənin Şirvan, hökmdarın Şirvanşah adlandırıldığını göstərmişlər. Mənbələrlə tanışlıq ərəb müəllifləri arasında ciddi alimlər kimi tanınan əl-Məs’udinin və İbn Havqəlin, əslində, məhz yazdıqları kimi fikirləşdiklərini, verdikləri məlumatın (hökmdarın adının Şirvan, ölkənin adının Şirvanşah olmasının) faktlara əsaslandığını, yəni Şirvanşah titulunun, onların ehtimalına görə “Şirvan” şəxs adı ilə bağlılığını təsdiq edir (bax: *N.Vəlixanlı.*

Bir daha Şirvan və Şamaxının tarixinə dair, s. 25-37)

10. Əl-Məs'udinin özünün də qeyd etdiyi kimi, 943-cü ildə yazdığı məlumatın daha əvvəlki dövrdə - VI yüzilin ortalarında, Ənuşirvanın həyata keçirdiyi inzibati siyasəti əks etdirdiyini nəzərə alsaq, bu məlumatdakı digər ziddiyyətli dolaşılıq da aşkar görünür. Belə ki, Şirvanşahın torpaqlarının 943-cü ildə bir aylıq yol qədər uzandığını iddia edən müəllif bunu həmin hökmdarın Ənuşirvanın ona icazə vermədiyi yerləri də öz torpaqlarına qatması ilə izah edir. V.Minorski (*История Ширвана, s. 190, qeyd 8*) Şirvanşahların belə böyük əraziyə malik olması faktını şişirdilmiş hesab edir. Dağıstan alimi A.Şixsəidov (*Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. s. 68*) isə bu faktın Şirvanın X əsrin II yarısında, yəni Əl-Məs'udinin əsəri yazılan dövrdə, gücləndiyinə dəlalət etdiyini göstərir. Hər halda, ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsinə (861-1538) mənsub olan bu şirvanşahın Sasanilər dövlətinin süqutundan az qala 300 il, Xosrov Ənuşirvanın hakimiyyətindən isə təqribən 400 il sonrakı fəaliyyəti ilə əlaqədar Ənuşirvanın adının çəkilməsi, əlbəttə ki, anaxronizmdir. Bunu islamdan xeyli əvvəl hakimiyyətdə olmuş həmin Ənuşirvanın “islam torpaqları ilə həmsərhəd” yerlərdə “şah” titullu canişinlər yerləşdirməsi məlumatına da aid etmək olar (*Bax: N.Vəlixanlı. Şirvan, s.30*)
11. Bu dövrdə Samanilər nəslinə mənsub Xorasan hökmdarı I Nuh ibn Nasr idi.
12. Əl-Məs'udinin Şirvanşahların (daha doğrusu onların Layzan qolunun), eləcə də Səririn və Xorasandakı Samanilərin Bəhram Gur (421-439) nəslilə “şübhəsiz” əlaqəsi fikrinə rəğmən, Əl-Biruni öz əsərində (*Избр. Произведения, с. 1, s. 52*) Samanilərin Bəhram Çubinlə (590-591) bağlılığını qeyd edir. Şirvanşahların Layzan qolunun Sasanilərlə əlaqəsini “Ənuşirvanın sərhəd bölgəsində təyin etdiyi yerli şahlardan birinin ailəsi ilə izdivac vasitəsi ilə” izah edən V.Minorski, Samanilərin bu nəsillə bağlılığını “nəsil tarixini öyrənmənin aşkar uydurması” hesab edir (*История Ширвана, s. 191*). Mənbələr və müvafiq ədəbiyyata müraciət nəinki orta əsr müəlliflərinin, eləcə də müasir tədqiqatçıların (*A.P.Шихсаидов, Т.М.Айтберов, Г.М.-Р.Оразаев. Дагестанские исторические сочинения, s.48*) Sasanilər hökmdarları – V əsrdə yaşamış Bəhram Gur (V Varahran) ondan ən azı 170 il sonra yaşamış Bəhram Çubini (VI Varahran) qarışdırdıqlarını, bəzən, hətta, eyniləşdirdiklərini göstərir. Bizzə elə gəlir ki, burada Bəhram Gur deyil Bəhram Çubin olmalıdır. Belə güman etmək olar ki, Bəhram Çubinin məğlubiyyəti ilə əlaqədar şahənşahın təqibindən yaxa qurtarmaq məqsədi ilə Arrana – Albaniyaya qaçan Mehranilər öz uzaq qohumlarının – mənşəcə onlarla bir nəsiləndən olan şirvanşah titullu hakimlərin yanına pənah gətirmiş, elə oradaca – Şirvanda ilk məskənlərini salmışdılar (*bax: N.Vəlixanlı. Şirvan, s. 26-27*).
13. Mənbələrə görə (*bax: Минорски. История Ширвана, s. 49*) Əbd əl-Malik əl-Haşimi olmalıdır.
14. Bu haqda *bax: Минорски. История Ширвана, s. 49; 65-67*. Məsləmə ibn Əbdülməlik – xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın oğlu, Əməvilərdən olan ərəb sərkərdəsi olmuş, VIII əsrin birinci yarısında xəzərlərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş, 709-732-ci illərdə fasilələrlə 3 dəfə bölgənin valisi olmuşdur. Onun haqqında Əl-Bələzuri, Əl-Kufi, Əl-Ğərnati və b. ərəb müəlliflərində, eləcə də “Dərbəndnamə”də, Gevondda və b. yerli mənbələrdə məlumat vardır.
15. **Layzan** – mənbələrdə Əl-Laican, Əl-Abxaz və b. bu kimi adlarla təqdim olunur. Əl-Məs'udinin yazdığına görə Layzan Şirvanla Qafqaz dağları, yəni şimal tərəfdən həmsərhəddir. Əl-İstəxri (*s. 193*) Layzanın Şirvan, Muqaniyə və Qəbələ ilə qonşuluğunu qeyd edir (*bax: M.X.Şərifli. Ширванın Lizan şahlığı ilə birləşməsi. Az. SSR EA Məruzələri, №6*). V.Minorski (*Hüdu, s. 408; История Ширвана, s. 107, 191*) onu Girdiman çayının yuxarı axarında yerləşən müasir Lahıc vadisi ilə eyniləşdirir. Tarixən məlumdur ki, 861-ci ildə xəlifə Əl-Mutəvəkkilin öldürülməsi və Bağdadda türklərin fəaliyyəti ilə bağlı Bağdadda baş verən qarışıqlıqdan istifadə edən Məzyədilərdən Heysəm ibn Xəlid xəlifənin adı ilə idarə etdiyi Şirvanda “şirvanşah”, qardaşı Yəzid ibn Xəlid isə Layzanda “layzanşah” titullu şah kimi özlərini müstəqil olan etdilər. 917-ci ildə, rusların hücumlarından sonra Şirvanşah Əli ibn Heysəmin idarə etdiyi Şirvan dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Layzan hökmdarı Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd öz qohumu

- olan şirvanşahı ailəsi ilə birlikdə qətlə yetirərək, Şirvan taxtına sahib olur; Şirvanı Layzanla birləşdirərək “şirvanşah” titulu da mənimsəyir (*bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. 2, s. 297*).
- 16.** Əl-Məs’udi öz əsərində **Muğan (Muqan)** adlı iki ölkənin adını çəkir, birini o birindən Muqaniyə adı ilə fərqləndirir və onları qarışdırmamağı tövsiyə edir (*bax: əl-Məs’udi, s. 69*). N.Karaulov (*s. 75, qeyd 118*) onu gürcülərin Movakan (Alazan çayının mənsəbi ilə Kür çayı arasında) adlandırdığı yerlə eyniləşdirsə də, V.Minorski (*История Ширвана, s. 191, qeyd 14*) onun Qəbələ ilə sərhəddə, Kür çayından yuxarıda, Girdiman və Göyçay çaylarının aşağı axarı boyunca uzanan ərazini əhatə etdiyini bildirir; bu yerin Movakanla uyğunluğuna şübhə ilə yanaşır. Hər halda, əl-Məs’udinin Muqaniyəni məşhur Muğan vilayətindən fərqləndirməsi, onu Qəbələ ilə həmsərhəddə yerləşdirməsi eyni adlı yerin iki olduğunu təsdiq edir. Bu, həmçinin, əl-İstəxrinin, eləcə də Ət-Təbərinin işğallarla bağlı məlumatları ilə də təsdiqlənir.
- 17.** **Lakz**, ənənəvi olaraq Cənubi Dağıstan xalqlarından olan ləzgilərə aid edilir. A.Şıxsəidov öz tədqiqatında (*Восточные источники по истории Дагестана, s. 65-81*) müxtəlif mənbələrin müqayisəli təhlili nəticəsində Lakzın Tabasaran ilə Şirvan arasında yerləşdiyini, Samur çayının Şirvanla onun arasında axdığı, cənub-qərb tərəfdən Şəki, şərq tərəfdən Dərbəndlə həmsərhəd olduğunu, yəni Samur, Kuraxçay və Çiraxçay çaylarının hövzəsində yerləşdiyini bildirir (*bax: həmin əsər, s. 67*). Onun yazdığına görə, artıq XIII-XIV əsrlərdə əvvəllər (VI-IX əsrlərdə) erkən orta əsr müstəqil feodal dövləti olan Lakz daha xırda qurumlara parçalanaraq, keçmiş birliyin itirimişdi (*bax: həmin əsər, s. 80-81*).
- 18.** **Didoy** – dudanilər haqqında bax: İbn əl-Fəqihin mətninə aid qeyd №25.
- 19.** **Xursanşah** – əl-Bələzuriyə görə (*s. 196*) Lakzların hökmdarının titulu idi. V.Minorski (*История Ширвана, s. 114-115*) onu Quba rayonunun cənub hissəsinə aid edir. Əl-Məs’udi şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzidin (948-956) Xursanşah və Zədənşahın (V.Minorskinin haqlı qeydinə görə Vardənşah) mülklərini ələ keçirməsi haqqında məlumat verir. Maraqlıdır ki, Ənuşirvanın təyinatları haqqında məlumat verən əl-Bələzuri (*s.196*) artıq mülkü dağıdılmış Məsqət hökmdarının adını Xursanşahla birlikdə çəkir. Daha sonra o, (*s.209*) Şirvan hökmdarına məxsus Xurs (Xurş) qalası haqqında məlumat verir (*bu haqda daha ətraflı bax: Minorski. История Ширвана, s.115*).
- 20.** *Bax: qeyd №15.*
- 21.** İbn Haşim 916-939-cu illərdə Dərbəndin əmiri olmuşdur. Onun haqqında bax: *Minorski. История Ширвана, s. 65-66.*
- 22.** Mətnə **Cidan** (Caydan) yazılsa da **Haydaq – Kaytaq** yazılışı daha düzgündür. *Bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 178.*
- 23.** **Atil (İtil)** – Xəzər dövlətinin baş şəhəri.
- 24.** Burada, ehtimal ki, ərəb mənbələrində Tanis (Tanais) adlandırılan və bəzən, səhvən, İtilin-Volqanın qolu hesab edilən Don çayı nəzərdə tutulur.
- 25.** Yəni 786-814-cü illər arasında.
- 26.** V.Minorski, gümanla, əl-larisiyə (*arsiya*) adı ilə tanınan müsəlmanları əvvəllər Xəzər dənizinin şərq sahilində, Aral dənizindən cənubda yaşayan alanlarla eyniləşdirir (*История Ширвана, s. 193-194, qeyd 23*). Onun fikrincə, Xəzər dənizindən o yana yaşayan və əl-larisiyə–əl-arsiyə adlanan bu alanların adı (*arsiyə*) qədim aorsi (çincə *yantsay*, farsca *as*, gürcücə *ous-et-u*, rusca *os-et-in*) adına oxşayır. O, alanların sonralar Qafqaza köçdükləri haqqında məlumat verir. B.Zaxoder əl-İstəxrinin (*s.226-227*) məlumatına əsaslanaraq (*bax: B.Зaxoder. Каспийский свод, с. II, s. 102, 103*) rusların (*ər-russ*) üç cür (sınıf) olduqlarını, birinin əl-ərsaniyə (الارتانية) adlandırıldıqlarını, onların hökmdarının iqamətinin Arsa (ارثا) şəhərində (“*Hudud əl-ələm*”də, *s. 159 – Urtab*) yerləşdiyini bildirir. Lakin bu şəhərin və onun əl-larisiyə - ərsaniyə adlanan sakinlərinin bilavasitə ruslara aidiyyətini, onların yaşadıkları yerin Volqanın yuxarı axarında yerləşdiyini nəzərə alsaq, əl-Məs’udinin xəzərlilərə aid etdiyi bu xəzər döyüşçülərini onlarla eyniləşdirmək doğru olmazdı. Maraqlıdır ki, təqribən, iki əsr sonra, 1150-1153-cü illərdə Şərqi Avropada, eləcə də Macarıstanda olan və oralarda yaşayan Əbu Hamid əl-Əndəlusi əl-Ğərnati

- macar kralının ordusunda xidmət edən, zahirən xristianlığı qəbul etsələr də gizləndə islam dininə etiqad edən xarəzmi döyüşçülər haqqında məlumat verir (*bax: Путешествие Абу Хамиды ал-Гарнати, s.38, 126*).
27. Qahirə nəşrində “müharibə” (حرب) əvəzinə “quraqlıq” (جذب) işlədilmişdir. Sözlərin yazılışında oxşarlıq vardır.
 28. Qahirə nəşrində “muzdlu əskərlər” (مرنزقة *murtazika*) əvəzinə “xarici ölkədən olan qoşun” (جند من البرور *cund min əl-burur*) işlədilmişdir. Xəzər hökmdarının əcnəbilərdən təşkil olunmuş muzdlu qoşununun olması hər iki əlyazmadakı ifadənin mətnin məzmununa uyğun olduğunu göstərir.
 29. V.Minorskinin fikrincə **Burtas çayı** – elə Volqanın əsas axarının özüdür (*История Ширвана, s. 196, qeyd 27*). O, İ.Markvartın (*Streifzüge, s. 336*) Burtas çayının Volqanın sol qolu – Samara olması ehtimalını səhv hesab edir. Qeyd etməliyik ki, V.Bartold (*bax: Сочинения. т. II (1), s. 868 «Буртасы»*) burtaslar haqqındakı məqaləsində, əksinə, İ.Markvartın ehtimalını təqdim etməklə faktiki olaraq onunla razılaşıır. Əd-Diməşqi (*Cosmographic, s. 264*) İtil çayına tökülən Burtas çayı haqqında məlumat verir (*bax hətçinin: Заходер. Каспийский свод, II, s. 26; müqayisə et: əl-İstəxri*). Əl-Məsudi özü bu çayın bulğarların ölkəsi tərəfdən axdığını qeyd edir.
 30. Qahirə nəşrində “çəkmə” (أخفاف) işlənilmişdir.
 31. Nitas – (Pont) əslində, Qara dənizdir. Lakin məzmunu görə mətnin bu hissəsində Mayutis (Maytas) – Azov dənizi nəzərdə tutulur. Bu dənizə tökülən çay isə, məzmunu görə, Tanais-Don olmalıdır.
 32. Burada əl-Məs’udi Dunay və Volqa bulğarlarını qarışdırır.
 33. Mətnə əl-luzgana (اللودغانة) yazılmışdır. Elmi ədəbiyyatda bu terminə münasibət müxtəlifdir. Barbye de Meynar onu “литовцы (litvalılar)”, N.Karaulov «люди» (adamlar), V.Minorski *əl-urman* – normanlar kimi oxumuşdur. Sonuncu oxunuş ədəbiyyatda daha çox qəbul olunmuşdur. Lakin onu “ладожане” – ladoqalılar sözü ilə də açmaq olar. Tarixən məlumdur ki, muzdlu varyaq drujinaçılarının başçısı skandinavli Rürik Novqorodda hakimiyyəti ələ keçirəndək özünün saldırdığı Ladoqa (eyni adlı gölün sahilində) şəhərində məskən salmışdı. Ehtimal etmək olar ki, onun adamları, əslən skandinavli olan drujinaçılar ətraf xalqlar arasında məhz ladoqalılar əl-luzgana (əl-luduqan) kimi tanınmışdılar.
 34. Burada **Nitas** (نيطس) körfəzi, sözsüz ki, Azov dənizidir. Əslində isə Nitas əlyazmalarda diakritik işarələrin səhv düzülüşü nəticəsində **Buntus** (بنطس Pont) – Qara dənizinin təhrif olunmuş adıdır. Bu sözlər diakritik işarələrsiz eynidir. Ərəb mənbələrində Azov dənizinin Qara dənizin körfəzi hesab edilməsi, Xəzərin Qara, Azov, hətta Aralıq dənizləri ilə birləşməsi haqqında arxaik mülahizələr tez-tez təsadüf edilir (*bu haqda bax: Буниятов, Велиханова. Каспийское море в арабских источниках, s. 130-132; Ərəb xilafəti və Azərbaycan, s. 146-147*).
 35. **Xəzər çayı** – Volqa, Nitas çayı – Dondur. Bu çayların birləşdiyi zənn edilən yer 1952-ci ildə çəkilmiş Volqa-Don kanalının yeridir. Doğrudan da, keçmişdə Volqadan Dona və ya əksinə keçmək məqsədilə insanlar öz gəmilərini çayların arasındakı quru yerlə çəkib suya salırdılar.
 36. V.Minorskinin (*История Ширвана, s. 199, qeyd 47*), görünür, haqlı ehtimalına görə rusların gəmiləri Kerç boğazının ağzına yan almışdılar.
 37. Neftverən yer (ölkə) (بلاد النفطة *biləd ən-nəffatə*) – Bakı və onun ətrafı – Abşeron nəzərdə tutulur.
 38. Qahirə nəşrində əlavə edilir: “...Curcan sahilindəkilər, başda İbn Əbu-s-Sac olmaqla döyüşən Bərdə (mətnə səhvən Maydi’a مودعة), Arran, Şirvan (mətnə səhvən S.flan) və Azərbaycan əhalisi ilə bir çox vuruşması oldu”.
 39. Bakı yaxınlığındakı kiçik adalar (indiki Nargin, Pirallahı və b.)
 40. Qahirə nəşrində: ...çünkü onlar (ruslar) bu arada yaşayan xalqlar üçün aşıb-daşan (ğəmir) dəniz kimi idilər.
 41. Şirvana, eləcə də Azərbaycanın digər Xəzərsahili yerlərinə hücum edərək, böyük qənimətlə Xəzər xaqanlığına qayıtmış rusların yerli müsəlman qoşunu tərəfindən cəzalandırılmasına, əl-

- Məs'udinin rusların bir də belə əməllərə qayıtmadıqlarını bildirməsinə baxmayaraq, təqribən 30 il sonra, 943-cü ildə, yəni əl-Məs'udinin əsəri yazılan vaxt, rusların Bərdəyə öz qəddarlığı ilə əvvəlkindən geri qalmayan, faktiki olaraq Bərdənin süqutuna səbəb olan dağıdıcı istilasını baş verdi. Bu barədə əl-İstəxri, İbn Havqəl, İbn Misqəveyh xəbər vermişlər.
42. **Əlhüm** (الهوم)- Qahirə nəşrində: əl-Həmərci(الهمرجى). V.Minorski (*История Ширвана, s. 201, qeyd 61*) Əlhüm əvəzinə Əhlam yazılışının düzlüyünü ehtimal edir. Əhlam, Xəzər dənizi sahilində, Amuldan 20 km şimal-qərbdə yerləşən nahiyədir.
43. Əlyazmalarda işlənən Amul adını V.Minorski (*История Ширвана, s. 201, qeyd 62*) haqlı olaraq Atil adı ilə əvəz etmişdir.
44. “Vulkan” (اطمة) sözünü V.Minorski (*История Ширвана, s. 202, qeyd 63*) “tüstü” mənasını verən yunan sözü hesab edir, onu Suraxanı atəşgah məbədidəki “əbədi od”la əlaqələndirir. Ərəb dilində “utmun” (cəm. “atam”) sözü “qullə”, “qala” deməkdir. İşçi fərziyyə kimi “atma” sözünü dilimizdə olan “atmaq” sözü ilə bağlamaq olar.
45. Qahirə nəşrində *tasfiru* تفسر əvəzinə *təzfiru* تفر - “çırtılmaq, böyürmək” işlədilmişdir.
46. Əlyazmalarında Haydaq-Kaytaq əvəzinə Cidan və Hizan işlənmişdir. Bu sözlərin diakritik işarələrsiz oxşarlığını nəzərə al: حيدان - حيدق
47. V.Minorski (*s. 127*) Haydaq hökmdarının ərəblərin *qəhtan* qəbiləsinə aidliyini uydurma hesab edir. Haydaq hökmdarının Səlifan adının xəzər türkləri ilə bağlılığını irəli sürən V.Minorski bu adın Çin yazısında se-li-fa kimi verilən qədim türk titulu olduğunu bildirir. Maraqlıdır ki, Münəccimbaşının “Şirvan və əl-Babın tarixi”ndə (*История Ширвана, s.66*) 303-304/916-cı ildə Səlifanın başçılığı ilə xəzər qoşununun əl-Bab əmiri Əbd əl-Məlikə köməyə gəlməsi haqqında məlumat vardır.
48. V.F.Minorski əsərində olan əlavələrin birində (*Приложение V. Посещение Ибн ал-Азраком Дербенда в 549/1154 г.*) İbn əl-Əzraqın “Tarix Məyyafariqin” (*İbn al-Azraq al-Fariki “Tarix Məyyafarikin, Br. Mus. Or. 5803 əlyazması*) əsərində Dərbənd haqqında maraqlı bir məlumat vermişdir. Bu, əl-Muxtarın Mesopotamiyadakı (Kufədə) üsyanı haqqında məlumata bir əlavədir. Məlumata əsasən, əl-Muxtar tərəfindən təqib edilən İmam Hüseynin qatilləri Azərbaycanın Ərdəvil (Ərdəbil) şəhərinə qaçmış, oradan da Mədinətu-l-Bab, yəni Dərbənd şəhərinə gəlib, on fərsəxliyində, dağlar arasında məskən salmış və orada iki böyük yaşayış məntəqəsi tikmişlər. İbn əl-Əzraqın göstərdiyinə əsasən, bu adamlar öz doğma ərəb dillərini unutmamışlar. Məhəmməd ibn Əmran adlı bir qoca İbn əl-Əzraqa nağil etmişdi ki, bu yer onların vətəni olmuşdur. Lakin “biz onu (ərəb dilini) bir-birimizə çatdırır və ərəb dilini unuturuq. Hər qadın uşağına ərəb dilində müraciət edir, uşaq da ərəb dilində danışa-danışa böyüyür”. Tarixən məlumdur ki, İmam Hüseynin qatilləri başda Şümür olmaqla Bəsrə yaxınlığında Sədmah adlı yerdə gizləndirilər. Nəhayət, Şümür və onun yoldaşları həmin Bəsrə rayonundaca öldürüldülər. Deməli, Dərbənd ətrafında yaşayan ərəblər əl-Muxtarın əlindən gizlənmiş adamlar ola bilməzdilər. Dərbənd yaxınlığında məskən salmış bir çox ərəb qrupları da vardır. Lakin onların əl-Muxtarın təqib etdiyi adamların nəslindən olub-olmaması məlum deyildir. *Vax: В.Ф.Минорский. История Ширвана, сәһ. 222.* Əl-Məs'udi ərəbdilli, daha doğrusu ərəbəsilli əhalinin məskunlaşdığı yerin adını təqdim etməsə də əl-Yəqubi (*Tarix, II, s. 446*) xəlifə Əbu Cəfər Mənsurun (754-55) xəzərlərə qarşı həbsxanadan azad etdiyi 7 min ərəbi Dərbəndə göndərməsi, müsəlmanların istinadgahı olan Kamaх, əl-Muhəmmədiyyə, Bab Vaq və başqa şəhərləri saldırması, oralarda əsgərləri yerləşdirməsi haqqında məlumat verir (*bax həmçinin əl-Kufi, s. 39*). Buradakı Bab Vaq, yəni “Vağ qarısı” sözündəki “bab” (“qarı”) ifadəsi digər mənbələrdə (*məs. əl-Ğərnatidə, s. 83*) “Dər” (fars dilində qarı deməkdir) sözü ilə əvəz edilmiş, yerin adı Dərvaq kimi işlənmişdir. V.Minorskinin, görünür, haqlı fikrinə görə əl-Məs'udi Haydakla Dərbənd arasında məskunlaşan müsəlman ərəblər haqqında məlumat verirkən, elə əl-Yəqubinin, haqqında danışdığı xəlifə əsgərlərini nəzərdə tuturdu. Əl-Məs'udi həmin ərəblərin yalnız öz dillərində danışa bildiklərini xüsusi qeyd edir. Burada Həsən Əfəndi

- əl-Qədərinin (*Asarı Dagestan /A.Həsənovun tərcümə və şərhləri ilə. Mahaçqala, 1929, s. 25, - A.Şıxsəidovun «Очерки...», s. 65 - əsərindən iqtibas*) həmin məlumatı əlavəsini vermək yerinə düşərdi; onun fikrincə, əl-Yəqubinin haqqında danışdığı 7 min müsəlman buralara öz ailələri ilə köçmüş, “Rukel, Qala-Suvar, Mitaqi, Maraqa və Bilqadidə” istinadgahlar tikmişlər. A.Şıxsəidovun fikrincə (*Очерки..., s.65-66*) bu istinadgahlar Dağ-bara (barı-sədd) boyunca tikilmiş və ərəb əhalisi yerləşdirilmiş mərkəzlər (burada “mərkəz” “suğur” – “sərhəd bölgəsi” mənasında işlədilirdi) sistemini yaratmışdı. A.N.Genkonun tədqiqatına görə Dərbaxın (Dərvaqın) əhalisi hətta XX yüzilin əvvəllərində belə ərəb dilində danışmışdılar (*Генко. Арабский язык и Кавказоведение. О значении арабских материалов для изучения истории Кавказа. – с. XXXVI, s. 99*).
49. Mərzban – sərhəd vilayətlərinin başçılarına sasanilərin verdiyi titullar. Burada Kaytaqla qonşu olan müsəlman hökmdarının adı nəzərdə tutulur (*baş: Минорский. История Ширвана, s. 203, qeyd 69*).
50. Məntdə **Kərəc** (كـرج) işlənilməmişdir. **Kərəx** (كـرخ) adı daha düzgündür V.Minorski onu Ur-Kərəxlə eyniləşdirir (*daha ətraflı baş: Минорский. История Ширвана, s. 129-131*).
51. **Qumik** — Dağıstan ərazisində V.Minorskinin (*История Ширвана, s. 131-132*) türk-kumiklardan fərqləndirdiyi qafqazdilli dağlıların ölkəsi. Tədqiqatçıların fikrincə (*baş həmtçinin: Восточные источники по истории Дажестана, s.45, 46*) sonralar Qazi-Qumux şamxallığı (*Магомедов Р.М. История Дажестана. Махачкала, 1968, s. 81-82*).
52. **Sərir** — Ölkə hökmdarının “sahib əs-sərir” (taxtın sahibi) titulu kimi qisaldılmış şəkildən alınan coğrafi ad. V.Minorski (*История Ширвана, s.132-137*) Sərir hökmdarının təbəələrinin özlərini *ta’rulal* (“dağlı”) adlandıran avarlar olduğunu bildirir. İbn Xordadbeh (*s.124*) Dərbənddən şimalda yerləşmiş bu vilayətin Bab Sahib əs-Sərir adlı qalasının adını çəkir. Əl-Bələzuri ölkə hökmdarının “xaqan əl-cəbəl” (“dağlar xaqanı”), əl-Məs’udi *filanşah* ləqəbi-titulu haqqında məlumat verir. Əslində Filan, ərəblərin Cənubi Qafqazın işğalı dövrü ilə əlaqədar ərəb mənbələrində (*Əl-Bələzuri, İbn əl-Fəqih, əl-Yə’qubi, Yaqut və b.*) Dərbənddən şimalda adları çəkilən vilayətlərdən biri olub. Sərir hökmdarının filanşah titulu Tabasaranla Sərir arasında yerləşən həmin yerin səriřlilərlə tərəfindən, görünür, müəyyən dövrdə tutulması və ya onlardan asılılığı ilə bağlıdır (*ətraflı: Минорский. История Ширвана, s. 137-138; А.П.Шихсаидов. К вопросу о локализации Филана (Очерки... kitabında), s.169-178*).
53. **Zərikəran** – Qahirə nəşrində səhvən Darləkan. Əslində Zirehgaran olmalıdır. Əl-Məs’udidən təqribən iki əsr sonra (1131-ci ildə) bu kənd haqqında məlumat verən əl-Ğərnati də (*s.84*) silahsızlıqla məşğul olan yerli əhalinin yalnız bu sənətin sahibi olduğunu bildirir. Eyni adı müasir Köbəçi (türkcə *köbə* zireh deməkdir) kəndi də daşıyır. Kaytaq-Tabasaran nahiyəsində olan bu kənd bu gün də özünün zireh ustaları, zərgərləri ilə məşhurdur (*baş: В.Бартольд. Сочинения, III, s. 410; А.Шихсаидов. Средневековый город Дажестана и его связь с сельским хозяйством. Очерки... kitabında, s. 149-150*).
54. Əlyazmasında Səririn əsas şəhəri C.mr.c kimi təqdim olunsaydı Xunzax kimi oxunması düzgün hesab olunur (bu sözlərin diakritik işarələrsiz oxşarlığını müqayisə et *خرخ-جمرخ*). V.Minorski (*История Ширвана, s. 219, qeyd 8*) Xunzaxın Koysu çayının sol sahilindəki yaylada yerləşdiyini bildirir. İbn Rusta (*s. 147*) Səririn paytaxtının adını çəkməsə də onun dağın üstündə yerləşdiyini və divarlarla əhatə olunduğu haqqında məlumat verir.
55. **K.rk.ndac** (Kərkundac) Qahirə nəşrində K.rk.ndah (Kərkundah) - əl-Məs’udiyə görə alan hökmdarlarının irsi titulu. İbn Rusta (*s. 142*) alan hökmdarını *bahatar* adlandırır. V.Minorski (*История Ширвана, s.204, qeyd 73*) ehtimalla onu türk fəxri titulu *kər-kundəclə* müqayisə edir.
56. V.Minorski özünün “Alanın paytaxtı Məgəs” adlı məqaləsində (*BSOAS, XIV/2, s. 221-238*) bu şəhərin adını “Hüdüd”də haqqında danışılan və Sərir dağlarında olan iri milçəklər haqqında hekayətlə bağlamağa çalışsa da, bunu yalnız fərziyyə kimi qəbul etmək olar.
57. Görünür, Terek çayı.

58. Qahirə nəşrində: Qal'atu dər əl-Lan (Alan qapısının – keçidinin qalası). Dər əl-Lan – Dəryal keçididir.
59. İsfəndiyar ibn Biştasf – Əfsanəvi İran hökmdar sülaləsi Kəyanilərdən olan Quştəsbın (Qistasp, Vistaspa) oğlu. Klassik məxəzlərdə onlar haqqında olan məlumat geniş, lakin fərqlidir. Məlumatlardan birinə görə Azərbaycanca Bəlxə gələn Zərdüst hökmdar Qustaspa öz dinini təlqin edir, hökmdarın oğlu İsfəndiyar isə zor-xoş yeni təlimi Çindən tutmuş Romayadək yayır, hər yerdə od məbədləri tikdirir (*Бурхуни. Индия, с. II, s. 66-67*). İ. Markvart İsfəndiyarın alanlara qarşı mübarizəsini, alanların tarix səhnəsinə b.e. I əsrində çıxmasını, onların İrana I Volaqezin vaxtında hücumlarını nəzərə alaraq Qustaspa həmin İran şahı ilə, İsfəndiyarı isə onun qardaşı Tiridatla eyniləşdirir (*Eranşahr, s. 299*) V. Bartold (*с. VII. К истории персидского эпоса, s. 391*) ət-Təbərinin Qistasp və onun oğlu İsfəndiyarın Arşaqilər (Parfiya) sülaləsinin banisi olduqları rəvayətini də təqdim edir. Əl-Məs'udinin "Mədinətu-s-suffi" (Mis şəhər, qala; farsca Ruyindiz) adlandırdığı qalada, rəvayətə görə İsfəndiyar zərdüştliliyin əsas düşməni Ərcəspə qətlə yetirmişdi. V. Bartold (*yenə orada*) həmin qalanın Peykəndlə (Buxara) eyniliyini qeyd edir (*bax həmtçinin: Firdovsi. Şahnamə*).
60. Tarixi ədəbiyyata görə, ərəb mənbələrində macqar (əl-macqariyə), bacqar, başqırd və hətta türk (Bizans müəlliflərində) və s. adlanan macarlar əvvəllər Cənubi Ural yamaclarında yaşasalar da, sonradan yeddi tayfa ittifaqında birləşərək Qara dəniz düzlərində köç etmişdilər (*bax: История средних веков, s. 306*). Əl-Məs'udinin məlumatından görünür ki, "Yeddi ölkə" alan və kaşaklardan şimal-qərbdə, Qara və ya Azov dənizlərinin sahillərində idi. Lakin, o, həmin ölkənin sakinlərinin hansı millətə və dinə mənsub olduqlarını bilmir. Tədqiqatçılar (F. Brun, A. Kunik, V. Minorski və b.) onları xəzərlər, bulqarlar və hətta ruslarla eyniləşdirirlər (*bax: История Ширвана, s. 207, qeyd 86*). Lakin, aşkar görünür ki, bu yeddi tayfa ittifaqının tərkibində IX əsrin sonlarında türk bəcənək (peçeneq) tayfalarının basqısı ilə qərbə doğru hərəkət edərək, Dunay düzü topraqlarını ələ keçirən madyarlar-macarlar da vardı (*bax: Н. Велиханлы. Венгры и Венгрия в средневековых арабских источниках, s. 5-7*).
61. İr.m - V. Minorskinin (*История Ширвана, s. 207, qeyd 87*) "sirr" hesab etdiyi bu ad digər mənbələrdə təsadüf edilmir; Mətnə adı çəkilməyən, lakin Nitas (Azov) dənizinə töküldüyü bilinən çay, sözsüz ki, Don çayıdır.
62. Ərəb müəlliflərinin əsərlərində belə fantastik məzmunlu hekayətlər tez-tez təsadüf olunur (*bax: Ibn əl-Fəqih, Zəkəriyyə əl-Qəzvini, Əbu Hamid əl-Ğərnati və b.*).
63. Mətnə gürcü hökmdarının adı ət-Tabi'i (الطبيعي) kimi verilmişdir. V. Minorski bu sözün İ. Markvart tərəfindən (*Streifzüge, s. 186*) əl-mənbəği (المنبغي) kimi düzəlişini haqlı və əsaslı hesab edir (*История Ширвана, s. 209, qeyd 95*). Bu sözlərin diakritik işarələrsiz oxşarlığı tədqiqatçıların ehtimalını inandırıcı edir; həm də ki, Baqratilərin qərb xanədanına məxsus hökmdarlarının *tampali* "hökmdar-ata" titulunun olması da bu ehtimalı təsdiq edən amillərdəndir.
64. **Məscid zi-l-Karnaın** – hərfən: "Zülqərneynin məscidi"; Tiflisdən bir qədər şimal-qərbdə yerləşən qədim gürcü paytaxt şəhəri Məsxetə uyğundur. V. Minorskinin fikrincə (*История Ширвана, s. 210, qeyd 96*) burada Zülqərneynin, yəni Makedoniyalı Aleksandrın (İsgəndərin) adının çəkilməsi şəhərin qədimliyinə işarədir. Lakin, burada, Aleksandr Makedonski haqqında müxtəlif mənbələrin təqdim etdikləri qədim rəvayətləri, onun, xüsusilə, əfsanəvi yəhuc və məuculərin hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə tikdirdiyi sədd haqqında məlumatı (*bu haqda bax: Ибн Хордадбех, s. 129-133, 43-46*), eləcə də əl-Məs'udinin özünün (*s. 72*) Makedoniyalı Aleksandrın bu yerlərdə hələ Sasanilərdən xeyli əvvəl hökmranlıq etməsinə dair ötəri xəbərini də nəzərə almalıyıq.
65. 644-cü ildə, ərəblərin Cənubi Qafqaza hücumları zaman ələ keçirilərək, ərəb vilayəti Arranın şəhərləri sırasına qatılan Tiflis, ətrafı ilə birlikdə müsəlman Cəfərilər əmirliyini təşkil edirdi. IX əsrin əvvəllərində burada hakimiyyət Əməvilər nəslindən olan İshaq ibn İsmayıl ibn Şueybin

- əlində idi. Xilafətin zəifləməsindən istifadə edən İshaq, görünür, xürrəmilər hərəkatının lap başlanğıcında digər yerli valilər kimi Xilafətdən təcrid olunmağa çalışmışdı. Yerli mənbə (“*Tarix əl-Bab*”) İshaqın 35 illik müqaviməti, onun xəlifə əl-Vasiq tərəfindən göndərilmiş Xalid ibn Məzyəd, daha sonra onun oğlu Məhəmmədin qoşunları ilə vuruşmaları və nəhayət, artıq xəlifə əl-Mutəvəkkilin göndərdiyi Böyük Buğa tərəfindən tutularaq edam olunmasından bəhs edir (*bax: История Ширвана, s.45-46; 81-82*).
- 66.Samsi (Samshe)** – Gürcüstanın cənub-qərbində vilayət . Sonralar Samske-saatabaço, yəni Samshe atabəyliyi adlanırdı. İbn Xordadbeh (*s. 123, tərc. s. 109; s. 305, qeyd 49*) onu Qafqaz keçidlərindən birində ucadılmış qala (*hisn*) – Bab Samsahi (Yaqutda, I, 222 – Bab Samiscan) kimi təqdim edir (*bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 183*).
- 67.Bax:** İbn Xordadbehə aid qeyd 173.
- 68.Azərnərsə (Adərnərsə) ibn Hammam** (Qahirə nəşrində: Azər ibn Nəbih ibn Məhacir) – IX yüzilin son rübündə, Moisey Kalankatukluya görə (*s.200*) “erməni tarixinin 336/887-ci ildə “dağılmış Alban padşahlığını” tarixi Albaniyanın vilayətlərindən olan Şəkiddə “bərpa edən” Qriqor Hammamın oğlu (*bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. 2, s. 325-326*).
- 69.Anbəse əl-A’var**– Taygöz Anbəse; əl-Məs’udinin məlumatına görə, əsər yazılan il (943) Qəbələnin hökmdarı olub. V.Minorskinin fikrincə (*История Ширвана, s. 116*) onun ərəb adı heç də bu hökmdarın ərəb mənşəli olduğuna dəlalət etmir. Ətraflı *bax: §4 Qəbələ şəhəri haq. məlumatı*.
- 70.N.Karaulov** (*s.76, qeyd 119*) bu qalanın adını “Кал’а Тсияр” oxuyur, Samur çayının yuxarılarında yerləşdiyini bildirir, onu gürcü mənbələrindəki “Тцахури” ilə eyniləşdirir. V.Minorski (*История Ширвана, s.212, qeyd 106*) mətndə Tiyal kimi təqdim olunan bu qalanın adını, görünür, haqlı olaraq Niyal kimi oxuyur (diakritik işarələrsiz bu sözlərin eyniliyini müqayisə et: نيال- تيال). Niyal – orta əsrlərdə şirvanşahlara məxsus möhkəm qala olmuşdur.
- 71.Ərdəşir ibn Babək ibn Sasan** – Sasanilər sülaləsinə mənsub ilk hökmdar (221-240). N.Karaulov (*СМОМПК, с.XXXVIII, s.76, qeyd 114*) səhvən onu b.e. I əsrində yaşamış erməni hökmdarı Artaşeslə eyniləşdirir.
- 72.V.Minorski** (*История Ширвана, s.213, qeyd 110*), görünür, haqlı olaraq şahənşah Qubad ibn Feyruz (Kavad ibn Peroz, 488-531) tərəfindən tikilmiş bu şəhəri Dərbənd yaxınlığındakı Firuzqubad (Firuzabad) şəhəri ilə eyniləşdirir, Azərbaycanın Quba şəhərinin adının həmin Sasani hökmdarının adının təsiri ilə yarandığını bildirir. Firuzqubad haqqında məlumat verən Yaqut (*IV, s. 284*) bu şəhərin salınmasını Qubadın-Kavadın oğlu Xosrov Ənuşirvana aid edir, onun burada qəsr tikdirməsi və bu qəsri Bab Feyruz qubad adlandırmasını bildirir. Bu haqda *bax: İbn Xordadbeh, s. 122, 123; həmçinin İbn Xordadbehə aid qeyd 152*.
- 73.Bax:** *İbn Xordadbehə aid qeyd 166*.
- 74.A.Bakıxanov** (*Gülistani İrəm, rus. d., s.22*) Quba nahiyəsinin (uyezd) cənubunda yerləşən Bərməki mahalı haqqında məlumat verir. Onun yazdığına görə bu ad xəlifə Harun ər-Rəşid (786-806) tərəfindən vəzir Cəfər Bərməkinin məxsus olduğu *bərmək* qəbiləsinin təqiblərdən qaçaraq bu yerlərdə məskən salması ilə əlaqədardır. Bu adın Beşbarmaq dağının adı ilə bağlılığı da ehtimal kimi qeyd olunur (*Минорски. История Ширвана, s.213, qeyd 113*). Y.Paxomov Beşbarmaqın başından dənizə doğru enən 2 kilometrlik divarı hələ ötən əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində tədqiq etmişdi (*bax: Пахомов. Памятники, s. 37-47*).
- 75.Əs-Siyavurdiyə** (الصياوردية) haqqında əl-Məs’udidən əvvəl ərəb müəlliflərindən əl-Bələzuri (*s.203*), eləcə də əl-İstəxri, Yaqut əl-Həməvi, Şəmsəddin əd-Diməşqi (*Kosmoqrafiya, s.189*) məlumat vermişlər (*ətraflı bax: §4*).
- 76.**Burada əl-Məs’udi mənşəcə Deyləmdən olan və 941-ci ildə Azərbaycanda Salarilər sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoyan Mərzban ibn Məhəmməd haqqında məlumat verir (*bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s.329-337*).

Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məs'udi
Kitab ət-tənbih və-l-işraf (“Xəbərdarlıq və yenidən gözdən keçirmə kitabı”)
(s. 60) Üçüncü dəniz haqqında - bu əl-Xəzəriyyədir (Xəzər)

Əl-Bəhru-l-Xəzəriyyə – bu əl-Xəzərin, əl-Bab və-l-Əbvabın, Ərminiyyənin, Azərbaycanın, Muqanın, əl-Cilin, əd-Deyləmin, Abaskunun dənizidir. O [həmçinin] Curcanın, Təbəristanın, Xarəzmin və bu [dənizin] ətrafında məskənləri olan başqa qeyri-müsəlman (الاعاجم əcəm) ölkələrin sahilini [əhatə] edir. Onun uzunluğu 800 mil, eni 600 mildir; deyirlər, hətta bundan da çoxdur. O uzununa doğru bağırsağ şəkillidir. Adamlardan bəzisi Xorasan ərazisindəki Xarəzm ölkəsi ilə əlaqəsinə görə onu əl-Bəhru-l-Xurasaniyyə (Xorasan dənizi) da adlandırırlar. Oradakı çöllərdə türklərdən olan bir çox köçəri oğuz [tayfaları] yaşayırlar. Bu [dənizin sahilində] Bakuh (Bakı) adı ilə tanınan yer vardır. Bu, əl-Bab və-l-Əbvabın da aid olduğu Şirvan məmləkətində olan neftverən yerdir (النفاطة ən-nəffatə). Oradan ağ neft daşıyırlar. Burada vulkanlar vardır. Bunlar – yerdən çıxan od mənbələridir (عيون النيران *uyun ən-niran*). Neftverən yerin qarşısında adalar yerləşir; bu [adalarda] gecələr uzaq məsafədən belə görünən böyük od mənbələri var.

Biz artıq “Muruc əz-zəhəb və ma’adin əl-cavhər” (كتاب مروج الذهب و معادن الجواهر) “Qızıl yuyulan yer və cavahirat mədənləri” kitabında dünyanın məskun yerlərində olan bütün vulkanlar haqqında məlumat vermişik; bunlardan, əvvəldə xatırladığımız Sakiliyyə (Siciliya) vulkanı,¹ əş-Şihr² və Hadramaut ölkəsindəki³ Vadi Bərhut vulkanı, Xəzər və əl-Bab və-l-Əbvab dənizindəki vulkan (s. 61), əl-Hindicən ölkəsindəki Asuk vulkanı;⁴ bu, Fars və əl-Əhvaz ölkələri arasındadır. Həmin [vulkanlar] gecə 40 fərsəxdən çox məsafədən görünür. Onun vəziyyəti bu yolla gedənlərin çoxuna məlumdur. Arbutan vulkanı Masabazan ölkəsindən olan əs-Siravanın yanındadır,⁵ o Məncilan yanındakı Tuman (Numan?) isti su mənbələri adı ilə məşhurdur, Bağdaddan əl-Bəndənicin⁶ və Əbrəz ər-Ruza (Baraz ər-Ruz)⁷ gedən yolda, 40 fərsəxlikdən görünür.

Ər-Zəbəc adalarının⁸ və Çin dənizinin digər yerlərinin hökmdarı (məliki) əl-Məhəracın məmləkətində olan çox böyük vulkan; Kəlah və Sərbuzə bu [adalardandır].⁹

[Daha sonra, s. 61-62-də əl-Məs'udi yuxarıda adları çəkilən adalarda yetişdirilən ədviyyat bitkiləri, oralarda püskürən vulkanlar və s. haqqında məlumat verir].

(s. 62) Bu dənizə tökülən çox böyük ən məşhur çaylardan Qara İrtiş və Ağ İrtişdir. Hər iki çay olduqca böyükdür və onlardan hər biri uzunluğuna görə Dəclə və Fəratı üstələyir. Onların mənsəblərinin arası 10 günə yaxın yoldur. Bu [çayların] sahilləri boyunca türk *kimak* və *oğuz* (*ğuzz*) tayfalarının qış və yay məskənləri yerləşir.¹⁰

Kür (əl-Kurr) çayı Tiflis şəhərindən və Curzan ölkəsindəki Suğdəbil şəhərindən keçir; sonra Bərdə şəhərindən keçərək, Varsan yanında Arazla (ər-Rass) birləşir, daha sonra birlikdə dənizə tökülürlər.

Səfidrud (İsbidrud) çayı mənbəyini Sisər vilayətindən götürür. Şahrud çayı da eləcə. Hər iki çay Azərbaycan və əd-Deyləmin vilayətlərindən keçir.

Əl-Xəzər çayı xəzərlərin baş şəhəri İtildən keçir. O vaxtadək onların baş şəhəri Bələncər idi. Burtas çayı həmin çaya tökülür.

Burtaslar – Xarəzm ölkəsi ilə xəzərlərin torpaqları arasında yaşayan türklərdən olan

böyük tayfadır. Onlar xəzərlərə aid edilməlidir. Bu çayla Xarəzm və başqa yerlərdən gətirilən müxtəlif malları daşıyan böyük gəmilər üzür.

(s. 63-də Burtas ölkəsindən ixrac olunan qara tülkü dərisinin məziyyətlərindən, ondan hazırlanan papaq və kürklərin Bab əl-Əbvab və Bərdə şəhərlərinə də aparılması barədə məlumat verilir).¹¹

... (s. 64) Xəzərlərin digər çayı Aum (Baum?) adlanır. O Dəclə və Fəratdan böyükdür.¹²

Qızıl-rud (Qurd-rud) adı ilə tanınan böyük çay “Zab” (ərəb. qurd, canavar) deməkdir; əl-Qabq dağından gələn sular ona axır. Çay bu dənizə Bab əl-Əbvab yaxınlığında tökülür. Burada həmin [çayın] üstündən Sanca körpüsünə bənzər son dərəcə gözəl böyük körpü salınıb.¹³ Sanca körpüsü – dünyanın möcüzələrindən biridir. O Suğurda, əl-Cəzirə ilə sərhəddə, Sumeysat vilayətində yerləşir. Körpünün Sanca adı Fərat çayının qolunun adıdır.

Kəlif çayı, o həmçinin Ceyhundur.¹⁴ Bu Bəlxin, ət-Tirmizin, Xarəzmin çaylarıdır. Bu çay öz mənbəyini beşinci iqlimin bulaqlarından, Bədəxşan adlanan ribatın arxasından götürür. Bu çay Xarəzm ölkəsindən keçərək, əl-Curcaniyə adlanan gölə tökülür.¹⁵ Əl-Curcaniyə [Kəlif çayının] mənsəbində yerləşən şəhərdir. Bu [göl], məskun dünyanın ən böyük göllərindəndir. Onun ölçüsü 40 günün 40 günə misindədir. Bu göldən başlayan böyük çaylar Xəzər dənizinə tökülür...¹⁶

(s. 352) Əl-Mutəsimin xəlifəliyi haqqında

... [Əl-Mutəsim] əl-Afsini və digər əmir və qoşun başçılarını 220-ci ildə Azərbaycanda Babək əl-Xürrəmi ilə müharibəyə göndərdi. (s. 353) Qələbə oldu və Babək ramazan ayında, [bəziləri] deyirlər ki, 222-ci ilin şəvval ayında əsir alınaraq, Surrəmənraa [şəhərinə] aparıldı və orada 223-cü ilin səfər ayında edam edildi.¹⁷ Hesablama aparana görə, Babək 22 il ərzində əl-Məmun və əl-Mutəsimin qoşunlarından, o cümlədən əmirələr, qoşun başçıları və digər təbəqələrdən olan insanlardan ən azı 500 min nəfərini qətlə yetirmişdir; deyirlər ki, [bu rəqəm] bundan daha çoxdur. Belə ki, çoxluğuna görə hesablamaq olmur. Onun (Babəkin) çıxışı 200-ci ildə, əl-Məmunun xəlifəliyi dövründə olub. [Bu çıxışı] 201-ci ildə, Azərbaycan ölkəsindəki əl-Bəzzeyn dağlarında, Babəkin və başqalarının sahibi Cavidan ibn Şəhrək əl-Xürrəminin məsləkdaşları olan cavidanilərin rəhbərliyi ilə baş verdiyini də deyirlər.

Əl-Məs’udi deyir: Biz öz kitabımızın “Dinlərin əsaslarına dair”(فى اصول الديانات) məqalələrində və “Həyatın sirri kitabı”nda (كتاب سر الحياة “Kitab sirru-l-həyat”) bunlardan əl-xürrəmiyyə (الخرمية), əl-kuzkiyyə (الكوزكية), əl-kuzşahiyyə (الكوزشاهية) və başqa məzhəblər haqqında artıq məlumat vermişik...¹⁸

Qeydlər və şərhlər

1. **Sakiliyə (Siciliya) vulkanı** (اطمة سقلية) – Siciliyadakı Etna vulkanı.
2. **Əş-Şihr (الشحر)** – Ədənlə Oman arasında sahilyanı vilayət və şəhər (bax: *Ибн Хордадбех*, s. 224, qeyd 7). Yaqut (*III*, 263) orada həmin adda bir neçə şəhərin olduğunu bildirir (*İA*, *XI*, s. 529-530). İndi Cənubi Ərəbistanda eyniadlı şəhər.
3. **Hadramayt (حضر موت)** – Yəməndə tarixi vilayət. Hazırda Yəməndə eyniadlı yer. Antik dövrdən məlum olan bu yerin əvvəllər daha geniş ərazini əhatə etdiyini mənbələr təsdiq edir (bax: *Yaqut*, *II*, s. 284; *İA*, *V* (I), s.56-60; *həmçinin bax: Ибн Хордадбех*, s. 319, qeyd 35).
4. Mənbələrdə **əl-Hindican (الهنديجان)** adlı iki yer qeyd olunur: 1) Fars vilayətində dənizdən 1 mərhələ aralı şəhər və nahiyə; 2) Sabur vilayətində birincidən fərqli Hindican Sabur adlanan

- (*əl-İstəxri*, s. 110), od məbədi və gözəl abidələri olan şəhər (*bax: İbn Xordadbeh*, s. 198, *qeyd 14*; s. 203, *qeyd 7*).
5. **Masabazan** (ماسبازان) – Əl-Cibəl ölkəsinin (hərfən dağlar; ərəblərin qədim Midiyaya verdikləri ad; öyrənilən dövrdə İraqi Əcəm kimi də tanınırdı; *bax: Yaqut*, II, 15; *İA*, III, 158; *İbn Xordadbeh*, s. 166, *qeyd 22*) İraqi Ərəblə sərhədində yerləşən, əsas şəhəri əs-Siravan (السيروان) Sirvan, Şirvan) olan vilayəti. Onun haqqında məlumat verən V.Bartold (*VII*, 198) əs-Siravanın - Şirvanın artıq dağılmış vəziyyətini görmüşdü.
 6. **Əl-Bəndənicin** (البنديجين) – Sasanilərin məşhur şəhəri Vandanakanın ərəbləşdirilmiş adı. IX əsr müəllifləri onu Dəclə ilə Fərat arasında, İraqla sinonim olan əs-Savada aid edirlər (*bax: İbn Xordadbeh*, s. 147, *qeyd 16*). Sonralar əl-Müqəddəsi (s.115) onu Hulvana, Yaqut isə (I, 745) Mihrincanqazak nahiyəsinə aid edirlər.
 7. **Əbrəz ər-Ruz** (ابراز الروز) – doğrusu Baraz ər-Ruz olmalıdır (*bax: İbn Xordadbeh*, s. 147, *qeyd 17*). İraqda ərəblərəqədərki Şaz Qubaz vilayətinin şərq hissəsində nahiyə; Diyalə muhafizəsindəki Bələd ər-Ruz (“düyü [becərilən] yer”) adlı yerlə eyniləşdirilir (*Yaqut*, I, 534; *Le Strange The lands*, s. 63).
 8. Ərəb və fars mənbələrində **əz-Zəbəc** (الزبيج) adlı bir neçə yer verilir (*bax: İbn Xordadbeh*, s.226-227, *qeyd 34*). Əl-Məs’udinin haqqında məlumat verdiyi əz-Zəbəc adalarını Afrika zincilərinin məlum yaşayış yerlərindən fərqli olaraq Çinə yaxın ərazidə, onunla əl-Hind (Hindistan) arasında lokalizə etmək və görünür, mənbələrdə əl-Cəbə əl-Hindi də adlanan Yava adası ilə eyniləşdirmək mümkündür. İbn Xordadbeh (*tərc.* s.40; s.229, *qeyd 42*), eləcə də İbn əl-Fəqih (I, 13), əl-Bakuvi (*tərc.*, s.25) və b. əl-Cəbə adasındakı “od dağı” haqqında məlumat verirlər. Əz-Zəbəc-Cəbə-Yava adasında indi də tüstülənən vulkanlar çoxdur.
 9. Bir sıra mənbələrdə (*bax həmçinin: İbn Xordadbeh*, *Yaqut*) **Kəlah** (كله) adlanan bu ada məşhur səyyah Süleymana isnadən məlumat verən İbn əl-Fəqihdə (I, s.12) Kalahbar adı ilə təqdim olunur (*bax: İbn Xordadbeh*, s.227, *qeyd 37*). V.Minorski (*Hüdüd*, s.187, *qeyd 9*) Yaqutun Hinddə liman adlandırdığı Kalahı (*Yaqut*, IV, 302) Malakka yarımadasındakı Kədanın (Kedah; Kuyedah) yerində lokallaşdırır. A.Metsin xəritəsində (“*Müsləman renessansı*” əsərində) Kəlah təqribən müasir Ranonqun yerində müəyyənləşdirilir. Adı ehtimalla oxunan **Sərbuzə** (سربزة) adasını isə mənbələrdəki məlumatdan çıxış etməklə, bir qədər şübhə ilə də olsa Sumatra adası ilə eyniləşdirmək olar (*bax: Minorski*, *Hüdüd*, s.236-237, 240-241; *Караулов. Мас’уду*, s.64, *qeyd 14*). İbn Xordadbeh (*tərc.*, s.79) Kalahdan 2 günlük məsafədə Balus adasının yerləşdiyini bildirir. “Hüdüd”da (s.57) həmin ada Cəbədən 2 fərsəx qərbdə yerləşdirilir. Tədqiqatçılar (*Ferran*, *Minorski*, *de Quye*; *bu haqda bax: İbn Xordadbeh*, s.229, *qeyd 39*) Balusun Sumatranın cənub-qərbində liman olduğunu bildirirlər. Mənbələrin müqayisəli təhlili Sumatranın bütün şərq hissəsinin Balus, qərb hissəsinin isə Rami-Ramnı adlandırıldığını ehtimal etməyə əsas verir.
 10. Əl-Məs’udi antik yunan ənənəsinə sadıq qalan öz sələflərinin (əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih) və bəzi müasirlərinin “ənənəvi” səhvlərini tənqid edərək, Amudəryanın hövzəsi haqqında düzgün elmi fikir söyləsə də (s. 66) mənbəyini Curcan (Aral) gölü yanından götürüb, Xəzər dənizinə tökülən Qara və Ağ İrtiş adlandırdığı iki böyük çayın mövcudluğundan xəbər verir. Bəzi alimlər əl-Məs’udinin özünün də köhnə yunan ənənəsindən əl çəkə bilmədiyini qeyd edir, bununla yanaşı adları çəkilən çayları Yaik (Ural) və Emba ilə eyniləşdirirlər (*MITT*, s.166, *qeyd 2*). Lakin, fikrimizcə, çox vaxt Xəzərə də gəlib çata bilməyən Embanı əl-Məs’udinin “Dəclə və Fərat” bənzətdiyi böyük çaylarla eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Çox güman, bu yerlərə bələd olmayan alim, böyük Sibir çayları haqqında eşitdiyi məlumatı dəqiqləşdirmədən onların Xəzər dənizinə töküldüyü gümanını həqiqət kimi qələmə vermişdir (*bax: N.Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, s. 144).
 11. Bu haqda *bax: Muruc əz-zəhəb*, s.14.
 12. Naşirlərin məlumatına görə əlyazmalarda bu çayın adı **Aum**, **Adəm**, **Baum** kimi verilmişdir. Əl-Məs’udi xəzərlərin çayı adlandırdığı bu çayın Dəclə və Fəratdan böyük olduğunu qeyd edir. N.Karaulov (s.67, *qeyd 36*) onun adını əsərin L nüsxəsinə istinadən Ədəm kimi oxuyur, onun

- yunan Udon adına uyğunluğunu, Kuma çayı ilə eyniliyini ehtimal edir. Dərbənddən bir qədər şimalda, hövzəsində Kubaçı, Məcəlis və b. məntəqələrin yerləşdiyi çay bu gün də Buam-Boqan adlanır. Lakin o ölçülərinə görə əl-Məs'udinin adlarını çəkdiyi böyük çaylardan fərqlənsə də, mövqeyinə və adına görə bizim müəllifin Baum (Aum) adlandırdığı çaya uyğun ola bilər.
- 13.** Əl-Məs'udiyə görə, “Canavar (qurd) çayı” mənasını verən “Qızıl-rud” (Qurd-rud) çayı Bab əl-Əbvab - Dərbənd yaxınlığında dənizə tökülür, üstündə də çox gözəl körpüsü vardır. Ərəb müəllifləri Samur (Sammur) çayını öz adı ilə tanısalar da, əl-Məs'udinin Qur-drud adı ilə təqdim etdiyi çayı məhz Samurla eyniləşdirmək, bizim fikrimizcə daha düzgün olardı. Mənbələrdə Cısr Samur - Samur körpüsü adlı məşhur körpünü də əl-Məs'udinin “dünyanın möcüzələrindən biri olan” Mesopotamiyadakı Sanca körpüsünə bənzətdiyi körpü ilə eyniləşdirmək mümkündür. N.Karaulov (s.67, *qeyd* 37) Qurd-rudu Terek çayı hesab edir, öz ehtimalını Terekin sağ qolunun Biryüçək (*бурюк – rus dilində “yalquzaq”, “qurd” deməkdir*) adlanması, Qafqaz dağlarından gələn suların çoxunun məhz Terekə axması, eləcə də həmin çayın üstündən vaxtilə indi izi də qalmayan körpünün olması rəvayəti ilə əsaslandırmağa çalışır.
- 14.** **Kəlif (كليف)** – Ceyhun, Amudərya çayının adlarındandır.
- 15.** **Əl-Curcaniyə və ya Curcan gölü** - ərəb mənbələrində Aral dənizinin adıdır.
- 16.** Öz sələflərinin və bəzi çağdaşlarının səhv məlumatına rəğmən Bəlx (Amudərya) çayı hövzəsinin düzgün təsvirini təqdim edən əl-Məs'udi Aral dənizi (Curcaniyə gölü) yanından başlayan və Xəzər dənizinə tökülən böyük çaylar haqqında məlumat verdikdə səhvə və anaxronizmə yol verir (*bax: Xəzər dənizi ərəb mənbələrində, 1988, s. 129*).
- 17.** 222-ci il şəvval ayı – 837-ci ilin sentyabr ayına, 223-cü ilin səfər ayı 838-ci ilin yanvar ayına uyğundur. Babək və xürrəmilər hərəkəti haqqında *bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. 2, s.236-254*.
- 18.** Əş-Şəhrəstani (*Книга о религиях и сектах, s.153*) əl-Məs'udinin adlarını çəkdiyi əl-xürrəmiyyə, əl-kuzkiyyə, əl-küzşahiyyə məzhəblərini ufrat şiaçilərə aid edir. Onun izahına görə ifrat şiaçilər o kəslərdir ki, öz imamlarına olan münasibətdə çox hədsizlik göstərərək, onları adilikdən çıxarırlar, onlar haqqında ilahilik anlayışları ilə mühakimə yürüdürlər; onun sözlərinə görə “ifrat şiaçilərin küfrü dörd [ehkamda] cəm olub: antropomorfizm, ilahi mülahizənin dəyişməsi, (imamların) qayıtması (zühuru) və ruhların köçməsi. Onların müxtəlif ləqəbləri var, hər nahiyədə - bir ləqəb. Belə ki, İsfahanda onları xürrəmilər və kuzilər, Reydə məzdəkilər və sunbadilər, Azərbaycanda – dakulilər, bir yerdə muhəmmirilər, Məvarannəhrdə mubayyidilər adlandırırlar”. *Bax həmçinin: Vəlixanlı. Xürrəmilər, s. 87-97.*

**Əbu Duləf Mis'ar ibn əl-Muhəlhil əl-Xəzraci əl-Yənbu'î (X əsr)
Ər-Risalətu-l-uxra [Digər (ikinci) risalə]***

(183 a)...Soraq soraqla və başa salmaqla mən əş-Şizə - çatdım, bu şəhər əl-Marağa, Zəncan, Şəhrəzur¹ və əd-Dinavərin, [eləcə də] qızıl, civə, qurğuşun, gümüş və sarı zirnix² mädənləri, əl-cəmast³ adı ilə məşhur daşın olduğu dağların arasındadır.

[Əş-Şizin] qızılı üç növdür. Bunlardan biri əl-qumisi⁵ adlanır; o qum kimidir, üstünə su tökdükdə qumu gedir, yerdə zərrin kimi qızıl qırıntıları qalır. Onu civə vasitəsi ilə yığırlar. Bu qızıl açıq qırmızı (*xaluq*)⁶ rəngdə, [xüsusi çəkisi] ağır, təmiz, parlaq, odadavamlı, yumşaq və elastikdir. İkinci növ əş-şəhrani⁷ adlanır; onu külçə şəklində bir habbadan (*təqr. 0, 071 q*) on misqaladək (*1 misqal təqr. 4,24 q*) ağırlığında tapırlar; bu, parlaq, bərk və ağırdır, lakin onda bir qədər quruluq vardır. Üçüncü növ əs-səcəbazi⁸ adlanır. Bu ağ rəngli, yumşaq, ağır, məhəkdə qırmızı rəngli, zağla örtülü olur.

Əş-Şizin mışyaqı (*zirnix*) lövhəşəkilli və tərkibi bir qədər qumqarıışıqdır. Bu, zinət və bəzək üçün işlədilir, xüsusilə İsfahan əhli ondan [üzük üçün] qaşlar düzəldir. Əş-Şizin civəsi Xorasandakından daha yaxşı, ağır və təmizdir.⁹ Biz onun özü və gümüş filizi tərkibində nə nisbətdə olduğunu öyrəndikdə, məlum oldu ki, bu [nisbət] birin otuzadır. Biz isə Şərqdə belə şey görməmişdik. [Əş-Şizin] gümüşü isə, onlarda kömür bahalıqı olduğu üçün bahadır.

Şəhər divarları mərkəzdəki gölü də əhatə edir.¹⁰ Gölün dibini görmək olmur. Mən onun dibinə 14 min dirsəkdən uzun lot (dənizin dibini ölçmək üçün cihaz) saldım, lakin bu lotun yükü dibə çatmadı. [Gölün] sahəsi 1 haşimi caribinə¹¹ yaxındır. Onun suyu ilə torpağı islatdıqda, torpaq o saat bərk daşa çevrilir. Buradan yeddi çay axır. Onlardan hər biri dəyirmanə tərəf axır, sonra divarların altı ilə [şəhərdən] çıxır.

Orada çox hörmət olunan bir atəşkədə (od evi) vardır. Şərqdə və qərbdə yaşayan atəşpərəstlər buradan od aparırlar. Atəşkədə qübbəsinin başında, onun tilsimi olan gümüş aypara vardır. Bəzi əmir və fatehlər onu qoparmaq istəmiş, lakin bacarmamışlar.¹²

Bu məbədin möcüzələrindən biri oradakı ocağın yeddi yüz ildən bəri yanmasıdır. Heç vaxt sönməməsinə baxmayaraq onun külü belə yoxdur.

Bu şəhəri Hürmüz ibn Xusrovşir ibn Bəhram daşdan və əhəngdən saldırmışdır;¹³ bu məbədin yanında (*v. 183 b*) isə uca saraylar, hündür və əzəmətli binalar vardır. Düşmənlər bu şəhərə yaxınlaşıb, divarlarının qarşısında mancanaq quranda, [atdığı] daşlar həmin gölün içinə düşür.

Bu şəhərin salınması haqqında belə bir rəvayət vardır:¹⁴ farsların şahı Hürmüzə xəbər çatır ki, Yerusəlimdə, Beytulləhm adlanan kənddə müqəddəs uşaq doğulacaq, onun nəziri (qurbanı) qızıl, zeytun yağı və bükür¹⁵ olacaqdır. O (Hürmüz), özünün inanılmış adamlarından birini çoxlu miqdarda pulla oraya göndərir və tapşır ki, Yerusəlimdən min qintar zeytun yağı alsın, bükürü isə özü ilə aparsın; həmçinin Yerusəlimə gedib, uşaq haqqında xəbər tutmağı ona əmr edir. Həmin adam [uşaq] barədə öyrəndikdən sonra, hədiyyəni [uşağın] anasına verib, uşağını gözləyən hörmət, şöhrət və xeyirxah işlərdən onu xəbərdar etməli idi. Həmçinin ondan xahiş etməli idi ki, şaha və onun məmləkətinin əhalisinə xeyir-dua versin. Həmin adam əmr

* Ərəb ədibi və səyyahı. Buxarada Samani hökmdarı II Nasir ibn Əhmədin (913-914) sarayında vəzifə sahibi olmuş, müxtəlif şərq ölkələrinə səyahətlər etmiş, X əsrin sonlarında Azərbaycanda da olmuş, dövrümüzdə çatmış məşhur ikinci risaləsində səyahətinin marşrutunu təqdim etmişdir.

edilənləri yerinə yetirib, Məryəmin yanına gəlir, göndərilən şeyləri ona çatdırır və uşağı üçün [göylər tərəfindən] yazılmış xeyir-dua haqqında xəbər verir. O, [həmin qadının] yanından qayıtmaq istədikdə, [qadın] ona bir torba torpaq verib deyir: “Öz ağana (sahibinə) xəbər ver ki, bu torpağın üstündə tikinti olacaq”... Həmin [adam] bunu götürüb yola düşür. Əş-Şiz adlanan yerə çatdıqda, bura o vaxt səhralıq idi, o, qəflətən ölür. Lakin ölümündən əvvəl [son saatının] yaxınlaşdığını hiss edib, torbanı orada basdırır. Bu xəbər şaha çatır, farsların təsdiq etdiyinə görə, şah adamlarından birini [həmin yerə] göndərərək əmr verir: “Bizim elçimizin öldüyü yerə get və o torbanın [basdırıldığı yerdə] atəşkədə tik”. O [adam] soruşur: “Bəs mən o yerin harada yerləşdiyini nədən bilim?” Şah cavab verir: “Sən get, o yer sənə üçün gizli qalmayacaq”. Həmin yerə çatanda [o adam] nə edəcəyini bilməyərək heyrətlə dayanır. Axşam olub, gecə düşəndə, bir qədər aralıda yerdən çıxan gur işıq görünür. Onda başa düşür ki, bu, axtardığı yerdir. O, oraya yollanır, işıq gələn [yerin] dövrəsini cızır və [burada] gecələyir. Səhər isə cızıq çəkdiyi həmin yerdə bina tikməyi əmr verir. Bu, əş-Şizdəki həmin od məbədi idi.

Mən bu şəhərdən çıxıb, onun 4 fərsəxliyində olan əl-Ran¹⁵ adlanan başqa şəhərə gəldim. Burada [xüsusi çəkisi] ağır, ağ, gümüşü və məhəkdə qırmızı rəngli qızıl mədəni vardır. Əgər bu qızılın on hissəsinə bir hissə gümüş qatsaq, rəngi qızarar. Mən orada qurğuşun mədəni aşkar etdim, ondan qurğuşun oksidi (*murdəsənc*) hazırladım; hər mann filizdən bir yarım danıq gümüş əldə etdim. Başqa qurğuşun mədənlərində mən belə şey görmədim.

(v. 184 a). Mən orada çoxlu miqdarda iri mandraqora¹⁶ gördüm, hər biri 10 dirsək və daha çox dirsək uzunluğunda olardı. Bu şəhərdən bir çay axır, onun suyundan içən hər kəsin böyrəyində daş olmur. Burada bir cür ot bitir, onu yanında gəzdirən hər kəsi güldürür, hətta gülmək o adamı sərəməliyə gətirib çıxarır. Əgər o, otun hamısını, ya bir hissəsini [salıb] itirsə, bu səbəbdən onu hüznü bürüyür və [o,] ağlayır. Orada ağ, qeyri-şəffaf daşlar var ki, onlar qurğuşunu bərpa edir. [Həmçinin] orada buludlardan cücülər düşür, bunlar tülkü azarına kömək edir, buranın tülkülərinin başları daz, tamam tüksüzdür...

(v. 184 b). Sonra dağlardan keçib Azərbaycana qayıtdım və Muğana çatdım. Mən Böyük Təbəristan dənizinin sahili ilə Şirvan vilayətlərindən olan Bakuya adlı yerə çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mədəni gördüm; onun gündəlik icarə haqqı (qəbələsi) 1000 dirhəmdir. Bunun yanında başqa bir mənbə də vardı, ağ neft zanbaq yağı kimi axırdı, nə gecə dayanırdı, nə də gündüz. Onun da icarə haqqı elə bu birisinin kimi idi.

Oradan mən ermənilərin ölkəsi ilə Tiflisə gəldim...

...Sonra Ərdəbilə yola düşdüm. Mən əl-Vayzur,¹⁷ Qaban,¹⁸ Xaçin,¹⁹ ər-Rub,²⁰ Həndan (Həyzan)²¹ və əl-Bəzzeyn dağlarından keçdim. Orada bu yerin adı ilə adlanan kvars (silisium oksidi) (*sabb*) mədəni vardır. Bu Yəmən [kvarsı] adı ilə məşhur qırmızı kvarsdır. Ondan Yəmənə və Vasitə aparırlar. Vasitədə [hazırlanan] yun yalnız onunla boyanır. Bu Misir [kvarsından] daha davamlıdır. Əl-Bəzzeyn, Ərdəbil və yuxarıda adları çəkilən dağlarda qoturluğu müalicə edən isti su bulaqları vardır.

Əl-Bəzzeyndə sahəsi 3 caribə bərabər bir yer vardır. Deyirlər ki, orada bir yer var ki, (v. 185 a) Allaha dua ilə müraciət edən hər kəs bura ayaq basarsa, [niyyəti] qəbul olunur. Elə orada xürrəmilər adı ilə məşhur olan qırmızı geyinmiş adamlar bayraqlarını qaldırmışdılar. Babək burada çıxış etmişdi. Burada əl-Mehdinin [zühurunu] gözləyirlər.

Bu yerdən aşağı böyük çay axır; köhnədən titrətmə-qızdırması olan bir adam burada çimərsə, titrətməsi keçər.

Bunun yanında ər-Ras çayı axır, bu çayın [sahili] boyunca çox yaxşı narlar yetişir, belə narları mən başqa ölkədə görməmişdim. Orada həmçinin qəribə əncir yetişir, onu təndirdə qurudurlar, çünki tez-tez duman olduğundan, burada gün olmur və səma heç vaxt aydınlaşmır. Onların kükürdü azdır, onu[da] su kənarlarından tapırlar. Qadınlar onu şorba ilə içərkən kökəllirlər.

Ər-Ras çayı [en dairəsinə görə?] dənizin sahilindən, uzunluğa görə Bərzənddən Bərdəyədək sahəni tutur, Balasacan düzünə çıxır. Varsan və əl-Beyləqan şəhərləri bu düzdədir. Bu düzdə 5 min və ya daha çox xaraba kənd vardır. Halbuki onların [evlərinin] divarları və binalarının [bəziləri] özülü möhkəm və yaxşı olduğundan dağılmamışdır. Deyirlər ki, həmin kəndlər allah-taalanın “Quran”da zikr etdiyi ər-Rasın sahiblərinin olmuşdur. Deyirlər ki, onlar Davudun və Süleymanın (“Tövrat”dakı Solomon və David padşahlar, *N.V.*)– onlara salam olsun – məhv etdiyi, xərəcə verməkdən boyun qaçıran Cəlutun (“Tovrat”dakı Qoliaf, *N.V.*) döyüşçüləri idilər. Cəlut Urmiyada öldürülmüş, qəbri də oradadır. Həmçinin fəth və əzəmət məbədləri də Urmiyadadır.

Urmiya ətrafında bitkisi olmayan və yaxınlığında heyvanat dolanmayan acı göl vardır.²² Onun ortasındakı [adada] Kəbuzan adlanan dağlar yerləşir, buradakı kəndlərdə isə göl gəmilərində xidmət edən dənizçilər yaşayırlar. [Gölün] dairəsinin uzunluğu 50 fərsəxdir. Onu bir gecəyə keçmək olar. Burada tutyəyə oxşayan parlaq duz çıxarırlar. [Gölün] şərq sahilindəki bulaqlardan çıxan su hava ilə birləşdikdə daşa çevrilir;²³ bundan başqa elə nəhrlər vardır ki, onlar vasitəsilə gölə acı, turş və duzlu sular axır. Bu sülardan cīvənin üzərinə tökdükdə, o parçalanır və quru daşa çevrilir.

Burada, həmçinin, yumşaq ağ daşlar var, onlarla əritmə zamanı qurğuşunu ağardırırlar, belə ki, o qalay kimi ağarır və gümüşə bənzəyir. Bu gölün sahillərində möhkəmləndirilmiş qalalar vardır. Gölün sahili Vadi əl-Kurd (Kürd vadisi)²⁴ adlanan yerə çatır, burada az təsadüf olunan daşlar vardır. Bu vadidə, Sələmas tərəfdə, olduqca yaxşı, yüksək keyfiyyətli, (*v. 185 b*) böyük əhəmiyyətli və çox faydalı isti bulaq var. Bu – ümumün rəyinə və təsdiqinə görə, dünyada yer altından çıxan ən yaxşı sudur. Buranı Zərəvənd adlandırırlar. Zərəvənd “buraq”ı (boraks) öz adını bundan almışdır.²⁵ İş orasındadır ki, üstü örtülmüş və ya qaysaqlanmış yaranın altında zəifləmiş sümük, gizlənmiş şüşə qırıntısı və dəriyə batmış tilişkələr olan bir adam və yaxud heyvanı bu suyun içinə salsalar, yaranın ağzı açılır və onun içindəki irin və başqa şeylər tökülür. Yara təmizlənib bitişir və insan bu bələdan qurtarır. Mən tanıdığım bir adamı bu bulağa aparmağa boyun oldum. Onun xəstəlikləri qoturluq (*cərəb*), cüzam (*sələ’un*), qulunc (*kulənc*), dəmrov, baldırlarda ağrı, bəndlərin boşalması – bunlar isə ona həmişə əziyyət və qızdırma verirdi. Həm də onun bədəninə ox dəlmiş, [oxun] ucu ətlə örtülmüşdü. Biz hamımızı qorxurduq ki, bir gün [bu ox] onun ciyərini deşəcəkdir. O adam bulağın yanında üç gün oldu, ox onun böyründən çıxdı – çünki bura ən nazik yerdir.

Bu suyun bənzərini mən ancaq ət-Tiz²⁶ və əl-Mukran²⁷ ölkələrində gördüm. Bunun səbəbini, əgər tək olan Allah bunu arzu edərsə, bu yerləri keçməyimdən danışdıqdan sonra söyləyəcəm. Bulağın üstün cəhətlərindən biri odur ki, onun məcrası yanında şirin, şəffaf və soyuq su axır, adam onu içdikdə, özünü boğaz iltihabından, dalağın nazik damarlarının genişlənməsindən qoruyur və asanlıqla hirsini soyudur. Görmə qabiliyyəti pis olan adam

həmin bulağın soyuq suyu ilə gözlərini islatdıqda, yaxşı görər. Onun palçığının iyini qoxuyan bir kəsin gözləri qar kimi ağ korluqdan əziyyət çəkməz. Əgər bir heyvan bulağa ayaq basarsa, nə o, nə də onun balaları qoturluq xəstəliyinə tutulmazlar. Bu gölə çoxlu çay tökülür.

Qeydlər və şərhlər

1. **Şəhrəzur** (شهرزور) – İranda, Türkiyə sərhədi yaxınlığında, müasir Süleymaniyyənin cənub-şərqində şəhər və vilayətin adı. Əbu Duləfin məlumatına görə, Şəhrəzur – kürdlərin məskunlaşdığı şəhər və kəndləri birləşdirən vilayət olmuş, həmçinin *Niməzrah* (və ya *Nimrah* “Yolun yarısı”) adlanan ən böyük şəhəri səkkiz dirsək qalınlıqda olan divarla əhatə edilmişdi. Əbu Duləfin əsərindən geniş iqtibaslar edən Yaqut (*c. III, s. 340*) şəhərin bu adının paytaxt Mədainlə od məbədinin olduğu Şiz arasındakı yolun yarısında yerləşdiyi üçün verildiyini bildirir (*bax hətçinin: Ibn Xordadbeh, tərc. s. 62*). Şəhrəzurun tarixi coğrafiyasına dair digər tədqiqatlarla yanaşı (*Le Strange. The lands, s.190; P.Schwarz, s.694-705; Вторая записка, s.72, qeyd 18 və b.*) akademik İ.Y.Крачковskinin «Шахразур в географическом словаре Якута и Абу Дулафа» məqaləsini (*Избр. соч., с. I, s. 293-298*) xüsusi qeyd etmək lazımdır.
2. İ.Y.Крачковski (*Крачковский. Вторая записка, s. 284*) *əz-zirnix əl-asfar* (الزرنیخ الاصفر) mineralını «желтый (sarı) арсеник (аурипигмент)» kimi tərcümə etmişdir. Əl-Biruninin “Mineralogiya”sında (*Бируни. Минералогия, s.212, s.477, qeyd 1*) “qırmızı zirnix” (realqar) ilə yanaşı “sarı zirnix” – auripigmentin də adı çəkilir.
3. **Əl-Camast** (الجمست) – adətən “ametist” kimi tərcümə olunur (*bax: Крачковский. Вторая записка, s. 284-285*). Əl-Biruninin (*Минералогия, s.181; s.462-463, qeyd 1*) təqdim etdiyi və *əl-camast* adlandırdığı mineralı onun tədqiqatçıları (A.M.Belenitski, Q.Q.Lemmleyn) xassələrinə görə “флюорит” hesab edirlər.
4. **Əl-Qumisi** termini yəqin ki, İranın şimal-şərqində, Rey ilə Nişapur arasında, əsas şəhəri Damqan olan geniş vilayətin adından götürülmüşdür (*bax: Ibn Xordadbeh, s. 167, qeyd 33; əl-Yəqubi, c. VII, s. 276; əl-Müqəddəsi, s. 353; Yaqut, c. IV, s. 203; Le Strange. The Lands, s. 364-368; Бартольд, VII, s. 122-124*). Ümumiyyətlə, Əbu Duləfin Şizin 3 növ qızılı haqqında məlumatı maraqlı da olsa, həmin adların mənasını şərh etmək baxımından çətinlik törədir. Bunu akademik İ.Y.Крачковski də qeyd etmişdi (*bax: Крачковский. Вторая записка... s. 285*).
5. **Xaluqi** – açıq qırmızı, zəfəran rəngli; *xaluq* əsasən zəfəran tərkibli ətirli qatışıqdır (*crocus sativus*).
6. Əbu Duləfin əsərindən geniş iqtibaslar edən Yaqut (*c. III, 351, Şiz məqaləsi*) *əş-şəhrani* deyil *əs-səhraki* işlədir (Vüstenfeldin nəşrində *əş-şəhrani*). V.Minorski (*s. 31*) *əş-şəhrabi* oxumağı məsləhət görür.
7. Yaqutda (*c. III, s.351*) *əs-sacabazi* deyil *əs-sahandi* işlədir.
8. Əl-Biruninin “Mineralogiya”sında (*tərc. s.18*). Şizin civəsi (زنيق) haqqında belə bir məlumat var: “[Xəlifə əl-Mutəvəkkil] civənin əldə olunduğu yeri soruşdu. Ona Azərbaycanlı *əş-Şizi* nişan verdilər; o, civə gətirmək üçün oraya Hamdun ən-Nədimi vali təyin etdi. [Vali] dedi (şeir): *Əş-Şizdə* valilik – bu istifadədir, oradan başqa yerə göndərilmək – bu valilik əldə etməkdir. Belə isə, mənim oradan başqa yerə göndərlməyimə əmr ver - əgər mənə qarşı rəhimlisən”.
9. Ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, Yaqut və b.) Cənzə ilə Şizi ayrılıqda təqdim etməsinə baxmayaraq onların eyniliyini təsdiq edən tədqiqatçılar Cənzə – Qazakanın müasir Taxtı-Süleymanın yerləşdiyi ərazidə olduğunu bildirlər. Taxtı-Süleymanın hələ XIX yüzilin ortalarından tədqiq olunan xarabalıqları Əbu Duləfin məlumatlarını, o cümlədən müəllifin şəhərin ortasındakı göl haqqında məlumatını təsdiq edir (*bax: Le Strange. The Lands, s. 224; Minorski. Abu Dulaf, s.66-67*). Tədqiqatlara görə şəhər hündürükdə salınmış, möhkəm divarlarla əhatə olunmuşdur; vulkanik mənşəli göl isə, indi də oradadır. Lakin onun ölçülərini, o cümlədən dərinliyini, Əbu Duləf şişirtmişdir. Müqayisə et: Yaqutun eyniməzmunlu məlumatı ilə, *c. III, s.356*.

10. *Haşimi cəribi* – təqribən 400 kv m-ə bərabər ölçü vahidi.
11. Mətnin bu yerində əlyazmasını köçürənin əlavəsi var: “Bu sözlər Əbu Duləfin şişirtmələrindəndir”. İ.Y.Kraçkovski (*Крачковский. Вторая записка, s.285-286*) Əbu Duləfin “ilk oxucu – redaktoru”nun əsəri köçürürkən etdiyi bu məzmunlu qeydlərə xüsusi əhəmiyyət verir, İbn əl-Fəqih və İbn Fadlanla birlikdə Əbu Duləfin də əsərinin təqdim olunduğu Məşhəd əlyazmasının bu naməlum tərtibçisinin bəlkə də Samanilərin məşhur vəziri, coğrafiyaşünas əl-Ceyhani olduğunu güman edirdi. Vaxtilə Əbu Duləfin, görünür, əsərinin əlyazmasının yalnız kənarlarında olan qeydlər, sonrakı köçürmələr zamanı mətnin bilavasitə içinə daxil edilmişdir. Əbu Duləf, çox güman, özü də bəzi məlumatlarının inanılmaz olduğunu hiss etdiyi üçün əsərinin bir yerində, bəzi meyvə və tərəvəzlərin qeyri adı, böyük çəkisi haqqında etdiyi xəbərə belə bir əlavə etmişdi: “Mənim bu sözlərimi eşidən kəs onları şişirtmə sayar, mən isə yalnız müşahidə etdiyimi və gördüyümü deyirəm” (*Крачковский. Вторая записка, s. 286*). Akademik V.V.Bartold islamın simvolu olan ayparaya dair məqaləsində (*Сочинения, с. VI, s. 489-491*) onun yalnız dini rəmz daşmadığı, həmçinin nəslə rəmz olduğu haqqında müxtəlif fikirləri, eləcə də onun islamdan xeyli əvvəlki dövrdə türklərin rəmzi olması ehtimalını təqdim edir. Şiz məbədidəki aypara haqqında isə deyir: “Çox güman ki, Şizin qübbəsindəki aypara dini rəməzdən daha çox nəslə rəmz idi və bu simvol İranın şərqi hissəsində yayılmamışdı; yoxsa ki, o müsəlman dünyasında daha geniş intişar tapa bilərdi (s. 490)”.
12. **Hürmüz ibn Xosrovşir ibn Bəhram** – V.F.Minorskinin fikrincə (*Abu Dulaf, s. 68-70*) bu ad qarmaqarışlıq əfsanələrə əsaslanır. Sasanilər sülaləsinə mənsub Hörmüz (Hörmüzd) adlı beş şah olmuşdur. Şapurun oğlu I Hörmüz Ərdəşir (272-273), II Hörmüz (302-309), III Hörmüz (457-459), IV Hörmüz (579-590), V Hörmüz (630-632?) (*bax: P.Фрай. Наследие Ирана, s.368*). Şizin Hörmüz (neçənci?) tərəfindən salınması haqqında Əbu Duləfin təqdim etdiyi məlumatı ona isnad etməklə Yaqud da vermişdir (*III, 356*).
13. Əbu Duləfin təqdim etdiyi bu rəvayət, məzmunundan da göründüyü kimi, İsa peyğəmbərin Məryəm tərəfindən Beytülləhmədə doğulması tarixi ilə bağlıdır. Məlumat anaxronik xarakterlidir; belə ki, Hürmüz adlı Sasani hökmdarlarından hətta birincisi ilə İsanın doğum tarixi arasında ən azı 3 əsrə yaxın fərq vardır. V.F.Minorskinin haqlı qeydinə görə, bu rəvayətdə zərdüştilik və xristian motivləri bir-birinə qarışmışdır. *Bax: Minorsky. Abu Dulaf, s. 172-178*.
14. Buxur – dini ayinlər zamanı yandırılan ətirli qətrandır.
15. **Əl-Ran (الران)** – mətnə görə Şizin 4 fərsəxliyində (təqr. 25 km) dağlıq yerdə şəhərdir (*ətraflı bax: §4*).
16. **Mandraqora (مندراقورا yabruh)** – badımcan fəsiləsindən olan zəhərli bitki. Həmçinin dərman hazırlamaq üçün istifadə edilən bu bitki haqqında antik və ərəb mənbələrində olan məlumatı təqdim edən əl-Biruni (*Фармакогнозия, s.877-878*) onun farsca *səbizəc (سابيزج, سابيزك)* adlandırıldığını, meyvələrinə *luffah (لuffah)* deyildiyini bildirir (*bax həmçinin: həmin əsər, s. 787-788*).
17. **Əl-Vayzur (الويزور Vayos-dzor)** – İbn əl-Fəqihdə (s.288) Vays istehkamı (*حصن ويس*) *bax: Ibn əl-Fəqihə aid qeyd 29*). Əl-Bələzuri (s. 237) onun adını Sisəcanın (Sünikin) qalalarından biri kimi çəkir. İbn Havqəl (s.354) Vayzur sahibi Əbu-l-Qasim əl-Vayzurinin adını Sacilərə və Salarilərə vergi ödəyənlər sırasında çəkir (*bax həmçinin: Minorsky. Caucasian history, s. 524*). Zəngəzurda (əs-Sisəcan, Sünik) dağlıq ərazi. Çox güman, indi Babək rayonunda, Naxçıvançayın sol sahilində, eyniadlı kəndin yaxınlığında yerləşən qədim Vayxır qalasıdır; ona Vayxır Govurqalası da deyilir (*bax: Vəlixanlı. Naxçıvan, s.51, qeyd 54*).
18. **Qaban (قaban Qabban)** – Zəngəzurun cənubundakı Qafan. Yaqud həmin yerin sakinlərinə istinadən onu Təbrizlə Beyləqan arasında vilayət və şəhər adlandırır (*Yaqud, 1977, c.IV, s.304*).
19. **Xaçın (خاجين)** – Qarabağ dağlarının şimalında, Xaçınçay hövzəsində vilayət. İbn Havqəl (s. 354) Xaçın sahibi Sənaribin adını Sacilərə və Salarilərə vergi ödəyənlər sırasında çəkir.
20. **Ər-Rub’ (الربيع)** – İbn Havqəl (s. 254) ər-Rub’ hakimi İbn Savada kimi tanınan Sənaribin adını Sacilərə və Salarilərə vergi ödəyənlər sırasında çəkir. Tədqiqatçılar (*bax: Minorsky. Caucasia,*

- s. 522-523) bu sözüün təhrif olunduğunu, düzünün Bərdə olduğunu gümanla qeyd edirlər (*bax hətçinin: Буниятов, Азербайджан, 1999, s. 163*).
- 21. Həndan (حندان)** – digər mənbələrdə bu ada təsadüf etmədik. Görünür, düzü Hayzan və ya Cayzandır. İbn Havqəl (s.354) bu nahiyənin sahibi Əbu-l-Qasim əl-Cayzaninin (əl-Hayzani) adını Sacilərə və Salarilərə vergi ödəyənlər sırasında çəkir.
- 22.** Burada Urmiya (Kəbuzan) gölü nəzərdə tutulur.
- 23.** V.F.Minorskinin fikrincə (*Abu Dulaf, s.75-76*), bu, Urmiya gölünün şərq sahilindəki Şiramın sularıdır; orada Təbriz mərməri adlanan mərmər çıxarılır.
- 24. Vadi əl-kurd (وادی الكرد)** – hərfən Kürd vadisi. Əbu Duləfin risaləsinin rus dilinə tərcüməçiləri bu ifadəni “река курдов” (“Kürdlərin çayı”) kimi tərcümə etmişlər (*Вторая записка, s.79, qeyd 104*). Yaqut (*II, s.922*) Əbu Duləfə istinad etmişdir. Əl-Bələzuridə (s.200) adı çəkilən Nəhr əl-Əkrad (Kürdlərin çayı), görünür, Van gölü ilə Dəbil arasındakı başqa yerdədir.
- 25. Zəravənd (زرآوند)** – Yaqut (*II, 922-923*) onu Urmiya gölünün yaxınlığında olan yer kimi təqdim etməklə yanaşı Zəravəndə dair bütün məlumatında Əbu Duləfə istinad edir. V.Minorski bu yeri Səlmas yaxınlığındakı Zərəhavanla əlaqələndirir (*Abu Dulaf, s.76*). T.Arsruniyə əsaslanan A.N.Ter-Gevondyan (*Гевондян. Армения, s.156*) Arsrunitlərin IX əsrdə mülkləri sırasında Zəravənd və Zərəhavanın adlarını ayrılıqda çəkir. Zəravənd “buraq”ı – yəni boraksı (borat turşusunun natrium duzu) adlanan mineral haqqında əl-Biruni (*Минералогия, s.210, 230 və b.*), eləcə də əd-Diməşqi (*Космография, s.80*) məlumat verirlər. Əd-Diməşqi borakın iki cür – təbii (mədəndən) və küldən hazırlama yolu ilə əldə olunduğunu qeyd edir.
- 26. Ət-Tiz (التيز)** – Mukran (Mekran) vilayətinin İran körfəzi sahilində liman şəhəri (*Yaqut, I, s. 907; Minorsky. Hüdud, s.127*).
- 27. Əl-Mukran (المكران)** – müasir Mekran. Orta əsrlərdə Sindin vilayətlərinə aid olunur, Belucistanın bütün ərazisini əhatə edirdi (*bax: Ибн Хордадбех, tərc. s. 74, s.215; qeyd 22, hətçinin: Yaqut, c. IV, s. 612-614; Бартольд, c. VII, s.150-151; Колесников. Иран, s.106*).

Əbu İshaq İbrahim ibn Muhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri, əl-Kərxi kimi tanınmışdır (X əsr)

Kitab məsəlik əl-məməlik (“Məmləkətlərin yolları kitabı”)*

(s. 180) Nəhayət ki, [əs-Sindi təsvir etməklə] biz şərq tərəfdən islam [ölkələrinin] axır hüdudlarına yetişdik. [İndi isə] qərbə, ər-Rumun sərhədinə qayıdaq və islam [ölkələrinin] şərq tərəfdən olan axır iqlimlərini təsvir edək. Bunu Ərminiyyə, ər-Ran (Arran) və Azərbaycanı başlayaq. Biz onları vahid iqlimdə yerləşdiririk.

Ərminiyyə, ər-Ran və Azərbaycan

Ərminiyyə, ər-Ran və Azərbaycana gəlincə, biz onları bir xəritədə cəmləşdirib, vahid iqlim etdik.¹ Onları şərqdən əl-Cibəl, əd-Deyləm, (s.181) Xəzər dənizinin qərb hissəsi, qərbdən əl-Ərmən² və əl-Lan hüdudları, əl-Cəzirə sərhədinin bir hissəsi, şimaldan əl-Lan və əl-Qabq dağları, cənubdan əl-İraq və əl-Cəzirə sərhədinin bir hissəsi əhatə edir.

Azərbaycana gəlincə, onun ən böyük şəhəri Ərdəbildir. Əsgəri düşərgə və hökmdarın (əmirin) sarayı (دار الامارة *dəru-l-imarə*) buradadır. Bu şəhərin ücdə iki fərsəx (ثلثی) eni, bir o qədər də uzununu var. Ətrafındakı divarın üç darvazası var (*C nüsxəsində: onun dörd qapısı var*).

Binalarının çoxu palçıqdandır. Məhsulu bol, qiymətləri ucuz şəhərdir. Onun rustaq və mahalları (*kura*) vardır. Təqribən iki fərsəxliyində olan dağ Sabalan (Savalan) adlanır; əzəmətli və ucadır. Nə qışda, nə də yayda [başının] qarı əskik olmur. Burada (dağda) yaşayış yoxdur.

Ərdəbildən sonra böyüklükdə əl-Marağa gəlir. Qədim əyyamda əsgəri düşərgə və hökmdarın sarayı burada idi. Əl-Marağa olduqca ürəkaçan (نزهة *nuzhə*), məhsuldardır; bağları, rustaqları, əkin sahələri çoxdur. Onun ətrafında İbn Əbu-s-Sacın dağıtdığı divar olub.

Əl-Marağadan sonra böyüklükdə Urmiyə gəlir. Bu, əş-Şurat gölü³ sahilində ürəkaçan, bol nemətli, qiymətləri ucuz şəhərdir. Əl-Məyanic, əl-Xunəc⁴, Ucan⁵, Dəxərraqan, Xuvey (Xoy), (s.182) Sələmas (Səlməs), (*E nüsxəsində: və Nəşavə*) Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muqan (Muğan), Cabravan, Uşnuh⁶ isə böyüklükdə oxşar, kiçik şəhərlərdir.

Cabravan, Təbriz, Uşnuh əl-Azəriyyə — hər üçü şəhərdir, onları əhatə edən hər nə varsa, ər-Rudayni (yəni rudaynilərin ərazisi) adlanır.⁷

Bərdəyə (*əl-Bərza'a*) gəldikdə, o çox böyük şəhərdir. [Sahəsi] 1 fərsəxin 1 fərsəxə qədərindən daha çoxdur. Bu ürəkaçan, məhsuldur, əkin sahələri çox, meyvəsi bol yerdir. Əl-İraq və Xorasan arasında ər-Rey və İsfahandan sonra bundan daha böyük, daha məhsuldar, daha yaxşı yeri olan şəhər yoxdur.

Bərdəyə yaxın, ondan bir fərsəxdən də az məsafədə əl-Əndərab⁸ adlı yer var. Kərnə, Lasub və Yaqtan arasındakı⁹ bu yer bir günün bir günə qədərdən çox yolu olan [ərazini tutur]. Hamısı meyvəli olan bostan və bağları bir-birinə qarışıb. Oradakı əla fındıq (البندق) Səmərqənd

* Əslən İrannın İstəxr şəhərindən olan coğrafiyaşünas-səyyah. Əsərinə ənənəvi ad vermiş, X yüzilin 30-cu illərində Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə səyahətdən sonra onu redaktə etmiş, əsasən müsəlman ölkələri, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqları haqqında maraqlı məlumat vermiş, xəritəsini təqdim etmişdir. Əsərin hələ erkən orta əsrlərə məxsus fars dilinə tərcüməsi mövcuddur. Əl-İstəxrinin əsərini çapa hazırlayarkən nəşir M.de Quye onun bir neçə əlyazması nüsxələrindən istifadə etmiş, onları "A"(Bolon), "B" (Berlin), "C"(Qota), "E"(fars tərc.) adları ilə fərqləndirmişdir. Tərcümə zamanı müqayisə üçün həmin hissələri də təqdim etdik.

findığından daha yaxşıdır. Onu şabalıtı (شاهبلوط) əş-Şam şabalıtından daha yaxşıdır. Onların bir meyvəsi var, əz-zuqal (الزوقال zoğal) adlanır; təqribən əl-ğubayra (الغبيراء üvəz) boydadır. Onun tumu [meyvə] yetişdikdə yemək üçün şirin, yetişməzdən əvvəl isə acı olur. (s.183) Şabalıtı gəldikdə, qara qozun yarısı boydadır, dadı fındıq və xurmanın dadı kimidir.

Bərdəyə əncil Lasubdan gətirilir; bu onun ən yaxşı növüdür. Buradan çoxlu ipək (البريسم) *ibrisəm*) ixrac olunur. Onu (baramanı) sahibi olmayan tut ağaclarında bəsləyirlər. Bu [ipəkdən] çoxlu miqdarda Fars və Xuzistana göndərilər.

Əl-Kurr (Kür) çayı Bərdənin üç fərsəxliyindədir.¹⁰ Kür çayında əs-surmahı [balığı] var; onu duzlayaraq başqa yerlərə daşıyırlar. Kür çayından əz-zəraqan və əl-işubət adlı balıqlar [da] tutulur.¹¹ Hər iki balıq həmin nahiyələrin digər balıq növlərindən üstün sayılır. Bərdənin “Bab əl-əkrad” (“Kürdlər qapısı”) adlı qapısı yanında fərsəxin fərsəxə ölçüsündə bir bazar var; əl-Kurkiy adlanır.¹² Hər bazar günü buraya hər yerdən, hətta İraqdan belə adamlar axışır. O – Kulsurə bazarından daha böyükdür. Həmişə həmin gün açıldığına görə əl-Kurkiy adı günün öz adına üstün gəlmiş, hətta çoxları həftənin günlərini sayanda, “şənbə, əl-Kurkiy, (s. 184) bazar ertəsi, çərşənbə axşamı” deyərək, həftənin günlərini sayırlar.

Onların *beytulmalı* (بيت المال) *xəzinə evi*) əş-Şam qaydası ilə came məscidindədir. Doğrudan da, Şamın beytulmalları onun məscidlərindədir. Bu beytulmalın qurğuşun örtülü yastı damı, dəmir qapısı, doqquz sütunu var. Əmirin sarayı şəhərdə, came məscidin yanındadır. Bazarlar [şəhərin] kənarındadır (rabaddadır).

Bab əl-Əbvab – dəniz sahilində şəhərdir. Ortasında gəmilərin dayanacağı üçün körpü var. Bu körpü ilə dəniz arasında, dənizin hər iki tərəfində iki sədd çəkilmişdir, belə ki, gəmilərin daxil olma yeri dardır. Giriş özü əyri-üyrü düzəldilib. Onun ağzına zəncir çəkilib. Heç bir gəmi icazəsiz nə çıxa, nə girə bilər. Hər iki sədd daş və qurğuşundandır.

Bab əl-Əbvab Təbərstan dənizinin sahilindədir. Bu şəhər Ərdəbildən daha böyükdür. Onun çoxlu əkin sahələri vardır. Nahiyələrdən buraya gətirilənlər nəzərə alınmasa, meyvəsi az olur. Şəhərin ətrafına daş, kərpic və palçıqdan divarlar çəkilmişdir. Bura əs-Səridən və başqa kafir ölkələrdən¹³ olanlar üçün Xəzər dənizində limandır. O həmçinin Curcan, Təbərstan və əd-Deyləmin də limanıdır. Buradan (Bab əl-Əbvabdan) kətan paltarlar ixrac olunur. Ər-Ran, Ərminiyyə və Azərbaycanın başqa heç bir yerində kətan paltarlar [hazırlanmır]. Burada zəfəran yetişdirilir. [Əl-Babda] digər kafir ölkələrdən gətirilən qullar da olur.

C, E nüsxələrində və Yaqutda məlumat daha ətraflıdır: şəhərin ətrafındakı enli olmayan uzun daş divar dağdan [dənizə] doğru uzanır. Bu dağdan müsəlman şəhərlərinə (*biləd*) aparan yollar yoxdur; buna səbəb kafirlərin yerlərindən müsəlmanların yerlərinə gedən yolların xarablığı və səyahətin ağırlığıdır. Divarların uzun olmasına baxmayaraq onun [yalnız] bir hissəsi uzun burun kimi dənizə girir və beləliklə, divar tərəfdən gəmilərin yaxınlaşmasına mane olur. Bu [divar] Ənuşirvanın möhkəm özü üstündə tikdirdiyi tikililərdəndir. [Şəhər] mühüm və çox böyük sərhəd bölgələrindən biridir; belə ki, onu müxtəlif millətlərdən olan və müxtəlif dillərdə danışan çoxsaylı düşmənlər əhatə etmişdir. Onun yanında əz-Zi’b (Canavar) adlı hündür dağ ucalır. [Dağın] başına hər il çoxlu odun yığırlar ki, ehtiyac olduqda Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə əhalisini düşmənin qəfil hücumundan xəbərdar etmək məqsədilə tonqal alovlandırsınlar.

Dənizin suyu bəzən həmin şəhərin divarlarına ziyan vurur. Deyirlər ki, Bab əl-Əbvaba bitişən dağın üstündə yetmişdən artıq millət [yaşayır]; hər millətin qonşusunun başa düşmədiyini dili var. Kəsranilər bu sərhəd bölgəsinə böyük diqqət göstərir, [həmin millətlərdən ola biləcək] təhlükənin böyüklüyünə və qorxunun şiddətinə görə onun işlərinə olan nəzarəti azaltmırdılar. Həmin yerdə müdafiə məqsədilə [digər] ölkələrdən köçürülən mühafizələri və inandıqları adamları yerləşdirdilər; onların yaşayış üçün tutduqları yer hökumətə heç

nə ödəmədən, heç nə soruşmadan və yoxlamadan [həmin adamların] ixtiyarına buraxıldı. Bütün bunlar bu sərhəd bölgəsini məskunlaşdırmaq, onu türk tayfalarından (*əsnaf*), düşmən kafirlərdən qorumaq üçün edilirdi. Burada yerləşdirilmiş mühafizlərdən Təbərsaran adlanan xalq (*ümmət*), onların yanında Filan və əl-Lakz adları ilə tanınan xalqlar var. [Əl-Lakz] çoxsaylı və çox güclüdür. [Bundan əlavə] orada əl-Lizan, Şərvan və başqaları da var. Bu xalqlardan (*snf*) hər biri üçün mühafizə etmək məqsədilə mərkəz (yer) ayırıldı; onlar sayca çox və güclüdür, piyadaları və atçıları var.

Bab əl-Əbvab həmin dənizin limanıdır. Əl-Xəzər, əs-Sərir, Şəndan, Xayzan, Kurc, Ruqlan, Zərikəran, Ğumikdən olanlar buraya [şəhərin] şimal tərəfindən yığışırlar. Buraya həmçinin Curcandan, Təbəristandan, əd-Deyləmdən və əl-Cildən də axışb gəlirlər. [Əl-Babda] kətandan paltarlar hazırlamaqla məşğuldurlar. Arranda, Ərminiyədə və Azərbaycanda [əl-Bab] və onun rustaqlarından başqa heç yerdə kətan [istehsal] olunmur.

[Əl-Babın] yanında, dənizin sahilində, islam ölkələri tərəfdə Məşqət adlı rustaq var. Onun yanında əl-Lakz ölkəsi yerləşir. Onlar çoxsaylı, bədən quruluşuna görə cüssəli xalqdır, abad kəndləri və əhalisi sıx vilayətləri (*kura*) var. Oradakı azad xalq (*əhrar*) əl-Xəməşirə adlanır. Onların üstündə hökmdarları (*əl-muluk*) durur; onlardan sonra əl-Mişaq, sonra əl-Əkra və əl-Məhan gəlir. Onlarla Bab əl-Əbvab arasında Təbərsaran ölkəsidir. Onlar da igid və qoçaqdır; əkin sahələri çoxdur. Lakin lakzlar sayca daha çoxdur, ölkələri daha genişdir. Bundan yuxarıda Filan yerləşir; bu çox da böyük vilayət (*kura*) deyil. Bu dənizin sahilində əl-Məşqətdən o yana əş-Şabiran şəhəri yerləşir; o kiçik, lakin möhkəmləndirilmiş, çoxlu rustaqları olan [şəhərdir]. Ondən yuxarıda Cəşəmdən rustaqı, onun yanında Bakuhun, Dərniqin, əl-Lakzin və Məcmə'u ən-Nəhreynin hüduqlarınadək əl-Cibəlin (dağın) və Şirvanın kəndləridir. Sonra onun arxasında əl-Liran yerləşir; onun böyük, möhkəmləndirilmiş qalası (*qal'a*) var. Xatırlayırlar ki, bu qalada pıqqıldayan bulaqlar var; [qalanın] özü isə çox alınmazdır.

(s.185) Tiflis - böyüklükdə Bab əl-Əbvabdan kiçik şəhərdir. Ətrafında palçıqdan iki divarı, onun isə (s.186) üç qapısı var. Bura çox məhsuldar, meyvəsi və əkin sahələri bol yerdir. [Tiflis] – sərhəd şəhərdir. Orada (s.187) ət-Təbəriyyənin¹⁴ hamamlarına oxşayan hamamlar var. [Hamamın] suyu odsuz isti olur.

Ər-Randa Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən daha böyük şəhər yoxdur. Beyləqan, Varsan, Bərdic,¹⁵ Bərzənc,¹⁶ əş-Şamaxiyə,¹⁷ Şərvan,¹⁸ əl-Abxaz,¹⁹ əş-Şabaran, Qəbələ, Şəkki, Cənzə,²⁰ Şəmkur, Xunan²¹ böyüklükdə bir-birinə bənzəyən kiçik şəhərlərdir. (s.188) Bunlar məhsuldar, geniş təsərrüfat sahələri olan yerlərdir.

Dəbilə gəldikdə, o Ərdəbildən böyük şəhərdir. O Ərminiyyənin əsas şəhəridir (*kasaba*). Bərdədə ər-Ran (Arran) əmirinin sarayı, Ərdəbildə Azərbaycan əmirinin sarayı olduğu kimi, burada da əmirin sarayı vardır. [Şəhərin] ətrafında divarları var. Burada xristian çoxdur. Came məscid kilsənin yanındadır. Burada yun paltarlar, xalçalar, balışlar, oturacaqlar (*makaid*), belbağlar (qaytan) və erməni mallarından başqa şeylər istehsal olunur. Onlarda əl-qırmız adlanan boyaq var; onunla yun boyanılır. Mənə bildirildi ki, bu qurddur, özü özünü ipək qurdu kimi toxuyur. Həmçinin öyrəndim ki, burada çoxlu parça (*bəzyun*) istehsal olunur. O Ərminiyyənin əsas şəhəridir. Sanbat ibn Aşut buradadır.²² [Şəhər] tanınmış xristianların əlindədir. Onlar Ərminiyyə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edir. Bura, ər-Rumla həmsərhəd əl-Ərmən məmləkətidir. Onun bir həddi Bərdəyə, bir həddi əl-Cəzirəyə, bir həddi Azərbaycandəkdir. Ərminiyyə tərəfdən ər-Ruma sərhəd yer Qalıqaladır. Buraya Azərbaycan, əl-Cibəl, ər-Rey və ona yaxın yerlərin əhalisi hücumlar törədir. Onların ər-Ruma daxil olan yeri Tarabazunda (Trabzon) adlanır. Tacirlər orada yığışaraq, ticarət məqsədilə ər-Rum ölkəsinə keçirlər. Belə ki, dibac, bəzyun, rum paltarlarından həmin nahiyələrə nə gəlsə - hamısı Tarabazundadandır.

Nəşavə, Bərkəri, Xilat, Manazkird,²³ Bədlis,²⁴ Qalıqala, Ərzən,²⁵ Məyyafariqin,²⁶ Sirac²⁷

ölçüdə yaxın, məhsuldar, çiçəklənən, nemətləri çox olan kiçik şəhərlərdir. Məyyəfariqinin Diclənin o biri tayında olmasını hesaba almasaq, onu əl-Cəzirəyə²⁸ aid edirlər. Əl-Cəzirənin sərhədi isə Diclə ilə Fərat arasındakı yerləri təsvir etdiyimiz kimi [Diclə çayının] arxasındadır. Buna görə biz [Məyyəfariqini] Ərminiyəyə aid etdik.

(s. 189) Bu ölkənin gəmilərin hərəkəti üçün yararlı çayları əl-Kurr (Kür) və ər-Ras (Araz) çaylarıdır. Ərdəbillə Zəncan arasındakı Səbizruz (Səfidrud) çayı isə gəmilərin hərəkəti üçün kiçikdir.

Əl-Kurr şirin, dadlı və yumşaq sulu çaydır. Dağlıq yerlərdən Cənzə və Şəmkur hüdudlarına tərəf axaraq, Tiflisin yanından keçir, sonra kafirlərin ölkəsinə daxil olur.

C nüsxəsində: “Kür sakit-sakit əl-Lan nahiyəsindən, ... arasındakı dağlardan axır. Sonra Tiflis şəhərindən, sonra Xunandan, Kal’at ət-Turab (Torpaq-qala) adlı qaladan keçir; bu çox böyük təpədir, üstündə qala var. Sonra Cənzə və Şəmkur tərəfdən Səkkiyə doğru axaraq, Bərdə qapısı yanından Bərzəncə doğru istiqamət alır.

Ər-Ras (Araz) çayı şirin, dadlı (xoş) sulu çaydır. O Ərminiyədən çıxaraq, Bab Varsana yetişənəcən axır. Sonra Muqanın arxasına, əl-Kurr çayının axdığı yerə çatır və dənizə tökülür.

C nüsxəsində: ər-Ras çayı böyüklükdə Kür çayından kiçikdir. Şirin suludur. Ərminiyənin arxasından çıxaraq Bab Varsana çatanacan axır. Sonra Muqana yetişir; Şirvan rustaqlarından Dərniq adlanan yerə yaxınlaşır. Buranın torpağı münbitdir. Nəhayət, Kürlə birləşərək ət-Təbəri[stan] dənizinə tökülür.

Əs-Samur çayı: əs-Samur adlanan çay əl-Lakz ölkəsi ilə axır. Onun mənbəyi Şəki yaxınlığındakı dağlardır. [Suyu] bəzən artıb, bəzən azalsa da, çoxlu qolları olan enli çaydır...

Bu [ölkələrin] dənizlərinə gəldikdə, Azərbaycandakı göl Urmiya adlanır. Onun suyu şordur. [Göldə] balıq və suiti (كلب الماء) adlanan heyvan var.²⁹ [Göl] böyükdür, ətrafında hər yerdə abad kəndlər, rustaqlar var. Bu göllə (s. 190) Marağa arasında 3 fərsəxdir. Onunla Urmiya arasında 2 fərsəxdir. Dəxərraqanla gölün sahili arasında təqribən 4 fərsəxdir. [Gölün] uzunluğu minik heyvanının ayağı ilə təqribən 4 günlük yoldur. Külək olduqda onu bir gecəyə [üzüb] keçmək olar.

Ərminiyədəki göl Ərciş adlanır. Buradan ət-tirrix balığı tutulur və başqa ölkələrə aparılır.

Təbəristan dənizi bu [ölkələrə] aiddir. Şəhərlərdən Bab əl-Əbvab və Baku³⁰ onun sahilindədir; Baku³⁰da neft var.

C nüsxəsində: “Bab əl-Əbvab” sözündən sonra: bu [dənizin] yanında yaşıl neft (*ən-naft əl-axdar*) və ağ neft (*ən-naft əl-abyəd*) mədənləri Baku və Muqan şəhərlərindədir. Onların ikisinin arasında dənizin körfəzi (ağzı) var; oradan əs-surmahı [balığı] tutur və hər yerə aparırlar. [Körfəzin] yaxınlığında Muqan yerləşir; bura məcusların (muqların) məskunlaşdığı çoxlu kəndlərdir (*qura*). Onun yanında isə [dənizin sahili ilə] əl-Cil, sonra Salus həddinədək əd-Deyləmin bir hissəsi, sonra Abaskunadək Təbəristan yerləşir. Daha sonra dənizin ətrafını Siyakuh dağınadək çöllər (səhralar *məfaviz*) əhatə edir; bu [çöllər] xəzərlərə, daha sonra Bab əl-Əbvaba yetişənədək uzanır.

Dəclə çayına gəldikdə, onun yalnız kiçik hissəsi Ərminiyəyə yetişir. Biz Dəcləni əl-Cəzirə və əl-İraqın xəritəsində artıq təsvir etmişdik.

Bərdə nahiyələrindən başqa ölkələrə qatırlar aparırlar. Oradan əl-Hind ölkələrinə və başqa yerlərə qızılboya (*fuvva*) daşınır.

C nüsxəsində: bu əl-qırmızıdır; onunla paltarları boyayırlar. Bu [boyağı] Hind ölkəsinə və digər yerlərə aparırlar.

Ər-Ranın sərhədi Bab əl-Əbvabdan Tiflisdək və ər-Ras çayının yanında Naxçıvan adlı yerədəkdir.³¹

Azərbaycanın sərhədi ət-Tarmin³² arxasına çatan dağlara və Zəncanın hüdudlarınadəkdir; oradan əd-Dinavərin arxasına keçir, sonra Hulvanın³³ ətrafına dövr edərək Şəhrəzura³⁴ yetişir.

Dəclə yaxınlığına çatanadək uzanır və nəhayət Ərminiyyə hüdudlarını əhatə edir.

Ərminiyyənin hüdudlarını bundan əvvəl biz aydınlaşdırmışıq.

(s. 191) Bu şəhərlərdə qiymətlər o qədər ucuzdur ki, bəzi yerlərdə bir qoyun hətta iki dirhəmdir; balın isə, onların bəzi bölgələrində, iki və ya üç manı bir dirhəmdir. Orada elə bolluqdur ki, kimə danışsan, özü onun şahidi olmasa, bu bolluğu inkar edir.

O tərəflərdə elə mülklər (hökmdarlar) var ki, yerləri [böyük] məmləkətdir. Onların geniş ölkəsi və mal-dövlətləri var. Şirvanşah kimi tanınan Şirvan mülki, əl-Abxazşah kimi tanınan əl-Abxaz mülki belələrindəndir.

C nüsxəsində: [burada] Liranşah, Tabarsaranşah, Filanşah, Handaqanşah (Heyzanşah), Ahraravaranşah – bu, sahib əs-Səridir; bu hökmdarların çoxu ətraflarındakı qəriblərlə yaxşı dolanırlar.

Azərbaycan, Ərminiyyə və ər-Ranın çox hissəsi dağlıqdır. Dəbilin yanındakı böyük dağ əl-Haris adlanır. Onun başına hündürlüyünə və yolunun çətinliyinə görə çıxılmazdır. Qar onun üstündə daimidir. Onun arxasındakı kiçik dağ əl-Huveyrıs adlanır.³⁵ Əl-Harisdən onun suları axır, burada odunçuluq və ovçuluq edirlər. Deyirlər ki, bu ölkələrdə (*modun*) bundan uca dağ yoxdur.

Ərdəbilin manı Şiraz manı kimi 1040 dirhəmdir. Ancaq Şirazda bu - əl-mann, Ərdəbildə isə ər-ratl adlanır.

C nüsxəsində sonrakı, “Məsafələr”ə qədər olan cümlələr buraxılır və əlavə olunur: Bərdə və Şəmkurdan o yana əl-ərmən cinsindən (*sinf*) olan və əs-siyavurdiyə adlanan adamlar yaşayır; bu üsyankar, fəsadçı və oğurluqla məşğul olan adamlardır.

Azərbaycan, (s.192) Ərminiyyə və ər-Ranın [ünsiyyət] dili fars və ərəbcədir. Lakin Dəbilin və onun ətraflarının (*həvalihə*) əhalisi ermənicə danışır. Bərdə nahiyələrinin dili *ər-raniyyədir* (اهل دبيل و هواليا يتكلمون بالارمنية و نواهي برذعة لسانهم الرانية).

Onların dağı əl-Qabq adlanır. Onun əhatəsində bir çox müxtəlif dillərdə danışan kafirlər var.

Azərbaycan, ər-Ran və Ərminiyyənin işlədilən pulu qızıl və gümüşdür.

Bu nahiyələrin məsafələri: Bərdədən Ərdəbilə yol: Bərdədən Yunana³⁶ 7 fərsəx, Yunandan Beyləqana 7 fərsəx, Beyləqandan Varsana 7 fərsəx, Varsandan Bəlxaba 7 fərsəx, Bəlxabdan Bərzəndə 7 fərsəx, Bərzəndədən Ərdəbilə 15 fərsəxdir.

Bərdədən Bab əl-Əbvaba yol: Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx, Bərzəncədən Kürü keçərək əş-Şəmaxiyəyə 14 fərsəx, əş-Şəmaxiyədən Şərvana 3 gün, Şərvandan əl-Abxaza 2 gün, əl-Abxazdan Samur körpüsünə 12 fərsəx, Samur körpüsündən Bab əl-Əbvaba (s. 193) 20 fərsəxdir.

C nüsxəsində son məsafə 10 fərsəxdən az göstərilir: Bab əl-Əbvabın dağlarında Kəsrənilərin tikdirdiyi qəsrlər var. Oradakı adamlar xəzərlərin islam ölkələrinə gəldikləri yolları qorumaq məqsədilə yerləşdirilmişlər. Qəsrlərin [sayı] on dördür. Orada Mosuldan, Diyar Rəbiədən, əş-Şamdan olan adamlar yaşayırlar. Onlar öz [yerlərinin adları ilə] tanınır, [ərəb] dili isə nəsilbənəsil birindən o birinə ötürülür. [Bu adamlar] əl-Baba aqalıq edirlər. Əl-Laqla Şirvan arasında sərhəd xətti var. Şirvanla əl-Layzan (əl-Liran)³⁷ həmsərhəddir. Əl-Liranla əl-Muqaniyyə arasında sərhəd xətti var; həmçinin əl-Absiyə ölkəsi ilə. Bu – kəndləri (*əl-qura*) çox olmayan vilayətdir (*kura*). Orada möhkəmləndirilmiş qala var. Arxasında, ondan o yana dağlara sarı əl-Lakz ölkəsidir. Əl-Absiyənin sahibinin onlara meyilliyinə və mehriban qonşuluğuna görə onlar (əl-Lakz) bu [qalanı] qoruyurlar. Daha sonra Şəkki ölkəsi, sonra əl-Abriyə, sonra əs-Sariyə, sonra Tiflis.³⁸

Bərdədən Tiflisə yol: Bərdədən Cənzəyə, bu şəhərdir, 9 fərsəx, Cənzədən Şəmkura 10 fərsəx, Şəmkurdan Xunana, bu şəhərdir, 21 fərsəx, Xunandan Qala ibn Kəndmana³⁹ 10 fərsəx, Qaladan Tiflisə 12 fərsəxdir.

Bərdədən Dəbilə yol: Bərdədən Qalqatusa⁴⁰ 9 fərsəx, Qalqatusdan Matrisə⁴¹ 13 fərsəx,

Matrisdən Davmisə⁴² 12 fərsəx, Davmisdən Kil Kuyə⁴³ 16 fərsəx, Kil Kuydan Sisəcana 16 fərsəx, Sisəcandan Dəbilə 16 fərsəxdir.

(s. 194) Bərdədən Dəbilə yol ermənilərdədir. Bu kəndlər hamılıqla Sənbət ibn Aşutun mülkiyyətindədir.⁴⁴

Ərdəbildən Zəncana yol: Ərdəbildən Səfidrud körpüsünədək 2 mərhələdir, körpüdən əs-Səratə bir gün, Səratdan Nuveyə⁴⁵ 1 gün, Nuveydən Zəncana 1 gündür.

Ərdəbildən əl-Marağaya yol: Ərdəbildən əl-Məyanicə 20 fərsəx, əl-Məyanicdən Xunəcə, bu şəhərdir, 7 fərsəx, Xunəcdən Kulsurəyə, bu rustaqdır, böyük bazarı var, minbəri yoxdur – 3 fərsəxdir, Kulsurədən əl-Marağaya 10 fərsəxdir.

Ərdəbildən Amidə⁴⁶ yol: Ərdəbildən əl-Marağaya 40 fərsəx, əl-Marağadan Dəxarrəqana, minbəri var, 2 mərhələdir, oradan Urmiyaya, [bu] şəhərdir 2 mərhələ, Urmiyadan Sələmasa 2 mərhələ, [“C” və “E”]: oradan Təbrizə 2 mərhələ, oradan Mərəndə 2 mərhələ, Mərənddən Sələmasa 1 mərhələ; “E” – 2 mərhələ], Sələmasdan Xuveyyə 7 fərsəx,⁴⁷ Xuveyydən Bərkəriyə 30 fərsəx, Bərkəridən Ərcişə 1 gün,⁴⁸ Ərcişdən Xilata 3 gün, Xilatdan Bədlisə 1 gün, Bədlisdən Məyyafariqinə 3 gün, Məyyafariqindən Amidə 2 gündür.

Əl-Marağadan Dəbilə yol: Marağadan Urmiyaya 30 fərsəx, Urmiyadan Sələmasa 14 fərsəx, Sələmasdan Xuveyyə 7 fərsəx,⁴⁹ Xuveyydən Nəşavəyə 3 gün,⁵⁰ Nəşavədən Dəbilə 4 mərhələdir.

Əl-Marağadan əd-Dinavərə 60 fərsəxdir; burada minbərlər yoxdur.

(s. 217) *Xəzər (əl-Xəzər) dənizi*

Əl-Xəzər dənizinə gəldikdə, onun şərqini əd-Deyləmin bir hissəsi, Təbəristan, Curcan, Curcanla Xarəzmin arasındakı səhranın bir hissəsi, qərbini Arran [“E”]: və Muqan; “C”]: əl-Qabk dağlarından əs-Səririn hüduqlarınədək Arran], əs-Səririn hüdudu, əl-Xəzər ölkəsi, əl-Ğuzziyyə səhrasının bir hissəsi, (s.218) şimalını Siyaku⁵¹ nahiyəsi tərəfdən əl-Ğuzziyyə səhrası, cənubunu əl-Cil və əd-Deyləm təşkil edir.

Bu dəniz yer üzündə olan dənizlərdən heç biri ilə birləşmir. Əgər bir adam bu dənizi dövrə vursa, o yerdən ki, başlamışdı, elə oraya da qayıdar; ona bu [dənizə] tökülən şirin sulu [çaydan] başqa heç nə maniyə ola bilməz.⁵² Bu dənizin [suyu] şordur. Onda nə qabarma, nə çəkilmə olmur. Dənizin rəngi tündür; onun dibi əl-Qulzum (Qırmızı) dənizindən və Fars dənizinin bir çox yerlərindən fərqli olaraq lillidir. Doğrudan da, Fars dənizinin bəzi yerlərində [suyun] altında olan ağ daşların təmizliyindən onun dibi görünür. Bu dənizdən başqa dənizlərdən əldə olunan nə ləl və ya mərcan, nə də başqa bu kimi şeylər çıxarılmır;[həmçinin], balıqlardan savayı ondan çıxarılan başqa heç bir şey mənfəət gətirmir. Tacirlər bu [dəniz] vasitəsilə müsəlman ölkələrindən xəzərlərin torpağına, eləcə də ər-Ran, əl-Cil, Təbəristan və Curcan arasındakı yerlərə üzürlər.

Bu dənizdə Fars və Rum (Aralıq) dənizlərində xatırladığımız yaşayış yerləri olan məskun ada yoxdur. Burada yalnız cəngəllikləri, suları və ağacları olan, ins-cins olmayan adalar var. Bunlardan biri Siyaku adasıdır. Bu böyük adadır. Orada bulaqlar, ağaclar, cəngəlliklər və vəhşi heyvanlar var.

Bu adalardan biri [də] Kür çayının ağzı tərəfdədir. O böyükdür, onun cəngəllikləri, ağacları, suları var. Buradan qızılboya (*əl-fuvva*) daşıyırlar. Bərdə nahiyələrindən buraya gələrək, oradan qızılboyanı aparırlar. Həmçinin, gəmilərdə Bərdə nahiyələrindən və başqa

yerlərdən buraya ev heyvanları (mal-qara) gətirir, kökələnəcəm azad açıb buraxırdılar.

(s. 219) Abaskundan⁵³ xəzərlərədək, sağ tərəfdən dənizin sahilində, Abaskunun təxminən 50 fərsəxliyindəki Dihistan⁵⁴ adlı yerdən başqa nə kənd, nə şəhər var. Bu, dənizdə daldanacaq yerdir (*daxlə*); fırtına olduqda gəmilər burada gizlənilir. Ətraf nahiyələrdən bu yerə çoxlu adamlar gələrək, burada balıq ovu ilə məşğul olurlar. Burada su var. Mən bu dənizdə Siyakuhdan savayı elə bir yer tanıyıram ki, orada bir kəs yaşasın. Burada (Siyakuhdə) türklərin bir tayfası yaşayır. Onlar bu yaxın zamanlarda [o]ğuzlarla aralarındakı ixtilafa görə burada məskən salmışlar. Bu [türklər] [o]ğuzlardan ayrılmış, həmin yeri özlərinə məskən və örüş etmişlər; burada sular və otlar var.

Bu – Abaskundan başlayaraq dənizin sağınadək olan yerlərdir.

Abaskundan sola - xəzərlərədək Bab əl-Əbvabla xəzərlərin arası istisna olmaqla, bir-birinə qarışmış yaşayış yerləridir. Belə ki, əgər sən Abaskundan başlasan Curcanın, Təbəristanın, əd-Deyləmin və əl-Cilin hüduqlarını keçirsən, sonra ər-Ranın hüduqlarına daxil olursan. Əgər sən Muqanı keçsən, Bab əl-Əbvaba iki gündür. Bu, Şirvanşahın şəhəridir. Sonra onu keçərək, Səməndərə çatanadək 4 gün yol gedirsən. Səməndərdən İtil (mətnə: İsil)⁵⁵ səhra ilə 7 günlük yoldur. Bu dənizdə Siyakuh nahiyəsi yanında dar keçid var; külək olduqda sınmaq təhlükəsinə [məruz qalan] gəmilər bura daxil olmaqdan qorxurlar; gəmilər burada sınsa, türklərin [əлиндən] onların heç bir şeyini xilas etmək olmaz. Onlar (türklər) buranı idarə edirlər.

(s. 220) Əl-Xəzər – ölkənin (*iqlimin*) adıdır, onun paytaxtı (*kasaba*) İtil (İsil) adlanır⁵⁶. İtil [həmçinin] buraya ruslar (ər-russ) və bulğarlar tərəfdən axan çayın adıdır. İtil [şəhəri] iki hissədən ibarətdir: həmin çayın qərbində olan hissəsi İtil adlanır, bu ikisinin böyük hissəsidir; o biri hissə [çayın] şərqindədir. Hökmdar (*əl-məlik*) qərbdəki hissədə yaşayır. Hökmdar onların dilində *bək* adlanır. Ona həmçinin *bay* da deyilir. [Şəhərin] bu hissəsinin ölçüsü uzununa təqribən bir fərsəxdir; onu divarlar əhatə edir, içərisinə isə tikililər səpələnib. Onların palçıqdan tikilmiş bəzi binalarından başqa yerdə qalanları keçə parçalarından olan çadırlardır. Onların bazarları, hamamları [“E”: və məscidləri] var. Oranın xalqı müsəlmanlardandır, deyirlər ki, onların sayı on mindən çoxdur, [“E”: qalanları hamısı yəhudidir (cuhud)]. Onların 30-a yaxın məscidi var. Hökmdarın qəsri çayın sahilindən uzaqdır, onun qəsri bişmiş kərpicdəndir. Başqa bir kəsin kərpicdən bir binası da yoxdur, [belə ki,] hökmdar heç kəsə kərpicdən [ev] tikmək ixtiyarı vermir.

Bu divarların dörd qapısı var: çaya, eləcə də şəhərdən kənara, açıq düzə tərəf.

Onların hökmdarı yəhudidir. Deyirlər ki, onu dörd minədək adam əhatə edir. Xəzərlər müsəlman, xristian və yəhudidirlər; onların arasında bütperəstlər də var. Ən az hissə - yəhudilərdir. Əksəriyyəti isə müsəlmanlar və xristianlardır. Lakin hökmdar və məiyyəti-yəhudidirlər. [Bununla belə] çox adətləri bütperəstlərin adətlərindəndir. Onların bəziləri bir-birlərinə təzim etməklə baş əyirlər. Ehkamları müsəlman, yəhudi və xristian dinlərinə müxalif olan qədim ayinlərlə bağlıdır.

Hökmdarın (s. 221) 12 min nəfərlik qoşunu var; onlardan bir adam öldükdə, onun yerinə başqası qoyulur. Onların natura ilə ödənilən [əmək] haqları yoxdur, yalnız uzun müddətdən sonra, əgər müharibə olarsa və ya onların rəhbərliyi bir yerə yığılmaq əmrini verərsə, azacıq bir hissə onlara da çatır.

Bu hökmdarın gəlir mənbəyi gözetçi məntəqələrindən və bütün quru, dəniz və çay

yollarından götürülən *uşur* (onda bir) ticarət rusumundandır. Onların (xəzərlərin) məhəllə və nahiyələrinin sakinləri [qoşunun] ehtiyacı olan hər cür ərzaq, şərab və başqa bu kimi şeylərlə təmin etməyə borcludurlar.

Hökmdarın yəhudilərdən, xristianlardan, müsəlmanlardan və bütpərəstlərdən olan yeddi hakimi var. Əgər adamlar arasında məhkəməlik [iş] olsa, həmin [hakimlər] qazılıq edirlər. Ehtiyacı olanlar hökmdarın özünün yanına gəlmir, [birbaşa] həmin hakimlərə müraciət edirlər. Həmin hakimlərlə, məhkəmə günü, hökmdar arasında vasitəçi olur, [hakimlər] onun vasitəsilə baş verən işləri hökmdara xəbər verir, o, isə əmrini göndərir, onlar da işi başa çatdırırlar.

Bu şəhərin kəndləri yoxdur; əkin sahələri [ətrafa] səpələnib. Yayda təqribən 20 fərsəxlik tarlanı əkir, bir hissə çayın [yanından], bir hissə düzdən taxıl yığıb, arabalarla və çay vasitəsilə onu daşıyırlar. Onların çox vaxt yedikləri düyü və balıqdır. Onların [ərazisindən] daşınan bal və mum buraya rusların və bulğarların nahiyələrindən gətirilir. Eləcə də hər yerə aparılan dovşan (xəz) dəriləri də yalnız bulğarların, rusların və Kuyəbənin (Kiyevin) nahiyələrində olan çaylardan əldə olunur. Mənim bildiyimə görə, başqa bölgələrdə (iqlimlərdə) belə şey olmur.

Xəzərlərin [şəhərinin] şərq hissəsində (s. 222) əsasən tacirlər, müsəlmanlar və ticarət malları yerləşir. Qərb hissəsi isə başdan-başa hökmdara, onun qoşununa və xalis (təmiz) xəzərlərə məxsusdur. Xəzərlərin dili türklərin, farsların dilindən başqadır və [məlum] xalqların dil qrupuna oxşamır.

İtil çayı, mənə deyildiyinə görə, Xirxiz yaxınlığından başlayır, əl-Kaymakiyyə və əl-Ğuzziyyə arasından keçir və kaymaklarla ğuzzlar arasında sərhəd təşkil edir; sonra o bulğarların arxasında qərbə tərəf çıxır, yenidən şərq istiqamətinə dönərək, rusların ərazisindən keçir, sonra Xəzər dənizinə tökülənədək bulğarların, sonra burtasların yerlərindən axır. Deyirlər ki, bu çay 70-dən çox qola şaxələnir; çayın əsası isə dənizə tökülənədək xəzərlərin [ölkəsi] ilə axır.

Deyirlər ki, bu sular vahid bir çay kimi birləşəndə Çeyhundan daha böyük olur; həmin suların çoxluğundan və bolluğundan onlar dənizə çatdıqda iki günlük yol qədər məsafədə dənizin içinə daxil olaraq, dənizin suyuna üst gəlir, şirin və yumşaq suyuna görə qışda donur. Dənizdə [bu suyun] rəngi dəniz suyunun rəngindən seçilir.

Xəzərlərin Səməndər adlı şəhərləri də var. Onunla Bab əl-Əvbab şəhəri arasında bağlar çoxdur. Deyirlər ki, bunlar əs-Səririn sərhədinədək dörd minədək üzüm tənəyini əhatə edir, onların meyvələrinin çoxunu üzüm təşkil edir. Oradakı əhali müsəlmandır; onların məscidləri var; binaları taxtadandır, damları qabağa çıxıb. [Səməndərin] hökmdarı (s. 223) yəhudilərdəndir, xəzərlərin hökmdarı ilə qohumdur. Onlarla Səririn sərhədi arasında 2 fərsəxdir. Onlarla Sahib əs-Sərir arasında barışıq var.

Sərirililər xristiandır. Deyirlər ki, bu taxt (*əs-sərir*) Fars hökmdarlarından birinin qızıldan [taxtıdır]. Onların hökmdarlığı başa çatdıqda onu (taxtı) əs-Sərirə gətirdilər. [Taxtı] fars hökmdarlarından biri gətirib; mənə bildirdilər ki, o, Bəhram Cubin nəslindəndir. Hakimiyyət bu günümüzədək onlardandır. Deyirlər ki, bu taxt Kəsranilərdən biri üçün uzun illər ərzində düzəldilmişdir. Əs-Sərir ilə müsəlmanlar arasında barışıq var.

Mən xəzərlərin ölkəsində Səməndərdən başqa əhalisi daha çox olan yer bilmirəm.

Burtaslar xəzərlərə qonşu xalqdır (*ümmət*). Onlarla xəzərlər arasında başqa xalq yoxdur; bu xalq (*qavm*) İtil çayının vadisinə səpələnib. Burtas nahiyənin adıdır; ər-Russ, əl-Xəzər,

əs-Sərir kimi nə şəhərin, nə adamların yox, məmləkətin adıdır.

Xəzərlər türklərə oxşayırlar. Onlar qarasaçlıdır; iki cürdürlər (*sinif*): biri qaraxəzər adlanır. Onlar əsmərbənizli, hətta demək olar hindlilər kimi qaradırlar. Digər sinif ağdır; zahirən xoşsifət və yaraşıqlıdır. Xəzərlərdən olan qullar öz övladlarının satılmasına icazə verən, bir-birlərini qul edən bütpərəst əhalidəndir. Onlardan olan yəhudilər və xristianlar isə müsəlmanlar kimi öz dinlərinə görə bir-birlərinin qul olmasına yol vermirlər.

Xəzərlərin ölkəsindən digər ölkələrə yapışqandan başqa heç bir şey daşınmır. Civə (“A”: qullar; “E”: yun, dərilər, qullar, bal, mum), bal (*s. 224*) mum, xəz, yun isə buraya gətirilir.

Xəzərlərin və onların ətraflarındakıların paltarları qurtqa (القراطق) və (اقبيه) kaftandan ibarətdir. Onların özünün paltarları yoxdur (istehsal olunmur). Bu [paltarları] onlar üçün Curcan, Təbəristan, Ərminiyyə, Azərbaycan və ər-Rum nahiyələrindən gətirirlər.

Onların idarəçiliyinə və məmləkətlərin başçısına gəldikdə böyükləri “xaqan xəzər” adlanır. O, xəzərlərin hökmdarından daha yüksəkdir; lakin, onun özünü xəzərlərin hökmdarı təyin edir. Əgər onlar bu xaqanı təyin etmək istəsələr, onu gətirib ipək parça ilə boğmağa başlayırlar; həmin [şəxsin] nəfəsi kəsilənə yaxın ona deyirlər: “hökmdarlığının müddətini nə qədər istəyirsən?” O, deyir: “bu qədər və bu qədər il”. Əgər o, həmin [vaxtdan] əvvəl ölsə, [hə], yox, onda həmin [deyilən] il yetişəndə, onu öldürürlər. Xaqanlıq onlarda ancaq tanınmış nəslin adamlarına verilir. O, (xaqan) nə əmr verə, nə də qadağan edə bilir, onu yalnız böyük sayır və hüzuruna gəldikdə ona baş əyirlər. Onun yanına heç bir kəs gələ bilməz, [bunu] yalnız hökmdar və ya onun özünün təbəqəsinə mənsub olanlar edə bilər. İçəri girən torpağa düşərək səcdə etməli, bundan sonra yalnız ona yaxınlaşmaq icazəsi verildəndən sonra ayağa qalxmalı idi. Əgər onlara qarşı böyük bir qarşıdurma baş verərsə, xaqanı üzə çıxarırlar; türklərdən və ya onların qonşuları olan kafirlərdən kimsə onu gördükdə geri çəkilir və ona olan hörmətə görə onunla döyüşə girmir. O, öldükdə və dəfn olunduqda, heç bir kəs onun qəbrinin yanından atından düşmədən və səcdə etmədən keçib getmir; [eləcə də] onun qəbri gözdən itənədək atına minmir.

[Xəzərlərin] öz hökmdarlarına olan itaəti o yerə çatır ki, hətta onlardan birini öldürmək zərurəti olduqda, həmin şəxs böyüklərdən olsa da, hökmdar onu aşkara öldürmək istəmir; ona əmr edir ki, özü-özünü qətlə yetirsin. Həmin adam mənzilinə yollanır və özü-özünü öldürür. [Xəzərlərdə] xaqanlıq mülkü, malı olmasa da tanınmış nəslin adamlarına verilir. Əgər başçılıq onlardan birisinə çatarsa, maddi vəziyyətinə baxmayaraq onunla əqd kəsirlər. Mənə inandığım bir şəxs xəbər verdi ki, o, bazarların birində çörək satan bir cavan görmüşdü. Xəzərlər deyirlər ki, onların xaqanı ölsə, bu [cavandan] başqa heç kəsin xaqanlıqına daha çox haqqı çatmaz; lakin o, müsəlmandır. Xaqanlıq isə yalnız yəhudi dinli olanlara verilir. Qızıl taxt və çadır (*s.225*) yalnız xaqan üçün qurulur. Onun çadırının qurulduğu yer hökmdarın çadır yerindən daha hündürdə, şəhərdəki evi hökmdarın yerindən daha yuxarıdadır...

Burtas – nahiyənin adıdır; onlar taxta evlərin sahibidir. Onlar [burada] yerləşiblər.

Bascırt[lar] iki sinifə bölünürlər: bir sinif əl-Ğuzziyyənin axırında, bulğarlardan yuxarıdadır; deyirlər ki, onlar təqribən 1000 nəfərdir, əlçatmaz meşələrdə [yaşayırlar], heç kəsin onlara gücü çatmır. Onlar bulğarların itaətindədir. Bascırtların digərləri bəcənəklərlə həmsərhəddirlər. Onlar və bəcənəklər türkdürlər. Onlar ər-Rumla həmsərhəddir. Bulğarların dili xəzərlərin dili kimidir. Burtasların dili başqa dildir. Həmçinin rusların dili xəzərlərin və

burtasların dili deyil.

Bulğar – şəhərin adıdır. Onlar (bulğarlar) müsəlmandır. Orada came məscid var. Onun yanında Suvar adlı başqa şəhər var. Orada da came məscid var. Mənə orada xütbə oxumuş biri adam xəbər verdi ki, hər iki şəhərin əhalisinin sayı 10 minə yaxındır. Onların taxta evləri var, qışda orada sığınacaq tapırlar, yayda isə çadırlarda yerləşirlər. Əl-Xatib mənə xəbər verdi ki, yayda onlarda gecə adam bir fərsəxdən çox gedə bilmir, qışda isə gündüz qısalır, gecə uzanır, belə ki, qış gündüzü yay gecələri kimi olur.

Ruslar (ər-russ) 3 sinfə (*qrupa*) bölünür; birinci[lər] bulğarlara yaxındır. Onların hökmdarının qaldığı şəhər (*s. 226*) Kuyabə (كويابة Kiyev) adlanır; o Bulğardan daha böyükdür. Onların digər[ləri] əs-salaviyə (الصلاوية) adlanır; başqa biri[ləri] əl-ərsaniyə (الارثانية) adlanır. Onların hökmdarı “Arsa”da qalır. Adamlar ticarətə görə Kuyabəyə gedib çıxırlar. Arsaya isə qəriblərdən bir kəsin daxil olması xatırlanmış; çünki onlar torpaqlarına ayaq basan hər qəribi öldürürlər. Onlar [özləri] ticarət etmək məqsədilə çay (su) aşağı enəndə, öz işləri və ticarət malları haqqında heç bir şey bildirmir, heç kəsin onlara qoşulmasına imkan vermir, öz ölkələrinə qoymurlar. Arsadan qara samur [dərisi] və qurğuşun aparılır. Ruslar – öldükdə özlərini [*“C”*: *əcsəmihim* - öz bədənlərini] yandıran xalqdır; onların dövlətliləri ilə birlikdə cariyələri də ruhlarına xoş olsun deyə yandırılırlar. Onların bəziləri saqqallarını qırxır, bəziləri isə saç kimi bururlar. Onların paltarları qısa arxalıqdan, xəzərlərin, bulğarların və bəcənəklərininki isə uzun arxalıqdan ibarətdir. Həmin ruslar xəzərlərlə, rumlarla və böyük bulğarlarla ticarət edirlər. Onlar şimaldan ər-Ruma sərhəddir. [Rusların] sayı çoxdur. Onlar ər-Rum və Daxili Bulğardan ölkələrinə gələnlərə xərac təyin edirlər. Onlar xristiandır.

(s.226) Xəzər dənizi ölkələri və onların nahiyələri arasında məsafələr

Abaskundan xəzərlərin ölkəsinə [dənizin] sağından təqribən 300 fərsəxdir, Abaskundan [dənizin] solundan da xəzərlərədək təqribən 300 fərsəxdir. Abaskundan Dihistana 6 mərhələdir. (*s.227*) Əlverişi külək olarsa, bu dənizi Təbəristandan Bab əl-Əbvabadək eninə 1 həftəyə qət etmək olar. Abaskundan xəzərlərin ölkəsinədək olan [məsafə dənizin] enindən çoxdur. Çünki o [dənizin] küncündədir.

İtildən Səməndərə 8 gün, Səməndərdən Bab əl-Əbvaba 4 gündür. Əs-Sərir məmləkəti ilə Bab əl-Əbvab arasında - 3 gündür. İtildən burtasların sərhədlərinin əvvəlinə 20 gün yoldur, burtasların [ərazilərinin] əvvəlindən axırınadək 15 gündür. Burtaslardan bəcənəklərədək təqribən 10 mərhələdir. İtildən bəcənəklərədək bir aylıq yoldur. İtildən bulğarlara düzən yolu ilə təqribən bir ay, su ilə başyuxarı təqribən 2 ay, başaşağı – təqribən 20 gündür. Bulğardan ər-Rumun əvvəl hüdudunadək 10 mərhələdir. Bulğardan Kuyabəyə təqribən 20 mərhələdir. Bəcənəklərdən Daxili Bascirdədək 10 gün, Daxili Bascirdədən Bulğaradək 25 mərhələdir.

Qeydlər və şərhlər

1. Əl-İstəxrinin haqqında məlumat verdiyi bu xəritə onun bir sıra digər xəritələri kimi dövrümüze yetişməyib. Onun əsərindən və xəritələrindən İbn Havqəl istifadə etmişdir (*bax: s.331-334; həmçinin: İbn Havqələ aid qeyd 2*).
2. Əl-İstəxri IX əsr müəlliflərindən fərqli olaraq “Ərminiyyə” dedikdə ərəb işğal dairəsinə daxil edilən, əsas şəhəri Dəbil-Dvin sayılan və vaxtilə Sasanilərin tabeliyində olan torpaqları nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, o, ərəb Ərminiyyəsinin bilavasitə Ermənistanına aid olan “əl-

- Ərmən məmləkəti” (مملكة الأرمن) haqqında da məlumat verir. N.Karaulov (s.56-57, qeyd 7) əl-İstəxrinin işlətdiyi əl-Ərmən termininin ərəb coğrafiyaşünasının vaxtında Rumun-Bizansın tabeliyində olan Kiçik Ermənistana aid olduğunu zənn edir. Lakin mətndən görünür ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, burada həm əl-Ərmən və həm də Ərminiyyə vilayətləri bilavasitə o zaman əsas şəhəri Dəbil olan Ermənistana aid edilir. Mətdə adı çəkilən Sanbat ibn Aşut–Baqratilər sülaləsindən olan erməni hökmdarıdır (890-913). Maraqlıdır ki, XI əsrə aid yerli Dərbənd əlyazmasında (*bax: Minorsky. Caucasian history, s.6, ərəb mətni s.20*) ümumiyyətlə Ərminiyyə vilayəti haqqında aşağıdakı məlumat vardır: “Ərminiyyəyə gəlincə... onun qərb hüdudları əl-Ərmən ölkəsi, şərqdən və cənubdan Arran, Azərbaycan və əl-Cəzirənin bir hissəsi, şimaldan Arran ölkəsinin bir hissəsidir...”
3. **Əş-Şurat gölü (الشرارة)** – Urmiya gölünün adlarından biri. Əl-İstəxri əsərinin başqa yerində (s. 189) onu Urmiya adlandırır. İbn Havqəl (s.345) Kəbuzan adını işlətsə də, onun Urmiya gölü ilə eyniliyini təsdiq edir (*bax həmçinin: Yaqut, I, 159*). O, Urmiya gölünün ortasındakı dağ Kəbuzan adlandırır və buradakı adada göldə hərəkət edən gəmilərdə çalışan dənizçilərin yaşadıklarını bildirir. Yaqut göldəki dağda ucalan alınmaz qalada yaşayan insanlar haqqında məlumat verməklə yanaşı 617 (1220/21)-ci ildə Xorasana gedərkən uzaqdan həmin qalanı gördüyünü də xəbər verir.
 4. **Əl-Xunəc (الخنوج Xunəç)** – Marağa ilə Zəncan arasında Reyə gedən yolda, Yaqutun məlumatına görə (II, s. 407) Azərbaycanın cənub-şərq ucqarında yerləşir. Yaqutun vaxtında (*XIII əsrin əvvəlləri*) şəhər Kağızkunan (“kağız istehsal edən”) adını daşıyırdı. O, bu kiçik şəhərdə dağıntılardan çoxluğuna baxmayaraq, yaxşı bazarın olduğunu qeyd edir. İbn Havqəl (s.353) burada olan və Rey nahiyələrinə aparılan ticarət məhsullarından 1 milyon dirhəmədək gəlir verən gömrükxana haqqında məlumat verir.
 5. **Ucan (أجن Uçan)** – Rey yolu üstündə Təbrizin 10 fərsəxliyində kiçik şəhər. Burada olmuş Yaqut (c. I, s.100) onun divarları və bazarının dağıntılar içərisində olduğunu bildirir. Həmdullah Qəzvini (*Казвини X. Нузхат, s.43*) moңqol istilası nəticəsində dağılmış bu qədim şəhərin artıq Qazan xan (1295–1304) tərəfindən bərpa edildiyini, divarlarla əhatə olunduğunu və Şəhri İslam adını aldığını bildirir. O, həmçinin (s.39) Təbrizin altı darvazasından birinin Ucan adlandırıldığı haqqında da məlumat verir.
 6. **Uşnuh (اشنه)** – Yaqut (I, 201) və Həmdullah Qəzvini (*Казвини X. Нузхат, s.48*) onu Uşnuyə adlandırırlar. İrbillə Urmiya arasında, sonuncunun cənub-qərbində kiçik şəhər (*ətraflı bax: §4*).
 7. **Ər-Rudayni (بن الرديني Bənu ər-rudayni)** - ərəb qəbilələrindəndir. İbn Havqəldə (*müq. et: s.337*) eyni məzmunlu məlumat əl-İstəxridə olduğundan daha geniş verilmişdir.
 8. **Əl-Əndərab (الاندراب)** – Əl-İstəxri və eyni xəbəri verən İbn Havqəlin (s.338) məlumatına görə Bərdənin 5-6 kilometrliyində az qala bir günlük ərazini tutan bağlı-bağatlı yer. Yaqut (*Kitab əl-muštərik, s.28*) onu Bərdənin iki fərsəxliyində yerləşən Azərbaycan şəhəri adlandırır.
 9. **Kərnə, Lasub, Yaqtan (كرنة، لاصوب، يقطان)** – İbn Havqəl (s.338) və Yaqut (*Bərdə məqaləsində, c. I, s.379*) Bərdə yaxınlığındakı bu yaşayış yerlərinin adlarını çəkirlər. Yaquta görə (I, 17) Lasub Arranda, Bərdə yaxınlığında kiçik şəhərdir. İbn Havqəlin mətnində Lasub əvəzinə Tasub, Yaqutda isə Yaqtan əvəzinə Naftan yazılmışdır.
 10. Mətdə səhvən üçdə bir yazılmışdır. Naşir digər nüsxələrdə və Yaqutda üç fərsəx yazıldığını qeyd edir (s.183, qeyd “e”). İbn Havqəl də (s.338) Bərdənin Kür çayının üç fərsəxliyində olduğunu bildirir.
 11. İbn Havqəl və Yaqut da bu məlumatı təkrar edirlər. Əs-surmahı (Yaqutda əş-şurmahı) Kür çayında indi də tutulan “şamayı” balığıdır (fars dilində “mah” – “balıq” deməkdir); *əz-zəraqan* (İbn Havqəldə *əz-zəraqi*, Yaqutda *əd-dəvaqin*) – bəlkə də “qızıl balıq”; əl-işubət (İbn Havqəldə *əl-kuşubət*, Yaqutda *əl-uşub*) – N.Karaulov (s.60, qeyd 27) onu gümanla “xanı balığı” ilə eyniləşdirir.
 12. **Əl-Kurkiy (الكركي)** – mənbələrə görə (*müq. et: İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b.*) Bərdənin “Kürdlər qapısı” adlanan darvazası yanında, hətta Ərdəbilin məşhur Kulsurə (Kursara, Kursura)

- bazarından çox iri – bir kvadrat fərsəxlik ərazini tutan həftə bazarı. N.Karaulov (s. 60, *qeyd* 28) “Kurkiy” sözünü yunan dilindəki **κυριακος** (“müqəqqəs”) ərəb transkripsiyasında ifadəsi hesab edir. Onun fikrincə xristian aranlılarda bazar günü “kurki” – “müqəddəs” adlandırılırdı; o, həmçinin əl-İstəxrinin həftə bazarına verilən “əl-Kurkiy” adının həftənin gününün adına üstün gəldiyini deməklə səhv etdiyini qeyd edir və bunun əksinə olduğunu, yəni həftə bazarının açıldığı günün adı ilə adlandırıldığını göstərir. Fikrimizcə, əl-İstəxri və onun xələfləri (İbn Havqəl, Yaqut və b.) səhv etməmişlər; belə ki, dilimizdə olan türk-fars mənşəli bazar günü ifadəsi də bilavasitə bazarla, yəni bazarlıq – alış-veriş edilən yerin adı ilə bağlıdır.
13. Kafir ölkələr – yəni əhalisi müsəlman olmayan ölkələr.
 14. **Ət-Təbəriyyə** (طبرية) – Fələstində göl, Qaliley gölü də deyilir. Müqayisə et: İbn Havqəl, s. 340.
 15. **Bərdic** (برديج) – Bərdənin 14 fərsəxliyində, Yaqutun məlumatına görə, Kür çayının sularının əhatə etdiyi, Arranla sərhəd Azərbaycan şəhəri (c. I, 556). İbn Havqəl (s.378) onu Kür çayı üstündə, Bərdənin 18 fərsəxliyində yerləşən ticarət şəhəri kimi təqdim edir (*ətraflı bax*: §4).
 16. **Bərzənc** (برزنج) – Bərdənin 18 fərsəxliyində, Dərbəndə gedən yolda şəhər. İbn Havqəl onun adını Bərdiclə qarışdırır. Əl-İstəxri Dərbənd yolunda Bərdədən sonra ilk böyük dayanacaq kimi Bərzəncin adını çəkir və yolçuların Kür çayını məhz bu yerdə keçdiklərini bildirir. Yaqut (I, 382) Şirvanın əsas şəhəri Şamaxıya gedənlər üçün burada çaydan keçid (və ya bərə) olduğunu yazır (*ətraflı bax*: §4).
 17. **Əş-Şamaxiyə** (الشماخية) Şamaxı) – müasir Şamaxı; antik mənbələrdə Albaniyaya, orta əsr mənbələrində Arrana aid edilən şəhər. Şamaxının bilavasitə öz ərazisində, həm də onun yaxınlığındakı Xınıslı kəndi yanında aparılan arxeoloji tədqiqatlar mütəxəssislərin rəyincə antik və orta əsr Şamaxısını aşkar etmişdir. Müasir Şamaxının Şəhristan adlanan hissəsində həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar VII-XI əsrlərdə ərəb mənbələrində adı çəkilən Şamaxıya şəhərinin məhz bu ərazidə yerləşdiyini təsdiq etmək imkanı verir (*ətraflı bax*: §4).
 18. **Şərvan** (شروان) Şirvan) – İbn Xordadbeh, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Bab Ənuşirvan qalasının adını çəkir. Şərvan haqqında məlumat verən Yaqut (c. III, s. 339) onun Dərbənd nahiyəsində bir şəhər olduğunu, Ənuşirvan tərəfindən tikildiyini, sonralar qısa olması üçün sözün birinci hissəsinin atıldığını, yəni Şirvan adlandırıldığını yazır (*ətraflı bax*: §4).
 19. **Əl-Abxaz** (الابخاز) haqqında *ətraflı bax*: §4:
 20. **Cənzə** (جنزة) – müasir Gəncə şəhərinin ərəb mənbələrində adı. Bərdə şəhərinin rusların (943-cü il) hücumları nəticəsində tənəzzülündən sonra “Arranın ən böyük şəhəri” olmuşdur (*ətraflı bax*: §4).
 21. **Xunan** (خنان) – ərəb müəlliflərinin (İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b.) Bərdə-Tiflis ticarət yolunda yerləşdirdikləri Arran şəhəri. Əl-İstəxriyə görə Şamkurdan Xunana 21 fərsəx, oradan İbn Kəndman qalasına 10 fərsəx, oradan Tiflisə 12 fərsəxdir. Əl-Müqəddəsi (s.382) şəhərlər arası bu məsafələrin 3 mərhələ (1 mərhələ = 7-10 fərsəx, yəni 3 mərhələ təq. 21 fərsəx), 1 mərhələ və 2 mərhələ olduğunu bildirir. Mənbələrin müqayisəsi Xunanın Şəmkirdən Tiflisə gedən yolun yarısında, Xrami çayının Kürə töküldüyü yerdə Qız qalası adlanan qalanın yerində yerləşdiyini təsdiq edir (*ətraflı bax*: §4).
 22. Əl-İstəxrinin bu məlumatı anaxronikdir. Belə ki, onun əsərinin yazıldığı X əsrin 30-cu illərində Sanbat ibn Aşut adlandırdığı Baqratilərin hökmdarı I Smbat (890-913) artıq 913-cü ildə Yusif ibn Əbu-s-Sac tərəfindən məğlub edilmiş və qətlə yetirilmişdi (*bax*: *Гевондян. Армения, s.243*).
 23. **Manazkird** (منازكرد) Məlazkərd, Mənascird, Manzikart, Milascird) – Türkiyədə, müasir Məlazkərt şəhəri.
 24. **Bədlis** (بدليس) – Türkiyədə müasir Bitlis şəhəri.
 25. **Ərzən** (الرزن) – N.Karaulov onu səhvən Ərzrumla eyniləşdirir (s.65, *qeyd* 47). İlk orta əsrlərdə möhkəm qalası olan böyük şəhər. Yaqutun vaxtında artıq tamam dağılmışdı. İbn Xordadbeh (s. 95) onu Diyar Rəbia ərazisinə aid edir (*bax*: *IA, IV, 337-338*).
 26. **Məyyafariqin** (ميافارقين) – İbn Xordadbeh (s.95) və İbn əl-Fəqih (c. V, 133) dövrün bu məşhur

- şəhərini Diyar Rəbiyəyə aid edirlər. X əsrin əvvəllərində Qudama ibn Cəfər (s.246) Məyyafariqini Arzanla birlikdə Diyar Rəbiyə yanında vilayətlər adlandırır; Yaqut (IV, 703) onun dövründə artıq Diyar Bəkrin şəhərləri sırasında olduğunu bildirir. Türkiyədəki müasir Silvan şəhərinə uyğundur.
27. **Sirac** (سراج) – İbn Xordadbehə Sirac Tayr (Şirak); *bax: İbn Xordadbehə aid, qeyd 155.*
28. **Əl-Cəzirə** (الجزيرة) - (hərfən: ada) – Xilafətin Mesopotamiya tərəfdən Rumla-Bizansla sərhəd ərazisinə verilən ad. Əl-İstəxri də onun Diclə çayının arxasında olduğunu qeyd edir.
29. De Quyenin qeydinə görə (“b”) A, B və C variantlarında belədir; lakin E variantında “burada heç bir heyvan yoxdur, yalnız suiti vardır”, D variantında isə “burada nə balıq, nə də başqa heyvan yoxdur” yazılmışdır. Maraqlıdır ki, burada əl-İstəxri Azərbaycan dilində də suiti adlandırılan dəniz heyvanının adının ərəb dilində hərfi tərcüməsini vermişdir. Ərəb dilində bu söz عجل البحر və ya اطوم kimi işlədilir (*bax: Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyaşünans – səyyahları, s.97, qeyd 26*). N.Karaulov bu terminin hansı heyvana aid olduğunu bilməsə də, şərqşünas V.Rozenin bu haqda düzgün gümanını təqdim edir (“под водяной собакой можно разуместь тюленя») *bax: Караулов. СМОПТК, s. 66, qeyd 51.*
30. **Bakuh** (باكوه) – ərəb mənbələrində Bakı şəhərinin adı. Bakuyə, Bakuvyə kimi də yazılır.
31. Əl-İstəxrinin əsərinin naşiri de Quye həmin əsərin istifadə edilən bütün əlyazmalarında bu yer adının yazılışında hərflərin nöqtələrsiz olduğunu qeyd etmiş, həmin sözü Naxçıvan kimi oxumuşdur. Mətdəki məlumat da bu ehtimalın düzgünlüyünü təsdiq edir (müq. et.)
32. **Ət-Tarm** (الطرم **Tarom**) – Deyləmdə Səfidrud çayının orta axını boyunca yerləşən vilayət və şəhərin adı (*bax: İbn əl-Fəqih*).
33. **Hulvan** (حوان) – VII əsrin sonlarına qədər Xilafətin İraq (əs-Səvad İraq), sonra isə əl-Cibəl əyalətinə aid edilən, eyni adlı çayın (müasir Əlvənd) sahilində yerləşən qədim şəhər və vilayət (aşur mənbələrində Halmanu). Əl-Müqəddəsi (s.123) bu vilayətin artıq dağılmış şəhərlərindən bəhs edir. Şəhərin özü həm səlcuq hücumlarından, həm də zəlzələdən (1149-cu ildə) zərər çəkmişdi. XIII əsrdə artıq dağılmışdı (*bax: Ибн Хордадбех, s.144-145, qeyd §2, 4*). Sasanilərin və ilk ərəb işğalı dövrlərində Şaz Fayruz adlanırdı (İbn Xordadbeh, tərc. s. 55).
34. **Şəhrəzur** (شهرزور) – İranda, Türkiyə ilə sərhədə yaxın ərazidə yerləşən şəhər və vilayət. Sasanilərin dövründə Mədainlə Şiz arasındakı yolun yarısında yerləşdiyi üçün onu “Niməzrah” (*Yaqut, III, 340*) adlandırırdılar (*bax: Ибн Хордадбех, s.164, qeyd 4*).
35. **Əl-Haris və əl-Huveyris** (الحارث و الحويرث) – Türkiyə ərazisində ucalan Böyük və Kiçik Ağrı (Ararat) dağları.
36. **Yunan** (يونان) – ərəb mənbələrində Azərbaycan şəhəri Yunan Muyan, Buban kimi işlədilmişdir (*ətraflı bax: §4*).
37. **Əl-Lizan** (الليزان əl-Layzan) – ərəb mənbələrində Şirvanla həmsərhəd vilayət; V.F.Minorski onu müasir Lahıcla eyniləşdirir, bu yerin Xəzər dənizinin cənub sahilində yerləşən Gilan Lahıcanına uyğunluğunu bildirir (*История Ширвана, s.32*). Əl-Məs’udu (II, s.5) onu Şirvanla Qabh (Qafqaz) dağı yanında həmhüdüd məmləkət, hökmdarını isə Layzanşah adlandırır. O, həmçinin Şirvan hökmdarının müəllifin yaşadığı günlərdə Layzanı ələ keçirməsi haqqında da məlumat verir. Əsərinin sonrakı hissəsində (II, s.68) əl-Məs’udi əvvəllər Layzan hökmdarı olan Məhəmməd ibn Yəzidin ata qohumları olan şirvanşahları öldürməsi, Şirvanı tutması, Qabh dağlarındakı tayı bərabəri olmayan Niyal (mətdə Tiyal) qalasına malik olması haqqında da məlumat verir. Mənbələrdən görünür ki, 861-ci ildə, xəlifə əl-Mutəvəkkilin öldürülməsindən sonra, Xilafət ərazisində başlanan anti-xəlifə hərəkatı nəticəsində yaranmış Şirvanşahlar dövləti ilə yanaşı həmin dövlətin yaradıcısı Heysəmin qardaşı Yəzid eyni vaxtda Layzanı ələ keçirmişdi (*bax: Минорский. История Ширвана, s. 47*). 305/917-ci ildə Yəzidin nəvəsi Əbu Tahir Yəzid Şirvanşahlığın zəifləməsindən istifadə edərək Şirvanı ələ keçirir, öz torpaqlarını da ona qataraq şirvanşah tituluunu mənimsəyir. Şirvanşahlar dövlətinə qatılmış Layzan isə çox vaxt varis şahzadələr tərəfindən idarə olunurdu (*Минорский. История Ширвана, s.107*).
38. Əl-İstəxri Şirvanla sərhəd xətləri olan **əl-Laqz, Muqaniyə və əl-Absiyənin** (العبيسية الكز، الموقانية) adlarını

- çəkir. Muqaniyə burada Xəzər dənizi sahilindəki məlum Muqan (Muğan) vilayətindən fərqlidir (*bax: əl-Məs'udiyə aid qeyd 16*). Əl-Məs'udi (*II, s. 68-69*) hətta onları qarışdırmamağı tövsiyə edir. Tədqiqatçılar onu Kaxetidəki Movakani ilə eyniləşdirir. Burada əl-Absiyə Qəbələ ilə eyniləşdirilir (*Минорский. История Ширвана, s. 107*). Əl-Məs'udi (*II, s. 68*) əsərini yazdığı ildə (943) Qəbələnin hökmdarı olan Taygöz Anbəsə, onun “oğru, quldur və firildəqçılara sığınacaq verməsi” haqqında məlumat verir. “Tarix əl-Bab”da onun oğlu, Qəbələ hakimi Əbd əl-Barr ibn Anbəsənin adı çəkilir, 371/981-982-ci ildə şirvanşah Məhəmməd ibn Əhmədin Qəbələni onun əlindən aldığı bildirilir. Həmin əsərdəki digər məlumata görə, 389/999-cu ildə şirvanşah Yəzid ibn Əhməd Qəbələ hakimi Əbd əl-Barr ibn Anbəsənin, görünür, son istinadgahı olan Qurzul adlı qəsri də ondan alır (*Минорский. История Ширвана, s. 51, §13; s. 52, §14*). Tədqiqatçılar (*A.Z. Validi Togan, V.Minorski*) Qurzulu ehtimalla Göyçay çayının qərb sahilindəki Qırdadulla və ya Göyçay çayının qərb qolu Qruduzla eyniləşdirirlər (*Минорский. История Ширвана, s. 116, qeyd 22*). *Bax həmtçinin: əl-Məs'udiyə aid qeyd 69. V.Minorski (s.191, qeyd 14)* “əl-Absiyə” sözünü “əl-Anbasiyə” kimi oxuyur və Qəbələnin o dövrdəki hakimi əl-Anbəsənin adı ilə belə adlandırıldığını bildirir. Mənbələrə görə əl-Absiyə (əl-Anbasiyə) vilayətinin coğrafi baxımdan Qəbələ ilə eyni mövqedə olması V.Minorskinin haqlı olduğunu təsdiq edir. Əl-İstərxinin mətnində adları çəkilən əl-Abriyənin (العبرية) İberiya (Curzan), əs-Sariyənin (السارية) Sanariyə olduğunu əminliklə ehtimal etmək olar. Belə ki, Şirvandan sonra ardıcılıqla Qəbələ və Şəki, eləcə də iberlər və sanarların əraziləri gəlir (*müq. et: əl-Məs'udi, II, s. 66-68*).
39. İbn Kəndman qalası (قلعة ابن كندمان) – Bərdə-Tiflis yolunda, Tiflisdən əvvəlki dayanacaq (*müq. et: İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b.*).
40. **Qalqatus** (قلقاطوس) – ərəb mənbələrində (*müq. et: İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, əl-İdrisi*) Bərdə-Dəbil yolunda, Bərdədən sonrakı ilk dayanacaq. “Albaniya tarixi”ndə Kalankaytuk (*Kalankatuklu. Albaniya, s.72*) kimi adı çəkilən böyük kənd (*ətraflı bax:§4*).
41. **Matris** (ماتريس) – Bərdə-Dəbil yolunda, Yaqutun (*V, s.53*) Arrana aid etdiyi kiçik şəhər. Y.Manandyan (*Манандян. О торговле и городах Армении, s.242-243*) onu Hatrislə eyniləşdirir və eyni adlı vilayətə aid olduğunu zənn edir. Adına və yerləşdiyi mövqeyə görə M.Barxudaryanın da adını çəkdiyi o vaxtlar boşalmış Metaqis kəndinə uyğun gəlir (*ətraflı bax §4*).
42. **Davmis** (دوميس) – Yaqutun (*II, s.489*) Arrana aid etdiyi, Bərdə ilə Dəbil arasında nahiyə. Y.Manandyan (*Манандян. О торговле, s. 242-243*) onu Zautis ilə eyniləşdirir. Adına və yerləşdiyi mövqeyə görə “Albaniya tarixi”ndə (*Kalankatuklu. Albaniya, s.69*) adı Arşaqilərdən olan son alban hökmdarı Mömin Vaçaqanın (487-510) “öz mülkü olan Divdakan kəndi” kimi çəkilən, 1902-ci ildə M.Barxudaryan bu yerləri tədqiq edərkən yalnız xarabalıqları qalan Divdakana uyğundur (*bax: Буниятов. Азербайджан, 1999, s. 68*).
43. **Kil-Kuy** (كيل كوي) – Mənbələrdə adı fərqlidir: İbn Havqəldə (*s. 350*) Keylakvin, əl-Müqəddəsində (*s.382*) Kilvay, əl-İdrisidə (*s. 324*) Keyləkəvsər, Yaqutda (*IV, s. 477*) Kəlkəva. Sonuncu onun Arran nahiyələrindən birində yerləşdiyini bildirir. İ.Markvart (*Das Itinerar, s.56*) onu “Gelakhuni” (Gelakuni) ilə eyniləşdirir. Moisey Kalankatuklu Göycə gölünün cənub sahilində yerləşən Geqarkuni vilayəti (*s.195*) haqqında Babəklə əlaqədar hadisələrlə bağlı məlumat verir.
44. Bu haqda bax: 1 §.
45. Eyni məlumatı İbn Havqəl də təkrar edir (*bax həmtçinin: əl-Müqəddəsi*). Sərat (Sərab) ilə Zəncan arasındakı Nuvey yaşayış yerinin adı digər mənbələrdə fərqli verildiyi üçün oxunuşu ehtimal xarakterlidir. İbn Xordadbeh (*s. 120*) və Qudama (*s.212*) Ərdəbillə Sərat arasında, hər birindən 5 fərsəx məsafədə ən-Nir adlı yerin adını çəkirlər (*əl-İdrisidə, P, 240 - əl-Yəma*). Həmdullah Qəzvini (*Казвину Х. Нузхат, s.550*) Sultaniyyə-Ərdəbil yolunu təsvir edərkən Zəncandan 7 fərsəx məsafədə Tut Savarı kəndi, ondan 7 fərsəx məsafədə Kağızkunan (Xunəc) şəhəri, daha sonra Səfidrud çayı yanındakı Burulaz aşırımını vasitəsilə 6 fərsəxlikdə Səncid və Xalxal kəndləri, 6 fərsəxlikdəki Taliş kəndi və nəhayət 6 fərsəxlik məsafədə yerləşən Ərdəbil şəhəri haqqında məlumat verir (*cəmi 32 fərsəx*).

46. **Amid** – İbn əl-Fəqihin (s.133) Diyar Rəbiyə, Yaqutun (I, 66) Diyar Bəkrə aid etdiyi böyük qədim şəhər. Türkiyənin müasir Diyarbəkr şəhəri ilə uyğundur. Mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, təsvir edilən dövrdə sonralar Diyar Bəkrin tərkibinə daxil olan şəhərlər də Diyar Rəbiə ərazisinə aid idi (bax: *Ибн Хордадбех*, s. 271, qeyd §53b, 9).
47. İbn Havqəldə (s.353) “Sələmasdan Xuveyyə 9 fərsəx”.
48. İbn Havqəldə (s.353) “Bərkəridən Ərcişə 2 gün”.
49. İbn Havqəldə (s.353) “Marağadan Urmiya və Sələmasdan keçməklə Xuveyyə 53 fərsəx”.
50. İbn Havqəldə (s.353) “Xuveydən Nəşavəyə 5 gün”; əl-Müqəddəsində (s.383) “3 gün”.
51. **Siyakuh** (سيكوه) və ya Siyah Kuh; hərfən “Qara dağ”) – mənbələrdə ada adlanır; Əl-Ğərnati (s.233) bu adanın dənizin şərqinə yaxın olduğunu, buraya türk oğuz (ğuz) tayfalarının köçdüyünü bildirir. Elmi ədəbiyyatda onu haqlı olaraq Manqışlaq yarımadası ilə eyniləşdirirlər (bax: *В.Бартольд. с. III, s.479-480; Minorsky. Hüdud, s.193*).
52. Burada Volqa çayı nəzərdə tutulur.
53. **Abaskun** (ابسكون)– orta əsrlərdə Curcan vilayətinin Xəzər dənizinin şərq sahilində limanı. V.Bartold (III, s.46; VII, s.126) ehtimalla onu Gürqan çayının mənsəbində, Gümüştəpə kəndinin yerində lokalizə edir. Xəzər dənizinin adlarından biri də Abaskun olmuşdur
54. **Dihistan** (دهستان) – Curcanın həmçinin Rabat Dihistan adlanan sərhədyanı şəhər-qalası (*İbn Xordadbeh, s.34; İstəxri, s.212*). Xarabalıqları Atrik çayından şimala doğru Məşhədi-Misriyan adlı yerlədir (*Бартольд, III, s.122; VII, s.126-127; həmçinin: Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники, с. 1-2; s.192-252; bax həmçinin: Ибн Хордадбех, s.190, qeyd §19, 4*).
55. **İtil** (اتل) – 1) ərəb mənbələrində Volqa çayının adı; 2) xəzərlərin VIII əsrin birinci yarısında ərəblərin hücumları ilə əlaqədar Səməndərdən sonra paytaxt etdikləri şəhərin adı. Volqa çayının mənsəbində yerləşən bu şəhərin şərq hissəsi Xəmlic, qərb hissəsi isə , görünür, Xəzaran adlanırdı (*Новосельцев. Хазарское государство, s.130*)
56. Əl-İstəxrinin bilavasitə mövzumuzla əlaqəsi olmadığı üçün şərhinə ehtiyac görmədiyimiz Xəzər və xəzərlərə həsr etdiyi bu maraqlı məlumat xəzər problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar (M.Artamonov, D.Danlop, B.Zaxoder, A.Novoseltsev və b.) tərəfindən hərtərəfli istifadə və təhlil olunmuşdur.

Əbu-l-Qasim İbn Havqəl ən-Nisibi (X əsr)
Kitab surat əl-ard (“Dünyanın təsviri kitabı”)*
(səh. 331) Ərminiya, Azərbaycan və ər-Ran (Arran)

İndi isə [əs-Sinddən] qərbə, ər-Rum ölkəsinin sərhədinə qayıdaq və onun islam [torpaqlarının] ucqarlarında olan, Ərminiya, Arran və Azərbaycanla başlayan şərq (əl-Məşriq) sərhədi yaxınlığındakı [yerləri] təsvir edək.¹ Mən onları vahid iqlim hesab edirəm, çünki, bir adamın [tabeliyində olan] məmləkətdir.² Buna şahid bu gün mən, məndən əvvəl isə bu məlumatı mənə danışanlardır.³ İbn Əbu-s-Sac, onun qulamu Muffih, Deysəm ibn Şazluyə, əs-Sallar [adı] ilə tanınan əl-Mərzban ibn Məhəmməd kimi [hökmdarlar] indi,⁴ əvvəllər əl-Fadl ibn Yəhya və Abd əl-lah ibn əl-Malik əl-Xuzaiyyi və başqaları belə olmuşlar.⁵ Şərqdən (əl-Məşriqdən) buranı əl-Cibəl, əd-Deyləm, əl-Xəzər dənizinin qərbi, qərbdən (əl-Məğribdən) əl-Ərmən, əl-Lan və əl-Cəzirə hüdudlarının bir hissəsi, şimal tərəfdən əl-Lan və əl-Qabq dağları, cənubdan İraq hüdudları və əl-Cəzirə hüdudlarının bir hissəsi əhatə edir.

Bu - Ərminiya, Azərbaycan və ər-Ranın xəritəsidir (bax: s. 288)

Ərminiya, Azərbaycan və ər-Ranın xəritəsində olan adlar və mətnlərin izahı: Xəritənin yuxarisında “*Ərminiya, Azərbaycan və ər-Ranın surəti*”, ondan solda, küncdə isə “*şimal*” yazılmışdır. Yuxarıda, sağ tərəfdə dəniz təsvir edilmişdir, onun sahilində əl-Bab, sonra isə *əş-Şabran* yerləşdirilmişdir. Əl-Babın yanından başlayan dağlar silsiləsi sola doğru uzanır. [Dağlara] paralel yuxarı tərəfdə yazılıb: əl-Lan, əl-Qabq dağı, əs-Sərir nahiyələri və *onların qonşuluğunda olan xalqlar*. Aşağı tərəfdən bu dağlarla (*s.332-də xəritə verilmiş və altından yazılmışdır: Ərminiya, Azərbaycan və Arranın surəti*) (*s.333*) əl-Layican, Qəbisa,⁶ Şəki, Qəbələ şəhərləri birləşir. Bundan aşağıda dənizə tökülən əl-Kur çayı təsvir edilmişdir. Bu çayın üstündə, dağa bitişik yerdə *Tiflis* şəhəri, sonra isə *Bərdac* (Bərdic) yerləşir. Əş-Şabrandan başlayan yol iki şəhərə - Şirvana və əş-Şamaxiyəyə, sonra Bərdaca, daha sonra *Bərdəyə* aparır. Bərdədən başlayan başqa bir yol Tiflisə gedir. [Yolun] üstündə *Cənzə, Şəmkur, Xunan, əl-Qala* yerləşir. Bu sahədə ər-Ran yazılmışdır.

Ər-Ran nahiyəsinin aşağı (cənub) həddi ər-Ras çayıdır. Onun üstündə *Varsan* şəhəri vardır. Varsandan sağda, çayın yaxınlığında *Bərzənd* yerləşir. Bərdədən Bərzəndə aparın yol ondan sonra Ərdəbil, əl-Məyanic və əl-Xunəcdən keçərək *Zəncana*⁷ gedir.

Ər-Ras çayından aşağıdakı sahədə *Azərbaycan* yazılmışdır. Qurunun dənizə daxil olduğu hissədə, bu yazının qurtardığı yerdə *Muqan* yazılmışdır. Bunun altından dəniz və dağ arasındakı sahədə, maili xətt üzərində əl-Cil, onun altından əd-Deyləm yazılmışdır, həmin yazının aşağısında əl-Cibəllə əd-Dinavər şəhəri qovuşur. Ərdəbildən solda bir dağ yerləşir.

* Ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı. Səyahətinə 943-cü ildə Bağdadda başlamış, bir çox yerlərdə, o cümlədən Cənubi Qafqazda olmuşdur. 340/951-52-ci ildə əl-İstəxri ilə görüşündən sonra sələfinin xahişi ilə onun əsərinə düzəlişlər etmiş, yeni xəritələr əlavə olunmuşdur. Əsərin dövrümüzdə çatan və de Quye tərəfindən nəşr edilən "Kitab əl-məsəlik və-l-məməlik" nüsxəsi ilə yanaşı İ.Kramersin nəşr etdirdiyi və burada istifadə etdiyimiz "Kitab surat əl-ard " nüsxəsi də mövcuddur. Əsərin birinci redaksiyası 967-ci ildə, ikinci redaksiyası təq. 977-ci ildə yaranmışdır. İ. Kramersin nəşr etdirdiyi əsər 479/1086-cı ilə aid İstanbul əlyazması əsasında. Tərcümədə həmin əlyazmasının nasixinin və ya redaktorunun mətnə öz dövrlərinə uyğun etdikləri və nəşir tərəfindən təqdim olunan əlavələri də verməyi lazım bildik.

Onun yanında yazılmışdır: *Bu Sabalan dağıdır*. Ərdəbildən sola apararı yol *Miməz*,⁸ *Əhər* və *Varzaqandan* keçərək *Dəbilə* gedir. Dəbil bir dağla birləşir. Onun yanında yazılmışdır: İki dağ: əl-Haris və əl-Huveyris. Bu dağa sağ tərəfdən *Nəşavə* şəhəri birləşir.

Dağdan sağda olan sahədə Ərminiyyə yazılmışdır.

Ərdəbildən gedən yol dağların (*əl-cibəl*) aşağı hissəsi ilə birləşən *Bidlis* şəhərinə aparır. Bu yolun üstündə *Sərah*, *əl-Marağa*, *Dəxərraqan*, *Təbriz*, *Səlməs*, *Xuvayy*, *Bərkəri*, *Ərciş*, *Xilat* şəhərləri yerləşir. Əl-Marağa və *Varzaqan* arasında *Mərənd* şəhəri yerləşir (Marağanın yanında nasixin (köçürənin) fərqli xətti ilə yazılıb: *Hülaku rəsədxanası, 657-ci ildə ilk dəfə yaradılmışdır*);⁹ ondan aşağıda *Kəbuzan gölü*, [gölün] aşağı tərəfində *Urmiyyə şəhəri*, sonra onun altında *Uşnuh* təsvir olunmuşdur. Ondan solda, üstündə adı olmayan şəhər şəkli var. Gölün sağında, onunla əl-Məyanic arasında, *Cabravan* şəhəri yerləşir. Əl-Xunəcdən aşağı *Təbriz* şəhəri yerləşir. Bidlisdən sağda, onunla dağlar (*əl-cibəl*) silsiləsi arasında *Xilat* gölü təsvir olunmuşdur. Onun altında yazılmışdır: *Van və Vastan nahiyəsi*.¹⁰ Ondan solda, dağın üstündə Ərzən şəhəri yerləşir. Onun solunda isə dağdan kənarda *Məyyəfariqindir*. Onun altında küncdə əl-Məğrib yazılmışdır. Xəritənin aşağısındakı dağı (*s.334*) iki çay – *Böyük əz-Zab* və *Kiçik əz-Zab* yarır.¹¹ Kiçik əz-Zabdan sağda iki şəhər yerləşir: *Suhravərd*¹² və *Şəhrəzur*¹³. Xəritənin sağ küncündə yazılmışdır: *Cənub*.

Bu nahiyələrin ən mükəmməli Azərbaycandır. Onun ən böyük və ən mühüm şəhəri Ərdəbildir. Bizim vaxtımızda onun vəziyyəti ağırlaşmış; çünki orada hərbi düşərgə, əmirlərin sarayı (*dəru-l-imarət*) və divanlar yerləşir. Bu şəhərin amallarının (mahallarının) ərazisi 30 fərsəx misləndir. Tikililərinin əksəriyyəti palçıq və bişmiş kərpicəndir. Onun ətrafında möhkəm divarlar vardı. 31 (yəni 331=942)-ci ildə [şəhər] əhalisini Deysəm ibn Şazluyəni müdafiə etməkdə günahlandıran əl-Mərzban ibn Muhəmməd ibn Musafir əs-Sallar onları dağıtdırdı. O, bu işi onlarla kəsdiyi şərtə görə etmiş, həmin müstəsna şərt ona [divarları] dağıtmaq imkanı vermişdi. [Mərzban] həmin divarları [şəhərin] tacirlərinin və sahibkarlarının (ərbablarının) əlləri ilə dağıtdırdı. Öz ölkələrində geniş mövqə tutan bu nüfuzlu insanlar [buraya] kətan (bez) və ya ətir və ya başqa bir şeyin satışının sövdəsini həyata keçirtdikləri zaman geydikləri ən yaxşı paltarda gəlir, lom götürür və [divarı] dağıtdırdılar.¹⁴ Bu mövqedə olan başqa tacirlər də onların dağıtdıqları [divarın] palçıq və daşlarını öz əbalarında, örtüklərində və ya paltarlarında daşıyırdılar. Çox hallarda [daş-kəşəyi] daşımaq üçün kimlərsə özlərinin əl-mərvə və əl-munəyyir [parçalarından]¹⁵ tikilmiş, bərbəzəkli, bir-birlərinə təriflədikləri ən yaxşı başqa libaslarını geyinir, [divarı] tamam sökərək, izini belə yox edirdilər. Sonra [Mərzban] onları dilənçi kökünə salaraq, mallarını [əllərindən] aldı, onlara olan tələblərini daha da artırdı, bundan sonra da [başqa] ölkələrə dərbədərdə saldı. Onları dağlara, biyabanlara qovdu. Çünki onlar avaralıq və ara qarışdırmaqla məşğul olurdular. Onların dələduzluğa olan meyilləri o yerə çatmışdı ki, hakimiyyətə əhəmiyyət vermir, şeytani tutur, bəlaya və qiyama qurşanırdılar. Səyahət edənlərin malları onlar tərəfindən çapıb talanır, nemətləri qarət olunur, qanları qisası alınmadan axıdılırdı. Nəhayət, başqa bir adam mənə xəbər verdi ki, o, bir qəssabdan ona qoyun ətinin xoşuna gələn yerindən verməsini xahiş edib. [Həmin adam] ona verilən hər şeyi götürdükdə, [qəssab] müştərinin üst paltarından (*rida*) bir parça qoparmış və ətlə birlikdə tərəzinin gözüne qoymuşdur; başqa bir parçanı o, Allah taalanın qəzəbinə rəğmənlə hiddət, kobudluq və asılıqla onun paltarının qolundan, digərini (*s. 335*) isə yaylığından qopartmışdı.¹⁶

Allah uzun səbir və mülayim rəftardan sonra, nəhayət onların üzərində qələbə bəxş etdi. Bizim vaxtımızda həmin yer əhalisinin azlığına, karvan ticarətinin çoxluğuna görə əvvəllərlə müqayisədə korlanmışdır.

Bu şəhər bol məhsulludur, qiymətləri ucuzdur. Rustaq və dairələri (*kura*) çox gözəldir. Onun dağına qalxmaq və düşmək 3 fərsəxə yaxındır. Adına Sabalan deyirlər; əzəmətlidir, hündürdür, çıxıntısı qərb tərəfdən [şəhərin] üstündən yüksəlir. Nə yayda, nə də qışda üstündəki qarlar ərimir. Bu şəhərin axar çayları, şirin sulu quyuları vardır. Əksər vaxtlarda oranın çörəyinin 50 kömbəsi 1 dirhəmədir. Ətin 1 mann yarımı 1 dirhəmə [satılır]. Bal, yağ, qoz, kişmiş və bütün yeməli şeylər o qədər ucuzdur ki, sanki havayıdır. Öz ucuzluğu ilə şöhrət tapmış çox ölkələr, [burada] olan istənilən başqa şeylərin təzəliyinə (təravətinə) görə ondan geri qalır.

Böyükliyinə görə Ərdəbildən sonra əl-Marağa gəlir. Qədim günlərdə bura [hərbi] düşərgə və paytaxt (*dər əl-imarə*) idi; nahiyənin divanlarının xəzinəsi də burada idi. Əbu-l-Qasım Yusuf ibn əd-Davdaz ibn əd-Davdaşt bunları Ərdəbilə köçürməklə onu bütün ölkə üçün mərkəz etdi.¹⁷

Marağa çoxlu bağları, çayları, suları, yaxşı meyvələri, təbii sərvətləri, çoxsaylı rustaqlara hər tərəfdən gələn gəlirləri, əkin sahələri, böyük şəhərlərdəki (*əmsar*) nemət bolluğundan [burada da olan] gəzməli yerdir. Buna oranın kişilərinin ağayanaqlığını, alim və şeyxlərinin çox olmasını da əlavə etmək olar. Onların Ərdəhir adı ilə tanınan kəndlərinin birində bu [kəndin] adına uyğun əl-ərdəhiri deyilən uzunsov formalı qovun [növu] yetişir;¹⁸ kobud görünüşlü olsa da hədsiz şirinliyinə və gözəl dadına görə tərifi Xorasan qovununa oxşayır. Marağanın ətrafında divarları olub; Yusuf ibn Əbu əs-Sac təqribən əs-Sallar Ərdəbil divarlarını dağıtdığı zaman onları dağıtmışdır.¹⁹

[Təbriz gözəl, çiçəklənən, insanlarla dolu, təbii sərvətləri çox olan şəhərdir. Orada çoxlu bazarlar, (s. 336) alış-veriş var. Bura, bu gün, Azərbaycanın paytaxtı (*kasaba*), onun ən firavan şəhəridir.

Xuvey (Xoy) orta şəhərdir; lakin əhalisi çoxdur, təbii sərvətləri, meyvələri, bağları zəngindir. Ətrafında kərpicdən tikilmiş möhkəm divarlar var. Sakinləri Təbriz əhlindən daha xoşxasiyyətdir.

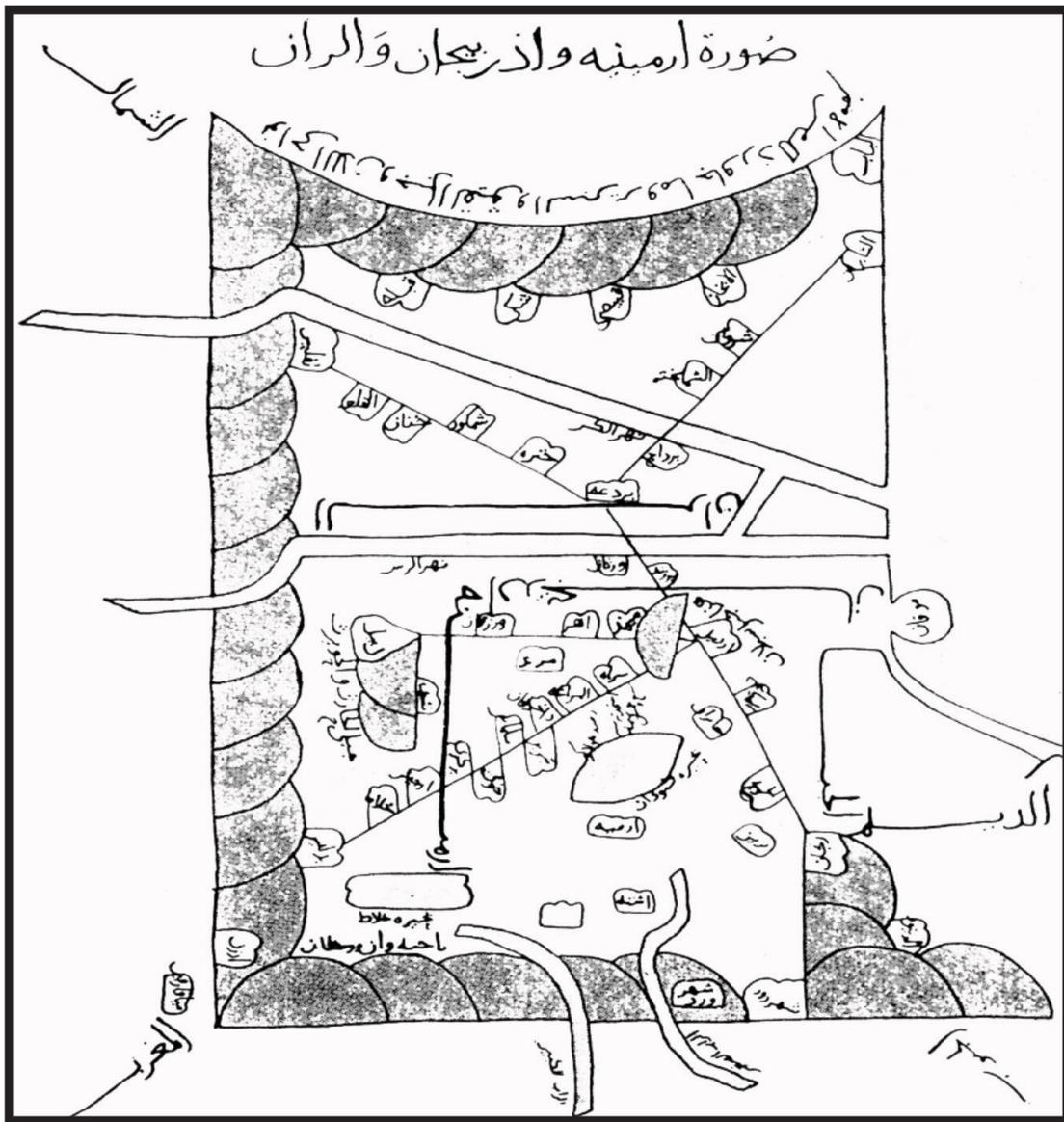
Sələmas (Sələmas) həmçinin orta şəhərdir. Çiçəklənən, əhalisi, meyvəsi bol yerdir. Ətrafında daşdan tikilmiş möhkəm divarlar var].

Marağadan sonra böyüklükdə **Urmiyə** gəlir. Bura gəzməli (sağlam havalı), çoxlu üzumlükləri, şəhərin içində axan suları, yaşayış məskənləri və rustaqları, ticarət və gəlir mənbələri bol olan şəhərdir. Onunla Marağa arasında Kəbuzan (Urmiyə) gölü yerləşir. Marağa gölün şərqində, Urmiyə isə qərbindədir. Onun rustaqları geniş, nahiyələri məhsuldardır. Urmiyənin tərkibində, onun amallarına bitişik şəhər **Uşnuhdur**. Onun da həmçinin ağacları, yaşıllığı, təbii sərvətləri, meyvələri, məhsuldarlığı, üzümü, axar suları boldur. Ətraf çöllərdə yaşayan köçərilərin xeyirxahlığından və əl-Həzbaniyyə kürdlərinin²⁰ iltifatından Urmiya və Marağaya nə qədər pay düşsə, onların qismətinə düşən pay da elədir. [Kürdlər] orada yaylayır, orada yeni məskən axtarırlar. Var-yoxları və yığıqları cəmiliklə buradadır. Orada ilin müxtəlif vaxtlarında tacirlər üçün gəlirli bazarlar olur. Alış-veriş qızgın, gəlir boldur. [Şəhərin] özündən və ətraflarından qoyun, mal-qara, bal, badam, qoz, mum və bu kimi digər növ mallar əl-Mavsilə (Москва), əl-Cəzirə ölkəsinin nahiyələrinə, o cümlədən əl-Hədisəyə göndərilir.

Məyanic, Xunəc, Dəxərraqan, Xuvey, Sələmas, Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muqan,

Beyləqan, Cabravan böyüklükdə və təsərrüfat baxımından bir-birinə oxşar kiçik şəhərlərdir. Əbu-l-Heyca ibn ər-Rəvvadın²¹ iki nahiyəsi – Əhər²² və Vərzəqan²³ da həmçinin onlar kimidir. Burada hər yer ağaclarla dolu, xeyir-bərəkət və meyvələrlə boldur. Elə bir yer yoxdur ki, caylarına, bağlarına, meyvələrinə, ətirli otlarına, cütçü (s. 337) və əkinçilərin başdan-başa becərdikləri torpaqlarına görə o birindən aşağı olsun; sərvətləri (xeyratı) həddən artıq çox, nemətləri (bərəkəti) doludur. Onların meyvələri heç neçəyə, yeməli şeyləri - havayı kimidir.

Dəxərraqan və Təbriz Uşnuh əl-Azəriyyə və onları əhatə edən yerlərədək Bənu ər-Rudaynilərin ərazisi və mülkləri kimi tanınırdı. Zəmanə korlananədək onlar hakimiyyətin

(*əs-sultan*) gücü sayəsində etirazlardan salamat idilər. Hakimiyyət məhv oldu, qonşular hücum etdilər, qələbə qazanan [da onlar] oldu. Ər-Rudaynı nəslə ərəblərdən idi. Taleyə-qədr onları məhv etdi, zəmanə qələbə və cəbrlə onların üstünə gəldi, izlərini sildi, onlar haqqında kiçik bir məlumat qaldı.

[Dvinə gəldikdə, o böyük, təbii sərvətləri (*xeyrat*), bağları, meyvələri, əkin sahələri çox olan şəhərdir. Ətrafında palçıqdan divar çəkilib. Orada bulaqlar, axar sular vardır. Ən çox əkdikləri düyü və pambıqdır. Bizim zamanımızda onun sakinlərinin vəziyyəti gürcülərin (*əl-kurc*) onlarla qonşuluğuna görə pisləşib.²⁴ Onlar şəhəri qarət edib, onu yandırdılar. Hər vaxt fürsət düşən kimi onlara basqın edirlər. İndi [əhali] şəhərin ortasında came məscid tikmiş, onun ətrafına digər bir hasar da çəkmiş, dövrəsinə içində su mənbəyi olan xəndək [atmışlar]. Gürcülərin qoşunu qəfildən hücum etdikdə onlar məscidin içində sığınacaq tapırlar. [Şəhərlə] ər-Ras (Araz) [çayı] arasında təxminən iki fərsəxdir].

Bərdə şəhəri Arranın anası, bu diyarın gözüdür. Elə qədim zamanlardan bəri o böyükdür: bir fərsəxə yaxın uzunluğu, bundan bir qədər az enidir. Bura sağlam havalı, məhsuldar yerlərdəndir; əkin sahələri, məhsulları, ağacları, çayları çoxdur, vəziyyəti ali, mövqeyi uğurlu və sağlamdır. İraq və Təbəristan arasında Reydən və İsfahandan sonra ondan daha məhsuldar, daha yaxşı mövqeli, təsərrüfat sahələri, bazarlarından tutmuş mehmanxanalarına, karvansaralarına, binalarına, əmlak və ticarətinə kimi daha böyük şəhər yoxdur.

[Lakin gürcülərlə qonşuluq onun vəziyyətini pisləşdirdi].

Başqaları kimi onu[da] [əvvəlki] hakimiyyətə rəğbətdən azad etdi; üsyan etmiş katiblər (*əl-kuttəb*) [şəhər] əhalisinin əmlakının mənimsənilməsinə qanuni (halal) bildilər²⁵. Ərbablarını vergilərin alınması və yığılması məqsədilə qəribə düşmənçilik [hissi] ilə [şəhər] əhlinin üstünə göndərdilər. Mənə xəbər verdilər ki, bizim vaxtımızda baş vermiş fəlakət və işlərin qarışıqlığı ona gətirib çıxartdı ki, burada çörək bişirənlərdən cəmi beşi qalıb, [əvvəllər] isə onların sayı 1200-dən artıq olub.²⁶

Buranın (Bərdənin) (*s. 338*) bir fərsəxdən də az məsafəliyində əl-Əndərab adlı yerdə, Kəznə (Kərnə) və Tasub (Lasub) arasında bir nahiyə var. Mənim gördüyüm ən səfali yerdir. Onun torpaqları eninə-uzununa bir günlük yoldan çoxdur. Başdan-başa bağlarla, səfali seyrəngahı olan becərilmiş yerlərlə, bağçalarla örtülüdür. Onun meyvələri çox, gəlirləri əhəmiyyətli, ticarət yerləri böyük, qazancları çox, getmək istədikləri [lazımlı] yerləri yaxındır. Mən oranı gördükdə, onun bağlarını xoşətirli qoxu bürümüşdü, fındıq, şabalıd, qəribə tamı və növü yeməli olan nadir meyvələr vardı. Orada bir meyvə vardı, adı ər-ruqal (zoğal) adlanır; böyüklükdə əl-ğubayra (üvəz) kimidir. Onun tumu var. Yetişdikdə dadı şirin, yetişməzdən əvvəl dəyənəcəni acı olur. Bərdəyə əncir Tasubdan (Lasubdan) gətirilir və həmin növdən olanların hamısından üstündür. Burada ipəkdən olduqca gözəl, çoxsaylı şeylər hazırlayırlar. Belə ki, onların tut ağacları ümumən malıdır, onların sahibi yoxdur, nə satılır, nə də alınır. [Adamların] çoxu bu vəziyyətə görə barama qurdları bəsləyir və ipək (*əl-ğazz*) əldə edir; onunla Fars və Xuzistanı təchiz edir, ondan çoxlu gəlir qazanırlar.

Bərdə əl-Kurr (Kür) çayının təqribən üç fərsəxliyindədir, Kür çayında bir balıq var, əs-surmahı adı ilə tanınır. Varsan yanında və digər yerlərdə ondan ər-Ras (Araz) çayında da olur. Dadına və ləzzətinə görə ondan Ərdəbilə, Reyə və İraqa da aparır, əhalisindən və tacirlərindən ondan pay verməsini istəyirlər. Kür və Arazda həmçinin bir balıq da var; adına əd-darakin (*əz-zəraki*) deyirlər. Çox yağlı olduğundan hər adam onu yeyə bilmir. Hər iki

[çayda] olan əl-kuşubət (*əl-işubət*) balığı görünüşünə görə [əvvəlki iki balıqdan] başqadır; bu [balıq da] ləzzətlidir.

Bərdənin qapılarından Bab əl-Əkrad adlı qapının yanında bir bazar var. O əl-Kurkiy (*Kurkiy*) bazarı kimi tanınır, ölçüsü bir fərsəkdir. Hər bazar günü burada adamlar toplaşır, onlar bura hər yer və tərəfdən gəlirlər. Buraya kənd camaatı da yığılır. Böyüklüyünə görə [bu bazar] hətta az qala Kursarə (Kulsurə) bazarına çatır. Bazarın adı daim [eyni gündə açıldığına] görə həmin günün adına üstün gəldiyindən, buna əl-Kurkiy günü deyirlər. Çoxu həftənin günlərini sayanda “cümə, şənbə, əl-Kurkiy, yekşənbə” deyərək, əl-Kurkiy [sözü] ilə bazar günü demək istəyir.

Onların gözəl geniş came məscidi var (*s. 339*). Bənu Umeyyənün (Əməvilərin) Misirdə və başqa yerlərdə təşkil etdikləri kimi nahiyənin beytulmalı (xəzinəsi) da buradadır. Bu - [Əməvilərin] əməllərindəndir.

Bərdənin bazarları onun sıx və basırıq rabad hissəsindədir; orada mehmanxanalar, karvansaralar, hamamlar [da] var; Rusların müntəzəm və qəti hücumlarından sonra da [şəhərin] əhalisi çoxdur.²⁷

[Gürcülərin onlarla qonşuluğu əhalinin] vəziyyətini pisləşdirdi. Cənzə (Gəncə) gözəl, faydalı məhsullarla bol olan gözəl şəhərdir. Evləri çox, əhalisi sıxdır. Adamları mürüvvət (mərdlik), hədsiz əxlaq və ədəb, qərblərə və elm adamlarına məhəbbət sahibidirlər.²⁸

Bab əl-Əbvab şəhəri: Xəzər dənizi sahilində şəhərdir; ortasında gəmilərin lövbər salması üçün liman (*mərsiyyu*) yaradılmışdır. Bu limanda dənizdən başlayaraq [ona doğru] uzanan bir tikili vardır. Həmin [tikili] bu limanı əhatə edən (məndə xaricindəki) suyun üstündən asılmış iki dağarası səd kimidir. Onun (limanın) suyu Xəzər dənizindəndir. Bu səddin olduğu yerdə, suyun üstündən [asılmış] bağlı qapı vardır. Qapının astanası qübbə ilə möhkəmləndirilmiş, həmin [qübbə] suyun düz üstündə qurulmuş, su onun altına çatmışdır. Gəmilər üçün qapı tərəfdən giriş girintili-çixıntılıdır. Gəmilərin daxil olduğu girişin ağzına əş-Şamin Sur (Tir) və Beyrut [limanlarında], eləcə də əl-Kustantiniyyə körfəzində olduğu kimi zəncir bağlanmışdır. Onun üstündən asılmış qıfıl[ın açarı] dənizdəki vəziyyətə nəzarət edən şəxsədir. Heç bir gəmi qıfıl sahibinin icazəsi olmadan [limandan] nə çıxa, nə də ona girə bilər. [Həmin] səd daşdan və qurğuşundandır. Xəzər dənizi elə - Təbəristan dənizidir.

Əl-Bab şəhərinin əkin sahələri Ərdəbilinkindən çoxdur. Meyvəsi isə, nahiyələrdən gətirilənlər hesaba alınmasa, azdır. Bu şəhərin ətrafında daşdan, kərpicdən və palçıqdan möhkəm divarlar vardır. O - xəzərlərin, sərihlilərin, alanların, Təbəristan və Curcan [kimi] digər ölkələrin, kafirlərin ölkələrinin, əd-Deyləmin dənizinin limanıdır. Buradan üst kətan paltarlar ixrac olunur. Ər-Ran (Arran), Ərməniyə və Azərbaycanda buradan başqa heç yerdə kətan paltarlar yoxdur (*s. 340*). Orada zəfəran çox olur. [Həmçinin] buraya digər kafir ölkələrindən və onların yaxınlığından [satmaq məqsədilə] çoxlu qullar gətirilir.

Tiflis böyüklüyünə görə Bab əl-Əbvabdan kiçik şəhərdir. Ətrafına üç qapısı olan iki palçıq divar çəkilmişdir. Bura məhsuldar, möhkəmləndirilmiş, nemətləri çox, satış qiymətləri ucuz, bolluğuna görə digər firavan ölkələrdən, rifah və məhsuldar nahiyələrdən daha üstündür. Buradan bal alanlardan biri xatırlayır ki, [həmin gün o,] təqribən 20 ratl balı 1 dirhəmə alıb. [Tiflis] hər tərəfdən çoxlu düşmənlərlə [əhatə olunmuş] mühüm sərhəd yeridir (*suğr*). Təbəriyyədə olan hamamlar kimi hamamları var. Onların suyu odsuz qızmış olur. Bu [şəhər]

Kür çayının üstündədir. Su çox olan vaxt burada da Dəclə və Fərat çaylarının Mosul, Raqqa və başqa yerlərində olduğu kimi buğda üyüdürlər.

[İndi bura gürcülərin əlindədir. 500-cü ilin son onluğunda onlar buranı ələ keçirmişlər. Gürcü hökmdarı (*məlik əl-kürç*) özü kafir olmasına baxmayaraq [Tiflisin] əhalisinin qeydinə qalır, onları hər əziyyətdən qoruyur. İslamın şüarı burada [əvvəllər] olduğu kimi qalmaqdadır. Came məscid hər cür murdarlanmadan qorunur. Hökmdar orada şam və qəndillər yandırır, lazım olan hər şeylə təchiz edir. Bütün məscidlərində azan səsləri bərkdən ucalır. Heç bir kəs onlara pislik göstərmir. İndi müsəlmanlarla gürcülər qarışıblar].²⁹

[Tiflis] camaatı əmin xalqdır; Qəriblərə və qəfil gələnlərə qarşı xoşniyyətlidir; azacıq da olsa dərrakəsi olanlara və ədəbli insanlara dostcasına yanaşır. Onlar qədim (köhnə) məzhəblərə tərəfdar olan sünnülərdir. Hədis elmini həddən artıq tərifləyir və onunla məşğul olan insanlara çox hörmət edirlər. Mən oraya gəlib, bir il və daha artıq həmin [şəhərdə] qalan çox [gəlmə] adamlarla, o cümlədən etibar və ləyaqət sahibləri ilə görüşdüm; kəsdikləri şərtə görə onlardan biri də heç vəchlə öz mənzilində gecələmir və bunu edə də bilmirdi. Nəhayət, mən onların (tiflislilərin) bu istəklərini və cəhdlərini aydınlaşdırdım. Mən ora (Tiflisə) gəldim və and içdim ki, onların heç bir yeməyini yeməyəcək, özümü saxlamağı üstün tutacaq, yalnız mənə lazım olan işlərlə məşğul olacağam. [Onda onlar] bu andı müzakirə etmək üçün öz əmirlərinin sarayında mənə məclis qurdular. Hakim (qazı) İbn Sumay'a [orada] iştirak edirdi. O, [adamların] qarşısına çıxaraq dedi: (*s. 341*) "Allah sənə kömək olsun. Bizim ölkəmizdə yeməli şeylər elə ucuzdur ki, onları əldə etmək üçün almamağa səni məcbur edə bilmərik. Bizim yerlərdən sən az miqdarda ondan ala bilərsən".

[*s. 341-342*-də Tiflis şəhərində əcnəbi qonaqları qəbul etmə adətindən bəhs olunur. Bu adətə görə, əcnəbilər yalnız müəyyən edilmiş cuzi miqdarda pul xərcləyə bilirdilər; əsas xərclər ev sahibləri tərəfindən ödənilirdi. Qonaqlar (xüsusilə onların xidmətçisi olmayanda) tək evdə gecələyə bilməzdilər. Buna təsadüfi hallarda qonaqların sayı çox olduqda icazə verilirdi. Gələn qonaq ya özü elm öyrənmək istəyən, ya da elmi biliklərini ötürmək istəyən alim, görünür, hədis əhli olmalı idi; əks halda müsəlman alimlərin onu qəbul etməyəcəyi bildirilirdi. Mətdən görüldüyü kimi, İbn Havqəl şəhərə öz mallarını gətirmiş, əmirin və qazının evində qonaq saxlanıldığı müddətdə bu mallar satdırılmış, əvəzinə onu maraqlandıran şeylər alınmışdı. Bu işlərə Əbu Bəkr əl-Qənnad adlı tiflisli nəzarət edirdi. Mətdən görünür ki, İbn Havqəl məhz onun köməyi ilə Curcana qayıda bilmişdi].

(*s. 342*) Arranda Bərdə, əl-Bab və Tiflisdən daha böyük şəhər yoxdur. Əl-Beyləqan, Varsan, Bərdic, əş-Şəmaxiyə, Şərvan, əl-Layican, əş-Şabiran, Qəbələ, Şəki, Cənzə, Şəmkur, Xunan kiçik yerlərdir (*məmalik*), şəhərləri gözəl (lətif), böyüklükdə oxşar və bol məhsulludur, geniş təsərrüfat yerləri var.

Dəbil və Nəşavəyə gəlincə, Dəbil Ərdəbildən böyük şəhərdir.³⁰ O Daxili Ərminiyyənin ən mühüm nahiyəsi və yeridir (*bəldə*), Ərminiyyənin paytaxtıdır (*kasaba*). Burada Ərminiyyənin bütün nahiyələrinin idarə olunduğu hökmdar sarayı var - Arranınkı Bərdədə, Azərbaycanınkı Ərdəbildə olan hökmdar sarayları kimi. [Şəhərin] ətrafına divarlar çəkilib. Burada xristian çoxdur. [Müsəlmanların] came məscidləri kilsənin (*bay'a*) böyründədir - Himsin məscidi kilsə ilə yanaşı, onun yanında, qonşuluğunda olduğu kimi. Orada *mər'azzi* paltarlar³¹ (ثياب مرعزی) xalçalar üçün yun [sap], yastıqlar, döşəkçələr, belbağılar və erməni əsnafından olan əl-qırmızıla boyadılmış başqa şeylər var. Əl-qırmızı - qırmızı rəngdir. Onunla əl-məra'zzi və yun boyayırlar. Bu [rəng] qurddan əmələ gəlir; ipək qurdu özünə barama hörən kimi, o da özünü hörür. Buradan çoxlu parça (بزبون *bəzyun*) aparırlar. Ər-Rum ölkəsində onların parçalarının bənzəri çox olsa da, bunlar daha yaxşıdır. Onların "əl-ərmini" (Ərminiyyəyə

məxsus) adlanan məhsullarından olan (s.343) ipək baş örtüyü (البتوت əl-butut)), oturacaq, xalça, pərdə, həsir (الانخاخ əl-ənxax), balıq və bu qəbildən olan şeylərin bənzəri dünyanın heç yerində yoxdur. Qədim zamanlarda bura bütünlüklə əl-Ərminin məliki Sinbat ibn Aşuta və onun əcdadlarına məxsus idi və onlardan olan kübarların əlində idi. Əbu-l-Qasım Yusuf ibn Əbi-s-Sac onu onların əlindən aldı. Halbuki onların əllərində [bu yeri] idarə etmələrinə qərarlı olan [islamın] başlangıç dövrünə aid müqavilələr (əhdnamələr) vardı və onlardan həmin [müqavilələrdə] kəsilən qədər cizyə alınır. [Sonralar] Bənu Umeyyə (Əməvilər) və Bənu əl-Abbas (Abbasilər) [da] onların öz yerlərində məskunlaşmalarını təsdiq edir, onların üzərinə qoyulan vergilərdən rüsum alırdılar. [Yusif] isə onlara qarşı ədalətsizlik edərək üstlərinə gəldi. Onların bu günahından sonra uğur qazanılmadı və onun bayrağı bu günədək yüksəlmədi. Ərminiyyədə yaşayanların çoxu xristiandır. Onlar hər il sultana xərac kimi bir [vergi] ödəyirlər və onlarla [vaxtılı] bağlanılan müqaviləyə guya bu gün də əməl edirlər; lakin həqiqətdə belə deyil. Qonşu hökmdarların yerinə soxulur, onları əsir alır, əzab verir, müsəlmanların müdafiə etdiyi yerli (*zimmi*) əhalini alçaldılar. Lakin onların qulları Bağdadda satılmır. Mən bunu bilirəm ki, 325-ci ilədək heç kəs buna icazə vermirdi. Çünki onlar [müsəlmanların] məlum himayəsində idilər, müqavilələri isə yox idi.

İki Ərminiyyə vardır: onlardan biri daxili (*əd-daxilə*) kimi tanınır, o birisi – xarici (*əl-xaricə*) kimi. Xarici hissədə müsəlmanların şəhərləri var və onların əllərindədir. Müsəlmanlar bu [şəhərləri] idarə etməkdədirlər, lakin ermənilər (əl-ərmən) ara-sıra münasibəti pozurlar. Bu [şəhərlərdən] Ərciş, Mənazcird, Xilat müsəlman məliklərinin (hökmdarlarının) idarəsindədir. Onların xarici sərhədləri: şərqdən Bərdəyə, qərbdən əl-Cəzirəyə, cənubdan Azərbaycana, şimaldan Qalıqala tərəfdən ər-Rum ölkəsinin nahiyələrinədəkdir. Qalıqala ər-Rum ölkəsinin ortasında Azərbaycan, əl-Cibəl, ər-Rey və ona yaxın yerlərin əhalisi üçün çox böyük sərhəd vilayətidir. Bura Daxili [Ərminiyyənin] şəhəridir.

[Hər iki Ərminiyyə artıq təqdim olunmuşdur. Daxili: Dəbil, Nəşavə, Qalıqala və şimaldan ona yaxın yerlər].

Xarici: Bərkəri, Xilat, Ərciş, Vastan, əz-Zavazan³² və onların arasında olan torpaq sahələri (البقاع *baka'u*), qalalar, nahiyələr və amallardır (s.344).

Onların ər-Rum ölkəsinə girişi Ətrabzunda (Trabzun) adlanır. İslam ölkələrindən gələn tacirlər bu şəhərdə yığışır, ticarət üçün ər-Rum ölkəsinə buradan daxil olur və çıxırlar. Əl-Kustantiniyyə körfəzindən əl-Muhit dənizində uzanan boğaz (mətnə: *lisan* – dil) onun [sahilinə gəlib] çıxır.³³ Ər-Rumu idarə edən hökmdar³⁴ Ətrabzundan indiki sahibindən çoxlu mal və böyük təminat görür, əvvəlki vaxtlar belə çox deyildi. Bu haqda ər-Rum ölkəsinə dair xəbərdə artıq dəfələrlə deyilib. İslam ölkələrinə aparılan ipək (ديباچ *dibac*), bez (*bəzyun*), rum kətanından paltarlar, yun paltarlar, rum libasları Ətrabzundadan keçir.

Nəşavə, Bərkəri, Mənazcird, Bidlis (Bitlis), Qalıqala, Ərzən, Məyyəfariqin və [Siruc]³⁵ arasında böyük fərq yoxdur, çünki onların əraziləri eyni böyüklükdədir.

[Yalnız Xilatda şəhərin kənarı (xarici) özündən də bir neçə dəfə çox məskunlaşıb. Onun əhalisi mal və dövlət sahibidir, öz [mallarını] bu gün dükanlara, geniş bazarlara və tacirlərin olduqları yerə aparır. [Xilat] əhalisinin əksəriyyətinin xasiyyətində qəriblərə qarşı kin və küdurət var].

Əzəmətdə və böyüklükdə Dəbil heç şeylə onlara (yəni, yuxarıda adları çəkilən şəhərlərə) bənzəmir. Bütövlükdə isə onlar məhsuldar, məskun, faydalı məhsulları bol olan yerlərdir.

Digər bölgələr öz hökumətlərinin mövqelərindəki nizamsızlıqdan və əhli-zamanın dəyişməsindən nə qazanmışdırsa, bizim zəmanənin dönüklüyündən onlara da həmin şeylər nəsib olur. Nahiyələrin hüdudları üzrə mütəxəssislərin çoxu xəbər verirlər ki, Məyyafariqin Ərminiyyəyə aiddir, camaat isə onu əl-Cəzirə amallarından hesab edir. O Diclənin şərqində, onun iki mərhələliyində yerləşir; buna görə də onu Ərminiyyəyə aid edirlər. Bu şəhərlərdə və onların ətrafında [yerli] və gətirilmə ticarət malları, mal-qara və qoyunların istənilən cinsləri, nahiyələrə idxal edilən paltarlar, fərşlər, nazik və adi erməni qaytanları vardır, [hansı ki, Səlmasda hazırlanır. Qaytanların biri 1 dinardan 10 dinar qiymətədək satılır; başqa yerlərdə onlara bənzəri yoxdur]. Oymanaxışlı erməni oturacaqları (kursüləri) Mərənddə və Təbrizdədir. Həsirlərə [gəlincə, başqa yerlərdə] onlara oxşarı azdır və (s.345) buradakı kimi çox deyil. Həmçinin örtüklər, əl yaylıqları Məyyafariqində və Ərmiyədən olan yerlərdə hazırlanır.³⁶

Bu ölkənin çaylarına gəldikdə, gəmilərin üzə bildiyi əl-Kurr çayıdır. O Dicləyə tərəf axan Kiçik əz-Zab, əs-Suğur (sərhəd) bölgəsində³⁷ [axan] Ceyhan və əl-Bəradan³⁸ kimi böyük çaydır. Ər-Rass çayı da [onun kimidir]. Hər ikisi sularının şirinliyinə və bolluğuna görə oxşarıdır. Ərdəbil və Zəncan arasında olan Səbizruz (Səfidrud) çayı gəmilərin üzməsi üçün kiçikdir. Əl-Kurr [suyu] şirin, içməli və yüngül olan çaydır. Əl-Qabq dağı tərəfdən çıxır³⁹, Tiflis tərəfdən gələrək, Cənzə və Şəmkur hüdudlarından keçir. [Tiflisi] keçməmişdən əvvəl kafir ölkələrindəki qalaların yanından axır, Bərdənin nahiyələrini keçərək, əl-Xəzər gölünə tökülür.

Ər-Rass çayının da suyu şirin, yumşaq və xoşdur. Daxili Ərminiyyə nahiyələrindən çıxaraq, [nəhayət] Varsan qapısına çatır; sonra axaraq bir hissəsi əl-Kurr çayına, bir hissəsi Təbəristan gölünə tökülür.⁴⁰ Bu, həmin o ər-Rassdır ki, Allah-taala onun xalqına nə edildiyini zikr edib. Diqqət yetirməyi bacaran hər kəs [çayın] sahilləri boyu Varsan şəhərindən yuxarıya və aşağıya doğru getsə, orada artıq alt-üst olmuş, çökmüş və bir hissəsi dağılmış şəhərlərin izlərini görür. Bu [şəhərlərin] altının üstünə çevrilərək çox pis görkəmə və şəkllə düşməsi [Allahın] bu sözləri ilə təsdiq olunur: “Adı və Səmodu, [həmçinin] ər-Rass sakinlərini və onların arasındakı bir çox nəsilləri [məhv etdik]; biz onların hamısına misallar çəkdik və [qulaq asmayanda] hamısını qıraraq tələf etdik”.⁴¹

Azərbaycanda əl-Marağa ilə Urmiya arasında olan göl Kəbuzan adı ilə tanınır; suyu şordur, onda nə bir heyvan, nə balıq vardır. Burada Təbriz və Dəxərrəqanın şəhərləri və amalları arasında ticarət məqsədilə çoxlu gəmilər hərəkət edir. [Gölün] ətrafı hər tərəfdən məskundur, kəndlər və rustaqlarla əhatə olunmuşdur. Urmiya ilə onun qərb [sahilinin] arası 2 fərsəx, əl-Marağa ilə onun şərq [sahilinin] arası 5 fərsəxdir. Dəxərrəqanın başlanğıcı ilə bu gölün sahilinin arası 4 fərsəxdir. Uzunluğu şimaldan cənuba minik heyvanının hərəkəti ilə təqribən 4 mərhələdir (s. 346). Eni isə əl-Marağa ilə Urmiya arasında təqribən 20 fərsəxdir. Qışda bu [göldə] çox böyük dalğalar olur, böyük müsibətlər baş verir. [Gölün] ortasında insanlar yaşayan dağlar var. Suyun içində məskən salmış bu adamların həyat tərzii sadə, məhrumiyətlərlə doludur. Buranın sakinləri gəmi sahibidirlər. Onların dənizçiləri əmtiə ilə yola düşərək, [gölün] sahilləri arasında hərəkət edirlər. Bu [insanların saxladıqları] keçilər onların güman yeridir (mətnədə: həyat qığılcımıdır). Elə bir şeyləri yoxdur ki, cəlbədicisi olsun.

Bərkəri, Xilat və Ərcişin cənubunda şərqdən qərbə doğru uzanan bir göl var.⁴² Onun uzunluğu 10 fərsəxdən bir qədər çoxdur. Buradan bir qarış boyda ət-tirrix adlanan xırda balıq tuturlar; onu duzlayır, əl-Mavsil kimi bir çox yerlərə, əl-Cəzirə və əl-İraqın nahiyələrinə,

əş-Şamın bölgələrinə aparırlar; [bu göldə bir qala (*hisn*) var, Axtamar (اختمار) adlanır]. Bu gölün ətraflarında boraks (*əl-bavraq*) duzu (ملح البورق natriy duzu) var. Onu da həmçinin əl-İraq və başqa yerlərə çörək bişirənlər üçün aparırlar. [Gölün] yaxınlığında, daha doğrusu, onun cənubundakı dağda başqa yerlərə daşınan mışyaqın (*zirnix*) mədənləri var. Bu – mışyaqın qırmızı və sarı növüdür.

Kəbuzan [gölünün] bəzi sahillərindən həmçinin gümüş və qızıl lehimçiləri üçün mis oxrası (*bavrəq*) da aparırlar. [Gölün] bəzi yerlərində suyu elə daşlaşır ki, ondan həmin bu *bavrəq* yaranır; onu dünyanın hər yerinə - dərəsinə, düzünə, dağına aparırlar. Tacirlər bundan xeyli gəlir əldə edirlər.

Əz-Zəvazandan, Ərminiyyə və Arranın nahiyələrindən sağlamlığı, dözümlüyü, qızgınlığı və səbri ilə şöhrət qazanmış cins qatırları əl-İraqa, əş-Şama, Xorasana və məşhur olduqlarına görə vəsf və zikrinə ehtiyac olmayan digər bu kimi yerlərə aparırlar. Əz-Zəvazan nahiyə və qalalardır; onun yaşayış yerləri (*diya*) var. Əksər ərazisi dağlardır; orada Toxaristan atlarına oxşar, yaraşığı və qızgınlığı ilə tanınan yaxşı atlar var. Ola bilsin ki, [bu atlar] hətta [Toxaristanın], eləcə də əl-Cuzcanın qulanlarından da üstündür.

Onun dağları əl-Haris və əl-Huveyris tərəfdən Əhər və Varzaqanın dağları ilə birləşir, şimalda Tiflisə doğru uzanır və burada ona Siyah Kuyənin üzbəüzündəki əl-Qabq dağı birləşir (*s. 347*). Bu - əzəmətli dağdır. Deyirlər ki, burada 300-dən çox müxtəlif dil var. Mən bunu Ərdəbilin dağı olan Sabalandakı başqa kəndləri görəndək inkar edirdim. Hər bir kəndin əhalisinin öz dili var; onlar bir-birləri ilə fars və azəri dillərindən əlavə başqa bir [dildə də] danışırlar.

Əl-Qabq dağları əl-Xəzər torpaqlarının arxasındakı əl-Ğuzziyyə ölkəsində olan Siyah Kuyə dağı ilə birləşərək, Xarəzm gölünün arxasından şərqə, Xarəzm dağlarına və Fərganə dağlarına tərəf qayır. Beləliklə, mənim haqqında danışdığım bütün dağlar əs-Sin ölkəsindən çıxan dağlardan mütənasib şəkildə ayrılaraq, düz xəttlə əl-Muhit dənizinə, əl-Məğribə aid əs-Sudan ölkəsinə tərəf uzanırlar.⁴³

Varsan və Bərdə nahiyələrində, Bab əl-Əbvabın Xəzər gölünün⁴⁴ ortasındakı iki adasında keyfiyyətə çox üstün olan bol qızılboya (*fıvva*) bitir.⁴⁵ Onu Xəzər gölü vasitəsilə Curcana, oradan isə quru yolla əl-Hind ölkəsinə aparırlar. Bu qızılboya otu bütün ər-Ran ölkəsində - Bab əl-Əbvab hüdudundan Tiflisədək, ər-Ras çayı yaxınlığından Xəzəran nahiyəsinədək [hər yerdə bitir];⁴⁶ bu (Xəzəran) Azərbaycan hökmdarının (صاحب اذربيجان *sahibu Azərbaycan*) hakimiyyəti altında dağlarda yerləşən məmləkətdir. O Xəzər dənizinin qərbindən Nisaburadək uzanan Rey, Təbəristan və Curcan dağları ilə birləşən ət-Tarm dağları ilə qovuşur.

Bu dağların məlik və hökmdarlarının (اصحاب *aşhab*) cah-cəlallı var-dövlətləri, malikanələri, nəfis qalaları, atları, onlara məxsus şəhərləri, rustaqları olan nahiyələri, onlara gəlir və var-dövlət gətirən məhsuldar torpaqlı mülkləri vardır. Adlarını çəkdiyim bu dağlarda, nahiyələrdə, şəhərlərdə, yerlərdə ucuzluq və bolluqdur; otlaqlar, mal-qara, sürülər, xeyir-bərəkət, meşəliklər, çaylar, quru və yaş (təzə) meyvələr, ağac növlərindən xələnc, üzüm tənəyi, qoz vardır; [lakin], bilməyəne bu bərədə desən, buna inanmaz.

Bu [dağların] hökmdarlarının həyatı firavandır; nemət və ləzzətdən, dəb-dəbəli yaşayışdan, (*s. 348*) pal-paltardan, gözəl xidmətçilərdən, gümüşdən və qızıldan minikləri olan at və qatırlardan zövq alırlar; [onlar] gözəl müğənni cariyələrə, aşpazlara sahibdirlər, məsarifləri böyükdür. Avadanlığın çoxu qızıl və gümüşdəndir. Çaxmaq daşından, üstü qara (səvad) ilə

cızılmış, zərif, [lakin] ağır qablar, tabaqbar, taslar, dolçalar, satillar gümüş (الـجـين əl-lucayn) və qızıldan (العـسـجـد əl-ascəd) çox böyük (qəribə) ustalıqla hazırlanmışdır. Buna bənzər [şeylər] möhkəm şüşədən, konusvarı qiymətli dağ büllurundan, [eləcə də] cəvahir dənəsindən və yaqutdan [istifadə etməklə] də hazırlanır. Həmin hökmdarların çoxu hər il Azərbaycan hökmdarlarına (ملوك اذربيجان *müluk Azərbaycan*) nə arası kəsilən, nə də imtina olunan lazımı vergilər ödəyirlər. Onların hər biri ona hakimlik edən və onun inkişafına [kömək] edən (mətdə: *səkkafəhə* - onu mədəniyyətləndirənin (فتقها) itaətindədir. İbn Əbu-s-Sac onlardan [vergi alarkən] bir dəfə az ilə, başqa dəfə isə hədiyyə yolu ilə aldığı əhəmiyyətsiz şeylə qənaətlənirdi. Lakin bu məmləkət (Azərbaycan) əs-Sallar kimi tanınmış əl-Mərzban ibn Muhəmməd ibn Musafirin [əlinə] keçdikdə, o, onlar üçün divanlar, qanunlar və [başqa] zəruri şeylər təsis etdi.

Onların mənim bildiyim ən böyük hökmdarlarından şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdiyyu,⁴⁷ ondan sonra isə əl-Layican (Layzan) hökmdarı; onun mülkü əl-Qabqın bəzi dağları ilə birləşir, nahiyələri isə Layicanşah adlanır.⁴⁸ [Hökmdarı] Səhharib adı ilə tanınan əs-Sanari [ölkəsi] onun yanındadır. O, əz-Zəvazan, Van və Vastanın sahibi İbn əd-Dirani kimi dininə görə xristiandır.⁴⁹

Mən həmin [ölkələrin] hər biri barəsində onlardan tələb olunan mal, vergi və hədiyyələrlə birlikdə o nahiyənin yüksəlişi haqqında məlumatı verdikdə və onların məsafələri və vəziyyəti haqqında xəbəri tamamladıqda yərbəyer bəyan edəcəyəm.

Azərbaycan əhalisinin [hamısının] və Ərminiyyə əhalisinin çoxunun dilinə gəldikdə, fars dili onları birləşdirir, ərəb dili onların arasında işlədilir. Onlardan o kəs ki, farsca danışır, ərəbcə başa düşmür. Bu [dildə] tacirlər və mülk sahibləri fəsih danışırlar. (s.349) Ərminiyyənin ucqarlarında və ona bənzər [yerlərdə] yaşayan tayfaların başqa dilləri var. Onlar Dəbil, [Nəşavə]⁵⁰ və onların nahiyələrinin əhalisi ilə ermənicə danışırlar. Bərdə camaatı ər-raniyyə [dilində] danışır.

Onların məşhur dağı əl-Qabq adı ilə tanınır. Onu müxtəlif dilli çoxlu kafirlər əhatə edir. Onun haqqında məlumat əvvəl artıq təqdim olunub. Onların çoxunu bir dil birləşdirir.

Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin pulu qızıl və gümüşdür.

Əhalisinin çoxu sağlam və salamatdır, xeyir sahiblərinə (mətdə: xeyrə və onun əhlinə) rəğbətləri var. Onların başlarına gözlənilməz müsibətlər gələndə, bəlalər onları əhatə edəndə yaşamaq və qorunmaq üçün zəruri olan vasitələri arayırlar. Bizim bu günlərdə onlarda “əhl əl-hədis” (اهل الحديث) və “əl-qavl bi-l-haşv” (القول بالحوشو) məzhəblərinin tərəfdarları var.⁵¹ Onlarda əl-batiniyə (الباطنية) çoxdur.⁵² Cəmi Azərbaycan, Ərminiyyə və hər iki ər-Randa (الرائين) ər-Raneyn) bir nəfər də “mutəkəllim” (متكلم - “kəlam” mütəxəssisi), “kəlam” və “nəzər”in (müjərrəd mühakimənin) təəssübkeşi yoxdur.⁵³ Onların fəzilətli həkimləri var; mən onların fəlakət (itki), xoşbəxtlik və sonun (nəhayətin) sahibi, tibb sənətinin zənginliklərinə bələd olduqlarını dərk etdim. Onlar deyirlər ki, məntiq-küfrdür, nəzər (idrak) sənəti isə vacibətin qarşısını alan və əksər idarə (siyasət) məsələlərinə maneçilik törədən işdir.

Bu nahiyələrin yol və məsafələri haqqında

Bərdədən Ərdəbilə: Bərdədən Muyana,⁵⁴ [bu] kənddir, 7 fərsəx, Muyandan əl-Beyləqan şəhərinə 7 fərsəx, əl-Beyləqandan – bura bolsulu, bağlı, ağaclı, çaylarının üstündə böyük

dəyirmanları olan xoşagəlimli şəhərdir, Varsana 7 fərsəxdir; bura əl-Beyləqandan daha böyük, daha geniş, əhalisi, bazarları, dükanları daha çox olan şəhərdir. Burada böyük şəhərlərdə olan hər cür işlər, [həmçinin] mehmanxanalar vardır. Onu divarlar əhatə edir, rabadı və onun içində bazarları var. Varsandan Bəlxaba 7 fərsəxdir. O əhalisi [çox olan] kənddir; orada yolçuların düşməsi üçün karvansara və mehmanxanalar var. Bəlxabdan Bərzəndə - [bu, vəziyyətinə görə Beyləqana oxşar şəhərdir, 7 fərsəxdir. Bərzənddən]⁵⁵ Ərdəbilə yolun sağ və şimal tərəfində [baxdıqca] arası kəsilməyən və gözdən itməyən kəndlər və mənzillər boyu 15 fərsəxdir (s. 350). Bərdədən Bab əl-Əbvaba yol: Bərdədən Bərdicə,⁵⁶ bu Kur çayı üstündə gözəl (*salih*) şəhərdir; burada dükanlar və gətirilmə mallar var – 18 fərsəx, Bərdicədən Kürü keçərək Şamaxıya 14 fərsəx, Şamaxıdan Şərvana 3 gün, Şərvandan əl-Layicana⁵⁷ 2 gün, əl-Layicandan Samur körpüsünə 12 fərsəx, Samur körpüsündən əl-Baba 20 fərsəxdir; cəmi təqribən 90 fərsəx olur.

Bərdədən Tiflisə yol: oradan Cənzəyə, bu xoşagələn şəhərdir – 9 fərsəx, Cənzədən Şamkura 10 fərsəx, Şamkurdan Xunana, bu şəhərdir – 21 fərsəx, Xunandan İbn Kəndman qalasına 10 fərsəx, Qaladan Tiflisə 12 fərsəxdir; cəmi 62 fərsəx.

Bərdədən Dəbilə yol: oradan Qalqatusa 9 fərsəx, Qalqatusdan Matrisə⁵⁸ 13 fərsəx, oradan Davmisə 12 fərsəx, Davmisdən Keylakvinə 16 fərsəx, Keylakvindən əs-Sisəcana 16 fərsəxdir. Bu xoşagələn, çox da böyük olmayan şəhərdir. əs-Sisəcandan Dəbilə 16 fərsəxdir.

Bərdədən əl-Ərməndəki Dəbilə olan yolun üstündəki bütün bu kəndləri və Sinbat ibn Aşot əl-Ərməninin mülkiyyətində olan şəhərləri Yusuf ibn Əbu əs-Sac ondan qəddarlıq, zülm, Allaha və onun rəsuluna (s.ə.s.) xilafən tutub almışdır... (s. 351)

Ərdəbildən Zəncana yol: Ərdəbildən Səbizruz (Səfidrud) körpüsünə 1 mərhələ, Səfidruddan Səraha (Sərata) 1 mərhələ, Sərahdan Nuveyə (məndə Tuvey) [bir gün və Tuveydən] Zəncana 2 mərhələdir.

Ərdəbildən Marağaya yol: Ərdəbildən Kursurəyə, bu əzəmətli qalası olan qəsrdir, onun geniş ərazisi (iqlimi), çox böyük rustaqı var; bazarları hər ilin müəyyən edilmiş vaxtında, təzə ayın əvvəlində olur. Mən əvvəllər buraya gəlmiş və olmuşam. Cavan yaşında idim. Buranın bazarında [müxtəlif] millətlər yığılır və özləri ilə əmtəə və ticarət məhsullarından bez, ipək (*səqat*), bərbəhar, ətir, toxunma (fərşdən) çullar, sərracların mallarını gətirirlər; sərraclıq məhsullarından olan yəhərlərdən, qılınclardan, qurşaqlardan, örtüklərdən, dəri Marağa kəmərlərindən tutmuş [müxtəlif] silah növləri heyrət doğurur. Burada İraqdan gətirilmə bürünc (*sufri*) alətlər, qızıl, gümüş, qiymətli şeylər, atlar, qatırlar, uzunqulaqlar, iri buynuzlu mal-qara, [qoyunlar] olur. Əgər deyilsə ki, [bu] yer, nahiyə və orada olan hər şey, [eləcə də] (s. 352) onun dərə, dağ və təpələrində olanlar əl-Mavqif torpağından daha genişdir, insanlar və onlarla olanlarla doludur, mənim təsvir etdiyim və haqqında danışdığım [o yerlərə] birləşən və [oralarda] aşib-dasan tayfalar əl-Mavqifdəkindən sayca daha çoxdur, bunu yoxlamadan və təsdiq etmədən qəbul etmək olmaz; baxmayaraq ki, əl-Mavfiq torpağı öz dağları ilə Arafatadək təqribən 3 fərsəx ərazini tutur və burada [Yəmən, Misir, İraq, əl-Məğrib, əş-Şam və Xorasan əhalisindən olan millətlər və [müxtəlif] yerlərdən onlara qoşulanlar dayanacaq edirlər].

Orada olanlardan Əbu Əhməd ibn Əbdər-Rəhman əş-Şizi əl-Maraği Azərbaycan tacirlərinin və torpaq sahiblərinin başçısı (seyyidi) olub. Katibi Əbu-l-Fəth ibn Məhdi ona deyib: “Əbu İshaq əl-Macərdani öz malını (heyvanatını) satıb getmiş, bizim onda olan [malımızı] isə bizə

gətirməmişdir”. [Əş-Şizi əl-Maraği] deyib: “Neçəsini satmışdır?” Deyib: “Yüz min baş”. Mən Əbu Əhməddən bunu dəfələrlə təsdiq etməsini istədim. O, dedi: “Başa düşürsən? Əbu [Əhməd], allahın ona rəhmi gəlsin, bu bazarsız yerdən bir milyon (*əlf əlf*) quzu ilə getdi, mən də ona kömək oldum”. O, dedi: “Bəli, Şueyb ben Mihran da onun kimi”. Bundan sonra mən ondan bu bazar və onun Yusif ibn Əbu-s-Sacın günlərindəki mövqeyi haqqında elə hekayətlər öyrəndim ki, onlar bu kitabın şərtinə uyğun deyil. Mən nə demişəmsə, bu bazarın vəziyyətini təsdiq etmək üçün kifayətdir. [Ərdəbildən Kursurəyə] 12 fərsəxdir. Kursurədən Marağaya 12 fərsəxdir. Sərah şəhəri Kursurə və Ərdəbil arasındadır. [Bu] xoşagələn, çoxlu neməti, ərzağı, bağları, suları, meyvələri, əkin sahələri, dəyirmanları olan şəhərdir. (*s. 353*) Onun yaxşı bazarları, təmiz mehmanxanaları var. Onların Zənburr elindən (ali Zənburr) və başqalarından tanınmış torpaq sahibləri vardı;⁵⁹ lakin onlar həlak oldular və yox olub getdilər. Mən onların şeyxlərini tanıyırdım. Onların alicənablığı (mürüvvəti) [hər yerə] yayılıb, mövqeləri isə [hökmdarları] əs-Səllarla birlikdə möhkəmdir.

Ərdəbildən əl-Məyanicə 20 fərsəxdir; bu şəhər özünə görə əhəmiyyətli (*salihə*), əhalisi üçün rifah, sakinləri üçün faydalıdır; burada ucuzluq və bolluqdur. Məyanicədən Xunəcə, bu da şəhərdir; Azərbaycanın Reyin nahiyələrinə aparılan şeylərdən ötrü gömrükxana buradadır. [Gömrükxanada] qullar, davar, bütün ticarət şeyləri, qoyun və mal-qara üzərinə iltizam təyin olunur. Bu gömrükxananın gəliri daima yüz min dinardır; ildə bir milyon dirhəmədək çoxalır və ya azalır. Dünyanın bütün ölkələrində buna tay ola biləcək şey yoxdur.

Ərdəbildən Amidə, əs-Suğur əl-Cizriyyə vilayətlərinə (*amal*) yol: Ərdəbildən Marağaya təqribən 40 fərsəxdir, Marağadan Urmiyaya quru və dənizlə təqribən 30 fərsəxdir, Urmiyadan Sələmasa 2 mərhələdir, Sələmasdan Xuveyə 9 fərsəxdir, Xuveydən Bərkəriyə 30 fərsəxdir, Bərkəridən Ərcişə 2 gündür, Ərcişdən Xilata 3 gündür, Xilatdan Bidlisə 3 gündür, Bildisdən Ərzənə, Məyyafariqinə 4 gündür, Məyyafariqindən Amidə 2 gündür, Amiddən Harrana qazilərin və mücahidlərin (din uğrunda vuruşa gedən döyüşçülərin) Şimşata, Sumeysata və Malatyaya getdikləri yolla təqribən 5 gündür. Marağadan Dəbilə yol: Urmiya və Sələmasdan Xuveyədək 53 fərsəxdir. Xuveydən Nəşavəyə 5 gündür, Nəşavədən Dəbilə 4 mərhələdir; Marağadan (*s. 354*) əd-Dinavərə 60 fərsəxdir, burada minbər yoxdur. Bu - bütövlükdə [ölkənin] məsafələri, [eləcə də] onun yolları və bütün vəziyyətləri (*əhval*) haqqındadır.

Mənim bu [ölkənin] olmuş və olduğu vəziyyəti haqqında öyrəndiklərimə gəlincə, onun ətraflardakı hökmdarlara təyin etdiyi vergi və rüsumlar vəziyyətin göstəricisidir və bəzi vaxtlar artıb-azalmasına baxmayaraq onun təsvirinin doğruluğuna dəlalət edir. 344-cü ildə orta hesabla nə qədər vergi yığıldığına və nə qədər aşağı düşdüynə [nəzər salmaq]. [Vergilərin] təyin olunmasına Əbu-l-Qasim Əli ibn Cəfər başçılıq edirdi; torpaqların sahibi (*sahibu ziməmi*) Əbu-l-Qasim Yusuf ibn Əbu-s-Sac, [sonra] Mərzuban ibn Məhəmməd olub; [Əbu-l-Qasim Əli ibn Cəfər] ona dayaqdır və Şirvanşah [Iğın] sahibi və hökmdarı (*maliki*) Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi ilə bir milyon dirhəmə razılaşırdı. Onun vergi sazişinə Əbu Əbd əl-Məlik adı ilə tanınan Şəki sahibi Əşcanik (Əshas, İşxanik) də daxil idi. [Əbu-l-Qasim Əli ibn Cəfər] İbn Səvadə adı ilə tanınan ər-Rub' (Bərdə) sahibi Sənariblə üç yüz min dirhəm və bundan əlavə hədiyyə [verməsi] ilə, Curz sahibi Vaşaqan ben Musa ilə iki yüz min dirhəmə razılaşırdı. O, Vayzur sahibi Əbu-l-Qasim əl-Vayzuri ilə 50 min dinar və hədiyyələr, Əbu-l-Hayca' ibn Ravvadla Əhər və Vərzaqandakı nahiyələrinə görə 50 min dinar və hədiyyələr, Əbu-l-Qasim

əl-Cayzani (əl-Hayzani) ilə nahiyələrinə görə əvvəlki qalıqlarla birlikdə dörd yüz min dirhəm vergi verilməsinə razılaşdı. [Əl-Cayzani] [verginin] azaldılmasını istədi və məsələni daha da ağırlaşdırdı; onun əməmindən narazı qalaraq vergi üç yüz min dirhəm [pul] və yüz dəst rum ipəyindən paltarla artırıldı. [Əbu-l-Qasım Əli ben Cəfər], Bənu əd-Dayranini hər il verdiyi verginin miqdarında – yüz min dirhəm ödəməyə vadar etdi, lakin Daysam ibn Şazluyəni ona təslim etdikləri üçün mükafat olaraq dördillik [verginin] onlara bağışladı; [belə ki, Daysam] onlardan kömək istəmiş, onlar isə onu təslim etmiş, atıb-getmişlər. [Əbu-l-Qasım Əli ibn Cəfər], Bənu Sənbata Daxili Ərminiyyədəki nahiyələrinə görə iki milyon dirhəm vergi təyin etdi; (s.355) sonradan isə onun iki yüz min dirhəminə [yenidən] baxdılar (yəni, üstlərindən götürdülər). O, Xaçın sahibi Sənharibə yüz min dirhəm [pul], əlli min dirhəmlik hədiyyələr və “atlar” təyin etdi. [Beləliklə] şərtə görə nəğd pul, gümüş, təbəələr, [eləcədə] qatır, mal-qara və bər-bəzəkdən ibarət olan hədiyyələr üçün kəsilən verginin miqdarı on milyon dirhəmə çatırdı.

Azərbaycan, Ərminiyyə və hər iki Arranın (ər-Raneyn) bütün nahiyələrinin, onların ətrafındakı [yerlərin] xəracı və bütün təsərrüfat sahələrinin vergisi beş yüz min dinardır.

Bu, mənim [bölgənin] vəziyyəti, orada baş verən hadisələr haqqında öyrəndiklərim, imkanım və gücüm daxilində bütün təsvir etdiklərimdir.

(s. 386) Əl-Xəzər (Xəzər) dənizi

Xəzər dənizinin şərqində əd-Deyləmin bir hissəsi, Təbəristan, Curcan, Curcan və Xarəzm (Xuvarəzm) arasındakı səhranın bir hissəsi, qərbində ər-Ran, əs-Səririn hüdudları, əl-Xəzər ölkəsi, əl-Ğuzziyyə səhrasının bir hissəsi, şimalında Siyah Kuyə nahiyəsi tərəfdən əl-Ğuzziyyə səhrası, cənubunda əl-Cil, əd-Deyləm və onlara yaxın yerlərdir.

Bu Xəzər dənizinin xəritəsidir (surətidir).

Xəzər dənizinin xəritəsində olan adların və mətnlərin izahı:

Xəzər dənizinin xəritəsi

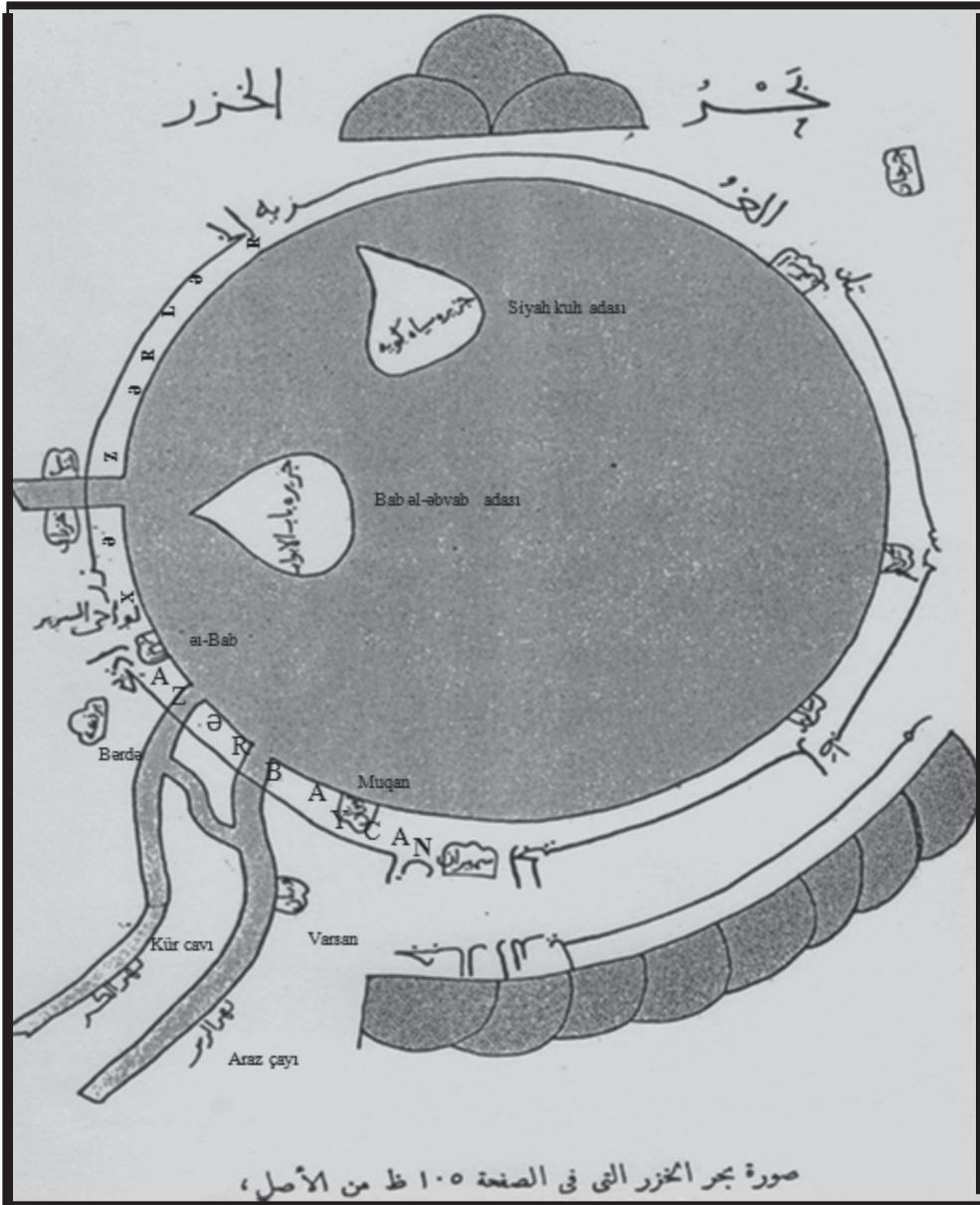
Xəritənin ortasında dəniz dairə şəklində çəkilmişdir. Onun yuxarısında adı qeyd olunmayan dağ təsvir olunmuşdur. O “Bəhr əl-Xəzər” sözlərinin arasındadır. Dənizin yuxarıdan sahilinə paralel “əl-Ğuzziyyə” yazılmışdır; sonra sahilə paralel “əl-Xəzər”, sonra “Azərbaycan”, sonra “əl-Cəbəl”, sonra “Təbəristan” [sözləri] gəlir. Soldan başlayan, üst sahilində “İtil” şəhəri, aşağı sahilində “Xəzəran” yazılan çay dənizə tökülür. Onun aşağısından sahilə “Nəvahi əs-Sərir” yazılmışdır. Sonra dənizin sahilində “əl-Bab” şəhəri, onun solunda, aşağıya tərəf “Bərdə” yerləşdirilib. Sonra, onun sağında, dənizə iki çay tökülür. Bunlar əl-Kurr (Kür) və ər-Ras (Araz) çaylarıdır. Ər-Ras çayının üstündə Varsan şəhəri yerləşir. Sonra bu çayın töküldüyü yerin sağ tərəfində, dənizin sahilində Muqandır. Dənizin sahilindən aralıda Samiran şəhəri gəlir. Sonra sahilə şəhərlərdən Şalus, Ayn əl-Hum (عين الهوم), Abaskun yerləşir. Ondan sağda, quruda Curcandır.

Dənizdə iki ada təsvir edilmişdir. Bunlar “Siyah Kuyə” və “Bab əl-Əbvab” adalarıdır. Dənizin aşağısından sağ tərəfdə silsilə dağların təsviri vardır. Onun yanında “əd-Deyləm dağları” yazılmışdır.

(s. 387)-də “Xəzər dənizinin surəti” verilmişdir

(s. 388) Bu dənizin ona daxil olan və Atil kimi tanınan ər-Rus çayından başqa yer üzündəki dənizlərdən heç biri ilə maddi və [suların] qarışması yolu ilə birləşməsi yoxdur.

Bu [çay] ondan ayrılan qol vasitəsilə əl-Kustantiniyyə torpağından çıxaraq əl-Muhit dənizindəkə uzanan körfəzlə (*xəlic*) birləşir. Əgər bir adam bu dənizin ətrafına dolarsa, əvvəl başladığı yerə gəlib çıxar. Ona heç bir maneə mane ola bilməz, [həmin dənizə] axıb tökülən çaydan başqa heç bir sədd onun qarşısını kəsməz. Bu dəniz duzludur; orada nə qabarma, nə çəkilmə olmur. Dibi əl-Kulzum və başqa dənizlərdən fərqli zülmət [kimi qaradır]. Çünki,

onun dibi durğun, uzun zaman hərəkətsiz qalmış palçıqdır. Fars dənizinin bir çox yerlərində [suyun] altında olan ağ daşlar onu təmizliyi ilə fərqləndirir. Bu dənizdən balıqdan başqa heç nə əldə olunmur. Müsəlmanların ərazilərindən xəzərlərin yerinə ticarət məqsədilə bu [dənizlə] üzürlər. O ər-Ran, əl-Cil, Təbəristan və Curcan arasında yerləşir. Bu [dənizdə] insanları, suları və şəhərləri olan başqa adalarda olduğu kimi tikililəri olan məskun ada yoxdur. Onun suları və ağacları olan adaları var; lakin islam dövründə oralarda bir kəs yaşamırdı. Onlardan biri Siyah Kuyə adasıdır; o böyükdür, orada bulaqlar, ağaclar, meşələr, vəhşi heyvanlar var. Kürün [mənsəbinin] qarşısında əl-Babın yaxınlığında bir ada yerləşir; bu [ada] da böyükdür; orada ağaclar, sular vardır. Oradan boyaqotu aparırlar. Bərdənin nahiyələrindən buradakı boyaqotu otlaqlarına gəlir, orada çox uzun müddət çalışaraq, [yığıqları boyaqotunu] Varsana və Bərdəyə daşıyır, ondan xeyir görürlər. Əl-Bab adasına Bərdə və Varsan nahiyələrindən və başqa bir çox yerlərdən mal-qara gətirir, orada açıb-buraxır, onlar da otlaqların və örüşlərin çoxluğundan kökəlirlər.

Abaskundan xəzərlərdə dənizin sağ sahili boyu Abaskundan 50 fərsəx məsafədə yerləşən Dihistan adlı yerdən başqa heç bir kənd və ya şəhər yoxdur; o özü isə kənd kimidir, əhalisi də azdır. Dəniz bu yerlərdə dərinidir. Lakin nahiyənin sahil suyu dayazdır. Bura dənizdə daldanacaq kimidir. Külək [dəniz] həyəcanlı olduqda gəmilər burada lövbər atırlar. [Digər] nahiyələrdən bu yerə çoxlu camaat axışır və balıq ovlamaq məqsədilə burada qalır. Mən Siyah Kuyədən başqa elə bir (s. 389) yer tanımıram ki, orada kimsə qalsın. Orada oğuz türklərindən olan tayfa yaşayır; onlar burada bu yaxın vaxtlarda, [başqa] oğuzlarla onların arasında baş verən ixtilafdən sonra məskən salmışlar. Bu oğuzlar o birilərdən ayrılaraq, [adanı] özlərinə məskən və sığınacaq seçdilər. Bu [adada] yanında bulaqları olan geniş otlaqlar vardır. Bu yer dənizin Abaskundan sağa doğru sahilindədir. Abaskundan solda xəzərlərdə başdan-başa məskun yerlərdir; yalnız Bab əl-Əbvabla xəzərlərin arasında elə bir əhəmiyyətli şey yoxdur. Əgər sən Abaskundan başlayıb [Xəzərin şərq sahili ilə cənuba tərəf] Curcan, Təbəristan, əd-Deyləm və əl-Cil hüduklarına doğru getsən, ər-Ran hüduklarına daxil olarsan. əgər Muqanı keçsən Bab əl-Əbvab nahiyəsinə tərəf Şirvanşahın ölkəsindən və onun bölgələrindən (amal) 2 gün yoldur, [sonra] Səməndərin nahiyələrində 4 gün yenə də məskun yerlərdədir. Səməndərdən İtilə çöllərlə 7 gün yoldur.

Bu dənizin Siyah Kuyə nahiyəsində gəmilər üçün qorxulu dar yer vardır. Külək onları burada tutsa, həmin [gəmilər qayalara dəyib] parçalanır. Gəmilər burada parçalandıqda türklərin əlindən bu [gəmilərin] heç bir şeyini yığmaq olmur; belə ki, orada olan hər nə varsa [türklər] ələ keçirirlər.

Əl-Xəzər – iqlimin (bölgənin) adıdır. Onun paytaxtı Ətul (İtil, Atil) adlanır. Ətul rusların və bulgarların [yerlərindən] onlara tərəf axan və Xəzər dənizinə tökülən çayın adıdır [deyirlər ki, bu çay başlanğıcını zülmətlərdən (Zülmət ölkəsindən) götürür, heç kəs onun əvvəlini bilmir və başlanğıcına (mənbəyinə) çatmayıb]. Şəhər (İtil, Ətul) iki hissədən ibarətdir: biri çayın qərb sahilindədir [İtil adlanır və o daha böyükdür], o biri şərq hissəsindədir. Hökmdar (əl-məlik) qərb hissəsində yaşayır; bura Xəzəran adlanır, şərq hissəsi isə İtil adlanır. (s. 390) Hökmdar onların dilində *bək* (بەك) adlanır.

(s. 390-398- də əl-İstəxrinin “Xəzər dənizi” məqaləsində olan məlumatı çox cüzi dəyişikliklə təkrar edilir).

Qeydlər və şərhlər

1. Bundan əvvəlki bölməni İbn Havqəl əs-Sind (السند ind. Pəncab) ölkəsinə (*bu ölkə haq. bax: Ибн Хордадбех, s. 75, . 217-218, qeyd §36, №1-24*) həsr etdiyi üçün Azərbaycan, Arran və Ərminiyyəni təsvir etmək məqsədilə əs-Sinddən qərbə, ər-Rum (Bizans) ölkəsinin sərhədlərinə doğru olan istiqamətə üz tutur və onunla şərq tərəfdən həmsərhəd olan həmin yerlər haqqında məlumat verir.
2. İbn Haq vəl VII-IX əsrlərdə Ərəb Xilafətinin vilayətləri olan Ərminiyyə, Azərbaycan və Arranı vahid iqlim-bölgə kimi qəbul etməsini bu vilayətlərin Xilafətin zəiflədiyi dövrdə vahid hökmdar tərəfindən idarə olunmaları ilə əlaqələndirir. Həqiqətən də, Xilafət tərkibində vilayət statuslu bu yerlər həmin dövrdə ərəb üsul-idarəsi tərəfindən təyin olunmuş bir vali tərəfindən idarə edilirdisə, Sacilər (898-941) və Salarilər (941-981) sülalələrinin başçılıq etdikləri Azərbaycan feodal dövlətlərinin, xüsusilə, çiçəkləndikləri dövrlərdə də bir hökmdara tabe olurdular (*bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. 2, s. 283-293, 329-337*).
3. İbn Havqəl şahid qismində təqdim etdiyi şəxslərin adlarını adətən çəkmir. Lakin əl-İstəxri ilə görüşü və onun İbn Havqəldən əsərində olan mümkün səhvləri düzəltməsi xahişi haqqında məlumat verir: "... mən Əbu İshaq əl-Farisi [əl-İstəxri] ilə rastlaşdım. O, əl-Hindin bu surətini (xəritəsini) çəkdi, lakin qarışıq salaraq, Farsın da, ancaq əla təsvirini ona əlavə etdi. Bundan əvvəl mən bu səhifədə olan Azərbaycanı təsvir etdim. O, bunu bəyəndi, əl-Cəzirəni yaxşı bildi. Onun Misir təsviri düz olmadı, əl-Məğribin isə çox yeri səhv idi. O, mənə dedi:... səndən xahiş edirəm, mənim bu kitabımda olan səhvlərimi düzəldəsən. Mən onun müəllifliyini göstərməklə neçə xəritəni düzəltdim, sonra isə ayrıca olaraq bu kitabı tərtib etmək qərarına gəldim, onu təshih, xəritələrlə təmin və izah etdim..."
4. Yusif ibn Əbu-s-Sac, Muffih, Deysəm ibn İbrahim - Sacilər, Mərzban ibn Məhəmməd isə Salarilər sülalələrinə mənsub Azərbaycan hökmdarları (*bax: Azərbaycan tarixi, c. 2, s.283-293, 329*).
5. Əl-Fadl ibn Yəhya ibn əl-Xalid [əl-Bərməki] – 792-95-ci illərdə xəlifə Harun ər-Rəşidin Azərbaycan, Ərminiyyə və Arrana təyin etdiyi vali.
6. **Qəbisa** (قبیسی) – yerinə görə, ərəb mənbələrindəki Kəməbəran-Kəmbisena ilə uyğundur. Əl-Bələzuri (*s. 505, 517*) onun adını Şəki (Şəkkən) ilə yanaşı çəkir, ərəb sərkdəsi Səlman ibn Rabiənin Cənubi Qafqaza yürüşləri dövründə (643-cü il) "Şəkkən və Kəməbəranın hökmdarları ilə vergi ödəmələri şərti ilə müqavilə" bağlandığını bildirir. Kəmbisena-Kəmbecan antik Albaniyanın İberiya ilə sərhəddə yerləşən vilayəti idi (*bax: Azərbaycan tarixi, c. 2, s. 16*).
7. **Zəncan** (زنجان) – Yaqut (*I, 104*) onu Zənkən da adlandırır. Hazırda İran İslam Respublikasının inzibati mərkəzi Zəncan şəhəri olan, əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən eyniadlı ostanı. Orta əsr müəlliflərinin gah Azərbaycana, gah da Cibələ aid etdikləri sərhəd şəhəri. Orta əsrlər Zəncanı haqqında *bax: Бартольд, VII, 202; İbn əl-Fəqih (V, 285) Azərbaycanın sərhədlərinin Bərdədən Zəncanədək uzandığını bildirir. Müq. et: əl-İstəxri, s. 190.*
8. **Miməz** (ميمذ) – ərəb müəlliflərinin (əl-Müqəddəsi, *s.51*) Azərbaycana aid etdikləri şəhər. Xarabalıqları mənbələrdə Miməz çayı adlanan Qarasu çayının orta axarında yerləşir. Yaqut erkən müəlliflərə (əl-Ədibi, əl-Bələzuri) isnad edərək, onu Azərbaycan və ya Arran şəhəri hesab edir. O, həmçinin, Miməzin dağ adı olduğunu da bildirir.
9. İbn Havqəldən xeyli sonrakı dövrə aid olan bu məlumat doğrudan da əsəri köçürənin (nasixin) əlavəsidir. Tərəfimizdən mötərizəyə alınmış bu cümlələr isə naşirə məxsusdur.
10. **Van** (وان)– Van gölü sahilində, erkən orta əsrlərdə Vaspurakan vilayətinin əsas şəhəri, **Vastan** (وسطان)– Van gölünün cənubunda şəhər (*bax: Le Strange. The Lands, s.184*). Əbu-l-Fida (*Təqvim əl-buldən, s. 403*) Van və Vastanı Hələbdən (əş-Şam) Təbrizə gedən yolda yerləşdirir.
11. **Böyük əz-Zab, Kiçik əz-Zab** (الزاب الكبير ، الزاب الصغير)– Dəclə çayının qolları.
12. **Suhravərd** (سهرورد) – Cənubi Azərbaycanda, Zəncan yaxınlığında şəhər. Mənbələrdə məşhur filosof Şihabəddin Əbu-l-Futuh Yəhya ibn Həbəş əs-Suhravərdinin (1155-1191) vətəni adlanır

- (*bu filosof haq. bax: Azərbaycan tarixi, c. II, s. 498-500*).
13. **Şəhrəzur** (شهرزور) – İranda, Türkiyə sərhədinə yaxın şəhər. Sasanilər onu paytaxt Mədainlə od məbədi olan Şiz arasında yerləşdiyi üçün həmçinin Nim əz-Rah (“yolun yarısı”) adlandırırdılar (*bax: Ибн Хордадбех, s. 62, qeyd §13, №4; Yaqut, III, 340; Le Strange. The lands, s. 191; Бартольд, c. VII, s. 198*).
 14. İbn Havqəlin bizim də vaxtılı istifadə etdiyimiz de Quyenin nəşrinə (*bax: Vəlixanlı, IX-XII əsr ərəb coğrafiyasına... s.106*) əsasən yerinə yetirilən tərcümədə tacirlərin divarı məscidə (kilsəyə) gedərkən geydikləri “ipək, ətilənmiş və s. paltarlarda” dağıtdıqları bildirilir. *Bax həmçinin: Караулов, СМОМПК c. 38, s.82*; o, mətnin bu hissəsinin de Quyenin ehtimalına görə təhrif edildiyini, əslində isə aşağıdakı kimi olduğunu bildirir: «он присутствовал в одежде, которую обыкновенно надевал победитель во время празднования победы» (“o, qələbəni bayram edən zaman qalibin adətən geydiyi paltarda gəlmişdi”). Salarilər feodal dövləti haqqında məlumat verən M.Şərifli də (*Feodal dövlətləri, s. 132-134*) İbn Havqələ istinadən təqdim etdiyi mətni N.Karaulov kimi tərcümə etmişdir. Bizə elə gəlir ki, mətndə işlədilən (*bey’əhu*) – “onun satışı haqqında sövdələşmə (razılaşma)” sözünü tədqiqatçı-tərcüməçilər (*bi’ətun*) – “kilsə, sinaqoq” kimi oxumaqla təhrifə yol vermişlər.
 15. Əl-Mərvî və əl-munəyyir (المروى و المنير) – ipək parça növləri; əl-mərvî - adından da göründüyü kimi, görünür, Mərv şəhərində istehsal edilən parçadır; de Quyenin nəşrində “əl-munəyyir” əvəzinə “tənəyyar” kimi təqdim olunmuşdur. N.Karaulov (*Karaulov, СМОМПК, c. 38, s. 119, qeyd 10*) “tənəyyar”ın bahalı, ağır parça növü (bəlkə də “tirmə”) olduğunu qeyd edir. Bu söz yəqin ki, ərəb dilində *nur, munir* (parlaq, işıqlı) sözündən əmələ gəlmədir.
 16. Ərdəbil əhalisinin Salarilərə qarşı çıxışı və Mərzbanın hakimiyyəti ələ alması haqqında *bax: Şərifli. Feodal dövlətləri, s.130-132; Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s.292*.
 17. Əbu-l-Qasım Yusif ibn əd-Davdaz (Divdad) ibn əd-Davdaşt (Divdast) (Yusif ibn Əbu-s-Sac) – Türk Sacilər sülaləsinin ən görkəmli xadimi və sərkərdəsi; Azərbaycan Sacilər dövlətinin yaradıcısı. Sacilərin Marağadakı iqamətgahını Ərdəbilə köçürməklə bu şəhəri tarixi Azərbaycan torpaqlarının vahid paytaxtı edir. *Bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s. 287-292*.
 18. **Ərdəhir** (اردهر) – De Quyenin nəşrində kəndin və onun adı ilə adlandırılmış qovun növünün adı “əzdəqri”dir. N.Karaulov (*Karaulov, СМОМПК, c. 38, s.110, qeyd 14*) ehtimalla onu İrəvan qovunu ilə əlaqələndirir. Mətnədən görünür ki, Ərdəhir Marağaya yaxın kəndlərdəndir.
 19. İbn Havqəlin bu məlumatı səhvdir. Müəllif özü Ərdəbil haqqındakı məlumatında onun divarlarının 942-ci ildə dağıldığını bildirir. Bu zaman isə artıq Yusif həyatda yox idi. Həmçinin, mənbələrə görə, Marağanın divarları Yusif ibn Əbu-s-Sac tərəfindən deyil onun qardaşı Məhəmməd tərəfindən hələ 278 (891-892)-ci və ya 280 (893-894)-ci illərdə, Marağa uzun mühasirədən sonra ələ keçirildikdə dağılmışdı (*bu haqda bax: İbn əl-Əsir, tərc. s. 66; Şərifli. Feodal dövlətləri, s. 95, 101*).
 20. De Quyenin nəşrində burada adı çəkilən əl-həzbaniyyə (الهدبانية) kürd qəbiləsi *kədnab* kimi oxunur. İbn Havqəlin dövründə olduğu kimi sonralar da Cənubi Azərbaycanın bu hissəsində kürd qəbilələri məskən salırdılar. N.Karaulov (*Karaulov, СМОМПК, c. 38, s.119, qeyd 16*) həmin ərazidə *bilbası* qəbiləsi kürdlərinin yaşadığını qeyd edir. İndi də *bilbasi* qəbiləsi həmin ərazidə, eləcə də Şimali İraqda yaşayan ən böyük qəbilələrdəndir (*Бидлиси. Шараф-наме. Şərhlər, s. 536*), Uşnu ərazisində iki kürd qəbiləsi (*zərzə* və *tamaş*) məskunlaşmışlar (*bax: Бидлиси. Шараф-наме, Şərhlər, s. 500, qeyd 45*).
 21. **Əbu-l-Heyca ibn ər-Rəvvad** – Rəvvadilər sülaləsinə mənsub Azərbaycan feodal dövlətinin ən görkəmli xadimi, yaradıcısı. Ərəb əzd qəbiləsindən olan yəmənli ilk Rəvvadilər Azərbaycana VIII yüzilin sonunda, ərəb valisi Yəzid ibn Hatım əl-Muhəlləbinin canişinliyi (785-786) dövründə, xüsusi xəlifə sərəncamı ilə gələrək, əvvəlcə Təbrizdə yerləşdirilmiş, daha sonra Təbrizdən Bəzzədək bütün torpaqlar onlara verilmişdi (*Yəqubi. Tarix, c. II, s. 371; bax həmçinin: Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s. 337*). İbn Havqəlin özünün məlumatına görə Əbu-

- l-Heyca əvvəllər yalnız Əhər və Varzaqanın hakimi olmuş, hətta Salarilərə 50 min dirhəm (hədiyyələrlə birgə) məbləğində vergi də ödəmişdi (*bax: İbn Havqəl, s. 354*)
- 22. Əhər (أهر)** – Yaqut (c. I, s. 409) onu Ərdəbillə Təbriz arasında, kiçik, lakin bol nemətli, abad şəhər kimi təqdim edir. VIII əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycana köçmüş ərəb mənşəli rəvvadilərin sahiblik etdiyi bu şəhər Vərzəqanla birlikdə, görünür, Rəvvadilər dövlətinin süqutundan sonra Təbrizlə yanaşı səlcuq sultanı Alp Arslanın təyin etdiyi hakim tərəfindən idarə olunmuşdu. Yaqut (I, 379) bu yerlərin hakimini əmir İbn Bişkin adlandırır. Tarixi ədəbiyyatda Əhər və onun ətrafındakı nahiyələrin Azərbaycan Atabəylərindən vassal asılılıqda olan Piştəkinilər (1155-1231) sülaləsinin əlində olduğu bildirilir (*bax: Петрушевский. Бешкениды-Пиштегиниды*). Həmdullah Qəzvini (*Казвини X. Нузхат, s. 45*) bu sülaləni gürcü mənşəli Pişkinlə bağlayır. Tədqiqatlara görə, Əhərin əmiri Nüsrət əd-Din Məhəmməd ibn Piştəkin sultan Alp Arslanın Gürcüstana 1064 və ya 1068-ci il yürüşü zamanı əsir aldığı gürcü əmirinin xələfidir. Bununla yanaşı tarixi ədəbiyyatda Nüsrət əd-Dinin qırpaq mənşəliyi ehtimalı da irəli sürülür. Numizmatik material Bişkin adının yanlış olduğunu, əslində Biştəkin (Piştəkin) olduğunu təsdiq edir (*bax: Ən-Nəsəvi. Sirat... s. 298, qeyd §8, 5*). Hazırda əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılardan ibarət olduğu bu şəhər İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan ostanındakı eyniadlı şəhristanın inzibati mərkəzidir.
- 23. Vərzəqan (ورزقان)** – Əhər yaxınlığında, ondan cənub-qərbdə, Əhər çayının yuxarılarında kiçik şəhər. Hazırda İranın Şərqi Azərbaycan ostanında şəhər və eyniadlı şəhristanın inzibati mərkəzidir. Əhalisinin çoxu azərbaycanlılardan ibarətdir.
- 24.** İbn Havqəlin Kramers tərəfindən nəşr edilmiş əsərində naşir müəllifin de Quyenin istifadə etmədiyi 479/1086-cı ilə aid köhnə İstanbul nüsxəsindən də istifadə etmişdir. Əsərdə, məzmunundan görüldüyü kimi, nasixin və ya əsəri redaktə edən öz dövrünə uyğun əlavələr var. Bu, xüsusilə, gürcülərin Azərbaycana hücumları ilə əlaqədardır. Belə ki, gürcülərin Dəbilə, Gəncəyə və b. şəhərlərə hücumları əsasən XI-XII əsrin əvvəllərində intensivləşmişdir. Naşir tərəfindən böyük mötərizəyə alınmış parçalar bilavasitə İbn Havqəlin deyil, onun nasixinin və ya redaktorunun dövrünə aiddir.
- 25.** Məzmunundan görüldüyü kimi, nasix burada hadisələri və dövrləri qarışdırır, öz dövrünə uyğun əlavələr edir.
- 26-27.** Söhbət rusların Bərdəyə 943-cü ildə baş verən növbəti hücumundan gedə bilər.
- 28.** İbn Havqəlin istifadə etdiyimiz bu nəşrinə naşir tərəfindən əlavə olunmuş Gəncə haqqında məlumat, əsərin əlyazmasının digər nüsxələrindən götürülmüş və görünür, nasix tərəfindən əlavə olunmuşdur.
- 29.** Məzmunundan da görüldüyü kimi naşirin əlavə etdiyi bu hissə sonradan əlyazmasını köçürən tərəfindən artırılmışdır. 644-cü ildən müsəlman Cəfərilər sülaləsi tərəfindən idarə edilən Tiflis əmirliyi 1122-ci ildə gürcü qoşunlarının Tiflisi alması ilə süqut etmişdir.
- 30.** Qeyd edilməlidir ki, İbn Havqəlin əsərinin digər naşiri de Quye burada yalnız Dəbil şəhərinin adını çəkir (*bax: s. 250*). Kramersin burada əlavə etdiyi Nəşavə adı isə qətiyyətlə məzmunla uyğundur və süni “yamaq” xarakteri daşıyır; həm də qəribədir ki, naşir hər iki şəhərin adını çəksə də təqdim etdiyi məlumat yalnız Dəbilə aiddir. Bu isə Nəşavə adının süni surətdə əlavə edilməsi ehtimalını artırır.
- 31. Mər’azzi (مرعزي) və əl-Mər’azzi (المرعزي)** – parça növü. N. Karaulov (s. 92) bu sözü “tüklü” – “пушистый” kimi tərcümə edib.
- 32. Əz-Zəvazan (الزوزان)** – Yaqut (II, 957) bu şəhər haqqında belə məlumat verir: “Əz-Zəvazan Ərminiyyə dağları, Əxlat, Azərbaycan, Diyarbəkər və əl-Mavsil arasında gözəl mahaldır... İbn əl-Əsir demişdir: əz-Zəvazan Dəclə [çayının] şərqində, Cəzirət ibn Ömərdə geniş nahiyədir”. Le Strenç (*The lands, s. 93, 94*) onu Cəzirə ərazisinə aid edir. A. Ter-Gevondyan (s. 22) əz-Zəvazanı erməni vilayəti Andzevasıqla əlaqələndirir. N. Karaulov (*Карaulов, СМОИП, c. 38, s. 124, qeyd 50*) əz-Zəvazanı Xilat-Van gölündən şərqdə yerləşən qala və nahiyə adlandırsa da, yerinin

- müəyyənləşdirilməsinin çətin olduğunu, bəlkə də Seyvan-qala ilə eyniliyini bildirir. Yaqutun məlumatından görünür ki, burada ermənilər və kürdlər yaşasalar da, kürdlər üstünlük təşkil edir, həmin əz-Zəvazan nahiyəsində onlara məxsus onlarla qala olduğu bildirilir. Əl-Bakuvi (s.77; müq. et: *Qəzvini Əsar əl-biləd*, s.289) həmin qalalardan birinin – Cəzirət ibn Ömər in 2 fərsəxliyində yerləşən Fənək qalasının adını çəkir, onun kürd *bəşnəvi* qəbiləsinə mənsubluğunu bildirir. İbn Havqəlin əz-Zəvazanı Ərminiyyə və Arrandan fərqləndirməsi, eləcə də digər mənbələrdəki məlumat, bu nahiyənin həqiqətən də Şimali Mesopotamiyada yerləşdiyini, əl-Cəzirə inzibati bölgəsinə aidiyyətini təsdiq edir.
33. Burada əl-Muhit dənizində – Atlantik okeanına uzanan boğaz-dil dedikdə, Mərmərə dənizi və onun körfəzləri nəzərdə tutulur.
34. Burada ər-Rumu idarə edən hökmdar – Bizans imperatorudur.
35. Naşir tərəfindən mötərizəyə alınmış Siruc de Quyenin nəşrində verilməyib. Görünür, burada Sirac (Şirak) nəzərdə tutulur. Bu əl-İstəxrinin (s.188) eyniməzmunlu məlumatı ilə də təsdiq olunur.
36. Müəllifin “erməni qaytanları”nın (*ət-tikəku-l-ərmini*) Azərbaycan şəhəri Səlməsda, “erməni oturacaqları”nın (*əl-məka'idu-l-ərmini*) Azərbaycan şəhərləri Mərənd və Təbrizdə, örtüklərin, əl yaylıqlarının və digər şeylərin Məyyəfariqində, eləcə də Ərminiyyənin, yəni Cənubi Qafqazın digər yerlərində hazırlanması haqqında məlumatı xüsusi maraq doğurur. Görünür, erməni tacirlərinin bölgənin müxtəlif yerlərindən əldə etdikləri sənətkarlıq məhsulları həmin məhsulları bilavasitə istehsal edənlərin deyil, onları satanların adı ilə erməni məhsulu kimi tanınırdı.
37. Bizansla demək olar aramsız aparılan hərbi toqquşmalar ərəbləri əs-Suğur adlandırdıqları sərhəd ərazini möhkəmləndirmək məcburiyyətində qoyurdu. Şamın-Suriyanın ər-Rumla – Bizansla həmsərhəd ərazisi Suğur əş-Sam (Şam sərhəd vilayəti), əl-Cəzirənin – Mesopotamiyanın Bizansla həmsərhəd ərazisi Suğur əl-Cəzirə (Cəzirə sərhəd vilayəti) adlanırdı.
38. **Ceyhan** (جیحان) və **əl-Bəradan** (البردان Bəradə) – Mənbələrdə Ceyhan əl-Masisanın, Bəradə isə Diməşqin çayları adlanır (*bax: Ибн Хордадбех, s.137, 337, qeyd 25*).
39. Kür çayı başlanğıcını Türkiyənin şimal-şərqindəki buzlaqlardan götürərək, Gürcüstandan keçir və Azərbaycan ərazisinə daxil olur.
40. Burada ər-Rassin – Arazın bir hissəsinin Kür çayına tökülməsi ilə yanaşı digər hissəsinin müstəqil olaraq Xəzər dənizinə axması məlumatı maraq doğurur. Araz və Kürün ayrı-ayrı məcralarla Xəzər dənizinə tökülməsi İbn Havqəlin Xəzər dənizi xəritəsində də öz əksini tapmışdır (*bax: həmin xəritə*).
41. Qur'an, XXV, surə 40-41.
42. Burada Xilat – Van gölü nəzərdə tutulur.
43. İbn Havqəlin antik yunan ənənəvi elmi biliklərinə əsaslanan və sözsüz ki, onun özünün də həyat təcrübəsindən geri qalan dünyanın vahid dağ silsiləsi nəzəriyyəsinə (*bu haqda bax: Крачковский, IV, s. 22, 45*) ümumiyyətlə ərəb coğrafi ədəbiyyatının qüsurlarından biri kimi qəbul etmək olur. Müəllifin müdafiə etdiyi bu nəzəriyyəyə görə o dövrdə məlum olan üç qitənin – Avrasiya və Afrikanın bütün dağları az qala “düz xətilə” Çin dağları ilə birləşirdi. İbn Havqəldən təqribən bir əsr əvvəl yaşayan və antik yunan elmi biliklərindən bəhrələnen İbn Xordadbeh (*bax: Ибн Хордадбех, s.135*) də Məkkə ilə Mədinə arasındakı əl-Ərc dağından başlayan dağ silsiləsinin Ərəbistandan şimala doğru uzanaraq, Suriya və Türkiyə ərazilərindəki dağlar vasitəsilə Qəbh-Qafqaz dağları ilə birləşməsi fikrini irəli sürür və bunu “dağların qəribəliklərindən” hesab edirdi. Bu fikir anonim müəllifə isnad edən İbn əl-Fəqih tərəfindən də təkrar olunur (*bax: İbn əl-Fəqih, s.295*).
44. Marafıqdır ki, mətnin bu hissəsində İbn Havqəl Xəzəri dəniz deyil – *buheyra* – “göl” adlandırır.
45. Əl-İstəxri (s.218) qızılboya otunun Kür çayının ağzındakı adada bitdiyini bildirir. İbn Havqəl isə, bəlkə də, səhv olaraq, qızılboya otunun Bab əl-Əbvab – Dərbəndin iki adasında yetişməsi haqqında məlumat verir; lakin məlumdur ki, dəniz sularının çox dərin olduğu Dərbənd

yaxınlığında heç bir ada yoxdur. Maraqlıdır ki, 358/969-cu ildə Xəzərin cənub sahilində - Curcanda olan müəllif rusların hücumlarından sonra “əl-Bab adası”nda məskunlaşan qaçqınlar haqqında məlumat verir. V.Minorski (*История Ширвана, s.152, qeyd 123*) Dərbənd yaxınlığında heç bir adanın olmadığını təsdiq etməklə yanaşı, Terek çayı mənsəbi yaxınlığında yerləşən və hələ Teymurilər dövründə qaçqınların məskunlaşdığı adaların olduğu haqqında məlumat verir.

46. De Quyenin nəşrində bu söz (Xəzəran) Curzan kimi oxunur (*bax: Караулов, СМОПІК, с. 38, s.98, həmçinin: Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları, s.112*). Kramersin istifadə etdiyi bu nəşrində isə aşkar Xəzəran yazılmışdır. Məzmunundan görünür ki, bu yer Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilindəki dağlıq ərazi ilə bağlıdır. Bəlkə də bu ad Xəzərin cənub sahillərini əhatə edən əraziyə aiddir; belə ki, müəllif burada da dünyanın vahid dağ silsiləsi nəzəriyyəsinə uyğun olaraq həmin ərazinin digər dağlarla qovuşduğunu bildirir.
47. V.M.Minorskinin haqlı qeydinə görə (*История Ширвана, s. 88-89, §10*), İbn Havqəlin şirvanşah Məhəmməd ibn Əhmədin nisbəsini “Əzdi” kimi verməsi, görünür “qulaq günahı”dır. Əslində “Yəzidi” (Məzyədi) olmalıdır. Saları hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd ibn Musafirin dövründə (942-949) ona vergi verən şirvanşah Məhəmməd ibn Əbu Tahir Yəzid (948-956) ola bilərdi. İbn Havqəlin adını çəkdiyi Məhəmməd ibn Əhməd isə müəllifin müasiri olmuş. 981-991-ci illərdə, yəni əsər yazıldığı illərdə, Şirvan dövlətinə başçılıq etmişdi. Tarixi mənbələrə görə İbn Havqəlin adını çəkdiyi Saları hökmdarı Mərzban 955-ci ildə yerli əhalinin Dərbənd yaxınlığında Salarilərə qarşı üsyanını yatırmaq məqsədilə Şirvana gəlmişdi (*История Ширвана, s. 99-10, §35*).
48. İbn Havqəl əsərini yazdığı vaxt artıq Layican (Layzan, mətnlərdə Abxaz kimi də işlənir) hökmdarı Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd Şirvan dövlətinin zəiflənməsindən istifadə edərək, Şirvana hücum etmiş (917), şirvanşahi və ailəsini qətlə yetirmiş, Layzanı Şirvana qatararaq, şirvanşah titulu qəbul etmişdi (*bax: Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s.297*).
49. İbn əd-Dirani (əd-Dayrani) ərəb mənbələrində çox vaxt erməni Arsrunitlərlə bağlı təqdim olunan ləqəbdır (*bax: Vəlixanlı. Naxçıvan, s.68-69*).
50. Kramersin nəşrində de Quyenin nəşrindən fərqli olaraq, mətnin bu hissəsində də “Dəbil” sözünün yanına məzmunu uyğun olmayan “Nəşavə” sözü artırılmışdır. De Quyenin nəşrində (*müq. et: Караулов, СМОПІК, с. 38, s.100: как армянский для жителей Дабиля и области еро; bax həmçinin: Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyaşünas - səyyahları, s.113*) “Dəbil və nəvahiə” – “Dəbil və onun nahiyələri” yazılmışdır.
51. “Əhl əl-hədis” – hərfən: hədis əhli; “əshab əl-hədis” də (hədis sahibləri) deyilir. “Hədis tərəfdarları” deməkdir. Onlar Qurani-Kərimlə yanaşı Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyətini, onun hər hansı bir hərəkətini, yaxud bu və ya digər münasibətlə söylədiyi fikirləri əhatə edən rəvayətləri – hədisləri də əsas tuturdular. “Əl-qavl bi-l-haşv” – hərfən “içi [hədislərlə] dolu nitq” anlamındadır. “Əhl əl-haşv” və ya “haşvilər” və ya “haşavilər” də deyilir. VIII əsrdə “haşvilər” adı antropomorfik ifadələr işlədən, Quranın hər nöqtəsinin əbədiliyini və ilahi qisməti qəbul edən hədis tərəfdarlarına verilmişdi (*bax: аш-Шахрестани, s. 202, §2, qeyd 3*).
52. **Batinilər** (və ya əshab əl-batin) – yəni “gizli məna tərəfdarları”. Şiə müsəlmanlarının VII imamı İsmail ibn Cəfərin tərəfdarlarının adlarından biri. İsmaililərin ideoloji sistemi sadə “zahiri” təlimlə yanaşı yalnız bilənlər üçün əlçatan olan “gizli” – “batini” təlimdən ibarət idi. Onlar Quranın hər bir kəlməsində gizli-batini məna axtarırdılar. İsmaililərə verilən batinilər adı da bundan irəli gəlirdi (*bax: Шахрестани, s.229, §6, qeyd 42-44*).
53. **Kəlam** – hərfən “söz, nitq, kəlam” deməkdir; əl-kəlam – “Allah sözü, kəlamı” mənasını daşıyır (*bu haqda bax: Шахрестани, tərc. s.42*). “Erkən islamda 3 dini-siyasi cərəyanın – xariciliyin, şiəliyin və sünnüliyin yaranması müsəlmanları bir sıra onlar üçün yeni problemlərlə üzləşdirdi. İlk növbədə bu imamın qanuniliyi, “inam” anlayışının müəyyən edilməsi, insanın öz əməllərinə görə məsuliyyəti problemləri, Quranın təbiəti (əsl), Allahın və ilahi keyfiyyətlərin

mahiyyətidir. Yalnız Qurana və sunnəyə əsaslanan ilkin təlimin ardıcılıqları islamda yeni cərəyanın - idrakın dəlillərinə söykənən *qədəri mütezililərin* təzyiqlə qarşısında çətin vəziyyətə düşdülər. Arqumentasiyanın yeni metodu və yeni təlim olan *mütəzili* kəlamı insanların əməllərindəki xeyir və şər haqqında, zərdüştülərlə ilahi keyfiyyətlər haqqında Dəməşqin xristian ilahiyyatçıları ilə aparılan diskussiyaların təsiri altında formalaşdı. Yunan fəlsəfəsinin də ona təsiri oldu... İlm əl-Kəlam islamın yaradıcısının və Quranın buyurduğu dini görüşləri mühakimə yolu ilə müdafiə etməyə imkan verən elmə çevrildi... İlahiyyatın bir hissəsi kimi kəlam elminə müsəlman dininin 6 maddəsi daxil idi: Allahın birliyinə, mələklərə, müqəddəs kitablara, peyğəmbərlərə, Qiyamət gününə, qəzavı-qədərə (qismətə) inam (*bax: Шахрестани, Мүқәддәмә hissəsi, s.189, qeyd 38*).

54. Əslində **Muyan** əvəzinə **Yunan** olmalıdır. *Bax: əl-İstəxriyə aid qeyd 36.*

55. Bu sözlər nəşir tərəfindən böyük mötəriziyə alınmışdır.

56. Mənbələrin müqayisəli təhlilinə görə burada **Bərdic** əvəzinə **Bərzənc** olmalıdır. *Bax: əl-İstəxriyə aid qeydlər 15, 16.*

57. Mətnə **əl-Layican** işlənmişdir. De Quyenin nəşrində **əl-Abxaz**. Digər mənbələrdə yazılış müxtəlifliyi vardır. Bu haqda *bax: əl-İstəxriyə aid qeyd 19; əl-Məs'udiyə aid qeyd 15.*

58. Kramersin nəşrində **Matzis**, de Quyenin nəşrində **Matris** işlənmişdir.

59. De Quyenin nəşrində “ali Zənburr” deyil “əshab ər-Ras” işlənmişdir.

**Şəmsəddin Əbu Abdallah Muhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Bəkr
əl-Bənnə' əş-Şəmi əl-Müqəddəsi, əl-Bəşşəri kimi tanınmışdır (946/47-təqr.1000)
“Əhsən ət-təqasim fi mə'rifət əl-əqalim” (“İqlimlərin öyrənilməsində ən yaxşı bölgü”)***

[Müəllif təqdim olunan əsərinin “Dənizlər və çaylar haqqında” bölməsində (s. 19) Xəzər (əl-Xəzəriyyə) dənizini göl (buheyra) adlandırır; ona həmçinin çoxlarının Təbəristan gölü dediyini bildirir. Yəni həmin səhifədə islam dünyasının 12 məşhur çayı arasında “Nəhr ər-Rass” (Araz çayı) və “Nəhr əl-Məlik” (Kür) çaylarının adlarını çəkir].

(s. 23)... Ər-Rass, əl-Məlik¹ və əl-Kurr çayları ər-Rum ölkəsindən çıxır, ər-Rihab iqlimi ilə axaraq, sonra əl-Xəzər gölünə tökülürlər... Mən əl-Bəsrədə [olarkən] bir kitabda dünyada cənnətdən olan dörd çayın - ən-Nil, Çeyhun, əl-Fərat və ər-Rassın, və od (cəhənnəm?) çaylarının - əz-Zəbədani, əl-Kurr, Səncə və əs-Sim (Səm?) çaylarının [adlarını] tapdım.

[“Oradakı müxtəlif yerlər haqqında” bölməsindən:]

(s. 46)... Adamlar deyir ki, Musa qayası Şərvandadır. Dəniz – Təbəristan gölüdür, kənd – Bəcrəvandır. Oğlan Xəzəran kəndində öldürüldü.²

[“Fəqihlər üçün ixtisar etdiyimiz fəsil”dən:]

(s.51) Bərdənin [şəhərlərindən] Tiflis, əl-Qal'a, Xunan, Şəmkur, Cənzə, əş-Şamaxiyə, Şərvan, Bakuh, əş-Şabiran, Bab əl-Əbvab, əl-Əbxan,³ Qəbələ, Şəkki, Mələzkird,⁴ Təbla.⁵

Dəbilin [şəhərlərindən]: Bidliş, Xilat, Ərciş, Bərkəri, Xuveyy, Sələmas, Urmiya, Dəxərrəqan, Marağa, Əhər, Mərənd, Səncan, Qaliqala.⁶

Ərdəbilin [şəhərlərindən]: Rusbə, Təbriz, Cabravan, əl-Məyanic, əs-Sərat, Varsan, Muqan, Miməz, Bərzənd.

(s.373) Ər-Rihab iqlimi⁷

Bu iqlim geniş və səfalıdır. Meyvələri və üzümü çoxdur. Onun Muqan, Xilat, İraq yaxınlığındakı Təbriz kimi şəhərləri ölkənin ən səfali yerlərindəndir. Qiymətləri ucuzdur; orada ağaclar bir-birinə qarışıb; üstündən çaylar axır, dağlarında bal, düzlərində əyalətlər (*a'mal*), vadilərində qoyunlar var. Biz bu vilayəti (*kura*) birləşdirə biləcək ümumi ad tapa bilmədiyimiz üçün onu ər-Rihab adlandırdıq.

Bu iqlimdə islama [münasibət] yaxşıdır, ər-Rum tərəfdən isə müsəlmanlar sıxışdırılır. Buradan yun məmulatı və heyvət doğuran qaytanlar ixrac edirlər. *Qırmız* [adlı] bəcəklərini təsvir etməkdə acizəm. Quzularının qiyməti [biri] iki dirhəmdir. Çörəyin iki kərpici bir daniqədir. Meyvənin sayı, çəkisi yoxdur. Bura möhkəmləndirilmiş sərhəd vilayətləri olan tanınmış iqlimdir.

“Əshab ər-Ras (əR-Rasın əhalisi)” əl-Huveyris və əl-Haris [dağlarının] altında qalıb. Burada ət-Taifin⁸ payı var (yəni, onun kimidir), cənnətə bənzəyir. O islamın fəxri, qazilərin (din mücahidlərinin) yeridir.

Bura ticarət yeri kimi əlverişlidir. Qədim vilayətləri (*kuvar*), bolsulu çayları, zəngin

* Ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı. Qüdsdə doğulmuş, demək olar bütün müsəlman ölkələrini gəzmiş, gördüklərini və eşitdiklərini 375/985-86-cı ildə qələmə almışdır. Əsərin Yaqutun istifadə etdiyi ikinci redaktəsi 378/988-89-cu ilə aiddir.

(*nəfisə*) kəndləri, qəribə xüsusiyyətləri, dadlı meyvələri var. Adamları icma (*cəma'a*), sunna, fəsaḥət və ehtiram (*heybə*) əhlidir.

Onlarda hər çür iltifat (məndə: *manḥa*), qızılboya, civə (الزبيق *əz-zibəq*)⁹, *əl-kasbuyə* (القسيويه, balıq növü), dəniz, göllər, əl-bab (keçid), ribatlar (*ər-ribat*), (s.374) [islam] dini, nemətlər var, lakin öz məzhəblərində qapalıdırlar, bununla yanaşı xoşagəlməzdirlər (*siqal*). Dillərində qəlizlik (ibarəlik), özlərində lovğalıq var. Onlara gedən yol çətindir, xristianlar əksəriyyəti təşkil edir. Bu - [həmin bölgənin] şəkli və surətidir:

Biz bu iqlimi üç vilayətə (*kura*) böldük. Bunlardan birincisi [Xəzər] gölü tərəfdən - ər-Randır, sonra Ərminiyyə, sonra Azərbaycan. Ər-Rana gəldikdə, o təqribən iqlimin 1/3-i, [Xəzər] gölü və ər-Ras çayı arasında ada kimidir. Əl-Məlik çayı onu uzununa bölür. Paytaxtı (*kasaba*) Bərdədir. Şəhərlərindən Tiflis, əl-Qala, Xunan, Şəmkur, Cənzə, Bərdic, əş-Şamaxiyə, Şərvan, Bakuh, əş-Şabaran, Babu-l-Əbvab, əl-Əbxan, Qəbələ, Şəkki, Mələzkird, Təbla.

Ərminiyyəyə gəldikdə, o çox böyük vilayətdir. Onun təsvirini Ərmini bin Kənzar ibn Yafis ibn Nuh vermişdir (*bax: Гевондян. Армения, s. 258*). Oradan özünəməxsus zərif örtük və *əz-z.lali* (الزلالى - *bəlkə də "zili" xovsuz xalça növü; N. Karaulov: шерстяная подстилка*) ixrac edirlər. Onun paytaxtı Dəbildir. Şəhərlərindən Bədlis, Xilat, Ərciş, Bərkəri, Xuveyy, Sələmas, Urmiya, Dəxərraqan, Marağa, Əhər, Mərənd, Sə[i]ncan, Qalığala, Qandariya,¹⁰ Qal'atu Yunis,¹¹ Nəvarin.¹²

(s.375) Azərbaycana gəldikdə, onun [sərhədlərini] Azərbaz ibn Beyvarasif ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuh aleyhis-səlam təyin etmişdir. Onun paytaxtı, o həmçinin bütün iqlimin əsas şəhəridir (مصر الاقليم *misr əl-iqlim*) – Ərdəbildir. Onun yanındakı dağın uzunluğu 140 fərsəxdir. Hər yeri kəndlər və əkin sahələridir. Deyirlər ki, burada 70 (سبعين *səb'inə*) dildə [danışırlar]. Ərdəbilin nemətlərinin çoxu-buradandır. Evlərinin əksəriyyəti yerin altındadır. Şəhərlərindən: Rusbə, Tə[i]briz, Cabravan, Xunəc, əl-Məyanic, əs-Sərat, B.r.v.y (Nuvey),¹³ Varsan, Muqan, Miməz,¹⁴ Bərzənd. Əgər iddiaçılar Bədlisin Akur iqlimindən olduğunu zənn edir və bunun üçün onun Bəni Həmədan vilayətində olduğunu dəlil kimi göstərirlərsə, mən cavab verirəm, indi ki, iki iqlimin əhalisi ona iddiaçdır, biz onu bura (ər-Rihaba) aid etdik. Çünki burada onun adının oxşarını tapdıq: bu Tiflisdir. İdarəçiliyinə gəldikdə, bu haqda mübahisə açmağın yeri deyil, məgər görmürsən ki, Qinnəsirin və ər-Raqqə Seyfuddavlənin [idarəsində] olub və bir kəs də deməyib ki, ər-Raqqə [şəhəri] əş-Şama aiddir.

Bərdə paytaxtdır (قصبه *kasaba*), böyük və kvadrat şəkillidir. Düzənlikdə yerləşir. Onun qüdrətli qalası var. Bazarlarındakı [örtüklər] bura yığışanlara kölgə salır. Bazarın arxasında came məscid var. [Bərdə] bu iqlimin Bağdadıdır. Onun evləri çox gözəldir, bişmiş kərpicdən və kəcdəndir (جص *cissun*). [Şəhər] xoşagələn, gözəl, meyvəsi boldur. Came [məscidin] bəzi sütunları kəcdən və bişmiş kərpicdən, bəziləri isə taxtadandır. [Şəhərin] içindən çay axır. Əl-Kurr çayı isə onun iki fərsəxliyindədir. [Şəhərə] yaxın [digər] çaylar var. Zəngin [şəhərdir], bununla belə ətrafları artıq dağılmış, əhalisi azalmış, qalası uçmuşdur.

C nüsxəsindən: came məscidin sütunları kəcdən düzəldilmişdir, bəziləri isə rənglənmiş taxtadandır. [Bərdənin] çayı hər bəla (daşqın) olduqda dörd tərəfə axır. Burada yaxşı insanlar, din mücahidləri çoxdur. Meyvələri əla və kifayət qədərdir. [Bərdə] cəmi ər-Rihabın Bağdadıdır, evləri gözəldir, genişlik və bolluqdur; həmişə ucuzluqdur. Burada yeni qaydalar [qoymurlar]. Əl-Kurr (Kür) [çayı] ondan 1 bərid aralıdadır. [Şəhər] iki çayın və parlaq [sulu] gölün arasındadır. O necə də zərif, təmiz və bənzərsiz (منوعه), əgər bir eybi olmasaydı. İstəyirsənsə, eşit: onun ətrafları Bayla'a (بيلعة) kimi xaraba qalıb, əhalisi azalıb, sultanı devrilib (məndə:

udulub), tanınmır, uzaqlaşdırılıb, ayrılıb, əhəmiyyətsizləşib; onlarda fiqh (şəriət qanunlarına dair elm) zəifdir, *hanbali* [məzhəbinin ardıcılıqlarıdır]. [Bərdənin] qalası nizamsız vəziyyətdədir, yollar itib - [dağılıb].

Bu, Arranın bazarı (ticarət mərkəzi, “suk” سوق) Bərdənin vəsfidir; bu vəsfi hamının eyni dərəcədə hörmət etdiyi ədalətli insan etmişdir. Bu ləyaqətli şeyxin hədiyyəsidir. Mən onu qafiyəli nəslə təqdim etdim].

Tiflis dağlar yaxınlığında möhkəmləndirilmiş yerdədir. Əl-Kurr çayı onun içindən keçir. [Şəhər] (s.376) onun hər iki sahilindədir və körpü ilə [birləşir]. Onun divarları daşla hörülmüş, sonra üstünə taxta çəkilmişdir.

Əl-Qal'a – düzənlikdə, Ləkzan dağı yaxınlığında istehkamı (*hisn*) olmayan şəhərdir.

Əş-Şamaxiyə – dağın ətəyindədir. Tikililəri daşdan və kəcdəndir. Onun arxları, bağları, seyrəngahları var.

Şə(i)rvan – böyükdür, düzənlikdə yerləşir, binaları daşdandır. Came [məscidi] bazarlar olan yerdədir. Onun içindən çay keçir.

Muğan – sərhəd başındadır. Əhalisi indi artıq azalmışdır. O [poçt] yolunun (*sikka*) üstündədir.

Bakuh – [Xəzər] gölünün kənarındadır, iqlimin yeganə limanıdır.

Şabaran – istehkamsız (*hisn*) yerdədir. Buradakıların əksəriyyəti xristiandır. Sərhəd başında yerləşir.

Qəbələ - möhkəmləndirilmiş yerdədir. Şəhərin xaricindən çay axır. Camesi [şəhərdən] xeyli aralı, tərənin üstündədir.

Şəkki – düzənlikdədir, [əhalisinin] əksəriyyəti xristianlardır. Camesi müsəlmanların bazarlarının olduğu yerdədir.

Varsan – səfalı (əhalisi sıx) düzənlikdədir. Bazarı var, arxasından çay axır; camesi hər ikisindən xeyli aralıdır.

Beyləqan – kiçikdir, adamları çox yaxşıdır, xüsusi keyfiyyətə malik şirniyyatları var.

Mələzkərd – möhkəmləndirilmiş yerdədir; bir neçə minbəri vardır. Onun bağları çoxdur; cameləri bazarın kənarındadır.

Təbla – müsəlmanların burada 500 evi vardır. Əksəriyyəti xristianlardır. Səfalı yerdədir.

Əl-Əbxan (əl-Abxaz) – səfalı yerdədir. Bu vilayətin [digər] şəhərləri kimidir.

Qaryatu Yunis - bu yer (*bələd*) əd-Diranilərə məxsusdur; oradakılar müsəlmanlardır.¹⁵

Bab əl-Əbvab - əl-Xəzər dənizi sahilindədir. Xəzərlər tərəfdən divarla möhkəmləndirilmişdir. Bu [divarın] üç qapısı – Böyük qapı (*Babul-kəbir*), Kiçik qapı (*Babus-səğir*) və dənizin yaxınlığında heç vaxt açılmayan, bağlı digər qapısı vardır. Dəniz tərəfdən, eləcə də islam [torpaqları] tərəfdən də bir neçə qapısı var. [Qala] divarları dağdan dənizin (burada: *buheyra*-göl) ortasınadək uzanır. Üstündə bürclər vardır. Burada olan məscidi keşikçilər [qoruyur]. Came [məscid] bazarların ortasındadır. Orada su bulağı vardır. Binaları daşdandır, evləri yaxşıdır, [şəhərdə] arxlar var.

(s.377) **Dəbil** – böyük şəhərdir. Alınmaz qalası var. Nemətləri çoxdur. Onun adı köhnəndir (اسمه كبير *ismuhu kəbirun*), şal parçaları yüksək keyfiyyətlidir, çayı bolsuludur. Bağlar onu əhatə edib; qədim rabadı var. Qalası möhkəmdir. Bazar meydanları xaç formalıdır. Torpaqları (سواده *səvadu*) çox yaxşıdır. Came böyük tərənin üstündədir. Onun yanında kilsə var. Kürdlər onu (came məscidi) qoruyur. [Şəhərin] qalası var. Binaları palçıq və daşdandır. Onun bir neçə qapısı var, onlardan Bab Keydar (باب كيدار *Kidar, Kiran*), Bab Tiflis, Bab Ani. Bütün

üstünlüklərinə baxmayaraq xristianlar əksəriyyəti təşkil edir. [İndi] artıq əhalisi azalmış, qalası dağılmışdır.

Bədlis - çuxur (dərin) vadidə yerləşir. Buradan axan iki çay şəhərdə birləşir və onu iki hissəyə bölür. Orada olan daş qala Savrana (iki öküzə) bənzəyir.

Əxlat – düzənlikdə şəhərdir. Onun gözəl bağları var. Buradakı istehkam (*hisn*) palçıqdandır (*tin*). Came [məscid] bazarlar olan yerdədir. Burada çay vardır.

Sələmas – yaxşı yerdədir. Palçıq və daşdan istehkamu var. Burada bolsulu çay axır. Camesi bazar tərəfdədir. Buranı kürdlər əhatə edir.

Urmiya – gözəl yerdir, əla qalası var. Came [məscid] bəzzazların (parça satanların) [məhəlləsindədir və ya dükənləri yanında]. Onun istehkamu var. Orada çay axır.

Marağa – tanınmış (*səriyyə*) yerdir. Onun istehkamu, qalası, rabadı var; istehkamları palçıqdandır.

Mərənd - möhkəmləndirilmiş yerdir; bağlarla əhatə olunub. Onun əhalisi sıx olan rabadı var. Came [məscid] bazarlar olan yerdədir.

Qəndəriyyə kürdlərin [yenidən] qurduqları (أحدثها *ahdəsəhə*) şəhər. Onların gözəl (lətif) came [məscidləri] var.

Nəvarin – möhkəmləndirilmiş yerdir. Onun qalası, came [məscidin] qapısında su bulağı vardır. Bağları çoxdur. Səfəli yerdir.

Qal'atu Yunis (Yunis qalası) – bura əd-Diranilərin şəhəridir, [əhalisi] müsəlmanlardır.

Ərdəbil – Azərbaycanın paytaxtı (*kasaba*) və [bütün] iqlimin əsas şəhəridir (*misr*). Onun keçilməz istehkamu var. Bu [şəhər] Dəbildən kiçikdir. Bazarları dörd yolun ayırıcındadır. Came [dörd yolun əmələ gətirdiyi] xaçın ortasındakı hündür yerdə, istehkamin arxasındadır. Rabadın sıx əhalisi var. İşığın düşməsi üçün çoxlu pəncərələri olan binalarının əksəriyyəti palçıqdandır. Meyvələri, (*s.378*) axar suları olan arxları vardır; daimi qoşun buradadır. Nemətləri çoxdur. Hamamları yaxşıdır. Lakin [şəhər sakinləri] simic, xoşagəlməzdir; alimləri azdır. Şəhər (*bələd*) natəmizdir, üfunətlidir, dünyanın ən çirkin (məndə: kunuf - ayaqyolu) yerlərindəndir. Əhalisi məkirli və səhlənkardır. [İşin] aqibətini görmürlər. Məzhəb əhlinə haqq qazandırmırlar; öyüdverən fəqih, tanınmış başçı, bilikli hakim, qabil həkim yoxdur.¹⁶

Təbriz – Sən haradan biləsən ki, nədir Təbriz? O saf qızıldır, nadir kimyadır, alınmaz şəhərdir. Mədinət əs-Salamdan (Bağdaddan) üstündür, əhli-islam onunla fəxr edir. Ortasından çaylar axır, civarlarındakı ağaclar yırğalanır. Qiymətlərin ucuzluğundan və meyvələrin bolluğundan heç soruşma. Came [məscid] şəhərin ortasındadır. [Təbrizin] gözəlliyinin həddi yoxdur.

Muğan – iki çayla əhatə olunmuş şəhərdir. Ətrafında gözəl bağlar var; elə bil ki, onun geniş sahələrində cənnət bağlarıdır. Təbrizlə birgə [başdan-başa] bağ-bağatdır. Ər-Rihab üçün İslam aləmində hər ikisi fəxarətdir. Yerləşdiyi yer Ərdəbillə Cilan arasındadır. Ondan Bərdəyə 8 [gündür]. [Muğan] gözəldir, şəhər kənarı səfəlidir. Orada iki çay axır. [Adamların] sifətləri ləl və mərcan kimidir. Həmçinin səxavətli və kəramətliyərlər.

Bərzənd – kiçikdir. Bura ermənilərin bazar yeri və vilayətin limanıdır. Çox yaxşı və mənfəətli yerdir.¹⁷

Miyanə – düzənlikdə kiçik yerdir. Bir çox nemətləri var.

Zəncan – sərhədin lap başındadır. Artıq dağılmışdır. Onun çayı var. Orada poçt məntəqəsi (*sikka*) var.¹⁸

Bu iqlimin bütün şəhərləri gözəldir, təbii sərvətləri, mədənləri çoxdur. Ucuzluqdur. Meyvələri, [hər cür] ətləri, nemətləri, gözəl [yerləri] vardır.

Bu iqlimin bütün işləri haqqında

Bu - soyuq iqlimdir. Qarı və yağışı çoxdur. Burada ağır xəstəliklər az olur. Əhalisi [təbiətə] çox soyuq və ağırdır. Uzun saqqalları var. Onların dilləri gözəl deyil. Ərminiyədə ərminicə, ər-Randa ər-ranicə danışır. Onların fars dilini başa düşmək olur, sözləri xorasanlılarınkına yaxındır.

Məzhəbləri doğrudur; lakin (s.379) hədis əhli dini ayinlərə ciddi riayət edənlərdir (*həna bilə*).¹⁹ Dəbildəkilərin əksəriyyətinin məzhəbi Əbu Hənifə rəhmətullahdır.²⁰ Bəzi şəhərlərdə çox olmasa da rast gəlmək olur.

Bir gün mən Əbu Əmr əl-Xuveyyin məclisində oldum. Hədis dinləyirdim. O, dedi: “Başlayın suala”. Mənimlə bir dostum vardı. Biz icmanın töhfəsi (هبة المشاع *hibətu-l-muşə’i*) məsələsindən sual verdik. [Əvvəl] ürəklə danışdıq, sonra zəiflədik. Sözü orada olan orta yaşlı [bir kişi] götürdü. O, çox gözəl danışdı. Sözlərini qurtardıqda, mən dedim: “Vallahı, əla, sən lap şişirtdin”. Və mən ona bildirdim ki, onunla müxalifəm. O, dedi: “Mən sizin məsləkdaşlarınızdan (*əshab*) deyiləm”. Mən dedim: “Bu necə ola bilər? Onlar (məsləkdaşlarım) sənə varid olduqlarından artığını edə bilməzlər. Çünki bu – bizim üçün çətin məsələdir”. O, dedi: “Bu, mənim Xorasan alimlərindən (نظار *nuzzar*) əl-Hakim Əbu Nasr ibn Səhlin kəlamlarından əldə etdiklərimdir. Çünki, tez-tez onunla elmi mübahisələr edirdim”.

Kəlam elminə gəldikdə isə, onlar nə onun haqqında danışır, nə də onun tərəfini tuturlar. Dəbildə bir xanəgah var. Oradakılar rizqlərinin (*daşınmaz vəqf mülkiyyəti*) minimal olmasına baxmayaraq təsəvvüf elminin biliciləridir. Bir gün mən Əbu... əl-Ərdəbilinin məclisində oldum. [Otaq] ayaq üstə dayanan və oturan adamlarla dolu idi; ona münasibət məsələləri haqqında sual verdilər. Mən dedim: “Allah sənə rəhm etsin, sən qəlbi olan, onunla yaxınlıq edən, sonra onu itirən adam haqqında nə deyərsən? O, öz [qəlbini] harada axtarsın?” O, dedi: “Qoy, onu (qəlbini) əldə edə bildiyi vasitəyə qayıtsın və ondan möhkəm tutsun”. Mən dedim: “Onun artıq bu vasitəyə halı yoxdur”. O, dedi: “Qoy o, vasitə sahibindən onu (qəlbini) [yenidən] əldə etməsini xahiş etsin”. Mən dedim: “Vasitə sahibinin yanında onun bir qədr-qiyəti qalmayıb ki, ondan xahiş etsin”. O, dedi: “Qapını onun üçün açanadək döymək, gecənin zülmətində ona rəhm edənədək köməyə çağırmaq lazımdır”.

Əsas çayları üçdür: ər-Ras çayı, əl-Məlik çayı və əl-Kurr çayı; o bunlardan ən sürətlə [axanıdır]. O Cənzə və Şəmkur hüdudlarından dağlıq nahiyədən çıxaraq, Tiflis yaxınlığına keçir, sonra kafirlərin ölkəsində axır. Ondən sonra suyunun şirinliyinə və sürətinə görə ər-Ras çayı gəlir. O ər-Ranın sərhədləri boyu axır; Ərminiyədən çıxaraq Varsana yetişənədək, sonra Muğanın arxa tərəfinə çatanadək [axır] və dənizə tökülür. Əl-Məlik çayına gəldikdə, o ər-Rum ölkəsindən çıxır - ər-Ran vilayəti onun arxasındadır, və nəhayət dənizə tökülür.²¹

Bu iqlimlə əl-Xəzərdən başqa heç bir dənizin əlaqəsi yoxdur.

Bu iqlimdə (s.380) iki göl var: onlardan biri Urmiyadır. Uzunluğu miniklə (atla) 4 günə yaxın yoldur. Yelkənlə [gəmi] ilə isə - bir gün bir gecəyə qət etmək olar. Ərminiyədə olan digər göl isə Ərciş adı ilə tanınır.

Buranın ticarəti – Bərdədən çoxlu ipək, Bab əl-Əbvabdan kətan paltarlar, qul, zəfəran

və əla qatırlar, Dəbildən yun paltarlar, xalçalar, balişlar, örtüklər, nazik belbağılar, Bərdədən pərdələr aparılır. Burada (Bərdədə) əla qatırlar da olur. Bərdədə bazar günü əl-Kurkiyyu adlanan bazar təşkil olunur. Buraya vilayətin və nahiyələrin əhalisi yığışır. Onlardan bəziləri hətta deyirlər: “şənbə günü, kurkiy günü, bazar ertəsi”. Bu [bazarda] ipək parça və [hazır] paltarlar satılır. Onların belbağılarının, oymaçılıq [işlərinin], boyaqlarının, əz-zuqal (zoğal) adlı meyvələrinin, *kəsbuviyə* və *ət-tirrix* adlı balıqlarının misli yoxdur. Onlarda olan əncil və şabalıd çox yüksək keyfiyyətlidir.

Möcüzələrindən - əl-Bab – bu qala Sur (Tir) və Akka haqqındakı [məlumatda] xatırladığımız kimi, zəncirlə [qapalıdır]. Daşdan tikilmiş, malası qurğuşundan edilmişdir.

Tiflisdə olan hamamlar Təbəriyyə haqqındakı [məlumatda] xatırladığımız kimi odsuz [işlədilir].

Əl-Haris dağı islam ərazisində ucalır, heç bir kəs ona çıxma bilmir. Deyirlər ki, əl-Huveyris *ət-Taif* dağları [silsiləsindəndir]. *Ər-Ras* çayı üstündə min şəhər olub, indi onlar həmin [dağların] altında qalıb.

Ərdəbilin *came* məscidində böyük bir daş var; çəkilə vurduqda, üstündə yeri qalmır. O şəhərdən bir qədər məsafədə, göydən düşmüşdür. Sonra onu *cameyə* gətirmişlər. Mən Zərif *əl-Xadim*dən eşitmişəm; o, deyir: “Biz Ərdəbilin yaxınlığından keçdikdə çox böyük qalxana bənzər bir şey göydən endi. Yerə düşdükdə daş olduğu bilindi. Ola bilsin ki, bu elə həmin o daş idi”. Bunun boyaqçıların çılalamaq üçün işlətdikləri alət misalında hər iki tərəfi nazikləşmiş idi.

Muğandan bir mərhələ aralı *əl-Həsərə* adlı möhtəşəm qala var. Orada evlər və qəsrlər, onların içində çoxlu qızıl, (s.381) quş və heyvan şəkilləri var. Bir çox hökmdarlar [qalanı ələ keçirmək üçün] fəndlərə əl atmış, lakin ona qalxa bilməmişlər.

Dəbilin üç fərsəxliyində yonulmuş daşlardan [tikilmiş], şiş papağa oxşar ağ monastır vardır. Məryəmin surəti oradadır. Daxilində səkkiz sütunu var. Onların arasında qapılar var. Hansı qapıdan daxil olsan, sən Məryəmin surətini görürsən. [Monastırın] yaxınlığında bir qara qaya var; onun dibindən çıxan yağ [xəstələrə] şəfa verir.

Burada *qırmız* vardır. Bu bir bəcəkdir. Yerdən çıxır. Qadınlar buraya gələrək, onları tapmağa çalışır, mis qablara yığır, sonra isə təndirdə yerləşdirirdilər.

Ərdəbilin rustaqlarında [yeri] səkkiz öküz vasitəsilə dörd cütçü şumlayır; iki öküzü bir cütçü idarə edir. Mən onlardan soruşdum: “Bu, yerin bərkliyinə görədirmi?” Dedilər: “Yox, bu qardan ötrüdür”.

Ərdəbil *mannı* 1200, *Xuvey rathı* 300, *mannı* 600-dür; həmçinin Urmiya və digər Bağdad *ratllarında* da belədir. Marağa *kafizi* və *muddu* 10 *manna*, *əl-keyləcə* 1/6 *kafizə* bərabərdir.²²

Təbrizin hakimiyyət sahibləri imzalarını qızıl [üzüklə] möhürləyirlər.

Urmiya gölündəki (məndə səhvən dəniz) [adanın] dağlarda yaşayanlar uşaqların ayaqlarını zəncir və iplə bağlayırlar ki, onlar gölə yuvarlanmasınlar.

Urmiyanın Mosula gedən yolundakı dik dağ keçidinin çətinliyi üzündən adamlar minik heyvanlarına mindikləri kimi kişilərin boyunlarına minirlər.

Məsafələrə gəldikdə, Bərdədən Yunana və ya Bərdicə və ya Cənzəyə və ya Qalqatusa – hərəsinə 1 mərhələdir. Yunandan *əl-Beyləqana* 1 mərhələ, sonra Varsana 1 mərhələ, sonra Bəlxaba (məndə: Təlxab) 1 mərhələ, sonra Bərzəndə 1 mərhələ, sonra Ərdəbilə 2 mərhələdir.

Bərdicdən başlasın, əş-Şəmaxiyəyə 2 mərhələ, sonra Şərvana 3 mərhələ, sonra əl-Abxaza (əl-Laycan, mətndə: əl-Abxan) 2 mərhələ, sonra Bab əl-Əbvaba 3 (s. 382) mərhələdir.

Cənzədən başlasın, Şəmkura 1 mərhələ, sonra Xunana 3 mərhələ, sonra İbn Kəndman qalasına (Qal'a ibn Kəndman) 1 mərhələ, sonra Tiflisə 2 mərhələdir.

Qalqatusdan başlasın, Matrisə 2 mərhələ, sonra Davmisə (mətndə: Dumis) 2 mərhələ, sonra Keyləkvinə (mətndə: Kilakuni) 2 mərhələ, sonra isə əl-Ərməndəki Dəbilə (mətndə: Dubil) gəlib çatırsın.

Dəbildən Nəşavəyə 4 mərhələ, sonra Xuveyyə 3 gün, sonra Sələmasa 2 mərhələ, sonra Urmiyaya 1 mərhələ, sonra Xarraqana 2 mərhələ, sonra Marağaya, elə o qədər, sonra Ərdəbilə 40 fərsəkdir.

Marağadan başlasın, Qəndəriyəyə 2 mərhələ, sonra Qaryaya 3 mərhələ, sonra əl-Həsən ibn Əli qalasına 1 mərhələ, sonra Şəhrəzura 30 fərsəkdir.

Marağadan başlasın, Navarinə 1 mərhələ, sonra Mərəndə... (mətndə buraxılmışdır).

Xuveydən başlasın, Qal'atu Yunisə (Yunis qalasına) 6 mərhələ, sonra əl-Asbiyyat kəndinə 1 mərhələ, sonra ... (mətndə buraxılmışdır), sonra Tiflisə 1 mərhələ, sonra Təblaya, sonra Şəkkiyə, sonra Ləkzana 2 mərhələ, sonra əl-Baba 3 mərhələdir.

Marağadan başlasın əl-Xarraqana 2 mərhələ, sonra Təbrizə (Tibriz) 1 mərhələ, sonra Mərəndə 1 mərhələdir.

Ərdəbildən başlasın, ən-Nirə 1 mərhələ, sonra əs-Sərata 1 mərhələ, sonra Kulsurəyə 1 mərhələ, sonra Marağaya elə o qədərdir.

Marağadan başlasın, Xərə Ruza 1 mərhələ, sonra Musaabada 1 mərhələ, sonra Bərzəyə iki bərid, sonra Tiflisə 1 bərid, sonra (səh. 383) Cabravana 1 mərhələ, sonra Nərizə 2 bərid, sonra Urmiyaya 1 mərhələdir.

Mərənddən başlasın, ən-Nəşavəyə 2 ağır [keçilən] mərhələ, sonra Dəbilə - elə o qədər.

Marağadan başlasın, Saburxasta 1 mərhələ, sonra Bərzəyə 1 mərhələ, sonra əl-Beyləqana 1 mərhələ, sonra Sisərə 1 mərhələ, sonra Van təpəsinə (Tell Van) 1 mərhələ, sonra əl-Xubarcana 1 mərhələ, sonra əd-Dinavərə 1 mərhələdir.

Ərdəbildən başlasın, əl-Məyanicə 2 mərhələ, və ya Səbizruz (Səfidrud) körpüsünə, körpüdən əs-Sarata 1 mərhələ, sonra Nuveyə 1 mərhələ, sonra Zəncana 1 mərhələdir.

Əl-Məyanicdən başlasın Xunəcə 1 mərhələ, sonra Kulsurəyə 1 mərhələ, sonra Marağaya 1 mərhələ, Marağadan Xarraqana və ya Urmiyaya hər birinə 2 mərhələdir, sonra Sələmasa elə o qədərdir, sonra Xuveyyə 1 mərhələ, sonra Bərkəriyə 5, sonra Ərcişə 2 mərhələ, sonra Əxlata və ya Bədlisə hər birinə 3; Bədlisdən Amidə və ya (s. 384) Məyyafariqinə hər birinə 4 mərhələdir.

Marağadan əd-Dinavərə 60 fərsəkdir.

Ərdəbildən Təbrizə... sonra Bərküyə..., sonra Malazkərdə 3, sonra Ərzana 6, sonra Amidə 4 gündür.

Qeydlər və şərhlər

1. Əl-Müqəddəsinin digər mənbələrdə adı çəkilməyən əl-Məlik çayı (نهر الملك) haqqında məlumatı birmənalı deyil. Belə ki, bölgənin başqa mənbələrdən fərqli olaraq üç mühüm çayının (Kur, Araz və əl-Məlik) olduğunu bildirən əl-Müqəddəsi, bu çayları ayrı-ayrılıqda təsvir etsə də, Kür çayı ilə, əslində, görünür, onun yalnız bir hissəsinə aid etdiyi əl-Məliki qarışdırır. Müəllif əsərinin əvvəlində (s.19) islam dünyasının 12 məşhur çayının arasında, yalnız ər-Rass – Araz və əl-Məlikin adlarını çəkir; daha sonrakı bölmədə (s.23) hər üç çayın Rum ölkəsindən çıxaraq, nəhayət Xəzər gölünə töküldüyünü bildirir. Arran vilayətinə dair məlumatında isə (s.374) müəllif Arranın Xəzər gölü ilə Araz çayı arasında adaya bənzədiyini, əl-Məlik çayının (sözsüz ki, burada Kür olmalıdır) onu uzununa böldüyünü qeyd edir. Nəhayət, bölgənin əsas çayları haqqında son məlumatında bu çayların üç olduğunu bildirən əl-Müqəddəsi (s.379) Kur çayının mənşəyi haqqında əvvəl yazdığına zidd olaraq, onun “Cənzə (Gəncə) və Şəmkur hüdudlarında dağlıq yerdən” (من ناحية الجبل على حدود جنزة و شمكور) *min nahiyəti-l-cəbəl alə hududi Cənzə və Şəmkur* çıxdığını, Tiflis yaxınlığından keçdiyini və kafirlərin (yəqin ki, gürcülərin və b.) ölkəsində - belə çıxır ki, tərsinə, axdığını bildirir. Əl-Məlik çayı, onun yazdığına görə, Rum ölkəsindən çıxır, Xəzərə tökülür və bu zaman Arran vilayəti onun arxasında qalır. Bölgənin çayları haqqında əl-Müqəddəsi kimi nüfuzlu bir yazıçının məlumatında olan bu fərqlilik onun tədqiqatçıların da dolaşdırmış və rəy müxtəlifliyi yaratmışdır. N.Karaulov (*СМОТЯК*, c. 38, s.19, qeyd 2) əl-Müqəddəsinin əl-Məlik dedikdə Kür çayının mənbədən başlayaraq Alazanın ona töküldüyü yerə dək olan hissəsini nəzərdə tutduğunu, Alazanla birlikdə onun Kürə töküldüyü yerdən Xəzərə qədərki hissəsini isə Kür çayı hesab etdiyini əminliklə bildirir. Bu fərziyyə əl-Müqəddəsinin həmin çayların üçünün də Rumdan başlaması fikri ilə üst-üstə düşür. Görkəmli tədqiqatçı Le Strençin (*Le Stange. The lands... s.180*) əl-Məlik çayını Samur çayı ilə eyniləşdirməsi cəlbədicə görünsə də, əl-Müqəddəsinin bu çaylar haqqında məlumatı ilə uyğun gəlir. Mənbələrin müqayisəli təhlili, ömrünün böyük hissəsini səyahətlərdə keçirən, aldığı məlumatı müxtəlif kitablarda oxuduqları ilə tutuşdurmağa çalışın bu görkəmli alimin, yəqin ki, soraqçısının yanlış məlumatına əsaslanaraq səhvə yol verdiyini göstərir.
2. Bu məlumat haq. bax: *İbn Xordadbehə aid qeyd 184-187; İbn Xordadbehə Xəzəran deyil Xayzan yazılmışdır.*
3. Mətdə əl-Əbxan (الابخان) yazılmışdır. *Müq. et: əl-Abxaz, əl-Laican. Bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 176.*
4. **Məlazkərd** (ملازكرد) – Mənbələrdə Mənasçird, Manzıkart, Milasçird kimi də işlədilir. Yaqut (*IV, 648*) bu yeri Mənazçird adlandırır, yerli əhalinin isə Mənazkərd dediyini, onun Xilətlə Rum ölkəsi arasında yerləşdiyini, Ərminiyyəyə aid olduğunu qeyd edir. Əl-Müqəddəsi onu Bərdənin şəhərlərindən sayır, yəni Arrana aid edir. Le Strenç (*Le Stange. The lands... s. 139-140*) bu yeri Rum-Bizans şəhəri adlandırır. Əl-Müqəddəsi (s.376) buranı möhkəmləndirilmiş, bir neşə minbəri, came məscidi bazar yanında olan yer kimi təqdim edir.
5. **Təbla** (تبلا) – indiki Telavi (Gürcüstan ərazisində). Erkən orta əsrlərdə Albaniya-Arran ərazisinə aid şəhər. Əl-Müqəddəsi (s.376) əksər əhalisi xristian olan bu səfəli yerdə müsəlmanlara məxsus 500 ev olduğunu bildirir.
6. Əl-Müqəddəsi eyni bölgəyə aid etdiyi Azərbaycan, Ərminiyyə (burada əl-Ərmən-Ermənistan) və Arran vilayətlərinin şəhərləri haqqında məlumat verdikdə əl-Ərmən şəhəri Məlazkərdi Arrana, Azərbaycan şəhərləri Xuyeyy (Xoy), Sələmas (Səlməs), Urmiya, Dəxərrəqan, Marağa, Əhər, Mərənd və Səncanı səhvən əl-Ərmənə aid edir. Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının, o cümlədən əl-Müqəddəsinin Cənubi Qafqaz regionu haqqında olan məlumatının müqayisəli təhlili həmin müəlliflərin bəzən yazdıqları dövrə aid olmayan anaxronik məlumat verdiklərini təsdiq edir. Bu, xüsusilə, Xilafətin zəiflədiyi, yerli hakim və canişinlərin separatizminin güclənməsi nəticəsində onların mərkəzi hakimiyyətdən ayrılmağa başladığı, ayrı-ayrı feodal dövlətlərin

- yarandığı və onlar arasında çəkişmələrin genişləndiyi IX əsrin II yarısı – X əsrə aiddir. Öz əsərini X əsrin 80-ci illərində yazan əl-Müqəddəsi də üç Qafqaz vilayəti – Arran, Azərbaycan və Ərminiyyə haqqında məlumat verərək onları şəhərlərini qarişdırır. Qeyd etməli ki, məhz onun əsərinin yazıldığı dövrdə ərəb işğalınadək və onun ilk dövründə əl-Ərmənin əsas şəhəri olan Dəbil-Dvin artıq Azərbaycan feodal Şəddadilər dövlətinin tərkibində idi; bu baxımdan, həmin dövr üçün Dəbilin əl-Müqəddəsi tərəfindən əl-Ərmənin əsas şəhəri kimi təqdim olunması, tarixi reallığa zidd fakt kimi qiymətləndirilə bilər. Həm də qeyd etməli ki, artıq X əsrin ortalarında Dəbil Salarilərin, sonra Naxçıvanşah adlandırılan Əbu Duləfin, daha sonra Şəddadilərin tabeliyində idi (*bax: Vəlixanlı. Naxçıvan, s.65*). Əl-Müqəddəsinin şəhərlərinin bu və ya digər ölkəyə aidliyi məsələsini bəzi hallarda neçə müəyyənləşdirdiyini (!) onun aşağıdakı fikrinə (*s.375*) əsasən demək olar: “Əgər iddiaçılar Bədlisin Akur iqlimindən olduğunu zənn edir və bunun üçün onun Bəni Həmədan vilayətində olduğunu dəlil kimi göstərirlərsə, biz onu bura (ər-Rihaba) aid etdik. Çünki burada onun adının oxşarını tapdıq: bu Tiflisdür”. Mənə elə gəlir ki, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.
7. **Ər-Rihab** iqlimi (إقليم الرحاب) – ərəb dilində “ər-Rihab” “geniş ərazilər, genişlik” deməkdir. N.Karaulov (*СМОПІК, с. 38, s. 19, qeyd 1*) heç bir əsas olmadan bu termini “məşəli, üzümlü torpaq” kimi izah edir. Ona isnad edən istedadlı albanşünas K.V. Trever (*Тревєр. Очерки, s.179*) Albaniyada üzümçülükdən bəhs edir. Arxeoloji və yazılı mənbələr albanların təsərrüfatında bu sahənin kifayət qədər geniş olduğunu təsdiq etsə də, həmin terminin “üzümlü torpaq” kimi səhv açımına yol vermir. Kontekstə əsasən “ər-Rihab” sözünü “səmimi, xoşsifət əhalisi olan geniş yer” kimi izah etmək olar.
 8. **Ət-Taif** (الطائف) – Tihamada, Məkkənin cənub-şərqində şəhər. Quranda (*XLIII, 31*) Məkkə ilə Taif “*karyatayn* (iki şəhər)” kimi təqdim edilir. Taif dedikdə, yer üzünün behişt, gözəl və səfali yer nəzərdə tutulur.
 9. Görünür naşir الزبيق (*əz-zibəq*) sözü əvəzinə səhvən الزنبق (*əz-zanbaq*) oxumuşdur. N. Karaulov (*СМОПІК, с. 38, s.6*) “жасмин” (“yasəmən”) kimi tərcümə etmişdir. *Müq. et: İbn əl-Fəqih, s.296*. Həmin ərəb sözlərinin yazılışı nöqtələrsiz eynidir.
 10. **Qandariya** (قندرية) – əl-Müqəddəsinin əlyazmalarında bu adın fərqli formaları vardır (*bax: s. 374, qeyd t*). Onun öz məlumatına görə (*s.377*) bu, kürdlərin yenidən qurduqları şəhərdir; gözəl came məscidləri var. Əl-Müqəddəsi (*s.382*) onu Marağa—Şəhrəzur yolunda, Marağanın 2 mərhələliyində yerləşdirir.
 11. **Qal’atu Yunis** (قلعة يونس) – əl-Müqəddəsi (*s. 376*) onu **Qaryatu Yunis** (قرية يونس) də adlandırır; o, Diranilərə (Arsrunilərə) məxsus bu yerin əhalisinin müsəlman olduğunu, Xuveydən (Xoydan) 6 mərhələlik məsafədə (*s.382*) yerləşdiyini bildirir.
 12. **Nəvarin** (نورين) – əl-Müqəddəsi (*s.377*) onu möhkəmləndirilmiş, qalası olan, bağlı-bağatlı, səfali yer adlandırır, oradakı came məscidin qapısında su bulağı olduğunu, Marağa ilə Mərənd arasında, Marağanın 1 mərhələliyində (*s. 382*) yerləşdiyini bildirir.
 13. **B.r.v.y, Nuvey** (بروى ، نوى) – müxtəlif mənbələrdə yazılışı fərqlidir, əl-Müqəddəsinin əlyazmalarının müxtəlif redaksiyalarında da (*bax s.375, qeyd h*) bu fərq mövcuddur. Bu haqda *bax: əl-İstəxriyə aid qeyd 45*. Ərdəbil-Zəncan yolunda Səratdan 1 günlük, Zəncandan 2 mərhələlik məsafədə yerləşirdi.
 14. **Miməz** (ميمذ) – Yaqut (*V, s.244*) onun dağ adı olduğunu bildirməklə yanaşı əl-Bələzurinin (*bax: s.521*) bu yer haqqında məlumatını da verir, onun Azərbaycan və ya Arran şəhəri olduğunu qeyd edir. Əl-Bələzuri kimi əl-Kufi də (*Kufi. Fəthlər kitabı, s.29*) Miməzin (Miməd, Meyməd) adını ərəb-xəzər döyüşləri ilə əlaqədar çəkir, onun, məndən göründüyü kimi, Ərdəbillə Bacərvan arasında yerləşdiyini bildirir. Əl-Müqəddəsi onun adını Azərbaycan şəhərləri sırasında çəkir. İbn Havqəlin xəritəsində Miməzin adı Ərdəbillə Əhər arasında, Savalan dağından qərbdə qeyd olunmuşdur. Xarabalıqları əvvəllər Miməz çayı adlandırılan Qarasu çayının orta axarındadır.
 15. *Bax: qeyd 11.*

16. Əl-Müqəddəsinin Ərdəbil, onun sakinləri haqqında yazdıqları, sözsüz ki, müəllifin subyektiv fikridir.
17. Əl-Müqəddəsinin Bərzənd haqqında informasiyası onun sələfləri (İbn Xordadbeh, əl-Kufi, əl-Bələzuri) və xələflərinin (Yaqut, İbn əl-Əsir və b.) verdikləri məlumatdan bir qədər fərqlidir. Onun yazdığına görə, Bərzənd “ermənilərin bazarı, vilayətin limanıdır” (وهي سوق الأرمن و فرضة الكورة *va hiyə suku-l-ərmən va furdatu-l-kurati*). N.Karaulov bunu səhv olaraq “незначительный торговый город армян и эмпорий этой области» kimi tərcümə etmişdir. Əslində isə, bütün mənbələrdə Azərbaycan şəhəri kimi təqdim olunan, ərəb sərkindəsi əl-Afşinin xürrəmilərə qarşı istinadgahı kimi tanınan Bərzənd, artıq X əsrdə bölgənin ortabab şəhərlərindən olmuş (*müq. et: İbn Havqəl*) və burada, görünür, ermənilərin ticarət etdikləri bazar da fəaliyyət göstərmişdir. Lakin əl-Müqəddəsinin Bərzəndi “*furda*” – liman adlandırması şübhəlidir; belə ki, Ərdəbil, Bəzz, Muğan və Varsan istiqamətlərindən gələn dörd yolun kəsişdiyi yerdə olan Bərzənd dəniz sahilindən xeyli aralıdır. Görünür elə buna görə, N.Karaulov (*СМОПТК, с. 38, s.12*) “*furda*” sözünü məzmunu uyğunlaşdıraraq “эмпорий» (Şimali-Qərbi Avropada erkən orta əsrlərdə yaranan ticarət məskənlərinə verilən ümumi ad) kimi tərcümə etmişdir.
18. N.Karaulov (*СМОПТК, с. 38, s.12*) سكة (sikka) “poçt məntəqəsi” sözünü “böyük yol” kimi tərcümə etmişdir.
19. **Hanbali** (حنبلى, cəmdə *hanabil*) – imam Əbu Abdallah Əhməd ibn Hanbalın ardıcılıları (VIII əsr); imamın adına uyğun olaraq bu məzhəbin ardıcılıları hanbalilər adlanırdı.
20. Əbu Hanifə tərəfdarları (مذهب ابي حنيفة) hanəfilər – Əbu Hanifə ən-Nu'man ibn Sabitin yaratdığı məzhəbin ardıcılıları (VIII əsr). Əş-Şəhrəstani (*Шахрестани. Книга, s.181*) Əbu Hanifənin ardıcılıları olan İraq sakinlərini: “müstəqil mühakimənin tərəfdarları” adlandırır.
21. *Bax: qeyd 1.*
22. *Mann, ratl, kafiz, əl-keyləcə* (الكيلجة، قفيز، رطل، من) – çəki və ölçü vahidləridir; əl-Müqəddəsinin yazdığı kimi bu ölçü vahidlərinin qədəri müxtəlif yerlərdə fərqli olurdu. Ümumi olaraq: 1 *mann*=2 *ratla*; 1 *ratl*=449, 28 qr. 1 *kafiz* (çəki vahidi kimi) =14 ½ *ukka*; 1 *ukka* =1, 248 kq. 1 *kafiz* (ölçü vahidi kimi) = 144 zira (dirsək); 1 *dirsək* 0, 66 və ya (ticarətdə) 0, 58 m. Əl-keyləcə = 1/6 *kafiz* 3 kq.

Əbu-r-Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd əl-Biruni (973-təqr. 1051)
Kanun əl-Məs'udi fi-l-hay'a və-n-nucum ("Astronomiya və ulduzlara aid Məs'ud cədvəli")*

Müxtəlif yerlərin uzunluq və en dairələrinin cədvəlləri olan 10-cu fəsil[dən]

Mən bu fəsildə, diqqətlə yoxladıqdan sonra, birinin digərinə münasibətinə görə və onları bir-birindən ayıran məsafələrə əsasən müxtəlif şəhərlərin yerləşdiyi uzunluq və en dairələrinin cədvəlini verdim. Bunlar, sadəcə olaraq [başqa] kitablardan köçürülməyib, çünki, o kitablardakı [məlumat] səhv və dolaşıqdır: bəzi uzunluq dairələri Xoşbəxtlər (Kanar) adalarından (*Cəzair əs-Su'ada*), digərləri isə əl-Muhit dənizinin (Bəhr əl-Muhit) qərb sahillərindən hesab olunur; halbuki, bunların arasında 10 zaman (dərəcə) fərq vardır. Bundan başqa, bəzi uzunluq dairələri şərqdən hesab olunur, bu halda həmin [uzunluq dairəsinin qədəri] qərbdən hesab edilən [uzunluq dairəsinin qədərində] əlavə olacaqdır. Mən [ölkələrin adlarını] en dairələrinə görə deyil, uzunluq dairələrinin artmasına əsasən düzmiş və bu işi [həmin dənizin] sahilindən başlamışdım. Buna əsasən, Bağdadın uzunluq dairəsi 70 zamandır (dərəcədir). Mən bunu ona görə deyirəm ki, əsil biliyə malik olmayan və həqiqəti korlamamaq qeydinə qalmayan şəxs bu rəylərin birini digərinə qarışdırmasın. Qoy Allah özü xilas olsun üçün ondan yardım istəyəninə kömək olsun!

Şəhərlərin əl-Muhit dənizinin Qərb sahillərindən [hesablanan] uzunluq dairələri və ekvatoradan [hesablanan] en dairələri cədvəli

İqlimlərdəki yerlərin adı	Uzunluq		En		Nahiyyə və məmləkətlər
	dərəcə	dəqiqə	dərəcə	dəqiqə	

s. 9 Dördüncü iqlimdə olanlar

Bədlis-Diyar Rəbiədən	65	31	38	31	Əs-Suğur
Ərzən	66	31	34	15	
Şimşat	52	40	38	45	
Sumeysat-Fəratın qərb sahilində Diyar Mudardan	52	40	36	20	
Dəbil	72	20	38	32	Azərbaycan
Nəşavə, bura həmçinin Naxçıvandır	72	50	38	30	
Urmiya, Kəbuzan gölünün sahilində	73	50	37	31	
Ərdəbil, Azərbaycanın əsas şəhəri	73	31	38	31	
Mərənd	73	31	37	50	

* Ərəb elminin Orta Asiyadan - Xarəzimdən olan görkəmli ensiklopedist nümayəndəsi. Özünün tərtib etdiyi siyahıda riyaziyyat, astronomiya, mineralogiya, ədəbiyyat, coğrafiya, tarix, tibb və s. aid 105 əsərinin adı çəkilir. Dövrümüzə yalnız 20-si çatmışdır. Əsərləri rus, ingilis, türk, özbək və başqa dillərə tərcümə edilmişdir.

İqlimlərdəki yerlərin adı	Uzunluq		En		Nahiyyə və məmləkətlər
	dərəcə	dəqiqə	dərəcə	dəqiqə	
Məyanic	73	10	37	56	Azərbaycan
Sələmas	73	10	33	30	
Təbriz	73	10	37	30	
əl-Marağa	73	30	37	30	
Bəzz, Babək əl-Xürrəminin şəhəri	73	20	34	40	
Xunəc, bura həmçinin Xunədir	73	20	37	20	
Həmədən	75	20	34	32	Əl-Cibəl
Zəncan	73	31	38	30	
Əbhər	74	31	38	32	
Qəzvin, Deyləmin sərhədində	75	31	37	32	
Tiflis-gürcülərin əsas şəhəri	62	31	42	32	Sərhəd məntəqələr
Bərdə-əl-Kurr çayı yaxınlığında, Arranın əsas şəhəri	63	31	43	32	Ərminiyyə
əl-Beyləqan	64	31	39	50	
Əxlat	64	50	39	40	
Bab əl - Əbvab, Dərbəndi Xəzəran (xəzərlərin Dərbəndi) adlanır və onların dənizinin sahilindədir	66	31	40	31	
Ərciş	66	20	40	31	
Şirvan	67	30	40	50	
Bakuh, bura ağ neft mədənidir	72	31	39	31	Azərbaycan
Varsan	74	10	39	40	

**Əbu Abdallah Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Abdallah
ibn İdris əl-İdrisi, əş-Şərif əl-İdrisi kimi tanınmışdır (1100-1165)
Nuzhat əl-muştaq fi-htirak əl-afaq
("Ölkələri gəzməkdən yorulmuşun əyləncəsi")***

Dördüncü iqlimdəki altıncı hissə

...(s.240) Əd-Dinavərdən əl-Marağaya, sonra isə Ərdəbilə olan yol: əd-Dinavərdən əl-Xayarcana (əl-Xubarcana)¹ 27 mil, oradan Tellu Vana² 18 mil, oradan Sisərə 21 mil, sonra Əndəraba 12 mil, oradan əl-Beyləqana 15 mildir. Ərdəbilə getmək istəyən hər kəs əl-Beyləqandan çıxıb Bərzəyə [qədər] 18 mil getməlidir. Bərzə Ərminiyyə torpağındadır.³ Bərzədən Saburxasta, bura isə kənddir – 24 mil, sonra əl-Marağaya 21 mil, əl-Marağadan əl-Xərrəqanə (Dəxərrəqan) 33 mil,⁴ sonra Təbrizə 27 mil, sonra Mərəndə⁵ 30 mil, sonra əl-Xana⁶ 12 mil, sonra Xuveyyə 3 mil,⁷ sonra Kulsurəyə 30 mil,⁸ sonra ən-Nirə 15 mil⁹ və nəhayət, Ərdəbilə [çatır]. Ərdəbil şəhərindən Zəncana yol var: Ərdəbildən Səndur körpüsünə¹⁰ 1 mərhələ, Səndurdan Sərab¹¹ gün, Sərabdan Nuveyyə¹² 1 gün, Nuveydən Zəncana 2 mərhələdir.

Ərdəbildən əl-Məyanicə¹³ getmək istəyən hər kəs 60 mil [yol getməlidir]. Əl-Məyanicdən əl-Xunəcə¹⁴ 1 mərhələ, əl-Xunəcdən Azərbaycana olan mərhələ böyükdür. Həmçinin əl-Məyanicdən Zəncana əl-Xunəci keçmədən 2 mərhələdir.

Ərdəbildən dəniz sahilindəki Muğana 2 günlük yol var.

Şəhrəzurdan əl-Marağaya olan yol¹⁵: Şəhrəzurdan Həzrana (حذران) və Həzrandan Quqa (قوق) olan yol [1] mərhələdir. Nerizə [1] mərhələ, sonra əl-Marağaya 2 mərhələdir.

Cəzirətu İbn Ömərdən Ərminiyyə ölkəsinə olan yol:¹⁶ Cəzirətu ibn Ömərdən ət-Tellə (s.241) olan yol 1 mərhələdir. ət-Tell Amid şəhəri kimi böyük bir yerdir. O Sərit çayı üstündədir. Əl-Teldən Sərit çayı yaxınlığındakı Cud'dan (Cudı) dağınadək 1 mərhələdir. Cud'an dağından əl-Cəbələ 1 mərhələdir. Əl-Cəbəldən Mədlana yol enir. Bura [Mədlan] xaraba şəhərdir. Mədlandan Marsana 1 mərhələ, sonra Ərminiyyənin Sələmas şəhərinə 1 mərhələdir. Sələmas Kəbuzan gölünün yaxınlığındadır. Bu gölün suyu duzludur. Orada heç bir heyvan, həmçinin balıq yoxdur. Dəxərrəqanla bu gölün arası 12 mildir. Bu gölün şimaldan cənuba uzunluğu 4 mərhələ, əl-Marağa ilə Urmiya arasında eni isə 60 milə yaxındır.¹⁷ Qışda burada böyük dalğalar olur və gəmilər bu göldə batırlar.

(s. 283) V iqlimdən altıncı hissə

V iqlimdən olan altıncı hissənin əhatə etdiyi yerlərə - Ərminiyyə şəhərlərinin əksəriyyəti, Azərbaycanın bəzi şəhərləri və bütün ər-Ran (Arran) ölkəsi daxildir.

Biz buna Bərdə şəhərinin təsviri ilə başlayaq. Çünki bura Arran ölkəsinin paytaxtıdır. Bu şəhər çox böyükdür. Onun uzunluğu 3 milə qədərdir, eni də bundan az deyildir.

* Mənşəcə, 789-985-ci illərdə Seutada (Mərakeş) müstəqil dövlət yaratmış, İdrisilər sülaləsindəndir. Kordovada təhsil almış, gənc yaşlarından səyahətə başlamış, Avropanın bir çox ölkələrində olmuş, uzun müddət Palermoda, Siciliya hakimi II Rojerin himayəsində yaşamış, onun təşəbbüsü ilə 1154-cü ildə "Nuzhat əl-muştaq..." əsərini başa çatdırmışdır. Əl-İdrisinin Qərbi Avropaya dair bir çox məlumatı orijinal olsa da, Azərbaycana və ümumiyyətlə Cənubi Qafqaza dair xəbərləri çox halda kompilyativ xarakter daşıyır. 560/1164-65-ci ildə Seutada vəfat etmişdir.

Bərdə şəhərindən Bab əl-Əbvaba şimal ilə şərq arasında olan yol: Bərdə şəhərindən Bərzənc şəhərinə¹⁸ olan yol 54 mil, Bərzəncdən əş-Şəmaxiyə şəhərinədək 42 mil, əş-Şəmaxiyədən Şərvan şəhərinədək 3 gün, əl-Əycan¹⁹ şəhərinədək (s. 284) 2 gün, əl-Əycandan Samur²⁰ körpüsünədək 36 mil, Samur körpüsündən əl-Baba 60 mildir.

Bab əl-Əbvab Xəzər sahilində çox böyük şəhərdir. Şəhərin ortasında gəmilər üçün liman vardır. Bu limanın girəcəyində sədd kimi iki bina [tikilmişdir]. [Girəcəyə] zəncir çəkilmişdir və limanın sahibinin icazəsi olmadan heç kəs nə girə, nə də çıxı bilir. Həmin iki sədd – aralarına qurğuşun tökülmüş möhkəm suxurlardandır.²¹

Bərdədən Tiflisə gedən yol: Bərdədən çıxıb Cənzəyə²² 27 mil, Cənzədən Şəmkur²³ şəhərinədək 30 mil, Şəmkurdan Xunan²⁴ şəhərinədək 63 mil, Xunan şəhərindən əl-Qal'a²⁵ şəhərinədək 30 mil, əl-Qal'adan Tiflis şəhərinə 36 mil getməlisən.

Bərdə şəhərindən Qalqatusa²⁶ olan yol 27 mildir. Oradan Matris²⁷ şəhərinə 39 mil, oradan Kaylakavtərə,²⁸ oradan Sisəcana²⁹ 48 mil, oradan Dəbilə 48 mildir.

Ərminiyə - daxili və xarici Ərminiyədən ibarətdir.³⁰ Dəbil, ən-Nəşavə³¹, Qalıqala, Əhər³², Varzaqan və bunların tabeliyində olanlar daxili [Ərminiyəyə], Bərkəri, Xilat, Ərciş³³, Vastan³⁴, əz-Zavazan³⁵ xarici [Ərminiyəyə] aiddir. Buranın nahiyə və mahallarından biri olan Qalıqala şəhəri Rum ölkəsi tərkibinə daxildir və Azərbaycan ilə Ərminiyə ölkələrinin sərhəd rayonudur. Qalıqala şəhəri ilə Məyyafariqin arasında 3 mərhələ, Qalıqala ilə Tiflis arasında isə 4 mərhələ yol vardır. Həmçinin Tiflis ilə Trabzund (Atrabzunda) şəhəri arasında 8 günlük [yol] vardır. Qalıqala ilə Trabzundun arası 12 mərhələdir. Trabzund Nitas (Nitaş, Qara) dənizinin sahilində böyük şəhərdir. Oradan (s.285) Rumun bütün şəhərlərinə səfər edirlər. Məyyafariqin isə əl-Cəzirənin hüdudları ilə Ərminiyənin hüdudları arasındadır.

Kim əl-Marağadan Urmiyaya³⁶ göllə (yəni Urmiya gölü ilə) getmək istəsə, yol 72 mildir. Urmiyadan Sələmas şəhərinə 45 mildir, bu isə 2 mərhələ deməkdir. Sələmas şəhərindən Xuvey³⁷ şəhərinədək 27 mil, Xuvey şəhərindən Bərkəriyə³⁸ 90 mil, oradan Ərciş³⁹ şəhərinə 45 mildir – bu isə 2 mərhələ deməkdir. Ərciş şəhərindən Xilat şəhərinədək 3 günlük yol var – bu isə 75 mil deməkdir. Xilattan Bidlis⁴⁰ şəhərinədək 75 mil, Bidlisdən Arzana⁴¹ 29 mil, Arzandan Məyyafariqinə 4 günlük yoldur. Məyyafariqindən əl-Cəzirə ərazisindəki Amid [şəhərinədək] 2 mərhələdir. Xilat və Ərcişin cənubunda duzlu göl vardır, [bu göl] şərqdən qərbə doğru uzanır. Uzunluğu 57 mil, eni isə 27 mildir.⁴²

Həmçinin deyirlər ki, Arran, Curzan və əs-Sisəcanın şəhərləri [ərəblərədək] xəzərlərin ölkəsində idi⁴³.

Dəbil, ən-Nəşavə, Sirac, Xilat, Ərciş, Bacuneys Rum ölkəsində olub⁴⁴. Buranı farslar fəth etmişdilər. Nəhayət, onlar Şirvanı [da] fəth etdilər. Burada (Şirvanda) Musa qayası, həmçinin, deyildiyinə görə sehirlə həyat bulağı var.⁴⁵

Qubaz şah əl-Beyləqan şəhərini, [həmçinin] Bərdə, Qəbələ şəhərlərini saldırdı.

Ənuşirvan əş-Şabran şəhərini saldırdı. Bu şəhər Xəzər dənizi yaxınlığındadır. O, Kərkərə və Bab əl-Əbvab şəhərlərini də saldırdı. Qabq dağı adlanan dağın keçidlərindəki bir çox qəsrləri [divarlarla] əhatə etdirdi. Burada 300-dən çox qəsir var idi.

Əl-Babdan o yana xəzərlərin ölkəsidir. Burada da [Ənuşirvan] Bələncər, Səməndər (s. 286) əl-Beyda şəhərlərini saldırdı. Xəzərlərin torpağında, həmçinin, Suğdəbil və Feyruz Qubad şəhərlərini saldırdı.

Kiçik Ərminiyədə Xoy (Xuvey), Sanariyə, əş-Şas, Kisal, əl-Abxaz, əl-Cirdiban qalası, Hayzan, Şəki, əl-Bab şəhərləri var.⁴⁶ [Bab] əl-Əbvab şəhəri Qabq dağının ən hündür keçidlərindədir. Orada kiçik istehkamlar (*husun*) vardır. Bunlardan Bab Sul, Bab əl-Lan, Bab əş-Şabiran, Bab Laziqə, Bab Bariqa, Bab Samsaxi, Bab Sahib əs-Sərir, Bab Filan-şah, Bab Karunan, Bab Tabarsaranşah, Bab Arran-şah, Bab Layan-şah.⁴⁷

Qabq dağı əzəmətli dağdır. O vüqarlı və çox yüksək [dağ] kimi vəsf olunur.

Ərminiyə torpağından, artıq xatırladığımız iki çay, yəni Arras və əl-Kurr çayları başlanır. Bunların hər ikisi qərbdən şərqə doğru axır.

Əl-Kurr çayı böyük çaydır. Bu [çayda] gəmilər üzür. Əl-Cibəl nahiyəsindən başlanır. Tiflisdən keçir. Cənzə və Şəmkur hüdudlarına doğru axır. [Sonra] Arras çayı ilə birləşir və Xəzər dənizinə tökülür.

Həmçinin Arras çayı da çox böyük çaydır. Daxili Ərminiyədə, Qalıqaladan başlanır. Arrandan axır, burada ona Arrançay tökülür. [Sonra Arranın] şimalı ilə Varsana çatanadək axır. [Burada] əl-Kurr çayı ilə qovuşur. Əl-Beyləqan şəhəri bunların arasındadır. [Nəhayət, bu çaylar] Xəzər dənizinə tökülür.

V iqlimdən yeddinci hissə

Bu iqlimin yeddinci hissəsinin çoxunu Xəzər dənizi adlanan Təbəristan dənizi əhatə edir. Onu deməliyik ki, Təbəristan dənizi başqa dənizlərlə birləşmiş, [onlardan] təcrid olunmuş dənizdir. Qərbdən şərqə doğru uzunluğu (*s. 287*), şimala tərəf meyillə 800 mil, eni isə 600 mildir. Bu [dənizdə] dörd ada var.⁴⁸ [Dənizə] İtil adlı rus çayının suları daxil olur. Bu çay türklərin torpağından başlayır və bulqarların ölkəsinə çatanacan şərq tərəfdən axıb keçir və [burada] iki hissəyə ayrılır. Onun bir hissəsi haqqında danışdığımız əl-Bab və əl-Əbvab dənizinə tökülür. İkinci hissəsi ondan (İtildən) qərbə doğru axır və nəhayət, Konstantinopol sahillərini yuyan Nitaş (Qara) dənizinə çatır və [beləliklə də], boğaz tərəfdən (*min cihəti-zuzuqaqi*) əl-Bəhr əl-Muhit (Aralıq dənizi) ilə birləşir.⁴⁹

Hər hansı bir adam bu dənizin [dövrəsinə] fırlansa o, qarşısını heç bir şey kəsmədən və heç bir maneə ilə rastlaşmadan əvvəlki yerinə qayıdar...

Biz İtil çayını lazımi qədər təsvir etdik.

Bu dəniz (Xəzər) duzludur. Burada nə qabarma, nə də çəkilmə olur. Dənizin dibi Qırmızı dəniz və başqa dənizlərdən fərqli olaraq qaradır. Çünki dibinin torpağı lildir. Tacirlər öz malları ilə müsəlmanların ölkəsindən xəzərlərin ölkəsinə buradan [üzüb] gedirlər. Bu ölkələrin ikisi də Arran, əl-Cibəl, Təbəristan və Curcan arasındadır. Bab əl-Əbvabdən Səməndər şəhərinə 4 günlük, Səməndər şəhərindən İtil şəhərinə isə 7 günlük yol vardır. İtil şəhəri və onun qəsəbəsi xəzərlərinindir. Bunların ikisi də eyni adlı çayın hər iki sahilində salınmış şəhərlərdir. Çayın qərb sahilindəki şəhərdə şah, şərq sahilindəki şəhərdə isə tacirlər, qara və avam camaat yaşayır. İtil şəhərinin uzunluğu 3 milə yaxındır. Xəzərlər [dini etiqadca] xristian və müsəlmandırlar. Onların içərisində bütperəstlər də vardır. Dinlərinin ayrı olması bir-birləri ilə [əmin-amanlıq, sülh ilə] yaşamalarına mane olmur. Xirxiz nahiyəsi İtil çayının şərq sahilindədir. [İtil] əl-Kimakiyyə və əl-Ğuzziyyə arasından keçir və bu iki [yer] arasında sərhəddir. Çay qərbə doğru axaraq, bulqarların ərazisinə çatır. Geri – şərqə qayıdır və rusların [ölkəsindən] keçir. Sonra bulqarların, daha sonra burtasların [ölkələri ilə] axaraq, nəhayət (*s.288*), Xəzər dənizinə tökülür.

Səməndər şəhərindən ölkənin sərhədinədək 30 mildir. [Xəzərlərin] sərhədinin axırından Sahib əs-Səririn sərhədinin əvvəlinədək 51 mildir. Sahib əs-Sərir və onun şəhər əhalisi xristianlardır. Onlar öz şəhərlərini də əs-Sərir adlandırmışlar. Çünki fars şahlarından biri oraya özü üçün qızıl taxt gətirmişdi. Onu (taxtı) təsvir etmək üçün söz acizdir. Bu [taxtı] uzun illər ərzində düzəltmişlər. Sonra [şah] ölür və rumlar onun torpaqlarını tuturlar. [Lakin] rumlar taxtı [əvvəlki] vəziyyətdə qoruyub saxladılar. Onların hökmdarları da belə adlandırdı.

Abaskundan⁵⁰ əl-Xəzərə gedən yol 900 mildir. Bu isə dənizin uzunluğudur. Abaskundan Dihistana 6 mərhələdir. İtildən Səməndərə 8 gün, Səməndərdən Bab əl-Əbvaba 4 gündür. İtildən Burtasin əvvəl sərhədlərinə 20 gündür. Əgər külək əlverişlidirsə, dənizin enini Təbəristandan Bab əl-Əbvaba 7 günə qət etmək olar. Əlverişli küləklə bu [dənizin] uzunluğunu 2 günə qət etmək olar.⁵¹ Bu dənizdə küləklər uzun [müddət davam edir]. Əgər külək başlayırsa, 30 günə qədər davam edir. Sonra başqa küləyə çevrilir və yenə həmin qədər uzanır.

Qeydlər və şərhlər

1. Əl-İdrisinin istifadə etdiyimiz çap nəşrində Azərbaycanca aid toponimlərin yazılışında nöqsanlar çoxdur. Bu, əsərin nəşrinin istifadə etdiyi əlyazmasında ona naməlum adları səhv oxumasından da irəli gələ bilər (bəzi səhv adlar, sözsüz ki, kompilyativ materialdan istifadə edən müəlliflərin özlərinin səhvinin nəticəsidir). Müxtəlif mənbələrin müqayisəli təhlili bizə həmin toponimlərin böyük hissəsini bərpa etmək imkanı verdi. Əl-İdrisinin burada əl-Xayarcan adlandırdığı, Dinavərlə Van təpəsi arasında yerləşdirdiyi bu məntəqənin adının digər mənbələrdə oxunuşu fərqlidir. Bu haqda bax İbn Xordadbehə aid qeyd 114. İbn Xordadbeh (s.120) əl-Xubarcan işlətməmiş, bu yerlə Dinavər arasında 7 fərsəx məsafə olduğunu bildirmişdir.
2. Mətnə səhvən Tellu Var getmişdir. Əslində Tellu Van (Van təpəsi) olmalıdır.
3. Əl-İdrisinin Urmiya gölündən cənubda yerləşən Bərzəni (*bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 84*) Ərminiyyəyə aid etməsi digər mənbələrlə təsdiq olunmur. İbn Xordadbeh (s. 119) Bərzəni Azərbaycan vilayətinin şəhər və rustaqları siyahısında təqdim edir. Əl-İdrisinin Dinavər-Ərdəbil yolu haqqında məlumatını İbn Xordadbeh (s.120), Qudama (s.212-213) və İbn əl-Fəqihin (s.285) eyniməzmunlu məlumatları ilə müqayisə et; həmçinin *bax: Yaqut, I, s.564*.
4. *Bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 119*.
5. Mətndəki “Dərənd (درند)” əvəzinə Mərənd olmalıdır.
6. Mərəndlə Xoy arasındakı bu yer - əl-Xan haqqında İbn Xordadbeh də məlumat vermişdir. Qudamanın mətnində (s.213) səhvən əl-Car getmişdir.
7. Mətnə Xarast-Xavarast (خوارست) verilmişdir. Digər mənbələrlə müqayisə də doğrusunun Xuvayy-Xoy olduğu təsdiq edilir.
8. Mətnə (كواسر Kəvasir). Digər mənbələrlə (İbn Xordadbeh, Qudama, əl-İstəxri və b.) müqayisə bu toponimin Kulsurə olduğunu təsdiq edir.
9. Mətnə (اليمة əl-Yəma) verilmişdir. Digər mənbələrlə (İbn Xordadbeh, Qudama, əl-Müqəddəsi və b.) müqayisəyə görə doğrusu “ən-Nir”dir.
10. Əl-İdrisinin mətnində nəşir bu sözü “Səndur körpüsü (سنور)” kimi oxumuşdur. İbn Havqəl (s. 351) və əl-Müqəddəsi (s.383) Ərdəbil-Zəncan yolu haqqında məlumat verirkən Ərdəbillə Sərat (Sərab, Sərav) arasında Səfidrud (Səbizruz) körpüsünün adını çəkirlər. Əl-İdrisinin mətnindəki “Səndur” körpüsünün, gümanla, Səmbur çayı ilə əlaqəsini də qeyd etmək olar.
11. Əl-İdrisinin mətnindəki Sərah (سراه) kimi verilmiş bu toponim digər mənbələrdə Sərat, Sərav (ind. Sərab; *bax: Yaqut, III, 64*) kimi işlədilir.
12. Əl-İdrisinin mətnində nəşir (və ya müəllifin özü) səhvən برى (Bəruy) kimi vermişdir. Digər mənbələrlə (İbn Havqəl, s.351, əl-Müqəddəsi, s.383) müqayisə eyni yer və məsafədə Nuvey

- (نوى) adlı məntəqənin yerləşdiyini, mətndəki Bəruy sözünün Nuvey kimi oxunmasının doğruluğunu təsdiq edir.
13. Mətdə “əl-Məyanic” əvəzinə səhvən “əl-Mənabih” verilmişdir.
 14. Mətdə “Xunəç” toponimi الحوالج (əl-Xəvaləh), الخونه (əl-Xunə) və الخونخ (əl-Xunəx) kimi işlədilmişdir.
 15. Şəhrəzurdan Marağaya olan yol, əl-İdrisiyə görə, görünür, naşir tərəfindən yalnız oxunan Həzran və Quqdan, eləcə də Nerizdən keçir. Maraqlıdır ki, müəllif ilk iki məntəqənin aralarındakı məsafənin qədərini təqdim etmir, yalnız Nerizdən Marağaya 2 mərhələ, yəni 45 mil olduğunu bildirir. Eyni marşrutu, lakin Marağadan başlayaraq təqdim edən əl-Müqəddəsi (s.382) onun 2 mərhələliyində (təq. 90 km) kürdlərin şəhəri adlandırdığı Qəndəriyəni, ondan 3 mərhələ (təq. 135 km) aralı Karyə, yəni “kənd” dediyi yeri, daha sonra Şəhrəzurun 1 mərhələliyində (təq. 45 km) olan Həsən ibn Əli qalasını yerləşdirir. Bu məlumatlar Şəhrəzurdan Marağaya getmək üçün, görünür, ilin fəslindən asılı olaraq fərqli marşrutlardan istifadə edildiyini göstərir (*müq. et: Qudamanın yaxın ərazi haqqında məlumatı ilə, s. 212-213*).
 16. **Cəzirətu ibn Ömər** (جزيرة ابن عمر)- əl-Cəzirə də deyilir (*Yaqt, II 79; İA, III, 152-154; Le Strange The lands., 93; Ибн Хордадбех, şərhlər, s. 238, §43, qeyd 40*). Türkiyədəki (Mərdin vilayəti) müasir Cizrə şəhəri ilə eynidir. Bu şəhərdən şimal-qərbə doğru, indiki Türkiyə-İraq sərhədi yaxınlığında yerləşən məşhur Cudi’ dağı yanında Xilat (Van) gölünün cənubu ilə Səlmasdan keçməklə Marağaya doğru aparən bu yolu konkret olaraq digər mənbə müəllifləri eyni məzmununda təsvir etmirlər. Əl-İdrisi bu yolda həmçinin oxunuşları gümanlı olan Mədlan (مدلان) və Marsan (مرسان) adlı yerlərin də adlarını çəkir. Marsan dedikdə, bəlkə də Van gölünün cənubundakı Vastan şəhəri nəzərdə tutulur. Əl-İstəxrinin (s.194) təqdim etdiyi Ərdəbil-Amid yolu fərqli marşrutdur. İbn Havqəlin (s.353-354) “Ərdəbildən Amidə və Suğur əl-Cizriyyə (əl-Cizriyyənin, yəni Cəzirət ibn Ömərin) vilayətlərinə” adı ilə təsvir etdiyi marşrut daha geniş arealı əhatə edir (*müq. et həmçinin: Ибн Хордадбех, s. 93-94*).
 17. Mətdə Urmiya (ارمية) əvəzinə səhvən Ərminiyyə (ارمينية) yazılmışdır. Bu isə mətnin məzmununa uyğun gəlmir. Belə ki, söhbət müəllifin Kəbuzan adlandırdığı Urmiya gölünün Marağa ilə Urmiya arasında, yəni şərqdən qərbə enindən gedir. Bu, İbn Havqəlin (s.341) eyniməzmunlu məlumatı ilə təsdiq olunur: “[Gölün] eni isə əl-Marağa ilə Urmiya arasında 20 fərsəxdir” (əl-İdrisidə - 60 mil =120 km=20 fərsəx). Həmçinin İbn Havqəldə bu göl haqqında məlumat daha ətraflıdır.
 18. Mətdə səhvən Bərvnəh (برونح) getmişdir (bu və bundan sonrakı düzəlişlər ərəb müəlliflərinin - əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və başqalarının məlumatları ilə müqayisədə edilmişdir (*bax həmən müəlliflərin eyniməzmunlu məlumatlarına*)).
 19. Əl-Əycan (الايجان) əvəzinə Laican və ya əl-Abxaz.
 20. Mətdə: Səmun. (سمون)
 21. Əl-İdrisinin əl-Bab haqqında olan məlumatı əl-İstəxri və İbn Havqəlin eyniməzmunlu məlumatının qısaldılmışdır.
 22. Mətdə: Hanvə (حنوة) .
 23. Mətdə: Səmkun (سمكون) .
 24. Mətdə: Həyan (حيان) .
 25. Digər mənbələrdə: Qal’a ibn Kəndman.
 26. Mətdə: Qalqaturs (قلقاطرس) .
 27. Mətdə: Mayris (ميريس) .
 28. Əl-İstəxridə (s. 193) Kil Kuy, İbn Havqəldə (s. 350) Keylakvin, əl-Müqəddəsində (s.382) Kilakuni.
 29. Mətdə: Samsxan (سمسخان) .
 30. Daxili və Xarici Ərminiyyə haqqındakı məlumatı İbn Havqəldə (s.344) olan eyniməzmunlu məlumatla müqayisə et.
 31. Mətdə bir yerdə (s. 284) B.sva (بسوى), digərində (s. 285) ən-N.sva (النسوى) getmişdir. Əl-İdrisi burada Arran, Azərbaycan və Ərminiyyə şəhərlərini qarışdırır.

- 32.Mətnədə: Əhrur (أحرور).
- 33.Mətnədə: Ərcis (أرجيس).
- 34.Mətnədə: Şitan (شيطان).
- 35.Mətnədə: əd-Davran (الدوران).
- 36.Məzmunə görə Ərminiyyə deyil Urmiya olmalıdır. Marağa ilə Urmiya arasındakı göl Urmiya (Kəbuzan, aş-Şurat) gölüdür.
- 37.Mətnədə: Huvey (حوى).
- 38.Mətnədə: Bərkəni (بركرنى).
- 39.Mətnədə: Ərhis (أرحيس).
- 40.Mətnədə: Bidlin (بدلين).
- 41.Mətnədə: Arzaq (ارزق).
- 42.Burada Van (Xilat) gölü nəzərdə tutulur.
- 43.Bu və bundan sonrakı məlumat İbn Xordadbehdən (s. 123) götürülmüşdür. Buradakı toponimlər də tamam nöqsanlı təqdim edilmişdir. Yalnız İbn Xordadbehin və digər müəlliflərin mətnləri ilə müqayisə həmin yer adlarını düz oxumaq imkanı vermişdir. Mətnədə Arran əvəzinə Kuran (كوران), Curzan əvəzinə Hadran (حدران), əs-Sisəcan əvəzinə əs-Sihəcan (السحسان) verilmişdir.
- 44.*Bax: İbn Xordadbeh, s. 123.* Mətnədə Sirac əvəzinə Sivah (سواح), Bacuneys əvəzinə Bacbusis (باحبسييس) verilmişdir.
- 45.*Bax: İbn Xordadbeh, s. 123.*
- 46.İbn Xordadbeh (s. 123) bu şəhərləri Ərminiyyəyə aid edir. *Bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 172.* Yaqut (I, s.220) Kiçik Ərminiyyəyə “Tiflis və onun nahiyələri”ni, Böyük Ərminiyyəyə isə “Xilat və onun nahiyələri”ni daxil edir. Bu məlumatda Sanariya əvəzinə Sanabriya, İbn Xordadbehdə verilmiş əl-Bak əvəzinə əş-Şas (الشاس), əl-Abxaz – Laican əvəzinə əl-Aycan, Hayzan əvəzinə Hənvən (حنوان) verilmişdir.
- 47.İbn Xordadbehin də təqdim etdiyi (s.123-124) bu istehkamlardan Bab əş-Şabiran mətnədə Bab əs-Sayran, Bab Bariqə - Bab Maziqə, Bab Samsaxi – Bab Samsaci, Bab Filan şah – Bab Qılan şah, Bab Karunan – Bab Karuyan, Bab Tabarsaranşah – Bab Tabarsasinə, Bab Liranşah – Bab Arranşah, Bab Libanşah – Bab Layanşah kimi verilmişdir. Bu istehkamlar haqqında *bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 183.*
- 48.Əl-İdrisi də bəzi müəlliflər (*müq. et: əl-İstəxri, əl-Ğərnati və b.*) kimi Xəzər dənizinin ənənəvi olaraq dörd adası haqqında məlumat verir (*Xəzərin adaları haqqında bax: əl-Ğərnatiyə aid qeyd 17-20*).
- 49.**İtil – Volqa** çayının Volqa bulqarlarının ölkəsində haçalanaraq qərbə doğru axan hissəsinin Qara dənizə tökülməsi haqqında hələ əl-Məs’udinin verdiyi məlumat əl-İdrisi tərəfindən də təqdim olunmuşdur. Burada İtil çayının qərbə sarı axan qolu dedikdə, şübhəsiz ki, Don çayı nəzərdə tutulur (*bax: Vəlixanlı. Ərəb xilafəti, s. 145-147*).
- 50.Mətnədə: əs-Sukun (السكون).
- 51.Məlumat səhvdir.

Əbu Həmid əl-Əndəlusi əl-Ğərnati (1080-1170)
Tuhfət əl-əlbab və nuxbət əl-ə'cab
(“Ağullara töhfə və möcüzələrin seçilməsi”)*

*(s. 82) [Müxtəlif] ölkələrdəki möcüzələr və təaccüblü [şeylər] haqqında
olan ikinci fəsildən*

...Ərdəbilin [şəhər] meydanında bir qara daş gördüm. Onun səsi polad səsi verirdi. Özü qurğuşun qalayı kimi, [həm də] inəyin böyrəyi şəklində idi. Çəkisi 200 manndan çoxdur. Daşın bir xüsusiyyəti var: yağış yağmadıqda onu arabaya qoyub, Ərdəbil şəhərinə gətirirlər. [Bu vaxt] yağış yağmağa başlayır; daşı meydana gətirənəcən yağış yağmaqda davam edir, apardıqda - yağış ara verir. Bu isə dünya möcüzələrindəndir. [Düzlüyünü] allah bilir.¹

Dərbənd ölkəsində - Bab min əl-Əvbabda bir millət var, onlara (s. 83) ət-Tabarsalan deyirlər.² Oradakı 24 rustaqda əmirələr kimi böyük *sərhənglər* (sərkərdələr) yaşayırlar. Onlar müsəlmandırlar, islamı Məsləmə ibn Əbd əl-Məlikin zamanında qəbul etmişlər. [Onu buraya] Hişam ibn Əbd əl-Məlik xilafətə başçılıq etdikdə [724-743-cü illərdə] göndərmişdi. O (Məsləmə), Bab əl-Əvbabı fəth etmiş və bir çox millətlərə islamı qəbul etdirmişdir.³ Bunlardan: əl-Lakz, əl-Filan, əl-Xayzaq,⁴ əz-Zəqlan⁵, əl-Ğumiq,⁶ əd-Dərhaq.⁷ Bu millətlərin [sayı] yetmişdir.⁸ Onların hər birinin öz dili vardır. [Məsləmə] Dərbənddə əl-Mavsil, Dəməşq, Hims, Tədmur,⁹ Hələb, [həmçinin] əş-Şam və əl-Cəzirə ölkələrinin başqa yerlərindən olan 24 min ərəb yerləşdirdikdən sonra¹⁰ getmək istədikdə, tabarsalanlılar ona dedilər: “Ya əl-Əmir, biz qorxuruq ki, sən bizi tərk etsən, bu millətlər [islamdan] üz döndərər və biz onların qonşuluğundan xeyir görmərik”. Məsləmə qılıncını çıxardır (s. 84) və deyir: “Qılıncım sizin aranızdadır, onu bax, burada qoyuram. Nə qədər ki, o sizinlədir, bu millətlərdən heç biri [islamdan] üz döndərməz”. Onun qılıncı üçün daşdan mehraba oxşar [şey] düzəldilər və [qılıncı] onun içində hündür bir yerə qoydular. Məsləmə həmin bu yerdə yaşayırdı. Hal-hazırda da bu [qılınc] həmin yerdədir və adamlar buranı ziyarət edirlər. Hər kəs oraya qışda gedərsə, bu heç də həmin [adamın] mavi və başqa [rəngli] paltar geyməsinə mane olmur. Lakin [ziyaret] biçin vaxtı olarsa, hamı buraya yalnız ağ paltarda gəlməlidir. Ağ paltar geyilməsə, çoxlu yağış yağar, əkin tələf olar, meyvələr korlanar. Bu isə onların çox inandığı bir şeydir.

Dərbənd yaxınlığında böyük bir dağın¹¹ ətəyində iki kənd vardır. Burada yaşayan adamlara Zəryəkaran, yəni zireh ustaları deyilir.¹² Onlar müharibədə istifadə etmək üçün [lazım olan] bütün zirehlərdən: dəbilqə, qılınc, nizə, yay, ox, xəncər və [eləcə də] misdən olan hər cür alət qayırlar. Onların arvadları, oğul və qızları, qul və kənziləri bu sənəti bütünlüklə öyrənirlər. Burada [yaşayanların] əkiləcək torpaqları, bağları yoxdur. Əksəriyyəti xeyirxah və varlı adamlardır. Başqa [yerlərdən] olan adamlar hər tərəfdən onlara satmaq üçün müxtəlif nemətlər gətirirlər.

Onların dini yoxdur, cizyə də vermirlər. Onlardan biri öldükdə, əgər kişidirsə, meyitini yeraltı evlərdə olan adamlara (kişilərə) verir, onlarda meyitin əzalarını doğrayır, sümükləri

* Ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı. Tam adı: Əbu Həmid Əbu Abdallah Məhəmməd ibn Əbd ər-Rahim əl-Mazini əl-Qaysi əl-Ğərnati əl-Əndəlusi əl-Uklişi əl-Kayruvani. Ğərnatə şəhərində doğulmuş, Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrində, Xilafət şəhərlərində, o cümlədən Azərbaycanda olmuş, səyahətləri haqqında 1162-ci ildə Mosulda olarkən "Tufət əl-əlbab." kitabını yazmışdır.

ətdən və ilikdən ayırır, əti yığıb, qara qarğalara yem edirlər; [bu vaxt] soyuqqanlıqla duraraq, oxlarla quzğunlara və başqa quşlara (s.85) həmin ətdən yeməyə mane olurdular. Əgər [ölən] qadın olsaydı, onu da yerli evlərdə olan başqa adamlara təslim edərdilər; onlar onun ətini sümüklərdən ayırır və quzğunlara yedirir, soyuqqanlıqla qabağından duraraq, oxlarla başqa [quşların] ətə yaxınlaşmasına imkan vermirdilər.¹³

Mən Dərbənddə əl-Əmir [isfəhsalar] Əbd əl-Məlik ibn Əbu Bəkrə dedim: “Necə olub ki, bu millət islamı qəbul etməyib, lakin onların cizyə və xərac verməməyə icazəsi var?” O, dedi: “Onların sehri var”. [Sonra o, sözüne davam etdi:] “Dərbəndin sahibi əl-Əmir Sayf əd-Din Məhəmməd ibn Xəlifə əs-Suləmi,¹⁴ Allah ona rəhmət etsin, mənə [belə] əmr vermişdi”. Mən (yəni, müəllif) onu gördüm: o, mənə Allahın buyurduğu kimi, xeyirxahlıqla qarşılayıb [əhvalatı] danışdı: “Mən bayıra çıxıb, türklərdən və başqa millətlərdən olan adamları topladım. Əl-Əmir bu adamlarla Dərbənddən çıxdı. [Bu zaman] dağlardan olan əl-Lakz, əl-Filan və başqa millətlər də ona qoşuldular. Bizim qoşun dəniz qədər [çox] oldu. [Sonra] biz həmin iki kəndə yollandıq. Burada onların nə bürcləri, nə də qalaları var idi. Onlar [bizi görən kimi] öz qapılarını bağladılar. Mən bu kəndə birinci girənlərdən oldum. Bu vaxt yerin altından adamlar çıxdılar. Onların üstündə silah yox idi. Onlar dayandılar, əlləri ilə dağlara işarə etdilər və mənim başa düşmədiyim dildə danışmağa başladılar. Sonra [yenidən] yerin altında yox oldular.¹⁵ [Bundan sonra] bizi soyuq külək və bərk qar tutdu, belə ki, [gözlərimiz] heç bir şey görmədi. Göy bizim üstümüzə qar, çovğun yağdırdı. Biz [geriyə] qayıtdıq, lakin nə mən, nə də başqaları haraya getdiyimizi bilmirdik. Bizlərdən bəzisi güclü atların zəif [düşmüş] atlarla toqquşmasından həlak oldu. Həmin [zəif at] və onu minən süvari yığılır, [qalan] adamlar onları ayaqlayaraq keçir (s. 86) və [beləliklə] onların atları və özləri öldürülər”. [Sonra o, sözüne davam edərək] dedi: “Bilmirəm kim mənim sol çiyimdən oxla vurdu və o qoltuğumun altından çıxdı. Mən az qala ölmüşdüm. Onlardan bir neçə fərsəx uzaqlaşanaqədər [bir təhər] dözdüm. [Nəhayət] qar, külək və çovğun ara verdi. Biz qoşunumuzdan çoxlu adam itirdik. Mən çiyimdəki oxu çıxartdım və bu [yara] nəticəsində dörd ay xəstə yatdım. Biz [həmin kəndlərdə yaşayanlardan] bir tikə çörək belə ala bilmədik. [Həmçinin] onlardan bir nəfəri ilə də döyüşmədik. Bu isə həmin adamların yalnız sehribazlığından ola bilərdi. [Bu adamlar] ölünün sümüklərini çıxarırdı və [bu] sümükləri kisələrə doldururdular. Dövlətliyərin və məşhur adamların kisələri zərli rum ipəyindən, qul və kənizlərininki isə çit və başqa bu kimi şeylərdən olur. Onlar [kisələri] evdə asır, hər bir [kisənin] üstündə sahibinin adını yazırlar. Bu isə çox qəribə işdir”.

(s. 112) Dənizlər və oradakı heyvanlar aləminin qəribəliyinin təsviri haqqında III fəsil

Sahilində Təbəristan olan Xəzər dənizi Curcan nahiyəsinə, (s. 113) türklərin ölkəsinə, xəzərlərə və Bab əl-Əbvaba doğru uzanır. Bu kiçik dənizdir. Deyirlər ki, onun dövrəsi 300 fərsəx, ya da buna yaxındır.¹⁶ Buraya böyük çaylar tökülür (hərfən: tərkibi böyük çaylardır).

Bu dənizdə müxtəlif adalar vardır. Adaların birində [xeyirxah] cinlər (*əl-cinn*) yaşayır. İnsanlar onların səslərini eşidirlər. Bu yerdə [başqa] heç bir canlı yaşamır.¹⁷ [Xəzər dənizinin] başqa bir adasında da [bədax] cinlər (*əl-cann*) yaşayır.¹⁸ Bura ilanlarla doludur. Quşlar ilanların arasında yumurtlayır. [İlanlar] isə quşların balalarına toxunurlar. Biz bu [adanın]

yanından keçdikdə, gəmilərdəki adamlar [adaya] çıxdılar, ilan və gürzələrin arasında bu quşun yumurtasından və balasından gətirdilər. Onların heç birinə xətər dəyməmişdi.¹⁹

Bu [dənizdə] qır kimi qara ada vardır.²⁰ Həmin adada [yerdən] acı, duzlu və pis qoxulu su ÇIXIR (s. 114). Bu su ilə birlikdə çox kiçik [və] yaxşı bürüncə oxşayan dördkünc daşlar [da] ÇIXIR. Adamlar bunları tərəzidə çəkidaşı (misqal) yerinə işlədirlər.²¹

Dəniz tərəfdə bu ada ilə üz bəüz qıraoxşar [başqa bir] qara torpaq vardır. Burada ot (*haşış*) bitir. Həmçinin, müxtəlif vəhşi heyvanlar da vardır. Bu qara torpaqdan mazut [qır], qara və ağ neft çıxır. Həmin yer Şirvan ölkəsindən olan Bakuh (Bakı) yaxınlığındadır. Bu torpaq və adadan gecələr kükürd alovuna bənzəyən od çıxır. Onun üstünə yağış yağarsa, yanmasını daha da artırır və [alovun dilləri] göyə ucalır. Adamlar [alovu] uzaqdan görürlər. Gündüz bunu görmək olmur²².

Bu yer[lər]də ceyran ovlayırlar. Ovçular onları kəsir, [ətlərini] dərilərinin içərisinə yığır, [dərinin] ağzına boş boru taxıb bağlayırlar. Sonra isə dərinin ətlə birlikdə, həmin qara torpağa basdırırlar. [Bir qədər sonra] ət qaynamağa başlayır. Sonra borudan qazandan yığan kimi [ətin] köpüyünü yığırlar. Köpük qurtardıqda, [deməli] ət hazır olur. Nəhayət, dərinin salamat, əti bişmiş, [eləcə] qoyduqları kimi [yerdən] çıxarırlar. Bu torpağın istiliyi yoxdur. Bu, dünyanın qərribə işlərindəndir. Həmin torpağın istiliyi [insan] mədəsinin istiliyi kimidir.²³

Dənizin və onun adalarının sahilində qızıl üçün müxtəlif məhək daşları vardır. Mənim (s. 115) Astrabad²⁴ əhlindən bir dostum var idi. Onun adı Əbu əl-Həsən Əli ibn Abidan idi. Özü də tanınmış adamdı. Onun nökrəri məhək daşlarının olduğu adalardan birinə getmiş və çoxlu daş gətirmişdi. Bunların içində bir daş [da] var idi; üstündə ağ xətlə yazılmışdı: “Məhəmməd” və “Əli”. Mən ona daşın əvəzində elə o ağırlıqda qızıl təklif etsəm də, o, razı olmadı...

Bu dənizə Atil (İtil) adlı böyük bir çay tökülür; onun mənəbi bulqarların [ölkəsindən] yuxarıda, Zülmət diyarından²⁵ başlayır. O Dəclədən yüz və ya daha çox dəfə böyükdür. Ondən Dəcləyə oxşar 70 qol ayrılır, amma yenə də Sacsin²⁶ yanında dəniz kimi böyük olur. Mən qış vaxtı, o donub yer kimi [bərk] olduqda, üstü ilə gəzirdim. Onun üstü ilə piyadalar, atlılar, dəvələr və danalar, eləcə də digər ev heyvanları gəzirlər. Onun eni 1840 neçə addımdır.²⁷ Orada biri digərinə oxşamayan müxtəlif növ balıq vardır. Bir balıq var ki, çəkisi 100 manndan çox ya az olur,²⁸ o uzundur, xortumu var, [xortumda] içinə yalnız barmaq girə biləcək boyda kiçik ağzı var. Bu balığın xırda tıxı, dişləri və iri sümükləri yoxdur. Onun mədəsindən yapışqan əldə edir, bütün ölkələrə aparırlar. Onu qızardır, altına ətin altına qoyulduğu kimi düyü qoyurlar (s. 116). Bu [balığın] əti dünyada yeyilən ətlərin ən dadlısıdır. Onun altına qoyulan düyü isə yağlı toyuğun altına qoyulan hər cür düyüdən dadlıdır.

(s. 232) *Əcaib varlıqlar haqqında kitab. Xəzər dənizi... onun adaları haqqında fəsil və Əbu Həmid əl-Əndəlusinin bu adalarda gördükləri*

Deyib [Əbu Həmid əl-Əndəlusini]: Bu dənizdə qır kimi qara palçıqlı bir dağ gördüm. Həmin dağın yuxarısında uzun bir yarıq var. Onun arasından su çıxır. Su ilə bərabər bürüncdən xırda pul üçün çəki daşlarına oxşar (*sancat əd-daniq* صنجة الدانيق) girdə [şeylər] çıxır. Ola bilsin ki, onlardan ya bir qədər böyük, ya da kiçikdir. Adamlar həmin [şeyləri] müxtəlif yerlərə, [başqalarını] təcübləndirmək üçün aparırlar.

Bunlardan İlanlar adası (*Cəzirətu əl-Həyat* جزيرة الحيات); Əbu Həmid deyir: Bura haqqında danışdığımız qara dağın yaxınlığındadır. Ada ilanlarla doludur. Burada [həmçinin] çoxlu ot

bitir. (s. 233) Lakin heç kəs bir-birinə dolaşmış ilanların çoxluğundan ayağını yerə qoya bilmir. Dəniz quşları ilanların arasında yumurtlayır. [İlanlar] isə [quşların] yumurtalarına heç bir zərər yetirmir. [Elə] adamlar gördüm ki, onlar əllərinə yoğun qamış və ya əsa götürüb, ilanları yerdən qovur, [ayaqlarını həmin yerə qoyur] və ilanların arası ilə gedərək, quş yumurtalarını və bu [quşların] balalarını götürürdülər. İlanlar [isə] onların heç birinə dəymirdi.

Bu [adalardan] Cinlər adası (*Cəziratu əl-Cinn* جزيرة الجن); Əbu Həmid deyir: bu adada nə insan, nə də heyvan yaşayır. Deyirlər ki, cinlər onlara qalib gəlmişlər. Oradan səslər eşidilir, heç kəs oraya yaxınlaşmağa cürət etmir.

Bu [adalardan] biri də Siyah Kuhdur (سياه كوه); Əbu Həmid deyir: bu, böyük adadır. Burada bulaqlar, ağaclar, kiçik bataqlıqlar və şirin sular vardır. Adada [bir cür] vəhşi heyvan [da] vardır. Burada qırmız (qızılboya) olur; bundan başqa ölkələrə aparırlar. [Ada] dənizin şərqinə yaxındır. Öz qəbilələri arasında düşən ixtilaf nəticəsində türk gúzlarından olan adamlar buraya köçmüşlər. Onlar [öz tayfalarından] ayrı düşərək bu adada yaşayırdılar.

[Adalardan] Qoyun adası (*Cəziratu əl-Gənam* جزيرة الغنم): Mömünlərin əmiri əl-Vasiq Billahın (s. 234) xəzərlərin şahı yanında eçisi Səllam ət-Tərcüman deyib: “Biz xəzərlərlə bulğarların ərazisi arasında bir ada gördük. Burada çəyirtkə kimi çox dağ qoyunları var idi. Onlar o qədər çox idi ki, qaçmaları mümkün deyildi. [Bizim] gəmi həmin adaya çatdıqda, [gəmidəkilər] istədikləri qədər bu [qoyunlardan] tutdular. Bunlar – qoyun və kök quzular idi. Mən bu adada başqa bir heyvan görmədim. Burada bulaqların, ot[laqların], çoxlu ağacların və [allaha] şükür [dünya] nemətlərinin sayı-hesabı yox idi”.

Savalan dağı: Əbu Həmid əl-Əndəlusli deyir: Savalan-Azərbaycanın Ərdəbil şəhəri yaxınlığında dünyanın ən hündür dağlarındanır. Rəsulillah [Məhəmməd] – haqqında, allah ona xeyir-dua versin və salamlasın, belə rəvayət edirlər: O, deyib “Kim **“həmçinin çıxırsınız من قرأ فسبحان**” sözüne qədər **“hər səhər və hər axşam sübhanallah oxuyursa**” ona Savalana düşən qar qədər səhifə savab yazılır. Soruşdular: “Ya Rəsulillah, hansı Savalan?” Dedi: “Ərminiyyə və Azərbaycan arasında olan dağ”.²⁹

[Dağda] behişt bulaqları vardır. Peyğəmbərlərdən birinin qəbri buradadır. O (Əbu Həmid əl-Əndəlusli), həmçinin dedi: Bu dağın başında böyük bir bulaq vardır. Onun suyu saxtadan buz bağlayır. Bu dağın ətrafında isti bulaqlar var, buraya xəstələr gəlirlər. Dağın ətəyində çoxlu ağac bitir. Bu ağacların arasında [isə] ot göyərir. Lakin heç bir heyvan bu ağacdən bir yarpaq yeyə bilmir. Bunları yedikdə, [heyvanlar] həmin saat ölür. [Əl-Əndəlusli] dedi: Mən nəhayət, [buraya] gələn heyvanlardan at, eşşək, öküz və qoyun gördüm. Onlar [həmin ağaclara] yaxınlaşanda, qaçırdılar. Hətta sərçələr belə bu [ağaclara yaxın düşmürdü]. Mən elə zənn etdim ki, ağaclar cinlər tərəfindən qorunur. [Əl-Əndəlusli] dedi: dağın ətəyində bir kənd vardır. Biz oranın qazısı Əbu əl-Fərəc ibn Əbd ər-Rəhman əl-Qasiri əl-Ərdəbili ilə görüşdük. O, dedi: Bu cindən başqa heç kəsin işi deyil və xatırladı ki, o, kənddə məşhur bir məscid tikdirirdi. Ona məscidin sütunları üçün bünövrə lazım idi (s. 235). Bir dəfə səhər məscidin qapısında çox möhkəm daşdan düzəldilmiş bünövrələr olduğunu görür...³⁰

“Ölkələrin abidələri haqqında kitab”[dan]³¹

Muğan geniş vilayətdir. Onun kəndləri və otaqları Azərbaycanda – Ərdəbildən Təbrizə gedən [yolun] sağındadır. Bura isti ölkədir. Azərbaycanın başqa yerləri isə bura nisbətən soyuq

olur. Burada türkmanların mənzilləri vardır. Bu [yerlərin] hündürlükləri hədsiz, otlaları çoxdur. Hal-hazırda burada tatarlar qışlayırlar və yerli türkmanlar isə buranı tərk etmişlər. Əbu Həmid əl-Əndəlusli deyir: Mən [həmin yerdə] böyük bir qala gördüm. Onun çoxlu rustaqları vardır. Əhalisi isə ilan və gürzələrin çoxluğundan buradan qaçmışdı. (Əl-Əndəlusli) dedi: Mən oradan (ilanlar olan yerdənmi?) keçdikdə, bir igid gördüm və ondan qorxdum.

Əl-Ğərnati (Əbu Həmid əl-Əndəlusli) nəql edir ki, onların çayı qışda donur və mən onun üstü ilə piyada getdim. Onun eni 1840 və ya bundan bir qədər çox addımdır.³²

[Səh. 44-də “İnsanlardan və cinlərdən olan varlıqların təsviri” haqqındakı I fəsildə başqa xalqlarla yanaşı talışların (*ət-talışan*) da adı çəkilir].

Qeydlər və şərhlər

1. Bir çox ərəb müəllifləri kimi (əl-Məs’udi və b.) əl-Ğərnati də bəzən görmədiyi, həqiqət olduğunu bilmədiyi və ya inamı olmadığı hər hansı hadisəni nəql edərkən, axırda, “bunun düzlüyünü allah bilir”, ifadəsini işlədirdi. Burada da, o, görünür, daş əhvalatının doğruluğuna inanmır, ona şübhə ilə yanaşırdı. Maraqlıdır ki, Sultan Cəlaləddin Məncuburnını yürüşlərdə müşayiət edən şəxsi katibi ən-Nəsəvi də sultanın özünün bu daşların gücündən istifadə etməklə yağış yağdırmasının şahidi olsa da, əl-Ğərnati kimi buna şübhə ilə yanaşır, yağışın yağmasını tale və təsadüflə bağlayır (*Насәви. Сүпәм, s.279*). O da maraqlıdır ki, sultanın istifadə etdiyi daşlar əl-Ğərnatinin Ərdəbildə gördüyündən fərqli olaraq, yalnız həmin şəhərə aid deyildi; mətndən göründüyü kimi, adamlar (o cümlədən sultan) səfər zamanı həmin daşları özləri ilə gəzdirdirilər. Yağış yağdıran daşlar haqqında digər ərəb və fars mənbələrində də (Rəşidəddin, Cuveyni və b.) məlumat verilir. Zəkəriyyə əl-Qəzvini isə həmin məlumatı əl-Ğərnatiyə istinadən təqdim edir. Lakin onda daşın çəkisi 200 mann (166, 2 kq; 1 mann 831 qr) deyil, az qala iki dəfə yüngül – 200 ratldan çox (89, 856 kq; 1 ratl 449, 28 qr) qeyd olunmuşdur (*Qəzvini. Əsar əl-biləd, s.193*). Etnoqrafik ədəbiyyat qədim azərbaycanlılar arasında daşların mağik təsir qüvvəsinə inamın güclü olduğunu bildirir. Yağış yağdırmaq üçün müxtəlif vasitələrlə daşların təsir gücündən istifadə olunması haqqında əl-Ğərnatinin təqdim etdiyi məlumat da, görünür, ərdəbilli ağsaqqallardan əldə edilmişdir. Etnoqrafik ədəbiyyatda “yağmur və ya yağış daşı” adlandırılan, “şəfa, nicat, bərəkət rəmzi kimi” qəbul edilən bu daşların müxtəlif təyinatlarından bəhs olunur (*bax: Azərbaycan etnoqrafiyası. c. I, s. 406-407*).
2. Mətdə **ət-Tabarsalan** (الطبرسلان) – düzü: **Tabasaran**. *Bax: əl-Məs’udiyə aid qeyd 5; İbn Xordadbehə aid qeyd 183; hətçinin: Минорски. История Ширвана, s. 125-126.*
3. Məsləm ibn Əbdülməlikin əl-Bab əl-Əbvab (Dərbənd) və onun ətraflarında, o cümlədən xəzərlərlə vuruşmaları haqqında daha geniş və fərqli məlumat əl-Kufidə (*Kufi. Futuh, s. 36-45*), əl-Bələzuridə (s. 207), eləcə də yerli mənbələrdə (*məs. “Dərbəndnamə”, s. 36-39*) verilmişdir. *Bax: əl-Məs’udiyə aid qeyd 14.*
4. Mətdə **əl-Xayzaq** (الخيزاق) – düzü: **Kaytaq**. Müxtəlif mənbələrdə fərqli yazılışı vardır. *Bax: İbn Xordadbehə aid qeyd 178, əl-Məs’udiyə aid qeyd 46-47.*
5. Mətdə **əz-Zəqlan**-(الزقلان) “Mu’rib”də (s. 26) “Za’kalan”. Əl-Ğərnatinin Dərbənd yaxınlığında, indiki Dağıstan ərazisində islamı qəbul etmiş xalqlar arasında qeyd etdiyi bu xalqın adını A.N.Genko (*Генко. Арабский язык и кавказоведение. “Труды II сессии арабистов”, 1941, s. 108*) “ruqşan” kimi oxumuş, “bu müasir aqul – koşanlılardır, tabasaranca rukuşin adlanırlar” fikrini irəli sürmüşdür. Son tədqiqatlarda bu versiya faktik materiala uyğun gəlmədiyi üçün rədd edilmişdir. Belə ki, əl-Ğərnatinin əlyazmalarının birində (*bax: Путешествие Абу Хатиды, s. 64, qeyd 25*) “əz-Zəqlan” deyil “əl-Ğərqalan” yazılmışdır. Bu isə məşhur rus qafqazşünası P.K.Usların hələ XIX əsrdə (*Услар. Этнография, с. 5.*) dargin dili və onun ləhcələrindən biri hesab etdiyi “хюркилинское наречие” termininə uyğun gəlir.

- Məhz buna görə son tədqiqatlarda zəqlan – zakalan dili dargin dilinin müasir uraxın dialekti ilə eyniləşdirilir (*A.Шухсаидов. Очерки...,s. 174, 180*).
6. Mətdə: **əl-Ğumik** (الغميق). Müqayisə et: Ğumik – Qumik – Kumux. *Bax: Шухсаидов. Вопросы исторической географии Дагестана в X-XIV вв. (Лакз, Гумик). s. 65-81.*
 7. Mətdə: **əd-Dərhaḥ** (الدرهه), əslində **əd-Dərvaq** (الدرواق) və **Dərbax**. Dərbənddən bir qədər şimalda axan eyniadlı çayın üstündə yerləşirdi. *Bu haqda bax: əl-Məs'udiyə aid qeyd 48.*
 8. Əl-Ğərnati əsərinin Qabh-Qafqaz dağına aid hissəsində (s. 218) millətlərin sayının 72 olduğunu bildirir. *Müqayisə et: Məs'udi. Muruc, s. 3*
 9. **Tədmur** – müasir Tudmur (və ya Tadmör) qədim Palmira şəhəri. Erkən orta əsrlərdə Suriya ərazisindəki qədim Hims (Homs, Emessa) şəhərinə aid bölgələrdən (iqlim) biri (*bax: Ibn Xordadbeh, s. 75; həmçinin: Ибн Хордадбех, s. 212, qeyd 24*).
 10. Əl-Bələzuri (s.207) Məsləmənin Dərbəndə köçürtdüyü 24 min ərəbin Suriyadan (Şamdan) olduğunu bildirir. Əl-Kufi (*Kufi. Futuh, s. 45*) Dərbəndin Məsləmə tərəfindən dörd sahəyə bölünməsi, hər birində ayrı-ayrılıqda Dəməşqdən, Himsdən, Fələstindən, eləcə də Şam və Cəzirədən olan əsgərlərin yerləşdirilməsi haqqında məlumat verir. “Dərbəndnamə”də (s. 36-37) demək olar, eyni məlumat bir qədər də genişləndirilir: 115/733-34-cü ildə Məsləmə Dərbəndin müsəlman əhalisini yeddi məhəllədə yerləşdirdi; hər tayfaya məscid tikdirdi, hər məscidə məhəllədə yaşayan tayfanın adını verdi: birinci – Xəzər məscidi, ikinci – Fələstin məscidi, üçüncü – Dəməşq məscidi, dördüncü – Xoms məscidi, beşinci – Qeysəri məscidi, altıncı – Cəzirə məscidi, yeddinci Mosul məscidi. Bunlardan başqa o, cümə namazı üçün o birilərindən daha böyük cəmə məscid tikdirdi (*bax: Шухсаидов. Очерки, s. 102-103*).
 11. Qafqaz dağları nəzərdə tutulur.
 12. **Zəryəkaran** (زريه كاران) – Zərikəran, Zirih Karan kimi də işlədilir; müasir Kəbəçi (Kubaçi); *Müqayisə et: Yəqubi. Tarix, c. II, s. 318; Bələzuri, s. 505; Qəzvini. Əsar əl-biləd, s. 416; Бакуви, s. 196; bax əl-Məs'udiyə aid qeyd 53.*
 13. Zəkəriyyə əl-Qəzvini (s. 416) və əl-Bakuvini (s. 106-107) də verdikləri məlumata görə zirihkaranlılar “ucaboylu, ağbəniz, parlaq gözlü adamlardır. Onlar varlı və xeyirxahdırlar, qəribləri sevir, xüsusilə, hər hansı bir elmi və ya xəttatlığı bilən olsun. Yerləri möhkəmləndirilmiş (əlçətməz) olduğundan heç kəsə xərac ödəmirlər. Nə dinləri, nə də məzhəbləri var. Bir kəsləri öldükdə, onun əzalarını kəsir, ətini doğrayır, sümükləri kisəyə yığıb, üstündə sümük sahibinin adını, atasının adını, doğum və ölüm tarixini yazaraq evdə asırlar. Sonra ətini götürür, ölən kişidirsə - qarğalara, qadındırsa – quzğunlara verirlər”. Maraqlıdır ki, əl-Məs'udi (*Muruc, s. 83*) zəryəqaranlılar haqqında hələ X əsrin ortalarında verdiyi məlumatında onları dinsiz-məzhəbsiz deyil, əksinə hər birinin üç dindən (islam, xristian, yəhudi) birinə etiqad etdiyini bildirir. Zəryəqaranlıların dəfn adəti haqqında sonrakı ərəb müəlliflərinin, sözsüz ki, əl-Ğərnatidən götürdükləri məlumat vaxtilə akademik V.V.Bartold tərəfindən nəşr olunmuşdur (*bax: Сочинения, c. IV, s.119-123; “Еще о самаркандских оссуариях”*). Qeyd edək ki, görkəmli tədqiqatçının İran mənşəli güman etdiyi bu mərasim başqa formalarda digər türk xalqlarında da (xüsusilə Tibetdə) təsadüf olunurdu. Xalq arasında indi də yaşayan “ətini versəm də, sümüyünü atmam” məsəli, görünür, bu mərasimlə əlaqədardır. Əl-Ğərnatinin islamı qəbul etməmiş, hətta cızıq da verməyən, dəfn mərasimlərinə görə atəşpərəst olduqları görünən bu dağ kəndinin sakinlərinin hətta XII əsrdə, mətdən göründüyü kimi, nəinki etiqadlarını, hətta dillərini də qoruyub saxlaya bilməsi səbəbini XIV əsrin ikinci yarısı, XV əsrin əvvəlində yaşamış məşhur ərəb tarixçi-filosofu İbn Xəldunun aşağıdakı fikri ilə də izah etmək olar: ərəblər dağlıq yerlərə deyil, düzən yerlərə hücum etməyə meyillidirlər. Çünki dağlıq yerlərdə öz məqsədlərinə nail olmaq onlar üçün asan olmur (*Ibn Xəldun. Kitab əl-ibar, c. I, s. 125; həmçinin: Azərbaycan tarixi, 1998, c. II, s. 188*). Bu fikir, həmçinin, əl-Qəzvini və əl-Bakuvinin həmin yerin adamlarının əlçətməz yerdə yaşadıkları üçün xərac ödəmədikləri fikri ilə üst-üstə düşür.

- 14. Sayf əd-Din Məhəmməd ibn Xəlifə əs-Suləmi** – Dərbəndin Haşimilər sülaləsinin əs-Suləmi (*sulaym*) nəslindən olan əmiri. Mənbələrdə onun hakimiyyət illəri göstərilməsə də (əl-Ğərnatinin məlumatından görünür ki, onun Dərbəndə səyahəti zamanı həmin əmir artıq həyatda yox idi), şübhəsiz ki, oğlu və varisi Müzəffər ibn Məhəmməd ibn Xəlifə haqqında olan mövcud məlumat əl-Ğərnatinin əmir Məhəmməd ibn Xəlifə əs-Suləmi barəsində məlumatını təsdiq edir. Əmir Müzəffər əs-Suləminin adı xəlifələrdən əl-Muqtafi (1136-1169) və əl-Mustəncidin (1160-1170) adlarına kəsilmiş pulların üstündə vardır. “Məyyafariqin tarixi” əsərinin müəllifi İbn əl-Əzraq 1154-cü ildə Dərbənddə olarkən şəhərin əmiri Əbu-l-Müzəffərin adını çəkir, onun “abxaz (gürcü) hökmdarı Dmitrinin” kürəkəni olduğunu bildirir (*baş: Минорский. История Ширвана, s. 222-225*).
- 15.** Dağlara işarə edib danışan bu adamlar, güman ki, çovğun olacağını qabaqcadan bilib, onları xəbərdar etmək istəyirdilər. Gələnlərin başa düşmədiklərini, təhlükənin yaxınlaşdığını görənlər yerli adamlar yenidən yerin altındakı kahalarına qayıtmışdılar. Əl-Ğərnatinin həmin insanların qeyri-adi qüvvəyə (çovğun yaratmaq qüvvəsinə) malik olduğunu qeyd etməsi, görünür onun möcüzəyə olan dərin marağından irəli gəlirdi.
- 16.** Əl-Ğərnati Xəzər dənizindəki dəniz – البحر الصغير “*əl-bəhr əs-sağir*” adlandırır. Əl-Müqəddəsi (*s. 360*) ona göl – بحيرة “*buheyra*” deyir. Əl-Məs’udi (*s. 25*) qeyd edirdi ki, “bu dəniz kiçikdir və onun öyrənilməsi asandır”.
- 17.** Əl-Ğərnatinin bu adalar haqqında məlumatını ona isnad etməklə Zəkəriyyə əl-Qəzvini (*Kitab əcaib əl-məxluqat... s. 127-128*), Nəcməddin əl-Harrani (*Cəmi’u əl-funun... v. 120a-120b*) də təqdim etmişlər. Xəzərin bəzi adalarında cinlərin yaşaması haqqında, görünür, yerli məlumat, sözsüz ki, əsərinin səyahətləri zamanı üzləşdiyi qəribəliklərə həsr edən əl-Ğərnatinin cəlb etməyə bilməzdi. Həmin adaların qeyri-məskun olması, kifayət dərəcədə öyrənilməməsi də onlar haqqında reallıqdan uzaq, fantastik məlumatın verilməsinə səbəb ola bilərdi.
- 18.** Əl-Ğərnati Xəzər dənizində cinlər yaşayan adaların birində “əl-cinn” – xeyirxah cinlərin, başqasında isə “əl-cann” – bədxah cinlərin olduğunu bildirir.
- 19.** Akademik V.V.Bartold “Müsəlman mədəniyyəti tarixində Xəzərsahili vilayətlərin yeri” (*Место прикаспийских областей в истории мусульманской культуры. Сочинения, с. II, h. 1, s. 666-667*) əsərində antik müəlliflərin (Plutarx, Appian, Strabon) hekayələrinə əsasən Pompeyin (b.e.ə. I əsr) səyahətinə dair belə bir məlumat verir: “Pompey Xəzər dənizindən 3 günlük məsafədə idi, lakin ilanların çoxluğundan Xəzər dənizinin lap sahillərində də getməkdən imtina etdi». Qeyd olunmalıdır ki, əl-Ğərnatinin və onun məlumatından istifadə edən digər müəlliflərin (Zəkəriyyə əl-Qəzvini, Nəcməddin əl-Harrani) İlanlar adası haqqında verdiyi xəbər, doğrudan da, faktik materialla təsdiq olunur. Belə ki, Bakı arxipelaqındakı Qarasu adasında çoxlu ilan olduğu məlumdur: 10 mindən çox müxtəlif (hətta 1,5 – 2m) uzunluqda olan ilanlar, əl-Ğərnatinin qeyd etdiyi kimi, adaya gələnlərə və oradakı quşlara zərərli olmadıqları üçün heç bir zərər yetirmirlər.
- 20.** Aşağıda görəcəyimiz kimi, bu ada Bakı yaxınlığındakı adalardandır (indiki Nargin, Pirallahı, Jiloy və b.); torpağın qır kimi qara olması isə, oradakı neftlə əlaqədardır.
- 21.** Əl-Ğərnatiyə istinad edən Zəkəriyyə əl-Qəzvini (*s.127*) və Nəcməddin əl-Harrani (*v. 120a*) eyni məzmunlu, lakin bir qədər fərqli məlumat verirlər: “Mən bu dənizdə palçıqdan qır kimi qara dağ gördüm. Dəniz onu əhatə edir. Dağın başında içindən su çıxan uzun yarıq var. Su ilə birlikdə 1 qızıl danik (pul) çəkisində, bəlkə də çox və ya az, çəki daşına bənzər daşlar çıxdı. İnsanlar onları müxtəlif ölkələrə bir qəribə [əşya] kimi aparırlar”. Nəcməddin əl-Harrani (*v. 120a*): “Əbu Hamid deyir ki, o, bu dənizdə həmin adanın yanında palçıqdan qır kimi qara dağ görüb. Dəniz onu əhatə edir. Bu dağın başında içindən su axan uzunsov yarıq var. Bu suda sarı misdən olan gözəl danikə bənzər - ondan böyük və ya kiçik [ölçüdə], şeylər var. İnsanlar onu bütün dünyaya aparır. Hamı da ondan heyratə gəlir”.
- 22.** Bu haqda əl-Məs’udinin də (*Muruc, s. 26*) məlumatı vardır.

23. Əl-Ğərnatinin əsərində etnoqrafik baxımdan böyük maraq doğuran epizodlardan biri də ətin torpağın içində bişirilməsi üsulu haqqındadır. Əsərin rus dilinə tərcüməsinin nəşirlərindən biri A.L.Monqayt Xəzər dənizinin lap sahilində yaşayan yerli sakinlərin bu ətbəşirmə üsulunu “müəmmalı” (“загадочным”) adlandırır və gümanla, onu Azərbaycanın şimal-qərbində yaşayan ayurmlar arasında yayılmış “ocaq çalalarında” ət hazırlanması üsulu ilə əlaqələndirir (*Гарнати. Путешествие, s. 86; bax hətçinin; Каракашлы, s. 247*). Lakin belə çalalarda ocaq odunla alışdırıldığı üçün bu üsul əl-Ğərnatinin təqdim etdiyi üsulla eyniləşdirilə bilməz. Övliya Çələbinin, XVII əsrin ortalarına aid Bakı qalasına dair məlumatında “Bakı nahiyələrində” şurə (şor) adlanan, təsərrüfata yararsız bir neçə yer olduğu bildirilir. Həmin yerə ayaq basan hər kəs bir an ləngidikdə, onun ayaqları yanır. Buradan keçən karvanların yolçuları belə yerlərdə çala qazıyıb, içinə mis qabda yemək qoyur, torpağın istiliyindən həmin yemək o saat bişirdi (*Эвлия Челеби. Путешествия, s. 167*).
24. **Astrabad** - Deyləm vilayətinin əsas şəhərlərindən biri. Xəzər dənizinin bu şəhərin sahilini əhatə edən hissəsi Astrabad körfəzi adlanırdı. İndi – Qorqan.
25. **Zülmət diyarı** dedikdə əl-Ğərnati qütb dairəsi və qütbərxası zonaları nəzərdə tutur.
26. **Sacsin (Saksin)** – Aşağı Volqada xəzərlərə məxsus böyük şəhər. Onun dəqiq yeri haqqında fikir müxtəlifliyi var. Bəzi rəylərə görə Saksin -xəzərlərin köhnə paytaxtı İtilin yeni adı idi (*Гарнати. Путешествие, s. 95*); Zəki Validi Toqanın fikrincə, bu şəhər Saray Batunun yerində olub. Əl-Bakuvî, onun dövründə (XV əsr) Saksin artıq suyun altında qaldığını, izi belə görünmədiyini, yerində Saray Berkenin yarandığını bildirir. *Bax: Бакуви, s. 107*. Görünür, əl-Ğərnati və Övliya Çələbinin təbiətin möcüzəsi kimi qələmə verdikləri bu hadisə Abşeronun neftli-qazlı torpağı ilə bağlıdır.
27. Eyni məlumatı əl-Biruni (*s. 107*) Saksin məqaləsində də verir.
28. Söhbət nəre balığından gedir.
29. Hədislərdən götürülmüş bu rəvayətdəki “həmçinin çıxırsınız” və “hər səhər və hər axşam sübhanallah oxuyursa” ifadələri Qurandandır.
30. Əl-Ğərnatinin bu izahı da onun maraq dairəsinə uyğundur.
31. Burada Zəkəriyyə əl-Qəzvininin “Asar əl-biləd və əxbar əl-ibad” (“Ölkələrin abidələri və [Allahın] bəndələri haqqında xəbərlər”) əsərindən götürülmüş Muğana aid hissə təqdim olunmuşdur (*bax: Əsar əl-biləd, s. 564-565*).
32. Əl-Ğərnatinin adını çəkdiyi bu çay – Volqadır. Bu çayın axın boyu məsafəsi hələ IX yüzildən məlum idi. Lakin çayın eninin 1840 addım olması haqqında ilk məlumat əl-Ğərnatiyə məxsusdur.

Zəkəriyyə ibn Muhəmməd ibn Mahmud əl-Qəzvini (1203-1283)
“Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad”
(“Ölkələrin abidələri və [Allahın] bəndələri haqqında xəbərlər”)*

Dördüncü iqlim¹

Azərbaycan (s.189-190). Kuhistanla (*əl-Cibəl vilayətinin fars adı*) Arran arasında geniş ərazidir. Burada çoxlu şəhərlər, kəndlər, dağlar və çaylar var. Oradakı Savalan dağı haqqında Əbu Həmid əl-Əndəlusi deyir: Azərbaycanda olan dağ Ərdəbil yaxınlığında dünyanın ən uca dağlarından biridir. Dağın başında bulaq var, suyu bərk şaxtadan donur. Dağın ətrafında isti bulaqlar vardır, xəstələr bura gəlirlər, ətəyində böyük ağaclar bitir, onların arasında göyərən ota heç bir heyvan yaxın durmur, hansı birisi yaxınlaşsa - qaçacaq, yesə - öləcək. Dağın döşündə bir kənd var, onun qazısı Əbu-l-Fərəc ibn Əbd ər-Rəhman əl-Ərdəbili ilə görüşdüm. O, mənə dedi: “Bu kəndə, çox güman cinlər hamilik edirlər”. O, dedi ki, onlar kənddə məscid tikdirəndə, məscidin sütunları üçün altlıq hazırlamalı idilər, lakin səhər oyananda, [gördülər ki, artıq] məscidin qapısı yanında qayadan yonulmuş əla altlıqlar qoyulub².

Orada böyük, sürətlə axan ər-Rass (Araz) çayı var. Dibində iri qaya parçaları olduğundan, gəmiçiliyə yararlı deyil. Onun dik sahillərində iri qayalar vardır. Belə deyirlər ki, əgər kimsə ər-Rass çayında dayaz yerdən keçib, ayağını ağır doğuş keçirən qadının kürəyinə sürtsə, qadın [asanlıqla] doğar. Qəzvinə Xəlil adlı bir türkmən şeyxi vardı, o, belə etdi, bu da kömək oldu.

Bu çay olduqca mübarək çaydır, heç kəs onda batmır. Deyirlər ki, Azərbaycanın valisi [Sacilərin son nümayəndəsi] Deysəm ibn İbrahim belə bir söhbət etmişdi: mən öz əsgərlərimlə Arazın körpüsündən keçirdim. Körpünün ortasına çatanda qucağında bələkli uşaq olan bir qadın gördüm. Birdən qatır onu vuraraq [kənara] atdı, uşaq qadının əlindən çaya düşdü. Körpü ilə su arasında məsafəni keçərək, nəhayət, çayın səthinə çatdı və suya batdı; sonra uşaq [çayın dibindəki] daşlardan xilas olaraq, yenidən suyun üzünə çıxdı və sular onu apardı. Çayın kənarında qartal yuvaları vardı. Quşlardan biri uşağı görür, dartaraq onu sudan çıxarır və sahilə sarı uçar. Vali adamlarına əmr verir ki, qartalın ardınca getsinlər, yoxsa ki, quş bələyi dağıtmağa başlaya bilərdi. Adamlar quşa çatırlar, o da uşağı qoyaraq uçub gedir. Adamlar görürlər ki, uşaq sağ-salamatdır, özü də ağlayır. Onu salamat halda anasına qaytarırlar³.

Mərənd yaxınlığında Zilvir adlı bir çay var⁴, atlı onu keçə bilmir. Çay Mərənd civarına çatanda izsiz yox olur, dörd fərsəx yerin altı ilə axır, sonra yerin üstünə çıxır. Bu haqda əş-Şərif Məhəmməd ibn Zu-l-Akkar əl-Aləvi əl- Mərəndi xəbər verib.

Məhəmməd ibn Zəkəriyyə ər-Razi⁵ “Əl-məsəlik əş-şərkiyyə” kitabının müəllifi əl-Ceyhaninin⁶ sözlərinə əsasən deyir ki, Azərbaycanda bir çay var, onun suyu axır, sonra

* Ərəb kosmoqrafi. Ədəbiyyatda adətən "Coğrafiya" adı ilə tanınan bu əsərini 674 /1275-76 -cı ildə tərtib etmişdir. Ədəbiyyatda "Kosmoqrafiya" adı ilə məşhur olan digər "Əcaib əl-məxluqat və gəraib əl-mavcudat" əsərini 661/1262-63 cü il də yazmışdır. Zəkəriyyə əl-Qəzvininin coğrafi əsərindən Azərbaycana aid təqdim edilən məlumat rus dilində tarix elmləri namizədi Cəmil Ziya oğlu Bünyadov tərəfindən Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Xəbərləri” jurnalında (1976, №3, s.46-56) nəşr olunmuşdur; [www.vostlit.info internet](http://www.vostlit.info) saytında bu mətnin tərcüməçisi kimi Cəmil Bünyadov deyil, səhvən Ziya Bünyadov verilmişdir. Əsər haqqında bax: *Крачковский, IV, с.359-365.*

bərkiyərek böyük və kiçik daş plitələrə çevrilir⁷.

Azərbaycanda bir bulaq var. “Tuhfət əl-ğəraib”in müəllifi deyir: “Azərbaycanda bir bulaq var; ondan su axır və daşa dönür. İnsanlar bu suyu kərpiclər üçün qəliblərə doldurur, orada saxlayır və qəliblərdəki su möhkəm kərpicə çevrilir”⁸.

Ərdəbil (s.193). Azərbaycanda möhkəmləndirilmiş, məşhurlar torpaqlı, dadlı suyu və xoş iqlimi olan şəhər. Şəhərdə və ondan kənarda çoxlu çaylar olsa da, bununla belə, burada meyvə ağacları yoxdur. Şəhər hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş açıq ərazidə yerləşir. Bu [dağlarla] şəhər arasında hər hansı tərəfdən olan məsafə bir günlük mərhələyə bərabərdir.

Bu şəhərin əsasını [Sasani] şahı Firuz qoyub. Şəhər [Xəzər] dənizindən iki günlük yoldadır, şəhərlə dəniz arasındakı qalın meşəlik olan çökək yerdə möhkəm oduncaqlı *əl-xələnc* ağaclarını doğrayır, ondan boşqab və kasa hazırlayırlar. Şəhərdə [bu] qablar düzəldən çoxlu sənətkar vardır.

[Ərdəbilin] möcüzələrindən biri haqqında Əbu Həmid əl-Əndəlusi belə deyir: “Mən şəhərdən kənarda, meydanda böyük bir daş gördüm, elə bil ki, dəmirdən düzəldilmişdi, çəkisi 200 ratldan⁹ çox idi. Əgər şəhərlilərə yağış lazım olardısa, onlar həmin daşı arabaya yükləyib şəhərə gətirirdilər, nə qədər ki, daş şəhərdə olurdu – yağış yağırdı. Daşı şəhərdən apardıqda – yağış dayanırdı”¹⁰.

Başqa şəhərlərə nisbətən burada siçan çox idi. Pişik burada bahadır. Onların satıldığı bazar var. Burada satıcılar [alıcıları] belə çağırırlar: “Bu ovçu pişikdir, öyrədilmiş pişikdir, qaçmır, oğurluq etmir.” Onların alverçiləri, satıcıları, carçıları, adamların [yaxşı] tanıdıqları heyvan təlimçiləri var. Tanınmış müdriklərdən biri Sindi ibn Şəhik dedi: Məni o qədər pişiklərin satışı yox, onların sahibləri əldən saldı. [Belə ki], onlar cücələri və göyərçinləri yeyən pişikləri yığır, qəfəsləri sındıraraq, qumruları, kəklikləri, vəhşi çöl göyərçinlərini yeyir, onları (pişikləri) böyük küplərə yerləşdirir, ağzını bağlayırlar. Daha sonra onları yerdə fırladaraq diyirləndirirlər. Sonra pişiyi cücələr olan qəfəsə salırlar, [pişiyin] başı hələ də gicəlləndiyindən, o cücələrə məhəl qoymur. Müştəri belə pişiyi gördükdə heyran qalaraq, istədiyinə nail olduğunu güman edib, onu yüksək qiymətə alır. [Lakin] pişiyi evinə gətirdikdə, [artıq] onun başgicəllənməsi keçdiyindən, pişik onun və qonşusunun bütün quşlarını yeyən şeytana çevrilir. O evdə oğurlamadığı, korlamadığı, sındırmadığı heç bir şey qoymur, sahibi ondan əzab çəkir.

(s.194) Ərdəbillilər özlərinin çoxyemələri ilə məşhurdurlar. Bir tacir danışdı: Mən Ərdəbildə gördüm ki, bir [adam] oturub, qabağında dəf, surnay (kərənay, zurna) çalırlar. Səbəbini soruşanda, mənə dedilər ki, indi bu adam 9 ratl düyü və öküz başı yeyəcək. O, bütün bunların hamısını yedi. Ərdəbil ratlı 1040 dirhəmə bərabərdir. Onların düyüsü bişəndə [şişərək] üç dəfə artır.

Urmiya. Azərbaycanda möhkəmləndirilmiş, meyvələrlə bol, neymətlərlə zəngin şəhər. Şəhərin yanındakı göl Urmiya adlanır. Xoşagəlməz qoxusu olan bu göldə balıq olmur. Onun ortasındakı adada kəndlər, dağlar, ətrafında rustaqları və əkin sahələri olan möhkəmləndirilmiş qala var. Gölün çevrəsi 50 fərsəxə bərabərdir, ondan sinkə oxşar parlaq duz əldə edirlər. Onun şərq sahilində qaynayan bulaqların suyu hava ilə təmasda daşa çevrilir¹¹.

“Tuhfat əl-ğəraib”in müəllifinin qeyd etdiyi möcüzələrdən: Urmiyya gölünün ciilliklərində olan balığın piyindən və mumdan şam hazırlayaraq, üzən qayığa qoyurdular. (s.195) Balıqlar

həmin şamların işığına tərəf üzür və qayığa atılırdılar, çox keçmədən [qayıq] balıqla dolurdu. Qayıq gərək içəriyə doğru əyilmiş [çuxur] formada olaydı ki, balıqlar geri [suya] atıla bilməyədilər...

Urmiya [gölü] (s.332) ...Bu gölün ətrafında heç nə bitmir. Ona su həmin ölkənin vadi və dağlarından axır. Gölün mərkəzindəki adada möhkəmləndirilmiş qala var. Bu qalanın sahibi demək olar heç vaxt Azərbaycan hökmdarına tabe olmayıb; çünki, [qalanı] fəth etmək mümkün deyil. Göldə suiti adlanan heyvan yaşayır.

Tac əd-Din əl-Urməvi adlanan şeyx Əbu Əhməd buradandır. Vaxt var idi ki, qanun, fiqh, tibb və ədəbiyyata dair biliklərdə onun bərabəri yox idi. O, natiqlik məharətinə malik, səmimi [insan] və bəlağət [sahibi] idi. Onun yığıncaqları danışdığı bir çox gözəl hədis və maraqlı əhvalatlara, qeyri-adi müqayisələrə və qərribə mübaliğələrə görə ruha zövq verirdi¹².

Təbriz (s.227). Sarsılmaz divarları olan möhkəmləndirilmiş şəhər. Hazırda o Azərbaycanın paytaxtıdır. Buradan bir neçə çay axır; şəhəri bağlar əhatə edir. O üçüncü dəfə əmir Vahsudan ibn Məhəmməd ər-Rəvvadi tərəfindən 434 (1042-43)-cü ildə bərpa edilmişdir. Münəccimlər iddia edirlər ki, Əqrəb bürcü ona kömək olduğuna, Mars isə hamilik etdiyinə görə türklər (yəni Xarəzmşah Cəlaləddin Mankburnının qoşunu, *N.V*) şəhərə hücum etməyəcək. Bu vaxtdək məhz belə olmuşdu, belə ki, Azərbaycan şəhərlərindən yalnız Təbriz türklərdən zərər görməmişdi.

Şəhərin əhalisi sıx, nemətləri çox, meyvəsi bol, camaatı varlı və sənətkardır. Yaxınlığındakı çoxlu, möcüzəli hamamlar onlardan istifadə edən xəstə və zəiflər üçün qərribə müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

[Təbriz] şəhərindən *attabi* [عصابی adlanan] qaba taftadan paltar, qızıl saplarla toxunmuş ipək parça, atlas və [digər növ] parçalar dünyanın hər yerinə aparılır. Təbrizin və əksər Azərbaycan şəhərlərinin pulları misdən fəls kimi kəsilir. Əgər həvəng və ya orağ lazım olsa, [həmin] şey bir parça misə əldə olunur, başqa şey istənilsə, onda nisbətən kiçik [mis] parçası götürülür.

Əbu Zəkəriyyə ət-Təbrizi bu şəhərdəndir. O, əla ədibdir, bir çox əsərlər yazmışdır. Nizam əl-Mülk Bağdadda ən-Nizamiyyə mədrəsəsini yaratdıqda, Əbu Zəkəriyyə kitabxananın qoruyucusu təyin edilmişdi. (s.228) Nizam əl-Mülk Bağdada gəldikdə, o, mədrəsəyə gələrək, [işlərlə] tanış olmaq istəyir. Bütün ölkələrin kübar və əyanları onun qulluğunda idilər. O, mədrəsədə təntənəli məclisdə oturmuş, şairlər onun şərəfinə tərif və alqışlar ucaldırdılar. Nizam əl-Mülk mədrəsənin baxıcısından soruşur: “Əbu Zəkəriyyənin haqqı nə qədərdir?” O, deyir: “On dinar”. Nizam əl-Mülk deyir: “On beş dinaradək artırın, əgər o deyən kimi, on dinar ona çatdırsa¹³”.

Səlmas (s.261). Azərbaycanda Təbrizlə Urmiya arasında şəhər. Orada bir cür su var, kim onda çimsə, cüzam [xəstəliyi] keçər. Mən eşitmişəm ki, Mosuldan cüzama tutulmuş bir adam Səlmasa getmiş, oradan sağlam, təmiz [dərili] bədənə qayıtmışdı.

Siz (s.267). Azərbaycanda Marağa ilə Zəncan arasında şəhər. Mis’ar ibn Muhəlhil deyir¹⁴: “Burada qızıl, gümüş, civə, qurğuşun, sarı zirnix və qalay mədənləri var.” Şəhər divarlarla əhatə olunub. Şəhərin ortasında dərinliyi bilinməyən göl var. Mən onun içinə 14 min dirsəkdən uzun lot saldım, heç dibinə çatmadı. Gölün sahəsi bir haşimi cəribinə (400 kv m) bərabərdir. Onun suyu ilə torpağı islatdıqda, dərhal möhkəm daşa çevrilir.

Orada atəşpərəstlərin çox ehtiram göstərdikləri od məbədi var; şərqdə və qərbdə [olan]

atəşpərəstlər odu ondan götürür. [Məbədin] qübbəsinin başında gümüş aypara var, deyirlər ki, o tilsimdir. Bir çox işğalçılar onu qoparmaq istəsələr də, edə bilməmişlər. Bu məbədin möcüzələrindən biri də, odur ki, onun ocağı 700 ildir yanır, ancaq külü yoxdur, halbuki, [bu] yanma heç bir vaxt ara verməyib.

Bu şəhərin qəribəliklərindən biri də odur ki, əgər düşmən ona yaxınlaşsa və mancanağı onun [divarları] qarşısına qoysa, bütün daşlar hətta bir dirsək məsafədən atılsa da divara çatmadan ondan kənara düşəcək. Bu yerədək - Mis'arın sözləri idi; o, səyyah olmuş, şəhərləri gəzmiş, onların qəribəliklərini görmüşdü. Ölkələrin möcüzələri haqqında əksər məlumat ondan götürülmüşdür.

Mis'ardan başqa [digərləri də] deyirlər ki, Şizdə atəşpərəstlərin çox ehtiram etdikləri Azərxaş odu var. Əgər onların padşahları məbədə gəlməli olardisa, ora piyada gələrdi.

Atəşpərəstlərin peyğəmbəri Zərdüşt buradandır. Deyirlər ki, o, Şizdəndir. O, adamlardan uzaqlaşaraq Savalan dağına çəkilməmiş, ondan əcəmlərin dilində yazılmış, Avesta adlanan, mənası yalnız təfsirçilər vasitəsilə dərk olunan müraciət gəlmişdi. Farsların şahı Quştasf (*Quştasb*) ibn Laxrasuf (*Luxrasb*) ibn Key Xosrovun hakimiyyəti dövründə o, peyğəmbərlik iddiasında olmuşdu. Zərdüşt onun hüzuruna gəlmək istəmiş, lakin buna nail ola bilməmişdi. [Bir dəfə] Qustasf sarayında oturmuşdu, birdən sarayın günbəzi aralanmış, Zərdüşt göydən enmişdi. Şahın yanında olan adamların bir hissəsi [qorxudan] qaçmış, bir hissəsi huşunu itirmiş, şah isə yerindən də tərpənməyərək Zərdüştə demişdi: “Sən kimsən?” Zərdüşt cavab vermişdi: “Mən Allahın sizə göndərdiyi elçiyəm”. Şah demişdi: “Biz bu möcüzəni, yəni sənin günbəzdən endiyini görsək də, nəinki bununla kifayətlənəcək, hətta öz alimlərimizin və müdriklərimizin səninlə mübahisəyə girişməsinə imkan verəcəyik. Əgər onlar təsdiq etsələr ki, sən haqlısan, onda biz sənin ardıcılın olacağıq”.

(s.268) Zərdüşt onunla razılaşıır. Şah dövrünün alimlərinə, müdriklərinə Zərdüştün nitqini dinləməyi və öz fikirlərini ona bildirməyi əmr edir. Onlar [Zərdüştü] dinləyib şaha deyirlər: “Biz onun nitqini eşitdik, həqiqətən də o, səmimidir. Bir şey qalıb – peyğəmbərliyini [subut edən] möcüzə istəyək. Sonra əlavə etdilər: Biz qərara gəldik ki, onun bədəninə istədiyimiz dava-dərman sürmək, bir qədər əridilmiş mis götürək, [əl-ayağını] iplə bağlayıb, [həmin misdən] onun bədəninə damızdırıraq. Əgər bədəninə bir şey olsa, onun axırına çıxacaq, yox, əgər bundan sonra sağ-salamat qalsa, onda biz gərək onun ardınca gedək”.

Zərdüşt buna razı olur, şah da bu qərarı bəyənilir. Onu soyundururlar, iplə sarıyırlar, ərinmiş metaldan bədəninə damızdırırlar¹⁵. Metal kiçik kürəçiklərə çevrilərək, hər biri onun bədənidəki tüklərin üstündə durur, o, özü isə bundan heç bir xəsarət almır. Atəşpərəstlər indiyədək həmin kürəçiklərə dua edirlər. Bundan sonra müdriklər və alimlər dedilər: “Yalnız onun çağırışına cavab vermək qaldı”. Quştasfın məmləkətinin hər yerində od məbədləri qurmaq əmri verildi. Od onlar üçün qiblə olsa da, İlahi olmadı. Bu dini icma Allahın Rəsulu, s.a.s. gələnədək mövcud oldu. Deyirlər ki, indi də Sicistan torpağında var.

Beşinci iqlim

Arran (s.331). Azərbaycan, Ərminiyyə və Abxaz arasında vilayət¹⁶. Burada şəhər və kənd çoxdur. Əsas şəhərlər – Cənzə, Şərvan, Beyləqan. Burada əl-Kurr çayı var; bu Ərminiyyə və Arran arasında çaydır. Öz başlanğıcını Curzan ölkəsindən götürür, sonra əl-Lan tərəfdən Abxaz ölkəsi ilə axır, sonra Tiflis şəhərindən, Cənzə və Şəmkurun yanından keçir, Bərdə

qapısı yanından axır. Daha sonra ondan kiçik olan ər-Rass çayı ilə birləşir və Bərdənin 3 fərsəxliyində Xəzər dənizinə tökülür. Bura şurmahıç balığının tutulduğu yerdır, onu duzlayaraq dünyanın hər yerinə aparırlar. Şurmahıç – yalnız bu yerə aid olan balıq növüdür¹⁷.

Deyirlər ki, əl-Kurr sakit çaydır, belə ki, ona düşən heyvanların çoxu xilas ola bilir. Naxçıvandan olan bir ilahiyyatçı danışdı ki, “əl-Kurr [çayında] suyun apardığı bir adam gördük. Adamlar tez onu sudan çıxartdıqda hələ sağ idi. Onu quru yerə qoydular; özünə gəldikdə, qaytarmağa başladı. Bizdən soruşdu: “Bura haradı?” Ona cavab verdilər ki, bura Naxçıvandır. O, dedi: “Mən flan yerdə suya düşmüşəm”. Həmin yerlə Naxçıvan arasında isə beş ya altı günlük yol olardı. O, yemək istədi, adamlar yemək dalınca getdilər. Lakin birdən altında oturduğu divar onun üstünə uçdu. Adamlar çayın mərhəmətinə, divarın düşmənciliyinə heyrət etdilər”¹⁸.

Bəzz (s.344) Arranla Azərbaycan arasında çox dumanlı vilayət (*kura*). Göyün üzü orada nadir hallarda açılır. Babək əl-Xürrəmi buradandır. Bu, xəlifə əl-Mutəsimbillahın dövründə olmuşdur. Burada olan bir yer onunla məşhurdur ki, əgər bir adam böyük Allaha müraciət etsə, Allah mütləq onun dualarını eşidər. Deyirlər ki, [bu yerin] altından çay axır. Əgər köhnədən titrətməsi olan adam onda çimərsə, xəstəliyi keçər.

Bərdə (s.344). Arranda iri şəhər, sahəsi fərsəxin fərsəxə [ölçüsündən] daha çoxdur. Şəhəri şah Qubad saldırmışdır. Buranın məhsuldar torpağı, çoxlu meyvə bağları var, mixək, fındıq və şabalıd yetişir. Bir növ meyvəsi var, üzvəz boydadır, dadı şirindir, əz-zuqal (zoğal) adlanır.

Şəhərin yaxınlığında əl-Kurr çayı axır, şurmahıç balığı bu [çayda] olur. Oradan onu başqa ölkələrə aparırlar. Burada başqa cənc qatırlardan dözümlülüyü ilə fərqlənən qatırlar var. [Bərdənin] əl-Kurki adlanan, hər bazar günü Bab əl-Əkrad (Kürdlərin Qapısı) yanında, meydanda bir fərsəx kvadrat sahədə təşkil olunan bazarı var. Buraya hər yerdən və hər tərəfdən ticarət etmək üçün adamlar axıdır.

Bütün bunlar əvvəllər olmuşdur. İndi isə bu yer xarabalıqdır, şəhərdən ancaq divarlar qalıb. Əhali ehtiyac içindədir. Bu ibrət digərlərinə görk üçündür.

Beyləqan (s.345). Arran ölkəsində hündür divarları olan möhkəmləndirilmiş böyük məşhur şəhər. Onu şah Qubad saldırmışdır. Deyirlər ki, nə şəhərin özündə, nə də ətrafında bir dənə də daş yoxdur. Tatarlar şəhərə yaxınlaşanda və onun divarlarının möhkəmliyini görəndə, bu [divarları] mancanaqla dağıtmaq qərarına gəldilər. Lakin daş tapmadılar ki, divarı dağıtmaq üçün istifadə etsinlər. Onlar [şəhər kənarında bitən] böyük çinar ağaclarını görüb, bu [ağacları] kəsərək, parça-parça doğradılar, sonra mancanaqlara qoyub, divarı daşa basdılar. Divarda yarıqlar əmələ gəldi; yalnız bundan sonra şəhərə [daxil olaraq], onu talan etdilər, əhalisini isə qırdılar. Hal-hazırda şəhər bərpa olunmuşdur.

Mucir [əd-Din] əl-Beyləqani buradandır¹⁹. O, çox gözəl şair idi. O, İsfahana gəlmiş və öz şeirlərində elan etmişdi ki, İsfahan əhli – cahildir. İsfahanın rəisi bunu eşitmiş və bütün İsfahan şairlərinə əmr etmişdi ki, bu barədə öz sözlərini desinlər. Onlar belə də etmişdilər, şeirlərini bir kitabda cəmləşdirib ona yollamışdılar.

Cunbuzaq (s.350). Əl-Marağa vilayətinin kəndlərindən biri. Onunla Ruyin-Dez qalası arasında bir fərsəxdır. Burada bir möcüzəli quyu var, onun içindən çoxlu göyərçin uçub çıxır. Quyunun ağzına tor salırlar, Allahın istədiyi qədər göyərçin düşür. Quyunun dərinliyi bilinmir. Əl-Marağadan olan ilahiyyatçılar danışdılar ki, onlar [quyunun] içinə adam salmışdılar ki,

görsünlər – bu göyərçinlər haradandır? Həmin adam 500 dirsək uzunluğunda iplə [quyunun] dibinə düşmüş, sonra yuxarı qalxaraq xəbər vermişdi ki, heç nə görməyib, yalnız [haradansa] güclü hava gəldiyini hiss edib. Dibində isə işiq və çoxlu leş görüb.

Cənza (s.351-352). Arranın möhkəmləndirilmiş qədim şəhərlərindən və gürcülərlə yaxınlığına görə müsəlman sərhəd məntəqəsidir²⁰. Neməti və taxılı boldur. Əhalisi sünnüdür, mömin, dindar və xeyrixahdır. Dinlərinə etiqad etməyən, adətlərini tanımaq istəməyən adamlara onların şəhərlərində məskən salmasına icazə vermirlər, çünki belələri öz təlim və dinlərini təbliğ etməklə əhali arasında qarışıqlıq sala bilərlər. Şəhərin əhalisinin əksəriyyəti silahdan məharətlə istifadə edir, kafirlərin sərhədlərinin yaxınlığına görə döyüş silahları hazırlayırlar. Oradan başlanğıcını Hacindən (حاجين) alan Kardkas (کردقاس) çayı axır²¹. Onun altı ay suyu olur, altı ay isə o quruyur. Suyu müəyyən vaxt gəlir və çəkilir. Şəhərin əhalisi barama qurdlarının bəslənməsi və ipək istehsalı ilə məşğuldur. Gəncə ipəyi öz gözəlliyinə görə başqa ölkələrindəkindən üstündür. Şəhərin özündə bir arx var, ona tərəf iki yolla düşürlər – biri Bab əl-Məqbərə, digəri isə Bab əl-Bərdə adı ilə tanınır. Əhali Bab əl-Məqbərə yanındakı su ilə ipəyi yuduqda, onun qiyməti Bab əl-Bərdə yanında yuyulmuş ipəyin qiymətindən daha yuxarı qalxır. Bab əl-Məqbərə yanında su götürüb Bab əl-Bərdənin yanına gətirsən, bundan heç nə çıxmıyacaq, tərsinə eləsən - əla ipək hasil olacaq. Şəhərdən bir mərhələ aralı Hərək qalası (قلعة هرک) ucalır; ətrafında ətirli ot, su və bağlar var. Havası yayda gözəl olduğu üçün Gəncə əhalisi ora gedir və istilər keçənədək orada qalırlar. Gəncə əyanlarının burada əla evləri var. Gəncə Daruran (دروران) adlı çayın üstündədir²²; başlanğıcını Murov adlı dağdan götürür²³. Bu çox uca dağdır, başı həmişə dumanlıdır. Deyirlər ki, qalanın başından hər kəs bu dağı görə bilir. Ancaq dağın başından qala görünür. Bu dağda meyvəsi *əl-mavz* adlanan bitki var; dünyanın başqa heç bir yerində ondan yoxdur. Şam tutuna oxşayır, ancaq burada onlar girdədir və qara ciyərin xəstəliyini sağaldır. Daruranın yanında qalaya oxşayan yumru qaya var, adına *Sənq nim danq* (yarım daniklik qaya) deyilir. Qaya pasa oxşayan yaş mamırla örtülüb; xına kimi əl-ayağı boyayır. Qəribədir ki, mamır yalnız boyanmaq istəyən adam həmin qayanın üstündə oturduqda o cür olur. Onu başqa yerə apardıqda heç nə alınmır. Deyirlər ki, adamlar gəlinin əl-ayağını boyamaq istədikdə onu qayanın üstünə gətirirlər. Gəncədən başqa ölkələrə əla ipək, atlas və *cənzi* adlanan paltar ixrac edirlər. Əcəmlər onu *kutni* (kətan, pambıq) adlandırırlar. Buradan həmçinin xəz əmmamələr və başqa bu kimi şeylər aparırlar. Görkəmli şair, bilik sahibi və müdrik insan Əbu Məhəmməd ən-Nizami (Nizami) buradandır. O, çox gözəl divanın müəllifidir. Onun şeirlərinin çoxunda moizənin ilahi qüvvəsinə dair sözlər, müdriklik, bilənlərə işarələr və məcazlar vardır. O, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Məhzən əl-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”), “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”) dastanlarının müəllifidir.

Fəxr əd-Din əl-Curcani sultan Toğrul bəy əs-Səlcuqi üçün “Vis və Ramin” (ويس ورامين) dastanını yazdıqda, bu divan doğrudan da olduqca gözəl oldu, belə ki, onun şeirləri qeyri-ixtiyari və maneəsiz axan şırıltılı bulaq kimidir. Nizami onun bu dastanına nəzirə olaraq şeirlərinin çoxu hikməti-ilahiyyətdən, müdriklikdən, nəsihətlərdən və maraqlı rəvayətlərdən ibarət olan “Xosrov və Şirin” dastanını yazmışdır. O, bu [dastanı] şeirə və şairlərə meyilli olan, yanında ən-Nizaminin fəxri yer tutduğu sultan Toğrul ibn Arslan əs-Səlcuqiyyə (s.352) həsr etmişdi. Divan xalq içində şöhrət tapdı, onun əlyazmasının surətlərinin sayı artdı²⁴.

“Leyli və Məcnun” dastanına gəldikdə, onu şirvanşah [Axisitan] özü üçün sifariş vermişdi.

Nizami öz sənətkarlığında bənzərsiz idi. O, təqribən 590 (1194)-ci ildə vəfat etmişdir²⁵.

Xuveyy (s.354-355). Azərbaycanın möhkəm divarları, suyu, ağacları, məhsullu düzləri, hər cür nemətləri olan məskun şəhərlərindən biri. Əhalisi sıxdır. Camaatı sünnüdür, icmaları bir məzhəbə qulluq edir, dinlərində fərqlilik yoxdur. [Xuveyydə] *culah* (جلاه) adlanan ipək istehsal olunur²⁶. Burada Qanqala deyilən bulaq var. Xuveyyin bəzi ilahiyyatçıları mənə danışdılar ki, bu bulaqdan çoxlu su axır: yayda – soyuq, qışda – isti.

Görkəmli alim, ilahiyyat və fəlsəfədə bacarığı olan, gözəl əsərlərin müəllifi qazı Şəmsəddin əl-Xuveyyi buradandır²⁷. Tatarların hücumu zamanı o, Xorasandan əş-Şama qaçmış, lakin orada onu layiqincə qiymətləndirməmiş və Dəməşq mədrəsəsində məşqçi təyin etmişdilər. [Şəms əd-Din] təqribən 640 (1242-43)-cü ildə gənc yaşında vəfat etmişdir²⁸.

Ruyindiz (s.358). Marağanın 3 fərsəxliyində olduqca möhkəm qala²⁹. Əlçatmaz yerdədir. Onun alınmazlığı və möhkəmliyi haqqında əfsanə və dastanlar qoşulub. Bu [qala] bağlar arasındadır, solundan, sağından çay axır. Qalanın içində Əminabad (Əliabad?) adlı bağ var, ondan aşağıda su quyusu var. Burada quyudan çıxan bir bulaq var. Qalanın yanında ucalan dağda əla suyu olan [başqa] bulaq da var, onun suyu xüsusi qurulmuş arxların köməyi ilə qalaya qalxır. Qala sakinləri bu sudan istifadə edirlər. Qalanın qeyri-adi alınmazlığına görə onun sahibi tez-tez Marağa hakiminə itaət etmir.

Marağa (s. 378). Azərbaycan ölkəsində böyük məşhur şəhər və onun paytaxtı. Əhalisi sıx, çoxlu çayları, meyvə ağacları olan iri şəhər. Burada atəspərəstlərdən qalma çoxlu qədim abidələr, mədrəsələr, xanəqahlar var.

Sakinlərdən bəziləri mənə dedilər ki, burada sahəsi fərsəxin fərsəxə olan Qiyamətabad (قيامتآباد) adlanan bağ var. Onun sahibləri meyvənin bolluğundan bu bağın məhsulunun hamısını yığa bilmirlər, [meyvələr] ağaclardan yerə tökülür. Qiyamətabadın yanında bolsulu quyuyu var, ondan isti su vurur. Quyunun yanına əlillər gəlir, onun suyunda çimir və sağalırlar. Bu – bir neçə bulaqdır, xroniki xəstələr və qoturluğa tutulmuşlar onların yanına gəlirlər. Quyunun suyu çıxarılıb, yerə axıdılsa, bərkiyərək daşa çevrilir³⁰.

Şəhərdən kənardə bir mağara var, adam onun içinə girəndə orada evlərə və otaqlara oxşar nəyi isə görür. Diqqətlə baxanda, nəşə xaça oxşayan bir şey görmək olar, ona yaxınlaşanda – məhv olar. Belə deyirlər ki, bu xəzinənin tilsimidir, ancaq Allah daha yaxşı bilir.

Burada, Marağa yaxınlığında Zəncəkan adlı dağda şirin sulu bir bulaq var. Bu [bulağın] suyu ilə yoğurulmuş xəmir yaxşı gəlir. Bu sudan [istifadə etdikdə] çörək daha yaxşı alınır və buna görə də çörəkçilər öz unlarını bu su ilə yoğururlar. Su bərkiyərək iri daşlar əmələ gətirir, adamlar da həmin [daşlardan] özlərinə ev tikdikdə istifadə edirlər.

Şəhərin fəxri özünün səxavəti, alicənablığı, bir çox xeyirxah işləri və etdiyi hər cür ianələri ilə məşhur olan qazı Sədrəddindir. Onun xeyirxah işləri sırasında – Qəzvin şəhərinin divarlarının çəkilməsi [qeyd olunmalıdır]; dövrümüzün hətta ən qüdrətli hökmdarları da buna bənzərini qura bilməzlər. O, kərpicdən hədsiz hündürükdə olan şəhər darvazasını saldırmış, divarları palçıqdan, mazğalları kərpicdən qurdurmuşdu. Bu şəhər olduqca böyükdür.

Muqan (s.379). Azərbaycanda kəndləri və otaqları olan geniş ərazi. Bura Ərdəbildən Təbrizə gedən yoldan şimala doğru uzanır; Azərbaycanın bütövlükdə havası daha sərin olmasına baxmayaraq, buranın iqlimi istidir. Muqan otaqlarının çoxluğuna, otun bolluğuna görə türkmənlərin yaşadığı yerdir. İndi, tatarlar Muqanı özlərinə qışlaq seçdiklərindən, türkmənlər buradan köçmüşlər³¹.

Əbu Həmid əl-Əndəlusi deyir: “Mən orada çoxsaylı kəndlərlə möhkəm qala gördüm. Qalanın sakinləri ilan və gürzələrin çoxluğundan oradan qaçmışdılar. Daha sonra o, deyir: Oradan keçəndə, mən bir cəsur igid gördüm və o, məni vahiməyə saldı”.

Altıncı iqlim

Bakuyə (s.389). Dərbənd nahiyəsində, Şərvan yaxınlığında şəhər. Orada güclü neft mənbəyi var, onun gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə çatır, onun yanında çivə yağına bənzər ağ neft verən başqa bir mənbə də var. Onun nefti nə gündüz, nə gecə qurtarmaq bilmir. Onun icarə haqqı birincinininki kimidir³².

Əbu Həmid əl-Əndəlusinin onun möcüzələri haqqında dediklərindən: Orada yüksək hərərətə malik və becərilməyə yararsız torpağı olan bir yer var. Adamlar burada ceyranları və başqa heyvanları ovlayırlar, onların ətlərini parça-parça doğrayıb duzlayır, öldürülmüş heyvanın dərisinin içinə yığırlar. Sonra istədikləri qədər ədava (ابزير *əbəzir*) qatır, yoğun və boş qamış çubuğunu heyvanın dərisinə taxır, dərinə torpağa basdırır, qamışı isə bayırda saxlayırdılar. Ətin körpüyü həmin çubuq vasitəsi ilə çıxırdı. Köpük qurtardıqda, artıq bilirlər ki, ət hazırdır və onu bişmiş halda dəridən çıxarırdılar.

Bəzi tacirlər danışırlar ki, onlar orada kükürd mənbəyinin üstündə yerləşdiyi üçün arası kəsilmədən yanan və sönməyən alov görmüşlər. Əbu Həmid əl-Əndəlusi xəbər verir ki, Bakuyə yaxınlığında dərin yarığı olan bir qara dağ var. Həmin [yarıqdan] su ilə birlikdə müxtəlif böyüklükdə girdə danıqlar şəklində mis parçaları tökülür. Adamlar bir möcüzə kimi onu dünyanın hər yerinə aparırlar³³.

Bayqar (s.396). Şərvan vilayətində (*amal*) möhkəm qala³⁴. Bu qalada mənalı qədimliklərinə görə aydın olmayan təsvirlər və daş fiqurlar var. Burada əmirin iqamətgahı yerləşmiş, qapısında yazılmışdır: “Bu evdə on bir otaq var, ancaq içəriyə girən, əgər hələ cəhd göstərsə, yalnız onunu görər. On birinci isə elə gizlədilib ki, heç kəs onun yerini bilmir, belə ki, orada [qala] sahibinin xəzinəsi yerləşir”.

Şərvan (s.403-404). Bab əl-Əbvab yaxınlığında vilayət. Deyirlər ki, onu Kisra Ənuşirvan məskunlaşdırmış, bu yer onun adı ilə adlandırılmış, adın birinci hissəsi asan olsun deyə ixtisar olunmuşdu. Bura – müstəqil vilayətdir, hökmdarının adı [hazırda] Axsitandır³⁵.

Şərvanda bir at yolu uzunluğunda yer var. Gündüzlər oradan tüstü, gecələr isə alov çıxır. Əgər bir taxta parçasını həmin torpağa batırsan – yanar. Adamlar bu torpaqda çuxurlar qazıyır, içində ət və digər məhsullar olan qazançalarını ora qoyur, xörəklər özü hazır olur. Bu haqda mənə Şərvanın bəzi ilahiyyatçıları danışmışdılar.

Orada *səhləb* (tülkü yumurtaları) adlanan qəribə bitki var. Şeyx ər-rəis [İbn Sina] deyir ki, o, bu bitkini görüb. Bu bitki qoşa yumurtaya oxşayır: biri büzüşüb, o biri-tərdir. Deyirlər ki, həmin bitkini ona göstərən adam deyib: “Büzüşmüş – cinsi gücü zəiflədir, təzəsi isə - onu artırır”³⁶.

Çox ağıllı insan və şair olan ləyaqətli, müdrik Əfzəl əd-Din əl-Xəqani buradandır. O, özünün istifadə etdiyi xüsusi növ nitq icad etmişdi. Şeir yazmaqda böyük bacarıq sahibi idi, şairlərə məxsus pis vərdislərdən çəkinirdi, ədəb-ərkanı və möminliyi qoruyub saxlamışdı. Şərvan hökmdarına öz işlərində istifadə etmək üçün bir adam lazım olanda, vəziri ona belə məsləhət gördü: “Bu iş üçün Xəqanidən başqa heç kəs yaramır”. Onu çağırır həmin işi təklif etdilər, o isə bu sözlərlə imtina etdi: “Mən belə işlərlə məşğul olanlardan deyiləm”. Onda vəzir dedi: “Onu bu işə güclə məcbur edin”. Həmin gündən onu zindana saldılar, orada o, bir

neçə gün qalsa da, razılıq vermədi. Onda hökmdar vəzirə dedi: “Sən onu zindana saldın, ancaq heç nə əldə edə bilmədin”. Vəzir cavab verdi: “Mən elə bir şey etmədim. Onu boş otaqda tək qoydum, ona da elə bu lazım idi. Onu canilərin həbsxanasına salaram”. Bundan sonra [Xəqanini] oğrular və avaraların yanına saldılar. Onlardan biri [şairə] yaxınlaşaraq soruşur: “Sən hansı cinayətə görə oturmusan?” Başqa birisi yaxınlaşıb deyir: “Mənə bir qəsidə həsr elə!” Nəhayət bir gün o, öz bədbəxt vəziyyətini və taleyin gərdisinin ağırlığını dərk edərək hökmdara xəbər göndərir: “Mən bundan başqa sən istəyən hər şeyə razıyam”. Onu azad etdilər və həmin vəzifəni ona tapşırıdılar.

Qeydlər və şərhlər

1. Məşhur coğrafiyaşünas Zəkəriyyə əl-Qəzvininin bu coğrafi əsəri (زكرياء بن محمد القزويني. اثار البلاد و اخبار العباد. بيروت، ١٩٦٠) mənşəcə bakılı olan Əbd ər-Rəşid əl-Bakuvi (XIV əsrin II yarısı –XV əsrin əvvəlləri) tərəfindən “Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” (“Abidələr”in ixtisarı və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) adı ilə ixtisar olunmuşdur (əsəri akademik Ziya Bünyadov Paris Milli kitabxanasında saxlanılan XVII əsrə aid ərəb əlyazmasına əsasən 1971-ci ildə rus dilinə tərcümə etmişdir. Bax: *Бурруни. Книга талхис ал-асар*). Lakin əl-Bakuvinin əsəri bir çox Azərbaycan şəhərləri (Bakı, Təbriz, Naxçıvan, Mərənd, Şabran və b.) haqqında daha yeni və orjinal materialın olması ilə fərqlənir.
2. Bax: *Əl-Ğərnati, s.235; həmçinin: əl-Ğərnatiyə aid qeydimiz №1.*
3. Mətnin bu hissəsi rus dilinə tərcümədə yoxdur. Bax *həmçinin: Nəcməddin əl-Harrani, v.123a-123b.*
4. Mətdə **Zilvir** (زلوير) – indi **Zilbir**; Mərəndin ərazisini əhatə edən başlıca çaylardan biridir.
5. **Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə ibn Yəhya ər-Razı** (865-925) - Reydə doğulmuş və orada da vəfat etmiş görkəmli ensiklopediyaçı alim, məşhur həkim, kimyagər, filosof. Elmə məlum təqribən 260 əsərinin yalnız 70-ə yaxını dövrümüzdə yetişmişdir (*Каримов. Неизвестное сочинение, s.34*). Onun əsərlərinə bir çox orta əsr şərq müəllifləri (əl-Biruni, İbn ən-Nədim, İbn əl-Qifti və b.) isnad etmiş, sonralar həmin əsərlərin çoxu latın dilinə tərcümə olunaraq, Avropa alimləri tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur.
6. **Əbu Abdallah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Nasr əl-Ceyhani** (X əsr) - Xorasan əmirinin (Samanilərin) Buxaradakı vəziri. Maraqlıdır ki, Zəkəriyyə əl-Qəzvini tərəfindən əl-Ceyhaninin məşhur “Kitab əl-məsəlik və-l-məməlik” (“Yollar və məmləkətlər kitabı”) və ya “Kitab əl-məsəlik fi mərifət əl-məməlik” (“Məmləkətlərin öyrənilməsində yollar kitabı”) əsərinə verilən “Əl-məsəlik əş-şərkiyyə” (“Şərq yolları”) adına yalnız həmin müəllifin əsərində təsadüf edilir. Əl-Ceyhaninin bu əsərinə İbn Xordadbehdən başlayaraq, demək olar əksər ərəb coğrafiyaşünasları, hətta tarixçiləri isnadlar etsələr də, əsərin özü hələ də aşkar olunmayıb (*bax: Крачковский, IV, s.219-224*).
7. Bu məlumat eyniliklə əl-Bakuvi tərəfindən də verilmişdir (*bax: Бакуви, s.62*).
8. Bu məlumat, müəllifi bizə bəlli olmayan “Tuhfat əl-ğəraib” əsərinə isnadən təqdim edilmişdir. İrəlidə görəcəyimiz kimi, Zəkəriyyə əl-Qəzvini bu əsərə sonralar da müraciət edir. Maraqlıdır ki, həmin anonim müəllifin təqdim olunan məlumatı öz orijinallığı ilə fərqlənməsə də, daha ətraflıdır (məsələn, daşa dönən suyun kərpic qəliblərinə tökülməsi ilə kərpic hazırlanması, və ya irəlidə görəcəyimiz kimi, qayıqlara qoyulmuş şamların işığına balığın cəlb olunması və s.).
9. Əl-Ğərnatidə (s.82) 200 ratl deyil 200 mann yazılmışdır.
10. Əl-Ğərnatiyə isnad edilən bu məlumat Zəkəriyyə əl-Qəzvinidə məzmununa görə bir qədər fərqlidir (*müq.ət: əl-Ğərnatiyə aid mətn, s.82*).
11. Əl-Bakuvidə (s.63) “şərq sahilində” sözlərindən sonra “Dəhərqan yanında” sözləri əlavə edilmişdir.
12. Zəkəriyyə əl-Qəzvininin təqdim etdiyi kimi **Tacəddin Əbu-l-Fədail Məhəmməd ibn əl-**

- Hüseyn ibn Abdallah əl-Urməvi** dövrün mükəmməl bilik və yüksək mədəniyyətinə görə tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. 1067-ci ildə, Bağdadda Nizamülmülkün təşəbbüsü ilə açılmış, dövrün ən başlıca elm ocağı – “univerisiteti” sayılan “Nizamiyyə” mədrəsəsində də dərs demişdir. Əl-Bakuvi (s.63) onun 654 (1256)-cü ildə vəfat etdiyini bildirir.
13. Söhbət Təbriz ədəbi mühitinin yetişdirməsi, görkəmli alim, şair, mütəfəkkir, **Xətib Təbrizi** adı ilə tanınan **Əbu Zəkəriyyə ət-Təbrizidən** gedir. Onun haqqında bax: *Mahmudov. Xətib; yənə onun : Ərəbcə yazmış...; Azərbaycan tarixi, 1998, c.II, s.520-522.*
14. Burara müəllif Əbu Duləf Mis’ar ibn əl-Muhəlhil əl-Xəzraci əl-Yənbu’inin əsərinə isnadlanır, ondan geniş istifadə edir (bax: *Əbu Duləfə aid mətn və şərhlər*).
15. Bax: *Bakıvu, s.75.*
16. Oxşar məlumat digər mənbələrdə də (bax məs. *Bakıvu, s.85*) vardır. Z.Bünyadov əl-Bakuvinin mətnində də verilmiş Abxaz (ابخان) sözünü əl-Lakz kimi oxumuşdur (bax: *Bakıvu, s.88, qeyd**). Lakin XIII əsrin əvvəlinədək Arranın tərkibində olan Tiflis əmirliyinin Abxazla qonşuluğunu nəzərə alsaq, Arranın bu üç ölkə arasında yerləşdiyi haqqında məlumatı qəbul etmək olar.
17. **Əl-İstəxri** (s.190) və İbn Haqəvdə (s.338) bu balıq *əs-surmahı* adı ilə qeyd olunmuşdur. İndi də məşhur olan *şahmahı* (*şahbalığı*) *şamay* balığı.
18. Bu məlumat digər mənbələrdə də vardır
19. **Mucirəddin əl-Beyləqani** (1130-1193) – Azərbaycanın XVI yüzil farsdilli poeziyasının “qızıl əsri”nin görkəmli şairlərindən biri, Şirvan ədəbi mühitinin yetişdirməsi, mahir mədhiyyəçi – şair. Bununla yanaşı kəskin məzmunlu, qamçılıyıcı həcvlər də yazmışdır.
20. Bax: mətnimizin şəhərlərə aid olan bölməsində Gəncə haqqında məlumat.
21. Əl-Bakuvi **Kardakas** (Kardkas) çayının gürcülərin ölkəsindən (biləd əl-kurc بلاد الكرج) axdığını bildirir. C.Bünyadov (s.52) bu çayı Qoşqarçayla eyniləşdirir (o, həmin sözü Kardas kimi oxuyur).
22. **Daruran** (دروران) çayı – mətnə görə üstündə Gəncə şəhərinin yerləşdiyi çay. Müəllif onun Murovdağdan başladığı haqqında məlumat verir. Həmin çayı Kürün sağ qolu, Gəncə şəhəri ərazisindən axan, mənbəyi Murovdağ silsiləsindən başlayan bulaqların suyundan olan Gəncəçayla eyniləşdirmək mümkündür.
23. **Murovdağ** - Azərbaycanda, Göygöl rayonunda, Kiçik Qafqaz sıra dağlarında dağ silsiləsi.
24. **Fəxr əd-Din əl-Curcani** (Fəxrəddin Əsəd Gorgani) - XI əsr şairi. Həyatı haqqında məlumat yoxdur. Yeganə dövrümüzə çatan əsəri fars dilində yazılmış “Vis və Ramin” dastanıdır. Əsərin Zəkəriyyə əl-Qəzvinidə qeyd edildiyi kimi səlcuq sultanı Toğrulun sifarişi ilə yazılması, onun doğrudan da, tarixçilərin müəyyənləşdirdiyi kimi, 1048-1054-cü illərdə yazıldığını irəli sürmək imkanı verir.
25. Son tədqiqatlara əsasən **Nizami Gəncəvi** 1209-cu ildə vəfat etmişdir. “Xosrov və Şirin” 1180-ci, “Leyli və Məcnun” isə 1188-ci ildə yazılmışdır.
26. **Culah** (جولاه) – mətnə görə ipək parça növü; fars dilində “hөрümçək” mənasını da verir. Azərbaycan dilində nazik tor parça üçün işlədilən “cuna” ifadəsi, görünür, həmin sözün təhrif edilmiş formasıdır.
27. **Şəmsəddin əl-Xuveyyi** - Fəxr əd-Din ər-Razinin tələbəsi olmuşdur (*Bakıvu, s.131, qeyd 29 (1)*).
28. Eyni məlumat əl-Bakuvi cüzi fərqlə təkrar etmişdir. O, Şəmsəddin əl-Xuveyyinin ölüm tarixini 637 (1239-40)-ci ilə aid edir.
29. **Ruyindiz** (رويندز ər-Ruyindiz) – Marağadan 16 km şimalda yerləşən bu qala haqqında müxtəlif orta əsr mənbələrində (Yaqut, ən-Nəsəvi və b.) məlumat verilsə də, ən ətraflısı Zəkəriyyə əl-Qəzvinidədir. Azərbaycanda ümumiyyətlə “çoxlu qalaların” olduğunu bildirən Yaqut (1977, c.I, s.128) ər-Ruyindiz adlandırdığı bu qalanı “Təbriz yaxınlığında möhkəmləndirilmiş qala” kimi qiymətləndirir (1977, c.V, s.105).
30. Bax: *Bakıvu, s.80.*
31. Zəkəriyyə əl-Qəzvinini burada, mətndən də görüldüyü kimi, Muqan (Muğan) şəhəri haqqında

- deyil, vilayəti haqqında məlumat verir.
32. Zəkəriyyə əl-Qəzvininin məlumatlarını əsasən ixtisarla təqdim edən əl-Bakuvi, özünün yazdığı kimi (s.90) atasının vətəni olan Bakı şəhəri haqqında nəinki Zəkəriyyə əl-Qəzvinidə, hətta digər müəlliflərdə də olmayan maraqlı məlumatlar vermişdir. (bax: *Bakuvi*, s.89-90).
33. Müqasiyə et: əl-Ğərnatinin məlumatı ilə.
34. **Bayqar** (بيقر) – mətnə görə Şamaxı şəhərindən 20 km şimal-qərbdə yerləşən məşhur Buğurt qalası ilə eyniləşdirilir (bax: *Буниятов Дж. Материалы*, s.55, *qeyd 33*). Arxeoloji tədqiqatlar Şirvanın müdafiə sistemində əhəmiyyətli mövqə tutan bu qalanın, o cümlədən onun hazırda “şah evi” adlanan narınqalasının Şirvanşahların mühüm istehkamlarından biri olduğunu təsdiq edir (*Ciddi. Buğurt*, s.36-40).
35. **Axsitan** – Şirvanşah I Axsitanın ibn Mınuçihir (1160-1196/97); Onun haqqında bax: *Ашурбейли. Ширванишахи*, s.135-144.
36. **Səhləb** (*xusa əs-sə'ləb* خصى الثعلب) hərfən: tülkü yumurtası – cinsi gücü artıran dərman bitkisi (rus dilində: ятрышник широколистный). Onun haqqında bax: *Бируни, Фармакогнозия*, s.430-432.

Bibliografik ixtisarlar

- Axundov Ağamusa* - **Axundov Ağamusa**. Torpağın köksündə tarixin izləri.- Bakı, "Gənclik", 1983.
- Aşurbəyli, Bakı* - **Sara Aşurbəyli**. Bakı şəhərinin tarixi. – Bakı, 1998.
- Aşurbəyli, Şirvanşahlar* - **Sara Aşurbəyli**. Şirvanşahlar dövləti. – Bakı, 1997.
- Azərbaycan arxeologiyası. c. VI - Azərbaycan arxeologiyası*. Orta əsrlər. / Altı cildə, VI cild. – Bakı, 2008.
- Azərbaycan etnoqrafiyası* - Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. –Bakı, 2007.
- Azərbaycan tarixi, c. 2, 1998 - Azərbaycan tarixi*. 7 cildə./ Məsul redaktor Nailə Vəlixanlı. – c. 2, Bakı, 1998.
- İ.Babayev, Y.Qaqoşidze və b. Qaracəmirlidə... - İ.Babayev, Y.Qaqoşidze, F.Knauss, C.Eminli və b.* Qaracəmirlidə beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyanın araşdırmalarının beşinci ilinin ümumi nəticələri (Şəmkir rayonu) / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. 2010-Bakı, 2011, s. 348-353.
- Bayramlı. Babək* - **Bayramlı Ceyhun**. Babək və hürremilik (yalanlar və gerçəklər). – Bakı, 2011.
- Cəbiyev. Girdiman* - **Cəbiyev Qafar**. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər)- Bakı, 2010.
- Ciddi. Buğurt*. - **Ciddi H.Ə.** Buğurt qalası. - Bakı, 1973.
- Dostiyev. Şimal-şərqi Azərbaycan* - **Dostiyev T.** Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə, - Bakı - 2001.
- Dostiyev. Şəmkir* - **Dostiyev T.M.** 2006-2007-ci illərdə Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar /Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Şəmkir Birinci Respublika elmi-praktik konfransının materialları – Bakı, 2008, s. 31-43.
- Əhməd Zəki* - **Əhməd Zəki** Validi. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. / Türkcədən çevirəni, ön sözün, şərh və qeydlərin, göstəricilərin müəllifi Budad - Vaqif Piriye. - Bakı, 2009.
- Əhmədov. Şirsiz qablar* - **Əhmədov Q.M.** Azərbaycanda şirsiz qablar istehsalı (Örənqala qazıntılarında).- Bakı,1959
- Əliyeva N. Yaqut* - **Əliyeva Nərgiz**. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində - Bakı, 1994.
- Əliyeva N. Əs-Səmani* - **Əliyeva Nərgiz**. Əs-Səmanın "Kitab əl-ənsab" əsəri Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə dair mənbə kimi – Bakı, 2010.
- Əliyev T.Qalatəpə* - **Əliyev Təvəkkül**. Qalatəpə şəhər yerində arxeoloji tədqiqatların ilkin nəticələri. / Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. - Bakı, 2012
- Hacıyev Q. Bərdə* - **Hacıyev Qasım**. Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. – Bakı, 2008.
- Həbib Şəhbəzi. Ərdəbil* - **Həbib Şəhbəzi Şiran**. Ərdəbil bölgəsinin orta əsr şəhərləri. / Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı, 2012, s. 213-220.

- Hüseynov R. Məhsəti - Hüseynov Rafael.* Məhsəti necə varsa. – Bakı, 1989.
- Hüseynzadə Ə. Naxçıvan - Hüseynzadə Ə.* Naxçıvan mədrəsələrinə dair bir elxani fərmanı / Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, c. XXI. – Bakı, №12.
- Xəlilov C.Yenix - Xəlilov C.Ə.Yenix* qalası / Az.EA Məruzələri, 1962, №4
- Xəlilov M. Şəmkir -Xəlilov M.C.* Şəmkirin alban dövrü arxeoloji abidələri. / Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Şəmkir. Birinci Respublika elmi-praktik konfransın materialları – Bakı, 2008, s. 207-214.
- İbn əl - Əsir. B* - İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t-tarix./ Ərəbcədən tərcümə Z.Bünyadovundur. – Bakı, 1996.
- İslam - İslam.* Qısa məlumat kitabı. – Bakı, 1989.
- Kalankatuklu. Albaniya - Kalankatuklu Moisey.* Albaniya tarixi./ Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. – Bakı, 1993.
- Kitabi-Dədəm Qorqud - Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan.* / Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi Samət Əlizadədir. – Bakı, Yeni Nəşrlər evi, 1999.
- Kufi. Fəthlər kitabı - Əl-Kufi Əhməd ibn Əsəm.* Fəthlər kitabı./ Ərəbcədən tərcüməsi Z.Bünyadovundur. – Bakı, 1995.
- Kvaçidze - Kvaçidze Viktor.* Xəzər Atlantidası. – Bakı, 2009.
- Qəbələ arx. ekspedis.* - Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları. 2011 - 2012. İkinci nəşr. - Bakı, CBS Nəşriyyatı, 2014.
- Qətran Təbrizi. Divan - Qətran Təbrizi.* Divan./ Giriş Q.Beqdelinindir. – Bakı, 1967
- Mahmudov. Xətib. - Mahmudov Malik.* Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı - Bakı, 1972.
- Mahmudov. Ərəbcə yazmış - Mahmudov Malik.* Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər) - Bakı, 1983.
- Məmmədov R. Naxçıvan - Məmmədov Rauf.* Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. – Bakı, 1977.
- Məmmədov Z. Fəlsəfi fikir - Məmmədov Zakir.* Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir – Bakı, 1978.
- Mxitar Qoş - Mxitar Qoş.* Alban salnaməsi. / "Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi" kitabında.- Bakı, 1993.
- Naxçıvan ensiklopediyası-Naxçıvan ensiklopediyası.* – Bakı, 2002 (müvafiq məqalələr).
- Naxçıvan tarixi -Naxçıvan tarixi.* Üç cildə, I cild.- Naxçıvan, “Əcəmi” Nəşriyyatı-Poliqrafiya birliyi, 2013.
- Nizami. Xosrov və Şirin - Nizami Gəncəvi.* Xosrov və Şirin / Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof.Həmid Məmmədzadəninindir.- Bakı, “Elm”, 1981.
- Novruzlu, Baxşəliyev. Şahbuz - Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B.*Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. – Bakı, 1992.
- Ərəb mənbələri... - Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar.* – Bakı, “Nurlan”, 2005.
- Piriyev. Naxçıvan – Piriyev Vaqif.* Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan. / Azərbaycan

- SSR EA Xəbərləri, TFHS. – Bakı, 1999, №2.
- Rəcəbli. Naxçıvan - Rəcəbli Əli.* Naxçıvan zərxbanaları (V-XIX əsrlər)/ “Azərbaycan Tarixi Muzeyi– 2003”. – Bakı, “Elm”, 2003.
- Rüstəmov. Bəlhab. - Rüstəmov Ramil.* Muğanın itmiş şəhəri - Bəlhab. / BDU, Tarix və onun problemləri - Bakı, 2013, №4, s.302-306;
- Rüstəmov. Muğan - Rüstəmov Ramil.* Muğan şəhərinin ticarət əlaqələri. /Azərbaycan arxeologiyası (Xəzər Universiteti), vol. 16, №2 - 2013, s.44-47.
- Şərifli. Lizan şahlığı - Şərifli M.X.* Şirvanın Lizan şahlığı ilə birləşməsi. / Az.SSR EA Məruzələri, c. XVI, №6. - Bakı, 1960.
- Şərifli. Feodal dövlətləri - Şərifli M.X.* IX əsrin II yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri. – Bakı, 1978.
- Şərifli. Naxçıvanşahlıq - Şərifli M.X.* Naxçıvanşahlıq / Azərb. SSR EA Xəbərləri. TFHS. – Bakı, 1966, №4.
- Vahidov, Quliyev. Torpaqqala - Vahidov R.M, Quliyev N.M.* Torpaqqala və onun tarixi-arxeoloji tədqiqinin ilk nəticələri. / Azərbaycan Maddi Mədəniyyəti, c. XI – Bakı, 1993.
- Vəlixanlı. Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları-Vəlixanlı Nailə.* IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında.–Bakı,1974.
- Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti - Vəlixanlı Nailə.* Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. – Bakı, 1993.
- Vəlixanlı. Naxçıvan - Vəlixanlı Nailə.* Naxçıvan - ərəblərdən monqollaradək. – Bakı, 2005.
- Vəlixanlı. Tarix elmi - Vəlixanlı Nailə.* Azərbaycanda tarix elminin tarixindən. / “Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2006” toplusu. – Bakı, “Elm”, 2006.
- Vəlixanlı. Şəmkir - Vəlixanlı Nailə.* Şəmkir orta əsr ərəb mənbələrində/ Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı, 27-28 okt. 2010. Azərbaycan. Şəmkir – Gədəbəy. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları – Bakı, 2012, s. 28-33.
- Vəlixanlı. Şamaxı - Nailə Vəlixanlı.* Bir daha Şirvan və Şamaxının tarixinə dair (ərəbdilli mənbələrin məlumatına əsasən) / AMEA Tarix İnstitutunun Əsərləri. 28-ci cild. - Bakı, 2009, s. 25-37.
- Vəlixanlı. Xürrəmilər - Vəlixanlı Nailə.* Bir daha xürrəmilər, xürrəmdinilər, babəkilər və onların ideya sələfləri və xələfləri haqqında. / AEA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. №1-4, 1997. – Bakı, “Elm”, s. 87-97.
- Vəlixanlı. Böyük İpək Yolu – Vəlixanlı Nailə.* Böyük İpək Yolu və orta əsr imperiyaları./ İpək Yolu, 1998, №4, s.97-101.
- Vəlixanlı. “Naxçıvanşahlıq” – Vəlixanlı Nailə.* X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı məsələləri və bir daha “Naxçıvanşahlıq” haqqında. / AMEA Xəbərləri, TFHS. – Bakı, 2001, №3. s. 120-129.
- Vəlixanlı. Eldənizlər xanədanı qadınları -Vəlixanlı Nailə.* Eldənizlər xanədanı qadınlarının bölgənin və Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında rolu./ Naxçıvan bu gün: islahatlar və perspektivlər. – Naxçıvan, 2005, s. 53-68.
- Vəlixanlı. Naxçıvanın tarixşünaslığı -Vəlixanlı Nailə.* Naxçıvanın VII-XIII əsrlər dövrü tarixinin tarixşünaslığına dair./ “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2008”. –

Bakı: “Elm”, 2008, s. 17-26.

Vəlixanlı. Şirvan - Vəlixanlı Nailə Erkən orta əsrlər Şirvan tarixinin bəzi məsələlərinə dair / “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2009”. – Bakı, “Elm”, 2009, s. 5-21.

Vəlixanlı. Elmi-ədəbi mühit - Vəlixanlı Nailə. VII-XII əsrlər Azərbaycan elmi-ədəbi mühiti və onun dili məsələsinə dair. / “İpək yolu”.- Bakı, 1998, №1, s. 33-36, №2, s. 48-51.

Vəlixanlı. Gəncə - Vəlixanlı Nailə. Gəncə erkən orta əsr mənbələrində. / “Gəncə şəhərinin tarixi” kitabında – Bakı, 2004.

Vəlixanlı. Gömrük işi - Nailə Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti dövründə gömrük işi haqqında./ “Azərbaycan gömrüyü: tarixi ənənələr və müasirlik” kitabında. – Bakı, “Elm”, 2007, s. 30-37.

Vəlixanlı. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü... - Vəlixanlı Nailə. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. - Naxçıvan, 2015.

Cahiz. Manakib Cund - Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz. Hilafet ordusunun menkibetləri və türklerin faziletleri (Manakib Cund el-Hilafa ve Fazail el-Etrak). / Çeviren Ramazan Şeşen. - Ankara, 1967.

İA - İslam Ansiklopedisi. / c. I-XI (2). - İstanbul milli Egitim Basımevi, 1961-1974.

*Mehmen Altay. Selcuqlu tarihi - Prof.Dr.Mehmen Altay Köymen.*Selcuqlu devri türk tarihi. - Ankara, 1993.

Urfalı Mateos Vekayi–namesi - Urfalı Mateos Vekayi–namesi (952-1136) və Papaz Qriqorun zeyli (1136-1162)./ Türkçeye çeviren M.D.Andreasyan.- Ankara,1962.

Абу Дулаф. Вторая записка - Абу Дулаф. Вторая записка Абу Дулафа. / Изд. текста, перевод, введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. – Москва, 1960.

Агаджанов. Сельджукиды - Агаджанов С.Г. Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. - Москва, 1991.

Адонц. Армения - Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. – СПб., 1908.

Алиев И. Атропатена - Алиев Играр. Очерк истории Атропатены. – Баку, «Азернешр», 1989.

Альтман. Гянджа - Альтман М. О времени возникновения Гянджи как города / Изв. Аз.Фан СССР. – Баку, 1940, №4.

Альтман. Истор. очерк - Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. - Баку, 1949;

Армянская география VII в - Армянская география VII века. / Издание К.П. Патканова. - СПб,1877.

Артамонов. История хазар - Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962.

Асадов. Араб. источники – Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. - Баку, 1993.

Асадов Ф. Хазария и Хорасан - Асадов Ф.М Хазария и Хорасан (VII-IX).: Политические и торговые связи. – Самарканд: UNESCO, 2012. Bulletin of international Institute for Central Asian Studies,15.

Асадов Ф. Полемика - Асадов Ф.М Полемика о длительности доминирования хазар на Южном Кавказе в хазароведческих исследованиях второй половины XX века./

- В кн: Средневековый Восток: Проблемы историографии и источниковедения. – Баку, “Элм”, 2015
- Асогик. История* - Всеобщая история **Степ’аноса Таронского** Асох’ика по прозвиению – писателя XI столетия/ Ермәни dilindән тәrcümә və izah N.Eminindir. – Moskva, 1864.
- Ашурбейли. Ширванишахи* - **Ашурбейли С.Б.** Государство Ширваншахов. – Баку, 1983.
- Ашурбейли. Интерпретация этнопонимов* - **Ашурбейли С.Б.** Интерпретация этнопонимов Азербайджана по “Ашхарацуйцу” (Армянской географии) VII в. / В сб. Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока.- М, 1984, s.45-53.
- Бабаев. Города* - **Бабаев И.А.** Города Кавказской Албании в IV до н.э. – III в. н. э. – Баку, « Элм», 1990.
- Бакиханов. Гюлистаны* - **Ирем** - Бакиханов А. Гюлистаны-Ирем. – Баку, 1991.
- Бакуви. Талхис ал-асар* - **Ал-Бакуви Абд ар-Рашид.** Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар./ Изд. текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М. Бунятова. – Москва, 1971.
- Баладзори. Ж* - **Баладзори.** Книга завоевания стран./ Текст и перевод с арабского проф. П.К.Жузе. – «Материалы по истории Азербайджана», вып. 3, Баку, 1927.
- Бартольд. Сочинения* - Академик **В.В.Бартольд.** Сочинения. Т.1, Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва, 1963; Т.2 (1), Место прикаспийских областей в истории мусульманской культуры. - Москва, 1964; Т. 3. Работы по исторической географии. – Москва, 1965; Т.4. Еще о самаркандских оссуариях. – Москва, 1966; Т. 5. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Лекция IV. – Москва, 1968; Т. 7. Историко географический обзор Ирана; Абу Муслим. – Москва, 1971; Т. 8. К вопросу о происхождении Дербенд-наме; Гардизи. – Москва, 1973.
- Бейлис. Мас’уд ибн Намдар* - **Бейлис В.М.** Сочинение Мас’уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы. / Автореферат докт. диссертации. – Баку, 1975.
- Бертельс. Перс.- тадж. лит.* - **Бертельс Е.Э.** История персидско-таджикской литературы. – Москва, 1960.
- Бертельс. Низами и Физули* - **Бертельс Е.Э.** Избранные труды. Низами и Физули. – Москва, 1962.
- Бидлиси. Шараф-наме* - **Бидлиси Шарафхан.** Шараф-наме, т.I / Тәrcümә, giriş və qeydlər N.Vasilyevanındır. – Москва, 1967.
- Бируни. Памятники* - **Абу Рейхан Бируни.** Избранные произведения. Памятники минувших поколений, т.1. / Пер. и примечания М.А.Салье. – Ташкент, 1957.
- Бируни. Индия* - **Абу Райхан Бируни.** Избранные произведения, т.II /Индия. Пер. А.Б.Халидова и Ю.Н.Завадовского. - Ташкент, 1963
- Бируни. Канон* - **Бируни (ал- Бируни)** Абу Рейхан. Канон ал-Мас’уда (книги I-V)/ Избранные произведения, т. V, ч. 1, Ташкент, 1973.

- Бируни. Минералогия – Ал-Бируни.* Собрание сведений для познания драгоценностей: Минералогия./ Пер. А.Т. Беленицкого. – М.-Л., 1963.
- Бируни. Фармакогнозия. – Бериуни.* Избранные произведения : Фармакогнозия в медицине, т. IV / Издание, перевод, примечания и указатели У.И.Каримова. - Ташкент, 1974.
- Бойс. Зороастрийцы - Бойс Мери.* Зороастрийцы. Верования и обычаи. – Москва, 1987.
- Большаков. Средневековый город Средней Азии –Большаков О.Г* Средневековый город Средней Азии. – Москва, 1979.
- Большаков. История Халифата - Большаков О.Г.* История Халифата. т. I Ислам в Аравии. 570-633/ Москва, «Наука», 1989.
- Большаков. Средневековый город - Большаков О.Г.* Средневековый город Ближнего Востока (VII-середина XIII в.): Социально-экономические отношения. – Москва, 1984.
- Большаков. Свинцовые печати - Большаков О.Г.* О применении свинцовых печатей при сборе джизьи в Халифате. / «Палестинский сборник», вып. 19(82) - Ленинград, 1969, с. 87-92.
- Брагинский. Из истории - Брагинский И.С* Их истории Таджикской народной поэзии. - Москва, 1956.
- Буниятов. Азербайджан, 1965 - Зия Буниятов.* Азербайджан в VII- IX века. – Баку, 1965.
- Буниятов. Азербайджан, 1999 - Академик Зия Буниятов.* Азербайджан в VII-IX века./ Избранные сочинения в 3-х томах. – т. 1, Баку, 1999.
- Буниятов. Атабеки - Зия Буниятов.* Государство атабеков Азербайджана (1136-1225). – Баку, 1978.
- Буниятов. Начало господства тюрок - Буниятов Зия.* Начало господства тюрок в Халифате Аббасидов (830-870). / Избранные сочинения т. 1. – Вакі, “Elm”, 1999.
- Буниятов. Хорезмшахи - Буниятов Зия.* Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. 1097-1231. / Избранные сочинения, т. 3. – Вакі, 1999.
- Буниятов. Albanica III - Буниятов Зия.* Albanica III. / Известия АН Аз. ССР.- Баку, 1964, №4.
- Буниятов. Дж. Материал - Буниятов. Д.З* Материалы из сочинения Закарийи ал-Казвини об Азербайджане. / Известия Академии Наук Азерб. ССР. Серия Истории, философии и права, - 1976, №3, s.46-56.
- Буниятов, Велиханова. Каспийское море - Буниятов З.М., Велиханова Н.М.* Каспийское море в арабских источниках./ Az. SSR EA Xəbərçəri, TFH seriyası, 1988, №2-4.
- Буссе. Возрождение - Буссе Г.* Возрождение персидской монархии при Буидах. / «Мусульманский мир. 950-1150» kitabında. - Москва, 1981.
- Ваидов. Гулиев, Торпаг-кала - Ваидов Р.М., Гулиев Н.М.* О тождестве городища Торпаг-кала и города Хунан. /Сб. Археологические памятники феодальной

- Грузии. – Тбилиси, 1974, с. 278-279.
- Вардан. История* - Вардан. Всеобщая история/ Rus dilinə tərcümə N.Eminindir. – Moskva, 1861.
- Вахушти. История* - **Вахушти Багратиони**. История царства Грузинского. - Тбилиси, 1976.
- Велиханова. Ист. география* - **Велиханова Н.М.** Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания./ В кн.: Историческая география Азербайджана. – Баку, 1987, стр. 46-87.
- Велиханова. О термине сикка*. - **Велиханова Н.М.** О термине сикка в арабской географической литературе. / Az. SSR EA Xəbərləri, TFHS, 1989, №3, s.104-107.
- Велиханова. Арабский халифат* - **Велиханова Н.М.** Арабский халифат и Азербайджан (по сочинениям Ибн Хордадбеха и других представителей арабской географической литературы)./ Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук в форме научного доклада. – Баку, 1994.
- Велиханова. Об одной форме* – **Велиханлы Н.М.** Об одной форме взимания подушной подати по арабским источникам. / Тезисы докладов. «IV Всесоюзная конференция востоковедов». – Москва, 1991, с. 88-89.
- Велиханова. Рецензия* - **Велиханова Наиля**. Рецензия на книгу А. К.Шагинян "Закавказье в составе Арабского Халифата" (СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Университета, 1998). - "Памятники письменности Востока". - СПб., 2005, №2 (3).
- Велиханлы. Венгры и Венгрия* - **Велиханлы Наиля**. Венгры и Венгрия в средневековых арабских источниках./ “Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2007” toplusu.- Bakı, “Elm”, 2007, s.
- Велиханлы. Размышления* - **Велиханлы Наиля**. Размышления по поводу статьи А.К.Шагиняна “Нахичевань в составе арабского халифата”. / Восток (Orient), 2013 № 6, s.
- Велиханова. Конъюнктуры* - **Велиханова Наиля**. Ибн Хордадбех в издании де Гуге: конъюнктуры. / Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. - Москва, 1995, выпуск 3, с.53-63.
- Вельгельм де Рубрук. Путешествие* - **Вельгельм де Рубрук**. Путешествие в восточные страны.- СПб. 1911.
- Восточные источники* - **Восточные источники по истории Дагестана**. - Махачкала, 1980.
- Гаджиев, Шихсаидов и др., История Дагестана* - **Гаджиев М.Г, Давудов О.М, Шихсаидов А.Р.** История Дагестана с древнейших времен до конца XV века./ ИИАЭ Дагестанского научного Центра РАН. – Махачкала, 1996.
- Гарнати. Путешествие* – Путешествие **Абу Хамида ал-Гарнати** в Восточную и Центральную Европу (1131-1153). / Публикация О.Г. Большакова и А.Л. Монгайта. – Москва, 1971.
- Гейбуллаев. Этногенез* – **Гейбуллаев Г.А.** К этногенезу азербайджанцев, т. 1. – Баку, 1991.
- Гевонд. История* - История халифов **Вардапета Гевонда**, писателя VIII века./

- Перевод К.Патканова – СПб, 1862.
- Генко. Араб. яз. – Генко А.Н.* Арабский язык и кавказоведение. О значении арабских материалов для изучения истории Кавказа . / «Труды II сессии ассоциации арабистов». 19-23 октября 1937 г. Труды ИВАН, т. 36. – М.-Л.-д, 1941.
- Геюшев. Работы Ширван - Шабранской экспедиции.* / археологические открытия 1980. - Москва, 1981.
- Геюшев. Шабран - Геюшев Р.Б.* Средневековый город Шабран. - Баку, 1985.
- Геродот. История - Геродот.* История в девяти книгах./ Перевод и примечания Г.А.Стратановского. – Ленинград, 1972.
- М.Гош. Хроника - Мхитар Гош.* Албанская хроника. / Перевод З.Буниятова. – Вак1, 1960.
- Гусейнов. Сирийские источники – Гусейнов. Р.А.* Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. - Баку, 1960.
- Джамирзаев. Дзурдзуки - Джамирзаев С.* К этимологии слова дзурдзуки (дзурдзуки). / Вопросы вейнахской лексики. - Грозный, 1930.
- Джафарзаде. Гянджа - Джафарзаде И.М.* Историко-археологический очерк старой Гянджи – Баку, 1949.
- Джафаров. Гунны - Джафаров Ю.Р.* Гунны и Азербайджан. – Баку, 1985.
- Джидди. Шемаха - Г.А.Джидди,* Средневековый город Шемаха IX – XVII веков (историко - археологическое исследование). –Баку, «Элм». 1981.
- Древний Сувар. Арх. исслед. - Древний Сувар:* археологические исследования и находки./ Авторы составители А.А.Хайдаров и др.Под ред.А.Г.Мухаммадиева.- Казань, 2009.
- Древний Сувар. Каталог - Древний Сувар:* каталог археологических находок. / Авторы- составители А.А.Хайдаров, Н.М.Садриева. Под науч. ред. проф. Ф.Ш.Хузина. – Казань, 2012.
- Еремян. Сюния - Еремян С.Т.* Сюния и оборона Сасанидами Кавказских проходов. / Известия Арм. ФАН СССР, 1941, 7 (12).
- Жуковский. Древности - Жуковский В.А.* Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. – МАР. СПб, 1984, вып. 16.
- Заходер. История - Заходер Б.Н.* История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток) – Москва, 1944.
- Заходер. Каспийский свод - Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе: Горган и Поволжье в IX-X вв.- М., 1962, т.2.
- Ибн ал-Факих. изд. Ж - Ибн ал-Факих.* Китаб ал-булдан. / Введение, пер с арабского, изд. текста и комментарии А.С.Жамкочяна - Ереван, 1979.
- Ибн ал-Факих. изд. Ц - Ибн ал-Факих.* Ас - Савад и Табаристан по Мешхедской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал-Хамадани. / Издание арабского текста, перевод и примечания О.В.Цкитишвили. – Тбилиси, 1977.
- Ибн Хордадбех. Книга путей - Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран. / Перевод с арабского, введение, комментарии, карты и указатели Наили Велихановой – Баку, 1986.

- Ибрагимов – Ибрагимов Б.И.* Средневековый город Киран. - Баку - Москва, 2000.
- Историческая география - Историческая география Азербайджана.* – Баку, 1987.
- История арм. народа - История армянского народа* – Ереван, 1980.
- История средних веков. - История средних веков.* /Под.ред Н.Ф. Колесницкого. - Москва, 1980
- История. Табари* - История **ат-Табари** (избранные отрывки). / Ərəbcədən tərcüməsi V.İ.Belyayevindir. O.Q.Bolşakov və A.V.Xalidovun tərcümələgə əlavələri ilə. – Daşkənd. 1987.
- Йа'куби. Семенова - ал-Йа'куби.* Книга стран (Китаб ал-булдан). / Вступительная статья, перевод, комментарии и указатели А.А.Семеново́й. - Москва, 2011
- Каганкатваци. История - Моисей Каганкатваци.* История албан./ Перевод Ш.Смбатяна. – Ереван, 1985.
- Казвини Х. Нузхат - Казвини Хамдаллах.* Нузхат ал-кулуб. / Пер. З.М.Буниятова и И П. Петрушевского.- Баку,1983.
- Каракашлы - Каракашлы К.Т.* Материальная культура азербайджанцев - Баку, 19
- Караулов. СМОМПК - Н.А.Караулов.* Сведения арабских географов IX-X вв. по Р.Х. о Кавказе, Армении и Азербайджане. СМОМПК (Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа). – Тифлис, вып. 29, 1901; 31, 1902; 32, 1903; 38, 1908.
- Каримов. Неизвестное сочинение - Каримов У.И.* Неизвестное сочинение Ар-Рази "Книга тайны тайн" / Исследование, текст, перевод и комментарии. - Ташкент, 1957.
- Касумова. Юж. Азербайджан - С.Ю.Касумова.* Южный Азербайджан в III-VII вв. (проблемы этно-культурной и социально-экономической истории). Баку, 1983.
- Katolikos İohannes. Tarix* – История Армении **Католикоса Иоаннеса Драсханакертского.** / Издание Н.Эмина.- СПб., 1861.
- Киракос. История - Киракос Ганджакечи.* История. / Перевод с древнеарм. Т. И. Тер-Григоряна. – Баку, 1946.
- Колесников. Завоевание - А.И.Колесников.* Завоевание Ирана арабами. – Москва, 1982.
- Колесников. Иран - А.И.Колесников.* Иран в начале VII в. – Ленинград, 1970.
- Котович. Семендер - В.Г.Котович.* Археологические данные к вопросу о местоположении Семендера. / – В сб. Древности Дагестана –Махачкала, 1974, с 236-255.
- Крачковский. Т.4 - Академик И.Ю.Крачковский.* Арабская географическая литература./ Избранные сочинения, т. 4, Москва-Ленинград, 1957.
- Крачковский. Т.1 - Академик И.Ю.Крачковский.* О подготовке свода сведений арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии./ Избранные сочинения, т. 1, Москва-Ленинград, 1955.
- Крачковский. Вторая записка - Академик И.Ю. Крачковский.* Вторая записка

- Абу Дулафа в словаре Йакута. / Избранные сочинения, т.1 - Москва - Ленинград, 1955.
- Крымский. Шеки* - Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Классическая Албания). Шеки. / "Сб. Памяти академика Н.Я. Марра". - М.-Л., 1938.
- Куббель, Матвеев. Африка* - Куббель Л, Матвеев В. Арабские источники VII-X веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары. - М.-Л. 1960, т.1.
- Кудрявцев. Длинные стены* - А.А. Кудрявцев. «Длинные стены» на Восточном Кавказе./ «Вопросы истории», 1979, №11.
- Кудрявцев. Дербенд* - Кудрявцев А.А. Древний Дербенд. - М., 1982.
- Ластиверци. Повествование-Повествование Вардапета Аристахэса Ластиверци.* / Qədim erməni dilindən tərcüməsi, giriş, qeyd və şərhlər K.N. Yüzbaşıyanındır. - Москва, 1968.
- Луконин. Завоевания* - Луконин В.Г. Завоевания Сасанидов на востоке и проблемы Кушанской абсолютной хронологии. / "Центральная Азия в кушанскую эпоху" kitabında. - Москва, 1974, т.1.
- Луконин. Культура* - Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана - Москва, 1969.
- Магомедов. Хазар. каганат* - Магомедов М.Г. Образование хазарского каганата. - Москва, 1983.
- Мамедова Ф. Полит. история* - Мамедова Фарида. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. - Баку, 1985.
- Мамедова Ф. О некоторых вопросах* - Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторической географии Албании I в. до н.э. - VIII в. / «Историческая география Азербайджана» kitabında. - Баку, 1987, с. 7-45.
- Мамедов З. Ишракийя* - Мамедов З. Дж. К характеристике теории эманации в философии ишракийя. / «Доклады АН Аз ССР», №5. - Баку, 1975, s. 62-66.
- Манандян. О торговле* - Манандян. Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. - Ереван, 1954.
- Массон М. Народы...* - Массон М.Е. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства. / «Труды ЮТАКЭ», т. V. - Ашхабад, 1955, с. 7-70.
- Массон М. К изучению... Мерва* - Массон М.Е. К изучению прошлого старого Мерва. / «Труды ЮТАКЭ », т. XII. - Ашхабад, 1963.
- Мец - Мец Адам.* Мусульманский ренессанс - Москва, 1966.
- Миллер. К вопросу о языке* - Миллер Б.Ф. К вопросу о языке населения Азербайджана до отуречения этой области. / «Ученые записки» Института Народов Востока СССР, вып.1.- Москва, 1930.
- Минорский. История Ширвана* - Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. - Москва, 1963.
- МИИТ- Материалы по истории туркмен и Туркмении.* - М.-Л., 1939, с.1.
- Мухелишвили. Из истории* - Мухелишвили Д.Л. Из истории исторической географии Восточной Грузии - Тбилиси, 1982.

- Мухелишвили. К вопросу... Хунана - Мухелишвили Д.Л.* К вопросу о локализации Хунана – Хнаракерты. /Сб. «Археологические памятники феодальной Грузии». – Тбилиси, 1974, s. 275-277.
- Мухелишвили. Еще раз о локализации - Мухелишвили Д.Л.* Еще раз о локализации города Хунани (Хнаракерта). / «Ближний Восток и Грузия» kitabında. – Тбилиси, «Мецниереба», 1991, s. 172-188.
- Надирадзе. Хрестоматия - Надирадзе Л.И.* Хрестоматия по истории Халифата. – Москва, 1968.
- Насави. Сират - Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн ан-Насави.* Сират ас-султан Джалаледдин Мангбурни./ Издание критического текста, перевод с арабского, введение, комментарии и указатели З.Буниятова. – Москва, 1996.
- Наубахти. Шиитские секты - Ан-Наубахти ал-Хасан ибн Муса.* Шиитские секты. / Перевод с арабского, исследование и комментарии С.М.Прозорова – Москва, 1973.
- Негря. К вопросу - Негря Л.В.* К вопросу о значениях понятия мавла в Аравии V-VII веков . – «Вестник МГУ», I (1977), с. 25-33.
- Неймат. Корпус, т. 2 - Неймат М.С.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.2. / Арабо-персо-тюркоязычные надписи Нахчыванской Автономной Республики (XII - нач. XX в.). – Баку, 2001.
- Неймат. Корпус, т. 3 - Неймат М.С.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. /Арабо-персо-тюркоязычные надписи Куба– Хачмазской зоны и Южного Дагестана VIII – нач. XX в., т. 3, - Баку, «Нурлан», 2008.
- Низам ал-Мульк. Сиасет-намэ - Сиасет-намэ.* Книга о правлении вазира XI столетия **Низам ал-Мулька.** / Перевод, введение в изучение памятника и примечания проф. Б.Н.Заходера. – М. – Л., 1949.
- Новосельцев. Пути развития - Новосельцев А.П, Пашуто В.Т, Черепнин Л.В.* Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Прибалтика). – Москва, «Наука», 1973.
- Новосельцев. Хазарское государство - Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990.
- Нуриев. Барда - Нуриев А.Б.* Средневековый город Барда.- Баку, 1986.
- Нуриев, Мамедов, Гасымов. Раскопки в Барде - Нуриев А.Б., Мамедов А.М, Гасымов Ш.В.* Раскопки в Барде в 1986 году. / Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической науки в Азербайджане». -Баку, 1988.
- Пахомов.Памятники. - Пахомов. Е.А* Крупнейшие памятники сасанидского строительства в Закавказье. / Проблемы истории материальной культуры. - 1933, №9-10.
- Пахомов. Монеты Нахчывана - Пахомов Е.А.* Монеты Нахчывана./ Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. –Вакі 1949, №5.
- Пахомов. Пайтакаран - Пахомов Е.А.* Пайтакаран-Байлакан-Оренкала./ Материалы и исследования по археологии СССР,№67. - М.-Л.,1959.

- Петрушевский. Бешкенды - Пиштегиниды - Петрушевский И.П.* Бешкениды - Пиштегиниды, грузинские мелики Ахара в XII- начале XIII веков. / Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып.7- Тбилиси, 1937.
- Петрушевский. Ислам в Иране - Петрушевский И.П.* Ислам в Иране в VII-XV веках. / Издательство Ленинградского Университета, 1966.
- Петрушевский. К истории - Петрушевский И.П.* К истории маздакитов в эпоху господства ислама. / «Народы Азии и Африки». – Москва, 1970, №5, с. 71-81.
- Пугаченкова. Арх. памятники - Пугаченкова Г.А.* Архитектурные памятники Дихистана, Абиверда и Серахса. / «Труды ЮТАКЭ», т. I-II, с. 192-252. – Ашхабад, 1951.
- Рашид ад-дин. Сб. летописей - Рашид ад-дин.* Сборник летописей. / Перевод с персидского. О.И.Смирновой. – Москва-Ленинград, 1952.
- Себеос. История - История епископа Себеоса./* Перевод с древнеарм. Ст. Малхасяна. - – Ереван, 1959.
- Сеидов М. Варсан - Сеидов Мирали.* О слове "Варсан" / Труды Инст.- та литературы и языка АН Азерб. ССР, т.7 - Баку, 1954, с. 175-185.
- Сирийские источники. - Сирийские источники* по истории народов СССР. / Перевод Н.В.Пигулевской. – Москва-Ленинград, 1941.
- Страбон. География - Страбон.* География в 17 книгах./ Перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского. – Москва, 1964.
- Сысоев. Нахичевань - Сысоев В.М.* Нахичевань на Араксе и древности Нахичеванской ССР (отчет о поездке летом 1926 г.) / «Azərbaycan Asari-ətiqə əhbarı», IV buraxılış, dəftər 2. - Bakı, 1929.
- Табари. История - История ат-Табари* (избранные отрывки). / Ərəbcədən tərcüməsi V.İ.Belyayevindir. O.Q.Bolşakov və A.V.Xalidovun tərcümələrgə əlavələri ilə. – Daşkənd. 1987.
- Тарих-и Систан - Тарих-и Систан.* / Перевод, введение и комментарии А.П. Смирновой. – М., 1974.
- Гевондян. Армения - Тер-Гевондян А.Н.* Армения и Арабский Халифат. – Ереван, 1974.
- Тревер. Очерки - Тревер К.В.* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. IV в. до н.э. - VII в. н.э. – Москва-Ленинград, 1959.
- Труды Азерб. Арх. экспедиции - Труды Азербайджанской (Оренкалинской) археологической экспедиции* 1953-1955гг.- Москва-Ленинград, 1959.
- Услар. Этнография. – Услар Р.К.* Этнография Кавказа. Языкознание, т.5, Хюркилинский язык. – Тифлис, 1892.
- Фавстос. История –История Армении Фавстоса Бузанда/* Перевод с древнеарм. и комментарии М.А.Геворкяна. – Ереван, 1953.
- Фахри - Али ибн Мухаммад ал-Фахри.* Китаб талхис ал-байан фи зикр фирак ахл ал-адйан (Краткое разъяснение к перечню последователей разных вер) / Факсимиле рукописи./ Издание текста, предисловие, краткое изложение содержания и указатели С.М.Прозорова. – Москва, 1988.

- Фильштинский. Арабская литература* – **Фильштинский И.М.** Арабская литература в средние века (VIII-IX вв.). - Москва, 1978.
- Фирдоуси. Шах-наме* - **Фирдоуси.** Шах-наме. В 2-х книгах / Перевод с фарси В.Державина и С.Липкина. – кн.1, Изд-во «Художественная литература». - Москва, 1964.
- Фрай. Наследие Ирана* - **Ричард Фрай.** Наследие Ирана. – Москва, 1987.
- Хазанов. Скифы* - **Хазанов А.** Социальная история скифов.- Москва, 1975.
- Халилов. Матер. культура* - **Халилов Дж.А.** Материальная культура Кавказской Албании (IV в.до н.э.- III в.н.э.) - Баку, «Элм», 1985.
- Хусайни. Ахбар* - **Садр ад-Дин ал-Хусайни.** Ахбар ад-даулат ас-селджукийя./ Изд. текста, перевод, введение, комментарии и приложения З.Буниятова. – Москва, 1980.
- Чайкин. Мусуль. династии* - **Чайкин К.И.** Мусульманские династии правившие в Закавказье в XII – XIII вв. / Труды НИИ Кавказоведения АН ССР, т. I. - Москва, 1935.
- Шагинян. Нахичевань* - **Шагинян А.К.** Нахичевань в составе Арабского Халифата./ Журнал «Восток» (Orientis), №3. - Москва, 2012.
- Шагинян. Сев. Границы* - **Шагинян А.К.** Северные границы раннесредневекового Азербайджана по армянским и арабо-мусульманским источникам. / Журнал “Восток” (Orientis), №3 s. 94-102. - Москва, 2013.
- Шарифли. Объединение* - **Шарифли М.Х.** Объединение Ширвана с Лизаншах./ Доклады АН Аз ССР, т. XVI, №6. – Баку 1960.
- Шахрастани. Книга* - **Аш-Шахрастани.** Книга о религиях и сектах. Ислам./ Перевод с арабского, введение и комментарии С.М.Прозорова. – Москва, 1984.
- Шихсаидов. Вопросы* - **Шихсаидов А.Р.** Вопросы исторической географии Дагестана X-XV вв (Лакз, Гумык)/ В сб. «Восточные источники по истории Дагестана». – Махачкала, 1980.
- Шихсаидов и др. Ист. сочинения* - **Шихсаидов А.Р, Айтберов Т.М, Оразаев Г.М. и Р.** Дагестанские исторические сочинения. – Москва, 1993.
- Шихсаидов. Очерки* - **Шихсаидов А.Р.** Очерки истории, источниковедения, археографии средневекового Дагестана – Махачкала, 2008.
- Шлепчян. Автореферат* - **Шлепчян С.** Административная политика арабского халифата в Армении в VII-IX вв./ Автореферат на соискание ученой степени канд.ист.наук. – Ереван, 1959.
- Шопен. Ист. памятник* - **Шопен И.** Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. – Санкт-Петербург, типография АН, 1852.
- Эвлия Челеби. Путешествия* - **Эвлия Челеби.** Книга путешествия в трех томах, т.3 – Москва, 1983.
- Этнография Кавказа* - **Этнография Кавказа.** Т.5. Хюркилинский язык. - Тбилиси, 1982.
- Юзбашян. Армян. государства* - **Юзбашян К.Н.** Армянские государства эпохи

- Баградитов и Византия V-XI веков – Москва, 1988.
- Я'куби. Ж - Я'куби.* История./ Текст и перевод с арабского проф. П.К.Жузе. «Материалы по истории Азербайджана», вып. 4. - Баку, 1927.
- Якубовский. Ибн Мискавейх - Якубовский А.Ю.* Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 332/943-44 г.н.э./ «Византийский временник», т. 24. - Ленинград, 1926.
- Margoloth. Barda - Margoloth D.S.* The Russian seizure of Barda' in 943 A.D./ Bulletin of the school of Oriental Studies.- London, 1918.
- Marquart. Eranşahr - Marquart J.* Eranşahr nach der Geographie par les arabes des. Ps. Moses Xorenas'i. - Berlin, 1901.
- Marquart. Streifzuge - Marquart J.* Osteuropaische und Ostasiatische Streifzüge. - Leipzig. 1903.
- Marquart. Das Itinerar - Marquart J.* Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte. / "Handes Amsorya", Wien, 1928, s.826-866.
- Minorsky. Atropatene - Minorsky V.* Roman and Byzantine campaigns in Atropatene. / BSOAS, vol. XI, pt.2. - 1944.
- Minorsky. Abu Dulaf - Minorsky V.* Two Iranian Legends in Abu Dulaf's second Risala. / "Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld". - New York, 1952.
- Minorsky. Kasal - Minorsky V.* Kasal (Kazah) / Revue des Etudes Armeniennes, t. X. - Paris, 1930.
- Minorsky. Caucasian History - Minorsky V.F.* Studies in Caucasian History. - Cambridge, 1953.
- Minorsky. Hüdud... - "Hüdud al-alam"* the regions of the world./ İngilis dilinə tərcümə və şərhlər V.F. Minorskinindir. - London, 1937.
- Petersen. Ali and Muawiya - Petersen. T.L.* Ali and Muawiya in Early Arabic Tradition - Copenhagen, 1964.
- Le Strange. The lands - Le Strange.* The lands of the Eastern Caliphate. - Cambridge, 1905/.
- Kahen. Revolution abbaside - Kahen Cl.* Points de vue sur la "Revolution abbaside" / Revue historique, 1963, fasc. 468, s. 295-338.
- İdrisi. R - Əl-İdrisi.* Kitab nuzhat əl-muştaq fi zikr əl-əmsar va-l-aqtar va-l-buldən va-l-cuzur va-l-mədain va-l-afaq. - Roma, 1591(ərəb dilində).
- İdrisi. J - Geographie d'Edrisi.* / P. Joberin nəşri. - Paris, 1836-1840, c.I-II (ərəb dilində).
- İstəxri - Əl-İstəxri.* Kitab məsəlik əl-məməlik. / M.de Quyenin nəşri. - BGA, Leyden, 1870, c. 1 (ərəb dilində).
- İbn əl-Əsir. Tarix, T - İbn al-Athiri.* Chronicon quod perfectissimum inscribitur ed C.S. Tornberg. - Lugduni Batavorum, 1861-1876.
- İbn əl-Əsir. Tarix, 1348 - İbn əl-Əsir.* Əl-kamil fi-t-tarix, c. 1-9. - Qahirə, 1348 (1929-1930) (ərəb dilində).
- İbn əl-İbri - İbn əl-İbri.* Muxtasar tarixi-d-duval. - Beyrut, 1860 (ərəb dilində).
- İbn Havqəl. Surat əl-ard - İbn Havqəl.* Kitab surat əl-ard (Opus geographicum auctore

- İbn Haykal ...*"Liber imaginis terrac" ed. Y.H.Kramers. – BGA, c. 2, ikinci nəşr 1-2, Lugduni Batavorum, 1938-1939 (ərəb dilində).
- İbn Havqəl. Məsəlik - İbn Havqəl.* Kitab əl-məsəlik va-l-məməlik./ M.de Quyenin nəşri. – BGA, Leyden, 1873, c. II (ərəb dilində).
- İbn Xəldun. Mukaddimə - İbn Xəldun.* Əl-Mukaddimə. Kitab əl-ibar va divan əl-mubtəda va-l-xəbər. – Bulak, 1384 (ərəb dilində).
- İbn Khallikan - İbn Khallikans biographical dictionary.*/ Trans from the arabic by Mak Guckin de Slane .t.I- IV./ Paris, 1812-1871 (ərəb dilində).
- İbn Xordadbeh. BGA - İbn Xordadbeh.* Kitab əl-məsəlik va-l-məməlik./ M.de Quyenin nəşri. – BGA, Leyden, c. VI, 1869 (ərəb dilində).
- İbn Rusta - İbn Rusta.* Kitab alak an-nafisa/ M.de Quyenin nəşri. – BGA, c. VII, Leyden, 1892 (ərəb dilində).
- İbn əl-Fəqih. BGA - İbn əl-Fəqih.* Muxtasar kitab əl-buldən./ M.de Quyenin nəşri. – BGA, c. 5, Leyden, 1880 (ərəb dilində).
- İbn Kəsir - İbn Kəsir.* Kitab əl-bidayə va-n-nihayə fi-t-tarix. – əl-Qahirə, 1932. (ərəb dilində).
- İbn ən-Nədim. Fihrist - İbn ən-Nədim.* Kitab əl-Fihrist. – Beyrut, 1964 (ərəb dilində).
- İbn əl-Vardi - İbn əl-Vardi.* Kitab xəridət əl-əcaib li İbn əl-Vardi./ Rus. EA Şərqs. İnst. S.-Pb, əlyazması B-789 (ərəb dilində).
- Bəlazuri, 1866 - Əl-Bəlazuri.* Kitab futuh əl-buldən (Liber expugnationis regionum)/ M.de Quyenin nəşri. - Lugduni Batavorum, 1866 (ərəb dilində).
- Bəlazuri, 1956 - Əl-Bəlazuri.* Kitab futuh əl-buldən. - Qahirə, 1956 (ərəb dilində).
- Bağdadi. Əl-Farq - Əl-Bağdadi. Əbu Mənsur.* Əl-Farq beynə əl-fıraq. / Məhəmməd Bədrin nəşri – Qahirə, 1328/1910 (ərəb dilində).
- Bundari. Zubdət - Əl-Bundari* (əl-İsfəhani). Zubdət ən-nusra va nuxbət əl-usra. - Leyden, 1899 (ərəb dilində).
- Cauzi. Min tarixi-l-harakatı... - Cauzi Bəndəli.* Min tarixi-l-harakatı-l-fikriyyə fi-l-islam. – əl-Kuds, 1928 (ərəb dilində).
- Əl-Cavzi. Mirat əz-zaman - Sibt ibn əl-Cavzi.* Mirat əz-zaman fi tarixi-l-ayan. – Heydərabad, 1951 (ərəb dilində).
- Hamza - Hamzae İspahanis* Ankalum libri. X, c. 1, ərəb mətni, C.M.E. Gottwald. Petropoli Lipsiae, 1844 (ərəb dilində).
- Harrani. Cəmiu-l-funun - Əl-Harrani Nəcməddin.* Cəmiu-l-funun va salvatə-l-məhzun./ Rus. EA Şərqs. İnst. əlyazması B-972 (ərəb dilində).
- Həsən İbrahim. Tarix - Həsən İbrahim Həsən.* Tarixu-l-islami-s-siyasiyyi va-d-diniyyi va-s-sakafiyi va-l-ictimaiyyi. – Qahirə, 1953 (ərəb dilində).
- Xəlifə ibn Xəyyat. Tarix - Tarix Xəlifə ibn Xəyyat* li-l-imam əl-muhəddis./ Əkrəm Ziya əl-Umarinin nəşri. – Bağdad, 1397/1977 (ərəb dilində).
- Xarəzmi. Mafatih - Al-Katib al-Khowarezmi Abu Abdallah Mohammed ibn Ahmed ibn Josof.* Liber Mafatih al-Olum explicans Vocabula technica scientiarum. / Ed. J.Van Vloten. – Lugduni Batavorum, 1895, Arut E.J. Brill.
- Diməşqi Şəmsəddin. Kosmoqrafiya - Cosmoqraphia de Chems-ed-din Abou Abdallah*

Mohammed ed-Dimichqui- SPb., 1866 (ərəb dilində).

Dinaweri. Kitab al-axbar - Abu Hanifa ad-Dinaweri. Kitab al-axbar at-tiwal. - Leyden, 1888 (ərəb dilində).

Təbəri. Tarix, 1968 - Ət-Təbəri. Tarix ər-rusul va-l-muluk./ Məhəmməd əl-Fəzl İbrahiminin nəşri - Qahirə, 1968 (ərəb dilində)/

Təbəri. Tarix, G.- Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. / Ed. M. De Goeje, series I-III. - Lugduni Batavorum, 1879-1901 (ərəb dilində).

Ğərnati. Tuhfatu-l-əlbab - Əl-Ğərnati əbu Həmid əl-Əndalusi. Kitab tuhfatu-l-əlbab va nuhbətu-l-ə'cab. / Q.Ferranın nəşri – Paris, 1925 (ərəb dilində).

Qəzvini. Əcaib əl-məxluqat Əl-Qəzvini Zəkəriyyə. Kitab əcaib əl-məxluqat (el-Cazwini's Kosmographie)/ F.Vüstenfeldin nəşri, Göttingen, 1849 (ərəb dilində).

Qəzvini. Əsar əl-biləd - Əl-Qəzvini Zəkəriyyə. Kitab əsar əl-biləd va əxbar əl-ibad. Beyrut, 1960 (ərəb dilində).

Qudama. Kitab əl-xərac - Qudama ibn Cəfər. Kitab əl-xərac va san'ət əl-kitabə./ M. De Quyenin nəşri. – BGA, c. 6, Leyden, 1889 (ərəb dilində).

Məs'udi. Tənbih - Əl-Məs'udi. Kitab ət-tənbih va-l-işraf. /M.de Quyenin nəşri. – BGA, Leyden, 1894, c. 8 (ərəb dilində).

Məs'udi. Muruc(Q) - Əl-Məs'udi. Muruc əz-zəhəb va-l-məadin əl-cavhər. – əl-Qahirə, h. 1303 (ərəb dilində).

Məs'udi. Muruc - Əl-Məs'udi (Maçoudi. Les Prairies d'or./ B.de Meynarın nəşri. – Paris, 1861-1877, c. I-IX (ərəb mətni ilə).

Makdisi. Əl-Bəd - Əbu Tahir Mutahhar ben Tahir əl-Makdisi. Əl-Bəd va-t-tarix. - Paris. 1899-1919 (ərəb dilində).

Müqəddəsi - Əl-Müqəddəsi. Əhsən ət-təqasim fi mə'rifət əl-əqalim./ M.de Quyenin nəşri. – BGA, Leyden, 1876, c. 3 (ərəb dilində).

Nuveyri. Nihayət əl-arab - Ən-Nuveyri Şihabəddən. Nihayət əl-arab fi fünün əl-ədəb./ əl-Qahirə, kit.1,15 (ərəb dilində).

Yaqut, 1906 - Yaqut əl-Həməvi. Mu'cəm əl-buldən.- Qahirə, 1906 (ərəb dilində).

Yaqut, 1950 - Yaqut əl-Həməvi. Mu'cəm əl-buldən, Beyrut, 1950, I-IV (ərəb dilində).

Yaqut, 1977 - Yaqut əl-Həməvi. Mu'cəm əl-buldən. – Beyrut, 1977, I-V (ərəb dilində).

Yəqubi. Buldən - Əl-Yəqubi. Kitab əl-buldən./ M.de Quyenin nəşri. – BGA, Leyden, 1897, c 7 (ərəb dilində).

Yəqubi. Tarix - Əl-Yəqubi. Tarix / M.Houtsmanın nəşri. – c. 1-2, Leyden, Luqduni Batavorum, 1883 (ərəb dilində).

Yəqubi. Tarix, 1960- Əl-Yəqubi. Tarix. – Beyrut, 1960, c. I-II (ərəb dilində).

[www.nplqg.nukri.org> work> 1.htm](http://www.nplqg.nukri.org/work/1.htm)

[wap.forumkavkaza.forum24.ru>...](http://wap.forumkavkaza.forum24.ru)

[trip – about Georgia. astrolabe. su>samshvi...](http://trip-about.Georgia.astrolabe.su/samshvi...)

[dic. akademik. ru>dic.nsf](http://dic.akademic.ru/dic.nsf)

[dic. akademia. ru> dic.nsf/1](http://dic.akademia.ru/dic.nsf/1)

[russian.irib.ir/Шахрестхан Сапаб.](http://russian.irib.ir/Шахрестхан Сапаб)

[https^az/m/wkipedo/org>wiki>Təbriz](https://az.m.wikipedia.org/wiki/Təbriz)

[htpss:// wikipedia/org>Bərzənd](https://wikipedia.org/Bərzənd)

Şəxsi, sülalə və etnik adlar göstəricisi

A

- Aban ibn Maymun – 54
Abbasilər –54, 55, 57, 58, 67-64, 70, 73, 106, 112, 137, 141, 161, 162, 166, 175, 186, 225, 228, 233, 247, 292
Abdallah ibn Cəfər əl-Həmdani –228
Abdallah ibn Hatim ibn ən-Nu'man (vali) –224, 232
Abdallah ibn Maliki –69
Abdallah ibn Mubərki – 69
Abdallah ibn Şubeyl (sərkərdə) –28
Abdallah ibn Umar –250
Abdulla (Babəkin sərkərdəsi) – 70
Abdullah əl-Həmdani (Marağa hakimi, IX) – 78, 166, 170
Abdullah ibn Haşim – 241
Abid ibn Şəryə əl-Curhumi –103
Əl-Abbas – 63, 292
əl-Abbas ibn Cərir ibn Yəzid ibn Cərir ibn Abdallah əl-Bəcəli – 60
abxazlar – 249
Ad və Səməd – 130, 293
Adiyə ibn əl-Kindi – 48, 122
Adons N. (Адонц Н.) – 208, 209, 458
Afişin Heydər ibn Kavus – 71, 76, 174, 175, 187, 195, 206, 220, 221, 316
Ağayeva Esmeralda – 8
Ağsunqurilər xanədanı – 94
Axsitan, şirvanşah – 340, 343
Aqacənov S. (Агаджанов С.) – 86, 88, 89
Aqdaşi Məhəmməd Anvabi – 118
alanlar (əl-lan) –111, 140, 197, 202, 225, 235, 241, 248, 249, 250, 254, 258, 290
Alp Arslan, sultan – 85, 86, 87, 148, 150, 159, 303
Altman M.M (Альтман М.М)– 158
Amir ibn İsmail əl-Harisi – 225, 233
Ammian Marsellin – 5
Anbəsə əl-A'var (Тайғоз Анбəsə) – 181, 182, 250, 259, 283
Aran, arranlıların ulu babası – 104
Aristotel – 5
Armanus (Roman), Bizans (Rum) hökmdarı – 242
Aranşahilər – 71
Arslan Apa ibn Ağsunqur əl-Əhmədili, Marağa sahibi – 92
Arslanşah –90, 92, 93, 94
Arsrunilər – 79, 80, 83, 146, 147, 269, 305
Arsruni Qaşik – 79

Arsruni Tovma (Арцруни Т.) – 71, 146
Arşaqilər – 75, 77, 78, 82, 258, 283
 Artamonov M.İ. (Артамонов М.И.) – 110
 Artaşes – 259
 Asim ibn Abdallah ibn Yəzid əl-Hilali – 53
 Aslanov Vaqif – 105
 Asogik (Асогик) – 42, 79-82, 125, 126, 147
 Aşot Baqratuni – 52, 125, 126
 Aşurbəyli Sara – 4, 7, 26, 30, 74-77, 90, 91, 128, 154-157, 177, 183, 190, 210, 252, 343
 Atib ibn Əmr ibn Vahb ibn Aksa ibn Du'mi ibn Cədilə ibn Əsəd ibn Rəbiə – 228
 Atrnerseh (Adarnarseh, İveriya hakimi) – 21, 79, 148
 Atrnerseh (Adərnərsə ben Hamman, Şəki məliki) – 126, 149
 Atrnerseh (Xaçın hakimi) – 73, 125
 Atrnerseh (Azərnərsə, Xayzan hakimi) – 212
 Atropat, hökmdar – 104, 114
 Auf ibn Sina – 228
 Avarın oğlu Sallar – 228
əl-avdilər – 58, 220, 228
 Avmar oğlu Lanta – 104,
 Aytberov T. (Айтберов Т.М.) – 253
 Azər ibn Nəbih ibn Məhacir (bax Atrnerseh) – 250
 Azərbaz, Nuhun kötücəsi (bax Beyvarasif oğlu) – 104, 220, 308

B

Babək – 34, 64-73, 76, 107, 123, 136, 175, 177, 187, 190, 195, 201, 205, 206, 207, 218, 220, 228, 230, 251, 261, 263, 265, 283, 318, 337
babəkilər – 3, 61, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 74, 115, 203, 263, 346
 Baxşəliyev Vəli – 35, 230
 Bakayev Həsən (Бакаев Г.) – 212
 Bakıxanov Abbasqulu ağa – 5, 6, 76, 105, 138, 259
 əl-Bakuvi Əbdürrəşid – 7, 182, 200, 216, 217, 262, 330, 332, 342, 343
 əl-Bağdadi Əbu Mənsur – 65, 115
 Baqryanarodnı Konstantin – 110
 Baləmi – 48
 Barbye de Meynar – 4, 255
 Barxudaryan M – 190, 212, 283
 Barsbəy – 50, 163
 Bartold V.V (Бартольд В.В.) – 4, 7, 9, 12, 62, 95, 104, 108, 116, 118, 163, 168, 171, 172, 185, 197-202, 204, 215, 217, 229, 255, 257, 258, 262, 267-269, 284, 301, 302, 330, 331
bascırtlar – 278
batinilər – 66, 68, 295, 305

Bayramlı C. – 65
 Belenitski A (Беленицкий А.М) –267
 Berdzenişvili N.A (Бердзенишвили Н.А) –158
 Bertels Y. (Бертельс Е) – 84, 113
 Beylis V. (Бейлис В.М) – 7, 466
 Beyvarasif (Bayurasif, Bayvarasp) – 104, 220, 308
bəcənəklər (бах реңенеqlər) – 278, 279
 Bəhram Çubin (бах VI Varahran 590-591) – 75, 253
 Bəhram Gur (бах V Varahran, 421-439) – 75, 194, 201, 241, 247, 253
 Bəhram ibn Fərruxzad – 23, 24
 əl-Bəis ibn Halbəs – 58
 əl-Bəlazuri (Баладзори)– 5, 10, 12, 14, 17-23, 25, 28-39, 41-43, 46, 47, 48, 51-58, 73, 75-78, 108-112, 114, 115, 117, 118, 121, 123, 125, 127, 128, 133 - 135, 139, 143 - 146, 148, 152, 155-157, 161-163, 166, 168-170, 173 - 175, 177, 180, 301
 Bələncər ibn Yafəs –223
 əl-Bəlxı – 9, 11, 261
 Bəndəli Cüze (бах Juze) – 5
 Bəni Dudan ibn Əsəd ibn Xuzeymə – 222
bənu ər-rudayni – 169, 170, 270, 280, 288
əl-bərbər – 196, 216
 Bican ibn Giv ibn Qodərz – 172, 182
 Bidlisi Şərəfxan – 90,302
 əl-Biruni (ал-Бируни) – 4, 74, 75, 104, 145, 197, 198, 202, 207, 208, 215, 253, 258, 267-269, 317, 332, 341, 343
 Bolşakov O. Q (Большаков О.Г) – 4, 17, 20, 59, 118, 132
 Boys M. (Бойс Мери) –
 Boz Ara – 91
 Börküyarıĝ – 87, 88
 Böyük Vuĝa (Vuĝa əl-Kəbir) – 73, 74, 111, 162, 259
 Braginski İ. (Брагинский И.С.) – 201, 425
 Brokellman K. – 25
 Brun F. (Брун Ф.) – 258
 Bukeyr ibn Abdallah – 22, 23
 əl-Buhturi – 173, 196
 Bulyunus ər-Rumi (бах Apolloniy Rumlu) – 234
 əl-Bundari – 94, 96
 Busse Q. (Буссе Г.) – 67
burcanlar – 199, 244
burĝarlar – 240, 244, 246
 Buveyhilər – 74
 Bünyadov Səmil – 8, 233, 342
 Bünyadov Ziya (Буниятзов Зия) – 4, 7, 8, 20, 29, 32, 41, 44, 46, 61, 65, 67, 69, 72, 94, 105, 112, 113, 117,

C

- əl-Cahiz – 10, 108
Cavaşişvili İ.A. (Джавахишвили И.А.) – 151
Cavanşir – 17-19, 21, 22, 36, 41, 66, 117, 124, 208
Cavidan – 65, 69, 70, 219, 261
əl-Ceyhani – 268, 333, 341
Cəbiyev Qafar – 212
Cəbrayıl əl-Bəcəli – 56
Cəfər əs-Sadiq – 68
Cəfər ibn Məhəmməd əl-Marağı – 167
cəfərilər – 258
Cəfərov Y. (Джафаров Ю.) – 111
Cəfərzadə İshaq – 158
Cəlaləddin Məncəburnı – 150, 163
Cəlaliyə, məlikə – 99, 100, 101
Cəlüt (Qoliaf) – 130, 266
əl-Cərrah ibn Abdallah əl-Həkəmi – 48, 50, 122
Cəmsid, hökmdar – 104
Cərir ibn Abdallah əl-Bəxili – 60, 205
Cundub – 23
əl-Curcani Fəxrəddin – 338, 342
Curcin, Curzan hökmdarı – 251
curzan (gürcülər) – 249
Curzan, gürcülərin ulu babası – 104

Ç

- Çələbi Evliya – 14, 142, 172, 252
çərkəzlər (kasoq, kaşaklar) – 248, 249, 252, 258
Çingiz xan – 99

D

- III David, gürcü hökmdarı – 92
IV David, gürcü hökmdarı – 150
Davud (David) – 130, 266
Davud (səlcuqi) – 89
Dədə Qorqud – 105
əd-Dəhhak ibn Qeys əş-Şeybani – 54
əd-Dəhhak zu əl-Hayyateyn – 226

Dəhhak (bax Zöhhak) – 104
didoy (dudanilər) –35, 229, 254
Dion Kassiy – 165
əd-Dinavəri – 63, 65, 122, 193, 194, 195, 200, 203, 237, 238, 264, 273, 275, 285, 297, 313, 319
əd-Dirani (əd-Dayrani, bax Arsruni) – 80, 305, 309, 110
Dorn A.B (Дорн А.Б.) – 116, 138
Dostiyev Tarix –128, 161, 183, 190`
Dozi R. –127
Draxanakertsi İohann (katolikos)– 80, 111, 125, 126, 146
Dudanilər – 229, 242, 254

E

Eldənizlər – 92, 95, 97, 98, 100, 101, 143, 144, 162, 207
Elxanilər – 172
Emin N. (Эмин Н.) – 80
ermənilər – 46, 47, 48, 52, 72, 79, 108, 113, 119, 120, 124, 144, 145, 146, 148, 175, 208, 241, 251, 265, 275, 295, 304, 316

Ə

Əbd əl-Barr ibn Anbəsə –182, 183
Əbd əl-Qəhhar –68
Əbd əl-Məlik [ibn Həşim] – 254, 325
Əbuləsvar Şavur – 83, 85, 145
Əbdülkəbir ibn Əbdülhəmid – 60
Əbdülməlik ibn Xəlifə əl-Həraşi –60
Əbdülməlik ibn Mərvan, xəlifə (685-705) – 44,48, 102, 134, 228, 231, 248, 253
Əbdürrəhman ibn Rəbiə – 24-27
Əbərviz (Xosrov Aparvız, Pərviz) –
Əbu Abdallah Əhməd ibn Hanbal, imam – 316
Əbu Abdallah əl-Hüseyn ibn Abdallah Məhəmməd ibn əş-Şuveyx əl-Urməvi – 168
Əbu Bəkr (xəlifə) – 95, 97, 98, 162, 168
Əbu Bəkr əl-Qənnad – 291
Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Hüseyn əl-Urməvi – 168
Əbu Bəraə Anbəsə ibn Bəhr – 181
Əbu Cəfər Mənsur, vali, xəlifə – 55, 58, 170, 225, 233, 256
Əbu Duləf (Naхçıvanşah) – 80, 81, 82, 84-86, 147, 148
Əbu Duləf (səyyah) – 7, 130, 131, 171, 173, 176, 178-180, 183, 184, 201, 202, 206, 210, 264, 267- 269, 315, 342
Əbu Duləf əl-Qasim ibn İsa əl-İcli – 69
Əbuduləfilər – 78, 80
Əbu Əbdəlməlik – 126

Əbu Əbdərrəhman Həbib ibn Məsləmə ibn Məlik əl-Fihri əl-Quraşi – 231
 Əbu Əhməd ibn Əbd ər-Rəhman əş-Şizi əl-Maraği – 296
 Əbu əl-Həsən Əli ibn Abidan – 327
 Əbu əl-Valid əş-Şihna – 252
 Əbu Əmr əl-Xuveyyi – 311
 Əbu Hafs ibn Osman Şueyb əl-Cənzi – 160
 Əbu Hanifə ən-Nu'man ibn Sabit – 316
 Əbu Haşim – 63
 Əbu İshaq İbrahim əl-Müttəqi, xəlifə – 251
 Əbu Mixnəf (tarixçi) – 28, 29, 227
 Əbu Müslim əş-şəri – 60, 63, 64, 118,
 Əbu Müslim Xorasani – 54, 63, 118
 Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd – 253
 Əbu Təmmam – 173
 Əbu Ubeydə – 20
 Əbu Yusif (öl. 789) – 59
 Əbu-l-Abbas (xəlifə) – 55, 58, 218, 225, 233, 252
 Əbu-l-Əla ibn Xassul – 104
 Əbu-l-Fərəc ibn Əbd ər-Rəhman əl-Qasiri əl-Ərdəbili – 328, 333
 Əbu-l-Fəth əl-Məhdi – 296, 301
 Əbu-l-Fəzl İsmayıl ibn İbrahim əl-Cənzəvi – 160
 Əbu-l-Fida – 5, 139, 141, 147, 163, 164, 166, 167, 168, 176, 301
 Əbulheycə – 81, 82
 Əbu-l-Qarra – 68
 Əbu-l-Qasim Əli ibn Cəfər – 297, 298
 Əbu-l-Munzir Hişəm ibn Məhəmməd ibn əs-Sa'ib əl-Kəlbi – 213, 221, 229
 Əbu-s-Səbbah – 60
 Əbu Zəkəriyyə ət-Təbrizi – 335, 342
 Əbülhəsən Əli I Ləşkəri – 81
 Əbülhəsən Əli II Ləşkəri –
 Əcəmi Əbu Bəkr, memar – 95
 Əfəndiyev Rəşidbəy – 7
 Əfrasiyab – 182
 Əfridun (Əfrizun, Fəridun) – 104, 193, 197
 Əhməd ibn Cuneyd ibn Fərzəndi – 160
 Əhməd ibn İbrahim əl-Cənzi Əbu Məsud – 160
 Əhməd ibn Kuyə – 160, 243
 Əhməd ibn Muslih əl-Əzdi – 29
 Əhməd ibn Vadih əl-İsfahani – 223
 Əhməd ibn Yəzid ibn əs-Suləmi – 60
 Əhmədov Qara – 4, 181, 128
 Əkbərov Hikmət – 8

əl-əbar (avarlar?) – 45, 202, 214, 257
 əl-Əmir Əbd əl-Məlik ibn Əbu Bəkr – 326
 əl-Əmir Sayf əd-Din Məhəmməd ibn Xəlifə əs-Suləmi – 326
 əl-Əsvad, Nuhun nəvəsi – 104, 220, 308
 Əli ibn Heysəm (şirvanşah) – 245, 253
 Əli ibn Hişam – 166
 Əli ibn İsa ibn Mahan – 60
 Əli ibn Murr ət-Tai – 173
 Əli ibn Əbu Talib (xəlifə) – 61, 63
 Əliyev İqrar (Алиев Иггар) – 114, 165, 166, 168
 Əliyev Təvəkkül – 188
 Əliyeva Nərgiz – 131, 167, 171, 180
 Əlizadə Elmira – 8
Əməvilər sülaləsi – 54, 57, 58, 61, 62, 64, 111, 112, 118, 137, 141, 161, 166, 175, 228, 253, 258, 290, 292
 Əmir Çavlı – 90
 Əmir Əmiran – 94
 Əmr ibn Məhəmməd əl-Amraki – 68
 Ərcəsp – 258
 Ərdəşir ibn Babək ibn Sasan – 251, 259
 Ərdubil ibn Ərdumini ibn Lanta ibn Yunan – 164
 Ərmən (Ərmin), Lantanın oğlu – 104, 224
 Ərmini ibn Kənzar ibn Yafis ibn Nuh – 308
 Əsədi Tusi – 84-86
 Əsədov Fərda (Асадов Ф.) – 8, 41
 Əsfəndiyar – 223, 230
əshab ər-Ras – 130, 131, 306, 307
 Əşcanik (İşxanik, Əshas), Şəki məliki – 126, 148, 297
əl-əzdilər – 57, 168, 220
 əl-Əzdi Əbu-l-Heysa ibn ər-Rəvvad – 302
 əl-Əzdi Məhəmməd ibn ər-Rəvvad – 194
 əl-Əzdi ər-Rəvvad ibn Musanna – 58, 220
 əl-Əzdi Vacna'u ibn ər-Rəvvad – 58, 166, 169, 220

F

əl-Fadl ibn Yəhya əl-Bərməki – 60, 61, 225, 233, 285
 Fatimə – 61, 62
 Fatimilər – 127, 141
 Favstos Buzand – 109
 Feofan – 41
 Feofil – 66, 206
 əl-Fəxri Əli ibn Məhəmməd – 64

Ferran (Ферран Х.) – 262
Fəxrəddin Toğan Yürək – 91
I Fəzl – 81, 83
Filştinski İ. (Фильштинский И.) – 14, 227, 422
Firdovsi – 104, 113, 182, 197, 234, 258
firənglər (franklar) – 215, 244, 246
Flyugel G. – 67
Fren X.D (Френ Х.Д) – 116, 472

G

Gəncəli Kirakos (бах Киракос Гандзакеци) – 159
Gevond (Гевонд) – 29, 41, 43, 44, 50, 52, 56, 58, 59, 148, 232, 233, 253
Georq, katolikos – 79, 126

Ğ

əl-Ğərnati Əbu Həmid əl-Əndəlusı (ал-Гарнати) – 4, 115, 253-255, 257, 258, 284, 324, 325, 327-332, 340, 421
əl-Ğəzali – 64, 65

H

Hacıyev Qasım – 136
Hacıyev M. (Гаджиев М.) – 32, 76, 155
əl-Hakim Əbu Nasr ibn Səhl – 311
Hakim ibn İbrahim ibn Hakim əl-Lakzı əl-Xunlıqı əd-Dərbəndi – 184
Ham – 104
Hamələ ibn Cuveyyə – 27
Hamzin-şah – 53
Harun ər-Rəşid (xəlifə) – 59, 60, 68, 69, 166, 169, 171, 242, 259, 301
əl-Haris ibn Əmr – 48, 122
əl-Harrani Nəcməddin – 12, 14, 252, 331
Hatim ibn Numan əl-Bəhili – 49, 50
əl-həbəşə – 196, 215
əl-Həsən ibn kahtaba ət-Tai – 225,
əl-həzbaniyyə – 108, 287, 302
əl-həmdanilər – 58, 78, 112, 170, 220
Herodot – 5, 12, 116
Heysəm ibn Xalid – 156, 253
Həbib ibn Məsləm – 25, 27, 30, 32, 35, 38, 39, 143, 152, 208, 209, 214, 221, 224, 230
Həccac ibn Yusif – 171, 201
Həcər – 16

Həlbəs Əbu-l-Bəis (bax Əbu-l-Bəis) – 57, 58, 169, 173, 203, 220, 228
 Həmzə İsfahani – 76
 Həsən (imam) – 62
 Həsən (bax Babək) – 65
 Həsən bəy Rumlu – 90
 Həsən ibn Əli əl-Bazğisi əl-Məmunı – 225, 233, 323
 Həsən ibn Həsən əl-Muhəlləbi – 165
 əl-Həsən ibn Kahtaba ət-Ta'i – 225, 233
 Həsən İbrahim Həsən – 67
həsənilər – 63
 Hilal əs-Sabi – 122, 136
 Hişam, xəlifə – 53, 118, 228, 325
 IV Hörmüz (579-590) – 75, 268
 Hörmüzan (mərzban) – 22
 Hulvan ibn Amlıqı – 226, 234
 Huzeyfə ibn əl-Yəmən əl-Əbsi – 19-21, 30, 163, 219
 Huzeyfə ibn Asid (sərkərdə) – 25
 Hülaku xan – 167
 Hürmüz ibn Xosrovşir ibn Bəhram – 268
 Hüseyin ibn əd-Dəhhak – 195, 206
 Hüseyin ibn Əmr – 163, 175, 227
 əl-Hüseyni Sədrəddin – 86-98, 150, 162
 Hüsəməddin Əli, hacib – 101
 Hüseyinov Rəfail – 85
 Hüseyinzadə Əli – 95

X

Xəlid ibn Valid (sərkərdə) – 16, 17
 Xəlid ibn Yəzid ibn Məzyəd [əş-Şeybani] – 225, 233
 Xəlid ibn Yəzid ibn Useyd əs-Suləmi – 60
 Xamuş – 99, 101
 əl-Xarəzmi Məhəmməd ibn Musa – 9, 185, 197, 198
Xarəzmşahlar – 97-101
 Xəss bəy – 91
 Xatun (xəzər xaqanının qızı) – 55
 Xəzanov A. (Хазанов А.) – 197
əl-xəzər (xəzərlər) – 8, 24, 25, 27, 28, 38, 42, 48-53, 55, 56, 60, 61, 103, 106, 109, 110, 122, 123, 128, 131, 133, 134, 137, 140, 145, 148, 152, 153, 155, 162-164, 175, 177, 181, 182, 193, 195-197, 202, 204, 210-212, 215, 222-225, 227-232, 235, 237, 238, 240-245, 247, 250, 251, 253, 256, 258, 260-262, 273-279, 284, 290, 300, 309, 318, 320-322, 326, 328, 329, 332
 Xəlifa ibn Xəyyat əl-Uşfuri (öl. 854/55) – 20, 53, 145

əl-Xəqani Əfzəl əd-Din – 340
 Xəlil, türkmən şeyxi – 333
 Xəlilov Cabbar – 4, 183
 Xəlilov M.C. – 110
 Xıdır (Xızır) Musa – 177, 189
 Xondemir – 5
 Xorazad (sərkərdə) – 18
 Xursanşah – 242, 254
 Xuzeymə ibn Xazim (vali) – 59, 60, 166, 225, 233
xürrəmdini – 3, 61-66, 68, 72, 263
 Xvolson D. – 6
 I Xosrov Ənuşirvan (531 – 579) – 75-78, 111, 133, 134, 179, 182, 184, 189, 195, 198, 205, 208-211, 213, 214, 222, 223, 230, 231, 237, 238, 241, 242, 251-254, 259, 271, 281, 320
 II Xosrov Ənuşirvan (596-628) – 45, 204, 205
 Xürrəm – 62

i

İbn əd-Dirani – 295, 305
 İbn əl-Əsir – 5, 17, 26, 30, 37, 42, 49-53, 58, 60-62, 68-71, 78-81, 84-889, 91-94, 96-101, 138, 141, 143, 150-159, 161, 163, 164, 166, 167, 170, 231, 233, 302, 303, 316
 İbn əl-Əzraq – 7, 256, 331
 İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni – 4, 7-10, 15, 19, 20, 28, 46-48, 57, 58, 104, 111, 112, 121, 122, 127, 131, 133, 134, 136, 139-141, 144, 152, 157, 164, 166, 168, 171, 173-175, 178, 180, 199, 200, 202-205, 210, 211, 213-216, 220, 227-234, 236, 239, 254, 257, 258, 262, 268, 281-283, 301, 304, 322
 İbn Havqəl – 4, 5, 9, 11, 12, 14, 34, 48, 76, 80, 106-109, 119, 121-124, 126, 127, 130-132, 135, 137-141, 144-148, 153, 156, 158, 159, 162, 164, 165, 167-171, 173-176, 181, 183, 188, 190, 203, 206-208, 212, 216, 229, 231, 234, 238, 252, 256, 268, 269, 279-281, 283-285, 291, 301-305, 316, 322, 323
 İbn Xordadbeh – 3, 4, 6, 9, 28, 33, 45-47, 74-76, 82, 109, 123, 128, 134, 140, 153, 154, 164, 168, 170, 171, 173, 174, 177-179, 183, 185, 186, 189, 193, 198-201, 204, 207, 208, 210, 213, 215-218, 229-231, 236, 238, 239, 250, 252, 257-259, 261, 262, 267, 269, 281-284, 301, 302, 304, 322-324, 330
 İbn Xəldun – 115, 330
 İbn İshaq – 20
 İbn əl-İbri – 70
 İbn əl-Kəlbi (öl. 820) – 29, 104, 227
 İbn Kəsir – 72
 İbn əl-Muqaffa'a – 19, 104, 220, 227, 248
 İbn Misqəveyh – 138, 156
 İbn Mücahid – 209
 İbn ən-Nədim – 64
 İbn Rusta – 4, 7, 8, 144, 186, 198, 201, 202, 212, 213, 215, 230, 234-236, 257, 439
 İbn Savada (bax Sənhərib), Bərdə hakimi – 126, 268

İbn Sina – 340
 İbn əl-Vardi – 12, 216, 230
 İbrahim (xəlifə) – 53
 İbrahim peyğəmbər – 16
 İbrahim, Salari Mərzban ibn Məhəmmədin oğlu (962-981) – 83
 əl-İdrisi – 4, 12, 13, 153, 162, 172, 181, 183, 186, 190, 205-207, 209-213, 218, 230, 238, 283, 319, 322-324
İfrat şiyəçilər (bax ğali) – 63-65, 68, 163
 İmam Hüseyin – 62, 256
 İnanc xatun – 95-97
 İnqorokva P. – 154
 İohann (bax Sənəkərim), Şəki məliki – 126
 İrakli, Bizans imperatoru – 204
 İrac (İran) – 104, 193, 197
 İsa ibn İstifanus (bax Stepannos) – 73, 125
 İsfəndiyar ibn Biştasf – 248, 258
 İsfəndiyar ibn Fərruxzad (mərzban) – 22, 23
 əl-İstəxri – 4, 7, 9-11, 14, 77, 106, 107, 109, 110, 115, 119, 121, 122, 124, 127, 133, 135, 137-139, 141, 144, 146-148, 153, 154, 156, 158, 162, 164, 165, 168, 169, 171, 173, 174, 176, 182, 183, 188-190, 202, 203, 205-208, 212, 214-216, 218, 229, 231, 234, 238, 253-256, 259, 262, 270, 279-282, 284, 285, 300, 301, 304, 306, 315, 322-324
 İsgəndərov Cabir – 8
 İshaq ibn İsmayıl əl-Cəfəri – 73, 249, 258
 İshaq ibn Muslim əl-Uqeyli – 53, 54, 60
 İskəndər Zülqərnə (bax Makedoniyalı Aleksandr) – 226, 234
ismaililər – 63, 64, 68, 72, 91, 305
 İsmayıl – 16
 İsmayıl ibn Cəfər – 68
 İsmayıl ibn Əhməd – 241
 İsmayıl ibn Yaquti – 87
 İsmət ibn Müslim – 54
 İsmizadə Ö. – 208
 İşxanik (bax Əbu Əbdəlməlik), Şəki məliki – 126, 148, 297
 İyad ibn Ğənm (sərkərdə) – 16, 17, 209

J

Jukovski (Жуковский) – 199
 Juze Panteleymon (bax Bəndəli Cüze) – 5, 7

K

Kaetani L. – 25
 Kaховski V. (Каховский В) – 215

Kalankatuklu Moisey – 14, 16, 17, 18, 19, 21, 32, 34, 36,37, 38-44, 49, 50, 58, 70-72, 75, 79, 104, 105,
 109, 117, 124-126, 138, 148, 149, 152, 190, 212, 252, 283
 Karaulov Nikolay (Караулов Н.) – 7, 109, 127, 154, 167, 176, 183, 187, 189, 218, 228, 233, 234, 236,
 251, 254, 255, 259, 262, 263, 279, 280-282, 302, 303, 314-316
 Kasluhim – 104
kaşaqqlar – 241, 252
 Katib Çələbi – 5
 Ketritç (Girdiman hakimi) – 73
 Keyxosrov – 179
 Keyumərz, hökmdar – 105
kədnab qəbiləsi – 302
 əl-Kəlbî, Əbu-l-Munzir Hişam ibn Məhəmməd – 213, 221, 229
 Kərir ibn Suveyd əs-Səaləbi – 51
 Kəsrəvi Təbrizi – 82, 86
kəyanilər – 258
kindilər – 58, 112
 Kolesnikov A.İ (Колесников А.И) – 16-20, 22, 29, 45, 114, 115, 117, 198-200, 269
 Konstantin (imperator) – 29, 110
 Kotoviç V. (Котович В.) – 211
 Kovalevski A. (Ковалевский А) – 215
 Kraqkovski İ.Y (Крачковский И.Ю.) – 5-9, 11-13, 127, 141, 143, 216, 267, 268, 304, 333
 Gramers J. – 4, 107, 285, 303, 305, 306
 Krimski A. (Крымский А.) – 126, 149
 Kubbel L. (Куббель Л.) – 197, 428
 Kudryavtsev A (Кудрявцев А.) – 24, 140, 213, 252
 əl-Kufi – 7, 30, 36-38, 43, 48-56, 58, 60, 61, 78, 80, 122, 128, 133, 134, 140 148, 152, 155, 157, 163, 164,
 176, 177, 204, 209, 212, 228,-233, 253, 256, 315, 316, 329, 330
 Kunik A.(Куник А) – 6, 258
 Kuş ibn Ham ibn Nuh – 226, 234
kuzilər – 64, 263

Q

I Qaqik (Kaxet hökmdarı) – 150
 Qaqoşidze Y. – 138
qalisiyahılar – 244
 Qanbus – 226, 234
 Qara Sunqur – 89, 90, 91, 143, 159
 Qarkavi A – 6
 Qasımova S. (Касумова С.) – 106
 Qazan xan – 172, 280
 Qazıyev S. – 280

Qenko A.N. (Генко А.Н) – 229, 257
Qeybullayev Q. – 106
Qədirov F. – 208
əl-Qədəri Həsən Əfəndi – 256, 257
əl-Qəlpəşəndi Şihəb əd-Din – 8
Qəzvini Həmdullah – 5, 84, 142, 158, 160, 163, 164, 169-175, 178, 214, 280, 283, 303, 304
Qəzvini Zəkəriyyə – 4, 12, 14, 16, 160, 167, 172, 177, 179, 182, 210, 230, 252, 258, 329, 331, 332, 333, 341, 342
Qiyasəddin Pırşah – 99, 100
Qızıl Arslan – 95, 96, 97, 99
Qolıaf – 130, 226
Qriqor (Sünik knyazı) – 18
Qriqor Hammam – 79, 125, 126, 149, 259
Qudama ibn Cəfər (Кудамма) – 4, 8, 47, 48, 122, 144, 145, 161, 162, 171, 172, 174, 4175, 181, 185-187, 199, 201, 203-208, 218, 237, 237-239, 281, 283, 322, 323
Quştəsb (Qistasp, bax Vistaspa) – 258
Quştəsf ibn Laxrasuf ibn Key Xosrov – 336
Quteybə xatun – 95, 97
Quteybə ibn Sədəqə – 54
Qutluq İnanç – 97
Qutulmuş ibn İsrail – 85

L

əl-larisiyə (arsiyə, arisiyə) – 243, 254
Lastivertsi (Ластиверци) – 83, 85, 86, 145
layzañşah – 74, 242, 250, 253, 282
Leonti (sərkərdə) – 41
Lemmleyn Q. (Леммлейн Г.Г) – 267
II Ləşkəri – 84, 85
ləzgilər (bax lakz) – 46, 52, 103, 254
Lukonin (Луконин) – 75, 198, 199

M

macarlar (macqar) – 110, 258
Mahmud, sultan – 87-90
Makedoniyalı Aleksandr (İskəndər) – 157, 230, 234, 251, 258
Maqomedov M.Q –
tamaş, qəbilə – 109, 302
Manandyan Y. – 67, 187, 283
Marqolius – 138
Masson (Массон М.) – 116, 199

Matveyev V. (Матвеев В.) – 197
 Mavdud ibn İsmayıl – 87
 Mavrian (sərkərdə) – 31, 35
 M. de Quye – 4, 7, 13, 45, 153, 167, 201, 211, 218, 270, 282, 302-306
 Mednikov N.A. (Медников Н.А.) – 59
 əl-Mehdi (imam) – 265
 əl-Mehdi (xəlifə) – 59, 63, 68, 203
 Mets Adam (Мец А) – 185, 262
 Məhəmməd Afşin ibn Əbu-s-Sac – 78, 79, 126, 146, 166, 302
 Məhəmməd Cahən Pəhləvan – 94, 96
 Məhəmməd əl-Hənəfi – 63
 Məhəmməd ət-Tusi (sərkərdə) – 70
 Məhəmməd ibn Attab – 152
 Məhəmməd ibn əl-Bəis – 57, 173, 194, 203, 228
 Məhəmməd ibn Əbd əl-Məlik – 194, 202
 Məhəmməd ibn Əhməd, şirvanşah (981-991) – 81, 182, 283, 305
 Məhəmməd ibn Əbu Tahir Yəzid, şirvanşah – 305
 Məhəmməd ibn Əli – 63
 Məhəmməd ibn Əmran – 256
 Məhəmməd ibn Humejd ibn ət-Tusi (sərkərdə) – 70., 195, 207
 Məhəmməd ibn Xəlid ibn Məzyəd – 74
 Məhəmməd ibn İsmayıl, Bərdə sakini – 155, 181
 Məhəmməd ibn Mərvan – 43, 49, 57, 134, 220, 224, 228, 231, 233
 Məhəmməd ibn ər-Rəvvad – 169, 194, 203
 Məhəmməd ibn Sul – 55
 Məhəmməd ibn Şəddad (951-) – 81
 Məhəmməd ibn Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani – 225, 233, 241, 242, 250, 254, 282
 Məhəmməd ibn Zuheyr ibn əl-Museyyibə əd-Dəbbi – 60
 Məhəmməd, xarəzmşah – 99
 Məhəmməd Peyğəmbər – 15, 16, 58, 62, 114, 227, 305
 Məhəmməd Tapar, səlcuq sultanı (1105-1118) – 87, 88
 əl-Məqdisi Əbu Tahir – 66, 253
 Məleykə xatun – 99, 100
 Məlik Mavdud – 87, 88
 Məlikşah, sultan – 86, 87, 159
 II Məlikşah – 88
 Məmmədov Arif (Мамедов А.) – 136
 Məmmədova F.C. (Мамедова Ф.Дж.) – 33, 34, 82, 129, 150, 151
 Məmmədov Rauf – 32, 82, 87, 92, 93, 128, 466
 Məmmədov Z. (Мамедов З.) – 67
 əl-Məmun (xəlifə) – 166, 203, 233, 261
 əl-Mənsur (xəlifə) – 55-59, 61-63, 122, 170, 175, 218, 220, 225, 227, 233, 256, 175, 220

Mərđi ibn Mukarrin (katib) – 26
 Mərvan ibn Məhəmməd – 51, 57, 140, 152, 155, 166, 175, 220, 224, 225, 228, 231, 233
 Məryəm – 265, 268, 312
 əl-Mərvəzi Əbu-l-Abbas – 252
 əl-Mərvəzi Məhəmməd ibn Yusif – 225, 233
 Mərzban ibn Məhəmməd (941-958) – 135, 138, 149, 259, 301, 305
 əl-Məs'udi (ал-Мас'уди) – 4, 5, 7, 11, 12, 61, 65, 70, 74, 77, 106, 109, 1101, 116, 125, 133, 135, 141, 145, 176, 178-181, 183, 197, 206, 209-214, 229, 240, 244, 250, 252-263, 282, 283, 306, 329-331
 Məsləm ibn Əbdülməlik – 48, 49, 51, 118, 122, 134, 135, 140, 155, 214, 233, 241, 248, 253, 325, 329, 330
 Məsud (sultan) – 88-91
 Məsud ibn Namdar – 153
 Məzdək – 62, 63
məzdəkilər – 63, 64, 66, 263
məzdəkilik – 62-66, 68, 70
Məzyədilər – 74, 75, 77, 82, 113, 155, 156, 253
 Məzyər – 65, 66, 72
məzyərilər – 64
 Mxitar Qoş – 91, 143
 Mihran (sərkərdə) – 18, 297
 Mihran nəslі (Mihranilər) – 22, 37, 44, 71, 124, 126, 212
 Miller В (Миллер Б.) – 106
 Minorski V.F. (Минорский В.Ф.) – 4, 7, 13, 14, 52, 74-77, 80, 81, 110, 111, 118, 125, 127, 138, 139, 146, 149, 150, 155, 156, 159, 173, 176, 179, 180, 189, 198, 199, 201-204, 206, 207, 209-115, 229, 231, 252--259, 262, 267-269, 282, 283, 305, 331
 Mirxond – 5, 90
 Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy – 6
 Mitilenski Zaxariy (Ritor) – 46
 Mobed Papak – 65
 Moravçik D. – 111
 Möminə xatın – 90, 92-95
mubəyyidilər – 64, 263
 Mucirəddin əl-Beyləqani – 337, 342
əl-mudari (qəbilə) – 57, 220, 228
 Muflih – 285, 301
 Muğirə ibn Şubə -19, 20, 29, 218, 227
 əl-Muxtar – 256
 əl-Muqtədir, xəlifə (908-932) – 79, 244
 Murr ibn Əmr əl-Mavsili ət-Ta'i – 58, 173
 əl-Mustəhzir, xəlifə (1094-1118) – 87
 Musa ibn Əli – 81
 Musa ibn İmran (Musa peyğəmbər) – 131, 234

Musa ibn İsa əl-Haşimi – 60
 Musanna ibn Haris (sərkərdə) – 17
 Muşail (Muşeq, Muşel) – 225, 233
 əl-Mutəsim (xəlifə) – 66, 70-72, 74, 206, 207, 225, 233, 261, 337
 əl-Mutəvəkkil (xəlifə 847-861) – 73, 74, 125, 162, 169, 173, 203, 207, 224, 233, 237, 249, 253, 259, 267, 282
 Müaviyə xəlifə (661-681) – 30, 54, 57, 131, 208, 224, 232
 Müaviyə (Babəkin sərkərdəsi) – 70
 əl-Müqəddəsi – 4, 7, 8, 10, 11, 14, 35, 65, 96, 104, 106-108, 116, 118, 119, 121-123, 127, 130-133, 135, 137, 138, 144, 145, 147, 148, 153, 156, 162, 164, 165, 168-173, 175, 176, 181-183, 185, 186, 189, 190, 201-203, 205-208, 211, 212, 214, 215, 217, 218, 229, 230, 238, 262, 267, 280-284, 301, 307, 314-316, 322, 323, 331
 Münəccimbaşı – 81, 84, 149, 150, 155, 156, 211, 256
 Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssab (Qəssab Müsafir) – 54, 55
 Müzəffər ibn Məhəmməd əs-Süləmi – 331
müşəbbihilər – 63
 Myur V. – 67

N

Nadiradze L. – 30, 59, 119, 228
 Nahverqan (sərkərdə) – 18
 Nərinc xatun – 92, 93
 Nasir ibn Həbib əl-Muhəlləbi – 60
 ən-Nasir, xəlifə – 100
 ən-Naubaxti – 64
 Nestor – 5
 Nemət Məşədixanım – 7
 Nerses Bakur – 43
 Nəcm ibn Haşim – 60
 Nəsir əd-din ət-Tusi – 167
 Nəxircan (xəzinədar) – 172, 205
 Nizar ibn Maadd ibn Mudar (*bax əl-mudari qəbiləsi*) – 250
 Nizami Gəncəvi – 338, 339, 342
 Nizamülmülk (Низам ал-мульк) – 62, 63, 66, 68, 69, 72, 86, 87, 342
nizarilər – 58, 112, 228
normanlar (əl-urman) – 255
 Novoseltsev A. (Новосельцев А.) – 52, 109, 123, 144, 284
 Novruzlu Ə. – 35, 230
 Nuh peyğəmbər – 104, 105, 234
 I Nuh ibn Nasr (Xorasan hökmdarı) – 253
 Nuriyev Aləm – 138
 ən-Nuveyri – 14, 104, 252

O

- oğuzlar (ğuzz)* – 83, 197, 245, 260, 277, 284, 300
Onullahi S. – 157
Orazayev Q.M.-R. (Оразаев Г.М.-Р.) – 118, 253
Orbeli İ.A. – 44
Osman əl-Avdi – 203
Osman ibn Affan (xəlifə) – 218, 219, 247

Ö

- II Ömər ibn Əbdüləziz (xəlifə, 717-720) – 50, 78, 232
Ömər ibn Əyyub əl-Kənanı – 60
I Ömər ibn əl-Xəttab (xəlifə, 634-644) – 19, 23, 26, 27, 114, 219, 224
əl-Öməri – 170
Özbəy, atabəy – 99-101, 168

P

- Рахмонов Ү. (Пахомов Е.) – 7, 34, 145, 158, 181, 210, 259
Patkanov K. – 34
Paycan ibn Keyumərz ibn Qodərz – 172
peçeneqlər (bəcənəklər) – 110
Petersen T. – 61
Petruşevski İ. (Петрушевский И.) – 62, 64, 303
Piştəkinilər (Biştəkinilər) – 303
Piriyev V. – 82, 150
Pliniy – 5, 210
Plutarx – 165, 331
Ptolemey – 5, 9, 12, 140, 156, 165, 215
Puqaçenkova Q. (Пугаченкова Г.А.) – 284

R

- rafidilər* – 63
Ramazan Şeşen – 108
Ravəndi – 90, 94, 98
ər-Razi Məhəmməd ibn Zəkəriyyə – 333, 341, 343
Rəcəbli Ə. – 34
Rəşidəddin – 329
rəvadilər – 63
Rozen V. (Розен В.) – 6, 282

ər-Rudayni Murr ibn Əbi Murr – 203
Rufeyl, dehqan – 114
Ruh (Ravh) ibn Hatim əl-Muhəlləbi – 233
ər-Rusaris ibn Cunadib – 27
ruslar (ər-russ) – 6, 61, 137, 138, 149, 158, 163, 181, 235, 245, 253-256, 258, 276, 277, 279, 281, 290, 300, 303, 305, 321
Rüstəm (Babəkin sərkərdəsi) – 70
Rüstəm (sərkərdə) Fərruxzad oğlu – 17, 18, 114, 182

S

sabirlər (savirlər) – 103, 110, 111
Sacilər – 34, 79, 80, 82, 85, 122, 126, 132, 135, 137, 146-149, 164, 167, 207, 268, 269, 301, 302, 333
Sadaqa ibn Əli ibn Sadaqa ibn Dinar – 57, 166, 168, 220, 228
Safvan ibn əl-Muattal əs-Suləmi – 221
Sahib əs-Sərir – 76, 196, 221, 223, 227, 241, 247, 257, 274, 277, 322
Salarilər – 34, 80, 81, 82, 85, 122, 126, 132, 135, 137, 138, 147-149, 164, 211, 259, 268, 269, 301-303, 305, 315
Sam (Sim), Nuhun oğlu – 104, 197
əs-Saraxsi Əhməd ibn Tayyib – 250
Sasanilər – 15-18, 20-22, 24-27, 30, 37, 44-46, 48, 59, 67, 75, 77, 78, 105-108, 111, 113, 114, 122, 123, 134, 139, 140, 145, 154, 164, 169, 179, 189, 194, 196-198, 200, 208, 210, 213, 214, 217, 219, 231, 253, 257-259, 262, 268, 279, 282, 302
Sebeos (Себеос) – 17, 18, 29-32, 39, 44, 57, 208
Semyonova L. (Семёнова Л.) – 218
Sevko-Ordik (Sevordik) – 111
sevordik (siyavurdiya) – 161, 251
Seyf ibn Ömər əl-Əsədi ət-Təmimi – 25
Sədr əl-millə və-d-din Əbu-l-Bərəkatu əl-Usmāni – 99
Sədrəddin, Marağa qazısı – 167, 339
əs-Səfər ibn Leys əl-Utbi – 228
Səfvan ibn əl-Muattal əs-Suləmi – 195
Səhək (Şəki hakimi) – 126
Səhl ibn Sumbat – 71-73, 124
Səid əl-Həraşi (sərkərdə) – 50, 51
Səid ibn əl-As – 205
Səid ibn Səlm ibn Kuteybə əl-Bəhili – 60, 155, 233
Səid Nəfisi – 65
əs-Səkin ibn Musa ibn Həyyan əl-Beyləqani – 60
əs-səqləb (əs-səqalib) – 45, 52, 235, 242, 243
Səllam ət-Tərcüman – 230, 231, 252, 328
Səlman ibn Rəbiə – 25-28, 30, 35-38, 152, 161, 221, 224, 232, 242, 301

əs- Səm'ani Əbu Sə'd – 163, 167, 171
 Səncər, sultan – 87-89, 159
 Sənəkərim, Şəki məliki – 149
 Sənharib (sanar hökmdarı) – 295
 Sənharib, Bərdə hakimi – 126, 268, 297
 Sənharib, Xaçın hakimi – 126., 268, 298
 Sibət ibn əl-Cauzi – 95
 Simək ibn Xəraşə (sərkərdə) – 23
 Sindi ibn Şəhik – 334
 Sıla ben Zufar (vali) – 38
 I Smbat (890-913) – 79, 80, 127, 146, 281
 Sparama – 43
 Sreznevski İ. – 6
 Stepan Klia – 73, 111, 125
 Stepannos Abləsəd – 125
 Stepannos Orbelyan – 34
 Stepannos, Varaz Tiridatın oğlu – 124
 Strabon – 5, 104, 116, 165, 331, 428
 Suk əl-Cəbəl – 207
 Suleyman ibn Yəzid ibn əl-Assam əl-Amiri – 60
 Sunbad – 63
 Suraka ibn Əmr (sərkərdə) – 26
 Sülafə xatun – 106
 Süleyman (səyyah) – 262
 Süleyman (Solomon) – 130
 Süleymanşah – 92
 Süleymanova Sevda – 8

Ş

Şağinyan A.K (Шагинян А.К) – 123, 142, 175
 Şah Kavād (488-531) - (bax Qubad, Qubaz) – 123, 133, 134, 136, 145, 195, 200, 208, 210, 221, 222, 230, 251, 259
 əş-Şammaх ibn Şuca – 155, 156
 I Şapur (241-272) – 75, 154, 198
 II Şapur (309-379) – 75
 Şapuh Baqratuni – 79
 Şeybanilər – 74, 157
 Şeyx Əbu Əhməd – 297, 335
 Şəddadilər sülaləsi – 7, 81
 Şəhrəstani (Шахрестани) – 63, 64, 200, 263, 305, 306, 316
 Şəhriyar (bax Şəhribəgəz) – 26, 108, 117

Şəhribərəz (bax Şəhriyar) – 24, 26, 108
 Şəklə (Muğan hökmdarı) – 194, 204
 Şəmsəddin Eldəniz – 90-96, 95, 96, 100, 138, 143, 162
 Şəmsəddin əl-Xuveyyi, qazı – 339, 343
 əş-Şəmməx ibn Dirar – 27
 Şərəfəlmülk, vəzir – 165
 Şərifli Məmməd – 4, 7, 81-84, 86, 128, 138, 146, 149, 180, 190, 202, 253, 302
 əş-Şərif Məhəmməd ibn Zu-l-Akkar əl-Aləvi əl- Mərəndi – 333
 Şihabəddin Əbu-l-Fəth Məhəmməd ibn Yəhya – 301
 Şixsəidov A.R. (Шихсайдов А.Р) – 4, 7, 20, 23, 24, 32, 44, 48, 49, 53, 56, 75-77, 102, 118, 123, 140, 155, 211, 213, 252-254, 257, 330
 Şirgür – 88
 Şirvan (hökmdar) – 76, 241, 242, 252
şirvanşah – 26, 37, 74-78, 80-82, 86, 112, 113, 149, 150, 154-157, 182, 184, 189, 229, 241, 242, 250, 252-254, 259, 274, 276, 282, 283, 295, 300, 305
 Şlepçyan (Шлепчян) – 46, 211
 Şueyb ben Mihran – 297
 Şümür – 256

T

Tac əd-Din əl-Urməvi (bax Şeyx Əbu Əhməd) – 335
 Tacəddin Əlişah, vəzir – 172
tailər – 112
 Tarxan – 70, 71, 76
 Taygöz Anbəşə – 181, 250, 259, 283
talışlar (*ət-talışan*) – 103, 202, 329
 Teodoros Rştuni – 39, 57
 Ter-Gevondyan A. (А. Тер-Гевондян) – 30, 31, 32, 41, 42, 44, 46, 72, 79, 124-126, 209, 120, 211, 233, 269, 281, 303, 315, 439, 455, 456
 ət-Təbəri – 5, 7, 8, 12, 14, 17, 18, 20, 22-30, 35, 37, 38, 48-51, 60-62, 65, 66, 68-74, 106, 108, 114-116, 122, 125, 133, 202, 206, 207, 212, 227-229, 232, 233, 254, 258, 272
 III Toğrul – 94, 96, 97, 99
 Topçubaşov Mirzə Cəfər – 6
 Trever V. (Тревер К.В.) – 24, 32, 37, 116, 119, 127, 129, 130, 140, 152, 156, 206, 210, 213, 214, 231, 315
 ət-Tuğrai Səfi əd-Din Məhəmməd – 150
 Tuk Şiyad (Tuhşad) – 116
 Tur (Tuş, Tuc) – 104, 193
türklər – 24, 27, 48, 50, 74, 102, 103, 105, 106, 108, 112, 122, 182, 185, 193, 196, 197, 221, 225, 241, 242, 245, 248, 250, 253, 256, 260, 268, 276-278, 300, 321, 326, 335

U

Ubeydullah ibn əl-Mahdi – 225, 233
Ummu Cəfər Zubeydə (bax Zubeydə) – 57, 220
Urfalı Mateos – 87, 150
Urnayr (313-371) – 75
Useyd ibn Zəfir əs-Suləmi – 52
Usman ibn Umura [ibn Xureym] – 225, 233
Utba ibn Farkad – 20, 22, 24, 30
Uvarov A.S. (Уваров А.С.) – 116

V

əl-Vacna'ü ibn ər-Rəvvad – 58, 166, 169, 220
II Vaçe (444-463) – 75
Vaçaqan (arranşah) – 49, 78, 283
Vadih, vali – 122, 218
Vahsudan – 84, 58, 169, 170, 335
əl-Vakidi – 111, 175, 227, 232
Vakid ibn Əmr ət-Təmimi – 69
əl-Valid ibn Ukbə – 28, 29, 30, 202
VI Varahran – 75, 253
V Varahran – 75, 253
Varaz Qriqor – 17, 18
Varaz Tiridat (Varazdat) – 42, -44, 117, 124
Vasak (Sünik hakimi) – 73
Vasili, Bizans imperatoru – 125
Vasif (sacilərin xadimi) – 78
Vaşaqaqan ben Musa, Curz sahibi – 297
əl-Vayzuri Əbu-l-Qasim, Sünik hakimi – 126, 297
Velhauzen Y. – 67
Vəlixanova (Vəlixanlı N.M) – 6, 16, 19, 20-23, 27, 29, 37, 39, 41, 42, 55, 61-63, 65, 74-76, 80, 82, 84, 85, 87, 89-92, 96-98, 102, 103, 108, 109, 113, 116, 136, 138, 139, 150, 152, 157, 160, 161, 183, 186, 190, 208, 209, 230, 232, 233, 252, 253, 262, 263, 268, 282, 305, 315, 324
Vilhelm de Rubruk (Вельгельм де Рубрук) – 101
Vologez, alban çarı (50-76) – 105

Y

Yafət – 104, 105, 1694, 197
Yakubovski A.Y. (Якубовский А.Я.) – 59, 136, 138
Yaqut əl-Həməvi – 5, 12, 14, 21, 33, 92, 95, 97, 104, 106, 109, 123, 127, 131, 133, 136, 138, 139, 143, 145, 147, 156, 160, 165, 167, 170-174, 176-184, 187-189, 197-216, 227, 229, 230, 231, 236, 257, 259, 261, 262, 267-269, 280-282, 301, 303, 314, 315, 324
Yaquti – 87

Yeqişe – 34
 Yeliazar (katolikos) – 42, 43
 Yeremyan S. (Еремян С.) – 139, 151, 213, 231
 Yesuagen (\approx 372-444) – 75
yəsus və təsuclar – 230, 252, 258
 Yəhya əl-Həraşi – 60
 əl-Yəqubi (Якуби) – 4, 5, 6, 8-10, 13, 19, 20, 25, 30, 35, 37, 38, 41, 43, 45-47, 48, 53-56, 58-60, 72-74, 78, 107, 111, 112, 121-123, 127, 131, 133, 135, 139, 144, 146, 152, 156, 163, 170, 173, 178, 187, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 209, 210, 213, 218, 219, 223, 227, 228, 230-233, 239, 256, 257, 262, 302, 330
 Yəsaï Əbu Musa (bax İsa ibn İstifanus Stepannos) – 73
 II Yəzdigərd (438-457) – 75, 252
 III Yəzdigərd (Yezdəgird, 632-652) – 16-18, 247
 III Yəzid (xəlifə) – 53
 Yəzid ibn Əmr ibn Cənzə əl-Cənzi – 160
 Yəzid ibn Hatim əl-Muhəlləbi – 55, 60, 110, 225, 228, 302
 Yəzid ibn Hisn (Husn) – 146,
 Yəzid ibn Xalid ibn Məzyəd – 157
 Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani – 60, 155, 159
 Yəzid ibn Useyd [ibn Zafir əs-Suləmi] – 55, 60, 110, 156, 161, 225, 228, 302
 Yıxarmış – 87
 Yunan ibn Yafəs – 221
yunanlar – 9, 241
 Yusif ibn Əbu-s-Sac – 79, 124, 135, 281, 297, 301, 302
 Yusif ibn Məhəmməd ibn Yusif əl-Mərvəzi – 233
 Yusif ibn Rəşid əs-Suləmi – 60
 Yusif ibn Ya'kub – 234
 I Yustinian – 45, 48
 Yüzbaşyan K.N. (Юзбашян К.Н.) – 32

Z

Zahidə xanım – 95-99
 Zaxoder B. (Заходер Б.) – 44, 211, 254, 255, 284
 Zeyd ibn Əli – 62
 Zeyd ibn Hüseyn – 63
zeydilər – 63
 Zədənşah – 242, 254
 əz-Zəhravi Əbul-Qasım –
 Zəki Validi Toqan – 108, 332
 Zəmin Davar – 200
 Zərmihər nəslı – 72, 124, 126
 Zərzə, qəbilə – 302

Zubeydā – 57, 169, 175

Zuhra, ərəb sərkdəsi – 114, 115

Zu-l-Qərneyn – 226, 234

Coğrafi adlar göstəricisi

A

- Abaskun – 240, 245, 246, 260, 273, 276, 279, 284, 298, 300, 322
Abi Dinavər çayı – 200
əl-Absiyə – 274, 283
Abşeron – 97, 177, 215, 255, 332
Adiyaman – 209
Adurbadaqan – 44, 45, 48, 103
Afrika – 15, 53, 215, 234, 236, 246, 262, 304
Afərastə? – 33
Ağ İrtiş çayı – 11, 260, 262
Ağcabədi – 188
Ağdam rayonu – 37, 127
Ağdərə rayonu – 37, 127, 233
Ağstafa – 111
Ağstafaçay – 154
Ağşəhr qalası – 94
Ağvan (bax Albaniya) – 105
Axalkalaki – 94
Akana, qala – 162, 184
Alan qapısı (Dər əl-Lan, bax Dəryal keçidi) – 55, 200, 213, 248, 249, 258
Alan ölkəsi – 27, 183, 210, 212, 247-249, 257
Alazan çayı (bax Qanıx) – 37, 127, 176, 214, 232, 254, 314
Albak (Alpaq) – 212
Albaniya – 14-19, 21, 22, 24, 25, 27-29, 32-45, 47-50, 58, 61, 71, 72, 75, 77-79, 82, 103, 105, 106, 109, 110, 111, 117, 119, 122-127, 129, 131, 136, 144, 148, 149, 151-157, 181, 188, 190, 206-208, 212, 213, 252, 253, 259, 281, 283, 301, 314, 315
Amaras – 72
Amid – 228, 229, 275, 283, 297, 313, 319, 320, 323
Amudərya çayı – 9, 201, 262, 263
Amul – 201, 245, 246, 256
əl-Anbasiyə (bax Qəbələ) – 182, 283
Anci-əpka – 211
Ani – 85, 88, 94
Antakiya dağı – 196, 216, 231
Apahunik (Apahunis) – 210
Arafat – 296
Aral dənizi – 11, 254, 263
Aralıq dənizi – 215, 236, 321
Ararat – 282

Arbucan vulkanı – 260
Arpaçay – 35
Arran (vilayət) – 9, 12, 15, 22, 25, 27, 28, 33-36, 38, 44-50, 54, 60, 61, 70, 72, 75, 80-84, 86-95, 97, 99, 100, 103, 106-109, 117, 121-127, 129, 131-141, 143-148, 151-156, 158-163, 168, 175, 178, 180, 182-184, 187-191, 195, 197, 203, 206-213, 218, 221-224, 226, 232, 233, 235-237, 240, 250, 251, 253, 255, 258, 270-272, 275, 280, 281, 283, 285, 289-291, 294, 295, 298, 301, 304, 309, 314, 315, 318-321, 323, 324, 333, 336-338, 342
Arran (ər-Ran) şəhəri – 178-180, 205, 281
Arrançay – 123, 197, 217, 226, 235, 321
Arsa – 254
Arsax – 37, 71
Arsak (bax Arsax) – 103
Arzan – 235, 282, 320
Askutiya – 196, 216
Astrabad – 70, 327, 332
Aşağı Yayçı kəndi –
Aşuş – 31
Atil (bax İtil) şəhəri – 211, 242, 245, 246, 254, 256, 284, 299, 300, 327
Atlantik okeanı – 304
Atrek çayı – 202
Atropatena (Azərbaycan, Adurbadaqan) – 3-9, 12-17, 19-30, 32, 35, 37-40, 43-45, 46-51, 53-55, 57-75, 77-80, 82-115, 117-124, 126, 128-147, 150-159, 161, 163-188, 190, 191, 193-196, 198-200, 202-208, 210-213, 216-221, 225-229, 231-233, 235-240, 245, 250-251, 254-256, 258-265, 267, 270-274, 278, 280-282, 285-287, 290-298, 301-305, 308, 310, 314-320, 322, 323, 325, 328, 330, 332
Aum (Baum?) çayı – 261-263
Avan – 217
Ave – 88
Avropa – 5, 15, 104, 128, 196, 215, 254, 304, 316, 319, 325, 341
Aynian (Enian, bax Yunan) – 188
Azad (bax Kiran) – 178, 309
Azərşəhr (bax Dehxeşarqan) – 172, 206
Azov dənizi – 12, 255, 258

B

Bab Bariqə – 196, 324
əl-Bab – 37, 38, 51, 53, 76, 81, 114, 139, 140, 195-198, 207, 212, 221, 222-225, 231, 235, 296, 237, 238, 240-242, 246, 247, 249, 250, 256, 260, 272, 291, 308, 312, 321
əl-Bab adası – 300, 305
əl-Bab dənizi (bax Xəzər) – 235, 251
Bab əl-Əbvab (bax əl-Bab, Dərbənd) – 7, 24, 47, 51, 83, 114, 123, 124, 133-135, 139, 141, 144, 152, 155, 156, 159, 168, 182, 184, 188, 189, 207, 208, 210, 211, 213, 223, 231, 250, 252, 261, 263, 271-274, 276, 277, 279, 290, 294, 296, 298, 300, 304, 307, 309, 311, 313, 320, 321, 322, 325, 326, 329, 340

Bab Ənuşirvan – 189, 196, 214, 281
 Bab Feyruz Qubad – 47, 195, 209, 259
 Bab Filanşah – 196, 210, 214
 Babilistan – 20, 21
 Bab Karunan – 196, 214, 321, 324
 Bab əl-Lan – 134, 196, 213, 221, 222, 225, 321
 Bab Laziqə – 196, 321
 Bab Libanşah – 214, 324
 Bab Liranşah – 196, 324
 Bab Samsahi (Bab Samiscan) – 214, 259
 Bab Sahib əs-Sərir – 196, 214, 257, 321
 Bab Sul – 196, 213, 321
 Bab əş-Şabiran – 196, 214, 321, 324
 Bab Tabarsaranşah – 196, 214, 321, 324
 Bab Vaq – 56, 256
 Bacərvan – 22, 29, 163, 175, 177, 194, 204-206, 315
 Bacərvan kəndi – 177, 196, 222
 Bacrəvan (Şirvanda) – 307
 Bacuneys – 47, 144, 210, 221, 320, 324
 Bağdad – 9, 55, 69, 87, 100, 103, 125, 137, 159, 160, 168, 169, 184, 186, 193, 200, 204, 216, 218, 227, 233, 253, 260, 285, 292, 308, 310, 312, 317, 335, 342
 Bağdad xilafəti (bax Abbasilər Xilafəti) –
 Bağravənd – 47, 195, 209
 Bahurasir – 204
 Bakı – 6, 7, 14, 90, 97, 103, 133, 135, 136, 176-178, 182-184, 188, 190, 212, 215, 252, 255, 260, 282, 327, 329, 331, 332, 341, 343
 Bakuh (bax Bakı) – 136, 177, 183, 245, 246, 260, 272, 273, 282, 307-309, 318, 327
 Baqavan (Bəcərvan, Bakuyə) – 177, 215
 Bala Murqab – 199
 Balasacan (Balasakan) – 37, 56, 61, 75, 103, 108, 130, 155, 195, 200, 206, 224, 266
 Balus – 262
 Barandaq – 177
 Bayla'a – 137
 Bazalit – 224, 232
 Bazani Firuz (bax Ərdəbil) – 164
 Belucistan – 269
 Beşbarmaq dağı – 177, 210, 259
 əl-Beyləqan (cənub) – 180, 181, 194, 197, 205, 208, 218, 221, 222, 224-226, 237, 238, 266, 295, 296, 312, 313, 320
 Beyda – 27, 52, 196, 215, 223, 229-231, 320
 Beyrut – 140, 290
 Beytulləhm – 264, 268

Bəalbək – 216
 əl-Bəbr – 28, 194, 202
 Bədəşvarqar (Bədəşvarqar) bax Patişvarqar – 194, 199, 202
 Bədlis (Bidlis) – 229, 272, 275, 281, 286, 292, 297, 308, 310, 313, 315, 317, 320
 Bəhlab (bax Bəlxab) – 174, 206, 237, 238, 274, 296, 312
 əl-Bəhr əl-Cənub (bax Hind okeanı) – 196, 216, 236
 Bəhr ər-Rus (Rusların dənizi) – 236, 299
 Bəhru-l-Kəbir – 236
 Bəhru-l-Məğrib (Məğrib dənizi) – 235, 236
 Bələncər – 24, 28, 38, 50, 51, 195, 196, 211, 221, 222, 229, 260, 320
 Bələncər çayı – 152, 221, 224, 229
 Bələnd ər-Ruz (bax Əbraz ər-Ruz) – 260, 262
 Bəlx – 263
 Bəlvankərc (Bəlvankərəh) – 194, 205
 Bəndovan – 177
 əl-Bəndənicin – 260, 262
 əl-Bəradan (Bəradə) çayı – 293, 304
 Bərdə (Bərzə'a) – 12, 13, 19, 21, 36, 38, 43, 47, 48, 50-56, 61, 72, 76, 78, 79, 81, 85, 90, 91, 107, 109, 110, 119, 122, 124-127, 129-139, 143, 144, 150, 152, 154-156, 158-163, 168, 174, 176, 180, 181, 184, 187-191, 195, 205-208, 218, 221, 222, 224, 225, 227, 232, 233, 235-241, 250-252, 255, 256, 260, 261, 266, 268, 270-275, 280, 281, 283, 285, 289-301, 333, 307-312, 314, 318-320, 336, 337
 Bərdic – 136, 158, 188, 224, 272, 281, 285, 291, 296, 306, 308, 312, 313
 Bərgüşad çayı (bax Həkəri çayı) – 123, 217
 Bərkəri – 228, 229
 Bərməki səddi – 259
 Bərzə (Bərdə, cənub) – 58, 112, 129, 173, 180, 181, 186, 188, 194, 195, 203-206, 220, 221, 228, 237, 238, 313, 319, 322
 Bərzənc – 136, 154, 156, 188, 189, 207, 235, 236, 272-274, 281, 306, 320
 Bərzəndçay – 175
 Bəsrə – 57, 58, 103, 112, 193, 226, 227, 228, 234, 237, 250, 256, 307
 Bəsrə qalası (Göyçay üstündə) – 149
 Bəsva – 177
 əl-Bətaix – 17
 Bəzz – 58, 69-71, 107, 136, 169, 175, 177, 187, 194, 195, 205, 206, 218, 219, 221, 302, 316, 318, 337
 əl-Bəzzeyn – 123, 251
 əl-Bəzzeyn dağları – 261, 265
 Biləd ən-nəffatə (bax Abşeron) – 255
 Bilqadi – 257
 Biryüçək çayı – 263
 Bisitun dağı – 186
 Bitlis – 145, 209, 281, 292
 Bizans – 11, 15, 16, 24, 29, 33, 37, 39, 42, 43, 45-48, 55, 61, 66, 70-72, 79, 82, 83, 109, 111, 114, 121, 125,

126, 129, 137, 144, 180, 197, 204-206, 209, 210, 215, 236, 242, 249, 258, 280, 282, 301, 304, 314
Bolqarçay – 175
Böyük Ərcil – 56
Böyük Zab çayı – 54
Buam (Boqan) – 263
Buban (bax Yunan) – 238, 282
Buxara – 116, 160, 184, 258, 264, 341
Buxx – 76, 77
Buntus (Pont) dənizi – 235, 236, 2540, 255
Burğar şəhəri – 244
Burkan dağı – 246
Burtas çayı – 255, 260
Burulaz aşırımı – 283
Bznunik – 210
əl-Busfurrucan – 209

C

Cabravan – 129, 136, 168, 173, 186, 194, 195, 204, 221, 237, 238, 270, 286, 288, 307, 308, 313
Caması-ab çayı – 200
Canaxır – 183
əl-Car (bax əl-Xan) – 206, 237, 238, 322
əl-Car (Abxaz) – 212,
Ceyhan çayı – 216, 293, 304
Cəbəlüttariq boğazı – 215
Cəbravan – 58, 228
əl-Cədy (əl-Cudayy) – 45, 201
Cənubi Çin dənizi – 236, 260
Cənubi Qafqaz – 5, 6, 18, 24, 25, 28-30, 36, 38, 43-49, 51-53, 56, 58, 60, 61, 72-75, 79, 85, 86, 107, 109, 112, 116, 119, 121, 126-128, 136, 137, 142-145, 152, 156, 157, 159, 161, 165, 181, 186, 198, 207, 208, 228, 229, 232, 257, 258, 285, 301, 304, 314, 319
Cənubi Ural – 258
Cərco – 201
əl-Cərbi – 45, 199, 201
əl-Cərdəmən qalası – 222
Cərmidan dağı – 22, 24
Cəşəmdan – 272
Cəzəran – 222, 230
Cəzirətu ibn Ömər (əl-Cəzirə) – 319, 323
Cəznək (bax Kazna, Qazaka) – 129, 136, 157, 179, 204, 229, 267, 289
əl-Cəzirə – 30, 43, 45, 47, 51, 58, 60, 87, 88, 109, 112, 124, 155, 205, 224, 225, 228, 231, 233, 261, 270, 272, 273, 280, 282, 285, 287, 292, 293, 301, 304, 320, 323, 325

əl-Cibəl – 20-22, 37, 45, 61, 70, 71, 74, 88, 89, 92, 179, 181, 193, 194, 200, 201, 202, 217, 240, 262, 270, 272, 282, 285, 286, 292, 301, 318, 321
əl-Cil dənizi – 275, 300
Cilan – 194, 202, 221, 229, 310
Cilan dənizi (bax Xəzər dənizi) – 196, 215, 222
Cilbəyə – 112, 220
Cinlər adası (Cəzirətu-l-Cinn) – 328
Cizrə – 210, 323
Cubant – 159
Cudi dağı – 319, 323
Culfa – 29, 80, 98
Curcan – 68, 88, 140, 196, 199, 202, 215, 223, 227, 240, 245, 246, 255, 271, 272, 275, 276, 278, 284, 290, 291, 294, 298, 300, 305, 321, 326
Curcan dənizi (bax Xəzər dənizi) – 196, 197, 215, 226, 235, 236, 240, 245, 246, 260, 262
Curcaniyə gölü (bax Aral dənizi) – 11, 261, 263
Curzan (Curziya, Gürcüstan, bax İberiya) – 35, 47, 80, 109, 125, 134, 144, 145, 149, 152-154, 208, 209, 214, 221, 222, 224, 232, 235, 237, 249, 251, 260, 283, 305, 320, 327, 336

Ç

Çaldır gölü – 94
Çalus, bax Şalus – 201
Çiçəst (Çeçaşt), bax Urmiya gölü – 168
Çin – 15, 105, 153, 198, 216, 221, 230, 254, 256, 258, 262, 304
Çiraxçay – 254
Çiryurt – 229
Çor (Çoqqa), bax Torpaxqala – 130, 213
Çora – 130
Çorox çayı – 232

D

Dağıstan – 6, 56, 123, 211, 229, 253, 254, 257, 329
Damqan – 201, 267
Daruran çayı – 160, 338, 342
Darvaq kəndi – 56
Daşburun – 176
Daşqala Zöhhak qalası – 166
Dav ər-Rud – 206
əd-Davar – 193, 198, 200
Davmis – 190, 275, 283, 296, 313
Debed çayı – 37
Deyləm – 22, 229, 235, 246, 251, 275, 285, 298, 300, 332

Deyləm dağları – 95, 298
 əd-Deyləm dənizi – 140, 240
 Dəbil (bax Dvin) – 32, 46, 47, 60, 79, 81-84, 88, 97, 107, 109, 104, 124, 127, 132, 134, 144, 145, 147, 187, 190, 195, 207, 221, 222, 224, 225, 232, 235-237, 269, 272, 2174, 275, 279, 280, 283, 286, 291, 292, 295-297, 303, 305, 307-313, 315, 317, 320
 Dəclə çayı – 11, 17, 18, 54, 122, 198, 201, 204, 226, 234, 260-261, 273, 291, 301, 303, 327
 Dəxərrəqan (Deh xarqan, Deh əl-Xərqan) – 169, 172, 194, 205, 206, 293, 314, 319
 Dəməşq – 39, 51, 103, 118, 167, 196, 225, 232, 306, 325, 330, 339
 Dərbax (Dərvaq) – 256, 257, 330
 Dərbənd – 24-27, 47-49, 51, 52, 56, 60, 78, 83, 85, 108, 112, 115, 118, 123, 139, 140, 149, 152, 156, 183, 184, 188, 189, 208-210, 212, 213, 252, 256, 259, 263, 280, 281, 304, 305, 325, 329, 340
 Dərə-şəhr – 200
 əd-Dərhaq (əd-Dərvaq, Dərbax) – 257, 325, 330
 Dərman – 187, 188, 195, 207, 208, 237
 Dərniq – 272, 273
 Dəryal keçidi (bax Dər əl-Lan) – 52, 211, 213, 258
 Dəryayi Şahi (Dəryaçeyi Urmiyə), bax Urmiya gölü – 168
 Dəskərət əl-Hüseyn qalası – 149, 150
 Dəskiyavər – 194, 205
 Dəstəbə – 22
 əd-Dəşt – 177
 Dəvəçi – 182, 190, 211
 Dih əl-Xərqan (bax Dəxərrəqan) – 237
 Dihistan – 45, 194, 202, 276, 279, 284, 300, 322
 Diqdan qalası – 250
 əd-Dinavər – 181, 200, 203, 205, 285, 322
 Divdakan – 190, 283
 Diyalə – 262
 Diyar Rəbiə – 89, 274, 281, 282, 284, 317
 Diyarbəkr (Diyar Bəkr) – 87, 88, 187, 282, 284, 303
 Diyar Mudar – 89, 317
 Dizzamar – 177
 Dmanisi – 150
 Don çayı – 52, 245, 254, 255, 258, 324
 Dəvşandağ – 177
 Duceyl çayı – 204, 217
 Dunay çayı – 199, 246, 255, 258
 Dənbavənd (Dumavənd, Demavənd) – 194, 200, 201
 əd-Dudaniyə – 134, 224
 əd-Durzuqiyyə – 213, 222, 229
 Dvin – 46, 79-81, 83-85, 88, 94, 97, 145, 147, 190, 207, 279, 289, 315

E

Eçmiədzin – 120
Ekbatan (Heqmatani, bax Həmədan) – 200
Emba çayı – 262
Ereti – 148, 149
Etna (bax Burkan dağı) – 246, 261
I-IV Ermənistan (Armeniya, Ərminiyyə) –

Ə

Əbhər – 45, 250, 318
əl-Əbxan (bax əl-Abxaz) – 307-309, 314
Əbraz ər-Ruz (Baraz ər-Ruz) – 260, 262
Əbu Musa dağları (bax Qarabağ dağları) – 107, 123, 125, 251
Əbvab əd-Dudaniyyə – 222, 229
Ədən – 216, 261
əl-Ədəs – 235, 236
Əfqanıstan – 199
Əfrazharuz (Əfraharuz, bax Marağa) – 166
Əhər – 80, 85, 133, 136, 169, 177, 286, 288, 294, 297, 303, 307, 308, 314, 315, 320
əl-Əxvaz (bax Xuzistan) – 171
əl-Əkra – 269, 272, 290, 337
Əlburs dağı – 200
Ələvilər dövləti – 74
Əlhüm (Əhlam) – 246, 256
Əlicançay – 149
Əlincə qalası – 95-97, 99, 100
Əlvənd çayı (bax Hulvan çayı) – 217
Əlyazıq – 210
Əminabad bağı – 339
Əncan – 178
Əndəlus – 196, 215, 235, 244
əl-Əndərab (şimal) – 181, 184, 270, 280, 289
əl-Əndərab (cənub) – 180, 181, 186, 205
Əniq (Yenix) – 183
əl-Ərc dağı – 196, 216, 225, 304
əl-Ərmən – 45, 47, 50, 80, 110, 121, 124, 144, 233, 270, 272, 274, 279, 280, 285, 292, 296, 313-315
Ərciş – 47, 88, 144, 195, 210, 221, 229, 235, 275, 284, 286, 292, 293, 297, 307, 308, 313, 318, 320
Ərciş (bax Van, Xilat) gölü – 209, 210, 231, 273
Ərdəbil – 13, 45, 54, 107, 115, 122, 132, 139, 158, 163-165, 167, 174, 177, 178, 187, 202, 206, 218, 219, 228, 238, 245, 265, 283, 287, 293, 297, 302, 310, 312, 319, 322, 325, 328, 333, 334, 344
Ərdəhir – 167, 287, 302

Ərəb Xilafəti – 3, 15, 16, 19, 21-23, 27, 39, 55, 61, 70, 97, 102, 103, 108, 113, 118, 123, 136, 139, 142, 160, 183, 190, 255, 262, 301, 324
Ərəbbəsərə (Göyçay üstündə) – 149
Ərəbbəsərə (Şəkidə) – 149
Ərəbistan yarımadası – 15, 16, 19, 29, 114, 117, 215, 216, 236, 246, 247, 261, 304
Ərəş – 207
Ərminiyyə – 26, 28, 29, 35, 36, 38, 43, 44-49 ?
Ərşaq – 228
Ərzən – 229, 272, 281, 286, 293, 297, 317
Ərzən ər-Rum – 93
Ərzrum – 30, 209, 281
Əskəri Mukrəm – 171

F

Fanadiyyə – 244
Fars (Vilayət) – 22, 91, 216, 235, 236, 244, 248, 250, 260, 261, 271, 275, 277, 289, 300, 322
Feodosiopol (Ərzurum, bax Qalıqala) – 30, 209,
Fələstin – 51, 54, 56, 112, 118, 281, 330
Fərat çayı – 17, 198, 201, 204, 209, 216, 261, 262, 273, 291, 307
əl-Fəth (bax əl-Qabh, Qafqaz) – 183, 212, 213, 247, 252
Filan – 37, 53, 76, 196, 210, 213, 214, 221, 227, 257, 272, 325, 326
Firanca – 196
Firuzabad – 177, 259
Firuzqubad – 184, 259
Fraaspa (Fraata, Faraspa), bax Marağa – 165

G

Gavurarx – 188
Geqarkuni – 283
Gelakuni – 190, 283
Gəncə – 84, 87-91, 93, 97, 110, 143, 149, 153, 157-162, 165, 184, 207, 281, 303, 338, 342
Gəzəc – 177
Gilan (bax Cilan) – 21, 45, 48, 53, 74, 115, 123, 176-178, 201, 202, 215, 229, 251, 282
Girdiman (bax Qardman) – 35, 36, 43, 61, 73, 152, 212
Girdiman çayı – 176, 183, 253, 254
Gorus – 83
Göycə gölü – 209, 283
Göyçay çayı –
Gurgan çayı – 215
Gümrü – 209
Gümüştəpə kəndi – 284

Gürcüstan – 35, 45-47, 80, 92, 93, 99, 100, 148-152, 209, 214, 232, 249, 259, 303, 304, 314

Ğ

əl-Ğumik (Qumik, Kumux) – 247, 257, 272, 330

əl-Ğuzziyyə səhrası – 275, 277, 278, 294, 298, 321

H

Hacın – 160, 338

Halmanu (bax Xulvan) – 217, 282

Hamis – 177

Harran – 180, 199

əl-Haris dağı – 130, 131, 274, 282, 286, 294, 307, 312

Hatris – 283

Haydağ – 50

Hayyun – 60

Haydaq – 212, 213, 242, 247, 254, 256

Haydan – 212

Hayzaq – 212

Hayzan (bax Hayzaq, Haydan, Haydaq, Xayzan, Kaytaq) – 152, 211, 215, 269, 321, 324

Heceri (Eceri) – 56

Hadramaut – 260

Herat – 178

Həkəri çayı – 123, 217

Hələb – 103, 139, 216, 301, 325

Həmədan – 17, 20-22, 45, 69, 70, 87-89, 92-94, 96, 97, 133, 178, 200, 203, 250, 308, 315, 318

Həndan (Hayzan, Cayzan) –

əl-Hədisə – 109, 287

Hərək (Hirək) qalası – 160, 162, 338

Həsailə? – 33

Həsən ibn Əli qalası – 313, 323

Həsənlu (Həsənli) – 169,

Həştadsər dağı – 70

əl-Hicaz – 196

Hilmənd çayı – 199

Hims (Homs, Emessa) – 51, 118, 196, 216, 225, 291, 325, 330

əl- Hind (Hindistan) – 100, 193, 198, 199, 216, 235, 236, 260-262, 273, 294, 301

Hind çayı – 199

Hind okeanı – 216, 236

Hisn Ziyad (Ziyad qalası) – 195, 210, 221

Hit – 196, 216

əl-Huveyrıs dağı – 130, 131, 274, 282, 286, 294, 307, 312

Hulvan – 21, 122, 194, 197, 217, 262, 273, 282

Hulvan çayı – 200, 217, 282

X

Xaçın (bax Haçın) – 73, 80, 83, 125, 127, 265, 268, 298

Xaçmaz – 56, 183, 190

Xan Babək – 136, 187, 206, 237, 238

Xan Xasbək – 177

əl-Xan – 194, 238, 319, 322

Xalxal (cənub) – 91, 97, 177, 202, 283

Xalxal (şimal) – 130, 152, 153

Xalmanu (bax Hulvan) – 200

Xaraba Gilan – 178

Xarəzm (Xavarəzm) – 227, 235, 237, 240, 243, 244, 260, 261, 275, 294, 298, 317

Xarput – 210

Xartabirt – 210

əl-Xavarcan (əl- Xurcan, əl-Xubarcan, əl-Xayarcan) – 194, 205, 238, 313, 319, 322

Xayzan – 196, 212, 215, 224, 272, 314

Xəlbəsə – 170

Xəmlic – 196, 215, 229, 284

Xərşənə – 235

Xəzər (bax Qəbələ) – 48, 109, 123, 133, 230

Xəzər çayı (bax Volqa) – 240, 244-246, 255, 260, 262

Xəzər dənizi – 6, 8, 9, 11, 12, 14, 38, 47, 48, 74, 108, 123, 130, 138-140, 176, 177, 182-184, 196, 199-202, 204, 206, 208, 211, 215, 225, 229-231, 236, 240, 241, 244-246, 250-252, 254-256, 260-263, 270, 271, 275, 277, 279, 282-285, 290, 294, 298, 300, 304, 305, 307, 309, 311, 314, 320, 321, 324, 326, 327, 331, 332

Xəzər gölü (bax Xəzər dənizi) – 127, 293, 294, 307-309, 314

Xəzər xaqanlığı – 39, 49, 52, 61, 123, 152, 163, 193, 194, 202, 212, 222, 225, 227, 240, 242-244, 254, 255, 272, 275-277, 294, 298, 300, 320, 322

Xəzəran – 230, 294, 298, 300, 305, 307, 314, 318

Xıdırzin (Xıdırzində) – 189, 210

Xilat – 43, 44, 47, 51, 93, 101, 144, 195, 209, 210, 211, 221, 229, 235, 237, 272, 275, 286, 292, 293, 297, 307, 308, 314, 320

Xilat (bax Van) gölü – 48, 124, 209, 226, 231, 286, 303, 304, 323, 324

Xınalıq – 184

Xirs – 56, 155

Xirş (bax Xursan) – 53, 155

Xınıslı kənd – 157, 281

Xnarakert (bax Xunan) – 151, 153

Xorasan – 5462, 63, 69, 74-76, 88, 99, 101, 108, 113, 137, 167, 186, 187, 193, 194, 196, 199, 202, 218, 235, 237, 240, 241, 244, 247, 253, 260, 264., 270, 280, 287, 294, 296, 311

Xorasan dənizi (bax Xəzər dənizi) – 260
 Xoşbəxtlər (bax Kanar) adaları – 317
 Xoy – 88, 99, 101, 136, 168, 172, 186, 187, 203, 206, 211, 238, 270, 287, 314, 315, 321, 322
 Xozmas (bax Xaçmaz) – 56
 Xram çayı – 151
 əl-Xubarcən – 194, 205, 238, 313, 319, 322
 Xulvan – 193
 Xunəc (Xunə, bax Kağızkunən) – 136, 168, 171, 187, 206, 218, 221, 270, 275, 280, 283, 285-287, 297, 308, 313, 318, 319, 323
 Xunan – 35, 127, 130, 151-154, 158, 159, 191, 207, 212, 224, 272-274, 281, 285, 291, 296, 307, 308, 313, 320
 Xunan qalası – 105, 124
 Xunlıq (bax Xınalıq) – 184
 Xunzax – 247, 257
 Xurs (Xurş) qalası – 254
 Xursan – 53, 127
 Xuşş – 206, 207, 238
 Xutta – 184
 Xuvey (Xoy) – 136, 168, 172, 186, 194, 196, 203, 211, 218, 221, 229, 237, 270, 275, 284, 287, 297, 307, 308, 312, 313, 315, 319, 320, 321, 339,
 Xuzistan (bax əl- Əxvaz) – 21, 88, 89, 94, 171, 178, 271, 289
 Xürrəm – 177

i

İberiya (bax İveriya) – 21, 46, 71, 111, 124, 148, 152, 249, 183, 301
 İbn Kəndman qalası – 153, 212, 281, 283
 İfriqiyyə (Afrika) dənizi – 235, 236, 246
 İlanlar adası (Cəzirətu-l-Həyat) – 327, 331
 İori çayı (bax Qabırçı) – 37, 127, 232
 İraq (əl-İraq) – 9, 15-17, 54, 56, 68, 75, 88, 89, 94, 100, 101, 137, 159, 165, 174, 193, 196, 197, 198, 216, 217, 234, 236, 250, 262, 270, 271, 273, 282, 285, 289, 294, 296, 302, 307, 316, 323
 İraq (Qərb) Səlcuq sultanlığı – 88-90, 92, 93, 96, 165
 İraqi Ərəb – 200, 262
 İraqi Əcəm – 99, 200, 262
 İran (bax Persiya) – 16-18, 20-22, 25, 29, 33, 44, 45, 54, 61, 64, 67, 74, 75, 82, 85, 104-106, 108, 109, 113, 114, 116, 117, 137, 142-144, 155, 164, 170, 171-175, 177-, 179, 193, 197, 200-202, 210, 213, 215, 229, 234, 250, 267-270, 282, 301-303, 330
 İranşəhr (bax əl-İraq) – 75, 193, 235
 İrbil – 174, 177, 280
 İsfahan – 17, 22, 64, 69, 72, 79, 88, 89, 93, 94, 137, 160, 171, 178, 235, 263, 264, 270, 289
 İspaniya – 15, 215

İşıqlı (bax Uşnu, Uşnaviyə) – 174
İtil (Atil, bax Volqa çayı) – 52, 215, 242, 254, 255, 276, 277, 284, 321, 324, 327
İtil (Atil şəhəri) – 215, 242, 254, 260, 276, 279, 298, 300, 321, 322, 332
İtyufiya – 196, 216
İveriya – 79
İzəc – 171
İzz – 184

K

Kabul – 199
Kaçça (Kacca) – 201
Kadisiyyə (əl-Qədisiyyə) – 17, 216
Kağızkunən (bax Xunəc) – 171, 187, 280, 283
Kaxetiya – 126, 207, 211, 229
Kaku (çöl) – 42
Kalanrud – 206
Kal'at ət-Turab – 154
Kamax (Kemax) – 56, 256
Kamaxiya – 156
Kambəhcan (Kəmiberan, bax Kambisena, Qəbisa) – 56, 127, 301
Kambisena – 56, 127, 152, 301
Kardkas (Kardakas, çay) – 160, 338, 342
Karin (bax Feodosiopol) –
Karmisin – 178, 202
Kartli – 47, 126, 148, 232
Kasax (Kasak) çayı – 52, 153
Kasak (Kisal, Kasal, bax Qazax) – 52, 53, 151-153, 212
Kaspi (Dərbənd) keçidi – 140
Kaspiana (bax Paytakaran, Balasakan - Balasacan) – 103
Kaytaq (Kaytax, Haydaq, Hayzan, Xayzan) – 152, 196, 211-213, 215, 224, 242, 247, 254, 256, 257, 269, 272, 298, 314, 321, 324, 329
Kerç boğazı – 255
Keyləkəvsər (Kil-Kuy, Keylakvin, Kilvay, Kəlkəva) – 190, 275, 283, 296, 323
Kəbirli kəndi – 181, 208
Kəbuzan dağları – 266, 280
əl-Kəbuzan (bax Urmiya, əş-Şurat) gölü – 168, 169, 280, 286, 287, 293, 294, 317, 319, 323, 324
əl-Kəlar – 194
Kəlah adası – 260, 262
Kərdəbil dənizi (bax Xəzər dənizi) – 223
Kərəc – 79, 247, 257
Kərəx (Kərəc, Kərəh) – 205, 247, 257

Kərkər – 184, 211
 Kərkərə – 195, 211, 214, 222, 320
 Kərnə (Kurrəh) – 184, 270, 280, 289
 Kəsfər (bax K'uyeskap'or) – 224, 232
 Kəsfı Bis (bax Kustascı, Kusti) – 224, 232
 Kəşmir – 200
 əl-Kıləb – 134, 222
 Kiçik Asiya – 30, 112
 Kiçik Ərcil – 56
 Kiçik Ərminiyyə – 123
 Kiçik əz-Zab – 286, 293, 301
 Kiran (Karan, bax Xaraba Gilan) – 178, 309
 Kiyev – 277, 279
 Klarceti – 232
 Konstantinopol – 42, 43, 321
 Koysu çayı – 257
 Ktesifon (bax Mədain) – 17, 18, 20, 204
 əl-Kulzum – 196, 215, 299
 əl-Kurkiy – 271, 280, 281, 290, 312
 əl-Kurr – 176, 197, 224, 226, 260, 271, 273, 289, 293, 298, 307, 308, 311, 318, 321, 336, 337,
 Kubaçi – 263, 330
 Kufə – 29, 30, 57, 200, 227, 250
 əl-Kufs – 216
 Kuhistan – 70, 200
 Kulsurə – 187, 194, 203, 218, 221, 271, 275, 280, 290, 313, 319, 322
 Kuma çayı – 263
 K'unqr (bax Kinkivar) – 39
 Kuraxçay – 254
 Kurak çayı – 211
 Kursarə (bax Kulsurə) – 290
 Kustantiniyyə boğazı – 140, 240, 241, 290, 292, 299
 Kustascı (Kusti) – 232
 Kust-i Kapkoh – 45
 Kuvar əl-Cibəl – 45
 K'uyeskap'or – 232
 Kuyəbə (bax Kiyev) – 277, 279
 Kuzneçixa kəndi – 215
 Kür çay (bax əl-Kurr) – 21, 36, 37, 47, 50, 53, 56, 77, 110, 111, 123, 125, 127, 130, 138, 151, 153, 154,
 156, 158, 176, 188, 189, 197, 204, 206, 207, 208, 214, 226, 232, 234-236, 251, 254, 260, 271, 273-275, 280,
 281, 289, 291, 296, 298, 300, 304, 307, 308, 314
 Kürdlərin çayı (Nəhr əl-Əkrad) – 269

Q

- Qaban (Qafan) – 178, 265, 268
əl-Qabh – 23, 183, 212, 213, 247, 252
Qabırrı çayı – 37
Qaf dağı – 45
Qafqaz (bölgə) – 4, 5, 30, 45, 47, 53, 55, 59, 105, 121, 152, 156, 159, 210, 229, 315
Qafqaz dağları (bax əl-Qabh, Qabk, əl-Fəth) – 47, 107, 108, 127, 155, 212, 253, 304, 330
Qafqaz keçidləri – 24, 25, 75, 110, 213, 259
Qahirə – 160, 250, 253, 256-258
Qala əl-Kiləb – 55
Qala Suvar – 257
Qala ibn Kəndaman – 274, 313, 323
Qal'at əl-Cərdmən (Cirdmən, Qardman, Girdiman) – 196, 212
Qal'atu Yunis (bax Qaryatu Yunis) – 308-310, 313, 315
Qalarcit (bax Klarceti) – 224, 232
Qalatəpə şəhərgahı – 188
Qaleyi Bərzənd – 175
Qalıqala (bax Feodosiopol, Ərzurum) – 30, 47, 123, 144, 195-197, 209, 221, 224-226, 235-237, 272, 292, 307, 308, 320, 321
Qaliley gölü (bax Təbəriyyə gölü) – 281
Qalqatus – 274, 283, 296, 312, 313, 320
Qanqala bulağı – 339
Qandariya – 315
Qandzak (bax Gəncə) – 85, 159
Qanix çayı – 37
Qara dəniz – 12, 184, 214, 236, 240, 252, 255, 258, 324
Qara İrtiş ç. – 11, 260
Qarabağ – 37, 72, 113, 120, 127, 144, 175, 190, 233
Qarabağ (Qarabağlar) qalası – 86
Qarabağ dağları – 107, 125, 268
Qaracadağ nahiyəsi – 84
Qaradağ – 205
Qarasu çayı (bax Mıməz çayı) – 301, 315, 331
Qardman (bax Girdiman) – 61, 125, 212
Qarqarçay – 188
Qars – 44, , 88, 94, 147
Qaryatu Yunis – 309, 315
Qazax – 52, 151-153, 212
Qazan şəhəri – 215
Qəbələ – 47, 48, 106, 109, 117, 123, 128, 130, 133-136, 148-150, 158, 162, 176, 181, 182, 195, 208, 221, 222, 224, 230, 250, 253, 254, 259, 272, 282, 283, 285, 291, 307-309, 320

Qəbisa – 285, 301
Qəhrəman qalası –
Qəndəriyə – 310, 313, 323
Qərbi Azərbaycan ostanı – 172-174, 179
Qəsr Şirin – 21
Qəzvin – 97, 167, 177, 180, 250, 318
Qinnəsrin – 308
Qiyamətabad bağı – 339
Qırmızı dəniz – 215, 321
Qızıl-rud (Qurd-rud) çayı – 261
Qızılüzən çayı – 217
Qoyun adası (Cəzirətu-l-Ğənəm) – 328
Qöğtən (Qoqtən, Göytən) – 29
Qrtmanik – 212
Quba – 183, 254, 259
Qumam (Dərman, Muyan, Buban, bax Yunan) – 187, 188, 207, 208
Qumik (bax əl-Ğumik) – 247, 257, 330
Qumis – 62, 178, 194, 201, 267
Qurra – 235
Qurzul qəsri – 182, 283
Qusar – 183
Qusarçay – 183
Quştasfi vilayəti – 232

L

əl-Lan (Alan) – 194, 196, 223, 227, 235, 247, 270, 273, 285
Lahıcan – 74, 201, 282
Lakz, ölkə – 37, 47, 53, 76, 184, 195, 196, 209, 221, 227, 229, 242, 254, 272, 273, 274, 325, 326
Lariz – 74, 194, 201
Lasub – 184, 207, 271, 280, 289
Layzan – 53, 74, 75, 77, 127, 183, 214, 241, 242, 253, 254, 274, 282, 295, 305
Lazika – 214
Leylan – 179
Liran – 76, 127, 272, 274
Livan dağı – 216
Liviya (bax Lubiya) – 215
London – 7
Lubiya – 196, 215, 216
Lubnan (bax Livan) – 196, 216, 225
əl-Lukam dağı – 196, 216

M

- Maday (bax Midiya, əl-Cibəl) – 20, 235, 236
əl-Maharac – 246
əl-Mahayn – 194, 200
əl-Masisa (Masis) dağı – 216, 304
Mah əl-Bəsrə (bax Nihavənd) – 200
Mah əl-Kufə (bax Dinavər) – 200
Mahaçqala – 211, 257
Makuyə – 178
Mal Əmir kəndi – 171
Malakka yarımadası – 262
Maluq qalası – 150
Mamaxeya (Kamaxiya), bax Şamaxı – 156
Manazkird – 172, 281
Mankira – 198
Manqışlaq – 284
Mantş (bax Mayutis, Azov dənizi) – 246
Marağa – 13, 45, 57, 78, 79, 84, 92, 93, 100, 103, 129, 132, 133, 135, 164-168, 171-174, 177, 179-181, 186, 187, 194, 195, 202-206, 211, 218, 220, 221, 228, 235, 237, 264, 270, 273, 275, 280, 284, 286, 287, 293, 296, 297, 302, 307, 308, 310, 312, 313-315, 318-320, 323, 324, 335, 337, 339, 343
Marsan (?) – 319, 323
Mart – 177
Masabazan (Mah Səbəzan) – 74, 194, 200, 260, 262
Masqat (Məsqət) – 37, 76, 127, 134, 196, 211, 214, 215, 222, 224, 227, 238, 251, 254, 272
Matris – 190, 274, 275, 283, 296, 306, 313, 320,
əl-Mavqif – 296
Mavsil (bax Mosul) – 287, 293, 303, 325
Mayutis dənizi (bax Azov) – 240-242, 244, 246, 252, 255
Mazandaran – 101, 199-202, 215
Metsarans (Metsarank, əl-Misriyan, bax əl-Məsiran) – 37, 127, 224
Metskuenk (əl-Miskuan) – 37, 127, 224, 232
Mesopotamiya – 46, 54, 61, 111, 112, 201, 256, 263, 282, 304
Metaqis – 190, 283
Meysan (bax Milva) – 193, 198
əl-Məhan – 272
əl-Məlik çayı (bax Kür çayı) – 127307, 311, 314
Mədain – 17-19, 179, 193, 194, 204, 236, 267, 282, 302
Mədinə – 88, 196, 216, 225, 227, 304
Mədinət əs-Salam (bax Bağdad) – 169, 194, 200, 310
Mədlan (?) – 319, 323
Məgəs – 247, 257

əl-Məğrib (Məğrib) – 6, 54, 74, 193, 201, 246, 285, 286, 294, 296, 301
Məkkə – 88, 196, 216, 225, 237, 304, 315
Məkran (Mekran, Mukran) – 199, 216, 266, 269
Mələzkərt (bax Mənəzkərd, Mənəzcird) – 281, 292, 314
Məncəlis – 35
Mənsurə – 195, 207, 237
Mərdin – 323
Mərənd – 57, 85, 98, 101, 136, 154, 168, 169, 173, 186, 194, 195, 203, 206, 208, 211, 218, 220, 221, 235, 237, 238, 270, 275, 286, 287, 293, 304, 307, 308, 310, 313, 314, 315, 317, 319, 322, 333, 341
Mərruz (bax Mərv ər-Ruz) – 199
Mərv – 54, 68, 76, 198, 199, 302
Mərv ər-Ruz – 198, 199
Mərv əş-Şahican – 199
Məscid zi-l-Karnayn (bax Məsxet) – 249, 258
əl-Məsiran – 37, 127
Məşhəd – 268
Məşhədi-Misriyan – 202, 284
Məvaraənnəhr – 88
Məyanic (əl-Məyanic, Miyanə) – 22, 58, 98, 112, 135, 136, 163, 168, 170-172, 187, 194, 202, 206, 218, 220, 221, 228, 237, 270, 275, 285-287, 297, 307, 308, 310, 313, 318, 319, 323
Məyənhərəc – 203
əl-Məzar – 198
əl-Mihrəcaliyan – 224, 232
əl-Mişaq – 272
Midiya – 17, 20-22, 29, 116, 181, 200, 235, 236, 262
Mihricanqazaq – 194, 200
Milva – 198
Miməz (Miməz, bax Qarasu çayı) – 69, 177, 204, 301, 315
Misir – 54, 74, 168, 169, 215, 227, 265, 290, 296, 301
Misir dənizi (Bəhru Misr) – 236
Miskuan – 37, 232
Mis şəhəri (Mədinət əs-Sufri) – 248, 258
Mitaqi – 257
Miyan Ruzan (Satrudan) – 21
Miyanə – 22, 58, 98, 136, 168, 170-172, 187, 202, 218, 310
Moks – 31
Mosul – 87, 198, 330
Movakan – 176, 254, 283
Mozi (bax Vays) – 34
Məsxet – 232, 258
əl-Muhəmmədiyyə – 56, 256
Muğaniyə – 127, 242

Muğan (Muqan) – 27, 48, 53, 75, 114, 130, 136, 168, 174-177, 187, 204, 206, 238, 254, 265, 270, 283, 309-312, 316, 319, 328, 332, 343
Murov dağı – 160, 338
Musa qayası – 189, 195, 210, 214, 307, 320
Musaabad – 136, 195, 206, 313
Muyan (bax Yunan) – 188, 238, 282, 295, 306
Müşkür düzü – 183

N

Naftan (Yaktan) – 184, 280
Naxçıvan (Nakcuvan, Naxcuvan, bax Nəşavə) – 3, 29, 31-35, 41, 42, 44, 60, 78-80, 82-101, 103, 105, 107, 109, 112, 124, 128, 131, 133, 136, 138, 142-148, 178, 186, 187, 207, 209, 230, 232, 233, 238, 268, 273, 282, 305, 315, 317
Naxçıvan (Türkiyədə) – 44, 147
Naxçıvanşahlıq əmirliyi – 82-84, 86, 148
Naxçıvan qalası – 29, 84
Naxçıvançay – 34, 250, 268
Nargin adası – 255, 331
Navikət – 235
Neriz – 22, 58, 112, 129, 136, 163, 186, 204, 319, 323
Nəqədə (bax Sulduz, Neriz) – 173
Nəqşi Rüstəm – 154
Nəşavə – 47, 83, 92, 107, 134, 136, 142-147, 195, 207, 209, 221, 222, 225, 235, 237, 238, 270, 272, 275, 284, 286, 291, 292, 295, 297, 303, 305, 313, 317, 320
Nəvarin – 308, 310, 315
Nihavənd – 19-22, 28, 79, 193, 200, 203, 250
Niyal (Tiyal) qalası – 250, 259, 282
ən-Nir – 206, 283
ən-Nil (Nil) çayı – 215, 307
Nişapur – 62, 103, 178, 201, 267
Nitas çayı (bax Don) – 245, 255
Nitas dənizi (bax Buntus, Pont - Qara dəniz) – 240, 244, 246, 248, 249, 255, 258, 320
Nuvey – 275, 283, 296, 308, 313, 315, 319, 322, 323

O

Oman – 226, 261
Ordubad – 80, 146, 178
Orxistena (bax Arsax) – 103
Orta Asiya – 5, 53, 74, 83, 116, 138, 185, 317

Ö

Ölü sular (bax əl-Bətaix) – 17

Örənqala – 181

P

Paradan – 200

Parfiya – 75, 165, 258

Paris – 4, 341

Partav (bax Bərdə) – 38, 130

Patişxvarqar – 199

Paytakaran – 103, 123, 130, 175

Persarmeniya – 123

Persiya – 29, 105, 110

Peykənd (bax Buxara) – 258

Pəncab (əs-Sind) – 193, 199, 200, 216, 270, 285, 301

Pənchir dağı – 244

Pirallahı adası – 255

Pirsaat körfəzi – 177

Pont dənizi (bax Buntus, Qara dəniz) – 236, 240, 246, 255

R

Rabat Dihistan – 202, 284

Raqa (bax Rey) – 200

Raqqa – 177, 291, 308

Rami (Ramni) – 262

ər-Ran (bax Arran) şəhəri – 178-180, 265, 268

ər-Ran çayı – 50, 197

Ranonq – 262

ər-Rihab – 121, 127, 132, 137, 183, 307, 308, 315

ər-Rum (bax Bizans) – 47, 66, 72, 89, 193, 196, 197, 215, 221, 225, 235, 242, 244, 247, 270, 272, 278-280, 282, 285, 291, 292, 301, 304, 307, 311, 314, 320

ər-Rum (Bizans, bax Aralıq) dənizi – 236, 248, 275

ər-Rum (dağ) – 23

ər-Rumiyya əl-Kəbira – 235

ər-Ruyan – 194

Rey – 17, 18, 22, 23, 45, 62, 64, 69, 80, 85, 87, 88, 93, 94, 97, 137, 172, 178, 193, 194, 197, 200, 201, 201, 235, 263, 267, 270, 272, 280, 289, 292, 294, 297

Rubas çayı – 127, 152

Rud ər-Rud (bax Dav ər-Rud) çayı – 206

Rudbar – 229

Rukel – 257

Rusbə – 136, 307, 308

Rusiya – 6, 25, 144
Rustukbad (Rustəm Kavad) – 171
Ruyindiz (Ruyindej) – 101, 177, 258, 339, 343

S

Sabur vilayəti – 261
Saburxast – 186
Sacsin – 327, 332
Sadarasb – 187, 195, 206
Sakasena – 37, 103, 232
Sakiliya (bax Siciliya) – 246, 260, 261
Saqalib çayı – 52
Səlmanbəyli – 188
Samanilər dövləti – 74, 75, 253, 268, 341
Samara çayı – 255
Samarra (Samirə, bax Surramənraa) – 9, 71, 73, 125, 202, 203, 228, 231
Samsat (Sumeysat, Arsamosata, bax Şimşat) – 209, 261, 297, 317
Samshi (Samshe, bax Samske-saatabaço) – 249, 259
Samske-saatabaço – 259
Samşulda qalası – 222, 229
Samur çayı – 52, 127, 210, 214, 215, 254, 259, 263, 273, 314
Samur körpüsü (Cisr Samur) – 183, 188, 207, 212, 263, 274, 296, 320
Sanariya (əs-Sanar) – 152, 196, 211, 224, 225, 250, 295, 324
əs-Sanara – 251
Saraxs – 76
Sarav (Sarab) –
Sarı dəniz – 236
Sarıqşər (Sarı şəhər) – 201, 215, 238
Sariyə – 194, 201, 274, 283
Savalan dağı (Sabalan) – 21, 50, 106, 108, 163, 174, 270, 286, 287, 294, 315, 328, 333, 336
Save – 88
əs-Saymara – 200
Saysaban (Saysavan) – 184
Selevkiya – 204
Sədmah – 256
Səffarilər dövləti – 74
Səhənd dağı – 165, 172
Səlcuq sultanlığı (Böyük) – 88, 89, 165
əs-Səlaq – 194, 205, 221
əs-Sərir – 53, 198, 214, 221, 227, 241, 247, 257, 277-279, 285, 322
əs-Səvad (bax İraq) – 9, 201, 217, 282

Səməndər – 51, 52, 195, 196, 211, 222, 227, 242, 276, 277, 279, 284, 300, 321, 322
Səmərqənd – 76, 270
Səncan – 184, 307, 314
Səncə çayı – 307
Səncid kəndi – 283
Sənir dağı – 196, 216, 225
Sərab – 112, 136, 174, 205, 206, 283, 319, 322
Sərah (bax Sərat) – 297, 322
Sərat (bax Sərab) – 22, 58, 112, 136, 163, 174, 194, 195, 205, 218, 221, 237, 275, 283, 296, 307, 308, 313, 315, 322
Sərbuzə adası – 260, 262
Sərcahan qalası – 95
Siciliya – 246, 260, 261, 319
əs-Sim (Səm) çayı – 307
əs-Sin (bax Çin) – 193, 226, 235, 236, 294
əs-Sin dənizi (Bəhrü əs-Sin) – 235, 236
əs-Sisəcan – 47, 109, 125, 134, 139, 144, 195, 208, 221, 222, 230, 231, 237, 268, 296, 320, 324,
Sibir – 262
Silvan – 282
Simnan – 201
Sindəbayə – 194, 205
Sinistan (bax əs-Sin, Çin) – 221
Sinn Sumeyrə – 194, 202, 237
Sirac Tayr (bax Şirak) – 38, 47, 144, 195, 209, 221, 237, 282
Siraf – 250
Sırdərya çayı – 230
Sirvan (Şiravan, Şirvan - Deyləmdə) – 74, 262
Sisakan (bax Sünik, Sisəcan, Sisyan) – 103, 105, 208, 213
Sisər – 136, 181, 186, 194, 195, 197, 203, 205, 224, 232, 235, 237, 238, 260, 313, 319
Sisyan – 55, 187, 190
Siyah Kuh (Siyakuh Qara dağ) – 273, 275, 276, 284, 328
Siyavurdiyə – 110, 259
SSRİ (bax Sovetlər birliyi) – 5
əs-Sudan (Sudan) – 294
Suğdəbil – 47, 134, 144, 195, 209, 221, 222, 235, 260, 320
Suğur – 30, 45, 47, 216, 261, 293, 297, 304, 317, 323
Suhravərd – 286, 301
Sul (bax Çor, Çoqa) – 234
Sulduz – 174
Sultaniyyə – 283
Sumatra adası – 246, 262
Sumeyra (bax Sinn Sumeyra) – 202

Sunbatman – 207
Sur (bax Tir) – 140, 227, 234, 290, 312
Suraxanı – 256
Suriya – 15-17, 57, 216, 227, 304, 330
Surrəmənraa – 202, 261
Suvar – 196, 215, 279
Sünik (bax Sisyan, əs-Sisəcan) – 18, 21, 33-35, 47, 73, 80, 83, 84, 103, 105, 125, 126, 134, 139, 144, 146, 208, 213, 230, 231, 268
Süveyş – 215

Ş

Şabran – 37, 51, 130, 133-136, 156, 158, 162, 182, 189, 211, 214, 285, 320, 341
Şabran çayı – 52, 130
Şahbuz (Şəhabuş) qalası – 134, 222, 230
Şahbuz rayonu – 35, 97, 230
Şahnəzərli kəndi – 182, 211
Şahrud (Şahrüz) çayı – 197, 201, 235, 251, 260
Şah (Şaz) Feyruz – 217
Şakaşin (bax Sakasena, Şəkka) – 37, 232
Şalus – 194, 201, 298
Şam – 15, 16, 30, 51, 53, 54, 56, 57, 88, 89, 112, 171, 193, 196, 216, 224, 225, 271, 274, 294, 296, 301, 304, 308, 325, 330
Şam dənizi – 140, 235
Şamşvilde – 229
Şapurqala – 97, 230
əş-Şaş – 235
Şaz Qubaz (vilayəti) – 262
Şaz Bəhmən (vilayəti) – 198
Şavşit (Şavşeti) – 224, 232
Şəhrəzur – 122, 178, 205, 264, 267, 273, 282, 286, 302, 313, 315, 319, 323
Şəki (Şəkin, Şəkki, Saki) – 48, 53, 56, 71, 72, 80, 103, 117, 122, 124, 126, 128, 130, 136, 148-154, 158, 162, 189, 196, 207, 210-213, 222, 254, 259, 272-274, 283, 285, 291, 297, 301, 307-309, 313, 321
Şəki məlikiyi – 126, 149
Şəkka (Şəkkan) – 127, 134, 151, 224, 301
Şələnbə (Şələmbə) – 194, 201
Şəmkir (Şəmkur, Şəmxor) – 37, 81, 110, 111, 122, 133, 136, 138, 150, 153, 154, 158, 161-163, 169, 191, 212, 224, 232, 239, 272-274, 281, 285, 291, 293, 307, 308, 311, 313, 314, 320, 321, 336
Şərqi Qafqaz – 48, 123
Şərvan (bax Şirvan) – 281
Şətər (Şutur qalası) – 162, 184
əş-Şihr – 246, 260, 261

Şimali Afrika – 53, 215
Şimali Qafqaz – 45, 61
Şimşat – 47, 195, 209, 221, 297, 317
Şimşat dağı – 196, 225
Şiramin – 269
əş-Şirriz – 74, 194, 201
Şirvan – 3, 6, 7, 30, 47, 53, 56, 74-78, 82, 84, 86, 90, 113, 127, 130, 134, 136, 145, 149-151, 154-159, 162, 177, 182-184, 188-190, 195, 196, 200, 205, 207-210, 212, 214, 215, 221, 222, 224, 241, 242, 245, 246, 251-256, 260, 262, 265, 272-274, 281, 282, 285, 305, 318, 320, 327
Şirvanşahlar dövləti – 81, 90, 91, 112, 154, 157, 189, 252, 253, 282, 343
Şiz – 21, 22, 136, 163, 178-180, 194, 195, 204, 221, 264, 265, 267, 268, 296, 282, 302
Şolapur – 198
əş-Şurat gölü (bax Urmiya gölü) – 167-168, 270, 280

T

Tabasaran – 56, 128, 214, 254, 257, 329
Taxti-Süleyman – 179, 267
ət-Taif – 131, 216, 307, 312, 315
Tala qalası – 168
Talaqan ər-Rey – 197, 235
Talış dağları – 202
Talış kəndi – 28, 283
Talışan (Talış) – 28, 202
Tamaysa (bax Tamis) – 202
Tamis – 194, 202
Tanca – 196, 215
Tanis (Tanais, bax Don) çayı – 254, 255
Tapuristan (bax Təbəristan) – 200
ət-Tarm (Tarom) – 122, 202, 221, 229, 273, 282, 294
Taron – 126, 202
Tarsus – 244
Tarus (Tarmakis, Tavrız, Tibriz), bax Təbriz – 169, 313
Tasub (bax Lasub) – 289
Taşir – 79
Tavuş-Sevordik – 83
ət-Taylasan (bax Talışan, Talış) – 28, 194, 202
Tbilisi (bax Tiflis) – 207
Tehran – 82, 200
Telavi (bax Təbla) – 148, 314
Terek çayı – 257, 263, 305
Tetris Sixe qalası – 94

Teymurilər dövləti – 305
Təbər (Tiyar, Tri) rustağı – 233
ət-Təbəriyyə gölü – 272, 281, 290, 312
Təbəristan – 45, 61, 66, 70, 72, 74, 88, 115, 137, 140, 178, 193, 194, 199, 200-202, 235, 240, 245, 246, 252, 273, 275, 276, 278, 279, 289, 290, 294, 298, 300, 322, 326
Təbəristan dənizi (bax Xəzər dənizi) – 176, 183, 235, 236, 240, 260, 265, 271, 273, 275, 290, 321
Təbəristan gölü – 293, 307
Təbərsaran (Tabasaran) – 37, 214, 221, 241, 242, 252, 272
Təbla (Telavi) – 148, 307-309, 313, 314
Təbriz – 57, 58, 85, 88, 94, 96-100, 112, 129, 133, 136, 138, 165, 168-174, 176-178, 186, 194, 203 205, 218, 220, 221, 228, 237, 268-270, 275, 280, 286, 287, 288, 293, 301304, 307, 310, 312, 313, 318, 319, 328
Tədmur – 325, 330
Tərki kəndi – 211
Tərtər (Sursur) çayı – 36, 37, 43, 55, 190, 207
Tibet – 116, 330
Tiflis (Təflis) – 27, 35, 47, 52, 79, 85, 89, 93, 110, 112, 114, 124, 125, 127, 133, 135, 139, 141, 142, 145, 150-154, 158, 162, 168, 178, 187, 191, 195, 206-209, 211, 212, 214, 221, 229, 231, 235, 237, 238, 248, 249, 251, 258, 260, 265, 272-274, 281, 283, 285, 290, 291, 293, 294, 296, 303, 307-309, 311-315, 318, 321, 324
Tiflis (cənub) – 180, 181
Tiflis əmirliyi – 35, 73, 141, 229
Tihama – 216
Tikrit – 88
Tir (Sur) – 140, 290, 312
ət-Tirmiz – 261
Tirrix (bax Van) gölü – 224, 231
ət-Tiz – 266, 269
Toxaristan – 197, 294
Torpax-qala (Dərbənd yanında) – 213
Torpaqqala – 154
Tovuz – 110, 154
Tovuzçay (Товузчай) – 151, 154
Tulunilər dövləti – 74
Tuman – 53, 260
Turan – 84, 85, 199
Turarbənd – 235
Tus – 178
Tustər – 171
Türkmənistan – 199

U

Ucan – 136, 168, 172, 270, 280

Ud (Uz, Utik) – 37, 125, 127, 233

Ukbara – 217

Ukyanus (okean) dənizi (Bəhru Ukyanus) – 235, 236

Unar – 177

Urmiya – 57, 84, 100, 129, 133, 135, 167, 168, 173, 174, 177, 179-181, 186, 194, 195, 204, 205, 218, 220, 221, 228, 229, 237, 266, 273, 275, 280, 284, 286, 287, 293, 297, 307, 308, 310-314, 317, 319, 320, 323, 324

Urmiya gölü – 21, 23, 108, 147, 168, 172-174, 179, 180, 186, 195, 203, 204, 211, 216, 238, 269, 273, 280, 312, 320, 322, 323

Usruşana – 76

Uşnuh (Uşnu, Uşnəviyə, Uşnuh əl-azəriyyə) – 108, 109, 136, 168, 169, 174, 177, 186, 270, 280, 286-288, 302

Utka çayı – 215

əl-Uzayb – 196

V

Vacrud (Vacruz) – 22

Vadi əl-Kürd – 266, 269

Van gölü – 47, 147, 209, 210, 231, 269, 301, 303, 304, 323, 324

Van şəhəri – 147, 209, 210, 237, 286, 295, 301, 322

Vandanakan (bax Bəndənicin) – 262

Varzaqan – 80, 85, 136, 169, 286, 294, 297, 303, 320

Vasit – 193, 265, 311

Vaspurakan – 33, 47, 79, 83, 123, 145-147, 209, 212, 301

Vastan – 286, 292, 295, 301, 320, 323

Vayxır (bax Vayzur) – 34, 230, 268

Vayosdzor (Vay yeri) – 34

Vays (Veys) – 34, 134, 139, 222, 230, 231, 268

Vayzur (Vayos - dzor) – 34, 80, 81, 230, 265, 268, 297

Vera qalası – 165

Vəhş – 228

Vərzəqan – 288, 303

Volqa çayı – 52, 140, 156, 196, 211, 215, 240, 242, 244, 245, 254, 255, 284, 324, 332

Y

Yaik (bax Ural çayı) – 262

Yaqtan – 270, 280

Yanıqtəpə – 169

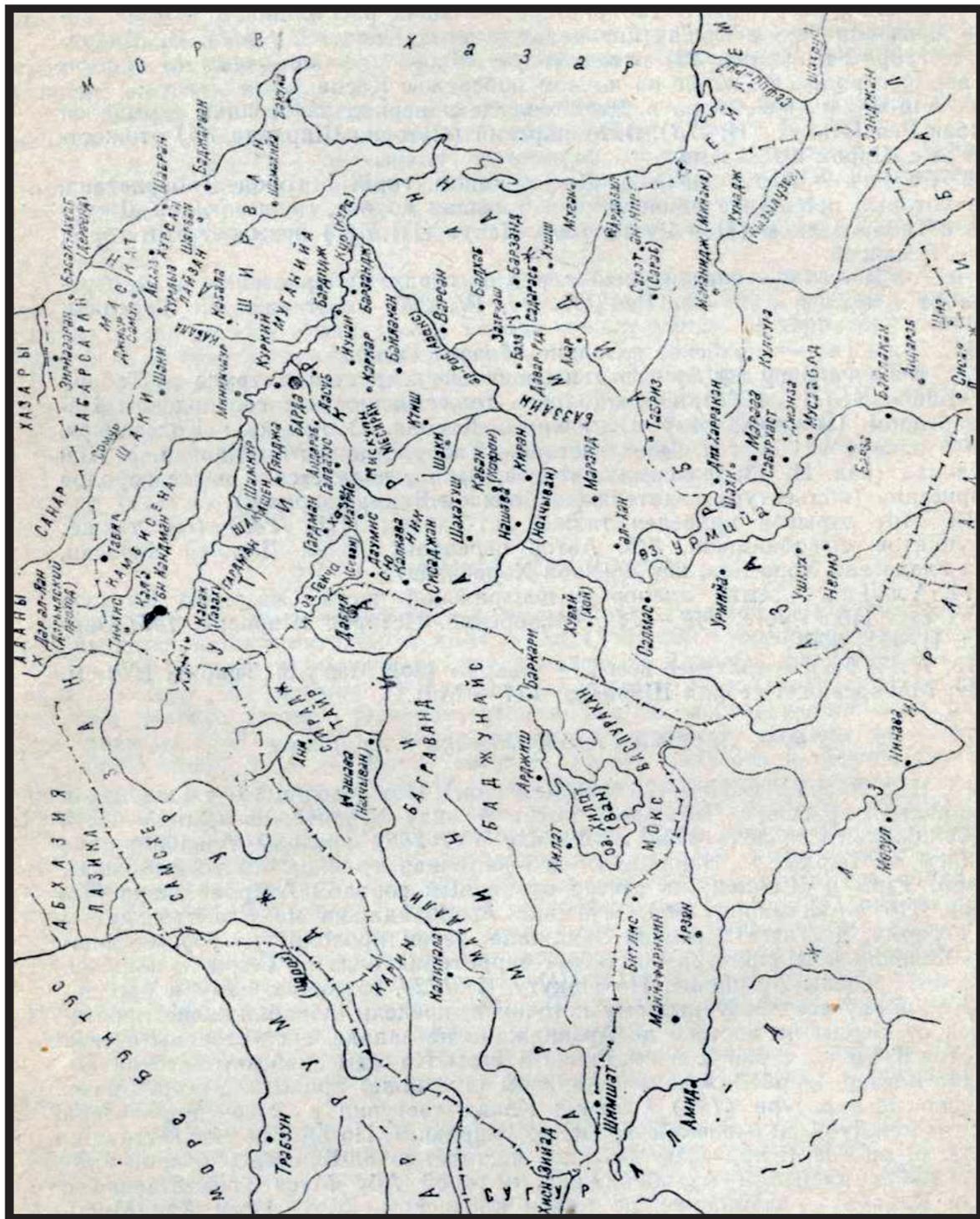
Yava adası – 262

Yeddi ölkə (əs-Sab buldən) – 249, 258
Yermon – 216
Yerusəlim – 264
Yəmən – 58, 68, 112, 196, 199, 216, 237, 250, 261, 265, 296
Yəzidiyyə (bax Şamaxı) – 156
Yuxarı Çiryurt şəhərgahı – 229
Yunan – 9, 55, 188, 208, 238, 274, 282, 306, 312

Z

Zabulistan – 76, 198
Zaqafqaziya (bax Cənubi Qafqaz) – 25, 33, 144
Zautis – 283
əz-Zəbəc adaları – 262
əz-Zəbədan çayı – 307
əz-Zəqlan – 325, 329
Zəhrkəş – 187, 197, 206
Zəncənakan dağı –
Zərəvənd – 266, 269
Zərəhavan – 269
əz-Zəvəzan – 21
Zəryəqaran (bax Zirihkəran) – 116
Zəyəmçay – 151
əz-Zinc dənizi – 226, 234
Zirbad – 250
Zirihkəran – 76, 77, 116
Ziviyə – 169
Ziyad qalası (bax Hisn Ziyad) – 195, 210, 221
Zöhrəbkənd – 190
Zülmət diyarı – 327, 332

Арран, Азербайджан и Арминия в составе Арабского Халифата по Ибн Хордадбеку

Əlavə - Приложение

*Арабский Халифат и Азербайджан (по сочинениям Ибн Хордадбеха и других представителей арабской географической литературы)**

VII век вошел в историю человечества как век возникновения второй мировой религии ислама. Родина ислама - Аравия, а точнее появившееся на этой территории молодое, сильное арабское государство – Халифат вскоре распространило свою власть на многие страны и народы от Испании до Китая. Именно поэтому Халифат сыграл исключительно важную роль в истории большого количества стран трех континентов - Европы, Азии и Африки, включенных в его состав в основном силой оружия. Это вхождение явилось эпохой коренного перелома в судьбах народов, указанного региона. Однако, для осмысления исторического значения событий, происшедших в те далекие дни, когда многие народы стали объектом экспансии Арабского Халифата и в большинстве своем утратили свою независимость, наряду с введением в научный оборот новых письменных источников, отражавших историческую действительность того периода, необходимы и специальные источниковедческие разработки уже имеющихся источников. В их большом ряду особое место занимают как арабские исторические, так и географические источники, ставшие объектом наших исследований.

Среди многочисленных объектов, исследуемых учеными, есть и такие, разработка которых, можно сказать, вечно актуальная проблема. Таковой является и источниковая база исследований по истории народов. Их особая значимость выявляется при исследовании отдельных проблем и вопросов истории. Скрупулезное изучение соответствующих письменных памятников на разных (в том числе и арабском) языках, приобретает в наши дни особую актуальность и в связи с превратным освещением некоторыми учеными фактов и событий, касающихся, в основном, отдельных аспектов исторической географии ряда стран (в том числе и Азербайджана), входивших в состав Халифата. К сожалению, интерпретация фактического материала становится пищей для горе-шовинистов и амбициозных политиканов, является «научным обоснованием» для их территориальных притязаний к соседним народам и странам. Это обстоятельство еще больше увеличивает необходимость детального исследования соответствующего материала и из арабских средневековых письменных источников. Наряду с этим возрастает и ответственность исследователя не только перед современными и будущими читателями, но и перед историей и своей совестью.

Первичная цель научной работы автора, историка-арабиста, источниковедческое исследование сочинения арабского автора IX века Ибн Хордадбеха «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» («Книга путей стран») и введение в научный обиход содержащихся в нем сведений, была расширена результатами самого исследования. К цепи первичной цели добавилось новое звено, неразрывно связанное с ней - взяв за основу материал

* Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук в форме научного доклада (прочитан на Диссертационном Совете Института Истории Академии Наук Азербайджана 13 мая 1994 г.)

средневековых арабских географических источников, непосредственно связанных с материалом Ибн Хордадбега, осветить отдельные, наиболее актуальные вопросы политической истории и исторической географии стран Халифата (и Азербайджана). Для достижения поставленных целей были определены следующие задачи: 1) опубликовать полный перевод «Книги путей и стран» Ибн Хордадбега на русском языке; 2) определить его место в мусульманской историографии, выяснить круг его источников и последователей; 3) проанализировать имеющиеся в науке данные о его биографии и научной деятельности; 4) подвергнуть анализу вопрос периодизации арабской географической литературы описательного типа; 5) рассмотреть вопрос ее структуры и содержания; 6) осветить трудности разработки источниковедческих проблем этой литературы; 7) путем сопоставления данных Ибн Хордадбега со сведениями других представителей арабской средневековой историко-географической литературы выяснить характер значимости его материала, определить степень его достоверности и ценности, раскрыть возможности этого материала в качестве историко-географического источника по странам Халифата; 8) проанализировать материал Ибн Хордадбега по административно-территориальному устройству стран Халифата с целью изучения политической географии исследуемого региона; 9) проследить и уточнить пути сообщения, связывающие страны Халифата между собой и внешним миром, прояснить ряд вопросов, непосредственно вытекавших из этих сообщений (локализация некоторых городов, уточнение маршрутов, размещение почтовых станций и т.п.); 10) выделить и проинтерпретировать в свете арабской историко-географической литературы вопросы политической истории и исторической географии Азербайджана так или иначе затронутые Ибн Хордадбегом; 11) составить карты-схемы на основе материала Ибн Хордадбега и других представителей арабской географической литературы.

Научная новизна исследования, в основном нашего своего отражения в данном докладе, заключается в следующем: впервые осуществлен полный перевод всего дошедшего до нас текста сочинения Ибн Хордадбега «Книга путей и стран» с арабского языка на русский; выполненная работа является первой попыткой специального источниковедческого исследования «Книги путей и стран», раннего памятника арабской географической литературы описательного типа; впервые вводится в научный оборот весь разносторонний фактический материал сочинения Ибн Хордадбега, до сих пор затронутый только фрагментарно; заново исследована биография Ибн Хордадбега, уточнены отдельные факты из его жизни и деятельности, названия его трудов; установлена степень достоверности сведений Ибн Хордадбега путем комплексного изучения и перекрестной проверки аналогичного и схожего материала арабской географической литературы; впервые выделены периоды качественного развития арабских географических памятников описательного типа; впервые, в результате параллельного исследования, проанализированы вопросы, касающиеся содержания и внутренней структуры арабских географических сочинений описательного типа, рассмотрены их общие и индивидуальные модели; впервые конкретно затронуты трудности, с которыми сталкивается исследователь при

разработке источниковедческих проблем этой литературы; впервые, с использованием данных источников и литературы, научно прокомментирован весь материал Ибн Хордадбега самого разного содержания (на 5,2 п.л. текста источника написано комментариев, объемом 15 п.л., введение в изучение памятника-5 п.л.; приложено 11 карт-схем); наиболее полно исследован затронутый Ибн Хордадбехом вопрос административно-территориального устройства стран Халифата, в том числе и исторического Азербайджана; детально проанализированы сведения Ибн Хордадбега, сопоставляемые с аналогичным материалом арабской географической литературы о путях сообщения стран Халифата и вне его; зафиксированы почтовые станции (сикка), расположенные на этих путях, уточнены расстояния между ними; вновь стали объектом исследования маршруты купцов- русов и иудеев ар-разани, путь посланца халифа ал-Васика Саллама ат-Тарджумана, ряд путей торговцев, направляемых в восточные страны (Индию, Китай и т.д.); проанализирован материал арабской историко-географической литературы по отдельным аспектам исторической географии Азербайджана, вновь рассмотрен вопрос завоевания арабами Азербайджана, уточнены время и маршруты завоевательных походов арабов, подвергнута критическому анализу интерпретация данных арабских источников современными исследователями. Комплексное источниковедение позволило и в данном случае вынести наиболее достоверное решение по исследуемым вопросам, которые затрагивают ценный материал для освещения истории Халифата в целом и исторического Азербайджана в частности.

Практическая ценность опубликованных диссертантом работ, представленных к защите, определяется прежде всего тем, что они освещают многие до сих пор не изученные, или недостаточно хорошо изученные и спорные вопросы политической истории и исторической географии Халифата и исторического Азербайджана, позволяют воспользоваться сведениями Ибн Хордадбега и других представителей арабской географической литературы в качестве историко-географического источника по отдельным регионам Халифата периода VII- начала IX вв. Эти публикации могут быть использованы для подготовки университетских лекционных курсов по истории и исторической географии Халифата в целом и Азербайджана периода арабского владычества, в частности, а также могут быть использованы при написании обобщающих трудов по истории стран, входящих в состав Арабского Халифата. В работах диссертанта применены методы сопоставительного анализа отдельных сведений источников, взяты за основу теоретические труды известных востоковедов-классиков В. В. Бартольда, И.Ю. Крачковского, Й. Маркварта, В.Ф. Минорского и других, учтены последние достижения исторической науки и отечественного востоковедения.

Апробация работы. По данной тематике автором опубликованы более двадцати статей и три книги, из которых автор представляет к защите исследованный и комментированный ею перевод «Книги путей и стран» Ибн Хордадбега (объемом 28,95 п.л.), изданный в 1986 году. Как важное дополнение к нему прилагаются статьи по той же тематике (объемом более 8 п.л.), а также книга «Арабский халифат и Азербайджан» (объемом 9,5 п.л., на азерб. яз.), опубликованные автором в 1987-1993 гг., т.е. после выхода «Книги

путей и стран» Ибн Хордадбега на русском языке. На книгу «Ибн Хордадбег. Книга путей и стран (введение, перевод, комментарии, указатели и карты)» опубликованы три положительных рецензии докторов исторических наук Т. Буниятова и Л. Надирадзе и кандидата географических наук Э. Мехралиева; на книгу «Арабский Халифат и Азербайджан» вышла положительная рецензия, написанная доктором философских наук А. Шукюровым и кандидатом философских наук З. Гасымовым. По теме диссертации автором прочитаны доклады на всесоюзных конференциях «Бартольдские чтения», проводимых в Москве в 1974, 1976, 1978, 1981, 1984, 1987, 1990 гг., а также в Ереване (в 1985 г.), Кутаиси (1989 г.), Махачкале (1991г.) Доклад диссертанта апробирован, одобрен и рекомендован к защите на заседании отдела средневековой истории Института Истории им. Бакиханова АН Азербайджана (29. XII. 1993 г.).

Структура работы. Представленные к защите работы суммированы в научном докладе, который содержит характеристику этих работ, опубликованных автором в 1986-1993 гг. в виде книг и статей и объединенных общей темой - разработкой арабских географических сочинений с источниковедческих позиций; рассматриваются вопросы их периодизации, структуры и содержания, трудности разработки их источниковедческих проблем; отмечается значение источниковедческого изучения этих сочинений. Особое место среди них отведено «Книге путей и стран» Ибн Хордадбега, первому, дошедшему до нас географическому источнику описательного типа; критически оцениваются те проблемы и вопросы, которые ставятся источником и представляют интерес для углубленного изучения истории и исторической географии стран, входящих в состав Халифата, в том числе Азербайджана. В докладе критически анализируются также вопросы истории и исторической географии Азербайджана, освещенные арабскими географическими источниками, некоторые из которых подвергаются разбору со стороны отдельных историков и востоковедов.

В итоге весь представленный к защите материал после введении распределен между следующими разделами: 1) Арабские географические сочинения описательного типа, вопросы их структуры и содержания, проблемы их изучения; 2) Место «Книги путей и стран» Ибн Хордадбега в мусульманской историографии, история и степень ее изученности; 3) Административно-территориальное устройство и пути сообщения раннего Халифата; 4) Интерпретация сведений Ибн Хордадбега по историческому Азербайджану в свете арабской историко-географической литературы. Доклад завершает четыре конкретных источниковедческих и исторических экскурсов, дополняющих и обогащающих исследуемый материал.

1. АРАБСКИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СОЧИНЕНИЯ ОПИСАТЕЛЬНОГО ТИПА, ВОПРОСЫ ИХ СТРУКТУРЫ И СОДЕРЖАНИЯ, ПРОБЛЕМЫ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Арабские географические источники, наряду с историческими, сохранили большой материал для изучения стран, бывших в определенный исторический период в составе Халифата или сопредельных ему. Наличие местных источников, освещающих большое количество не всегда легко читаемых страниц нашей отечественной истории,

ничуть не умаляет значение этих трудов, напротив делает их более необходимыми для доказательства или уточнения того или иного факта или события. За время критического изучения этих источников, начало которого было положено еще несколько столетий назад европейскими учеными, были изданы десятки томов географических трудов, а их ценный материал прочно вошел в мировую науку. Конечно, эти издания далеко не исчерпали основного фонда географических произведений, но обеспечили планомерное изучение не изданных еще памятников и составили громадный материал для самых разнообразных историко-географических исследований. Взяв за основу периодизацию истории литературного оформления различных категорий географической литературы, предложенную академиком И.Ю.Крачковским, мы можем выделить следующие периоды развития исследуемых нами памятников: 1) период стремительного подъема, охватывающий середину IX-начало X вв. (работы Ибн Хордадбега, ал-Йакуби, Ибн ал-Факиха ал-Хамадани, Кудама ибн Джафара, Ибн Русте и др.); 2) период апогея этой литературы, охватывающий X век (работы ал-Мас'уди, Абу Дулафа, ал-Истахри, Ибн Хаукала, ал-Мукаддаси и др.); 3) период замедления роста качества этой литературы, охватывающий XI-XV вв. (работы ал-Идриси, Йакута ал-Хамави, Закарийи ал-Казвини, Наджм ад-дина ал-Харрани, Ибн ал-Варди и др.); 4) период спада, начиная с XVI века (работы Ибн Ийаса, ал-Брусави и др.).

По содержанию мы их разделили на сочинения, охватывающие весь известный для того времени мир (работы Ибн Хордадбега, ал-Мас'уди, ал-Идриси и др.) и сочинения, охватывающие только страны, входящие в состав Халифата (сочинения ал-Йакуби, ал-Истахри, ал-Мукаддаси и др.). Тут же можно говорить о географ-книжниках, т.е. писавших только на основе документов, книг и сведений информаторов и о географ-путешественниках, которые добавляли уже к накопленному своими предшественниками старому материалу новые, более ценные данные.

Работа над материалом этих источников еще раз доказывает, что только параллельное их исследование может выявить достоверность отдельных фактов и сообщений. И именно параллельное исследование обнаруживает общие модели, которым следовали географы периода подъема и апогея этой литературы при создании своих трудов.

Рассматривая ранние географические сочинения, написанные в IX веке, материал которых иной раз дополняет друг друга и дает нам возможность перекрестной проверки их данных, мы обнаруживаем сходство не только в содержании, но и в ряде случаев и в их внутренней структуре. Конечно, об этом важном факторе можно было бы говорить еще увереннее, если бы эти сочинения дошли бы до нас в полных, а не в сокращенных вариантах. Но, к сожалению, труды именно географов IX века дошли до потомков в сокращенных редакциях, выполненных скорее всего самими авторами, видимо, в служебных целях, или же различными редакторами для удобства читателей. Так, из многотомной энциклопедии Ибн Русте, сохранился только VII том, посвященный астрономии и географии; доступная часть сочинения Кудама ибн Джафара, сильно напоминающая работу Ибн Хордадбега, тоже сокращенная; из труда Ибн ал-Факиха, составляющего по словам ал-Мукаддаси пять томов (около 2000 стр.), до нас дошла только часть и т.д. К этому еще следует добавить, что дошедшие до наших дней

списки переписывались, иной раз, неумелыми или же тенденциозными людьми, и в результате, композиционное решение и даже содержание той или иной дошедшей до нас работы, вряд ли во всех местах соответствовали первоначальным вариантам. Все это, естественно, затрудняет выявление истинной - первоначальной структуры рассматриваемого сочинения, дошедшего до нас не в варианте самого автора, а в варианте его иногда пристрастного переписчика. Именно в таких случаях нам помогает общая модель, которой следовали отдельные географы, труды которых можно сгруппировать согласно содержанию и структуры. Так, например, уже ал-Йакуби, писавший в конце IX в., несмотря на отсутствие ссылок на своего предшественника Ибн Хордадбега, при систематизации своего материала, как бы, повторяет план его сочинения. Он, также как Ибн Хордадбег, выделяет описание Багдада и Самарры (у Ибн Хордадбега выделяется ас- Савад Ирака), аргументируя это тем, что они являются городами малика-владыки и столицей Халифата и только после этого приступает, как и Ибн Хордадбег, к описанию четырех секторов всей вселенной. Очевидно, такая структура, обнаруженная нами у двух, судя по их работам, самостоятельных авторов, указывает на существующую в то время общую модель, взятую этими географами из не дошедшего до нас неизвестного источника. Таких любопытных параллелей, говорящих об общих источниках (*ср. также: ал-Балхи-ал-Истахри-Ибн Хаукал*), можно привести предостаточно.

Определенный отпечаток на содержание и структуру рассматриваемых нами сочинений наложило и влияние античных источников, в основном географического труда Птолемея, обработанного знаменитым Мухаммадом ибн Мусой ал-Хорезми под названием «Китаб сурат ал-ард». Но нельзя сказать, что влияние это было очень сильным. Рассмотренный нами материал из арабских географических сочинений утверждает мнение о том, что знания арабских авторов (таких как ал- Хорезми, Ибн Хордадбега, Ибн ал-Факиха и др.), разумеется, были намного богаче их греческих предшественников. Владея более обильным материалом, нежели Птолемей и другие, они стремились исправить устаревшие за столетия сведения греческих авторов. Однако, несмотря на заметные сдвиги, реконструкция материала не всегда делалась удачно. Для наглядности приведем, например, любопытный факт из труда ал-Йакуби, у которого спустя несколько столетий после Птолемея, обнаруживается греческая версия о впадении Аму-Дарьи в Каспийское море. Такое влияние греческой традиции обнаруживается в трудах и других географов IX века, ряд материалов которых если и страдает анахронизмом, но, в основном дополняется новыми данными. Таким образом, географические принципы греческих писателей, ставшие достоянием арабских авторов IX века, вследствие гораздо расширенного кругозора последних, получили иное развитие.

Заметим также, что признавая греческую теорию о климатах, да и то в своеобразном виде, они писали свои сочинения по индивидуальной модели, создавая в конечном итоге свою собственную, присущую только им книгу. И если первые географы, следуя греческим авторам, называли свои работы как и греки «географией», переводя это слово на арабский язык как «сурат ал-ард» («картина земли»), то последующие, имея сходные цели и задачи, создавая свои труды, называли их «Китаб ал-булдан» («Книга

стран») или же наподобие римских «дорожников» «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» («Книга путей и стран»). Но несмотря на разные названия, каждый последующий автор не мог освободиться от существующей модели своего предшественника. Такая форма творческой работы, очевидно, исходила также и от требования самого времени, когда большинство работ заказывалось определенными высокопоставленными лицами (во многих случаях - даже халифами) и подчинялись их целям и задачам.

Именно поэтому географы IX, а затем и X веков, бравшие за основу общую для своего времени модель, преобразовали ее, дополняя свои сочинения важными сведениями, отвечающими нуждам определенных заинтересованных лиц, чаще всего государственного масштаба. Если автор первого дошедшего до нас географического труда описательного характера Ибн Хордадбех получает, в силу своих служебных обязанностей, задание описать пути и дороги, ведущие в разные страны, в том числе и вне Халифата, то ал-Йакуби, писавший по той же модели, составляет уже не сухой дорожник типа Ибн Хордадбеховского, а трактат, приближающийся к сочинениям авторов X века - ал-Истахри и др. Это отражается и в предисловии его книги, где автор ясно определяет поставленные перед ним задачи, на решениях которых строиться вся композиция его сочинения: «...Я старался, - писал ал-Йакуби, разузнать сведения о странах, о расстояниях между одной страной и другой... Когда я встречал какого-нибудь человека из тех стран, я спрашивал его о его родине и главном городе..., я спрашивал его об этой их стране..., каковы там посевы, кто жители- арабы или аджамы..., что пьют ее обитатели и вплоть до их одежды..., религиях, учениях, властителях..., какие страны поблизости..., дороги...». Я записывал сообщения и собирал рассказы. Я помянул, кто из халифов и эмиров покорил страну за страной..., [записывал] сумму их хараджа, насколько повышаются их налоги».

В силу такого разнообразия поставленных целей, сочинение ал-Йакуби получилось более привлекательным для читателя, нежели сухой, но в основном достоверный труд его предшественника. Важен и отмеченный уже нами выше факт отражения в рассматриваемых географических трудах политики соответствующей эпохи и приспособляемости авторов этих сочинений к сложной политической обстановке своего времени. В результате этого, содержания географических сочинений изучаемого периода обогатились сведениями о различных экспедициях, направленных в разные страны с определенными практическими целями. К таковым относятся сообщение о семи спящих отроках, описанное Мухаммадом ибн Муса, сведение о стене Йаджуджа и Маджуджа, открытой Салламом Тарджуманом, рассказ об отправке в Йемен людей для выяснения вопроса о происхождении серой амбры и т.п. При рассмотрении такого материала, несмотря на его общность и взаимосвязь с другими, явно обнаруживается и самостоятельность авторов, дополнявших уже описанные до них события новыми сведениями. Именно эти части их трудов являются для исследователей наиболее оригинальными и интересными. Такого рода информация, имеющаяся у этих авторов, очевидно, объясняется наличием у них какого-то дополнительного письменного или скорее всего даже устного сведения. Такой вывод мы получаем в результате сопоставления материалов Ибн ал-Факиха, Ибн Хордадбега, ал-Йакуби, ал-Балазури

и др. (последний автор-исторического жанра, но его «Книга о завоевании стран» во многих своих отрывках повторяет сведения наших авторов-географов).

Надо сказать, что авторы IX века для занимательности включали в свои сочинения всякие увлекательные рассказы, которые по словам уже критиковавшего своих предшественников автора X века ал-Мукаддаси, «иной раз заставляют плакать, а иной раз смеяться и развлекаться... Случалось,- писал он,- что я смотрел книгу Ибн ал-Факиха, будучи в какой-нибудь стране, и попадал на истории, включенные им без всякой связи. Этого я не могу одобрить.» Очевидно, именно такое критическое отношение к своим предшественникам, заставило ал-Мукаддаси, знания которого (также как и его современников) были более глубокими, благодаря предпринятыми ими путешествиям, создать книгу не только под новым названием - «Ахсан ат-такасим фи ма'рифат ал-акалим» («Лучшее разделение для познания климатов»), но и структурно новую. Однако, даже такой критический подход не смог изменить костяк и его сочинения, построенного на описании путей и дорог в разные края Халифата. Ал-Мукаддаси и остальные авторы X века, в отличие от ранних арабских географов, составивших в силу продолжавшихся еще завоевательных походов в Византию и другие страны, описание всей ойкумены, ограничили свой материал рамками мусульманских стран. По словам того же ал-Мукаддаси, «мы не берем труда описывать страны неверных, ибо сами не были в них и не видим пользы от их описания». Таким образом, авторы X века - представители так называемой «классической школы арабских географов», как их называет академик И.Ю.Крачковский, создали новую модель арабских географических сочинений, которые отличались от сочинений авторов IX века не только более стройной структурой, но и более обширным содержанием сведений по мусульманским странам. Ал-Истахри и Ибн Хаукал, следовавшие модели недошедшей до нас работы ал-Балхи, обогатили свои труды еще картами, которые несмотря на своеобразность, и по сей день помогают исследователям локализовать тот или иной пункт, начертить старые границы той или иной местности.

Итак, в X веке, в период апогея арабской географической литературы, появилась литература нового качества, более правдиво отражающая реалии своего времени. Но, это совсем не означало, что данная литература была совершенно свободна от разных ошибочных высказываний и гипотез. Яркий представитель этого периода ал-Мас'уди, неоднократно выступавший в своих трудах против ошибочных взглядов своих предшественников и современников, и представивший наиболее достоверное описание многих регионов известного ему обитаемого мира, упоминает, например, о каких то огромных реках, бравших начало из Аральского моря, называемого им озером Джурджанийа, и впадавших в Каспийское. Исследование вопроса заставляет нас отнести это сообщение ал-Мас'уди к старой линии арабской географии, стойко придерживающейся прошлой традиции. К таковым можно отнести и его сообщение об «известных великих реках Иртыш и Белый Иртыш», превосходивших своими размерами, по его же словам, Тигр и Евфрат и которые также впадали в Каспий. Таким образом, выясняется, что подобные сообщения, бывшие результатом обыкновенного заблуждения, пусть даже очень знаменитого географа, не имевшего точного

представления о сообщаемом им материале и поэтому, рассуждавшего согласно старой традиции, также анахроничны. Поэтому, несмотря на авторитет автора, мы не имеем право говорить о такого рода сообщениях как о реальных фактах, поскольку автор, а в излагаемом нами случае ал-Мас'уди, не обнаруживает подробного знакомства с топографией местности, ставшей объектом его внимания.

Итак, и в период апогея арабской географической литературы, даже критически мыслящие авторы, не всегда могли полностью освободиться от старой традиции, которая иногда даже противоречила их же собственным мировоззрениям, а также реалиям. Следует заметить, что такого рода оплошности происходили не только в силу традиции или же опрометчивости, но и из-за тенденциозности того или иного автора. Сопоставление и изучение аналогичных данных, имеющих в разновременных, а также синхронных источниках, в основном, явно отличает традиционность от тенденциозности и последнюю от оплошности, но в ряде случаев такой материал сбивает читателя, а затем и исследователя с толку, создавая при этом путаницу в интерпретации интересующего факта или события (ср. например, некоторые данные Ибн Хаукала о пределах Аррана, которые опровергаются не только сведениями других источников, но и его собственной картой). Все это показывает, насколько должен быть осторожен исследователь при оценке едва ни каждого факта, приведенного авторами и в период апогея арабской географической литературы, не всегда доверяясь их объективности и верности.

Следует также заметить, что арабские географы X века, которые не отказывались от существующей старой модели, превратившейся с приобретением присущих описательной географии мотивов и свойств в общую для многих авторов модель, тем не менее внесли и свой большой вклад в развитие арабской географической литературы. Интересно, что их последователи, в основном только подражали своим предшественникам - авторам IX-X вв. Это явно прослеживается в трудах авторов более позднего времени - ал-Идриси, Закарийи ал-Казвини, Ибн ал-Варди, Наджм ад-дина ал-Харрани и других, тоже не редко путешествовавших; во многих своих сведениях они очень редко отклонялись от традиционной линии, которая в иных случаях сохраняла даже птолемеевское влияние. Парадоксально, но факт: очень часто эти поздние авторы, даже не оговаривают, что такое-то их сведение относится отнюдь не к современной им эпохе, а, например, к информации X века. Очень редко встречается (в особенности в послемонгольский период) такой географ, как например, Йакут ал-Хамави, который предоставляя анахронический материал, нередко называет цитируемого автора, иногда, отмечая анахроничность приведенного его информатором сведения, дополняет его новыми, современными ему данными (ср. например, его материал об арранском городе Барда). Знакомясь с произведением Закарийи ал-Казвини, знаменитого космографа XIII столетия, неискушенный его читатель - современник мог бы подумать, что его описание, например, моря ал-Хазар, относится к их эпохе, и что где-то на берегу далекого моря и на самом деле существует страна Хазария, а читатель XV в., получивший со слов своего современника Ибн ал-Варди - тоже космографа, те же самые сведения пятисотлетней давности, будет еще верить, что это море имеет подземную связь с Черным морем,

о чем высказывались еще в до-геродотовские времена. Немаловажен для наших разысканий и тот факт, что еще задолго до них, в X веке, знаменитый ал-Мас'уди, озабоченный распространившимися в современном ему научном мире ошибочными представлениями о конфигурации этих морей, уже входит в полемику с «некоторыми людьми» (как он их называет), вставшими в защиту тезиса о соединении Каспийского (Хазарского) моря с Азовским и Черным морями и утверждает его изолированность. Очевидно, именно авторитет ал-Мас'уди, заставивший засомневаться и других его последователей, привел к упорному выделению буквально всеми более поздними арабскими географами тезиса об изолированности Хазарского моря.

Надо заметить, что при современном исследовании памятников арабской описательной географии, исследователь, вооруженный знаниями, унаследованными от своих предшественников, и, естественно, пытавшийся обогатить их новыми, при анализе необъятного материала этой литературы, сталкивается с разными источниковедческими проблемами. Целый ряд географических работ еще остается неизданным и поэтому недоступным для широкого исследования; ряд памятников дошли до нас в плохих изданиях. Еще И.Ю.Крачковский считал, что назревает необходимость в переиздании уже некоторых томов, изданных голландским арабистом М.де Гуге серии книг арабских географов IX-X вв., этого, несмотря на недостатки, бесценного, для своего времени издания, сыгравшего (и до сих пор продолжающего играть) роль незаменимого пособия для нескольких поколений исследователей-арабистов. Следует также добавить, что большое число источников осталось вне поля зрения исследователей из-за неполноценности или отрывочности их перевода на русский и другие языки (и в азербайджанском переводе они, также, в основном отрывочны). Все это приводит к незавершенности текстологической работы.

С целью получения максимальной информации от каждого географического источника, имеющего немаловажное значение для политической и экономической истории и исторической географии отдельных стран, необходимо углубленное и скрупулезное исследование не только неизвестных или малоизвестных, но и знакомых уже научному миру сочинений (ал-Мас'уди, ал-Мукаддаси, Ибн Хаукала, ал-Гарнати, Йакута и др.). Несмотря на то, что ряд ученых-востоковедов в той или иной степени уже исследовали некоторые проблемные вопросы, касающиеся того или иного географического сочинения (Ибн ал-Факиха, Йакута и др.), тем не менее многие из этих проблем остаются открытыми и актуальными по сей день.

При работе над такими источниками исследователь не всегда может быть полностью уверен в подлинности того или иного материала, поскольку многие переписчики, пренебрегали авторской волей и в соответствии со своими политическими и религиозными взглядами подвергали первоначальный текст значительным изменениям: сокращали, добавляли, заменяли древние географические названия новыми, выбрасывали и вставляли целые отрывки и т.п. Одна из основных проблем, стоящих перед исследователем - необходимость выявления степени достоверности данных источников. Разрешению этого вопроса помогает и традиционное заимствование поздними авторами материала более ранних, о чем мы упоминали

выше; сопоставление сведений из близких по содержанию источников также позволяет уточнить ряд неразборчивых терминов, географических и личных названий, заполнить лакуны в текстах и т.п. Например, работая над текстом ал-Йакуби, мы обратили внимание на явную ошибку, искажавшую весь смысл отрывка. Так, исходя из текста, путь из южно - азербайджанского города Ардабила на север вел через Варсан и Байлакан и достигал «Мараги», по словам автора- «города Верхнего (т.е.Северного) Азербайджана». Зная местоположение Мараги на территории Южного Азербайджана, естественно, удивляешься такому расположению городов на указанном маршруте. Истина обнаруживается только тогда, когда на основе реалий и фактического материала заменяешь слово Марага на Барза'а) а (Барда); последняя, судя по другим источникам, и на самом деле являлась конечной целью путников на этом маршруте. Видимо эта ошибка исходила от переписчика, неправильно прочитавшего незнакомое для него название города Барда, схожего без диакритики с написанием слова Марага (ср.: بردعة - مراغة). Подобных примеров – множество.

Для выяснения компетентности автора, а также уточнения степени достоверности приводимых фактов, надо в обязательном порядке сопоставить эти сведения и с исторической действительностью описываемого времени. Такое соотношение способствует выявлению не только тенденциозности автора, о чем говорилось выше, но и невольных или вольных ошибок переписчика.

Арабские географические сочинения отличаются большим совмещением очевидного с допустимым; сопоставление географических сочинений разных авторов и эпох показывает, что несмотря на общепринятое в какой-то мере справедливое мнение о «нерасчлененности чувственного и рационального познания мира» (И.М.Фильштинский) средневековым арабом, все же, вряд ли при объяснении многих загадочных фактов из сочинений географов следует ссылаться на мифотворчество. Возьмем, например, небезынтересный и с научной точки зрения рассказ Закарийи ал-Казвини и др. географов «о драконе тинин» (ср.также сведение М.Каланкатуйского о рыбе - драконе), якобы обитавшем в Каспийском море. Описание этого дракона до того невероятное, что все изложенное кажется легендой. Здесь и необычные размеры этого дракона, очень напоминающего змею, которая хвостом своим может повалить дома и деревья, здесь и огнедышащее животное, сжигающее своим дыханием деревья и т.п. В общем-то, фольклорного материала предостаточно. Но миф ли все это? Если верить турецкому путешественнику XVII века Эвлия Челяби, который во время своего путешествия по побережью Каспия (судя по его описанию где-то между Баку и Дербендом) воочию видел гигантскую рыбу, выкинутую на берег, то сообщение этих авторов, может и немного разукрашенное сказочными деталями, все же становится реальным. И вообще, если о схожих фактах говорят два знаменитых путешественника, не только разной национальности, но и разных эпох, то в таком случае вряд ли следует искать в них «загадочности», как это делают многие исследователи. Поэтому, толкуя любое сведение, следует не торопиться с выводом и, в меру возможности, избегать поспешного решения вопроса, приводящего иной раз к курьезу.

Все это показывает, насколько трудна работа источниковеда и насколько он должен

быть осторожным в своих источниковедческих разысканиях, выявляя достоверность того или иного факта и излагая свой вывод; а изучение структурных особенностей и содержания арабских географических сочинений имеет большое значение в процессе источниковедческого исследования. Такого рода исследования способствуют дальнейшему расширению информационных возможностей этих сочинений, установлению достоверности сообщений или данных, выявлению стереотипов, обнаружению лакун, извлечению из них доброкачественных и достоверных фактов.

II. МЕСТО «КНИГИ ПУТЕЙ И СТРАН» ИБН ХОРДАДБЕХА В МУСУЛЬМАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ, ИСТОРИЯ И СТЕПЕНЬ ЕЕ ИЗУЧЕННОСТИ

Интерес к этому заслужившему особое внимание сочинению появился чуть ли не при жизни самого Ибн Хордадбега, по нашим разысканиям, первого автора, написавшего книгу типа «ал-масалик ва-л-мамалик» («путей и стран»). Вряд ли найдется хоть один географ, который при своем, может даже и не очень-то лестном отзыве о нем, не ссылаясь бы на его сочинение.

Всесторонний источниковедческий анализ этого сочинения, сопоставление его данных с материалом последующих авторов показывает, что несмотря на неоднозначное отношение к нему, на его сведения опирались Ибн ал-Факих, ал-Мукаддаси, Ибн Хаукал, Гардизи, ал-Идриси, ал-Бируни, Хамдаллах Казвини, ал-Калкашандди, Мухаммад Ашик и другие его последователи, писавшие на арабском, персидском и турецком языках. Не без его влияния были выполнены работы Ибн Русте, Кудама и многих других, содержащие значительное количество сходного материала. В основном именно их труды послужили нам подспорьем при оценке достоверности исследуемого материала.

Основоположник азербайджанской научной историографии, ученый, поэт и мыслитель Аббаскулу ага Бакиханов (1794-1846) в своем монографическом исследовании по истории Азербайджана «Гюлистан-и Ирам», за два с лишним десятилетия до появления первого печатного издания сочинения Ибн Хордадбега в Европе, ознакомил современных ему читателей и с некоторыми его данными по отечественной истории. Нам неизвестно, каким списком сочинения Ибн Хордадбега пользовался А. Бакиханов. Можно только предположить, что он пользовался неизвестным науке списком сочинения Ибн Хордадбега, или же, что маловероятно, неизвестным по сей день переводом Мирзы Казем-бека сочинения, о котором сообщал еще в 1854 г. русский исследователь И. Срезневский («Следы давнего знакомства русских с Южной Азией - «Вестник императорского русского географического общества», т. 1, кн. 2, СПб. 1854, с.49-68). По его словам, Мирза Казем-бек «перевел книгу Ибн Хордад-бега «О странах и дорогах» с арабского на русский язык»; возможно, перевод находится среди книг и рукописей, принадлежавших М.Казем-беку и хранящихся в библиотеке восточного факультета Санкт-Петербургского Университета. Вполне может быть, что именно неизвестный нам перевод М.Казем-бека дал возможность его современникам-ученым, бывшим, судя по сообщению И.Срезневского, в тесном контакте с ним, пользоваться материалом Ибн Хордадбега по истории Древней Руси, а точнее о руссах и их торговле.

Труд Ибн Хордадбега, которым усиленно пользовались ученые разных стран, прочно вошел в науку лишь после его издания в 1865 г. французским востоковедом Барбье де Мейнаром. Академик В.Р.Розен, вскоре среагировавший на это издание, отмечал его искаленность и отрывочность.

Важным событием в востоковедении явилось второе издание сочинения Ибн Хордадбега, предпринятое через 15 лет голландским арабистом М.де Гуге. Академик В.Розен, вновь откликнувшийся на новое издание, на этот раз, высоко оценил работу издателя. Такую же оценку издателю и сочинению дали немецкие востоковеды Т.Нельдеке и П.Шварц, итальянский арабист Н.Наллино и другие. Не отрицая явного достоинства нового издания, все-таки приходится констатировать, что работа над этим и другими географическими источниками, порой, выявляет ошибки, допущенные авторами или переписчиками и не исправленные издателями, в том числе даже таким компетентным лицам как де Гуге. Конечно, без самих оригиналов трудно судить об отдельных конъектурах издателя, вызывающих сомнения. Однако, сравнение с другими трудами того же типа, а также по контекстам сообщений, можно, в ряде случаев внести те или иные коррективы в издания де Гуге, и наряду с ним, также и в некоторые другие, содержащие аналогичный материал. Наше изучение сочинения Ибн Хордадбега в издании де Гуге показывает что в нем имеются и ряд искажающих смысл текста лакун или же пропусков, часть которых издатель мог бы восполнить сходными по содержанию, но более полными сведениями из сочинений других уже известных в то время науке географов, использовавших данные Ибн Хордадбега или же его источников. Отметим наиболее важные из этих погрешностей:

1) Сообщение (с.89) о расстоянии между ас-Сусом Ближним и Кайруаном, равным 2150 милям; зная местоположение этих городов (южнее города Туниса, недалеко друг от друга), изумляешься такому огромному расстоянию между ними. Но тут на помощь приходит идентичное сообщение Ибн ал-Факиха (с.83), которое обнаруживает в тексте нашего автора пропуск слова ас-Сус Дальний, следовавшего после слова ас-Сус Ближний. Далее в тексте Ибн ал-Факиха читаем: «Ас-Сус Дальний находится на расстоянии 2050 миль от города Камунийа, местности у Кайруана». Таким образом, 2150 (или 2050 миль) - это расстояние между Кайруаном и ас-Сусом Дальним, а не Ближним, как это обозначено в издании де Гуге. Так проясняется и отрывок Ибн Хордадбега, в котором из-за пропуска одного слова был искален весь текст.

2) Неясность, а скорее всего, пропуск в сообщении о станциях на пути в ал-Магриб (с.117). Согласно изданному тексту «...с Баркой по соседству находятся руины некоторых румийских городов, расположенных по ту сторону Тарсуса» (Барка - город в Ливии, Тарсус - на территории совр. Турции). За этим следует перечень названий византийских городов (Каламьи, Куркуша, Карасийи, ал-Искадарийи - Искендаруна и Набика), локализуемых на территории современной Турции, на берегу залива Искендарун. Местоположение Барки, а также сам контекст сообщения, свидетельствует о лакуне после слов «и с Баркой по соседству находятся...». Таким образом, выясняется, что приведенный за этим перечень византийских городов за Тарсусом, а также сообщение о разрушении Иерусалима румийцами, по всей очевидности, принадлежали

другому разделу.

3) Исследование изданного де Гуге текста Ибн Хордадбега показывает, что издатель, в ряде случаев, не обратил внимание на оплошность переписчика, который не разобравшись в рукописи, перемешал некоторые отрывки. Такого рода ошибка допущена, например, и в не доведенной до конца главе о реках, завершающей первую часть изданного де Гуге труда. Последнее не законченное предложение этой главы о «кибле священного дома», по своему содержанию в данную главу совершенно не вписывается (с. 177). Продолжение этого сообщения мы обнаружили у Ибн ал-Факиха, в разделе, посвященном Бейт ал-Макдису (с. 100). Сопоставление этого сообщения Ибн Хордадбега с идентичными сведениями Ибн ал-Факиха (а также ал-Мукаддаси, с. 186) показывает, что конец главы об истоках рек, по вине переписчика, перепутавшего листы рукописи, местами переставлен.

4) Явная перестановка отдельных частей рукописи очевидна и в отрывке, касающемся областей Фарса, в котором автор (или переписчик) сначала приводит сообщения об областях Фарса и их округах, и только затем-названия уже описанных областей, причем говорит о пяти областях, а перечисляет шесть.

5) Известно, что сочинение Ибн Хордадбега в издании де Гуге, не имеет окончания. Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха помогла нам восстановить этот отсутствующий в издании де Гуге конец. При сопоставлении идентичных сведений Ибн ал-Факиха и Ибн Хордадбега выясняется, что после прерванного на полуслове предложения из текста второго - «затем вставляли виночерпии, брали сосуд и кто вливал в его сосуд что-либо...» (Ибн ал-Факих, изд. Ц, с. 11; изд. Ж с. 57-58) должно следовать: «...пил свой принесенный из дому напиток...» и так до предложения: «...Если же тысячу человек превышал [хотя бы] одним, все они оказывались под солнцем». Следует заметить, что у Ибн ал-Факиха этот отрывок включен в раздел об Иракском Саваде, а у Ибн Хордадбега он приведен в разделе о диковинках, завершающем известный нам его текст.

6) Отметим, также, лагуну, появившуюся в издании де Гуге из-за неясности в рукописи, в которой исходя из прочтения издателя можно было различить только буквы ш, р, т (или, с?) – последняя буква - без диакритических точек. Нам представляется, что в данном случае имеется ввиду древнегреческое название реки Сырдарья (Сейхун) - Йаксарт, которое немного позднее и в персидском анониме зафиксировано в форме Хашарт (خشرت - سرت; ср. их почти идентичные в рукописи написание); см.: Худуд, с. 116. Это подтверждается самим контекстом сообщения в целом, согласно которому названная река отождествляется с рекой Канкар («...некий...поведал мне о том что воды по ту сторону Джейхуна – реки Балха, а также другие великие реки, наподобие Джейхуна - [Ха]шарт, а этот река, называемая Канкар»).

7) Некоторые неудачные конъектуры издателя отмечались уже исследователями. Так, еще В.В.Бартольд, ссылаясь на В.Томашека предложил более правильное прочтение названия среднеазиатского города Барсхан (Барсахан), который во многих источниках, в том числе и в нашем, был зафиксирован в форме Нушаджан (Верхний и Нижний). Отметим, что ряд авторов IX-XI веков - Кудама (с.205), Гардизи (Бартольд, т. VIII, с.50-51,53), ал-Мукаддаси (с.375) называют этот город Барсханом (Барсаханом или

Барсуханом). Но более поздний Йакут, со ссылкой на источники, опять же именует его Нушаджаном; это, очевидно результат ошибки первых переписчиков, незнакомых с чужеродными для них именами, написанными без диакритики (ср. их сходное написание при отсутствии диакритики: نوسحان - برسحان). Конъектура Барсхан подтверждается не только сходством с названием Барскаунского ущелья, о чем по словам В.В.Бартольда, упоминал еще В.Томашек, но и этимологией этого слова как «повелитель (хан) Фарса», отмеченной Гардизи. По справедливому замечанию В.Бартольда, такая этимология разрешает вопрос о произношении названия города.

8) Комментируя «Худуд», В.Ф.Минорский в ряде случаев опровергал некоторые конъектуры де Гье. Так, название одного из индийских городов, локализуемого южнее Корамандельского берега и прочтенного де Гье Бабаттаном (*Ибн Хордадбех*, с.63), В.Ф.Минорский читает как Нубин (*Худуд*, с.87, 243, прим.11); Сравни их сходное написание при отсутствии диакритики: نيين - بيتن. Название горной местности между Ардабилем и Занджаном, прочитанное де Гье как ал-Бабр (с.57), В.Ф.Минорский идентифицирует с ал-Хиром (*Худуд* с.391), упомянутым ал-Бируни между ат-Тармом и Занджаном (ср: البير - الحير). 9) Заслуживают внимания и стихи на древнеперсидском языке, которые несколько раз были объектом изучения (Т.Нельдеке, М.Массон, И.Брагинский и др.). Один из последних исследователей Т.Мардонов, исправляя конъектуру де Гье (جهى на جهى) приводит нижеследующий перевод этого бейта: « О разрушившийся Самарканд, кто поверг тебя в это состояние? Ты лучше Шаша, всегда прекрасен» (с. 123).

10) На пути из Амула в Бухару наш автор упоминает о стоянке между Байкандом и бухарским селом Мастином, расположенным в двух фарсах от первого и в полутора - от второго (с.26). Стоянка эта, исходя из прочтения издателя, находилась у «ворот (или прохода) бухарской стены». В другой редакции (Б) изданного труда, вместо «хаит (حائط)» прочитанного де Гье, отмечается «рийат (رياط)», который, судя по контексту, следовало бы читать как «рибат». Таким образом, представляется, что первоначально в авторском тексте было написано «рибат Бухары», который впоследствии, по вине переписчика превратился в «стену Бухары» (ср.их сходное написание при отсутствии диакритики: ريات - رباط - حائط).

11) При описании ал-Кайравана (Кайруан) Ибн Хордадбех (с.87) упоминает название, данное этому городу – «Мадина ал-махали (مدينة المخالى)». Такое прочтение сомнительно, на что обратил внимание и сам издатель (указанное у него в примечании исправление на الماجن более вероятное). Следует отметить и сообщение ал-Йакуби (*BGA*, с. 348) относительно этого города, у него это слово « ал-му'аджил (المؤاجل) может (المؤاجن) в следующем контексте: «в зимний период они (население Кайруана, Н.В.) пьют дождевую воду; когда идут дожди и ливни, дождевая вода через сухие русла поступает в огромные водоемы (برك عظام), называемые ал-му'аджил». Это сообщение дает нам право исправить ошибочное слово нашего текста المخالى на слово المؤاجل, дающее значение «водоемы, цистерны».

12) Большой интерес для выяснения меры веса «мудда» изучаемого периода представляет сообщение нашего автора относительно хараджа ар-Рума, в котором один

мудд приравняется, если верить издателю, трем маккукам (с.111). У ал-Мукаддаси (с.145) месопотамский мудд соответствовал четверти маккука. Следовательно, у Ибн Хордадбеха вместо слова «салса ثلثة» - «три», прочитанного издателем, вернее-«сулс ثلث» - «треть», а перевод данного предложения, в отличие от перевода издателя – «один мудд равен трем маккукам», должен быть таким: «один мудд равен одной трети маккука».

13) Третья четверть Халифата, охватывающая северное наместничество, обозначается в рукописях Ибн Хордадбеха и ал-Йакуби термином, вошедшим в научную литературу благодаря их издателю де Гье, как ал-Джарби (الجرى). Сам издатель считает возможным связь этого слова с сирийским *qarbayo* «север». Отметим, что ал-Йакуби, использующий этот термин дважды (с.268, 320), в обоих случаях употребляет его как ал-Джадй или ал-Джудай (الجدى), т.е. «Северная звезда». Только издатель, в первом случае, читает этот термин как ал-Джадй, а во втором (несмотря на разночтения в рукописях) как ал-Джарби. На наш взгляд, вернее чтение ал-Джадй, т.е. «страны северной Полярной звезды», тем более, что ал-Йакуби делит известный ему мир « по разделению округов земли между востоком, западом, истоком южного ветра, где кибла и восход Сухайла (Канопуса), который вычислителями называется ат-Тайманом, и истоком северного ветра, где трон Банат На'ш (Большая медведица), который вычислителями называется ал-Джадй (ал-Джудай)» (с. 268). Следовательно, издатель (может быть, повторяя ошибку переписчика) употребляет один и тот же термин в двух вариантах, тогда как исходя из самого контекста сообщений, более вероятный вариант - ал-Джадй (или ал-Джудай; ср.схожесть этих слов без диакритики).

14) Сравнение с другими источниками, а также сам контекст дает нам право возразить и против конъектуры издателя «Хувай» (Хой) (с.123) и отождествления этого названия с одноименным южноазербайджанским городом. В издании Барбье де Мейнара, а также, судя по примечанию де Гье, в используемой им рукописи, это название обозначено буквами *h.l.d.ÿ* (حلدى). Об ошибочности прочтения де Гье свидетельствует аналогичного содержания отрывок из сочинения ал-Идриси (изд. Р, с.285), в котором названный город упоминается в числе местностей Арминийи ас-Сутра (т.е.Малой Арминийи), которая по сведениям Йакута (I, с.220) охватывала территорию «Тифлиса и его округов» (согласно его же сообщению в Арминийа ал-кубра –Большую Арминийу входили «Хилат и его округи»). Очевидно, это место, упомянутое наряду с Санарией, Кисалом (Касаком), Абхазом, крепостью Джирдман, Хайзаном, Шаки и ал-Бабом, как и все они, в отличие от южноазербайджанского Хувайа, находилось в предгорьях Большого Кавказа и называлось, видимо, иначе.

15) Недоразумение вызывает и конъектура де Гье относительно названия одной местности на пути из ал-Фустата в Мекку, которая следует после Аджруда. Сравнение с другими источниками обнаружило ряд ложных названий одного и того же пункта, появившихся вследствие небрежности переписчиков. Так, в редакции Барбье де Мейнара (изд. Б, с.113) название этого места обозначено в форме ад-Дама (الدممة), у Кудама как (с.190) ар-Рубайба (الربيبة), у Ибн Русте как ар-Риса (الريسة), у ал-Мукаддаси (с. 249) как ал-Мадина (المدينة); ал-Йакуби (BGA. с.340) после Аджруда называет мост

и город ал-Кулзум (مدينة الكلزم). Сравнение этих названий выявляет их схожесть без диакритики. Следовательно, вместо аз-Занаба (الذنبية), прочитанного издателем, следует читать ал-Мадина [Кулзум], который и на самом деле находился на этом пути после Аджруда.

16) Ошибки, допущенные переписчиками, путали последователей Ибн Хордадбеха. Сравнение сведений нашего автора (с.33) с соответствующими фрагментами сочинений Ибн ал-Факиха (с.324) и Кудама (с.211) относительно города ат-Тирмиза (Термеза) обнаруживает любопытные факты. В тексте Ибн Хордадбеха мы читаем: *و مدينتها على حجر*, т.е. «город [Термез находится] на камне (скале)». Так же читает и переводит де Гье. Сравнение с текстом Кудама (у него: *على صخرة*, т.е. «на скале») естественно подтверждает такой перевод. Однако Ибн ал-Факих (у него: *على حجر طريق*) заставляет сомневаться в правильности такого прочтения. Видимо, у Кудама (издатель в примечании отмечает запутанность текста) вместо прочитанного издателем *حجر* было слово *حجره* («хаджра», а не «хаджар», букв. «сторона»; ср.сходное написание этих арабских слов без диакритики). Следующие за этим сообщением слова «тарик ас-Саганийан» («дорога ас-Саганийана»), выделенные издателем Ибн Хордадбеха как заглавие самостоятельного раздела, следует считать продолжением предложения о городе ат-Тирмизе. Конъектура издателя опровергается также тем, что как до, так и после этих слов описывается путь из Марв аш-Шахиджана в Тухаристан, как это и отмечено в заглавии раздела.

17) Неясность и неразборчивость в текстах заставляло издателей и исследователей сомневаться в верности прочтения ряда слов. Такое колебание и вынудило де Гье оставить без диакритики название одного из подвластных рустамидам городов (*بقرده*, с.88). Отметим, что у Ибн ал-Факиха название этого пункта так же неясно. Поэтому все издатели и исследователи читают его по-разному: Й.Маркварт - Такарут, Л.Куббель и В.Матвеев - Бакурут, А.Массе - Каурава; де Гье, при переводе данного отрывка из сочинения Ибн Хордадбеха, предпочитает вариант Нафзава. Чтение Нафзава, предлагаемое де Гье для данного пункта, лучше (ср.написание этих слов: *بقرده-نفراوه*). Заметим, что ал-Йакуби (*BGA*, с.350) под Нафзавой имеет в виду группу городов, которые судя по местоположению, также были подвластны рустамидам.

Текст Ибн Хордадбеха помогает выявить ошибочную конъектуру де Гье и в изданном им сочинении Ибн ал-Факиха «Китаб ал-Булдан». Так, в известном отрывке о маршруте купцов-русов есть сообщение об их пути из Румского (Средиземного) моря по реке саклабов (Дон) до Хазарии. По Ибн Хордадбеху торговцы из самых отдаленных областей страны саклабов приходили к Румскому морю, где с них взимал пошлину владетель Рума; а через Танис (Дон) - переправлялись в Хамлидж - город Хазар, где с них взимал пошлину хазарский царь. По Ибн ал-Факиху торговцы из моря саклабов (отождествляемого с Черным морем), переходили в реку саклабов и оттуда входили в Хазарский залив (*خليج خزر*), где с них брали пошлину. Последнее название мы встречаем только в тексте Ибн ал-Факиха. В данном случае, конечно, можно было бы вспомнить доптолемеевскую греческую традицию (Эратосфен, Страбон и др.), считавшую Каспийское море заливом Северного океана. Именно этим влиянием

можно было бы объяснить термин «халидж» - «залив», относимый к Хазарскому морю. Но сопоставление с текстом Ибн Хордадбеха обнаруживает досадную ошибку, допущенную переписчиком. Так, неизвестное ему слово Хамлидж - название столицы хазар, переписчик (а может быть и сам Ибн ал-Факих) читает как арабское слово «халидж» - залив. И вместо «Хамлидж ал-Хазар» появляются слова «халидж ал-Хазар». Такой текст уже заставляет исследователей искать местонахождение этого неведомого им залива. А.П.Новосельцев считает Хазарским заливом Азовское море, аргументируя свой вывод тем, что называя Черное море Хазарским, можно подразумевать под заливом и маленькое Азовское море. Конечно это логично; но следует обратить внимание на сообщение Ибн ал-Факиха, согласно которому «из Рума» в залив Хазар можно попасть только после плавания по реке саклабов, т.е. Дону. А если сопоставить аналогичные отрывки Ибн ал-Факиха и Ибн Хордадбеха, у которого называется место взимания хазарами пошлины с торговцев - а именно, основной город хазар Хамлидж, то становится совершенно ясным, что под словосочетанием «Халидж хазар» у Ибн ал-Факиха имеется в виду хазарский город Хамлидж (Хамлих?). А под Хорасанским морем, куда, по сообщению Ибн ал-Факиха, направлялись торговцы после уплаты пошлины хазарам, подразумевается южная и юго-восточная части Каспийского моря (название от «Хорасан», провинции Халифата). Именно в той стороне находился и Джурджан, куда направлялись упомянутые торговцы.

Такое же прочтение, на наш взгляд, более правильное и по отношению другого отрывка из текста Ибн ал-Факиха, где упоминается расстояние между морем Джурджана (здесь явно подразумевается прибрежная часть Джурджана) до Халидж (Хамлидж?) Хазар, равное 10 дням пути - восемь по морю, два по суше. Если бы этот путь не проходил частично по суше, можно было (доверяя тексту Ибн ал-Факиха) видеть и в этом сообщении влияние древней греческой традиции, согласно которой северная часть Каспийского моря называлась Хазарским заливом. В данном случае очевидное искажение текста: невозможно до северной части моря («залива Хазар») добираться по суше. Здесь явно должно быть «Хамлидж Хазар», куда плыли от моря Джурджана, т.е. от побережья одноименной области. В данном отрывке мы все-таки обнаруживаем греческое влияние. Ведь еще Геродот говорил о восьмидневном пути на гребном судне, на котором можно было преодолеть самое широкое место Каспийского моря.

К месту тут отметить, что и Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха, части из которой опубликованы сравнительно недавно О. Цкитишвили и А.Жамкочяном, также, в некоторых случаях обнаруживает существенные ошибки. Ряд этих ошибок, которые, судя по всему, являются погрешностью переписчика, можно было выявить путем сравнения с данными синхронных источников (Ибн Хордадбеха, ал-Йакуби, ат-Табари, Кудама и др.). Например, сумма налога Хорасана согласно Ибн ал-Факиху в 1000 раз превышает сумму, названную в других источниках (в том числе и у Ибн Хордадбеха); погрешность текста мог устранить издатель (в данном случае А.Жамкочян); однако, он, наоборот оценивает это ошибочное сведение Ибн ал-Факиха, как материал «для уточнения...уже изданных текстов трудов Ибн Хордадбеха и Йакута».

Отметим также сообщение о местности Игар Йактин, расположенной в Саваде

Ирака. Согласно сведению Ибн Хордадбега, эта местность, состоявшая из нескольких тассуджей – округов, давала доход в размере 204840 дирхемов. Уже Кудама сообщал об образовании этого административного района в период правления Аббасидов, когда их сторонник Йактин овладел поместьем из нескольких тассуджей, впоследствии отошедшим к властям. Следует указать еще на одну (к сожалению не последнюю) досадную ошибку А.Жамкочяна, согласно которому этот термин был переведен в буквальном смысле (*йактин-т.е.* «тыква»). Исходя из этого он рассуждает о доходе от «тыквы», получаемом в размере в 204800 дирхемов. На самом деле, указанная сумма входила в ежегодный доход от Игар Йактина в пользу халифской казны и свидетельствовала о том, что весь доход в серебре шел именно туда.

Приведенные примеры ошибок в рукописях и неудачных конъектур показывают, что даже самая кропотливая и добротная текстологическая работа издателя не является окончательной, новые сведения могут вносить новые коррективы. Но тем не менее, М.де Гье, издавший большое количество арабских рукописей, проделал, как отмечали современные ему рецензенты, большую и кропотливую работу. Именно после его издания «Книга путей и стран» Ибн Хордадбега основательно входит в научный мир, а ее изучение переходит в новую стадию. Начали появляться работы, в которых подвергались исследованию отдельные сведения из сочинения Ибн Хордадбега; обычно эти сведения рассматривались в совокупности со схожими сведениями из сочинений других представителей арабской географической литературы.

Начиная с середины XIX в, в историографии Российской империи, в пределы которой незадолго до этого были включены и северные земли Азербайджана, многие восточные источники, в том числе и сочинения Ибн Хордадбега, стали достаточно активно исследоваться целым рядом ученых. Если упомянутый нами выше А.Бакиханов, которого можно считать одним из первооткрывателей восточных источников по отечественной истории, затрагивал сведения из этих источников, касающиеся Южного Кавказа и в том числе Ширвана и Дагестана, то русские ученые (И.Срезневский, Д.Хвольсон, А.Гаркави, В.Розен, А.Куник и другие) прежде всего обратили внимание на сведения о русах и их торговле. Знаменательно, что это сообщение как-будто достаточно проанализированное в прошлом веке, не оставляет ученых в покое и по сей день. Их непомерное желание докопаться до истины порождает новые гипотезы, которые не всегда удается превратить в неоспаримый факт. Согласно верному замечанию И.Ю.Крачковского «рост материала и развитие науки за последние полвека шли настолько быстро, что все обзорные работы, вышедшие в XIX веке приходится, в общем, считать устарелыми, даже если они принадлежали крупным ученым».

Очевидно, именно поэтому и материал Ибн Хордадбега, не в меньшей степени обработанный еще самим издателем, вновь и вновь появлялся в исследованиях ученых, которые до сих пор не могут поставить последнюю точку в решении тех или иных его сведений, в том числе и сообщения о торговых путях купцов - русов и иудеев-ар-разани. К вновь появившимся работам по данной теме можно отнести исследования В.Бартольда, А.Меца, Б.Заходера, Л.Н.Гумилева, А.Новосельцева, Т.Калининой, а также Ф.Кмитович, Л.Рабинович, К.Каэна и других. [При работе над сочинением

Ибн Хордадбега, к сожалению, нами были упущены интересные с научной точки зрения работы А.П.Новосельцева по этому вопросу (А.П.Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IXвв. - В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М.,1965, с.372-387; Его же: Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе. - В кн.: Исследования по истории и историографии феодализма.М.,1982 с. 120-127). Статья Т.М.Калининой на данную тему появилась уже после выхода нашей книги (Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX века) по данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха. [История СССР. М.,1986, №4, с.68-82]. Многие из них (В.Бартольд, И.Крачковский, Б.Заходер и др.) в основном единодушны в мнении, высказанном еще академиком В.Розеном о вставленности отрывка о русах в основной текст Ибн Хордадбега или «самим автором», или же «одним из читателей». Отметим и справедливую заметку А.П.Новосельцева о том, что текст этого отрывка (мы добавим, в основном) - IX века, поскольку им пользовался последователь Ибн Хордадбега Ибн ал-Факих.

Однако, даже после выхода нашего исследования по Ибн Хордадбегу, в котором мы также придерживаемся мнения о вставленности этого отрывка скорее всего самим автором, мы не можем все-таки рассеять свои сомнения по этому поводу, ибо нас смущает последнее предложение этого отрывка, а именно сведение о принадлежности этих русов к христианской религии. Интересно, что именно это предложение вместе с предыдущим сведением о переводчиках-саклабах отсутствует в первом издании сочинения Ибн Хордадбега, а также в сходных текстах Ибн ал-Факиха. На наш взгляд, факт, утверждавший исповедование купцами-русами христианской религии, о чем, реально можно было говорить только после X века, явно - поздняя вставка, сделанная каким-либо переписчиком сочинения Ибн Хордадбега. Следует, если отрывок в целом и вставлен самим автором и является текстом IX века, то к нему все-таки добавлены последние два предложения, видимо, переписчиком более поздним, скорее всего XII века (нам известно, что де Гуге пользовался списком XII века).

Начало критического изучения отдельных сведений Ибн Хордадбега, положенное еще в прошлом веке, было продолжено также работами Н.А.Медникова, Н.А.Караулова, А.Е.Крымского и других. Для истории Азербайджана особое значение имели русские переводы сведений арабских географов, касающихся Кавказа, выполненные и изданные в 1903 г. Н.А.Карауловым в «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа» ; долгие десятилетия они служили ученым как единственный материал по истории и исторической географии Азербайджана. Однако, незаменимый для своего времени этот «почтенный труд», давно превратившийся в библиографическую редкость, нуждается, по справедливому мнению В.Ф.Минорского, в пересмотре и дополнениях, поскольку отставая от современного уровня развития науки, имеет ряд погрешностей не только в переводе текстов, но и в комментариях к ним.

Извлечения из «Книги путей и стран», снабженные комментариями, изданы в «Материалах по истории туркмен и Туркменистана» (перевод С.Волина), в арабских источниках по этнографии и истории Африки для периода с VII по IX вв. (перевод Л.Е.Куббеля и В.В.Матвеева) и др. На азербайджанском языке материал Ибн Хордадбега

по историческому Азербайджану был переведен, прокомментирован и издан нами в 1974 году. К сообщениям Ибн Хордадбега обращались и продолжают обращаться филологи, историки, археологи, географы, этнографы, что подробно изложено в комментариях к изданному нами переводу сочинения Ибн Хордадбега.

Современников и последователей Ибн Хордадбега его личность занимала не менее чем его сочинение. Он хорошо известен арабскому историку и филологу X в. Абу-л-Фараджу ал-Исфахани, о нем, также как и о его труде сообщает упомянутый нами ал-Мас'уди, краткую биографию его приводит арабский библиограф Хаджи Халифа, о нем писали немецкие востоковеды А.Шпренгер, К. Броккельман и К.Арендонк, французские арабисты Барбье де Мейнар и Ш.Дефремери, голландский арабист М.де Гуге, русские и советские ученые А.Гаркави, А.Куник, В.Розен, В.Бартольд, И. Крачковский, П.Булгаков, А.Новосельцев и многие другие. Первое и самое глубокое исследование жизни и творчества Ибн Хордадбега было сделано его вторым издателем М.де Гуге. Однако, несмотря на его кропотливую работу, многие стороны жизни и деятельности Ибн Хордадбега пока не обрели полной ясности.

Первый его биограф Ибн ан-Надим сообщает, что дед его Хордадбех, бывший огнепоклонником, принял ислам при содействии одного из бармекидов. Судя по данным этого автора, а также по положению, которое занимал сын Хордадбега Абдаллах – отец нашего автора, можно предположить, что их род был знатным, а его основатель пользовался репутацией человека влиятельного. Ат-Табари, в своей истории пишет об Абдаллахе ибн Хордадбеге, занимавшем высокую должность правителя Табаристана и участвовавшем в успешных походах арабов против непокорных дейлемцев. Однако, исходя из материала источников, можно констатировать, что Абдаллах был не только смелым воином халифа, но и всесторонне образованным человеком своего времени. Его сын Убайдаллах, оставшийся в памяти потомков благодаря дошедшему до нас известному географическому сочинению, продолжая традицию своего знатного рода, также получил блестящее для своего времени образование. Этому свидетельствует и круг его интересов, о которых можно судить по названиям недошедших до нас различных сочинений автора. Высокое положение, занимаемое его отцом, близость ко двору халифа, а вероятно, и степень его образованности, дали Ибн Хордадбегу немаловажную для своего времени должность - чин начальника почты и осведомления («сахиб ал-барид ва-л-хабар») в провинции Джибал. Один из последних исследователей Ибн Хордадбега П.Г.Булгаков эту должность именуется «начальник дивана почты и службы государственного осведомления». Однако, разница между должностями «начальника почты» и «начальника дивана почты» велика.

Черновой вариант своей будущей работы Ибн Хордадбех вероятно, составил не для собственного пользования, как указывают некоторые авторы (например, *Н.Караулов, в СМОМПК, т.38. с.13*), а для доклада своему непосредственному начальнику.

Нам неизвестно, сколько времени Ибн Хордадбех прослужил в Джибале. Но судя по тому, что в период правления халифа ал-Васика он уже находился в Самарре, можно предположить, что уже в середине 40-х годов IX в. он очевидно, дослужился до должности начальника почтового ведомства дивана, который в силу своей

служебной обязанности имел доступ в правительственные канцелярии, где хранились «разработанные маршруты» и т.п. еще со времен Омейядов (И.Ю.Крачковский). Ал-Мукаддаси, именно для этого периода называет Ибн Хордадбеха везиром. Издатели Ибн Хордадбеха вполне допускали возможность правдоподобности приводимого ал-Мукаддаси сведения, а де Гуге даже высказывал свое сожаление о том, что «в этом сообщении отсутствует имя халифа». Судя по сведениям ал-Мукаддаси вполне допустимо, что данное сообщение относится к периоду халифа ал-Васика. Но, вероятнее, в это время Ибн Хордадбех был не везиром - главой всех министров, а одним из министров т.е. начальником почтового ведомства.

Неизвестно, до какого времени Ибн Хордадбех выполнял эту функцию. Насколько можно судить по источникам, от конца правления халифа ал-Васика до правления халифа ал-Му'тамида (870-892) он по всей видимости, смог приспособиться к сложной политической обстановке и оставался при дворе. Этому свидетельствуют многочисленные упоминания автора «Китаб ал-агани» о песнях Ибн Хордадбеха, посвященных некоторым халифам. По всей видимости, несмотря на свою бурную научную деятельность, что доказывается названиями не дошедших до нас сочинений, Ибн Хордадбех, все-таки, как и его друг поэт ал-Бухтури, не только участвовал в придворных интригах, но и сам играл активную роль в политической жизни государства. Об этом свидетельствует и известие Ибн ан-Надима, в котором Ибн Хордадбех называется «надимом» халифа ал-Му'тамида. Заметим, что если вопрос о том, что Ибн Хордадбех был везиром какого-то халифа остается открытым, то должность «надима», которая совмещала в себе не только функции собеседника и сотрапезника, но и советника и воспитателя, дает нам возможность говорить об Ибн Хордадбехе как о приближенном и доверенном лице халифа ал-Му'тамида. Ал-Мас'уди сохранил в своем сочинении речь, посвященную музыке, произнесенную Ибн Хордадбехом на одном из вечеров у этого халифа. Восхищенный этой речью ал-Му'тамид одарил Ибн Хордадбега роскошным одеянием. По предположению де Гуге это событие могло произойти где-то в 870-878 гг.

Судя по этим сведениям, Ибн Хордадбех в это время жил в Багдаде, вновь ставшем резиденцией халифа ал-Му'тамида. Согласно исследованиям де Гуге, именно в период правления этого халифа Ибн Хордадбех завершил работу над «Книгой путей». Содержание этой книги дает нам право судить о его большой эрудиции, но также характеризует его как человека, увлекающегося разными путешествиями, диковинками. Сказочно-легендарный характер некоторых сведений не должен ставить под сомнение другие его рассказы, в которых Ибн Хордадбех выступает если не в роли очевидца, то в роли человека, получившего информацию от непосредственных участников описанных событий. Исследование показывает, что такие его рассказы имеют все признаки правдоподобия. Названия недошедших до нас произведений, если и говорят об учености нашего автора, свидетельствуют и о его приспособляемости к требованиям придворной среды. Близость ко двору беспечного халифа ал-Му'тамида лишний раз подчеркивает эту черту.

О дальнейшей жизни и деятельности Ибн Хордадбеха нет никаких сведений. Ал-

Мас'уди упоминает о недошедшей до нас большой исторической работе нашего автора, которая была доведена до правления халифа ал-Му'таида (т.е. до 892 г.). Аргументируя этим фактом П.Г.Булгаков датирует смерть Ибн Хордадбега, приблизительно 890 г., когда он уже перешагнул за семьдесят лет. С этой датой вполне можно согласиться, поскольку мы не располагаем больше ни одним фактом или сведением из жизни или творчества нашего автора, датируемым му'таидовским (после 892 г.) периодом. Но имеется и известное в науке сведение Хаджи Халифы, называвшего годом смерти Ибн Хордадбега 300 г.х. (912). У нас нет никаких доказательств для подтверждения этого факта. Если верить этому автору, то Ибн Хордадбех прожил очень долгую жизнь и можно только предположить, что он доживал свои дни в Багдаде.

Ибн ан-Надим называет восемь сочинений Ибн Хордадбега, где автор выступает уже не только как географ, но и как музыкант, филолог и историк. К ним видимо, следует добавить упомянутую ал-Мас'уди большую историческую работу, которая также не дошла до нас. Насколько можно судить по сведениям этого автора, названная работа Ибн Хордадбега отличалась от других себе подобных глубоким исследованием истории неарабских народов и жизнеописанию их правителей. Персидский историк Гардизи (XI в.) часто ссылается на неизвестный науке труд Ибн Хордадбега «Китаби ахбар» («Книга известий»). Академик В. В.Бартольд считает трудным определение характера этого произведения, но тем не менее предполагает, что Гардизи упоминает о потерянном труде Ибн Хордадбега «Собрание генеалогий персов и их колоний»; последний идентифицируется академиком с названным ал-Мас'уди историческим сочинением нашего автора. В своем исследовании, посвященном анонимному источнику X в. «Худуд ал-алам» В.В.Бартольд обращает внимание на зависимость Гардизи и анонима от какого-то общего источника. Предположение В.В.Бартольда о тождественности исторического труда Ибн Хордадбега с упомянутой Гардизи «Книгой известий» заслуживает внимание и с ним вполне можно согласиться. Однако, нам кажется, что увязать названный исторический труд с «Генеалогией персов» - трудно, ибо историческая работа нашего автора, судя по определению ал-Мас'уди охватывала историю не только персов, но и всех неарабских народов (...«ахбар ал-умам ва ли мулукиха ва сайриха ал-а'аджим ва гейриха»). Естественно, что одним аргументом вряд ли возможно раскрыть истину, тем более говорить о содержании неизвестной науке работы. Но тем не менее, мы все-таки включаем и эти не упомянутые Ибн ан-Надимом названия в список трудов Ибн Хордадбега.

Что касается исследуемого нами единственного дошедшего до нас сочинения Ибн Хордадбега, то наука пока располагает всего двумя более или менее полными списками и одним фрагментом этого сочинения. Эти рукописи хранятся в Париже, Оксфорде (Бодлеянская библ., фонд Хантингтона, 433) и Вене (Нац.библ.783).

Де Гье, подготовивший свое издание на основании более полной редакции (она отмечена издателем буквой А), считает и эту редакцию сокращенной. Он также пришел к заключению, что труд этот писался долго: первоначально в 232 (846-847) году и повторно, с дополнениями в 272 (885-886) году. Академик В.В.Бартольд в основном принимая гипотезу де Гье о двух редакциях, все-таки сомневался в правильности его

мнения. Согласно ему, будущие исследователи в первую очередь должны узнать, «что именно было заимствовано позднейшими авторами у Ибн Хордадбеха, притом, из каких его сочинений». По В.В.Бартольду «требуется рассмотрения также вопрос, могли ли некоторые из авторов пользоваться непосредственно теми же источниками, на которых основаны соображения Ибн Хордадбеха».

Один из исследователей Ибн Хордадбеха П.Г.Булгаков, взяв за основу бартольдовские замечания, не соглашается с выводом де Гье о наличии более полной редакции его труда. П.Г.Булгаков приводит Мешхедскую рукописи Ибн ал-Факиха, которая несмотря на множество цитат и отрывков из труда Ибн Хордадбеха, по его мнению «не дает абсолютно никаких дополнений к тексту последнего».

Уместно заметить, что сравнивая некоторые схожие тексты Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха, Т.Калинина, в своей статье о торговых путях Восточной Европы IX века приходит к выводу, что «труд Ибн ал-Факиха (имеется в виду краткая редакция, изданная де Гье, -*Н.В.*) невозможно считать простой компиляцией», и «несомненно, Ибн ал-Факих во многих случаях брал за основу сведения Ибн Хордадбеха, но делал их лишь канвой информации, почерпнутой из других источников».

Сопоставление Мешхедской рукописи Ибн ал-Факиха с дошедшим до нас текстом Ибн Хордадбеха показывает, что в ряде мест они как бы дополняют друг друга. Известно, что текст рукописи, изданной де Гье, в конце обрывается на полуслове. Продолжение части, отсутствующей в издании де Гье, мы находим в Мешхедской рукописи Ибн ал-Факиха, в описании ас-Савада. А у Ибн Хордадбеха это сведение приводится в конце книги, в главе о диковниках (*с.183*). У Ибн ал-Факиха проходит и название города, о котором идет речь в данном отрывке, что также отсутствует у нашего автора. А в части, где Ибн Хордадбех говорит о дихгане Нижней ал-Фаллуджи (*с.182*), роль дополняющей детали к тексту Ибн ал-Факиха играет имя этого дихгана, которое отсутствует у последнего. Известно, что данные Ибн Хордадбеха об ас-Саваде послужили его преемникам важнейшим материалом для восстановления бюджета Халифата. Как значительное дополнение к этой главе можно считать и схожие части из сочинения Ибн ал-Факиха и Кудама ибн Джафара.

П.Г.Булгаков, полагающий, что Ибн ал-Факих пользовался той же редакцией (А), которая была впоследствии издана де Гье, и не считающий ее поздним сокращением, для утверждения своей гипотезы приводит несколько, на наш взгляд, не очень удачных аргументов:

1) Де Гье доказывает, что описание мечети Дамаска в сочинении Ибн ал-Факиха заимствовано у Ибн Хордадбеха, но отсутствует в его дошедших до нас рукописях. По мнению П.Г.Булгакова это описание могло быть взято из сочинения ал-Марвази или ас-Сарахси.

Надо отметить, что Ибн ал-Факих на самом деле цитирует описание дамасской мечети, которое отсутствует в известных списках Ибн Хордадбеха, но по какой-то «Книге путей и стран», не называя автора цитируемого сочинения. В дальнейшем ссылаясь на Ибн Хордадбеха он разъясняет: «...и сказал автор (сахиб) «Книга путей и стран», а им является Абдаллах ибн Мухаммад (?) ибн Хордадбех», а ссылаясь на

ал-Марвази (цитату с именем ас-Сарахси в сочинении Ибн ал-Факиха мы вообще не встречаем) Ибн ал-Факих вообще не говорит о названии его труда.

2) Описание города Рима у Ибн ал-Факиха, де Гуге, по заключению П.Г.Булгакова, совершенно необоснованно относит к полному тексту Ибн Хордадбеха, которым якобы пользовался Ибн ал-Факих. Разумеется, Ибн ал-Факих мог бы заимствовать эти сведения, как и полагает П.Г. Булгаков из другого источника. Однако, он мог бы заимствовать эти сведения и из подразумеваемого полного текста Ибн Хордадбеха. Так или иначе, брать за аргумент эту гипотезу де Гуге и высказываться за или против этой мысли, на наш взгляд, невозможно, иначе автор должен был представить в защиту своего тезиса довольно веские доказательства, чего мы на самом деле не наблюдаем.

3) По предположению П.Г.Булгакова саманидский везир ал-Джайхани пользовался не полным, как утверждает де Гуге, а тем самым дошедшим до нас кратким списком, а его сведения о путешествии Саллама ат-Тарджумана к стене «Йаджуджа и Маджуджа», приведенные ал-Идриси, дополнены самим ал-Джайхани.

Академик И.Ю.Крачковский полагал, что ал-Идриси сохранил некоторые подробности из основной редакции труда Ибн Хордадбеха, которые не уцелели в известном до сих пор сокращении. П.Г.Булгаков, выступает с опровержением этого аргумента и полагает, что ал-Джайхани сам дополнил текст Ибн Хордадбеха, подтверждая свой вывод идентичным предположением В.В.Бартольда.

То, что ал-Джайхани сделал свои добавления к тексту Ибн Хордадбеха, факт, подтверждаемый ал-Мукаддаси, который видел в библиотеке Адуд ал-Дауля анонимный семитомник, принадлежавший якобы Ибн Хордадбеху или ал-Джайхани. Этот же автор утверждает, что в Нишапуре он обнаружил две сокращенные, с тождественным содержанием рукописи, принадлежащие им обоим, только у ал-Джайхани кое-что прибавлено. Из этого сообщения вытекают два вывода: во-первых, то, что сочинение Ибн Хордадбеха и ал-Джайхани имели свои сокращенные варианты, а во-вторых, то, что сочинение ал-Джайхани, несмотря на тождественное с Ибн Хордадбеховским трудом содержание, имеет ряд добавлений, что совпадает с действительностью; ибо в известных сведениях нашего автора мы не встречаемся с фактом, датируемым позднее 885 г. (ср. также со сведением ал-Мас'уди о доведенности исторического труда Ибн Хордадбеха до правления ал-Му'тадида), тогда как у ал-Джайхани имеется значительное количество сведений, относящихся к эпохе ал-Му'тадида - периоду не освещенному нашим автором. Из этого следует, что ал-Идриси описывая путешествие Саллама, имел под рукой не только труд ал-Джайхани, как полагает П.Г.Булгаков, но и полную редакцию труда Ибн Хордадбеха, который служил для ал-Идриси основным источником. Это доказывается не только сопоставлением идентичных текстов Ибн Хордадбеха, ал-Идриси и других авторов, но и тем фактом, что рассказ Саллама, современника Ибн Хордадбеха, по утверждению последнего, приводится со слов самого путешественника. Не вдаваясь в детальный разбор сведений ал-Идриси и Ибн Хордадбеха о путешествии Саллама, отметим, что вряд ли ал-Джайхани, живший как и остальные последователи Ибн Хордадбеха, значительно позднее и узнавший об экспедиции Саллама именно со слов нашего автора, мог бы дополнить этот рассказ,

основанный на личной передаче, более подробными деталями, чем это изложено у Ибн Хордадбеха. Тем более, что еще ал-Мукаддаси, передавая этот рассказ со слов Ибн Хордадбеха, ручается за достоверность его изложения.

Мнение П.Г.Булгакова о существовании лишь одной редакции 80-х годов IX века поддерживается и А.П.Новосельцевым в его статьях (1965 г., с.375; 1984 г.с.122), хотя он (в первой своей статье) отмечает и точку зрения известного польского арабиста Т.Левицкого, вновь выступившего за старый тезис де Гуге о двух редакциях. Для подкрепления гипотезы П.Г.Булгакова, А.П.Новосельцев уже во второй своей статье (вышедшей, кстати, через 10 лет после нашей первой публикации по данному вопросу) приводит единственный свой аргумент, оказавшийся, в конечном итоге, также не удачным. Поскольку, приведенный им в пример «город Гянджа (Джанза), основанный как известно, в 859 г.» (т.е. после появления первой редакции сочинения Ибн Хордадбеха), вовсе не фигурирует в тексте нашего автора. Под упомянутым Ибн Хордадбехом «городом Джанза» (Ибн Хордадбех даже уточняет «город Абарвиза», т.е. сасанидского царя Хосрова Апарвеза [590-628г.], в годы правления которого важным религиозным центром Азербайджана был город Газака-Джанза), судя по контексту, имеется в виду храмовый город в Южном Азербайджане Ганзака (Газака или Газна), бывший столицей исторической Атропатены, а не арранский город Гянджа, с которым его ошибочно идентифицирует А.П.Новосельцев.

Т.Калинина (с.69), также упоминавшая вопрос о двух редакциях, из-за разногласия по этому поводу, считает его оставшимся открытым.

В нашем исследовании сочинения Ибн Хордадбеха мы привели и ряд других соображений в защиту тезиса де Гуге о двух редакциях, а также в пользу его мнения о неполноте и второй редакции, что также отрицалось П.Г. Булгаковым. Для подтверждения своего тезиса отметим еще один, но не менее важный аргумент. Известно, что многие средневековые авторы или редакторы сокращали для удобства читателей или по требованию государей те или иные сочинения. Так, многотомные труды Ибн ал-Факиха, Кудамы, Ибн Русте, а также Ибн Хордадбеха и других писателей, живущих почти в одном столетии, дошли до нас в сокращенных редакциях. Может быть не лишне напомнить, что Мешхедская рукопись, на которую ссылается П.Г.Булгаков, как важный аргумент, так и компендий этого сочинения, составленный Али аш-Шайзари и изданный де Гуге, не отражают полный текст сочинения Ибн ал-Факиха, которое по упоминанию ал-Мукаддаси состоял из пяти томов. П.Г.Булгаков не отрицает, что Мешхедская рукопись – это такой же сокращенный вариант обширного труда Ибн ал- Факиха, как и редакция аш-Шайзари. Поэтому, вряд ли следует говорить о полноте или неполноте дошедшего до нас сочинения Ибн Хордадбеха, на основе также неполной Мешхедской рукописи. Все вышесказанное доказывает сложность проблемы с различными редакциями сочинения Ибн Хордадбеха. Долгая работа над текстом и переводом, а также сопоставления с данными различных авторов, дает нам основание сделать вывод, что дошедшая до нас редакция Ибн Хордадбеха, изданная де Гуге, действительно является, как и полагал издатель, сокращенной редакцией его не дошедшего до нас полного труда.

III. АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО И ПУТИ СООБЩЕНИЯ РАННЕГО ХАЛИФАТА (ПО МАТЕРИАЛАМ АРАБСКОЙ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ОПИСАТЕЛЬНОГО ТИПА)

Покорив многие страны и народы от Испании до Индии, арабы не имевшие еще собственную систему управления завоеванными территориями и не могшие в силу уровня своего развития пока разобраться в ее сложностях, вынуждены были заимствовать ее у своих предшественников – Сасанидов и византийцев. Эти территории, отбитые арабами у разных народов и в большинстве своем сохранившие для облегчения управления и свои бывшие географические названия, вскоре были объединены в отдельные вилайеты (наместничества). Наместники, назначенные по ходу завоевания и называемые тогда *амилами*, сохранили в первое время привилегии местной знати, заботились больше о взимании налогов, а немного позднее и о распространении ислама.

Уже первые авторы, зафиксировавшие в своих сочинениях события того периода, особое внимание уделяли и вопросам административно-территориального устройства, решение которых могли бы обеспечить более централизованное управление пространственными территориями новообразованного государства - Халифата. В наших публикациях - в комментариях к переводу « Книги путей и стран», а также в специальных статьях, посвященных административно - территориальному устройству ас-Савада Ирака и ал-Машрика, а также исторической географии Азербайджана, мы постарались разобраться именно в этих вопросах. Среди авторов , представивших такого рода сведения, особое место занимает Ибн Хордадбех, располагавший видимо всей полнотой, как предшествующего, так и современного ему материала. О его источниках по этому вопросу можно судить также на основании сопоставления с идентичными и схожими сведениями его современников и последователей, материал которых не только иногда повторяет, но во многих случаях дополняет и обогащает исследуемый нами источник.

Работа над этим важным вопросом показывает, что Ибн Хордадбех, а за ним и ал-Йакуби и Кудам, сохранили сведение об условном разделе всей подчиненной Халифату территории на четыре сектора. Среди провинций как центр арабского государства особо выделялся Савад Ирака, территориально включаемый в состав так называемого Восточного сектора. Остальная, периферийная часть, охватывающая территории от Испании до Индии, входила в состав четырех секторов, называемых в соответствии с частями света ал-Машриком - Восточным, ал-Магрибом - Западным, ал-Джудайй (ал-Джарби) или «руб'аш-шимал» - Северным* и ат-Тейманом или «нахийат ал-джануб» или «руб' ал-кибли» - Южным. Исследуемый материал показывает, что термин «руб'» (букв. «четверть»), используемый для обозначения этих секторов, употреблялся в данной ситуации не столько в значении части света, сколько в административном значении и означал совокупность нахий, т.е. определенный регион (ср. упомянутый выше термин «нахийат ал-джануб» идентичный «руб' ал-кибли»). Тем более, что такая

* Вопросы, связанные с этим сектором, в составе которого находился и исторический Азербайджан, освещены в следующем, IV разделе.

система раздела на секторы была составлена в духе сасанидской традиции и подражала осуществленному при шахиншахе Хосрове I разделу Сасанидской империи на четыре наместничества-кустака.

Таким образом, этот раздел на секторы, бывший больше традиционным, не отражал установленной ранними арабскими властями системы управления, которая в отличие «от стройной государственной системы Сасанидов» (В.В.Бартольд), часто менялась в зависимости от хода завоеваний, а позднее и других обстоятельств. Изучение соответствующего материала из вышеназванных источников показывает, что объединение отдельных, территориально близких провинций, областей и округов в этих секторах указывало на их географическое расположение от центра Халифата. Как раз поэтому, например, к сектору ал-Магриб некоторые авторы (в том числе и Ибн Хордадбех) причисляли не зависящие от Халифата территории Византии, Западного Рима и т.п., а в сектор ал-Машрик, кроме бывших Сасанидских владений, включали и земли Индии, Китая, ряд островов Индийского и Тихого океанов до Японии. Такое описание представляло интерес для своего времени - эпохи продолжавшихся еще завоевательных походов и было приспособлено к нуждам мусульманских халифов, жаждущих новых знаний о незнакомых им дальних странах и народах. Именно, поэтому, уже авторы X века (ал-Истахри, Ибн Хаукал, ал-Мукаддаси) ограничивали свой материал в рамках мусульманских стран, считая «бесполезным описание стран неверных». А в наместничествах, по ходу завоевания, под управлением «амила» или «амира», который в большинстве своем или командовал походом на эти страны, или же был непосредственным участником этих походов, объединялись ряд близлежащих местностей; при этом такие наместничества, могли охватывать места как одного, так и разных секторов. Следует заметить, что в научной литературе, эти секторы, включившие в свой состав наместничества, которые меняли свои названия и границы в зависимости от тех или иных событий, иной раз ошибочно именуется наместничествами (так у А.Н.Тер-Гевондяна : «Восточное наместничество, с центром Хорасан, Западное наместничество, охватывающее Северную Африку-Магриб и Испанию-Андалус..., Северное наместничество, в которое входила Армения» и т.п.).

В бывшей западной окраине Сасанидского государства - **Саваде Ирака**, также было сохранено административное устройство, предшествующего времени. Об этом свидетельствует небольшой, но заслуживающий внимания материал из сочинения Ибн Хордадбега, касающийся административно-территориального деления ас-Савада Ирака арабского периода.

Ряд исследователей, занимавшихся историей и исторической географией стран Халифата (Ле Стрендж, Салих Ахмад ал-Али, О.Г. Большаков, Л.И. Надирадзе, А.И. Колесников и др.) или же издававшие однотипные источники (О.В. Цкитишвили, А.С. Жамкочян) неизбежно обращались к материалу Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха по Саваду Ирака. Наше изучение вопроса выявило ряд ошибочных конъектур А.С. Жамкочяна, исследовавшего аналогичный материал Ибн ал-Факиха и неверную, в ряде случаев, локализацию тех или иных административных округов. Для составления более достоверной картины административного устройства этой провинции после

арабского завоевания мы рассмотрели аналогичные и схожие сообщения из сочинений Кудамы ибн Джафара, Ибн Русте, ал-Йакуби, ал-Балазури, ал-Мукаддаси, Йакута и др. Такое сопоставление показывает, что вплоть до X в. в этой провинции Халифата не отмечались какие-либо значительные изменения административного устройства. Так, если в эпоху Сасанидов, исходя из сообщений Ибн Хордадбега, в ас-Саваде насчитывалось двенадцать областей (*астанов*) и 60 округов (*тассуджей*), то в арабское время по разным причинам их количество уменьшилось только до десяти областей и сорока восьми округов. Это подтверждается и сведением Кудамы, дополняющим материал Ибн Хордадбега по исследуемому вопросу.

Следует отметить, что после завоевания вся территория Савада Ирака была разделена на Савад Басры и Савад Куфы, каждый из которых объединял в себе группу областей (ср. с материалом Ибн ал-Факиха). Савад Басры охватывал Дастумайсан, а также ал-Ахваз и Фарс, выделенные вскоре в самостоятельные провинции, а Савад Куфы включал «Каскар до [канала] аз-Заб и Хулван до ал-Кадисийи». После строительства к концу VIII в. Багдада часть областей и округов Савада Куфы были причислены к Саваду Багдада (ср. с материалом Йакута).

Данное Ибн Хордадбехом сведение об измеренной при Умаре ибн ал-Хаттабе площади ас-Савада, охватывающего территорию от Алса и Харбы (ниже Самарры) до Абадана (Аббадан), подтверждается Ибн ал-Факихом, относящим это сообщение к доарабскому времени. Судя по этому сообщению, указанные пределы не включали в себя упомянутую нашим автором область Шаз Файруза - Хулвана, т.е. относились к тому периоду, когда в составе Савада Ирака официально насчитывалось десять областей (ср. также с материалом ал-Мас'уди).

Однако источники (Ибн ал-Факих, Ибн Руста) предоставляют нам и другие, отсутствующие у Ибн Хордадбега факты о северных пределах Савада Ирака, согласно которым пределы этой провинции Халифата достигали Мосула. Это сведение, свидетельствующее о двенадцатиобластном делении ас-Савада, вероятно было и в недошедшей до нас более полной редакции Ибн Хордадбега, который в список областей ас-Савада включает и область Хулван (Шаз Файруз), охватывающий территорию до Мосула (см. нашу карту 2 на стр. 146 в «Книге путей и стран»).

Судя по источникам, принятая в этот период в Ираке трехстепенная административно-территориальная система сохранила и сасанидскую терминологию, распространенную здесь еще до арабов. Так, весь ас-Савад - одна из провинций Халифата, был разделен на **куры**, равнозначных сасанидскому **астану** (или **истану**), и употребляемых в данном случае для обозначения области. Объясняя смысл этого термина Ибн Хордадбех приравнивает его **ихазе**, означающей «владение, территория» (у Ибн ал-Факиха судя по контексту ошибочно «иджаза»). А в краткой редакции его сочинения добавлено: «Говорят, что перевод *ал-астан* - *карар* или *мустакирра*, т.е. жилище, местопребывание». Сравнительный анализ схожих сведений Ибн Хордадбега, а также Ибн ал-Факиха и Кудамы показывает, что каждая кура - астан состояла из нескольких **тассуджей** (у Йакута-туссудж), которые по своему значению приравнивались к **нахийи**-округу. Каждый тассудж-нахийя состоял из нескольких

рустаков, употребляемых для обозначения более мелкой административной единицы, аналогичной, приблизительно, волости. Каждый рустак состоял из нескольких сел или поместий. Йакут, использовавший материал своих далеких предшественников, характеризует рустак как территорию с селами и обработанными землями. В свете отмеченных выше данных становится очевидной его ошибка, допущенная при объяснении сасанидской административной терминологии: согласно ему каждая кура-истан разделяется на рустаки (?), а те в свою очередь на тассуджи-нахийи; т.е. исходя из его разъяснения тассудж более мелкая единица, чем рустак, что противоречит данным арабских географов IX-X вв. Отметим, что это сведение Йакута привело в заблуждение некоторых ученых, следовавшим его распорядку административного деления (см. напр.: Р. Фрай. Наследие Ирана, 337).

Разработка вопроса дает нам возможность определяя и уточняя границы и названия областей и округов Савада Ирака, утверждать не только о более или менее определенности территории большинства этих административных районов, но и об их видоизменениях и даже упразднениях с течением времени.

Судя по обработанному нами материалу состав секторов Халифата, в том числе и **Восточного (ал-Машрик)**, описан ранними арабскими географами неоднозначно (см. нашу карту 3 на стр. 162 в «Книге путей и стран»). Данные ал-Йакуби, включавшего в состав этой четверти Халифата «ал-Джибал, Азербайджан, Казвин, Зенджан, Кумм, Исбахан, ар-Рейй, Табаристан, Джурджан, Сиджистан, Хорасан и примыкающие к нему [части] ат-Туббата (Тибета) и Туркистана» немного отличаются от сведений Ибн Хордадбега, который часть этих провинций и областей, а именно Азербайджан, ар-Рейй и Табаристан причисляет к Северному сектору. Такое распределение можно считать более верным, поскольку оно отражало традиционно-заимствованное арабами у Сасанидов административно-территориальное деление Северного кустака, называемого «Азербайджаном» (о Сасанидском северном кустаке см. у А.И. Колесникова). Центром ал-Машрика в изучаемый период считался Хорасан, который при Сасанидах был названием самостоятельного кустака и находился, по словам Ибн Хордадбега, «под властью своего исбахбаза (т.е. спахбеда) - Базусбана (т.е. пайгоспана, правителя области) и четырех марзбанов».

Изучение имеющихся данных из арабских источников по этому вопросу выявляет неоднородность материала, предоставленного этими авторами, ряд сведений которых критикуется уже более поздними из них. Надо сказать, что раннее сведение Ибн Хордадбега о делении Хорасана на четыре марзбанства (I - Марв аш-Шахиджан и его округа, II - Балх и Тохаристан, III - Харат, Бушандж, Базгис и Сиджистан, IV - Мавараннахр) вряд ли следует, исходя из сообщения самого автора, относить к Сасанидскому периоду, поскольку Сиджистан (Сакастан), причисляемый Ибн Хордадбехом к кустаку Хорасан, входил в то время в число провинций другого Южного кустака (Нимруз) империи, а Мавараннахр, по справедливой замечке В.Бартольда, вряд ли был политически зависим от Сасанидов. Такое деление, очевидно, принадлежало уже к арабскому периоду (ср. В.Бартольд), скорее всего к началу VIII века, когда Сиджистан (Систан), также как и Мавараннахр подчинялись единому

арабскому наместнику (об управлении Сиджистана совместно с Хорасаном арабским наместником есть данные в «Тарих-и Систан», изд. Л.И. Смирновой). Любопытно, что Кудам, упоминая о самостоятельности Сиджистана, тем не менее включает и его в состав Хорасана, называя среди областей последнего сиджистанские области Буст и Руххадж. Последующие географы (ал-Мукаддаси, Йакут) тоже упоминавшие о четырех частях Хорасана, называют в его пределах Кабул, Забулистан, Кухистан, а также Бухару, Самарканд, Фергану, Усрушану, ас-Сугд, Хорезм и др. Заметим также, что все авторы, кроме Ибн Хордадбега и Кудамы, называют в составе четвертой Хорасана и Нишапур (Нисабур), который, в то время, еще уступал как центр Хорасана Марв аш-Шахиджану, где было местопребывание Сасанидского, а в дальнейшем и арабского правителей этих провинций.

Сравнение всех этих сообщений показывает, что арабский Хорасан объединял в себя все земли, завоеванные арабами не только в историческом Хорасане, северо-восточные рубежи которого, судя по источникам, достигали реки Амударья (Джейхун), а также Мавараннахра и других областей Средней Азии и часто управлялись одним халифским наместником (см. нашу карту 4 на стр. 174 в «Книге путей и стран»).

В состав Восточного сектора, кроме Хорасана и причисляемых, как мы уже заметили, во многих случаях к нему Мавараннахра и Сиджистана, большинство авторов включают также ал-Джибал, Исбахан (Исфахан), ал-Ахваз (Хузистан), Фарс, Кирман, ас-Синд, а некоторые (например Ибн Хордадбег) и дальневосточные страны, находящиеся вне пределах Халифата.

Данные источников показывают, что в отличие от центра Халифата—Савада Ирака, в котором действовала более упорядоченная административная терминология, заимствованная у Сасанидов, в секторах, в том числе и Восточном, некоторые термины употреблялись нечетко – для обозначения и области и округа. Интересно, что сасанидские термины «астан» и «тассудж» (тасук), бывшие в обиходе в Саваде Ирака в значении «куры»—области и «нахийи»-округа, в на иранских территориях, входящих в состав Восточного сектора, в изучаемое время (конечно, если судить по данным имеющихся источников), в основном не применялись. Здесь каждая местность «балад» делилась на «куры» (мн. «кувар»), которые по своему значению приравнивались к области, а те минуя в свою очередь более крупное сасанидское административное деление «тассудж - нахийу» на рустаки, включающие в себя села и поместья. Только в ряде случаев источники сохраняют сведения об объединении некоторых рустаков в составе тассуджей, что вероятно, отражало более раннее административно-территориальное деление данной местности (напр. исфаханские рустаки ар-Руз и Рувайдашт соединялись в одном тассудже, называемом Руздаштом). Вилайетом - наместничеством называлась группа областей или же область, возглавляемая валием (напр. вилайет Хорасан, вилайет Сиджистан и т.п.).

Исходя из исследуемого материала, который в силу своей неоднозначности не всегда позволяет прийти к более конкретному решению, мы, тем не менее, попытались разобраться в системе административного деления Восточного сектора Халифата. Сопоставление данных авторов IX в. (Ибн Хордадбег, Ибн ал-Факих) со сведениями

более поздних (ал-Истахри, ал-Мукаддаси и др.) по данному сектору, доказывает не только несомненность влияния предшествующего исторического деления, но и включения в состав этого сектора отдельных территорий по ходу их завоевания. Однако весь исследуемый нами материал не дает основания говорить о существенных административно-территориальных изменениях в этом регионе.

Ал-Магриб, представленный Ибн Хордадбехом как одна из четвертей всех обитаемых стран, своими пределами отличался не только от сасанидского Хорбарана, охватывающего бассейн рек Тигра и Евфрата, но и от территории арабского ал-Магриба, описанного последующими географами – Ибн ал-Факихом, ал-Йакуби, ал-Истахри и другими (см. наши карты 7 и 8 на стр. 237 и 252 в «Книге путей и стран»). Если ал-Магриб раннего географа Ибн Хордадбеха, исходя из его сообщений, включал все подвластные и неподвластные арабам страны, находящиеся западнее центра Халифата – Багдада, то его последователи определяли для ал-Магриба только часть территории Халифата (включая ал-Андалус), расположенную западнее ал-Барки. С аналогичным делением встречаемся только у Кудамы, который относит все названные Ибн Хордадбехом в этой четверти области и провинции к «амал ал-Магриб».

Следует отметить, что сведения Ибн Хордадбеха и других географов об округах Сирии, Палестины, Египта и других частично проанализированы О.Г.Большаковым в связи с выяснением ряда вопросов, касающихся социальной и экономической жизни средневекового города Ближнего Востока. В научной литературе еще до него эти сведения в других аспектах рассматривались Н.А.Медниковым, Г.Ле Стренджем, А.Грохманом и другими.

Наш анализ данных Ибн Хордадбеха, подкрепленных материалом из сочинения Кудамы, дает возможность определить пределы и этой западной четверти, расположенной на трех континентах - Азии, Африки и Европы. Судя по ним, азиатская территория ал-Магриба с востока и северо-востока граничила с провинциями Азербайджан и Арминия, входящими в состав Северной четверти. С севера и запада берега ар-Рума (Византии), причисляемого к ал-Магрибу, омывались водами моря Бунтус (Черного) и моря ар-Рум (Средиземного). С востока она граничила с Савадом Ирака, от которого кроме Евфрата, отделялась и большой Сирийской пустыней; согласно Кудаме отрезок границы с ас-Савадом проходил через ал-Бавазидж и ас-Синн, а затем через Тикрит и ат-Тирхан (округи Мосула). На африканском континенте, ал-Магриб охватывал всю Северную Африку, а на европейском – Пиренейский полуостров. По аналогии с другими трудами арабских географов, следует отметить, что такое деление, характерное только для Ибн Хордадбеха и Кудамы, которые заменили названия аш-Шам, ал-Джазира, арабский ал-Магриб и др. общим, объединяющим всех их термином *ал-Магриб*, остальными географами не признается; все последующие авторы, даже ал-Йакуби, писавший немного позднее Ибн Хордадбеха, описывают эти провинции Халифата (в том числе и арабский ал-Магриб) и их области каждую в отдельности.

Отметим, также, что в отличие от бывших персидских провинций, в которых термин «кура» конкретно означал «область», для данных областей употреблялся нечетко – для обозначения и области и округа. При описании же областей Химс и Дамаск, их

округи, в основном охватывающие территорию города и нескольких его селений, обозначались термином «иклим». А термин «амал», судя по контексту, употреблялся в значении области как синоним термина «кура». У Ибн Хордадбеха среди областей ал-Магриба этим термином обозначается только ал-Фурат. Аналогичное прослеживается и у Кудамы, который употребляет термин «амал» не только в значении округа (напр. амал ал-Маусил, амал Киннасин), но и в значении области (напр.: амал ал-Магриб, амал ал-Машрик), а термин «кура» для данных местностей у него употребляется только в значении округа (напр.: «Дийар Раби'а и его кувар», или «курат Нинава», «курат ал-Мардж» и т.п.).

Южная четверть обитаемого мира, названная Ибн Хордадбехом **ат-Тайманом**, Кудамой «нахийат ал-Джануб» (Южная сторона), а ал-Йакуби, кроме ат-Таймана (он определяет эти страны там, где «исток южного ветра, где кибла и восход Сухайла») также «ар-руб' ал-киблия» («Южная четверть»), исходя из сведений, предоставленных этими авторами, охватывала всю территорию Аравийского полуострова, включая земли подвластные Мекке и ал-Медине, Йемене, Бахрейну и Йемену. Две последние провинции еще до арабского завоевания входили в состав бывшего сасанидского Южного кустака Нимруз, название которого сохранил и Ибн Хордадбех, говоря о спахбеде упомянутой им Южной четверти. Однако, в данном случае, границы арабской Южной четверти отличаются от сасанидских, включавших кроме арабских, также и иранские области (ср. с исследованием А. Колесникова).

В отличие от других четвертей только ат-Тайман включал в себя земли собственно арабские. Данные Ибн Хордадбеха и ал-Йакуби в сопоставлении со сведениями Кудамы, Ибн Русте, Ибн ал-Факиха, ал-Мукаддаси, Йакута и других, дают возможность определить северные пределы этой четверти, проходящие по Хиджазу, Неджду и Бахрейну (южнее Акабы, ал-Узайба и Басры) (см. нашу карту 11 на стр.311 в «Книге путей и стран»). По этим же источникам можно определить территории, подвластные Мекке и ал-Медине. Мекка объединяла вокруг себя так называемые **михлафы**, означавшие в данном случае владения или округа (у ал-Йакуби в аналогичном контексте используется термин «амал»), расположенные на территории Неджда и Тихамы.

Данные Ибн Хордадбеха, подкрепленные материалами источников, фиксируют деление Йемена после мусульманского завоевания на три наместничества. Соответственно этому делению была установлена и система управления: первый наместник (вали), получивший свое назначение также как и остальные еще в правление Абу Бакра, управлял территорией ал-Джанада и зависимых от него михлафов; вилайет, находившийся в его подчинении считался первостепенной важности (очевидно из-за экономических соображений). Второй наместник имел в своем управлении территорию Сан'ы и зависимых от нее михлафов; этот вилайет был средней важности. Третий наместник (как и при химйаритах и сасанидах) управлял вошедшим в состав Йемена Хадрамаутом и зависимыми от него областями; он считался вилайетом наименьшей важности.

Области Йемена, отмеченные в источниках термином «михлаф», по словам ал-Йакуби, были подобны «куре» (области) и «мудуну» (городу); согласно Йакуту,

названия михлафов Йемена совпадали с названиями йеменских племен и своим местоположением соответствовали территории их расселения. Ал-Йакуби называет в Йемене 84 михлафа. Кудама, также представивший список йеменских областей, называет только 23 михлафа. В списке Ибн Хордадбега перечисляются свыше 120 михлафов, названия которых подтверждаются и сведениями Йакута. Сопоставление этих материалов выявляет у ал-Йакуби отсутствующие у Ибн Хордадбега новые административные наименования, появившиеся, видимо, в связи с упразднением ряда старых областей и образованием новых. Используемый материал из арабских географических источников IX-X вв. делает очевидным и факт сокращения числа йеменских михлафов и их вероятное объединение в крупных территориально-административных единицах.

* * *

Маршрутное описание мусульманских и других областей также представляло большой интерес для эпохи продолжавшихся еще завоевательных походов. Именно поэтому авторы IX века в отличие от своих последователей - представителей «классической школы географии», ограничивших свой материал в рамках мусульманских стран и критиковавших своих предшественников за такие «сухие дорожники», давали описания также дорог, ведущих в Византию—соперницу Халифата, а также в Индию, Китай и в другие страны Дальнего Востока, неподвластные Халифату. Эти данные о маршрутах, позволяющие создать более точное представление о географических реалиях того времени и сейчас помогают ученым локализовать ту или иную уже исчезнувшую местность, определить средневековые трассы.

Арабское завоевание, разумеется нарушило, в определенной степени, сложившиеся ранее пути сообщения. Разрушение одних и появление других административных центров, городов, повлияло на направление некоторых трасс, проходивших по обширной территории стран, входивших в состав Халифата. Но тем не менее, основная сложившаяся ранее система путей сообщений продолжала действовать. Интересы поддержания систематической связи, имевшей государственное значение, поставило арабов перед необходимостью сохранить действовавшее до них главное почтовое ведомство (*диван ал-барид*), в ведении которого находилась вся сеть путей сообщений. Сухопутные дороги, ведущие в разные страны Халифата, в основном, были почтовыми («сикак ал-барид» или «тарик ал-барид»), а на них располагались почтовые станции, называемые «сикка» (букв. «путь, дорога»). В научной литературе термин «сикка» в ряде случаев ошибочно принимается за меру расстояний и переводится словом «переход», на самом деле означая меру длины «мархала». Таких станций на всем протяжении почтового тракта Халифата, по словам Ибн Хордадбега, уже к середине IX в. насчитывалось 930. Здесь путники меняли своих лошадей, здесь же назначались гонцы, доставляющие почтовые мешки в тот или иной пункт. Сикки служили и в роли таможенных пунктов, на которых «назначалась пошлина» на товары (Кудама, ал-Хорезми). Содержание таких станций требовало больших расходов. По данным Ибн

Хордадбега, по долгу службы хорошо знавшего дела почтового ведомства Халифата, ежегодный расход на покупку почтовых лошадей, жалование почтальонов и гонцов составлял 159 тысяч динаров.

В трудах арабских авторов IX-X вв. сохранились данные, позволяющие установить местоположение почтовых станций, разбросанных на трактах различных регионов, которое не было стабильным. В научной литературе бытует определение А.Меца, согласно которому «...в обеих половинах империи (т.е. Халифата - *Н.В.*) одинаково каждые 6 миль, или 2 фарсаха, стояли станции (сикка) с перекладными мулами и лошадьми». Он же, ссылаясь на ал-Хорезми и ал-Мукаддаси, упоминает о 12 милях – 4 фарсахах, отделявших почтовые станции «в пустыне и в Вавилонии» друг от друга. Такое «увеличение расстояний между станциями» он относит к более позднему периоду», «когда Вавилония стала пустыней», т.е. считает такое распределение станций характерным для пустынной местности. Ал-Хорезми, давший объяснение и терминам, употребляемым в почтовом ведомстве, на самом деле упоминает о «двух, примерно фарсахах, отделявших друг от друга две сикки». К этому сообщению можно добавить и сведение Ибн Хордадбега, согласно которому почтовые станции, расположенные на пятифарсаховом пути между Синн Сумайрой и ад-Динаваром, разделялись расстянием в 2,5 фарсаха (ок.15 км.).

Таким образом, расстояние в 2-2,5 фарсаха, а также упомянутое выше ал-Мукаддаси расстояние, равное четырем фарсахам, отделявшие почтовые станции были приблизительными. Изучение данных арабских географов, упоминавших в своих трудах *сикка*, показывает, что расстояние между почтовыми станциями зависело не только от физико-географических условий данной местности, но и от ее отдаленности от центра Халифата и колебалось между 1,4-11,5 фарсахами (т.е.каждую станцию отделяло друг от друга расстояние, равное 8,5 – 70 км.). Интересны в этом отношении данные Ибн Хордадбега по Кавказским областям Халифата; согласно им на 62 фарсаховом (по ал-Идриси -186 миль) пути,соединявшем Барду с Тифлисом, размещалось по Ибн Хордадбеку 10, а по Кудама, располагавшем очевидно более поздними данными,16 почтовых станций, каждую из которых отделяло расстояние в 6,2, а немного позднее примерно в 4 фарсаха. Меньше почтовых станций находилось на более трудном пути Барда-Дабил, проходившему через горную местность; исходя из данных арабских географов на 82 фарсаховом расстоянии этого тракта было размещено всего 7 почтовых станций, расположенных примерно на расстоянии в 11,5 фарсахов.

Такое же увеличение расстояний между почтовыми станциями имело место и в среднеазиатском регионе. Кудама, описывающий путь от Мерва в Амуд, проходивший в основном через пески, после большого села Кушмахан, находящегося в 5 фарсахах от Мерва, называет только почтовые станции, расположенные на различных расстояниях (от двух до восьми фарсахов) друг от друга. Видимо, расстояние между этими почтовыми станциями зависело и от физико-географических условий данной местности, скорее всего от наличия воды, что подтверждается и названиями некоторых из этих станций (Би'р Усман, т.е. «колодец Усмана», «ал-ахса» - так назывались невидимые подпочвенные бассейны, известные и в пустынных местностях Аравии).

Такие станции, находившиеся на пустынных дорогах, вдали от населенных местностей, обычно располагались в шатрах или в палатках (см. *Ибн ал-Факих, Мешх.рук.*) и обслуживались небольшим количеством людей. Следует также отметить и сведение Ибн ал-Факиха, согласно которому, если обычный путник мог преодолеть за день путь всего до одной станции, то здешняя тюркская почта «самым быстрым ходом проходила за сутки три станции».

Таким образом можно заключить, что в центре Халифата сикки стояли каждые 1,5-1,7 фарсаха (9-10 км); в горных местностях Ирана это расстояние не превышало 3 фарсахов и колебалось между 2-2,7 фарсахами (12-16 укм.); в Йемене и Египте почтовые станции находились каждые 4-4,5 фарсахов (24-27 км), в пустынных степях Средней Азии – каждые 4-8 фарсахов (24-48 км), а в отдаленном от центра Халифата Арране эта цифра достигала 7-11,5 фарсаха (42-70 км).

Материал Ибн Хордадбеха, подтверждаемый сведениями авторов IX-X веков говорит о значении Багдада как важнейшего связующего центра сухопутных дорог, которые также были зафиксированы в средневековых источниках. Эти дороги, расходящиеся от Багдада в радиальном направлении, объединяли центр Халифата не только с самыми дальними районами обширного мусульманского государства, но и имели свои продолжения, выводившие за пределы Халифата.

Главная сухопутная дорога, ведущая из Багдада в сторону Индии и обозначенная еще на античных картах (А. Мец, В.В. Бартольд) прослеживается Ибн Хордадбехом до самых восточных пределов Хорасана. Красочное и подробное описание этой дороги, называемой Хорасанской, дано современником Ибн Хордадбеха Ибн Русте. Она вела в Каср Ширин и здесь ответвлялась: северное ответвление выводило к Шахразуру, а восточное - к Хулвану и через одноименный проход доходило до Кармисина (совр. Кирманшах). В 9-ти фарсахах от последнего располагался ад-Дуккан, от которого дорога вновь ответвлялась: южное ответвление вело в Нихаванд и там соединялось с исфаханской дорогой. А магистральная дорога через ад-Дуккан шла на восток в сторону Хамадана, который был крупнейшим дорожным узлом с несколькими ответвлениями: северо-восточное ответвление, ведущее в Казвин, соединяло Хамадан с Абхаром и через него с Занджаном.

Восточное ответвление, бывшее продолжением основной магистрали, кружным путем вело в город Савах (Саве). Отсюда дорога выводила на Рей. По подсчету Ибн Хордадбеха весь путь от Багдада в Рей занимал 167 фарсаха. Здесь путь ответвлялся в северо-западном направлении в сторону Казвина, а через него выводил на Абхар и Занджан.

А магистральная дорога продолжалась до главного города Кумиса Дамгана и дальше до Нишапура. У Ибн Русте, писавшем на основе своих личных наблюдений, описывается более короткий маршрут этого пути. По Ибн Хордадбеху весь путь из Багдада к Нишапуру занимал 305 фарсаха. Нишапур являлся узловым пунктом, где объединялись дороги, ведущие из Исфахана, Йезда, Герата (Харата).

Дальнейший магистральный путь, шедший от Нишапура на Сарахс, с небольшими изменениями описан также Ибн Русте, Кудамою, ал-Истахри, Ал-Йакуби и ал-

Мукаддаси, также описавшие его, говорят об ином, более длинном пути. От Саракса дорога шла на Марв аш-Шахиджан, от которого шли два сухопутных ответвления. Одно из них уходило на северо-восток, пересекая Амударью до Замина, затем в аш-Шаш и дальше через долину р. Чу, а также через Илак и Фаргану к Верхнему Нушаджану (Барсхану). Второе – на юг и юго-восток к Марваррузу и дальше в Балх и Тохаристан.

Отметим, что маршруты по Средней Азии, составленные на основе сведений арабских географов, в том числе и Ибн Хордадбега, довольно подробно исследуются уже с конца XIX века в работах В.А. Жуковского, Н.Ф. Петровского, В.Л. Вяткина, В.В. Бартольда, Л. Зимина, М.Е. Массона, А.Н. Бернштама, Г.А. Пугаченковой, П.Г. Булгакова, О.Г. Большакова и многих других, посвятивших историко-географическому и археологическому исследованию этих местностей статьи, диссертации, монографии и уточнившие местоположение большинства населенных пунктов, отмеченных в этих источниках.

Остановимся только на некоторых из этих маршрутов, которые, на наш взгляд, нуждаются в уточнениях:

1) Заслуживает внимания сообщение Ибн Хордадбега относительно расстояния между аш-Шашом, серебряным рудником, Железными воротами и дальше: «От аш-Шаша до серебряных копей в Илаке и Баланканаке 7 фарсахов, до Железных ворот 2 мили, до Кубала 2 фарсаха. Затем до Гаркарда 6 фарсахов, далее по пустыне до Исбиджаба 4 фарсаха. От аш-Шаша сюда (т.е. в Исбиджаб - *Н.В.*) всего 13 фарсахов». Судя по исследованиям (В.В. Бартольд, М.Е. Массон) текст данного отрывка нуждается в коррективах.

Синхронные и более поздние источники позволяют нам выяснить ряд вопросов, касающихся этого сообщения. Отметим, что Кудама, описывающий часть этого пути, также указывает на 7 фарсахов расстояния между городом аш-Шаша и серебряными копиями. Так же оценивает этот путь и Ибн ал-Факих, называвший местность, где добывалось серебро ал-Фаджахиром. По ал-Мукаддаси от Бинкаса (Бинкета или аш-Шаша, главного города области аш-Шаш; локализуется в совр. Ташкентском районе) до серебряных копей один переход; Йакут сообщает о 10 фарсаховом расстоянии между аш-Шашом и городом Илака – Тункатом, который согласно археологическим раскопкам (М. Массон) соответствует городищу Имлак у кишлака Сарджайлак на левом берегу Ангрена на месте впадения в него речки Ургаз. Археологические исследования этой местности показали, что следы серебряных рудников, упоминаемых в источниках «сохранились в виде тысячи заброшенных рудников, сотен мест, где производились выплавки руд, в виде развалин рудничных колоний у руин городов с мощными шлаковыми отвалами» (М.Массон).

Результаты сравнения с другими источниками показывают, что в тексте Ибн Хордадбега перед «Железными воротами», а также перед Кубалом следует вставить слово аш-Шаш, тем более, что судя по тексту, от Шаша до Исбиджаба всего 13 фарсахов (по подсчету 12 фарсахов – 2+6+4). В таком случае все проясняется; «Железные ворота», локализуемые Ибн Хаукалем у северных пределов Шаша, становятся идентичными с

одноименным местом, упоминаемым Ибн Хордадбехом. Отметим, что путанный текст Ибн Хордадбега заставил даже В.В.Бартольда усомниться в тождественности названия этой местности у Ибн Хордадбега и Ибн Хаукала.

После такой корректировки текст Ибн Хордадбега выглядит следующим образом: «От аш-Шаша до серебряных копей в Илаке и Баланканаке 7 фарсахов, [от аш-Шаша] до Железных ворот 2 мили, [от аш-Шаша] до Кубала 2 фарсаха, затем до Гаркарда 6 фарсахов, далее по пустыне до Исбиджаба 4 фарсахов. Из аш-Шаша до [Исбиджаба] всего 13 (12; *Н.В.*) фарсахов».

2) Названный в этом отрывке Кубал своим местоположением соответствует Кадаку (или Катаку) ал-Истахри и Кандаку ал-Мукаддаси. Кудама, также говоривший о пути аш-Шаш – Исфиджаб, в 2 фарсахов от города Шаша помещает «военный лагерь, расположенный внутри стен города». В «Худуд» упоминается «красивый город Джабгукат», где в прошлом находился военный лагерь Шаша. Сведения ал-Истахри о местоположении Джабгуката (в 2 фарсахов от Шаша) совпадают с сообщениями Ибн Хордадбега о Кубале и Кудама о военном лагере Шаша. Из этих сведений очевидна тождественность Кубала (или Кадака-Кандака) с Джабгукатом и военным лагерем Шаша.

3) На пути Тараз (Талас) - Нижний Нушаджан Ибн Хордадбех называет большое село Сариг (Сарыг), с которым В.В. Бартольд считал возможным отождествлять Бураны или какие – либо другие соседние развалины. А.Н. Бернштам локализует его на месте городища Красная речка, в 32 км к востоку от города Фрунзе. По его мнению, город Сарыг уже в конце X века потерял свое тюркское название и позже назывался по другому. Ссылаясь на совпадающие данные, исследователь считает возможным отождествить город Урду, упоминаемый ал-Мукаддаси с тем же Сарыгом и приходит к следующему выводу: Красная речка - Сары - Урду. Отметим, что по ал-Мукаддаси, Урду-это небольшой город с крепостью, в котором жил царь (малик) туркмен; вокруг крепости был ров, наполненный водой, а в цитадели находился царский дворец. По этому описанию Урду, скорее всего, соответствует не Сарыгу, а городу хакана тюргешей (так у ат-Табари, у Кудама-тюрки, у ал-Мукаддаси-туркмены), упомянутому Ибн Хордадбехом в 4 фарсахов от Сарыга.

4) На продолжении этого пути к Верхнему Нушаджану Ибн Хордадбех в 3 фарсахов от Наваката называет Кубал, расположенный в 4 фарсахов от резиденции хакана тюргешей. Кудама на этом же пути в 2 фарсахов упоминает большое село Банджикант и на таком же расстоянии от последнего Суйаб, названия которых отсутствуют в известных нам текстах Ибн Хордадбега. Согласно Кудама Суйаб состоял из двух сел, одно из которых называлось Кубал, а другое Сагур Кубал. В таком случае очевидна тождественность Кубала, упомянутого на данном отрезке пути с одним из сел Суйаба.

5) За Верхним Нушаджаном «на трехмесячном расстоянии от него» Ибн Хордадбех упоминает о «столице хакана тугузгузов», не называя имени города. В «Худуд» приводится название зимней резиденции владыки тугузгузов - Джинанджкаса или Чинанджкаса, которая характеризуется как город средних размеров. Ал-Мукаддаси упоминает Джинанджкас в списке городов Шаша - город «без крепости» (*хисн*),

посторойки из дерева и необожженного кирпича (*либан*); отметим, что в книге «Средневековый город Средней Азии» перевод этого отрывка ошибочен; «город не имеет стены» (должно быть крепости), «посторойки из дерева и войлока» (должно быть, скорее всего, из необожженного кирпича). Там же город Джинанджкас локализуется в разрушенном городище Чиназ. Летней резиденцией владыки тугузгузов считался Пянджикат (Бишбалыг), с которым, очевидно, следует и отождествлять описанный Ибн Хордадбехом, а также Кудамай главный город тугузгузов с 12 воротами. У Гардизи мы встречаем еще одно название столицы тугузгузского кагана – Азал (Арал?); видимо, здесь мы имеем дело с названием более ранней столицы тугузгузов. Сведения Кудамамы о городе тугузгузов дополняют материал Ибн Хордадбега и помогают уточнению названия этого города. Так, Кудама, упоминает о расположенном близ города озере, которое окружали села и постройки, соединяющиеся одна с другой, что судя по описанию также подтверждает тождественность упомянутого Ибн Хордадбехом города с Бишбалыком.

Ориентировочный подсчет протяженности всего пути, описанного Ибн Хордадбехом и другими географами, показывает, что из Багдада до Верхнего Нушаджана, где проходила граница Китая, не считая остановок, добирались не меньше чем за три месяца.

Хорасанская дорога имела большое значение не только потому что, она выводила на Хорасан и Среднюю Азию, но и потому, что имела свои продолжения, позволяя наладить устойчивые связи самых отдаленных земель с центром государства. Сжатая форма доклада не дает нам возможности осветить все вопросы, касающиеся путей сообщений, приведенных Ибн Хордадбехом и другими арабскими географами, на которых мы подробно останавливались в своих исследованиях. Поэтому отметим самые важные из них:

1) Переправа (брод) через Джейхун в стране тюрков Шикинан (Шукнан); в научной литературе об этом пути упоминает А.М.Беленицкий, поместивший этот брод сугубо ориентировочно около соляной горы. Это сообщение, аналогию которого мы не встречаем ни у одного из последователей Ибн Хордадбега, привлекает внимание и с этнографической точки зрения, поскольку содержит единственный в своем роде материал о местном способе промывке золота старателями у селения Вахад. По Ибн Хордадбеку это село находилось у того самого брода через Джейхун - у впадения в него «Бахшу»; очевидно, под последним имеется в виду не Ахсу (Яксу), как это предполагал де Гье, идентифицируя эту реку с упомянутой у ал-Истахри рекой Ахшу, а река Ваххаб (Вахш), у которой по сообщению Ибн Русте добывали золото. Изучение этого маршрута выявляет вероятную связь между добычей золота и проходящего рядом караванного пути. Возможно, старатели взамен золота получали необходимые им товары. В этом отрывке привлекает внимание и другое сообщение Ибн Хордадбега об особой сигнализации, которой пользовались жители близлежащих областей. Подтверждение мы находим у А.И.Зелинского, который описывая крепости Памира, говорит о местном предании о сигнализации, связывающей некоторые крепости. Сведения Ибн Хордадбега, очевидно, подтверждается этим народным преданием.

2) Довольно развитая система сухопутных дорог отмечалась на территории Савада

Ирака, в ал-Джазире, аш-Шаме, Мисре и ал-Магрибе. Сведения арабских географов дают возможность зафиксировать все основные пути и их ответвления, проходящие через эти местности.

3) Одним из крупнейших транспортных узлов была Мекка, куда вели дороги со всех концов Халифата, называемые «дорогами Хаджжа». Эти дороги помимо обслуживания паломников, играли большую роль и в развитии торговли. У Ибн Хордадбега зафиксированы пути из Багдада, Басры, Дамаска, ал-Фустата, Омана, ал-Йамамы и Йемена. Дорога ведущая из Багдада на юго-запад, на Мекку, продолжалась до Йемена и Хадрамаута, а оттуда выводила на Оман, где соединялась с другой дорогой из Багдада, уходившей в сторону Бахрейна и Йемамы. Первая дорога, ведущая через Куфу и Кадисийю до ал-Узайба - пограничного гарнизона на краю пустыни и продолжавшаяся через пустыню до Мекки, кроме Ибн Хордадбега описана также Кудамою и Ибн Русте, материал которых вместе со сведениями ал-Йакуби, ал-Мукаддаси, Йакута и других географов позволяет установить средневековые трассы по Аравии, многие из которых сохранились и в настоящее время. Пересекая пустыню путники совершали ночные привалы, отмеченные в источниках термином «*ал-мутаашша*» (букв. место для ужина). Сравнительный анализ сведений Ибн Хордадбега с аналогичным материалом из сочинений Ибн Русте, ал-Йакуби, Йакута и других показывает, что на пути в Мекку, начиная от ал-Узайба делали 27 привалов. Судя по размещению этих привалов и расстоянию между Меккой и ал-Узайбом (всего 827 миль), в день по пустыне шли в среднем 25 миль (т.е. 50 км), что соответствует расстоянию одного дня пути (ср.у ал-Идриси 3 дня это 75 миль).

4) Все пути, описанные в источниках и связывающие Багдад, Мекку и другие основные центры Халифата с важными в экономическом, административном или военном отношении городами и населенными пунктами, создавали сплошную цепь сухопутных дорог.

Однако во внешних сношениях Халифата наряду с сухопутным, важную роль играло и морское сообщение. Предоставленный Ибн Хордадбехом материал о морских путях сообщает только о торговых связях арабов, которые продолжая «старую традицию... еще сасанидской эпохи» (И.Ю.Крачковский) предпринимали морские путешествия в далекие страны ал-Машрика. В их руках была торговля со всеми странами Индийского океана. Ибн Хордадбех описывает два маршрута, бравших начало от Басры: через море ал-Фарс (Персидский залив) до Адена, и «по побережью Фарса» до самых крайних пределов ал-Машрика. В своих исследованиях мы постарались разобраться в дорожнике Ибн Хордадбега, назвать порты, куда причаливали морские путники и отметить эти названия на составленной нами карте №5, именуемой «Восточной частью ал-Машрика».

Согласно этому дорожнику, у названного на этой морской трассе Буллина, расположенного, судя по тексту, у мыса Кумари, морской путь раздваивался: одни продолжали плыть вдоль Индостанского полуострова, оставляя остров Сарандиб (Цейлон) справа, а другие направлялись к Малайскому архипелагу и в Китай, оставляя остров Сарандиб слева. По одному из маршрутов, от Буллина плыли к Сарандибу,

оттуда до острова ар-Рама и аз-Забадж. Сравнение многочисленных данных по аз-Забаджу показывает, что это название, как верно полагал В.Бартольд, приводится не совсем верно не только персидскими но, и арабскими географами. В «Худуд» Забадж это страна зинджей на восточном побережье Африки (Зангистан). По Ибн ал-Факиху этот остров находился близ ас-Сина (Китая), к югу от него около страны называемой Фансур (Файсур). Ибн Русте помещает страну (*билад*) аз-Забадж за Мултаном и за некоторыми владениями, т.е. исходя из текста, где-то между Индией и Африкой. По ал-Бируни остров Забадж ближе к Китаю, чем к Индии. Йакут, имеющий под рукой все данные, с долей вероятности описывает аз-Забадж как остров в море Харканд (Бенгальском заливе) в пределах Китая - поблизости от Хинда; однако тут же приводит сведения анонимных передатчиков о том, что это страна зинджей. Отметим также предложенное Бируни интересное деление островов Индийского океана на три группы: 1) восточные острова, находящиеся ближе к Китаю; 2) западные острова, к которым относятся острова зинджей (аз-Зинадж—очевидно, это и есть острова, расположенные к востоку от Африки); 3) средние острова - Рама, Джава, а также Кмайр (Кхмер, Кимар-Камбоджа) и Ваквак. Из этих фактов можно заключить что, для данного отрывка текста Ибн Хордадбега вместо аз-Забадж вернее было бы употребление ал-Джава (ал-Джаба), т.е. Ява. Любопытно, что Ибн Хордадбех, наряду с названием аз-Забадж, которое явно идентично с Явой, называет и Джабу – также тождественную с упомянутым островом. Описывая аз-Забадж, наш автор упоминает о камфарных деревьях, произрастающих на этом острове, которые и на самом деле имеются на Яве. А в описании острова Джаба мы встречаемся с сообщением о пылающем огне на вершине небольшой горы. Это известие о горе огня - действующем вулкане (и теперь на Яве много дымящихся вулканов) приводят и другие географы. Ибн ал-Факих в аналогичном отрывке вместо Джабы называет аз-Забадж.

Отметим и название Джаба ал-Хинди, также упомянутое Ибн Хордадбехом в связи с островом (вернее полуостровом) Калах (или Калахбар) и локализуемым на юге Малайи. Согласно этому сообщению Калах входил во владения Джабы ал-Хинди. Этот факт исторически достоверен, поскольку в исследуемый период на Малаккском полуострова закрепились власть династии Шайлендров (империя Шриваджайя), которая объединяла мелкие княжества на Яве, Суматре и др. Таким образом можно заключить, что во-первых, термин собственно аз-Забадж идентичен аз-Занаджу (аз-Зиниджу), который как и сказано у Бируни, следует отнести к Западным островам; во-вторых, арабские мореплаватели, побывавшие на Джабе, памятуя об африканском аз-Забадже-Джабе, для отличия называли Яву Джаба ал-Хинди (т.е. индийская Джаба), в-третьих, арабские географы IX в., пользующиеся сведениями морских путешественников уже путались в этих названиях; именно, поэтому, Ибн Хордадбех отдельно описывает аз-Забадж, Джабу и Джабу ал-Хинди, которые на самом деле являются одним и тем же островом, т.е. Явой (ср. схожий материал его и Ибн ал-Факиха, отличающийся только названиями - у Ибн ал-Факиха всюду аз-Забадж, а у Ибн Хордадбега наряду с ним также Джаба или Джаба ал-Хинди.).

Для более ясной картины, объясняющей такого рода смешения, следует добавить

и материал об острове Вакваке, который согласно источникам, был самым крайним пунктом ал-Машрика, куда доходили арабские мореплаватели и торговцы. Ибн Хордадбех, включавший и Красное море в состав морей Индийского океана (Бахр ал-Кабир или ал-А'зам) считает от Кулзума до Ваквака 4500 фарсахов (около 27 тыс. км.). Еще Г.Ф. Ферран, в своих исследованиях о Мадагаскаре, указывал на два Ваквака в Восточной Африке: один, согласно его гипотезе, находился в северной части Мозамбика, другим он считал остров Мадагаскар. Де Гуге, посвятивший этому вопросу специальную статью, отождествлял Ваквак с Японией. И.Ю. Крачковский называл его «легендарной страной и народом на Дальнем Востоке» и считал отождествление Ваквака с Японией неправильным.

Необходимо отметить, что для средневековых арабов карта мира представлялась примерно так: юго-восточная часть Африки изгибается в сторону Востока, Индийский океан образует море, омывающее берега Индии и Китая с севера, а Африки с юга. Такое представление наглядно демонстрирует и карта ал-Идриси. Поэтому для арабов тех времен и Мадагаскар и Япония могли представляться Вакваком (то же самое смешение могло случиться и с аз-Забаджом и Джабой, которых отождествляли то с Явой, то со страной зинджей в Африке). Ибн ал-Факих, видимо пытавшийся разъяснить себе и своим читателям запутанный материал своих предшественников (вспомним заблуждение Колумба), различает уже два Ваквака: Ваквак ас-Сина и Ваквак Йемена. По ал-Мас'уди в Ваквак можно было попасть только через Занзибар и Софалу. Последняя являлась «крайним пунктом, до которого доходили арабские мореплаватели VIII-X веков, плавая вдоль восточного побережья Африки». В таком случае, арабы вряд ли могли что-либо знать о Вакваке африканском или йеменском, как его называл Ибн ал-Факих. Согласно их представлению (об этом можно судить и по карте ал-Идриси) Вакваком можно было считать весь восточный африканский берег ниже Софалы, который тянулся, как они считали, по противоположному берегу Индийского океана до самых крайних пределов ал-Машрика (т.е. до тихоокеанских островов и Японии).

Исходя из текста Ибн Хордадбега его информаторы не бывали на территории Ваквака дальневосточного. Однако, он ясно пишет, что на китайских рынках продают шитые золотом ваквакские рубашки. Вряд ли Китай или другие дальневосточные страны могли поддерживать близкие торговые отношения со страной, расположенной где-то на юге Африки или Мадагаскаре. Вспомним, также, расстояние в 4500 фарсахов, отделявшее по Ибн Хордадбеку Кулзум от Ваквака. Руководствуясь всем этим, мы заключаем, что существовал только один Ваквак, который совпадает как и пытался доказать де Гуге - с Японией. Но тем не менее название Ваквак опрометчивые мореплаватели, а за ним и писавшие на их материале географы, знавшие мир, в основном, только по картам (кстати, ошибочно соединявшие южный берег Африки с Японией-Вакваком), могли дать не только Японии, но и некоторым островам (Мадагаскару и др.), расположенным восточнее Южной Африки (ошибка Колумба не превратила же Америку в Индию). Именно поэтому, сообщения Ибн Хордадбега о произрастании на Вакваке эбенового дерева, а также о наличии на нем большого количества золота, следует отнести не к Японии, а к территории Африки или

близлежащих ей островов (знаменательны в этом отношении сообщение Марко Поло и бытовавшая вплоть до XVI в. легенда о том, что Чипангу (Япония) является «страной золота»).

От Аланкабалуса (Никобарских о-вов), до острова Калах, упоминаемого Ибн Хордадбехом за Сарандибом (Цейлоном), плыли шесть дней. Йакут считает Калах гаванью в Хинде и определяет его около экваториальной линии, что совпадает с расположением этого острова и гавани на юге Малайи. В.Ф. Минорский локализует его на месте Кеда на Малаккском полуострове. Ибн ал-Факих, ссылаясь на известного путешественника Сулеймана упоминает о Калахбаре, одном из владений аз-Забаджа (Явы). На карте у А.Меца (в кн.: «Мусульманский ренессанс») Калах определен на месте совр. Ранонга, что не совпадает со сведением источников, помещающих Калах близ экватора. Недалеко от него находился остров Балус (в источниках, также Барус). В «Худуд»е он упоминается в 2-х фарсах к западу от Джабы. Ибн Хордадбех уточняет местоположение Балуса, указав на двухдневное расстояние между ним и Калахом, а также на то, что находился он левее от Калаха. По Г.Феррану, Балус - порт на юго-западном побережье Суматры. Материал источников позволяет считать Балусом всю восточную Суматру, а упоминаемый там же Рами-Рамни – лишь западную ее часть. Только при таком условии можно принять приведенные Ибн Хордадбехом расстояния, определяющие местоположение Балуса.

В двух фарсах от него Ибн Хордадбех называет острова Джаба, Шалахит и Харладж. Судя по содержанию отрывка имеется в виду единый большой остров, хотя при описании автор и различает их. Сравнение с другими источниками подтверждает их самостоятельность; вероятно, имеются в виду соседние с Явой острова, такие, например, как Мадуро и Бали. Сам Ибн Хордадбех говорит о растительности Шалахита; Ибн Русте, называя эти острова каждый в отдельности (у него вместо Джабы – аз-Забадж, вместо Шалахита – Салахит; также у Закарийи ал-Казвини и Бакуви; у последнего ошибочно Саламат), все-таки относит и Салахит и Харладж к Джабе. Бируни упоминает о Шалахите в связи с растущей там кубебой. По Йакуту, Шалахит - название очень большого моря восточнее Харканда (Бенгальского залива), в котором находится Сайалан (Цейлон); судя по определению Йакута море Шалахит совпадает с частью Индийского океана, где расположен Цейлон, или скорее всего, с Андаманским морем. В.Ф.Минорский («Худуд») ошибочно отождествляет Шалахит с Суматрой. Упоминаемый Ибн Хордадбехом в данном отрывке остров Джаба, как уже отмечалось, тождествен с островом Ява, где как подчеркивает Ибн Хордадбех, поклонялись Будде. Этот факт исторически достоверен, ибо начиная с середины VIII века на Яве вместо шиваизма опять (примерно на 100 лет) утвердилось буддизм Шайлендра, которые завершили объединение большей части Явы.

В 15-ти днях от этих островов, по Ибн Хордадбеху, располагались острова Пряностей. Судя по местоположению, под странами, где растут пряности подразумеваются Молуккские острова, которые и сейчас «имеют важное значение как мировой поставщик гвоздики, мускатного ореха, перца». А. Мец, упоминавший этот путь через Яву и Маит, в пятнадцатисуточном расстоянии от первой, где, судя

по источникам, находились страны пряностей, называет Камбоджу. Вряд ли арабские мореплаватели, для того, чтобы достичь Камбоджи, совершали бы такой трудный круг вдоль берегов Явы, Калимантана или Филиппин. Для этого им после Малаккского пролива достаточно было войти в Южно-Китайское море. А в Яванское море они заходили во время путешествия в страну Пряностей—Молуккские острова.

Упомянутый Ибн Хордадбехом на этом пути остров Маит, судя по тексту, находился недалеко от Явы. Он называется также «В чудесах Индии» и у ал-Идриси. По своему местоположению совпадает с Малыми Зондскими островами; крайний (западный) остров этой группы - Бали находился недалеко от восточной оконечности Явы, как и определяется Ибн Хордадбехом.

Описывая путь к этим островам Ибн Хордадбех попутно дает сведения о занятиях и верованиях местного населения, ловле жемчуга, выращивании перца, риса, указывает в какой стране преобладает та или иная отрасль хозяйства, где можно добыть самый лучший жемчуг, самые ароматные специи. Очевидно и сюжетное сходство отдельных сообщений Ибн Хордадбега с рассказами о приключениях Синдбада-морехода. Здесь мы находим сведения о различных рыбах, похожих на сову, корову и т.п., маленьких людях, огромных змеях, людоедах, рассказы о выращивании перца, добычи амбры, нраве индийских брахманов и т.д. Возможно, что эти, во многом достоверные сведения мореплавателей, приведенные Ибн Хордадбехом, послужили литературным источником и для сказок «Тысяча и одной ночи».

Описание этих путей, интересны и тем, что благодаря им мы получаем дополнительный материал для освещения торговых связей между различными районами Юго-Западной Азии и Дальнего Востока. Этот материал, отличающийся своей доскональностью послужил для последующих писателей основой, которую они обогатили новыми известиями об этих странах.

IV. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СВЕДЕНИЙ ИБН ХОРДАДБЕХА ПО ИСТОРИЧЕСКОМУ АЗЕРБАЙДЖАНУ В СВЕТЕ АРАБСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Работа над текстом Ибн Хордадбега, выявившая сведения по историческому Азербайджану периода VII - I половины IX веков, заставила нас выйти далеко за рамки его текста и привлечь к разработке всю доступную арабскую географическую, а в нужных случаях и историческую литературу. В итоге, наряду с изданием комментированного перевода текста Ибн Хордадбега, появились статьи «Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания» (объемом 2,7 п.л.), «Каспийское море в арабских источниках» (написана совместно с З.М.Буниятовым, объемом 3 п.л.), а также книга «Арабский халифат и Азербайджан» (объемом 9,5 п.л.). Большинство вопросов, ставших объектом нашего исследования в этих работах, касаются затронутых Ибн Хордадбехом сообщений, а именно, завоевания Азербайджана арабами и его последствий, административно-территориального устройства этого региона, его городов и

других населенных пунктов, торговых и почтовых путей, Каспийского моря и т.п.

Северный сектор Халифата, отмеченный в средневековой арабской литературе термином ал-Джадй (или ал-Джарби) и заменивший сасанидский Адурбадаган (Азербайджан) куст, в отличие от последнего, охватывал и северокавказские территории неподвластные Халифату (который, по всей видимости вполне мог претендовать на них), а именно места расселения хазар, алан, саклабов и авар. Ибн Хордадбех, один из первых наших информаторов, называет в этой четверти Халифата «Арминийу, Азербайджан, ар-Рей, Думавад..., Табаристан, ар-Руйан, Амул, Сарийа, Шалус, ал-Лариз, аш-Ширриз, Тамис, Дихистан, ал-Калар, Джилан, Бадашварджар..., ал-Бабр, ат-Тайласан, ал-Хазар, Аллан, ас-сакалиб, ал-абар». Заметим, что в данном случае, наряду с провинцией Табаристан, автор перечисляет его города ар-Руйан (который до завоевания был центром самостоятельной области), Амул, Сарийа, Шалус, ал-Лариз, Тамис, ал-Калар и Бадашварджар [в Мешхедской рукописи Ибн ал-Факиха (*изд. О. Цкитишвили. с.42*) вместо Руйана конъектура издателя ошибочна – ар-Рувийан, а вместо Бадашварджара (сас. Патишваргар) - Вандашаврадж; в издании сочинения ат-Табари (*III, 1298*) конъектура издателя также ошибочна - Башвар]. Достоверность этого материала подтверждается и сведением раннесредневекового армянского автора («*Армянская география VIII в. по р.Х.*», с.56-61), включавшего в состав Северного кустака «Азербайджан, Армению, Варкан (Иберию), Ран, Баласакан, Сисакан, Рей, Гелан, Шанчан (Занджан), Дейлем, Демавенд, Табаристан, Руйан, Амоль» (*ср.: А.Колесникова, с.98*).

Однако, сопоставление арабского и местного материалов обнаруживает отсутствие у арабского автора названий Иберии, Рана (Арран, Аран), Баласакана и Сисакана, которые упоминались в местном источнике как самостоятельные области. Изучение аналогичного материала из других арабских источников IX века (сочинений ал-Балазури, ал-Йакуби, Ибн ал-Факиха и др.) дает возможность удостовериться, что отсутствующие у арабского автора названия упомянутых выше южнокавказских областей, после завоевания арабами, были вскоре заменены ими общим для этого региона административным наименованием «Арминийа». Новообразованная арабская провинция объединяла в своем составе не только земли собственно Армении, завоеванной арабами за несколько лет до покорения остальной части Южного Кавказа, но и территорию бывшей Албании и Иберии. Это название, закрепившееся за всеми упомянутыми выше странами, было результатом унаследования арабскими оккупационными властями доарабской административной системы византийской Армении, образовавшейся в середине VI века, после реформы императора Юстиниана I. Появлению такого названия послужили и другие объективные причины: во-первых, территория собственно Армении была первой южнокавказской областью, покоренной арабами в период Месопотамского похода, когда были завоеваны подвластные Византии армянские земли (*Гер-Гевондян. Армения, с.22-23*), во-вторых, арабы устроили резиденцию своего наместника в основном городе Армении Дабиле – Двине (*там же, с.25*). Естественно, что новые завоеватели, унаследовавшие старую византийскую административную систему, сохранили за оккупированной ими территорией и ее прежнее административное название «Арминийа». Также естественно, что по ходу

завоевания новых близлежащих территорий и они были присоединены арабами к уже находившимся в этом регионе под их властью землям и для удобства управления получили то же административное название. Наряду с этими объективными причинами вероятно использование «книжными» арабскими авторами (Ибн Хордадбехом, Ибн ал-Факихом, ал-Йакуби и др.) и сирийского доарабского письменного материала (*напр, сведений Захария Митиленского, автора VI века*), в котором Гурзан (Грузия) и Арран (Албания) еще до арабов назывались «землями в Армении» (*Сирийские источники, с.165*). Академик З.М. Бунятов (*с.117*) вполне справедливо называет единство этих кавказских стран того времени чисто церковным. К этому его мнению односторонне присоединяется и армянский ученый А.Н. Тер-Гевондян (*с.155*), называя их жителей, словами сирийского автора «одной группой верующих (христианских) народов Северного края». В дальнейшем укреплению этого названия в немалой степени способствовала и политика арабской администрации, благосклонно относившейся к армянским священнослужителям, ведущим в конце VII века идеологическую борьбу против враждебной арабам Византии. Вскоре, с помощью арабов, они смогли взять верх и над христианской церковью Албании, потерявшей в самом начале VIII века свою государственность. Однако, если доарабская византийская Армения, разделенная исходя из императорской реформы Юстиниана I на четыре части, охватывала только собственно армянские земли, то арабская Арминийа, тоже разделенная на четыре части (I-IV), объединяла в своих пределах все страны и народы Кавказа, включенные после завоевания в пределы Халифата. Любопытно, что сведения об этих искусственно образованных территориях, отвоеванных арабами у различных народов и сохранивших внутри деления свои былые наименования, имеются только в ранних арабских источниках; синхронные армянские источники, сохранившие материал о доарабском византийском разделе, не упоминают об арабском делении Арминийи (*Шлепчян, с.9*), очевидно потому что оно не отражало реальной картины исторической географии региона, а также этническую и географическую общность его народов; такие деления образовывались просто по ходу завоевания. По всей видимости, именно поэтому, арабские авторы, столкнувшиеся с неоднозначным материалом по этому региону, наряду с административным названием «Арминийа», включавшим в свой состав кроме Армении (ал-Арман) и соседние неармянские земли, сохранили и доарабское сасанидское административное название «Азербайджан (Адурбадаган)». Это название, охватывающее при последних сасанидах территорию всего Северного куста вместе с Албанией и Атропатеной, при арабах относилось только к территории собственно исторического Азербайджана от Дербенда на севере до Занджана на юге. Именно такую картину исторической географии того периода изобразил на своей карте Каспийского моря Ибн Хаукал (*с.387*), назвав всю прибрежную зону от Дербенда до Гиляна Азербайджаном. Любопытна и другая карта этого автора (*с.332*), на которой четко указаны пределы южнокавказских областей, а собственно Армения помещена только между озером Хилат (Ван) и верхним течением реки Аракс.

Сведения первого нашего информатора по изучаемому вопросу Ибн Хордадбега в некоторой степени разнятся от сведений его современников ал-Балазури и ал-

Йакуби, первый из которых приводит две отличающиеся версии (первая его версия почти идентична с версией Ибн Хордадбега). Сведения их преемника Ибн ал-Факиха совпадают с сообщением Ибн Хордадбега, что проявляется даже в деталях. Различия, наблюдаемые в сопоставлении этих материалов, можно, видимо, объяснить также наличием у ал-Балазури еще какой-то письменной, а скорее всего, даже устной информации; ибо он среди своих информаторов перечисляет «людей науки» из жителей Барды, Дабилы, Хилата и других городов Азербайджана и Арминии. Исходя из этих данных можно заключить, что I Арабская Арминия объединяла в своих пределах земли Албании, в том числе и Сюника (Сисаджана), которые вместе с завоеванными арабами в 644 г. грузинским городом Тифлисом (Тбилиси), также подпавшим под мусульманское управление до 1122 года, составляли большую часть арабской провинции Арран. II Арабская Арминия включала в свои пределы часть земель, населенных грузинами, лезгинами и другими народностями Кавказа, которые после арабского завоевания также вошли в состав Аррана. Только III и IV арабская Арминия охватывала собственно армянские земли от Дабилы до Шимшата.

Следует заметить, что название Нашавы (Нахчыван), упомянутой Ибн Хордадбехом в составе III Арабской Арминии наряду с ал-Басфурраджаном (Басфурджаном, Васпураканом), Дабилем, Сирадж Тайром (Шираком), и Багравандом отсутствует в версиях ал-Балазури, который в своих сведениях называет его основным городом Арранской области ал-Басфурруджан. Последний, взявший свое название, очевидно, от античной Басоропеды и раннесредневекового Васпуракана и образованный как административная единица в ходе арабского завоевания, тем не менее отличался от собственно Васпуракана с известным центром в Ване, также как арабская провинция Арминия от собственно Армении (ал-Армана) своим географическим расположением.

Также следует отметить, что названная Ибн Хордадбехом в составе III Арминии Нашава, согласно анализу сведений арабских источников, своим местоположением как-то отличается от вышеупомянутого Нахчывана. К этому приводит и изученный нами маршрут арабских войск под командованием полководца Хабиба ибн Масламы, завоевавших после Кали-Калы (Арзума) и других мест собственно Армении и близлежащие Сирадж Тайр (Ширак), Баграванд, Нашаву и Дабил и оттуда отправившихся в Грузию. Согласно исследованиям академика З.М. Бунятова, все события, связанные в этот период с походом Хабиба относятся не к азербайджанскому Нахчывану, а к одноименному городу в современном Карсском вилайете. Об этом говорит и факт, приведенный Ибн Хордадбехом, согласно которому упомянутый в составе III Арминии город Нашава, также как завоеванные одновременно с ними Сирадж Тайр, Баграванд и другие места накануне арабского завоевания находились под властью византийцев, а город Нахчыван на Араксе, согласно ирано-византийским договорам 591 и 629 годов, принадлежал Сасанидам.

Одновременное существование двух Нахчыванов внесло большую путаницу в исследования многих ученых, результатом чего явилось включение Нахчывана иной раз в число армянских городов. Следует отметить, что может именно такая путаница заставила Йакута, автора XIII века, использовавшего и материал

своих предшественников, посвятить одному и тому же географическому названию - Нашаве (Нахчывану) несколько статей, в которых говорится о его принадлежности «к Азербайджану или Аррану», а также о том, что «этот город граничит с Арменией», т.е. вне пределов собственно Армении.

К месту тут заметить, что некоторые арабские авторы в силу своей малой осведомленности приводили ошибочную информацию о принадлежности ряда городов и других населенных пунктов к той или иной стране. Такая путаница относилась более всего к некоторым городам Аррана и Джурзана (Грузии), бывшим в изучаемый нами исторический период в составе арабской административной единицы Арминийа. В этом отношении заслуживают внимания сведения такого компетентного автора X века как ал-Мукаддаси о городе Битлисе, который в виду созвучия с Тифлисом относится автором к Армении (до этого ал-Мукаддаси причислял Тифлис к городам Аррана). Ал-Мас'уди, Йакут и другие приводя сомнительные им сведения о той или иной местности, указывают на неблагонадежность этих сообщений, заключая их словами «Аллах лучше знает». Привлекает в этом отношении высказывание армянского ученого Н.Адонца: «Если армянские претензии доходили до Нисибина, то понятно, что такого рода преувеличение могли допустить и сирийцы». Чтобы избежать таких крайностей, следует критически и очень осторожно относиться к данным любого, даже казалось очень надежного источника. Однако, некоторые ученые в силу желаемого результата иной раз в своих интерпретациях переиначивают смысл авторского текста и даже добавляют к тексту отсебятину.

Настораживает в этом отношении приведенная А.Тер-Гевондяном (с.160) цитата якобы взятая из текстов ал-Истахри (с.192) и Ибн Хаукала (с. 349) "о местных языках Арминийи ", где автор ссылаясь на этих арабских авторов пишет: " Истахри и Ибн Хаукал отмечают , что в Двине и Нахчаване (Нахичевани), а также окружающих областях говорят на армянском языке". Ознакомление с вышеуказанными источниками обнаруживает отсутствие в изданном де Гье текстах ал-Истахри и Ибн Хаукала названия города Нахчыван. У них так: "В городе Дабил и его нахиях (ديبيل و نواحها) говорят по-армянски" (Истахри, с.192; Ибн Хаукал, с.2). Другой издатель рукописи Ибн Хаукала О. Крамерс поставив словосочитание نواحها "его нахийи" после слова " Дабил", прочитал его как "Нахчаван", несмотря на то, что в тексте назывались только столицы южнокавказских владний Халифата (Ардабил, Барда и Дабил - Двин).

Итак, I и II Арминийа арабского административного объединения включала в свои пределы земли от Аракса на юге, до Тифлиса и Дербенда на севере, от Малых Кавказских гор на западе, до Каспийского моря на востоке. Именно эта территория, составлявшая арабскую провинцию Арран и, судя по источникам, охватывающая почти ту же территорию что и до-арабская Кавказская Албания, начиная с IX века, после упразднения административного образования Арминийа, была объединена с Азербайджаном Южным и собственно Арменией в едином наместничестве и управлялась, правда, не долго, одним валием. Ибо, вскоре, в результате ослабления Халифата власть арабов, воевавших в это время с Византией, на местах становится номинальной. Именно поэтому, несмотря на формальное образование единого кавказского наместничества, объединявшего в своих

пределах Азербайджан, Арран и Армению, каждая из этих стран, где местные феодалы в рамках собственных владений фактически удерживали привилегии и власть, сохраняли и свои внутренние границы и центры.

Арабские географы, сами посетившие эти страны, определяют Арран арабского периода в тех же самых пределах, в каких была и до-арабская Албания, добавляя к нему только грузинский город Тифлис (с его окрестностями), находившийся как было сказано выше, под мусульманским управлением до 1122 г. Согласно ал-Истахри границы Аррана на севере тянулись от Баб ал-Абваба до Тифлиса, оттуда до местности Нахчыван. У него же имеется и другое сообщение, касающееся территории Аррана - в известии о пределах собственно Армении. По его мнению, на востоке пределы Армении доходили до Барды. Ибн Хаукал, также поддержавший это сообщение, дополняет его фактом «несправедливого» по его мнению захвата этой территории Йусуфом ибн Абу-с-Саджем. Однако и этот автор, также как и его предшественник ал-Истахри приводит противоречащие данные по региону. Поэтому, для уточнения пределов Аррана, нам пришлось еще раз обратиться к фактам из местных и арабских источников. Выясняется, что после убийства в 821 г. в Арцахе последнего представителя албанской княжеской династии Михранидов Вараз Тиридата III, на исторической арене Албании появляются Сахл ибн Сумбат, по свидетельству Моисея Каланкатуйского потомок царского албанского рода Зармихр, владетель Шаки, вскоре подчинивший себе Арран. Ал-Мас'уди именно для этого периода сообщает о «племенах Аррана, населявших горы Абу Мусы (т.е. Карабахские горы) .В 886 году царем Аррана стал «благочестивый князь Хамам, который восстановил разгромленное царство Албании» .По сообщению Каланкатуйского потомок Вараз Тиридата Сахак именно в период ослабления власти Халифата на Кавказе, смог вернуть власть в Гардмане, завоевать часть Арцах с Шираком, и даже устоять против нападений армянского царя Смбата I. Следовательно, в конце IX века, земли западнее Барды, находившиеся, согласно местному источнику, во власти албанских князей, не могли входить во владения армянских Багратидов. Субъективность прохалифски настроенных мусульманских авторов (ал-Истахри, Ибн Хаукала) доказывается и их симпатией к Смбату I, власть которого поддерживалась Халифатом. А Йусуф ибн Абу-с-Садж, создавший самостоятельное Саджидское государство, почти независимое от центра и в 913 году одержавший победу над войсками Смбата I, то время союзника Халифата, был общим их врагом. Принадлежность земель западнее Барды Аррану подтверждается и сведениями ал-Мукаддаси, писавшего на несколько лет позднее Ибн Хаукала. Согласно ему, Арран, занимающий треть «иклима ар-Рихаб», подобен «острову между морем и р.Аракс, которая течет по границе, а река ал-Малик (здесь река Кура *Н.В*) разделяет его». В состав Аррана, в период арабского завоевания и после, входили древнеалбанские области Камбисена (Камбиран), Гардман (Гирдиман), Сакасена (Шакашена), Утик (Уд), Арцах (Арсак, в арабских источниках название последней уже отсутствует; называются только Хачин, Месиран-Мецаранк, Мискуан-Мецкуенк), Сисакан (Сисаджан, Сюник), Шаки, а также Ширван, Лайзан, Маскат, Хурсан, Муганийа, Табарсаран.

Вопрос о вхождении Шаки (у Ибн Хордадбеха Шаки) в состав Аррана был поставлен

подсомнение грузинским ученым Д.Л. Мухелишвили, который в книге "Из исторической географии Восточной Грузии" (Тб., 1982) пытался доказать принадлежность Шаки к Грузии. Материал Ибн Хордадбега, если и причисляет «Шакки» наряду с Санарией, Хайзаном, Дербендом и других к территории арабской «Арминийи», тем не менее не передает названия провинции, к которой относились эти область и город. Однако, уже ал-Балазури называет Шаки периода арабского завоевания областью Аррана. Ал-Истахри, писавший в 30-х годах X в. среди городов Аррана называет «Шакки». То же самое утверждает и Ибн Хаукал, писавший примерно 40 лет спустя, на основе своих личных наблюдений. Он же среди плативших дань в 344/955 году сначала Саджидам, а затем Саларидам называет и «владельца Шаки Асхаса (Ишханика), известного как Абд ал-Малик». Ал-Мукаддаси, писавший в конце 80-х годов того же столетия, перечисляет в числе городов Аррана также Кабалу, Шаки и Таблу (Телави). Моисей Калакатуйский, автор местного синхронного источника, определяет область и епископство Шаки на территории Албании-Аррана. Армянский историк Гевонд в числе завоеванных в 145/763-764 году хазарами албанских областей называет и «Шаке». Руководствуясь этими и другими данными отметим ряд аргументов Д.Л. Мухелишвили, выдвинутые им в доказательство своей гипотезы, основываясь на арабских источниках.

Чтобы доказать принадлежность Шаки к восточно-грузинским провинциям, Д.Л. Мухелишвили основывается на сведениях ал-Мас'уди о том, что владельцем Шаки является Азернерсе бен Хамам, идентифицируемый с Атрнерсехом, царем Кахетии (в арабских источниках Кахети называют Санарией). Следует отметить, что это сведение ал-Мас'уди не дает основания причислять Шаки (Д.Мухелишвили идентифицирует в данном случае Шаки с Эрети) к Кахетии, которая в это время, согласно ал-Мас'уди имела собственного повелителя, называемого «Корискусом». Ссылаясь на В.Ф. Минорского Д.Л. Мухелишвили отмечает, что правители Кахетии между 950 и 1050 гг., вероятно распространяли свою власть или влияние на территорию Шаки. Не отрицая факт религиозной взаимосвязи этих областей, отметим, что политически они, в частности Шаки, Джурзан, Ширван и др. до 60-х годов X века были подвластны сначала Саджидам, а затем Саларидам, о чем говорит упоминаемое нами сведение Ибн Хаукала.

Исторически известно, что после смерти Марзбана ибн Мухаммада в 957 году многие местные правители, воспользовавшись политическим положением, отказались платить Саларидам дань и вышли из их повиновения. Именно в это время владелец Шаки Сенекерим был коронован албанским католикосом за «восстановление албанского престола». Период его долгого правления, продолжавшегося до конца X века, когда и Санарийа была присоединена к Шаки, считается расцветом Шакинского царства. Только после его смерти Шакинское царство ослабло. Таким образом, царства Шаки и Джурзан IX-XI веков, упоминаемые в арабских источниках независимо друг от друга, не могут быть идентифицированы, как это пытается доказать Д.Л. Мухелишвили.

Отметим, ряд его аргументов, выдвинутых в доказательство своей гипотезы: основываясь на арабских источниках.

Первый его аргумент - это сведение, приведенное им из сочинения Мюнедджим-баши о «войне между ширванцами и шакарийцами в рустаке Кабала». Отметим,

что этому сведению, согласно Мюнедджим-баши, предшествовали сообщения о Ширвано – Баб ал-Абвабском конфликте, войска которых встретились на стыке границ этих областей - в Кабале, в это время почти завоеванной Ширваншахом. В.Ф.Минорский, в своих примечаниях высказывает свое «сильное подозрение о тождественности» «аш-Шакарийа» с «шакавийа»-шакинцами (последнее означает «наемники», что утверждает и сам В.Ф. Минорский). Д.Л.Мухелишвили на основе этой гипотезы В.Ф.Минорского строит свою собственную гипотезу «о скрещивании Ширвано- Шакинских интересов в Кабале», а из этой гипотезы вытекает его вторая гипотеза о том, «что уже в X веке царство Эрети (т.е. Шаки) старалось распространить свое политическое влияние на Кабалу».

Второй аргумент Д.Мухелишвили опять же основывается на данных Мюнедджим-баши, приведенных В.Ф. Минорским в его работе, посвященной Кавказу. В этом отрывке приводится факт, что гянджинский эмир отнял у грузин крепость Басру, которую В.Ф.Минорский якобы идентифицирует с сел. Араб Басра на р.Алджиганчай (Алиджанчай) в Шекинском районе. Исходя из этого он приходит к выводу, что Басра «надо думать была пограничной крепостью между кантонами собственно Шаки и Кабалы. А это обстоятельство указывает, что и в это время Шаки владели грузины (кахетинцы или эры)».

Во-первых, отметим, что В.Ф. Минорский предполагает идентичность Басры с Араб-Басрой на Геокчае, а не Алджиганчае в Шекинском районе, как почему-то неверно цитирует Д.Л. Мухелишвили. Не пытаясь идентифицировать Басру вообще с сел. Араб-Басрой, отметим, что вывод Д.Л. Мухелишвили о том, что Шаки в это время владели грузины не достаточно аргументирован и фактически бездоказателен.

Третий аргумент Д.Л. Мухелишвили, основывающийся опять же на Мюнедджим-баши, опирается на его сведения, что «в джумада II/459 (апреле 1067 г.) Дж.рх.сри. (Б; Дж. рдж. ри.) сын Курки (Гиорги?) открыто восстал против Ширваншаха. Он двинулся на Шаки и захватил замок Даскарат ал-Хусайн». Из этого сообщения Д.Л. Мухелишвили делает вывод, что «по арабским источникам в XI в. кантон Шаки входил в пределы Кахетинского царства. Более того, претензии царя Ахсартана, сына Гагика, как видно, простирались еще далее на восток».

Исторически известно, что в 1067 году владетель Кахетии царь Ахсартан II, сын Гагика I, воспользовавшись затруднениями Ширваншаха, вторгся в его владения и захватил Шаки; этот факт, приведенный Мюнедджим-баши является продолжением его сообщения о событиях, происходящих в то время в этом регионе. Только в апреле 1072 года ширваншаху удалось вернуть крепость Малуг близ Шаки. Следует также отметить, что когда в 1067 году грузинский царь Баграт IV совершил нападение на Барду, против него выступил с войсками сельджукский султан Алп-Арслан. Ширваншах Фарiburз явился к нему с подарками и сопровождал его в походе. Естественно, что ширваншах захотел отнять принадлежавший ему, но захваченный с помощью грузин Шаки. По сообщению Садраддина ал-Хусайни, султанские войска разбили грузин, а кахетинский царь Ахсартан прибыл на султанскую службу и желая сохранить за собой владения, принял даже ислам и согласился платить харадж. Таким образом, несмотря на явные

«претензии» Ахсартана на соседние Ширванские земли, ему самому пришлось принять мусульманство и стать подвластным сельджукам. В силу этого нельзя считать Шаки и XI века владением грузин.

Отметим и вопрос о локализации города Хунана (Хнаракерт), затронутый Д.Л. Мухелишвили в его научных работах. В своей статье, посвященной исторической географии Азербайджана, мы постарались, как это отмечалось выше, опровергнуть в основном гипотетические аргументы грузинского ученого, тщетно пытавшегося доказать принадлежность Шаки к восточно-грузинским провинциям. Там же в примечаниях к статье мы в нескольких строках коснулись локализации Хунана. В своей новой статье о локализации Хунана (*Мухелишвили Д.Л. Еще раз о локализации города Хунани (Хнаракерта). В кн.: Ближний Восток и Грузия. Тбилиси, Мецниереба, 1991, стр.173-188*) Д.Л. Мухелишвили, ни единым словом не сумевший опровергнуть наши аргументы по Шаки, избрал ни тот путь и все наши претензии по данному вопросу (т.е.Шаки) переложил на Хунан, который вовсе не был объектом нашего широкого исследования. Поскольку вышеупомянутая статья Д.Л. Мухелишвили содержит критический по отношению к некоторым исследуемым нами вопросам материал, мы постараемся (несмотря на достаточную аргументацию со стороны азербайджанских ученых, в частности Ф.Мамедовой) защитить и свою позицию по локализации Хунана у слияния реки Храми с Курой (кстати это не наше открытие; об этом свидетельствовали такие маститые ученые как И.А. Джавахишвили, Н.А.Бердзенишвили, С.Т. Еремян, М.М. Меликсет-беков, З.М. Буниятов и др.), в противовес мнению Д.Л. Мухелишвили, поместившему Хунан «в долине реки Куры, близ устья р.Таузчай»; здесь мы коснемся и вопроса о Кисале (Казахе), также затронутого грузинским ученым. До этого заметим, что поместив пограничный город Хунан у Таузчая Д.Л. Мухелишвили передвигает границы исторической Грузии вглубь территории исторического Азербайджана вплоть до Зейем (Дзегам) чая. Отметим также, что вся наша аргументация по данному вопросу, в основном, базируется на арабских географических, а в необходимых случаях и исторических источниках (кстати,наша критика аргументов Д.Л. Мухелишвили всегда касалась только его данных из арабских источников):

1) Наша претензия по поводу игнорирования Д.Л.Мухелишвили данными арабских географических источников X века касалась только его доводов по Шаки, а не по Хунану. И вовсе не «симптоматично» (как говорит о нас Д. Мухелишвили) неупоминание нами конкретного названия работ арабских географов X века, поскольку они широко известны и используются в научных кругах. Заметим только, что их всего несколько; тем паче их круг суживается, когда материал касается только территории кавказских стран. Тем не менее,приводя свои анти-аргументы, мы не только назвали всех этих авторов, но и привели их данные по изучаемому вопросу (т.е. Шаки).

2) Согласно Д.Л. Мухелишвили, обвинявшего нас в «подозрительном упущении «из виду» одного сообщения арабского автора» (ал-Балазури) о Хунане, ибо это сообщение «однозначно опровергает возможность локализации Хунана в указанном месте» (т.е. у слияния Храми с Курой). Согласно его интерпретации соответствующего отрывка из текста ал-Балазури, арабский автор «определенно говорит, что завоевание

Джурзана (Восточной Грузии) выпало на долю Хабиба ибн Масламы, а Аррана... – на долю Салмана ибн Раби'а». Отметим, что такая интерпретация сообщения ал-Балазури если и помогает Д.Л. Мухелишвили включить не только Хунан, но и Кисал (Казах) и Джардаман (Гардман) в состав грузино-армянской области Гогарены-Гугарка, то должна отрицать его претензии на Шаки и Камбисену, согласно которой эти албанские области якобы с древнейших времен до XIV века включительно были областями Восточной Грузии. Ведь по сообщению ал-Балазури и других арабских авторов, Шаки и Камбисена были завоеваны не Хабибом ибн Масламой, а Салманом ибн Раби'а. В таком случае, следуя логике Д.Л. Мухелишвили, согласно которой «завоевания Аррана выпало на долю Салмана», он должен отказаться не только от своих притязаний на часть территории исторического Азербайджана, но и от своих регалий, полученных за книгу «Из исторической географии Восточной Грузии», в которой Шаки считается «обыкновенной восточногрузинской провинцией». На самом же деле Хабиб ибн Маслама и посланный ему в подмогу Салман ибн Раби'а были направлены халифом на завоевание «Арминии», т.е. территории Южного Кавказа. В числе завоеванных Хабибом земель есть области, населенные не только предками современных грузин и азербайджанцев, но и других кавказских народов. И в зону действий Салмана вошли не только албанские области; завоевав земли правобережной и левобережной Албании, он продолжил арабскую экспансию на север и погиб в битве с хазарами за рекой Баланджар, т.е. далеко за пределами Аррана, на территории Хазарского каганата.

3) В своих разысканиях Д.Л. Мухелишвили называет азербайджанский город Кисал-Казах, вошедший с сферу завоевания Хабиба, «провинцией Джурзана», почему-то считая такое решение вопроса общепринятым даже нами. Именно поэтому он удивляется: «как же может Н.Велиханова локализовать Хунани - окраинную восточную область Джурзана – западнее (северо-западнее) Кисала?» Заметим, что тот же ал-Балазури, а также арабские авторы того времени (Ибн Хордадбех, Ибн ал-Факих, ал-Куфи и др.) упоминая Кисал-Касак (Казах) наряду с другими местами арабской провинции «Арминия» (Санарийа, Хайзан, Шаки, Баб ал-Абваб - Дербенд др.), сообщают, что арабский полководец Марван ибн Мухаммад, расположившись лагерем в местности Касак (Кисал) «построил в нем город в 40 фарсах от Барды и 20 от Тифлиса». Далее, от ал-Куфи мы узнаем, что Касак стал резиденцией Марвана, который превратив его в свою зимнюю базу, предпринимал отсюда нападения на северные области Южного Кавказа. В «Истории» ал-Йакуби (II, с.541) также упоминается Кисал в качестве лагеря Халида ибн Йазиды, готовящегося в начале 20-х годов IX в. к сражению с мутагаллибом Мухаммадом ибн Агтабом. Немаловажен для исследования этого вопроса и факт расположения где-то в этой области (судя по Агафангелу и М. Каланкатуйскому - области Ути) пограничного с Иберией албанского города Халхал, бывшего в раннее средневековье одним из важных городов Албании, зимней резиденцией ее царей. Любопытен и тот факт, что Кисал-Касал-Касак также служил зимней резиденцией Марвану. Интересно, и то, что имена знаменитого в свое время Халхала и построенного Марваном для военных целей городка Касака после IX века долго не появляются в арабских источниках, видимо вследствие того, что

албанский Халхал уже потерял былой значимости, а арабский Касак - еще не приобрел ее. Таким образом, подтверждается факт расположения Кисала - Касака в албанской области Ути, т.е. на территории исторического Азербайджана. К месту тут заметить, ошибочное на наш взгляд мнение А.П. Новосельцева в его книге о хазарах (с. 18) о тождественности арабского Касала-Касака не с Казахом, а с одноименным притоком Аракса Казахом, протекавшем по территории современной Армении, на берегу которого якобы расположился тогда Марван. Однако, эта версия ученого совершенно отпадает при анализе фактов из арабских источников о местоположении Касака (ср. также статью В.Ф. Минорского о Кисале-Казахе) .

4) Приводя разноречивые данные арабских источников о стоянках между Шамкиром (Шамкуром) и Тифлисом и о расстояниях, отделявших их друг от друга (а именно: между Шамкуром и Хунаном 21 фарсах, отсюда до крепости Ибн Кандман 10 фарсахов, а затем до Тифлиса 12 фарсахов) мы переправили ошибочную конъектуру де Гве в тексте Ибн Хаукала, а именно цифру «11» на цифру «21», имея в виду не только их схожесть в арабском письме, но и результат, выявленный нами сопоставлением арабских источников. Д.Л. Мусхелишвили считает, что наша конъектура «не выдерживает никакой критики». Обратимся к данным источников: согласно ал-Истахри между Шамкуром и Хунаном 21 фарсах, по ал-Мукаддаси 3 перехода (мархала), по ал-Идриси - 63 мили. Известно, что одна мархала арабских авторов равна 7 (10) фарсахам; т.е. 3 мархала - это 21 фарсах. Один фарсах арабских авторов равен трем милям; в таком случае 63 мили равняется 21 фарсаху. Таким образом, наша конъектура, критикуемая Д.Л. Мусхелишвили - научно объяснима. Отвергая ее грузинский ученый ссылается на Ибн Хаукала, который «сам проезжал ту дорогу, которую описывает и имел тесные контакты с теми, кто эту дорогу, безусловно хорошо знал. Нет сомнения, - пишет он, что его данные имеют первостепенное значение». Несмотря на то, что данную опрометчивость мы считаем ошибкой, скорее всего переписчика или издателя, но тем не менее верим, что данные Ибн Хаукала, тем более в нашем случае, достаточно надежны. Это подтверждается и представленной им «картой Армении, Азербайджана и Аррана» согласно которой если и нельзя с твердостью указать на каком именно притоке Куры располагался Хунан, но все же именно с твердостью можно сказать, что и Джанза-Гянджа, и Шамкур, и Хунан, и Кала ибн Кандман, а также Шаки и Кабисан (т.е. Камбисена) относятся Ибн Хаукалем к территории Аррана, а не Джурзана, как пытается доказать Д.Л. Мусхелишвили.

5) Мы также придерживаемся мнения, что до арабского завоевания Хунан-Хнаракерг на самом деле имел статус пограничного города; однако в связи с арабским завоеванием границы арабской провинции Арран, охватывающие в основном территорию Кавказской Албании, расширились до Тифлиса и дальше, и включили в свои пределы часть территории Джурзана вместе с его стольным городом. Однако, когда грузины в начале XII века окончательно отвоевали Тифлис, границы Аррана, как тогда называли Шаддадидский эмират с центром в Гяндже, сместились вновь к своим первичным рубежам; именно тогда Хунан, как справедливо упоминает Мас'уд ибн Намдар, на которого ссылается и Д.Л. Мусхелишвили, стал «заграждением

арранского пограничья».

Среди других вопросов, имеющих немаловажное значение для интересующего нас периода, особое место занимает вопрос завоевания арабами территории исторического Азербайджана, впервые основательно исследованный одним из лучших знатоков арабских источников академиком З.М. Буниятовым. Наша разработка данного вопроса, основанная на арабской историко-географической литературе показывает:

1) Арабские источники, сохранившие материал о завоевании Азербайджана арабами, противоречат один другому не только в датировке событий, но и в их изложении. По сведениям ат-Табари, ал-Йакуби, ал-Балазури, Халифы ибн Хаййата и других дата завоевания территории исторического Азербайджана колеблется между 18 и 22 г (639-643). Поэтому и в литературе мы встречаемся с противоречивыми датами.

2) Первая попытка завоевания Азербайджана могла произойти в период похода Ийада ибн Ганма на Месопотамию, который начался в августе 639 г. с победой при Кадисийи. Отряд Хузайфы ибн ал-Йамана, назначенного халифом Умаром наместником Азербайджана, очевидно напал на Азербайджан со стороны уже покоренной арабами армянской области аз-Завазан, западнее Урмийи. Поэтому, первый договор с марзбаном (видимо, юго-западной пограничной зоны) Азербайджана, датируемый 18 годом хиджры (639 год), затрагивает, в основном, территорию и население приурмийской и западной стороны Азербайджана (неприкосновенность храма Шиз, курдского населения и т.д.).

3) Вторая попытка завоевания Азербайджана могла произойти только после победной для арабов битвы при Нихаванде, датируемой 21 г.х. (642 год) и открывшей путь арабам на север, т.е. только в 643 году. Именно к этой дате следует отнести и договор, заключенный от имени Утбы ибн Фаркада и ошибочно датируемый в источниках 18 годом хиджры. К этому же году следует отнести завоевание Дербенда, затем удачное завоевание Мугана и неудачные походы на Тифлис, страну алан и Албанию. Первичное завоевание северной части Азербайджана – Албании-Аррана началось в 644 году со стороны Армении.

4) Изучение и сравнительный анализ всего материала доказывает, что в отличие от реального завоевания территории исторического Азербайджана, происшедшего только после 643 г, мимолетное завоевание Азербайджана, бывшее в 639-640 годы носило локальный характер и несмотря на заключение договора, не могло быть окончательным, поскольку сасанидская администрация, потерпевшая крах в центре империи, была еще жива на периферии и охранялась персидскими и местными войсками. Таким образом, источники дают возможность прийти к выводу, что Азербайджан завоевался арабами несколько раз и с нескольких направлений, а окончательно начиная с 643 года.

5) Исходя из сведений источников можно внести коррективы и в изложенное в литературе сообщение о направлении арабских походов по территории исторического Азербайджана. Выходит, что арабы, прекрасно понимавшие значение Дербенда как северного форпоста, прикрывающего доступ кочевников на территорию Азербайджана, завоевав Ардабил, двинулись по побережью Каспийского моря к Дербенду. Обеспечив с покорением Дербенда безопасность со стороны севера,

арабы только после этого приступили к выполнению своего генерального плана по завоеванию территории Южного Кавказа, однако в том году они смогли одержать победу только в Мугане, с жителями которого был заключен очередной мирный договор.

6) Источники свидетельствуют о том, что в процессе продолжавшихся еще завоеваний, военачальники, игравшие в ранний период и роль наместника завоеванной территории, иной раз, в силу объективных причин (в большинстве своем для продолжения военных походов), передавали управление страной одному из приближенных, должность которого в качестве наместника страны утверждалась и халифом. Так, получив приказ о дальнейшем продвижении на север, полководец Букайр, положивший начало завоеванию Азербайджана, назначает на свое место Утбу ибн Фаркада, который в качестве наместника Азербайджана, носящего в данный период титул «амила», заключает договор с марзбаном Азербайджана. Титул «амила» носили, в основном фискальные агенты. Но для раннего этапа завоеваний, когда главной целью арабов было получение податей, этот титул, предназначенный тогда только для одного лица, употребляется двойко: как наместник халифа на какой-то территории, и как уполномоченный по сбору налогов (см. у А. Колесникова). Эти ранние наместники, назначенные по ходу завоевания, заключая договор с бывшими местными правителями, сохраняли за ними большинство их привилегии и вменяя им в обязанность сбор налогов в пользу арабов, иной раз даже назначали правителем принадлежавшей им ранее, а в то время оккупированной завоевателями территории. Так происходило и в завоеванном Азербайджане; в его административном центре Ардабиле находилась резиденция марзбана, который по сообщению ал-Балазури, занимался сбором податей. Джаваншир, князь Албании, смог сохранить за собой прежние свои привилегии лишь признав политическую зависимость от арабов и обязавшись платить дань в пользу завоевателей.

7) В управлении на местах кроме правителя участвовали и лица духовного звания: в Азербайджане-мобед, в Албании-каталикос. В период ослабления центральной власти такая самостоятельность местной администрации приводила к нарушению с их стороны договоров и отказу от уплаты налогов. Такой случай произошел и в Азербайджане, куда из-за нарушения договора, через год после первичного завоевания (т.е. в 644 г.), были отправлены войска для вторичного завоевания. Именно тогда арабские войска под руководством Хабиба ибн Масламы и Салмана ибн Раби'а завоевали (опять же не окончательно) всю территорию исторического Азербайджана, так же как и остальные области Южного Кавказа.

Столицей Азербайджана (Южного) до захвата его арабами был Ардабил; однако в связи с началом арабо-хазарских войн и превращения Ардабила и его окрестностей в арену напряженных битв, а в дальнейшем и в зону активного действия хуррамитов, арабы в период наместничества Марвана ибн Мухаммада (732-744) перенесли столицу в восстановленную им Марагу. Она оставалась главным городом вилайета до самого конца IX века, до того как Йусуф ибн Абу-с-Садж вновь сделал столицей город Ардабил. А главным городом Аррана был Барда, ставший с 654 года, после второго похода Хабиба ибн Масламы на Кавказ, также резиденцией всего Кавказского

арабского наместничества, где восседали фискальные агенты (амилы) и валии.

Арабская географическая литература сохранила богатый материал по городам и городской жизни Азербайджана, изучению которого посвящены немало страниц отечественной истории (З.М. Буниятов, М.Х. Шарифли, Р.Мамедов, Г.Ахмедов, В.Бейлис и др.). Разработанный нами материал показал, что военные действия, происходящие на территории Азербайджана после арабского вторжения, связанные не только с попеременными походами арабов на непокорные северные рубежи Халифата, но и с нескончаемыми нападениями хазар и других, не могли не отразиться на состоянии городов, а также городской жизни. В отличие от многих городов Ближнего Востока, завоеванных арабами «быстро и сравнительно мирно, без существенного ущерба для экономики» (О.Большаков), ряд городов Азербайджана, в особенности северной его части, более часто подвергавшейся нападениям извне, испытали на себе серьезные трудности, а в некоторых случаях и разрушения.

Военные действия, не прекращающиеся на территории Аррана и Азербайджана и после их окончательного завоевания, т.е. в VIII веке, увеличили ущерб, принесенный городам и поселениям, и поэтому вряд ли можно считать это время благоприятствующим для процветания экономики. Но и в это тяжелое время, а тем более в следующие два века сначала медленно, а затем все интенсивнее развиваются ремесла и торговля, растут некоторые города. Письменные источники, подтверждаемые результатами археологических раскопок, свидетельствуют о происшедшем развитии городов, ремесел и торговли Азербайджана после периода сравнительного экономического застоя и сокращения ремесленного производства, связанного с арабским завоеванием, наступлением хазар, антихилафатскими выступлениями местных жителей и т.п.

Эти источники упоминают о былой густонаселенности некоторых исторических областей Азербайджана. Абу Дулаф, географ X в., говорит о пяти и более тысяч разрушенных селлах Баласаджанской степи (бывшая албанская область Баласакан). О разрушенных городах и поселениях, раскинутых по побережью Аракса, сообщают Ибн Хаукал и ал-Мукаддаси; последний даже называют цифру 1000, определяя этим количество бывших когда-то на этой территории городов, разрушенных по словам этих географов Аллахом в назидание за ересь их жильцов. Конечно, трудно определить дату разрушения этих давно покинутых уже до арабов городов и поселений; можно только предположить, что они могли быть разрушены хазарами, союзниками византийцев, и покинуты жильцами еще при сасанидах, в период ирано-византийских войн, а затем и в период наступлений арабов, иранцев, разных кочевых народов и т.п. По свидетельству источников (ал-Балазури и др.) некоторые из таких разрушенных городов (Барда, Байлакан, Нашава-Нахчыван, Дабил и др.) стали восстанавливаться уже при первом Омейядском халифе Му'авийе. Однако арабы, в основном восстанавливали только те крепости и города, которые имели для них политическое, экономическое или стратегическое значение. В договорах, заключенных с жителями оккупированных городов, арабы специально отмечали пункт о неприкосновенности городских стен и построек. Но это касалось только тех городов, жители которых принимали

политическую власть арабов. А неприступные, долго сопротивлявшиеся крепости и города (и в первую очередь их стены) разрушались завоевателями и сравнивались с землей (*ср. походы Марвана в 741 г., деятельность арабских полководцев Афшина и Буги Старшего в середине IX в. и др. и т.п.*)

Через Азербайджан проходило несколько важных торговых и караванных путей. Значение одного из ответвлений упомянутой выше хорасанской дороги, описанного Ибн Хордадбехом, было очень велико, поскольку этот путь соединял отдаленные от центра северные области и провинции Халифата - Арран, Азербайджан и Армению не только с близлежащими, но и с дальними странами. Эта дорога, бравшая начало у одной из вершин Биситуна, имела два ответвления. Одно из них, на котором находились 29 сикк - почтовых станций, уходило на северо-восток до Занджана, а оттуда на Ардабил и Варсан. Второе, на север – через горный пограничный город Сисар к городу ал-Байлакану южному. Отметим, что именно в этой зоне Азербайджана мы встречаемся с наибольшим количеством одноименных с городами Аррана населенных пунктов, таких как Барда, Джанза, Байлакан, Андараб, Тифлис и т.п. Это можно расценить как факт проживания в этих местах, в основном, однородных племен, народностей, переносивших на новые места поселения названия прежнего местообитания или же своего племени (*В.Минорский*). Сравнение с аналогичным материалом из других источников (*Кудама, ал-Мукаддаси, ал-Идриси и др.*) показывает, что из Сисара в ал-Байлакан (южный), куда путь шел через горную местность, вели две дороги, очевидно, дублирующие друг друга, поскольку каждой пользовались лишь ограниченное время. Первая из них - зимняя, длиной в 9 фарсахов (или 27 миль), описанная, также Ибн Хордадбехом и ал-Идриси и действующая с наступлением неблагоприятных условий для пользования горными дорогами, шла на ал-Байлакан через ал-Андараб; вторая, более длинная - летняя, описанная Кудамой и ал-Мукаддаси, вела прямо в ал-Байлакан, минуя ал-Андараб. Дорога, ведущая от ал-Байлакана, также имела два дублирующих одно другого ответвления, которые назывались летними и зимними и сходились в Барзе. Зимнее, описанное, также Ибн Хордадбехом, равнялось 6-ти фарсахам, а летнее, более длинное - 8-ми. Здесь, в Барзе, сливались дороги, имеющие северное и северо-западное направления. Путь к северу до Мараги вел в двух направлениях: через Сабурхаст и через Муса-абад и Джанзу. Ал-Мукаддаси между Марагой и Муса-абадом упоминает стоянку в Харе-рузе, расположенную в одном переходе (45км) от Мараги. Эта дорога, начинающаяся от Мараги и проходившая через Барзу, вела к Джабравану, Наризу, Ушну и выводила к Урмийе, расположенной на западном берегу одноименного озера. Кудама и ал-Мукаддаси, также зафиксировавшие стоянки на этом пути, после Барзы, в двух фарсах от нее, между ней и Джабраваном упоминают Тифлис, название которого отсутствует (для этой территории) у нашего и у других авторов. Очевидно, в этом населенном пункте, также как и в Барзе, Джанзе, ал-Байлакане и других одноименных с арранскими городами местностях, названных Ибн Хордадбехом в Южном Азербайджане, обосновались переселенцы из грузинского города с идентичным названием.

Из Мараги в Урмийу (у ал-Идриси в тексте и на карте ошибочно Арминийа) вела

и водная магистраль через озеро Урмийа, равная 72 милям. Оттуда сухопутная дорога вдоль западного берега продолжалась до Саламаса (Салмаса). Следует иметь ввиду, что на данном отрезке маршрута сухопутная дорога как бы соприкоснулась водной, шедшей параллельно (по Ибн Хордадбеку оба пути были по 6 фарсахов). От Саламаса дорога уходила к Хувайу (Хойу), где сходились несколько сухопутных дорог, ведущих к Нашаве (Нахчывану), Амиду и другим городам.

Марага была одним из важнейших транспортных узлов, расположенных на этой территории. Отсюда начинались ряд сухопутных дорог, зафиксированных Ибн Хордадбеком и его последователями в их дорожниках. Путь на север, проходивший через Дахарракан (Дах ал-Харкан, Диххарракан, совр Деххаркан-Азершехр) и Табриз приводил к Маранду, откуда он продолжался в двух направлениях, действующих и поныне: первый, через ал-Хан (отмеченный Кудамай и ал-Идриси ошибочно как ал-Джар) в Хой и дальше в Амид, а второй в Нашаву (Нахчыван) и оттуда в ас-Сисаджан, Дабил и дальше. Дорога, лежавшая в восточном направлении от Мараги через Кулсуру, Майанидж и Хунадж вела к Ардабилу. От каждого из этих пунктов, соединенных единой магистралью, вели самостоятельные дороги, узел которых сходил в Ардабиле. Отсюда пути вели также на юг - через Хунадж и Занджан на хорасанский тракт.

Выходившая из Ардабила бардинская дорога через Хушш, Барзанд и Варсан приводила в Арран. Названный на этом пути Хушш, судя по аналогичному сведению Кудамай, упоминавшему на шестом фарсахе пути Ардабил - Барзанд населенный пункт Хан Бабек (букв. хан, постоянный двор Бабека), очевидно следует идентифицировать с последним.

Своеобразный дорожный узел в Барзанде давал еще два ответвления от бардинского тракта в сторону юго-востока на Муган и в сторону запада, на твердыню хуррамитов Базз. В IX веке - в период борьбы с бабекидами, именно этот путь был стратегически важен для арабов. Местоположения, зафиксированных Ибн Хордадбеком (ср. также сведения ал-Балазури и ат-Табари) трех траншей, вырытых по приказу арабского полководца ал-Афшина на пути Барзанд-Базз, помогли акад.З.М. Буниятову воссоздать картину последнего этапа борьбы хуррамитов с арабами и с точностью локализовать город-крепость Базз.

Проходящие через Арран дороги, узловым пунктом которых после арабского завоевания была Барда, соединяли этот самый большой в то время город Кавказа с его другими центрами - Баб ал-Абвабом (Дербендом), Тифлисом, Дабиллом, Ардабиллом и через них с другими северными и восточными странами. Эти пути описаны многими учеными и исследователями (Н.А. Карауловым, Я.А. Манандяном, З.М. Буниятовым и др.), но ряд населенных пунктов, расположенных на этих маршрутах (в особенности Барда - Баб ал-Абваб, Барда - Дабил) до сих пор не нашли свою окончательную локализацию. В основном эти средневековые пути совпадают с современными трассами, но имеются, естественно, и некоторые отклонения от них.

Отмеченная выше бардинская дорога, шедшая от Ардабила на север, после Варсана - окраинного города Азербайджана, выходила на Баласаджанскую степь, названную по имени исторической области Албании Баласакан, затем пересекая реку

Аракс вела в Дарман, расположенный согласно Ибн Хордадбеку в 3-х фарсах от Варсана, между ним и северным Байлаканом. Кудама, в аналогичном контексте, вместо Дармана называет Кумам. Де Гье связывает Дарман с упомянутым у географов X века Йунаном, что маловероятно, ибо они не совпадали по своему местоположению: Дарман-Кумам, судя по источникам, находился между Варсаном и Байлаканом, а Йунан-на полпути от Байлакана в Барду*.

Расстояние, указанное Ибн Хордадбеком и Кудамой между Варсаном и Байлаканом, равное в общей сложности 12 (по Кудаме 10) фарсахам, отличается от расстояния между этими городами, данного авторами X века (у них 7 фарсахов); это дает нам основание полагать, что маршрут из Варсана в Байлакан, описанный Ибн Хордадбеком и Кудамой, отличался от маршрута, приводимого последующими географами.

На пути Барда - Баб ал-Абваб, между которыми судя по нашему автору находилось 15 почтовых станций, путники останавливались в Бардидже, Барзандже, Шамахийе, ал-Абхазе (Абхане, Лаиджане) и пересекая мост через реку Самур выходили к Баб ал-Абвабу (Дербенду). На этой дороге археологически не уточнены Бардидж, Барзандж, Ширван (Шарван), Абхаз (Лаиджан), а также места переправы через Куру и Самур.

Согласно некоторым исследователям, Бардидж и Барзандж тождественны; даже арабские географы, описывающие этот путь, из-за созвучия, сами путали эти названия. Однако, Йакут, описывая Бардидж, говорит о нем как о городе в 14 фарсах от Барды, окруженным водами Куры, а Барзандж, согласно ему же, расположен в 18 фарсах от Барды и там имеется переправа (*ми'бар, бяря*) через Куру для путников, отправляющихся в Шамахийю. Видимо, Бардидж был городом на правом берегу Куры, а Барзандж, находящийся в 4 фарсах от Бардиджа, был известен своей переправой через Куру, а м.б. даже сама переправа называлась Барзанджом (ср.: *бара*, т.е. плот - *занджир*, т.е. цепь).

Упомянутый на этой трассе город Ширван согласно легенде был построен Ануширваном, назван его именем и находился в 3-х дневном пути (≈ 150 км) от Шамахийи согласно ал-Истахри и Ибн Хаукалу, или в 3-х переходах (≈ 135 км) по ал-Мукаддаси. Такие разноречивые сведения привели к тому, что отдельные ученые начиная с XIX в. сомневались в реальном существовании этого города и пытались отождествлять его с Шабараном (Шапураном, Шабраном), который находился восточнее трассы в Дербенде. В.Ф. Минорский, сам отождествляющий эти города в «Худуде», в своем последующем исследовании по истории Ширвана опровергает их идентичность и считает «имена Шарван и Шабурани несомненно различного происхождения». Такого же мнения придерживаются наши азербайджанские ученые С.Б. Ашурбейли, М.Х. Шарифли, а также Г.Джидди, локализовавшие этот город - первая, согласно археологическим исследованиям Г.Джидди, в городище Биня-Ширван в 4-5 км от Шамахи, а второй около стпнции Сарван, расположенной на железнодорожной линии Баку-Хачмас. По

* Согласно последним археологическим исследованиям археолога Таваккула Алиева, город Йунан локализуется в городище Галатепе недалеко от села Салманбейли Агджебединского района Азербайджанской Республики.

последним исследованиям Г.Джидди, он располагает этот город «на реке Гильгильчай, недалеко от Сиазани, на городище т.н. Шаргях...». Ибн Хордадбех среди крепостей, сооруженных сасанидами на кавказских проходах упоминает Баб Ануширван, название которой отсутствует и в ред.Б и у других географов. Вполне возможно, что оно было первоначальным названием города Ширван, упоминаемого в источниках X века. Согласно Йакуту этот город, названный именем Ануширвана впоследствии носил сокращенное наименование-Ширван (Шарван). Охрана крепости Ануширван, очевидно, была вверена правителю этого города, поскольку все крепости на проходах охранялись местными владетелями. Изучение источников (надеемся и будущие археологические поиски Ширвана) доказывает самостоятельное существование неизвестного науке Ширвана и уже известного, благодаря археологическим разысканиям Р.Геюшева, Шабрана. Ал-Мукаддаси, сам долго путешествовавший по этим местам, описывает их в отдельности. Для локализации Ширвана, не менее важную роль играет и сведение Йакута о находящейся недалеко от нее скалы Мусы, которая называлась и Ибн Хордадбехом скалой Ширвана. Легенда об этой скале, название которой упоминается и в Коране, донеслась до наших дней. Согласно преданию, она находилась недалеко от побережья около села Баджарван. Исходя из данных арабскими географами сведений о расстояниях между городами, расположенными на этом тракте, город Шарван-Ширван, вероятнее искать где-то в районе Гильгильчая*.

Следующий город на этом пути с дошедшим до нас из-за путанности в источниках ориентировочным названием ал-Абхаз—ал-Лаиджан также до сих пор не только не обследован, но даже конкретно не локализован. Из-за созвучия, конечно, его можно было бы отождествить с современным Лахиджем, однако его местоположение, зафиксированное в источниках-в 12 фарсах (70-72 км) от моста на Самуре, а также труднодоступность горного Лахиджа, находящегося намного в стороне от дербендской дороги, не позволяют нам прийти к такому выводу. Еще Н.Караулов, в начале XX века, а С.Ашурбейли недавно, помещают Абхаз (как этот город известен в науке) «на месте нынешней Кубы и близ нее». Сравнительный анализ источников дает нам возможность предполагать нахождение этого города где-то на территории Хачмазского или Кусарского районов**.

Итак, материал Ибн Хордадбега позволил нам осветить и исследовать в своих публикациях и ряд вопросов по истории и исторической географии Азербайджана т.н. «арабского» периода, составить карту этой провинции Халифата. Значительная часть этих вопросов представлена нами в настоящем докладе. Заметим также, что введение, интерпретация текста, комментарии, а также составленные карты, в изданной нами

* Согласно последним археологическим исследованиям археолога Тариха Достиева, Ширван локализуется в Шабранском (бывшем Дивичинском) районе недалеко от Гильгильчая, на месте городища Дибрар (*T.Dostiyev. Şimal-şərqi Azərbaycan, s.43-44*). .

** Археолог Джаббар Халилов локализовал Абхаз на правом берегу р. Гусар-чай, в городище Аниг (Йених) (*Xəlilov S. Yenix qalası, s.94*). По последним исследованиям археолога Тариха Достиева, Абхаз локализуется на месте населенного пункта Чанахир, расположенного в Мушкюрской равнине (*T.Dostiyev. Şimal-şərqi Azərbaycan, s.51-52*).

«Книге путей и стран» Ибн Хордадбега, носят исследовательский характер, а вся выполненная работа относится не только к источниковедению, но и к «чистой» истории.

Наше исследование содержит и ряд конкретных источниковедческих и исторических экскурсов, которые дополняют материал Ибн Хордадбега и обогащают наши знания по конкретным вопросам изучаемого периода.

1) **«О торговых путях купцов-русов и купцов-иудеев ар-разани».** Показывает, что данный отрывок (неоднократно изучаемый учеными разных стран), вставленный в основной текст Ибн Хордадбега, видимо самим автором, только частично дополнен позднейшими авторами или редакторами. Сопоставление схожих сведений источников по данному вопросу, изучение богатой литературы о нем, позволяют определить маршруты купцов-русов, один из которых начинался «из самых отдаленных» (северных) окраин страны саклабов и через Танис (Дон), Хазарию, Джурджанское (Каспийское) море и Джурджан доводил до Багдада, а другой вел через Черное море до Константинополя и дальше. Анализ данного материала допускает вероятность восточного происхождения еврейских купцов (возможно, из мединского села Разан, откуда они еще в эпоху раннего завоевания переселились в Сирию).

2) **«О путешествии Саллама ат-Тарджумана к стене Йаджудж и маджудж».** Анализируются различные версии ученых о реальности этой экспедиции, предпринятой по инициативе халифа ал-Васика. Изучение источников и реалий позволяет раскрыть мотивы и определить истинную цель этого путешествия; повод, видимо, следовало искать в самой эпохе ал-Васика, когда отвергавшие всякую мистику му'тазилиты провозглашали Коран источником религиозной истины. Однако, некоторые тексты Корана (в том числе и сообщение о стене йаджудж и маджудж), приводившие к разногласиям не только идеологическим, но и политическим, вынудили халифа удостовериться в реальности некоторых сообщений Корана и снарядить с этой целью экспедиции. Прослеживание маршрута Саллама, а также сопоставление с другими источниками, способствуют подтверждению гипотезы де Гье (отрицаемой Х.Френом, Ж.Рено, К.Риттором, О.Пешелем, Н.Пантусовым и др.) о конечном пункте этого путешествия у Великой Китайской стены.

3) **«Об открытии одной из малых пирамид в Египте».** Описывает историю одной из пирамид «в период правления Ахмада ибн Тулуна» (в конце IX века), тогда, как европейцами они были описаны только с XVIII века. Сама система кладки (засыпка промежуточных слоев), а также найденная в гробнице фигура верблюда с мужчиной, свидетельствуют о том, что погребение не очень древнее. Обнаруженные в гробнице и описанные автором предметы, если и не вносят что – либо новое в наши познания в области древнеегипетской цивилизации, то хотя бы обогащают науку фактом открытия одной из многочисленных малых пирамид, не достойно оцененного в изучаемый период.

4) **«Об одной форме взимания подушной подати».** Показывает, что сообщение о «наложении или навешивании печатей на шею» налогоплательщиков, приводимое ранними арабскими авторами, в том числе и Ибн Хордадбегом и привлечшее внимание исследователей (Н.А. Медникова, А.Ю. Якубовского, О.Г. Большакова и др.)

интерпретировалось по разному. Материал соответствующих источников (Абу Йусуфа, Йахьи ибн Адама) позволяет отметить, что эти «печати» - «бирки» не могли быть ни знаком неуплаты налога, как это предполагал А.Ю. Якубовский, ни знаком уплаты, как это считал Н.А. Медников. Вряд ли ее навешивали после уплаты джизьи и сохраняли на шеях в целях предотвращения повторного взимания. Исходя из того же материала источников, можно заключить, что при определении арабскими властями налогового статуса населения завоеванных стран (по Ибн Хордадбеку, в данном случае – Ирака), платившие подушную подать, во время сборов отмечались специальными свинцовыми печатями, которые были известны местным дихганам еще со времен Сасанидов. После окончания проверки и включения имен налогоплательщиков в налоговые реестры, эти печати тут же ломались, поскольку такие меры считались «унижением» и порицались даже халифами. Отмечается также, что наложение печатей если и производилось, то только при первоначальном обложении и касалось не только крестьян, но и все слои населения, не принимавшего ислам и поэтому платившего подушную подать-джизью. А выражение «наложили печать на шею» когда-то имевшее дословное значение, со временем стало равнозначным выражению «обложили джизьей» (ср.с азерб. «boyunduruq, боунуна қоумаq»).

Публикации, представленные к защите по совокупности научных работ:

1. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. / Перевод с арабского на русский, комментарии, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. – Баку, Элм, 1986.
2. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. /Кн.: Историческая география Азербайджана. – Баку, Элм, 1987, с. 46-87.
3. Поправки к тексту Ибн Хордадбека по изданию де Гье (на материалах арабских географических источников). / Тез.доклада «Всесоюзная конференция Бартольдские чтения. – Москва, 1987, с. 26-27.
4. Каспийское море в арабских источниках (в соавт.с З.М. Буниятовым). / Известия АН Аз ССР, СИФП. – Баку, 1988, №2, с.128-138; №3, с.113-126; №4, 85-95.
5. Об административно-территориальном устройстве Савада Ирака (VIII-IX вв.). / Сб.Проблемы зарубежного востока: история и современность. / Баку, 1988, с. 83-110.
6. Об административно – территориальном устройстве восточного сектора Халифата (VIII-IX вв.). / Сб.Средневековый восток:история и культура.– Баку, 1990, с.23-43.
7. Вопросы структуры и содержания арабских географических сочинений IX-Xвв. / Тез.док., «Всесоюзная конференция «Бартольдские чтения» .– Москва. 1990, с. 17-18.
8. Арабский Халифат и Азербайджан. – Баку, 1993 (на азерб.яз.).
9. Арабские географические сочинения описательного типа и некоторые трудности разработки их источниковедческих проблем. / Сб. Средневековый восток, 2.– Баку, 1993, с.124-134.

Остальные работы, опубликованные по теме диссертации:

10. Изучение арабских географических сочинений как источника по истории Азербайджана IX-Xвв. –Тез.док., «Всесоюзная конференция «Бартольдские чтения» Москва, 1974, с. 17-18.

11. О «Книге путей и владений» Абу-л-Касима Убейдаллаха Ибн Хордадбега. / Известия АН АзССР, СИФП. – 1976, №1, с. 73-82.

12. О торговых путях купцов- русов и купцов- евреев ар- Разани по сочинению Ибн Хордадбега «Книга путей и владений». / Сб. «Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья.» – Москва, 1979, с.37-42.

13. Еще раз о редакциях сочинения Ибн Хордадбега «Книга путей и владений». Тез. докл., «Всесоюзная конференция «Бартольдские чтения». – Москва, 1981.

14. О торговых путях мусульманских купцов в Машрик. / Известия АН Аз ССР, СИФП, 1981, №4, с. 77-82.

15. Некоторые сведения из открытия египетских пирамид при арабах. / Доклады АН Аз ССР. –Баку, 1982, №12, с. 80-84.

16. Критика сведений арабских авторов IX-X вв. о географической номенклатуре Закавказья. / Тез.докл.»Всесоюзная конференция «Бартольдские чтения». – Москва, 1984, с. 24-25.

17. Еще раз о путешествии Саллама ат-Тарджумана. / Тез. докл., «IVВсесоюзная конференция арабистов». – Ереван, 1985.

18. О термине «сикка» в арабской географической литературе. / Известия АН Аз ССР, СИФП. – Баку, 1989, №3, с. 104-108.

19. Об одной форме взимания подушной подати по арабским источникам. / Тез.докл. «IV Всесоюзная конференция востоковедов». – Москва, 1991, с. 88-89.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Giriş. Azərbaycanca dair ərəb tarixi-coğrafi mənbələri, onların öyrənilmə problemləri	5
§ 1. Azərbaycan Ərəb Xilafətinin tərkibində (VII əsrin II yarısı – IX əsrin I yarısı).....	15
§2. Azərbaycan dövlətləri və onların qarşılıqlı münasibətləri (IX əsrin II yarısı-XIII əsrin əvvəlləri)	74
§3. Ərəb işğalının Azərbaycan əhalisinin dilinə, etnik tərkibinə və dini görüşlərinə təsirinə dair	102
§ 4. Ərəb hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın hüdudları, şəhərləri, digər yaşayış məskənləri və yolları	121
Mənbələr və şərhlər	192
Əbu-l-Qasim Ubeydallah ibn Abdallah İbn Xordadbeh Kitab əl-məsəlik və-l-məməlik (“Yollar və məmləkətlər kitabı”).....	193
Əbu-l-Abbas Əhməd ibn Əbu Yəqub ibn Vadih əl-Katib əl-Yəqubi Kitab əl-Buldən (“Ölkələrin kitabı”)	218
İbn əl-Fəqih əl-Həmədani Kitab əl-buldən (“Ölkələrin kitabı”)	220
Əbu Əli Əhməd ibn Umar İbn Rusta Kitab əl-ə’laq ən-nəfisə (“Nəfis daş-qaşlar kitabı”).....	235
Əbu-l-Fərəc Qudama ibn Cəfər əl-katib əl- Bağdadi Kitab əl-xərac və san’ət əl-kitabə (“Xərac və katiblik sənəti kitabı”)	237
Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məs’udi Muruc əz-zəhəb və-l-məadin əl-cavhər (“Qızıl uyulanan yer və cəvahirat mədənləri”).....	240
Əbu-l-Həsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məs’udi Kitab ət-tənbih və-l-işraf (“Xəbərdarlıq və yenidən gözdənkeçirmə kitabı”)	260
Əbu Duləf Mis’ar ibn əl-Muhəlhil əl-Xəzraci əl-Yənbu’i Ər-Risalətu-l-uxra [Digər (ikinci) risalə].....	264
Əbu İshaq İbrahim ibn Muhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri Kitab məsəlik əl-məməlik (“Məmləkətlərin yolları kitabı”).....	270

Əbu-l-Qasim İbn Havqəl ən-Nisibi Kitab surat əl-ard (“Dünyanın təsviri kitabı”)	285
Şəmsəddin Əbu Abdallah Muhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu Bəkr əl-Bənnə’ əş-Şami əl-Müqəddəsi , “Əhsən ət-təqasim fi mə’rifət əl-əqalim” (“İqlimlərin öyrənilməsində ən yaxşı bölgü”)	307
Əbu-r-Reyhan Muhəmməd ibn Əhməd əl-Biruni Kanun əl-Məs’udi fi-l-hay’a və-n-nucum (“Astronomiya və ulduzlara aid Məs’ud cədvəli”).....	317
Əbu Abdallah Muhəmməd ibn Muhəmməd ibn Abdallah ibn İdris əl-İdrisi , Nuzhat əl-muştaq fi-htirak əl-afaq (“Ölkələri gəzməkdən yorulmuşun əyləncəsi”).....	319
Əbu Həmid əl-Əndəlusi əl-Ğərnati Tuhfət əl-əlbab və nuxbət əl-ə’cab (“Ağıllara töhfə və möcüzələrin seçilməsi”).....	325
Zəkəriyyə ibn Muhəmməd ibn Mahmud əl-Qəzvini “Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad” (“Ölkələrin abidələri və [Allahın] bəndələri haqqında xəbərlər”).....	333
Biblioqrafik ixtisarlar	344
Şəxsi, sülalə və etnik adlar göstəricisi	360
Coğrafi adlar göstəricisi	383

Əlavə - Приложение

Арабский Халифат и Азербайджан

(по сочинениям Ибн Хордадбега и других
представителей арабской географической литературы)

411

Kitabın içindəki xəritələr

İbn Havqəl. Ərminiyyə, Azərbaycan və Arranın xəritəsi.....

288

İbn Havqəl. Xəzər dənizinin xəritəsi

299

Карта Аррана, Азербайджана и Арминийи в составе

Арабского Халифата по Ибн Хордадбеку

(Arran, Azərbaycan və Ərminiyyə Ərəb Xilafətinin tərkibində xəritəsi).....

410